

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

XLIX. KÖTET

1953

8309/1254

Magyar Tudományos Intézet

Könyvtára

2. sz. sz. 1

F4161/75

MAGYAR NYELV

XLIX. ÉVF.

1953. OKTÓBER

1—2. SZÁM

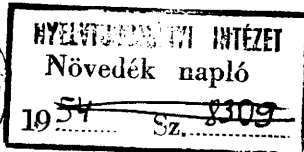
I. V. Sztálin

1953. március 5-én meghalt Joszif Visszarionovics Sztálin, a szovjet nép nagy vezére. Halála gyászba borította a nagy Szovjetunió népét, a békeszerető emberek száz meg százmillióit; az egész haladó emberiséget. A szocializmus útjára lépett dolgozó magyar nép is megrendülten gyászolja Sztálin elvtársat, akinek felszabadulásunkat, békénket, országunk nagyszerű fejlődését és jövőnk ragyogó távlatait köszönhetjük.

Sztálin halálával a tudományt is nagy veszteség érte. Különösen mi, magyar nyelvészek, nagy halálával gondolunk vissza Sztálinra, aki sorsdöntő közbelépésével nemcsak a szovjet, hanem a magyar nyelvtudományt is kivezette a tudományunkat megsemmisítéssel fenyegető marrizmus zsákutcájából. Sztálin visszaadta hitünket a nyelvészetben, mint tudományban, s ezzel visszaadta életünk fő értelmét és célját.

A felszabadulás utáni magyar nyelvtudományra ólomsúlyként nehezedett a ránk erőszakolt marrizmus: előre nem látott akadályt gördített munkáságunk útjába, fejlődésünket lehetetlenné tette, a levegő egyre nehezebbé, fojtóbbá vált körülöttünk, s hovatovább többen odajutottunk, hogy tudományunknak, tudományos munkáságunknak alig-alig láttuk értelmét és célját. Sztálin azonban „Marxizmus és nyelvtudomány” című művében (1950.) leleplezte a marrizmust, mint a nyelvi tényekkel teljesen ellenkező, tudománytalan, nem-marxista nyelvészeti irányzatot. Kimutatta, hogy a marrizmus alaptételei egytől-egyig tarthatatlanok. Műveinek a megjelenése véget vetett a magyar nyelvtudomány terén is évekig uralkodó araksejevi rendszernek. Mindezzel Sztálin mintegy második felszabadulást hozott nekünk, magyar nyelvészeknek, akik a marrizmus tanaiban kezdettől fogva a legnagyobb mértékben kételkedtünk, s képtelenek lettünk volna arra, hogy tudományunkat a marrizmus alapján tovább műveljük.

De Sztálinnak a nyelvtudomány terén szerzett érdeme korántsem merül ki a marrizmus cáfolatában. Sztálin nemcsak a fejlődés gátját háritotta el a nyelvtudomány útjából, hanem egyben tisztázta a nyelvtudomány legfőbb kérdéseit, s megmutatta azt az utat, amelyen haladnunk kell, ha tudományunkat továbbfejleszteni és újabb felismerésekkel gazdagítani akarjuk. Amikor kimutatta a nyelv felépítmény- és osztályjellegéről szóló tanítás helytelenségét, ugyanakkor — tudományunk történetében elsőnek — kijelölte a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek a többi társadalmi jelenség között elfoglalt helyét. Megvilágította a nyelv legjellemzőbb ismertető jeleit, s meghatározta a nyelvet mint az emberek érintkezésének eszközét, amely mindig egységes és közös a társadalom számára. Tisztázta a marxizmusnak a nyelv-

tudományhoz való viszonyát, s ezzel megvetette az igazi marxista nyelvtudomány alapját. Híven Marxnak a tudományok alakulásáról vallott felfogásához, jól tudta és világosan megmondotta, hogy mint minden más, úgy a nyelvtudomány is fejlődés eredménye. Megállapította, hogy bűnös és könnyelmű eljárás egyszerűen tagadni mindazt, amit az emberi ész a nyelvről évezredek során, sok-sok munka árán fel tudott deríteni, s kijelentette, hogy az ilyen eljárás nem egyeztethető össze a marxizmussal.

De Sztálin nemcsak általános és elvi kérdésekben, hanem tudományunk több részletkérdésében is világosságot teremtett. Igazolva, hogy a nyelvben legfőbb az alapszókincs és a nyelvtani rendszer, kijelölte a kutatás fő irányait. Rámutatva a nyelv és a társadalom fejlődésének párhuzamosságára, a nyelv és a nép történetének együttes tanulmányozásában rendkívül fontos feladatot állított a nyelvtudomány művelői elé. Bebizonyította, hogy nyelv és gondolkodás elválaszthatatlan egymástól, egyik a másik nélkül el sem képzelhető. Visszahelyezte jogaiba az összehasonlító-történeti nyelvtudományt, kimondva, hogy a rokon népek nyelvi rokonságának tanulmányozása egyebek közt a nyelvfejlődés történetének szempontjából is nagyon hasznos a nyelvtudomány számára.

Sztálin nyelvtudományi művei hamarosan kedvező fordulatot teremtettek a magyar nyelvtudományban. Egyetemeinken a magyar nyelvtudomány ismét visszanyerte az őt megillető helyet. Újra elismert igazsággá vált, hogy a nyelvtudomány művelése nem lehetséges nyelvek ismerete nélkül, s így ismét lehetségessé vált a módszeres nyelvészeti oktatás, a tanuló ifjúságban pedig újra felébredt az érdeklődés a nyelvtudomány iránt. A tudományos életben a légüres térben mozgó, tartalmatlan spekulációk helyét a komoly kutatás foglalta el. Újabb lendületet vettek azok a munkálatok, amelyek a magyar nép és nyelv együttes tanulmányozását hivatottak előkészíteni. Az összehasonlító nyelvtudomány ismét szilárd talajt érez a lába alatt, mert Sztálin után senki sem vonhatja kétségbe, hogy a nyelvek szerkezetének és szóképzésének a kérdései nem érthetők meg és nem magyarázhatók meg másképp, mint a nyelvek genetikai kapcsolatainak a figyelembevétele és azok vizsgálata útján. Minthogy ennek előfeltétele az, hogy a különféle nyelvekből kellő mennyiségű anyag álljon rendelkezésünkre, folytatódhatnak már korábban megkezdett szövegkiadási munkálataink. Sztálinnak az a tanítása, hogy a népek és nyelvek története elválaszthatatlan egymástól, több olyan értékes tanulmány megírására indította kutatóinkat, melyek a nyelvészet és más tudományok eredményeinek a felhasználásával népünk múltjának a megismeréséhez járultak hozzá. Sztálin érdeméből sok más, új szemponttal is gazdagodott mind oktató mind pedig kutató munkánk. Felébredt az érdeklődés a nyelvtudomány elvi kérdései iránt is, s már eddig is több dolgozat jelent meg, amely a nyelvfejlődés belső törvényszerűségeinek a tisztázását tűzte ki céljául. Sztálin hatására erősödött a bírálat és az önbírálat szelleme. Sztálin érdeméből könnyebben felismerjük régi kutatásaink hiányosságait, és buzgóbban törekszünk hibáink kiküszöbölésére. Mindezek kétségtelen jelei annak, hogy a magyar nyelvészek őszintén és komoly erőmegfeszítéssel kívánnak részt venni az új marxista nyelvtudomány megteremtésében.

De hogy mit jelentettek és jelentenek Sztálin nyelvtudományi tanításai a nyelvtudomány számára, az elsősorban azon az óriási arányú fellendülésen mérhető le, amely Sztálin műveinek a megjelenése után a Szovjetunióban tapasztalható. Kis és nagy népek nyelvének a tanulmányozása soha nem

látott méreteket öltött. Amíg a kis népek történetének a kutatása a marrizmus uralkodása idején tudományos feladatként komolyan számba sem jöhetett, Sztálin nyilatkozata után teljes erővel megindultak az előmunkálatok a különféle szovjet népek történetének a megírásához. Kiadják a Szovjetunió népeinek régi nyelvi emlékeit, gyűjtik nyelvjárásaik szókészletét, kifejlődőben van az összehasonlító dialektológia. Alapos marxista felkészültség birtokában a szovjet nyelvészek világították meg a legrészletesebben és legbehatóbban a nyelvtudomány elvi kérdéseit, s ők jelölték ki legvilágosabban a nyelvtudomány nagyszerű sztálini programjából eredő teendőket. Különös örömet jelent számunkra, hogy új életre kelt a szovjet összehasonlító finnugor nyelvtudomány. A marrizmus uralma idején tétlenségre kényszerült művelői most nagy mennyiségű új anyag feltárásával s értékes részletkutatásokkal viszik előbbre a finnugrisztikát, s fiatal kutatókat nevelnek azoknak a finnugrisztikai feladatoknak az elvégzésére, amelyeket egyesegyedül a szovjet kutatók tudhatnak megoldani. Az a körülmény, hogy a Szovjetunió egyetemein ma komi, mari és manysi egyetemi hallgatók tanulnak, akik megismerhetik a finnugor rokon nyelvek közül egyebek közt a magyart is, záloga annak, hogy a finnugor összehasonlító nyelvészet a Szovjetunióban rövidesen teljes virágában fog kibontakozni. A finnugor népek szövetséges és autonóm köztársaságaiban folyó gyűjtő munka pedig azzal a reménnyel biztat, hogy a finnugor népek nyelvének a megismeréséhez — a sztálini nyelvtudományi program eredményeképpen — rövid időn belül nagyobb anyag fog rendelkezésünkre állni, mint amennyit régi, nagyérdemű kutatóink temérdek szenvedés árán, egy évszázad folyamán tudtak összegyűjteni és megmenteni.

A magyar nyelvtudomány művelői minden igyekezetükkel azon vannak, hogy Sztálin nyelvtudományi tanítását a magyar nyelvtudomány terén is a lehető leggyümölcsözőbben értékesítsék. Lehet még számos részletkérdés tisztázatlan, lehet munkánkban hiányosság, hiba, elmaradás, de Sztálin érdeméből már megvan a fejlődés legfőbb feltétele: a szabad véleménynyilvánítás lehetősége, a minden tudomány haladásához nélkülözhetetlen szabad levegő, s megvan az a szilárd marxista alap, amelyre további kutatásaink során bátran építhetünk. Meg vagyunk győződve arról, hogy a szabadság levegőjében a szívós és kitartó munka megtermi gyümölcseit, s minden erőnkkel arra törekszünk, hogy mi, a magyar nyelvtudomány művelői is maradandó értékű művekkel tudjunk méltó emléket állítani Sztálinnak, annak a férfúnak, akinek tudományunk új korszakában a legtöbbet köszönhetjük.

LAKÓ GYÖRGY

A nyelvtudományi kritikáról

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. április 22-i közgyűlésén tartott elnöki előadás

Tisztelt Társaság!

Elnézést kérek, hogy a Társaság nemes hagyományaitól eltérően ez alkalommal a közgyűlés elnöki megnyitójában nem tudományos kérdést tárgyalok. Úgy vélem azonban, hogy társaságunknak nem csak az a hivatása, hogy a nyelvtudományt alkotó tevékenységgel művelje, valamint hogy eredményeit szélesebb körökben ismertetve nemzeti öntudatunk fejlesztésén munkálkodjék, de e magas feladatokon kívül az is, hogy nyelvtudományi életünk szervezésében és irányításában a Magyar Tudományos Akadémiának mint legfőbb tudományos szervnek égisze alatt hathatósan részt vegyen. Ezért talán nem helytelen, mert nem időszerűtlen, ha oly problémával kapcsolatban teszek megjegyzést, mely minden igazi tudományos életnek szükségszerű velejárója, sőt alapföltétele.

A tudományos élet szövevényes valami. Szükséges hozzá az anyag összehordása, szükségesek a hatalmas kollektív munkával megteremtett, bonyolult munkaeszközök, szükséges az egyéni munkán alapuló finom részlet-tanulmányok minél nagyobb tömege, szükségesek a nagy összefoglalások, nélkülözhetetlen az olvasóközönség, mely nem okvetlenül csak a tudomány munkásaiból toborzódik, nem mellőzhetően fontos feladat az étellel való kapcsolatok állandó ébren tartása és a jövő tudományos nemzedék nevelése. De mindezekkel egyenlő fontosságú, mert mindezeket tudományos létté összeszövő tényező a kritika: összefogó kapocs, mely az egész nyelvészkeözösség munkásságát egységbe fűzi, élő lelkiismeret, mely az egyéni és a kollektív felelősséget állandóan felszínen tartja, hatalmas erjesztő, mely eleven pezsgést indít a tudomány csendes vizeiben. Lehangelő jelenség az, ha egy-egy nyelv-tudományi mű megjelenését sivár csend kíséri, és csak legfeljebb jóval később tér ki valamely megállapítására egy-egy kutató, ki a kérdéses mű szántotta területre téved. Talán még ennél is lehangelőbb a merőben formális megemlékezés, mely a kritika elnevezést alig érdemli meg, közhelyszerű dicséretetek vagy bizonyítatlan gáncsok konvencionális egybefűzése, lélektelen és semmitmondó stílusgyakorlat, egyszerű udvarias vagy ellenséges gesztus a kritikus részéről. És szinte károsnak mondható a félvállról vett kritika, egy-egy mű felületese elintézése, akár helyeslő, akár fölényesen elítélő. A kritika némasága, jelentéktelensége vagy felületessége súlyos veszélyt is rejt magában. Segíti a szak-klikkek kialakulását, tudománytalan szempontok érvényesülését, a baráti körhöz tartozás vagy azon kívül esés alapján való ítékezést. Sőt talán oda is fajulhat — a nyelvészek javára szól, hogy erre a nyelvtudomány életében nem tudok példát —, hogy a tudományos munkák értékelését pozícióharcok és érvényesülési vágyak irányítsák. A helyes kritika az egész nyelvészkeözösség élő lelkiismeretének megnyilvánulása; hangos jele annak, hogy ami a tudományban történik, az mindnyájunk ügye, arra a tudomány munkásai érzékenyen és becsületesen visszarezdülnek; a megbírált munka hozzáillesztése az egész nyelvtudomány művéhez; de egyszersmind egyéni állásfoglalás, a kérdés továbbfejlesztése, kiegészítése, esetleg nyomban való felhasználása a mű nyújtotta tanulságoknak.

Sűrűn hallatszik az a panasz, hogy nálunk nyelvtudományi kritika nincs, vagy csak hézagosan és rendszertelenül van, és hogy ami van, nem megfelelő. Ez főleg a közelmúltban több tekintetben igaz. E hiány oka sokféle kereshető. Talán legkevesebbet magyaráz az a tény, hogy az elmúlt 35–40 esztendőben nagyobbszabású nyelvészeti munka viszonylag nem sok jelent meg, ezek ugyanis általában mégis csak vertek fel némi visszhangot, a nyelvtudomány tulajdonképeni élete pedig a folyóiratok szűkre szabott terjedelmű tanulmányaiban pergett le, és ezek sok esetben, kihíva az ellentmondást, vitaindítók, életgerjesztők voltak. A hiba oka mélyebben fekszik. Nyelvészeink nem becsülik a kritikát mint műfajt. Egy műhöz lelkiismeretesen hozzászólni hetek, sokszor hónapok elmélyedő, alapos munkáját jelenti, melybe a bíráló önálló véleményét, ellenőrző filológiai munkát, gyakran önálló kutatótevékenységet is épít be. S az eredmény? A kritika szakfolyóiratainkban legtöbbször már külsőségeiben is mint járulékos valami jelentkezik, nyomott sorokban, kisebb betűtípussal szedve, mintegy a folyóirat függelékét alkotva. Azok a fórumok, amelyek a tudomány egy-egy munkásának az eredményeit hivatva vannak lemérni, a kritikát, „könyvismertetést“ gyakran csak mint harmadrangú teljesítményt veszik számba, ha ugyan egyáltalában számba veszik, s nem tekintik a tudományos munkásságon kívül eső valaminek. S valljuk be, hogy szakembereink nagy része maga is így gondolkodik. A szerkesztők igen gyakran kizárólag kezdő, fiatal kartársakra bízák a kritikát, holott a fiatal szakemberben az önálló alkotás vágya lobog, maga is, bármily megtisztelőnek érzi a megbízást, alapjában véve alacsonyabbrendű feladatnak véli. Viszont tekintélyesebb, idősebb kartársaink igen gyakran méltóságukon alulnak tartották egy-egy kritikai tanulmány megírását, melyet ők sem éreztek teremtő munkának. Ismételten tanúi voltunk a múlt évtizedekben, hogy folyóiratunk szerkesztője hiába szólította fel egyik-másik munkatársát kritikai ismertetés írására, a felszólított kitért, vagy csak kelletlenül állott kötélnek. S ha a kritikai ismertetés megjelenik, olvasó közönsége gyér. Lehet, hogy a bírált mű szerzőjén kívül csak maga a kritikus olvassa el figyelmesen, a legtöbbször vagy átugorják, vagy unottan futnak végig rajta. Esetleg egy-egy vesező bírálat tarthat csak számot nagyobb sikerre. Igaz, hogy a kritikák, könyvismertetések egy része nem is igényelhet tüzetesebb figyelmet. Jócskán akad közöttük felületes, semmitmondó. Talán mindnyáján hallottunk arról a jellegzetes bravúrról — igaz, nem nyelvészeti munkáról volt szó és nem nyelvészkritikusról, de az itt tárgyalt jelenség nem is a nyelvtudomány különleges betegsége volt —, amidőn egy neves szakember egy vaskos könyvnek elolvasta az előszavát, 3–4 helyen beleolvasott a könyvbe — az egész egy órát sem vett igénybe —, s aztán nekiült és egészen talpraesett szokványos kritikai ismertetést írt, melyről csak gondos olvasással derült ki, hogy voltaképpen óvatos stílusgyakorlat. Akadt olyan kiváló nyelvészünk is, aki ezt az eljárást elfogadhatónak, majdhogynem helyesnek ítélte, noha meg kell mondanunk, hogy saját maga sohasem gyakorolta, sőt ellenkezőleg, egyszerű ismeretesei is alapos tanulmányokká nőttek. A kérdés circulus vitiosus. A kritika minősége és a kritika értékelése, olvasottsága szorosan összefüggnek. A kritika színvonalának csökkenése gyengíti a bírálat megbecsülését, a megbecsülés hiánya vagy csekélyebb volta szükségszerűen csökkenti a műfaj minőségét. Túlzás volna azt mondani, hogy mélypontra jutottunk, ahonnan tovább már nem lehet sülyedni. Kétségtelen azonban, hogy nyelvtudományi kritikánknak újjá kell születnie, s lassú, fáradságos munkával kell kivívnia újból a megbecsülést.

Amikor így a tudományos könyvbírálat kifejlesztését szükségesnek ítéljük, tudományunk hagyományait kell elővennünk, kiválogatnunk belőlük azt, ami helyes, előre lendítő, s elhagyni azt, ami ebben a múltban helytelen vagy éppen bénító. Mert a magyar nyelvészeti kritika valaha virágzó műfaj volt, sőt alapjában véve nem szűnt meg soha, csak ellanyhult. Egykor a kritika a tudományos irodalom minden rezdületére felfigyelt, állandóan beszámolt a nagyobb vagy kisebb eseményekről, állást foglalt művek mellett vagy ellen, és gyakran indított évekig tartó termékeny vitákat. Elég végiglapozni a Nyelvőr vagy főleg a Nyelvtudományi Közlemények kötetait, de egyéb folyóiratainkat is, még azokat is, melyek a tudományt a nagyközönségnek közvetítették, hogy lássuk, milyen fontos szerep jut bennük a tudományos bírálatnak; noha már ekkor is hallatszottak hangok, melyek egy-egy nagy-jelentőségű mű gyér visszhangjáról panaszkodtak (vö. pl.: SZARVAS G.: Nyr. XX, 308; ZOLNAI GY.: Nyr. XXXV, 145; stb.). Kétségtelen, hogy ez a kritikai termés is egyenetlen volt: gondosabb és felületesebb bírálat, alapos tanulmányozáson épült, sőt értekezésig növvő hozzászólás és futólagos beszámoló váltakozott benne; aminthogy a tudományos termés sem egyenetlen, kiemelkedő munkák mellett gyengébb kísérletek is akadnak, s mindezekből együtt szövődik össze a tudomány élete. Azonban legkiválóbb tudósaink sem resteltek kritikával foglalkozni: HUNFALVY, BUDENZ, SZINNYEI, SIMONYI, majd GOMBOCZ és sokan mások nem tartották e műfajt magukhoz méltatlannak. S a nagy anyagban kiváló teljesítmények akadnak. Gondoljunk csak BUDENZnek VÁMBÉRY munkáiról írt bírálataira (NyK. X, 61, XVII, 412, XVIII, 1), melyek hatalmas és döntő fontosságú tanulmányok, vagy hogy az újabb időből is hozzak példát, KNIEZSÁNAK a Pseudorumänen-jére (AECO. I, 97, II, 84), mely egymaga is könyvet tesz ki, és jóval értékesebb eredményeket ad, mint az a mű, melyhez kapcsolódik. De a szerényebb terjedelmű és mégis alapos, tárgyilagos bírálatok egész sorát lehetne idézni: BUDENZnek ANDERSEN Studienjéről írt bírálatát (NyK. XIV, 309), ZOLNAI GYULA hozzászólását BALASSA Magyar Nyelvjárásaihoz (NyK. XXIII, 310), PAASONEN (NyK. XLII, 36) és HORGER (MNY. X, 7, 107) kritikáját GOMBOCZ Bulgarisch-türkische Lehnwörterjéről, hogy csak találmomra kiragadott példákra hivatkozzam a sok hasonló közül.

Ismétlem, ez a régi magyar jószínvonalú kritikai irodalom sohasem némult el egészen. Valóban a Nyelvtudományi Közlemények kritikai rovatát — attól kezdve, hogy megindította — mindvégig megtartotta. A Nyelvtudomány, amíg élt, ugyane hagyományt folytatta, éppígy a Keleti Szemle, az Archivum Europae Centro-Orientalis stb. Nem mellőzte a Nyelvőr sem a kritikát, és a Magyar Nyelv — noha állandó kritikai rovatot nem tartott — nem egyszer éppen cikket szentelt egy-egy fontosabb munkának, és komoly hozzászólás formájában foglalkozott egy-egy könyvvel. Az Egyetemes Philologiai Közönyben az ismertetés-rovat elég fontos helyet foglalt el. Ámde tudjuk, hogy a Nyelvtudományi Közlemények milyen gyéren jelent meg. A Nyelvőr könyvismertetései szükségszerűen — a folyóirat terjedelmével arányban — igen rövidekké zsugorodtak, a Magyar Nyelv rendszeren igen jó színvonalú kritikái viszonylag ritkán jelentkeztek, az Egyetemes Philologiai Közöny természeténél fogva inkább az ismertetésekre vetette a fősúlyt, noha néhány jó kritikai cikk is megjelent benne.

A nyelvtudományi kritikának van tehát tisztos múltja nálunk, és aki a magyar nyelvészeti kritika történetének megírására fog vállalkozni, bőséges

és értékes anyagból meríthet. A sok követendő példa mellett rá kell azonban mutatnunk a múlt komoly hibáira is. Az első, ami szembe ötlik a könyvismertetések során — s éppen a régebbi időben —, a kritikai stílus hangja. Már BUDENZ tréfásan említi a kritikával kapcsolatban, mily „nagy kelete van a magyar konyhában a paprikának” (NyK. V, 1). Ez azonban még hagyján, hanc veniam petimus damusque vicissim, s mint SZTÁLIN mondja — ugyan csak a bírálattal kapcsolatban —, a hadakozásban a könnyű lovasságnak is szerepe van (Párt és pártépítés 632). Hosszú időn át azonban a magyar kritikának szinte az alaphangja szokatlanul éles volt, s egyes kirívó esetekben a hitvitázók modorának emlékéit idézte fel. Az enyhe csipkelődés gyakran nyelvöltögetéssé torzult, olykor meg éppen személyeskedéssé fajult, mely szélsőséges esetekben elriasztóan durva gorombáskodásban nyilatkozott meg. S e hibába néha kiváló nyelvészeink is beleestek. Nem nehéz példákat idézni. Mindnyájan ismerjük a szláv jövevényszavakról folyt hosszú vitát, melyben egy kiváló szakember megállapítja egy másik, kimagasló nyelvészünkről, hogy vannak néha világos pillanatai is. S ehhez hasonló hang gyakran az alaptónus. Egész kis szótárt lehet összegyűjteni ilyesmikből: elképesztő gőg, gyermeki naivság, szégyenletes tájékozatlanság, elemi tudatlanság, badarság, értelmetlenség, hebehurgya felelet, ízetlen szószátyárság, valótlan állítás, híjával van a józan ész megnyilvánulásának, lelki hályogban szenved, testi-lelki vaksággal van megverve, látóhatárának a végső pontja az orránál van stb. Mondhatom, nem volt nehéz e pár ékes példát összeszedni. Itt már nyilvánvalóan nem a tudományos igazságért folyó harcról van szó, hanem a bántani, a fájdalmat okozni akarásról, s ez nem méltó tudományos vitához.

Ezzel szorosan összefügg, de ennél is sokkal súlyosabb hiba, mert a tudományos igazság elhomályosítására törekszik, az a kritika, mely csak a fogyatékosságokat hajlandó meglátni, ujjongva csap le a tévedésekre, ilyeneket igyekszik mindenütt — ott is, ahol nincsenek — felfedezni, hogy aztán diadalmasan meghordozhassa a szerző skalpját. Az ilyen bírálat láttára nehéz megszabadulni attól a gondolattól, hogy a bírálót nem a tudomány építő gondja sarkalta, hanem valamilyen más, kevésbé rokonszenves indíték, pl. a könnyű érvényesülni vágyás, a feltűnés égető óhaja, mert hiszen — főleg megokolás nélkül — kifogásolni, bírálni könnyebb és hatásosabb, mint alkotni. Vagy egyszerűen a meddőség gyűlölete nyilvánul meg az ilyen írásban az alkotóval szemben. Esetleg oly ellenérzés irányítja a bírálót, mely a szerző személyének szól. Néha, hogy SZTÁLIN szavaival éljek, a bíráló a bírálat kedvéért bírál, mintegy sportot űz belőle (i. h.). Hiszen még azt is látni, hogy a kritikus alapos tanulmányokat végez (tehát egyébként bírálata komoly, értékes tudományos munka), de nyilván csak azért, hogy valakit vagy valamit lehengereljen, mert a műben nem hajlandó meglátni sem a jó szándékot, sem a munkateljesítményt, sem a valóban meglevő értékeket és hasznót. A példák, sajnos, igen számosak, s ki tudná megállapítani, milyen indítók rejlik mögöttük? Említhetjük a Tüzetes Magyar Nyelvtan háromrészes bírálatát (KIRÁLY PÁL, Nyelvtudományi irodalmunk legújabb jelenségeiről), mely jellegzetes példája e műfajnak, mert egyben a bíráló fogyatékos tudásáról is tanúskodik. De emléthetjük a Magyar Nyelvtörténeti Szótár ellen kitört vihart (BALLAGI ALADÁR, Régi magyar nyelvünk és a Magyar Nyelvtörténeti Szótár), melynek kétségtelenül megvan az az érdeme, hogy sok pótlást ad a Nyelvtörténeti Szótárhoz, de csak durva hibát lát (és éppen a szerkesztőkben, akik legkevésbé okozhatók); nem vet számot a körülményekkel és a lehető-

ségekkel, melyek meghatározták a művet és főleg azzal, hogy mindennek ellenére a Nyelvtörténeti Szótár a nemzetközi tudományos irodalom hasonló jellegű munkái között a legjobbak sorában foglal helyet (igen sok helyt semminő sincs); nem akarja meglátni, hogy a szótár kétségtelen hiánya és tökéletlenségei ellenére a nyelvtudománynak milyen lendületet adott, mennyire betöltötte hivatását. Pedig az ilyen egyoldalú kritika súlyos károkat okozhat. Az Árja és Kaukázusi Elemek ellen elhangzott igazságtalanul egyoldalú bírálat pl. elnémította a szerzőt, a II. kötet nem jelent meg. Ma, amikor tudjuk, hogy ettől a könyvtől — minden fogyatékosága ellenére — igen gyakran hasznos dolog tanácsot kérni, látjuk, milyen nagy munka, bizonyos fokig úttörő munka rejlik mögötte, élvezzük bevezetése fontos tudománytörténeti fejtegetéseit, s azt is látjuk e bevezetésből, hogy a szerző nem is vállalkozott többre, mint amit adott, fájlahatjuk, hogy a II. kötet: az anyag feldolgozása nem jelent meg. A bírálat maga különben komoly tudáson és szintén nagy munkán alapszik, de tévedései persze szintén vannak, és hálátlan dolog volna mérlegre vetni, vajjon ki tett nagyobb szolgálatot a nyelvtudománynak, a szerző a maga valóban nem kifogástalan művével, vagy a bíráló a maga egyoldalú kritikájával.

Hagyományaink tehát bőven szolgálnak okulással, jó és rossz példával, s tanulni mind a kettőből lehet. Vessük fel mármost a kérdést, milyen legyen a jó kritika.

Mindenekelőtt meg kell különböztetni a könyv- vagy folyóiratismertetést a tulajdonképeni kritikától, bírálattól. Nem jelenti ez az ismertetés lebecsülését; ez a maga helyén igen hasznos, sőt szükséges műfaj lehet. Hogy ezen a téren is lehet értékes, sőt jelentős munkát végezni, arra elég GOMBÓCZ két ismertetésére hivatkozni: „A jelenkori nyelvészet alapvonalai“ (Nyr. XXVII.) az egyik, a „Nyelvtörténet és lélektan“ (NyF. VII.) a másik. Jó szolgálatokat tesz az ismertetés a külföldön megjelent fontosabb munkák, idegen nyelvtudományok vagy akár a társtudományok jelentősebb és minket is érdeklő eredményeinek közlésével. Magyar nyelvtudományi munkák ismertetése pedig a tudomány iránt érdeklődő szélesebb körű közönség felé fontos közvetítő lehet. Terjedelmében az ismertetés lehet változatos, a pár soros beszédes könyvészettől kezdve a terjedelmesebb magyarázó összefoglalásig mindennek megvan a maga haszna és alkalmazása. Az ismertetés a mű tárgyáról, tartalmáról, eredményeiről tájékoztat, esetleg magyarázattal, egyszerűbb, vázlatos előadással hozhatja közelebb a művet az érdeklődőhöz. Milyen hálások volnánk például mi magyar nyelvészek, ha a folyóiratokban állandó tömör beszámolót kapnánk mondjuk a Virittájá tartalmáról, a finn-ugor, a turkológiai, a szlavisztikai tanulmányok eredményeiről, a fonetikai folyóiratokról, az általános nyelvtudomány újabb törekvéseiről stb. Az sem baj éppen, ha az ismertető nem tud merő szócsó maradni, hanem itt-ott átlépi a kritikától elválasztó határt, állást foglal egyben-másban, bíráló megjegyzést tesz, akárcsak alkalmyszerűen, néha egy vagy két példát kifogásol stb. Nem a klasszikusan tiszta műfaj megteremtése a fontos, hanem a becsületes tájékoztatás.

A tulajdonképeni bírálat azonban komoly hozzászólás, tevékeny tudományos munka, mely a maga részéről igyekszik a kérdést előre vinni. Komoly kötelességei vannak közönségével és a szerzővel szemben egyaránt. Igyekeznie kell lemérni a mű valódi értékét: tehát éppúgy kiemelni erőnyeit, mint rámutatni fogyatékoságaira is. Súlyos tévedés azt vélni, hogy a kritika feladata

csak a hibák feltárása. A bírálónak rá kell mutatnia arra, hogy mely pontokon vitte előre a megbírált mű a tudományt, vagy ha éppen új felfedezésekkel egyáltalában nem vitte előre — esetleg ez nem is volt célja —, mi a használható benne, miben lehet megbízni, mivel járult tevőlegesen hozzá tudományunk építéséhez. Az olvasónak, ki a legtöbb esetben maga is a nyelvtudomány munkása, tehát a művet mint munkaeszközt is fogja használni, meg kell a bírálatból tudnia, mennyire valóban használható munkaeszköz a könyv, mit tud nyújtani, mihez milyen mértékben lehet és kell igénybe venni, mit ad hozzá nyelvtudományi feladataink fegyvertárához. Alapjában és részleteiben egyaránt elhibázott könyv is lehet használható munkaeszköz, annál inkább egy derék mű, s ha ezt a kritika nem tárja fel, akkor nem épített, hanem rombolt, nem segítette a nyelvészt, hanem tévútra vezette, esetleg előítéleteket keltve elriasztotta őt egy — legalább okkal-móddal — használható segítség igénybevételétől. A kritika felelőssége ezen a ponton igen nagy, egy munka pozitív értékének kimutatása, esetleg eredményeinek újabb bizonyítékokkal való támogatása nem egyszer olyan fontos, mint a hibák kimutatása, ellenvélemények szembeállítás. Azt mondani se kell, hogy a szerző iránt való méltányosság ugyanezt követeli. Nem a hiúság legyezgetéséről, dicséretetek halmozásáról van szó, noha a becsülettel végzett munkának elismerés is jár, hanem arról, hogy megmutassuk, hogyan illeszkedik a munka a magyar nyelvtudomány eredményeihez, milyen hézagot pótol, milyen mértékben, miben növelte tudásunkat, miben nyitott új utakat, új távlatokat, miben döntött meg régi, téves véleményeket, milyen irányt ad további munkára, s főleg — nem győzöm eléggé ismételni — milyen szerez vár rá mint munkaeszköze. Persze, hogy nyelvésztársaink a könyvet maguk is el fogják olvasni, de a kritikus véleménye, ki a művel hosszú időt töltött, vele kapcsolatban tanulmányokat végzett, minden olvasó számára fontos segítség.

A dolog természeténél fogva elismerő vagy kiemelő szavak a bírálatnak csak kisebb részét alkotják, sőt a pozitíven értékelő szakaszok mintegy kevésbé tartalmasak, mint a vitató, szembeálló, kifogásoló fejtegetések. Hiszen amivel egyetértünk, arra sokszor elég rámutatni, utalni magára a könyvre és bizonyítására, de állásfoglalásunk megokolása is rövidebb, egyszerűbb; ellenben ahol ellentmondunk, ott érvelni, cáfolni, alaposan bizonyítani is kell. Az e téren elkövethető legsúlyosabb hiba, ha a bíráló csak hibáztat, ellentmond, de nem bizonyítja, hogy a szerző tévedett vagy nincsen igaza. A cáfolatnak legalábbis méltónak kell lennie a szerző bizonyításához. A tényekkel szemben tényeket kell állítanunk, vagy kimutatnunk, hogy a szerzőtől felhozott tények, adatok, bizonyítékok tévedésen (pl. hibás forráson, téves értelmezésen, félreértésen stb.) alapulnak. Láttunk olyan példát, nem is régen, hogy a szerző egyes állításának alapul szolgáló tényeket nem cáfolták meg, sőt egyes bírálók el is ismerték e tényeket, mégis minden megokolás nélkül tagadták a szerző tételét, holott például más, súlyosabb ellentmondó tényekkel kellett volna a szerző nézeteit cáfolni vagy helyesbíteni. Ha pedig nem a tényekben van a hiba, hanem a tények összefüggésének a megállapítását nem látja a bíráló helyesnek, ki kell fejtenie, miért nem jó, hiányos vagy téves a szerző nézete, illetőleg okfejtése. Nem elég kereken kijelenteni, hogy a tények másképp függnék össze, hanem ezt bizonyítani, valószínűsíteni is kell. Igen komoly hiba, ha a bíráló fölényes arbiternek képzei magát, fellebbezhetetlen bírónak, mert pálcát érez kezében, s ítéletét nem tartja szükségesnek megokolni, noha a szerző a magáét bizonyítani igyekezett.

A bíráló ellentmondása vonatkozhatik a mű alapgondolatára, elvi felépítésére, szempontjaira, de kimutathat részlethibákat, melyek a mű egészét nem érintik. Nem lehet a bíráló feladatát korlátozni abban, hogy mire térjen ki a művel kapcsolatban, minden helyreigazított hiba külön érték, mellyel a kritikus egyben a mű használhatóságát is növeli. A kritikus egyénisége megnyilvánulhat, sőt kell hogy megnyilvánuljon a bírálat szempontjaiban. A finom részletmunka embere inkább a részletekben fog találni helyreigazítani valót, esetleg akár hosszú sorozatát tárva elő az apróbb botlásoknak; a nagyobb távlatokat kereső kritikus a nagyobb összefüggésekbe állítja be a művet, főszempontjait vizsgálja, a bizonyító eljárás töréseire világít rá, és az eredményekben megnyilvánuló hibákat emeli ki. Mind a kettő becses, és a különböző szempontú bírálatok szerencsésen kiegészítik egymást. Gondoljunk arra, hogy bármilyen alapos felkészültségen épül is a bírálat, a bíráló csak egészen kivételes esetekben vállalkozhatik arra, hogy egy mű minden egyes hibáját, fogyatékoságát feltárja, teljes anyagát ellenőrizze. Ha erre törekednék, ez igen sok esetben a művet megközelítő terjedelmű tanulmányt eredményezne, s erről a dolgok természeténél fogva, a műfaj és folyóirataink korlátozott terjedelme miatt rendesen szó sem lehet. De ha elfogadhatónak, sőt kíváncsúnak tartjuk is, hogy a bíráló a saját szempontjait érvényesítse hozzászólásában, általában elvárhatjuk a kritikától, hogy a lehetőség szerint vegye szemügyre a művet mint egészet is: felépítését, elgondolását, elveit, szempontjait és természetesen eredményeit, de a részleteket sem mellőzve, beleértve esetleg az adatok megbízhatóságának próbaszerű ellenőrzését is. Minél több oldalról világítja meg a kritika a mű eredményeit és hibáit, természetesen annál hasznosabb munkát végez. Ha tehát elfogadjuk is, hogy a kritikus a saját érdeklődésének és munkamódszerének oldaláról nézi a könyvet és mutatja ki a hibáit, szívesen vesszük, ha igyekszik az egyoldalúságtól, a kevés szempontúságtól szabadulni. De akár így, akár úgy cselekszik, legyen tisztában azzal, hogy mindent, főleg kifogásait bizonyítani kell.

Nagyon fontos dolog, hogy a bíráló bírálatában világosan megkülönböztesse ellenvetései között egyrészt azokat, melyek nyilvánvaló tévedésekre, hiányokra (hibás adat, források mellőzése, tudományos vélemények, eredmények figyelmen kívül hagyása, tudatlanság stb.) világítanak rá, azoktól, ahol a bíráló egyéni tudományos véleménye hajlik el a szerzőétől. Természetes, hogy a bíráló az utóbbi esetben is a maga nézetét tartja helyesnek, emellett érvel és cáfolja az ellenkező felfogást, hiszen csak így kerekedik ki a véleményeknek az a harca, mely nélkül nincs tudomány. A döntést azonban bízza az olvasóra vagy az utókorra. Kárhoztatni, kigúnyolni vagy éppen leszamarazni a szerzőt azért, mert más véleményen mer lenni mint mi, vagy akárcsak kategorikusan kijelenteni, hogy a szerző nézete sült tudatlanság, minthogy nem egyezik meg a miénkkel, lehet esetleg hatásos fogás, ha szellemes, de homályt inkább a bírálóra vet, mint a megbíráltira. Éppúgy helytelen a vállveregető bírálat, mely a szerző lebecsülését tükrözi, akár gáncsoskodó, akár fölényesen oktató.

A bírálatnak minden körülmények között alapos, komoly tanulmány-nak kell lennie. Egy munka egyszeri elolvasása, bár ösztönző, lelkesítő, esetleg vitatkozó kedvet ébresztő lehet, önmagában ritkán érlelhet ki tudományos bírálatot. Ehhez a kérdéssel foglalkozni kell, tanulmányokat kell folytatni a műben magában és a művel kapcsolatban, adatait napokig tartó fáradtságos munkával ellenőrizni, filológiai pontosságát latra vetni, okfejtését végig ele-

mezni, a műtől keltett ötleteket kidolgozni. Egy jelentősebb munka lelkiismeretes bírálatának — mégha a szokásos folyóiratbeli terjedelmet nem haladja is meg — hetek, talán hónapok komoly tudományos elmélyülésén kell alapulnia.

A bírálónak fontos feladata a mű kiegészítése, az anyagnak esetleg más, új szempontból való megvizsgálása, a kérdés továbbfejlesztése. A mű és a bíráló egymáshoz való viszonyulásától függ, hogy ez a tevékenység a szerző munkája pozitív vagy negatív értékelésének irányában halad-e, esetleg bizonyos fokig függetlenül a szerző fejtegetésétől. A legtöbbször e három lehetőség keveredik. Igen lényeges azonban, hogy a bírálat valóban hozzászólás legyen, hozzáadjon valamit a műhöz, a kérdést előbbre vigye. Egyáltalában nem tartjuk mellékesnek azt a feladatot, hogy a mű eredményeit és hibáit kiigazítva a kritika mintegy beleillessze az új eredményeket a nyelvtudomány egészébe; hiszen ekkor a kritika lényegét tagadnók. De a magasabb rendű kritika ennél többet is igyekszik adni. A kritikus rendszeren ugyanannak a területnek a szakembere, amelybe a mű tartozik; kell tehát olyan mondanivalójának is lennie, ami hozzá is tesz valamit a műhöz: új tényeket, új szempontokat, új bizonyítékokat vagy ellenbizonyítékokat, tehát olyasmit, ami igazolja a szerzőt, vagy meggondolásra készít vele szemben (mindez máris tovább viszi a kérdést), de esetleg ezen felül olyasmit is nyújt, ami új, a szerzőtől mellőzött, esetleg valamely okból a műbe bele nem férő nézőpontból világítja meg a kérdést, vagy olyan mellékproblémát dolgoz ki, melyet a munka csak érint, de főcélja, megadott keretei miatt nem tárgyalhat részletesebben. A bíráló ilyen hozzászólása nem okvetlenül azt jelenti, hogy a könyvben hiányt talált, amelyet ő pótol most, hanem gyakran éppen ellenkezőleg, tiszteletadás lehet a szerző felé, mintegy annak igazolása, hogy könyve elmemozdító és ötletindító, alap, amelyre építeni lehet. Kétségkívül magának a bírálónak a mű egésze vagy egyes részei mellett vagy ellen bizonyító állásfoglalása szintén ilyen továbbépítés, de a bírálónak szabad, sőt kíváncsi ennél tovább is mennie.

A bírálat terjedelme igen változatos lehet. Olykor egész könyvvé növi ki magát, olykor 2—3 lapra korlátozódik. A terjedelmet nem csak a bíráló mondanivalója szabja meg, nem is csak a mű terjedelme, de a rendelkezésre álló hely is. Egyetlen bírálat sem mérítheti ki a kérdést, vagy ha igen, akkor rendszerint baj van a művel magával. Ha azonban a bírálatot elsősorban mint hozzászólást fogjuk fel, ez viszonylag szűkebb keretek között is lehet építő, a kérdést tovább vivő, hacsak egy-egy kis részletében is. Nagyobb terjedelmű bírálatnak természetesen lehetőleg többoldalúnak, részletekbe menőnek is kell lennie, s a bíráló tulajdon hozzáadásának is jelentékenyebbnek.

Nem mellőzhető kérdés a kritika hangja. Igen komoly hiba, ha ez a hang elfajul, ha a bírálat a tévedéseket főbenjáró bűnöknek vagy éppen elmebeli fogyatékoság ordító jeleinek állítja be, esetleg személyeskedéssé, gorombáskodássá torzul. A szerző ember, tehát joga van tévedni, s csalhatatlanságot a bíráló sem magának nem tulajdoníthat, sem a szerzőtől nem követelhet. A bírálat legyen méltó a civilizált emberhez. Sohase feledjük el, hogy az írásmű stílusa kevésbé jellemző arra a tárgyra, amellyel foglalkozik, mint arra a személyre, aki írja. A kritikának lehet sava-borsa (bár talán inkább sava, mint bors), de a hűvös tárgyilagosság mindig mélyebb, maradandóbb hatású, mint a leplezetlen nyersség, a fölényes gorombáskodás vagy a komiszkodó vesézés. Nem jelent ez annyit, hogy a hibákat el kell kenni, hogy a fogyatékoságokat szépíteni kell. Mindent meg lehet mondani a legnagyobb és leg-

érthetőbb határozottsággal urbanus modorban, a tudományos tárgyhoz, a kartárshoz, az embertárshoz méltó hangon. Nem felvirágozni kell a taglót, de célszerűbb tagló helyett tényekhez és érvekhez folyamodni. Ha teljesen képtelen elmélettel kényszerül a bíráló foglalkozni — ez ritkán fordul ma már elő —, például mondjuk a magyar-bantu-néger nyelvrokonság elméletével, akkor is sokkal hatásosabb, ha ahelyett, hogy ezt az ötletet egyszerűen ostobaságnak minősíti (ami etikailag elvégre kifogástalan megállapítás), egészen röviden rámutat, m i é r t nem lehet helyes ez a meghökkentő állítás. A tények itt is sokkal világosabban fogják megmutatni, hogy az elmélet valóban ostobaság, mint a legvaskosabb szavak.

Felvetődik az a kérdés, ki írjon bírálatot. Erre azt kell válaszolnom, akárki, akinek van a művel kapcsolatban komoly mondanivalója. Általában kíváncsi vagyok, hogy a bíráló a kérdés szakembere legyen, olyasvalaki, aki azon a területen már alkotó munkát folytatott, mert egyrészt az ismeri közelebbiről a problémákat, másrészt annak van megfelelő módszertani tájékozottsága, az látja a lehetőségeket és az tudja legjobban lemérni az eredményeket. Sehogy sem akarom kizárni egészen fiatal kartársainkat a kritikából, hiszen megtörténhetik — és sokszor meg is történik —, hogy van egy-egy kérdéshez hozzászólni valójuk, néha éppen azért, mert frissebben, szinte mintegy kívülről nézik a dolgot, esetleg tudományos előítéletek kevésbé irányítják őket. Általában azonban mégis azt kell mondanom, hogy a kritika nem az induló tudós sajátos műfaja, mert a kritikában — *ceteris paribus* — nem lényegtelen a tapasztalat, a nagy területeket átfogó, sokágú ismeret, s egyszersmind a részletek fontosságának alapos átérzése, a csak fáradságos alkotó munkában kiformalódó módszertani készség. Ezért, noha a kritika sorompója senki előtt sincs lezárva, kíváncsi vagyok tapasztaltabb kartársaink minél gyakrabban lépjenek porondjára.

A kritikuskak kétségtelen joga, sőt kötelessége ellenvéleményét kifejezni a szerzővel szemben. Amint azonban a szerző tévedhet, s e tévedésre a bíráló rámutat, akként a bíráló is tévedhet, s ellenvéleménye éppúgy ki van téve a hibák és tévedések mindazon nemeinek, amelyekről a tudományos munkák ritkán, talán sohasem lehetnek mentesek. A szerzőnek tehát éppúgy joga, sőt akárhányszor kötelessége védelmezni saját nézeteit, ha a kritika nem győzte meg őt, mint ahogy bárki más is bírálhatja a bírálót. Az ellenkritika joga éppoly szent, mint a kritikáé. Ha tehát a szerző visszautasítja a kritikát, melyet helytelennek, tévesnek, esetleg igazságtalannak tart, és él az ellenkritika jogaival, furcsa dolog rögtön azt hangoztatni, hogy X. Y. nyelvész egyénileg vagy esetleg nyelvészeink általában nem bírják a kritikát. Hol marad akkor a vélemények harca, amely nélkül nincs tudomány? Nagy erő az, ha az ökölvívó állja az ütések, de aligha viszi győzelemre a színeit, ha sohasem üt vissza. Persze ez a hasonlat is sántít. A tudományban nem klubérdekek versengenek, a harc az igazság érdekeiért, az objektív törvények feltárásának céljából folyik. Ha azonban nem az marad felül, aki helyesen érvelt, hanem szükségszerűen az, aki megvárja, míg másvalaki mond valamit, hogy aztán ő kritikáljon, akkor a tudományos igazság fátyolt vonhat az arcára.

Az ellenkritikára azonban érvényesek ugyanazok a követelmények, mint a kritikára. Először is igyekezni kell elismerni azt, ami a kritikában helytálló. Nemcsak a politikai életben, de a tudományban is megállja a helyét SZTÁLNANAK az a megállapítása, hogy ha egy kritikában csak 5—10% igazság van, a bírálat máris nem értéktelen (Párt és pártépítés 601). Az ellenbírálatnak

kötelessége a többi, hibás, káros részt semlegesíteni, de úgy, hogy a helyes 5–10 vagy több százalék ne menjen veszendőbe. S a harc eszközei itt is csak az érvek és a bizonyítékok. A bírálat és ellenbírálat küzdelmének tüzeiben a vita hangja még könnyebben fajulhat a tudományhoz méltatlanná, a szellemes csipkelődésből — melyet kárhoztatni nem akarunk — személyeskedő hanggá, a hűvös ellenbizonyítás fölényes lehengerelésé. Ez helytelen.

Még egy dologról kell megemlékeznem: a kritika elnémitásáról. Akkor, amikor a kritika fontossága szállóigévé lett, ilyen csökevényeknek teljesen el kell tűnniük. Hogy megemlítem, annak az az oka, hogy itt-ott még az elmúlt években is láttunk ilyen tüneményeket. Például egy különben nem sikerült műről megrendelt kritika, mely a legteljesebb tárgyilagossággal mutatott rá a műgyér erényei mellett számos fogyatékoságára, nem juthatott nyilvánosság elé. Nehéz megítélni, miért, de önkéntelenül is arra gondol az ember, hogy talán azért, mert a kiadását irányító tényezőknek, kik különben élőszóban elismerték a kedvezőtlen kritika jogosságát, ennek nyilvános megállapítása nem lett volna kellemes. Még gyakrabban fordulhat elő, hogy az ellenkritika nem jut szóhoz. Reméljük, hogy ilyenféle jelenségek, melyek tudományos életünknek nem szolgálnak előnyére, lassanként teljesen eltűnnek, s legfeljebb csak a múlt rossz árnyaiként fognak emlékezetünkbe idéződni.

Mikor e gondolatokat itt előadtam, melyek már a rendelkezésre álló keretek és alkalom miatt is szükségszerűen hézagosak és vázlatosak, s melyek különben készséggel várják maguk is a tárgyilagossá kiegészítő és tovább vivő kritikát, örömmel állapítom meg, hogy ha a múlt hibái még jelentkeznek is, a kritika fejlődőben van. Az utóbbi időben néhány alapos bíráló hozzászólás látott napvilágot vagy hangzott el, tehát teljesen jogos az a remény, hogy nyelvtudományi kritikai irodalmunk szerencsés megújulás előtt áll. Ezért talán nem tekinthető éppen hibának, ha a kritika elveiről, jogairól és kötelességeiről is megemlékezünk. Kíváncsún érzem azt is, hogy az elvi megfontolásokon kívül nyelvtudományi kritikánk múltjával, hagyományaival is többet foglalkozzunk. Ami viszont a jelent és a jövőt illeti, remélhető, hogy minden nyelvtudományi folyóiratunk nemcsak állandó rovatot nyit egyrészt az ismertetéseknek, másrészt a bírálatoknak is, de ezeknek, főleg ez utóbbiaknak, magas színvonalát is megköveteli. Erre különben általában eddig is törekedett.

Ezzel a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. évi közgyűlését megnyitom.

BÁRCZI GÉZA

Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvészeti Tanulmányok című nemrégiben megindult sorozata 1952. nyarán új munkával bővült. A sorozat második számaként sorjelt KNEZSA ISTVÁN közel 13 íves tanulmánya: „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig“.

Ehhez a műhöz kívánunk észrevételeket közölni az alábbiakban.¹

¹ A közleményt mint akadémiai kiadvánnyal kapcsolatban kötelező bírálatot az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának 1953. február 17-én tartott ülésén adta elő a szerző. — A SZERK.

I.

1. A magyar helyesírás történetének a feldolgozására a mai magyar nyelvtudomány művelői közül talán senki sem lett volna annyira hivatott, mint az érdemes szerző. Ő már nyelvészpályája elején alaposan belemélyedt helyesírásunk problematikájába; minden magyar nyelvész előtt jól ismert úttörő jellegű doktori értekezése: „A magyar helyesírás története a tatárjárásig” (MNy. XXIV—XXV. és MNyTK. 25. sz.). De még ezenfelül is Kniezsát egész nyelvészeti múltja és készsége igen alkalmassá tette ilyen tárgyú munka elkészítésére. Kitűnő történeti érzékének, a magyar hangtörténetben és névkutatásban való jártasságának, a nyelvemlékek alapos ismeretének nem egy korábbi művében tanújelét adta.

Kniezsa jelen munkájának közvetlen előzményei is hosszú időre tekintenek vissza. A magyar kódexek helyesírásának a feldolgozását már 1940. elején megkezdte. E munkálat eredményeit ebben az évben ismertette is az Akadémia felolvasó ülésén. A kész tanulmány 1944-ben került nyomdába, de a szedés a Franklin-nyomdában az ostrom viszontagságai közepette elpusztult. A felszabadulás után új lendülettel látott hozzá a munkához: pótolta a tatárjárás és a kódexek kora közti idő nyelvemlékeinek a feldolgozását. Ennek a kornak a helyesírásából 1946-ban és 1947-ben akadémiai felolvasó üléseken mutatott be részleteket. Ilyen előzmények után jutott el a kerek egészet képező munka mostani kiadásához.

2. Annak ellenére, hogy a magyar helyesírás igen változatos története korántsem ér véget könyvnyomtatásunk kezdetekor, a mostani tanulmány tárgyát kerek egésznek kell tartanunk. A könyvnyomtatás korának kezdetén ugyanis kétségtelenül lezárul egy korszak helyesírásunkban; innen kezdve új hatások érvényesülnek, nem is annyira a könyvnyomtatás ténye, mint inkább egyéb okok (pl. a protestantizmus) következtében. — I. Istvántól a könyvnyomtatás koráig — hatalmas idő. Ha számbavesszük, hogy egy-résről a régi magyar nyelvemlékek (beleértve az oklevelek) száma milyen óriási, szinte átláthatatlan, másrésről meg, hogy — Kniezsa szavaival élve — „a magyar helyesírástörténet talán valamennyi más latin betűs írást használó nép helyesírásánál sokszínűbb és változatosabb”, beláthatjuk, hogy e hosszú időszak helyesírásának a története — mondhatni — végtelen problematikát rejt magában. Éppen ezért Kniezsa nem törekedhetett és nagyon helyesen nem is törekedett a részletek megoidására, minden egyes adódó probléma beható tárgyalására. Neki az volt a célja, hogy a fejlődés általános menetét vázolja, hogy a régi magyar helyesírás rendszerét egészében mutassa be, a nagy összefüggéseket derítse föl. Itt mindjárt hozzátehetjük, hogy ez a törekvése teljes sikerrel járt. Hogy aztán ezen felül még számos szép részlet, számos apróbb mozzanat megvilágítása is díszíti a tanulmányt, az a szerzőnek külön érdeme.

Az apróbb részletek elhagyása mellett még két másik vonatkozásban is a téma szűkítésére kényszerült Kniezsa: az egyik a paleográfia, a másik a hangtörténet. — Mint ő maga megjegyzi, a helyesírástörténet kutatója lépten-nyomon beleütközik a paleográfia kérdéseibe. Ez azonban komoly veszélyt rejt magában, mert a paleográfiai problémák felvetése szétfeszítené a helyesírástörténet kereteit. A nehézséget igen józan mértékkel oldja meg. Csak azokat a paleográfiai jellegű írássajátságokat tárgyalja, amelyek korhatároló vagy egyéb szerepüknel fogva a különféle helyesírási rendszerekben

fontossággal bírnak; minden más, tisztán paleográfiai vonatkozást kirekeszt. Ezt az eljárását természetesnek, magától értetődőnek kell tartanunk. — Ismeretes, hogy a hangtörténet és a helyesírástörténet (= a hangjelölés története!) a legszorosabban összefüggenek, sőt mi több, elválaszthatatlanok. Elvileg tehát a hangtörténeti kérdéseket a helyesírás történetének a tárgyalásából nem volna szabad kirekeszteni. Igen ám, de a hangtörténet számtalan, szerteágazó részben még megoldatlan problémája nem nagyon férne bele a helyesírástörténetbe. Ezzel a nehézséggel számolva, Kniezsa a lehetőséghez mérten kevészer vet fel munkájában hangtani kérdéseket. Ez az álláspontja a helyesírástörténet szempontjából érthető. Bár ilyen módszerrel nem egy helyesírási probléma is homályban marad, az igazság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy a hangtörténetet háttérbe szorító módszere egészében nem igen ártott tanulmányának: a legfontosabb helyesírási kérdéseket, összefüggéseket hangtörténet nélkül is teljesen megnyugtatóan megoldotta. Ne feledjük el azonban, hogy a helyesírástörténet sem lehet öncélú; egyik fontos funkciója éppen a hangtörténeti kutatások segítése. A hangtörténetnek a helyesírástörténet az alapja, ez a legfőbb segédtudománya, nélküle jóformán mozdulni sem tud. Ha az egész helyesírási rendszer bemutatásának egészében nem is árt a hangtani kérdések háttérbe szorítása, a hangtörténet bizonyos vonatkozásokban ezt föltétlenül megsínyli. A magyar hangtörténet igen sok kérdése a helyesírási problémák tisztázásától függ; ehhez azonban az szükséges, hogy a helyesírástörténeti kérdések a hangtörténet szemszögéből, a hangtörténeti problémákkal kapcsolatosan vettessenek föl. Ezért, ha saját munkája szempontjából bármennyire meg is lehet érteni Kniezsa álláspontját, a hangtörténeti problémák jó részének a kiküszöbölésével nem tudok teljesen egyetérteni. Természetesen korántsem arra gondolok, hogy a munkából a régi magyar hangtörténet részletes taglalása hiányzik. Ehhez — miként a magyar helyesírás története apróbb részleteinek a felderítéséhez is — egy ember ereje kevés, s talán több nyelvész-nemzedék munkája sem elegendő. Csupán azt vélem, hogy néhány igen fontos hangtörténeti kérdés (mint például a Kniezsa említette *o—a* probléma vagy a *gemináták* kérdése) helyesírástörténeti szempontból való részletesebb felvetése kétségtelen haszonnal járt volna a magyar hangtörténet számára, még akkor is, ha nem hozott volna végleges megoldást. Meg azt is gondolom, hogy egy bizonyos vázlatos hangtörténeti alap megadása minden egyes hangjelölési kérdésnél kívánatos lett volna, még akkor is, ha ez a munka terjedelmét jelentősen növelte volna. Ennek a szükségességére a részletekkel kapcsolatban még később kitérek. — Félreértés ne essék: mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a munka a hangtörténet művelői számára nem ad segítséget. Sőt, aligha van a magyar nyelvtudományban még egy munka, amely olyan kincseshányaja lenne a hangtörténetnek, mint amilyen — már jellegénél fogva is — a most tárgyalt tanulmány lesz. Különben is Kniezsának a hangtörténet teljes kiküszöbölését nem vethetjük a szemére. Ha sok problematikus hangtörténeti vonatkozást el is hagy, azért már munkájának természete is megkívánja bizonyos kérdések fölvetését. Hogy ezek a megjegyzései a magyar hangtörténet nagy hasznára fognak válni, az nem lehet vitás.

3. A továbbiakban — egy időre — tegyük félre a hangtörténet és helyesírástörténet összekapcsolásának kérdését, mert ez csak részről föllállított többletkövetelmény, s nem tartozott Kniezsa célkitűzései közé. Amit ő általa-

ban helyesen, józan mértékletességgel tűzött ki célul maga elé, azt — mint említettük — igen nagy sikerrel valósította meg. Főbb eredményei a maguk nemében teljesen újak, nagyrészt olyanok, amelyeket helyesírástörténetünk eddigi kutatói föl sem vetettek. Így a munka a szó szoros értelmében úttörő jellegű. Merőben új eredmény a királyi kancellária különleges szerepének a felismerése, valamint az, mely szerint az összes többi magyar helyesírási rendszer a kancelláriai helyesírásból fejlődött ki. Mesterien építi föl és teljesen meggyőzően tárgyalja a különböző helyesírási rendszereknek a kialakulását és egymással való összefüggését. Előtte soha senki még csak meg sem kísérelte, hogy a magyar kódexek helyesírásának a dzsungelén áthaladjon, hogy azt a maga egészében földolgozza, hogy benne különböző rendszereket állapítson meg. Ez teljes mértékben sikerül neki. — A munka néhány különösen szép és nagyértékű részletét érdemes külön kiemelni. Ilyen például a kancelláriai helyesírás eredetét tárgyaló fejezet, ahol a szerző nagy történeti tájékozottsága tükröződik. Ilyen az a részlet, amelyben az úgynevezett huszita helyesírás problémáját vizsgálja; itt a különböző külföldi írásrendszerekben való jártassága csillog. Könyvének talán a legszebb része a „Kódexcsaládok és helyesírástípusok” című fejezet, melyben a huszita biblia kérdésén kívül a szerzetesrendek és a helyesírástípusok összefüggéséről beszél. E részben található néhány érdekes és értékes megállapítás a kódexmásolás módjairól is. Mindezek a részletek egyúttal erősen kritikai jellegűek; a régebbi helytelen nézetek közül Kniezsa egyet sem hagy cáfolatlanul. Józan ítélőképessége, kristálytisztza okfejtése mindenütt kiválóan érvényesül. Első bibliafordításunk huszita eredetét meggyőző érvekkel támogatja; állásfoglalása annál megnyugtatóbb, mivel a legutóbbi időben az irodalomtörténet részéről is hasonló eredményre jutottak. Nagyértékűek azok a részletek is, ahol az egyes betűk eredetével, valamint a különböző idegen írásmódok magyarországi hatásával foglalkozik. Néhány problematikusabb hangjelölés eredetének a kifejtése valósággal egy-egy önálló cikk erejével hat.

Helyesírástörténeti tanulmány elképzelhetetlen a történeti alap megrajzolása nélkül. Természetes tehát, hogy Kniezsa a magyar helyesírás alakulását a magyarság történeti fejlődésével hozza összefüggésbe. Az a mód azonban, ahogy ezt megteszi, a természetes követelményen túl is dicséretre méltó. Kitűnő társadalomtörténeti és nyelvtörténeti érzékével mindig meg tudja találni az ok és az okozat közti összefüggést, soha nem elégszik meg a tények megállapításával, soha egyetlen jelenséget nem hagy magyarázat nélkül. Okfejtéseiben nagy tárgyi tudás és logikával párosul. Külön erénye a nagy összefüggések keresése és fölismerése: ez egész tanulmányának a legfőbb jellemzője. Történeti módszere a dialektikus tárgyalásmód egyik igen szép példája nyelvtudományunkban.

A kész tanulmány előbb említett értékes tulajdonságainak a kiemelése mellett lehetetlen meg nem emlékeznünk arról a hosszúságos és fáradságos munkáról, amelyet a szerző az előkészítésben végzett. Gondoljuk csak meg, milyen hatalmas tömegű nyelvemlék helyesírását kellett áttanulmányoznia ahhoz, hogy egy ilyen jellegű munka összeálljon! A munka tudományos értékét növeli, hogy ahol csak tehetette, nem hagyatkozott a sokszor kétes értékű kiadásokra, hanem igen sok oklevelet és más korai nyelvemléket, valamint a hozzáférhető kódexeket eredetiben vizsgálta át. Persze a végzett munka nagysága és jellege folytán a tömérdek nyelvemlék átvizsgálása sok esetben nem lehetett

sem teljes, sem százszázalékos pontosságú. Erre a kérdésre később még kitérünk.

4. Mindent egybevetve, KNIEZSA ISTVÁN tanulmánya nyelv tudomán yunk legjobb eredményei közé sorolható. Méretevel, jellegével, szakmai kiválóságával méltóan reprezentálja a külföld felé az új magyar nyelv tudományt. A magyar nyelvészek számára minden bizonynyal kézikönyvként fog szolgálni, a nyelvtörténészeknek pedig valóságos ábécéjük lesz. Eredményeit azonban nemcsak a nyelv tudomány hasznosíthatja: értékes oklevéltani és egyéb történeti jellegű megállapításainak hasznát veheti a történettudomány is, a különböző nyelvm emlékekről tett sokszínű megjegyzéseivel pedig az irodalomtörténetet segítheti.

Meg kell itt jegyezmem, hogy a munka igen nagy tartalmi értékével szemben — véleményem szerint — nem áll teljesen arányban a forma. A fogalmazás néhány helyen döcögős. A világos, átgondolt mondanivaló föltétlenül világosabb, kicsiszoltabb, gondosabb fogalmazást érdemelt volna. Bár az ilyen jellegű munkánál a jegyzetek elkerülhetetlenek, a tanulmányban nagyon sok olyan jegyzet van, ami bizvást a szövegbe kívánczozott volna. A nagytömegű jegyzet nehezíti a munka használatát. Sok a sajtóhiba, sőt akad nem egy nyilvánvaló helyesírási hiba is; ez utóbbiak persze nem egyedül a szerzőt, hanem a technikai szerkesztést és a kiadót is terhelik. Egy olyan tárgyú munkában, amelyik a magyar helyesírás történetével foglalkozik, kétszeresen bántók a helyesírási hibák. A külalak (formátum, tördelés stb.) nem túlságosan rossz, s ez az utóbbi idők tapasztalatai után reménykeltő a jövőre nézve. Általában ideje volna már, hogy az ilyen fontos nyelv tudományi munkák sokkal több gonddal és egy kicsit több ízléssel szerkesztessenek.

II.

A részletekre vonatkozóan a következő észrevételeket tehetem.

1. A hangtörténet és a helyesírástörténet elválaszthatatlan kapcsolatát a tanulmányból kiragadott néhány példával szeretném megvilágítani. Olyan esetekről lesz itt szó, amikor a hangtörténeti kérdések tisztázása nélkül az írástörténeti megállapítások bizonytalanok, a levegőben lógnak. — Kniezsa bizonyos XIII. századi adatokban (pl. 1279: *Erdoufolua*, 1297: *Zeulous*) az *ou*, *ow* jeleket *ö*-nek olvassa (52). Az olvasat azonban legalább ugyanúgy lehet *öü* is, mint *ó*. Rövid *ö*-ket ebben a korban sohasem jelölnek *ou* vagy *ow* jellel, így a diftongusos olvasat ellen még ez a — különben egyáltalán nem perdöntő — érv sem hozható föl. Amíg nincs hangtörténetileg bizonyítva, hogy itt csak *ó* olvasat jöhet számba, addig az *ó ou*, *ow* jelölését nem lehet biztos alapon tárgyalni. — Az Albeus-féle összeírás *Feyn* adatával kapcsolatban Kniezsa az *ny* hang *yn* jelöléséről beszél (32). Amíg azonban kétséges az, hogy az adat olvasata *Fēin*-e, *Fēn*-e avagy *Fény*, azaz lehet-e itt palatalis szóvéget olvasni vagy sem, addig az *yn* palatalizációs jelölés nincs bizonyítva. Sőt én úgy vélem, hogy valószínűtlen: itt nem tövégi palatalis hanggal, hanem megelőző *ēi* diftongussal vagy az *é* hang *ey* jelölésével van dolgunk, mint ugyanezen emlék *Weynuch* adatában is. Hasonló probléma ehhez az 1291: *Beyl* adat is. Kniezsa szerint ebben a földrajzinevben az *yl* az *ly* hang jele (50). A névben azonban *ly*-t olvasni aligha lehet. A nagyszámú *Bél* földrajzinevek mind a mai nyelvben, mind a régiségben általában *l*-esek, s *Bél* hangalakú

az a Hont megyei helységnév is, amelyre az idézett adat vonatkozik. Én az adat *y*-ját az *e*-hez tartozónak vélem, s a földrajzinevet *Běl*-nek vagy *Bél*-nek olvasnám. Ha pedig a szóvég nem palatalis, akkor itt az *ly* hang és annak *yl*-es jelölése egyformán elesik. — Mint Kniezsa maga mondja, a mai *Baranya* földrajzinév a XIV. századig általában *Barana* alakban fordul elő. E névvel kapcsolatban az *ny* hang *n* jelöléséről beszél (49). Csakhogy a név korai alakjaiban az *ny* hang megléte egészen bizonytalan. Ha nem is számítjuk, hogy a földrajzinév közkézen forgó, bár nem teljesen megnyugtató etimológiája *n* eredetire mutat (< szláv *brana*), más körülmények is inkább későbbi palatalizációt sejtetnek. A mai *Barana* földrajzinevek aligha későbbi depalatalizáció eredményei. A szóközépi palatalisokat már igen régtől fogva eléggé következetesen jelölik. E jelölések közül meglehetősen kirí a sok *n*-es *Barana* adat. Én úgy vélem, hogy a XIV. századtól mindinkább föltűnő *Baranya* írásváltozatok a névben ezidőtájt bekövetkezett palatalizáció jelei. A hangtani alap tisztázása nélkül tehát nem meggyőző az *ny* hangnak *n* betűvel való jelöléséről beszélni. — A SchlSzj. *lean*, *azon*, *gyken*, *pelezn* adatainál Kniezsa az *ny* hang *n* jelölését említi (90). Előbb azonban hangtörténetileg valószínűsíteni kellene, hogy e szavakban csakugyan *ny* hangzott. Persze ez bajos lenne, mert sem a szavak etimológiái, sem a tővégi palatalisok története nem igazolja az *ny*-es olvasatot. Hangtörténeti alapon állva tehát itt nem lehet szó az *ny* hang *n* jelöléséről. — XII. század végi és XIII. század eleji adatokban a mai *Bihar* és *Tihany* földrajzinevek *ch* jelölését Kniezsa *h*-nak olvassa, illetőleg a *ch*-kat a *h* hang jeleként említi (27, 30). A két földrajzinév tudtommal elfogadott etimológiái (< szláv *Bychor*; < szláv *Tichoň*) alapján azonban itt a *χ* hang meglétére erősen gyanakodhatunk; maga Kniezsa is más, k o r a b e l i nyelvemlékeinkben, például An.-nál vagy a HB.-ben *χ*-t olvas. *Tihany* nevét — mint ahogy erre egy korábbi cikkében (MNy. XXXV, 204) ő maga is rámutat, — többször *k*-val is írják ebben a korban; ez a tény a *χ*-s hangzatnak szintén erős támasza. Amíg e tényekkel szemben hangtörténetileg nincs valószínűsítve a *h*-s olvasat, addig a *h* hang *ch* jelölése a kérdéses adatokban egészen bizonytalan. — Az Albeus-féle összefrás *Semtey* adatát Kniezsa mint a *cs* hang *s* jelölésének a példáját említi (31). Valóban, az *s* betűnek több nyelvemlékünkben — például An.-ban is — *cs* hangértéke is van. Az is igaz, hogy ma a földrajzinév *cs*-vel hangzik (*Csentej*). De vajjon lemondhatunk-e e névben az annyi más esetben igazolható, igen gyakori *s* > *cs* affrikáció lehetőségéről? Azt hiszem, ez a hangtörténeti lehetőség nem hagyható figyelmen kívül, annál is inkább, mivel az Albeus-féle összeírásban egyetlen más esetben sem jelölnek *cs* hangot *s* betűvel. A *cs* hang *s*-sel való írása tehát ebben a földrajzinévben nem bizonyított. — Hasonló probléma adódik az 1211: *Mouruz*, *Mauruz* (< *Mauritius*) személynévben is. Kniezsa szerint itt a szóvégi *c* hang *z* jelölésével állunk szemben (29). Ez lehetséges ugyan, de korántsem bizonyított. Hogy a hangjelölési módot valóban kétségtelennek mondhassuk, ki kellene rekesztenünk a gyakori *sz* > *c* és ellenkező irányú *c* > *sz* hangfejlődések lehetőségét, erre pedig nincs okunk. — A példák számát még bőven lehetne szaporítani. A felsorolt esetek nem elszórtak, hanem típus-jelenségek: igen sok más, teljesen hasonló esetben szintén a hangtörténeti alap kétes volta teszi bizonytalaná az írástörténeti megállapításokat. Ilyenkor tulajdonképpen két ismeretlenes egyenlettel állunk szemben. — A hangtörténet és írástörténet elválaszthatatlanságát persze nemcsak Kniezsa tanulmányából vett példákkal, hanem akárhány

más esettel igazolni lehet. Hogy An. *Moglout* adatában a *d* hang *t* jelöléséről van-e szó, hogy a HB. *Latiatuc*, *mulchotia* stb. adataiban geminált *ty* hang *ti* jelölése rejlik-e, hogy a VárReg. *Solomun* adatában az *a* hang *o* jeleivel állunk-e szemben, hogy a SabViad. *wutte*k 'vettek', *zwkny* 'szökni', *kwtez* 'kötés' stb. adataiban az *ü*-nek vagy az *ö*-nek a jele-e az *u*, *w*, az a hangtörténeti kérdések felvetése nélkül megoldhatatlan.

A hangtörténeti alap szükségességének egyik legjobb példája a tanulmányban az a része, ahol az *az*, *ez* mutatónévmások írásmódjáról van szó (142). Itt Kniezsa arról beszél, hogy a különböző helyesírású kódextípusokban eléggé eltérő a mutatónévmás írásmódja is (pl. *az ki*, *a ki*, *ak ki*, *ah ki*). A különböző írástípusokban csak helyesírási sajátságot lát, s nem veti föl azt a kérdést, hogy a más és más írásmódnak hangtörténeti oka van: különböző, régi nyelvjárási sajátságokon alapul. Én úgy vélem, hogy itt nem is írássajátságról van szó, ez tisztán hangtörténeti probléma: az egyes „írástípusok” voltaképpen hangtani változatok. Ilyen jellegű kérdést is lehet ugyan a hangjelölés keretében tárgyalni, de csak a hangtani alapnak legalábbis néhány szóval való megvilágításával.

Persze van az éremnek egy másik oldala is. Ha Kniezsa a minduntalan felvetődő hangtörténeti kérdésekre felelni akart volna, illetőleg ezek felvetésével akarta volna a hangjelölést tárgyalni, akkor munkája minden bizonnyal még kéziratban volna, amikor pedig elkészülne, aligha férne bele 13 ívbe. Lehet arról vitatkozni, hogy így helyes-e, ahogy a szerző megcsinálta, vagy amúgy lett volna helyesebb; egy bizonyos: a jelen munkában a hangtörténet, és helyesírástörténet ilyen szoros összekapcsolásának a hiányát számonkérni nem jogos. Amit az ímént egyes részletekről mondtam, az nem is számonkérés jellegű, bár nem tagadom, hogy — mint már említettem — én a hangtörténetnek a tanulmányban jóval nagyobb szerepet juttattam volna. E részleteket inkább azért hoztam föl, hogy a munka használóinak, elsősorban a hangtörténészeknek a figyelmét a hangjelölés kérdésének több esetben való bizonytalanságára főlhívjam.

2. Volt már arról szó, hogy egy általánosabb hangtörténeti alap megadásának a hiánya ellenére egyes részletekben Kniezsa számos nagyértékű hangtörténeti megállapítást tesz. Ezek a megállapítások részben az újabb hangtani kutatások eredményeinek a beható ismeretét tükrözik, részben pedig egészen eredeti, új ötletek. Túlnyomó részük igen megnyugtató. — Egy hangtörténeti megállapítással: a *ty* hangról mondottakkal azonban nem értek egyet. Mivel a többi hangtani kérdés részletezése itt fölösleges volna, csak ezt az utóbbit említem. Az egész tanulmányon végigvonul, hogy Kniezsa a *ty* hangnak és a *ty* hang jelölésének a problémái iránt behatóan érdeklődik, sokkal jobban, mint más palatalisok iránt. A *ty*-vel kapcsolatban többször kifejti azt a nézetét, hogy az eredeti *t + j* kapcsolatokban a *j* külön ejtése sokáig fennmaradt, s a *ty*-vé palatalizálódás nem jött létre. Így külön ejtett *t + j*-t olvas a HB. *latiatuc*, *mulchotia*, az ÓMS. *hullothy*a, *olelothy*a, a GyulGl. *arulatia*, *vadulatia*, *fugadatia*, a KTSz. *tamadatia*, *aradatia*, *fugodotianoc* adataiban (46, 86). Sőt, ezt az olvasást még a XV. században is fenntartja (98)! A *t + j*-ről vallott eme felfogása azután további következtetésekre vezet. Föladja a magyar hangtörténeti szempontból kifogástalan (hangzóközi palatalizáció és gemináció) szláv *rokyta* > magyar *rakottya* ~ *rekettye* etimológiát, s helyette szláv *t + j*-s etimológiát keres. (Persze az új etimológia helyes-

ségét ezzel korántsem akarom kétségbevonni.) A j külön olvasását átviszi az $n + j$, $d + j$, $l + j$ kapcsolatokra is. Magam a $t + j$ külön hangzásának Kniezsa fölvetette elméletét nem látom elfogadhatónak. A $t : ty$ problémáját nem lehet elválasztani a többi palatalizálódható, illetőleg palatalis hang problémájától. A $t + j$ kapcsolat minden bizonnyal akkor vált ty -vé, illetőleg tty -vé, amikor a $d + j$ $gy \sim ggy$ -vé, az $n + j$ $ny \sim nny$ -nyé, az $l + j$ $ly \sim lly$ -lyé lett. Márpedig a magyar gy hang g jelölésének a jóvoltából tudjuk, hogy a $d + j$ kapcsolatok igen korán gy -vé, illetőleg ggy -vé fejlődtek: HB.: *kegiggen, vimagguc, oggun*; ŐMS.: *maraggun, Keguggethuk*; stb. Ezek ellenében a KT. *tudyuk* adata csak tudatos, etimológikus írást tükrözhet. Amikor az eredeti $d + j$ már gy , ugyanakkor az eredeti $t + j$ is ty , ez világos. A korai mássalhangzó-összeolvadást nemcsak a $gy \sim ggy$ -nél, hanem más palatalisoknál is igazolhatjuk. Az ŐMS. *illen* 'éljen' adatában a hangjelölés föltétlenül lly -es ejtésre vall; ugyanilyen a KTSz. *(n)e (f)ellen* és *viselled* adata is. Az ŐMS. *ullyetuk* és valószínűleg *felleyn* adatában a kettős ll -ek geminációt jelölnek. Ugyanilyen jellegű az 1211: *Nemellj* személynév írásmódja is (PRT. X, 451). Ha ezekben az adatokban külön $l + j$ -t, illetőleg $ll + j$ -t teszünk föl, az *él*, *fél*, *visel* és *öl* igék l -jének a geminációja teljesen érthetetlen: a j különajtése ugyanis az $l > ll$ fejlődést lehetetlenné tette volna. Itt tehát a geminációt csak a már korábban végbement palatalis mássalhangzóból való összeolvadás magyarázza meg, s az említett adatokban az eredeti $l + j$ helyén már föltétlenül lly -t kell olvasnunk. — Az egész kérdésben csak egy érdekes, az, hogy korai nyelvemlékeinkben a $t + j$ kapcsolatokból keletkezett ty -k vagy tty -k jelölésében nincs nyoma a geminációnak. Lehet, hogy ez csak hangjelölési sajátság, s valójában itt is gemináltak hangzottak; az is lehet, hogy a gemináció az esetek többségében még valóban nem történt meg. Az utóbbi lehetőség azonban nem lehet támasztéka a nem palatalis ejtismód bizonyításának. Így az eredeti $t + j$ helyén akár rövid, akár már hosszú hang állt — a többi magyar palatalis mássalhangzó vallomását is figyelembe véve — a $t + j$ különajtésének elméletét aligha fogadhatjuk el. Megjegyzendő, hogy a HB.-ben PAIS DEZSŐ is palatalis *lattyátuk, szokosztya, tümettyük* olvasatot ajánl (MNY. XXXVIII, 159).

Még csak két rövid hangtani megjegyzés. Az $ö$ helyén álló *eu, ew* jelek — mint Kniezsa említi — szinte kizárólagosan l előtt jelentkeznek. Hozzátehetjük még azt is, hogy mindig olyan szóközépi l -ek előtt, amelyek után mássalhangzó következik. Tudjuk azt, hogy a szótagzáró l előtt álló magánhangzó nyúlása és ezzel kapcsolatban az l kiesése éppen ebben a hangtani helyzetben indult meg. Érdemes volna behatóbban megvizsgálni, hogy az *eu, ew* jelek nem hosszú magánhangzót vagy esetleg még ezen túl korán induló diftongizációt jelölnek-e. — Igen érdekes az a Kniezsa fölvetette probléma, hogy a XIV. század hangjelölésében $á$ -k helyén föltűnő *oo*-k hangtani változatok is lehetnek. Azt hiszem, ezt a kérdést is érdemes volna szélesebb alapon vizsgálni: nem arról van-e itt szó, hogy a többnyire Dunántúlról való adatokban e korban jelölik azt a labialis hosszú \bar{a} -t, amit a Dunántúl és a palócoknál 'ma' is ejtenek. Mint Kniezsa megjegyzi, ez a hangjelölési mód labialis mássalhangzók után jelentkezik: ez a tény esetleg az \bar{a} kétségtelenül régi keletű \bar{a} -vá labializációjának indítóokára és kezdeti állapotára vethet fényt. — Az itt érintett két hangtani probléma is mutatja, hogy a Kniezsa fölvetette értékes jelöléstörténeti sajátságok mennyi új irányú kutatásnak válhatnak a kiinduló pontjává.

3. Térjünk át most arra a kérdésre, milyen Kniezsánál az egyes nyelvemlékek helyesírásának a feldolgozása. A szerző tudvalevően minden fontosabb nyelvemlékünk hangjelölési rendszerét külön megadja (a kódexeknél természetesen annyi rendszert ad, ahány kéz írása, illetőleg másolása a kódex). Egy-egy nyelvemlék hangjelölési rendszerét a legfontosabb, legproblematicusabb jelölési sajátságok alapján állítja össze. Mivel a mi írásunkban is csak bizonyos hangok jelölése problematikus, a különböző hangjelölési rendszereket meghatározott számú jelölési sajátság alapján alkotja meg. Ezek a majdnem minden nyelvemléknél ismétlődő sajátságok a következők: az *sz, z, s, zs, c, cs, k, v, j* hangok, a palatalis mássalhangzók és a hosszú magánhangzók jelölése, valamint a mássalhangzók utáni hangérték nélküli *h* írása. Nem kétséges, hogy nyelvemlékeinkben ezek a hangjelölési problémák a legfontosabbak, az összeállítás igen észszerű és természetes; még több hangjelölési sajátság fölvétele általában fölösleges is lett volna. Mindez annyit jelent, hogy a Kniezsa összeállította jelölési rendszerek minden nyelvemlék legfontosabb helyesírási kérdéseit magukban foglalják, s ezek alapján áttekintést kaphatunk egy-egy nyelvemlék helyesírásáról. Mivel a legtöbb nyelvemlékünkben nagy jelölési tarkaság, sok kivétel, ingadozás van, Kniezsa az általános jelölési rendszerek táblázatszerű felvázolása után — legalábbis a kódexek kora előtti fontosabb nyelvemlékeknél — részletesebb magyarázatokat is ad; ilyenkor kitér az egyes jelölések arányára, az ingadozásokra, a kivételekre, s minden egyéb feltűnő jelenségre.

Nézzük meg a továbbiakban, hogy az egyes fontosabb nyelvemlékek hangjelölési rendszerének a felvázolása milyen arányú teljességet és pontosságot mutat Kniezsánál. Tegyük egy próbát a SchlSzj.-kel; e nyelvemlék teljes anyagának a hangjelölését próbaképen magam is feldolgoztam. A következőkben csak röviden vonok párhuzamot Kniezsa és a magam eredményei között.

A SchlSzj. — főbb jelölési sajátságokból adódó — helyesírási rendszere a következő: *sz—z* hangok: Kniezsánál *z (s)—z*; nálam *z* (ritkábban *s*)—*z* | *s—zs* hangok: Kniezsánál *s—s*; nálam *s—s* | *c—cs* hangok: Kniezsánál *ch—ch*; nálam *ch* (ritkábban *c*)—*ch* | palatalis hangok: Kniezsánál *ty, g, gy, n, ny, l, ly*; nálam *ty* (egészen ritkán *thi, thy, th*), *g* (ritkán *gy, gi*), *n* (ritkábban *ny, ni*), *l* (ritkábban *ly, li*) | *k* hang: Kniezsánál *c, k*; nálam *k* (ritkábban *c*) | *v* hang: Kniezsánál *v, u, w*; nálam *v, u, w*; nálam *u, ü* hangok: Kniezsánál *v, u, w*; nálam *v, u, w* | *ó—ő* hangok: Kniezsánál *o—ew*; nálam *o—ew* | *ö* hang: Kniezsánál — (*eu*); nálam ritkán *ew, we* | *i, j* hangok: Kniezsánál *y, i*; nálam *y, i* (ritkábban *j*) | a mássalhangzó utáni *h* írása: Kniezsánál *th*; nálam *th*.

Kniezsának a SchlSzj. hangjelölési rendszere után tett megjegyzéseit is figyelembe véve, az összevetésből a következőket szűrhetjük le: Az *sz—z, s—zs, c—cs, v, u, ü, ó—ő* hangok jelölését, valamint a *th* írását teljesen egyöntetűen állapítottuk meg. Sőt a *v*, valamint az *u, ü* hang jelölésénél eredményeim a részletekre vonatkozóan is mindenben egyeznek azzal, amit a szerző részletesebb megjegyzéseiben mond. Kniezsa ugyan a táblázatban nem beszél a *c* hang *c* jelöléséről, de a megjegyzésekben említi. Ott felhozott példáit én legfeljebb csak szaporíthatnám: 481: *herceg*, 567: *pancel* stb.; illetőleg egy velaris előtti *c* jelölést is említhetnék: 1217: *capca*. Hogy az *ü, ű*-t egy-két esetben *hu*-vel (1376: *husti*, 1277: *partahu*), a *cs*-t *c*-vel (*kwicar*), az *s*-t *z*-vel (1782: *zeregel*) is jelölik, az említésre alig méltó eltérés. — A többi hang jelölésében Kniezsa megállapításai némiképp eltérnek az enyéimtől. Az egyik

eltérés a palatalisok jelölésében mutatkozik. A *ty* hang *ty* jelölése mellett feltűnedező *thi*, *thy*, *th* írásmódok ugyan nem számottevők (198: *athia*, 1580: *reckethya*, 1175: *konth* stb.); a többi palatalis jelölésében azonban a *g*, *n*, *l* jelek erős túlsúlyban vannak, s ezt érdemes külön kiemelni. A *gy*, *gi*, *ny*, *ni*, *ly*, *li* jelölések inkább csak szóközépen fordulnak elő. Kniezsa nem beszél a *gi*, *ni*, *li* jelekről, bár ezek — ha a többi palatalis-jelöléshez képest viszonylag ritkábban — a palatalisok nagy száma miatt mégis jól megfigyelhetően fölbukkannak: 517: *magiar*; 886: *hunior*, 1264: *zoknia*, 1470: *nioman iaro*, 1564: *cheresnie*, 1551: *moniorofa*, 1566: *gestenie*, 1879: *kohnia*; 642: *folio*, 1161: *rokolia*, 1564: *sulium*. A *k* hang jelölésénél Kniezsa a táblázatban a *c*-t és a *k*-t egyenértékűnek veszi, lejjebb következő megjegyzéseiben azonban szó szerint ezt mondja: „A *k* hang jele sokkal gyakrabban a *c*, mint a *k*.“ Én éppen ellenkező eredményre jutottam: a *k* komoly túlsúlyban van a *c*-vel szemben; számszerű arányuk: 129 *c*-vel szemben 434 *k*! Az *ö* hang a SchlSzj.-ben nagyon ritka. Én azonban *eu* jelölést nem találtam, hanem két másikat: 695: *fewlm vam*, 723: *ewren*, 1241: *zewld*; 1585: *twelfa*, 1684: *zwe*. Az *i* és *j* hang jelölésében Kniezsa nem beszél a *j* jelölésről, ami nem paleográfiai sajátság, s főként szó elején számottevő esetben előfordul: 186: *houvalbanj világ*, 484: *jteleth*, 614: *jw*, 1422: *jh*, 1447: *jh ol*; 161: *jeles nap*, 562: *orjeg*, 1588: *jauor fa*. Még azt is megemlíthetjük, hogy a szóvégi *i* hang túlnyomórészt *y*-nal jelölt.

Az összevetésből látható, hogy Kniezsa rendszere a nyelvelmélek helyesírási sajátságaira általánosságban jól mutat rá. Mindenesetre alkalmas a más nyelvelmélek helyesírási rendszereivel való összevetésre, az ebből adódó következtetések levonására, s ez volt Kniezsa főcélja. Hogy a részleteket nem mindig fedi föl, s a jelentősebb sajátságoknál is egy-két esetben bizonytalan, az valószínűleg Kniezsa feldolgozási módszerével magyarázható. Ő ugyan munkájában nem beszélt erről, de föltehető, hogy a nyelvelmélek hatalmas száma és igen soknak a nagy terjedelme miatt nem dolgozott föl minden egységes helyesírásúnak látszó emléket elejétől végéig. Munkájának jellegéből adódóan ez természetes is; ha minden nagyobb nyelvelmélek teljes vizsgálatára törekedett volna, akkor munkája ma nem állna rendelkezésünkre. Szó sem lehet tehát arról, hogy az előbbieket a szerzőnek felrójuk; az elmondottak csupán arra irányítják rá a figyelmünket, hogy ezzel a munkával ne tekintsük az egyes nyelvelmélek helyesírási problémáit teljesen feldolgozottaknak, s nyelvészeink a munkát ennek tudatában használják. — Hogy a nyelvelmélek teljes anyagának helyesírási feldolgozása némiképen más eredményt nyújt, mint egyes részleteinek a vizsgálata, az nemcsak a teljességből adódik. Nem egy nyelvelmékünk helyesírásában megfigyelhető a különböző írásjelek alkalmazásának hullámlása, sőt bizonyos szabályszerű változása. A SchlSzj. írója például a *k* hang jelölése az első néhány száz adatban *c*-t ügyszólván nem használ, a szójegyzék közepe táján azonban a *c*-k száma feltűnően megszaporodik, hogy aztán az utolsó részben újra elenyésszik. (Nyilván ez a jelenség az oka annak, amit Kniezsa a SchlSzj. *c* és *k* jelölésének az arányáról mond.) Egyes nyelvelmélek hangjelölésének eme hullámlása valószínűleg a másolás, helyesebben a hosszú ideig tartó másolás számlájára irandó. A másoló bizonyos időben feltehetőleg betűhíven másolt, máskor meg saját jelölését alkalmazta, s ebből bizonyos nem össze-vissza, hanem szabályszerűen történő helyesírási hullámlás keletkezett. Mindenesetre érdemes volna e kérdéssel behatóbban foglalkozni.

Kniezsa rendszereivel néhány más egybevetést is csináltam, főként a palatalisok jelölésére vonatkozóan. Az eredmény itt is a SchlSzj.-hez hasonló. Csak két példát említek. — A DomK. palatalisainak a hangjelölésénél Kniezsa *ny, ly, ty, gy* írásmódról beszél (105). Valóban, Ráskai Lea gyakran ír ilyeneket, de ezek mellett számos esetben egy jeggyel jelöl. Csak a kódex első néhány lapjáról a következőket említhetem: 1: *kegelmes, leányt* a. m. *leányit*; 2: *egyik, hog*; 3: *keges*; 4: *Hog*; 5: *hognem, gyermek, gyermekrevl, arnekaban*; 6: *jgekevzny*; stb.; ez így megy tovább. Érdekes, hogy míg Ráskai Lea más kódexeiben meglehetősen egyöntetűen kétjegyes jelölést használ, itt, a DomK.-ben eltér ettől. Ez világosan másolása különböző módjaira mutat. — A DebrK. 2. kezénél Kniezsa a palatalisok *ñ (n), l', t' (ti), g* jelöléséről beszél. A vesszős jelölések nem is hiányoznak a 2. kéz írásában, de — kisebbségben vannak. A kódex első néhány lapjáról is nagyszámú példát lehet felhozni az egyjegyes írásra, nemcsak a szerző említette *ny*-nél, hanem más palatalisoknál is: 229: *eg, zomelere, nag, kornvl, vgmond, hog*; 230: *hog, eg, nag, kegig, avag*; 231: *tvgnya, hog*; 232: *ígekőziel, hog, gonrvfege, azzonokba, lag*; stb. Elég szép számmal fordul elő aztán az *ni, li, ti, gi* jelölés, amit Kniezsa föl sem vesz. Az első pár lapról: 230: *telies, legiec*; 231: *tegie, gondoliad, tvnia, atiamfya*; 232: *legion*; 233: *atiamfya, melieked*; stb. — Mindezek megerősítik a SchlSzj.-nél mondottakat.

Még néhány helyesírástörténeti megjegyzés. — Mint Kniezsa említi, a BirkK.-en a Huszita Biblia helyesírási hatása látszik, s ez annál feltűnőbb, mert az 1474-ben készült szöveg nem másolás (179). Mivel a BirkK. helyesírása több vonatkozásban lényegesen eltér a bibliafordításétól, s a huszita helyesírási elvek alkalmazása sem teljes benne, fölmerül a kérdés: vajjon Váci Pál írásában nem hasonló elvek független alkalmazását kell-e keresnünk inkább, mint a bibliafordítás helyesírásának közvetlen hatását. Ezt az utóbbi lehetőséget a BirkK. viszonylag korai keletkezési ideje is támogatja. — Az *iű, ü* és *ü* hangértékű *iu, yu, yw* jeleket Kniezsa a magyar — diftongus-jelölésből levezethető — származás ellenében német eredetűeknek tartja. Fő érve az, hogy e jelölés csak a XIII. században tűnik föl, s diftongusból fejlődhetett hosszú *ü*-t sem jelöl korábban, mint rövid *ü*-t (74). E tények ugyan kétségtelenek, de a hazai eredet elvetését ezek ellenére sem látom indokoltnak. Először is, a XIII–XIV. században még számos ilyen jelölés minden bizonnyal *iű*-nek olvasandó (vö. ÓMS.), tehát a jelölés diftongusos alapja nálunk nem hiányzik. Másodszor ez a jelölési forma világosan beletartozik a b b a a magyar fejlődési rendszerbe, aminek alapja a diftongusos ejtés, s aminek eredményül lett: az *ő, ö* hang jele az *eu, ev, ew*; az *ó* hang jele az *ou, ov, ow*; az *é* hang jele az *ei, ey*; stb. Az *iu, yu, yw* jelölés XIII. század előtti hiányának az az oka, hogy azokra a szavakra, amelyekben etimológikus *iű* diftongus föltehető, jóformán alig van XIII. század előtti adatunk. A diftongusról az *ü*-re és az *ü*-re a jelölés — a rendszerbe tartozó egyéb esetek tanúsága szerint — éppen a XIII. században megy át. Így hát az *iu, yu, yw* jelek csupán XIII. század óta való feltűnésében nincsen semmi rendkívüli, s e tény nem lehet érv a magyar eredet ellen.

4. A kancelláriai helyesírás és az arra ráépülő többi fajta helyesírástípusok összefüggéseit Kniezsa nagyon világosan és meggyőzően vezeti le. A nem kancelláriai eredetű helyesírással kapcsolatban minduntalan utal arra, hogy ennek egyes típusai a kancelláriai helyesírás föltűnően korai állapotára mennek

viszsa. Kimutatja, hogy a XIV. századi nyelvemlékcsoport (ÓMS., GyulGl., KT., KTSz.) XII. századi kancelláriai sajátságokat mutat; a szójegyzékek a XIII. század eleji kancelláriai helyesírásra épülnek; egy tekintélyes számú XV. századi nyelvemlékcsoport a XIII. századi kancelláriai helyesírást tükrözi; a huszita biblia a maga új írásrendszerét szintén egy jóval régebbi kancelláriai helyesírásra építi; stb. (88, 94, 99, 153). Ezt a tényt olyan régi nyelvemlékcsoportok meglétével magyarázza, amelyek a korai kancelláriai helyesírást alkalmazták, de nem maradtak fenn korunkig. Fölteszi, hogy ezeknek az elpusztult régi nyelvemlékeknek az olvasása, többszöri másolása okozta a nem kancelláriai helyesírás archaikus jellegét. Hogy az archaikus sajátságok fennmaradásának oka valami ilyesféle mozzanat lehetett, az feltehető. Én csak azt jegyezném meg hozzá, hogy a másolás tényét, sőt esetleg korai nyelvemlékcsoportok hatásának a feltevését kirekeszthetőnek vélem. A másolások jó része — mint a kódexek is bizonyítják — inkább saját jelölésre való átírás, mint betűhív másolás volt; ennek következtében a több századon keresztül többrendbeli másolások az újabb nyelvemlékekben jórészt megszüntették a régi kancelláriai helyesírás sajátságait, vagy legalábbis annyira kiküszöbölhették azokat, hogy rendszerességük eltűnt. A nem kancelláriai eredetű újabb nyelvemléktípusok helyesírásának rendszerszerűen jelentkező archaikus vonásait én másképp magyaráznám. Az írásbeliség tényeinek alapján föl lehet tenni, hogy a kancelláriai helyesírásból még a XII—XIII. század folyamán kialakult egy egyházi-iskolai helyesírás. A következő időkben az oklevelekben jelentkező kancelláriai helyesírás gyorsan fejlődött tovább, s egy-két évszázad alatt jelentős átalakuláson ment keresztül; a főként egyházi és iskolai célokat szolgáló másik típus ellenben valami konzerváló erő folytán lassabban fejlődött, meglehetősen hagyományörző volt. A szerzetesrendekben, de azokon kívül is okvetlenül kellett lenniük bizonyos betűvető iskoláknak, ahol az írással foglalkozók tanultak, s ezek az iskolák őrizhették, ápolhatták a korábbi helyesírási hagyományt, akár korai nyelvemlékcsoportok megléte nélkül is. Aligha lehet elképzelni, hogy a különböző nyelvemlékek írói vagy másolói az írás mesterségét mindjárt másolással kezdték, abba őket előbb be kellett vezetni. A másoláshoz tehát már magukkal hozott, önálló jelölési rendszerrel fogtak; éppen ez a magyarázata annak, hogy képesek voltak az átírásra, az előttük fekvő szöveg helyesírásának sokszor jelentékeny megváltoztatására. A nem kancelláriai eredetű XIV—XV. századi nyelvemlékek helyesírásában az archaikus vonások okozója így nem a többszöri szolgai másolás ténye, hanem a másolók magukkal hozott jelölési rendszerének archaikus, konzervatív volta lehetett. Bizonyos helyesírási körök, iskolák működésére, hatóerejére mutat az a Kniezsa kimutatta tény, hogy az azonos szerzetesrendi eredetű kódexek helyesírási sajátságai igen sokszor azonosak.

A kancelláriai helyesírású nyelvemlékek tárgyalásakor Kniezsa többször említi, hogy egyes emlékek hangjelölése valamivel régebb a korabeli írásgyakorlatnál. Így például a VárReg.-ről is ilyet állapít meg. Ezekben az esetekben nincsenek olyan nagy időbeli különbségek, csupán néhány évtizedes eltérés mutatkozik. Azt hiszem, e kérdés megítélésénél gondolhatunk az írók különböző életkorára. Az öregebb oklevélírók írásrendszerében természetszerűleg jelentkezhetek egyes archaikus jelölési sajátságok. Ez olyan általános, az emberi természettel összefüggő jelenség, mint ahogy a mai öreg emberek *cz*-t írnak *c* helyett.

A nyelvtudomány korszakbeosztásai egy kicsit mindig mechanikusak. Tudományos jelentőségük csak annyiban van, hogy megkönnyítik a történeti tájékozódást, s a nagyobbbszabású nyelvtörténeti munkák számára valami tagolási alapot adnak. Kniezsa korszakbeosztásai is főként ilyen célokat szolgálnak, s így az egyes korszakok határának nála sincs elsőrendű jelentősége. Ennek tudatában én is csak szinte zárójelben jegyzem meg, hogy a kancelláriai helyesírás II. és III. korszakának a határát talán jobb lett volna mégis a XII–XIII. század fordulójában megállapítani. Erre a lehetőségre a szerző is gondol, de aztán elveti (38). II. András korában ugyanis általában föltűnnek azok az írássajátságok, amik a Kniezsa megállapította III. korszakot jellemzik. II. András kora tehát mintegy bevezetése, kezdete a III. korszaknak. Kniezsát nyilván régebbi helyesírási munkája is befolyásolta abban, hogy korszakhatárnak a tatárjárást jelölje meg. Mindez azonban kevésbé lényeges a munka szempontjából, s Kniezsa a korszakolást egyébként a lehetőséghez mérten a legjobban megoldotta.

A munka külső vonatkozásaihoz csak egy részletet jegyeznek meg. A szerző az egyes nyelvemlékek rövidítéseiben elég sokszor eltér a nyelvtudományunkban szokásos, kialakult formáktól; BesztSzój., SchlSzój., SoprSzój. KSzój., GyGl., NyT. stb. rövidítéseket használ a BesztSzj., SchlSzj., SoprSzj., KönSzj., GylGl., Nytár stb. formák helyett. Igaz, hogy ezzel nem nagyon vét az érthetőség ellen, hiszen a Kniezsa megadta rövidítéseket minden magyar nyelvész megérti. De azt is meg kell mondanunk, hogy ezek az újabb szokatlan rövidítések nem szolgálják az e téren nyelvtudományunkban annyira kíváncsú egyöntetűség kialakítását. Mivel Kniezsa műve kézikönyv jellegű, ez a szempont itt kétszeres súllyal esik latba.

Ezzel a részletes megjegyzések végére értem. Természetesen még több mindent föl lehetett volna vetni, hiszen a munka nagyon sok gondolatot ébreszt. Éppen ebben a nagy termékenyítő erejében rejlik a műnek a magyar nyelvtörténeteszek számára való rendkívüli jelentősége. Én a fölvetett problémák legnagyobb részét még csak nem is érinthettem. Inkább néhány olyant ragadtam ki, ahol vitatkozni lehet Kniezsa nézeteivel; de ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az itt nem tárgyalt részletek legnagyobb részében egyetértek a szerzővel, helyesebben megállapításait megnyugtatóknak találom. Ha tehát jelen írásomban nagyobb a kifogás, vitatkozás aránya, mint ami Kniezsa valóban kitűnő munkájához illik, az csupán azért van, mert nem vagyok híve a csupa üres dicséretnek. Dicsérni ugyanis sokat lehetne Kniezsát e nagy és úttörő munka kiváló elkészítéséért. De régi igazság az, hogy a vita nagyobb hasznára van a tudománynak, mint a dicséret.

*

Befejezésül még csak néhány szót. A szerző nagyjelentőségű munkája a helyesírástörténeti kutatások terén nemcsak eddigi hiányosságot pótol nyelvtudományunkban, hanem nagy távlatokat nyit a további kutatások számára is. A magyar nyelvtudomány munkásai mindkettőért hálával tartoznak KNEZSA ISTVÁNNAK. De neki sem szabad elfelejtkeznie arról, hogy van még egy adóssága: mostani művéhez hasonló részletességgel meg kell írnia a magyar helyesírás történetét a könyvnyomtatás korától napjainkig. Ezt várja tőle a magyar nyelvész-társadalom, s nagy műve ezzel lesz igazán teljes.

BENKŐ LORÁND

Néhány megjegyzés „A magyar helyesírás történeté”-hez

1. KNEZSA ISTVÁN idézett című munkájában¹ (11) Sylvester János helyesírási rendszerének ismertetésében azt írja, hogy „ $e \sim \bar{e} - \epsilon \sim e$ ”, azaz hogy Sylvester a rövid nyílt e hangot ϵ -vel, a rövid zárt \bar{e} hangot e -vel jelöli. A hosszú e hang jelölése Sylvesternél \bar{e} (a hosszúságot a betű fölé húzott vízszintes vonal jelöli (11).

Nem említi meg KNEZSA az \acute{e} jelölést (a francia accent circonflex-szel ékeztet \acute{e} betűt), amely Sylvester Új Testamentumában a következő szavakban fordul elő: *dér* (deret), *kéz* (kezet), *fél* (felet), *szél* (szelet), *tél* (telet), *ész* (eszés), *két* (kettő), továbbá: *kérd-*, *tér-* (*térni*), *egéb* (*egyéb*), *emleközzél*, *kezinél* stb. Hogy a fedeles \acute{e} a nyílt hosszú e jele, azt már BUDENZ megállapította, de minthogy utána a nyelvészetben újra állandóan összekeverték a fedeles \acute{e} -t és a horgas (alul farkas) ϵ -t, 1907-ben és 1908-ban végignéztam a XVI. század nyomtatványainak e jelöléseit s igazoltam BUDENZ megállapítását, hogy a Sylvester Új Testamentumának első kiadásában következetesen előforduló \acute{e} (fedeles) a nyílt hosszú e hangot jelöli.

2. Sylvester Új Testamentumában gyakori az alól horgas ϵ is. Ennek írása is következetes, de nem a nyílt rövid e -nek a jele — amint KNEZSA állítja — hanem vagy diftongus vagy a fejlődésben visszamaradt \acute{e} (zárt hosszú \acute{e} hang), amely azután fejlődött diftongusból zárt hosszú \acute{e} -vé, amikor az i -ző nyelvjárásban a zárt hosszú \acute{e} hangnak i -vé változása befejeződött. Az alól horgas ϵ Sylvester Új Testamentumának első kiadásában a következő szavakban és helyzetekben fordul elő: *es* (*és*), *es* (*is*), *meg*; *azoke*, *istene*; *köve*, *illet*; *köve*, *dizirek*; *jekennek*, *elczudálkoznak*. Ezekben a szókban és helyzetekben az e nem jelölhet nyílt rövid e hangot.

3. KNEZSA szerint Sylvesternél a hosszú magánhangzók jele a magánhangzók fölött levő vízszintes vonal. Felsorolásában előfordul a vízszintes vonallal ékeztet \bar{e} is. Ilyen betűjelet én Sylvester Új Testamentumának első kiadásában nem találtam. A sárvár-újszigeti nyomda ócska, kopott betűkészletében sok az olyan betű, melynek ékezte nem látható tisztán, s talán vannak olyan fedeles \acute{e} -k, amelyek fedele vízszintes vonalnak nézhető, de ezt KNEZSÁNAK példákkal kellett volna igazolnia, mert az eddigi Sylvester-kutatók ezt az \bar{e} betűjelet Sylvester Új Testamentumában nem fedezték még föl. Ami KNEZSÁNAK a mássalhangzók hosszúságának vízszintes ékezzel való jelölésére vonatkozó feltevését illeti — hogy tudniillik ez a középkori helyesírás rövidítési gyakorlatából van átvéve, illetőleg a magánhangzók hosszúságának jelölésére átvéve, erre vonatkozólag az a megjegyzésem, hogy Sylvester a sárvár-újszigeti nyomda fraktúra (törtsarkú) betűkészletét nem maga tervezte és készítette el, hanem helyesírásában alkalmazkodott a rendelkezésére álló különleges betűkészlethez, melynek eredete még nincsen felderítve. Ha Sylvesternek, illetőleg szedőjének, Abádi Benedeknek latin betűs nyomdai felszerelés állott volna rendelkezésére, a vízszintesvonalas ékezet aligha fordult volna elő szövegeiben. Egyik felderítetlen és éppen a helyesírás történetével kapcsolatban igen fontos Sylvester-probléma az, hogy hogyan került Magyarországra egy ilyen fraktúra (törtsarkú) betűkészletes nyomdai

¹ Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. 1952. 29 l.

felszerelés, mellyel hazánkban sem azelőtt, sem azután magyar szöveget sohasem nyomtattak.

4. KNIEZSA szerint Heltai Gáspár Sylvestertől vette át a nyílt *e* hang (rövid vagy hosszú *e* hang?) jelét. Amint fentebb láttuk, Sylvesternél a nyílt hosszú *e* hang jele a fedeles *ē*. Ez a Heltai-féle helyesírásban nem fordul elő. Az alól horgas *ę* Heltainál valóban a nyílt hosszú *e* jele (*tēl, szēl, dēl*), Sylvesternél azonban az alól horgas *ę* vagy diftongusnak vagy egy fejlődésében elkésztet hosszú zárt *ē* hangnak a jele (az UT.-ban).

5. Ez a helyesírástörténet nagyon leegyszerűsíti a tényeket. A Sylvester-féle helyesírásban nem foglalkozik az *i* hang jelölésével, s meg sem említi a görög étára (*η*) emlékeztető betűt, amelyet az *i* és *j* hang jelölésére használ. Nem említi az *i* és fordított *j* betűből összetett betűt (*fordijczatok*) sem. S arról sem beszél, hogy Sylvesternél az *e* hangok jelölésére ötféle betű van. Az *ē, ę, ě* betűk még 1691-ben, az *ę* még 1710-ben is előfordulnak.

6. KNIEZSA (15) azt írja: „Egyben a katolikus írók kezdetűl fogva következetesek: a *c ~ cs* hangot *cz ~ ch* jellel jelölik. A XVI. század második felében ez az egyetlen sajátosság, amelyben a katolikus írók a protestánsoktól különböznek.“ Tudomásom szerint van egy másik sajátosság is: a nyílt és zárt hosszú *e* hangokat a katolikus írók nem tudják megkülönböztetni.

7. Az *ö, ű, ő, ű* jelölésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a XVI. század végi és XVII. századbeli nyomtatványokban nemcsak *e* felzetes *ö, ű* betűket látunk, hanem Károlyi Gáspár Bibliájában az *o* fölé vésett félkarikát is (*ő*), s a XVII. század első felében általánosabb volt a hosszú *ő* és *ű* hangnak az *o* és *u* betű fölé vésett *e* betűvel + vesszővel való ékezdése. KNIEZSA (18) azt írja, hogy ez „mesterkélta volta miatt elterjedni nem tudott“. Említi Pázmányt, Kövesdi nyelvtanát és „néhány író“, de nem említi a legjelentékenyebbet: Káldi bibliafordítását, amely az egész írástudó katolikus olvasóközönség szeme előtt volt. Az *ö*-nek, *ű*-nek az *o, u* fölé vésett kis *e* betűvel való megkülönböztetéséről, e betűknek az újkori *ö, ő, ű, ű*-vel való felváltásáról KNIEZSA bőven ír, de nem közli olvasóival, hogy meddig maradt meg a régi *ö, ű* (*o, u* fölött petit *e*). Ez persze attól függött, hogy egy-egy nyomdának milyen régi volt a betűkészlete, de mégis, ha e betűk történetéről beszélünk, megemlítendő, hogy Nagyszombatban még 1791-ben is ily betűkkel nyomtatták Pázmány Péter Imádságos Könyvének új kiadását. Tehát a régi *ö, ű* (az *o, u* betű fölé vésett petit *e*-vel megkülönböztetett *ö, ű* jelölés) a XVIII. század végéig megmaradt.

8. „A nagybetűk használata tekintetében a szabályzat [a Magyar Tudós Társaság szabályzata] csak a három fő esetet említi (mondat elején, tulajdonnevekben és megszólításoknál). Ebből következik, hogy a tulajdonnevekből képzett melléknevek írásában a kisbetűket helyesli. Ez a kérdés a régi irodalomban különben eléggé zavaros, és csak annyiban következetes, hogy a főneveknél a kisbetűs írás az általános.“ — Megjegyzésem erre az állításra az, hogy a főnevek kisbetűs írása a régi irodalomban nem „általános“. 1891-ben BELLAAGH ALADÁR kiadta Káldi válogatott egyházi beszédeit. Az ehhez írott előszóban (7) ez olvasható: „Nemcsak a pont után, a szóról szóra való idézetek és a tulajdonnevek első betűjének írásakor él nagybetűvel, hanem néha egy-egy mondatban majd minden szót nagybetűvel ír...“ BELLAAGH e nyelvészeti megítélés megbízhatatlan kiadásban a nagybetűket csak azokban a

szavakban hagyja meg, amelyekben ma is nagybetűt írunk, de a nagybetűs írásra vonatkozó megállapítása, melyet én „tiszteletadó helyesírás”-nak nevezek, helyes. Káldi pl. a bibliafordítás függelékében, az Oktató Intésben, nagy kezdőbetűvel írja a következő szavakat: *Isten, Szent Főlség, Pogány Bölchek, Világ, Szent Írás, Sz. Írásnak Méltóságát, O - Uj Testamentom, Urunk, 'Zidóknak, Egyiptziusok, Győzedelmet, Keresztyén Anyaszentegyház, Régi Deák bötű, Magyar Kálvinisták, Magyar Nyelv, Tanítók, Halgatók, Ujító atyafiak, Keresztyének, Olvasó, Apostol, Pásztorok, Püspökök, Chászár, Doktorok, Bálvány, Góróg, Deáktalanság* stb., — melyek nem a mondat elején, hanem benn, a mondatban fordulnak elő nagy kezdő betűvel. Ez az írásmód a XVIII. században egyre gyakoribbá válik, s megmarad a XIX. század első évtizedéig. (M. Könyvszemle 1943: 257—8.)

9. „Káldi helyesírását Pázmány módosította azzal, hogy a cs hang értékű *ch* helyébe a *cs*-t vezette be. Ezzel az újítással, amelyet Pázmány tekintélye csakhamar elterjesztett, a katolikus helyesírás a XVIII. század végéig állandósult.” (16.) Ez részben igaz, — de csak részben. Katolikus szerzőknek katolikus nyomdáknak megjelent műveiben valóban gyakori a *cs*-s írás. De lásd „A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása” című munkám 51—2. lapját, melyeken katolikus szerzők Nagyszombatban megjelent művei helyesírásának ismertetését olvashatjuk (Gánótz: Emberi Okosság. 1764.; Pázmány: Prédikációk. 1768., Pázmány: Imádságos Könyv. 1791.). Ezekben a *c* jelölése *tz*, a *cs* jelölése *ts*. (A példákat l. ott.) Meg kell azonban állapítanunk, hogy KNEZSA a katolikus és protestáns helyesírás keveredésére munkájában más helyen rámutat.

10. Ez a KNEZSA-féle magyar helyesírástörténet — vázlat. Nyelvtörténeti munka — példák nélkül. Kategorikus megállapításait el kell hinnünk, s az, aki nem cédulázta végig a múlt századok nyomtatványait, el is hiszi. Aki azonban ellenőrzi az állításokat régi, eredeti szövegekben vagy helyesírástörténeti értekezésekben, úgy találja, hogy az állítások vagy megállapítások gyakran önkényesek és nem alapulnak közvetlen szövegvizsgálatokon. É sorok írója csak a saját dolgozatainak eredménye alapján ellenőrizte „A magyar helyesírás történeté”-t. Más kutatók bizonyára tudnak más szempontokból — helyeslő vagy helyesbítő megjegyzéseket fűzni hozzá.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban

A XVI. század nyelve több szempontból tarthat igényt különösen nagy figyelemre. A kódexek nyelvének vizsgálatából nyilvánvaló, hogy az a kusza és nehezen kibogozható nyelvi állapot, melyet középkori nyelvemlékeink mutatnak, a XVI. század elejére kitapintható nyelvjárási területekbe, csoportokba sűrűsödött (vö. BALASSA: Ethn. IX, 196, Hunfalvy-Alb. 5), melyeknek különleges vonásai jellegzetesen kiütkeznek. Kétségtelen, hogy mai nyelvjárásaink történetének vizsgálatában ebből az állapotból kell kiindulni, noha a XVI. század történelmi eseményei (pl. törökdúlás, jobbágyvándorlások stb.) természetesen nagy mértékben beleavatkoztak e nyelv-

járási egységek fejlődésébe. Persze nem egymástól élesen elhatárolódó egységekre gondolunk, hiszen tudnivaló, hogy a nyelvjárási jelenségek határai közel sem fedik egymást, hanem az izoglosszák szeszélyesen kanyargó, bonyolult szövevényt alkotnak. Mégis egy-egy adott területen több jelenség találkozhatik, s megadhatja az illető terület nyelvjárásának sajátos színeit. A „nyelvjárási egységek“ kifejezés tehát csak olyan értelemben vehető, hogy a nyelvterület egyes bizonytalan határú részeire egy vagy több fontos nyelvjárási jelenség jellemző, és az egész nyelvterület e vonások alapján nyelvjárasterületekre osztható. E nyelvjárasterületeken belül azonban számos egymástól eltérő nyelvi vonás tarkítja a nyelvcsoporthoz képest, másrészt az egy területre jellemző nyelvjárási vonások itt-ott messze kicsaphatnak a területen túl, s határaikon szinte mindenütt többé-kevésbé széles átmeneti övezetek vannak. Régi nyelvjárásaink vizsgálatában azonban — legalább egyelőre — meg kell elégednünk azzal, hogy e nagyobb egységeket igyekezzünk megállapítani, és megközelítőleg helyhez rögzíteni. Az egyes jelenségek pontos határainak megrajzolásáról a XVI. század nyelvjárási képében aligha lehet szó.

A XVI. század nyelvi állapotának rekonstrukciójához szövegemlékeink nyújtanak fontos segítséget. Ezek közül elsősorban természetesen a kéziratos szövegek használhatók, s azok közül is főleg a kevésbé tanult emberek írásai, akiket helyesírási hagyomány, vagy éppen nyelvi eszmény kevésbé befolyásol. De semmiesetre sem mellőzhetők a század második negyedében meginduló s egyre nagyobb méreteket öltő magyar nyelvű könyvnyomtatás termékei sem, noha ezek a használhatóság szempontjából számos problémát vetnek fel.

Az első lépés: megállapítani egy-egy munka teljes nyelvi képét, s amennyiben lehetséges, helyhez rögzíteni az egyes művekben található nyelvi vonásokat. Ezzel kapcsolatban azonban több, gyakran áthidalhatatlan nehézség adódik.

Az első és nem kis probléma magának az írónak a problémája. Jóllehet a XVI. században már legtöbb nyomtatványunkon rajta van írójának neve is, s az írók életrajzát is többé-kevésbé ismerjük, nehéz megállapítani, hogy az író melyik vidék nyelvjárását beszéli. Századunk papjai, tanítói, diákjai szinte kivétel nélkül nem egy, sőt még csak nem is egy-két helyen éltek le életüket. Legfeljebb 20–22 éves korukig éltek otthon, a szülőhelyükhöz legközelebb eső iskolába járva, de azután legtöbbjük külföldre kerül. Évekig vannak lengyel, német és olasz egyetemeken. Innen hazatérve rendszerint nem szülőhelyükön, hanem az ország egészen más vidékén kapnak állást. Protestánsüldözés, török fenyegetés innen is gyakran tovább űzi őket, s vannak olyanok, akik szinte évenként kerülnek, menekülnek más vidékre. Kérdés, kimutatható-e ezeknek különösen életük vége felé megjelent műveiből, hogy melyik vidék nyelvjárását őrzi a nyelvük. Hogy közülük ki tartozott a konzervatív típushoz, aki megőrizte nyelvét, illetőleg gyerekkori nyelvjárását, s ki az, akire könnyen ragadt az új vidék új nyelvjárása, s aki vagy vegyesen használta, azt a magáéval, vagy éppen teljesen elhagyva a sajátját, átvette az új nyelvjárást. Mindezt szinte lehetetlen megállapítani. Az adott esetekben mindig figyelembe kell vennünk a körülményeket, s csak így lehet többé-kevésbé valószínűen lokalizálni az író nyelvét.

A másik súlyos nehézség a nyomdász kérdése. A XVI. században ugyanis számolnunk kell azzal, hogy a nyomdász nem betűhíven közli a kéziratot,

hanem saját nyelvjárásának megfelelően változtatásokat eszközöl rajta. Sőt nemcsak a nyomdász, a nyomda vezetője változtathat a szövegen, közbeléphet a betűszedő, a korrektor is. Persze ezek — főleg a korrektor — gyakran azonosak a nyomdással, de nem mindig. Külön kutatást igényel tehát minden egyes nyomdánál annak a megállapítása, mennyiben befolyásolta a nyomdász a kiadvány nyelvét.

Vannak esetek, amikor a nyomda nem avatkozik be az író nyelvébe.

MELICH JÁNOS (MNY. XVII, 175) Sylvester Újtestamentumát vizsgálva Abádi Benedek két lapra terjedő utószavát összehasonlítja a szerző nyelvével, s azt igazolja, hogy Abádi gondos nyomtató, javító volt, aki a szerző kéziratán mit sem változtatott. — Hasonló a helyzet főleg az idegen anyanyelvű nyomdászoknál. A Károlyi-féle Biblia nyomtatója, Mantskovit Bálint a typographusnak az olvasóhoz intézett szavaiban bocsánatot kér a hibákért, „azért hogy idegen nemzet vagyoc“ (8b). — Mannel (Manlius) Jánosról szintén bizonyítani is tudjuk, hogy a hozzá került szövegeket éppen magyarul nem tudása miatt változatlanul nyomatta ki. Magyar István 1602-ben nála megjelent munkájában írja a sok sajtóhiba miatt panaszkodva: „Mely vétkek főképpen olyan okból estenek, hogy magamnak — hol hon létem, hol pedig a betegségem miatt — a korrigálást másra kellett bíznom, ki szintén imperitus volt benne... Járul az is ide, hogy maga a könyvnyomtató magyarul sem tud...“ (Bb 4R). Ez az idézet egyrészt arra bizonyíték, hogy a műveket a lehetőséghez képest mindig a szerzők korrigálták, másrészt olyan esetet látunk belőle, amikor egy külföldi nyomdász húsz évi magyarországi tartózkodás után sem tud még magyarul (Manlius 1582-ben került Magyarországra).

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (A régi magyar nyomtatványok 10) Méliusz- és Kulcsár-műveket összevetve, Hoffhalter Rudolfról bizonyítja be, hogy nem változtatott az író nyelvén. Elsősorban azt állapítja meg, hogy Hoffhalter Rudolf nyomdájának nem voltak kialakult helyesírási elvei sem, még kevésbbé valószínű, hogy kialakult nyelvészeti elvei lettek volna.

Valóban, ha összehasonlítjuk különböző vidékről való íróknak a Hoffalter-féle nyomdában készült munkáit, minden műben más, az írónak megfelelő nyelvet találunk. Ennek bizonyítására vegyünk csak egy példát. Nála jelent meg 1574-ben Kulcsár György Postillája, s 1584-ben Decsi Gáspár egy prédikációs kötete: „Az utolsó időben eginehani regnalo bűnökről való praedikatiok“. Itt is elég csak egy pár jellegzetes jelenségre hivatkoznunk. — Míg Kulcsár mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan szótagban erős ő-zést mutat, Decsinél a *tött* típuson kívül csak elvétve fordul elő néhány szóban ő-zés, s ott is következtelen, egyébként teljesen köznyelvi. Néhány adat a két műből:

Kulcsár 302V: *kősergetec*, *kőserőfségéről*, 2R: *bőtsűlteti*, *szömléllyétec*
A2R: *nőmős*, 303R: *kőróztyénec*, 2R: *bévőlkdősfét*, 2V: *elmełkdic*, A2R: *regőn*, 301R: *időzűlnec*, *erdőme*, *kőrnjekőzót*, 303V: *ielentőtte*, 306R: *hűtőd*, *títőket* stb. Decsi A4R: *igiekőzetben*, *lőtenek*, G3R: *vőtte*, *lőt*, D2V: *refzege-
főknec*, D2V: *refzegefek*, D1R: *űket*, A2R: *eletekben*, *czelekedetekben*,
A4R: *ű bennec*, C4R: *ideieket* stb. Decsinél tehát csak a *tött* típusban találunk következetes ő-zést. Az a két ő-ző alak, amely előfordul, de amelynek ő-ző megfelelőjét még ugyanazon lapokon megtalálhatjuk, tulajdonítható a nyomdásznak, vagy még inkább a betűszedőnek, aki esetleg már kifáradva figyelmetlenségből szedett egy-egy ő-ző alakot, de annyi mindenestre bizonyos, hogy tudatos nyomdászai beavatkozásról nem beszélhetünk. — Ugyanezt

látjuk akkor is, ha összevetjük az ő személyes névmás alakjait: Kulcsár 301V: *ő*, 302R, 302V, 303R, 303V: *ő*, *ők*, 304V: *őtet* stb. Decsi: A2R: *ű*, *ű*, A2V: *űtet*, D1R: *ő*, *ű*, *űket*, *ő*, *ő*, *ű*, *ő*, *űtet*, *ű*, D1V: *űk* stb. Míg tehát Kulcsárnál állandó az *ő*, Decsinél gyakran váltakozik *ű*-vel.

A közölt példákbl láthatjuk, hogy rendszerint nem a nyomdász egységes nyelve tükröződik a nyomtatványokban.

Ugyanez mutatható ki Hoffhalter Rudolf apjának: Rafaelnek nyomtatványairól is. Hoffhalter, mint tudjuk, lengyel származású. Megfordul Németalföldön, majd Zürichben, végül 1555-ben Bécsben Krafft Gáspár betűöntővel társulva nyomdát alapít. Itt alig hét év alatt több mint 120 kisebb-nagyobb nyomtatvány kerül ki műhelyéből. Ezek közt egy pár magyar kiadvány is van. Így Bornemisza Elektrája (1558.), Telegdi Miklósnak egy munkája. Később Magyarországra kerül, Debrecenbe, s többek közt ő nyomja Weres Balázs Magyar Decrétumát 1565-ben, s ugyanebben az évben Meliusnak egy munkáját: „Sámuel és Királyok könyve...”

Ha csak ezt a pár munkát összehasonlítjuk, azonnal megállapíthatjuk azt, hogy nemcsak kialakult helyesírási elvei nem voltak Hoffhalter Rafael nyomdájának, de még csak egyöntetű hangjelöléséről sem beszélhetünk. Bornemisza Elektrájában az *ő* hangot *ō* és *oe* betűvel, az *ű* hangot *ū*, *ū* és *ue* betűvel jelzi. Telegdinek „Az keresztyenségnec fundamentomiról” című munkájában ugyanezen hangok így fordulnak elő: *ő*, *eo*, illetőleg *ű*, *w*. Weres Balásznál *ew* az *ő* hang jele. Az *ű* hang jelölésére pedig *w*-t s talán *ew*-t is használ. Végül Meliusnál az *ő*-nek *ō*, az *ű*-nek *ū* betű felel meg. — Már ebből is kitűnik, hogy Hoffhalter Rafael annyira nem avatkozott bele a kéziratba, hogy még a hangjelölést sem egységesítette, hanem betűhíven szedte vagy szedette az író munkáját. Ez amúgy is természetes, hiszen Hoffhalter Rafael — főleg működése kezdetén — egyáltalán nem tudhatott magyarul.

Mindezt cáfolni látszik az az előszó, melyet Hoffhalter magyarul ír Telegdi munkája elején. Ez a mű Hoffhalternek harmadik magyar nyelvű kiadványa volt (1558: Bornemisza: Elektra; 1561: Draskovich György: Igen Zep Kenyw...). Esetleg gondolhatnánk, hogy ekkorra már tudja annyira a nyelvet, hogy egy előszót meg tud írni. Ha azonban összevetjük ezt a nyelvet Telegdi nyelvével, a kettőt teljesen azonosnak találjuk. Ebből kevésbbé következik, hogy Hoffhalter — jól tudván magyarul — még Telegdi nyelvét is sajátjára formálta. Sokkal valószínűbbnek látszik az, hogy a Hoffhalter-féle bevezetést is Telegdi írta meg, illetőleg fordította, s így természetesen ebben is saját nyelvét érvényesítette.

Az, hogy Hoffhalter idegen ajkú volt, s nyomtatványaiban mégis aránylag következetes, helyes és hibátlan nyelvet találunk, éppen nem áll ellentétben. Egyrészt tudjuk, hogy nagyon jóhírű, tehát lelkiismeretes és pontos nyomdász volt. Mint Gulyás Pál írja (A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. 132), ezért az udvar is elhalmozta megrendeléseivel. Másrészt talán éppen mert idegen ajkú volt, félt változtatni a szövegen, s ragaszkodott a kézirat nyelvéhez. A szöveget különben, mint láttuk, minden valószínűség szerint a szerzők maguk korrigálták. — Szintén emellett, vagyis Hoffhalter semlegessége mellett szól a másik érv is. Ha ugyanis összehasonlítjuk Hoffhalter kiadványait, nem egységes, hanem nyilván az íróknak megfelelő, egymástól eltérő nyelvet találunk bennük.

Láthatjuk tehát, hogy a nem magyar nyomdászok általában nem avatkoznak be a kézirat nyelvébe.

Heltai Gáspáról viszont köztudomású, hogy tudatosan ír át minden hozzá kerülő kéziratot saját nyelvjárására. Nemcsak helyesírási sajátosságokra gondol, amikor Weres Balázs Decrétumát (1571.) kiadva előszavában a következőket írja: „Im valamennyére megtisztítottam es megíobbitottam... hogy a iambor oluaso meg ne akadjon az olvasásban, el hántam a nehéz Orthographiát, auagy írásnac módiát, és a szokottra hosztam.“ Ő már nyilván szokatlannak találta Weres Balázs í-ző nyelvét. Azt, hogy a változtatás nemcsak a helyesíráásra vonatkozott, hanem nyelvi szempontú átírás is történt, igazolni is tudjuk. A Decrétum első kiadása ugyanis Hoffhalter Rafaeltól való, ez után készítette Heltai a második kiadást. Így e két munkát jól összevethetjük. Heltai ugyan magát a fordítást is meglehetősen átdolgozta, de a kötetvégi tartalomjegyzékben szinte szóról szóra ugyanazok a mondatok szerepelnek, s itt kitűnően megfigyelhetjük a nyelvi különbségeket:

Hoffhalter EeV: *Egijhazij fejedelmek Kijralijnak, mįjnden tįzteffįjįjnek hyįjįjįwel tartoznak.* ~ Heltai x7R: *Egyházi Feiedelmec, Kірálynac minden тіfįzteffįggel es hįwįffęggel tartoznac.* | Hoffhalter EeįV: *Mįkįppen kelį Kįralįj adomaniįawal el iarnįja, kįjt magwa szakattul szerzettenec.* ~ Heltai x8R: *Mikęppen kel kірály adomannįawal el iárnįa, mellyet magwa szakattul fįżrzettenec.* | Hoffhalter EeįįV: *Mįkįppen ertheffęk az idew mįwas, á fįzalagos iozagban hogįj ne leheffen.* ~ Heltai y1V: *Mikęppen erteffęc az űdđ mįwas az zálagos iofįzagban, hogįj ne leheffen.* | Hoffhalter EevR: *Annac bewntetheferewl, akįj meg holt embert awagį tewrwin szerįnt walo idetlen gįjermeketh...* *hagįj iktatņį Kįralįj wdwaraba.* ~ Heltai y4R: *Annac bűntđttęfęrđl, á ki meg holt embert, auagy tđruęn fįzeręnt walo đdetten gįjermeket hágįj iktatņį Kірály vđuarába.*

Láthatjuk, hogy Heltai nyomdájának nemcsak helyesírási, hanem kialakult nyelvészeti elvei is voltak. Heltai számára tehát már tudatos volt az a különbség, amelyet ma nyelvjárási különbségnek nevezünk.

Ezt a különbséget egyébként már Melius is megfigyelte, ezért ír „Az Szent Jánosnak tött jelenések“-ben (1568.) a hibajegyzék előtt — a könyvnyomtató vétkeiről szólva — a következőképpen:)(R. „az d e s t g e s k, p e s b a e s o , i e s e , e e s ő , ű az nemetec fįzaiaaban, es felfđldiec es alfđldiec fįzáiaaban nemegį arant zengnec...“ Itt tehát már olyan nyelvjárási jelenségeket észrevesz, mint az í-zés és é-zés, az ő-zés és ö-zés. A mássalhangzókra vonatkozó észrevételei valószínűleg a németek kiejtésének megfigyeléséből származnak. A nyelvjárási jelenségeket azonban Melius sem tekinti értelemzavaró változatoknak.

Így ha — főleg magyar nyelvű nyomdászok esetében — megtörténik az, hogy a nyomdász saját nyelvjárásából való alakokat kever más nyelvjárást beszélő író munkájába, ezt általában nem javítják a korrektúrán még akkor sem, ha maga a szerző egyben a korrektor is. Ezért mutat sok XVI. századi nyomtatványunk nyelvjárási szempontból néha megdöbbentően tarka képet. S legtöbbször igen bajos, vagy csak hosszas vizsgálat után lehet megállapítani, hogy ebből a tarkaságból mely jelenségeket kell az írónak s melyeket a nyomdásznak tulajdonítanunk.

De nemcsak a nyomdász változtathatja meg az író szövegét. Ha a könyvnyomtató idegen ajkú, számolnunk kell esetleg magyar nyelvű szedőjével vagy korrektorával, sőt befolyásolhatja a kézirat nyelvét újabb — esetleg a szerző halála után megjelent — kiadásokban a későbbi kiadó is. Ezt látjuk

például D é v a i Orthographiájában. Ez a kis munka ma egy 1549-i kiadásban ismeretes, mely azonban megállapíthatóan második, sőt RÉVÉSZ IMRE szerint (vö. Dévai Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei 100) esetleg még későbbi kiadás. Itt találhatjuk a következő sorokat: „Micor ec ket ighetske, az ez, oll' ighe eleibe vettetic, ki confonanfrol kezdetic el, accor azocotis vgan azon confonanffal kell irni, ki az vtannoc valo ighenec elein vagon, mint az barát, az pap ez mester ez Deác es az többi.“ (BijR).

E pár sor nyilvánvalóan mutatja, hogy a kézíraton változtatás történt. Hiszen a szerző világosan megmondja, hogy véleménye szerint a névelőket akkor írjuk helyesen, ha a következő mássalhangzóval kezdődő szó első hangját az a névelő után is leírjuk. Tehát szerinte *ab barát* stb. lenne. A felsorolt példákban azonban azt látjuk, hogy a szedő vagy a korrektor — nem figyelve a szöveg értelmét — megváltoztatta Dévai helyesírását, és saját felfogása szerint írta át. Egyébként az egész szövegben vegyesen fordulnak elő *ab barát* és *az barát*-féle alakok, mutatva, hogy mennyire keveredik az író és a nyomtató nyelve. Kérdés, ki követte el a változtatást. A bécsi Vietor Jeromosra, illetőleg annak özvegyére aligha gondolhatunk. Esetleg a nyomda szedőjére vagy korrektorára háríthatnók a változtatást. KAZINCZY FERENC is erre gondol, aki a „Magyar régiségek és ritkaságok“-ban (Pest, 1808.) így ír ezzel kapcsolatban: „Hihető, hogy a betűrakó vétette el a dolgot. Így akará írni *ab barát, ap pap, am mester...*“ De lehetséges az is, amire RÉVÉSZ is gondol (i. h.), hogy ez az 1549-i kiadás valamely hanyag és kellő nyelvtani műveltséggel nem rendelkező embernek üzleti vállalkozása lehetett, s az ő rovására írandók a fenti következtetlenségek. Dévai Orthographiájának előszavát bizonyos B. A. írta. Ebben RÉVÉSZ Abádi Benedeket, Sylvester Újtestamentuma későbbi nyomtatóját ismeri fel, azonban rögtön megállapítja, hogy Abádi sokkal műveltebb és pontosabb ember volt, semhogy ilyen hibákat követett volna el. Éppen ebből következteti, hogy ez már nem az Abáditól előkészített második, hanem harmadik, esetleg negyedik kiadás lehet.

Bárkinek tulajdonítjuk is a kézirat megváltoztatását, azt mindenesetre látjuk, mekkora óvatossággal kell eljárunk egy-egy műnél, ha az író nyelvét tisztán akarjuk megkapni. Az előbbi példában csupán két olyan helyesírási sajátságról volt szó, ahol könnyen eldönthető, melyik kié. Nehezebb az eset azonban, ha azt próbáljuk megállapítani, hogy egy munkában mely nyelvjárási jelenségeket kell az írónak és melyeket a nyomdásznak, a szedőnek, korrektornak vagy a kiadónak tulajdonítanunk.

Néha még a nyomdatechnikai nehézségek is megzavarhatják az egységes nyelvet. Természetesen ilyenkor is óvatosaknak kell lennünk, hogy nyelvjárási sajátságokat ne keressünk bennük. Így Károlyi Péternek Komlós András nyomdájában megjelent munkájában (Az Halalrol, Fel Tamadasrol es az örök eletről. 1575.) több ízben fordulnak elő ilyen alakok: H2V: *Etódzór*, HlvR: *Etódzór*, HiV: *Erőkke*. Könnyen gondolhatunk arra, hogy ezek az *ë*-zés esetei, azonban ugyanezen szavak mondat közben mindig így találhatók: HivV: *örökke*, HiiiR: *örökke*, GiiV: *öt*. Bátran mondhatjuk tehát, hogy az *e*-s írásmód itt nem nyelvjárási alakváltozatokat takar. Csupán arról van szó, hogy a nagy *Ö* betű kiszédése a Komlós-féle nyomdában, ahol a mellékbetűs betűtípust használták, technikai nehézségbe ütközött.

Látjuk tehát, hogy egy-egy mű nyelve úgy, ahogy az előttünk van a nyomtatott könyvben, milyen különböző tényezőktől függhet. Ezeknek a nyelvi vonásoknak a forrásait gyakran rendkívül nehéz meghatározni, s

valószínűleg számos XVI. századi nyomtatványunk nyelve a legszorgosabb kutatás ellenére sem válik alkalmassá arra, hogy belőle e század nyelvjárási sajátságaira megbízható adalékokat meríthessünk.

Az ilyen irányú vizsgálatokban a követendő eljárás a következő: Ki kell választani azokat az írókat, akiknek munkái különféle nyomdákban jelentek meg, s ezek egybevetésével kell megállapítani az író saját nyelvjárási vonásait. Másrészt meg kell vizsgálni, melyek azok a nyomdák, amelyek nem avatkoztak bele a szerző nyelvjárásába és helyesírásába. Ezek kiadványait általában nyelvilag az íróra jellemzőnek tekinthetjük. Láttuk, hogy milyen nehéz kérdés még ezen túl annak a megállapítása, hogy egy-egy író nyelve milyen mértékben tükrözi szülőföldje nyelvjárását. Ehhez kétségtelenül segítségül kell venni azokat a helyi jellegű kéziratokat (magánlevelek, jegyzőkönyvek stb.), melyekből a nyelvjárásra többé-kevésbbé biztosan következtetni lehet. Ha azután így — rögzítve egy-egy nyelvjárási típust egy-egy helyhez — néhány szilárd pontot kapunk a kutatáshoz, ezekhez viszonyíthatjuk az olyan nyomtatványoknak a nyelvét is, amelyeknek nyelvi vonásait és területi hovatartozását belső megfontolások alapján az előbb említettekhez hasonló biztonsággal megállapítani nem lehet.

Felmerülhet még az a kérdés, hogy az író és a nyomdász nyelvének keveredése segítette-e az egységes nyelv kialakulását. Ilyen értelemben vett nyelvi hatásról valószínűleg csak akkor beszélhetünk, ha olyan nagy tömegű és közkezen forgó kiadványsor áll rendelkezésünkre, amely azonos nyelvet, illetőleg nyelvjárást tükröz. Így feltehető, hogy egységesítő nyelvi hatása volt a Heltai nyomdájában megjelent műveknek.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN szerint (Régi magyar nyomtatványok 12) Bornemiza nyelve csupán Heltaitól átvett irodalmi hatás. TRÓCSÁNYI ezt a két író azonos helyesírásából, s mindkettő magánhangzórendszerének következetlenségéből véli igazolhatónak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy míg az *ë~ö* használata valóban ingadozó mindkét nyelvben, addig más jelenségeknél komolyabb eltérések mutatkoznak. A mai köznyelvi *ö* Heltainál mindig *ő*, Bornemizánál (Első része az evangéliumokból... 1573.) van *fű* és *bű* is: (V: *bűfegel*,): (ijV: *bű*,): (iijR: *kut fű*. Heltainál mindig következetes a *-tól*, *-től*, Bornemizánál (Praedikatioc. 1584.) gyakoribb a *-tül*, *-tűl*: IV: *Lelektül*, *Szűztül*, III: *bőlcektül*, *halaadastul*, Cccixiij: *attul*. Nehéz eldönteni, beszélhetünk-e itt valóban irodalmi hatásról. Ha igen, akkor az esetleg csak az *ë~ö* hangokra vonatkozóan érvényesült, a határozóragok esetében azonban nem.

Tudjuk, hogy Károlyi Gáspár a Heltai-féle helyesírást használta (vö. Kniezsa, A magyar helyesírás története 15). Gondolhatunk nyelvi hatásra is, bár itt épp az *ë*-zés és *ö*-zés tekintetében van különbség. Károlyi nyelve ugyanis a *tölt* típuson kívül szinte teljesen köznyelvien *ö*-ző, szemben Heltai esetenként *ö*-ző, esetenként nyelvjárási jelleggel *e*-ző alakjaival. Megjegyezzük viszont a többi jelenség: *é*-zés a *kéván* típusban; mindig *ő* a névmás; a határozóragok azonosan *-ból*, *-böl*, *-tól*, *-töl*, *-ról*, *-röl*-nek hangzanak; a személyragok egyformán *-ok*, *-ek*, *-ök*, *-unk*, *-ünk* alakúak a névszóragozásban és *-uk*, *-ük*, *-unk*, *-ünk* alakúak az igeragozásban (bár Károlynál az *-ünk* mellett elvétve *-önk* is előfordul).

Az mindenesetre megfigyelhető, hogy a század első felében még egymástól élesen elkülöníthető nyelvjárásokban jelennek meg a művek: Sylvester János erősen *í*-ző; Komjáthi Benedek fordításában egymástól

teljesen elűtő *i-ző*, *ë-ző* és *ö-ző* fejezetek vannak; P e s t i G á b o r nyelve a mai köznyelvinél erősebben *ë-ző* és főleg *i-ző* (a köznyelvi *ü*-vel szemben). A század vége felé megjelent művekben viszont — mint láttuk — már kissé elmosódnak ezek az erős különbségek. — Mindebből nem szabad arra következtetni, hogy egy viszonylag egységes, nyelvjárások feletti beszélt *k ö z n y e l v* kezd kialakulni. Valószínűbb, hogy miután ez az egységre irányuló törekvés elsősorban a nyomdákban indult ki, ez a nyelv csupán az írott, illetőleg a nyomtatott művekben jelentkező, az egységesedés első lépéseit mutató, kialakulóban levő irodalmi nyelv lehetett.

ABAFFY ERZSÉBET

A labialis utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez

Nyelvészeink körében régóta közkeletű az a nézet, hogy a labialis utótagú ómagyar kettőshangzók a XIV—XV. században eltűntek nyelvünkől, s a ma nyelvjárásaink egy részében található oly *ou*, *ao*, *öü*, *eö*-féle kettőshangzók, melyeknek a köznyelvben *ó*, *ő* felel meg, újabb fejlődés eredményei (vö. pl. BALASSA: NyK. XIX, 137; TMNy. 71; MELICH: MNy. VI, 158, NyK. XXXIV, 147; MÉSZÖLY: MNy. XI, 201; GOMBOCZ, BTLw. 170, ÖM. II/1, 83, 86; LAZICZIUS, A magyar nyelvjárások 36; HORGER, A magyar nyelvjárások 38; stb.). Csupán MÉSZÖLY véli újabban azt, hogy ilyen labialis utótagú kettőshangzók régi nyelvünkben egyáltalában nem is voltak, amiből még inkább az következne, hogy nyelvjárási kettőshangzóink az *ő* véleménye szerint is csak újabb keletkezésűek lehetnek (Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján 28, 78; NNyv. II, 169, III, 97). A közelmúltban azonban előbb PAIS nyilvánított az általános felfogással szemben ellenvéleményt; ő ugyanis valószínűtlennek látja, hogy a diftongusok (és ezek között nyilván elsősorban a labialis utótagúakra gondol) a XIV. század végéig teljesen kivesztek volna, hanem ellenkezőleg azt véli, hogy ezek a nyelvjárások jelentékeny részében tovább élnek (MNy. XLVI, 111). Az ő óvatos megfogalmazása nyomán ugyanezt vallja nagy határozottsággal DEME LÁSZLÓ (MNy. XLVI, 211); majd BENKŐ LORÁND e gondolatot részletesen kifejti, és ha nem is bizonyítani, mert ez az adatok alapján vajmi nehéz volna, de különféle nehézségek elhárításával és elméleti meggondolások alapján módszeresen valószínűsíteni igyekszik (MNy. XLVII, 221).

Ahhoz természetesen nem fér szó, hogy ilyen feltevés elméletben lehetséges. Általában ismeretes és éppen a magyar nyelvtörténetben elég gyakori jelenség, hogy bár egy hangváltozás vagy bármely más nyelvi módosulás a nyelvterület túlnyomó részén végbemegy, és a régi változat ennek következtében a nyelvemlékekben hosszabb-rövidebb időre háttérbe szorul, esetleg az írásbeliségből eltűnik, mégis néhány nyelvjárás megőrzi a régi alakot, s azután a körülmények változtatával egy későbbi időpontban újra napvilágra kerül ez a megőrzött régiség, sőt akár esetleg a különböző nyelvjárásokból kinövő, de a nyelvjárások fölé rétegződő irodalmi nyelvben is helyet kap. Ezt a lehetőséget tagadni elvben bármely jelenséggel kapcsolatban, így tehát a kettőshangzók esetében is képtelenség volna. Sőt nemcsak elméletben,

de a valóságban is lehetséges, hogy — a kérdéses példánál maradván — nyelv-járásaink egy részében mutatkozó *ou*, *öü* jellegű kettőshangzók egyes helyeken valóban megőrzött régiségek, mert elképzelhető, hogy a tüzetes vizsgálat mikroszkópja alatt ennek fognak bizonyulni.

Ennek igazolása azonban egyelőre nem történt meg. Alaptétellel semmiképpen sem lehet formulázni, hogy egy nyelvben $x - y - x$ típusú hangváltozás lehetetlen. Nem hiszem, hogy akár PAIS, akár BENKŐ vállalna ilyesmit, hiszen a hangváltozások lehetőségének ilyenféle korlátozása súlyos módszertani tévedés volna.¹ Bármely nyelvben a hangfejlődés úgy is alakulhat, hogy egy hang megváltozik, majd pedig a régi alak teljes eltűnése után jóval később a keletkezett új hang megint olyan irányban fejlődik, hogy a belőle sarjadó hang azonos vagy megközelítően azonos lesz azzal, ami eredetileg, azaz az első változás megindulása előtt volt. Ezt kétségbenvonhatatlan példákon lehet igazolni. Egy más összefüggésben említettem a latin *ū > francia o > ou (= u)* változást, melynek realitásához szó sem férhet (MNY. XLVII, 128). Vagy a pikárdban a latin *c* (*a* előtt) palatalizálódik, majd palatalizációját veszítve újra *k*-vá lesz (SUCHIER: ZRPh. II, 295). Aligha van magyar nyelvész, aki kételkednék abban, hogy a *szerelmű* alak régebben **szerelmű* volt, majd az elpusztult magánhangzóelem ismét jelentkezett az újabb *szerelēm* változatban. Mai tudásunk szerint a török jövevényszavak átvétele idejében a magyarban *ö* hang nem volt, tehát a török szavak *ö* hangja helyébe valamilyen más magánhangzó került; bármi lett légyen is ez a magánhangzó (*ü*, *ë*, esetleg *i*), kétségtelen, hogy ilyen szavainkban, mint *söprő*, *bölény*, *csökkik*, *ökör* stb. $\ddot{o} > x > \ddot{o}$ a fejlődés vonala (csak az első változás nem hangfejlődés, hanem hanghelyettesítés). Talán ugyanez történt a török *o >* magyar *u > o* esetében. Anonymus *tosu*-ja újra elvesztette szóvégi magánhangzóját. A példákat halmozni lehetne, de az ilyen $x - y - x$ változás lehetősége talán különösebb igazolást sem kíván.

A kettőshangzók megmaradásának kérdését tehát alaposan meg kell vizsgálni, merőben elméleti megfontolások alapján a vitát eldönteni nem lehet; itt a kijelentés határozottsága helyett csak a kérdéses hang történetére, múltjára és jelenére vonatkozó adatoknak és megfigyeléseknek lehet súlyuk. BENKŐ a bizonyítással meg is próbálkozik, noha, mint említettem, inkább csak negatív úton, az ellenérvek rombolásával.

Tudvalevőképpen a XV–XVIII. században az írásból a kérdéses hangok kettőshangzó jellegére következtetni nem lehet, csak a XIX. században jelentkezik ezek írásbeli megkülönböztetése, részint olyan íróknál, kik ezzel a paraszti, tájnyelvi beszédet akarják érzékeltetni, részint a nyelvjárásokra vonatkozó monográfiaikban, nyelvjárási gyűjtésekben stb. Már PAIS arra gondol, hogy a diftongusoknak az egyszerű *o*, *ö* hang jelével való jelölése csak helyesírási sajátság (i. h.), BENKŐ pedig ezt igazolni igyekszik a következő megfontolásokkal. 1. A XVII. századtól általában fölteszik a kérdéses kettőshangzók meglétét, jelölni azonban sohasem jelölik. 2. Viszont a XV. és a XVI. században még akad kivételes példa e kettőshangzók jelölésére. 3. Példák

¹ Gomboczknak „A XV–XVI. század óta bekövetkezett zártabbá válás“ tételéhez (Hangtört.²: MNYTK. 77. sz. 23) ezt jegyzem meg: „Nem állítom, hogy egy ilyen újabb zártabbá válásos folyamat nem volt lehetséges...“ (MNY. XLVI, 111 és MNYTK. 78. sz. 22). Továbbá a $l > ly > l$ fejlődés feltevésére nézve ezt mondom: „Egy ilyen fejlődés–visszafejlődés természetesen elvileg nem lehetetlen.“ (I. h.-ek 112, illetőleg 23.) — P. D.

vannak a XVI. századtól az *ie* kettőshangzóra is, mégpedig ugyanarról a területről, ahol e hang ma is megvan, kétségtelen tehát, hogy ez a diftongus a XVI. századtól folyamatosan élt, mégsem találkozunk, igen gyér kísérleteket nem számítva, jelölésükkel. Mindez arra mutat, hogy a kettőshangzók nem jelölése nem bizonyítja azt, hogy ilyen diftongusok nem voltak, egy-két írásbeli előfordulásuk ellenkezőleg fennmaradásukat igazolja.

Kétségtelen, hogy a helyesírás nem pontos képe a kiejtésnek, s mai nyelvészeink között talán én képviselem legerősebben a betűfetisizmus szembelyezkedő álláspontot (vö. pl.: MNy. XL, 318; TihAl. 84, 91, 95; Magyar hangtörténet, egyetemi jegyzet 17). Nagyon gyakori jelenség, hogy egy régebbi jelölés sokáig makacsul kitart (fejlett írásbeliség esetén akár egy évezreden át is), amikor a hang már régen módosult, esetleg többszörösen módosult és teljesen eltávolodott az eredeti hangtól; pl. ma is *oi*-t ír a francia az egykori *oi*-nak megfelelően, holott ez azóta *oe* > *oe* > *ue* > *ua* > *oa* fejlődésen ment át. Arra is akad példa, hogy idegen hatásra, nagy tekintélyű nyelvek helyesírásának utánzásaképpen esetleg megváltozik egy hang pontosabb jelölése kevésbé pontosra (vö. pl. BÁRCZI: MNy. XL, 289, vagy középkori *ph*, *th* jelölésünket). Az *u*, *ü* utótagú kettőshangzókkal kapcsolatban azonban egyik lehetőség sem áll fenn. Ha tehát föltesszük, hogy mindama helyeken, ahol ma ilyenféle kettőshangzók élnek, ezek a középkortól kezdve az egész nyelvtörténet folyamán változatlanul (legalább ami ereszkedő-záródó kettőshangzó mivoltukat illeti) megmaradtak, valóságos helyesírástörténeti rejtéllyel állunk szemben. Az igaz, hogy rejtélyek vannak a tudományban, s hogy azért, mert valamit nem tudunk megmagyarázni, az esetleg mégis lehetséges, de hogy ezt elfogadjuk, maguknak az állítólagos (noha megmagyarázatlan) tényeknek az igazolása volna szükséges. A logikus következtetés mégis csak az, hogy ha a XIV. század közepéig vagy akár végéig tömeges példáit találjuk a diftongusok világos és félreérthetetlen jelölésének, a XV. századtól vagy éppen a XVI. században viszont teljesen kivételes az ilyenféle jelölés, és a helyesírás módosulásának semilyen, a nyelvtől független okát nem tudjuk adni, akkor megállapíthatjuk, hogy a diftongusok eltűntek nemcsak az írott nyelvből, hanem a beszélt nyelvből is, tehát a nyelvjárásiokból, mint-hogy az írott nyelvváltozatok a XV. században rendszeren, a XVI. században nagyrészt az író nyelvjárást tükrözik. BENKŐ két példát hoz a XV. századból az *ou* két betűvel való jelölésére. Bizonyára ennél többet is lehetne találni. A XVI. századból erre már egyáltalában nem hoz példát, de ha esetleg akadna is ilyen egy-kettő, ez mit sem jelenthetne a monoftongusra valló jelölések tízezreivel szemben. Azt pedig, hogy az *ö* hangnak *ew* jelölését pl. 1588: *erdew* adatban *eü*-nek kell olvasni, azt hiszem, BENKŐ maga sem veszi komolyan, s inkább csak azt akarja mondani, hogy ebben a helyesírárendszerben, amely az *ew* jelölést használja, maga a jelölés semmit sem árul el a hang diftongus vagy monoftongus voltáról (amivel viszont velejár, hogy más rendszerekben, pl. a huszita helyesírásban, Heltaiében stb. elárulja a kiejtést). Nem foglalkozom itt az *-i*-s ereszkedő kettőshangzókkal, melyek megmaradásával kapcsolatban BENKŐ a *këik*, *vëin*, *tanëit* típusú példákra hivatkozik; ezek külön vizsgálatot igényelnek, mert több tekintetben másképp viselkednek, mint az *-u*, *-ü*-s diftongusok, amivel nem akarom azt mondani, mintha az *ëi*-nek szabályszerű nyelvjárási továbbélését eleve bizonyítotttnak látnám. Hiszen ezeknek nem jelölése még rejtélyesebb volna, látva, hogy más ereszkedő *i*-s kettőshangzókat (*eï*, *aï*, *oi*, *ui* stb.) helyesírásunk végig, megszaki-

tatlanul kettőshangzóknak jelöl. A XV. században még itt-ott előforduló, de nagyon ritka *ow* írásmód felfogható úgy, mint egy eltűnő régi hang jellegzetes utolsó csendülése, vagy még valószínűbben, mint merő helyesírási archaizmus, melyet az *ö*, *ő*-nek *ew* jelölése is támogathatott. A szakadék azonban a középkori *ou*, *öü* és a mai hasonló jellegű nyelvjárási kettőshangzók között hangjelölésünkben elvitathatatlan, s mint kifejtettem, ebből logikusan arra lehet csak következtetni, hogy e szakadék az egész nyelvterületen, legfőlegbb jelentéktelen szigeteket nem számítva, a beszélt nyelvben is bekövetkezett.

Egészen más a helyzet az *ie* (*ië*) kettőshangzóval kapcsolatban. Kétségtelen, hogy ez a kettőshangzó megvolt már nemcsak a XVI. században, hanem a XV.-ben is (vö. NÉMETH BÓDOG: MNy. XL, 78), és minden valószínűség szerint ezzel párhuzamosan az *üö*, *uo* (*üö*, *uo*)-féle diftongusok is kifejlődhettek. Az is szembeötlő, hogy ezek rendkívül ritkán kerülnek elő az írásbeliségben, csak nagyon gyakorlatlan írású egyének leveleiben. Ezek a kettőshangzók azonban ma is jóval kisebb területen fordulnak elő, mint az *ou*, *öü* típusúak, s e terület a diftongálás megindulása idejében alkalmasint még sokkal kisebb volt, holott az *ou*, *öü* típusúak éppen régen az egész országra jellemzők voltak, s ha feltennők, hogy a keletkező *ó*, *ő*-vel való harcban lassan húzódtak vissza, a XV–XVI. században is még a mainál, mely pedig szintén tekintélyes, lényegesen nagyobb területre maradtak volna jellegzetesek. Maguk az *uo*, *üö*-féle kettőshangzók különben vajmi nehezen magyarázhatók másképen (noha BENKŐ, látva a veszedelmet, megpróbálkozik vele), mint *ó*, *ő*-ből, tehát legalább a maguk szűk területére vonatkozólag szintén bizonyítják az előző monoftongizálódás korai megtörténtét. Ennek az újításnak írásbeli hagyományai nem lehettek, mint az *ou*, *öü*-nek voltak, az pedig, hogy egy keletkezésben levő, szűk körre szorítkozó nyelvi újítás nem jelentkezik az írásban, az természetes: a nyelvnel mindig konzervatívabb íráshagyomány ezt tökéletesen megmagyarázza. A XVI. században pedig az írott nyelv és a helyesírás egységesülés felé vezető fejlődésvonala a legkevésbé sem kedvezett ilyen szűkebb tájnyelvi jelenség jelölésének. Amennyire meglepő volna tehát, hogy a változatlan, legalább a nyelvterület nagy részén változatlan *ou*, *öü* megmaradása ellenére a jelölés megváltozott volna minden látható ok nélkül egy kevésbé pontos jelölésre, annyira természetes, hogy egy szűkebb területen jelentkező *uo*, *üö* fejlődés a helyesírásban nem hagyott érdemleges nyomot.

Ami mármost azt az érvet illeti, hogy az *ou*, *öü* típusú kettőshangzók újból való keletkezését a XVII. századra általában már fölteszik, mégis az írásban ezek nem fordulnak elő, tehát íme lehetséges, hogy van *ou*, *öü* s a helyesírás nem akar tudni róluk, miért nem volna ugyanez lehetséges a XV–XVI. században; erre a következőket lehet, sőt kell megjegyezni. Először is bizonyítani kellene, hogy valóban a XVII. században már megvoltak e kettőshangzók. Lehet, hogy igen, de az is lehet, hogy fiatalabbak. Ámde fogadjuk el, hogy valóban a XVII. századtól ilyen nyelvjárási kettőshangzók már vannak, csak a helyesírás nem vesz tudomást róluk. Ha ezek kétszáz éven át hiányoztak a nyelvből, s akkor jelentkeznek nyelvjárásokban, eleinte valószínűleg szűkebb területen és nagy ingadozásokkal, amikor a helyesírás, főképen a magánhangzók jelölésében már egységessé vált (vö. KNEZSA, A magyar helyesírás története 10 kk.), fölötte meglepő volna, ha írott nyelvünkben ezek jelöléshez jutnának. S minél tovább haladunk előre, annál kevésbé számíthat egy új nyelvjárási jelenség arra, hogy helyesírásunkban helyet

kapjon. Amint az új *uo*, *üö* típus, az új *ou*, *öü* típus is elkésve érkezett ahhoz, hogy írott nyelvünk tudomást vegyen róla.

Egy esetleg felhozható érvet BENKŐ csak futólag érint, helyesebben inkább csak sejtet. Azt t. i., hogy az *ou*, *öü* típusú kettőshangzók egymással össze nem függő, elszigetelt vidékeken fordulnak elő és hozzá még peremvidékeken is. Így hatalmas összefüggő területen: a nyelvterület északkeleti negyedében, továbbá a Sárközben, Somogyban és jelentékeny nagyságú vidéken a nyugati székelységben. BENKŐ ehhez hozzá veszi Szlavóniát is, ami régen elszigetelődött föltocska lévén, különösebb figyelemre tarthatna számot. Ámde az itteni *ao* (*aó*) diftongusok D. BARTHA KATALIN feljegyzései szerint sohasem a kettőshangzóra visszamenő *ó*-nak felelnek meg, hanem a köznyelvi *á*-nak (MNyvv. III, 381; MNyvj. I, 167), ennek pedig az ómagyar kettőshangzókhoz semmi köze. KÁLMÁN BÉLA természetesen nem is veszi föl nyelvjárási térképére (A mai magyar nyelvjárások 32). A neolingvisztika 1. és 2. tétele szerint az elszigetelt és peremvidékeken található egyező alakok nagy valószínűséggel megőrzött régiségeknek tekinthetők (M. BARTOLI, Introduzione alla neolingvistica 3, 6). Ámde ezek a tételek sem szilárdak. Tudjuk, hogy teljesen azonos jellegű újítások egymástól függetlenül is jelentkezhetnek igen távoli területeken (vö. BÁRCZI: MNyvv. VI, 111). De maguk a kettőshangzók is ezt bizonyítják, mert az *uo*, *üö*, mely semmiesetre sem lehet régibb a XIV—XV. századnál, szintén egymástól elszigetelt és szélső területen jelentkezik. Önmagában a történelmi folytonosságot az *ou*, *öü* típusú kettőshangzók földrajzi elhelyezkedése sem bizonyítja.

Még egy esetleges ellenérvvel foglalkozik BENKŐ. Tudvalevő, hogy azokban a nyelvjárásokban, melyekben ma megtalálható az *ou*, *öü* jellegű diftongus, azaz amelyekben az ő nézete szerint e hangok az ómagyar kortól megszakítatlanul tovább élnek, olyan köznyelvi *ó*-nak, mely nem kettőshangzós eredetű, hanem pl. fiatalabb jövevényszó, mint *filkő*, hozta magával, szintén kettőshangzó felel meg. BENKŐ úgy véli, hogy ebből nem szabad azt a következtetést levonni, hogy amint ezekben az *ou*, *ao* stb. kétségtelenül *ó*-ból lett, akként a többi *öü*, *ao* stb. szükségszerűen előző hosszú magánhangzóra megy vissza, mert hiszen, ha a nyelvjárások nem ismerik a hosszú *ó*-t, a fiatalabb átvételekben hanghelyettesítésnek kellett történnie, s az *ó* helyébe így lépett az *öü* stb. Ez az okfejtés kifogástalan. Az, hogy diftongáló nyelvjárásban az *óra*-t, *filkő*-t vagy *eszpresszó*-t *órá*-nak, *filkő*-nak, *eszpresszó*-nak is mondják, nem akadályozza a kettőshangzók történeti folytonosságának. Nem akadályozza, de semmiesetre sem bizonyítja.

Allítsuk föl tehát a vita mérlegét. Mi szól a folytonosság mellett? Egyes egyedül az az elméleti lehetőség, hogy a kettőshangzók egyszerűsödése, mint bármely, a nyelvterület egy részén lepergett hangváltozás, nem terjed el okvetlenül, szükségszerűen az egész területre, azaz elméletileg egyaránt lehetséges, hogy e változás általános, és az is lehetséges, hogy területileg korlátozott. Ezt azonban eddig is tudtuk. A folytonosság mellett azonban egyetlen pozitív bizonyíték, egyetlen kis valószínűsítő mozzanat sem került eddig napvilágra. Nyelvtörténeti adataink — az *ou*, *öü*-féle kettőshangzók jelölésének hiánya — és e tényekhez kapcsolódó minden megfontolás valószínűbbé azt teszik, hogy a kettőshangzók valóban monoftongizálódtak, és egy időre eltűntek az egész nyelvterületről, legfeljebb kisebb, jelentéktelen szigetek tarthatták meg, de kimutatni ezt sem lehet. Nagyon kevésbé valószínű tehát, hogy ahol ma *ou*, *öü*-féle kettőshangzó van, ott a középkortól megszakítatlanul

mindig volt.¹ Legfeljebb, ha nagyon szigorúak akarunk lenni, annyit megengedhetünk, hogy minden valószínűség ellenére merőben nyelvemlékeink alapján teljesen bizonyítottanak nem tekinthetjük a folytonosság megszakadását sem. Elvégre közrejátszhattak helyesírásunk fejlődésében oly rejtélyes tényezők, amelyeket nem ismerünk. A kérdést tehát legjobb esetben eldöntetlennek kell tekintenünk, de jóval nagyobb valószínűséggel abban az irányban, hogy *u*, *ü* utótagú kettőshangzókink valóban eltűntek egy időben nyelvünkbelől.

*

Próbáljuk meg a dolgot más oldalról, a nyelvjárások oldaláról megvizsgálni, megfigyelve magukat a kérdéses kettőshangzókat. Mint említettem, BENKŐ az *ou*, *öü*-féle ómagyar kettőshangzók megmaradását felteszi azon a jelentékeny összefüggő területen, mely a régi Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Bihar, Hajdú, Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa megyék magyar lakta részeit öleli föl. Nos, Debrecenben és környékén magam is 12 éven át figyeltem e kettőshangzókat, s megkértem munkatársaimat és a nyelvjáráskutatásban részt vevő tanítványaimat, hogy figyelmüket ők is fordítsák egyebek között különösen az *u*, *ü* utótagú kettőshangzókra. Mikor Debrecenbe kerültem, az akkor általános tudományos felfogás szerint úgy tudtam, hogy a városban és széles környékén a köznyelvi *ó*, *ő*-nek szabályosan kettőshangzó felel meg. Így jelölték e hangot általában a Debreceni Magyar Néprnyelvkutató Intézet gyűjtői is, akaratlanul általánosítva azt, amit jellegzetes nyelvjárási vonásnak éreztek és tudtak.

Debrecenbe kerültem után azonban hamarosan feltűnt nekem, hogy a köznyelvi *ó*, *ő*-nek megfelelő hang korántsem mindig diftongus, hanem ugyanannak az embernek a beszédében is, bár teljesen tisztán beszéli a helyi nyelvjárást, a kettőshangzó változik a tiszta monoftongussal. Az természetes, hogy mint kívülről jövő embernek az ilyesmi jobban feltűnt, mint a helybelieknek, akiknek füle egyaránt hozzászokott a nyelvjárási kettőshangzóhoz és a köznyelvi hosszú magánhangzóhoz, s minthogy önmagukban elkönyvelték, nyelvjárási órán megtanulták, hogy a diftongus a helyi nyelvjárás jellegzetes vonása, részben nem vették észre az eltérést, részben talán a köznyelv hatásának, tehát a tulajdonképeni nyelvjárásból kirívó jelenségnek, hibának könyvelték el és kiigazították. Ilyen eljárás különben akkor még meglehetősen általános volt. Pedig a valóságban a kettőshangzó lépten-nyomon változik a hosszú magánhangzóval, pl. egyszer egy hajdúhadházi parasztlány egy kérdésemre felcsattanó hangon, igen erős nyomatékkal így válaszolt: *Nyárc óurakör*, majd következő, csendesen és tárgyilagos hangon ejtett, de egyébként teljesen nyelvjárási mondatában (másképen sohasem beszélt) ugyane két szó már ilyen alakban foglalt helyet: *nyórc órakör*. Hasonló példáknek se szeri, se száma. Minél tovább figyeltem utcán, piacon, villamosban, tanyákon és a környező falvakban az emberek beszédét, annál biztosabban állapítottam meg, hogy a kérdéses hangok ejtése erősen ingadozik *ó* és *ou*, sőt *aó* (*aó*),

¹ Ne vegyük túlságosan szigorúan azt, hogy BENKŐ érvelése néha önmagának ellentmond. Részletesen azt bizonyíthatja, hogy a jelölés némasága nem mond ellent a kettőshangzók meglétének, viszont másutt azzal érvel: miért nincsen maradványa helyesírásunkban az *uu*, *üü* kettőshangzóknak? — Azért, mondja, mert ezek valóban eltűntek. Ez utóbbiak valóban eltűntek, mégpedig valószínűleg régebben, mint az *ou*, *öü*, ezért az *-ü*, *-ű* megrövidülése is régibb keletű, sokkal nagyobb terjedelmű, a köznyelvig is felhatolt, míg az *-ó*, *-ő* megrövidülése egészen csekély nyelvjárási területre korlátozódik.

ő és öű, sőt eő (eő) között. Megkértem tanítványaimat és munkatársaimat, hogy figyeljék meg különösen e hangokat, otthon, falujukban vagy nyelvjárási gyűjtéseik során. És jelentéseik egymásután számoltak be, hogy a megfigyelés helyes volt. SZILÁGYI LÁSZLÓ pl., kinek régebbi hajdúnánási szövegközlésében (MNnyv. III, 353) egységesen diftongusok vannak jelölve, későbbi, hanglemezes gyűjtéséből adott szemelvényében (MNnyv. VI, 166) már tarkán váltakoztatja az ó-kat meg az óű-kat, az ő-ket pedig sohasem diftongáltatja. Szóbeli jelentéseiben és közléseiben ismételt hangsúlyozta, hogy a diftongálás korántsem általános és nem funkciótlan. VÉGH JÓZSEF nyelvatlasz-próbagyűjtése során Kunmadarasról, Karcagról és Nádudvarról jegyezte föl, hogy az ó ~ óű szélső értékek, és ezek között ingadozik a hang (Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből VII, 5, 6), s ugyanő sárréti gyűjtéseiben, de egybeült is szintén megállapította, hogy a kérdéses hangok ó ~ óű ~ aő, ő ~ őű ~ eő határértékek között változatos árnyalatokban jelentkeznek (Sárréti népmesék és népi elbeszélések 10). Van olyan, egyébként gondos gyűjtés is, mely egyáltalában nem jegyez föl kettőshangzót (vö. PETŐ JÓZSEF: MNnyv. III, 351 Debrecen; HEGEDŰS LAJOS: MNnyv. VI, 169 Hajdúnánás), ez azonban nem tekinthető a kérdéses nyelvjárásokra jellemzőnek. De nem volt teljesen ismeretlen a váltakozás ténye régebbi gyűjtőink előtt sem, csak nem látták világosan, nem hangsúlyozták kellő nyomtatékkal és nem keresték magyarázatát. KÚNOS IGNÁC ugyan még nem beszél ingadozásról, de ellenkező kijelentésével szemben mintha nem volna egészen biztos, hogy kettőshangzó-e a kérdéses hang (Nyr. IX, 160, 163). OLÁH GÁBOR szerint az ó „majdnem mindig diftongusnak hangzik“ (NyF. XXVI, 5), MADAY GYULA pedig azt állítja, hogy „a hangpárosítás ... korántsem olyan feltűnő sajátsága a hajdú nép beszédmodorának, mint Debrecen nyelvjárásának“; ő csak a hangsúlyos szótagban hallja az ó-t, ő-t diftongusnak, noha a bölcső-t beőcseő-nek írja. Sajnos, szövegeiben, példáiban nem jelöli a kettőshangzót, s így nem lehet következtetni a valóságos helyzetre (NyF. LVI, 8–9). Régi és újabb gyűjtőink azonban általában a diftongálás terjedelmét túlozták, s a nyelvjárásra jellegzetesnek érzett kettőshangzót hol tudatosan, hol öntudatlanul általánosították.

Kérdés azonban, mitől függ a diftongálás vagy elmaradása. Arra lehetne gondolni, hogy talán a köznyelv hatására halványodnak el a diftongusok, hiszen a köznyelv hatása ma már mindenütt beleavatkozik a tájnyelvi beszéd színezésébe. Ennek a feltevésnek azonban ellentmond MADAYnak az a helyes és a mai tényekkel sem ellenkező megállapítása, hogy a diftongálás „a hajdú nép beszédében“ fejletlenebb, mint a debreceni nyelvjárásban, holott a köznyelv hatása kétségtelenül erősebb a városban, mint egybeült. De ellentmond ennek a feltevésnek a tények pontosabb megfigyelése is. Mint láttuk, MADAY szerint a diftongálás a hangsúlytól függ, s kétségtelen, hogy a hangsúlyos szótagban a diftongálás rendesen nagyobb méretű, de hogy a helyzet mégsem ilyen egyszerű, az ő-re vonatkozó egyik példájából is kitetszik. Mint láttuk, ó ~ óű ~ aő, ő ~ őű ~ eő között ingadozik a hang. Megfigyeléseim hosszú sora alapján állítom, hogy minél erősebb emfázissal ejtik a szót, annál erősebb a diftongálás. Ilyenféleképpen érthető KÚNOSnak az a megállapítása, hogy az ó, ő-t olyan erős nyomtatékkal ejtik, hogy diftongussá válik (i. h.), valamint MADAYnak az az idézett állítása, hogy csak hangsúlyos szótagban fordul elő kettőshangzó. VÉGH JÓZSEF és más gyűjtő is ugyancsak azt állapították meg, hogy az „érzelmileg fűtöttebb kifejezésekben erősebb a kettőshangzó

képzése“ (Sárréti népmesék és népi elbeszélések 11). Ez a több oldalról tett egybehangzó megfigyelés adja kezünkbe a kettőshangzó keletkezésének kulcsát. Tudjuk, hogy az emfázis erősen eltorzíthatja a magánhangzókat, szokatlan nyúlást, a hang belsejében intenzitás-hullámzást idézhet elő, vagyis kettőshangzó keletkezését indíthatja el. Így történik pl., hogy a Sopron megyei Rőjtökből feljegyzett baktermondókákban az *óra* szó mindig *aurá*-nak hangzik (Nyr. III, 237), noha ilyen diftongálás e vidéktől idegen. Azt is tudjuk, hogy beszéd közben, hatáskeltés céljából az emfázissal visszaélnék, gyakran használják az emfázis kifejező eszközeit érzelmi telítettség, erős akaratnyilvánítás, óhajtás vagy parancs látszatának keltésére akkor is, mikor a megfelelő érzelmi állapot nincs meg a kijelentés, fölkiáltás vagy felszólítás mögött. Ennek következtében az emfatikum lassan általánossá válik, viszont érzelemkifejező jellege és ereje csökken. Debrecen város és részben környéke nyelvében az érzelmi kifejező eszközök hasonló részleges értékvesztése más jelenségekben is, pl. egyes emfatikus hangletésváltozatok általánosulásában, kifejező erejük halványulásában szintén megfigyelhető. A színes hatást kereső és valóban rendkívül színes és hatásos debreceni beszédmód idegennek mindig feltűnik. De a fejlődés még közel sem haladt annyira, hogy a diftongálás emfatikus eredete ne volna világosan felismerhető, jöllehet bizonyos, inkább gyengébb diftongálás gyakran hallható érzelmileg többé-kevésbé közömbös beszédben is, váltakozva a monoftongussal. Az emfázis alkalmazása a városokban talár erősebb, innen magyarázható MADAYNAK az a még ma sem egészen elavult megállapítása, hogy a hajdú nép kevesebb diftongust használ, mint a debreceni.

Ha azonban az *ou*, *öü*, *ao*, *eo* a mondott területen emfatikus eredetű, sőt ez a funkció még ma is világosan megállapítható rajtuk, azaz még ma sem jutottak el addig, hogy teljesen általánossá és közömbössé legyenek, el kell ejteni azt a gondolatot, hogy valami közük van a hasonló jellegű ómagyar kettőshangzókhoz, melyeknek emfatikus tartalmuk nem volt, hanem mássalhangzók vokalizálódása útján keletkeztek. E terület labialis utótagú kettőshangzói tehát viszonylag újabbak, s az ómagyar kettőshangzókkal semmi kapcsolatuk nincs. De az emfatikus eredet egy más magyarázati kísérlet valószínűtlenségére is rámutat. Az ingadozások láttára arra lehetne ugyanis gondolni, hogy az ómagyar diftongusok egy, a mainál sokkal kisebb területen maradtak csak meg, s onnan terjednek, az ingadozás pedig a terjedő diftongus és e területen már lábat vetett monoftongus között lefolyó harcra vallanak. Ezt a feltevést azonban megcáfolja nemcsak az a tény, hogy a diftongus Debrecenben fejlettebb, mint környékén, de elsősorban a diftongus emfatikus jellege, mely nem egyeztethető össze egy, az érzelmi kifejezés szempontjából semleges hangváltozat terjedésének elméletével.

E meggondolásokat, ha még szükséges, egy más megfigyeléssel is lehet támogatni. Nemcsak az *ó*, *ő* mutat fel gyakori diftongált variánst, helyesebben ma már valami átmeneti kategóriát az emfatikum és a variáns között, de az *ú*, *ű* is. Ez jóval ritkább az előbbinél, de kétségtelenül megállapítható, egyelőre főleg Debrecenben, és ugyancsak világosan emfatikus jellegű. E kettőshangzó színe ingadozik, magam rendszeren *uű*, *üű*-nek jegyeztem fel (pl. *kuűt*, *tüűz*), de készséggel elismerem, hogy ez a jelölés nem pontos: a diftongus első tagja erős emfázisban gyakran lényegesen nyúltabb és illabialisabb, maga a diftongus gyakran lebegő, sőt utótagja válhatik nyomatékosná. Ez a kérdés további alapos vizsgálatot érdemel. Különösen érdekes, hogy e kettőshangzó a legritkábban jelentkezik olyan *ú*, *ű* helyén, mely ómagyar

kettőshangzóból származik. Szinte azt lehet mondani, hogy erre ma jól ráillik MADAY egykori, az *ó, ő*-re vonatkozó megállapítása, hogy csak hangsúlyos szótagban fordulhat elő. E kettőshangzóval kapcsolatos megfigyeléseimet megerősíti P. HIDVÉGI ANDREA, ki főleg Hajdúszoboszló nyelvében tett hasonló megállapításokat; ő azonban a hosszú *i* ilyen diftongálását is megfigyelte — pl. *híjd, szíves* — (szíves szóbeli közlése), míg az én figyelmem erre a hangra és változataira nem terjedt ki. KÁLMÁN BÉLA a nyelvatlasz számára végzett debreceni gyűjtésében a következő adatokat jegyezte fel: 5. *kaútágas*, 6. *kaúdgém*, 580. *gaúnár*, 623. *baúbozsbanka*, de ezek mellett 4. *nyírákseprű*, 6. *kúdgém*, 16. *szűrű*, 85. *fúru*, 65. *csű*, 185. *gyapjú*, 202. *kesztyű*, 454. *rúd*, 497. *kaszakű*, *jenkű*, 623. *búbospacsírta* stb., stb., ami jól mutatja a jelenség ingadozását és az *ó, ő* diftongálásánál jóval kisebb terjedelmét. Valószínű, hogy ez újabb jelenség, még nem vert olyan széles hullámokat, mint az előbbi, de rokon vele és igen jól rámutat a nyelvjárás diftongáló hajlamára és az emfázis fontosságára. Általában az ilyen folyamatban levő jelenségek megfigyelése igen fontos általános nyelvtudományi szempontból, így a kérdéses diftongálás állapota rámutat az emfatikumoknak a hangváltozások előidézésében fontos szerepére.

Kétségtelenül e megállapítások és megfigyelések a nagy összefüggő diftongáló területnek csak egy részére vonatkoznak. Módszertani hiba volna általánosítani őket az egész területre. De az emfatikus eredet alapján addig, amíg gondos megfigyelések nem vetnek világot a dologra, azt kell valószínűnek tartanunk, hogy ezen az összefüggő területen a kérdéses diftongálás mindenütt azonos okokra megy vissza, azaz újabb keletű.

Még kevésbé döntik el persze e megfigyelések más, az északkeletivel össze nem függő területek hasonló jellegű diftongusainak eredetét. Itt ugyan csak tüzetes, alapos vizsgálat volna szükséges. Az ősszel a nyelvatlaszgyűjtés ellenőrzései során 2—3 napot töltöttem északi Somogyban Mesztegnyőn. Itt valóban hallható gyöngé és szórványos *ou* kettőshangzó. Két napi tapasztalat alapján azonban több mint elhamarkodott volna e jelenség lényegéről, eredetéről és koráról véleményt formálni.

Végső elemzésben egyelőre csak a következőket mondhatom nyelvjárásaink *ou, öü*-féle (köznyelvi *ó, ő*) kettőshangzóiról: nem tartom lehetetlennek, csak bizonyítatlannak és valószínűtlennek azt a tételt, hogy e kettőshangzóink a hasonló ómagyar kettőshangzók közvetlen folytatásai. E kérdés eldöntése csak az illető nyelvjárások alapos megfigyeléséből remélhető. Ott ahol e kettőshangzókat hosszabb időn át megfigyelték (Debrecenben és szélesebb környékén), igazoltnak tekinthető, hogy nem az ómagyar kettőshangzók megőrzésének köszönhetik létüket, hanem emfatikus eredetűek.

BÁRCZI GÉZA

A -ság, -ség képző eredetéhez

I.

1. Elsőnek BUDENZ JÓZSEF próbálkozott ennek a képzőnek a magyarázatával (Nyr. I, 344—9). Eszerint: a finnugor nyelvekben több esetben önálló szóból fejlődött képző, amelyeknek egy része 'idő' jelentésű; a magyar -ság, -ség képző is önálló szóból lett, s eredeti jelentése szintén 'valami nemű idő' volt; finnugor megfelelői: f. *sää*, md. *tši*, *ši*. Az egyeztetés tarthatatlanságának bizonyítását megtaláljuk GOMBOCZNÁL (Berzeviczy-émlékkönyv. 1934. 39—41).

Egy másik magyarázat-kísérlet GOMBOCZ ZOLTÁN nevéhez fűződik (i. h.). Szerinte is önálló szóból fejlődött a -ság, -ség képző. Ennek bizonyítására részletesen közli a legrégibb előfordulási adatokat, amelyek egy részében a képző az alapszótól külön írva, azonkívül néha illeszkedés nélkül szerepel. HB.: *uimadsag*-, *birsag*-, *uruzag* | ÓMS.: *[cepfegud]* | GyulS.: *Habroſag*, *kegűſſeg*, *beuſeg* stb. | KT.: *[cobodſagut]*; *dichev ſeg* stb. | BesztSzój.: *elenség*, *keuerseg*; *ember ſig*, *nemzeth ſig*, *vitez ſeg*; *ag ſig* = aggság stb. | SchlSzój.: *raſon ſag*, *nemzet ſeg* stb. | SopiSzój.: mindig külön írva: *kiral ſag*, *hercheſeg ſeg* stb. | Bécsi és Apork.: az -ú, -ű, (—ó, -ő) nomen possessoris képzős alakokban nem illeszkedik: *mēd kazdaſſegű ſarosi* = civitatem opinatissimam stb. | SermDom.: *alkolmasſeg*, *alazatus ſegheyerth*. — GOMBOCZ a felsorolt adatok alapján egyúttal azt is következteti, hogy a képző „eredetileg elvont főneveket alkotott (*szépség*, *kegyesség* stb.), az *erdőség*, *hegység*, *népség*-féle gyűjtőnevekre még a XVI—XVII. századból is csak igen gyér adataink vannak. A *Barcaság*, *Ormánság*, *Nyírség*, *Szilágyság*-féle helynevek is eleinte képző nélkül jelentkeznek: *Barca*, *Ormán*, *Nyír*, *Szilágyság*.” A továbbiakban GOMBOCZ finnugor megfelelőket állít az „elvont jelentésűnek” gondolt **ségi* ~ *ségű* szó mellé. Szerinte „egy 'lélek' jelentésű szó talán még az 'idő' jelentésűnél is alkalmasabb volna, hogy belőle a nomen abstractum képzője váljék.” Így akad meg tekintete a finn *henki* szónál. A melléje vont finnugor szavakból 'árnyéklélek' jelentést vesz fel a magyar *ség* eredeti jelentéséül. — Ezt a magyarázatot azonban megdönti, hogy a finn szó kései balti jövevény (PAIS DEZSŐ: szemináriumi magyarázatok. 1948—1949. II. félév).

2. GOMBOCZ egy 'lélek' jelentésű szót tartott volna alkalmasnak arra, hogy belőle elvont képző váljék. Pedig jól tudta, hogy *lélek* szavunk maga is eredetileg konkrét 'lélekzet, lehelet' jelentésű volt. Ha megvizsgáljuk például elvont mellékeveinket, a legtöbbször megtaláljuk az eredeti konkrét jelentést: *bűszke*, *gógós*, *rettenetes* stb.; amelyik melléknévénél pedig ez nem mutatható ki, az legtöbbször ismeretlen eredetű, mint pl. *kevély*, *konok*, *iszonyú* (SzófSz.).¹ Elvont jelentésű igéink jórésznél is konkrét jelentést találunk korábban. Sőt a cselekvésre való lehetőséget, képességet kifejező -hat, -het képző is eredetileg ige és a. m. 'megy, jut' (vö. PAIS DEZSŐ, A *hat* ige és a -hat, -het képző: MNy. XLI, 19—27). Az önálló szóból fejlődött -ság, -ség képző eredetét is szerintem valami konkrét jelentésű szóban kell keresni.

PAIS DEZSŐ említett előadása során ismertette a -ság, -ség képzőre vonatkozó BUDENZ- és GOMBOCZ-féle felfogást. Egyéb lehetőségeket is említett,

¹ A legutóbbi eredetileg valószínűleg a. m. R. *iszamó*.

majd végül fiatalkori felfogását, amely szerint képzőnk a 'domb, emelkedés' jelentésű *ség ~ ság* (helynevekben) szóval kapcsolható össze. Jelentéstanilag így gondolta PAIS: a *ség* szónak a 'nap felemelkedése, ívalakú járása' jelentése fejlődhetett, és mint 'nap, idő' jelentésű szó főként életkort jelentő szavakkal elhomályosult összetételt alkotott, tehát *fiatalság* eredetileg a. m. 'fiatalkor', *öregség* 'öregkor' stb.; az elhomályosult összetétel végződése fogalommodosító elemmé vált a nyelvérzék számára, s mint ilyent elvonták és hozzátették egyéb alapszókhoz is. Így magyarázza PAIS a magyar *-ság, -ség* BUDENZ által felhozott funkcionális megfelelőinek alakulását is. Zürjén *lun* 'nap': *tomlun* 'fiatalság' (*tom* 'fiatal') | *ozirlun* 'gazdagság' (*ozir* 'gazdag'); — mordvin *ši, tši* 'nap' (dies, sol): *šumbraši, šumbratši* 'egészség' (*šumbra* 'egészséges'); — lapp S. *-vüöta*, gen. *vüöta* (~ f. *vuote* 'év'): *nüöravüöta* 'fiatalság' (~ finn *nuoruute*); lapp S. *nüörra*, finn *nuore* 'fiatal' (NyH.⁷ 60) | *rakes* 'lieb', *rakesvuotta* 'Liebe' stb. (WIKLUND, Chrest.). — PAISnak a *ség*-gel kapcsolatos régi magyarázatát támogatja szerintem az is, hogy a mordvin *ši, tši* 'nap' (dies, sol) szó 'ív, abroncs' jelentésű finnugor szavakkal és a 'kör' jelentésű magyar *kégy* szóval egyezik. Vog. AHLQV. *kiš* 'Reif (zu Fässern)'; — zürjén WICHM. — Uot. *kĩš* 'Ring, Schlinge'; — cseremisiz WICHM. *kětš* 'Sonne, Tag'; — mordvin *tši, ši* 'Sonne, Tag'; — lapp *kes* 'gyrus, circus' stb. (Bővebben l. HORVÁTH KÁROLY, *Kégy, kegyelet*: MNY. XLV, 54–5.) Egyúttal azt a tanulságot is levonhatjuk ebből az összeállításból, hogy az egyik mordvin elvont képző korábban 'idő' jelentésű szó, ezt megelőzően pedig ív vagy valami hasonló konkrét tárgy. Vagyis: ív → a nap járása → nap, idő → elvont képző.

3. PAIS DEZSŐ ismertetett magyarázatával kapcsolatban támadt az a gondolatom, hogy a *-ság, -ség* képző közvetlenül egy 'halom' jelentésű *ség* szóval való alakulás lehet. Ebben az esetben nem életkort jelentő szavakon fejlődött az összetétel utótagja képzővé, hanem korábban gyűjtő értelmű szavakat alkotott, majd a konkrét jegyek háttérbe szorulásával — elvont, illetőleg állapotot, kort jelentő szavakat. Ez az állítás, jól tudom, homlok-egyenest ellenkezik GOMBOCZ már idézett észrevételével: „a képző eredetileg elvont főneveket alkotott... gyűjtőnevekre még a XVI–XVII. századból is csak igen gyér adataink vannak“. Azonban a továbbiakban a tüzetesebb vizsgálat során találunk *-ság, -ség* képzős gyűjtőneveket a XIV. század első felétől, sőt a HB.-től kezdve. Azonkívül ne feledjük el, hogy a *ség* főnév képzővé válása igen korán megindulhatott, amikor még a *bír, él, fog, gyűlöl, ijed, imád, kíván, ment, mulat, nevet, nyer, segít* stb. igék egy része névszói-igeként szerepelt! (Vö.: olv. *bírság* HB., *eleség* XV. sz. e. f., *fojság* ua., *gyűlöltség* ua., *ijedség* XVII. sz. k., *vimádság* HB., *kivánság* XV. sz. v., *mentség* XVI. sz. m. f., *mulatság* XV. sz. v., *nevetség* XV. sz. e. f., *nyereség* ua., *segítség* XV. sz. v. [SzófSz.]) Ennek nem mond ellent az a tapasztalat, hogy a képző egyes forrásokban későn, még a XIV–XV. században is néhányszor külön írva és illeszkedés nélkül szerepel, ami GOMBOCZ szerint is annyit „mindenesetre bizonyít, hogy a szövegíró a képzőt még többé-kevésbé önálló szónak érezte“. Egy-két nyelvjárásban ugyanis a beszélők a *-ség* képzőt valami 'volt, lét'-féle jelentésben még valóban önálló szónak érezhették. — Ez a körülmény, hogy t. i. a *ség* igen korán képzővé válhatott, elégségesen megmagyarázza azt, hogy a HB.-től kezdve igen sok elvont jelentésű főnevet találunk a *-ság, -ség* képzősök közt. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk,

hogy a ránk maradt forrásokban — egyházi szövegekben és latin szójegyzékekben — jórészt a latin *-tas*, *-tia* stb. képzőjű elvont főnevek szerepelnek, és ezeknek fordításai a magyar szavak. — A következőkben először *-ság*, *-ség* képzős szavaink jelentését vizsgálom még kapcsolatban a *ség* 'halom' szóval, azután pedig ennek hangalakai és etimológiai kérdéséhez szólok hozzá.

4. Régi és mai jelentésük alapján *-ság*, *-ség* képzős szavaink két főcsoportra oszthatók: 1. gyűjtő, 2. elvont jelentésűek. — A gyűjtő nevek három fajtája a következő: a) sokaságot jelentők (*paraszság*), b) fokozó értelmű térszínforma-nevek (*térség*), c) a 'valakihez tartozó terület' jelentésűek (*bánság*). — Elvont neveink egy része: a) tulajdonságot fejez ki (*jóság*), más részük: b) állapotot (*egészség*). Ez utóbbinak egyik fajtája: c) a tisztet, foglalkozást jelentő főnév (*porkolátság*, *lakatosság*). Elvont főnevek a deverbalis származékok is: cselekvést jelentenek, pl. *imádság*, *gyűlölség*. Eredetileg ezek is állapotot, illetőleg tulajdonságot fejeztek ki: 'az imádás állapota', 'a gyűlölet tulajdonsága'. — Végül mind az elvont, mind a gyűjtő nevek között találunk olyanokat, amelyeknek képző nélküli formája is gyűjtő vagy elvont név, és így csak árnyalati különbséget találunk a kettő között: pl. *gond*: *gondság*, illetőleg olyanokat, amelyekben az elvont vagy gyűjtő név egyedi jelentést vett fel: pl. *asszonyosság*, *feleség* (vö. ZSIRAI MIKLÓS, Feleség: MNy. XXII, 186—7).

Lássunk most adatokat mindegyik fajtára!

1. Gyűjtőnevek:

A) *társaság* 'socii; comitatus': JókK.: „Bodog Ferencz ewruendezyk uala, hogy vr ystenn ada neky *tarsasagot*“ | JordK.: „kezemmel foghwa vyteteem be az *tarssaghtwl* Damascosba“. — *jóság*: *jószág* 'bona': JókK.: „Bernald mendennemew *iozagat* (bona) eloza“. — *örtség* 'örök, öröfölk': 1451: „In districtu *Evrsegh* in Comitatu Castriferrei“ | 1461: *Ewrseeg* | 1548: „Pertinencia Nemeth Wywar, Pankacz, Zakmeer... Ew.myhallhaza, Daudihaza, Chenehaza, Bayonhaza, Kapolnasfalw, Zatha vocantur *Evrsegh*, iste possessiones habent solummodo unum ewrnagh“ (MNy. VI, 181). — *kereszténység* 'Christiani': SermDom.: „regnum dei dicitur ecclesia militans *kereszijen/egnek* gelekegefe“. — *paraszság* 'communitas rusticorum': WespK. „A *paraszsag* mongia vala: Ez a nazaretbeli Jesus“. — *szegénység* 'egenes, inopes': LevT.: „Az *zegenyseg* foztassat, nyomorusagat akai naya be kewtnie“. — *magyarság* 'gens hungarica': 1575: „Az egész *magyarság*“ (Helt: Krón.). — *sajátság* 'birtok': KolGl.: „*saiatsag* proprietatis“ | 1791: „sérthetetlen a *sajátság* Jussa (Jus proprietatis)“. — *emberség* 'Menschheit': 1637: „ne hadgya az egész *emberséget*“ (Pázm:Préd.). — *gyermekség* 'pueri': 1643: „*Gyermekséget* igazgatók: paedagogi“ (Com: Jan.). — *zöldség* 'olus': Radv: Szak.: „Az halat borsold, gyömbérezd, fahéjazz meg az *zöldséget* is bocfásd reá“. (NySz.) — Idetartozhatik BesztSzój.: *kezel ség* 'cognatio' és *rokonság* 'consanguineus'.

B) *erdőség*: 1339: „Juxta angulum silve Mark appellate, que wlgariter *Mark erdewege* vocatur“ (MNy. II, 368)¹. — *helység* 'pagus, villa': LevT.: „Az *helseg* ez dologban *pwriws*“. — *mezőség* 'locus campestris, planities';

¹ Kérdéses! Nb. 1358: „Juxta angulum Silue Mark appellate que wlgariter *Mark Erdew Zege* vocatur“. — P. D.

JordK.: „Az *mezőseghre*: in loco campestri“. — *hegység* 'loca montana': 1626: *hegység* (NySz.); 'pagus montanus': 1643: „Valaki szőlő-örökséget elád és vallást téssen az *hegység* előtt... Mikor a hegyesterek idejek kitelik, az *hegységtől* és uraktul tartoznak bucsúzni“ (OklSz.). — *térség*: Mikes: TörL.: „a városon kívül szép *térségek* vannak“; CzF.: „*térség*: Nagyobb helyet foglaló tér; síkság, lapány. *Alföldi, tiszavidéki térség*. Hull a zápor az *alföldi térségen*. (Népd.) Mennyiben az illető gyökszónak nagyságát vagy gyűsokaságát jelentik, hasonlók hozzá a *síkság, hegység, völgyesség, rónaság, pusztaság, mezőség, posványság, tótság, erdőség, Bakonyság, Hanság, Nyírség* stb.“ (CzF.). — *síkság*: 1663: „hunyadi havasait nézhette által Tömösváron és ennek Erdélyig tartó szép *síkságán*“ (MNY. XI, 233). — *Szigettség* 'hajdan Torontál megyének bizonyos része és kerülete': 1551: *Zygethsegh* (PESTRY, Mg. helynevei). — Ilyenek még *Nyírség, Mezőség, Ormányság, Hanság* (vö. OklSz. *han*).

C) *ország* 'úrnak alávetett terület, kiterjedés': HB.: *uruzag*. — *bánság*: SchlSzój.: „banatus: *bansag*“ | SoprSzój.: „Banatus: *ban sag*“. — *ispánság*: SchlSzój.: „comitatus: *ispansag*“. — *hercegség*: SchlSzój.: „ducatu: *hercegseg*“ | SoprSzój.: *herczeg seg*. — *vajdaság*: SoprSzój.: „vajvodatus: *vajdafag*“. — *Somogyság, Zalaság*: ÉrdyK.: „egheez *Somogfagban* és *zalaflagban*“ (MNY. XXII, 187). — *Szepeesség*: 1604: *Szepeffeg* 'Sepufium' (MA.). — *Szászság*: 1634: „sohul, se *szaszagon* se masut“ (OklSz.). — Ilyenek még: *Barcaság, Künság, Jászság, Tótság, Szerémség* (CzF.).

2. Elvont nevek:

A) *szépség*: ÓMS.: *scpe/segud*. — *kegyesség*: GyulS.: *kegussege*.

B) *örökség* 'aeternitas': GyulS.: *vrufsege*. — *egészség*: GyulS.: *egeffsege* — *bőség*: GyulS.: *beufsege*.

C) *királyság* 'regalitas': SchlSzój.: *kiralsag*. — *postaság* 'officium cursoris publici': 1587, 1604: *postasag*. — *pallérság* 'officium praefecti operum': 1587: *pallersaggal*. — *lakatosság* 'officium serrarii': 1697: *laka-tosság*. (OklSz. adatai.)

3. Olyan főnevek, amelyekben a képző funkciója elhomályosult:

A) *gondság* 'cura': 1557: „wala mý *gondffagot* ebben ne wegien“ | Gyöngyösi I.: „leg-nagyobb *gondságban*... tóvisses *gondság*“. — *bűnség* 'peccatum': 1651: „*Bűnsege* ebben áll“ (NySz.).

B) *asszonyosság* 'matrona, domina': Fal: NE.: „Hallhatta *asszony-ságod*“. — *uraság* 'dominus': XVI. sz.: „Nem tetszik *vraságodnak*“. (NySz.) — *feleség*: SchlSzój.: „coniux, vxor: *feleseg*“.

A felsorolt szavak közül a gyűjtő és fokozó értelműekben könnyen érthető a -ság, -ség képző kialakulása a *ség* 'halom' jelentéséből. A 'halom' fogalom ugyanis alkalmas arra, hogy a sokaság és nagyság kifejezője legyen. Eszerint *emberség* (Pázm.) 'genus humanum' a. m. 'emberhalom, az emberekből egy halom, egy halom ember, egy csomó ember'; *jóság*: *jóság* 'bona' a. m. 'jóhalmaz, egy halom jó'; *erdőség* a. m. 'erdőből egy egész halomnyi, nagy erdő'; *hegység* 'a hegyből sok, nagykiterjedésű hegy', a 'pagus montanus, hegyközség' jelentésű *hegység* meg a. m. 'a szőlőhegyhez tartozó sokaság, halom ember'. — A *Szászság* 'szászok lakta terület', *Szepeesség* 'a Szepes várhoz tartozó terület', *bánság* 'bán alá tartozó terület', *uraság* ~ HB.: *uruzag* →

ország 'úrnak alávetett terület, kiterjedés' stb. szavakban szintén érezhető még a képzőnek eredeti 'halom' jelentéséből származó 'kiterjedés, nagy terület' értelme.

Az elvont jelentés kialakulásának szemléltetésére alkalmas a *jóság*: *jóság* szó. Jelentése: 1. 'bona, praedium'; 2. 'bonitas, virtus'. Érzékszerveinkkel jó időt, jó illatot, jó ízt stb. érzékelünk, ezekből vonjuk el gondolkodásunkkal a jóság képzetét. A *jóság*, ha konkretizálni próbáljuk, a. m. 'a jóból egy halom, sok'. A *jóság*: *jóság* jelent javakat, vagyont, és jelenti az erkölcsi jónak nagy fokát. Különösen szembeűnő a képzőnek ez az eredetihez közelálló jelentése a nomen possessoris képzős alakokban. BécsiK.: „*mēd kazdag-ség* varosit: civitatem opinatissimam“ | ÉrdyK.: „*Eedősseegős* eledel: dulcissimus“ | JókK.: „Az hely, holotuala *zepsegeu* erdew: pulcherrimus“; stb. (NySz.) Ezeknek jelentése tehát 'igen, nagyon gazdag, édes, szép'. Egyéb esetekben azonban, főként melléknemekhez járulva, a -*ság*, -*ség* képző fokozó értelmét elveszítette és alapszó-besugárzás következtében tulajdonságot, állapotot jelöl, általános 'lét, volt' értelemben szerepel.

A *fiatalság*, *gyermekség* 'fiatalkor, gyermekkor' jelentése származhatott a konkrétságából vesztett -*ság*, -*ség* 'lét' jelentéséből, de a gyűjtő értelemről is, amint pl. a latin *ex pueris* is a. m. 'gyermekkorától fogva', *in senibus* 'öregkorában' stb.

A *gondság* és effélék jelentése eredetileg bizonyára a. m. 'nagy gond' stb. Az *asszonyosság* 'Frau' jelentése szerintem nem olyan fejlődésnek eredménye, amilyenek ZSIRAI gondolja: 'dominatio → domina → Frau' (MNy. XXII, 188). A NySz. szerint jelentése: 1. 'dominatio'; 2. 'matrona, domina'. Az adatok szerint az első esetben a. m. 'asszonymak területe, birtoka és asszonyi (úrnői) állapot', a másodikban a. m. 'nagyasszony'. Pl. VirgK.: „Bizony nem lez *azonság*, hanem *zolgalo* azony.“ Mintegy: *asszonymagy* (vö. R. *örnagy, hadnagy, folnagy*). Az *asszonyosság*-nak 'Frau, femina', sőt újabb lekicsinyítő jelentése olyan süllyedő irányú változás eredménye, mint amilyent az *asszony* esetében is látunk: 'királynő → úrnő → Frau'. (Vö. még R. *jobbágy, hadnagy, úr* stb.) Ilyen volt többek között az *uraság* fejlődése is. A *feleség* 'társ' szóban is a -*ség* képző eredetileg fokozó, megtisztelő értelmű lehetett.

Az elmondottakhoz analógiául szolgálhatnak a következő példák:

Szláv eredetű *halom* szavunkat is használjuk személyek és dolgok sokaságának jelölésére: *egy halom pénz, könyv* stb. MÁRTON 1816.: „Haufe: rakás, *halom*; acervus, cumulus“ | „*Halom*: der Hügel, die Anhöhe, 2. rakás, der Stoss, Haufen“ | Tzs. 1838.: „*Halom*: der Hügel; der Stoss, Haufe“. Ugyanilyen szerepű a *rakás* és a *csomó*. A *csomó* 'fában görcs, köteg, gabonakereszt' jelentésen kívül 'sok' is. A *rakás* korábban összehalmozott tárgyakat, épületet jelent. Ma gyakran mértékjelölő is: „*egy rakás pénz. Egy rakás dijó. Egy rakás cigány*.“ (SzamSz.) — Itt említhetjük a *tenger*-t is. CzF.: „*Tenger*: 2. Átv. mint melléknév jelent valami sokat, nagy számút, nagy terjedelműt. *Tenger nép gyülekezett össze. Tenger adóssága van*.“ (Vö. még *zászlóerdő, virág-erdő*.)

A finn *kunta* 'nemzetség, család, sereg' (magyar *had*) complexust, egészet jelentő főneveket képez: *vallakunta* 'birodalom' (*valta* 'hatalom'); *maakunta* 'Landschaft' (*maa* 'föld'); *päiväkunta* 'egész nap' (*päivä* 'nap'). Vagy az észti *sisikond* a. m. 'belek' (szószerint 'bélhad') (l. BUDENZ: Nyr. I, 346).

UOTILA T. E. az egyik cseremiszt többesszámképzőt, a -*βälä*, -*βlak* stb. képzőt 'falu' jelentésű mordvin és lapp szavakkal egyezteteti: mord. E. *vele*

'Dorf, Land, Gemeinde'; M. *velä* 'Dorf, Bienenschwarm' stb. (LAKÓ: NyK. LII, 144–5).

PAIS DEZSŐ „Sok» mint falunév-képző“ című dolgozatában kimutatja, hogy az eredetileg 'sűrű, sűrűség' jelentésű finnugor *sok* 'multus' szavunk több esetben összetétel alapszavaként falunevet képez: *Leansuka, Popsuka, Semyansuka, Gyurgsuka; Touthsuk, Saarsok, Malomsok* stb. (MNY. X, 255–9). Ilyenféle szerepe lehet a -ség képzőnek az idézett *hegység* 'pagus montanus, hegyközség' esetében.

5. Hátra van még a -ság, -ség képző és a *ség* 'halom' szó összefüggésének kérdése. LŐRINCZE LAJOS (MNY. XLVI, 53–60) szerint „*ség* térszíninformanév nem volt“, hanem volt a *seg* 'podex' testrésznévből alakult *seg* 'mons, monticulus' szó. Azt is állítja LŐRINCZE, hogy „a magyar testrésznév és a belőle alakult térszíninformanév kettősség semmiképpen sem megy vissza finnugor előzményre“.

Térszínforma-neveinket szemügyre véve valóban szép számban találunk olyanokat, amelyek korábban testrésznevek voltak: *far, fej, hát, nyak, szád, torok*. Találunk olyanokat is, amelyeknél elsődleges a térszíni jelentés, és ebből fejlődött a testrésznév. Ilyenek: *kupa* 1. 'gödör, mély völgy'; 2. 'tarkó' | cseremis *lapa* 'tenyér' ~ magyar *lapos* | *tenyér*: *terény* eredetileg 'sík, lap' stb. Mészöly szerint ilyen az *or*: *orr* is, melynek eredeti jelentése 'hegy' volt (MNY. XXV, 330). Nem igen dönthető el az elsőség pl. a *homlok* 'hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége' és 'frons' (Nyr. XL, 211, OklSz.; vö. *homlít, homorú*), *horpasz* ('hegyhorpadás' is), *oldal, sark* szavak esetében. Olyanféle szimultán jelenséggel van itt dolgunk, mint valószínűleg az *or*: *orr* 'mons, nasus, dorsum', *seg*: *ség* 'monticulus, podex', *domb*: *tompör* (PAIS: egyetemi előadásaiban) stb. esetében. Ezek a szavak egyszerre jelenthettek testen és a térszínen való különféle kiemelkedést, domborulatot.

LŐRINCZE (i. h.) szerint a *ség* 'monticulus, mons' *ee*-vel jelölt alakjai is mind *e*-vel olvasandók, mert *ség* változat a mai nyelvből nem mutatható ki. Pedig ennek oka könnyen érthető. A *ség* már okleveleinkben is ritkán szerepel közzóként, földrajzinévvé vált. Így a *ség* jelentése nem volt világos a beszélők tudatában. A *segg* 'podex' testrésznév jelentése azonban elevenen élt. A 'monticulus' és 'podex' hasonlóságon alapuló azonosítása (a hangalaki elkülönülés előtt is ez volt a helyzet) azt eredményezte, hogy a már homályos értelmű *ség* alak *seg* formában újra világos értelmet nyert. A *ség* forma hátérbeszorulását elősegítette az egész nyelvterületen elterjedt -ság, -ség képzőnek napjainkban is tartó térhódítása. Meg kell még jegyeznem, hogy nem keresem minden régi adatban a *ség* formát. Emellett élhetett a *seg* forma is.

A -ség képzős főnevek egy része -síg változatban jelentkezik. Eszerint a -ség é-je is zárt *ë*-ből fejlődött volna. A *segg* testrésznév és a *seg* térszíninformanév azonban nyílt *e*-vel hangzik. (NB. *mell*: *mellet*, *kéz*: *kezet*; de *segg*: *seggét*, *seggés*.) Olyan nyelvjárási előzményekből támadt váltakozás ez, mint az *él*: *ül* ige mellett a nyílt *e*-vel hangzó *eleven*, *eledel*, *eleség* származékok. — Van továbbá a -ság mellett -szág is: *uruzag*, *ország*, *jóság*. Ez a *ság* 'halom' szónak (vö.: PAIS: MNY. VII, 168 és IX, 356–60; N. SEBESTYÉN I.: MNY. XLVI, 120–2; LAKÓ: NyK. LIII, 238–9) olyan nyelvjárási változata lehet, mint *sün*, *sül* ~ *szül*: *szől* | *sző* ~ *sövény* | *szem*, *szemölcs* (*sümölcs* MTsz.) ~ *sömör* | *szőr* ~ *sörény* (vö. Gombocz: MNY. XX, 62) | *sor* ~ *szér* (PAIS: egyetemi előadásaiban). Ilyen, egy **szág* szóból alakult nyelvjárási

12
 változatnak tartja PAIS DEZSŐ is a *-ság* képzőt (1948–1949. II. félévi szeminárium előadás). Arra gondolhatunk tehát, hogy *-ság* képzős szavaink nem csupán a *-ség*-ből alakultak, hanem a *ság* (**ság*) 'halom' szóból is. A *ság*: *ség* olyan nyelvjárási alakváltozat, mint *mell*: *mál*, *sor*: *szër* (PAIS: i. h.), *sül*, *súly*: *suly*, *sulyom* (P. D.: MNy. XXX, 104) stb.

Végeredményben szavunknak a következő nyelvjárási és alakváltozatai mutatkoznak: 1. *ség* (*seg*), 2. *ság*, 3. **síg*, 4. **ság* (vö. *-síg*, *-ság* képző) 'halom'.

A rokon nyelvekben is (különösen a vogulban) ehhez hasonló nyelvjárási kettősséget, sőt többséget találunk: vog. SZIL. *sänk* 'halom', *säxwleñ* 'dombos' | vog. É. SZIL. *sänk* 'ágyék' | vog. T. SZIL. *šongh* 'ua'. | vog. T. *šon*, *sen* (MSFOu. XLVI, 5.) | vog. V. *sänk* 'ua'. (i. h.) | vog. MUNK. — SZIL. *šaxl* 'halom' | vog. FL. MUNK. *säkwer* 'orom, domb' | vog. AK. KANN. *šänk* 'egyenetlen, dombos' | vog. V. KANN. *š'enke* 'Knoten' (a KANNISTOFÉLE adatokat LAKÓ egyezteteti a *säkwer*-rel: NyK. LIII, 232); — osztj. AHLQV. *šongam* 'Berg, Hügel' (az *-m* képző) | osztj. Ni. KARJAL. — TOIV. *šönk* 'Unebenheit, Hügel' | osztj. É. AHLQV. *šonk* 'Berg, Hügel'; — cser. SZIL. *čongá* 'kis halom' | cser. PAAS. *šennyelne* 'hátnál, hátsó' | cser. WICHM. *šəngəñ* 'hátra' | cser. H. RAMST. *šüngä* 'Erdhöcker, ein kleiner Hügel' | cser. WICHM. *šüngä* 'Erdhöcker, Haufen'; — md. *čonga* 'Insel'; — észt *sünk* 'höherer Rasen-hügel'. (A *ság* és *seg* [*ség*] különféle egyeztetéseit és az adatok részletes feldolgozását l.: LÖRINCZE: MNy. XLVI, 58; N. SEBESTYÉN I.: i. h. 122–3, NyK. LIII, 266; LAKÓ: i. h. 231–9.) A vogul adatokbeli 'halom' és 'ágyék' jelentés összekapcsolására nézve vö. vog. *tump* 'hegy' (~ m. *domb*) ~ vog. *tomp*, *tämp* 'állatorr' (MÉSZÖLY: MNy. XXV, 331) ~ m. *tompor* 'ágyék' (PAIS: egyet. előadásaiiban).

A *-ság*, *-ség* (*-ság*, *-síg*) gyűjtő és elvont képző tehát konkrét 'halom' jelentésű szóból (szavakból) alakult, ahogyan az ismeretszerzés is történik: elvont fogalmaink kezdetén érzeteket, konkrét valóságot találunk.

HORPÁCSI ILLÉS

II.

1. A *-ság*, *-ség* képző eredetére vonatkozóan két figyelemre méltó magyarázatot ismertünk. Az egyik BUDENZ nevéhez fűződik, a másik GOMBOCZÉHOZ. BUDENZ abból indult ki, hogy a nomen abstractum képzője egyes finnugor nyelvekben 'idő' jelentésű névszóból keletkezett. Utalt arra, hogy a mordvin *ši* (moksza-m.), *či* (erzá-m.) 'nap, dies, sol' olyan használatban, mint *par-ši* 'jóság, vagyon', (erzá) *paro-či* 'jóság, jólét, egészség' szinte már képzőszámba megy. Abstractum-képző a zürjén *lun* 'nap'; pl. *ozyr-lun* 'gazdagság', *tom-lun* 'fiatalság', *šuda-lun* 'boldogság, szerencse'. Feltevése szerint a magyar *-ség* eredeti jelentése szintén 'valaminemű idő' lehetett; finnugor megfelelőit olyan szavakban keresi, mint: finn *sää* 'idő, tempestas, Witterung', mordvin *ši*, *či* 'nap, bizonyos állapotban töltött idő'. (BUDENZ: NyT. I, 348–9.)

GOMBOCZ hivatkozik az újabb kutatásokra, amelyek kiderítették, hogy BUDENZ fenti egybevetései tévesek. A maga részéről a magyar *-ség* finnugor megfelelőit a 'lélek' jelentésű szavak körében kereste. Szerinte a magyar *-ség* a finnugor **šəns* folytatása, melynek jelentése 'Schattensee'. E feltevést elméleti megfontolásokból is elfogadhatónak találja, mivel szerinte „...egy 'lélek' jele ntésűszó talán még az 'idő' jelentésűnél is alkalmasabb volna, hogy belőle a nomen abstractum képzője váljék”. (Berzeviczy-emlékkönyv 40.)

2. Véleményünk szerint *-ság ~ -ség* képzőnk eredete a magyar szókins alapján is megfejtendő. Nem kell dogmaként már eleve feltennünk, hogy a képzőnk önálló szó korában feltétlenül 'idő' vagy 'lélek' jelentésű lehetett. A megfejtést helyesebb a nyelvelmékek adatainak az eddiginél tüzetesebb vizsgálatával, főként mondatnani és jelentéstani elemzésével kezdenünk.

A képzőnkre vonatkozó fontosabb adatokat a régi nyelvből időrendbe szedve már GOMBOCZ összeállította (i. h. 39). Ismeretes, hogy képzőnk a nyelvelmékség korában sokszor még nem illeszkedik, nem egyszer pedig még külön is van írva. A jelentősebb adatokat ennek alapján következőképpen csoportosíthatjuk:

I. Egybeírt alakok. A) Illeszkedett formában: HB.: *uimadsag-, birsag-, uruzag-* | ÓMS.: */cepfegud* | GyulGl.: *Habro/ag-, kegu/feg-, vruk/feg-, Koor/ag-, ege/feg-, Sciuk/feg-, beufeg-, eleg/feg-* *tono/ag, artoton/ag-* | KönTör.: */cobod/agut, [bi]/fun/agut, cuetsegum* (háromszor), *yften/e[g]nec* | BesztSzój.: *elenseg, ezteuerseg, keuerseg, venseges*. B) Nem illeszkedett alak: SermDom.: *alkolmas/feg*.

II. Különírt alakok. A) Illeszkedett formában: KönTör.: */cuz /segnec, dichev /seg, ysten /seg, vymad /agu[t], yften/e[g]nec, dychev /segut, Bezzug /segut* | BesztSzój.: *ember sig, geleu-seg, kezel seg, nemseth sig, vitez seg* | SchlSzój.: *nemzet seg, kezel seg, rakon sag* | SoprSzój.: *kiral /sag, nodo[r]/span /sag, ban /sag, he[r]/cheg /seg, biro /sag, vajda /sag, espan /sag*. — B) Nem illeszkedett formák: BesztSzój.: *aleth seg, ag sig* | SermDom.: *alazatus /segheyerth*.

A nem illeszkedett alakok tehát viszonylag nagy számban és több különféle forrásban is előkerülnek. Másfelől, mint látjuk, a különírt formák szintén gyakoriak és több nyelvelmékünkben is fellelhetők. Ebből arra következtethetünk, hogy: 1. a *-ség* változat a régibb és ennél fogva az eredetibb, 2. képzőnk sokan még a nyelvelmékség korában is külön szónak érezhették.

Mivel a *-ség* változat a régibb, eleve elhibázottnak kell tekintenünk minden magyarázatot, amely ennek figyelembevétele nélkül a *-ság* változathoz indul ki. Téved tehát KIRÁLY PÁL is, mikor képzőnk eredetét a mélyhangú alakból magyarázza, bár egyébként — szerintünk — feltevése nem minden tekintetben elvetendő.¹

3. További vizsgálódásainkban a fenti két megállapításból indulunk ki. Elsősorban tehát a *-ség* változatot tartalmazó adatokat fogjuk figyelembe venni, sőt ezekhez hozzávesszük a régiségben gyakori *-ségű*-vel képzett alakokat is. Ez utóbbiak ugyanis szerintünk képzőnk eredetének megfejtése szempontjából valósággal perdöntő jelentőségűek. De kössük előbb esokorba ezeket az adatokat is:

JókK. 61: „lata zent ferencznek Arczaya elewt egy *zep/segew* kereftett elewt me[n]ny: vidit ... cruce[m] pulcherrimam“ | uo. 78: „Az helyen legottan kewltuala egy *zep/segew* lilium: ... lilium pulcherrimum“ | uo. 136: „aldot vr yesus criftus meg yelenek *zep/segew* hewfnec zemelyeben: ... speciosissimus iuvenis“ | uo. 144: „Es mene nemy halomra az hely melet holotuala *zep/segew* erdew: ... silva pulcherrima“ (vö. Nyr. I, 367—8) | BécsiK. 13: „med *kazda/ségű* varosit: civitatem opinatissimam“ | uo.

¹ Nyelvtudományi irodalmunk újabb jelenségeiről 34 (vö. Nyr. XXV, 366). Erre az adatra MARTINKÓ ANDRÁS hívta fel a figyelmemet.

13: „mēden *magasségő* varasokat: omnes civitates excelsas“ | uo. 32: „igen zep *tiztaségő* liztet“ | uo. 51—2: „*dragalatusségő* lañokat: puellas: speciosissimas“ | uo. 92: „*halalatosségő* es *scētségő* törüenékert: pro gravissimis ac sanctissimis legibus“ | uo. 61: „*magasségő* kerezet: excelsam cruceam“ | Apork. 41: „*irgalmasségő*“. Róluk vö. GOMBÓCZ i. m. 39—40. Ezeket az adatokat a NySz.-ből még a következő adatokkal szerezhetjük meg: BécsiK. 78: „Mvñket *kemenségő* zolgalattal nomoreitnacmeg: durissima nos opprimunt servitute“ | PozsK. 3: „The dichyeseghes kezeideth nagy *kemensegw* vas zegekvel kereztt fara fezeyteek“; továbbá még a BUDENZ (UAL. 273) idézte következő adatokkal: BodK.: „egy *szépségő* asszonyállat“ | Rpassió: „ez ő igen *fénsségű* szemei és ő *ártatlanságű* teste“.

Az adatok tömeges előfordulása mutatja, hogy eléggé általános jelenséggel van dolgunk. Alapos okokra támaszkodva mondja tehát GOMBÓCZ: „...fel kell tennünk, hogy volt az ősmagyarban egy elvont jelentésű **ségi ~ ségű* (? *ségi ~ ségű*) szó, amelyből azonban már a HB. kora előtt az elvont főnevek képzője lett“ (i. h. 40).

4. Vizsgáljuk meg kissé közelebből ezt az „elvont jelentésű szót“! Kódexeink egy része külön írja. Az is szemet szúr, hogy képzőnk ilyen formájában általában nem illeszkedik, holott más esetekben ugyanazon kódexekben a *-ság, -ség* képzőt sokszor már illeszkedett alakban találjuk.

Nyelvészeink eddig beérték e tények megállapításával. Pedig a *-ségű*-vel képzett adatok nyelvünkben korántsem állnak teljesen magukra. Véleményünk szerint bizvást egybevetethetők a *-beli, -féle, -szerű, -rétű* szóelemekkel. A névszóból való melléknevek képzőinek tárgyalása során már SZINNYEI külön említi a *-beli, -féle* és *-szerű* végű mellékneveket, amelyek mintegy középhelyet foglalnak el a származékok és összetételek között (UngSprachl. 41 §). SZINNYEI szerint e szóelemek a tulajdonképeni képzőktől valójában csak annyiban különböznek, hogy nem illeszkednek. ZOLNAI GYULA e képző-szerű végződésekhez hasonló, velük egészen azonos természetű átmeneti elemnek tekinti a *való* igenevet is, olyan összetételekben, mint: *alálvaló, alattvaló, följobbvaló, lábravaló* stb. (Nyr. XLVII, 12).

Mit mutat mármost a *-beli, -féle, -szerű, -rétű* nem illeszkedő képzőszerű végzések eredete? Mindegyikük szókincsünk egy-egy jólismert, közkeletű származéka.

A *-beli* 'intestina, intranea, viscus, Darm, Gedärm, Eingeweide' jelentésű *bél* szavunkból ered; első adat: SchlSzój.: *pancel belj vas*; ma nem illeszkedik, de a régiségben előkerülnek illeszkedett alakjai is, pl. LobK.: *tartomanbaly, korsagbali, pokolbali* stb. (ÉtSz.).¹ Az is köztudomású, hogy *bél* szavunk határozóragos alakjaiból keletkezett a *benn, belől, belé* határozószó, majd névutó, ezekből pedig az inessivus *-ben, az* elativus *-ből* és az illativus *-be* ragja (GOMBÓCZ, Syntaxis 119). E testrészt jelölő szavunk nyelvtani elemmé való válása tehát ugyancsak széleskörű. Hogy pedig a *-beli*-vel képzett összetételek száma nyelvünkben milyen tekintélyes, kiderül LEHR ALBERT egyik cikkéből (MNY. IV, 222).

A *-féle* 'medietas, die Hälfte; pars, latus, Seite; proximus, Nächster, Gefährte' jelentésű *fél* szavunk származéka. Első adat: MünchK. 48 (ÉtSz., SzófSz.). A *-féle* képzőszerű elemmé alighanem olyan, hajdan gyakori szó-

¹ Vö. SZABÓ T. ATTILA, A *-bali* képző az erdélyi régiségben: MNY. XLVIII 224—6.

kapcsolatokból lett, mint: MünchK. 48: „*ő fele* zolga: conservi sui“; „az *ő fele* zolga: conservus ejus“; „*te feled* zolga: conservus tuus“. | Tel: Fel. 17: „Mihelyen azt lattyac raita, hogy valakitül *mi felenktül* íratot“ | Sall: Vár. 5: „Még a *maga-féle* [az ő vallásán levő] predikátorok is ellenzették“ (NySz.). Ma már a *-féle* is teljesen elszigetelődött alapszavától, s bár sohasem illeszkedik, mégis szinte már képzőnek tekinthetjük az olyan szókapcsolatokban, mint: *ilyenféle, olyanféle, másféle, miféle, sokféle* stb.

A *-szerű* 'rend, sor, rész, szerszám stb.' jelentésű, finnugor eredetű *szēr* szavunk származéka (SzófSz.). Az első adat a SzófSz. szerint a LeuvGl.-ban: „O quam arta est via reprobis undique: /*cuk/cerech*“ (ÓMolv. 131). A NySz. a régiségből ábécérendbe szedve 16 *-szerű*-vel alkotott összetételt közöl; ezenkívül tévedésből a *szēr* címszó alá sorolja még a következőket: *Hétszērő kötéllel Sámsomot meg köté* (RMNy. III, 342).

Már SZILYNEK feltűnt, hogy a régiségben ezeknek az összetételeknek az első tagja többnyire melléknév vagy számnév; névmás egy esetben; főnév azonban egyetlen egyszer sem. Főnévnek a *-szerű* elé kapcsolására a legrégebbi adat: 1777: *számszerű*; e képzésmódot azután a nyelvújítás hozta divatba (Nyr. XXIX, 30; MNy. VII, 218).

Hogy a régiségben a *-szerű*-vel alkotott összetételek első tagja rendszerint jelző volt, az korántsem véletlen. Hiszen az *-ú, -ű* „birtokosító képző csak abban különbözik az *-s*-től, hogy mindig jelzős főnevekhez járul“ (TMNy. 571). BUDENZ pedig kimutatta, hogy az *-ú, -ű* (ó, ő) „birtokos melléknév“ nemcsak a magyarban kívánt minden időkből jelzős főneveket, hanem a rokon nyelvekben is, mindenekelőtt a vogulban és osztjákbán (UAL. 273).

5. Szerintünk téved azonban BUDENZ, amikor úgy véli hogy e szabály alól kivételek a kódexekbeli *szépségő, fénességű* stb., mivel ezekben nem látható jelzős szerkezet (i. h.). Ha ezek nem jelzős szerkezetek, akkor egyúttal, mivel kétségtelenül *-ú, -ű* képzős származékok, valamely rejtélyes okból teljesen magukra állnának. Az igazság azonban szerintünk az, hogy bizony ezek is jelzős szerkezetek, éppen úgy, mint ahogyan azok a nyelvemlékségbeli *alacsonyyszerű, aprószerű, azonszerű, egyszerű, félszerű, ifjúszerű* s az ezekhez hasonló szavak is (NySz.). Igaz, hogy ez utóbbiakat könnyű felbontani alkotó elemeikre: *alacsony-szerű, apró-szerű, azon-szerű, ifjú-szerű* stb. A *szépségő, fénességű* alakok hasonló felbontása elől azonban azért zárkózunk el, mert csupán mai nyelvérzékünkre támaszkodunk. A *szépségő*-t nem bontjuk fel *szép-ség-ő(ű)*-re, mint az *aprószerű*-t *apró-szerű*-re, mert a *-ség*-ben nem látunk olyan önállóan is használatos szót, amilyen *szēr* szavunk. Olyan szavakat is, mint *sokrétű*, ösztönösen így tagolunk: *sok-rétű*, mivel a *rétű*-ben helyesen — mindjárt első pillanatra — *rét* szavunkat véljük felfedezni.

A *-rétű*, mint képzőszerű elem, a *-szerű*-nél jóval újabb keletű. 1600 körül felbukkanó *rét* 'réteg' jelentésű szavunk a SzófSz. szerint valószínűleg azonos *rét* 'mező' szavunkkal, mely amannál sokkal korábbiól keltezhető (hn. összet. 1223/1243. OklSz., kn. 1225. OklSz.). E ma már homonymának tekinthető két szavunk azonban eredetileg valószínűleg egy és ugyanazon szó: a később felbukkanó 'réteg' jelentésű szónak, amelyből a *-rétű* is származik, eredeti jelentése 'sík, lap' lehetett, s ebből mind a két jelentésváltozat érthető (SzófSz.).

A NySz. a következő *-rétű*-vel alkotott összetételeket közli: *három-rétű, hét-rétű, két-rétű, sok-rétű, száz-rétű*, a legkorábbi adatok mindegyike CALEPINUSBÓL (1592.).

Íme, egy újabb keletű képzőszerű elem, mely, akárcsak az előbbieket, szintén nem illeszkedik. Hogy ezek az elemek nem illeszkedtek, annak egyebek között nyilvánvalóan az is oka lehetett, hogy a beszélők nyelvérzéke még élesen különválasztotta őket az eléjük tett s velük rendszerint jelzős szerkezetet alkotó szavaktól. Ismerte eredetüket, a szavakat, amelyekből lettek, ezért világosan külön tudta őket választani, s nem érezte őket grammatikalizálódott elemeknek.

Ugyanaz a szó viszont, amely egyes esetekben, mint efféle képzőszerű elem, nem illeszkedik, még ha élő szó is, más körülmények között illeszkedhetik, s el is szigetelődhetik. Jó példa erre éppen *szēr* szavunk, mely mint rag ma már mindig illeszkedik, de a kódexek korában még fel-felbukkan nem illeszkedett alakokban is, mint MünchK. 48, 146, 53: *hanzer, huzzer, vtolbzer*; BécsiK. 53: *masodzer*, sőt még a XVII. században is, pl. Telegdi: *haromzer*, valamint N. *sokszer* Nógrád, *háromszer* Göcsej (GOMBÓCZ, Syntaxis 134).

Visszatérve mármost a kódexek korabeli *-ségű*-féle nem illeszkedett és sokszor külön is írt alakokhoz, azt kell hinnünk, hogy az akkori beszélők tudatában ezek olyan külön tagolt s valamely akkor élő és közkeletű szóhoz kapcsolódhattak, mint a mi tudatunkban ma a *-beli, -féle, -szerű, -rétű* alakok a *bél, fél, szēr, rét* szavakhoz. Ha feltesszük, hogy az ómagyar korban még volt ilyen szó, melynek a *-ségű* csupán származéka, akkor a fentebb felsorolt, *-ségű*-vel alkotott „összetételek” éppolyan jelzős szerkezeteknek tekintendők, mint a *-beli, -féle, -szerű, -rétű*-vel alkotottak. Idézett adatainkban a *-ségű* elé tett szavak ugyanis kivétel nélkül minden egyes alkalommal jelzők: *szép* ötször; *kemény, magas* kétszer; *gazdag, tiszta, fényes, drágalátos, szent, irgalmas* stb. pedig egyszerű-egyszer.

6. Csak az a kérdés, hogy tudunk-e olyan szóról, mely nyelvemlékeink korában még megvolt, sőt eléggé közkeletű is lehetett, s amelyhez az akkor beszélők a *-ségű*-féle elemeket kapcsolhatták? — Szerintünk, ha volt ilyen szó, akkor az — legalább is mai ismereteink szerint — aligha lehetett más, mint régi *ség ~ seg* 'monticulus, collis' térszínforma-nevünk. Ismeretes, hogy e szó a régiségben igen gyakori s helynevekben mindmáig fennmaradt (SZAMOTA: NyK. XXV, 141; OklSz.; CSÁNKI III, 209; HEFTY: Nyr. XL, 274, 307; LŐRINCZE: MNy. XLVI, 53; BÁRCZI, TihAl. 18).

E szavunk olvasata körül némi bizonytalanságot tapasztalunk. Korábban *ség*-nek olvasták (SZAMOTA, ZOLNAI GY., HEFTY); LŐRINCZE azonban — főként Veszprém megyei adatok alapján — úgy véli, hogy e szavunk ejtése a régiségben is csak *seg(g)* lehetett. Az *Őrség* helynevünkről később mondandók alapján úgy véljük, hogy e térszínforma-nevünk ejtése nem mindig és nem mindenütt lehetett *seg*, hanem az utóbbi ejtés mellett a *ség* ejtés is járta, sőt az oklevelek adatai alapján ítélve, talán ez lehetett a gyakoribb és régibb. BÁRCZI is (i. m. 18) megengedhetőnek tartja mind a két ejtést.

N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LIII, 264—5) a *seg* alakváltozatot tartja eredetibbnek, mivel négy oklevélbeli *Seeg* adattal szemben öt *Seg* adat áll, s mert az *ee* hangjelölés az *e* jelölés mellett a középkorban nem jelent feltétlenül minőségi vagy mennyiségi megkülönböztetést, tehát a *Seeg* változat ejtése *Seg* is lehetett. 1751-ből találunk *Szégh* alakváltozatot is, s ezért felteszi, hogy az OklSz. *Seeg* adataiban az *ee* hangértéke *e* volt. Úgy hiszi, hogy a *seg* (*Seg*) változat az eredetibb, és ebből a *ség* (*Ség*) alak csak későbbben, az Árpád-kor végétől kezdve s csak egyes vidékeken keletkezett. Esetleges *ség* (*Ség*) ejtésű változatot nem is említ.

Azt gondolom azonban, hogy az oklevelek *Seeg* adatait (úgy, mint sokan tették) olvashatjuk *Ség*-nek is, annak ellenére, hogy ma a nép az ország egyes részein, egyes helynevekben *seg*-nek ejti e térszinforma-nevet. Ennek az ejtésnek az oka a *ség* szónak mint térszinforma-névnek a kiveszése lehet. Ha ugyanis a *ség* ~ *seg(g)* alakpár etimológiailag végső soron nem azonos (ami persze nem bizonyos), akkor arról lehet szó, hogy a nép a kiveszett és ezért számára érthetatlenné vált régi szó helyett népetimológiával az érthető, közkeletűsőt kezdte használni. Lehet, hogy az oklevelek *Seeg* ~ *Seg* változatainak majdnem egyenlő száma már ezt a folyamatot tükrözi. N. SEBESTYÉN IRÉN (i. h. 267) hangsúlyozza, hogy „az uráli nyelvek ősi térszinforma-nevei eredeti jelentésük szerint is térszinforma-nevek“. Ebből szintén az következik, hogy nem a *seg(g)* 'podex' testrésznév az elsődleges és korábbi, s ha szavunk a fenti térszinformával egyáltalán kapcsolatba hozható (ami vitatható), a jelentésfejlődés valószínűleg fordított irányú: a térszinforma-névből vált a testrésznév. Mindabból, amit később egyes helyneveinkkel kapcsolatosan mondunk, erre kell következtetnünk.

Annyi kétségtelennek látszik, hogy e szavunk finnugor eredetű. Régebben e szót a cseremiszi *šengal* 'quod post tergum est', *šengän* 'hátra' szócsaláddal, majd a vogul É. *sāñkw*, K. *sāñkw*, T. *šongh* 'ágyék' szavakkal egyeztetették, melyek állítólag a *sāñkw* 'halom' szóval függenek össze. Végső soron, mint BÁRCZI (uo.) is véli, e két csoport talán valamiképen egybetartozik. Másik N. SEBESTYÉN IRÉN (i. h.), ki e térszinforma-nevünket a MUNKÁCSI Vogul Népköltési Gyűjteményének IV. kötetéből előkerült FL. *säkwër* ~ **sakwër* 'orom, domb' szóval egyezteti. E valószínűleg képzős alakoknak KANNISTO kéziratos anyagából több nyelvjárási változatban alapszavát is sikerült megtalálni.

Nyelvemlékeink írói, akik a *-ség* és *-ségű*-féle alakokat nem illeszkedve mondták és több esetben külön is írták, nézetem szerint e képzőszerű elemet *ség* szavunkhoz kapcsolhatták. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy csak olyasmit szoktunk különírti, aminek mint betűkapcsolatnak önmagában is van valami értelme. Márpedig az Árpád-kori beszélő tudatában a *-ségű*-féle elemekhez ekkor még éppolyan természetesen kapcsolódhatott az akkori közkeletű *ség* térszinforma-név, mint ahogyan a mai magyar beszélő tudatában a *-szerű*-höz *szer*, *-rétű*-höz *rét* kapcsolódik.

Ebből azonban még csak annyi és nem több következik, hogy az Árpád-korban a *-ség* képzőt és a *-ségű* képzőszerű elemet az akkor még közkeletű *ség* térszinforma-névre gondolva érezhették különválaszthatónak az előtte álló jelzőktől.

7. Hátra van még annak bebizonyítása vagy legalább is valószínűvé tétele, hogy képzőnk fentebb szóbanforgó térszinforma értelmű szavunkból származott. Jól tudjuk, hogy nehéz feladatra vállalkozunk, amikor ennek bizonyításába kezdünk. Hiszen képzőnk már legelső nyelvemlékeink korában elérte az elvontság legmagasabb fokát. Szerencsére maradt azonban némi fogódzó, s most ebbe próbálunk kapaszkodni.

Mindenekelőtt fel kell vetnünk a kérdést: valószínű-e, hogy testrészek nevéből vagy térszinforma-névből, ami a jelen esetben talán egyre is megy, képző keletkezzék? E kérdésre határozott igennel felelhetünk. Hiszen a *-ségű*-vel rokonított fenti képzőszerű elemek közül testrész nevéből ered a *-beli*; végső soron valószínűleg térszinforma-névből *-rétű*; térszinformát is jelölő szóból a *-szerű*. Névutóink jelentős része pedig, mint *mögött*, *felett*,

alatt, mellett, között, előtt mind vagy térbeli megjelölésekből, vagy pedig, mint pl. *mellett*, egyenesen testrésznevekből erednek. Tehát *-ség* képzőnk mint térszínforma-név jól beleillik a fenti grammatikalizálódott elemek sorába.

Mi teszi még valószínűvé, hogy ilyen elvont jelentésű képző konkrét térbeli viszonyt kifejező szóból származik? Az az egyszerű tény, hogy minden nép fejlődésének kezdeti fokán elsősorban a konkrét tárgyakat szokta megnevezni, az absztraktumokat csak a gondolkodásnak, elvonatkoztató képességének magasabb fokán. Ismeretes, hogy „érzéki érzetek nevét lelkiállapotokra vesszük át“ (Gombocz, NytörtMódsz. 32), s a lelki jelenségeket a testi állapotok nevének átvitelével, az elvont tárgyakat és fogalmakat konkrét tárgyak nevének felhasználásával jelöljük meg. Mármint: a szabad természetben élő, ide-oda vándorló nomád népek életében a tér felszínének formái, dombjai, halmái, kiemelkedései nyilvánvalóan igen fontos szerepet játszottak. A pusztai nomád állandóan ezeket látta maga előtt, ezeket figyelte a távolból, ezek tűntek fel előtte legjobban. Ezeket kellett leggyakrabban megjelölni, minél találóbb, egyénibb módon elneveznie s ezáltal egymástól megkülönböztetnie. A térfelszínnevek fejlődésével kapcsolatban LŐRINCZE ezeket írja: „Az »egyéni« nevek alakulása annak a következménye, hogy az elnevező táj-ismerete bővült, a tájnak több pontját kellett elnevezés által pontosan meghatározni, s így több hasonló felszíninformát kellett egymástól megkülönböztetnie. A megkülönböztetések alapja lehet az illető földfelszíni alakulások nagysága, mérete, helyzete — fekvése és minősége... A *kis* — *nagy*, *hosszú* — *rövid*, *széles* — *keskeny* stb. névpárok gyakran fordulnak elő egymás mellett ugyanazon településen belül, annak bizonyosságául, hogy a név e formája az azonos felszíninformák egymástól való megkülönböztetéséből, azok összehasonlítása alapján keletkezett“ (Földrajzi neveink élete 8).

A határozók kialakulásáról szólva KLEMM ezt írja: „A nyelv minden határozóban a térbeli fölfogásból, vagyis a helyhatározásból indult ki“ (TörtMondt. 158).

Aligha tévedünk, ha föltesszük, hogy a legelső jelzős kifejezések között is minden népnél azok lehettek a legősibbek s ezért nyilván a leggyakoribbak is, amelyekben a jelző valamely térszíninforma, általában valamely térbelileg érzékelt tárgy nevével kapcsolódott. A *magas ség* ('domb'), *zöld ség*, *kerek ség* stb.-féle szókapcsolatok nomád őseink ajkán bizonyára igen sűrűn elhangzottak. A *kerek ség*-hez hasonló jelzős szerkezetek jelentésfejlődése azután a következő lehetett: 'kerek domb → kerek kiemelkedés → kerek alak → valaminek kerek volta, állapota'. Ez utóbbi fokon azután az efféle összetételek második tagja már grammatikalizálódott, tehát *kerekség* annyit jelenthetett, mint 'valaminek kerek volta, kerek állapota'.

Hogy a *-ség* (*-ság*) képző konkrét jelentései lehettek az első, és az elvontabbak a későbbiek, arra példának felhozhatjuk *zöldség* szavunk jelentésfejlődését: CornK. 252: „Az faak semmy nemev *zevldseggel* meg nem evltevztetnek“ | Helt: Bibl. I. Gg. 2: „Semmi *zöldséget* a fakan nem hagyta: nihil omnino virens relictum est in lignis“. Ezekben *zöldség* jelentése nem 'zöld állapot', hanem 'zöld színű felület, lomb', akárcsak ebben is: NagyszK. 301: „A gonoz sasca es a čerebuh a földnec ő *zeldseget* megazalya“. Különösen tanulságos az alábbi mondat, melynek érdekessége még az is, hogy a *ség* képző különírva szerepel benne. DöbrK. 497—8: „ez napon angali zep ineklesbe éggiik mafik ellen: örök *zöld segnek* mezoibe mikint hul minden felől valo polgaroknak. ég naiaf tarfafagok... vağon“. Analógiaként kínálkozik

-ért ragunk jelentésének fejlődése is. SZINNYEI (NyH.) és KLEMM (Tört-Mondt. 107) szerint az -ért egy 'hely' (vö. cseremisz *šār* 'hely') jelentésű névszónak -t locativusragos alakja, eredeti jelentése 'valakinek, valaminek a helyén', s ebből az eredeti helyhatározó jelentésből fejlődött azután e rag minden más jelentése. De felhozhatjuk a német -lich suffixumot is, melyet olyan szókapcsolatokból szokás származtatni, mint pl. ősi germán *wīdolīkiz* 'Weibergestalt', melyben a *līkiz* eredeti jelentése 'alak, külső forma' volt; ennek grammatikalizálódásából keletkezett a mai -lich képző (PAUL, Prinz.⁵ 240. §).

Mindezek alapján úgy véljük, hogy -ség képzőnk is keletkezhetett térszínforma-névből, a régi nyelvben közkeletű *ség* szavunkból.

8. E véleményünk azonban — úgy érezzük — még további igazolásra, valószínűsítésre szorul. Ezért vegyük csak egy kissé jobban szemügyre, hogy mi is e képzőnk funkciója. Ismeretes, hogy elvont főneveket (*szépség, dicsőség, vitéség*), azután meg gyűjtőneveket (*népség, vezetőség*) képezzük vele; ezenkívül azonban alkotunk vele helyneveket is (*Őrség, Nyírség* stb.). Ez az utóbbi körülmény két okból is gondolkodóba ejthet bennünket. Először is: elvont képzőink közül a -ség (-ság) az egyetlen, mellyel helyneveket is képezhetünk. Másodszor: a fent elmondottak alapján joggal vetődhetik fel a kérdés: nincs-e valami összefüggés képzőnk általunk feltett, térszínforma-névből való eredete és helynévképző funkciója között?

Hogy e cseppet sem érdektelen kérdésre megfelelhesünk, fogjuk csak vallatóra pl. az *Őrség* helynevünkre vonatkozó okleveles adatokat: 1451: „In districtu *Evrsegh* in Comitatu Castriferrei“; 1452: „Possessiones suas Hodos et Kapalnaskyrca vocatas in isto Comitatu Castriferrei in districtu *Ewrsegh* habitas“; 1453: „Medietatem illius districtus *Evrsegh*“; 1461: „Districtu *Evrsegh* in Comitatu Castriferrei. Super possessionibus Zokolya predicta ac Jenew et districtus *Ewrseeg* vocatis [»Vas. m.« Szam. jegyz.]“ (Oklsz.). 1548-i okleveles adat: „Pertinencia Nemeth Wywar, Pankacz, Zakmeer, felsew Rakos, Spang, Zenthpeter, Zalafe, Hodos, Kapornak, Bywkallya, Zomowlez, Ewrmyhalhaza, Daudihaza, Chenehaza, Bayonhaza, Kapolnasfalw, Zatha vocantur *Evrsegh*, iste possessiones habent solummodo unum ewrnagh“ (MNy. VI, 181).

Hogyan értsük e Vas megyei helyneveket? Talán úgy, hogy e régi gyepűvidéken az Árpádok korában és később *őrség* állott, s erről kapta nevét e környék? Első pillanatra ezt hihetnők. Kiderül azonban, hogy e feltevésünk súlyos tévedés lenne. A régiségben ugyanis *őrség* szavunk mint köznévfő nem létezett. A NySz.-ban is csak *őrizés, őrzés*, továbbá *őrizet* szavakat találunk 'custodia, Hut, Wacht, Verwahrung' értelemben; így pl.: JordK. 716: „Veteegh *őryzethre*: posuerunt in custodia“ | DebrK. 59: „Erős *őrizet* ala rekezte“ | PeerK. 21: „Lelky *őrizet*“ | stb. (NySz.). A NyÚSz. is figyelmeztet bennünket, hogy *őr* szavunk, bár az Árpádok korában közkeletű volt, „azután, mint önálló szó kihalt s a nép nyelvében csak egyes összetételekben, *őrállás, őrfaj* maradt meg. Baróti elevenítette föl s a költők: Csokonai, Horvát E., Kisfaludy S., Virág újra divatba hozták.“ (NyÚSz. 252.) *Őrség* szavunk pedig „Besatzung“ értelemben csak 1832-ben jelenik meg először Helmechnél (uo. 253).

Mármost: ha *őrség* szavunk 'örökből álló csapat' értelemben csak 1832-től kezdve mint nyelvújításkori szó van meg, akkor e helynevünket, mely —

mint láttuk — már 1451-ből kimutatható, lehetetlen belőle származtatnunk, vagy 'ország helye' értelemben felfognunk. Nem létező szóból nem lehet helynév! Hogyan fogjuk fel akkor e helynevet? A felelet a fentiekből önként kínálkozik: összetételként. Ebben az esetben *-ség* itt még önálló szó, s jelentése: 'halom, domb', illetőleg inkább 'dombos vidék', ami ismerve e vidék földrajzi viszonyait, a legtermészetesebb magyarázat.¹

A *ség ~ seg(g)* azonosságát elfogadva ugyanezt a helynevet találhatjuk meg a LŐRINCZE idézte szentgáli adatok között is: 1233: „usque ad illum locum, qui vocatur *Ursegh*“ | 1813: „ismét azon erányszatban *örseg* oldalba“ | ma: *Örseg ~ Örsegg*. Magában álló, viszonylag kerek, erdővel borított hegy a déli határban (MNY. XLVI, 56). E helynévvel összevethetők még a következő adatok: 1304/1376: „Jungit montem *Ewrhegh* vocatum“ | 1356: „Quidam colliculus eminens qui uocatur uulgo *Ewrhig*“ (OklSz.).

Mindezt teljes mértékben igazolja az is, amit PAIS DEZSŐ ír a betelepített országrészek szélein az Árpád-korban elhelyezett örökről: „Megfigyelési helyül természetesen első sorban kedvező látási viszonyokat nyújtó hegyeket, dombokat választottak ki, melyek mint *örhegyek*, *örhalmok*, *leshegyek* az országot bekeifítő gyepűrendszernek nevezetes elemeivé váltak. Ezekről sok esetben mindjárt jelezték is a kikémlt ellenséges mozdulatokat.“ Szerinte ennek emlékét őrzik olyan okleveles adataink, mint *Örhegy*, *Leshegy*, *Szemes*, *Sövény*, *Kapurév* stb. (MNY. XIII, 230).

Nyomós okunk van azt hinni, hogy *ség* térszinforma-nevünk rejlik a következő régi adatokban is: ÉrdyK. 496 b.: „*Erdeuseegh* az ydőtől foghwa magyar orzaghöz halgatot mynd ez ydeyglén“ (NySz. *hallgat* al.) | ÉrdyK. 400 b.: „Fwthá az kwn kyrálhoz es meg eskweek neky, hogy ha zeghedseegwl mellee yewne Lazlo kiral ellen, *Erdelssseegót* neky adnaa“ (NySz. *rajtaragad* al.) | RMKT. I, 3: „Zythiabol ki indwlanak, *Erdelyseegben* lethelepedenek“ (NySz. *letelepedik* al.). Ezekre az adatokra SZILY K. hívja fel a figyelmet (MNY. VII, 32). SZILY egy másik cikkében olvassuk, hogy Sambucus 1566. évi erdélyi és 1571. évi magyarországi térképén található egyéb adatok közt *Nyírség*, ami szerintünk aligha más, mint: 'nyírdomb, nyírfával benőtt, dombos vidék, nyírfás terület, vidék'. Összevethető vele: 1341: „A parte Silue *Nyrmegh*“ | 1438: „Fenilia prata *Nyrmegh* vocata“ (OklSz.).

Lehetséges azonban, hogy *ség*-gel képzett helyneveink egy részében a *ség* már nem összetételbeli tagnak tekintendő, hanem inkább képzőnek. Ez

¹ PAIS DEZSŐ felhívta figyelmemet arra, hogy a NySz.-ban van egy adat az *örnagyság*-ra, melynek jelentése 'capitaneus'; Hauptmann': „capitaneum ipsorum speculatorum, quem vulgariter *eor nagysagh* dicunt“. Ezt az egyetlen adatot PONORI THEWREWK EMIL közli (Nyr. I, 86). A latin szöveg alapján nyilvánvaló, hogy e szó az *örnagy* rangját, tisztét jelenti, éppúgy, mint *folnagyság* (NySz. II, 917) a *folnagy* hivatalát, R. *hadnagy* (NySz. II, 918) pedig a hadnagy tisztét, a hadnagy rangot, kivéve Com: Jan. 132: „*Kapitányságokra, hadnagyságokra* szaggattatott kösség“ (NySz. II, 918); ebben *kapitányság* és *hadnagy* a. m. 'a kapitány, illetőleg hadnagy parancsnoksága alatt álló terület'. De vajjon volt-e ilyen jelentése az *örnagyság*-nak is? S ha föltesszük, hogy az *örnagyság*-nak volt ilyen jelentése (bár erre semmiféle adatunk nincs), következik-e ebből, hogy volt a régiségben 'őri hivatal, tisztség' jelentésű *ország* szavunk? Erre egyetlen egy adatunk sincs. Ezért továbbra is úgy hisszük, hogy *Örség* szavunknak, mint területnévnek jelentése kezdettől fogva 'örök által védett, őrzött vidék'. S egyébként is: ha lett volna is a régiségben *ország* 'ör rangja, tiszte' jelentésű szavunk (márpedig ennek semmi nyoma), akkor is nehéz elképzelnünk, hogy ebből keletkezett volna a területnév, tehát hogy előbb lett volna egy elvontabb jelentés, s csak ebből fejlődött volna ki a konkrétebb.

azonban, a fent elmondottak alapján, végső soron úgyis egyremegy, hiszen akár összetételek, akár képzős származékok az efféle helynevek, szerintünk etimológiailag úgyis *ség* térszínforma-nevünk rejlik bennük.

Ezzel már el is mondtuk, ami képzőnk eredetére vonatkozóan szerintünk a legfontosabb. Hiszen, mint említettük, a *-ség* az eredetibb, amit az ilyen formájú, nem illeszkedett alakok kétségtelenül bizonyítanak.

9. De mi lehet a nyilvánvalóan későbbi *-ság* változat eredete? Föl lehetne tételeznünk, hogy a *-ság*, mint a mélyhangú szavakhoz képzőként járuló *-ség* illeszkedett párja, ugyanúgy keletkezett, mint az *-at*, *-et*, *-ás*, *-és*, *-alom*, *-elem* alakpárok mélyhangú változata, feltéve, hogy ezek közül is a magashangúak az eredetibbek. Szerintünk azonban a *-ság* a *-ség*-gel még mélyebben is összefügghet. Köztudomású ugyanis, hogy nemcsak a *ség* volt gyakori helynevekben, hanem *ság* szavunk is, s akárcsak amaz, ez is 'domb, dombos vidék, erdő' értelemben járt. HEFTY a helységnévtárak adatai alapján 36 *ság*, vagy *ság*-gal összetett helységnévet keresett ki az egész ország területéről, sőt ezenkívül is talált még egy tucatnyi adatot az ország legkülönbélebb megyéiből.¹ A régiségben is nagyon korai adatok vannak rá: *Agár?*: 1193: „Hec igitur sunt nomina prediorum *Sag*...“ | *Berek*: 1193: „Inde ad *Sag* berk“ hn. (Oklsz.). HEFTY végül megjegyzi, hogy a helynevekben előforduló *ság* szavunknak, a *séggel* való összetartozása biztosnak látszik, de még nincs bebizonyítva“ (Nyr. XL, 274, 306). PAIS DEZSŐ szerint *Hásság* (Nagyküklő) neve lehet összetétel: *Hárs*+*ság* (*ság*, *ség* = domb) (MNY. VII, 168). MELICH egy szerkesztői üzenetben ezt írja: „Nem éppen lehetetlen a feltevés, hogy a *ség* párja: a *ság* van meg a... [tudakolt] helynevekben (vö.: *karom* ~ *köröm*, *kavar* ~ *kever* stb.), de ezt is csak igen-igen nagy tartózkodással mondhatjuk“ (MNY. VII, 192). PAIS DEZSŐ egy régi, de az előbbinél későbbi magyarázata szerint a *ság* a *scac*: *Schachen* német szóból származik, amely a bajor és sváb nyelvjárásban 'Wald, Gebüsch' jelentésben járatos (MNY. IX, 356). N. SEBESTYÉN IRÉN (MNY. XLVI, 120—2) szerint e szó a vogul MUNK. — SZIL. *šaxl* 'halom, Hügel' szóval egyeztethető. LAKÓ GYÖRGY (NyK. LIII, 231—9) e szó jelentésének, hangalakjának, nyelvjárási változatainak, majd rokonnyelvi megfelelőinek vizsgálata után hangtani nehézségek miatt az egyeztetést nem tartja elfogadhatónak. Mind a magánhangzó-, mind pedig a mássalhangzómegfelelés szempontjából kifogástalannak tartja azonban a magyar *ság*-nak ezt az egyeztetését: cseremiszi SZIL. *čonga* 'kis halom; kleiner Hügel; — hegyfok; Vorgebirge', *čongata* (= *congata*) 'domb; Hügel', K. PAAS.—SIRO *tšonja*: *kurâk-tš.* 'Bergspitze, Gipfel (wo keine Bäume wachsen und der Schnee im Winter nicht haften bleibt)'.
A *ság* és *ség* (*seg*) térszínforma-nevek, mint látható, mind consonantizmusukban, mind pedig jelentésükben azonosnak mondhatók. Ezért N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LIII, 266) felveti a kérdést, hogy e térszínforma-neveink nem ugyanazon finnugor szó ugorkori alakpárjainak tekintendők-e. E kérdés eldöntését azonban egyelőre ő sem tartja lehetségesnek. LŐRINCZE (MNY. XLVI, 60) szerint is még tüzetes vizsgálatra szorul az a kérdés, hogy a *ság* és *ség* hogyan függenek össze. Ezúttal be kell érünk azzal a megállapítással, hogy *ság* szavunknak a helynevekben, éppúgy, mint a *ség*-nek 'domb, dombos erdő, erdő' a jelentése.

¹ HEFTY azután foglalkozik a *ság* ~ *Ság*-gal, ahogy mi MELICH felhívtuk rá a figyelmet. — P. D.

Hogy pedig a *ság* is gyakori volt a régiségben jelzős kifejezésekben, összetételekben, azt sok adattal tudjuk bizonyítani. PAIS DEZSŐ CSÁNKI adatai alapján 25 *Ság* nevű helyet sorol fel, s az adatokat az 1900. évi Helység-névtárból még megszerzi hat más adattal. A *Ság* helynév elsősorban Dunántúlon járja. Gondoljunk csak Berzsenyi híres versére: „Messze sötétedik már a *Ság* teteje, Ezentúl elrejt a Bakony erdeje Szülőföldem képedet” (Búcsúzás Kemenesaljától). Ez a *Ság* vulkanikus eredetű, kúpalakú hegy, Celldömölk tőzsomszédságában; mellette van egy *Alsóság* nevű helység is. Összetétel utótagjaként szerepel e térszínforma-névünk a PAIS idézte következő helynevekben: 1318: *Buchság*, 1357: *Byksag*; mindkettő: ’bükkerdő’. A Győr megyei *Ság*-ok között 1518: „Poss. *Wysagh* al. nom. *Sugosagh*” ’suhogó erdő’. A Sáros vármegyei *Harság*: 1427., 1481: *Hasagh*; 1487: *Hassaag* = *hárs* (eredetibb: *hás, háss*) + *ság* ’hárserdő’; a Torda-Aranyos megyei *Magyaróság*: ’mogyoróerdeő’; a Nógrád megyei *Rétság*: 1393: *Retisag*; 1486: *Rethysag*: ’réti erdő’; az 1332–1337. pápai tizedlajstromokban szerepel egy Arad megyei *Mezeusak*, *Mezesag*; Udvarhelyben egy *Telekság* nevű határrészt találunk. A *ság* olyan összetételekben is előfordul, amelyeknek első tagja állatnév: 1347. Gömör megyében *Daruság*; 1437. egy Krassószörény megyei helységnévben *Ollóság*: ’fiatal bárány, kecske vagy őz+domb’; Arad megyében 1479. *Zarwassag* ’szarvas+domb vagy erdő’; Hunyadban *Ölyves-ság*; Bács-Bodrogbán *Hódság* (PAIS: MNy. IX, 357–8).

SZILY (MNy. III, 323–4) adatai közül hasonló összetételnek tekinthető: *Hátság* (’Krassó-megyét Erdélytől elválasztó hegység, a mai Hátszeg vidéke’), valamint 1697: Abaújból: *Cserehátság*. Hogy *Szilágyság*, *Hanság*, *Ormányság*, valamint *Somogyság*, *Szalaság*, *Bácskaság* (MNy. VII, 32), továbbá *Bakonyság* (MNy. XXIV, 25) ilyen összetételek-e, vagy pedig már csak analógias alakulások, azt nehéz lenne eldönteni. Hogy azonban ez etimológiai szempontból nem is fontos, azt a *ség*-gel képzett helynevekkel kapcsolatban fentebb már úgyis kifejtettük.

A -ság, -ség-nek e helynévképző szerepéről és egyéb használatáról már SÁNDOR ISTVÁN is lényegében helytállóan nyilatkozik: „A *ság* és *ség* Szófarkok hajdan a Táj, Környék, Vidék, Megye és Tartomány jelentésére is szolgáltak nálunk. Így *Sirmium Szepusium*, *Simegium*, magyarul mondatott Szeremségnek, Szepelségnek, Somogyságnak. *Tractus Custodum et Vinidorum versus Stiriam* Őrségnek ’s Tótságnak; *Tractus Alutanus in Transilvania* Oltságnak; *Tractus palustris ad Peisonem* Hanyságnak; *Cumania* Kúnságnak; *Siculia* Székelységnek. Tinódi még a Római Birodalmat is Romaságnak mondja. Ez a *ság* és *ség* magyarban fízint olyan Szófark, valamint deákban az *ia*. Így ezek: *audacia*, *amicitia*, *iustitia*, *malitia*, *pigritia*, *clementia*, *avaritia* magyarul így ejtetnek: bátorság, barátság, igazság, gonoszság, restség, kegyesség, fősvénység” (Sokféle VIII, 243–4). E művének „Tizedik darab”-jában is visszatér e kérdésre: „Némelyek fzerént a FÖLD, Terra, nem eredeti magyar szó, mert a’ mint mondják, a’ német *Feld*ből ízármazott volna. Már tehát kérdés esik, miként nevezték légyen azt a régieb Eleink. Én két régi nevről gyanakodom, mellyek imezek: *Ság* és *Megye*. *Ság*, úgy tefzik, még ezekben fennmaradt: *Kúnság*, *Jáztság*, *Hanyság*, *Bátskaság*, *Somogyság*, *Szilágyság*, *Oltság*, *Bartzaság*... *Ipolyság* is egygykor annyit tehetett mint *Ipoly* vízének földje vagyis melléke; *Rétság* is, *Vátz* és *Balassa Gyarmat* közt fekvő helység annyit tehetett egygykor, mint *Rétföld*” (i. m. X, 60–1;

vö. NyF. LX, 13—4). Abban azonban ő is téved, hogy a *-ság* változatot tartja eredetibbnak, mivel *ség* szavunkat nem ismeri.

Mindennek ismeretében feltehetjük a kérdést: olyan származékok esetében, mint pl. *zsidóság* (l. NySz.), melyik lehet az eredetibb: e szónak 'Judaea, Judenland' vagy 'Judaei; die Judea' jelentése-e? A régiségből az első jelentésre sokkal több és régibb adatunk van. Ez természetes is, hiszen ha a *ság ~ ség* jelentése 'domb, dombos vidék, terület, ország', akkor *zsidóság* eredetileg inkább csak a. m. 'zsidók által lakott ország', majd ebből 'az itt lakók összessége'. A *ság ~ ség* képzőnek tehát eredetibb a terület-, illetőleg helynévképző szerepe, s ebből származhatott gyűjtőnévi, majd általában minden más elvont jelentése is. A gyűjtőnévképző → abstractumképző fejlődésre más nyelvekből is idézhetünk példát: az *-ng* suffixumból keletkezett német *-ung* abstractumképző jelentésének fejlődése lényegében hasonló: patronymikum- és családnévképző (*Trutungi, Juthungi, Amelunge, Nibelunge*), helynévképző (*-ingen, -ungen* végű helynevek), majd abstractumképző (W. WILMANS, *Deutsche Grammatik*². Zweite Abteilung: Wortbildung 372; H. PAUL, *Deutsche Grammatik*². Band V. Teil IV. 1920. 73—4).

Az, hogy a *-ság* jelentése a *-ség*-ével nagyjából azonos, s hogy funkciója a helynevek képzésében emezével egyezik, nagy mértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a *ság* mint képző már a HB. korában a *ség* alakváltozataként szerepel, s hogy végül is kiszorította a nem illeszkedett alakokat. A *-ség* képző mellett egy *-ság* alakváltozat kifejlődését ez esetben ugyanis nemcsak a hasonló, már említett alakpárok analógiája, hanem e szavak hangalakja és rokon jelentése is elősegíthette.

Ennyit képzőnk eredetéről. Tudjuk, hogy feltevéseink még további bizonyításra szorulnak. De azt hisszük, hogy helyes úton járunk, mikor képzőnket *ség* (~ *ság*) térszínforma-nevükből származtatjuk.

BALÁZS JÁNOS

Igyól

A mutatónévmási határozószók történetéhez

1. Ez a cikk eredetileg csupán a *jód* szóval kívánt foglalkozni, mely szülőföldemen, a Gömör felé eső Észak-Borsodban ma is él. Itt a szónak egyrészt a jövőben felmerülhető rossz, kellemetlen következménnyel szemben elhárító, óvó 'mert hátha', 'nehogy ezáltal' értelme van, másrészt következményes kötőszó 'jó, hogy', 'majd, hogy' jelentéssel.

2. A kutatás során kiderült, hogy a *jód* csupán alakváltozata, s nem is a leggyakoribb változata annak a szónak, mely rajta kívül a nyelvjárásokban *igyók, igyóg, igyok, igyog, igyót, igyött, együtt, jád, jod, jót, együld, egyöüd* alakban igen széles területen ismert: a Csallóköztől kezdve az egész palóc nyelvterületen át — a Tiszántúlt s Erdélyt magában foglaló karéjban —, egészen Temesvárig (MTsz.; SzamSz.; Nyr. IV, 43, 172, V, 69, 91, 225, VIII, 281, 431, 567, IX, 137, 523, XIII, 432, XIV, 235, XV, 520, XVII, 430, 476, XVIII, 22, 421, 567, 571, XIX, 47, 91, 316, 573, XX, 191, 332, XXI,

328, 336, 508—9, XXII, 75, 377, 525; NyF. 16. sz. 29; MNy. I, 150).¹ A szó jelentése sokrétű: 1. 'ízibe, tüstént, rögtön, gyorsan, azonnal, mindjárt'; 2. 'majd'; 3. 'valóban, bizony'; 4. 'csak'; 5. pusztá nyomatékosító, erősítő szó; 6.? 'annakokáért' (vö. Nyr. XX, 45).

Vizsgálódásaimhoz a következő nyomot KASSAI Szókönyve adta meg; itt az *igyók* és *jód* változat *igyöld*, *együld* alakokkal együtt szerepel. Hasonló utalást nyújt CzF. is. KATONA LAJOS (Nyr. XIV, 235) a táji *együtt*, *igyók*, *jód*, *jót* változatok mellett ezt is megjegyzi: „A nagybányai régi jegyzőkönyvekben »együld« alakban jön elő”. Ugyancsak egy *jód*: *igyöld* kapcsolat lehetőségét veti fel — KASSAI nyomán — BARTHA JÓZSEF (Nyr. XIX, 310, XXI, 328, 508) és SIMONYI (MHat. II, 366, Nyr. XXI, 366; vö. még RMKT. II, 453).

A NySz.-ban is megvan az *igyöld* változat *igyól* (*igyol?*), *ëgyüld* alakokkal egy címszóban; az adatokban még *egyld*, *egöld*, *együd*, *igod*, *yyól* főbb változatok fordulnak elő (I, 1559). A szó jelentése — elsősorban MA. és PPB. alapján — egyrészt 'forsan, fortassis, ne forte', másrészt 'sat bene, sic satis bene'. A NySz., valamint a RMKT. II., V. adatai szerint a szó különböző alakváltozatban a Jókai-kódextől kezdve sűrűn előfordul a kódexekben, fordításokban, eredeti alkotásokban, levelekben. Előfordul a basák magyar nyelvű levelezésében (LevT. I, 220, MonÍrók III, 214), Heltai krónikájában, az abaúji Szepsi Laczkó Máté emlékirataiban (ErdTörtAd. III, 103), népkönyvekben. A XVI—XVII. századi felvidéki és erdélyi — rendszerint népi származású — írók közül ismeri Pesti Gábor, Bornemisza, Galeji Katona (NySz.), Szkhárosi, Batizi, Sztárai, Dézsi András, Baranyai Pál, Biai Gáspár, Fekete Imre (RMKT. II, 114, 213, 255, 263, 264, 345, 361, V, 13, 19, 58, 79, 84, 150, 172). A szótárak közül ismeri C., MA. (akinek adatait és értelmezését sok későbbi szótár szolgáin átveszi), PPB. A szó élete nyomon követhető a XIX. században is: említi SÁNDOR I., KRESZNERICS, KASSAI MINDSZENTI: „Némely Bodroghközi szóknak feljegyzése, 's magyarázatja“ (TudGyűjt. VII, 77) nyomán a Tsz.; foglalkozik vele CzF. (*együld* és *igyók* alatt), — és a MTsz.-on át már itt is vagyunk a jelenben, ahonnan kiindultunk.

3. Meglepő most már, hogy a rengeteg adatközlés, az ügyes és találó mondattani és jelentéstani magyarázatok mellett alig vetették fel a szavak etimológiájának vagy akárcsak a változatok létrejöttének kérdését is. Legfeljebb odáig jutnak el, hogy általában felismerik az *igyöld*, *együld*, *egyöld*, s KASSAI után az *igyók*, *igyóg* alakok összetartozását, de az etimológia terén vagy semmit sem mondanak, vagy nagyon is kétes feltevésekből indulnak ki: < *igy jól*, < *együtt* stb. (MA., PPB., KRESZNERICS, CzF., ZOLNAI GYULA, Nyelveml. 276, 273), a *jód* alakról meg szinte kivétel nélkül hallgatnak.

Ez annál meglepőbb, mert „Szeremts városának nyugvó papja, a Bodrog Kiss-Faludi születésű KASSAI JÓZSEF“ 1834-ből való Szókönyvében (II, 48—9) igen részletesen foglalkozik majdnem az egész szócsoporttal. Szerinte mindezen szavak az *egy~igy* 'unus' szó adverbialis alakjai, melyek közül az *együl* az eredeti. A későbbi kutatóknak KASSAI etimológiájával számolniuk kellett volna.

¹ Az *igyók* változatot Mikszáthnál is megtaláljuk az *igyók Laczkó István* ragadvány-névben (Nemz. Uramék 36). — Az *igyót* változatot Arany is használja: „Hol az a rablott kincs? vagy *igyót* elpusztulsz“ (Toldi Szer. 8. ének 55). A glosszáriumban értelmezése: 'együtt, egyszeribe, tüstént'.

4. A szó alaki és jelentésbeli változatainak megoldása céljából a legrégebb adatokból kell kiindulnunk; a mai változatok ugyanis oly sokféle formát mutatnak, hogy nem egyszer egybetartozásuk is kétséges lehet. — A NySz. legrégebb adatai az *igyól* ~ *igyol* alakot tüntetik fel: JókK. 16: *Igyol*; NagyszK. 132: *igiol*. A XVI. században is általános, a prédikátor-költők írásaiban pedig majdnem kizárólagos alak ez, gyakran *idgyol*, *igyjol*, *igjol*, sőt: *igy jól*, *igy iol* formákban írva (NySz., RMKT. i. h.-ek). Ezek mellett megjelenik az *igyold* (ErdTörtAd. III, 163), majd az *igyod* változat is (MonÍrók III, 214. NySz.; vö. még MA.³ és PPB.). — Pusztá -*ól* ~ -*öl* végű alak volna az ÉrsK. 517: „Im engem hyw *yygöl* hallom“. A Nytár X, 290 és a RMKT. I, 2, 155, 362 *igyol* alakot ad, szemben a NySz. *igyól* adatával és ZOLNAI (Nyelveml. 267) *gygöl* olvasatával. A kódex eredeti kéziratában (AkadKt. M. Cod. ívrét 81. sz.) ez van: „ym engê hÿw *ÿggöl* lathom [áthúзва] hallom“. A kódexben az *ö* jele általában *ö*, *ó*. Adatunkban az *ö* alatt hiányzik a vonás, a két felső vonás más tintával van írva, s egyébként is sokszor csak a hosszúságot jelöli (415: *létele*, *zelete*), így feltehető, hogy hosszú *ó*-val olvasandó. A NySz. másik példájában: „kÿt az sok neep *yygöl* halla“ a kódex 517. lapján világosan ez van: *ÿggöl*. Hasonlóképpen vitatható a KazK. 55: „o yo es edos iesus: *ig'ol* tudod...“, melyet a RMKT. I, 336 *igyól*-nek olvas. A kódexben az *ö* jele *o*, itt valószínűleg a *gy*-t jelölő *g'* felső vonása csúszott az *o* fölé, s ezért olvasták *ö*-nek. — A XVI. század második felétől kezdve a NySz. adatai túlnyomórészt *egyöld*, *egyült*, *együld* alakot mutatnak. Úgy látszik, az irodalom nyelvében ez lett általánossá, s ez a magyarázata annak, hogy a XIX. századi szótárírók ezt tartják eredetinek. Az alakváltozatokat GKat: Titk. 263, 370 *egyud* és Pesti: ÚJT. 28 *Egyld* [*egyild*?] adatával (NySz.) zárjuk.

5. További fejtegetésünk summája az, hogy egyrészt az *ól* ~ *ol*, *öl* ~ *öl*, *ül* ~ *ül*, *il* ~ *il* végű alakok az eredetiek, másrészt hogy ez a végződés azonos az eredetileg ablativusi, majd módhatározói és más (essivusi, factivusi, terminativusi) funkciót kapott végződéssel, pontosabban raggal (vö. LEHR: MNy. IV, 97). — Az -*ól*, -*öl* raggal kapcsolatban nem kívánunk részletekbe menni az -*l* előtti magánhangzó eredeti minősége és mértéke kérdésében. Ez véglegesen máig sem eldöntött kérdés, mely fejtegetésünk érdemi részét nem érinti (vö. NyH.⁷ 131). Akár önálló szóból agglutinálódott, mint SIMONYI — ma már alig elfogadhatóan — véli (Nyr. XLI. 208, 351), — akár tövéghangzó, illetőleg tövégi *ey*, *üü*, *oy* diftongus + *l* kapcsolatából alakult, mint SZINNYEI magyarázza (MNy. VIII, 298, XXII, 246), — akár MÉSZÖLYnek van igaza, aki szerint lativusi -*é* ~ -*i* + -*l* kapcsolata (NyK. XVIII, 59, Nyr. XLVIII, 123, MNy. XI, 61, 194, 298; vö. még ZOLNAI GYULA: Nyr. XVIII, 19, MNy. XL, 154 és HORGER: MNy. XXVI, 43), — akár az *ól* lett *oül* > *ëül* > *ëil* fokozatokon át *il* ~ *il* (SIMONYI: i. h.; SZINNYEI: i. h.), — akár az eredetileg magashangú -*él* ~ -*il* ~ -*öl* mellé utólag alakult ki más ragpárok analógiájára az *ól* alak (MÉSZÖLY: i. h.): ezúttal csak az fontos, hogy a legrégebbnek látszó *igy* + *ól* kapcsolat akkor jöhetett létre, amikor a rag szintaktikai funkciója már egy felbonthatatlan -*ó* ~ -*é* ~ -*i* ~ -*ö* + -*l* alakhoz kapcsolódott. A magánhangzó mértéke ebben az egységes ragban bizonyára éppúgy ingadozott, ahogy a folytatásaként élő -*ul*, -*ül* rag (és a hasonló alakú igeképző) mértéke nyelvjárásonként ma is ingadozik.

6. E ragnak valóban megvolt és meglevő módhatározói funkciója elég közismert ahhoz, hogy ne foglalkozzunk vele részletesebben (l. SIMONYI,

MHat. I, 320 kk.). Döntőbb kérdés az, vajjon egy névmási határozószóhoz: az *így*-hez is hozzájárulhatott-e ez a rag.

Analógiaként hivatkozhatunk a ma is élő *ígyen*, *úgyan* alakokra, melyek nyelvemlékeinkben és mai nyelvjárásainkban egész közönségesek mind konkrét 'sic, ita' jelentésben, mind pedig nyomósító, fokozó szerepben (már a KT.-ben *vg[o/n]*). De feltehető-e, hogy ugyanakkor nemcsak az *-n*, hanem az *-l* rag is hozzájárult az *így*, *úgy* névmási határozószókhoz? Ismeretes — és további fejtegetéseink szempontjából fontos hangsúlyoznunk —, hogy az ó- és középmagyar korban a mód- és állapothatározói funkció kifejezésében az *-l* és az *-n* rag körülbelül egyformán osztozkodott: ÓMS.: *eggen yg*; Mel: Jób. 35: *eggiül eg ember* (NySz.); JókK. 136: *egyen egyen* 'singulatim'; ÉrdyK. 120: *Wyyonnal*, 143: *wyonnann*; (NySz.); JókK. 8: *ewrekkell ewrewkke* (NySz.); továbbá: *ugyabbul* (SzamSz.), *úgyabban* (Nyr. VIII, 498); *helyent ~ helyen ~ helyyel* és hasonlóak (SIMONYI, MHat.; SZINNYEI: MNy. XXII, 254). Bár a nyelvtörténet folyamán az *-n* fokozatosan szűk térre szorította az *-l* ragot, mégis az előbb mondottak alapján már sokkal kevesebb kétségünk lehet egy *ígyől*: *úgyól* alakkal szemben.

Még további bizonyítékok végett állítsuk egymás mellé a következő, a kódexekből ismeretes 'ibi' jelentésű alakokat:

A) *ittígyen*, *ittegyen*, *ittegyin*, *ettegyen*, *ottogyan*, *ottogyon*, *ottogyén*, *ottogyin* (NySz.; NyK. XVIII, 59; MNy. XXXV, 150).

B) JókK. 1, 67, 94: *Ittegyel*, *ytegyel*; VitkK. 12, 57: *Itegel*, *itegel*; JókK. 20, 30, 42, 87 stb., ÉrsK. 313: *ottoggyel*; VitkK. 52: *ottogel*, *ottofél*; JókK. 326, ÉrsK. 426, 431 stb.: *ottogyal*, *ottogial*, *ottogal*; BécsiK. 194, 210: *ottogol*; FestK. 130: *otthogyol*; JókK. 36: *ottegyal*; VitkK. 5, 41, 42, 52: ? *ó:őfél*, *ó:őgel*, *óttőgel* (NySz.; NyK. XVIII, 59; MNy. XXXV, 150).

Ezek az alakok, melyek szemléltetően mutatják az azonos funkciójú *-l* és *-n* párhuzamosságát, szerkezetükre nézve nyilvánvalóan *itt*: *ott* + nyomósító elemből állnak. Ez a nyomósító elem nem lehet más, mint az *így*, *úgy* (*~ egy*, *ogy*) névmási határozószónak *-n*, illetőleg *-l* módhatározói raggal megtoldott s itt pusztá nyomósítótá vált formája. A B) alatti adatokban a nyomósító elem *ogyál*, *ogyól*, *ogyél*, *ígyél*, *egyél*, *egyál* alakokban fordul elő. Véleményünk szerint ugyanilyen kétszeresen megalkotott nyomósított módhatározó az *ígyől* is. Az ilyenféle kettős determinációjú alak létrejöttét az magyarázza, hogy az első determináns, jelen esetben a névmásképző *-gy* (? < *-l*) a nyelvrendszerben csak szűk körben: a névmások körében használatos, és a hozzáasszociált funkciót általánosabban egy más formans, az *-n ~ -l* rag tölti be. Az ilyen alak morfológiailag elszigetelődik, a nyelvtudat nem képes benne felfedezni a tőszónak és a módosító elemnek azt a kettősségét, melyet az élő képzésformákban érez; nyelvtanilag nem tartja meghatározottnak, ezért másodszor is determinálja, ezúttal az élő formanssal. Ez a magyarázata az *engemet*, *benneket*, *itten*, *miótától*, *végiglen*, *onnatén* stb. alakok kifejlődésének és általában a névmások, névmási határozók új és új determinánsokkal való felfrissítésének, „tatarozásának“. Ilyen alak az *ígyen*: *úgyan*, *azon*: *ezen*, sőt az *ilyen*: *olyan* is, mivel — Csűrű (MNy. XXXIV, 40) és Mészöly (NyK. XLVIII, 60, MNy. XXXV, 150) egyértelmű megállapítása szerint — az *ily*: *oly* önmagában is 'ita, sic' jelentésű módhatározó volt.¹

¹ Vö. Mészöly, Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján. Szeged, 1942. 54—6. — P. D.

7. Ilyen alak szavunk is, mely első ízben ebben a furcsa, illeszkedetlen alakban fordul elő: *igyól*. Az *igy* kétségtelenül egy $\ddot{e} \sim i \sim i$ váltakozású névmástót tartalmaz (GOMBOCZ: NyK. XXXV, 496; EtSz.), azaz az *igy* hangzója magashangú. Az illeszkedetlen alak magyarázatában több lehetőséget kell számításba vennünk.

A) Az *igy* : *ügy* pár nem egy időben keletkezett, hanem *igy* volt már akkor, amikor nem volt még *ügy*. CSÜRY (i. h.) az *ilyen* : *olyan* pár esetében erre a megállapításra jut: „... az *ilyen*, *olyan* névmáspár nem egyszerre lépett fel, hanem előbb volt az *ilyen* s ennek mintájára keletkezett az *olyan*“. (Egy esetleges $i > u > o$ hangfejlődés lehetőségére l. GOMBOCZ: MNy. XXIII, 5.) Bár pusztán véletlen is lehet, nem kizárt, hogy az *igy* az ÖMS.-ban: „hul yg kynzassal“, az *ügy* pedig a KT.-ben: „ug scolnoc“ jelentkezik első ízben. Az *-ól*, *-öl* rag keletkezésének SZINNYEI-féle magyarázata értelmében viszont feltehető, hogy a rag elvonása akkor történt meg, mikor nyelvünkben még nem volt meg az illeszkedés belső törvényszerűsége és szüksége, így a nyelvérzék csak egy, *-ól* alakú ragot vont el. Ennek lehetősége mellett szól MELICHNEK az a megállapítása, hogy a többalakú ragok, képzők közül a korábban illeszkedetlen az eredeti (MNy. IX, 12). Az *igyól* ezek szerint akkor keletkezett volna, amikor csak *igy* névmás és csak *-ól* rag létezett, az *ogyól* ~ *ugyól* alak pedig később, hátraható asszimiláció eredményeképpen jött létre. Az *igyól* alak aztán tájnyelvivé vált, esetleg mindig is az volt; a nyelvtudatban elhomályosult $t \rightarrow$ rag volta, kiesett az illeszkedés általánossá válásakor fellépő analógia hatása alól, s a nyelvtudat a *kígyó*, *tínó* stb. formájú tőszavakkal egyformán kezelte.

B) Nem lehetetlen az sem, hogy egy **ügyól* > *ogyól* alak volt a fejlődés alapja (vö. *ottogyól*), s *ogyól* > **ëgyól* > *igyól* disszimiláció folyt le. Ezt az is támogatná, hogy éppen az északi és a keleti nyelvjárások nagyon hajlanak a hangrend megbontására (vö.: A gömöri tájszólás: Nyr. XVIII, 442; A nyitravidéki palóc nyelvjárás: NyF. 20. sz.; MNy. I, 148). De az $o > i$ disszimiláció egyébként is gyakori: *csohol* > *csihol*, *csopa* > *csipa*; *rongy* > *ringyó* stb. (GOMBOCZ, Hangtört.² 30, MNy. XXXVI, 295).

C) Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy az elszigetelődött *igyól*-t hangalakjánál és jelentésénél, sőt talán írásképeénél fogva hamis etimológiával *igy* + *jól*-nak értelmezték. Ismeretes, hogy a *jól* kiesett az általános *ól* > *ul* változásból (MNy. XXIII, 517), s ebben követi az *igyól* is, de az *-ól* (*-öl*) nyíltabb állapotban való megmaradásának nyelvjárásbeli okai is vannak. Az *igyól* : *igy jól* keveredést az is elősegíthette, hogy az *-ól* (*-öl*) rag magánhangzós tövéghez egy i hanggal kapcsolódott: *Sidoiol*, *peldaiol*, sőt: *arcyol* (Nyr. XVIII, 361). Már a kódexekben megfigyelhető az 'ugyan, nagyon' \rightarrow 'jól' jelentés-átsiklás: JóKK. 16: „*Igyol* tudom azt...: bene scio istud“; NagyszK. 132: „Tennem magad *igiol* tudod keges ana“ (NySz.). Különösen gyakran találkozunk vele a Katalin-legendában: ÉrsK. 466: „towaba azt *uggyol* twdod“, „thewegesed *gyy yol* latod“, 472: „Magma balwany *ig yol* latod“ stb. A XVI–XVII. századi adatok már említett helyesírása, valamint kikövetkeztethető jelentése szintén erre a keveredésre vagy összeolvadásra mutat. A szótárak pedig latin megfelelőként is 'jól' jelentésű szavakat adnak: C.: 'euge'; MA.¹: 'sat bene'; MA.¹: 'sic satis bene'; SÁNDOR I. meg éppen melléknévnak értelmezi: 'Valde bonus, Summe bonus, Optimus'. De még később is HORVÁTH CYRILL (RMKT. I², szójegyzék) 'elég jól, teljességgel,

jól' értelmezést ad, és ZOLNAI GYULA (Nyelveml. 267, 273) „régi használatas a szótárak magyarázata“ alapján szintén így magyarázza a szót. Mindez nyilvánvalóan tudós etimologizálás. Szavunk elbokrosodása azonban e téves etimologizálások ellenére is csak úgy érthető, ha az *igyől* a valóságos nyelvi tudatban önálló gyökérszó, határozószó volt. — A nyelvjárásokban ugyan szintén van 'jó, hogy', 'majd, hogy' jelentésű *jód*: „Úgy rávágott, *jód* a keze el nem tört.“ (BERZE NAGY JÁNOS, A hevesmegyei nyelvjárás: NyF. 16. sz. 29, Nyr. IX, 523, XIII, 432.) Ez azonban részben a 'majd' jelentéssel való keveredésből, részben az *igyől* > *jód* következményes funkciójából ered (l. később).

D) Mellőzve most a mellette és ellene szóló érvek részletes vizsgálatát, számolnunk kell annak lehetőségével is, hogy az *-ól, -öl* rag eredeti alakja *-él* volt. Ebben az esetben — az *ottogyél* ~ *ottogyól* megfelelés alapján — *ogyél* > *ogyól* > *igyól* változást kell feltennünk. Emellett más vonalon *igyél* > *egyél*, illetőleg *igyól* alakok keletkeztek (vö. *ittegyel*). Sőt az is elképzelhető, hogy egy *igyél* > *igyól* változás az *ottigyél* kapcsolatban történt részleges asszimilációval, s ebből szakadt ki az *igyól*. Az asszimilációnak hasonló fokát mutatja a JókK. 36: *ottegyál*.

Az *igyól* alakváltozatai viszonylag könnyen megmagyarázhatók. — Az *igyól* szabályszerűen illeszkedett alak, s belőle feltehető **igyólt* alakon keresztül Nyj. *igyótt*, *igyütt* fejlődhetett. — Az *egyöld* ~ *egyöld* ~ *együld* ~ *együld* ~ *együld* változatokról a következőket mondhatjuk. Ismeretes, hogy az ősi mutatónévmástő *ē* (~ *é*) ~ *i* (~ *í*) változatokban jelentkezik: *ett*, *étt*, *itt*; *ide*, *ede* stb. (vö. NySz. és EtSz.); a szókezdő *ē* ~ *i* váltakozás egyébként is közönséges: Nyj. *egényes* ~ *igényes* stb. Az *-ól* ragnak ma is él *-ül* (~ Nyj. *-ül*) alakja: *belül*, *kívül*, *elül*. Ez van az *együld*-ben is, amelyből az *l* mássalhangzó előtti kiesésével *együld* változat is keletkezett (vö. SIMONYI i. m. II, 257 kk.). Az *együld* (olv. *együld*) valószínűleg egy **egyéld* alakra megy vissza (vö. *itegyél*). Az *igyöld*, *együld* alakok *d*-jéről már KASSAI azt mondja (i. h.), hogy „paragocice“, azaz toldalékhangként járult a szóhoz. Hasonló megállapítást tesz SIMONYI is a határozószók szövégi *t* ~ *d*, *k* ~ *g* hangjairól (i. m. I, 9): ezek enklitikus elemek, „melyek többé-kevésbé fölöslegeseznek látszanak, azért a valószínűség a mellett szól, hogy részint analógia útján keletkezett toldalékok, részint pedig nyomósító elemek“; vö. *ottand*, *onnajd*, *azonnajd* stb. (MTsz.).

8. Az *egyöld* ~ *együld* formák tárgyalásakor nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni KASSAI feltevését az *egy* 'unus': > *együl*: > *együld* fejlődésről. Kétségtelen, hogy az *együl* ~ *egyél* a régiségből kimutatható 'semel, simul' jelentésben (l. NySz. I, 570, 581). Az is megfigyelhető, hogy az ilyen jelentésű határozószók, például a régi és nyelvjárási *egybe(n)*, R. *egyenbe(n)* könnyen átsiklanak a 'statim' jelentésbe. Az *egy* 'unus' és *igy* 'sic' csetleges kapcsolatának vizsgálata azonban túlságosan messzire vezetne. Erről most csak annyit mondok, hogy a 'simul' jelentésű *egyöl* ~ *együl* és az *együtt* kétségkívül befolyással volt az *igyöl* ~ *együl* (*d*), illetőleg az *igyólt* ~ *igyótt* ~ *igyütt* alakváltozásra, valamint arra, hogy szavunk a XVI. századtól 'ugyanakkor, egyszerre' jelentésben is szerepel: Born: Préd. 412: „Ha az isten az természet szerint valo agaknac nem keduezet, *együld* valamiképpen te neked sem fog keduezni“; Gér: KárCs. III, 329, 493: „*Együld* csak látám, hogy kettő azokban elesék“ (NySz.). CzF. is nyilván így következteti ki az 'ugyanazon módon, azonegy alkalommal, ugyanakkor' jelentést.

9. Az *igyól* forma bokrosodásában az első fok az *igyól*: > *igyólt* változás lehetett. Az eredeti *-t* locativusrag állapot- és módhatározói, illetőleg pusztá nyomatékosító funkciójára sok példa van: *oldalt, mostant, hajdant, azonnalt, jó izűnt, kívűlt, nélkült, gyanánt* stb. (MTsz.; SIMONYI i. m. I, 439, II, 330; KLEMM, TörtMondt. 212, Nyr. LVIII, 92). Az *igyólt*-ból egyrészt zöngésüléssel *igyöld*, másrészt *lt > tt > t* változással *igyótt ~ igyót* lett. Az *igyóg* keletkezhetett szóvégi *t ~ g* váltakozás révén, vö.: *sög, innég, tehaag* (NySz.); *ismég ~ esmég* (MTsz.), a *g* azonban lehet pusztá járulékos adverbialis elem is, vö.: *örökkég, többég, kicsinyég* (Nyr. IV, 383, VI, 517), *iszeng, oszeng, táng* (Nyr. XVIII, 372–3), *éppég ~ ippeg, beg, deg* (EtSz.). Az *igyóg*-ból zöngétlenedéssel, majd az *ó* rövidülésével lett *igyók ~ igyok*.

A legszélsőséesebb *s* — úgy látszik — a legfiatalabb a *jód* forma. Ezt az alakot első ízben KASSAI közli, mint az *igyóld* Eger vidéki alakváltozatát. A MTsz. egy 1840-i adatot említ (Eger vidékéről), a Nyr. nyelvjárási közlései Borsod, Gömör, Torna, Heves, Nógrád és Hont vármegyék területéről mutatják ki. A *jód*-ot jelentéstani és alaki szempontból egyaránt indokolatlan lenne kiemelni az *igyól* családjából, s esetleg a *jó* melléknévnek kötőszószerű szerepet felvett kapcsolatából ('jó, hogy', 'jó, de') származtatni, amire SIMONYI is gondolt (MHat. II, 366). Az *igyód*-ban, mint a nyelvtudat számára immár teljesen elemezhetetlen alakban, a szókezdő *i* ugyanígy lekophatott, ahogy más szókezdő vokálisok is elűntek: *isög ~ isöt > söt, aztán > sztán, (h)iszen > szen*. Közrejátszhatott ebben a fejlődésben a szó elején álló, indulatot kifejező vagy rámutató funkciójú *i, e, a* szóelem: *ihaj, ihol, ehun, ahun* stb. is, mely a szóról könnyen leválasztható (HORGER: MNy. XII, 78; KELEMEN J.: MNy. XXXII, 197). Azaz a folyamat — esetleg egy megelőző *gy > j* változással —: *igyód > ijód > jód*. A szóbelseji *gy > j* változásra vö. R. és Nyj. *kígyó ~ kijó*, az 'úgymond' jelentésű R. *egyem ~ ejem* (NySz.). A *gy > j* változás azonban a csonkult *gyód* alakban is végbemehetett, a szóeleji *gy ~ j* váltakozás mintájára: *gyár ~ jár, gyég ~ jég, gyógyít ~ jógyít, gyalog ~ jalog* (TRÓCSÁNYI: MNy. X, 30). A *jód*-ból szóvégi zöngétlenüléssel származott az egyetlen helyről (Sirok Heves m.) kimutatott *jót* alak (Nyr. XVIII, 567).

E változatok létrejöttében persze nem kell „szabályos” vagy pontosan az említett sorrendben lejátszódó hangváltozásokra gondolni. Az ilyesféle szavak nyelvtörténeti sorsa gyökeresen különbözik a szókészlet „rendes” szavainak sorsától. Sokkal inkább az állandóan működő és egymást ismételtelen keresztező hangtani, jelentéstani, analógiás és affektív hatások eredőinek kell őket tekintenünk.

10. A szó jelentésfejlődése — bármilyen elágazók is a jelentések — véleményem szerint zökkenésmentes. Az eredeti jelentés nyilván a módhatározói 'így, ily módon', melyből a szó nyelvtani meghatározottságának elhalványulásával természetesen fejlődött a nyomósító 'ugyan', 'valóban', 'bizony' jelentés. Ez történt a rokon *ugyan, R. ingyen, ingyen* szavak esetében is. Szavunk a többi nyomósító szóhoz hasonlóan mindig közvetlenül az állítmány előtt van, nincs meg benne — a legrégebbi adatokban sem — a rendes módhatározó szintaktikai mozgásának szabadsága. Ezt a nyomósító jelentést látja a döntőnek — kissé egyoldalúan — KASSAI: „Est adverbium affirmandi: Certo, Vere, Ita, Profecto, Revera”; „hasonszók”: *biz, biz-igen, igenis, bizonyosan, úgy [!], így [!]; valóban; vaj igen, alkalmasént, úgy léssen, kétségen-kül*. A legrégebbi

igyól ~ **igyól* forma — mindig a *tud*, *lát*, *hall*, *hisz* igékkel együtt — világosan ezt a jelentést tükrözi, mégha az írás *igy jól* típusú is (vö.: NySz.; RMKT. i. h.-ek).

A nyomósító szó cselekvés-szóval kapcsolatban rendszerint az erőteljes érzelmi állásfoglalást, akarat- vagy kívánság-kifejezést, tehát egy jövő felé mutató mozzanatot visz bele a kijelentésbe; ezzel a jövő idő mozzanattal szorosan együvé tartozó következmény mozzanatának is kifejezője lesz. Így veszi fel szavunk — kétségtelenül később, s érdekes módon az *ld* (> *d*) ~ *lt* végű alakokhoz rögzítve — a 'majd' jelentést: Tyuk: Józ. 337: „Ha külföldben tselekedet, *egyűld* te-is azt fogod hallani, a mit...“; GKat: Titk. 263: „Itt talám meg nem égetik, de viszik *egyűd* még oly helyre, ahol meg fogja csapni a láng“ (NySz.). A jövő azonban a bizonytalanság, az esetlegesség, a véletlen lehetőség elemét is tartalmazza; ezért kap a szó már a XVI. század elején 'hátha', 'mert hátha', 'esetleg' jelentést: Szkhárosi: „Az igaz tudománt forgassatok, mert *egyűld* az isten megharagszik“ (RMKT. II, 169); Helt: Bibl. I. Bb4: „Ha had tamadna ellenűnc, *egyűld* a mi ellenseginkhoz adnaia magát“: „si ingruerit contra nos bellum, addatur [! coni. potent.] inimicis nostris“ (NySz.). A jelentés módosulását érdekesen jelzi az is, hogy a mondat állítmánya most már gyakran feltételes módba kerül, holott az eredeti jelentés mellett természetesen mindig jelentő mód állt.

Az említett mozzanatokhoz egy bizonyos lélektani viszonyulásban a féltés, óvás, elhárítás szándékának képzete is hozzákapcsolódik: a 'forsan' jelentés 'ne forte' jelentésűvé lesz: Helt: Mes. 237: „Ne hágyg tönnen kéuánságodból a felső garaditsra: *egyűlt* alá essel onnég“; Tess: SzMagell. PD7: „Mert *egyűld* meg tanulod az ő utat: ne forte discas semitas eius“ (NySz.). Ez utóbbi két jelentés a XVI. századtól kezdve a szó leggyakoribb s legismertebb jelentései közé tartozik; különösen az *egyűld* ~ *egyűld* alakok szerepelnek e jelentés hordozójaként. Az ige ismét tükrözi a határozószó jelentésmódosulását: ezúttal gyakran felszólító módban áll.

Az igemódnak ez az ingadozása figyelemreméltó a nyelv és gondolkozás kapcsolatának szempontjából is: a nyelvtanilag és logikailag műveltebb írók, tudósok nyelvi tudatában szavunk kötőszóserű funkciót kap és — bizonyára a megfelelő latin kötőszók módvonzatának hatására is — az ige n igyekeznek megjelölni a határozószó tartalmi módosulását. A népi gondolkozás azonban a szót következetesen határozószónak fogja fel, megelégszik szemantikai bővülésével, s ezt a bővülést nem viszi át a mondattani viszonyokra: a nyelvjárási adatokban — függetlenül a szó mondatbeli funkciójától — szinte kizárólag jövő értelmű jelen időt találunk jelentő módban. Szavunk tehát most vázolt jelentésében nem azonos a *nehogy* kötőszóval. Létrejötté s fennmaradása ahhoz a gondolkozásbeli formához van kötve, mely a mondattani funkciójával determinált egyértelmű kötőszót egy pusztán lexikológiai elem jellegű határozószó szemantikai sokrétűségével helyettesíti. A differenciáltabb gondolkozásban külön szavak vagy szintaktikai módok születnek a nyomósítás, a jövőre mutató, az esetlegesség, a következmény, az esetleges kellemetlen következménytől való óvás kifejezésére. — Az *igyól*, mely eredetileg mindezt egyetlen szóban, elemezetlenül tartalmazta, lexikológiai követte a fejlődést, úgyhogy a szó — nyelvjárásonként változóan — esetleg csak egyik vagy másik jelentésére szűkült, illetőleg az egyes jelentések az egyedivé vált alakváltozatokhoz kapcsolódva differenciálódtak. De a jelentésbeli mozzanatok sokáig nem válnak el egymás-

tól, s az adatok egy részében nem is lehetne megállapítani, melyik az uralkodó: Pesti: ÚJT. 28: „*Egyld* az konkollyal az bwzattys ky zaggatnatok: *ne forte* colligentes zizania, eradictis simul cum eis triticum“; „Es ha kegyelmed mellette tartja és fáveál neki: *igyold* kegyelmedre is nehézsége leszen ő felségének“ (ErdTörtAd. III, 163 után NySz.).

Végül: a nyomósító jövőre mutatóban a nyomósító funkciónak az időbeli mozzanata is uralkodóvá válhat, s akkor a szó 'azonnal, mindjárt, tüstént, gyorsan' jelentést vesz fel. A régiségben a szó e jelentése ismeretlen, de a Tsz., CzF. meg a nyelvjárási adatok tanúsága szerint igen széles körben él ez a jelentés, különösen az *igyók* alakokkal kapcsolatban. A 'csak' jelentés ennek természetes fejleménye: *gyere ízibe* = *gyere csak*.

MARTINKÓ ANDRÁS

A mondat elemzésének fő szempontjai

I. A mondat alanya és állítmánya.

A mondat elemzését általában az alany és az állítmány kikeresésével szokták kezdeni. Elemzés közben azonban könnyen beleütközhetünk olyan nehézségekbe, melyek meggondolásra készítenek: Nyelvtanaink valóban pontos és helyes meghatározást adnak-e erről a két fogalomról? Ezek a fogalmak valóban megkönnyítik-e a mondatrészek viszonyának a megértését? A fogalmilag meghatározott alanyt és állítmányt valóban fel tudjuk-e ismerni mindig, minden egyes mondatban? — Vizsgáljuk meg a kérdést közelebbről, és ha némely helyen módosítanunk kell a már-már meggyökerezett meghatározásokon és az elemzés szempontjain, sorrendjén, ne féljünk változtatni a hagyományyá vált rendszeren, ha a valóság jobb ismerete erre a belátásra készítenek.

Az alannyal és az állítmánnyal kapcsolatban napjainkig a következő fontosabb meghatározásfélék, ismertető jegyek voltak vagy vannak forgalomban (vö. KICSKA EMIL: Nyr. XXV, 109): 1. Az alany az a mondatrész, melyhez az igei állítmány számban és személyben alkalmazkodik (pl. KALMÁR ELEK: Nyr. XXVIII, 571). 2. Az alany a cselekvőt, a történés hordozóját fejezi ki, ki? mi? kérdésre felel (pl. SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv² 447). 3. Az alany az a tagja a mondatnak, amelyről valamit mondunk, az állítmány pedig az, amit az alanyról mondunk (pl. DANIELOVICS KÁLMÁN, A mondat. Zombor, 1887. 4–5). 4. Az állítmány ige: verbum finitum (pl. KALMÁR ELEK: NyK. XXVIII, 138–47). 5. Az állítmány az a tagja a mondatnak, mely az ígét foglalja magában (pl. SIMONYI: i. h.). 6. Az állítmány az a tagja a mondatnak, melyet a másikkal képest erősebben hangoztatunk (vö. KICSKA: Nyr. XXV, 110).

Ezek közül az ismertető jegyek közül az 1., 2., 4. és 5. jól összevág egymással. Mi szükség volt akkor a 3. és a 6. helyen említett ismertető jegyre? Nyilván azért kellett megtartani ezeket a logikából átkerült meghatározásokat, mert vannak mondatok, melyekre az ígés meghatározás nem alkalmazható, hiszen nincs is bennük verbum finitum (nominalis mondatok, pl. *Európa földrész*). De azért, mert ennek a mondatnak nincs verbum finituma, mégsem

merte senki azt mondani, hogy nincs állítmánya. Mivel azonban a 4. és 5. pontban említett állítmányfogalom ide nem illik, a logikai ítélet állítmányához hasonlóan így határozták meg az állítmányt: az állítmány az a tagja a mondatnak, mellyel az alanyról valamit mondunk.

Nézzük meg, hogy ez az állítmányfogalom ugyanaz-e, mint az, hogy állítmány = verbum finitum (vagy a verbum finitumot magában foglaló mondatszakasz, ami a jelen gondolatmenetünkben nem lényeges különbség). Ha ugyanaz volna, akkor a két meghatározást bármikor felcserélhetnők, egyiket a másik helyett alkalmazhatnók. Az „állítmány = ige” meghatározás nyilván nem alkalmazható az ígétlen, nominalis mondatra. Próbáljuk meg a fordítottját: hogy a 3. pontban felsorolt meghatározás („az állítmány az, amit az alanyról mondunk”) alkalmazható-e a verbum finitumot tartalmazó mondatokra, és ha alkalmazható, ugyanazt az eredményt kapjuk-e, mint ha az igés állítmányfogalmat alkalmazzuk.

Hasonlítsuk össze ezt a két mondatot: *Te pártütő vagy. A pártütő te vagy.* Ebből a két példából kiviláglik először is az, hogy a 4. pontban említett állítmánymeghatározás csődöt mond akkor, amikor a létige a verbum finitum és mellette két nominativusban álló névszó van. Hiszen ha az állítmány egyenlő lenne a verbum finitummal, akkor mindkét mondat állítmánya ugyanaz volna: *vagy*. Utoljára KÁLMÁR ELEK képviselte következetesen azt a felfogást, hogy az állítmány mindig csupán a verbum finitum (NyK. XXVIII, 138–47, 392–412, Nyr. XXXII, 355–61, A mondatrészek ábrázolása. 1933.). Mai nyelvtanaink ezen már túl vannak, és legalább a létigével kapcsolatban igei-névszói, összetett állítmányról beszélnek (pl. BENKŐ L. – KÁLMÁN B., Magyar nyelvtan a gimnáziumok I–IV. osztálya számára. 1951. 142).

Ha tehát az „ige = állítmány” egyenlőség értelmetlensége nyilvánvaló, akkor csak az 5. pontban említett állítmánymeghatározást kell megvitatnunk: „az állítmány az a tagja a mondatnak, mely az igit foglalja magában”. Ha ez a meghatározás helyes, akkor ennek a mondatnak: *Te pártütő vagy*, az állítmánya a *pártütő vagy*, ennek pedig: *A pártütő te vagy*, az állítmánya a *te vagy*. Itt felmerülhet az a kérdés, hogy vajon a szórend az egyetlen feltétele-e annak, hogy az egyik mondat állítmánya a *pártütő vagy*, a másiké meg a *te vagy*. A szórendi különbség nem csupán következménye, velejárója-e egy másik tényezőnek, melytől valójában függ az, hogy mi a két mondat állítmánya?

Vizsgáljuk meg a két mondatot az alany oldaláról. Kiről mondok az első mondatban valamit? Terólad. Tehát a mondat alanya a *te*. Mit mondok rólad? Azt, hogy *pártütő vagy*. Ez tehát a mondat állítmánya. És miről mondok valamit a második mondatban? A pártütőről. Valami pártütőről, akiről már szó volt, de a személyét nem tudtuk, vagy helytelenül tudtuk, és ebben a mondatban akarom világosan megjelölni. A mondat alanya tehát a *pártütő*. Mit mondok erről a pártütőről? Azt, hogy *te vagy*. Tehát a második mondatnak ez az állítmánya.

Ebből kiviláglik, hogy a 2. helyen említett meghatározás: „az alany ki? mi? kérdésre felel” nem igazít el minden mondatban, az 1. meghatározás pedig: „az alany az a mondatrész, melyhez az igei állítmány számban és személyben alkalmazkodik” téves, mert akkor mindkét mondat alanya a *te* névmás volna (hiszen a *vagy* ige mindkettőben ehhez alkalmazkodik), és

mindkét mondat ugyanazt a mondanivalót fejezné ki. Már pedig világos hogy a két mondatnak nem ugyanaz a mondanivalója.

Az 5. pontban említett ismertető jegy alkalmazása közben így eljutottunk az 1. és 2. pontban említettek cáfolásához és a 3. pontnak az erősítéséhez. Ezek szerint úgy látszik, hogy a 3. számú meghatározás: „az alany az a tagja a mondatnak, amelyről valamit mondunk, az állítmány pedig az, amit az alanyról mondunk” és az 5. számú meghatározás: „az állítmány az a tagja a mondatnak, mely az igét foglalja magában” egymással megegyezik, legalább is iges mondatban egymást nem zárja ki. Ez az esetek igen nagy részében így is van. Törvényszerűségét már FOGARASI JÁNOS felfedezte, bár másképp fogalmazta meg (*Εὑρηκα*. A' szóhelyezésről a' magyar nyelvben: Athenaeum II. köt. 1838.).

Ez egyezés iránt azonban újabb kételyeink merülhetnek fel, ha a következő mondatokat próbáljuk elemezni: *Az igazgató résztvett az értekezleten.* *Az igazgató vezette az értekezletet.* — Vegyük előbb az első mondatot. Kiről beszélünk? Az igazgatóról. Alany tehát *az igazgató*. Mit mondunk róla? Azt, hogy résztvett az értekezleten. Így a mondat állítmánya: *résztvett az értekezleten*. A mondat kitűnően elemezhető a 3. szempont szerint, és ugyanezt az eredményt kapjuk akkor is, ha az 5. szempont szerint elemezzük, hiszen a mondat állítmányi tagja magában foglalja az igét. — Kiről mondunk valamit a második mondatban? Ugyancsak az igazgatóról. Tehát a második mondat alanya is *az igazgató*. Mit mondunk róla? Azt, hogy vezette az értekezletet. A mondat állítmánya: *vezette az értekezletet*. Itt is beválik az alanynak és az állítmánynak a 3. számú ismertető jegye, és egybevág vele az állítmánynak az 5. pontban említett ismertető jegye is, hiszen az állítmány itt is magában foglalja az igét.

De képzeljük el a következő helyzetet. Szó van az értekezletről, de nem tudni, hogyan folyt le, ki vezette. Valaki megmondja: *Az igazgató vezette az értekezletet*. Leírva ez ugyanaz a mondat, mint az előbbi, a beszédben mégis más. A mondat főhangsúlyja az *igazgató* szó első szótagjára esik.¹ Vagyis a leírt mondat a kiejtésben két különböző mondatot jelölhet: a) *Az igazgató vezette az értekezletet*. b) *Az igazgató vezette az értekezletet*.

Tehát a hangsúlyozással való kiemelés igen fontos tényező abból a szempontból, hogy a mondatnak mi a mondanivalója. Az a lehetőség, amely az első három mondatpéldánkban nem merült fel, felmerült most a legutolsó példánkban. Ez a mondat ugyanis közönségesen leírva bizonytalanságban hagyja az olvasót az iránt, hogy hogyan is hangsúlyozza. A kétféle hangsúlyozási lehetőségnek megfelelően az élő beszédben ez nem egy, hanem két különböző mondat. Helyesen mondta JOANNOVICS GYÖRGY, hogy ilyen mondatokban az accentus szabályozza a mondat jelentését (Szórendi tanulmányok. 1887. II, 9).

Mielőtt folytatnók erre a felismerésre épített fejtegetéseinket, rögzítsünk le két idevonatkozó megállapítást: 1. Nem igaz az, hogy bármilyen leírt mondatban tetszés vagy szükséglet szerint bármelyik mondatrészt kiemelhetjük főhangsúllyal, szórendi változtatás nélkül. Három példában is láttuk,

¹ Lehet, hogy a mondat ebben a formában kissé szokatlanul hangzik. Higgadt kijelentésben más formában, más szórenddel fogalmaznók meg. De való az, hogy a társalgás hevében előfordul, ép magyar mondat, az adott helyzetben senki sem ütközik meg rajta.

hogy a szórend a mondatnak csak egyféle hangsúlyozását és értelmezését engedi meg. 2. Ezzel szemben igaz az, hogy vannak mondatok, melyek szórendi változás nélkül többféleképpen hangsúlyozhatók, és eszerint más-más mondanivalót fejeznek ki.

Most térjünk vissza az utoljára elemzett mondathoz. Ha ezt az a) minta szerint hangsúlyozom, akkor az igazgatóról mondom valamit, tehát a mondat alanya az *igazgató*. Ha azonban a b) minta szerint hangsúlyozom, akkor az értekezletről mondom vele valamit, ezért a 3. meghatározás alapján a mondat alanya az *értekezletet*. Mit mondom az értekezletről? Azt, hogy az igazgató vezette. A mondat állítmánya tehát az *igazgató vezette*.

Vajjon eligazít-e ebben a példában az 5.-nek említett szempont: „az állítmány az a tagja a mondatnak, mely az igét foglalja magában”? Hiszen egyik esetben a mondat állítmánya a *vezette az értekezletet*, a másik esetben az *igazgató vezette*. Az igét csatolhatom ide is, oda is, és e szerint más és más lesz a mondat értelme. Az ígéhez való kapcsolás tehát nem oka, nem meghatározó szempontja annak, hogy mi a mondat állítmánya, hanem csak következménye, tünete. Az állítmány ismertető jegye az, hogy mit mondom, mit állítok a mondattal. A mondatnak az a tagja pedig, amelyre ezt az állítást vonatkoztatom, a mondat alanya. Ezzel nem áll ellentétben az állítmánynak a 6. helyen felsorolt ismertető jegye: „az a tagja a mondatnak, melyet a másikkal képest erősebben hangoztatunk”, sőt teljesen egybevág vele, mert mondani valónk lényegét szoktuk erősebb hangsúlyozással kiemelni.

Most ismertetett elemzésünkben nyilván az a megbotránkoztató sokak számára, hogy egy tárgyragos névszóról állítottuk azt, hogy a mondat alanya. Nos, ez nincs ellentétben egymással, hanem két különböző elemzési szempont, melyek közül eddig csak az egyiket fejtegettük. Amikor a mondatnak ezt a két — egymáshoz viszonyuló — tagját keressük, ezzel voltaképpen a mondat egészét bontjuk két félre, és a mondatrészek másfajta viszonyulására nem vagyunk tekintettel. Tisztázzuk először ezt a szempontot, aztán külön fejezetben rátérhetünk a másik mondatelemzési szempontra.

Vagy jó egy meghatározás, vagy nem jó. Ha nem jó, akkor vessük el egészen. De úgy látszik, hogy az alany és állítmány itt fejtegetett meghatározásának (3. és 6.) jónak kell lennie, hiszen vannak mondatok (*Európa földrésze. Te pártütő vagy.*), melyeket vita nélkül mindenki így elemez. Ha pedig jó, akkor jónak kell lennie minden olyan mondatra vonatkozóan, melynek egyik részével valamit állítok és az, amiről ezt állítom, szintén ki van fejezve a mondatban. E meghatározás érvényessége független attól, hogy van-e verbum finitum a mondatban, vagy nincs.

Nem valami merőben új mondatelemzési mód ez. Hogy igen sok mondat erre az egymásra vonatkoztatott két tagra oszlik, azt felismerte már BRASSAI SÁMUEL (vö. MNy. XLVI, 354—7), évtizedeken át vitatta KICSKA EMIL (NyK. XXIX., XXXI., XXXIII., Nyr. XXIV—XXV., XXXII, 170, A subjectum és praedicatum a grammatikában. 1908.; vö. még ALBERT JÁNOS: Nyr. XXX.; DANIELOVICS i. m.), nyelvtanaink pedig később is számontartották lélektani alany és állítmány néven. Ez az elnevezés GABELENTZTől származik (Zeitschr. f. Völkerpsych. u. Sprachw. 1869. VI, 378), onnan terjedt el a nyugati nyelvészek körében és hazánkban is.

Ez a „lélektani” jelző tévútra vezet. De rávilágít az egész múlt század végi nyelvtudomány idealista szemléletére. Hiszen ha „grammatikai alany

és állítmány“ mellett külön beszélünk „lélektani alany“-ról és „lélektani állítmány“-ról, akkor úgy tűnik fel, mintha a nyelvben, a beszédben volnának lélektani és nem lélektani jelenségek. Már pedig SZTÁLIN nyelvtudományi cikkei óta egészen világosan látjuk, hogy a nyelvi jelenségek sohasem szakadnak el a gondolkodástól: nincs olyan nyelvi jelenség, melynek ne volna lélektani háttere. Az úgynevezett „lélektani alany és állítmány“ nem csupán lélektani, hanem valóságos nyelvi jelenség. Még pontosabban: a „lélektani alany és állítmány“ és a mondat materiális, fizikai valósága nem két külön valami, hanem ugyanannak az egységes jelenségnek két oldala. Minden nyelvi jelenségnek vizsgálhatjuk a lélektani oldalát, és minden lélektani jelenségnek, mely a gondolkodással kapcsolatos, kereshetjük a nyelvi megnyilatkozását.

Amikor az alany és az állítmány szokásos hat ismertetőjegye segítségével elemezni próbáltunk öt mondatot, kiderült, hogy csak két ismertetőjegy állja meg mindegyikben a helyét: a 3. és a 6. Ez a két ismertetőjegy pontosan ugyanazt a fogalmat jellemzi, csakhogy a 3. a tartalmi, a 6. a formai oldaláról. Akármelyik oldalról közelítem meg a fogalmat, el kell jutnom a fogalom helyes felismeréséhez. Magát az alany és állítmány fogalmát viszont egyik ismertetőjegy sem meríti ki magában, hanem csak a kettő együtt. Eszerint a két fogalom meghatározása és jellemzése így hangzik: Az alany az a tagja a mondatnak, amelyről valamit mondunk, az állítmány pedig az a tagja, mellyel az alanyról valamit mondunk. Az állítmányt a mondat alanyához képest erősebben hangoztatjuk.

A nyelvészeti idealizmus és pozitivizmus elválasztotta egymástól a két ismertetőjegyet és a mondatnak ezt a két fontos területét, azonkívül mindkettőt a nyelvtudomány perifériájára szorította: az egyiket lélektani jelenségnek, a másikat (a hangsúlyozást) csupán formainak bélyegezte, és így úgyszólván elvágtá a jelenségek egységes vizsgálatának útját.

A mondatnak mondásfunkció szempontjából való kettéoszlása alanyra és állítmányra nem valami különösen lélektani, sem pedig csupán fiziológiai-akusztikai, hanem elsősorban beszédbeli tény, melynek szoros kapcsolata van a nyelvi elemek mindenféle aktualizálásával. Hogy ez így van, azt még egy fontos szempont támogatja. A nyelv, a beszéd nemcsak fizikai-fiziológiai és lélektani jelenség, hanem lényegét tekintve társadalmi jelenség. Erre ugyan már BRASSAI figyelmeztette hazánk nyelvészeit (Pesti Napló 1853. január 27.), de ez a felismerés időről időre feledésbe ment. SZTÁLINNAK kellett újra felhívni minden haladni kívánó nyelvész figyelmét erre a fontos tételre. BRASSAI ezt a tételt úgy alkalmazta, hogy a mondat elemzésekor mindig szem előtt tartotta a beszélőt és a hallgatót. Amit a beszélő már ismertnek tesz fel a hallgató előtt, azt kisebb hangsúllyal ejti, és ami újat akar mondani, azt erősebben hangoztatja (vö. MNy. XLVI, 354–6). Ez a két fogalom megint nem más, mint a mondat alanya és állítmánya, csak-hogy arról az oldaláról tekintve, hogy a nyelv az emberek érintkezésének eszköze.

Ezek szerint a következő néhány mondatot így elemezhetjük: *Az értekezletet az igazgató vezette.* A mondat alanya: *az értekezletet*, állítmánya: *az igazgató vezette.* — *Az idei nyár jó termést ígér.* A mondat alanya: *az idei nyár*, állítmánya: *jó termést ígér.* — *Az idei nyáron jó termésünk lesz.* A mondat alanya: *az idei nyáron*, állítmánya: *jó termésünk lesz.*

2. Az ige és meghatározói. Az ige alanya.

Ha az utoljára elemzett két mondatot jól szemügyre vesszük, láthatjuk, hogy mindkettőnek a mondanivalója ugyanaz. Mind a kettőben az „idei nyár”-ról mondok valamit, és amit erről mondok, lényegileg az is ugyanaz mind a két mondatban. Mi hát a különbség a kettő között?

A különbség nem a mondanivaló súlyának elhelyezésében, tehát nem az alanyra és állítmányra való tagolásban van (hiszen ebben a két mondat megegyezik egymással), hanem az egyes határozóknak az igehez, a verbum finitumhoz való viszonyában. Más formában viszonyul az igehez az *idei nyár* és az *idei nyáron*. (Meggjegyzem, hogy ebben a rendszerezésben célszerűnek látom BRASSAIHOZ hasonlóan az ige alanyát és tárgyát is a határozók közé sorolni.) Ha azt mondom: *Az idei nyár jó termést ígér*, akkor az egész mondat valahogy képszerűen ábrázol egy cselekvést: a nyár mintegy megismeretlenül cselekszik, ígér valamit. A nyár a cselekvő, vagyis a cselekvésnek, az igenek az alanya. Viszont ha azt mondom: *Az idei nyáron jó termésünk lesz*, akkor a mondat valami mást ábrázol. Az igével a *jó termésünk* van legközelebbi kapcsolatban mint a történés, a létezés hordozója, maga a levő, az ige alanya; az *idei nyáron* kifejezés pedig a levés idejét jelöli meg: időhatározó.

Így eljutottunk azoknak a mondatrészeknek az elemzéséhez, melyeket a szavak grammatikai alakja fejez ki. Súlyos hiba lenne azonban, ha ezeket a kategóriákat mint „grammatikai” kategóriákat továbbra is szembeállítanók az előbb tárgyalt „lélektani alany és állítmány” kategóriákkal. Ez azt jelentené, hogy amazoknak csak lélektani, emezeknek pedig csak formai jelentőségük van, és így továbbra is szétválasztanók a nyelvi formákat és a gondolkodást. Annak, hogy a szavak egy csoportja mint ige cselekvést, történést ábrázol, egy másik csoportja ennek a történésnek a hordozóját fejezi ki, ismét másik azt a tárgyat, melyre a cselekvés irányul, vagy melyet a cselekvés létrehoz, mások pedig a történés helyét, idejét stb. fejezik ki, igen fontos lélektani jelentősége is van. Ezek az alakai kapcsolatok képszerű gondolkodást fejeznek ki, és a hallgatóban képszerűen ábrázolt gondolatokat keltenek. Az a kép, melyet egy igés mondat ábrázol, sajátos módon mozgókép, melybe a mozgáselemet az ige viszi bele.¹

Sok mondatban éppen ez a képszerű ábrázolás a fontos, nem pedig az, hogy benne valamiről mondok valamit. *Rózsafelhők úsztak át az égen*. Itt az egész mondat egy mozgó képet ábrázol. Az egész képet együtt, egyszerre akarja közölni mint újat. Minden egyes szavával mondani akar valamit. Nincs benne olyan mondatrész, amelyre mint ismertre építené a mondat többi részével kifejezett mondanivalóját. Ne is keressünk benne alanyt és állítmányt olyan értelemben, ahogy az előbbi fejezetben meghatároztuk.

Az ilyen mondatnak a lényege tehát az, hogy egy történetet ábrázol. A történés alapján véve mindig mozgás. A mozgást fizikai összetevőire bonthatjuk (hiszen mindegyik összetevőnek megvan a nyelvi kifejezője): a mozgás térben és időben megy végbe. Magát a mozgást egy bizonyos időbeli megjelenéssel a verbum finitum fejezi ki. Ezt — mint az ilyen történésábrázoló mondatok középpontját — úgy nevezhetjük, hogy a mondat igéje: *ígér, lesz, úsztak*. A cselekvés, mozgás, általában történés többi mozzanatát

¹ Általában a mozgás vonja leginkább magára a figyelmet (vö.: KAIROV, Pedagógia. Bp., 1950. 189—90; RUDAS LÁSZLÓ, Materialista világnézet. Bp., 1950. 164—6).

az ige meghatározói fejezik ki. Legfontosabb ezek között az a substantiafogalom, amely a cselekvést vagy mozgást végzi, amellyel valami történik. Ez a mondat igéjének az alanya: mi ígér?: *az idei nyár*; mi lesz?: *jó termésünk*; mik úsztak?: *rózsafelhők*. Lehet aztán a mondatban egy olyan substantiafogalom, amelyre a cselekvés közvetlenül irányul. Ez az ige tárgya: mit ígér az idei nyár?: *jó termést*. Lehetnek azonban kívül egyéb meghatározói is a mondat igéjének, s ebben már minden nyelvtaníró egyetért. Csak az a fontos, hogy amikor ilyen ábrázoló mondatot szintaktikus viszonyok szerint elemezzünk, kapcsoljuk ki teljesen az állítmány fogalmát és ragaszkodjunk szigorúan BRASSAI elvéhez: a mondat igéből és ennek határozóiból áll.

Összegezzük most az állítmány fogalmáról az 1. fejezetben elmondottakat, hogy azután az *alany* műszó mondatnani használatát is tisztáshassuk.

Megállapítottuk, hogy helyes az a meghatározás, mely szerint a mondat állítmánya a mondatnak az a tagja, mellyel a mondat alanyáról valamit mondunk, továbbá hogy az állítmány az a tagja a mondatnak, melyet a másik-hoz képest erősebben hangoztatunk. Nem szabad tehát az állítmány fogalmát az ige szófajához kötnünk, mert akkor felemás elemzést végzünk, következtelésbe esünk és ellentmondásokba ütközünk. Az ígés mondat verbum finitumát nem szabad derűre-borúra állítmánynak neveznünk, csupán csak akkor, ha valóban a mondanivalót tartalmazza és rajta van a mondat súlypontja.

Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a verbum finitumnak nincs valami középponti szerepe az ígés mondatban. Van! csak hogy egészen más a jelentősége, mint az alany és az állítmány egymásra vonatkozásánál. Ha alanyt és állítmányt keresek a mondatban, akkor az egész mondatot két tagra osztom, és mást, mint alanyt és állítmányt, nem keresek. (Vö. BALLY „phrase segmentée“-jával, mely „propos“-ból és „thème“-ből áll: *Intonation et syntaxe*: Cahiers Ferd. de Saussure. 1941. 34.) Ez az egyik elemzési szempont. A másik elemzési szempont az, hogy megkeresem a mondat igéjét és a mondat-ige meghatározóit: az ige alanyát, tárgyát, helyhatározóját stb.

Az ige meghatározói közt első helyen kerül elő az ige alanya. Világos, hogy az *alany* műszót itt más értelemben használok, mint akkor, amikor az állítmánnyal állítom vonatkozásba a mondat alanyát. Vajjon megtehetem-e azt, hogy az *alany* kifejezést két különböző értelemben is használom a mondat elemzése közben?

Az *állítmány* szó világosan egyértelmű. Azt fejezi ki, hogy állítok vele valamit. Ha más fogalomra próbálom a szót alkalmazni, fogalomzavar keletkezik, amint ez az eddig kifejtettekből kiviláglik.

Az *alany* szó nem ilyen egyértelmű. ENYVVÁRI JENŐ *Philosophiai Szótárában* (1918.) *Subjectum* címszó alatt a következő értelmezéseket találjuk: „jelenti 1. ontológiai értelemben...: bizonyos állapotok, hatások »hordozóját« általában, a substantiát vagy állagot; 2. logikai értelemben: az ítélet alanyát, azt a tartalmat az ítéletben, melyről az állítmányt kimondjuk; 3. jelenti a lelki alanyt, a pszichikai élmények mint olyanok »hordozóját«...“ (Hasonlóan EISLER, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*. Berlin, 1930. III, 165.) A Szikra kiadásban megjelent „Idegen szavak szótára“ (1951. 403) nem tud az itt 1. helyen előforduló ontológiai alanyról, nem említi ezt a Pallas

Lexikon sem. Ellenben mindkét helyen megtaláljuk a szó mondattani értelmezését, a szokásos hibákkal, ellentmondásokkal. A Pallas-ban ezeken kívül olvashatunk az *alany*, *alanyi* szavak különböző értelmű használatáról az esztétikában, a költészettanban, a kertészetben.

A mondattanban ma használatos *alany* műszóval jelölt fogalomban a fogalomnak két jelentésváltozata keveredik: az ontológiai és a logikai. Ezért nevezik a mondattanok egyformán alanynak az ige jelölte cselekvés (történet, mozgás, esetleg szenvedés) hordozóját és a mondatnak azt a tagját, melyről valamit állítunk.¹ Észrevehetjük azonban, hogy ebben a két jelentésben, de a többiben is, az *alany* szó mindig viszonyított (korrelatív) fogalmat jelöl. Mindig valami nek az alanyáról beszélünk: az ítélet alanyáról, az állapotok hordozójáról, a szenvedés elviselőjéről, az élmények hordozójáról, a kritika alanyáról, adóalanyról, az ojtás alanyáról stb. Ha tehát ezt a sokféle jelentésváltozatban használt szót a mondattanban továbbra is alkalmazni akarjuk, világosan meg kell jelölnünk, hogy az ige alanyáról akarunk-e szólni, vagy a mondat alanyáról. Ha az ige alanyáról beszélünk, akkor a szó jelentése az ontológiai jelentéshez áll legközelebb. Ha az ígés mondatot mint nyelvi mozgásban ábrázolt képet elemezzük, akkor beszélhetünk az ige alanyáról és hasonló vonatkozásban az ige tárgyáról, módhatározójáról stb. Ha pedig a mondat alanyáról beszélünk, akkor a szót a logikaihoz közelebb álló jelentésben használjuk. (Persze ez korántsem jelenti azt, hogy a mondat alanya azonos az ítélet alanyával.) Ha a mondatot aszerint osztjuk két félre, hogy miről mondunk benne valamit és mit állítunk róla, akkor beszélhetünk a mondat alanyáról és állítmányáról.

(Folytatjuk.)

ELEKFI LÁSZLÓ

Bíbor, búb, bibircsó

I.

A *bíbor* szó jelentéstana és története. Egy XII. század végi magyar szövő-fonó kézműüzem emléke.

1. A *bíbor*-on újabban a vörös színnek egy sötétebb árnyalatát értjük, azt, amit a latin *purpura*, a német pedig *Purpur* szóval fejez ki. CzF. (I, 647) szerint a *bíbor* 'bársonynemű finom veres szövet'. A Tzs. m.-n. 1838. szerint német megfelelői: „Purpur, Rothsammet“. KRESZNERICSNÉL (I, 42) 'byssus' MA. és 'purpura, coccus vel coccinum' S. I. értelmezéssel van felvéve.

2. CAL. 144: „byssus: *Bibor* | bissinus: *Biborbol valo*“. CAL., Undecim Linguarum. 1627.: „Byssus . . . βυσσός. Gall. *Crespe*, *fin lin*. Ital. *Bisso*. German. *Köftliche vnnnd reine Leinwat* . . . Vngar. *Bibor*.“ Uo.: „Byfsinüs, a, um,

¹ A kétféle „alany“ összecseréléséhez hozzájárulhatott annak a nyelvfejlődési ténynek a felismerése is, hogy az ígés mondat szerkezetek kialakulásakor a mondat alanya minden valószínűség szerint a mondatigének is alanya volt (vö.: BEKE ÖDÖN: Nyr. LIV, 77–8; PAIS DEZSŐ: MNY. XL, 194).

Quod ex bysso est: . . . Das auss köstlicher vnd reiner Leinwat gemacht ist . . . Vng. *Biborbol valo*.”

A CAL. utáni szótárak latin-magyar felében: MA. 1604.: „Byssinus, a, um: *Bibori, biborból valo*. | Byssus: *Bibor*.” MA. 1611., 1621., 1708.: „Byssinus, a, um: βύσσινος: *Bibori, biborbol valo*. *¹Aus feinester Leinwand gemacht. | Byssus. βύσσος: *Bibor, Bébor*. *Die feineste Leinwath.” MA. 1611., 1621.: „Bissus βύσσος: *Drága gyolcz*. vide Byssus.” PP. 1708., PPB. 1767., 1801.: „Byssinus, a, um: *Bibori b[B]ársonyból való*. | Byssus: *Bibor, Bébor*.” — A CAL. utáni szótárak magyar-latin felében: MA. 1604., 1611., 1621., 1708., PP. 1708., PPB. 1767., 1801.: „*Bébor*: Byssus. vide *Bibor*. *Die reineste Leinwad. ** és ***² köstliche, die klä(h)rste Leinwand. | *Béboros*: Byssinus, a. (um.). *Das daraus gemacht. ** és *** aus sehr zarten Leinwand.” MA. 1604., 1611., 1621., 1708., PP. 1708., PPB. 1767., 1801.: „*Bibor*: Byssus, vide *Bébor*. *Die reineste Leinwath. ** köstlich, oder die klährste Leinwand. *** Sehr feine Leinwand. | *Biborbeféjli*: Byssinus, a. (um.) * Das daraus gemacht. ** és *** aus sehr zarter Leinwand gemacht.”

CAL. 209: „coccum: *Bársony festő mag* | cocceus, siue coccineus: *Bibor színw* | coccinum: *Bibor ruha* | coccinatus: *Bibor ruhában valo* | coccinus: *Skárlát (uagy) bibor színw*.” CAL., Undecim Linguarum. 1627.: „Cöccum vel Cocceus. κόκκος . . . Ger. Ein körnlin darauß man den scharlach ferbt. . . Ungar. *Bársony festő mag*. | Cöccētus, five Coccineus, a, um. Quod cocci: hoc est, grani tinctorii colorem habet: κόκκινος . . . Ger. das die rot scharlachs farb hat . . . Vng. *Bibor színw*. | Cöccinum. Vestis coccinea. κόκκινος χιτών. German. Scharlachen kleid . . . Vng. *Bibor ruha*. | Cöccinātus, m. s. Dicitur qui coccineis vestibus est indutus. ὁ κόκκινον περιβεβλημένος . . . Germ. mit scharlach bekleidet . . . Vngar. *Bibor ruhában valo*. | Cöccinūs, a, um. Quod cocco tinctum est, five quod cocci colorem refert. κόκκινος . . . Germ. Das entweder auss rot scharlachbeeren geferbt ist, oder in gleich sicht. . . Vng. *Skárlát (uagy) bibor színw*. | Cöccinēus, a, um, aliud adiectivum. κόκκινος, η, ον . . . Plin. l. 21. c. 31: Coccineum autem colorem non eundem esse cum purpureo ostendit. [Vlpian. szerint sem.]“

MA. 1604.: „Cöcceus, a, um: *Bibor/zinő*. | Cöccina: *Biborruha*. | Coccinātus, a, um: *Biborba öltözött*. | Coccineus, a, um: *Bibor/zinő*. | Cöccinum: *Biborruha*. | Cöccinus: Idem. | Cöccum: *Bárson festő Mag*. | Cöccus: Idem.” MA. 1611., 1621.: „cöcceus, a, um κόκκινος: *Bibor/zinő, Skárlát/zinő*. | cöccina κόκκινος χιτών: *Biborruha, Skárlát ruha*. | coccinātus κόκκινον περιβεβλημένος: *Biborba, Skárlátba öltözött*. | coccineus, a, um κόκκινος, η, ον: *Bibor/zinő, Skárlát/zinő*. | cöccinum κόκκινος χιτών: *Biborruha, Skárlát (!)* | cöccinus, a κόκκινος: *Skárlát/zinő*. | cöccum κόκκος: *Bárson festő Mag*. | cöccus: Idem.”

PP. 1708., PPB. 1767., 1801.: „Cocceus, a, um: *Bibor/zinű, Skárlát/zinű*. | Coccinatus, a, um: *Biborba, Skárlátba öltözött*. | Coccineus, a, um: *Skárlát-zinű*. | Cöccinum: *Skárlát*. | Cöccinus, a, um: *Skárlátból-való*. | Cocceum: *Skárlát-festő mag*. Ardenti cocco radiare: *Skárlát ruhába öltözni*. (Plin.)“

MA. 1604., 1611., 1621., 1708., PP. 1708., PPB. 1767., 1801.: „*Bibor ruha*: Coccinum, Coccina, Coccinus. * Von Scharlach. ** és *** ein Scharlach-

¹ A * jelzésű német megfelelők MA. 1708-i kiadásából valók.

² A ** és *** jelzésű német megfelelők PPB. 1767-i és 1801-i kiadásából valók.

Kleid. | *Bibor/zinó[ű]*: Cocceus, Coccineus, a. (um.) * Roth wie Scharlach. ** és *** Scharlachroth, roth wie Scharlach.“

MÁRTON, Lex. 1800.: „*Bibor*: eine sehr feine und kostbare Art Flachs.“

MÁRTON, Lex. 1818.: „Byssus: 1. igen finom len neme; eine sehr feine und kostbare Art Flachs. 2. a' bibortsiga selyemszösz; die Muschel-seide an der Muschel. 3. zákány, vízvirá; moszat neme (alga); das Staubmoos.“

CAL.-ból meg az övéivel nyilván összefüggő XVII—XVIII. századi szótári adatokból tehát két jelentéslágazás állapítható meg. Az egyik a 'byssus', amin a német megfelelőkből kitetszően igen finom lenszövetet, gyolcsot értettek színmegjelölés nélkül. A másik a *biborruha* és *biborszínű* tételekből kiolvasható vörösszínűség. — Hasonló kétféleségre vall a XVII. század második feléből egyrészt Com: Jan. 139 (1673.): „*Bibor* avagy vékony gyólc“, másrészt Gyöngy: KJ.: „Ereszti végtére törét ágyékában, tulajdon vérének borul *biborába*“ (NySz.). — Kisv: Adag. 50 (1713.): „Jó bor, pénz és *bibor* igen meghitt jámbor embert kíván őrzésre“ (NySz.): ebből nem derül ki közelebbi a *bibor* mivoltára nézve, csak az értékességére van benne utalás.

3. Az OklSz.-nak a XVI. század első feléből való szórványadatai: 1522. k.: „Una pecia [darab] *bibor* sive bissi“; 1536: „Tres Tezthemen [kendő] ex quibus duo de *bibor* tercium de challyan“; 1542: „Banderia aurea. Banderium *Bibor*“.

XV—XVI. századi kódexeink a következőket vallják a *bibor* jelentésére vonatkozólag.

BécsiK. 48: „aran zinquęc *bibor* τ *barfon* kötéléckél kötöztétét: susten-tata funibus byssinis, atque purpureis“. Vagyis itt a *bibor*, mint CAL.-ban és az őt követő XVII—XVIII. századi szótárakban is 'byssinus: byssus' megfelelőjeként fordul elő, míg a *bársony* a régiségben közönséges 'purpureus (purpura, ostrum)' jelentésben szerepel. — Más, kódexbeli adatok: BodK. 25: „Keuelen öltöztel *biborba*, *barsonba*“ | ÉrdyK. 414: „*Bybor* es *barsson* ewneky ewtözet“ | TihK. 58: „Be polaltatnak *barsonba* es *biborba*“ (NySz.). Ezekből közelebbi jelentés nem derül ki, azonban a szónak a *bársony*-nyal való együtt használata nem elhanyagolható mozzanata a szó történetének.

DöbrK. 481: „Te feiednek fűrti. mikent kirali *bibor* tőreshez zerkezőt.“ Eredetije a Cantica Cantorum VII.: „et comae capitis tui sicut p u r p u r a regis vincta canalibus“. Tehát itt, az 1508-ból való emléken kétségtelenül 'purpura', vagyis 'vörös színű anyag' értelemben jelenik meg a *bibor*.

A „byssus“ jelentésének ingadozását, egyszersmind a *bibor* és *bársony* egymással való kapcsolódását tanúsíthatja a XVI. század közepe előtti időből származó GyöngyTör. 3131: „Bissus: *bárson*“ és 3407: „Byssus genus lini: *bárson*“.

NagyszK. 244: „Azonkeppen a haborusagnak zenvedese *feyer bibor*bol čenal embörnec ruhat, Kit megbizoñít az zent iras, monduan Adatec neki öltözet *feyer*, fenössegős *bibor*bol, kyn čodalkodic mind ammeñnei vduar“. Tyukodi Márton „József pátriárka élete“ című 1641-ben Váradon megjelent írásában hasonlóképpen a *fejér*-rel együtt található a *bibor*: „Drága *fejér bibor* ruhában öltözteté“ (NySz.). — A *bibor* ilyen jelentéssel előkerül a népnyelvből is. A Tolna megyei Sárközből jelzik: „*bibor*: fehér fátyol“ (Nyr. IV, 418 után MTsz.). Bővebb adatokat szolgáltat rá a Sárköz nyelvjárásáról szóló Kovács Aladár (Nyr. XXXIII.). Az esküvő utáni *tekerőzés*: kontybekötés

során a fiatal asszony fejére leplet kötnek „s e fölé fehér fátyolt tesznek (a fehér fátyol egykor saját szövésű finom, hosszú kendő volt, egyik végén gyönyörű saját készítésű színes himzéssel; ezt *bíbor*-nak hitták; ma boltban veszik a fehér fátyolt, de azért *bíbor* neve megmaradt)“ (i. h. 335). Vö. *bíborvég* (i. h. 337). Arról is tudósít a közlő, hogy van: „*bíbor-ümög*: finom fehér patyolatból készült női félümög“ és „*bíbor-sejöm* = *sejöm-bíbor*: a szálak a selymet közelítő finomságúak; az ebből szőtt ümögnek való oly finom, hogy az emberi test áttetszik rajta s így csak a bíbor-ümög ujjait készítik belőle. — Megjegyzendő, hogy az ümögnek való fehér-bíborokat a sárközi nők maguk szövik.“ (I. h. 337.) Uo.: „*bíbor-sima* = *sima-bíbor*: ha a szövés sima. — *bíbor-bodor* = *bodor-bíbor*: ha bodros szálakból szövik.“ (I. h. 337.)¹ KOVÁCH ALADÁR „A tolnamegyei Sárköz népviselete“ című dolgozatában jelzi az ősi sárközi, sőt szerinte az ősi magyar népviseletnek azt a sajátosságát, hogy ünnep és gyász alkalmával az összes felső ruházat a finomabb szövésű fehér vászonból került ki, vagyis *bíborba* öltözködtek (Néprajzi Értesítő VIII, 214–5). — A *bíbor* szót hasonló: 'fehér fátyol' értelemben közlik még a Zenta vidéki Bácsadorjánról (MNY. IX, 381) és 'fehér fátyol, organtin' értelemben Torontál megyéből (MNY. VI, 332). (Az adatok lelőhelyére utal EtSz. I, 392.)

4. A kódexekből visszafelé mentünkben a XIV. század végéről — a XV. század elejéről fennmaradt szójegyzékekben bukkanunk adatokra. A „nomina pannorum et metallorum“ tárgykörében BesztSzój. 692–5: „*ruphicoloris: veres zineu* | *rubicoloris: idem* | *bissus: bíbor* | *sindo* [o: *sindon*]: *golch*“. SchlSzój. 1257–60: „*rubeicoloris: veres zine* | *ruficoloris: idem* | *bissus: bíbor* | *sindo: dolch*“. SchlSzój. 2128: „*pampilio: bíborburuc*“. A megelőző két tétel latin megfelelőiben feltűnő *rufus* 'vörös', *rubeus* vagy *ruber* 'ua.' aligha vannak kapcsolatban a „*bissus: bíbor*“ tétellel. Az is figyelmet érdemel, hogy a „*purpur: barsafo/n*“ jó távol előtte van felsorolva. — BesztSzój. 591: „*papilio: bíbor bereth*“. SchlSzój. 1153: „*panpilio: bíbor*“. SchlSzój. 2128: „*pampilio: bíborburuc*“. FINÁLY szerint a *bíbor bereth* latin megfelelője a 'mennyezet, sátor' jelentésű francia *pavillon* szó középkori latin előzményével kapcsolható össze, második részének az olvasása pedig *berecz* vagy *berecs*. SZAMOTA szerint a *bíborburuc* a. m. *bíborburok*. Szerintem a SchlSzój.-ben adott *buruc* alak a helyesebb, és *buruk*-nak olvasva a *burok* szóval egyeztethető, ami a *borít*, *borul* igék családjába tartozik.² Így a „*pampilio*“: *bíborburuc*“ jelentése 'bíborból, byssusból való (ágymennyezet)' volna.

5. Az eddig számba vett adatok legnagyobb részéből azt állapíthatjuk meg, hogy a *bíbor* korai latin megfelelője a *byssus*. Az ó- és középkori latin-ságban jelentkező *byssus* pedig különböző finomságú fehér vagy sárgás (nem piros!) lenszövet. A legfinomabb *byssus* egyenlő értékű volt a bíborral, és csak a Nílus deltáján termő len-növény legfinomabb szálaiból készült. Minél inkább fejlődött a keresztes hadjáratok után az ipar és a kereskedelem, s ennek következtében minél inkább forgalomba kerültek az indiai szövetek, fátylak, annál ritkább lett a *byssus*. A XV. században tárgyilag már nem is hasz-

¹ Vö. még KOVÁCH ALADÁR, A tolnamegyei Sárköz népviselete: Néprajzi Értesítő VIII, 81, 89, 91–2, 208–9.

² A *bereth* lehet esetleg hiba *burech* helyett, s ebben a *buruk*-nak *burék* (*borék*) változatát sejtethetők.

³ CAL. 754: „*papilio: Lövöldék. Sator*“. PP. 1708.: „*Papilio: Lövöldék, Leppendék, Pillangó, Lepke. Item. Sátor, Ágy superlát*.“

nálatos, csak a neve emlékeztet rá. (Vö. Révai Lex. IV, 196 és Meyers Lex. II, 1163; l. még Ókori Lex. I, 343.) Finom lenszövetnek tartották – mint értelmezéseiből kitűnik – a XVII–XVIII. században is. Azonkívül a *bíbor* fehérségére, illetőleg fát y o l v o l t á r a vonatkozó régi és népnyelvi adatok szintén arra mutatnak, hogy a magyar szó valamikor finom lenszövetnek, nem pedig színnek, kiváltképen nem vörös színnek volt a jelölője. — Egyébként jó irányban kereskedett már KOVÁCH ALADÁR, amikor úgy gondolta (a Beszt-Szój.-re is hivatkozva), hogy a magyar régiségben a *bybur* = „byssus“ értelme ’fehér szövetek, fehér szövet, fehér ruházat’ volt, nem pedig ’piros’, mint-hogy ezt a *bársöny*-nyal jelölték meg (NéprÉrt. VIII, 217).

Arra, hogy a vörös színhez köze van a *bíbor*-nak, — láttuk — a legkorábbi adat a DöbrK.-ben merül fel, vagyis XVI. század eleji emlékből. — Adatokat idéztünk arra, hogy a *bíbor* és *bársöny* szót — bizonyára a jelölt tárgy értékesége miatt — együtt szerepeltetik; említettük továbbá azt is, hogy a *byssus* tárgyilag a XV. században már nem használatos. Valószínűleg mivel a megelőzőleg a ’purpura, ostrum: vörös brokát’ jelentéshez jutott török jövevény *bársöny* szóval együtt forgott, azért tapadt rá a magyar nyelvközösség egyes részeiben a *bársöny*-nak ’purpura: vörös szövetanyag’, majd ’vörös szín’ jelentése, miután a korábban vele járó képzet az új jelentés felvételét nem zavarta.

6. Az OklSz. *bíbor* címszava alatt az első adat: „Hec sunt nomina illarum Lence *Bibura*“. — Ebből a közlésből MELICH (MNY. X, 153) azt állapította meg, hogy *Bibura* a *Bíbor*-ral összefüggő -a képzős becéző, én meg (MNY. XVIII, 94) a nevet a nőknek járó bóknevek között a becses tárgyakkal jelképező nevek sorába utaltam.

Miután azonban néhány évvel ezelőtt ’szövet’-, sőt közelebbről ’len’-féle értelemre kezdtem gyanakodni a *bíbor* szóval kapcsolatban, eszembe ötlött a névvonatköztetés mozzanata, amely a *Bibura* és az előtte álló *Lence* között fennforoghat. Így néztem meg a teljes oklevelet és találtam benne — a bizonyító iratban, amelynek tárgya a Fulcumar comesnek a bakonybéli apátság részére szóló Palan prediumbeli (a Veszprém megye déli részébe eső Polyán [CSÁNKI III, 247–8]) adománya — a következő részletet: 1181: „dedi preterea quasdam ancillas ad textrinum opus, que fratribus pannos pararent et hec sunt nomina illarum: *Lence*, cum duabus filiabus *Bibubra* et *Duba*, *Hugud* cum sorore *Degve* et *Cuce*“ (PRT. VIII, 277).

A bennünket érdeklő név ERDÉLYI LÁSZLÓ közlése szerint a SZAMOTA-féle *Bibura* helyett *Bibubra* formában van.¹ A *Bibubra* alak az előző két *b* betűjének hatása alatt támadt betűismétléses íráshibából származhatott.

Bibura anyja *Lence* nevében a *c* lehet *k*, *c*, *cs*, *sz* jele. — Ami a *k* hangértéket illeti, ez a legkevésbé valószínű: *e* következik a *c* után, és palatalis hangok előtt — kivéve az *u*-val jelölt *ü*-t — a *k*-nak *c* jelölése a legnagyobb ritkaság (KNIEZSA, A magyar helyesírás a tatárjárásig: MNY. XXIV, 262). — A *c* betű már inkább lehet *c* hangnak a jelölője: palatalis hangok előtt egyszerű *c* a *z* mellett a másik általánosan használt jelölésmód a XIII. századig (KNIEZSA: MNY. XXV, 28). — Még valószínűbb, hogy a *c* itt *cs* hangnak felel meg: a *cs* hang jelei közül palatalis hangok előtti helyzetben a *c* fordul elő legtöbbször a XII. században, míg a XIII. századi emlékekben elég ritka,

¹ SZAMOTA szintén *Bibura* formát közöl a *lencse* címszó adatai között. *Bibubra* a név alakja CZECH szerint is (ÁrpÚjOkm. I, 77).

de nb. HB.: *gimilcictul*, *gimilcetul* (KNIEZSA: MNy. XXV, 30). — Végül a *Lence* névbeli *c* betű *sz* hangot is képviselhet: a palatalis hangok előtti *sz* hangértékű *c* (vö. KNIEZSA: MNy. XXIV, 323) mint francia eredetű hangjelölési mód (vö.: MELICH: MNy. X, 388; MIKOS: MNy. XXXI, 301; BÁRCZI, A magyar nyelv francia jövevényszavai 8) ebben az időben eléggé előtérben lehetett ahhoz, hogy ne csak az 1193. évi székesfehérvári keresztes-oklevél sajátságának tekintsük. Az 1181. oklevélben a *Lence* néven kívül *sz* hangértékű *c*-re gyanúsak: az egyik ugyancsak Palanban adományozott férfi neve: *Cin* a. m. *Szin*? Egy Heney-ben adott szőlőműves neve *Cega* a. m. *szég* + *-a* kicsinyítő? Különösen pedig — amint majd alább látjuk — a *Cuce* nőnév. — Nem hallgathatjuk azonban el, hogy *cs* hangértékű *c*, illetőleg *csi* hangértékű *ci* szintén felmerül az oklevél „Dionysio *Baciensi* Comite” részletében.

Bibura anyjának a neve *Lénke*, *Lénce*, *Lëncse*, *Lënsze* olvasás mellett egyaránt a *lën* magyar kicsinyítőjével fejthető meg.¹ A végső *e* az *-e* kicsinyítő képző. Az *e* előtti elem lehet a *-k*, az *-s*-ből affrikálódott *-cs* és az *-sz* kicsinyítő képző.

Hogy a *Lence* *c*-jét *sz*-nek olvassuk, s benne a *len* *-sz* + *-e* képzős kicsinyítő származékát lássuk, abban megerősíthet bennünket munkakörbeli egyik társnőjének a neve: *Cuce* olv. *Szúsze*, s így a *szűsz* a. m. *szös* *-e* képzős kicsinyítője.

Az ekkori magyar nyelvben bízást számolhatunk *-sz* kicsinyítő képzővel.

Volt a magyarban finnugor eredetű deverbális gyakorító igeképző *-sz*, az előtte levő tövégi *a > á*, *e > é* magához szívásával *-ász*, *-ész*: mint *nyargalász*, *termész(et)*, *cseperész* (NyH.⁷ 64), a hozzácsatlakozó *-t*-vel *-szt* műveltető: mint *szakaszt*, *akaszt*, *termeszt* (NyH.⁷ 75) stb. — Volt deverbális névszóképző *-sz*: mint *válasz*, *eresz* (NyH.⁷ 91), szerintem *szárasz* > *száraz* is (másképp NyH.⁷ 86). — Volt denominalis igeképző *-sz*: mint *vigaszik* (NyH.⁷ 82), az előtte levő tövégi *a > á*, *e > é* magához szívásával *-ász*, *-ész*: mint *halász*, *eprész* (NyH.⁷ 83), a *-t* műveltető felvételével *-szt*: mint *vigaszt*, *lyukaszt*, *ébreszt* (NyH.⁷ 82). — Volt denominalis névszóképző *-sz*, az előtte levő tövégi *a > á*, *e > é* magához szívásával *-ász*, *-ész*: mint *halász*, *vadász*, *egerész* MA.

A legutóbbi, a valamivel való foglalkozást kifejező *-ász*, *-ész* képzőt a denominalis, kicsinyítő *-sz* képző funkcionális és alakbeli változatának foghatjuk fel.

A denominalis *-sz* és a belőle affrikálódással lett *-c* névszóképző régebbi eseteit felkutatta JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXIV, 104—8, 197—9). Ilyenek pl. 1310/1338: „uallam *Lapaz*“ olv. *Lapasz*, JordK.-tól olv. *lapac* vagy *lapác* <: *lap*; *gomboc* és *gömböc*; *vadoc* vagy *vadóc*; *dobasz*; *Geci*, *Marci*, *boci* stb. A magyar *-ca*, *-ce* képzővel ugyancsak JUHÁSZ JENŐ foglalkozott (MNy. XXVIII, 39—41). JUHÁSZ a *-ca*, *-ce* képzőt, pl. *gyerkőce*, *bakóca* <: *bak*, *fakóca* <: *fakó*, *Lapoca* <: *lap* szavaink elemét egészen új keletkezésének tartja. Magam azt gondolom, hogy — ha nem is a JUHÁSZTÓL összeállított minden szóban — régi is lehet, és a *-sza*, *-sze* kicsinyítő elváltozásával jöhetett létre.

¹ Az OklSz. kérdőjellel a *lencse* adatai közé veszi be; a SzófSz. szintén kérdőjellel a *lencse* első adataként jelzi. — Nem igen valószínű, hogy a szláv *lenča* szóból való *lencse* jövevényszónk jeleznék meg e nőnévben.

„Szerencs: Szerencse“ címen (MNY. XXX, 108—10) a *Szerencs*, Anonymusnál *zeremsu* helynévnek Anonymus 17. fejezetében felbukkanó *zerenfze* és *zerenche* változataival foglalkoztam. Azt fejtegettem és valószínűnek jeleztem ott, hogy a *Szërëncse* olvasatú *zerenche* a *Szërëm* alapszóból való *-cse* képzős kicsinyítő, a *zerenfze* alaknak pedig *Szërënsze* az olvasata, és ennek *-sze* szóvége a *-sa* ~ *-se* kicsinyítőnek az elváltozása, úgy, hogy az *s*-ből hangtani úton *sz* lett. Most ezt az egyébként is csak valószínűségként előadott nézeteimet annyiban módosítom, hogy az anonymsi *zerenfze* alakban, valamint az 1086 (?): *scemfca* személynévben, továbbá a „Géza“ személynévnek a *Geiza* és 1188: *Geifce* (gen.) adatokban feltűnő változataiban (l. uo.) szerintem az eredeti magyar *-sz* kicsinyítő képzőt kereshetjük, amelyhez *-e*, illetőleg *-a* kicsinyítő képző csatlakozik.

Figyelemre érdemes tárgyi tájékoztatót nyújthat az oklevél végén olvasható részlet, mely szerint: „Dedi [Fulcumarus comes] eciam duo tapecia et vnam cortinam de bysso et alteram de lino“. A lenszövetből készült kárpit bizonyára a comes Palan-beli szövőműhelyének a terméke.

Mindebből talán eléggé kiderült, hogy a Fulkumár comes eladományozott Palan birtokán szövessel fonással foglalkozó kézműizem munkásnői közül *Lénsze*, *Bibura*, *Szúsze* a munkájukban feldolgozott anyag után viselték a nevüket. Tehát ez esetben a *Bibura* „Régi személyneveink jelentéstana“ című dolgozatomban adott rendszerezésben a bóknevek közül a „foglalkozásnevek“ csoportjába helyezendő át.¹ Ellenben a következő adatokban csakugyan bóknevekkel van dolgunk: 1264: „Domina Bybur filia Stephani“; 1309: „Domine Bybur vxoris dicti Ban“ (Oklsz.).

A szövés-fonás mesterségének csoportban, sőt településben ekkortájt való gyakorlását más adatokkal is igazolhatjuk, illetőleg valószínűsíthetjük. — 1250/1324: „villam Funo populorum domine Regine“ (HazOkI. 17); 1254/1324: „ad villam Funo populorum domine Regine“; 1278: „Quandam terram olim tauarnicorum nostrorum [a király] Fonou vocatam“ (ÁrpÚjOkm. IV, 95—6) (az adatok az Oklsz.-ban is); 1282: *Funov* (CD. V/3, 127) akkor Tolna, ma *Fonó* Somogy megyében Kaposvártól kelet felé (CSÁNKI III, 425): bizonyára a királynéi *fónónépek* telepe volt (vö. PAIS, Fon: NyK. XLVIII, 275, 284). — 1083—1095: *Funoldi* (PRT. I, 592); 1116—1131/1420: *Fonold*, *Funol* kétszer (SZENTPÉTERY: MNY. XXIII, 363, 369); 1216: *Fonold* (PRT. I, 640): a helynév, amelyből a mai Somogy megyei Balaton parti *Fonyód* lett, a *fun* ~ *fon* igének *-l* képzővel alakult névi származéka (vö. *fonal*) *-di* ~ *-d* kicsinyítővel is megtoldva, s valószínűleg fonótelep volt (vö. PAIS: uo.). — 1269/1297: „villam nostram [István ifjabb király] Tymar Foon uocatam in Comitatu Castri nostri Abawyar... possessio Foon vocata... villam Foon vocatam“ (ÁrpÚjOkm. VIII, 240, X, 255—6); 1286 kör.: *Fony* (i. h. XII, 447) stb.; ma: *Fony* Abaúj megyében Göncötől délre (CSÁNKI I, 207, 228). Hogy ezen helység, illetőleg helységek nevében

¹ A szövönök között — mint láttuk — vannak *Hugud* és *Degve* testvérek. A *Hugud* *-d* képzős alakulat, mégpedig *Hugud* olvasás mellett lehet a *hug* rokonságjelölő származéka, *Hugyud* olvasás mellett meg vagy a 'csillag' vagy az 'urina' jelentésű *húgy* szóé. Minthogy testvérenek *Degve* olv. *Dége* neve 'betegség, dögvész, holttest, rondaság, piszok, szennyes' értelmű *dög* szavunk *dég* változatának *-e* képzős származékaul fejthető meg (1240 k.: *Deg*, l. PAIS: MNY. XVIII, 94—5), valószínű, hogy a két testvér nem éppen a tisztaságáról volt nevezetes. Az oklevél különben ugyanarról a birtokról egy *Hugus* a. m. *hugyos*? nevű nőt is említ.

a nomen-verbumi eredetű közszóból való *Fon* (*Fón*) ~ *Fony* eredetileg 'erdő'-t jelentett-e, vagy pedig az előbbiekhöz hasonlóan azért hívták-e így, mivel királyi fonónépek éltek benne, homályban van. (PAIS: i. h. 284.)

7. Figyelembe veendő az 1392: „In acie eiusdem montis *Byborusberch*“ (Oklsz.) adat. Nem valószínű, hogy ebben a *biborus* elem színjelölőként szerepelne, mint ahogy így szerepel a *hímes* a következő helynévben: 1325: *Hymusku* (HazOkm. III, 80); 1331: *Hymuskw* (AnjouOkm. II, 548); 1399: „penes lapidem *Hymeskeu* vocatum“ (HazOkm. IV, 238; Oklsz. hibásan HazOkl.); 1439, 1480: *Hymeskeu*; 1470: *Hymeske* (CSÁNKI II, 756) Vas megyében Cell, Ostfiasszonyfa, Kemenesmagasi táján. Az 1392-i oklevélben említett *bérc* a növényzetéről kaphatta a *biborus* jelzót. Valószínűleg nem a gazdaságilag hasznosított *len* volt a névadó, hanem valami hozzá hasonló növény. Így: Mel: Herb.: „*Vad len*, pseudolinum görögül, *hamis len*, hasonló a szilid lenhez“ és Mel: Herb., Com: Jan.: „*vad len*: sesamum“ (NySz.) | SzikszF. 19: „*Linaria: Len leuelő fű*, vagy *vad len*.“ | PPB. 1767.: „*Vad len*: Urinalis. wilder Flachs.“ | CzF. (VI, 722): *vadlen* 'vadon termő len'.

II.

A *b ú b* és különféle képzőkkel alakult hozzátartozói

1. MA. 1611., PP. 1708., PPB. 1767. tételei: „*Búb*: Gibbus, Tuber. Ein Höcker, Buckel. | *Bubos*: Turbineus, Turbinatus. unten dick, oben zugespitzt.“ MA. 1611., PP. 1708., PPB. 1767.: „Turbineus: Czigá modra czutfos, *Pupu[o]s*. | Turbinatus: Tornyos, czuczos, *Pupos*, *Bubos*, folhegyezett, Czigá modra“. 1740: „kantárjain bukréták avagy *bubok*“ (MNY. VII, 222). Erdővidék: *bubos* 'púpos' (Tsz., MTsz.). Szamoshat: *bubb* 'kidomborodás, tető', így a *vállya bubja* (SzamSz.). — Az EtSz. (I, 544) ezt a 'gibbus, tuber, Höcker' értelmezéssel felvett *búb*-ot 1.-nek jelzett címszóvá alakítja.

Az EtSz. (uo.) 2. *búb* címszavában ezt találjuk: „[első adat SzD.; alakv.: *bób* SzD., SI., Tzs. 1838., CzF.; *bub*, *bubb* MTsz.] 1. 'culmen, fastigium, spitze' MÁRT., MTsz.; 2. 'vertex, der scheitel, wirbel des hauptes' KASSAI I, 371, MÁRT.; 3. 'cirrus avium, der schopf, der strauss'; 4. 'vitta turrita mulierum, die haube' FALUDI, Nemes Asszony, 1787: 42, SI.“

Én nem látom okát a két címszóvá való szétszakításnak.¹ A 'púp, büttyök, bog, csomó' vagy 'daganat, duzzanat, domborulat' jelentésből az EtSz.-ban a 2. *búb* alatt idézett jelentések mind megmagyarázhatók. Ilyen jelentésfejlődési mozzanatokat tehetünk fel: a) 'a fej hátsó-felső domborulata: *búbja* → b₁) 'fejtető' → c₁) 'általában teteje, csúcsa, orma valaminek'. Az a) jelentés másik folytatása: b₂) 'hajörvény (vertex, Wirbel) → c₂) 'a hajörvényből kiugró hajcsomó' → d₁) 'néhány madarak fején levő tollbokréta' vagy d₂) 'asszonyi fejdísz'.

2. Az Oklsz.-ban merül fel a következő két adat: 1556: „Keth *bubos* kezep *zekerche*“ és 1566: *Bubos feyze. Kwlya feyze*: valószínűleg olyan szerke- vagy fejsze-féle, amelynek a hátát gombba vagy csúcsba képezték ki, vagyis körülbelül az, ami a *foκος* N. 'fejsze, n e h é z fejsze' (MTsz.) s ebből

¹ A NySz. és MTsz. is egynek veszi őket.

N. 'vaskos' (uo.). Erre vallhat az 1566-i adatbeli *Kwlya feyze*. Ezt a maga címszavában ? értelmezéssel közli az OklSz. Azt gondolom, hogy az itt felbukkanó *kulya* szó a német *Kugel* ~ *Keule* (KLUGE) középfelnémet *küle* megfelelőjével (LEXER) függ össze, illetőleg egy erre visszamenő valamilyen szláv nyelvi *kule* szóval, amire nézve vö. cseh *kule* 'Kugel', lengyel *kula* 'Kugel'; Ball; Stock mit Kugel am Ende; Schleg[ä]el [sulyok]; Krückstock' (BERNEKER, EtWb.; BRÜCKNER, SlovEtJezPolsk.).

Van az OklSz.-ban még 1485: „Michael *Bubos* [a. m. búbos ?]“ adat is. Az EtSz.-nak a 2. *búb* alatti megjegyzése szerint ez aligha idevaló. Ezt én nem mondanám, ellenben azt jegyezném meg, hogy valószínűleg a *búb* -s képzős származéka szerepel itt személynévként, nem dönthető el, milyen értelemben.

3. A Tzs. 1838. és CzF. a *búb* vagy *bób* mellett *búba* vagy *bóba*, továbbá *búbás* vagy *bóbás* és *búbáz* vagy *bóbáz* formákat is közölnek. A népnyelvből szintén ismeretes *buba* 'bóbita, búb' (KISS—KERESZTES, OrmSz.), illetőleg *bubás* vagy *bóbás* (MTsz., OrmSz.). A *buba*, *búba* vagy *bóba* -a (-ó) képzős kicsinyítő lehet, esetleg a testrészneveknél gyakran önálló lábra kelt birtokos személyragos forma.

4. KISS GÉZA „Ormányság“-ából és a most megjelent KISS—KERESZTES-féle Ormánysági Szótárból több szót ismerünk meg, ami szerintem ide vonható. Az első a *bubú* 'cseresznye, meggy'. Ez a *bub*-nak -ú ~ -ó képzős kicsinyítője. — A következő a *bubúcs* 'bogyó'; van *bubúcsa* a tüskés téli-zöldnek, gaznak; *bubúcs* disz: rézgömb lóg a főkötő „fitak“-járól; *bubúcs* a szilfalevél piros ki d o r o d á s a. A *bubúcsos*: a búcsúsok neve az olvasóra fűzött gyöngyökről. A *bubúcs*-ban az előző *bubú* van megtoldva további -cs kicsinyítővel. — Harmadik a gyermeknyelvinek jelzett *bubúka* 'cseresznye vagy meggy'. A *bub*-nak vagy a *bubú*-nak -ka képzős származéka, amely eredetileg — azt hiszem — nem tartozott a gyermeknyelvbe, csak később szorult oda. — Negyedikül vehető hozzájuk a *bubója* [*bubolya*] 'bóbita, búb' és *bubojás* [*bubolyás*] 'bóbitás, búbos'. A szókat az OrmSz. a *buba* és *búb* szókkal veti össze. A *bubója* -la > -lya képzős származéka a *búb*-nak, vagyis hasonló alakulat, mint a *bog* ~ *bug*-ból a *buguja* ~ *buglya* ~ *boglya* ~ *bagla* stb. (az utóbbira vö. GOMBÓCZ: NyK. XLV, 9, 5).

A KASSAITól székely tájszóként közölt *bubucs* 'mergus, Tauchente' az EtSz. (I, 546) szerint „alig lehet más, mint a *búbos* változata“, mivel a 'mergus' egyik neve „búbos vöcsök“. Helyes megfejtés, csak a *cs*-ben én kicsinyítő képzőt látok, vagyis a *bubucs*-ban az ormánysági *bubúcs*-hoz hasonló alakulatot.

KASSAI közlése Vas megyéből *bubója*-tök 'cucurbita oblonga; länglicher Kürbiss'. Az EtSz. (I, 544) úgy nyilatkozik róla, hogy eredete ismeretlen. Szerintem összetartozik az ormánysági *bubója*-val. — A Szatmár megyéből közölt *bubulyicska* 'burgonya' (MTsz.) a **bubula* (**bubola*) > **bubulya* kicsinyítő jellegű átformálása.

A Tsz.-ban Erdővidékről adatolt *bibola* 'hajfűrt, rojt', amelyet az EtSz. (I, 392) ismeretlen eredetűnek jelez, egy korábbi **bubola* 'bóbita' elhasonulásos változata, illetőleg jelentéstani fejleménye lehet.

KISS GÉZA az „Ormányság“-ban jelez egy *bibó* szót. Az OrmSz.-nak pedig erre vonatkozó címszava: „*bibó* fn. ['fogantyú, vminek kiálló búbszerű része]'. Van *bibója* a tüzelőajtónak, a sublatfiának, fölül négy *bibója* a szökröny-

nek, ennél fogva emelték le a nehéz fedelét. Van *bibója*, kiálló búbja a széknak, a tetőcserepnek, aminél fogva megáll a lécen. A csizmának hátul a sarok fölött. Ezt a *bibó*-t a *bub* kicsinyítő -ó képzővel alakult *bubó* származékából lett elhasonulásos változatnak tekinthetjük. — Lehetséges, hogy így magyarázódik a zempléni Szürnyeegről közölt *bibó* '10–20 literes hordócska' (MTsz.) is, csak a tárgyi tájékoztatás hiányossága jelentéstani szempontból nem enged határozottabb állásfoglalást. — A *Bibó* családnev összefügghet velük.

5. CAL. 752: „papilla: Tsöts bimbo, (auagy) *babud* | papillatus: Tsöts *babug* *gianak* formaiara valo“. MA., PP., PPB.: „Papilla: Czecc bimbo, *Babug*“. MA., PP., PPB.: „*Babug*: Papilla. | *Babugos*: Papillatus, a.“ Erdővidék: *babuk* 'csecs, tógy' és *babugos* 'csecses, tógyes' (Tsz.); CzF.: *babug* 'csecsbimbó, tógy' és *babugos* 'csecsbimbós, tógyes'. ADÁMINÁL 'papula, pustula, Hitzblätterlein' a szó jelentése. Az EtSz. (I, 216) ismeretlen eredetűnek mondja, azonban azt jegyzi meg, hogy erdélyi tájszónak látszik, s hogy talán összevethető a *bibircsó*-val meg a szerb-horvát *bobúk* 'bulla, Wasserblase' szóval. Én úgy vélekedem, hogy a szók a *búb* családtagjai mint -k vagy -g képzős kicsinyítők, amelyekben $u > o > a$ hangváltozás történt.

6. Com: Jan.-tól kezdve adatolható *bóbíta*, régen (írva?) *bobita* is, pl. Misk: VKert.: „*búbja* vagy *bobitaja*“, ADÁMINÁL *búbíta* 'avium pinnula, cirrus' és 'vitta turrita' (vö. EtSz. I, 424). Az EtSz. szerint: „Eredete nincs tisztázva. Talán a *bób* ~ *búb* szó származéka. Vö. a 2. *búb* c.“ JUHÁSZ JENŐ „A magyar -t kicsinyítő képzőről“ című dolgozatában (MNY. XXXII, 228) az -éta, -ita, -ite képzős alakulatok közé sorolja be mint a *búb* származékát. Ezt elfogadhatjuk, némi módosítással, azzal, hogy képzőnek a -ta végződést jelöljük meg, mint a *gomb*-nak a MURM.-tól kezdve jelentkező *gombota* származékában is. Mi eredetibb alakul **ezt* vennők: **bubuta*, belőle elhasonulással **bubita*, majd ebből *bobita* és *bóbíta*. Azonban a csillagot a *bubuta* elől el is lehet hagynunk: Somogy megyei adatokban *bubuta* vagy *bubota* 'kenyértésztából készült pogácsaszerű karácsonyi sütemény' (MTsz.), valószínűleg csúcsos alakjáról (az EtSz. I, 546 szerint eredete ismeretlen).

7. A bűdösbanka (Upupa epops, Wiedehopf) nevének ilyen szók fordulnak elő: JordK. és későbbi régiség: *babuk*; Helt: Bibl., Pázm.: *bűdös babuk*; SZIKSZF. 79: „Vpupa Epops: *Szarbabuk*“, CAL. 368, MA.... 1.: „Epops: *Szarbabuk*, (*Dutka*), *bwdős babuk*, *sarakakota*“ | *babuka* (CzF., MTsz.) | Com., Zrínyi, SzD., Sopron, Zala, Vas: *babuta* | Répce mell.: *bábuta* | MA. 1. 1611. *Szarbub* és más tételként *Szarpup* az „Upupa, Epops“ megfelelője a *Szarbabuc*-on kívül. Az összeállítás az EtSz. (I, 216—7 *babuka* címszó) nyomán készült, de nem minden ott felvett adatot foglal magában. — Az EtSz.-ban (I, 217) ezt olvashatjuk: „A felsorolt alakok egymáshoz való viszonya homályos. Végeredményben a madár hangját utánzó szókkal van dolgunk (vö. SIMONYI, Nyr. XL, 449); többé-kevésbé hasonló, ugyancsak hangutánzó eredetű nevei az Upupa epops-nak, amelyek azonban a magyar nevezetekkel nincsenek történeti kapcsolatban, széltére el vannak terjedve egyéb nyelvekben is: fr. (dial.) *bouboud*, *bouboutt*, *puputt*, *boubou*, *poupou* etc. (SCHUCHARDT, Nyr. XVIII, 435); oszm. *bübü*, *püpüş*; újperzsa *bübü*, *püpü*, *bübe*, *püpe*, *pübek*, *püpek*, *bübeš* ua.; arab *hudhud*.“ (Hasonlóan CzF. I, 373 *babuk* alatt.) — SCHUCHARDT (Nyr. XVIII, 435) rámutat arra, hogy a b a n k ának gyakoriak az olyan nevei, amelyeknek vagy tartozékaiknak 'buta, tökfilkó' értelmük van. SCHUCHARDT úgy vélekedik, hogy „mindezen szókban a *banka* olyan neveivel

van dolgunk, amelyek a madárnak nem mindenütt egyenlően felfogott hangját utánozzák“ (i. h.). Tehát SCHUCHARDT szerint ez esetekben a 'banka' jelentés ment át a 'buta' jelentésbe azon az okon, hogy a madár „tudvalevőleg a megtestesült butaság hírében áll“. — Az EtSz. (I, 275) hangutánzó szónak tartja az 1702-ből idézett *banka* madárnevet. Én inkább azt hiszem, hogy a *banka* a *bunkó* szó alak- és jelentésváltozata. A SzD.¹ 14 feltűnő *bunkó* mellett *bankó* forma jelenik meg, s ez van SI., KASSAI, NyF. XVI, 45. Egy *bankó*: *banka* alakviszony egész könnyen feltehető lehetőség. Ami a jelentéstani kapcsolatot illeti, a *bunkó* ~ *bankó* szónak 'nodus, tuber' jelentéséből válhatott a 'búbos banka' neve. A *bunkó* ~ *bankó* szóval összekapcsolhatók a *bangó* és *banga* szók, amelyek 'bamba, féleszű, mamlasz, ügyefogyott' értelemben fordulnak elő s a *bamba* alakváltozataiként szerepelnek (EtSz. I, 264; MTsz.). Az azonos helyzetben való *nk* ~ *ng* megfelelésre ott van a 'pénz' jelentésű *bankó*-nak az Alföld több helyéről közölt *bangó* és a székelységből közölt *bangó* változata (MTsz.). A jelentéstani összefüggés tekintetében pedig utalhatunk a *buta* 'tompá — szellemileg fogyatékos' szóra vagy pl. a *tuskó*-nak lelki vonatkozásban való használatára. Azonban az is lehetséges, hogy a *bangó* vagy *banga* a 'búbos banka' neveként, az ő „butaság“-ának az indítására ment át a 'szellemileg fogyatékos' értelembé.

A KODÁLY—VARGYAS-féle „A magyar népzene“ című kiadványban (142) Gyergyócsomafalváról közölt 149. vers részlete: „De nem iszom senki kontójára, | Csak a babám *bubás bángajára*.“ Az adatra KERESZTURY MÁRIA figyelmeztetett. Jelezttem, hogy a székelységben a *bankó*-nak van *bangó* változata. KERESZTURY MÁRIA arra gondol, hogy a gyergyócsomafalvi versben is a *bankó* pénz szerepel, s a *bubás* a KRIZÁTÓL idézett 'csinos' értelemben járul eléje jelzőként. Én azt hiszem, hogy a versben legény van megszólaltatva, s ez aligha nótázza ki, hogy a babájától *bankó*-t kapott s azon iszik. Valószínűbbnek tartom, hogy a legény a babája 'bóbitás hajára, fejére', azaz rája iszik.

Ha a „banka“ magyar neveit, megjelöléseit szemügyre vesszük, olyanokat látunk köztük, amelyek kétségtelenül a madár fején levő tollcsomó okán *búb* szavunkból erednek. Ilyen a MA.-féle *sarzbúb* vagy *sarpúp* (már VERFAUST.: „Vpupa: *Sarpup*“). A madarat az Ormányságban egyebek közt *búbos banká*-nak is mondják (OrmSz.). Ebből elegendő joggal következtethetjük, hogy a különben nagy tollbúbot viselő madárnak (CzF.: i. h.) nevei, köztük az idézettek is legalább részben a *búb* szóval tartoznak össze és nem hangutánzó eredetűek.

A *búb*-nak más jelentésben imént tárgyalt *-k*, illetőleg *-ka* képzős származékából vált a madárnak *babuk* és *babuka* neve. Ezzel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy MA.-nél (1604-től) a „*Babuc*: Vpupa, Epops.“ a csecsre vonatkozó *Babug* és *Babugos* tételek előtt van. A *búb* *-ta* képzős *bubuta* ~ *bubota* a. m. *bóbita* származékának a banka *babuta* neve.

A Zala megyei Gelséről való közlése KIRÁLY PÁLnak *bubola* 'együgyű, bamba, hülye' (MTsz.). Kereshetünk benne a *búb*-hoz kapcsolódó *-l* + *-a* képzős alakulatot, amiből a fentebb idézett ormánysági és Vas megyei *bubója* szót eredeztettük. Jelentésének az lehet a magyarázata, hogy a banka nevéből lett a butaság jelölője. Számolni kell azonban azzal is, hogy a délszláv nyelvekben van egy oszmán-török eredetű *budala* 'dumm, Dummkopf' szó (BERNEKER), s a dél-zalai tájszó az ezzel való keveredés útján jött létre.

III.

A *b ú b* -*r* képzős rokonsága

1. A Nyitra megyei Pogrányról és vidékéről közlik 1841-ben: *bubor* 'pacsirta' és *buborodik* 'fejbe megyen, fejesezik (a káposztapalánta)' (MTsz.); amaz *búbor* is (Nyr. XXVIII, 495); Háromszékből: *fel-buborodik* 'földomborodik' (MTsz.). — Az EtSz. (I, 545) szerint a *búbor* „eredete ismeretlen (vö. *búb* ? ?)“ és újperzsa származtatása (ÁKE. 180) helytelen; a *buborodik*-hoz ezt írja oda (I, 546): „A *búb* származéka?“ — Én nem vagyok ennyire nemleges e szók etimologizálásában. A *bubor* mint a *bub* -*r* képzős kicsinyítője ott nyilván a *b ú b o s* pacsirtára vonatkozólag volt használatos. A *buborodik* a *bubor*-ból való denominális igei származék. — A *búb*-bal rokonértelmű *csúcs* ~ *csúcs* szóknek vannak ilyen származékai: Vas és Győr megyéből: *csucsor-ajk* 'csókra termett, majdnem kicsattanó piros ajak' (MTsz.) | Balaton mell.: *csucsorodik* 'földagad (kelés)' (uo.) ~ Háromszék: *csücsörödik* 'csucsorodik (ajak)' (uo.) | Háromszék: *csucsorka* ~ *csücsörke* 'korsónak kiálló hegyes ajka' (uo.) | Vas megye Kemenesalja: *csucsorka* 'burgonya' (uo.).

2. Szláv jövevénynek tartott *ugorka* szavunk (SzófSz.)¹ először a Schl-Szój.-ben tűnik fel kétszer olv. *ugurka* formában; 1529-ben *uborka* változatban jelenik meg és ebben elterjedtté válik. Beythénél: Nom. 1584. és FivK. 1595. *Vgorka*, *buborka* a „cucumis vel cucumer“ magyarja, MA. 1.-ban (1604-től) pedig *Vgorka*, *Buborka*, *uborka* (*Mezei ugorka*) a „cucumer, cucumis“ megfelelője. PP.-nál és PPB.-nál *Ugorka*, *Bugorka*, *Uborka*, *Uhorka* van. A *buborka* a MTsz. adatai szerint a Dunántúl legnagyobb részén el lehetett terjedve; Somogyból *buburká*-t közölnek. Az Ormányságban is *buborka* (OrmSz.). Így a baranyai születésű és leginkább Dunántúl tartózkodó Beythe Istvánnál (HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében 340) is dunántúli tájelemnek tekinthetjük. A *buborka* formára nézve nem követném az EtSz.-t (I, 545 *buborka* al.), amikor azt mondja, hogy eredete ismeretlen, és hogy LESCHKA, valamint MIKLOSICH aligha tartja helyesen az *uborka* magyar alakváltozatának. A *buborka* (*buburka*) formákat magyarázhatjuk úgy, hogy az előbb tárgyalt *bubor* alakulatnak azon vidékek nyelvében egy *buborka* továbbképzését tesszük fel és a növény *ugorka* nevének ezzel való — részben önálló szemléleten alapuló, részben bizonyos névhasználatától kiváltott — helyettesítésére gondolunk. Egy ilyen alakulású *buborka* korábbi megvoltának és ilyen jelentésben való alkalmazásának a valószínűsítése végett utalhatunk a *csúcs*-nak *csucsorka* származékára és e származéknak 'burgonya' értelemben való előfordulására. Lehetséges azonban egy olyan magyarázat is, hogy *ugorka* × *buborka* 'búbocska' névvegyülés révén először az *uborka* forma jött létre, és ennek a helyébe lépett azután a *buborka*. Hogy a PP. és PPB.-féle *bugorka* hiba, nem merném határozottan állítani: lehet egy másik vegyülék-alak is.

3. LAZICZIUS GYULÁnak igen ötletes és mesterien előtárt szófejtése, amit „Bíbircsó“ címen tett közzé 1934-ben (MNY. XXX, 288—92). Benne a *bíbircsó*-nak az EtSz. (I, 392) nyomán idézett változatait következő időbeli,

¹ Én nem látok tisztán a valamely szláv nyelvből való átvétel kérdésében. Nb. VERANCICS FAUSTUSNál (1595.) a „cucumer“ dalmátul (horvátul) *Vgorka*, magyarul *Vgorka*.

illetőleg szerinte egyszersmind fejlődési sorrendbe foglalja: az 1577. tájáról való KolGl.: *buborczio* olv. *buborcsó* [nb. KASSAI és N. *buborcsó* (EtSz.) — P. D.] ~ CAL.-tól CzF.-ig: olv. *boborcsó* > Com: Jan.-tól CzF.-ig: olv. *biborcsó* > Fel: SchSal. 1694-től: *bibircsó(s)*. Hasonló régi nyelvi *u ~ o* váltakozásra mutat rá a *buborék* esetében: CAL.: *Buborik* (mint eredetibb forma LAZICZIUS szerint)¹ ~ 1568: *boberec* (NySz. kérdőjellel); GyöngyTör.: *Boborék*². — LAZICZIUS a *bibircsó*-t a jelzett hangalaki megfelelésekre, továbbá 'a bőrfelületen jelentkező állandó vagy mulékony, kisebbfajta dudor' és R. 'daganat', de különösen a KolGl.-beli „bulla: az vízben való *buborczio*“, azaz 'vízhólyag' jelentésekre, valamint más jelentéstani analógiákra utalva etimológiai szempontból összekapcsolja a *buborék* szóval.

4. Én az EtSz.-tól ismeretlen eredetűnek jelzett *bibircsó*-ra és ugyancsak az EtSz.-tól hangutánzóként a *bugyog* igéhez vont *buborék*-ra nézve elfogadom LAZICZIUS magyarázatát, azonban egyszersmind úgy vélekedem, hogy tovább lehet elemezni őket, és így be lehet őket vonni egy nagyobb szócsaládba.

Arra igyekszem világosságot deríteni, hogy mi is a *bibircsó* változataiból élénk tűnő *bubor-* ~ *bobor-* ~ *bibor-* ~ *bibir-* alapszó (vö. LAZICZIUS: i. h. 290; nála: „tőalak“) és a *buborék* változataiban mutatkozó *bubor-* ~ *bobor-* alapszó („tőalak“). Az előzőek alapján — gondolom — előre látható a feleletem: a *búb* szó -*r* képzős kicsinyítő származéka, illetőleg a fentebb idézett és megbeszélte Nyitra vidéki madárnévben önállóan is meglevő *bubor* szó, egyszersmind a Nyitra vidéki és háromszéki *buborodik* ige alapszava.

LAZICZIUS (i. h. 289) a *bibircsó* és *buborék* szók alaktanával kapcsolatban azt a megjegyzést teszi, hogy „talán mindkét szónak egyaránt kicsinyítő képzője van“. Én a „talán“-nal jelzett bizonytalanságot kiküszöbölhetőnek tartom. — A *bibircsó*-ban, illetőleg változataiban a *bubor-* alapszó -*cs* + -*ó* kicsinyítő képzőkapcsolattal van megtoldva. — A *buborék*-ban a *bubor* után következő *ék* végződésben a *k* mindenesetre a -*k* kicsinyítő képző; az *é*-ben lappanghat az -*i* kicsinyítő, azonban valószínűbbnek gondolom, hogy a *bubor*-nak egy -*k* képzős **buborok* ~ **boborok* származéka keletkezett, majd ebből elhasonulással lett **buborik* és **buborék* ~ **boborék*, s ezeknek a folytatásai *buborik* és *buborék* (vö. PAIS, A tővégi *ok, ak, uk ~ ék* viszony kérdéséhez: MNy. XXXIX, 195—201). — Hasonlóképpen elhasonulással magyarázható szerintem a *buborcsék* ~ *buborcsik* ~ *biborcsék* is előző -*cs* + -*k* képzős **buburcsuk* vagy **boborcsok* formából (LAZICZIUS: i. h. 289 szerint esetleg szókeveredés szülöttei). — A *bibircsó*k támadhatott a *bibircsó*-nak -*k* képzővel való megtoldásával, ámde keletkezhettek a **boborcsok* > **biborcsok* > **bibircsok* formák végső szótagjabeli *o* megnyúlásával is.

Csik megyei közlés: *babircsóka* 'sümöles mint gyű név (bibircsó)' | „*babircsó*kás orru ember: kinek orrán több sümöles, sümör (bibircsó) van“ (Köllő Ignác adata a Nagy Szótárhoz; kiadva MNy. I, 331). Egy *boborcsó* > **bobircsó* formának -*ka* kicsinyítővel való megtoldása, amelyben az első szótagbeli *o* nyiltabbá válással *a*-vá lett.

¹ CAL. 142: „bulla: Gomb, *Buborik*“ | MA. I. 1604., 1611.: „Bulla: Gomb, *Buborec*, Itē Böczölevel, Függő peczétés levél.“ MA. I. 1604., 1611.: „Ampulla: Ampolna,„ Olajoskorsó; *vizi buborec*: fennyen szolas.“

² GyöngyTör. 1346: „Amplula [!]: est inflacio aque: *Boborék*: fityemonya: hoyagochka az vysznek Theteyen: vel. szynen.“

IndVoc.-ban *bibircsó* 'papula' (EtSz. I, 392 *bibircsó* al.) és Gáti Istvánnál (1792.) *bibirtső* (MNY. XXXI, 207—8) kerül elő. Ez a *bibircsó* a *bibircsó* teljes illeszkedésével jött létre: egyik esete annak, hogy elhasonulás és ezt követő hasonulás révén miképpen léphet fel hangrendi átcsapás. — A Somogy megyei *bőbörcsék* (MTsz. *bibircsók* al.) hasonlóan keletkezett **boporcsék*-ból.

5. A szegedi *buborcsos* 'bibircsós' (MTsz.) *buborcs-* része *-cs* képzős kicsinyítő *bubor*-ból. — A háromszéki *bibirc* 'bibircsó' (MTsz.) a csallóközi *bibircsös* és szegedi *bibircsös* 'bibircsós, pattanásos' (MTsz.) alapján felvehető *bibircs* változata, ez a *bibircs* pedig a **buborcs*-ból elhasonulással meg hasonulással jöhetett létre (nem gondolom, hogy a *bibircs-* vagy *bibirc* elvonás volna a *bibircsó* stb.-ből, mint EtSz. I, 392 *bibircsó* al. tartja).

A hajdúhadházi *bibirkó* 'bodzabogyó' (MTsz.) a *buborká*-hoz hasonló alakulat: *bubor* a *-ka* kicsinyítő helyett *-kó* kicsinyítővel, az első és második szótag magánhangzója elhasonulás, illetőleg hasonulás útján elváltoztatva.

A Beszterce megyei Zselyken *bibiricskó* 'burgonya' (MTsz.) merül fel. Egy **boporcs*-nak *-kó* kicsinyítővel való megtoldása lehet: **boporcskó* > **boporcskó* vagy **boporicskó*, s ebből válhatott a *bibiricskó*.

IV.

A bíbor és a búb

1. Amint a *buborcsó* vagy *boporcsó* formából a R. és N. *biborcsó* (vö. MNY. XXX, 290), továbbá a *buborcsék* vagy *boporcsék* formából a Balaton melléki és göcseji *biborcsék* (MTsz.) lett, úgy lehetett **bubur*-ból elhasonulással *bibur*, vagyis a szín-, illetőleg anyagnévnek az a formája, amelyikben az 1181., 1264., 1309. évi adatai mutatják. A *bibur* az *u* szabályos nyíltabbá válásával a *bíbor* alakot öltötte, amelyre az első adatok a BesztSzőj.-ből, SchlSzőj.-ből, BécsiK.-ből, 1392.-ből, 1485.-ből (OkISz.) idézhetők. Az első szótag *i* hangjának mértékére nézve a régi adatok nem világosítanak fel. A szónak a nyelvjárások egy részében és a köznyelvben ejtett hangalakja, illetőleg írásformája *bíbor*, míg a nyelvjárások másik részében *bíbor* hangzik. A *bíbor* hosszú *i*-je nyúlás eredménye, a mai nyelvjárási rövid *i* pedig vagy az eredeti rövid *i*-nek a folytatása, vagy a hosszú *i*-ből rövidült vissza. MA. szótáraiban az 1604-i kiadástól kezdve és az ő nyomukban a PP.- és PPB.-féle szótárakban is a *bíbor* mellett feltűnik a szónak *bébor* írású, illetőleg ejtésű formája is; van *bébor* SzD.^{1, 2}, MÁRTON m.-n. 1807., Erdővidék (Tsz.). A *bébor* változat magyarázata: Miután részint a *kejk* > *kék* ~ *kejk* > *kík*, részint a *szép* > *szép* ~ *szíp* > *szíp* hangfejlődéstípusok következményeként létrejöttek és forgalomban voltak a *kék* ~ *kík*, *szép* ~ *szíp* stb. váltakozások, e váltakozások analógiájára pl. a török *kyjyn* előzményre visszamenő magyar *kín* mellé is *kén* változat keletkezett. Így támadt a *bíbor* mellé is a *bébor* forma.

Hangtani szempontból — gondolom — ez kielégítő megokolás ahhoz, hogy a *bíbor*-t a *bub*-nak *-r* képzős **bubur* származékához kapcsoljuk hozzá.

2. Az I. részben ismertetett adatokkal és hozzájuk függesztett fejtegetésekkel — remélem — sikerült kellő módon tisztáznom azt, hogy a *bíbor* eredetileg *l e n s z ő v e t r e* vonatkozott.

Ehhez további jelentéstani magyarázatul JÁVORKA SÁNDOR akadémikus barátom szívességéből mellékelem az alábbi képet.

Ilyen a len termése.

Megjelölésére efféle szók fordulnak elő: 1637: „Eczelletlen hituan *lenfeő*“ (Oklsz.) | *buga* 2. 'némely növények bogos feje, magtokja, virága: a) len, kender feje, magtokja' Órség, Kiskunhalas, Szatmár megye, Csallóköz, Ormányság (MTsz. *buga* és *dërgál* al.; EtSz. I, 441 *bog* al. és I, 1325 *dërgál* al.; BEKE: Ethn. LI, 440; OrmSz.): *bog* ~ *bug* -a képzős származéka (vö. EtSz. I, 441), mint *búb*-ból *buba* | „A len tokja: *lengubó* 10 rekeszű, 10 magvú“ (Révai Lex. XII, 631).

A len termésének a rajza — azt gondolom — a jelentéstan oldaláról eléggé szemmel foghatóan tünteti fel a *bíbor* etimológiáját: azt, hogy a *búb* -r képzős **bubur* > *bibur* > *bíbor* kicsinyítőjének a jelentése: 'búbocska → lengubó → len → lenszövet'.

Hogy a növény a részéről kapja a nevét, arra példa a *hárs* < *hás* a háncsáról, a *mogyoró* < *monyoró* a *mony* 'tojás' formájú terméséről.

3. Befejezésül a *búb* származásáról valamit.

Az EtSz. szerint: az 1. *búb* „nyilván csak a *púp* változata (1. azt)“; a 2. *búb*-nak pedig „kielégítő magyarázata nincs. Valószínűtlenül MUNKÁCSI, ÁKE. 179 (< újperzsa *pōb* 'cirrus avium').“

A SzófSz. szerint a *búb* eredete ismeretlen, talán a *púp* alakváltozata és hangfestő. Ugyancsak a SzófSz. a *púp*-ról azt mondja, hogy „talán hangfestő, s ezért talán ugor egyeztetése — vö. vog. *pup* 'vég, csúcs' — nem meggyőző“.

A *púp* csupaszon egy 1506. évi szórványban személynévként, -s képzős *pupus* ~ *pupos* származékban 1408., 1417., 1546. évi szórványadatokban ugyancsak személynévként fordul elő (Oklsz.). A belőle való -z képzős ige a BpGl. közt mint *popoz*-, a NémGl. közt mint *pupoz*- tűnik fel (SermDom. I, 498). Tehát adatszerűen a *búb*-nál korábbról ismeretes. — Véleményem szerint a *búb*-ot a *púp* változatának tarthatjuk. Ebben tehát egyetértek

BÁRCZIVAL; a *púp* ugor vagy esetleg finnugor egyeztetését azonban nem háritánám el, — azon a címen, hogy a szók talán hangfestők. A finnugor *p-*: magyar *p-* ~ *b-* viszony olyanféle eset lehet, aminőt a *bog*-gal kapcsolatban tapasztalunk: talán ugoros *p* ~ permies *b* váltakozás a magyarban.

PAIS DEZSŐ

Róna

1. A *róna* szó irodalmi nyelvünkben és nyelvjárásainkban a következő jelentésekkel használatos: 1. 'kerékvágás; az a gödör, amit a kocsikerekek vágnak ki; mély, árkos föld, keményre száradva, fagyva'; 2. 'ösvény, út'; 3. 'víztükör'; 4. 'sík mn., síkság' (vö. MTsz., OrmSz. és MÉSZÖLY adatait). Az adatokból kitűnik, hogy a szó 'árok, út' jelentése eredetileg és ma is nyelvjárási, és egy-két kivételt nem tekintve csak a déli nyelvjárásokban van elterjedve, ahol ma is él¹, míg a szó 'sík, síkság' jelentése az első előfordulástól kezdve csak az irodalmi nyelvben használatos.

Nyelvészeti irodalmunkban föl sem merült eddig, hogy a *róna* 'árok, út' és a *róna* 'sík, síkság' esetleg két külön szó is lehet nyelvünkben.

2. A *róna* 'síkság' szó eredetéről két magyarázatot találunk nyelvészeti irodalmunkban.

Az első MIKLOSICHTól való, és e szerint a *róna* 'síkság' az ószláv *ravinu*, újszlóven *raven* 'planus' szavakkal függne össze (Nyr. XI, 416). Ezt a magyarázatot HORGER is elfogadta (Nyr. XXXIX, 291). Átadó nyelvnek a csehet vagy szlovákot tarthatjuk (vö. cseh és szlovák *rovina* 'planities', JUNGSMANN, BERNOLÁK).

A másik, a MIKLOSICHÉVAL ellenkező magyarázatot MÉSZÖLY GEDEON adta elő „A *síkság* és *róna* szó eredete” című cikkében (Szegedi Füzetek I, 3—42, 128—57, 220—8). Tekintettel MÉSZÖLY cikkének nagy terjedelmére, célszerű lesz a *róna* szóról szóló érdekes és szellemes fejtegetéseinek velejét röviden összefoglalni.

MÉSZÖLY elismeri ugyan, hogy MIKLOSICH magyarázata hangtani szempontból kifogástalan, jelentéstani szempontból mégis képtelenségnek tartja ezt az egyeztetést. Szerinte ugyanis a magyar *róna* 'síkság' szavunknak semmi köze sincs a szlovák *rovina* 'ua.' szóhoz, mégpedig éppen azért nem, mert a szlovák *rovina* jelentése is 'síkság', a magyar szó eredeti jelentése viszont más: Csokonai 1792-ben *róna* szavunkat még 'út' jelentéssel használja, és ez a jelentés a rétségi vízivilág nyelvében alakult ki a szónak még korábbi és a nyelvjárásokban ma is élő 'árok' jelentéséből. Ezzel a jelentéssel rokon a *róna* 1774-ből való első irodalmi adatának: Kónyi János magyar fordításában: „magános *róna*-hely” jelentése is (a francia eredetiben: „une

¹ A MTsz.-ban Borsod megyéből közölt 'sekély árkokcska (amilyenbe pl. vetemény-magot vetnek)' jelentést ehhez a jelentéskörhöz vonom, minthogy azonban a környékről nincs több adatunk rá — és ezt az egy adatot is egyetlen adatközlőtől jegyezték fel — a MTsz.-nak ezt az adatát nem fogadhatom el minden kétséget kizáróan Borsod megyei tájszónak.

vallée solitaire“). A szó ma általánosan ismert 'síkság' jelentése újabb: BARÓTI SZABÓ Kisded Szótárában 1784. szerepel először 'planus' jelentésű melléknévként; SÁNDOR ISTVÁN, Toldalék 1808. már 'planus, planities' jelentésű melléknévként és főnévként említi. Vele egyidőben főnévként, de földrajzi műszóként használja a *róna*-t Dugonics is (Szittyiai Történetek). Ezek nyomán behatol a *róna* a költői nyelvbe (Bajza, Vörösmarty), majd Petőfi nyelvében 'síkság, alföld' jelentéssel végleg főnévvé válik, s így terjed e az irodalmi nyelvben és a köznyelvben.

A *róna* jelentésfejlődését az 'árok'-tól a 'síkság'-ig MÉSZÖLY körülbelül a következő fejlődési sorral magyarázza meg: 'ember ásta árok → árokszerű, út a lápban → sík vízzel borított árokszerű út a lápban → sík víz → sík föld → síkság'. — Magát a szót MÉSZÖLY nem egy 'planities' jelentésű szláv (pontosabban nyugati szláv, illetőleg cseh vagy szlovák) alapszóból származtatja, hanem a szerinte „valami árokfélét“ (?) jelentő mai szerb *rovine* szóra¹ hivatkozva nyilvánvalónak veszi, „hogy a honfoglalás korában volt egy olyan magyarországi szláv szó, amelynek jelentése ember ásta 'árok' volt, hangalakja pedig olyan, hogy tökéletesen megfelel neki a mai magyar *róna*“ (i. h. 131).

A *róna* szó etimológiájának és jelentésfejlődésének ezt a MÉSZÖLY-féle magyarázatát bizonyos fenntartásokkal („talán valamely szláv nyelvből“; „jelentésfejlődése talán így képzelhető el: 'árok → sík vízzel borított, mélyebb, árkos hely a mocsárban → síkvíz → síkság“; „... vö. pl. szerb *rovine* 'árok' (?)“ BÁRCZI is elfogadja (SzófSz.) és MIKLOSICH magyarázatát meg sem említi. A Szófejtő Szófárnak ezzel az állásfoglalásával — úgy vélem — MÉSZÖLY magyarázata vált általánosan elfogadottá.

3. Véleményem szerint *róna* 'síkság' szavunk eredetére nézve MIKLOSICH magyarázatát kell lényegében helyesnek elfogadnunk. Ezt a magyarázatot hangtani szempontból maga MÉSZÖLY is kifogástalannak tartja és csupán jelentéstani szempontból minősíti képtelenségnek. A szótörténeti adatok megvizsgálása után azonban úgy látom, hogy MÉSZÖLY magyarázatát éppen jelentéstani okokból kell fenntartással fogadnunk. MÉSZÖLY a *róna* jelentésfejlődésének magyarázata során ugyanis teljesen figyelmen kívül hagyja azt aényt, hogy *róna* 'síkság' jelentésű főnevünk eredetileg 'sík' jelentésű melléknév volt (BARÓTI SZABÓ, SÁNDOR ISTVÁN, CzF.), illetőleg figyelmen kívül hagyja azt, hogy ez a tény nem is illeszthető bele az 'árok, út → síkság' jelentésfejlődési sorba. Ha ugyanis az 'árok → sík vízzel borított, mélyebb, árkos hely a mocsárban → síkvíz → síkság' jelentésfejlődési sor helyes, úgy a *róna* melléknévi 'sík' jelentése csak másodlagos fejlemény lehet, vagyis a 'síkság' jelentésből alakult volna ki; ennek azonban ellentmond az a tény, hogy a melléknévi jelentés korábbi a főnévinél. De MÉSZÖLY magyarázata enélkül is erőltetettnek látszik. A nála közölt jelentésfejlődési sor kiinduló és végső tagja ugyanis — jelentés szempontjából — egymásnak ellentéte, és így a köztük lévő távolságot áthidaló adatok felsorakoztatása bármennyire szellemes is, mégis kevésbé meggyőző. Ennek a magyarázatnak helytálló voltát erősen kétségessé teszi az a tény is, hogy a *róna* 'árok' és *róna* 'síkság'

¹ A szerb *rovine* pontos jelentése KARADZSICS szótára szerint ugyanaz mint a *rov*, *rova* szavaké, azaz 'die Aufgrabung (unter dem Schnee, oder der gefrorenen Erde, damit die Schweine dann weiter nach Wurzeln wühlen, perfossio)' (VUK STEPH. KARADZSITSCH, Lexicon Serbico-Germanico-Latinum. Vindobonae, 1852. 652).

jelentésfejlődési sor kezdő és végző tagjának MÉSZÖLY és MIKLOSICH magyarázatában megvan a maga külön-külön egymástól független szláv etimonja (a MÉSZÖLYTŐL feltételezett honfoglaláskori magyarországi szláv *rovine* 'árok' és a cseh ~ szlovák *rovina* 'síkság'), amelyekből kiindulva külön-külön mind az 'árok', mind a 'síkság' jelentésű *róna* szavunkat hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt kifogástalanul levezethetjük. Ezt a tényt MÉSZÖLY magyarázatában szintén figyelmen kívül hagyja, holott — véleményem szerint — éppen ez adja kezünkbe a megoldás kulcsát: arra figyelmeztet, hogy a *róna* 'árok, út' és *róna* 'síkság' szavunk etimológiailag nem függ össze, tehát két külön szó.

E felfogásomban a következő körülmények támogatnak: 1. a két *róna* fn. jelentésének nehezen áthidalható ellentétes volta; 2. a két szónak egymástól független, mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben kifogástalan külön származtatásának kétségtelen lehetősége; 3. a *róna* 'síkság' szónak eredetibb 'planus: sík', tehát melléknévi jelentése, amely a már említett okok miatt nehezen illeszthető az 'árok, út → síkság' jelentésfejlődési sorba; 4. a MÉSZÖLYNél gondosan összegyűjtött nyelvtörténeti adatokból kitűnően 'árok, út' jelentésű *róna* szavunk az irodalmi nyelvben korábban jelentkezik és a köznyelvben meg a nyelvjárásokban is elterjedt, míg 'sík, síkság' jelentésű *róna* szavunk az irodalmi emlékekben valamivel később bukkant fel és máig irodalmi nyelvi szó maradt; 5. a *róna* 'árok, út' szónak csak a déli nyelvjárásokban használatos volta (l. MTsz. és OrmSz.): t. i. azok az írók: Dugonics, Kónyi, akik a múlt század elején megpróbálták ezt a szót az irodalmi nyelvben meghonosítani, szintén erről a nyelvjárási területről származtak, illetőleg ott működtek (Szeged, Baranya m.).

Véleményem szerint tehát két *róna* szavunk van, amelyek eredetükben is függetlenek egymástól.

4. Az egyik 'árok, út, kerékvágás, ösvény' jelentésű *róna* szavunk, amely (délvidéki) nyelvjárásainkban eléggé elterjedt (l. a MTsz. és OrmSz. adatait). Mocsaras, lápos vidékeken, a MÉSZÖLYTŐL ismertetett módon, fejlődhetett ki a szónak 'víztükrő' jelentése (l. MTsz.), amellyel nyilván összefügg a CzF.-nál idézett a *rónasás* ('*Carex rivularis*') növénynév is. A XVIII—XIX. század fordulóján Csokonai, Kónyi és Dugonics megpróbálták az irodalmi nyelvbe is bevezetni, de nem tudták meghonosítani.¹

Ez a *róna* szavunk valamilyen déli szláv nyelvből származik. Eredeti jelentése 'árok'. Hangtani és jelentéstani szempontból kifogástalan megfelelői kimutathatók a szerb és a bolgár nyelvből (vö. a KARADZSICSTÓL idézett szerb *rovine* 'perfossio' szót, továbbá a GEROVNÁL idézett bolgár *rovina* 'árok, sír, gödör, lyuk, kerékvágás',² továbbá a bolgár *rovene* 'túrás' szavakat.³ Meg kell jegyezni, hogy a szerb, illetőleg bolgár *rovine*, *rovina*, *rovene* szócsoport *rov-* töve nem azonos és etimológiailag nem függ össze az ószláv *ravinu*, újszlóven *raven* 'egyenes, sík', cseh ~ szlovák *rovný*, -á, -é, *rovina*, lengyel ~ szorb *rownina*, orosz *ravnýj*, *ravnyina* stb. szavakban levő *rov-* ~ *rav-* tövel,

¹ Az adatokat l. MÉSZÖLY i. m., továbbá SIMAI ÖDÖN „Kónyi János újításai“ (MNy. III, 122—6) és „Dugonics András mint nyelvújító“ (NyF. XIV, 45).

² Найдень Геровъ, Ръчникъ на Българский языкъ. Пловдивъ, 1904. 80.

³ A románban is megvan a 'szakadék' jelentésű *rovina* (l. TIKTIN szótárában). Valószínűleg a bolgárból.

amely egy korábbi **orv* töre megy vissza. A *róna* 'árok, út, víztükör' szó eredetére tehát elfogadjuk MÉSZÖLY etimológiáját.

5. A másik 'síkság' jelentésű *róna* főnevünk. Ez nyelvjárásainkban el nem terjedt, tisztán irodalmi használatú szó; korábban 'sík' jelentésű melléknév volt. Irodalmunkban BARÓTI SZABÓ Kisded Szótárában, vagyis 1784-ben fordul elő 'planus' jelentéssel. SÁNDOR ISTVÁN Toldalékában 1808. a melléknévi jelentés mellett már megjelenik a főnévi 'planities' jelentése is. A *róna* melléknévi 'sík, lapályos, egyenes fölszínű' jelentését még CZUCZOR—FOGARASIBAN is megtaláljuk. SÁNDORRAL egyidőben főnévként (pontosabban földrajzi műszóként) használja Dugonics is (Szittyiai Történetek II, 267). Dugonics nyomán 'síkság' jelentésű főnévként behatol a költői nyelvbe (használja Bajza és Vörösmarty is), majd Petőfinél végleg főnévvé válik és így terjed el az irodalmi nyelvben.

Ez a *róna* szavunk a szlovák nyelvből származik, minden bizonnyal felvidéki magyar nyelvjárási közvetítéssel. Az átvett szó egyaránt lehetett mind a szlovák *rovná* 'egyenes' melléknév, mind a szlovák *rovina* 'síkság' főnév, vagy mind a kettő külön-külön is. Lehetséges azonban az is, hogy csak a szlovák *rovina* főnevet vettük át melléknévként és a *róna* főnévi jelentése már az áttevő magyar nyelvjárásban történt másodlagos fejlemény. — Feltehető volna a cseh nyelvből való átvétel lehetősége is, minthogy a csehben is kimutatható az átvétel idején, sőt már jóval korábban is a 'síkság' jelentésű *rovina* (vö. WELESLAVÍN, Nomenclator; COMENIUS, Janua; JUNG MANN, Slovník česko-německý). — A szlovákból való átvétel mellett szólnak azonban a *róna* szó irodalmunkban való megjelenésének alábbi körülményei.

A *róna* 'sík, síkság' adataink szerint a XVIII—XIX. század fordulóján BARÓTI SZABÓNÁL és SÁNDOR ISTVÁNNÁL bukkan fel irodalmi nyelvünkben. Ismeretes, hogy mindketten Kassán, tehát kétnyelvű: szlovák-magyar környezetben működtek évekig. Itt a helybeliek nyelvéből olyan szlovák eredetű magyar tájszavakkal gazdagodott szókinsük, amelyeket otthonról nem ismerhettek. Tudjuk, hogy mindketten azokat a szavakat igyekeztek szótározni, amelyeket szótárainkban nem találtak. SÁNDOR ISTVÁN meg is mondja, hogy szótárába felvett „e, vagy ama Tót vagy Német eredetű Szavat“, ha tapasztalta, hogy azt a magyarok is használják.¹ Ilyen szó több kerülhetett szótárába, és ilyen lehetett a szótárába felvett *róna* is.

6. A *róna* 'árok' és *róna* 'sík—síkság' szavunktól külön kell választani *Róna* helyneveinket, amelyekre vonatkozóan a XIV. századtól kezdve találunk nyelvtörténeti adatokat. Az adatokat l. az OklSz.-ban, CSÁNKINÁL, LIPSZKY-nél és a helységnévtárakban. — *Róna* helynevünk etimológiailag ugyan azonos *róna* 'sík, síkság' szavunkkal, e helyneveink a *róna* 'sík, síkság' szavunk eredetének vizsgálatánál mégsem jönnek számba, mert ezek a XIV. század

¹ „Főképpen az Erdélyiek találnak itten sok olyan szavakat, amelyeket soha az előtt nem hallottak. Ezek rész-fzerént Tótból 's Németből faragott Magyar Szavak. Mert valamint az Erdélyi Magyar Nyelv némelly Oláh Szavakkal meg van motskolva, úgy 's még annál inkább a' felföldi Magyar Nyelv is sok Tót Szavakkal bővelkedik, mellyeket idővel, Nyelvünknek kára nélkül, mind ki lehetne vetnünk. Engem tehát azért senki meg ne támadjon, hogy e' vagy ama Tót vagy Német eredetű Szavat Magyar gyanánt mertem árulni, mert már kijelenttem, hogy mindazon Szavakat öfve akartam gyűjteni, mellyek mind eddig Szókönyvünk kívül maradtak, 's még is majd itt majd amott a' Magyaroknak fájokban forognak, vagy pedig a' régiebb Magyar Könyvekben találtatnak.“ (Toldalék a' Magyar-deák Szókönyvhez. Béts, 1808. VIII—IX. 1.)

óta mind a *rov-* 'egyenes' többől képzett szláv (többnyire cseh ~ szlovák: *rovný, rovná, rovno, rovina*) helynevek pusztá átvételei.

*

Fenti vizsgálódásaink eredményét a következőkben foglalhatjuk össze:

Két *róna* szavunk van. Az egyik *róna* 'árok, út' jelentésű szavunk, amely vagy a bolgár *rovina* 'ua.' vagy a szerb *rovine* 'ua.' átvétele. A másik *róna* 'sík, síkság' jelentésű szavunk, amely a szlovák *rovina* 'síkság' átvétele és valószínűleg a Kassa környéki magyar nyelvjárásból került irodalmi nyelvünkbe.

SULÁN BÉLA

Komisz

1. Nemrégiben kimutattam, hogy a német katonai nyelvnek latin eredetű *Commission* > *Commis* alakjából 'közönséges, nem jó' jelentéssel átvett *komisz* szavunk legrégibb adata 1795-ből való, és hogy a szónak mostani pejoratív jelentése a németben ismeretlen, nyelvünkben fejlődött ki, alkalmasint a múlt század közepe táján (MŰ. XLVII, 79).¹

CSEFKÓ GYULA adatainak gazdag tárházából idézi szavunknak eddigelő nem ismert három előfordulását (MŰ. XLVII, 272). Közülük kettő 1799-ből való, jelentése pedig azonos az átadó nyelvvel.

Nagy súllyal esik latba harmadik adata, mégpedig azért, mert 1654-ből ered, és mert szavunk mai jelentését tükrözi. A jelentésbővülésnek tehát legkésőbbben a XVII. század első felében kellett végbemennie, vagyis két századdal korábban — CSEFKÓ elírásból egy századot mond —, mint ahogy a magam adatai mutatják. Ebből meg az következik, hogy az eredeti jelentéssel való átvételnek még korábban kellett megtörténnie.

CSEFKÓnak Szilágyi Sándortól (TörtTár 1889: 490) átvett idézete Thorday Ferencnek II. Rákóczi György fejedelemhez intézett, 1654. május 2-án Konstantinápolyból kelt jelentéséből ered. Mivel alább kibővítve közlöm az idézetet, e helyütt csak a szorosán szavunkra vonatkozó mondatrészt ismétlem: „...engemet kezde *komiszolni* (komisz embernek nevezni)...”.²

Megszokott óvatosságával előre bocsátja CSEFKÓ, hogy fejtegetései csak akkor helytállóak, ha a Szilágyi közlése alapján idézett *komiszolni* kifejezés nem olvasási, írás- vagy sajtóhiba következménye.

Ez az óvatosság nagyon is megokoltnak látszik. Sőt, úgy vélem, tovább is mehetünk egy lépéssel: a művelődéstörténeti adatok alapján bizvást

¹ A korábban jelzett forrásomból megszerezhetem adataimat az alábbiakkal: „...a többi [porcellán] amolyan *komisz* zöld mázos.” (Vas Gereben: Életk. 92). — „Se hegy, se róna, se ló, se számár, hanem valóságos szvér-vidék, ami *legkomiszabb*.” (Petőfi, 1895. kiad. V, 360). — „...nekem esik [Vahot], hogy én milyen *komisz* fráter vagyok, nemcsak hogy magam elpártolok tőle, hanem még dolgozó társaitól is megfosztom...” (Arany Lev. I, 65). — Mindhárom idézet 1847-ből való. Vas Gereben még eredeti jelentésében használja szavunkat. Petőfinél és Aranyánál már az új jelentés tehető föl.

² A zárójelbe tett három szó nem fordul elő Szilágyinál. Kétségtelenül nyomdahiából került a szögletes zárójel helyébe a zavarkeltő kerek zárójel.

elhagyhatjuk a h a szócskát, és megállapíthatjuk, hogy olvasási vagy íráshibának kell lenni az idézett helyen. A sajtóhiba valószínűségét kikapcsolhatónak vélem, tekintettel arra, hogy a TörtTár 1889-i és 1890-i kötetében a helyreigazítások között nem szerepel a **komiszolni*.

Azt tartja CSEFKÓ, hogy a pejoratív jelentésváltozásnak a *komiszkönyér* gyatra volta az oka, ezért már az idézet korában, vagyis a XVII. század derekán meglehetett a szó mai jelentése.

Hogy a rossz minőségű vitézi kenyérnek ebben a korban is élt a fogalma, bizonyosra vehető. De hasonlóképen bizonyosra vehető az is, hogy nem jelölhették a *komisz* szóval. Nem jelölhették azért, mert szavunk a XVII. század közepén még nem élt.

Az átadó német nyelvben a *Commis* legrégibb adata 1552-ből való, s a *Commisbrot* összetételben mutatkozik. De ebben a korban még a lakosságban a hadsereg szükségleteinek szállítására szóló 'Auftrag' jelentésben élt, később pedig az összegyűjtött 'Vorrat' lett a jelentése. Mármost abban az esetben, ha a XVII. század első felében meglelt volna szavunknak mai jelentése, az átvételnek még a XVI. században kellett volna megtörténnie. De vajjon elegendőnek tarthatjuk-e azt a száz esztendő, amelyik a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig terjedt, hogy a szinte filius ante patrem módján hozzánk került szón az 'Auftrag → Vorrat → katonai, közönséges minőségű → hitvány' jelentésfejlődés végbe menjen (kiváltképpen Erdélyben), sőt igei származék is kialakuljon? És vajjon volt-e ebben a korban Erdélyben olyan intézmény, amelynek jelölésére a *Commis* szolgálhatott volna? Vagy tán az intézménnyel együtt vette volna át Erdély a katonai műszót? Mindezekre a kérdésekre, azt hiszem, határozott nemmel felelhetünk. Az sem szolgál CSEFKÓ föltevésének megerősítésére, hogy Thorday levele után másfélszáz esztendőig nincs nyoma a szónak, kétszáz esztendőig pedig a 'hitvány' jelentésnek. Pedig ebben a korszakban vitézeink minden bizonnal kapcsolatba kerültek a *Commis* intézménnyel.

Ez a korszak magyar ezredeknek az állandó császári hadsereg keretében történt felállításával, 1686-ban kezdődött (vö. LOVÁNYI: MNy. XXXIX, 397). Így kerültek magyar katonák a *Commis* intézménynek hatáskörébe, s így ismerkedtek meg a *Commisbrot*-tal. De magyar megfelelőjét ennek a fogalomnak elég későn, csak a XVIII. század végén mutathatjuk ki. Sokáig tartott, míg a *komiszkönyér* ki tudta szorítani a *vitézi kenyér*, *tábori kenyér* kifejezést. Először PP.-nál marad el a *vitézi kenyér*, nála immár csak a *tábori kenyér* nevezet található. Majd, úgy látszik, *kenyér*-re rövidült a jelölés. Pl. Esterházy Antal kuruc generális 1706–1709-i tábori könyvében (364, 528) csupán ezzel az elnevezéssel találkozunk. Ily módon érthetővé válik, hogy szavunkra 1795-nél korábbi adatot nem tudunk kimutatni.

De mivel Erdély és a Partium területén császári csapatok is állomásoztak a XVII. században, felvetődik az a kérdés, nem szállított-e kenyeret a fejedelemség a császáriaknak kontribúció fejében, hogy aztán ez a kenyér vegye át a *Commisbrot* elnevezést, majd magyar megfelelőjét. Ilyformán Erdélyben született volna a *komisz*. — Ám ezt a föltevést is el kell vetnünk. Az adatok tömegéből, például az 1687-i összeírásokból (MonOkm. XV/2, 236–74) ugyanis az tűnik ki, hogy a kontribúció búzából, zabból, szénából, szalmából, borból, vágómarhából és pénzből állt. Annak, hogy kenyeret is kaptak volna a császáriak, sehol semmi nyoma. Ugyanebben az esztendőben (i. h. 122) jelenti Kálnoki Sámuel, a fejedelemnek Caraffához küldött követe,

hogy értesülése szerint egyes császári csapatoknál „...oly szükségben van némely közlegény, hogy két nap sem kap kenyeret“. Kenyerről beszél ő is, nem *komiszkenyér*-ről, alkalmasint azért, mert a császáriakkal kapcsolatban állók sem ismerték még akkor a német kifejezést.

Az itt elmondottak is, úgy vélem, megerősítik azt a megállapítást, hogy szavunk átvétele nem történhetett korábban, mint körülbelül a XVIII. század második felében.

Szavunk pejoratív jelentését illetőleg úgy vélekedik CSEFKÓ, hogy az a *komiszkenyér*-ből fejlődött ki. Magam valószínűbbnek tartom, hogy a *Commis* cikkek összességéből, főleg a kenyér, egyenruha és lábbeli együtteséből alakult ki az új fogalom.

2. Ezek után tisztában kellett vele lennem, hogy a Szilágyi közölte oklevélben nem állhat *komiszolni*. De természetesen azzal is tisztába kívántam jönni, melyik szó az, amelyet Szilágyi **komiszolni*-nak olvasott. Alább ismeretett adataim alapján arra a megállapításra jutottam, hogy ez a szó csupán csak **komissálni* (**komisálni*) lehet.¹

Sajnos, nem vethettem egybe megállapításomat az eredeti oklevéllel, mert Szilágyi hiányos jelzése: „orsz. lt. Lymbus“ nem volt elegendő ahhoz, hogy a még rendezetlen, vagy ötvenezerből álló oklevél-tengerből kihalász-hassam a keresett levelet. Lehetséges, hogy a rendelkezésemre álló aránylag rövid idő alatt végzett kutatás közben elkerülte figyelmemet. De lehetséges az is — több jel erre mutat — hogy más csoportba került Thorday levele. Bele kellett tehát törődnöm abba, hogy vizsgálódásaim eredményeit ismer-tessem, anélkül, hogy az eredeti oklevelet láttam volna.

Megállapításom két tényezőn épül fel. Az egyik: a Szilágyi közléséből ismert összetűzésnek a magam adataiból kibontakozó és a jelentés megállapí-tását lehetővé tevő háttere. A másik: a **komissál* (**komisál*)-nak a történ-tekkel teljesen egybevágó jelentése.

Vegyük mindenekelőtt szemügyre a **komissál* (**komisál*) szót.

A latinban megtaláljuk a *cōmis* melléknévet és a *cōmissor* (*cōmisor*) igét. WALDE, LatEtWb.³ szerint a melléknév jelentése 'gefällig, entgegen-kommend, freundlich, dienstwillig', az igéé 'einen fröhlichen Umzug halten, umherschwelgen'. CAL. a melléknévet 'nyájas, kegyes', az igét 'vendégeskedem, lakozom' jelentéssel szótározza. PP. szerint a melléknév jelentése 'nyájas, bátorságos', a *cōmessor* alakban kimutatott igéé pedig 'vendégeskedem, dobzódom'.² GEORGES⁸ szerint *cōmis* 'aufgeräumt, launig, munter, frohsinnig u. gegen andere freundlich, gütig, gutmütig, zuvorkommend, nett, höflich'; *cōmissor* (*cōmisor*) pedig 'einen fröhlichen Umzug halten, meist v. jungen Leuten, die zur Nachfeier eines Gastmahls m. Musik. u. Tanz lustig umherzo-gen u. endlich bei einem ihrer Genossen einkehrten, um von neuem zu zechen, umherschwelgen'.³

¹ Szilágyinak két hasonló téves olvasatára mutat rá SZILY (MNY. V, 177, VI, 432), mindkettő szintén a Mon.-ból való. Az egyik helyen *összszesével* áll *vezérével* helyett, a másikon a kétségtelenül hibás *fölszámított* a föltehető *fölvettől* helyett. A két idézet a XVII. századból, ezzel szemben az *összes* is, a *számít* is a nyelvújítás korából való, akár-csak szavunk adatai.

² GEORGES⁸ megemlíti, hogy a *cōmessor* (*cōmesor*) hangalak téves analógiára vezet-hető vissza.

³ A latin szó a görög *χαμᾶζω* átvétele jelentésével együtt.

Lássuk most már, miként alakul hangtani és jelentéstani nézőpontból az átvétel.

A *cōmis* melléknév átvételének föltevése hangtanilag nagyon tetszetősnek mutatkozik. De nem tekintve azt, hogy a latinból igen kevés melléknév került be nyelvünkbe, súlyos jelentéstani akadályok mutatkoznak. A magyar *komisz*-nak mind mostani, mind korábbi jelentésével ugyanis áthidalhatatlan ellentétben áll a latin szó 'gütig, freundlich, höflich stb.¹ jelentése. Annak a föltevésére pedig, hogy a szó mindjárt az átvételkor ellentétes jelentésbe esapott át, nincs semmi okunk. Nyelvünkben az ilyen természetű jelentésváltozások mind jelentésfejlődés eredményei: *büszke* 'büdös → stolz' (EtSz.), *martalóc* 'királyi gyalogos → útonálló, zsvány' (MNY. VII, 37) stb.

Ezzel szemben az igéből való átvételnek sem hangtani, sem jelentéstani akadályai nincsenek. A *cōmissor*: *cōmisor* (*cōmissari*: *cōmisari*)-ból azonosképpen válhatott **komissál* (**komisál*), mint a *gesticular* (*gesticulari*)-ból *gesztikulál*, az *imitor* (*imitari*)-ból *imitál*, a *protestor* (*protestari*)-ból *protestál* stb.² Ami pedig a jelentéstani részt illeti, a második tényező alább következő vizsgálatának föladata, hogy bizonyítsa: a *cōmissor* (*cōmisor*) és nem a *komisz* jelentésének felel meg a CSEFKÓ idézte hely.

Adataim dandárja a Monumenta Historica azon nyelvtörténeti adatokban fölötte gazdag kötetekinek egyikéből való, amelyet a NySz. igen hiányosan dolgozott föl. Ez az ugyancsak Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent Okm. XXIII. kötete. Ügyszólván megtalálunk benne mindent, ami a történeteket, a szereplők egyéniségét, életmódját megjelenteti, továbbá megvilágítja: elfogadható-e az a föltevés, hogy az idézett helyen **komissálni* (**komisálni*) áll. Az alábbiakban persze csak a leglényegesebb részek ismertetésére szorítkozom.

A pofozás két szereplője közül a cselekvő Thorday János, II. Rákóczi György fejedelem konstantinápolyi követe, a szenvedő Romoz János, egyike annak a két fiatalnak — a másik az ugyancsak szereplő Harsányi Jakab —, aki a fejedelem költségén Konstantinápolyban a török deákságot tanulta. Mielőtt azonban az ismertetésbe fognék, kibővítve adom CSEFKÓ idézetét (TörtTár 1889: 489—90): „panaszolkodván amaz elvetemedett Romoz Jánosnak ellenem való cselekedeti felől, intvén gyakorta minden jóra... engemet kezdé *komissolni*, sok törökök lévén itt, melyek értették is az dolgot, megsgégyellém magamat, igazán írom Ngodnak, arcul csapám és küzdőben esvén velem, lenyomám és ha engedem vala, ott bizony szolgálaim megadják vala neki; de felbocsátván, különben nem bántottam, hanem bizony megpofozám... Sok sok illetlen szavait Ngodnak meg nem írom. Látván lator indulatját, úgy kerestem kedvét, hogy tíz oszporát bizony írom Ngodnak, ételére, italára nem költött, hanem mikor latraival vendégeskedett“.

Az alábbi sorok Boldai Mártonnak, a fejedelem hívének 1652. július 27-i leveléből valók (111²): „...[Romoz] igen lassan tanulhat, mert nincsen mód élni, hogy az hodsá házánál lakhatnék, hanem haza kell ide az én asztalomhoz járni nyavalyásnak enni, (kit én nem bánok ugyan) ...sokkal

¹ A magyar igeátvételek rendszeréről készülő munkámban kimutatom, hogy nem állhat meg az eddigi föltevés, amely szerint a latinból úgy történik az ige átvétele, hogy az imperfectum tö -l denominális képzőt kap.

² A közelebbi jelölés nélkül való lapszám a MonOkm. XXIII. kötetére vonatkozik. — Valamennyi levél a fejedelemhez van intézve.

adós most is másoknak...“ — Sebesi Ferenc konstantinápolyi követ 1653. szeptember 14-i leveléből (128): „Harsányi, Romoz uramék is könyörögnek nagyságodnak, ruházatjokra posztót küldene és tanulásokra pénzt...“ — Két hónappal a CSEFKÓ idézte levél után Thorday 1654. július 7-én ezt írja (149): „...az kellett ő neki [Romoznak], hogy az mi társaságunkból kimenjen, most itt való szabados életet él...“ — Ugyanazon a napon jelenti Harsányi (146): „Az mi nézi, kegyelmes uram, Romoz János panaszát, én nem hogy szidalmaztam volna, de sőt ugyan kerülöm, mint az tüzet; az több szokott mesterséges praktikái közül való ez is, hogy másokra való illetlen írásokkal maga rútságát fedezhetné; igazsággal írom nagyságodnak, nem hogy böcsületet, de böcsület s tiszta élet szerető emberek között életet sem érdemlene mindenai eddig való feslett életéért, kit tudni is szégyel ember-séges ember... Tagadja, nem írt nagyságodnak“ — Harsányi 1655. július 22-i leveléből (TörtTár 1889: 672): „Ím kiküldtem kegyelmes uram minapi írásom szerint Romoz János uram levelét, kit Melek Ahmed pasának íratott Nsgod, az micsoda gyermeki stylussal¹ vagyon, láttassa meg Nsgod Majtényi András urammal... nem esik Nsgodnak méltóságára...“ — Sebesi Ferenc követ pedig ezt jegyezte be naplójába 1657. október 18-án (519): „...voltam az Jediculában, Tordai Ferenc és Tisza István, Harsányi Jakab, Zöldfikárral együtt szemben“ — Thorday meg Harsányi a történetek után három esztendővel helyükön vannak, Romoznak nem találjuk nyomát.

Az írások tehát Romozt mint tudatlan, szabados, feslett életet élő embert mutatják be, aki másokat vádoló illetlen állításokkal akarja a maga latorságát fedezni. Azt mondja Thorday, hogy Romoz csak akkor költött pénzt — élelemmel ellátta Thorday meg Boldai —, amikor latraival vendégszolgált. Találhatunk-e olyan embert, akire jobban illik GEORGESnak a *cōmissor* (*cōmisor*) szóhoz adott magyarázata: „...mit Musik u. Tanz lustig umherzogen u. endlich bei einem ihrer Genossen einkehrten, um von neuem zu zechen, umherschwelgen“? Hogy aztán a komiszáló életmódot folytató Romoz megfordítja a fegyvert, és Thordayt vádolja züllött életmóddal, nem meglepő azok után, amiket deáktársa, Harsányi, továbbá Thorday a fejedelemnek jelent.

3. Befejezésül fejtegetéseim eredményeit ebben foglalom össze: 1. Változtatlanul érvényes az a megállapítás, hogy a *komisz* átvétele a XVIII. század második felében történt, a jelentésváltozás pedig a XIX. század közepe táján ment végbe. 2. Thorday Ferenc 1654. évi levelében nem állhat **komiszolni*, csupán csak **komissálni* (**komisálni*) 'dorbézoló életmódot folytatni'.

LOVÁNYI GYULA

¹ A NySz. nem ismeri a *stilus* szót.

A guberál, guba és rokonságuk

A több jelentésű *guberál* ige eredetére eddig csak egy föltételes magyarázat van. ERDŐDI JÓZSEF szerint (Népünk és Nyelvünk IX, 112): „a *guberál* ige... a hazai német *guberieren*-nek olyan alakban való átvétele, mintha latin jövevény lenne, a német *guberieren* pedig talán < olasz *cooperare*“. A hazai német *guberieren* azonban — sajnos — eddig nem került elő. Ami az olasz *cooperare* 'együttműködni, közreműködni' igét illeti, ezt jelentésében és a mögötte létező élet szempontjából nagy szakadék választja el a *guberál* asszociációs körétől.

BÁRCZI GÉZA a pesti nyelvről szóló alapvető tanulmányában (MNy. XXVIII, 91) föl sem veti a *guberál* eredetének kérdését. Csak annyit említ, hogy a *guba* főnév összefügg a *guberál* igével, és 'hogy a *guba* képzése (milyen gyökből?) a ritkább -a képzővel történt.¹ Ez az -a képző, illetőleg szóvég viszont idegen szavak átvételénél éppen nem ritka, a latinositva-magyarosítás egyik ismert tünete: *cigaretta*, *mancsetta*, *masina*, *péllda*, *brosúra*, *biléta*, *cérna* stb. (vö. TOLNAI, Ál-latin jövevénytiszta: Szily-Emlék 84). De itt nem is idegen szónak *guba* alakra magyarosított átvételéről van szó, hanem — amint alább szeretném kifejteni — a *guberál* igéből való *guba* főnévi alak elvonásáról.

A *guba* eredetéről ugyancsak ERDŐDI JÓZSEF írt (i. h.). Szerinte a *guberál* csak *gubera* alakra rövidülhetett (vö. Nyr. XLIII, 267), a további elvonás nem lehetséges. Ezért a *guba* magyarázatát — nem törődve a töle véggépen elszakított *guberál* sorsával — a népi *guba* 'kerek tézsza' szóhoz kapcsolja. Ezt a származtatást, mely szerint a *guba* 'gubacs' jelentése fejlődött volna az 'apró, korongalakú tézsza, mákosguba' jelentésen keresztül 'pénz' jelentéssé, a SzófSz. is elfogadta.

Az alábbiakban azt szeretném bizonyítani, hogy a *guba* 'pénz' szónak semmi köze a *guba* 'tézsza' tájszóhoz, ellenben összefügg a *guberál* igével, utóbbi pedig végső elemzésben héber eredetű.

Mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk ennek a szócsoporthoz a magyar szótári adatait. A *guberál* és a *guba* megvan a népnyelvben, a diáknyelvben, a kártyanyelvben, a familiáris köznyelvben és a jassz-nyelvben.

1. A m a g y a r a n y a g.

A) A n y e l v j á r á s o k. Tapolcáról való közlés: *gubérányi* [kártyázásnál] (Nyr. VIII, 469). A Nyr. közlése nem adja a szó jelentését! — A MTsz. átveszi ezt az adatot *gubérál* címszó alatt, megjegyezve, hogy „kártyázási műszó“, de jelentést szintén nem ad. — SZTROKAY LAJOS közlése (Nyr. XLIII, 267): „*Gubera*. Kemenesben, de általában egész Vasban közismert kártyaműszó. Jelentése: 'megajánlás'. »Mennyi a *gubéra*?« »Öt.« »Hát te mennyit *gubérász*?« »Semmit.«“ A közlésből kitűnik, hogy a jelzett nyelvjárásban a *gubera* névszó mellett él a *guberál* ige is. Ehhez mindjárt itt jegyezzük meg, hogy a közlő pontatlanul állapítja meg a szó jelentését. Lényegileg valóban 'megajánlás', de ez konkrétan mint 'tét' nyilvánul meg, a 'tét' pedig — mint a neve is mutatja — a. m. 'kitenni bizonyos összeget a bank ellenében' (nyilván huszonegyesről lévén szó). A *guberál* tehát mindenképen pénzre vonatkozik. Megerősíti ezt a következő adat is. — VISKI KÁROLY közlése

¹ A *guba*, *gubó* szók rokonítására nézve vö. PAIS: MNy. XXXIV, 238. — P. D.

(Nyr. XLIII, 270): „*Gubera*. Tréfás fölszólító helyett: *guberáld ki* (= fizess, tedd ki, add meg). Az országban szanaszét [!] kivált városiak nyelvében hallható; a néptől nem ismerem. (Vö. *muta* ⇒ *mutasd*).“ VISKI közlése tisztázza a szócsoporthoz értelmét és a *guberál*, *gubera* mellé egy *kiguberál* igét is csatol. Ennek a *kiguberál* igének — mint látni fogjuk — jelentősége van a szócsalád szempontjából. Azt a megjegyzését a közlőnek, hogy a szót „a néptől nem ismeri“, mint negatív bizonyítékot nem tarthatjuk döntőnek. Különben is nehéz megállapítani, mit ért itt a közlő „nép“-en, s egyébként ő maga is állítja, hogy az „országban szanaszét“ hallható kártyázás közben. — SzamSz.: „*guberál* 'fizet'; *kiguberál*, *kigubáz* 'kifizet' (pénzt), tréfás.“

B) Diáknyelv. SCHÖBER BÉLA közlése (Nyr. XXVI, 190): *guberál*, *gusztál* 'megfigyel, vizsgál'. Itt megjegyezhetjük, hogy a *guberál* „új“ jelentésben jelenik meg: szinonimja a *gusztál* igének. A kártyanyelv ismerői előtt (l. alább) ez nem meglepő. Aki *guberál*, az valóban *gusztál* is. A *guberálás* ugyanis úgy történik, hogy a játékos a huszonegyesben a húzott lapot nem nézi meg, hanem az előző alá teszi, és aztán lassan fölfelé csúsztatva fokról fokra találgatja, élvezettel *gusztálva*, hogy milyen kártya lesz: nyerést hoz-e vagy fuccsot, vagy olyan pontot, melynél becsületesen vagy ravaszul meg lehet állni a bankkal szemben. — SIMONYI ZSIGMOND közlése a selmecbányai diáknyelvből (Nyr. XLVI, 245): *guberálni*, *gubázni* 'fizetni'. Itt bukkan föl először a lehetőség a *guba* 'pénz' megszületésére, elvonásképen a *gubázni* igéből. Egyidejűleg (1917.) már van is két adat a *guba* 'pénz' szóra (l. alább).

A *guberál* jelentései az eddigi adatokban: 1. 'kiteszi a pénzt, fizet'; 2. 'kártyát elrejtve *gusztál*'.

C) Kártyanyelv. Z. ZOLNAY VILMOS, A kártya története. 1928.: *guba* 'pénz'; *guba ki!* 'a pénzt kitenni' (kártyázásnál); *guberálni* 'a téteket kitenni'.

D) Familiáris köznyelv. CzF., BALLAGI nem ismerik a szót. — BALASSA szótára (1940.) pontosan definiálja: *guberál* 'kirak (pénzt) kártyajáték közben'; *kiguberál*; *guba* 'pénz, készpénz'. BALASSA értelmezéséből hiányzik a *guberál* 'kártyát *gusztál*'. — Saját emlékezetem alapján, amit újabban mások is megerősítettek, megtoldhatom a *guberál* jelentését egy harmadikkal. Mikor az első világháború után fűtőanyag-szűkében volt Budapest, a hatóságok megengedték az egyik szemét-lerakódóhely, az úgynevezett Cséry-telep kitermelését. Már előzőleg rájött a környék lakossága, hogy a telep anyagából ki lehet kaparni használható fűtőanyagot, szemétbe került szén-, és koksztmaradványokat. Ezeket a koksztkeresőket, koksztbányászokat akkor *guberálók*-nak nevezték. Följegyzéseim nincsenek erre vonatkozólag, de az akkori újságokból meg lehet állapítani a szó létezését. Barátaimtól e cikk írása közben hallottam, hogy 1945-ben, amikor Kolozsvárott éltam, Budapesten a szemétben, romokban turkálókat ugyancsak *guberáló* néven nevezték.

E) Jassz-nyelv. A jassz-szótárak gazdag adatokat szolgáltatnak a *guberál* szó családjára. Ezek és a hármas jelentés egyúttal utat is mutatnak a szó eredetének nyomozására. — JENŐ—VETŐ, A m. tolvajnyelv szótára. 1900.: *guberál* 'keres'. — A tolvajnyelv szótára. Államrendőrség. 1911.: *chavure* 'rejtekhely'; *kabore* 'olyan hely, ahol a lopott tárgyat elrejtik, elássák'; *guberál* 'keres'; *kiguberál* 'a pénzt a balekkal a bankba kell tétetni'. A kiad-

vány az utóbbi szót a *besíttoltatni* címszó alatt közli; a fogalmazás nyilván pongyola: a *kiguberál* a *kiguberáltatni* helyett áll. — VELLEDETS LAJOS, A link nyelv (MNY. XIII, 60): *guba* 'pénz'. — KABDEBÓ, Pesti jassz-szótár. 1917.: *guberálni* 'keresni'; *gubersátán* 'házkutatás'; *gubra* 'pénz'. Utóbbi alak átmenet a *gubera* és a *guba* között. — SZIRMAY—BALASSA, A m. tolvaj-nyelv szótára. 1924.: *guba* 'pénz, a rendelkezésre álló készpénz'; *guberálni* 'kitenni a tétet, megmutatni'.

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a *guberál* igének háromféle jelentése van a magyar nyelvhasználatban: 1. 'keres, kiásással keres'; 2. 'kiteszi a pénzt, fizet'; 3. 'elrejtve, eltakarva gusztálja a kártyát'.

Miképen lehetséges ugyanegy szónak ez a látszólag egymástól annyira eltérő háromféle jelentése? Lehet-e közös nevezőre hozni és egymásból származtatni ezeket a jelentéseket? Mi a szónak ősi jelentése? Melyik az a nyelv, amelyben ez a jelentés megtalálható? A magyarban 1879-nél régebbre nem tudunk visszamenni, ami persze nem jelenti azt, hogy a *guberál* nem élt nyelvünkben esetleg jóval ez időpont előtt is. Az efféle sehová sem tartozó, irodalmi menlevéllel nem rendelkező fattyú-szavakat (Z. ZOLNAY VILMOS elnevezése) nem szokták bebocsátani a szótárakba; csak azóta nyertek jogot, amióta nyilvánvalóvá lett, hogy a nyelv életében milyen nagy szerepet játszanak a népi, familiáris szavak. A *guberál* magyar alapszaváról nem tudunk, pedig a szó jellege származékra vall. (A *guba* későbbi fejlemény, erről alább szólunk.) Az *-erál* végű igék — az ismeretlen eredetű *kunyerál* kivételével — rendszerint latin vagy német eredetűek: *fuserál* (német), *macerál* (latin), *temperál* (latin-német stb.), bár van cigány eredetű is: a jassz *vakkerál* 'dicsér', amely viszont megvan a német tolvajnyelvben is (*vakkerav* 'plaudern'; vö. POLZER alább i. m.). Így — tekintettel a jassz-alakokra — természetes a gondolat, hogy a *guberál* eredetijét a német tolvajnyelvben keressük.

2. Rotwelsch.

POLZER, Gaunerwb. München, 1922.: *Kabore*, *Kawure* 'Versteck-Verstecksort'; *Koberer*, *Kober* 'Gaunerwirt' [orgazda egyúttal és tolvaj, rejtegető]; *Kuberer* 'Polizeikommissär, der die Aufsicht über die öffentlichen Dirnen hat'; *kuberieren* 'zahlen'; *Keber*, *Kewer* 'Grab, Grube, Höhle, Versteck'; *Kiberer*, *Kiwerer* 'Detektív'. Szándékosan idézem POLZERBÓL a látszólag ide nem tartozó szó-variációkat is, mert a jasszban és a rotwelschben mindenfajta hangkombinációk és jelentésváltozások lehetségesek: nincs szokás-norma, irodalmi tekintély, amely megmerevítené a nyelvet, és kiküszöbölné a sokszor játékos, szeszélyes képződményeket. Legyen szabad itt arra emlékeztetni, hogy a magyar jasszban JENŐ—VETŐ (1900.) óta közismert a *kiberer* 'detektív'. Említsük még meg, hogy POLZER gyűjteménye aránylag igen modern, de anyaga nyilván régebbre mutat vissza. — E. NASCHÉ, Die Gaunerspr. (Wien, 1910. 146): *kwure* 'Grab, Versteck'. — A rotwelsch *Kuberer* megvan AVÉ-LALLEMANT nagy gyűjteményében (Das deutsche Gaunerthum IV. köt. Leipzig, 1862. 555), egy olyan szócsalád keretében, ahol — a tolvajnyelvekre jellemzően — sokszor egy szón belül is a legkülönbözőbb jelentések kerülnek össze: *Keber*, *Kabber*, *Kewer* 'das Grab, Grube stb.'; *Kabore* 'das Begräbnis, Grabmal, Grube, Versteck, der Versteckort, das Versteckte'; *kabern*, *kabbern* 'graben, verscharren'; *Koberer* 'der Wirth, besonders Gaunerwirth [nyilván azért, mert orgazda, aki elrejtí a lopott holmit], der Zuhälter einer öffentlichen Dirne'; *kobern* 'coire' [talán a 'fedezés' gondolata alapján];

Kuberer 'der Polizeikommissar, der die Aufsicht über die öffentlichen Dirnen hat'; stb., stb. — R. FRÖHLICH, Die gefährlichen Klassen Wiens. Wien, 1851. (idézi F. KLUGE, Rotwelsches Quellenbuch. Strassburg, 1901. 399): *Kabber* 'die Grube, das in die Erde gegrabene Loch stb.'; *kabbern* 'graben'; *Kabore* 'der Ort, wo etwas, besonders gestohlenes Gut und Diebswerkzeug vergraben oder versteckt sind, auch der vergrabene oder versteckte Gegenstand selbst'. — C. W. ZIMMERMANN, Die Diebe in Berlin. Berlin, 1847. (idézi F. KLUGE i. m. 379): *Kabohre* 'jede verwahrlich niedergelegte oder verborgene Sache'; *verkabohren* 'eine Sache *kabohre* (verwahrlich, sicher) verstecken'; *kabohrt die Muddelai* 'versteckt die Karten'. — Rotwelsche Grammatik. 1755. (idézi F. KLUGE i. m. 240): *kabern* 'verstecken, bergen, graben'. — Inquisitions-Acten. 1745. (idézi F. KLUGE i. m. 232): *vercapern* 'verscharren'.

A rotwelsch adatokból két olyan jelentés hámozható ki, amely a jassz *guberál* jelentéseivel kapcsolatba hozható: 1. 'fizet'; 2. 'elás, elrejt'. Az utóbbi jelentést megerősíti a rotwelsch szó zsidó-német (jiddisch) őse.

3. Jiddisch.

A héber adatokra, mint a rotwelsch szócsoporthoz előzményeire AVÉ-LALLEMANT i. m. 445 utalt: *kowar* 'er hat begraben'; *kewer* 'das Grab'; *kewuro* 'das Begräbnis'; *bekabern* 'begraben'. — E. NASCHÉR, Das Buch des jüdischen Jargons. Wien, 1910. 60: *kwores* 'Begräbnis'.

A rotwelsch adatok és a magyar szó azonosítása mindenekelőtt hangtani akadályokba látszik ütközni. Az idegen alakok mind zöngétlen kezdetűek. A *k* > *g* változás azonban a németben is, a magyarban is általános jelenség, s így mind az idegen nyelvi zöngés szókezdő, mind a magyar zöngésülés föltehető. — A középfelnémetben gyakoriak az ilyen alakpárok: *kratte* ~ *gratte* 'Korb'; *kollier* ~ *gollier*; *koller* ~ *goller* (vö. magyar *gallér*, LUMTZER—MELICH, DOLw.); *kölsch* ~ *golsch* 'kölnisches'; *kugel* ~ *gugel* 'Kapuze' (< középlatin *cuculla*); stb. A *k* ~ *g* változást GRIMM szótára hosszasan tárgyalja a *K* és a *G* címszó alatt (IV, 1109 és V, 2). A középnémet *k*-nak a délnémetben gyakran *g* felel meg, a Lautverschiebung-törvény ellenére: az alnémet *kiwīt* megfelelője a középfelnémetben *gībiz*, a korai felnémetben (bajor-osztrák) *geibitz* (vö. KLUGE—GÖTZE, EtWb.), mai alakja: *Kiebitz*. Idegen szavak szókezdő *k*-ja a németben gyakran *g*-vé lett, vagy legalább is *k* ~ *g* váltakozást mutat: lat. *carrus* > ófn. *garra*, *carra*, *charra* > úfn. *Karren*; délnémet alakok: *Gaspar*, *gutsche* stb. — A *k* ~ *g* váltakozás megvolt a középkori latinban is: *crupta* ~ *grupta* (> ném. *Gruft*) 'kripta' (KLUGE—GÖTZE, EtWb.) stb.

A jövevényszavak szókezdő *k*-jának a zöngésülése a magyarban is gyakori jelenség: ném. *kavalier* > m. *gavallér* (KNIEZSA: MNy. XXIX, 146; EtSz.) stb. A magyar nyelvjárásokban is gyakori a szóeleji *k* ~ *g* váltakozás: *kóklér* ~ *gauklér*, *krajcár* ~ *garajcár*, *kréta* ~ *geréta* (MTsz.); vö. még *Gálló* ~ *Kálló* (MNy. XVI, 37).

Ha a hangtani nehézségeket elhárítottuk tekinthetjük, további kérdés, miképpen képzelhető el a *guberál* hármas jelentésének kialakulása?

A szó ősi jelentése a héber-jiddisch alakokból megállapíthatóan: 'elás, eltemet'. A német tolvajnyelv a szócsaládot abban a három gondolatkörben alkalmazta, amely az alvilág életének leginkább megfelelt: a lopott holmi elrejtése és elővétele; a prostitúció és a rendőrség; a kártyázás. Az első csoportba tartoznak: *Kewer*, *Keber*, *Kabore* 'sír, rejtékhely'; *Koberer* 'or-

gazda'; Kober 'kocsmáros'. A másodikba: kobern 'coire'; Kuberer, Kiberer 'puella-ellenőrző rendő., detektív'. A harmadikba: verkabohren, kaboren 'elrejtteni a kártyát'; kuberieren 'elővenni a pénzt, fizetni'.

Állapítsuk meg, hogy a végső fokon héber-rotwelsch eredetű *guberál* a magyarban teljesen levetkőzte „tolvaj”-jellegét és a familiáris élet kedélyes szava lett. A magyar jelentésmegoszlás a következőképpen alakult: 1. A szó legősibb jelentését látszik őrizni a *guberál* 'kocszot keres, kiás, szeméttelenen keresgél'. Ezt a 'keres' jelentést regisztrálják az első jassz-szótárak, amikben a *guberál* szó előfordul (JENŐ—VETŐ, 1900.; Rendőrség, 1911.). Itt tulajdonképpen az történt, hogy a *guberál* — ősenek 'elás' jelentése helyébe — fölvette a *kiguberál* ellenkező: 'kiás' jelentést. Hasonló a *bogoz* szónak 'esomóz' és 'esomót kiold' kettős jelentése. — 2. A *guberál*, *kiguberál* 'kiteszi a pénzt, fizet' jelentése már a kártyázás körébe tartozik. A pénzt, ami a zsebben van elrejtve (ha ugyan nem „link” a tét), ki kell guberálni, azaz elővenni, megmutatni, hogy létezik, és letenni az asztalra, nehogy letagadható legyen az összeg... Itt is azonosul a *guberál* a *kiguberál* jelentésével. Később a pénzletétel azonosult magával a fizetéssel, a pénz fogalmával. Így vált szükségessé a *guberál* igéből a *gubera* (VISKI, 1914.):> *gubra* (KABDEBÓ, 1917.):> *guba* 'pénz' (VELLEDITS, 1917.) elvonása. Fordítva: a *gubra* és *gubera* alakokat a *guba* szóból nem lehetne megmagyarázni! Hasonló elvonások: *blamíroz*, *blamál*:> *blama*, *zabál*:> *zaba*, *kajál*:> *kaja*, *kapál*:> *kapa*, *himbál*:> *himba-limba* 'hintá' (MTsz.). — 3. A harmadik jelentés: 'elrejtve gusztálja a kártyát' elég korán, a jassz-szavak szótározása előtt jelentkezik (SCHÖBER, 1897.), mégpedig a diáknyelvben, ahová nyilván a kártyások szókészletéből került. Ez a jelentés is levezethető az ősi héber 'elás → elrejt' jelentésből.¹

A *gubáz* alak vagy magyarosabb változata a *guberál* igének, vagy pedig a *guberál* igéből elvont *guba* visszaképzése igévé. Valószínű, hogy a *guba* elvonását a régebbi *guba* 'ruhaféle' és *guba* 'gubacs' szavak létezése is elősegítette. — Egyelőre megmagyarázatlan marad a *gubersátán* 'házkutatás'. — A jassz *kiberer* 'detektív' mindenképpen rotwelsch eredetű. A szónak azonban a magyar nyelvtudatban már semmi kapcsolata nincs a *guberál* jelentéscsoportjával.

Az elmondottak után nem valószínű tehát, hogy a *guba* 'mákosguba' szóból lett volna a *guba* 'pénz', majd ebből képződött volna a *guberál*. Sokkal inkább föltehető, hogy nyelvünk *guberál* szava héber-rotwelsch eredetű, s a *guba* 'pénz' szó ebből való magyar nyelvi elvonás. Ez utóbbi magyarázat tehát egy többzezeréves nyelvi és társadalmi múlthoz kapcsolja ezt a familiáris-népies szavunkat. Tegyük még hozzá, hogy a szó a héber óta csak a magyarban jutott a köznyelv szintjére. A magyarban — jelentéseivel is, alakjaival is — színesíti és gazdagítja a beszélt nyelvet.

ZOLNAI BÉLA

¹ A kártya guberálásának ősi 'eltemet' jelentéséhez van egy analóg kifejezés a baccarat-játékban: azt a dobozt, ahová a lejátszott kártyákat dobják, *koporsó*-nak nevezik.

Kicsiny a bors, de erős

Anonymus (18.) szerint Bünger fia, Bors azt a megbízást kapja, hogy erősítse meg gyepűakadályokkal a lengyel határt, és alkalmas helyen építsen várat az ország őrizetére: „*Borsu vero accepta licentia egressus felici fortuna collecta multitudine rusticorum iuxta fluvium Buldua castrum construxit, quod vocatum est a populo illo Borsod eo, quod parvum fuerit*“.
(PAIS, MAN. 48: „*Bors* pedig, miután elbocsátották, jó szerencsével nekivágott a dolognak, és a nagy számban összegyűjtött parasztsággal a Boldva vize mellett várat építtetett; ezt az a nép *Borsod*-nak hívta azért, mivel kicsiny volt“.)

A *Bors* személynév -d képzős származékával kapcsolatban PAIS, MAN. 108 azt írja, hogy „Anonymusnak a szó kicsinyítő szerepére vonatkozó megjegyzése a legelső magyar nyelvtani megállapítás“. Ugyanígy nyilatkozik PAIS másutt is (Script. I, 58): „*Borsod* a nomine *Borsu* per suffixum -d diminutiva linguae Hung. notans derivatum est. Cum An. formam in suffixum exeuntem vim diminutivi habere indicat, primam animadversionem legis cuiusdam ad grammaticam linguae Hung. attinentis reliquit.“ — Anonymus efféle nép-, személy- és helynévmagyarázatait jól ismerjük: 11: „*Menu-morout* eo, quod plures habebat amicas“; 12: „locum, quem primo occupaverunt, *Muncas* nominaverunt eo, quod cum maximo labore ad terram, quam sibi adoptabant, pervenerant“; 13: „ab *Hungu* omnes sui milites vocati sunt *Hunguari*“; 20: „in loco illo, qui dicitur *Esculeu*, fidem cum iuramento firmaverunt et a die illo locus ille nuncupatus est *Esculeu* eo, quod ibi iuraverunt“; 32: „rex Samuel, qui pro sua pietate *Oba* vocabatur“; 40: „ubi hec omnia fuerunt ordinata, Hungarii secundum suum idioma nominaverunt *Scerii* eo, quod ibi ordinatum fuit totum negotium regni“; 47: „*Zecuseu* eo, quod sibi sedem et stabilitatem constituit“; 48: „fluvius ille ab Hungaris vocatus *Loponsu* eo, quod Romani propter metum Hungarorum latenter transnataverunt“; stb. L. PAIS megjegyzését a *Szerelmű* összevetéséről (Script. I, 57, 47): „e lusum auctoris proprio emanavit, quo is vocabula saepe derivare solitus est“. Valóban van köztük, amelyik megállja a helyét, de még több, amelyik csakugyan nem egyéb játszadozásnál.

Borsu-val találkozunk a 34. fejezet végén is, a Garam mellett: „in vertice unius altioris montis castrum fortissimum construxit, cui nomen suum imposuit proprium, ut castrum *Borsu* nuncupatur“; majd a zólyomi erdőségekben: „maximam munitionem de lapidibus facere precepit, quod nunc castrum *Borssed* (recte: *Borssod*) *Zouolvn* vocatur.“ Tehát az egyik erősséget *Bors* (*Bars*)-nak, a másikat *Bors(s)od*-nak, a harmadikat hasonlóképen *Borsod*-nak nevezik el „eo, quod parvum fuerit.“ Ne felejtjük el, hogy a 18. fejezet „kicsiny“ *Borsod* vára is „erős sereg“ (valida manus) befogadására és „collecta multitudine rusticorum“ épült. Kérdéses tehát, hogy a *Borsod* szóval kifejezésre juttatott „kicsinység“ csak a várra vonatkozik-e, és nem céloz-e egyúttal a névadó *Bors*-ra, vagyis a *bors*-ra is?

A kérdést az idézett három Anonymus-részlet segítségével bajosan lehet megoldani. Mint utólag látom, PAIS megállapítását ZOINAI GYULA (MNY. XXIV, 114) nem fogadta el: „A nép a várat *Borsod*-nak nevezte, de

mikor a NÉVTELEN ennek az elnevezésnek az alapjául a vár kicsinységét hozza fel, szerintem egyszerűen a bors-ra gondolt, hiszen a bors valóban kicsiny jószág (vö. a közmondással: Kicsiny a bors, de erős), és nem valószínű, habár Párizsban tanult is, hogy a *Borso-d* névnek éppen a kicsinyítő képzős alakjánál fogva gondolta volna a vár elnevezését olyan találónak. — Válaszában PAIS (uo.) hivatkozik arra, hogy Anonymus *Borsod* vára nevét alkalmasint mégis csak építettőjének, *Borsu* (*Bors*) vezérnek a nevéből magyarázza, hiszen hasonlóképen alakulnak szerinte a következő helynevek is: *Csanád vára*, *Tas vára*, meg *Tas vására*, *Örsúr vára*, *Korcán vára*, *Ketelpataka*, *Tarcal hegye*, *Vajta földje*. A 34. fejezetben Anonymus egyenesen megmondja, hogy *Borsu* várára a névadó vezér „a maga tulajdon nevét ruházta rá: nomen suum imposuit proprium”. Az állítólagos „kicsiny a bors...” képzet pedig éppenséggel nem akadályozza Anonymust abban, hogy a *Bors* nevű várat „igen erős”-nek („castrum fortissimum”) ne jelezze. Ennélfogva — PAIS szerint (i. h. 115) — „joggal tehetjük fel, hogy az egyik név (*Borsod*) kicsinyített és a másik név (*Borsu*) rendes formájából vont következtetést az elnevezett tárgyak nagyságára, illetőleg azt gondolta, hogy *Borsod* vára kicsinysége miatt nyerte építettője nevének kicsinyített formáját”. Mindenesetre PAIS is rámutat arra, hogy a következő mondat nem kedvez magyarázatának. Itt ugyanis egy kőből épített, igen nagy erősségről olvashatunk: „maximam munitionem de lapidibus facere precepit”, „amelyet most *Borssed Zouolvn* várának neveznek”. Hogy azután a *Borssed* másolási hiba *Borssod* vagy *Borsod* helyett, PAIS kétségesnek jelzi, mivel szerinte inkább *Borsu Zouolvn* alak volna várható.¹ De a szövegben mégis csak *Borssed Zouolvn* áll. Így a felmerült probléma magából az Anonymus-szövegből aligha oldható meg.

Kérdésünkre valószínű választ kapunk a középkorban Magyarországon is rendkívül elterjedt Nagy Sándor-regényből, amelynek ismeretét Anonymus részéről eddig is számon tartották (vö.: JAKUBOVICH EMIL: Script. I, 27; PAIS DEZSŐ: Script. I, 36, 3. jegyz.; GYÓRY JÁNOS, P. mester párizsi tanulmányai: Magyaraságtudomány 1942: 20; a régebbi irodalomban: MARCZALI HENRIK, Béla király jegyzője: EPhK. I, 360; a Sándor-regény világirodalmi jelentőségére vonatkozólag I. J. BERTELSZ, Roman ob Alekszandre. Moszkva — Leningrád, 1949. és A. B. RANOVICS, A hellénizmus és történeti szerepe. Bp., 1952. 86). A Sándor-regényben kétszeres jelentősége van a kicsinységnek. Először is a világhódító makedón sereg „mindig mint fegyelmezett kisebbség győz az óriási barbár tömeg fölött” (KARDOS TIBOR, A magyarság antik hagyományai. Bp., 1942. 15), s Anonymus nem egy ilyen helyet vesz át szó szerint a regényes Alexander-életrajzból, illetőleg a közvetlenül használt „Historia de preliis”-ből; Álmos buzdító beszéde (8.) például Leo nápolyi archipresbyter 1,37., 1,2., 2,7. és 2,16. fejezeteiből van összetoldozva. Másodszor — és ez most nagyobb fontosságú számunkra — az egész regény már görög fogalmazásában is (pl. Pseudo-Kallisthenes 2,15) következetesen hangsúlyozza a makedon király kicsinységét, akár ironikusan, szembeállítva a perzsa vagy az indiai uralkodó képzelt nagyságával: 1,38: „dedecus est tam lucidissimo atque magnificentissimo imperatori dirigere parvohominem

¹ Nb. PAIS: Script. I, 76, 4. jegyz.: „Fieri potest, ut pars -sed vocabuli *Borssed* nihil aliud nisi coniunctio Latina *sed* sit.” Vagyis a *Borssed* -*sed* részében a latin *sed* kötőszó kereshető. — P. D.

talia verba... Tu, qui magnus et excelsus es, cum conveneris pugnaturus mecum et viceris, non habebis laudem, quia latrunculum vicisti"; a levél végén: „a te, qui magnus es, ego, qui parvus sum, cantram auream recepi"; 3,2: „nos, qui parvi sumus, ad magnitudinem vestri culminis venire optamus, quam Graeci non habent"; akár pedig a szó testi értelmében: 1,36: „ostenderunt ei — sc. Dario — depictam imaginem Alexandri, dedignatus est eum pro parvitate formae eius"; 2,15: „Perses despexerunt vultum Alexandri eo, quod esset parvus, sed ignorabant, qualis virtus et audacia erat in tali vasculo"; 3,4: „Porus gavisus est... indignum ducens corpus Alexandri, confidens in altitudine sua, habens enim cubita quinque despiciens Alexandrum, quia habebat cubita tria". — A párviadalban azután természetesen a „kicsiny" Nagy Sándor marad felül, mint a bibliai Dávid a „hat sing és egy arasz" magas Góliáttal (I. Sám. 17:4), az „ὄλιγος τε καὶ οὐτιδανός καὶ ἄκικυς" Odysseus a „nagy és szép" küklópsszal (Od. IX. 513—5.), a római Manlius Torquatus a „félelmetes nagyságú" gallusszal (Gellius: Noctes Att. IX. 13, 7.: „qui et viribus et magnitudine... ceteris antistabat"), vagy a „minimus" Botond a „sicut gigans" göröggel szemben (Chron. saec. XIV. c. 62., vö. Simon de Kéza c. 42.).

De legérdekesebb a Sándor-regénynek az a része, amelyben Darius gyalázkodó hangú levelével együtt egy marék mákot (1,40: „sementem papaveris"; PFISTERnek a Leo-szöveghez írott megjegyzésében: „Sesamkörner") küld Nagy Sándornak ijesztésül: „Vide itaque, quia si hoc mensurare potueris, pro certo mensurabitur populus meus." Nagy Sándor elolvassa a levelet, megkóstolja a mákot és így szól (1,41, I.): „Video, quia homines illius multum sunt, sed sicut hoc semen, molles sunt." A célját tévesztett küldeményt pedig — borssal viszonozza: „ut cognoscas, quia multitudinem papaveris sementis vincit fortitudo huius parvissimi piperis." Darius, mikor megtudja követeitől, hogy mit mondott a mákra Alexander („Multi sunt, sed molles"), szájába veszi a borsot, beleharap és könnyezve állapítja meg: „Pauci sunt, sed duriores." (1,41, III.)

Érdemes volna kitérni a latin nyelvű Sándor-regénynek Anonymuséinál nem különb aitiológiai helynévmagyarázataira; például 1,31: midőn a katonák sehogysem tudják elejteni az újukba kerülő szarvast: „ille autem apprehendit arcum et sagittam, dixit militibus suis: »Sic sagittatis!« — et continuo sagittavit eum, et usque hodie vocatur locus ille *Sagittarius*"; 1,33: „Alexander contristatus est precipitque, ut fabricaretur civitas, imponens illi nomen *Alexandria*"; stb. Utalni lehetne a számtani stílusbeli egyezésen túlmenőleg olyan mozzanatokra, mint amilyen Darius szimbolikus jelentőségű hármasként Nagy Sándor számára (1,36—38; vö. Ps.-Kallisth. 1,36). Mindez azonban már túlvezetne bennünket alacsonyra tűzött célunkon.

Elégedjünk meg — ZOLNAITól függetlenül — annak megköszönésével, hogy a Sándor-regényt jól ismerő Anonymus a *Bors* vezér építette *Borsod* várának nevéhez nem nyelvtani magyarázatot akart fűzni, hanem csak tréfásan („per risum", mint 15. fej.) célzott a régi magyar közmondásra: *Kicsiny a bors, de erős*.

A közmondás régisége mellett bizonykodik az a körülmény, hogy hasonló értelmű idegen párjaiban: *Dans les petites boîtes sont les bons onguents. Lass die Kleinen unveracht't, denn sie haben oft grosse Macht.* nem találkozunk a borssal. BARANYAI DECSI JÁNOS alaposan feldolgozta a humanista paroimia-

gyűjteményeket, mégsem említ „Adagia“-jában (1598. 242) a *kúczin az bors, de erős* megfelelőjeként közelebbit, mint ezt a latin szólást: *Tydaeus corpore, at Hercules*. Ugyanígy — a hagyomány közbeeső láncszemeit mellőzve — FR. J. HARTLEBEN, *Dictionarium paroemiarum*. 1818. 245: *Corpore Tydaeus, animo Hercules*; *klein von Leibe, gross von Muth und Tapferkeit*. Ez persze nem egyéb, mint az Ilias V. éneke 801. sorának: *Τυδεύς τοι μικρὸς μὲν ἔηρ δέμας ἀλλὰ μαχητής* latin parafrázisa. BALLAGI MÓR (Magyar példabeszédek. 1850. 58) Ovidiust hozza fel párhuzamul: *A cane non magno saepe tenetur aper*; német: *Kleine Leute sind bald in Harnisch*. Közmondásunkat KIS-VICZAY PÉTER (Adagia. 1713. 4) alkalmasint a rím kedvéért toldotta meg: *Kicsiny a bors, de erős és gyors*. Ennek legközelebbi párját pedig egy nápolyi szólásmondásban találjuk meg, amelyet Petronius *piper, non homo* kifejezésének magyarázatául L. FRIEDLAENDER említ az olyan emberről, „qui sagacitate, alacritate et acumine valet”: *è tutto di pepe* (Petroni *Cena Trimalchionis*.² 1906. 258).

A magyar mesék kicsinyke termetű, de óriási erővel rendelkező *Borsszem Jankó*-jának (*Bors Jancsi, Babszem Jancsi, Máknymák ember*, aki „nagyerejű, nagyehető, falánk, hányaveti, a monda hőseit rendre legyőzi”; vö. IPOLYI ARNOLD, *Magyar Myth*. I, 186 kk., 216, 283; SOLYMOSSY SÁNDOR, A népmesék eredetkérdéséhez: *BpSzemle* 1939: 167—75) is másutt valamelyik ujj felel meg: *Petit Poucet*; *Daumesdick*, *Däumling*; *Hüvelyk Matyi, Hüvők Jancsi, Hüvely-pici*; *Мальчик с пальчик*; stb. Az albánoknál „Dió”, az erdélyi örményeknél „Mogyoró” a kis hős neve, mint erre KERÉNYI (Árpád és a növényi termést jelentő magyar személynév: MNy. XXVII, 104) rámutat.¹ A *Borsszem-gyerek* neve mögött rejlő gondolati háttér fejtegetése közben — SCHULZE, *Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen* nyomán — ugyanitt veti össze KERÉNYI a languedoci francia *Peperet*, *Piperaci*us, újfrancia *Pébrac*, *Pibrac*, német *Pfefferkorn* tulajdonneveket egy római epigramma (*Anth. Lat.* I, 209, 3, p. 151 Riese) következő sorával: *piperis exigui formam vix corpore complex*; de idézhette volna a vers 9—10. sorát is: *lendis* (a tetű petéje; *lentis*?) *forma tibi, statu non transilis ova, aequalis piperi par est tibi forma cumini*.

Távolabb vezetne a reális viszonyokat tükröző „kicsiny, de erős” mesehős nevének, alakjának és szerepének összehasonlító vizsgálata. Más összefüggésbe kívánczik például a „nagy” Herakles mellett a „kicsiny”, de máris kígyókat fojtó Hérakliskos alakja (vö. BORZÁK, *The Koryak Christophoros*: *Folia Ethn.* I, 227; *Hercules pusillus*-ra vonatkozólag l. L. PRELLER, *Röm. Myth.* II³ [1883.], 298, 3). De af entebb már említett mitológiai vagy legendás személyeken kívül közvetlenül idetartozik nemcsak az *árpaszem Ječminek*, a morva jobbagyságnak II. Józseffel is azonosított védelmezője, akit üldözött anyja az árpaföldön hozott a világra (KERÉNYI: i. h. 104, 2. jegyz.), hanem a kukorica között talált *Kukorica János* is, aki „munka s ütleget között” nevelkedik, „nagyon kevés örömeben” részesül „tüskés életében”, de azután erejével segít a bajba jutottakon, vitézkedik, jobbagyaivá teszi (!) a „kamasz” óriásokat, és végül is bejut Tündérországba. De ezek tárgyalása már a mesekutatók és a magyar irodalomtörténészek feladata.

BORZÁK ISTVÁN

¹ A 96. l. jegyzetben idézett török példákhoz vehetjük még Attila legkisebb fiának, *Ernac*-nak a nevét is: *ärngäk* 'Finger', 'Däumling'; FR. ALTHEIM, *Attila und die Hunnen*. 1951. 155.

Török női méltóságnév a magyar kútfőkben

A magyar történeti kutatás sokat foglalkozott azzal az ellentmondással, amely elbeszélő kútfőinkben Endre, Béla és Levente Árpád-házi herceg származása tekintetében fennáll. A nagyobbik Gellért-legenda, valamint a Zágrábi és Váradai Rövid Krónika a három herceget Vazul fiának mondja. Anonymus szerint viszont atyjuk Szár László volt, s ugyanezt a nézetet fejt ki a hun-magyar krónika, illetőleg az ezt folytató Kézai és XIV. századi krónikafeldolgozások.¹ A legteljesebb szöveget őrző Képes Krónika a következőket mondja: „Némelyek' azt hagyták ránk, hogy ez a három testvér Vazul herceg fia volt valami Tatun nemzetségbeli leánytól és nem törvényes házasságból származtak, s nemességet is e kapcsolat révén Tatuntól szereztek. Bizonyosan hazugság ez és nagyon rosszul beszélik el. Mert anélkül is nemesek ők, minthogy Szár László fiai, aki, mint mondják, Oroszországból vett feleséget, kitől ez a három testvér született.”²

A forráskritikai kutatás megállapította, hogy a régi Gestában, mely a későbbi forrásoknak alapul szolgált, az volt, hogy a három testvér Vazul fia volt, s a krónikák „tradunt quidam“-mal kezdődő idézett szövege vitatkozás az eredeti forrás felfogásával szemben.³

Amennyire világos az, hogy Vazulnak kellett szerepelnie az eredeti forrásban a három testvér atyjaként, annyira tisztázatlan, hogy mit tartalmazott az őskrónika Vazul feleségéről, Tatunról. A krónika szerint ugyanis a régi szöveg a három testvérről a következő „hazugságokat“ állította: 1. „valami Tatun nemzetségbeli leánytól származtak“ (ex quadam puella de genere Taton); 2. „nem származtak törvényes házasságból“ (non de vero thoro ortos esse); 3. „e kapcsolat révén szereztek nemességet Tatuntól“ (ob hanc coniunctionem... de Taton nobilitatem accepisse [Kézai: invenisse]).

A felsorolt „hazugságok“ azonban nem állhattak ilyen formán a régi Gestában. Már ellentmondás van a 2. és 3. „hazugság“ között, amennyiben a 2. szerint a hercegek nem származtak „de vero thoro“; a 3. szerint pedig éppen e házassági kapcsolatból háramlott rájuk „nobilitas“. A két ellentmondó állítás közül bizonyára az előbbi, a törvénytelen házasságról szóló vélemény származik a XIII. századi vitatkozó szerzőtől, hiszen ő kicsinyli le a „quadam puella“-t, s ő helyettesíti krónikánkban éppen ezért olyan Árpád-fival, akinek orosz hercegnő volt a felesége. Ugyanakkor az eredeti forrás javára kell írunk azt az állítást, hogy a Tatunnal való házasság „nemes“ kapcsolat volt; hiszen a XIII. századi író a következő mondatban ép-

¹ A kérdés irodalmát l. VÁCZY PÉTER, A Vazul hagyomány középkori kútfőinkben: Ltközl. XVIII—XIX, 304—38.

² SRH. I, 344: „Tradunt quidam istos tres fratres filios fuisse Vazul ducis ex quadam puella de genere Taton et non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniunctionem illos de Taton nobilitatem accepisse. Falsum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque sunt nobiles, quia isti filii sunt Calvi Ladislai, qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse, ex qua tres isti fratres generantur.“ Kézai szövege értelmileg csak a befejező mondatban tér el ettől: „... Absque hoc namque nobiles sunt et de Scitia oriundi, quia isti sunt filii Zarladislai.“ (Uo. 178.)

³ VÁCZY: i. h., s itt megadva a korábbi irodalom.

pen ezzel vitázva mondja, hogy „absque hoc namque sunt nobiles, quia...”.¹

Természetesen a cáfoló szavakból nem tudjuk eldönteni, hogy milyen szavakkal élt itt az ősforrás. A *nobilitas* kifejezés túlságosan korainak tetszik, bár megjegyzendő, hogy itt nem a későbbi értelemben vett „nemesség”-ről van szó, s a *nobilis* szó „főúr” értelemben már a XII. század eleje óta általános oklevélirodalmunkban.² Annál erősebb kétségünköt kell kifejeznünk az első állítás egyik korszerűtlen szóhasználatával szemben. Bármilyen korra datáljuk is az ősforrás keletkezését, ez nem tartalmazhatta a „*de genere*” *Tatun* kifejezést, tekintettel arra, hogy a *de genere* kifejezés egy kétes hitelű oklevélben is csak 1183-ban tűnik fel először (SZENTPÉTERY, Regesta 138. sz.); az első hiteles forrás pedig, amely használja, Anonymus Gestája 1200 tájáról!³ A *Tatun* név azonban a szövegben másodszor is előfordul, de itt már nem mint nemzetségnév, hanem mint személynév: „...*de Tatun nobilitatem accepisse (invenisse)*”.⁴

Mi a magyarázata hát ennek a névnek?

Nézetem szerint *Tatun* nem lehet más, mint a *Catun* (olvasd: *katun*) név elírása, amely csaknem minden nomád török és mongol népnél az uralkodó, a kagán feleségének a címe.

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a kódexírásban mind a minuscula, mind a maiuscula *T* és *C* írásmódja annyira hasonlít, hogy már a középkorban állandó tévesztés tárgya volt. Így például krónikánkban néhány fejezettel alább a *Tokaj* helynevet a különböző krónikaváltozatok a következő névalakokban adják: *Cothoyd*, *Cotoyd*, *Chotoid*, *Choroyd*, *Coroyd*, *Thoroyd*, *Toroyd*, *Thocoyd*, *Tocoyd*, *Totoyd*, *Thoroid* (SRH. I, 384, 386, 416, II, 183); fentebb a *Thanay* helynévnek *Tanay*, *Chanan* és *Canan*; a *Thana* személynévnek *Tana*, *Chana* változatait találjuk (i. h. I, 249, 285). A Pozsonyi Krónika írója *Ticia* helyett *Ciciá*-t (i. h. II, 16) és *iuxta Tatam* helyett *iuxta Catam*-ot (i. h. II, 30) ír, s alig van krónikamásolat, melyben ez a hiba elő ne fordulna. Műgeln pl. Koppány *Cuppan* nevét következetesen *Tuppan*-nak írja (i. h. II, 145–7). Nevünk esetében még meggondolandó, hogy a XIII. századra a pogánykori *katun* méltóságnév emléke már úgy elenyészett, hogy a krónikásnak szinte még hibául sem róható fel az elírása; helyesebben a több olvasatot megengedő szövegből egy ismert Árpád-kori helynév kiolvasása. Somogy megyében ugyanis volt egy *Tátöny* nevű falu (1275-től *Thathun* stb. CSÁNKI II, 650), amely alapjául szolgálhatott a *Tatun* olvasatnak.

A *katun* méltóságnév ugyanakkor a belsőázsiai nomád népeknél annyira általános volt, hogy a törökös nomád társadalmi szervezetben megjelenő magyaroknál inkább hiányán, mint meglétén kellene csodálkoznunk. Vö. ótörök *qatun* 'дама, князиня' (Малоб, Памятники древнотюркской нисьменности.

¹ VÁCZY (i. h. 334) felteszi, hogy a XV. századi Joannes de Utino is a régi Gestát használta, és e kései szerző véleményére támaszkodva azt állítja, hogy már a régi Gesta tartalmazta a törvénytelen származásról szóló megjegyzést. Nézetem szerint Utino nem tett egyebet, mint a bővebb krónikák által közölt két ellentétes vélemény közül a vitatottat emelte ki, mondván: „Wazul pater eos ex concubina genuit”. E választás egyébként jellemző a korabeli olasz krónikaírók szemléletére.

² Vö. SZILÁGYI LORÁND: Századok LXXI, 21.

³ ERDÉLYI LÁSZLÓ, A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408. Bp., 1932. 3.

⁴ Minden alap nélkül való tehát az a feltevés, mely szerint az Árpád-korban egy magyar *Tátöny* nemzetség volt. Erre egyébként semmi más adatunk nincs. Szerepelteti e nemzetséget KARÁCSONYI, Magyar Nemzetségek III, 79 és ERDÉLYI i. m. 32.

AK. Hayk CCCP. 1951. 412; vö. GABAIN, AlttürkGramm. 308 | türk *qatun* 'a kagán felesége' (THOMSEN, Inscriptions de l'Orkhon 101, 106, 108, 113; kínai forrásokban: *Kho-ho-toun* Uo. 61) | kazár *χatun* hercegnő, akit egy örményországi arab helytartó vett nőül (Levond örmény krónikája; vö. VÁMBÉRY, MÉR. 439; ZAJĄCZKOWSKI, Études sur le problème des Khazars. Kraków, 1947. 30. §.) | Kašyarī *qatun* 'Fürstin' (BROCKELMANN 151); kun CC. *chatun*, *caton*, *katun*, *hatun* 'domina'; *mariam qatun* 'mater dey' stb. o: *qatun*, *χatun* 'Frau, besonders von Vornehmen' (GRÖNBECH, Komanisches Wörterbuch 196) | kipszak *katun* 'Frau, Herrin' (HOUTSMA 86), Ibn Mühenna 'hatun, bey karısı' (BATTAL 39), Abu Hayyan *qatun* 'χatun, hanım' (CAFEROĞLU 73) | ó-oszm. *Χατοῦν* 'wird die Tochter des Johannes IV. Komnenos Gattin des Uzun Hassan genannt (XV. Jh.)' (MORAVCSIK, Byzture. II, 287) | oszm. *qadın* 'a lady, a matron, a lady consort' (REDHOUSE) | kirg., kkirg., karaim *qatın* 'eine verheiratete Frau; die Frau, die Gemahlin' (RADLOFF II, 284) | kazáni *katın* 'asszony, feleség' (BÁLINT 42) || ir. mongol *qatın* 'reine, princesse' (KOWALEWSKI II, 781) | kalmük *χatn* 'Gemahlin, Edelfrau, Königin' (RAMSTEDT 172).

A történeti forrásokban a *katun* általában a kagán felesége. A kagánnak azonban nem mindegyik felesége viselte a *katun* címet, hanem legtöbbször csupán a rangban első. Vannak adatok arra is, hogy nemcsak a kagánnak, hanem az alárendelt országok uralkodóinak a felesége is *katun* címet viselt. Így pl. megtaláljuk a *katun* elnevezést a türköknek alávetett tokharistani és sogdianai uralkodóházaknál. A *katun* a kagánnal egyenlő megtiszteltetésben részesült, és egyes esetekben részt vett az uralkodásban, vagy kiskorú fia helyett kormányzott. A *katun* cím idők folyamán vesztett az értékéből, s a mai törökben többnyire 'úrnő' jelentése van.¹

Tekintettel arra, hogy a *katun* méltóságnév a kazároknál kimutatható, a magyarokhoz valószínűleg kazár közvetítéssel került, mint annyi más török méltóságnévünk. Alig lehet véletlennek tekinteni, hogy a magyar **catun* férje *Vazul* nevet visel, amely eredetileg szintén méltóságnév, és pedig a görög βασιλεύς 'császár' szó szláv-magyar származéka.² Amennyiben *Vazul* e nevet nem a keleti egyház hasonló nevű szentjéről nyerte, fel lehet fogni úgy is, mint a *kagán* (magyar *Kean*) méltóságnév „keresztényesített” fordítását.³ Bárhogyan is értékeljük azonban *Vazul* nevét, annyi valószínűnek látszik, hogy a magyaroknál megvolt a *katun* méltóságnév, amely az uralkodó első feleségének címe volt. Ebből a szempontból tekintve érthetőbbé válik, hogy a magát *kagán*-nak s feleségét *katun*-nak tekintő *Vazul* igényt tartott István király trónjára.

GYÖRFFY GYÖRGY

¹ Vö. LÁSZLÓ FERENC, A kagán és családja. 1940. 17–8 (kny. KCsA. III-ból).

² MELICH: NyK. XXXIII, 332; MNY. I, 66; JAKUBOVICH: MNY. XVIII, 118, XXIII, 236 s itt irodalom.

³ A *kagán* méltóságnév ismeretes volt a magyarságnál is *Kean* alakban (vö. MELICH, HonfMg. 40–2).

A hallgató szempontjának érvényesülése a beszédben

A jön — megy, hoz — visz szavak használatának kérdéséhez

1. A nyelvi jelenségek alakulásában a nyelv funkciójánál fogva alapvetően fontos törvényszerűség a hallgató szempontjának érvényesülése. Ezt a szempontot általában figyelembe is vették a nyelvtudományban. Ennek megfelelően alakultak mai nézeteink a nyelvi jelenségekre vonatkozó több fontos, általános jellegű kérdésről. Ez a szempont igazított el bennünket például a nyelv társadalmi szerepének megállapításában. A nyelv az emberek közötti érintkezésre, gondolatok, érzések közvetítésére szolgáló eszköz, s ezt a feladatot csak akkor tudja betölteni, ha a nyelvközösség tagjai beszédükben egymáshoz alkalmazkodnak, ha a beszélő ember a beszéd során igazodik a hallgató ismereteihez, helyzetéhez, szempontjaihoz. A nyelv életének vizsgálója pedig csak akkor adhat helyes képet a jelenségekről, ha azokat mindkét oldalról próbálja megközelíteni, ha megmutatja azt is, hogyan érvényesülnek, hogyan jutnak kölcsönhatásba, kapcsolódnak vagy egyesülnek a két fél szempontjai a nyelvben, ebben az érintkezésre szolgáló s az érintkezés folyamata közben alakuló eszközben. A beszéd folyamat lepergése során a beszélő részéről megértetés, a hallgató részéről megértés megy végbe. A megértetésnek és a megértésnek a feltételei azonosak. Az érintkezés sikeres megvalósulását csak az biztosíthatja, hogy egy nyelvközösségen belül azonosak a nyelvi eszközök és azonosak a lehetőségek az eszközök alkalmazásában. Az egyes nyelvi elemek vizsgálatában az első lépés ennek a nyelvközösség számára döntő azonosságnak a megállapítása. A hangtan területén azonos fonémarendszerről beszélünk. A szótan körében a megértést biztosító alapvető azonosság: ugyanaz a név a nyelvközösség minden tagjában ugyanazt a tartalmat idézi fel, új szavak alkotásának ugyanazokról a módjairól, a szavak jelentését változtató elemeknek ugyanazon szerepeiről van tudomása a nyelvközösséghez tartozó minden egyénnek. Szintén mindannyiuk számára azonosak a szavak összeszerkesztésének módjai, a viszonyítást kifejező eszközök használatának lehetőségei. Ami a mondatot illeti: ennek a legkisebb reálisan, az élő beszédben is meglevő nyelvi elemnek a meghatározásához, lényegének, beszédbeli szerepének megfogalmazásához nem jutottunk el, amíg a mondatalkotás mellett nem vizsgáltuk a mondatfelfogás lélektani folyamatát is, tehát amíg nem figyeltünk kellőképpen vizsgálatunkban a hallgató szempontjára. Ez a nézőpont érvényesül kutatásunkban akkor is, mikor a nyelv tagozódásával, rétegződésével foglalkozva megállapítjuk, hogy egy egyén hallgatói köréhez képest váltogatva tud alkalmazni különböző csoport- és rétegnyelvi változatokat.

Mondom, ezekben a kérdésekben figyelemmel voltunk a hallgató szempontjának érvényesülésére, bár nem mindenütt tulajdonítottunk ennek különösebb jelentőséget. Úgy gondolom, néha nem ártana a szempont fontosságához illő, nyomatékosabb hangsúlyozás. Egyébként az említett általánosságokon kívül több részletkérdésben is csak úgy láthatunk tisztán, ha nem mellőzzük a hallgató szerepének, helyzetének figyelembe vételét.

2. Véleményem szerint ilyen probléma a *jön — megy, hoz — visz* szavak helytelenített használatának kialakulása is.

Ezzel a kérdéssel éppen eleget foglalkoztak, és az említett szavak használatával kapcsolatos szabályok annyira általánosan ismertek, hogy a külön-

bőző példák számának szaporítását fölöslegesnek találom. Röviden összefoglalva a lényeket: e közeledést és távolodást, illetőleg közelítést és távolítást kifejező igék közül a mindennapi beszédben általában szokás a közeledést, illetőleg a közelítést kifejezőt használni olyan esetekben is, amelyekben a tényleges, valóságbeli helyzet a másikat kívánná meg. A szavaknak ilyen alkalmazásában a térbeli viszonyítást illetően a logikai kisiklás annyira nyilvánvaló, hogy hibáztatása körül nem is voltak eltérő vélemények.

Nem igen érintették, mi lehet az oka, a lélektani magyarázata a helytelen szóhasználat kialakulásának. Ezt a kérdést kíváncsi vagyok, hogy megoldani, de legalább felvetni és megkísérlni a megoldását.

Az én véleményem szerint a beszélő önkénytelenül a hallgató tényleges vagy elképzelt, jövőbeli helyzetéhez alkalmazkodik, annak szempontjából fogalmazza meg mondanivalóját, amikor a *jön* és *hoz* megfelelő alakjaival él a *megy* és *visz* megfelelő alakjai helyett. Az ő valahová odamenetele egy ott levő személy számára idejövetelet jelent, valaminek a valahová odavitele az ott levő részéről tekintve annak idehozatalát jelenti. — Legjobban megfigyelhető a kifejezéseknek ilyen alkalmazása a kisgyermekkel való érintkezésben. Nem a gyerekek a „*Jövök*“, „*Hozom*“ feleletére gondolok, amelyet egy „*Jössz (már)?*“, vagy „*Hozod?*“ kérdésre ad, mert itt a kérdésben használt szavak hatására gyanakodhatunk.¹ A felnőtteknek a gyerekekhez intézett beszéde van az eszemben. Ebben a beszédben egy „*Jövök (már)*“, „*Hozom (már)*“ megfelelő hangsúllyal világosan mutatja a gyerek szempontjához való alkalmazkodást. Ez az alkalmazkodás korántsem tudatos, még ebben az esetben sem, amikor még némi joggal gondolhatnánk erre. Itt a tudatos cél a gyerek megnyugtató, várakozása kielégítésének hangoztatása, amikor az majd csak a jövőben fog megtörténni. Hogy ennek kifejezésére egy olyan nyelvi forma, egy olyan szóhasználat alkalmas, amelyben a hallgató szempontja fokozottabban érvényesül, ez nem tudatos. — A jelenség nemcsak a gyermekekkel való érintkezésben tapasztalható, de itteni jelentkezését jellemzőnek és magyarázatot kifejtésére alkalmasnak találom. Hogy vajon a gyermekekkel való érintkezésben használt nyelvből terjedt-e tovább e szavak helytelen alkalmazása a népnyelvbe és a kultúrált nyelvű felnőttek bizalmas természetű, pongyolább beszédébe, vagy fordítva: egy egészen tág körben kifejlődött szóhasználat szorult vissza a rétegnyelvek és csoportnyelvek némelyikébe (népnyelv, a köznyelvet is beszélőknél a természetes nyelvükhöz közelebb álló változatok, „gyermeknyelv“, illetőleg „dajkanyelv“), ebben a kérdésben jelenleg nem tudnék határozottan állást foglalni, de valószínűbbnek tartom az utóbbit. Ugyanis a szavaknak ilyen használatát nem-tudatos indítékból fakadó, természetes fejlődési mozzanatként látom, e használat kerülését mesterséges visszafejlesztési törekvésnek, mely a kialakulás okát nem ismerő logikus megfontolásból ered. Logikus megfontolásból ered, s ezért nem érvényesül a nyelvi érintkezésnek olyan területén, amelyen részben tudatos okoskodás nem tud úgy úrrá válni, részben pedig nagyobb mértékben vannak meg azok a feltételek, elsősorban a hallgató szempontjához való alkalmazkodás szük-

¹ Hasonló jelenség lehet az, amikor a gyerek magáról mint harmadik személyről beszél, feltehetőleg a hozzá így intézett szavak hatására. Ennek a kérdésnek a tisztázását egyébként még nem tekinthetjük véglegesnek; ezt a gyermeklélektannak a gondolkodás fejlődésével foglalkozó fejezete és a nyelvtudomány egymást segítve tudná megoldani.

ségessége, amelyek e használat kialakulását megkívánták, vagy legalább is kialakulásának és megmaradásának kedveztek.

Az „elsősorban“ kifejezést azért alkalmaztam, mert a hallgató szempontjának érvényesülésén kívül még más törekvések is megvalósulnak az ilyen szóhasználatban. Ilyen például a történésnek a célhoz (megérkezéshez) egészen közeli állapotban való feltüntetése, melyben a bizonyosság, a gyorsaság, vagy a hallgató megnyugtatása fejeződik ki, — vagy például sokkal elevebb, mozgalmasabb, szemléletesebb a beszédünk sok esetben, ha ilyen értelemben használjuk ezeket a kifejezéseket, részben pedig az átképzeléses előadásmód egyik fajtájához közeledünk ilyen alkalmazásukkal. Legdöntőbbnek mégis a hallgató szempontjának érvényesülését látom.

A nyelv művelésnek az a feladata, hogy a nyelvi jelenségeket tudatosítsa, s így a nyelvi eszközök tudatos használatára neveljen, ahol erre szükség van. Az olyan vizsgálat, amely nem könnyen elemezhető, tudatalatti vagy tudatalattivá sülyedt mozzanatokot tár fel a nyelvben, már nem tartozik a nyelv-művelés keretébe, de eredményeit nyelvhelyességi szempontból is fel lehet használni. A mi esetünkben is felvetődik a kérdés, — ennek az eldöntésére azonban nem érzem magam hivatottnak, — hogy ezt a szóhasználatot feltétlenül helytelennek kell-e tartanunk. Annyi igaz, hogy a magyar nyelv kifejezőmódjában ilyen esetben érvényesülni szokott logikai szempontból kifogásunk van ellene. Másrészt azonban több körülményre mutathatunk rá, amelyek mellett elfogadhatónak bizonyulna. Az általában helytelenített használat létrejöttét teljesen indokoltnak látjuk a kialakulását okozó nem-tudatos mozzanatok feltárása után. A szavaknak ilyen alkalmazása, mint az imént említettem, bizonyos fokig elevebbé, szemléletesebbé teszi stílusunkat. Ezen kívül: minthogy a szavak a mindenkori mezőbe illeszkedve szerepelnek, a *jön-nek megy* és a *hoz-nak visz* helyett való használata általában félreértést nem okoz. Éppen ez utóbbi oknál fogva lehet (legalább a bizalmas érintkezésben) szinte teljesen általános.

3. Hogy a tárgyalt jelenségnek némely, részben már említett sajátosságát még jobban meg tudjam világítani, szembe kell állítanom a hallgatóhoz való alkalmazkodásnak egy másik típusával. Erre a célra azt az esetet választom, amikor a hallgató szempontjának az érvényesülése abban nyilvánul meg, hogy ugyanaz a beszélő egy harmadik személyt különbözőképpen nevez meg, annak megfelelően, hogy azok, akikhez szavait intézi, az illető harmadik személlyel milyen viszonyban vannak, vagy hogy ismeri-e ő, a beszélő a hallgatók viszonyát a szóbanforgó személlyel, vagy hogy ismerik-e a hallgatók a közte, a beszélő és az említett személy közötti kapcsolatot. Ezen a téren rendkívüli változatosságot tapasztalunk, még ha a rokonértelmű szavakat nem számítanók is külön, bár ezek közül a megfelelő hangulatúnak a kiválasztását részben szintén a hallgatóknak az illetővel való kapcsolata irányítja. Egyébként, ami a hallgató szempontjának ilyen jellegű érvényesülését illeti, ebben nagy fejlődést tapasztalunk az egyén nyelvhasználatának kialakulása során. Hasonlítsuk össze ebből a szempontból például a kisgyermek nyelvét, akinek a beszédében, akárkihez szól, az anyja csak „*Anyuka*“, a felnőttével, aki sok különféle lehetőséggel él, amikor különböző körökben távollevő anyja vagy felesége után érdeklődik.

A két esetben, melyet egymás mellett szemügyre veszünk, egyaránt a beszélőnek a hallgató szempontjához való alkalmazkodása figyelhető meg.

Azonban lényeges különbségek vannak a kettő között abban, hogy A) milyen természetű az alkalmazkodás, B) hogyan megy végbe az alakulási folyamat, és C) milyen az eredmény.

A) Az alkalmazkodás az egyik esetben téri viszonyítás szempontjából, a másikban a társadalmi kapcsolatok figyelembe vételével történik. A téri viszonyítás lélektanilag világképünk kialakulásának egyik legfontosabb alapja, gondolkodásunknak egyik legfontosabb eleme, a fejlődést tekintve történetileg és az egyén életében egyaránt egyik legkorábban jelentkező mozzanata. A társadalmi kapcsolatok tudatosítása, számontartása, az azoknak megfelelő kifejezésekre törekvés a fejlődésnek egy későbbi fokán jelentkezik, noha a kapcsolatok részben kezdettől megvannak (akár az emberi társadalom, akár egy ember életét nézzük), s csak részben alakulnak ki és bonyolódnak szövevényessé később.

B) Nagyjában ebből következik: A *jön*, *hoz* itt tárgyalt használata esetében az alkalmazkodás a hallgató tényleges vagy elképzelt helyzetéhez teljesen tudatalatti, nem valami szándékos megfontolás következménye. A téri viszonyításnak és az ezzel kapcsolatos közlésnek a fontosságára és gyakoriságára gondolva ezt érthetőnek találjuk. Ezzel szemben a hallgatót a szóbanforgó személyhez fűző viszonyoknak szem előtt tartása a beszélő részéről bizonyos tudatosságot kíván. Éppen ezért, mint említettem, az egyén nyelvének fejlődésében csak később jelentkezik, s ha gyakori érintkezés folytán kisebb mértékben gépiessé válhatik is, mindig megmarad legalább egy pillanatnyi átvillanás gondolatunkban: „Ki is ez és micsoda kapcsolatban is van azzal, akiről beszélek?” (Ezzel szemben soha nem érezzük átsiklani a gondolatot: „Az én odamenetelem egy ott levő személy számára idejövetelet jelent”, vagy hasonló, hanem önkénytelenül használjuk a *jön* és *hoz* szavak alakjait.)

C) Végül: A *jön* — *megy*, *hoz* — *visz* szó párokkal kapcsolatban a hallgató szempontjának érvényesülése következtében a *jön*, illetőleg a *hoz* szavak terheltségi foka növekszik a *megy*, *visz* szavakéhoz képest, — tehát mivel tulajdonképpen kétféle helyzettel kapcsolatban egy kifejezést alkalmazunk, az eredmény: bizonyos különbségek elmosódása, egybeesés, egyformaság. Viszont egy személynek a hallgatók köréhez képest különböző említése esetében a megterhelés a szókészlet több eleme közt szétosztódik, — tehát mivel egy valakire vonatkozólag többféle megjelölés lehetséges, az eredmény: megkülönböztetés, különféleség. — Jellemző mármint, hogy ez eredményekkel szemben milyen állást foglal el a nyelvi eszközökkel tudatosan bándó ember, aki rendszerint az árnyalatok kifejezésére alkalmasabb lehetőségeket választja. Így az egyik esetben a *jön*-nek a *megy*, a *hoz*-nak a *visz* helyett való használatát egyszerű logikai botlás eredményének nézi, melynek oka a helyzet kellő végiggondolásának hiánya, s ezen az alapon küzd is ellene, kerülni igyekszik, — a másikban a valóság természetes tükröződését, a társadalmi kapcsolatok feltüntetéseire való törekvés eredményét látja, s ezért helyesli, alkalmazza a különböző megnevezési módokat. S ezt talán kifogásolnunk kell? Egyáltalában nem. Logikai szempontból és a nyelvi megnyilatkozások tudatos célját tartva szem előtt, indokolt az állásfoglalás.

4. E két jelenség összehasonlítása egyébként jó példa arra, hogy a valóságban — a nyelv életében is — a jelenségek közötti összefüggéseknek, összeszővődéseknek, különböző irányú kölcsönhatásoknak a bonyolultsága

folytán mennyire nem vezetne helyes eredményre az a logikusnak látszó, valójában felületes gondolkodás, amely azonos vagy hasonló jelenségek mögött feltétlenül azonos okokat, illetőleg azonos okokhoz feltétlenül azonos következményeket keres a fejlődés során.

Ezzel a *jön — megy, hoz — visz* szavak használatának kérdéséhez írt hozzászólással két dologra akarom felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy egy kifejezés bizonyos értelemben való helytelenített használatának, de általában minden nyelvhelyességi kérdésnek a vizsgálatában a jelenségek történeti szempontú kutatása a lélektani magyarázat nélkül nem lehet teljes és így nem lehet helyes sem. A jelenségeknek sokoldalú, többek között okokat, ezeken belül lelki okokat is kereső történeti vizsgálatára nemcsak azért van szükség, hogy egy kifejezésről általában vagy egy kifejezés bizonyos használatáról történeti alapon döntsük el, hogy helyes-e. E vizsgálat haszna elsősorban az, hogy mivel a változatok vagy különböző értelmű használatuk létrejöttében — akár helyesnek, akár helytelennek ítélik őket később — hasonló indítékok szerepelnek, ezek kutatása általános törvényszerűségeket igazol, vagy azok tanulmányozását elősegíti. Az ezen a területen elérhető eredmények esetleg lehetővé teszik más területeken eddig megoldatlan kérdések tisztázását, az itt mutatkozó jelenségek felhívhatják a figyelmet másutt burkoltabb formában, nehezebben észrevehető hasonló jelenségekre, új vizsgálati szempontokra. Előfordulhat, hogy egy helytelennek minősített alakulat vagy alkalmazás történeti—lélektani magyarázata oly természetesen érthetőnek tűnteti fel a jelenséget, hogy — amennyiben a nyelvközösség számottevő hányadában elterjedt — a legelfogultabb „nyelvtisztogató” is kénytelen a róla addig forgalomban levő elítélő véleményt megtagadni. Persze ez nem lehet a vizsgálat célja, de eredményei között esetleg szerepelhet.

A másik dolog, amelynek fontosságára és törvényszerű jelentkezésére általánosságban rámutattak, és amelyet egy-két részletében érintettem: a hallgató szempontjának beszédbeli érvényesülése. Érdekes és hasznos volna ezt a kérdést minél több részletében, a nyelvi jelenségek minden területén megvizsgálni. Tágabb értelemben véve minden olyan változat létrejötté, amely a tökéletesebb megértetést vagy elképzeltetést szolgálja, ide vonható, de — részben ezen belül, részben ezen kívül is — meg kell keresnünk azokat a jellegzetes, sajátos jelenségeket, amelyeknek vizsgálatával minél több oldalról sikerült fényt derítenünk a nyelvi fejlődésnek erre az egyik igen fontos indítékára.

HEXENDORF EDIT

Lőrincze Lajos: Nyelv és élet

LŐRINCZE Lajos e szép könyvében azoknak az elszórt cikkeinek és előadásainak egy részét gyűjtötte össze, melyek a helyes magyarságra, a nyelv-művelésre és az ezekkel kapcsolatos kérdésekre (mint a kiejtés, a helyesírás, a szabatos stílus stb.) vonatkoznak. A könyv egyes fejezetei — az egyes cikkek vagy előadások — mindig igen érdekesek, változatos tartalmúak, mintegy kiegészítik egymást, de csak a maguk összefüggésében adnak képet a szerző felfogásáról, a nyelv-műveléssel kapcsolatos elvi és gyakorlati magatartásáról. Az a körülmény, hogy e tanulmányok és cikkek különféle alkalmakra és főleg különböző célokkal és szándékokkal készültek, megmagyarázza azt, hogy látszólag ellentétek is vannak közöttük, s ezek csak így, együtt, mintegy dialektikus egységben előadva világíthatják meg a szerzőnek valódi álláspontját. Ennek hangsúlyozása annál fontosabb, minthogy Lőrinczének a magyar nyelv-művelésben nemcsak tevékeny, de irányító szerepe is van, minden véleménye tehát jelentékeny súllyal esik a latba.

Ha az egyes tanulmányokat külön tekintjük, könnyen félreérthetnők, vagy legalábbis hiányosnak érezhetnők a szerző elgondolását. Amikor pl. a rádió magyarságát, egyes folyóiratok írásmódját vagy a mozgalmi nyelv stílusát boncolgatja, ha általában ítélete nem is elmarasztaló, de bőven talál hibákat, és nagyon alaposan, józan és bölcs mérséklettel, biztos ízléssel javítgatja őket, megállapítva egyszersmind azokat az elveket, amelyek alapján hibáztat. Abban a tanulmányában azonban, melyben a túlzó tisztogatók ellen kel ki (a könyv utolsó tanulmánya), szinte meglepetésszerűen egészen más, mondhatni túlzottan derűs kép tárul elénk, a nyelv-művelés szinte csak egyszersűn szabatos stílusra való neveléssé szelődül; — arról, hogy szókincsünkben, szóláskészletünkben nemcsak helytelenül, logikátlanul vagy ízléstelenül használt elemek vannak, de olyanok is, melyek használata semminő nyelvi síkon nem kívánatos, hogy még szóragozásunkban, igekötőink használatában stb. is kártékony, pusztító barbarizmusok ütik fel fejüket, vajmi kevés szó esik. Kétségtelen, hogy ennek az utolsó tanulmánynak is megvan a többihez a kapcsolata, az azonos elgondolások számos szála fűzi őket egységbe; pl. hogy az idegen elemek ellen csak azért kell küzdeni, mert ezek osztályjellegűek (!) (19); hogy aki egy kifogásolható képzésű nyelv-újítási szót — esetleg valóban elítélendő túlzással — hibáztat, az kétségbe vonja az egész nyelvújítás helyességét (14) stb. Mégis csak az egész könyvből derül ki, hogy a szerző a javítás, a tisztogató munkájával szemben közel sem olyan tartózkodó, mint ez az utolsó, több oldalról heves ellentmondásokat kiváltó tanulmány elszigetelve mutatná. Ez utóbbiban ugyanis hajlandó az elterjedt idegenszerűségeket, akár szókincsben, akár fordulatokban vagy szerkezetekben jelentkeznek, befogadni, sőt védeni, legerősebb érvek azt tartja, hogy ezek vannak és hogy létük és elterjedtségük, sőt merő terjedésük szükségesnek mutatja őket, mert még ha nem jelölnek is olyan fogalmakat, melyekre megfelelő szavunk vagy fordulatunk nincsen, feltétlenül új árnyalatot hoznak a nyelvbe (160). Csupán azokat az idegenszerűségeket ítéli el, melyek még nem jelentenek új szintet a nyelvben. Hogy ez az elhatárolás mennyire nem kielégítő, azt igazolja maga a szerző, amikor néhány sorral alább megjegyzi — igen helyesen —, hogy az idegen szó mindig, megjelenése pillanatától új szintet, új árnyalatot jelent. Az ilyen talmi csillogás azonban,

sajnos, nemcsak „néhány ingyenc kedvtelését“ szolgálja (az igazi ingyenc általában kényes ízlésű), hanem ellenkezőleg a tompább ínyelésűeket csábítja erősen izgató, durván új ízekkel. De az új, meg nem honosodott idegenszerűségek ellen is csak azt a racionális érvet hangoztatja, hogy a közös megértést zavarják, ami persze szorosabban véve a nyelvi újítások jó részére ráillik, s bizony ilyen elgondolással magyar nyelvújítás sohasem lett volna.¹ Hogy ez az elv sem megnyugtató, arra is szolgáltat maga a szerző bizonyítékot, amikor örömmel állapítja meg, hogy *lélektan, válság, viszonylat* szavunk visszaszorította a vetélytárs *pszichológia-t, krízis-t és reláció-t*, melyek már megvoltak előbb (íme, nem a magyar szavak szorítják ki az idegent, de megfordítva — állapítja meg), holott jól tudja, hogy ezek mind tudatos alkotások, nyelvtisztogató szándékkal készültek, tehát igenis lehet meglevő idegenszerűségek ellen is több-kevesebb sikerrel küzdeni. Erre a kétségtelenül jó szándékú, de nem szerencsés tanulmányra, melyben a szerző a túlzó, dilettáns nyelvtisztogatók ellen hadakozva kissé nagyon is feszesre húzta az íját és túllőtt a célon, másutt megtettem észrevételeimet (MNY. XLVIII, 10). Itt ahol a többi tanulmányban megvan a dialektikus ellensúly, a cikk azt a hivatást, melyet a szerző szánt neki, hogy t. i. a másik ellenfél, a hivatlan nyelv-irtók felé is sorompóba lépjen, túlzásai ellenére jobban betölti, mint amikor elszigetelve állt, s amikor az a hely és az az alkalom, mely keretül szolgált hozzá (az Akadémia nagyhete), szinte programszerű hitvallássá avatta. Megvallom azonban, helyesebbnek tartottam volna, ha a szerző e kötet számára átdolgozta volna ezt a cikket (aminthogy másokat átdolgozott), félreérthetlenebbül fejtette volna ki álláspontját, jóllehet a Bevezetőben igyekszik megokolni ezt a tanulmányt és a többivel összhangba hozni (13). Így a könyv végén egy kissé mégis úgy hat, mint egy váratlan trombitaszó, melyre az előző fejezetekben felépített Jericho falai megremegnek.

A könyv egyes fejezetei, illetőleg a belefoglalt cikkek, tanulmányok részben a nyelvművelésnek a gyakorlattal közvetlen összefüggő számos elvi kérdését világítják meg, részben pedig egyszersmind bőséges példákkal is szolgálnak, rámutatva a hibákra és e hibák javításával tanítgatva, eszméltetve az olvasót. Az elvi fejtegetésekben a szerző józan, böles mérsékletet tanúsít. Alaposan számba veszi azokat a tényezőket, melyeknek a nyelv fejlődésében és e fejlődés irányításában szerepük lehet, és megjelöli azt a célt, melyet elérni óhajtunk. A nyelvművelés alapját a nyelv társadalmi funkciójában, a gondolatok közlésében látja, e feladatot kiterjeszti azonban „a gondolatok, érzések finom árnyalataira“ is, egy helyen meg éppen „a művészi magaslatra emelt gondolat kifejezésekre“. Ilyen megfogalmazásban ezt feltétlenül helyesnek kell tartanunk, legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy fejtegetéseiben, példáiban nem állította jobban előtérbe a művészi magaslatra emelt gondolat kifejezés szempontját.

¹ Ezzel nem akarom azt mondani, hogy ma a helyzet ugyanaz, mint a nyelvújítás idejében volt. De ha akkor nem volt a nyelvnek kárára az, hogy átmenetileg az újítások tömege zavarta meg a kölesönös megértést, s a szépirodalmi művek függelékében külön szótárat kellett adni, ma még kevésbé látom tragikusnak, ha egy-egy újítást forgalomba hozatalának első napjaiban nem mindenki ért meg. A nyelvi egységet komolyan zavaró tömeges újításokra ma már szükség sincs, de időszerűtlenség, s ennél fogva komoly taktikai hiba is volna, ha ily módon akarnánk beavatkozni fejlett és egységét kialakított köz- és irodalmi nyelvünk életébe.

Amikor a szerző a nyelvművelés célját abban látja, „hogy nyelvünket a gondolatok és érzések minél finomabb árnyalatainak kifejezésére alkalmassá tegyük“, nyilván nem azt akarja mondani, hogy a magyar nyelv a mai fejlettségi fokán még nem volna alkalmas a legfinomabb árnyalatok kifejezésére, hanem azt, hogy a nyelv pallérozásában a munka soha sincsen befejezve (hiszen a nyelvi eszközök kopnak a használatban, s újakkal is kell pótolni őket), továbbá, hogy a nyelv — minden nyelv — hordoz magában salakot is, és ilyen silányabb anyag állandóan keveredik bele, másrészt pedig, hogy bármilyen tökéletes eszköz is a magyar nyelv, használatára meg kell tanítani a magyarul beszélőket és írókat, mert ügyetlen, ávatatlan kézben az eszköz, minél finomabb, annál könnyebben csorbul ki. Ezek a gondolatok, melyek kétségtől ott rejlenek a szerző szavai mögött, sőt elszórva fejtegetéseiben, valamint a hibák tömeges javításában kifejezéshez is jutnak, rávilágítanak a követendő útra is: egyrészt pótolni kell az esetleg meglevő hiányokat (pl. szakszókészletekben), fenntartani, s ha lehet, növelni a nyelv kifejező és árnyaló készségét, teremteni olyan új, tehát el nem koptatott fordulatokat, melyek kihasználják a nyelvben rejlő igen nagy lehetőségeket; másrészt pedig kiküszöbölni belőle a szennyeződések. Ez a kettős cél, mely végső elemzésben egy, csak úgy érhető el, ha azokat, akik a nyelvet szóban és írásban használják, ráeszméltetjük a hibákra és az erényekre egyaránt, hiszen a nyelv nem a társadalmon kívül létező, önálló szervezet, hanem csak abban a közösségben él, melyet szolgál, tehát fejlődése csak a közösség nyelvhasználatán át terelhető megfelelő irányban. Röviden: a nyelvművelés egyrészt tisztogatás, másrészt építés. Ha bármelyik feladatát elhanyagolja, a nyelv kárát vallja e mulasztásnak. S a kettős cél csak úgy valósítható meg, ha minden eszközt megragadunk a tanítására, a nyelvi öntudat, ízlés fejlesztésére.

Helyesen emeli ki Lőrincze a nyelv változékonyságát, s mint fontos szempontot helyesen alkalmazza ezt a nyelvművelés kérdéseire (14). Aki ezt az alapvető tényt figyelmen kívül hagyja, az kétségtelen, hogy vagy kárt okoz, vagy hiábavaló munkát végez. Nem jelentheti azonban ez a lemondást, a teljes passzivitást a már megtörtént vagy az ezután jelentkező változásokkal szemben. Alább megpróbálom ezt a nézetet elvileg is igazolni. A nyelvben felmerülő újításokkal szemben a szerző a következő kérdéseket veti fel: 1. Szükség van-e rá? 2. Beleillik-e a nyelv rendszerébe? A meglevő, de vitatott helyességű kifejezések iránt való magatartásunkat attól teszi függővé, hogy 1. általános-e a használata a beszélt nyelvben, 2. irodalmunk befogadta-e (21). Ezek az elvek helyesek, de a „szükségesség“-et kiegészíteném még valamivel, hiszen a nyelvről mint művészi anyagról van szó, mégpedig azzal: előnyös-e az újítás a nyelvre. Ha ugyanis szükséges egy új szó, akkor válaszunk olyant, mely a magasabb igényeknek is megfelel, pl. a *civilizáció* helyett egykor ajánlott *polgáriassultság*-ot költőink méltán utasították el, egyebek között azért, mert kásás hangzású, akár a *Reichsschatzschein*. Másrészt egy újítás nem okvetlenül égető szükségletet elégít ki (a szükségesség határait nehéz megvonni), s mégis értékes gazdagodást jelenthet. Tudom, hogy az előnyösség megítélése nem könnyű, s nagy mértékben szubjektív lehet, de az elvégre valahogyan eldönthető, hogy az új szó vagy fordulat beleillik-e a nyelv rendszerébe (ez persze önmagában még nem érdem), kifejező, képszerű, jóhangzású-e, hoz-e értékes új árnyalatot a nyelvbe, esetleg szebb-e, jobb-e, mint a nyelvben eddig használt kifejezés. A meglevő, de vitatott helyességű nyelvi elemek kérdésében is helyes a szerző álláspontja. Döntő

az, hogy a kérdéses szónak mekkora hagyománya van nyelvünkben és főleg irodalmi nyelvünkben. Ha egy-egy kifejezés vagy fordulat több nemzedék óta szolgál, és általában elfogadható módon szolgál, nem szabad bántani még akkor sem, ha esetleg nem helyeselhető módon keletkezett. Kifogásolható alkotású nyelvújítási szavainkat csak azért, mert szerkesztésük nem egészen szokványos, régi jövevényeket csak azért, mert idegen származásúak, esztelenség volna üldözni. De különösebb védelemben sem kell részesíteni őket (kivéve több százados jövevénytiszavainkat) csupán a megszokotthoz való ragaszkodásból akkor, ha valaki valóban jobb, szebb, megfelelőbb, magyarabb szót indít helyettük útnak. Ilyen újítás azonban csak ötletből, egy szerencsés pillanat ihletéből születhetik. Súlyos hiba volna, ha figyelmünket, energiánkat nemzedékek óta elterjedt, használt és jól használható szavak pótlására fecselelnők, holott annyi fontos és sürgető teendőnk van, azonfelül kísérletünk főleg azzal az eredménnyel járna, hogy egész nyelv-művelő mozgalmunkat rossz hírbe keverné, nevetségessé tenné.

Igen helyesen látja Lőrincze a nyelvjárások és a köz- vagy irodalmi nyelv viszonyát; felfogását részletesebben, gondos elméleti megalapozottsággal fejtegeti (34, 117, 121, 127). Nyelvjárásaink becses forrásai a nyelv gazdagodásának, de megfelelő kiaknázásukhoz óvatosság, mérséklet, ízlés szükséges. A nyelvjárási elemeknek az irodalmi nyelvbe való mentése csak apránként, oly mértékben történhetik, hogy az a megértést vagy éppen a nemzeti nyelv egységét ne veszélyeztesse, hiszen ez esetben a nyelv funkciójának nem tudna mai igényeknek megfelelően eleget tenni, s irodalmi nyelvünk kialakítását, évszázadok nehéz munkáját újra kellene kezdeni.¹

Kiterjeszkedik a szerző a helyes kiejtés kérdésére (42, 105). Persze e téren igen sok teendő vár a szakemberekre: meg kell állapítani a helyes kiejtés normáit, vagy talán egyelőre a határait. Nagy örömmel látom, hogy a szerző a zárt *ë*-vel kapcsolatos véleményét módosította. Ezt valaha csak megtűrte, most kíváncsún tartaná, noha nem sok reményt fűz hozzá. Nem volnék olyan borúlátó, mint ő: azt hiszem, ha színpadon, rádióban kötelezővé tudjuk tenni a zárt *ë* ejtését, csakhamar kötelezővé válik a szónoki beszédben, majd lassan a választékosabb társalgási nyelvben is, és a nyílt *e*-s ejtés olyan tájnyelvi szintre süllyed, mint pl. az illabialis *á*. Türelem és kitartás persze szükséges. Nem gondolnám, hogy a szerző maga is komoly akadállynak tartaná azt a tényt (melyet szintén megemlít), hogy néhány esetben a kiejtés *ë*-ző területek között is ingadozik.

Sokat és igen szépen foglalkozik Lőrincze a stílussal, s ez valóban a nyelvhelyességi kérdésektől nem választható el. Még a szerkesztésre is ad egyszerű, világos, az értelmes, bár iskolázatlan ember számára is könnyen megérthető és hasznosan követhető tanácsokat (84), és érdekesen, világosan fejtegeti a helyes, szabatos, kifejező stílus követelményeit.

Mindezek az elvi fejtegetések (és más hasonló) a könyvben közvetlen gyakorlati célokat szolgálnak, s ezért igen helyesen bőséges szemléltető példatár is kapcsolódik hozzájuk, ha nem is mindig abban a fejezetben, mely az elvi kifejtést tartalmazza. A rádió, sajtótermékek,

¹ A beszélt köznyelvbe a nyelvjárási szavak nagyobb részét az irodalmon keresztül kerülnek be (kivéve talán a kifejező szavak jelentős részét). Innen van az, hogy néhány igen jó tájnyelvi szó, mely jelentésénél fogva irodalmi művekben ritkán fordulhat csak elő, nem tud elterjedni, így pl. a *sicherheitstűre* a *dajkatű*, a *partedli*-re a *szakállka* és más hasonló.

mozgalmi előadások és hozzászólások nyelvéből kisebb-nagyobb hibák, kisiklások tömegén mutatja be a szerző, hogyan kell e hibákat kijavítani. Művének ezek a részei nem kevésbé érdekesek és értékesek, közvetlen hasznúak, mint elméleti magyarázatai, sőt talán hatásosabbak, mert a tények ereje a legragyogóbb következtetésnél is meggyőzőbb. A szerzőnek úgyszólván minden hibáztató megjegyzése találó, minden javítása megszívlelendő. Néha egy konkrét, de átfogóbb kérdéssel kapcsolatban észrevételei alapos adatgyűjtésen nyugvó tanulmánnyá szélesülnek (pl. a *felé* névutó hibás használatáról 91). Teljesen egyetértek vele a *szabadjon* érdekében írt cikkével is (143). E javító megjegyzésekben helyesírás, kiejtés, stílus, mind szóba kerül. Különösen gazdag a stílusbeli hibák és pontatlanságok példatára. A szerző a stílus szabatosága, világossága kérdésében rendkívül igényes. Meg kell vallanom, hogy akárhányszor az előrevetett hibás mondatban nem találtam éppen kifogásolni valót, de azt is meg kell mondanom, hogy a szerzőtől javasolt módosítások ezekben az esetekben is csaknem mindig valóban jobba, világosabbá, szabatosabbá tették a hibáztatott mondatot, tehát neki volt igaza.

A könyvben jelentékeny helyet elfoglaló elvi fejtegetések, mint említettem, mind a közvetlen gyakorlati célt szolgálják. Ez a helyes, hiszen a könyv a legszélesebb közönségnek szól: mindenkinek, akit a magyar nyelv ügye érdekel. Meg kell azonban vallani, hogy a nyelvművelésnek még sok a tisztázatlan vagy nem megnyugtatóan megoldott elvi kérdése. Ezek közül akarok egyet felvetni (bár lehet, hogy kettő lesz belőle): Mi a nyelvtudomány és a nyelvművelés viszonya?

A nyelvművelés normatív természetű. Megállapítja — gondos tanulmányok és óvatos mérlegelés alapján, de sok esetben teljes határozottsággal —, mi a helyes, mi a helytelen, és ha a „hogyan kell írni vagy mondani valamit” a gyakorlatban sokszor úgy módosul: „hogyan kellene”, annak csak az az oka, hogy a helyes magyarság kérdése bonyolult, nagyobb erőfeszítést követel, mégpedig rendesen felnőttektől, minthogy iskoláinkban a nyelvi helyességgel nem törődtek eleget; ugyanezen okból gyakran már általánossá vált ferdeségekkel is meg kell küzdenie. Másrészt megint csak közoktatásunk mulasztásából nem támaszkodhatik olyan szervezetre és olyan közfelfogásra, mint amely pl. a helyesírást az elemi műveltség követelményévé tudja tenni. Ezzel szemben a nyelvtudomány az újgrammatikusok óta nyomatékkal nem normatív. Nem szabályokat állít fel, hanem tényeket és ezek összefüggéseit kutatja, a nyelv fejlődésének belső törvényszerűségeit igyekszik tárgyilagosan megvilágítani. Mint nyelvész magam is ezt vallom, noha JESPERSEN-nel (Language) helyesnek tartanám, ha a nyelvész törődnék a nyelvi tények értékével is: ez még a tények vizsgálatához, mérlegeléséhez tartozik. De még a leíró nyelvtan (a tudományos leíró nyelvtan) is a nyelvi tények rendszerezése, nem pedig kötelező szabályok többé-kevésbé önkényes szövögetése. Lát-szólag tehát a kettő — nyelvtudomány és nyelvművelés — elválik egymástól, noha anyaguk ugyanaz. A nyelvész ezt az anyagot megismerni igyekszik, a nyelvművelő idomítani (s minél túlzóbb, annál erőszakosabban idomítani, sőt lényeges mértékben megváltoztatni). Ezért érthető, hogy akadtak, sőt talán ma is akadnak nyelvészek, akik a nyelvművelés iránt közömbösök vagy éppen elutasítók. Véleményem szerint ez helytelen.

Tudjuk, hogy a nyelvi fejlődésnek a törvényei, mint minden tudományos törvény, objektív folyamatokat tükröznek. Ezek a nyelv esetében az emberek keresztül valósulnak meg, de az emberek akarától függetlenek. Ezeket

a törvényeket átalakítani, módosítani vagy éppen megszüntetni nem lehet, még kevésbé lehet új ilyen törvényeket kialakítani. Ha az ember valóban ismeri e folyamatok törvényeit, alkalmazhatja és felhasználhatja őket, káros hatásai ellen fölveheti a harcot, csökkentheti, visszaszoríthatja, megfékezheti, esetleg szerencsés esetben a káros irányban működő erők eredményeit kiküszöbölheti, másrészt ezeket az erőket a jótékony fejlődés irányába terelheti, saját céljaira, hasznára fordíthatja, elősegítve azokat, melyeket hasznosaknak tud (vö. SZTÁLIN, A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban 6). A törvényszerűségek kihasználása, gyakorlati értékesítése nem a kutató, hanem az alkalmazott nyelvtudomány feladata és hivatása. Míg a nyelvtudomány maga a törvényeket kutatja, az alkalmazott nyelvtudomány e kutatások eredményeit gyakorlatilag hasznosítja. Az alkalmazott nyelvtudománynak négy fő munkaterülete van: a lexikográfia (az értelmező szótár, továbbá a kétnyelvű és szakszótárak), a helyesírás, a normatív nyelvtan és az ezekkel szorosan összefüggő nyelvművelés. Az értelmező szótár szinte áthidaló, részben az alkotó tudomány, részben az alkalmazott tudomány területére tartozik.

A nyelvművelés tehát nem vállalkozhatik arra, hogy bármilyen célból egyes nyelvi törvényeket eltörölhessen és helyettük másokat teremthessen. A nyelv szerkezeti szabályai maguk ugyan nem tekinthetők ilyen törvényeknek, de kétségtelenül az objektív nyelvfejlődési folyamatok függvényei. Olyan törekvés, mely a magyar nyelv jelenleg érvényben lévő szerkezeti szabályait hatalmi szóval módosítani akarná — pl. a birtokos személyragozás helyett valamilyen más kifejezésmódot, mondjuk: birtokos névmások használatát akarná kierőszakolni, vagy az igeidőket időjelek helyett pl. a hangsúly megváltoztatásával próbálná kifejeztetni —, eleve kudarcra volna ítélve, jóllehet, mint említettem, az egyidejűleg érvényben levő nyelvtani szabályok maguk nem törvények, nem objektív folyamatok kifejezői, hanem c-upán az objektív módon törvényszerű változások eredményei. Még inkább képtelenség volna azonban, ha valaki a nyelvi fejlődés törvényeivel akarna szembehelyezkedni, e törvényeket átalakítani, eltörölni, helyükbe másokat állítani, pl. a nyelvet mai alakjában próbálná rögzíteni, vagy kiküszöbölni az analógiát, a hangváltozások lehetőségét stb., ha ugyan valakinek ilyen badarság eszébe jutna. Ellenben ismerve a nyelv alkatának és az ezt előidéző történetének törvényeit, e törvényeket megfelelően ki lehet használni: hatáskörük a szükséges irányban bővíthető vagy szűkíthető, a kártékony, bomlasztó erők megfékezhetőek, visszaszoríthatók, az előnyösek hatása viszont kitágítható. Sőt ha egy-egy folyamat megfelelő föltételeit meg tudnók valósítani, talán előidézhetőkké válnának — mint pl. a mezőgazdasági termelésben — olyan történések, melyeknek az eredményei kedvezők. A helyes és eredményes nyelvműveléshez szükséges tehát a nyelv objektív tudományos törvényeinek és e törvények eredményeinek: a nyelv szerkesztési szabályainak igen alapos ismerete, másrészt annak a célnak pontos kijelölése, amelynek érdekében a nyelvi történések irányításába beavatkozhatunk.

Kétségtelen, hogy ezzel a felismeréssel sincs minden tisztázva. Az alkalmazott nyelvtudományra tartozik pl. annak a megvizsgálása, hogy maguk a nyelvi folyamatok egyáltalában előidézhetőek-e, és milyen határok között, milyen módon idézhetőek elő. Ugyancsak arra tartozik annak a mérlegelése, hogy a nyelv szabályai közül melyek azok, amelyek kibontandók, értékesítendőek, vagy melyek azok, amelyek kevésbé előnyös folyamatok eredményei-

ként szűkebb körre szoríthatók (azaz a nyelvi tények értékelése), valamint annak a megvizsgálása, hogy ez milyen mértékben valósítható meg.

Világosan kell látnunk a célt. A nyelv művelés célja elsősorban annak az elősegítése, hogy a nyelv társadalmi funkciójának minél tökéletesebben megfelelhessen, másrészt az egész közösség nemzeti öntudatának a fejlesztése, saját nemzeti értékeinek megbecsülésére való nevelése. A nyelv társadalmi funkciója, mint köztudomású, a gondolatok közvetítése egy társadalmon belül, a kölcsönös megértés és megértetés. A nyers megértés és megértetés céljából azonban a nyelv természetes fejlődése e fejlődés belső törvényei szerint minden tudatos beavatkozás nélkül megteremti a szükséges kifejező eszközöket. Ha viszont a törvényszerű változás olyan részleteredménnyel jár, amely a megértést megnehezíti, az esetleg keletkezett kóros alakulásokat a nyelv általában természetes úton, a fejlődés más törvényei szerint ismét ki is küszöböli. Pl. ha egy új fogalom kifejezése szükségessé válik, valahogyan csak kerül szó a fogalom jelölésére, esetleg idegen nyelvből, onnan, ahonnan maga a fogalom jött. Ha a szabályos hangfejlődés következtében két, eredetileg különböző szó azonos hangzásúvá lesz (ami önmagában még nem baj, minden nyelvben sok a homonyma), és e homonymia valamely okból zavart okoz vagy kellemetlen, a két szó közül az egyik, esetleg mind a kettő, eltűnik a nyelvből, és valamely új szó vagy változat lép a helyébe. Pl. a régi *húgy* 'stella' (vö. pl. KTSz.: *tenguruknec fenus huga*; JókK. 29: *hugyoknak jolyasit* 'stellarum cursus'; FestK. 6: *Hold ees hwygyak* NySz. stb.) helyét a *csillag* foglalta el, mert amaz ősi szavunk alaki fejlődése eredményeképpen egybeesett a *húgy* 'urina' szóval. Ha a hangfejlődés során egy szó igen megrövidül, jellegtelené, elmosódóvá válik, helyébe a nyelvi fejlődés valamilyen úton, pl. analógiával, összetétel útján, képzéssel, rokonértelmű szavak felhasználásával hosszabb vagy jellegzetesebb, félreérthetlenebb alakot fejleszt. Így foglalta el pl. a régi *é, i, ő* 'nox' (vö. BécsiK. 23: *Mend étaltal* 'per totam noctem'; WinklK. 237: *Mynd eeth altal*; JordK. 75, ÉldyK. 137: *ee*; Mel:Sám. 391: *enec evadún*; Sylv.ÚT. I, 141: *y*; WinklK. 62: *őnek ővadaban* stb. NySz.) helyét *éj, éjtszaka*, míg az *év* változat [(vö. SermDom.: *ewnek orayt, eui wariw*) kellemetlen homonymát teremtett egy másik, ugyancsak időjelző szóval: az *év*-vel. Az *é* 'aetas, annus' (vö. DöbrK. 387: *etől fogvan* NySz.) helyébe *év, esztendő* lépett, majd az *év* — talán az 'éj' jelentésű *év* szóval való ütközése miatt — eltűnt a nyelvből és csak a nyelvújítók elevenítették föl. Az *i* 'arcus' (vö. BécsiK. 18: *ynél kül*; KulesK. 142: *ynec*; Sylv.ÚT. II, 142: *y* stb. NySz.) folytatója *íj, ív*. Az *ő, ű* 'cingulus' (vö. BesztSzj. 713, 114: *ew*; SchlSzj. 1276: *w*; VirgK. 101: *az w wet*; CornK. 38: *ev*, stb. NySz., SermDom.: *weth*) az *öv* formát öltötte. Ekként most *éj, éjtszaka* — *év* — *íj, ív* — *öv* állnak szemben egymással. A nyers, durva megértés céljából tehát tudatos, tervszerű nyelv művelésre, a nyelv fejlődési törvényeinek irányítására nem volna szükség. S valóban a legrégebb időkben is — pl. az ősmagyarban vagy akár az uráliban —, amikor tudatos nyelv művelésről szó sem lehetett, a nyelv meg tudott felelni azoknak a szükségleteknek, melyeket egy kezdetleges, de fejlődő társadalom, átalakulásai során, vele szemben állandóan növekvő igényekkel támasztott.

A műveltség emelkedésével azonban a társadalom nem elégszik meg ennyivel, hanem szükségletei nemcsak megsokasodnak, de egyszersmind finomabbakká, magasabbrendűekké válnak. Az embereket már nem elégíti ki a gondolatoknak akárhogy való közlése, a nyers megértetés, hanem a gon-

dolatok szabatosabbá, világosabbá válásával egyrészt szabatosabb, világosabb kifejezésükre törekszenek, másrészt formai, esztetikai igényeket is támasztanak, mert a beszélő és író mindig törekszik beszéde és írása hatásosabbá tételére, és a műveltség egy bizonyos fokán e hatásossá tétel egyes eszközei is tudatosakká válnak. Ezzel kapcsolatban a nyelv, a gondolatközlés eszköze kifinomodik, és a mind tudatosabbá váló irodalmi alkotás művészi anyagává lesz. A nyelv e kibővült társadalmi funkciójának fontosságát tagadni nem lehet, mert ezzel a művészi alkotás, az irodalom funkciójának fontosságát tagadnók. A nyelv ebben is a gondolatok és az érzelmek közlését, vagyis elsődleges társadalmi feladatát szolgálja, csak magasabb síkon, magasabb igényekkel, mert maga a gondolkodás, a szellemi szükséglet, a finomabb érzelmi élet magasabb igényeket támaszt. Ahogyan a legkezdetlegesebb társadalom sem lehet el a gondolatok közlésének valamilyen fokú eszköze nélkül, úgy a bizonyos műveltségi fokra emelkedett társadalom sem képzelhető el művészi alkotásokra alkalmas, esztetikailag pallérozott nyelv nélkül. Minél fejlettebb egy társadalom kultúrája, annál szélesebb körűvé, az életnek szinte minden megnyilvánulására kiterjedővé válik a szabatos, formás, tetszetős kifejezés igénye. A forma és a tartalom dialektikus egysége elsősorban az irodalmi alkotásokban, de magas műveltségi fokon álló társadalomban az élet számos, kevésbé ünnepélyes megnyilvánulásában, egyszerű közlésben, levélben, sőt a társalgásban is fontos szükségletté, követelménnyé lesz.

A nyelvművelés, a nyelv alakulásának tudatos irányítása azt segíti elő, hogy a nyelv e magasabbrendű funkciójának meg tudjon felelni, sőt magának e funkciónak kibontakozását és terjedését is előmozdítja. Ez azonban csak a nyelv törvényeinek és e törvények eredményeképpen jelentkező szabályoknak alapos ismerete és felhasználása útján történhetik, noha maguknak a törvényeknek megváltoztatásáról szó sem lehet, még akkor sem, ha ezek nem már régen elmúlt és lezárult folyamatok (mert a túlnyomó többségben ilyenek), hanem esetleg napjainkban felismerhetően végbemenő jelenlévőségek.

Így valahányszor egy társadalom fogalmi kincse bővül, az új fogalmak kifejezésére a nyelv új eszközöket, szavakat teremt. E törvény megváltoztatása nemcsak oktalan, de lehetetlen is volna. Azt is tudjuk, hogy az általános törvények szerint az új szavak teremtése változatos módon történhetik: idegen szavak átvételével, tükörszavak teremtésével, a nyelv meglevő elemeinek fölhasználásával képzés, elvonás, rövidítés, jelentésbővítés stb. stb. útján, s végül teljesen új szavak (pl. kifejező szavak) teremtésével. Bár a nyers megértést e módok körülbelül egyformán szolgálhatják (legfőlegbb egyesek elterjedése lehet átmenetileg gyorsabb vagy lassúbb), a nyelv magasabb funkciójának szempontjából nem közömbös, hogy a rendelkezésünkre álló, fejlődéstörvények adta lehetőségekből melyiket segítjük elő és melyiket szorítjuk vissza. Kétségtelen pl., hogy az idegen szavak, melyek megjelenésükkor még a nyers megértés szempontjából is könnyen jelenthetnek nagyobb nehézséget, mint a nyelv meglevő elemeiből alkotott új szavak, magasabb nyelvi igényeknek vagy éppen esztetikai követelményeknek általában kevésbé felelnek meg, mint a nyelv szóalkotási szabályai szerint képzett pontos fogalomjelölő, vagy képszerűen szemléletes szavak.¹ Az idegen szavak a nyelv

¹ Az esztetikai igények nem öncélú esztetizálást, nyakatekert cifraságok divatját vagy a szavak csengő-bongó, de tartalmatlan játékát kívánják, hanem forma és tartalom egységén túl arányt, ritmust, jóhangzást, kifejezőkészséget, megfelelő hangulatot.

nemzeti jellegét, sajátos színét is ronthatják, ha túlságosan nagy számban jelentkeznék, a nyelvtől idegen hangkapcsolatokat honosítanak meg, módosítják a nyelv hangzását, s bántóan kirívó foltokat jelenthetnek a beszédben. Bármennyire törvényszerű is tehát az idegen szavak állandó jelentkezése, e törvény hatását megfelelő korlátok közé lehet és kell szorítani. A rosszul alkotott szavak vagy idegen tükörszavak viszont rendszeren kellemetlenek, visszariasztók vagy komikusak. A nyelvújítási szavak között sok olyan van, mely a nyelv szerkesztési szabályainak nem felel meg: így csonkított fő, pl. *taps*, *tan* stb.; hibásan elvont képzővel alkotott szó, pl. *lelenc*, *kegyenc* (a *virgenc*, *labanc* mintájára); deverbalis képzőnek denominalis használata; pl. *okmány*, *eszmény*; a magyar nyelv szokásainak meg nem felelő összetétel, pl. *szolgálatkész*, *vérbő*; stb. Ez azonban nem jelent annyit, mintha a nyelvfejlődés objektív törvényei tudatos beavatkozásra megszűntek volna és újak keletkeztek volna, mert a nyelv szabályai maguk nem ilyen törvények, hanem a törvények működésének eredményei. Ezek az alkotások pedig, noha a nyelv szerkesztési szabályainak nem engedelmeskednek, a nyelvi fejlődés törvényeivel mégsem ellenkeznek. Meg lehet állapítani ugyanis, hogy elvétve bár és nem szabállyá érlelődve, hasonló jellegű alakulások nem tudatos alkotásképpen, hanem a természetes nyelvfejlődés során is keletkeztek. Így elvonás: pl. *per* <: *perel*, nyj. *resz* 'reszelő' <: *reszel* (vö. MTsz.); szövegek képzővé válása: pl. személynevekből (mint *Marcsek*, *Robicsek* stb.) Nyj. *maflacsek*, *piszmecsek* (LACZKÓ GÉZA: NyF. XLIX, 48), idegen eredetű köznevekből (mint *lakli*, *ringli*, *kapli* stb.) *libali* 'lány' (MNyTK. XXIX, 32); gyakori a deverbalis képzők denominalis használata: pl. éppen a *-mány*: *tokmány*, *ormány* (sőt e vonás ősi hagyományokban gyökerezhet); ragtalan határozós összetétel: pl. *kesztyű*. Ilyen szavak keletkezése tehát a nyelv fejlődési törvényeinek teljességgel nem mond éppen ellent, csak a ma érvényes nyelvtani szabályoknak nem felel meg. Ezért mintául nem vehetők, nem hiába maradtak meg kivételesnek a nyelvfejlődés során. Az ezeket utánzó alkotások könnyen maradhatnak idegen porcikák a nyelv testében, ha pedig éppen nagyobb számmal gyártódnának, a nyelv hagyományaitól elütő képzésmódjukkal a nyelv szerkezetébe felemás vonásokat vegyítenének, s esetleg analógiás hatásokkal nagyobb zavarokat is idéznének elő. Különben is a magyar nyelv mai fejlődési fókán szokatlanságukkal feltűnő, kacajt fakasztó szavak forgalomba hozatala csak a nyelvművelő mozgalmat tenné nevetségessé. A nyelvművelésnek tehát mindenképpen vigyáznia kell, hogy a múlt botlásait ne intézményesítse, ilyenfajta alakulásokat ne segítsen elő, hanem ellenkezőleg korlátozni igyekezzék.

Ily módon a nyelvműveléshez a nyelv történetének és szabályainak alapos ismerete szükséges ugyan, ez azonban semmiképp sem jelentheti azt, hogy a nyelvművelés a nyelvészek zárt vadászterülete. A teremtő nyelvművelés, új szavak, fordulatok alkotása, a nyelvi lehetőségek alkotó kihasználása elsősorban az írókra, a nyelvi lelemény ihletett elhivatottjaira vár, a szakszókincs kialakítása pedig a szakemberekre. Így látja ezt lényegében Lőrincze is (15). Ezért is szükséges, hogy íróink és különféle területen működő szakembereink nyelvi műveltsége alapos és széleskörű legyen. A magyar nyelv mélyreható ismeretére, a tudatos nyelvhasználatra való nevelés pedig tanáraink legszebb feladata. A nyelvész szerepe a teremtő nyelvművelésben egyrészt az irányítás és a számontartás, másrészt a tanácsadás és a bírálat. A nyelvész fejtse ki, milyen általános elvek irányában kívánatos a magyar

nyelvnek haladnia, kétség esetén pedig adjon szakvéleményt arról, hogy egy-egy nyelvi újítás megfelel-e a nyelvi hagyományoknak, a nyelvekben érvényes szabályoknak, szükséges, előnyös, kívánatos-e vagy veszélyes, káros. A nyelvész munkája tehát inkább a nyelvtisztításban érvényesül. Tilalomfák felállítására egyes-egyedül ő hivatott, persze rá is kötelező a kellő óvatosság. Természetesen az alkotó nyelvművelésből sem szabad kizárni a nyelvészt, aki tudással legjobban van erre fölvértezve. Ámde kevesebb alkalma van, közönségre gyakorolt hatása is sokkal korlátozottabb, mint az íróké, újságíróké. Nem utolsósorban azonban a nyelvi teremtés inkább ihlet és lelemény kérdése, mint szakszerű tudásé, noha ez utóbbinak éber örökdede nem mellőzhető.

Lőrinczének egyébként kitűnő fejtegetéseiben — mint már az imént rámutattunk — kissé háttérbe szorul a legmagasabb igény: a művészi kifejezés szempontja. Ez bizonyos fókig érthető is a könyv céljából. E munka nem a nyelv művészeinek szól (noha azok is bizonytalansággal és érdeklődéssel forgatják), hanem azoknak a mind nagyobb számú magyaroknak, kik a nyelvet írásban és előszóban nemcsak mintegy házi körben, de nagyobb közönséghez fordulva használják, mint mondanivalójuk világos, szakmailag is szabatos közlésének, kifejtésének eszközét, vagy éppen mint a meggyőzés fegyverét. Persze a közösség ajkán kialakuló nyelvhasználat nem lehet közömbös a művészi célú nyelvhasználatra sem. A nyelv függőleges rétegződése mindinkább halványodik, s az a kívánatos, hogy a legpallérozottabb réteghez, az irodalmi nyelvhez olvadjon a többi, nem pedig fordítva. E legpallérozottabb változat tehát különösebb gondot igényel, de a szerényebb igényű nyelvhasználat éppúgy fontos a nyelvi változások szoros összefüggése és egymásra hatása miatt.

A mű közvetlen célja magyarázza meg azt is, hogy a szerző oly sokat foglalkozik a stílussal, s hibáztatásai, javítgatásai túlnyomóan a nyelvtől különben elválaszthatatlan stílusra vonatkoznak. E javításokban világosan rajzolódik ki a nyelvi eszmény, mely Lőrincze előtt lebeg. Ő a magyar nyelvet a pontos fogalomalkotás irányában akarja fejleszteni, igényei nemesen nagyok a logika, a szabadság, a világosság követelésében. Ugyane célok érdekében a nyelv fejlődésében az analitikus kifejezésmódnak a híve: tömör, zsúfolt jelzős, igeneves stb. szerkezeteket inkább mellékmondatokban old fel, mert így a mondanivaló nyelvi architektúrája világosan érzékelhető; esetleg az egyetlen mondatban szorosan összesajtolt gondolatszövevényt több mondatba bontva szét, levegősebbé, könnyebben követhetővé teszi. Noha a magyar nyelv legősibb hagyományai erősen szintézisre mutatnak, elvitathatatlan, hogy nemcsak a legtöbb európai nyelv általános fejlődése igen nagy mértékben az analitikus szerkesztésmód előretörését bizonyítja (pl. a román nyelvekben a latinhoz, a germánokban a góthoz viszonyítva), de a magyar nyelv történetének adatolt korszaka ugyanezt a fejlődésvonalat mutatja. — Lőrincze elvei tehát általában helyesek és különösen helyesek itt, ilyen célú könyvben. De azért bizonyos óvatosság nem fölösleges. A magyar nyelv túlságos racionalizálása nem veszélytelen. Nyelvünknek — noha pontos fogalomalkotásra való készsége kifogástalan, legfőljbbe e tulajdonsága nincs eléggé kihasználva — nagy ereje a valóság félig megvilágított fölillantása, a finom árnyalásra, a hangulatok megéreztetésére, a sejtetésre, a sugalmazásra való készség. „*Pas la couleur, rien que la nuance!*” Részben a magyar nyelv e tulajdonságainak köszönhető, hogy a magyarság

kicsiny száma ellenére a magyar lírai költészet mennyiségben és minőségben egyaránt oly kiemelkedően jelentős, hogy e téren a legnagyobb nyelvek irodalmával vetekedik. Bármennyire is óhajtható a logikus, szabatos értekező vagy egyszerűen közlő prózának a szerzőtől kijelölt irányban való fejlesztése, vigyáznunk kell, hogy a költészet érdekei (beleértve a szépprózát is) csorbát ne szenvedjenek. Azt hiszem, a kettő nem zárja ki egymást, de a kettős célt jó kezdettől fogva egy tekintettel összefogni. — Megvallom, én sajnálom a magyar nyelv másik hagyományos értékét, a tömörséget is, amely az analitikus fejlődéstől kétségtelenül szenvedni fog, amint már eddig is szenvedett; nem hiszem azonban, hogy az ez irányú fejlődést meg lehessen akadályozni, mert a nyelvi szerkesztés ilyen átalakulása a gondolkodás átalakulására vall. Mégis talán lehet a kettő között valamelyes egyensúlyt teremteni, a magyar nyelv mai szerkezete (tárgyas ragozás, birtokos személyragozás, igekötők, névragozás stb. egyrészt, — összetett szenvedő ige kialakuló körvonalai, alárendelő mellékmondatok, igeneves szerkezetek háttérbe szorulása, mellérendelés szaporodása stb. másrészt) most is ilyen egyensúly-félére mutat. Igaz, ilyen átalakulás évszázadok műve, de a nyelvművelésnek messze előre is kell néznie.

Apróbb részletekben persze eltérhet a véleményem a szerzőétől. Így találomra pl. a *Röltex* csak akkor volt idegenszerű, „érthetetlen“ (20), amikor a szerző a tanulmányát írta; ma már, sajnos, megszoktuk. Az *egy pillanatra*, *egy része* az idézett példában (45) többféleképen is érthető (az *egy* jelenthet 'egyetlen'-t, illetőleg 'egyik'-et is), bár kétségtelen, hogy a szerző hangsúlyozása helyes és közkeletűbb. Semmiesetre sem hibáztatható a *tudhatnók*, *kérhetnők* alak (49). A *széjjelzúzzák a terveket* ugyan kissé képzavarszerű, de legalább kép van benne, színre való törekvés, a szerzőtől ajánlott *meghiúsítják* szintelen (51). A *hasznáért* az idézett mondatban (51) kétségtelenül több, mint a *kedvéért*; *érdekében* már jobb, de ez sem annyira kifejező; a mondatban azonban valóban van valami sutaság. Az 55—6. lapon az elbeszélő részlet kifogásolt kifejezései valóban kissé kopottak, modorosak, de mégis igyekezetre vallanak: az író kerüli a jellegtelen szavak ismétlését, szint próbál írásába bevinni, sajnos, e színek fakók, az író mesterkedése megérzik. A *hektár* hibáztatásával nem értek egyet (65). A *széles* szóval való visszaélés ostorozása, bár alapjában véve helyes, itt-ott kissé túlzott (66). Az *erőszakcselekmény*-t nem hibáztatnám (69). A *pártmunkások százezreit...* és alább *Ez országok népei...* kezdetű mondatok hibáztatása, úgy érzem, egy kis túlzás a logika javára. Ilyenféle apróságokat, melyek a példák hatalmas tömegéhez mérve számban is elenyészők, nem is gáncsnak szántam, csak hát a vélemények részletekben el is térhetnek.

Külön ki kell emelni a könyv igen szép, nemcsak világos és szabatos, de élvezetes magyar nyelvét. A szerző nemcsak arra mutat rá, hogy „így írtok ti“, hanem arra is példát ad, hogyan kell írni. Botlást, idegenszerűséget, amilyen pedig mindnyájunknál előfordul, alig lehet benne találni.¹

Lőrincze szép könyve nemcsak élvezetes olvasmány, de nyelvművelő irodalmunk jelentős nyeresége, sőt maradandó értéke. Szívből ajánlom mindenkinék, akit a magyar nyelv ügye érdekel.

BÁRCZI GÉZA

¹ Így egyszer szenvedő igenév mellett *által*; idézetben: *közel sem* helyett *távolról sem*; egyenletlenség: *kétkedhetik*, de *gyalázkodhat*; itt-ott névutó használata átvitt értelemben rag helyett. Ilyen apróságok fordulnak elő benne, amelyek vitathatók, de ezek is kivételesek.

Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról*

Bevezetőül meg kell jegyeznem, hogy az alábbiakban — nyelvhelyességi szempontból — főként a folyamatos melléknévi igenév állítmányi szerepével kívánok foglalkozni; a problémát is ez vetette föl előttem. A kérdések azonban összefüggenek a befejezett melléknévi igenév használatának a tanulásaival is. A beálló melléknévi igenévnek állítmányként való alkalmazása némileg más jellegű; ez tehát csak harmadsorban tartozik a tárgyamhoz.

*

1. „Isa mēnd ozchuz jároꝝ vogymuk“ — olvassuk a Halotti Beszédnek immár nyolcadfél évszázados intelmét (PAIS DEZSŐ átírása). Értelme, illetőleg maibb alakja: „Bizony mind ahhoz [t. i. a halál verméhez] járók vagyunk.“ Szerkezete szerint is érdekes mondat: úgynevezett összetett, igei-névszói (névszói-igei) állítmánya van, mégpedig a létige egyik ragozott alakjának (*vagyunk*) meg egy folyamatos melléknévi igenévnek (*járók*) a kapcsolata. — Az, hogy az utóbbi, a névszói rész eredetileg egyes számú volt, most nem fontos kérdés; egyébként ma is használunk ilyen szerkezetet: „Mi is *tudományos társaság vagyunk*.“ Sőt Veres Péternél még ilyenebbet olvasunk: „Nem *voltunk* soha *elrontója* a csapat jókedvének“ (Pályam. 11). — Ismeretes azonban, hogy az effajta összetett állítmánynak jelentő mód jelen idejű egyes és többes szám 3. személyében pusztán névszói állítmány szokott megfelelni: „Pista *pazarló*.“ „Az öccse meg igen *akadékoskodó*.“ „Ezek a hibák nagyon *bántók*.“

Az én tapasztalatom szerint igen-igen sokan vagyunk, akik bátran élünk ilyen szerkezetű mondatokkal — akár írásban, akár élőszóval fejezzük ki gondolatainkat —, ha a mondanivaló: a fogalmak kapcsolata ebben a formában jelenik meg a tudatunkban. Pedig hát az idézett folyamatos melléknévi igenévi állítmánynak helyes, magyaros volta néhány felszabadulás előtti nyelvművelő kézikönyvünk szerint legalább is vitatható; sőt — amint beszélgetés, szóbeli viták közben többször láttam — egyik-másik jól képzett tanár, stílusvizsgáló szaktárs ma is túlzó ebben a kérdésben. A következőkben tehát azt szeretném tisztázni, honnan ered ez a helytelenítés, mennyiben helyes vagy téves, időálló vagy elavult. Mai nyelvművelésünknek amúgyis az az egyik legsürgősebb feladata, hogy kritikai vizsgálat alá vegye az előző korszakból reánk maradt tanításokat.

2. Legismertebbé DENGEL JÁNOS 1937-i megrovó sorai váltak: „Németes a melléknévi igenévnek (névszói) állítmányként való használata az illető ige helyett, pl. *ez az eljárás égbekiáltó* (égbekiált h.), *a zokogás szívettépő* (= *a szívét tépi*), *ezek a kifogások nem helytállók* (= *nem állanak helyt*), *észrevétele nagyon találó* (= *nagyon talál*), *ez a tan szívét, lelket nemesítő* (= *nemesít*)“ (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 190). Úgy látszik, utólag maga a szerző is érezte megállapításának merészségét, mert jegyzetben rögtön utalt egyes lehetséges ellenvetésekre: „a nép szájában [így!] is járatos ez a szólás, hogy *amondó vagyok*“; „a régebbi korban az ilyen igenévi állítmány általában járatos volt (eredetileg különben is... csak a névszói állítmány járta)“;

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1952. október 18-án tartott ülésén.

igeragozásunknak néhány igenévi eredetű alakját is csupán ilyen állítmányi használatból tudjuk megmagyarázni. DENGEL szerint azonban mindez „nem változtat a fent kifejtettük felfogáson“; s legvégül megismétli a legfőbb érvét: „A kifogásolt állítmányi szerkezetek idegen eredetű újabb hatások“. — Abban mindenképen igaza van DENGELnek, hogy példái közt az *égbekiáltó* a német *himmelschreiend* mása, a *szivettépő* a *herzzerreissend*, *herzbrechend* szerkezetére emlékeztet, a *találó* is a *(zu)treffend* használatát tükrözi vissza, — s efféle párhuzamot még jó párat találhatnánk. Talán éppazért nem is fogadta el a nyelvszokás a DENGELTől ajánlott a *szívet tépi*, *égbe kiált*, *talál* szerkezetet, mert ezek szólásként teljesen gyökértelenek. A *szívet*, *lelket nemesítő* esetében azonban nem is smerek olyan közkeletű német szókapcsolatot, amelyet mintául tekinthetnénk; s még egy sereg példát idézhetnék, amelyben a német megfelelő éppen nyelvtani szerkezetében más jellegű: „ez borzasztó“ (das ist ja *schrecklich*); „magától értetődő“ (*selbstverständlich*); „mily undorító“ (wie *ekelhaft* das ist); „ő is csak utánzó“ (auch er ist nur ein *Nachahmer*).

DENGEL az előbb idézett szöveg után kétszer is enyhíti saját szabályát, csakhogy módosítása egyik esetben sem világos.

Először ezt mondja: „Névszói állítmányul a melléknévi igenevet csak akkor használhatjuk helyesen, ha igenév volta már elhomályosult, úgy-annyira, hogy szinte nem is érezzük melléknévnek, pl. *nyilvánvaló*, *helyénvaló*, *kitűnő*, *kiváló*, *kitüntető*, *elnéző*, *megbotránkoztató*, *döntő*, *egetverő*, *egyetrengető*, *alapvető*.“ — Az egyik zavart az okozza, hogy éppen ezekre a szavakra nem érvényes az a tétele, hogy „szinte nem is érezzük melléknévnek“ őket; ezek bizony szinte mindig melléknevek. De van sok olyan igenevünk, amely valóban főnévvé vált: *író*, *költő*, *nevelő*, *dolgozó*, *sportoló*; *háló*, *ebédlő*; *ásó*, *reszelő* stb. Az ilyen szók állítmányi használatát tehát DENGEL sem tartotta rossznak: „Ha ez a pénz *volna* csak *foglaló*, | S még százennyi *lenne* *borravaló*“ (Petőfi: *Alku*); „aktiv *költő* és *író vagyok*“ (Ady: *Vall. az irod. 16*); „*Tűzoltó leszel* s katoná“ (József A.: *Altató*). — A másik zavar abból származhat, hogy DENGEL nem említi meg: ezeknek a szavaknak esetleges eredeti értelmű használatát rosszalja-e? Nyilván igen, s ezért feltehetően helytelennek tartja az ilyesféle mondatot: „Cselekedete szép, valóban *nevelő volt*“. — A harmadik nehézség onnan ered, hogy azok közt a példák közt, amelyeknek az állítmányi használatát az imént helyesnek mondta, több éppen olyan német tükörszó, mint a főtebb vizsgált *égbekiáltó*, *szivettépő*, *találó*. Ilyenek: *döntő* (es ist *entscheidend*), *alapvető* (es ist *grundlegend*), *megbotránkoztató* (es ist *empörend*, *Anstoss erregend*) stb.

Nem világosabb DENGELnek másik módosítása sem. A tárgyalt — „Németes...“ kezdetű — szakasz után ugyanis új bekezdésben így folytatja megállapításait: „Idevág a sok *-ható*, *-hető*-s állítmány: az *összeg átvehető* (= az összeget át lehet venni), *kérelme nem teljesíthető* (= kérelmét nem teljesíthetem, nem teljesíthetjük, nem lehet teljesíteni), a *vizsgálat letehető* (= le lehet tenni) stb.“ Eszerint DENGEL itt is németességet szimatolt? Alig is „hihető“! Még furcsább, hogy néhány sorral alább egész másként folytatja: „Ezt a használatot nem helyteleníthetjük, ha személytelenül kell magunkat kifejeznünk. Az újabb irodalmi nyelvben egyre jobban terjed, és legjobb íróink is élnek vele lépten-nyomon. Szertelen terpeszkedésének azonban vessünk gátat!“ (I. m. 191.)

DENGEL is munkatársa volt az 1938-ban megjelent Magyar Nyelvvédő Könyvnek. Ennek különféle kiadásai lényegében DENGEL nézeteit közlik,

mégpedig pontosan ilyen zavaros módon; igazi megokolást bennük sem találunk, s a *-ható*, *-hető* végű állítmányt is mind elvetik.

Érdekes, hogy a legszélsőbb purista elveket valló TISZAMARTI ANTAL 1943-ban a *-ható*, *-hető* képzős igenév állítmányi használatát már egyértelműen helyesnek fogadja el (Szeplőtlen magyarság 15); egyébként ő is az eddig említett források szellemében ír: „Az *-ó*, *-ő* képzős melléknévi igenév ilyen alkalmazása ellen azonban határozottan síkraszállunk. Ahol lehet, éljünk valóságos igével.“ Ami ezt az utolsó tanácsot illeti, még DENGL sem rosszalta a *megbotránkoztató*, *döntő*, *egetverő* igenév állítmányi szerepét, noha kevés erőltetéssel legtöbbször ezt is mondhatnánk helyettük: *megbotránkoztat bennünket*, *dönt*, *az eget veri* (pl. a lárma, az éljenzés). Ennyiben tehát TISZAMARTI még DENGLnél is szigorúbb bíró.

Az ismertetett felfogásokat az utóbb átszervezett gazdasági szakiskolák Magyar Nyelvkönyvének 1945-i kiadása a felszabadulás utánra is áthozta — még jobban általánosítva: „Ne használjunk névszói állítmányként ige-nevet, ha megfelelne igei állítmányként az az ige, amelyből az igenév képződött“ (9). E fogalmazás szerint persze még ez sem volna jó: „Az áruház ilyenkor már *csukva*“, — s így mondanók helyesen: „Az áruházat ilyenkorra már *becsukták*“. — Különösen a *-ható*, *-hető* képzős állítmányt hibáztatja ez a forrás is, tehát DENGL nézete itt még tisztábban kitűnik.

3. Régebbi nyelvművelőink kézikönyvei nem ismertek ilyen „hibát“. SIMONYI ZSIGMOND alapos és hasznos tanácsadója csupán a szenvedő értelmű *-ható*, *-hető* képzős igenévi állítmányról jegyez meg ennyit: „A beszédben evvel a formával sem igen élünk, hanem eh. »látható egy kereszt« azt mondjuk: *látni* v. *láthatni* egy keresztet; az elhagyható betűk h. azok a betűk, amelyeket *elhagyhatunk* v. amiket *el lehet hagyni*; leküzdhető volna: *le lehetne küzdeni*“ (Helyes Magyarság³ 85).

KELEMEN BÉLÁNAK Jó Magyarság⁴ című könyvében (1935.) nincs szó a mi kérdésünkről. A szerző nyelvhasználatára azonban arra vall, hogy még SIMONYI végső megállapítását sem fogadja el; ő maga ugyanis így ír: „nem *helyeselhető*, hogy“ (24); vö. még: „a hosszú mondatok *fárasztók*“ (35) stb.

HALÁSZ GYULA álláspontját is csak ilyen közvetett bizonyítékok jelzik: „a helyzet . . . *kétségbeejtő*“ (Édes anyanyelvünk² 244); „de ott sem *bántó*“ (uo. jegyzet).

Ugyancsak hiába kerestem a „szabályt“ BALASSA JÓZSEF könyveiben, tehát az ő nézetére is a gyakorlatából kell következtetnünk. Íme egy-két példa: „[Jókai] nyelve színes, *csillogó*“ (A magyar nyelv könyve. 1943., 37); „[ez] *lett* az egységes irodalmi nyelv . . . *megindítója*“ (uo. 29) stb.

4. Régebbi nyelvművelő irodalmunkban tudtommal csak egyetlen számottevő tanulmány bélyegezte meg határozottan az *-ó*, *-ő* képzős igenév állítmányi használatát, de ez aztán még akkor is, úgy is visszhangzott DENGLéknél, amikor és ahogy talán a szerző sem várta. HORVÁTH JÁNOS, akinek nyelvművelő irodalmunk is sok értékes megfigyelést köszönhet, 1911-ben „A »Nyugat« magyartalanságairól“ címen jogosan kel ki egy sereg torz, modoros nyelvi forma divatja ellen (MNY. VII, 61 kk.). A hibák közt említ ilyen példákat is: „a sárga fejek arczélei . . . élénken *kiemelkedők*“; „az ő objectivitása . . . lyrát *eltakaró*“ stb. Látni való, hogy mindkét mondat fogalmazása elég mesterkéltné. HORVÁTH azonban jogos méltatlankodása közben olyan megállapításokat is megkockáztat, amelyeket csak a vita izgalma magyarázhat: „A melléknévi

igenév jelzőnek való. Ha olykor más mondatrész szerepét tölti is be, már akkor nem érezni rajta az igenévi eredetet; így pl., ha főnévvé önállósulva, annak mondatbeli szerepére vállalkozik: szabó, író, költő, seprő, kotló, váltó. Ilyen esetben állítmány is lehet. Az azonban nagy ritkaságszámba ment, hogy melléknévi jellege világos megtartásával szerepeljen állítmányként (pl. kitűnő). S ennek igen egyszerű az oka. Arra, hogy állítmánya legyen a mondatnak, az ige született; fölösleges tehát melléknévvé tenni, vagyis eltüntetni igei jellegét (személyragos alakját), mikor éppen legsajátabb igei rendeltetését teljesíti“ (68). Azt, hogy ez a szerkezet általában németes, HORVÁTH sem mondja.

5. DENGL — láttuk — jegyzetben ugyan, de megemlíti nyelvtudósainknak néhány olyan fontos újabb eredményét, amely megcáfolja az utóbbi gondolatmenetet; mégis elfogadja, sőt — ugyancsak jegyzetben — 1937-ben szó szerint idézi HORVÁTHnak az indogermanisták közt érthetőbb, BRASSAI ízü, 26 évvel korábbi megállapításait. Csak egész röviden futnék végig azokon a ma közismert érveken, amelyek megcáfolják a fönti okoskodást: A jelzót általában (a névszói) állítmányból fejlődött mondatrésznek tekintjük (SIMONYI, A jelzők mondatnana 5; GOMBOCZ, Syntaxis 160—1). A magyarban, mint a finnugor nyelvekben általában, éppen ősi sajátság a nem igei állítmányú mondat; pontosan a melléknévi igenév is „ősi jusson“ lehet állítmány (KLEMM, A *van* és *vannak* úgynevezett kihagyása: MNy. XIII, 265 kk.; A finnugor mondat őstörténete: MNy. XXIII, 328 kk.). Sőt azt is egészen bizonyosan tudjuk, hogy az -ó, -ő képzős igenév valaha igen szokásos állítmány volt: a többesjellel bővült *várók*, *kérők* igenévi alak csak ilyen használatban illeszkezhettek be az igeragozás alakrendszerébe, mint a tárgyas elbeszélő múlt többes 1. személye (GOMBOCZ, ÖM. I, 138 és HORGER, A m. igerag. tört. 63). De közül régi és nyelvjárási példákat KLEMM is erre a szerkesztésmódra (i. h. és M. tört. mondatnana 48). S hogy HORVÁTH „törvénye“ valóban csak a vita hevében fogant, azt jól mutatja, hogy ő maga is, abban a cikkében is élt ilyen állítmánnyal: „nyilatkozata nem *tekinthető*... elutasító magatartás eredményének“ (61); „mely [stílus]... sikeres *csiklandozó*“ (62).

6. Mi lehet tehát a mi mai álláspontunk?

Kétségtől igaza volt HORVÁTHnak is, követőinek is: újabban (ismét) jóval divatosabbá lett a folyamatos melléknévi igenév állítmányi szerepben, s ez nem egyszer valóban modoros, stilisztikailag erőszakolt forma. Ha az egészséges magyar nyelv szokás igei állítmányt használ: „A nap melegen *süt*“ — torz alak volna ez: „A nap melegen *sütő*“. Erőszakos, túlzó üldözéssel azonban még több kárt okozhatunk, mint amennyi kellő mérték nélküli használatából származhat; hiszen nyelvünkben az igenévi állítmánynál kevés régiebb szerkezet akad, s többé-kevésbébb gyakori használata az egész nyelvtörténeten át igazolható. Lássuk egyes típusait külön-külön!

A) Azt senki se vonta kétségbe, hogy a főnévvé vált deverbális -ó, -ő képzős névszók előfordulhatnak állítmányként: *szabó*, *író*, *véső*.

B) Az általában főnévvé nem lett igenevek is gyakran előfordulhatnak állítmányként alkalomszerű főnévi értelemben éppúgy, ahogyalanyként, tárgyként, birtokosjelzőként stb. is meg-megjelennek. Állítmányi szerepükben néha semmi végződés sincs rajtuk, néha fok- vagy többesjellel, esetleg birtokos személyraggal ellátva használjuk őket. Ilyennek érzem az imént Horváthból idézett példát is: „mely [stílus]... sikeres *csiklandozó*“. Még

inkább ilyen egyik utolsó könyvében ez: „[Kosztolányi] nem diszkrét *rimelő*“ (Rendsz. m. verstan 173); „Ennek ... legszorgalmasabb *művelője* Garay“ (121). Ilyen Petőfinél: „Ők a hon *eladói*“ (A szájhősök); Tóth Árpádnál: „Legjobb *ölelő* a Bánat“ (A bánat misztériuma) stb. Ide sorolom ezt a népies ízű szerkezetet: „Isten a *megmondhatója* | Mennyit szenvedek“ (Vörösmarty: Kis leány baja). Ilyennek lehet esetleg fölfogni az *amondó vagyok, mitévő legyek* típust is.

C) Mindenki egyetért abban is, hogy lehet állítmány az -ó, -ő képzős igenév, ha melléknévi értelmében már nem érezzük az igei alapjelentést, ha a szó igenév volta elhomályosult: Ady: „*Forrók*, buják, meddők szegények“ (Elűzött a földem).

Ennek az elszakadásnak természetesen több ismert okát említhetjük. A *méltó* alapszava, a *mélt* ige például már több századdal ezelőtt eltűnt szókincsünkől, s így származékában nem is érezhetjük az ige alapjelentését. A nyelvészetben iskolázatlan ember a *való* szóban sem ismerheti fel a létige egyik tövét (vö. *val-ék, vol-t*) s az ennek megfelelő értelmet. A *hű* szó valaha 'hívó' jelentésű igenév volt; később — alaki és jelentésbeli elhomályosulása után — a *hisz* ige új igenevet kapott, a *hívő-t*, s az előbbi, az eredeti mint melléknév élt tovább. A *forró* igenév előző jelentése ez volt: 'forrásban levő'; Ady fenti versében azonban már csak 'igen meleg' az értelme.

Persze határesetek itt is vannak. DENGL már a nem igenévi jelentésű szavak közt említette az *egyező* melléknévet is; pedig ezt állítmányi szerepében bizvást helyettesíthetjük az *egyezik* ragozott igével. Horváth János szerintem helyesen írta könyvében egy rímképletről, hogy „a másik kettőben [értsd: versszakban] rendszerint a terzináéval *egyező*“ (123; hasonlóan 170 is), holott saját szabálya szerint ezt kellett volna mondania: „*megegyezik* azzal“.

D) Egy további csoportban is stilisztikailag jónak kell tartanunk az állítmányi használatot. Nézzük Petőfinek ezt a sorát: „*Muló-e* vagy örök az álom?“ (Csalogányok és pacsirták). Ha a költő csak az álom jövő sorsára gondolt volna mint történésre, így kérdezhetett volna: *Elmulik-e?* De ő a két tulajdonnév állította szembe, s az örök névszói állítmány mellé művészi harmóniában csak ezt az igenévi állítmányt tehetette: *muló-e?* Pedig a *muló* szó még aligha vesztette el igenévi jellegét, főként 1847-ben nem. — Hasonló tanulsággal szolgál Adynak ez a sora is: „*Betelő* a vágy, *testes* az álom“ (Elűzött a földem): a *vágy* és az *álom* egy-egy tulajdonságára gondolva, jogosan írhatta a költő a *betelik* ige helyett is a tulajdonságot kifejező igenévi alakot, a *testes* állítmánnyal párhuzamosan. Ugyancsak a tulajdonság kiemelése végett mondatja Katona József Bánkkal az üres intelmet ebben a formában: „*Munkálkodó légy*; nem *panaszkodó*.“ Ezért szól így Veres Péter is: „a csendes beszéd jó *pihentető*“ (i. m. 10). Ilyen értelemben írta korán elhunyt kiváló nyelvvelőnk, Pais Károly, hogy Kölcsey természete „*kereső*, nem *megtaláló*“ (MNy. XXXIX, 209) — vagy nemrég, az Akadémia nyelvvelő vitájában Bárcei Géza ezt: „hatásuk *romboló*“ (I. Oszt. Közl. II, 423).

Ezt a használatot a természetes magyar nyelvtani analógia több irányból is támogatja, igazolja. Nyelvvelésünknek amúgy is igen gyakran az volt a gyöngéje, hogy nem vizsgálta meg eléggé, milyen más hasonló vagy ellentétes értelmű kifejezésekkel áll asszociatív kapcsolatban egy-egy vitatott szerkezet a kollektív nyelvtudatban. Ha például jelzőként egyformán helyes a melléknév és a melléknévi igenév: *örök álom, muló álom*, világos, hogy

állítmányként is egyaránt jogosnak érzi az ember a használatukat: *örök az álom, múlt az álom*. Bizony, az ilyen analógiák ereje ellen gyöngye a nyelvhelyesség tilalomfája: „isá, mēnd ozechuz járou vogymuk“. Horváth János is írja, a szabályos *ölelkező rim* jelzős szintagma mintájára: „A két első strófában a rímképlet *ölelkező*“ (i. m. 123); még a ritkább *gondolatsugalmazó rim* jelzős szerkezetet is átalakítja predikatívá: „Valóban nem egyszer *gondolatsugalmazó* neki a rim“ (174). Nyilván a *visszatérő kifejezések* szerkezetből lett Zlinszky Aladárnál is ilyen mondat: „*kifejezései* is állandóan *visszatérők*“ (Műv. hangf. 37). — Különösen erős analógiás hatása lehet az állítmányi szerkezet támogatására az értelmező jelző használatnak. SIMONYI szavaival: „A nyelvészek sokszor — és joggal — rövidített vagy pregnáns mondatot látnak az értelmezőben. Néha az értelmezőnek mondat értéke egészen világos“ (A jelzők mondattana 114). KLEMM pedig ezt mondja: „Az értelmező eredetileg névszói állítmány volt“ (MNY. XXIII, 334). S vegyük még hozzá SIMONYI-nak azt a megfigyelését is, hogy értelmezőül előfordulnak többek között „melléknévi igenevek (a régieknél sokkal gyakrabban, mint ma)“ (i. h. 116 és Nyr. XXXIX, 409). Nézzük mindjárt az ő egyik példáját: „Zendül rege és dal, édesdeden *ömlő*“ (Arany: BH. 5: 53). De vehetünk újabb példát is. Tóth Árpád írja: „nincs vágyam *élőbb*, drágább“ (Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz). — Az analógia különben még másként is támogatja igenevünknek állítmányi használatát. Azt soha senki még csak nem is furcsállotta, ha az igenevet ilyen határozóként használtuk: „*tartják . . . megfelelőnek*“, „*teszi felfoghatóvá*“, „*váltsa perdülőbbre*“, „*rövidnek vehetővé minősít*“ (Horváth i. m. 129, 130, 139); vö. még: „a szerkesztőség e tanulmányt *vitaindítónak szánja*“ (Új Hang 1952. 4: 88); „a szokást innen *származónak minősítjük*“ (NyK. LIII, 46) — vagy ezeket: *szórakoztatónak vél, hisz, gondol stb., zengő volta, sértődő létére, bánkodó lévén*. Már pedig ezektől is ezer analógiás szál vezet a megfelelő állítmányi alkalmazás felé. A fogalmaknak, gondolatoknak és nyelvi kifejezéseiknek természetes kapcsolását a nyelvhelyességnek nyilvánvalóan szabályoznia kell; de ha az analógiásan összetartozó kifejezések egy részének pusztá szeszélyből mereven az útjába áll, a nyelvhasználat alighanem átlép rajta.

Persze ez ingoványos terület lehet annak, aki nem biztos ura a gondolkodásnak és nyelvi burkának, aki eltéved az analógia útvesztőiben. Azok a nyugatos írók, akik csak nyelvi merészségeiben utánozták Adyt, valóban nevetséges szerkezeteket teremtettek; ezek tudniillik ott is tulajdonságot, állapotot emlegettek, ahol a társadalom, a nyelvközösség egésze cselekvést, folyamatot látott.

E) Általában nincs okunk helyteleníteni a *-ható, -hető* képzős igenévi állítmányt sem akkor, ha személytelen kifejezésre van szükségünk. Mióta az *-atik, -etik, -tatik, -tetik* képzős szenvedő ige kiszorult irodalmi és köznyelvünkől, ez a szerkezet láthatólag terjed, s ma aligha lehet helytálló SIMONYI-nak az a fontebb idézett megállapítása, hogy a beszélt nyelv ezzel sohasem él. Sőt azóta a szerinte gyakoribb *láthatni, érthetni* állítmány ritkult meg.

Idegenszerűnek vajmi kevés joggal mondhatnók ezt a szerkezetet. De üldöznünk egyébként sem nagyon lehetne: szokásos értelmi ellentétét ugyanis a tagadó igenévvel fejezzük ki, s ennek állítmányi használatát nem rosszalták maguk DENGLEK sem. Ez tehát mindenki szerint helyes: „Most *láthatatlan* a vetített kép egyik sarka.“ „Ez a gól *védhetetlen volt*.“ Csakhogy

akkor ismét minden analógia-érzékünk jónak tartja ezt az ellentétes szerkezetet is: „Már jobban látható az is!“ „Ez a gól is védhető lett volna.“ (Az egyszerű -ó, -ő képzős igenévnél már ritka az ilyen ellentét: *szófogadatlan* — *szófogadó*, azért ott nem kellett erre az analógiás-asszociációs megfelelésre kitérnünk.)

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy például az *elvihető* állítmány minden szövegösszefüggésben van olyan jó, mint a szintén személytelen *el lehet vinni* szerkezet, vagy éppen a személyre vonatkoztatott *elviheted*, *elvihetik* stb. igealak. Csak azt ne higgyük, amit DENGLEK hirdettek: hogy amaz általában németes, helytelen.

Az igenévi állítmány egyébként néha azért kifejezőbb és tömörebb, mert közvetlenül fokozható: „ilyenkor [értsd: „káfos“ állapotban] *legkötelekedőbbek* az ivós emberek“ (Veres P. i. m. 150); „fogalmazása *közérthetőbb*“ (Zsirai: I. Oszt. Közl. II, 9); stb.

Ma a műszókon kívül (pl. „Ez a mondat *tagadó*, az meg *állító*“) kétségtelenül a ható ige származékát használjuk leggyakrabban állítmányként: „Mindenünnen *látható*.“ Utána — úgy látom — a különféle műveltető igék következnek: „Ez nagyon *megnyugtató*, *bántó*, *serkentő*, *biztató*, *vigasztaló*“; stb. Majd a legtágabb értelemben vett visszaható szerkezetek terjedtek el: „A természete eléggé *veszekedő*, *követelődző*, mindenén *megütődő*, *bánkódó*.“ Egyébként azonban tárgyatlan és tárgyias igékből egyaránt előfordul: „Pillantása *reszkető*, *fájó*.“ „Pillantása elismerést *sugárzó*, *sértő*.“ — Bár láthatólag valamivel gyakoribb a folyamatos jelentésű igékből, nemcsak ilyenekből alakul. Ható igékből: *elmondható*, *kinyitható*, *elgondolható*; másokból: (könnyen) *megsértődő*, *megdöbbenő* stb. A tulajdonság ugyanis, amelyet így az igenévvél kifejezünk, akkor is statikus jellegű, ha az igei alapszó mozzanatos értelmű.

7. Ezzel a felvetett kérdésre már válaszoltam is. Szeretném azonban még egész röviden igazolni, hogy költői nyelvünk mindig is élt ezzel a kifejezési formával. A példákat lehetőleg a „Hét évszázad magyar versei“ című antológiából veszem.

A XV. század közepéről való „Ének László királyról“ című himnuszunk elég bőven alkalmazza szerkezetünket: „Te tatároknak *vagy megtörője*“ (= „Tu Tartarorum terror eorum“); „Irgalmasságnak [*valál*] teljes *követője*“ (= „Tu pietatis totus eras factor“). — Lássunk egy pár adatot a XVI. századból: „Szóhoz, ajándékhoz mely igen *hajló vagy*“ (Tinódi: RMKT. III, 15); „*Rontója lenne* ördög hatalmának“ (Dézsi András: i. h. IV, 9); „A te juhaidnak *légy oltalmazója*“ (Sztárai Mihály: i. h. 180). — Zrínyi is él vele: „Én *vagyok* magyarnak legelső királyja, | Utolsó világrészről én *kihozója*“ (Attila). — Az 1700. körüli költeményekben, főként a kuruc versekben valóságos nyelvi divatot látunk: „*Legyen kívánója* minden jó erkölcsnek, | És *vidámitója* bánatos szívemnek“ (Mint az útonjáró . . .); „az szent-páli mező . . . | Veszélyt szerző, | Halállal *fizető* — | Nagy-sokaknak *lön fejök-elvesztő*“ (Gyászének a koroncai harcról); „Búval *vagyok bővelkedő*, | Sok nyomorúság *viselő*“ (Megjártam a hadak útját); stb. — A XIX. századból csak Petőfire hivatkozom: „szívem nem *eladó*“ (Bányában); „Bár lenne oly *szívszaggató*, | S egyszerűsmind oly *szívgyógyító*, | Mint csalogányé, szavatok“ (Csalogányok és pacsirták); „*Feledhető-e*“ (Várady Antalhoz); „Komoly *borongó volt* az őszi este“ (Tündérálom); stb. — Századunk elejének költői nyelvére elsősorban Ady használata jellemző: „Szent-György-nap éjén *sipítók*, | Nyugtalanok a dene-

vérek“ (Özvegy legények tánca); „Ma te vagy... | Mi nagy csatázásunk nagy igazolója“ (Levél féle MórícZ Zsigmondhoz); „De künn a dal szabadító s szabad“ (Kétféle velszi bárdok) stb. Mellette és utána Juhász Gyula is így írt: „Ugye tudjátok, hogy szent a verejték, | Hogy minden nagyság abból eredő?“ (A dolgozókhoz); „Embert egekbe emelő | A munka, a rend, a béke“ (A munkásotthon homlokára). — A Horthy-korszak legharcosabb költője, József Attila sem kerülte ezt a szerkezetet: „Papok, katonák, polgárok után | így lettünk végre mi hű | meghálói a törvényeknek“ (A város peremén); „Fortyos fazekad gögben szenvedő“ (Dörmögő); „Sorakozó sovány karók, | öreg parasztoknak valók | járkálni“ (Holt vidék). — Radnóti Miklós talán még gyakrabban használta: „De nyüzsgő s áradó vagy bennem, mint a lét“ (Tétova óda); „S ugyancsak nyaktörő az“ (Mint észrevétlenül); „a...tölgykerítés, barak oly lebegő“ (Hetedik ecloga); stb. — Az élő költők közül csak Illyés Gyulát idézem: „S be védtelen, jajt zümmögő alattunk | Az édes ország“ (Ozorai példa); „az már arcpirító“ (A kacsalábon forgó vár).

Költőinknek tehát éppen nem kell vonakodniuk e szerkezet természetes használatától: sem nyelvünk nyelvtani rendszerét, sem fejlődésének belső törvényszerűségeit, sem irodalmi nyelvünk sajátos stílushagyományait nem sértik meg vele.

8. A föntiek után szinte önként vetődik fel az a kérdés, hogy tanulságaink nem vonatkoznak-e egyszersmind a *-t*, *-tt* és az *-andó*, *-endő* képzős melléknévi igenév állítmányi használatára is. Ezt ugyanis még gyakrabban hibáztatta nyelvművelő irodalmunk, mint a föntebb tárgyalt *-ó*, *-ő* képzősét

9. Először a *-t*, *-tt* képzős, befejezett melléknévi igenevet veszem röviden vizsgálóra. Ez régi irodalmunkban ritkábban fordul elő állítmányként; KLEMM ANTAL szavaival csak akkor, „ha igenév volta elhomályosul és melléknévnek érezzük: *fáradt*, *rekedt*...“ (i. m. 48). Úgy gondolom, a főnévként használatosakat még inkább ide érti: *pörkölt*, *fogylalt*, *vádolt* stb.; meg az alkalmi szerepben főnévi jellegűeket: „A keresett [t. i.: könyv] ez?“ Az efféle szerkezetek ugyanis mint kihagyásos formák nyilván szintén előfordultak régebben is, s hibáztatni nincs jogunk őket. — KLEMM a továbbiakban így nyilatkozik a befejezett melléknévi igenévről: „A 19. sz. óta más esetben is sűrűbben kezdték használni, és ma is használják, egyrészt német hatásból, mert a németben *törött* és *el van törve* egyaránt *zerbrochen*, másrészt az *el van törve* szándékos, de téves kerüléséből.“ Itt tehát valóban kétirányú helytelen nyelvszokás ellen küzdött nyelvművelésünk. Először is az ellen, hogy a német *beendet*, *geschrieben* típusú igenevet *-t*, *-tt* képzős melléknévi igenévi alakkkal fordítsák olyankor is, mikor felfogásunk szerint állapothatározó értelmű: „Ez a munka befejezett“ (ehelyett: „Ez a munka *be van fejezve*“); „Az a levél jól megírt“ (ehelyett: „Az a levél jól *van megírva*“). Másodszor az ellen, hogy németességnak tartva, kerüljék az ilyen jó magyar szerkezeteket: „Az én jegyem már *kezelve van*“; „Az ügye már *el van intézve*“; „A Duna *be van fagyva*.“ Valaha tudniillik ezeket az állapothatározó szerkezeteket tévesen németesnek gondolta közönségünk, s ilyen — valóban erőltetett — módon javította ki: „Az én jegyem már *kezelt*“; „Az ő ügye már *elintézett*“ (I. SIMONYI: Nyr. XXXVI, 389, XLVI, 229—31, XLVIII, 87—8; SZINNYEI: Msn. II, 58; DENGEL i. m.; TISZAMARTI i. m.; stb.). HORVÁTH JÁNOS idézett helytelenítése ennek az állítmányi szerkezetnek is szól, s egy-két példát a Nyugat nyelvéből mindjárt olvashatunk is nála: „Szép darab és szépen

megírt“; „hogy az ilyen írások... mennyiben megformáltak“. HORVÁTH nemrég meg is ismételte erre vonatkozó szabályát: „Mult idejű melléknévi igenevet lehetőleg ne használjunk állítmánynak“ (Msn. XVII, 3).

Mégis úgy látom, hogy a -t, -tt képzős igenév állítmányi használatának eddig említett szabályai ma már szintén hiányosak. Nem azokra a tükörszavakra akarok kitérni, amelyek éppen egy-egy állítmányi kiegészítő szerepben is gyakori latin, német vagy francia kifejezésből vagy ennek pótlására keletkeztek, mint az *affektált, komplikált, informált, mesterkélts, erőltetett, jogosult, bonyolult, tájékozott, áldott* stb. Ezekben ugyanis eléggé érezzük az igenévi értelmet, mégis használjuk őket állítmányként, mert hiszen pontosan az idegen szokásnak az utánzására születtek meg, s nem valamiféle *mesterkélve van, bonyolítva van* stb. szerkezetet szorítottunk ki velük. De az új használatnak a példái már olyankor is mindinkább felhalmozódnak nyelvünkben, amikor az idegen hatás nem ilyen közvetlen és erős, ahol tehát már új magyar nyelvszokás csíráit sejthetjük. Ha ugyanis stílusunknak olyan kiváló szakértői, mint Horváth János, tollat fognak, írásukat már nem az idézett szabályok, hanem a mondanivalók irányítják. Az ő többször is említett, 1951-i verstanából veszem a példáimat: „[Az időmérték elhanyagolása] Adynál tudatos, szándékolt“ (156); „periodusokká társulhatásuk is korlátozottabb“ (163); „[Ez a forma] a nyugtalanság feloldására, lezárására hivatott“ (167); „a legismertebb [ez a vers]“ (171); „társításuk nem erőszakolt, időviszonyításuk... egyensúlyozott“ (173); „rímei... esztergályozottak“ (174); stb. Egyik-másik idézett esetben láthatólag nagyon is megfelelt volna a tárgyalt szerkezet helyett a -va, -ve képzős igenév és a lét-ige hagyományos állapothatározós kapcsolata, mégsem tekintem a fönti használatot általában rossznak; s ha a „szabály“ ezt teszi, akkor a z s z ű k, még ha maga HORVÁTH elvben egyetértett is vele. Hiszen itt is csak arról van szó, amit fentebb az -ó, -ő képzős igenév analógiás használatáról mondtam. Aki gyakran emleget „esztergályozott rímek“-et, annak a tudatában nemcsak ez az állítás alakulhat ki: „ezek a rímek ki vannak esztergályozva“, hanem ez is: „az ő rímei esztergályozottak“. Ugyanígy fordítja meg az *ismert, használt alak* jelzős szerkezetét Pais Károly is egy kérdő mondatában: „*Ismert, használt volt-e* [ez az alak]?“ (MNY. XXXIX, 210.)

Jól látszik a jelzős kapcsolatnak predikatívvá válása Katona József nyelvében is. Bánk a II. felvonásban így üdvözlí az összeesküvőket: „Az Isten e' Gyülekezet' álmodott | céljával, ha az elsül, és igaz Jó.“ Petur pedig így felel rá: „Nem álmodott ez, elsül, és igaz Jó.“ — Mászor a többi névszói állítmány analógiás vonzása magyarázhatja, hogy a költő igenévi, nem pedig igei állítmányt mond: „Oly csunya volt, mit eddig éltem; | Kevert, pocsékló, fél, törött“ (Kaffka: Az élet útjain). A közvetlen fokozhatóság szintén előnye az ilyen állítmánynak; „*fejlettebbek*“ — így írja Zsirai (I. Oszt. Közl. II, 12), nem pedig így: „*jobb* ki vannak fejlődve“. — Hasonló példáim a szépírodalmi, az újság- és a szaknyelvből egyaránt szép számban vannak még: *szaggatottabb, nyomottabb, korlátozottabb* stb.; különösen természetes az *ismert, ismertebb, legismertebb* állítmány.

Természetesen itt is sok olyan más analógiás hatással kell számolnunk, amilyent az -ó, -ő képzős igenévről szólva említettem már. Ilyen az eddig is jónak tartott értelmező jelző: „Áldlak, mert szent magyar vagy, nagy és megöklözött“ (Tóth Á.: Ady Endrének); „Benne is volt egy nagy adag konokság, csak *burkoltabb, álcázottabb*“ (Németh L.: Magam helyett I, 25). Ilyen az effajta továbbképzéseké: *ismételtség, lenyűgözöttség* (Horváth i. m.).

130, 139) stb. A keresetlen, számozatlan típusú tagadó igenévi állítmányt eddig sem rosszalták nyelvművelőink; ennek az analógiája azonban néha szintén támogatja a keresett, számozott típusú igenévi állítmányok létrejöttét és terjedését: „Ez a hely számozatlan, de az számozott!” Nem hibáztatták eddig sem az effajta szófűzéseket: „[nem] érzik keresettnek” (Horváth i. m. 174); „kedveltebbé váltak” (156); „szándékoltnak vallja” (124); pedig ezek is csak úgy segítik a keresett, kedveltebb, szándékoltnak típusú állítmány használatát. Ugyancsak számolnunk kell a szintén szaporodó kiagyalt volta, kijelölt lévén, kitüntetett létre stb. szerkezetek asszociatív hatásával.

Egész röviden utalnom kell itt arra is, hogy a *-va*, *-ve* képzős határozó igenév használati köre egyébként is csökkenőben van, legalább is abban a vonatkozásban, hogy helyét még olyan deverbális *-ó*, *-ő* és *-t*, *-tt* képzős névszók ragos alakjának is átadja, amelyekben nem homályosult el a melléknévi igenévi értelem. Oka sok lehet: Talán, hogy a *csodálkozó(a)n néz* jobban érezteti a cselekvés folyamatosságát a *csodálkozva néz* alaknál, a *megenyhülten néz* meg inkább magában hordja a cselekvés befejezettségét, mint a *megenyhülve néz*. Vagy hogy az újabb alakokat egyszerűbben fokozhatjuk a régiéknél: *csodálkozóbban* — *jobban csodálkozva*; *megenyhültebben* — *inkább megenyhülve*; stb.? Az új alak sokszor igekötő nélkül áll, tehát tömörebb: *ijedten* — *megijedve*, s éppen ezért az igei értelem másfelől kevésbé mozzanatos benne; némelykor mondattani helyzete is más: „a sebe fájva”, „a beteg néz fájón” stb. — És persze ez a forma stilisztikailag szokatlan, még nincs elkoptatva. SIMONYI a *mosolygón* típusnál német hatást is említ, a *megenyhülten* típusnál nem (MHat. I, 204–5).

A jelentésmegkülönböztetés célja a mi kérdésünkben is gyakran érezhető. Kaffka Margit idézett versében: „Oly csúnya volt, mit eddig éltem; | *kevert*, pocsékló, fél, *törött*” például értelem szempontjából sem felelne meg az állapothatározós *össze van keverve, el van törve* szerkezet. Nem lehetetlen, hogy a tömörsége is kedvelteti a melléknévi igenévi állítmányt, a határozós szerkezet rovására; ezt a kérdést azonban nem vizsgálom tovább.

Egy szó, mint száz: a befejezett melléknévi igenévnek újabbban gyakori állítmányi használatát sem szabad válogatás nélkül üldöznünk: természetes magyar kihagyásos és analógiás szerkezetek tömegei védhetik, az értelmi megkülönböztetés célja kívánhatja némely esetben. Való igaz, hogy az újabb meg újabb alakok mennyiségi felszaporodása esetleg egyszer az egész régi nyelvtani kép megváltozására vezethet. Hiszen a jövőbe nem látunk. De még ha úgy lenne, akkor sem érné sérelem nyelvünk finnugor alapjait, nyelvtanunk ősi rendszerét. Hiszen ma úgy látjuk, hogy a *várt*, *kért* alak is előbb volt névszói (igenévi) állítmány, s csak aztán szívta magába a ragos igealak értelmét, illetőleg funkcióját. Vagyis csak a mai analógiáktól kevésbé támogatott állítmányi szerkezeteket rosszallhatjuk; teszem egy-egy ilyen szokatlan fomat: „Ez régóta így *elgondolt*” (= „Ez régóta így *volt elgondolva*”); „Ő már rég *előléptetett*” (= „Ő már rég *elő van léptetve*”; „Ő már rég *előlépett*”; „Őt már rég *előléptették*”). A nyelvi folyamat — egy hosszú időn át kevésbé használt szerkezetnek gyakoribbá válása — tudniillik megindult, s még egyre tart; egyelőre tehát se nagyobb szigorúság, se több elnézés nem ajánlatos.

Az új forma különben elég gyakori az átalakulást jelentő igékkel kapcsolatban: *elpuhult*, *(fel)ingerült*, *elvadult*, *megindult*; de sok más, tárgyas alapszóból képzett igenévi állítmány is megszokott már: *felhajtott*, *nyomtatott*,

rajzolt, festett, ragasztott stb. Pedig mindezekben még többnyire egész világos az igei alapszó jelentése, s a hangsoruk is azonos a ragos múlt időével. Sőt ezeken kívül még egy sereg más különféle alapszóból eredő is van, amely közkeletűvé vált; ezekről azonban azt szoktuk mondani, hogy már nem igenévi jellegűek: *gyűrött, zsibbadt, (meg)hajlott, szaggatott, megtépett* stb., noha az igei alapszó értelme ezekben is legfőljebb csak nagyon kevésbé homályosult el. Máskor meg az alaki és jelentésbeli hasonlóság miatt meg sem tudjuk állapítani, igei vagy igenévi alak-e az állítmány: „*Kilincse laza, kulcsa is elferdült*“. „Az ilyen szó már nem használatos, *kihalt*“.

Költőinknél, főként az újaknál előfordul az ilyen állítmány merészebb kapcsolatban is. Így például Adynál: „*Ósdi, mállott* [az a kőház]“ (A befalazott diák); „az én rögöm magyar rög, | *Meddő, kisajtott*“ (Az ős Kaján). Babits szerint „olasz szív nem lehet emlékektől *gyötörtebb*“ (Itália). Tóth Árpád írta: „*Fáradt vagyok . . . és nagyon elhagyott*“ (Levél); „A szárnyas ige *tört* s akadozó“ (Arany János ünnepére). József Attila kevésbé használja: „mind-egyik *determinált*“ (Magad emésztő). Élő költőink műveiből most csak egy példát idézek: „De itt ti *vagytok meglopottak*“ (Illyés Gy.: Hősökről beszélek). Megjegyzem, az -ó, -ő képzős állítmányhoz képest ennek a használata költői nyelvünkben elég ritka, bár nem feltűnő; az újságnyelvben gyakoribb, az élőbeszédben pedig még kedveltebb.

10. Az *-andó, -endő* képzős igenév állítmányi használatáról egy kissé ismét más a vélemény. Egy-két esetben ez is él főnévi értelemben, s alkalmi főnévi szerepet is kaphat; állítmányként ilyenkor természetesen, szabadon használhatjuk: „Ez a holnap *elvégezendő*“. Ismert módja ez az alkalmyszerű jelentéstapadásnak (t. i. a *holnap elvégzendő munka*). Van azután több olyan szavunk is, melyekben az igenévi jelleg többé-kevésbé elhomályosult, s amelyek így különféle melléknévi értelmekben használatosak: „Most *állandó* [folytonos] lett a zaj.“ „Az áruja elég *kelendő* [kapós].“ Ismert irodalmi példák: „[A szerencse] *forgandó, változó*“ (Faludi: Forgandó szerencse); „*Elmulandók* csupán az élők?“ (Vajda János: Nyári éjjel). Ez utóbbiban még érzik az igenévi értelem is.

De ez így nem is vitatott szerkezet. Az a kérdés, hogy helyes-e a cselekvés szükséges voltának, az utasításnak a kifejezése ilyen állítmánnyal: „A levél még ma *megírandó* neki!“ „Ez az egész szakasz *törlendő*“.

SIMONYI (i. h.) csak ennyit mond róla: „szokatlan már a mai élőbeszédben a szükségesség értelmében használt *-andó, -endő* végű igenév. Nem figyelembe veendő, hanem figyelembe *kell venni*; ez a szabály alkalmazandó: ezt a szabályt *kell alkalmazni*.“ — KELEMEN BÉLA Jó Magyarágának 2. kiadásában (1912.) még ennyi rosszalást sem mond (66); a 4. kiadásban (1935.) a szenvedő szükségesség kifejezésére jónak tekinti, de hozzáteszi, hogy az efféle rendelkezést „még természetesebben a *kell* igével fejezhetjük ki“ (22). — BALASSA JÓZSEF szerint ezt az igenevet helyesen használjuk annak a kifejezésére, hogy valamit el kell végezni; az ilyen múlt idejű mondatot azonban helytelennek nevezi: „Az *ítélet megsemmisítendő volt*: az ítéletet meg kellett semmisíteni“ (A Pesti Hírlap Nyelvőre 75 és A magyar nyelv könyve 208). Előbbi, engedékeny felfogását BALASSA a saját gyakorlatával is igazolja: „külön-külön *állítandók össze*“ (A magyar nyelv könyve 65). — HORVÁTH JÁNOS többször tárgyalt cikkében általában ugyan helyteleníti az igenévi állítmányt, de úgy látszik, az *-andó, -endő* képzősre nem vonatkoztatja ezt

a megállapítását, mert példái közt nem idéz ilyent, s legutóbb megjelent könyveiben ő is igen sokszor él ezzel a szerkezettel. — N. J. B. (a szerkesztő) pedig a Magyarosanban világosan kimondja: „az *-andó*, *-endő* nem idegenből került, hanem régi alkotórésze nyelvünknek, csak bizony már avult egy kicsit“ (I, 123—4). Jelzőként ő akkor is helyesnek tartja, ha szükségességet jelöl; de aztán így folytatja: „A mai előbeszéd az *-andó*, *-endő* végű igenevet már nem használja szükségességet kifejező névszói állítmányul. »Az ügy sürgősen *elintézendő*. Az előfizetés ide *küldendő*.« Ez sem latin, hanem csak régies kifejezésmód. Ma így mondjuk: Az ügyet sürgősen *el kell intézni*. Az előfizetést ide *kell küldeni*.“

Érdekes, hogy most idézett kiváló szakértőnknek, NAGY J. BÉLÁNAK a felfogásával mereven szembenáll KLEMM ANTALNAK a nyelvtörténet vizsgálatából leszűrt véleménye: „az *-andó*, *-endő* képzős igenév előfordul latinosan (vö. a hasonló hangzású *-ndum est-et*) és németesen a szükségesség kifejezésére is: *Megjegyzendő*. *Figyelembe veendő*. *Keresendő*...“ (i. h.). KLEMM ezt SIMONYI-hoz hasonlóan az előbeszédben már elavultnak mondja. — DENGL nézetét ismét nehéz kihámozni: a németességek közt említi és helyesbíti is ezt a kifejezési formát, de aztán — mint a szenvedő értelmű, *-ható*, *-hető* végű állítmányról is — azt jegyzi meg róla, hogy nagy íróinknál tapasztalható kedveltsége miatt már „nem helyteleníthetjük“ (i. h.). A Magyar Nyelvvédő Könyvnek valamennyi kiadása helyteleníti — megokolás nélkül.

Mit mondjunk ma erről a szerkezetről? A természetes, eleven beszédben — vagyis a művelt társalgás nyelvében — és az irodalmias fogalmazásban valóban inkább ez járja: „Ezt a munkát még ma *el kell végezni*.“ Nem pedig ez: „Ez a munka még ma *elvégezendő*.“ De az a SIMONYI óta ismétlődő megállapítás, hogy az utóbbi szerkezet az „előbeszédben“ régies, elavult, ma már mégis csak részben igaz. A nyomdai szaknyelvből — a beszéltből is — valamennyien ismerjük az ilyen mondatokat: „Ez a rész *törlendő*.“ „A következő szakasz újra *szedendő*.“ Stb. Aztán a tudományos (írott) nyelv néha nagyon is gyakran él vele. Említettem, hogy Horváth új verstana szívesen használja. Az akadémiai helyesírás 1950-i kiadásában is előfordul ilyen szerkesztésmód: „Nagy kezdőbetűvel *írandók*“ (25); „egybe- vagy külön *írandók-e*“ (31). A *megjegyzendő* állítmányt középiskolai magyar nyelvtankönyv szövegéből is ismerem. Bárczi Géza a nyelvhelyességi ankétan elhangzott hozzászólásában természetesen él a *megfontolandó* állítmánnyal (I. Oszt. Közl. II, 425). A matematikai és mértani, sőt általában a műszaki feladatok is gyakran használnak ilyen állítmányt: *kiszámítandó*, *szerkesztendő* stb. Gyakran él vele a törvénykezés és a közigazgatás is: *bejelentendő*, *büntetendő* stb. Én nem is hiszem, hogy hamarosan végleg elavul. Ha N. J. B. szerint sem régies az ilyen mondat: „Ez a most *elküldendő* levél?“ — akkor a következő sem lehet teljesen elhalt szerkezetű: „Ez a levél még most *elküldendő*!“ Az ilyen szerkezetek analógiás hatásával is számolnunk kell: „Nem bebizonyított, hanem *bizonyítandó*-nak mondta.“ „A terület *befásítandó* voltáról már nem is esett szó, csak a fásítás módjáról.“ Stb. Állítmányi használata azonban ma inkább csak névszói, azaz a kijelentő mód jelen idejének egyes és többes számú 3. személyére szokott korlátozódni. Igéi-névszói alakban mesterkél: *Megdicsérendő* vagy *(voltál, légy)*!

Hogy latin eredetű-e a magyarban ez a szerkezet, azt nem tudom eldönteni. Lehet, hogy igaza van KLEMMnek. De minthogy a szaktudósok zöme SIMONYITÓL BALASSÁIG nem gondolta idegenszerűnek, N. J. B. pedig cáfolta

is az idegen eredetet, semmiképen sem lehet kirívó latinosság. Német hatásra KLEMM is legfőljebb csak olyan távrolról gondolhatott, hogy ezzel nem kell többet foglalkoznunk. Amíg tehát szaknyelvi szövegekben vagy beszédben él az említett szerkezet, nem kell üldöznünk (vagy: nem üldözendő).

Nem szóltam az *-andó*, *-endő* képzős igenévnek célhatározó értelmű alkalmazásáról: „Az olvasót *megnyugtató*, befejezem a cikket.” Ez nyilvánvalóan latinos és helytelen, de különben is már egészen elavult.¹

TOMPA JÓZSEF

A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről*

Szókincsünknek számos olyan eleme van — így a tárgyalandó összetételek is —, amely mintegy száz-százötven évvel ezelőtt, a nyelvújítás korakában keletkezett, s amelyet azóta következetesen újból és újból meg-rónak, helytelennek, magyartalannak bélyegeznek. Ez a két tény: az, hogy ezek az összetételek keletkeztek, és főleg az, hogy egy évszázad óta hiába üldözik őket, rámutat egy harmadikra is: arra, hogy ezek a magyar szókincsbe már belegyökereztek, s annak gyakori, élő, és igen sok esetben nélkülözhetetlen tagjaivá váltak.

A Szovjetunióban a közelmúltban lefolyt nyelvészeti vita — elsősorban SZTÁLIN elvtárs több ízben való megnyilatkozása — a nyelv fejlődéséről vallott régi és újabb felfogásokat sokban módosította. A sztálini cikkek hatalmas programot adtak a nyelvtudománynak. Ezek a tanulmányok lefektetik a nyelv vizsgálatának alapelveit, megadják a nyelvi változás tanulmányozásának legfontosabb szempontjait. De ezeket a szempontokat a konkrét fejlődésre alkalmazni: ez már a nyelvtudósok feladata.

Az elmúlt korszak nyelvművelő módjának — sok elvitathatatlan érdeme mellett — gyakori hibája volt az, hogy a kérdéseket nem vetette fel elméleti síkon, hogy az új jelenségekben gyakran nem a fejlődményt látta, sőt nem is vizsgálta az újat abból a szempontból, hogy vajjon szerves és helyes fejlőd-mény-e vagy helytelenség, hanem mint szokatlant egész egyszerűen helytelen-nek ítélte. — Feladatunk az, hogy a gyakorlatban érvényesítve a sztálini útmutatást, a nyelvben mutatkozó bizonyos új jelenségek kérdését elvi síkon vizsgáljuk meg, minden új jelenséggel szemben felvetve a kérdést: szükséges-e, helyes-e, s ha nem helyes, helyettesíthető-e jobbal?

I.

A most megtárgyalandó összetételek a nyelvújítás korában vagy az után keletkezett melléknevek, s legkönnyebben utótagjaik szerint rendezhetők el. Az alábbiakban így fogjuk őket felsorolni; mindenütt rámutatunk néhány forrásra is, amely közli, s legtöbb esetben helyteleníti őket; továbbá az egyes

¹ Utólag vettem észre, hogy cikkemnek egy-két gondolata egyezik NÉGYESY LÁSZLÓNAK korábbi megjegyzéseivel (MNY. XVIII, 155—6). NÉGYESY véleménye azért került el figyelmemet, mert a folyóiratnak az I—XXV. kötethez készült Mutatója tárgy szerint nem utal rá.

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1951. május 15-én.

adatokat követő egyenlőségjel után feltüntetjük álló szedéssel azt is, hogy e források milyen más kifejezéseket ajánlanak helyettük.¹ Kritikai megjegyzéseket itt nem teszünk.

1. Utótagjaik szerint elrendezve a következő összetételekről van szó:

-*képes*: *munkaképes* (NyÚSz.; K:Í.; HSz.) = munkabíró (B:M.; Cs:M.) | *fegyverképes* = fegyverforgató (B:M.; Cs:M.) | *harcképes* (NyÚSz.) = harcolni tudó, harcolni képes (B:M.), harcra képes, küzdeni tudó, küzdő (Cs:M.; K:M.) | *versenyképes* = versenyezni tudó (B:M.) | *életképes* (NyÚSz.; S:A.) = életrevaló (Cs:M.) | *határozatképes* (NyÚSz.) = határozóképes vagy határozatraképes (S:J.; B:M.) | *fejlődésképes* (NyÚSz.; HSz.) | *fizetéseképes* = fizetőképes (S:J.) | *párbajképes* (NyÚSz.) | *szavazatképes* (NyÚSz.) | *szolgálatképes* (NyÚSz.) | *nyugdíjképes* (NyÚSz.) | *gólképes* = sikeres, eredményes, jó lövő, löni tudó (K:M.) | *szalonképes* = szalonba illő (B:M.) | *udvarképes* (NyÚSz.) | *hitelképes* (NyÚSz.) = hitelérdemlő (Sz:M.), hitelbíró (Cs:M.) | *labdaképes* = labdabiztos (K:M.)

-*képtelen*: *harcképtelen* (B:M.) = harcra képtelen (Cs:M.), küzdőképtelen, sérült (K:M.) | *munkaképtelen* (B:M.; S:A.) = nem munkabíró, munkára képtelen (B:M.) | *fizetéseképtelen* = fizetőképtelen (S:A.) | *gólképtelen* = tehetetlen, ügyefogyott, sikertelen, eredménytelen, löni nem tudó (K:M.).

-*teljes*: *erőteltjes* (NyÚSz.) = erős, hatalmas (B:M.), erővel teljes (B:Ny.; Cs:M.) | *jelentőségteltjes* (S:A.) = nagyjelentőségű (B:M.) | *méltóságteltjes* (NyÚSz.) = méltósággal teljes (Cs:M.) | *tiszteletelteltjes* (S:A.) = tisztelettel teljes (Cs:M.), tisztelő, tisztelendő (Sz:M.) | *reményelteltjes* (NyÚSz.) = reménnyel teljes (Cs:M.), nagyreményű, reménykedő (Sz:M.) | *kenetelteltjes* = kenetes (B:M.) | *szeretelteltjes* (NyÚSz.) = szeretettel teljes, szerető (Nyr. LVII, 86) | *igényelteltjes* = nagyigényű (B:M.) | *hódolatelteltjes* (NyÚSz.) | *tanulástelteltjes* (NyÚSz.) | *dicsőségtelteltjes* = dicsőséges (B:M.) | *bánattelteltjes* = bánatos (B:M.) | *aggodalomtelteltjes* = aggodalmas, aggasztó (B:M.) | *titoktelteltjes* = titokzatos (B:M.)

-*teli*: *életteli* (NyÚSz.) | *kínteli* (NyÚSz.) | *örömteli* (NyÚSz.).

-*dús*: *színdús* (NyÚSz.) = színes (B:M.), színpompás (Sz:M.) | *nedvdús* (NyÚSz.) = dúsnedvű (B:Ny.) | *érdemdús* = érdemes (B:M.; Cs:M.) | *szellemdús* = szellemes (B:M.; Cs:M.), szellemmel vagy szellemben dús (S:A.) | Sok hasonló még a NyÚSz.-ban.

-*bő*: *vérbő* (NyÚSz.; B:Ny.) = vérmes, sokvérű, bővérű (B:M.) | *vízbő* = bővizű (B:Ny.) | *halbő* = halban gazdag vagy bővelkedő (B:M.).

¹ A szokásostól eltérő forrásjelzések magyarázata: B:H. = BALASSA JÓZSEF, Helyes magyarság. H. n., é. n. 65 | B:M. = BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelv könyve. Bp., é. n. 231 | B:Ny. = BORBÉLY GYÖRGY és BORBÉLY SÁNDOR, Nyelvünk védelme. Vác, 1910. 139 | Cs:M. = CSÜRY BÁLINT, Fordított jövevényszavaink kérdése nyelvhelyességi szempontból: Msn. III, 9 | D:M. = DENGL JÁNOS, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Bp., 1937. 174–6 | HSz. = A magyar helyesírás szabályai. Bp., 1950. Adatok az egyes szavak betűrendi helyén | K:Í. = KÁLDI GYULA, Írjunk értelmesen és helyesen. Könyvomas, kézirattal gyanánt. Bp., é. n. 18 | K:J. = KELEMEN BÉLA, Jó Magyarság. Bp., 1906. Adatok az egyes szavak betűrendi helyén | K:M. = KONCZ ENDRE, A Nemzeti Sport figyelmébe: Msn. IV, 160 | L:M. = LOVÁNYI GYULA, A fordítás kérdéséhez: Msn. XI, 69 | N:M. = N. N., S. E.-nek: Msn. V, 160 | PH. = A Pesti Hírlap nyelvőre. Szerkesztette KOSZTOLÁNYI DEZSŐ. Bp., é. n. 86 | S:A. = SIMONYI ZSIGMOND, Antibarbarus. Bp., 1879. 41 | S:J. = SIMONYI ZSIGMOND, Jó Magyarság. Szentgotthárd, é. n. 40–1 | SzNy. = A szovjet nyelvtudomány kérdései (Marr-vita). Bp., 1950. | Sz:M. = SZERK., Zs. I.-nek: Msn. VI, 175.

-erős: *akaraterős* = erős akaratú (B:Ny.) | *tőkeerős* (HSz.).

-gazdag: *gondolatgazdag*, *tőkegazdag*, *eszmegazdag* = gondolatban, tőkében, eszmében gazdag (D:M.) | *színgazdag* = sokszínű, színes, színben gazdag stb. (D:M.).

-szegény: *vérszegény* (B:Ny.; S:A.) = vértelen, kevésvérű (B:M.), vérben szegény (Cs:M.) | *vízszegény* (NyÚSz.) = kevésvízű (B:M.), vízben szegény (Cs:M.) | *tőkeszegény* (HSz.) | *akaratszegény* (NyÚSz.) | *rimszegény* (NyÚSz.) | *eszmeszegény* (NyÚSz.; S:A.).

-köteles: *iskolaköteles* (S:A.; B:M.; HSz.) | *tanköteles* (NyÚSz.; B:M.) | *munkaköteles* (HSz.) | *hadköteles* (S:A.; B:M.) | *katonaköteles* (B:M.) | *szolgálatköteles* (NyÚSz.) | *portóköteles* (B:M.) | *díjköteles* (B:M.) | *vámköteles* (B:M.) | *bérköteles* (NyÚSz.) | *kegyköteles* (NyÚSz.).

-mentes: *tehermentes* (NyÚSz.) = teheről ment, nem terhelt (Sz:M.) | *tandíjmentes* = leckepléztől mentes (Sz:M.) | *díjmentes* (NyÚSz.; B:M.) = díjtalan (Cs:M.) | *portómentes* (B:M.) | *bérmentes* (NyÚSz.; B:M.) | *vámmentes* (NyÚSz.; B:M.) = vámtól mentes (Cs:M.) | *illetékmentes* (NyÚSz.) | *bélyegmentes* (NyÚSz.) | *adómentes* (NyÚSz.) | *jégmentes* (NyÚSz.) | *fajmentes* (NyÚSz.) | *lázmentes* (NyÚSz.) | *ragálymentes* (NyÚSz.) | *alkoholmentes* = alkohol nélküli (B:M.) | *koffeinmentes* = koffein nélküli (B:M.) | *nikotinmentes* (B:M.) | *féregmentes* = féreg nélküli, féregtelen (B:M.) | *selejtmentes* (HSz.) | *osztálymentes* (HSz.) | *vízmentes* (NyÚSz.) = vízálló (B:M.) | *tűzmentes* (NyÚSz.) = tűzálló (B:M.) | *légmentes* (NyÚSz.) = légzáró (B:M.) | *gázmentes*.

-hű: *hithű* (NyÚSz.) = hitéhez hű (B:M.), hívó (N:M.) | *élethű* (NyÚSz.) = eleven, természetes, valóságos (S:J.), természetes, olyan mint az élet, jól talált (B:M.), élethez hű (Cs:M.) | *korhű* = korszerű (S:J.; B:M.), korhoz hű (Cs:M.) | *elvhű* (NyÚSz.; S:A.) | *alkotmányhű* (NyÚSz.; S:A.) = alkotmányhoz hű (B:M.) | *királyhű* (B:M.) | *párthű* (HSz.) | *természetihű* (NyÚSz.) | *betűhű* (NyÚSz.) = betűhöz ragaszkodó, szolgai (B:M.), betűszerinti (N:M.) | *értelemhű* (NyÚSz.) | *tartalomhű* (NyÚSz.) | *jellemhű* (NyÚSz.) | *betűhív*.

-kész: *áldozatkész* (NyÚSz.) = áldozatra kész, áldozatos (Cs:M.) | *szolgálatkész* (NyÚSz.) = szíves, készséges, előzékeny (K:M.), szolgálatra kész (B:M.) | *menetkész* = menetire vagy indulásra kész (B:M.) | *harckész* (NyÚSz.) = harcra kész (B:M.) | *sajtókész* (NyÚSz.) | *nyomdakész*.

-beteg: *idegbeteg* = idegbajos (B:M.) | *elmebeteg* (NyÚSz.) = elmebajos (B:M.) | *szívbeteg* (NyÚSz.) = szívbajos (B:M.) | *kedélybeteg* (NyÚSz.) = lelki beteg (S:J.) | *észbeteg* (NyÚSz.) | *szembeteg* (NyÚSz.) | *agybeteg*.

-biztos: *gázbiztos* (Sz:M.) | *szilánkbiztos* (Sz:M.) | *bombabiztos* (Sz:M.) | *labdabiztos* = biztos labdájú, labdát jól kezelő, tud bánni vele, ügyes, kiforrott, művész (K:M.) | *sujtólégbiztos* (Szabad Nép 1951. I. 7.).

-ittas: *borittas* (NyÚSz.) | *álomittas* (NyÚSz.) | *diadalittas* (NyÚSz.) | *örömittas* (NyÚSz.) | *élvezetittas* (NyÚSz.) | *győzelemittas* (NyÚSz.) | *szerelemittas* (NyÚSz.).

-terhes: *villámterhes* (NyÚSz.) | *végzetterhes* (NyÚSz.) | *vészterhes*.

-veszélyes: *életveszélyes* (NyÚSz.) | *tűzveszélyes* (NyÚSz.) | *közveszélyes*.

-éhes: *labdaéhes* = labdára éhes, rámenős (K:M.) | *pontéhes* = pontra éhes, pontra menő, pontra törő (K:M.) | *góléhes* = gólia éhes, gólra vagy kapura törő (K:M.).

Egyéb : *szófukar* (S:A.) | *szakavatott* (S:A.) | *rangidős(b)* = rangban idősb (B:M.) | *színvak* = színtévesztő (S:J.) | *jellemzilárd* = szilárd jellemű (B:Ny.) | *osztályidegen* (HSz.) | *szobatiszta* | *légüres*.

2. Meg kell jegyeznünk : az összetétel e formája nemcsak meggyökere-sedett alakokban él, mint például a *-da* képző, hanem — érzésünk szerint — elevenen ható, termékeny szabály ma is (vö. *selejtmentes*, *szemvesztéségmentes*, *párhű* stb.). Persze érdemes lenne az ilyesféle alakulatok életképességének és élő voltának kérdésével részletesebben is foglalkoznunk. Meg kellene vizsgálni elsősorban azt, hogy e csoportnak időközben kihalt tagjai a szóalkotási mód „magyartalansága” következtében szorultak-e ki a használatból, vagy pedig egyszerűen azért, mert hajdan a fejlődés hevében a sok szükséges mellett szükségtelenek is keletkeztek, illetőleg egyes ilyen alakulatokat később a fejlődés feleslegessé tett. Más, de ugyancsak életképességükkel összefüggő kérdés gyakoriságuk, stilisztikai értékük, esetleg túlnyomóan szaknyelvi voltak problémája. További vizsgálat tárgya lehet annak eldöntése is, hogy ezek mint új nyelvi eszközök, milyen árnyalatot képviselnek, esetleg milyen többletet jelentenek korábban keletkezett szinonímáikkal szemben, például a *bélyegmentes* a *bélyegtelen*, a *vízűs* és *vízű* a *vizes*, a *színdús* és *színgazdag* a *színes* és *színpompás* mellett. Ezekkel a kérdésekkel e tanulmány keretében nem foglalkozhatunk.

II.

Az összetételek fenti típusa és egyes esetei ellen általában felhozott érvek meglehetősen soványak. Jellegük pontosan rámutat arra, hogy mi volt az elmúlt korszak egyes nyelvművelőinek elvi alapja. Ezeket az érveket az alábbiakban ismertetni fogjuk, bemutatva, hogy meglehetősen súlytalanok, sőt gyakran nem is érvek ; s hogy ezeknél jóval komolyabb aggodalmak is támaszthatók az összetételek e formájával szemben. Ezeket az eddig még el nem hangzott kifogásokat is megteesszük és megvizsgáljuk. Az elmélyedő és elméleti síkon mozgó kutatásnak kötelessége ez, még akkor is, ha az összetétel e fajtájának helytelenítésével egyébként nem ért is egyet.

1. A nyelvművelés során már felhozott érvek általában egyetlen pont körül mozognak, amelyet az egyik nyelvművelő így foglal össze: ezek az összetételek „azért nem jók, mert szolgai fordítások.”... „Az nem cáfolat, hogy a jó irodalomban is lehet olyanokat látni” (B:Ny.). Még egyszerűbben intézi el a kérdést egy másik cikkíró, mondván: „A *szolgálatkész* (dienst-bereit), *színdús* (farbenreich), *hitelképes* (kreditfähig) ... összetételek magyartalan voltára rávilágítanak zárójelbe tett német megfelelőik.” (Sz:M.). — Hasonlóképen a német minta felhozásával akarja elriasztani az ilyesféle összetételek használóit a többi nyelvművelő cikk is (S:J.; B:M.; B:H.; K:M.; K:J.; Nyr. LVII, 86). Egyedül az Antibarbarus pendít meg tárgyilagosabb hangot, azt mondván, hogy az ilyen kihagyásos összetételek helytelenek (S:A.).

Ezek az érvek a tárgyilagos szemlélő számára nem olyan elrettentők, mint amilyeneknek az elmúlt korszak szelleme szánta és találta őket. Különösen akkor nem, ha tudjuk azt, hogy egyesek mindent, aminek kimutatható német analógiája van, germanizmusnak bélyegeztek; szinte csak azt nem mondták, hogy az *asztal* a német *Tisch* szolgai fordítása, tehát helytelen. S hogy

ezzel a példával nem esünk túlzásba, és nem állunk túlságosan messze az igazságtól, mutatja az egyik igen tekintélyes cikkírónak, CSÚRY BALINTnak a kijelentése; eszerint a *lángész, nagy szellem, jó lélek, nemes lélek, szerető szív, nagyhatalom, árva szív, makacs fej, okos fő* stb. is németből fordított vagy német analógiára készült szavak, illetőleg szerkezetek (Cs. M.). — A német eredet emlegetése tehát nem győz meg és főleg: nem rettent el bennünket ezektől az összetételektől. Hiszen maga a Magyarosan egyik cikkírója mondja, igen helyesen: „Ávval, hogy valamely szó vagy kifejezés mellé odatesszük a német fordítását, még nem bizonyítottuk be, hogy az magyartalan, vagy megromlott nyelvérzék szülötte. Hiszen ezen a kényelmes módon ki lehetne irtani a magyar szókincs kilenc tizedrészét! (*Jó napot* = *Guten Tag*, *bölcsődal* = *Wiegenlied*, *egyszeregy* = *Einmaleins* stb.)“ (Msn. XI, 109). — De ha el is fogadjuk az idegen eredetet — mint ahogy a fentiek legnagyobb részénél el kell fogadnunk — maga CSÚRY adja meg a felmentést: „Az idegen szó, kifejezés lefordítása egészen szabályszerű, elfogadott és igen gyakori eljárás az egyes nyelvekben“ . . . „A fordított jövevényszavak ellen nyelvhelyességi szempontból nem tehetünk kifogást mindaddig, míg bele nem ütköznek egyfelől a magyar nyelv törvényeibe, másfelől a magyar nyelv jogaiba (Msn. III, 7, 8). NAGY J. BÉLA pedig arra figyelmeztet: „számot kell vetnünk azzal, hogy sok régi idegenszerűség már . . . meghonosodott“ (Msn. I, 37).

Látjuk, hogy a német eredet mások számára sem elrettentő érv, nem megsemmisítő vád az új nyelvi alakulatok ellen. Így akár mondhatnók azt is, hogy a felhozott egyetlen érv nem meggyőző, tehát érv ezek ellen az összetételek ellen tulajdonképpen nincs is. De ez nem lenne helyes, mert az eddigiekkel még nem a tárgyalt összetételek helyes voltát bizonyítottuk be, csak a korábbi kérdésfeltevés helytelenségét. A kérdést ugyanis nem úgy kell feltennünk, hogy ezek német mintára készültek-e vagy sem; hanem hogy: a) eléggé meghonosodottnak tekinthetők-e; b) nem ütköznek-e a magyar nyelv jogaiba, nem szorítanak-e ki meglevő szavakat; c) nem ellenkeznek-e nyelvünk törvényeivel.

2. Ez az a néhány kérdés, amit — mint lehetséges érveket — nekünk magunknak fel kell vetnünk ezek ellen az összetételek ellen, és meg kell vizsgálnunk súlyukat a felhozandó ellenérvekkel szemben.

A) Az egyik felhozható érv az, hogy az összetétel e fajtája nem régi keletű. Ez az érv bizonyos fokig valóban helytálló. Nyelvemlékeinkben ilyen típusú összetételeket nem találunk; az első, amelyet a NyÚSz. közöl, 1647-ből való Geleji Katonától: *borittas*. Utána 130 éves szünettel: 1779: *vérbő*; Amadénál 1780 körül: *szívbeteg*. Tömegesebben 1807: *méltóságteljes, erőteljes, reményteljes, örömteli, kegyköteles, szolgálatkész*. 1813-ban Katonánál: *örömitas*; 1829: *villámterhes*. 1830-ban Bajzánál: *észbeteg*; 1835: *tűzmentes, adómentes, vámmmentes, légmentes* (adatok a NyÚSz.-ból). Ettől kezdve szótárakban és a mindennapi használatban is egyre általánosabbak. Gondos stilsztáink közül Széchenyinél: *életteli, vízszegény*; Kossuthnál: *álomittasság, tanulságteljes, végzetterhes*; Deáknál: *vészterhes*; Jósikánál: *élvezetittas*; sőt Aranyánál is: *rímsszegény, szándús* (adatok a NyÚSz.-ból), *képdús* (NyÉrt. XI/11, 23), *szósszegénység* (HátrahPrD. 299), *alak- és tartalomhű* (uo. 388), *tettdús, fénydús* (ZOLNAI BÉLA, A műkedvelő Purista lelki alkata 36—8); Petőfinél: *örömteli, érdemtelen, bájdús* (ZOLNAI: i. h.).

Látható tehát a fentiekből, hogy az összetételek e formája valóban újabb, nyelvújítási. Ez természetesen szintén nem döntő érv ellenük. Részben azért nem, mert a nyelvújításnak számtalan alkotását használjuk, még a kevésbbé szerencséseket is. De nem döntő azért sem, mert ezeknek az összetételeknek keletkezési ideje, a nyelvújítás kora, annak a nagy nemzeti felindülésnek a korszaka, amelyben a fejlődés kényszerítően hozta a nyelv komoly arányú bővítésének szükségét. Új voltuk tehát nem feltétlenül helytelenségük bizonyítéka; bizonyíthatja egyszerűen a nyelvi fejlődés tényét is.

B) A másik és az első pillantásra legsúlyosabbnak látszó érv ezek ellen az összetételek ellen az, hogy — keletkezésük történetét tekintve — nem felelnek meg az összetételek alkotási szabályainak. „Minden összetétel — írja ugyanis GOMBOCZ ZOLTÁN (Alaktan 146) — a mondat egészéből válik ki, s mondattagok tapadása útján keletkezik.“ Hogy ez az összetapadás hogyan megy végbe, arra vonatkozólag PAIS DEZSŐ (Magyar szóalaktan I. Szóösszetétel [1949.] 11 és MNy. XLVII, 143) ezt írja: „a megszokás következtében bizonyos szócsoportokkal kapcsolatban szintén eltűnik a képzetváltás mozanata, s így ezek a szócsoportok elveszítik szó szerkezet természetüket, és lélektani tekintetben szavakként hatnak“. Ő azonban GOMBOCZNÁL kevésbbé kategorikusan kezelve a mondatban való keletkezés kérdését, megadja az analógiás alakulás lehetőségét is: „összetételek mondatokban, konkrét beszédfordulatokban keletkeznek, illetőleg fejlődnek ki, vagy legalább is az ilyen módon létrejött alakulatok analógiájára támadnak mondatszerkezeteken kívül is.“ (I. h.)

Ezek az összetételek tehát alapvetően eltérnek a magyarban szokásos összetételektől abban, hogy olyan mondattani helyzet, olyan konkrét beszédfordulat, amelyből mint mondattagok összetapadva kiválhattak volna, a magyarban nincsen. Látszólag még olyan analógiák sincsenek, amelyeknek mintájára készült, vagy legalább is, amelyek mintájára elfogadható alakulatoknak tekinthetnők őket.

III.

Feladatunk a továbbiakban az, hogy a tőlünk az előzőekben felhozott két érvet megvizsgáljuk abból a szempontból: elég súlyosak-e, tehát megokolták teszik-e az összetétel e formájának helytelenítését.

1. Ahhoz, hogy a fenti összetételek kérdésében tovább mehessünk, mindenekelőtt meg kell határoznunk őket; tehát azt kell megvizsgálunk, hogy az összetételeknek — leíró szempontból — milyen fajtájával állunk szemben.

Azokból a szerkezetekből, amelyeket helyettesítésükre ajánlanak, azt látjuk, hogy a tárgyalt összetételek jelöletlen határozós összetételeknek nevezhetők. Határozósak, mert például *borittas* = bortól ittas, *méltósággteljes* = méltósággal teljes, *szolgálatkész* = szolgálatra kész, *villámterhes* = villámmal terhes, *vízszegény* = vízben szegény stb. Jelöletlenek, mert a határozós viszonyt semmiféle rag vagy névutó nem jelöli rajtuk. Jelöletlen határozós összetételű mellékneveknek tekinti őket DENGEL is (D.M. 174—6 és Msn. VII, 56). SIMONYI szerint kihagyásosak (S.A.); JOANOVICS szerint az előtag viszonyragjának beolvasztásával alkotottak (NyÉrt. X/4, 29).

2. Ami az összetételek határozós összetétel voltát illeti, analógiát találunk rájuk, mert a magyarban vannak határozós összetételek. GOMBÓCZ (Alaktan 153) három fajtájukat ismeri: 1. az igei utótagút: *agyonüt, félrelép* stb.; 2. az igéből képzett névszói utótagút: *egyedüllet, arcuicsapás* stb.; 3. a főnévi utótagút: *általút, tejbekása* stb. — A határozós összetételek első tagja vagy határozószó, vagy határozóragos főnév. Határozós összetételeink tehát vannak, de jelöletlen határozós összetétel, mint a szóalkotásnak törvényesen elismert formája, a magyarban vagy legalább is a magyar nyelv-tanokban nincsen.

Ami ezeknek az összetételeknek jelöletlen voltát illeti, vagyis azt a tényt, hogy a tagok közt levő szintagmatikus viszonyt nem jelöli rag, analógiát erre is találunk. A magyarban ugyanis jelöletlen lehet az alanyos összetételen kívül a tárgyias összetétel igei vagy igei eredetű utótaggal: *háztűznézni, szénakaszálás, favágó* stb.; a birtokosjelzős összetétel: *asztalláb, háztető* stb.; végül a tulajdonságjelzős összetétel, például a nemet illetőleg kort jelentő: *fiúgyermek, üszöborjú* stb., az anyagnév: *aranygyűrű, fakard* stb. (vö. GOMBÓCZ, Alaktan 151–3, Szintaxis 84–7, 166, 172). Végül pedig van példa a jelöletlen határozóra is — bár nem összetételben —, mégpedig időhatározónál: „Viszem én, hozom én, választ három nap“; módhatározónál: „hétrét görnyed“; helyhatározónál: nyelvjárási „elmegyek Jósokák“; hasonlításnál: *mielőbb* stb. (vö. KLEMM, TörtMondt. 178).

Látjuk tehát, hogy vannak jelöletlen összetételeink, ha nem is határozó-sak, vannak határozós összetételeink, ha nem is jelöletlenek, s végül jelöletlen határozóink, ha nem is összetételekben. Tudjuk: ez a három tétel még együtt sem bizonyítja azt, hogy az összetétel e formája helyes. De nem is ezt akarjuk bizonyítani ezzel, illetőleg: ezt nem ezzel akarjuk bizonyítani. Itt csak arra akartunk rámutatni — s ez talán sikerült is —, hogy nyelvünk törvényeivel a szóösszetétel e formájának egyik részmozzanata sem ellenkezik úgy, mint ahogy ellenkeznék például egy ilyen forma: *ban a ház*. Így csupán arról van szó, hogy e mozzanatokra együtt még nincsen példa, illetőleg a nyelv-tan nem ismer vagy nem ismer el rájuk vonatkozó példákat.

3. Jelöletlen határozós összetételekről a magyar leíró és történeti nyelv-tan mindezekig nem beszél. Nézzük meg, nincsenek-e olyan helyesnek elismert és gyakran használt összetételeink, amelyeket a mai átlagember nyelvérzéke elemzés alá véve ilyeneknek érezhet, vagy amelyek történetüket tekintve tüzetesebb vizsgálat alapján ilyeneknek nevezhetők.

A) Az *aranygyűrű, kőfal, bőrkesztyű, búzakenyér, cserépkályha, dió-pálinka, csokoládétorta, cukorsütemény, tejszínhab*-féle összetételeket az összehasonlító, a történeti és a leíró nyelvten egyaránt főnévi jelzős összetételeknek tekintti. A mai nyelvérzék azonban sok esetben érezheti és érzi is ezeket jelöletlen határozós összetételeknek, így elemezve őket: aranyból való gyűrű, kőből való fal, bőrből való kesztyű stb. GREGUSS ÁGOST a mai nyelv-érzék alapján az *aranyóra* összetételt például így elemzi: aranyból való óra (Nyí. II, 216).

Az olyan összetételeket, mint: *bérharc* = bérért való harc, *bérmunka* = bérért való munka, *kenyérliszt* = kenyérnek való liszt, *cserepéldány* = cserére való példány, *munkaerő* = munkához való erő, *tőkeellátás* = tőkével való ellátás, *anyagellátás* = anyaggal való ellátás, *békeharc* = békéért való harc stb., a nyelv-művelők általában nem helytelenítik. Ennek részben az az

oka, hogy az ilyen összetételeket ritkán elemezzük, továbbá, hogy bizonyos nehézségekkel ugyan, de egyik-másikuk értelmezhető tárgyas vagy birtokosjelzős összetételként is. Végül pedig a felületes elemzés számára ezek egyszerűen tulajdonságjelzős összetételek is lehetnek, hiszen előtagjukra *milyen?* kérdéssel kérdezhetünk: *milyen harc?*: *bérharc*; *milyen ellátás?*: *anyag-ellátás*; stb. Az alaposabb elemzés azonban ezeket nem tekintheti sem tárgyas, sem birtokosjelzős, sem pedig tulajdonságjelzős összetételeknek. Ezek jelöletlen határozós összetételek, amelyek nyelvünkben egyre terjedőben vannak, s amelyeket az említett okok miatt a nyelv művelők nem szoktak helyteleníteni. Érdekesen bizonyítja ezt a tételünket DENGLEK az a jegyzete, amely szerint a töle is helytelenített *idegbeteg*, *pénzbő*, *törvényellenes*, *hithű* stb. stb. mellett az *idegbetegség*, *pénzbőség*, *törvényellenesség*, *hithűség* „helyes jelzős összetételű főnevek“ (D: M. 176. 1. 147. jegyz.). DENGLE ezt nyilván azért mondja, mert ezek az összetételek formálisan elemezhetők így: *milyen betegség?*, *milyen bőség?* stb. Az ilyen elemzés természetesen hamis: ennyi erővel a tárgyas *szénakaszálás* vagy a birtokosjelzős *asztalláb* is elemezhető lenne így: *milyen kaszálás?*, *milyen láb?*

B) Történetüket tekintve is jelöletlen határozós összetételek az ilyenek: *zsebkendő*, *zsebszótár*, *zsebtűkör*, *zsebkés*, *zsebfésű*, *fejkendő*, *talpbőr* stb. E formájukban ezeket a NyÚSz. 1793. óta ismeri; a NySz. is csak a XVII. századból közli az *asztalkendő*-t és Faluditól a *zsebbőrá*-t. A nyelvjárásokban szintén megtaláljuk az *e* típusú összetételeket, természetesen keletkezésük idejét nem tudva: *zsebkészkenyő*, *zsebruva* a Székelységből, *féruha* a Dunántúlról (MTsz.). — E forma keletkezésének kettős gyökere van. Az egyikre rámutat a *főre való gyolcs* (NySz.), a *zsebbe való óra* (NySz.: Mikestől, 1759-ből), a *sebbe való könyv* (NyÚSz.: Kis Jánostól, 1799-ből), a *zsebbe való kés* (népdalban); továbbá ennek rövidült formájaként a *zsebbeli óra* és a *zsebbeli ruva* (MTsz.: Székelyföld). Másik gyökerére KELEMEN BÉLA utal, azt írva, hogy a *zsebkendő*-féle összetételek német mintára keletkeztek, de teljesen meghonosultak (K: J.; így D: M. 148 is.). Valóban tagadhatatlan az, hogy a *zsebbe való kendő*-féle szerkezetből német mintáktól nem függetlenül keletkeztek a *zsebkendő*-féle rövidült alakok; de meghonosodásuk, valamint az a tény, hogy a nyelv művelők ezeket az összetételeket sem szokták helyteleníteni, arra mutat, hogy az összetétel *e* formája a magyar nyelvérzék számára nem volt teljesen idegen. Hogy mennyire nem, azt abból is láthatjuk, hogy BRASSAINAK egy merev szabálya ellen maga ARANY JÁNOS így tiltakozik: „ha Brassai szabálya állana, nem lehetne azt írni: *hattyúnyak*, *zsebbőra*, *kőkényszem*, *darázsderék* stb.“ (vö. GÁL KELEMEN: Erd. Tud. Füzet. X, 19).

Jelöletlen határozós összetétel — történetét tekintve is — a *borkereskedő* és sok társa. DENGLE leíró szempontból szintén ilyennek látja ezt a típust (D: M. 148). A régiségben a *-kereskedő* utótagú összetételek nem szerepelnek (még SzD. sem ismeri őket), helyettük a *boráros* stb. az általános. A *boráros* szabályos jelöletlen tárgyas összetétel: = bort áruló. Az *áros* szó elavulásával ezt az összetételt fokozatosan a *borkereskedő*-féle váltja fel, de nem közvetlenül, hanem a jelölt határozós szerkezettel való rövid küzdelem után. Erre mutatnak az ilyen adatok: PP.: *lóval-kereskedő*; MÁRTON: *rabszolgákkal-kereskedő*. MÁRTONNÁL (1811.) már jelentkezik a *borkereskedő*, KRESZNERICSNÉL a *borkereskedő* és a *könyvkereskedő*. Még előbb: 1746: *eleség-kereskedés*, 1788: *posztókereskedés*, 1799: *borkereskedés*, 1793: *búzakereskedő*,

1818: *fakereskedő* (NyŰSz.). MÁRTONNál magánál is látjuk a küzdelmet, illetőleg annak fejlődését, összehasonlítva 1816-os és 1823-as kiadását: 1816: *lóval kereskedés*, 1823: *lókereskedés*; 1816: *posztóval kereskedés*, 1823: *posztókereskedés*; 1816: *ökörrel kereskedő*, 1823: *marha-kereskedő*; 1816: *gyapjúval való kereskedés*, 1823: *gyapjú-kereskedés*. Szemünk előtt keletkezik tehát a *borral kereskedő*, illetőleg a *borral való kereskedés*-féle jelölt határozós szerkezetekből a *borkereskedő*, illetőleg *borkereskedés*-féle jelöletlen határozós összetétel. Nem olyan egyszerű hát a kérdés, mint ahogyan DENGEL képzei, hogy a „*kereskedés*-összetételeket a németből fordító Faludi és a német újságokból ollózó Magyar Hírmondó teremttették és terjesztették.“ (D: M. 149, 70. jegyz.) Ezeknek ugyanis — mint láttuk — megvoltak nyelvünkben a jelölt határozós (*borral kereskedő*) és a jelöletlen határozós (*boráros*) előzményei! Persze világos, hogy itt is megkönnyítették a fejlődést a német minták, de az is bizonyos, hogy a nyelvérzék itt sem tiltakozott, s azóta sem tiltakozik.

Jelöletlen határozós összetételekkel foglalkozik — bár nem nevezi meg minőségüket — ZOLNAI GYULA is, a *szénellátás*, *tejellátás*-féléket így elemezve: szénnel, tejjel való ellátás. E formát nem tartja helytelennek, legfeljebb szokatlannak; de hozzáteszi: nyelvünk az összetett szók alkotásában is annyit fejlődött már, hogy a köz-nyelvérzék nem akad fenn többé az ilyesmiken (Msn. IV, 150.). Ugyanígy szokatlannak, de nem hibáztathatónak minősíti ZOLNAI a *szélvédett* (= széltől védett) szerkezetet, összevetve a *kármentő* (= kártól mentő) népi összetétellel (Msn. V, 147—9). Az ilyen új alakulatok iránt általában türelmes állásponton van: „idegen nyelvi kifejezéseknek fordításban való átvételeit, ha világosak, maguktól értetődők, és semmiféle hagyományozott eredeti kifejezést nem szorítanak ki, nem lehet joggal hibáztatnunk“ — írja (Msn. IV, 150). — BRASSAINAK arra a merev szabályára, hogy „szerkesztett névben [összetett szóban] csak olyan viszonyban ragaszthatjuk össze a két nevet, amilyenben mint különálló név is értelmes“, azaz csak szintagmatikus kapcsolatban, ARANY JÁNOS négy összetett szóval felel; ezek BRASSAI szabálya szerint nem lennének használhatók, de ARANY nelyeseknek tartja őket. E négy szóból egy (*zsebóra*) jelöletlen határozós, három (*hattyúnyak*, *kőkényszem*, *darázsderék*) jelöletlen hasonlító összetétel (= hattyúéhoz hasonló nyak stb.).

IV.

Illesszük most a kérdést a fejlődés egészébe.

I. A fentiek ismeretében és figyelembevételével először is a nyelvfejlődés módjának és határainak kérdését kell felvetnünk.

A) „A nyelv — írja SZTÁLIN elvtárs —, különösen szótári szókészlete, majdnem szakadatlan változás állapotában van. Az ipar és a mezőgazdaság, a kereskedelem és a közlekedés, a technika és a tudomány állandó fejlődése megköveteli a nyelvtől szótárának kiegészítését olyan új szavakkal és kifejezésekkel, amelyek szükségesek azok munkájához. És a nyelv, amely közvetlenül tükrözi ezeket a szükségleteket, új szavakkal egészíti ki szótárát, tökéletesíti nyelvtani szerkezetét.“ (SzNy. 228.) Az itt általánosságban kifejtetteket így vonatkoztatja tovább az orosz nyelvnek az Októberi Forradalom óta történt fejlődésére: „Megváltozott bizonyos mértékben az orosz

nyelv szótári szókészlete, megváltozott olyan értelemben, hogy nagyszámú új szóval és kifejezéssel gyarapodott, amelyek az új szocialista termelés létrejöttével az új állam, az új szocialista kultúra, az új közszellem, az új morál megjelenésével, végül a technika és a tudomány fejlődésével kapcsolatban keletkeztek; ...“ (SzNy. 224). — Mint a fenti idézetekből kitűnik, a nyelv és elsősorban szótári szókészlete szükségszerűen változáson, bővülésen megy át a társadalom fejlődésének, ismeretköre bővülésének minden mozzanatánál; különösen pedig a fejlődés olyan korszakaiban, amelyek a gazdasági alapnak vagy a politikai, tudományos stb. felépítménynek addig meg nem levő, ismeretlen területeit alakítják ki vagy hozzák felszínre. — Az előbbi idézetek tehát rámutatnak a szótári szókészlet bővülésének szükségszerűségére és okaira.

A bővülés módjára vonatkozólag tudjuk, hogy ez jelentős részben új szavak alkotásával megy végbe, s a szóalkotás alapjául az alapszókinés szolgál.

B) Az összetételek tárgyalt formájának esetében azonban nem egyszerűen csak új szavakkal állunk szemben, hanem egyben a szóalkotásnak egy addig ismeretlen, a magyarból hiányzó módjával is. Azt is meg kell tehát vizsgálnunk: van-e lehetőség, illetőleg példa arra, hogy a nyelvben egy addig ismeretlen szabály alakul ki. — A nyelvet SZTÁLIN elvtárs mint a szókészlet és a nyelvtan összegét határozza meg (SzNy. 240); a nyelvtant úgy írja le, mint ami „megadja a szavak változásának szabályait, a szavak mondatokká való egybeszerkesztésének a szabályait, és így a nyelvnek szabályos és értelmes jellegét ad“ (A Szikra kiad. javítva: Nyelvtud. Int. Közleményei II/2, 29); végül a nyelvtant így tagolja: alaktan és mondatlan (SzNy. 239). A szóalkotás — bár eredményei a szókészletbe tartoznak — törvényeivel mindenesetre a nyelvtanban helyezkedik el. Amikor tehát az új szabály kialakulásának lehetőségét vizsgáljuk, végeredményben a nyelvtan fejlődésének kérdését vetettük fel.¹

Erre vonatkozólag SZTÁLIN elvtárs ezt írja: „A korok folyamán kidolgozott és a nyelv vérévé vált nyelvtani szerkezet... az idők folyamán változásokon megy át, tökéletesedik, javítja és pontosabbá teszi szabályait, új szabályokkal gazdagodik...“ (SzNy. 240). — Tehát a nyelvtani szerkezet lassan bár, de változik, s e változása jelenthet új szabályokkal való gazdagodást is.

Végül fel kell tennünk úgy is a kérdést, hogy vajjon egy idegenből jött alakulatok által képviselt szerkezeti forma tekinthető-e gazdagodásnak, tekinthető-e a nyelvtani szerkezet fejlődésének. Erre vonatkozólag SZTÁLINnál a következőket találjuk: „A marxizmus azt tartja, hogy a nyelv átmenete a régi minőségből egy új minőségbe nem robbanásszerűen, nem a meglevő nyelv megsemmisülése és az új nyelv keletkezése, hanem az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következésképpen a régi minőség elemeinek fokozatos elhalála útján megy végbe“ (SzNy. 242—3). Erről van szó a mi esetünkben is. Nem az összetétel szabálya való idegenből, hanem egyes esetei, melyek fokozatosan kiszorították nehézkes, szerkezetszerű elődeiket, s megszáporodván ma már új szabályt alkotnak. A szabály maga

¹ A nyelvtan és a nyelvtani szerkezet (helyesebben talán: nyelvtani rendszer) viszonyáról talán más alkalommal. Itt a kettő kérdése nem feltétlenül választandó el.

már csak azért sem eredhet a németből, mert ott ezek az összetételek legnagyobbbrészt esetraggal jelölt birtokos előtagúak: *farbenreich, lebensgefährlich* stb.

Az eddigiekből négy következtetést kell levonnunk: 1. A szótári szókészlet bővülése a fejlődés folyamán általában és bizonyos korokban különösen szükségszerű. 2. A bővülés egyik módja: új szavak alkotása az alapszókinsz felhasználásával. 3. A fejlődés folyamán nemcsak egyes új szavak vagy kifejezések keletkezhetnek, hanem új szabályok is. 4. Az új szabályok kialakulása fokozatos mennyiségi felhalmozódás útján megy végbe. Tehát bizonyos azonos törvényszerűséget mutató alakulatok — bizonyos számúvá válván — új szabályt alkotóknak számíthatók, illetőleg számítandók.

2. Bevezetőnkben azt mondtuk, hogy a tárgyalt összetételek egy része ma már nehezen nélkülözhető vagy éppen nélkülözhetetlen. E tétel bizonyítása nélkül következtetéseink nem lennének teljesek. Meg kell tehát néznünk azt, hogy ezeknek a helytelennek minősített összetételeknek helyettesítésére vannak-e megfelelő szavaink.

Cikkünk elején az adatok mellett felsoroltuk a helyettesítésükre javasolt szavakat is. Mivel ezek a szavak általában régi, meglevő „jó magyar” kifejezések, maga a gondolat is, hogy az új szavakat helyettesítsük velük, ellene mond a fejlődés irányának. Láttuk ugyanis, hogy a szókinsz — különösen gyorsabb fejlődési korszakokban — szükségszerűen bővül. Ha pedig az új szavakat meglevőkkel akarjuk helyettesíteni, a szókinsz bővülését ellenezzük. Ez annál is inkább veszélyes, mert minden meglevő szónak megvan a maga jelentése: szó jelentés nélkül nincsen. Ha tehát meglevő szót akarunk felhasználni újonnan keletkezettek helyettesítésére, vagyis régi szavaknak új jelentést akarunk adni, két veszély valamelyikének feltétlenül kitesszük magunkat: vagy hozzáadunk még egy jelentést a szó meglevő jelentéséhez, esetleg jelentéseihez; vagy meglevő jelentését kiküszöbölve adunk a szónak új jelentést. Az első esetben terminológiánk zavart okozható bizonytalanságát, meghatározatlanságát növeljük az egyes szavak jelentésbeli túlterhelésével és a félreértési lehetőségek szaporításával; a másik esetben szavak meglevő jelentését kiküszöbölve végeredményben nyelvszegényítő tevékenységet folytatunk.

Az imént mondtak támogatására lássunk néhány példát! A példák három csoportra oszthatók: A) A helyettesítésre javasolt szó nem megfelelő jelentésű. — B) Az ajánlott helyettes szerkesztésében még rosszabb, mint az, amelyet helyettesíteni akarnak vele. — C) Az egyes szavak helyettesítésére csak nehézkes és bonyolult, több szavas szerkezetek javasolhatók.

A) Javaslat a *gólképtelen* helyett: *sikertelen, eredménytelen, tehetetlen, löni nem tudó*; a *gólképes* helyett: *sikeres, eredményes, jó lövő, löni tudó*. A javaslattevő mindkét esetben egyszerűen megkerüli a problémát, mert a helytelenített szóval jelölt fogalmat egyik javasolt szó sem fejezi ki. A *löni tudó* és *löni nem tudó* szerkezet amúgy is nehézkes, a 'gólképtelenség' kifejezésére pedig a *löni nem tudás* vagy *löni való nem tudás* még bonyolultabb lenne. — Ajánlották a *színvak* helyett a *színtévesztő*-t. A két fogalom azonban orvosi szempontból más és más: a *színvak* semmiféle színt nem tud megkülönböztetni, a *színtévesztő* viszont csak a kiegészítő színeket téveszti össze egymással, tehát pirosat zölddel stb. — Javasolták az *agybeteg* helyett az

agybajos-t. Furcsa lett volna azonban például Karinthy Frigyes agybetegségét agybajnak nevezni. — Helyettesíteni próbálják a *vérszegény* szót a *vértelen* vagy *kevésvérű* szavakkal. A vérszegénységnél azonban orvosilag nem a vér mennyiségének kevés voltáról, hanem a vörös vérszettek számának a normális szám alá való csökkenéséről van szó. — Javaslat az *életképes* helyett: *életrevaló*. De az *életképes* félig-meddig szintén orvosi műszó, és mindössze annyit jelent, hogy a vele jelölt magzat, illetőleg élőlény bír a fennmaradás képességével; *életrevaló*-nak meg az ügyes, szemfüles embert szoktuk nevezni, vagyis e szóval a pusztá életképességen messze túlmenő, további, ettől független tulajdonságot jelölünk. — A *munkaképes* sem azonos a helyette ajánlott *munkabíró*-val. A munkaképességet az orvos szokta megállapítani, s munkaképessége ellenére a dolgozó lehet igen kevésbé munkabíró. — Furcsa lenne *jelentőségeltjes pillantás* helyett *nagyjelentőségű pillantás*-t mondani. — A *tiszteleteltjes hang* helyett sem használhatunk *tisztelő* vagy különösen *tisztelendő hang*-ot. — A *reményteljes* szó helyett a *nagyreményű* túlságosan vállveregető ízű, a *reménykedő* viszont csak az egyik árnyalatát fejezi ki a vele jelölt fogalomnak. — A *vízbe* helyett nem használhatjuk a *bővizű*-t, mert a Fertő-tó mellett nem bővizű, hanem vízbe rétek vannak. — Ugyanígy nem nevezhetünk egy *vízszegény* vidéket *kevésvízű*-nek. — A *légmentes* kifejezés helyett csak nagyon ritka esetben felel meg a *légzáró*; a *légmentesen elzárt palack* helyett például aligha mondhatunk *légzáróan elzárt palack*-ot. — Egészen más egy *vízmentes* szoba, mint egy *vízálló* szoba. — A *színes* festmény vagy táj lehet színekben egyébként szegény; ez a szó sem pótolhatja tehát a *színgazdag* kifejezést.

B) A helyettesítésre ajánlott kifejezés a helyettesítendőnél nyelvtani szerkesztésmódját tekintve sokkal rosszabb a *-képes*, illetőleg *-képtelen* utótagú összetételek esetében. A *fejlődésképes*, *határozatképes* stb. összetételek helyett például *fejlődőképes*, *határozóképes*-féleket ajánlanak. Nem dönthető el, hogy ez utóbbi csoport az összetételnek milyen fajtája lenne. Elemzésénél pedig ugyancsak nehézségekbe botlunk, mert a *fejlődésképes*-féleknél jelentése világosan 'fejlődésre képes'. A *fejlődőképes* azonban értelmetlen, mert valaki vagy 'fejlődő', vagy 'képes erre'; de semmi esetre sem 'fejlődőre képes'.

C) Bizonyos helyettesítési javaslatok elfogadása bonyolult, nehézkes szerkezetekre vezetne. A *munkaképes*, *harcképes*, *határozatképtelen* helyettesítésére első pillantásra valóban nem látszik bonyolultnak a *munkára képes*, *harcra képes*, *határozatra képtelen* szerkezetek használata. Mihelyt azonban kilépünk a szótárból a való életbe, azonnal szembetalálkozunk e szavak, illetőleg kifejezések továbbképzett formáival. A szerkezetre való felbontás ott már ilyeneket eredményezne: *munkára való képtelenség*, *harcra való képesség* stb. — A *vízmentes*, *tehermentes* helyett is látszólag megfelel a *víztől mentes*, *tehertől ment*. De a gyakorlatban a *vízmentesítés*-t a *víztől való mentessé tétel* szerkezettel kellene helyettesítenünk, a *tehermentesít* igét is a *tehertől mentessé tesz* szerkezettel. — A *párhű* helyett sem megfelelő a *párthoz hű*, mert a *párhűség* csak a *párthoz való hűség* alakkal, sőt ahol több párt van, a *pártjához való hűség* kifejezéssel helyettesíthető.

Láthatjuk a fentiekből, hogy az ilyen típusú összetételek helyettesítésére javasolt szavak általában nem megfelelők, mert nem azonos jelentésűek; ha tehát eddigi jelentésükhöz újat adunk, csak a terminológiai zavart növeljük. A tárgyalt összetételek helyettesítésére javasolt szerkezetek, kifejezések

pedig csak addig megfelelők, amíg le nem lépnek a folyóirat vagy a szótár hasábjairól; mert ha az alapszót többé-kevésbé szerencsésen pótolnák is, az abból kinőtt származékokat már csak körmönfont körülírással lehetne kiküszöbölni. Márpedig mind a terminológiai zavar növelése, mind pedig a szavaknak bonyolult szerkezetekkel való helyettesítése visszafelé mutató tendencia, amely szemben áll a nyelv fejlődésének mind a tényével, mind az irányával. „Ma már nincs annak ideje, hogy hiú küzdelemben vívódjunk, ma már késő az általánosan használt szók helyett jobbat ajánlani“ — írja maga SIMONYI, az Antibarbarus szerzője (vö. GÁL KELEMEN: Erd. Tud. Füzet. X, 32).

3. A nyelvnek természetszerű törekvése, hogy azokat a fogalmakat, amelyek a fejlődés során gyakran szereplő és egy gondolati egységet alkotó fogalmakká válnak, egyetlen rövid és találó szóval jelölje meg. Erre gondolt BALLAGI MÓR a nyelvújítás egyes újszerű alkotásait védve: „a közönség, midőn a beszéd afféle egyszerűsítéseit, mint *képviselők, pártfogolók* stb. elfogadta, belső ösztönét követve, nálunk, grammatikusoknál jobban kiérezte a nyelv azon alaptörvényét, hogy a mit mint concret egységet gondolunk, annak megfelelő kifejezésére lehetőleg gondolategységet kell használni.“ (NyÉrt. IX/3, 21—2). S valóban, igen sok szerkezet vált így szóvá, illetőleg igen sok fogalmat, amit régen csak több szóból álló szerkezettel lehetett körülírni, ma egyetlen szóval fejezünk ki. Lássunk néhány példát: *excommunico* WAGNER-nél: *A 'Szentek' egyességéből /zámkivetni*, FINÁLY-nál: *kiközösíteni, kiátkozni* | *abbreviare* WAGNER-nél: *A' /zavakot ki nem írni*, FINÁLY-nál: *rövidíteni, összevonni* | *gestire* WAGNER-nél: *Tagvonásokkal örömet mutatni*, BURIÁN—ÉDES szótárában: *örvendez, örömeiben újjong* | *duellum* WAGNER-nél: *Rideg harc kettő között; ma: párharc, párbaj* | *moderabilis* PPB.: *Véle könnyen bánható, Magát meg-mérséklő*, BURIÁN—ÉDES: *mérsékelhető, mérsékelt* | *varix* PPB.: *Érnek meg-tsomozása az ember lábain*, BURIÁN—ÉDES: *ércsomó* | *agrosus* PPB.: *Kiének sok földje van; ma: sokföldű*, esetleg: *kulák*.

A) Talán érdemes idéznünk azt is, amit erről — BRASSAI-val vitatkozva — BALLAGI MÓR mond: „Ha valaki nyelvünket abban a stadiumban, midőn »mesterszókönnyvek«-t írtak, s azokban az aequatort »a földet két egyenlő részére osztó abroncsnak,« a combinatiót »most egy, majd más szín alatt való előfordulásnak« mondták, a műveltség alkalmas közegének, a fokozódó szellemi szükségleteket kielégítő eszköznek tartja, és efféle magyarságban gyönyörködik, ám hánytorgassa, hogy nem létezik szegény nyelv, s így a nyelv gazdagításáról szólni merő esztelenség; de hogy Brassai, ki csak is a nyelvszegénység eleven érzete folytán keletkezett nyelvújításnak, válogatás nélkül, szélre oly nagy hasznát veszi, ki így ír: »az ítélet megvizsgálásában három főmozzanat van: az alany, a tulajdonítmány és a kettőnek egymáshoz való viszonya«; vagy »a tulajdonítmány szemes, beható elemzést igényel«, csaknem ahány ítélet, annyi újonnan alkotott szó — mondom: a ki így ír, mégis azt kérdi, hogy mire való az új szó? Az értse, aki érti, én nem értem.“ (NyÉrt. V/4, 9.) És ugyancsak BALLAGI-val kérdezhetjük: „Hová jutnánk már most, ha elvettettvén ama szókészlet, melyet az utóbbi évtizedek megállapítottak, nyelvünk ismét azon bizonytalanságnak, azon ingadozásnak tétetnék ki, melyből azt annyi baj és kínlódás után elvalahára megszabadítani sikerült!“ (I. h. 19.) Jól látja BALLAGI e törekvésnek fejlődésellenes voltát

is, másutt így írva ugyanerről: „ha szókészletünket [a hibás alakulatok kiküszöbölésével] annyira lepasztjuk, menten ott kezdhetjük ismét a nyelv-művelés munkáját, a hol e század elején nyikorgott, s akkor minden nyelvtudományi bölcsességünk mellett is aligha nem megint a Verseghi-féle ízetlenségekhez jutunk, a minthogy már is olvashatni olyanokat, mint *viszér* helyett *visszavivó ér*, a mi már csak egy lépésnyire van attól, hogy a *visszhangot* Pápai-Párizsal így mondjuk: »erdő vagy völgy szélén szózatnak visszazengés«.” (NyÉrt. IX/3, 20.)

A jelentéssűrítő alakrövidülésre utal egyébként ZOLNAI GYULA is a *hófehér* (Faludi óta, NySz.), *tejfehér* (Rimai óta, NySz.), *jéghideg* (Zrínyi óta, NySz.) stb. összetételekkel kapcsolatosan. Szerinte ezek „sem egyebek, mint rövid, tömör kifejezői ilyen összehasonlító képzet-egyesüléseknek, mint: 'hideg, mint a jég', 'fehér, mint a hó'” (Msn. IV, 150). Az új összetételek tehát szerencsés és rövid helyettesei ilyen bonyolult szerkezeteknek: *hóhoz hasonlóan fehér*, *jéghez hasonlóan hideg*. Így sűrít magába egy egész magyarázó mellékmondatot, vagy legalább is szintagmát a *rózsaszemű szőlő* (MA., PPB.; 1. NySz. szőlő alatt), vagy az *aranyszájú Szent János* (VirgK., NádK., ErdyK.; 1. NySz. száj alatt). Ismét ARANY JÁNOST hívjuk táruul: ő is nyelvsegeenyítésnek, a fejlődés megbénításának tartaná, ha a *kökényszem*, *darázsderék*-féle szavakat így akarnók körülírni: *kökényhez hasonló feketefényű szem*; illetőleg: *darázséhoz hasonló karcsúságú derék*. Ezek az összetételek szerinte a felhozott szerkezetekből rövidültek, — de már visszavonhatatlanul megrövidültek (vö. PrD. 389).

ARANY a kérdés alapos ismeretében, az összetételi forma új voltának teljes tudatában foglal állást: így állásfoglalása fokozott súlyú. Az új összetételi formák megjelenését nem romlásnak, hanem nyereségnek tartja. Sőt némileg általánosítja is elméletét: „a szóösszetétel, melyben [a magyar nyelv] magára hagyva oly szegény, éppen a gondolat és kifejezés *tömörségét* adja meg, s ha nyelvünk nagyon lelkiösmeretes purizmusból lemondana e részben már is szerzett előnyeiről: valóban sokról mondana le.”... „a magyar szóösszetétel határának kiebb terjesztése olyan térfoglalás, amelyet aesthetikai szempontból már fel nem adhatunk.” (PrD. 387.) Az említett esztétikai szempont: a tömörség. A próza írója és fordítója — magyarázza ARANY — lehet bőbeszédű, fecseghet hosszú mellékmondatokban és szerkezetekben rövid összetételek helyett; a költőt, a vers- és drámafordítót azonban a tömörség élteti, a körülményesség megfojtja, mert erőtlenné teszi művét (i. h. 388).

B) Ami azt illeti, hogy ezek az összetételek — nem lévén szintagmatikus eredetűek — nem elemezhetők a szószerkezetnél használatos módon: erre van példa a régi és jónak elismert összetételek közt is. Az *asztalláb*, *ablaktábla*-féle birtokos összetételeknél például a birtokos jelöletlensége nem feltűnő; a birtokszó jelöletlen volta azonban szószerkezetben már nem képzelhető el, ott így kellene hangzania: az *asztal lába*, az *ablak táblája*. Lényegében tehát ezek is nélkülöznek bizonyos szintagmatikus ismertetőjeleket. Így ezek elemzésekor is döccen a szerkezet: minek a lába?: *asztalláb*; minek a táblája?: *ablaktábla*. És ugyanígy a *szecskavágó*, *szénakaszálás*-féle jelöletlen tárgyas összetételeknél is: mit vágó?: *szecskavágó*; mit kaszálás?: *szénakaszálás*.

C) Ide tartozik még egy másik ellenvetés, amely ennek a cikknek a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén történt bemutatásakor hangzott el. Az ellenvetés úgy szól, hogy az összetétel e jelöletlen formájának

esetleges törvényesítése, lényegében tehát a jelöletlen összetételek határainak a mainál szélesebbre való kitérítése, ellentétben áll a nyelvi fejlődésnek egy más vonatkozásban tapasztalható tendenciájával. Ez a tendencia a szintagmák jelölt voltának — egyeseknél mutatózó — fokozottabb megkövetelése lenne: *rettentő nagy, add a füzeted-félék helyett: rettentően nagy, add a füzetet.*

Kétségtelen, hogy észlelhető ilyen törekvés, főleg egyes pedagógusoknál. Ez azonban egyelőre nem tekinthető a nyelvfejlődés tendenciájának, csak nyelvhelyességi babonák terjesztésének. A Magyarosan többször megvédi mind az *elvágtam az ujjam*, a *jól érzem magam*-féle ragtalan tárgyas szerkezeteket (III, 64, IV, 63), mind pedig a *jobb szeretem*, a *sebes vágatva*, az *egész elsápadt*-féle ragtalan határozós formákat (III, 127, IV, 64) azokkal szemben, akik szerint ez „budapesti különlegesség“, „elkoreszosulás“, „közönyösség“ okozta „csonkítás“ vagy „újkori romlás“. — A lehetőségét természetesen nem tagadhatjuk annak, hogy a szintagmák tagjai közt levő viszony következetes jelölésének követelése — esetleg hamarosan — valóban nyelvfejlődési tendenciává válik. Valószínűnek látszik ez már csak azért is, mert: a) a jelöletlenség ezekben az esetekben igen régi korok maradványa; b) a szintagmatagok jelöletlen volta egyre ritkább, a jelöletlen szintagmatikus viszony lényegében pusztuló kategória a magyarban; így a még meglevő esetek könnyen válhatnak jelölt rokonaik analógikus hatásának áldozataivá.

De ha mindez így van is, érv-e ez a jelöletlen határozós összetételek ellen? Ellene mond-e a jelöletlen összetételek határait kijebb terjeszteni kívánó nyelvi törekvésnek? Meggyőződésünk szerint egyáltalában nem mond ellene, sőt bizonyos fokig párhuzamos vele, vagy éppen támogatja is.

Nyelvünk egy jóval korábbi korszakában — mint ezt fel szokták tenni — a szintagmatikus viszonyok között a mainál sokkal gyakoribb volt a jelöletlen. A tárgyas, illetőleg birtokosjelzős jelöletlen szintagmák és a nekik megfelelő jelöletlen összetételek közt a párhuzam tehát ilyen lehetett akkor: *megyek széna kasználni ~ széna kaszálás; ez az asztal láb ~ asztalláb; stb.*

A jelöletlen szintagma azonban az idők folyamán a jelöltekkel szemben erősen visszaszorult. A mai, nyelvtörténetileg műveletlen nyelvérzék, tehát a beszélők 999 ezreléke, ma leíró szempontból ilyen párhuzamot érez: *jelölt szintagma ~ jelöltlen összetétel; pl.: megyek szénát kasználni ~ széna kaszálás; ez az asztal lába ~ asztalláb; stb.*

Ez az újfajta párhuzamosság, s ennek erős analógiás hatása siettet-hette egyrészt a jelöletlen kapcsolatok összetétellé válását éppen azzal, hogy jelöletlen voltuk miatt megszűntnek éreztette bennük a képzetváltás mozzanatát; másrészt ez indíthatja meg annak követelését is, hogy a szintagma viszont mindig jelölt legyen, tehát a *füzetet* és a *rettentően* esetében is.

De ez az újfajta párhuzamosság megindíthatott egy harmadik fejlődési tendenciát is: az így tökéletlenné vált megfelelési sor kiegyenlítésére való törekvést. A teljes megfelelési sor ugyanis — ha a nyelvtan által még el nem ismert eseteket nem tekintjük — leíró szempontból ma így fest:

tárgyas :	jelölt szintagma ~ jelöletlen összetétel
birtokos :	jelölt szintagma ~ jelöletlen összetétel
határozós :	jelölt szintagma ~ jelölt összetétel

Nyilvánvaló tehát, hogy ha a nyelv a szintagmák oldalán igyekszik a jelöltséget minden tagra kiterjeszteni, legalább olyan joggal és erővel próbálhatja az összetételek oldalán a jelöletlenséget tenni általánossá. A felhozott utolsó érv tehát valószínűleg mellettünk szól, illetőleg ellenünk semmiesetre sem.

V.

Hogyan áll ezek után a kérdés, ha az elmondott érveket és ellenérveket mérlegre tesszük?

1. Az eddigiekből az alábbi következtetéseket kell levonnunk: 1. A határozós összetétel a magyarban nem új. 2. A jelöletlen összetétel a magyarban szintén nem új. 3. A jelöletlen határozó a magyarban ugyancsak nem új. 4. Bizonyos jelöletlen határozós összetett főnevek spontán úton, más főnevek, valamint hasonló minőségű mellékevek meg német tükörszóként alakultak a XVIII. század végén. 5. A XIX. és XX. század folyamán a német minták és az újonnan keletkezett magyar alakulatok analógiájára az összetétel e formája felvirágozott. 6. Ezeknek az összetételeknek száma ma már meglehetősen nagy, és tekintélyes részük nélkülözhetetlen. 7. Az a kísérlet, hogy ezeket meglevő magyar szavakkal helyettesítsük, nyelvszegényítést hoz, vagy a terminológiai bizonytalanság növekedését eredményezi. 8. Az a kísérlet, hogy ezeket bonyolult szerkezetek segítségével helyettesítsük, a nyelvi fejlődés egy korábbi fokára való visszatérést jelent, és ellene mond a nyelvi fejlődési tendenciájának, amely a tömörülés és rövidülés felé mutat. — Mindezekből következően a jelöletlen határozós összetételeket úgy kell tekintenünk, mint olyan eseteket, amelyek mennyiségi felhalmozódás útján végűi is új szabály megalkotásához vezettek. Ez az új szabály nyelvünkben komoly analógiákra támaszkodik.

A fentiekkel — úgy látjuk — megfeleltünk arra a három kérdésre, amelyet minden új szó vagy különösen minden új szabály jelentkezésekor fel kell vetnünk: hogy az illető új alakulat: 1. szükséges-e, a meglevő szavakkal kifejezettektől eltérő fogalmat jelöl-e? 2. helyes-e, nem ütközik-e a nyelv meglevő törvényszerűségeibe, nem képvisel-e azoktól eltérő tendenciát? 3. nem helyettesíthető-e esetleg mással? Látjuk, hogy a fenti összetételek a fejlődés szükségéből fakadtak; nyelvünkben számtalan különböző analógiára támaszkodnak; helyettesítésük sem meglevő szavakkal, sem szerkezetekkel nem lenne szerencsés.

2. Mindez természetesen általánosságban vonatkozik csak az összetételek e fajtájára. Meg kell néznünk azonban azt, hogy nincsen-e olyan alakulat közöttük, amely feleslegesen keletkezett, vagy olyan, amely az egyes esetekből levonható általános törvényszerűségeknek nem felel meg.

Mint láttuk, ezeknek az összetételeknek elfogadását nem is annyira maga az alakulat, mint inkább annak származékai, illetőleg e származékok helyettesítésének nehézségei teszik megokolttá. Ezért joggal kifogásolhatjuk például azokat a *-dús* utótagú összetételeket, amelyeknek továbbképzett formái nincsenek, s amelyek legnagyobb részénél az *-s* képzős alak ugyanúgy megfelelne: *szellemdús* helyett *szellemes*, *érdemdús* helyett *érdemes*, *eredménydús* helyett *eredményes* nyugodtan használható.

A jelöletlen határozós összetételekre vonatkozóan talán nem önkényesen állítjuk fel a következő szabályt: az azonos utótaggal alakított mindegyik

összetétel ugyanarra a kérdésre feleljen, s ez a kérdés azonos legyen az illető utótag határozói vonzatával. Így a *-képes* utótagúakra így kérdezzünk: mire képes?; a *-teljes* utótagúakra: mivel teljes?; a *-köteles* utótagúakra: mire köteles?; a *-hű* utótagúakra: kihez vagy mihez hű?; stb. Ezekkel a kérdésekkel kell tehát végigvizsgálnunk minden egyes összetételt, hogy megalkotása szabályosan történt-e. Nem szabályos például a *szalonképes*, mert nem azt akarja kifejezni, hogy 'szalonra képes'; nem szabályos a *labdaképes*, mert a játékos nem 'labdára képes'. Ezért jobb viszont a *fejlődésképes*, *határozatképes* stb. mint a *fejlődőképes*, *határozóképes* stb.; ha ugyanis azt kérdezzük: mire képes?, nem így felelünk rá: *határozóra képes*, hanem így: *határozatra képes*.

Az tehát, hogy az összetételek e formája számára á l t a l á b b a n polgárjogot kérünk, nem jelenti azt, hogy minden egyes esetét kritika nélkül elfogadjuk. Ellenkezőleg: éppen akkor tudunk védekezni a szabálytalan és helytelen alakulatok ellen, ha megállapítjuk azt a szabályosságot, amelyhez azután az egyes esetek mérhetők.

Még kevésbbé gondolunk arra — amitől szintén a Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén óvtak bennünket —, hogy ezzel a nyelvújításnak minden egyes szóalkotási módját további kritikai vizsgálat nélkül helyesnek mondjuk ki. Ez az álláspont a mi részünkről legalább olyan helytelen és hibás általánosítás lenne, mint amilyen az aggodalmat nyilvánítók részéről az, hogy a nyelvújításnak minden új szóalkotási módját, egyszerűen mint addig nem létezőt, kritika nélkül hibásnak tartják. A tudomány ilyen kérdésekben természetesen csak az adatok, az analógiák és az összes körülmények alapos, minél több oldalú megvizsgálása után mondhat véleményt, s még akkor is tudnia kell — mint ahogy mi is tudjuk —, hogy állásfoglalása korántsem jelenti a kérdésben feltétlenül a végső szót.

DEME LÁSZLÓ

Helyes-e és hogyan helyes az összes használata?

Nyelvészeti folyóiratainkban az elmúlt évtizedek során több alkalommal esett szó *összes* szavunkról, az *összes* szó használatáról. Ezek a cikkek, szerkesztői üzenetek lényegileg két kérdés köré csoportosulnak:

1. Használjuk-e egyáltalán az *összes* szót 'minden, valamennyi' jelentésben?
2. Ha használjuk, egyes- vagy többesszám álljon-e mellette?

1. Az *összes*-sel foglalkozó cikkek nagy része a szó használata ellen foglal állást. — KENEDI GÉZA pl. ezt írja: „Ha valamire, úgy erre el lehet mondani, hogy *nyelvtény*. . . Én magam ezt a szót, akármilyen *nyelvtény* legyen is, sohasem használom. Családomban is eltiltottam. Nyelvünk ellen elkövetett bűnnek tekintem, hogy a német *sämtliche* és *gesammt* másával öljük el a mi régi jó, sőt más nyelvekben meg sem levő *valamennyi*, *valahány* használatát.“ (MNy. III, 469.) Ez lehet igen tiszteletreméltó „hazafias“ álláspont és családi

szempont, de tudományosnak semmiesetre sem nevezhető. — CSAPODI ISTVÁN szerint „unalmasan egyhangúvá teszi a magyar stílust a németből fordított *összes*“ (Nyr. XLI, 409). Hogy miért unalmas és egyhangú az, ha a *minden* helyett néhol *összes*-t hallunk, nem indokolja meg, és még ma is rejtély előttünk. — SIMONYI ZSIGMOND is idegenszerűnek tartja, mert „...maga az *összes* szó is kakuktojás nyelvünkben, idegen mintára készült 1835 táján, a német *sämtlich* utánzása volt...“ (Nyr. XXXV, 48). — SAJÓ SÁNDOR még verset is írt ellene (MNY. XVII, 224), és egy másik helyen is kifakad, hogy „a csúf *összes* ma is nagy vígan él az irodalomban“ (Msn. I, 44). Még alig egy évtizede is ezt olvashattuk: „Az *összes*, német mintára, két ősi szavunk [*mind* és *valamennyi*] helyét bitorolja az ilyen mondatokban: az *összes* tanuk azt *vallották*...“ (Msn. XII, 150). — Sőt BEKE ÖDÖN még 1950-ben is így ír: „...az *összes* szó nem természetes tagja a magyar nyelv szókészletének, hanem a nyelvújítás alkotása a német *sämtlich* mintájára... Minthogy azonban az *összes* szót már nem tudjuk kiirtani szókincsünkéből...“ (Nyr. LXXIV, 222). BALASSA JÓZSEF is foglalkozik az *összessel*, de sokkal enyhébben, így ír: „*összes*, a nyelvújítás óta használják a *sämtlich* fordításaképp, helyesebb: *mind*, *minden*, *valamennyi*“ (A magyar nyelv könyve 295).

Az *összes* szót tehát két okból éri támadás. Egyrészt, mert — német mintára készült — nyelvújítási szó, másrészt, mert két ősi szavunk, a *minden* és a *valamennyi* rovására terjed.

Az *összes* valóban a nyelvújítás korának a terméke, ha nem is 1835. tájáról, mint SIMONYI írja (Nyr. XXXV, 48). A NySz.-ban is megtalálható ugyan az *öszves* szó, Kemény János önéletírásából idézve: *öszves hadaival*; ez azonban téves adat, nem Kemény János szövegéből való.

A kritikus hely ugyanis így fest: „1657. januárius első napjaiban a porta engedelme nélkül, s úgy látszik Kemény János tanácsának ellenére, *öszves hadaival* Máramaroson át Galicziába nyomult“ (i. m. 500). Ez azonban nem K e m é n y J á n o s szövege, hanem a szerkesztőé, Sz a l a y L á s z l ó é. Az eredeti kézirat csak a 497. lapig tart, s a 498. lapon ezt olvashatjuk: „E helytt megszakad az emlékiratnak mind valamennyi másolata mind eredetie, melynek öt véglapja üresen maradt. Szerzőjének további sorsát történetíróinkból ismeri az olvasó, de a fő vonásokkal itt is kíván találkozni, mint hiszem.“ A következő hat lapon (498—503) a fejedelem élettörténetét ismerteti Sz a l a y L á s z l ó, s ebben a részben fordul elő az *öszves hadaival* kifejezés is, amely az *összes* használatára vonatkozólag értékes adat ugyan, de születése időpontjának az eldöntésében nem segít bennünket. (Vö. TOLNAI: MNY. V, 33.)

Fejér György „Az ember kiműveltetésének első része“ című, 1809-ben megjelent munkájában megtaláljuk már az *öszvesíteni* alakot, ami feltételezi az *öszves* alak létezését is. Erre az *öszvesíteni* alakra Verseghynek az a megjegyzése, hogy „az *öszves* adjektívum szokatlan, és így igét formálni belőle nem lehet“ (NyÚSz.). Verseghy sz o k a t l a n n a k mondja, tehát megvolt, s így keletkezését régebbi adat híján az 1800-as évek elejére tehetjük.

Hogy *összes* szavunk nem 1835 tájékán keletkezett, azt valószínűvé teszi az is, hogy a Magyar Tudós Társaság 1838-ban megjelent „Magyar és német zsebszótár“-ában már megtaláljuk, mégpedig a következő környezetben:

összes mn. summarisch, gesammt
 összeség fn. die Summe, der Betrag
 összeséges mn. gesammt
 összeséggel ih. alles zusammen...

A szótárt öt tagból álló szerkesztőbizottság állította össze s közöttük a magyar nyelv olyan nagy ismerői foglaltak helyet, mint VÖRÖSMARTY, BAJZA, TOLDY FERENC. Ha ők az *összes*-nek helyet adtak a szótárban, nem érezhették idegennek, magyartalannak, s csak úgy kerülhetett bele a szótárba, ha már a mindennapi használatban is eléggé el volt terjedve.

Az *összeséggel* alakot már PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708-i, illetőleg PPB. 1767-i Dictionariumában is megtaláljuk: „*özvseféggel*: Simul, Una, zugleich“, s a NySz. adatai szerint Sylvestertől kezdve gyakran találkozunk vele. Mindez valószínűvé teszi, hogy az *összes* nem a német *gesammt*, *sämtlich* mintájára keletkezett, nem annak a tükörszava, hanem *téves elvonás eredménye*.

De függetlenül a keletkezésétől, vajjon helyes, indokolt-e, hogy a nyelv hivatásos művelői küzdjenek egy szó ellen, annak „kiirtására“ törekedjenek, százötven évvel a keletkezése után, mikor az a magyar nyelvben már meggyökeresedett, él, „állampolgárságot“ kapott, az egész társadalom használja, tehát tevékeny tagja a magyar szókincsnek. Kétségtelen, hogy nem helyes! A nyelvújítás, új szavak alkotása — néhány hóbortos kivételt mellőzve — nem oktan szenvedély, hanem a mindennapi, gyakorlati élet követelte szükségyszerűség.

Ma *bérenc*, *előjel*, *állatkert*, *menetjegy* szavainkat senki sem tartja idegennek, pedig pontos megfelelőiket megtaláljuk a németben (*Mietling*, *Vorzeichen*, *Tiergarten*, *Fahrkarte*). *Verség* *h* *befolyás* szavunkat még nevetségesnek találta, de ma már — ha néhány kényeskedő nyelvész fület még sért is — senki sem tartja annak. A Mondolat kigúnyolja a nyelvújítás alkotásait. Ma a nyelvújítás számos termékéről csak a nyelvészek tudják, hogy nem hagyományos ősi szavaink közül valók. Hasonlóképen nem érzi társadalmunk ma már idegennek az *összes* szót sem.

Megtörténhetik, hogy egy új szó keletkezése idején minden értelmi árnyalatban megegyezik valamely régebbi szavunkkal. Idővel azonban a két, teljesen azonos jelentésű szó közül az egyik vagy elhal, vagy érzelmi, hangulati, sőt jelentésbeli differenciálódás következik be közöttük. Ez a helyzet ma már bizonyos fokig az *összes* és *minden* esetében is.

Kétségtelen, hogy az *összes* részben a *minden* rovására terjedt, bár a *minden* megterhelése ma is jóval nagyobb, mint az *összes*-é. Kétségtelen azonban az is, hogy *minden* és *összes* ma nem cserélhető fel tetszés szerint minden esetben, de valószínűleg így volt már száz évvel ezelőtt is; jelentés-árnyalati különbség lehetett a két szó között, különben nem volna érthető, hogy *Arany János*, aki hatalmas szókészletéből igen gondosan válogatta össze kifejezéseit, miért használta több alkalommal is az *összes*-t.

Ma már mindjobban érezhető a két szó között bizonyos jelentéskülönülés. Más-más az értelme a következő mondatoknak: „A kommunista eszmék *minden ilyen válságból* tapasztaltabban, erőben meggazdagodva kerülnek ki“ vagy „A kommunista eszmék az *összes ilyen válságból* tapasztaltabban, erőben meggazdagodva kerülnek ki“. A fenti mondatokban a *minden* is, az *összes* is összefoglaló értelmű, de míg az utóbbi mondat csak azt érzékel

teti, hogy bizonyos válságokból általában megerősödve kerülnek ki a kommunista eszmék, addig az előző mondat ennél többet mond. Kifejezi azt is, hogy mindenegyes ilyen válság külön-külön is megerősítette a kommunista eszméket. Hasonlóképpen ebben a mondatban: „A város összes munkása készül a front megerősítésére“, a munkásság közös, kollektív készülődése domborodik ki, a közösséget alkotó egyének szerepét itt nem hangsúlyozzuk. Ezzel szemben, ha arról beszélünk, hogy: „A város minden munkása készül a front megerősítésére“, a közös készülődésen belül a közösséget alkotó egyének szerepe is hangsúlyos.

Végeredményben: ma már összes szavunk a társadalom minden rétegében elterjedt, széles körben használatos, nyelvünket gazdagítja, új értelmi árnyalatot fejez ki, tehát kifejezőmódunkat színesebbé teszi, így használata ellen semmi elfogadható kifogás nem lehet.

2. A második kérdés: egyes- vagy többesszámot használjunk-e az összes mellett. Mai nyelvhasználatunkban a számot, mennyiséget jelentő szavak után a jelzett szó általában egyszámban áll, pl. *öt napra, sok öröm, néhány órát* stb. Általában egyszámot használunk ma a *minden* után is. „Ne sziszszjenj minden kis szilánkhhoz“ (József Attila: Favágó). „Háborúra készüljön fel Minden sápadt munkásgyermek“ (Ady: Történelmi lecke fiúknak). „Minden ember érzi, hogy szabad.“

Minden után az egyszámú használata a régi nyelvben azonban távolról sem volt ilyen általános. Még Petőfinél, Adynál is megtaláljuk elvétve a többesszámot. Pl.: „Ó, minden gyászok, be értelek“ (Ady: Ember az embertelenségben). „Hogy fussanak rá minden nyavalyák“ (Ady: Enyhe újévi átok). „S minden rejtélyes üdvösségeit Árasztja rám az örökkévalóság“ (Petőfi: Minek nevezzélek). Ez egyrészt kétségtelenül az egyházi nyelv, a biblia hatásával magyarázható (*tegyetek tanítványokká minden népeket, minden népek hirdessétek* stb.), másrészt pedig a latin nyelv hatásával. Ezekben az esetekben stilisztikai jelentőségű a többesszám használata, bizonyos archaizáló jellege van, s a helyes költői páthosz kifejezésének egyik eszköze.

Hasonló célt szolgál pl. szónoki beszédben: „Műve és neve túl fog élni minden korokat.“ (Barta: Marx sírjánál.) „És hallod minden földrészek felől a teremő szót“ (uo.).

Néha megtalálhatjuk a szépirodalomban is egyes íróknál, még napjainkban is. Veres Péter pl. személyeket jelölő egyedi nevek után többnyire többesszámot használ a *minden* mellett. „Úgy érezte, minden intézők úri pimaszkodására és minden tisztartók ostorcsapására készül a válasz“ (Felfelé ível az út 79). „Jöttek minden elesett és sunyi szegények“ (uo. 98). Veres Péter stílusára valószínűleg szintén a kálvinista biblia nyelve hatott.

Ezek a helyeken a *minden* használata a mai nyelvhasználattól eltérő, szokatlan, de mivel stíláriis jellege van, helytelennek nem mondható. Ugyan-ezek az alakok a köznyelvi használatban azonban ma helytelenek.

Az összes ebben a tekintetben eltérően viselkedik. Mai irodalmi, hivatali nyelvünk — elsősorban nyelvészeti folyóirataink harcos állásfoglalása következtében — általában (de nem egyöntetűen!) többesszámot használ az összes mellett. Pl. „...egyaránt ki tudja szolgálni az összes, egymással élethalálharcban álló osztályokat“ (TársSz. VI, 710). „...kizárólag az anyagból akarja az építészet összes esztétikai törvényeit levezetni“ (TársSz. VI, 711).

„...valószínűtlen, hogy a Jugoszláviával szomszédos *összes munkáspártok*, hogy a francia és lengyel párt rosszul volnának informálva“ (Rákosi: Építjük a nép országát 46). „Bár az államkölcsonökből folyó összegek az *összes beruházásoknak* viszonylag kis részét jelentik...“ (Sz.N. 1951. IX. 27.). „...az ősi héber próféták *összes átkait* szórva a gyárvezetőségre“ (Felfelé ível az út 111). „...ott lesznek az *összes vármegyék* küldött urai“ (Ady: Jósások Magyarországról 38). „...nem úgy mint most, az *összes részletek*...“ (Mikszáth: Különös házasság 51). „Rózsika pedig tudja az apjának az *összes talányait*“ (uo. 92). „Veszi elő tarisznyájából Petőfi *összes verseinek* két kötetét...“ (Illyés Gy.: Két férfi 30).

Az *összes* használatában kétségtelenül ingadozás tapasztalható már keletkezése óta. A többesszámú alakok mellett megtaláljuk az egyesszámút is.

Petőfi is használta már egyesszámban „Függ már a lant“ című versében. TOLNAI VILMOS is idézi (MNY. V, 34):

„Ott függ a lant érintetlenül,

S ha megpendül a méla nyugalomban,

Az nem az *összes hangszernek* zenéje,

Egy-egy húr hangja csak, mely kettépattan.“

De többesszámban is: „Márciusi vásárra megjelennek *összes költeményeim*“... (Arany János Hátrahagyott Iratai III, 58).

Arany János majdnem következetesen egyesszámot használ: „Legfelyül intézi hunok *összes dolgát*“ (BH. VII. 10.).¹ „De már kezemben van a fék, az *összes hadi rend*“ (CsK.² III: III, 39). „Az *összes nép* előtt...“ (DI.² II, 38). „Sőt inkább felálltak *összes egyetemben*...“ (DI.¹ IV. 22.). Azonban: „Vár kívül az *összes hadakat* megnézi“ (TSz. X. 72.).

Móricz Zsigmond, mint ahogy a Nyelvőr is megjegyzi, egészen következetesen használja az egyesszámot; pl. „Abba a könyvbe le fogja fordítani az *összes mesét*, ami a nyelvtan hátulján van“ (Légy jó mindhalálig 17). „Az *összes professzort* nyugdíjba küldték“ (Forr a bor 1: 2). „Megtartotta volna az *összes tanár* az óráját (110). Az *összes zsidó fiú* között, ez a legjobb“ (163). „Ez volt a kilencven százaléknak egész évi *összes könyve*“ (2:171). „Az a legnagyobb betyár az egész városban az *összes mészáros közt*“ (203) (Nyr. LXXIV, 221–2).

Megtaláljuk Veres Péternél is egyesszámban: „...megeszik az *összes kenyeret*...“ (Szűk esztendő 30).

Arany gyakran használta az *összesen* alakot is, ami szintén arra mutat, hogy az *összes*-t sem érezhette idegennek. „*Összesen* mind: száz meg kettő“ (BH. VI. 35.). „Dicsérte a népet *összesen*, egyenkint...“ (BH. X. 3.). „Mind feláll óerte *összesen*, egészen...“ (DI.¹ IV. 23.).

Nyelvjárási adat egyelőre kevés áll rendelkezésünkre, de ez természetes is, hisz néprajzi gyűjtőink eddig elsősorban a tájszavakat, egyes mesterségek, foglalkozási ágak, fogalomkörök szókincsét gyűjtötték. A MTsz. Zilahról közli *összes* alakban.

A moldvai csángók azonban használják: „...aki az ő z *összes földit* egy nap alatt felszánca“ (HEGENDŰS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések 114). „...elindította a katonaságot az *összes faluba*...“ (uo. 106). „...elvégezték az *összes földet*...“ (uo. 114). „Hát riva készültek a király az

¹ Arany János adatait AMBRUS LAJOS volt szíves rendelkezésemre bocsátani kicéduázott anyagából.

„*összes* hintókkal, kocsikkal, autókkal, mindénvel“ (uo. 104). Moldvai csángó írta azt a levelet is, melyben ez a sor van: „Üdvözlöm a Doktor urat az *összes* családjával“ (család: itt családtag, gyerek). Itt is használatos tehát mind az egyes-, mind a többesszám.

Ingadozó a használat a köznyelvben is, s az *összes* *kiadás*, *összes* *haszon*, *összes* *jövedelem* mellett mind gyakoribb az *egyszám minden*, *valamennyi* jelentésben is.

Hogy a többesszám használata *összes* után nem volt mindig „természetes“, a fenti adatokon kívül bizonyítja az is, hogy már SIMONYI ZSIGMONDTól, a Nyelvőr szerkesztőjétől is véleményt kérnek ebben a kérdésben. SIMONYI így ír: „*Énekli* az *összes* növendék, így egyes számmal egészen szokatlan és helytelen, ámbár a többséget jelentő számnevek mellett nyelvünk egyes számot szokott alkalmazni. De hogy az *összes* mellé irodalmi nyelvünk mindig többes számot tesz, ez is azt bizonyítja, hogy maga az *összes* használata idegenszerű, s csak a nyelvújítás alkotta a német *sämtlich* mintájára (mert *samt, zusammen* a. m. össze, együtt). Magyarosan így van: *Énekli valamennyi* növendék.“ (Nyr. XXXIII, 480.) — TOLNAI VILMOS ezt írja: „Furcsa szó ez, valahogy nem illik be a társai közé. Számnév után a jelzett szó egyes számi alakja áll: *tíz könyv, sok város, minden ember, valamennyi műve* N-nek, de az *összes* többes számot kíván: N-nek *összes munkái, összes törekvései*...“ (MNY. V, 33).

SIMONYI nyilatkozatával érdemes kissé bővebben foglalkozni, már csak azért is, mert az ő nagy tekintélye eleve meghatározta későbbi nyelvészeink nagy részének a véleményét — ebben a kérdésben.

Hogy 1904-ben az *egyszám* használata „egészen szokatlan“ volt-e, azt eldönteni ma már nehéz volna. SIMONYI számára — mint a szerkesztői üzenetből kitűnik — mindenesetre az volt. Nem intézhető el azonban ilyen egyszerűen szerkesztői üzenetének második része: „...egészen szokatlan és helytelen, ámbár a többséget jelentő számnevek mellett nyelvünk egyes számot szokott alkalmazni“. Miért helytelen, ha a magyar nyelvhasználat törvényeivel megegyezik? Mert egészen szokatlan? Annak, aki a kérdést felvetette, nem lehetett „egészen szokatlan“; bizonyára kételyei voltak, különben nem fordult volna kérdésével a Nyelvőr szerkesztőjéhez. A szerkesztői üzenet további részében arra is kapunk választ, hogy szokatlan volta mellett miért helytelen még az *összes* használata: „De hogy az *összes* mellé irodalmi nyelvünk mindig többes számot tesz, ez is azt bizonyítja, hogy maga az *összes* használata idegenszerű, s csak a nyelvújítás alkotta a német *sämtlich* mintájára.“

SIMONYI érvelése nem meggyőző. T. i. 1. szokatlannak — és ezért helytelennek — minősíti a magyar nyelvszemléletnek megfelelő alakot, az *egyszámot*; — 2. védelmezi a — legalább is szerinte — megszokott (= helyes) alakot, a *többesszámot*; — 3. a sajátmaga védelmezte, *többesszámú* alak meglétével bizonyítja a szó idegenszerűségét.

Hogy az *összes* után miért használunk ma is gyakran *többesszámot*, annak az oka véleményem szerint nem a szó idegen voltában rejlik, hanem régi szemlélet maradványa. Régi irodalmunkban számnévi jelző mellett, különösen határozatlan számnevek mellett, gyakori volt a *többesszám*. Ez elsősorban latin hatásra vezethető vissza, ahogy erre KLEMM is rámutat (TörtMondt. 292). Ez a sajátság az *összes*-sel kapcsolatos szerkezetekben még ma is többé-kevésbé fennmaradt, mint ahogy hosszú ideig megtalálhattuk

minden mellett is. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk pl. *többi* szavunkkal kapcsolatban ma is. Egyaránt használatos szerkezetek: *a többi város, a többi városok, a többi könyv, a többi könyvek*, ennek ellenére senki sem gondol arra, hogy *többi* szavunkat idegennek tekintse. A többszám gyakori használata *összes* szavunk után éppígy nem hozható fel a szó idegen voltának a bizonyítására.

Nem tartozik szorosan az *összes* szó használatának a kérdéséhez, de nem mehetünk el szó nélkül SIMONYI szerkesztői üzenetének a következő szavai mellett sem: „...csak a nyelvújítás alkotta...” Ehhez a „csak”-hoz is férhet egy-két „vajjon?”

3. Az *összes* használatával foglalkozó cikkek SIMONYI óta — bár közben félszázad telt el — tulajdonképpen nem mondtak sem többet, sem újabbat, sőt legutóbb a Nyelvőr szerkesztője (BEKE ÖDÖN) újból megismétli SIMONYI erősen kifogásolható bizonyítását (Nyr. LXXIV, 222).

Ennek ellenére nem tartom feleslegesnek, hogy két, ezzel a kérdéssel foglalkozó cikket mégis kissé alaposabban megtárgyaljunk. Az egyik PROHÁSZKA JÁNOSÉ (Nyr. LXXII, 187), a másik BEKE ÖDÖN fent idézett cikke.

PROHÁSZKA így ír: „Csakugyan, a jó magyar stilisztáknál, ezt a szót nem igen találjuk, helyette a *minden, valamennyi* szót használják.” Ez az *összes* ellen kétségtelenül komoly és tetszetős érv, azonban nem hiszem, hogy PROHÁSZKA kijelentésének a súlyát elég következetesen végiggondolta volna. Ha „jó magyar stilisztáknál” ezt a szót nem igen találjuk, akkor aki többé-kevésbé használja, az „nem jó stilisztá”. Márpedig A r a n y J á n o s is, M ó r i c z Z s i g m o n d is elég gyakran használja, — mégpedig mindketten többnyire egyesszámmal (!).

BEKE a Nyelvőr Levélszekrényében a következő kérdésre válaszol: „Móricz Zsigmond a Légy jó mindhalálig c. regényében az *összes* melléknév után egyesszámot használ. Pl. Abba a könyvbe le fogja fordítani az *összes* mesét, ami a nyelvtan hátuljában van (17). Helyes-e ez?” BEKE válaszában rámutat arra, hogy Móricz Zsigmond ebben következetes, és több példát hoz fel a „Forr a bor” című regényből, majd így folytatja: „Valóban nem helyes, mint az Ön nyelvérzéke is megérezte. A használat bizonytalanságát az okozza, hogy az *összes* szó nem természetes tagja a magyar nyelv szókészletének, hanem a nyelvújítás alkotása a német *sämtlich* mintájára. Helyesebb, ha helyette a *valamennyi, minden* határozatlan névmást használjuk, pl. *valamennyi tanár, minden mesét*. Amint látjuk, ezek után valóban helyes az egyesszám használata. Minthogy azonban az *összes* szót már nem tudjuk kiirtani szókincsünkől, ha már használjuk, utána többszámot kell tenni, pl. *Összes meséi, összes könyvei*.”

Ebben a feleletben több érdekesség is van. Érdemes alaposabban meg nézni ezeket mai nyelvművelésünk elvi és módszerbeli kérdéseinek tisztázása végett is.

1. Mint már említettem, BEKE megismétli SIMONYI okoskodását: Az *összes* nem természetes tagja a magyar szókészletnek. Ez a kiindulási alap; ebből következik, hogy használatában bizonytalanság van: az *összes* nem úgy viselkedik, mint a többi társa. Ez eddig helyes! Nem helyeselhető azonban az *összes* használatára vonatkozó „utasítás”: ezt a különállást fenn kell tartani, „utána többszámot kell tenni”. Ugyanakkor BEKE is ezzel a különállással bizonyítja, hogy az *összes* nem természetes tagja a magyar szókészletnek.

BEKE meg akarja gátolni, hogy egy elterjedt szavunk engedelmeskedjék a magyar nyelv törvényeinek, azt a tényt pedig, hogy nem engedelmeskedik, a szó idegenszerűségének a bizonyítására használja fel. Ezzel a nyelvhasználatban a bizonytalanságot nem szüntetjük meg, sőt fokozzuk.

2. A kérdező bizonytalan volt: az egyes- vagy többesszám használata-e a helyes. Megkapja a választ: utána többesszámot „kell” tenni. Miért? Erre nincs válasz. Eloszlatta a felelet a bizonytalanságot? Nem! S ez módszerbeli hiba! Tételezzük fel, hogy a kérdező tanár volt. Maga sem tudja, miért „kell” többesszámot használni. Hogyan tanítja meg tanítványait? Tekintélyével elfogadtatja? De még ha el is „hiszik” a tanárnak, elértük-e ezzel a célt? Semmiesetre sem!

3. MÓRICZ ZSIGMOND az összes mellett következetesen egyes-számot használ, — mint BEKE maga megállapítja. Erre a megjegyzése mind-össze ennyi: „Valóban nem helyes...” Szabad-e olyan jelentős folyóiratnak, mint a Nyelvőr, MÓRICZ ZSIGMOND egy kifejezésbeli jellegzetességét ilyen röviden elintézni? Nem szabad! Milyen következtetéseket vonhat le ugyanis az olvasó? MÓRICZ ZSIGMOND következetesen használ „helytelenül” bizonyos kifejezéseket, tehát MÓRICZ ZSIGMOND nem tudott jól magyarul. Ez pedig — enyhén szólva — túlzás.

4. BEKE feleletéből még egy kérdéssel kell foglalkoznunk: a nyelv-érzék kérdésével. Az a nagy jelentőség, amit a nyelvhelyesség kérdéseiben való tájékozódás terén a nyelvérzéknek tulajdonít, véleményem szerint tudományos szempontból helytelen, gyakorlati szempontból pedig káros. Olyan bizonytalan iránytűt ad olvasói kezébe, amellyel nem tudnak elhajózni a szép és helyes magyar beszéd vizeire, s ezzel akaratlanul is nyelvünk romlását idézheti elő. Ha a nyelvérzék az egyetlen, vagy akárcsak egyik mértéke is a helyes és szép beszédnek, ebből az következik, hogy amit a nyelvérzék helyesnek „érez”, az helyes, amit rossznak, az rossz. Nekem az én nyelvérzéke az irányadó, kinek-kinek a magáé. Ezen az alapon állva eljutunk ahhoz a végső, lehetetlen következtetésig, hogy magyartalan beszéd tulajdonképpen nincs, illetőleg csak akkor van, ha annak „érzem”, de ha ugyanezt más esetleg helyesnek „érzi”, akkor ez az ő számára helyes. Hogy ez hová vezetne, azt könnyen elképzelhetjük: csak a legteljesebb nyelvi zúrzavarig.

Helytelen a nyelvérzék szerepének ilyen értékelése tudományos szempontból is. Mit is értünk nyelvérzéken? Valakinek azt az — esetleg már veleszületett — készséget, „érzékét”, hogy a nyelvi kifejezések helyességét több-kevesebb biztonsággal megítéli. Vagyis akinek van nyelvérzéke, az „megérzi”, hogy melyik nyelvi kifejezés helyes, melyik nem, mint pl. a Nyelvőrnek az az olvasója is, akinek BEKE válaszol. Nem tudja, de érz i. Akinek nincs nyelvérzéke, az nem érzi meg. Ez a felfogás szerintem nem helyes. Mi a nyelvérzék alapja? A nyelvtudás. A nyelvtudás természetesen több forrásból eredhet. A legtermészetesebb forrás, amelyből mindenki legelőször és legbővebben merít, a család, a környezet. Ha a család helyesen, a magyar nyelvhasználatnak, a magyar nyelv törvényeinek megfelelően beszél, a felnövekvő nemzedék nyelvtudása helyes lesz, s ennek a családban, a környezetében elsajátított nyelvtudásnak a mértékével méri újonnan szerzett nyelvi ismereteit is. Ítéletei tehát, ha nem is tudatosak mindig, de általában helyesek; van „nyelvérzéke”, vagyis — helyesen tanult meg magyarul beszélni. Ez a nyelvtudásnak a primitívebb, ösztönös, nem tudatos foka.

Természetesen, ha a család, környezet nyelvhasználata helytelen, helytelen lesz a felnövekvő gyermek nyelvtudása is, nem lesz „nyelvérzéke“, vagyis — nem tanult meg helyesen magyarul beszélni.

A nyelvtudás m a g a s a b b, t u d a t o s f o k á t csaktudományosan megalapozott ismeretek birtokában, a nyelvfejlődés belső törvényeinek a kutatásával, a nyelv törvényszerűségeinek a megismerésével sajátíthatjuk el. Sőt a nyelv törvényeitől eltérő jelenségek sem érthetők meg, s ezekkel szemben sem foglalkozhatunk helyesen állást a nyelv törvényeinek alapos ismerete nélkül.

MÓD ALADÁR „Az anyanyelvi oktatás és a magyar nyelvtudomány“ című tanulmányában a nyelvműveléssel kapcsolatban a következőket írja: „A nyelv történetileg kialakult törvényszerűségeinek figyelembevétele egy nép történetileg kialakult kollektív gondolkodásbeli tapasztalatainak, sajátosságainak figyelembevételét jelenti. Éppen ezért szükség van a nyelv történetileg kialakult törvényszerűségei alapján a nyelv alakulás ellenőrzésére: a vadhajtások lenyesegetésére, a nyelv szerkezetétől és sajátosságaitól idegen, a nyelv logikájával ellentétes kifejezési formák kiküszöbölésére. Szükség volt erre nálunk a 19. század második felében is, amikor az idegen függéssel súlyosbított kapitalizálódás ellenére a könyvkiadás, a sajtó viszonylag gyorsan fejlődött, az idegen irodalmat széles körben fordították, s egy sereg helyes és szükséges szóalkotás mellett számtalan idegenszerűséggel rontották nyelvünket. Ma, midőn milliók válnak tudatos és aktív részeseivé az új politikai és szellemi életnek, megpróbálnak kifejezést adni új életük tapasztalatainak és problémáinak, megpróbálják nemcsak magukévá tenni, de alkalmazni is a marxizmus tanításait, nem kisebb szükség van az irodalom és nyelvtudomány alkotó együttműködésére.“ (TársSz. VIII, 64—5.)

A nyelvművelés feladata kétségtelenül „a nyelv szerkezetétől és sajátosságaitól idegen, a nyelv logikájával ellentétes kifejezési formák kiküszöbölése“. Ebben a nagy körtekintést igénylő, felelősségteljes és fontos munkában a nyelvérzékre egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben építhetünk. A nyelvben jelentkező új helyes vagy helytelen voltának a megítélésében nem nyelvérzékünké, hanem szakmai és ideológiai tudásunké a döntő szó. Helyes állásfoglalásunk egyetlen biztosítéka: a nyelv történetileg kialakult törvényszerűségeinek az ismerete és dialektikus alkalmazása.

„Új szocialista kultúránk a nyelvi segítség első feltételeként követeli meg, hogy a kultúra és tudomány e vívmányait egész népünk közös kincsévé tegyük, népünket a nyelvi kifejezés terén az ösztönösség síkjáról a tudatosság síkjára emeljük“ — írja MÓD ALADÁR (i. h. 66).

Ha nyelvhelyességi kérdésekben jelentőségénél nagyobb szerepet tulajdonítunk a nyelvérzéknek, ezt az előttünk álló feladatot nem tudjuk megoldani, mert — MÓD ALADÁR szavai szerint — átengedjük a teret a spontán fejlődésnek, és lemondunk a tudomány valóságot formáló szerepéről.

Világosan kell tehát látnunk azt, hogy ha gyakorlati szempontból beszélünk is nyelvérzékről, nyelvhelyességi kérdésekben a helyes utat nem nyelvérzékünk, hanem a nyelv történeti fejlődésének az ismeretén alapuló nyelvtudásunk mutatja meg.

Összes szavunk használatával kapcsolatban felmerülhet a kérdés: van-e joguk a nyelvműveléssel foglalkozó nyelvészeknek ahhoz, hogy a nyelv helyes fejlődése elé mesterséges gátakat emeljenek, hogy a fejlődést tekintélyérvekkel, parancsal állítsák meg? Véleményem szerint nincs! Helyes és termé-

szetes törekvése a mai nyelvhasználatnak, hogy *összes* szavunk mellett a magyar nyelvszemlélettől merőben eltérő, idegenszerű többesszámú használatot egyre inkább egyesszámmal cseréli fel, s helytelen volna, ha ezt a törekvést éppen nyelvművelőink akadályoznák.

Ez természetesen távolról sem jelentheti azt, hogy most a nyelvhasználatban még élő, sőt uralkodó többesszámú alak ellen kezdjünk irtóhadjáratot, de ne helytelenítsük az egyesszámú alakokat se, sőt nyelvművelő cikkeinkben népszerűsítsük ezeket, mint a magyar nyelvszemléletnek megfelelőbbeket. Ugyanakkor anyanyelvi oktatásunk is, a helyesírás és fogalmazás-tanítás területén ilyen irányban foglaljon állást.

Végeredményben :

1. Ha *összes* szavunk 'egész' értelemben szerepel mint 'jelző' — *összes kiadás, összes bevétel, összes jövedelem*, — a ma uralkodó nyelvszokás alapján is — használjunk állandóan egyesszámot.

2. Ha 'minden, valamennyi' értelemben szerepel, a nyelvhasználat alapján nem mondható ugyan helytelennek a többesszám sem, de a magyar nyelvszemléletnek megfelelőbb az egyesszám, és használjuk bátran.

IMRE SAMU

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A 'szórendi szimmetria' a Jókai-kódex nyelvében. HORVÁTH JÁNOS hívta fel a figyelmet a magyar versnek egy érdekes szórendi sajátására, amelynek „egyik legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy a közös mondatrész *k ö z r e v a n f o g v a* azon két, nélkülcsonka mondat által, melyek mindegyike értelmi kiegészítésül *ő r á s z o r u l*.” (Egy magyar versbeli mondatképletről : NyK. XXXIX, 132.) E „mondatképletet” — éppen legjellegzetesebb vonása alapján — *k ö z ö l é s n e k* nevezte el, igen találóan használva fel egy tájnyelvi szót tudományos fogalom megjelölésére. — HORVÁTH idézett tanulmányában részletesen foglalkozik a közölés létrejöttének lélektani körülményeivel, verstani és mondattani szerepével, fajtáival és a vele rokon szerkezetekkel. Későbbi átfogó verstani tanulmányaiban is kitér rá, gazdagítva a példák számát (A magyar vers 260—7, Rendszeres magyar verstan 54—5). Már ő is utal arra, hogy e szórendi furcsaság prózában is előfordul, s „A magyar vers” című munkájában prózai szövegből vett példákat is említ (266). A közölésnek prózai szövegben való előfordulására mutatott rá CSÜRY BALINT (A közölés divatja régi prózánkban : MNy. XXII, 170—3), több mint egy tucat példát sorakoztatva fel régi magyar nyelvemlékekből. PAIS DEZSŐ a mondatrészek és beszédrészek keletkezésével foglalkozó tanulmányában (MNy. XLVI, 296—309) lehetségesnek tartja, hogy a jelző s a melléknév kategóriájának a kialakulását a HORVÁTHtól felfedezett közöléshez hasonló szórendi elhelyezkedés tette lehetővé. Többek között ezt mondja : „*Víz meleg, foly szerkezeten kívül megokolt felvennünk olyan szerkezetet is, amelyikben az egyik állítmány megelőzi, a másik követi az alanyt : Meleg víz, foly.* Olyanféle elrendezés ez, amely szokásos fordulata az ősi költészeteknek, a magyarnak is : *k ö z ö l é s*.” (I. h. 306.)

A közölésnek megfelelő, vagy ha pontosabb akarok lenni : a közöléshez mint verstani mondatképlethez hasonló szórendi szerkezet valóban sokszor fordul elő prózai szövegekben is. Úgy látom, hogy az ilyen szerkezetet mint sajátos alakulatot a nyelv-

tanban is föltétlenül számon kell tartanunk, s tüzetesebben meg kell vizsgálnunk. Mivel ez irányban részletes adatgyűjtést még nem végeztem, most Csűry adatait csupán néhány újabbal egészítem ki (főleg a Jókai-kódexből), valamint rámutatok arra, mi ezekben a mondatképletekben a közös vonás, s milyen viszonyban van ez a szórendi sajátosság a versekben előforduló közöléssel.¹

Adatok (a kiemelések tőlem):

1. JókK. 1: *My vronknac iefos criſtufnac gyczeretyre es gyczewſe-gere es myatyancnak bodog ferencznek* = Ad laudem et gloriam Domini nostri Jesu Christi et sanctissimi patris Francisci. — 2. JókK. 83: *mynyſternek kedveert es az ydneppnek* = occasione ministri et festi. — 3. JókK. 107: *akarnakuala tudomanynac vta n yarni: es nem alazatoſſagnac* = volentes ire per viam sapientiae et scientiae suae et non per viam humilitatis. — 4. JókK. 118: *Nem akarom tudoman vta n e s predicacionak yarnya ewkewt* = viam scientiae et eloquentiae. — 5. RMNy. II. k., a tartalomjegyzék címében: *Bévezetés tartalm a 's az egészé.* — 6. JókK. 126: *ew valley hytuan z a k u a l fetettekualabel es kemennel.* — 7. JókK. 31: *yftennek zerelmert: magat gyezetny: kel bozsoſagott zenuedny* = est vincere semetipsos et libenter propter Christum et caritatem Dei opprobria sustinere. — 8. GuaryK. 25: *Int azert m i n k e t, es taneyt zent Agoſton doctor.* — 9. JókK. 98: *ha akarz my elewnkbely len n e d es tarſajagonkbely* = si vis esse de vita et de societate nostra. — 10. JókK. 101: *ewtet neuezven nem barattyanoſnak len y De zent yanoſnac* = nominando ipsum non fratrem sed sanctum Johannem. — 11. JókK. 147: *Nem panczelual ewlte wztet uen auagy tewruel.* — 12. Mel: Préd. B1: *Iſtenre ne z u e es à fűzetes [azaz fizetés] s valtſag okaira.* — 13. JókK. 147: *nem yuet v y ſ e l u e n auagy hady fegyuereket.* — 14. Mel: Préd. B2: *Az könyör-ges pe dí g vagy az efedezes kettő.*

A felsorolt mondatoknak vagy mondatföredékeknek a mi szempontukból figyelemre méltó része a következő szerkezeti tagolódást mutatja: az egyik mondatrésznek (nevezzük k ö z ö s m o n d a t t a g n a k) két determinánsa vagy determináltja van: ez a kettő egymásnak mellé van rendelve, s mind a kettőnek ugyanaz a közös mondattaghoz való mondatnani viszonya. A közös mondattag két determinánsa vagy determináltja közül egyik a közös mondattag előtt, a másik a közös mondattag után foglal helyet. Ezeket k ö z r e f o g o vagy s z i m m e t r i k u s m o n d a t t a g o k n a k nevezhetnők. Az egész szerkezet egy kezdő és egy kiegészítő részre oszlik. A kezdő részben van az első szimmetrikus mondattag és a közös mondattag, a kiegészítő részben a kötőszóval vagy anélkül kapcsolt második szimmetrikus mondattag, amely értelem szerint mindig kiegészül a közös mondattaggal. — A szerkezet keletkezésében szerepet játszó lélektani folyamatot ezzel a szóval jellemezném: k i e g é s z í t é s. E szerkezet valószínűsége, vagy ha valószínűsége nem is, forma szerint mindenesetre annak az attributív mondatalaknak a jellegét viseli magán, amelyre HORVÁTH is utal: „Van benne tehát egy összképzet elemzése, s van benne a mondatalkotás közben hozzáarakódó új elem.” (NyK. XXXIX, 143.)

A felsorolt példákban a ritkított szedéssel kiemelt rész a közös mondattag. Az a mondatnani viszony, amelyben a közös mondattag a szimmetrikus mondattagokkal van, az első öt mondatban a birtokszó viszonya a birtokosjelzőkhöz, a 6. mondatban a jelzett szó viszonya a jelzőkhöz, a 7. mondatban az állítmány viszonya az igenévi alanyokhoz, a 8. mondatban a tárgy viszonya az állítmányokhoz, a 9. és 10. mondatban a főnévi igenév viszonya névszói determinánsaihoz, a 11. és 12. mondatban a határozói igenév

¹ Csűry tanulmányára VÉRTES O. ANDRÁS hívta fel a figyelmemet akkor, amikor saját adataimat már összegyűjtöttem. Csűry tanulmánya azért került el a figyelmemet, mert HORVÁTH JÁNOS összefoglaló verstan munkáiban nem hivatkozik rá.

viszonya határozói determinánsaihoz, a 13. mondatban a határozói igenév viszonya tárgyi determinánsaihoz, a 14. mondatban a kötőszó viszonya ahhoz a két szóhoz, amelyet egy harmadikhoz kapcsol. A latin megfelelések (helyesebben nem-megfelelések) mutatják, hogy eredeti magyar szerkesztési renddel van dolgunk. (Ugyanígy HORVÁTH, A magyar vers 266—7; másképp CSÜRY: MNY. XXII, 171, 173.) — Az említett példákkal szemléltetett mondattani viszonyváltozatok korántsem merítik ki az összes lehetőségeket. CSÜRY adatai (MNY. XXII, 172) között találunk például birtokosjelzői közös mondattag mellett birtokot kifejező szimmetrikus mondattagokat: PéldK. 23: *mykoron latnaya ev nagy mukayat ez jffyv fraternek es zolgalagyat*; az igei-névszói állítmány igei része mint közös mondattag mellett névszói szimmetrikus mondattagokat: Faludi: Téli Éjsz. (RMK. XIX, 119): *Bizonyára vérem v a g y, és fiam*; állítmányi közös mondattag mellett alanyi szimmetrikus mondattagokat: DöbrK. 431: *papoknak fejedelmi e g b e g v l e k e z t e k. es nepnek vembí.* (A kiemelések tőlem vannak, ugyanakkor mellőztem CSÜRY kiemelésait.) CSÜRY két olyan példát is említ, amelyben a két szimmetrikus mondattag alárendeltségi viszonyban: a jelző és a jelzett szó viszonyában van egymással, ezeket azonban én egyszerű értelmező jelzős szerkezeteknek veszem, s nem sorolom a szórendi szimmetriához.

A most ismertetett szórendi sajátság igen közel áll ahhoz a mondatképlethez, amelyet HORVÁTH JÁNOS közölésnek nevezett, mégsem ugyanaz. HORVÁTHNÁL ugyanis a verstani szempont érvényesül döntően, s ezért a tőlem kezdő résznek és kiegészítő résznek nevezett mondatdarab nem felel meg pontosan annak, amit HORVÁTH *t é t e l -* nek és *r á ü t é s*nek nevez. A közölés tétele csak az első szimmetrikus mondattagot foglalja magában, a közös mondattag, a közölésbeli *s a r o k* a ráütésben, a második részben van. A tőlem fejtegetett mondatképletben azonban a kezdő részben már benne van a közös mondattag is. Ha kötőszóval vagy vesszővel különítjük el a mondat két részét, a közölésben a kötőszó vagy a vessző a sarok elé kerül, a tőlem ismertetett mondatképletben (nevezük *k ö z r e f o g ó* szórendnek vagy szórendi szimmetriának) viszont a második szimmetrikus mondattag elé. E kétféle szerkezetre HORVÁTH is utal: „Ami az eredeti összképzetben összetartozott, itt szét van vetve“ (i. h. 144). Ennek megfelelően közölés a következő két-két verssor:

*Ő parancsolati,
(S) Igazak mondási.*

*Ki tudná bűnének,
(S) Számát esetinek.*

Ugyanez mint szórendi szimmetria:

Ő parancsolati igazak, (s) mondási. — Ki tudná bűnének számát, (s) esetinek.

HORVÁTH nemcsak verstani képletnek tekinti a közölést. Ez kiderül „A magyar vers“ című tanulmányából, ahol prózai szövegből vett két példát is említ (266). Ezekben a példákban a sarok, vagyis a közös mondattag valóban a második részben, a vessző vagy a kötőszó után helyezkedik el, különbözően az általam ismertetett szerkezettől. CSÜRY példái között mind a két típusú szerkezet előfordul. CSÜRY közölésnek nevezi mind a kettőt, habár látja köztük a különbséget, s ezt adatai elrendezésében is kifejezésre juttatja (i. h.). Magam a kétfajta szerkezet elkülönítését és külön elnevezését feltétlenül szükségesnek tartom.

A közölés és a szórendi szimmetria természetesen igen sok vonásban megegyezik egymással. Például azok az alcsoportok, amelyeket HORVÁTH a közölésen belül megállapít (i. h. 157—61), többnyire a szórendi szimmetriára is érvényesek; az utóbbi létrejöttének is lehetnek ritmikai indítékai, mégpedig mind a zenei ritmus, mind pedig a gondolatritmus.

KÁROLY SÁNDOR

A Peer-kódex egy ismeretlen kezéről. A Peer-kódex (Nytár II, 53—108) íróiról a kötet bevezetőjében a következő szűkszavú megjegyzés olvasható: „Magyarját 6 kéz írta, a 2. a Beatus auguftinus oracioján kezd s már a 216. l. végével elhagyja, a 3. a két cantilenát írta, a 4. a litaniát, a rákövetkező részeket végig az 5., s ezek közül csak épen a nag misen valo evangeliomot a 6. kéz. Tehát vagy öt hatod részét egymaga az 1. írta.“ (VII. lap.)

Ezek szerint a hat kéz munkája a következőképpen oszlik meg (a kódex lapszámozása a Nyelvemléktárban található marginális számozás szerint):

Nytár II, 53 ₁ — 78 ₁₁	(kódex 1—184): 1. kéz: kb. 25	nyomatott lap
78 ₁₃ — 83 ₉	(kódex 185—216): 2. kéz: kb. 5	„ „
83 ₉ — 98 ₃₀	(kódex 217—330): 1. kéz: kb. 16	„ „
99 ₁ — 103 ₂₉	(kódex 330—341): 3. kéz: kb. 5	„ „
104 ₁ — 106 ₁₈	(kódex 357—362): 4. kéz: kb. 2,5	„ „
106 ₁₉ — 107 ₃₀	(kódex 363—367): 5. kéz: kb. 1,5	„ „
107 ₃₁ — 108 ₆	(kódex 367—368): 6. kéz: kb. 0,5	„ „

E szerint a felsorolás szerint tehát az első kéz a második után ismét felveszi az írást; az általa írt két rész együtt mintegy 41 nyomatott lapot tesz, ami az 54·5 lapos teljes terjedelemnek valóban igen tekintélyes hányada.

Az, hogy valamelyik kéz abbahagyja az írást, majd egy másik kéz után újra folytatja, természetesen nem példátlan; erre van eset más kódexekben is. Mégis, mikor a kódex hangstatisztikai feldolgozásához hozzáfogtam, pusztán óvatosságból nyitva tartottam annak a lehetőségét, hogy itt a 2. kéz előtti és utáni rész esetleg mégis külön kezek munkája. Ez természetesen akkor nem volt több ösztönös óvatosságnál.

A tájékozódásra szánt felületes beleolvasáskor a két résznek sem a helyesírása, sem a hangállapota („nyelvjárása“) nem mutatott éles szembenállást egymással. Mindkét résznek kevert a helyesírása is, a hangállapota is. Ami hangtani ingadozás az egyik résznél van, az rendszerint ingadozás a másik részben is. Az egybevont két rész közül az elsőben például bizonyos *i*-vel szemben való *ü*-zés van: 62, 75: *hűtnék*, 68: *kűs* 55: *thewkthokpth* stb. (az *ew* ebben a részben következetesen az *ü* hang jele!); de ez az *ü*-zés erősen váltakozik *i*-s adatokkal. Ugyanez az ingadozás megtalálható az egybevont két rész másodikában is: a 94: *hűtyben*, 83: *kűsebbol*, 91: *thű* stb. alakok mellett itt is gyakoriak az *i*-s változatok. A *-tól* ablativus raggal erősen váltakozik a *-tul* alak az első részben is, a másodikban is. A *kézzel* és *kézvel* típusú megoldás is ingadozást mutat mindkettőben. Az *-it* végű igék *szabadoh-* és *szabadojcs-* formájú felszólító módja ugyancsak egymás mellett fordul elő mind a két egybevont részben.

Ezeket látva le kellett mondanom arról a — mindenesetre könnyebb — lehetőségről, hogy a két egybevont részt az egyes hangtani jelenségek megléte vagy hiánya, illetőleg éles szembeállása alapján próbáljam szétválasztani, vagy egybetartozónak elfogadni. A vizsgálatban a hangállomány feldolgozásának egy másik módszeréhez: a jelenségstatisztikai feldolgozáshoz és összehasonlításhoz kellett folyamodnom. Ez abból állott, hogy az ingadozó jelenségekre az összes adatokat és ellen-adatokat összegyűjtöttem anyagomból, és számszerűen szembeállítottam őket. Az így kapott arányok összehasonlítása a két rész közt a következő:

1. Az *i*-vel szemben *ü*-ző alakokban az összes lehető esetekből

	nem <i>ü</i> -ző	<i>ü</i> -ző
az első részben	49 kb. 77%	15 kb. 23%
a második részben	40 kb. 89%	5 kb. 11%

Az *i*-vel szemben való *ü*-zés tehát az első részben jóval erősebb, mint a másodikban.

2. A kézzel és kézzel típusú alakoknál a megvizsgált esetekből

	a kézzel típus	a kézzel típus
az első részben	60 kb. 75%	20 kb. 25%
a második részben	9 kb. 41%	16 kb. 59%

Az első részben tehát a *kézzel* forma az uralkodó, a másik csak változat; a második részben a helyzet fordított.

3. A *szabadok* és a *szabadokcs* típusú megoldások aránya

	a <i>szabadok</i> típus	a <i>szabadokcs</i> típus
az első részben	2 25%	6 75%
a második részben	9 75%	3 25%

Az első részben tehát a *szabadokcs*-forma a főtípus, a másik csak változat; a második részben éppen fordított az arány.

4. A *-tól ~ -tul* megfelelésről annyit érdemes csak mondani, hogy az első részben a *-ból, -tól, -ról* mellett erősen képviselve van a *-tul* és a *-rul* forma is (*-bul* egy sincsen!); a második részben viszont a három rag ó-s formái mellett csak a *-tul* alak jelentkezik, tt tehát nemcsak a *-bul*, hanem a *-rul* is teljesen hiányzik.

Ezek a megfigyelések — és néhány hozzájuk hasonló — kétségtelenné tették, hogy az egybevont két rész: a 2. kéz munkáját körülölélő és egészében az 1. kéznek tulajdonított első és harmadik rész hangállománya tekintetében eltér egymástól.

Ez a tény természetesen nem lehet döntő érv abban a tekintetben, hogy az első és a harmadik részt egyazon kéz írta-e avagy sem: a más-más eredetiből való másolás egyetlen kéz munkáján belül is eredményezhet ekkora — sőt gyakran lényegesen nagyobb — ingadozásokat. Az eddigiekben inkább csak azt az utat igyekeztem röviden bemutatni, amely a paleográfiai vizsgálat szükségességének megállapításához vezetett; egyben azonban némi fény derült arra a módszerre is, amely a kódexek hangállapotának vizsgálatakor bizonyos kérdések felderítéséhez és eldöntéséhez alkalmazható! A kérdést az eredeti kéziratnak a paleográfiai szakértővel — HANTOSNÉVAL, a kódex őrével — való közös megvizsgálása döntötte el; az egybevont két rész: az első és a harmadik két különböző kéz munkája. Ezzel a Peer-kódex kezeinek száma hétre emelkedett. Az újonnan megállapított kéz munkája az első kéz után a legnagyobb, mintegy 16 nyomtatott lap a Nyelvemléktárban.

A kezek helyes számozása tehát így alakul:

Nytár II, 53 ₁ — 78 ₁₁ (kódex 1—184):	1. kéz
78 ₁₃ — 83 ₉ (kódex 185—216):	2. kéz
83 ₉ — 98 ₃₀ (kódex 217—330):	3. kéz
99 ₁ — 103 ₂₉ (kódex 330—341):	4. kéz
104 ₁ — 106 ₁₈ (kódex 357—362):	5. kéz
106 ₁₉ — 107 ₃₀ (kódex 363—367):	6. kéz
107 ₃₁ — 103 ₆ (kódex 367—368):	7. kéz

A Peer-kódex dolga újból felveti azt a kérdést, amely a kódexirodalommal foglalkozókban az utóbbi időkben nem egyszer felmerült: most, amikor a kódexek helyesírástípusainak alapos és részletes vizsgálata után hangállományuk, majd nyelvtani állományuk és szókinésük is újból tüzetes feldolgozásra kerül, nem lenne-e érdemes ismét eredetiben is átvizsgálni kódexeinket, legalább a könnyebben hozzáférhetőket. A bizonyára érdekes, új megfigyeléseket rövid pótfüzetben, kiegészítésül lehetne mellékelni a Nyelvemléktárnak — különösen az első köteteknek — gyakran túlságosan is szűkszavú bevezetőihez. De természetesen ez is csak átmeneti megoldás lenne addig, míg a hasonmás-kiadások szépen indult sora (Codices Hungarici) nem folytatódna.

DEME LÁSZLÓ

A XVII. század köznyelvének szókészlete. A régiség egy-egy szakaszának köznyelvét legjobban a beszélt nyelvhez legközelebb álló emlékekből: a levelekből, a naplókból és a följegyzésekből ismerhetjük meg (a XIX. században már az újságok is számba jönnek). Levéltáraink szinte ontják az effajta írásokat. Az oklevélkiadványok bő és — ismert fogyatékoságaik ellenére — fölötte becses anyagot szolgáltatnak a nyelvészet számára.

A NySz. ezeket a kiadványokat — a legtöbb a Monumenta Hungariae Historica sorozatban jelent meg — a maga módján és csak részben dolgozta föl.¹ Nem szándékom, hogy hat évtizeddel megjelenése után még egy szemet illesszek be a NySz.-t ért bírálatok láncolatába. Ám a tervezett idevágó munkálatokra való tekintettel szóvá tenni óhajtok egy olyan hiányosságot, amelyik tudtommal eddig nem került napirendre. Ez a jövevényszók földolgozásának kérdése.

A jövevényszóknak a szótárba való beiktatása tekintetében a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának utasítása (188...) intézkedik. Az utasítás 4/c pontja kimondja, hogy föl kell venni „a meghonosult idegen szókat, akár már a múltban, akár csak a jelenben hódoltak meg, még az esetben is, ha idegen alakjukban fordulnak elő”.

Az itt megállapított elv, vagyis az, hogy a meghonosult szókat föl kell venni a NySz.-ba, ma is helytálló. De vajjon megvalósította-e ezt az elvet a NySz.? Azt kell mondanunk, hogy nem valósította meg. De még az sem állapítható meg, minő elvek szerint történt a fölvett jövevényszók kiválasztása. Mert fölvett a szótár olyan szókat, mint: *babutizál, bagazia, bárdumentum, bebzonár?, buszmáta, ciklus?, ferula, kapicán, karafin, kauté?, kontignáció, kvintin, muszuly, nabró?, panketomos?, pomada?, presta?, zaskornik?*. E közül a 18 szó közül kettőnél négy-négy idézetet közöl, hatnál kettőt-kettőt, tíznél egyet-egyet. A nyolc szónál föltüntetett kérdőjel megvan a szótárban is, persze ennél a nyolc szónál hiányzik az értelmezés. Ezzel szemben hiába keressük a NySz.-ban a MonOkm. XXIII. kötetéből pl. az alábbi szókat²: *apparatus, categorice, conditio, conveniál, dirigál, discretio, discural, disputál, dissidens, expeditio, informál, materia, penna, proponál, protectio, protestál, referál, requirál*. Ez a 18 szó hiányzik a NySz.-ból.

Tudjuk, hogy — ellentétben a XVI. század magyar nyelvével — a XVII. században erősen megdagadt a latin szók beözlélése nyelvünkbe, s tekintélyes részük meg is honosult. Azt hiszem ezért, nem lesz érdekesség híján, ha — vállatára fogva ennek a kornak embereit — megtudjuk, miként vélekednek ők maguk koruk jövevényszavainak kérdéséről.

Megszólatatjuk hát az utolsó török deákot, az 1641-ben született Rozsnyay Dávidot. Rozsnyay egy ideig a nagyműveltségű Haller Gábor főkövet mellett szolgált, s 1664-ben ezt jegyzi be naplójába (MonÍrók VIII, 362): „Ez az ember [Haller Gábor] vala az, ki deákkal elegyített magyar, s magyarral cimborált deák beszédet nem igen szeret vala, imperfectusnak, sőt igen erőtelennek tartván ő azt, mind a két nyelvben, a ki mind mixtim beszél vala. Ő penig magyar is jó vala; s deák is oly, kihez comparabilis az első rend közt Erdélyben nem vala akkor.” A derék Dávid deák e rövid pár sorban három latin meg egy rumén jövevényszót használ. Úgy látszik, az *imperfectus*, *mixtim* és *comparabilis* szókkal elegyített magyar beszédet nem tartotta ellenkezőnek Haller Gábor fölfogásával.

De nyilatkozzék maga a nyelvtisztaságra oly nagy súlyt vető Haller Gábor is. A már más alkalommal idézett MonOkm. XXIII. kötetében (455) megtaláljuk Hallernek a fejedelemhez intézett 1656. szeptember 7-i jelentését, és benne az alábbi latin

¹ Az OklSz. csak kevés adatot közöl a Mon. kötetekiből.

² Hogy helyet takarítsak, nem közlöm az idézetek lapszámát.

és latin eredetű szókat : *ad conjunctionem, armorum, praesentis, censurámat, securitására, respublicának, oblatióját, acceptálja, reparálhassa.*

Így fest tehát a XVII. században egy olyan embernek a nyelvezete, aki a *mixtim* beszédet *imperfectu* snak tartja! Nyilvánvaló, hogy ez a kor másképen értelmezte a maga nyelvének idegen szavait, mint ahogy ezt vagy harmadfél századdal később a NySz. tette. Mellékesen megjegyzem, hogy a fentebbi jövevényszók közül egy sincs meg a NySz.-ban, pedig valamennyi a XVII. század közhasználatú szavai közé tartozik.

A XVII. század élő magyar nyelvet a maga egészében csak akkor ismerhetjük meg, ha ismerjük e kor köznyelvének meghonosult szavait. Szükség van tehát arra, hogy az új nyelvtörténeti szótár befogadja a meghonosult szók teljes állományát. A szó meghonosult voltának természetesen csupáncsak az lehet a meghatározója, általános használatú volt-e a szó abban a korban, amelyből kimutatható, tekintet nélkül arra, hogy később netán elvesztette a meghonosultság jellegét.

LOVÁNYI GYULA

A bennüket 'öket' jelentésben való használatáról. RÉVAI MIKLÓS, SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND kezdeményezése után ZOLNAI GYULA fejtette meg a *bennünket, benneteket* személynévmasók eredetét (Buden.-Album 149–56). ZOLNAI magyarázatát nyelvészeink elfogadták. Így ír róla az EtSz., KLEMM ANTAL (Magyar Történeti Mondattan 281–2) és GOMBOCZ ZOLTÁN (Syntaxis. 1949-i kiadás 92–3). Eszerint a *-ben* ragnak inessivust jelölő funkciója mellett a régi nyelvben partitivust jelölő szerepe is volt. A *bennünk, bennetek* alakoknak régebben a határozói funkción kívül szintén volt részleges tárgyat jelölő szerepük is: 1559: *en thy bennetek negyet ewlek megh* (LevT. I, 320). — De már nagyon régen ráértették a *bennünk, bennetek* alakokra a 'minket', 'titeket' jelentést: HB.: *iov felevl iochtotnia ilezie wt. Es tiv bennetuc.* A 'minket', 'titeket' jelentésű *bennünk, bennetek* azután felvette a *-t* tárgyragot. Legelső adatunk a *bennünket* alakra 1542-ből való : *erwel oznek el benneunketh* (LevT. I, 20). A nyelvjárásokban ma is előfordul néhol tárgyrag nélkül a *bennünk, bennetek* (BEKE ÖDÖN, A kemenesaljai nyelvjárás: NyF. 33. sz. 14; magam is feljegyeztem nyelvatlaszgyűjtő utamon Rábasömjénben Vas megyében).

ZOLNAI a *bennünk, bennetek* alakok eredetének magyarázata során részletesen fejtegeti, hogy a *bennük* alaknak miért nem fejlődött 'öket' jelentése. A 3. személyű *öket* tárgy mellett ugyanis csak tárgyas igealakok állhatnak, a határozót vagy partitivust jelölő *bennük* mellett pedig alanyi ragozásban áll az ige. A *bennük* alaknak tehát szerinte azért nem fejlődött 'öket' jelentése, mert ezt a fejlődést megakadályozta az alanyi ragozásból a tárgyasba való átmenet nehézsége. Így nem fejlődött ki a *bennüket* alak sem a *bennünket, benneteket* mellett. — RÉVAI a *bennünket, benneteket* alakok paradigmáit kiegészítette: „Quibus [t. i. az 1. és 2. személyű alakhoz] audeo iungere per analogiam et *bennüket*.” Sőt felvette még a *bennemet, bennedet, bennét* alakokat is (Antiquitates 334). Az egyesszámú alakok felvétele kétségtelenül megokolatlan RÉVAI részéről, mert amint ZOLNAI helyesen jegyzi meg „... tárgyragos csodanévmasáink [így említi a sokak által kárhoztatott *bennünket, benneteket* alakulásokat] éppen csak többesszámú alakjukban voltak mindig lehetségesek ... a *-ben*-nek kiveszni kezdő partitivusi használata a személynévknél (jelesen a személynévmasóknál) éppen a többesszámú alakban tarthatta fenn magát legtovább, hol t. i. több egyedről lévén szó, a partitivusi kiemelés egészen természetesnek mutatkozott, s hol a *bennünk, bennetek* a *köztünk, köztetek*-kel értelem szerint teljesen egyértékű“ (i. h. 154).

Az egyesszámú *bennemet, bennedet, bennét* alakokra valóban nincs is példa. A többesszám 3. személyű *bennüket* azonban már előfordul az irodalomban.

Kónyi János „Hadi román“-jában 164:

„Tekintsük Eleink érdemes tetteket,
Akik Vitézséggel nyerték mindeneneket,
Nem hogy a szerencse segíté *benneket*
Hanem szívvel s kézzel szerzék jó neveket“.

ZOLNAI ezt az adatot úgy értékeli, hogy „a jó Kónyi rímbeli szorultságában“ írta. Őrségi nyelvatlaszgyűjtő munkám során azonban Rábagyarmaton (Vas m.) megtaláltam a *benneket* alakot 'öket' jelentésben. A szomszédos Csörötneken, Kondorfán, Farkasfán szintén találkoztam vele ebben a jelentésben. Az említett négy községben az *öket* alak nincs is meg a nyelvhasználatban. Csak újabban kezd elterjedni, de használata még nem általános. Példák a *benneket* alakra: Rábagyarmat: „Kovács Pistákat [a. m. Pistáékat] nem hiták még a disznuöletre,¹ igém méksiértéttig *bennüket*.“ Kondorfa: „Úty kivertig *bennüket*, mint a fenekezs dobot.“ „Kiészülüdnek Vörösök, mer mékhítág *bennüket* a köréosztülüre.“ Csörötnek: „A lakodalomra még is hitam *bennüket*, hogy gyöjjenek el.“ — Az Őrség északnyugati csücskén és a vele határos Farkasfán, tehát több községben meglevő *bennüket* és a hiányzó *öket* adatok birtokában úgy vélem, hogy Kónyi, akinek a születési helyét ugyan nem ismerjük, de annyit tudunk róla, hogy strázsa-mester volt, s feltehető, hogy az országban jártában-keltében a nyugatdunántúli vidékeken, Vas megyében is megfordult, hallhatta a *bennüket* alakot, és így nem valószínű, hogy csak rímbeli szorultságában találta ki.

Hogyan keletkezett a *bennüket* alak? Közvetlenül a *benniünket*, *benneteket* analógiájára? Vagy pedig a *bennük* előbb felvette az 'öket' jelentést, és másodlagos fejlődés eredménye a *bennüket*? Véleményem szerint az utóbbi feltevés valószínűbb. A *benniünk* és *bennetek* partitívusi szerepének elhomályosulása után kétségtelenül könnyebben és korábban kialakult a két szónak 'minket', illetőleg 'titeket' jelentése, mint a *bennük* alaknak 'öket' jelentése. Elősegítette ezt a fejlődést egy fontos igeragozásbeli sajátosság. A *benniünk* 1. személyű, a *bennetek* 2. személyű tárgyat jelöl. Az 1. és 2. személyű tárgyra általában nem mutatnak rá igealakjaink, mellettük az ige alanyi ragozása, illetőleg, ha az alany egyes szám 1. személyű, akkor a 2. személyű tárgyat igeragozásunk *-lak*, *-lek* személyraggal jelöli: *látlak téged, szeretlek titeket*. A *benniünk* mellett, akár határozót, akár részleges vagy teljes tárgyat jelölő szerepben használjuk is, az ige mindig alanyi ragozása: „Bűnt nem talál sz *benniünk*“ (képes értelemben vett inessivus) | „Bűnöst nem talál sz *benniünk*“ (partitívus) | „Bűnösnek nem talál sz *benniünk(et)*“ (accusativus). Így azok az igealakok, melyek a *benniünk* alakhoz partitívusi szerepében kapcsolódnak, alaki változtatás nélkül mind odaillenek a *benniünk* mellé akkor is, ha az teljes tárgyi funkciót jelöl is: *látsz, láttál, látnál, láttok* stb. *minket*, illetőleg *benniünket*. A *bennetek* alakhoz határozói és részleges tárgyi szerepében kapcsolódó igealakok nagy többsége szintén odaillik alaki változtatás nélkül a *bennetek* új ('titeket') jelentése mellé is: *látunk, láttunk, lát, látott, látnak, láttak* stb. *titeket*, illetőleg *benneteket*. A fenti példamondatok szerint: „Bűnt nem talál *bennetek*“ (inessivus) | „Bűnöst nem talál *bennetek*“ (partitívus) | „Bűnösnek nem talál *bennetek(et)*“ (accusativus). Ném illik oda azonban az inessivusi és partitívusi szerepben használt *bennetek* mellett lehetséges *látok, láttam, látnék* alak a 'titeket' jelentés mellé, ott ugyanis a 2. személyre mutató *látlak, látnálak titeket* stb. alakokat használjuk (vö. ZOLNAI: i. h. 155; KLEMM: i. m. 281). A *benniük*-höz inessivusi és partitívusi szerepében kapcsolódó igealakok alanyi ragozásuk: „Ő nem lát semmi hibát *benniük*“ (inessivus) | „Egy bűnöst sem talál *benniük*“ (partitívus). A 3. személyű *öket*

¹ A nyelvjárásban a nyílt *e* a köznyelvinél nyíltabb, de ezt nyomdatechnikai okokból nem tudtam jelölni. Épp így jelöletlen a kettőshang félhangzójának hosszúsága is.

alak viszont határozott tárgy. Így mellette csak tárgyas ragozású alakok állanak. Ha tehát a *bennük* szót 'öket' jelentésben használjuk, akkor az igének tárgyas ragozásának kell lennie. ZOLNAI és KLEMM is ezzel magyarázza, hogy a *bennük* alaknak nem fejlődött ki 'öket' jelentése. A *bennük*-höz inessivusi és partitivusi szerepében kapcsolódó igealakok közül a *látnék, lássak, látsz, láttál, látnál, láss, lát, látott, látna, lássunk* stb. nem illik oda az 'öket' jelentés mellé. Odaillenek azonban a *láttam, láttam volna, látnátok* alakok: *láttam öket, látnátok öket* stb. A három utóbbi igealak ugyanis egyszerre alanyi és tárgyas ragozású. Így lehetővé vált, hogy a *bennük* is felvegye az 'ö k e t' jelentést, és a beszélők nyelvhasználatában a *láttam, láttam volna, látnátok* alakoknak tárgyas igealakokként vélt alkalmazása folytán a *bennük* mellé tárgyas igealakok járultak. — De mindehhez természetesen az kellett, hogy a partitivusi szerep elhomályosuljon. Megkönnyítette ezt a folyamatot az alaktani, igeragozásbeli sajátosságon kívül az a körülmény, hogy a beszélők nyelvi tudatában már megvolt a *bennünk* alak 'minket', a *bennetek* pedig 'titeket' jelentésben, illetőleg mindkét alak felvehette már régebben a *-t* tárgyragot. A jelzett őrségi községekben például csak *-t* ragos alakban élnek e szavak. — Érdekes, hogy midőn a múlt században sokat támadták a *bennünket, benneteket* alakokat, LŐRINCZ KÁROLY a keleti székelység nyelvéről írt tanulmányában megemlíti, hogy ott ezek nincsenek meg, csak a *minket, titeket* (MNyszet VI, 237). Valószínű, hogy eszerint a székelyeknél a *bennünk* és *bennetek* sem ismeretes. A székely GYERGAI szerint a közbeszédben egyáltalán nincsenek meg a *bennünket, benneteket* alakok (Nyr. II, 160).

Szembetűnő másfelől, hogy míg a jelzett őrségi községekben a *bennünket, benneteket* mellett megvan a *minket, tiéket* vagy újabb változatként a *minket, titéket* alak, a *bennüket* mellett nincs meg az *öket* alak, csak legújabbban kezd meghonosodni a köznyelv hatására. Ezt is meg lehet magyarázni. A többszám 3. személyű *ök* alak használata a nyelvjárásokban — különösen a jelzett vidéken — nem olyan gyakori, mint a köznyelvben. Inkább magát a főnevet ismétlik. De ha az ismétlés elkerülése végett használnak is névmást, akkor is inkább az *azok, ezek* névmásokat alkalmazzák. Így az *ök* alak nem segítette elő az *öket* megőrzését, illetőleg nem akadályozta meg a használatból való kiszorítását. Bár azt is fel lehet tenni, hogy az Őrségben az *öket* alak nem volt meg régebben sem, egyáltalán ki sem alakult. Az egyesszámban persze megvan az *üöt ~ ütöt* alak, mert nem volt, ami kiszorítsa. De ez utóbbi is ritkán használatos, inkább az *aszt, eszt, asztat, esztet* névmásokat mondják helyette. A 3. személyű birtokos névmás is így hangzik Rábagyarmaton és Csörötneken: *azej, azokej*, régies változatként *üej, üejjék*; Kondorfán: *magáji ~ övi*, régies változatként *üejji, üejjék*.

Összefoglalva az elmondottakat: A Vas megyei Őrség északnyugati csücskén 'öket' jelentésben használatos *bennüket* alakot úgy magyarázhatjuk, hogy az inessivusi, illetőleg partitivusi szerepben használatos *bennük ~ bennék* szó a partitivusi funkció elhomályosulása után felvette az 'öket' jelentést, és így melléje tárgyas ragozású igealakok kerültek. Az alanyi ragozásról a tárgyas ragozásra való áttérést megkönnyítette az, hogy három igealak közös az alanyi és a tárgyas igeragozásban. A *bennék* később felvette a *-t* tárgyragot is. Elősegítette ezt a fejlődést a *bennünket* és a *benneteket* teljes tárgyi funkciójának analógiája. Az alanyi ragozásról a tárgyas ragozásra való áttérés nehézsége viszont megakadályozta, hogy a fent vázolt fejlődés nagyobb nyelvterületen is végbemelessen.

VÉGH JÓZSEF

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Koldus. A szó alakváltozatai: 1241: *Kwdus*, 1481: *Koldos* (OkI Sz.); Born: Préd. 306: *koldos*, Tel: Evang. II, 417: *köldús*, Pesti: NTest. 159: *kudos*, MA: SB.: *kuldósok*, Sylv: UT. I, 110, Mel: SzJán. 425: *kuldus*, Pázm: Préd. 317: *küldús*, Vás: CanCat. 276: *küldus* (NySz.); Zala m. Hetés: *kódas*, Göcsej: *kódés*, Dunántúl: *kódis*, Hódmezővásárhely: *kódis*, Nógrád m.: *kódos*, Komárom m.: *kúdis*, Szatmár m.: *kudus*, Baranya m.: *kúds*, Komárom m. Kürt: *kúds* (MTsz.). — A *koldus*-nak nincs elfogadható etimológiája. A SzófSz. is a bizonytalan eredetű szavak közé sorolja, azzal a megjegyzéssel, hogy: „Talán a nyelvjárási *kódl* 'csavarog' igéhez kapcsolható, az pedig föltehetőleg a *kajla* családjába tartozhatnék.” Eredetének kutatói csaknem kivétel nélkül egyetértettek abban, hogy a szó deverbális származék (vö.: CzF.; MUSz.; STEINER: Nyr. III, 100; MELICH: NyK. XXVIII, 308; SZEGLETI ISTVÁN: Nyr. XXXI, 99; SzófSz.), bár akadt a múltban olyan egyeztetési kísérlet is, mely a *koldus* formából indul ki mint alapszóból, s ezt az alakot veti össze különböző, főleg török nyelvekbeli állítólagos megfelelőikkel (vö.: VÁMBÉRY: NyK. VIII, 160; NÉMETH: KCsA. II, 198; TÖRÖK JÁNOS: KCsA. II, 238). Ez utóbbi egyeztetések (pl. csagatáj *kudúš* 'kóborló, dervis, koldus', *kolguči* 'kérő, folyamodó') az idézett adatok alaki és jelentésbeli hasonlósága ellenére sem megnyugtatók, mivel többek között homályban hagyják a *koldul* ige és a *koldus* névszó kapcsolatának kérdését.

Anélkül, hogy *koldus* szavunk eredetét végig akarnám bogozni, egyetlen adatot említék annak igazolására, hogy ez a szó valóban deverbális nomen, közelebbről jelenidejű melléknévi igenév -s nomen possessoris képzővel bővített alakja. A szlavóniai nyelvjárásban a szónak két alakváltozata használatos: a *kódis* és a *kódé*. Az utóbbi alakot a MTsz. nem ismeri, s eddig más nyelvjáróterület adatai között sem találkoztam vele. A *kódé* változatot aligha lehetne másnak magyarázni, mint a nyelvjárási *kódl* 'vagari, oberrare' (vö. Nyr. XXXI, 99) igéből következtethető **kól* igének -d gyakorító képzős származékából képezett jelenidejű melléknévi igenévnek. Egy ilyen eredetű *kódé* alakulatnak -s képzővel való megtoldása lehet a göcseji *kódés*.

Tudjuk, hogy a melléknévi igenév mai köznyelvi -ó, -ő képzője nyelvjárásainkban és a régiségben igen változatos megjelenési formát mutat. Fellelhető -ú, -ű formában, ezt őrzi a köznyelvben néhány eszköznévként használatos származék: *tű*, *seprű* stb.; illabialis változatban is jelentkezik: *pattanté*, *forгатé*, *fogatí*; sőt van a képzőnek -a, -e alakja is: *kajla*, *lenge*, *szüle*, *penge* stb. (vö. BÁRCZI, TihAl. 170). Azt is tudjuk, hogy jelenidejű melléknévi igenévhez igen gyakran járul -s nomen possessoris képző (a mai nyelvérzék számára az ilyen származékokban már -ós, -ős képzőbokr van): *szopós*, *nyúlós*, *fejős* stb. Kétségtelenül ilyen származék *koldus* szavunk is, melynek összes alakváltozatai könnyen magyarázhatók a deverbális -ó, -ő képzőnek említett többalakúságából kiindulva. Az erősen archaikus szlavóniai nyelvjárás még az -s nélküli *kódé* igenévi formát is ismeri, más nyelvjárásokban pedig megtaláljuk az -s előtt a köznyelvi -ó, -ő deverbális névszóképzőnek szinte összes lehetséges alakváltozatát.

A *koldul* ige és a *koldus* névszó összefüggésének kérdését csak egészen röviden érintem. Nem látszik valószínűnek az a többek által hangoztatott feltevés, hogy a *koldul* a **koldó* igenév -l denominális igeképzővel alkotott származéka (vö.: NyK. XXVIII, 308; Nyr. III, 100; stb.). Az igenévi alapszóhoz ugyanis a magyar nyelvhasználatban nem -l, hanem -z denominális igeképző szokott járulni: *vészőz*, *seprűz*, *fűróz*. De nincs is szükség erre a föltevésre, hiszen a *koldul* minden erőltetés nélkül felfogható a *kold* ige visszaható -ul képzős származékának.

D. BARTHA KATALIN

A maga egyszerűségében természetes és minden tekintetben elfogadható magyarázat. — Én azzal egészíteném ki, hogy idézném a **kól* < **kol* ige egykori megvoltának megerősítésére a Somogy és Komárom megyéből közölt *kele-kóla* 'hebehurgya, szeleverdi, bolondos, eszelős' ikerszót (MTsz.), amely a *kel* 'megy' és a **kol* igék igenevének változatából forrhatott össze. Idézném a több vidékről jelzett *kele-kólál* ~ *kele-kolál* ~ *kere-kulál* stb. 1. 'kóborol, csavarog, csatangol', 2. 'körben forog, lóbálódik, kalimpál', 3. 'tántorog' (MTsz.) igét; adatai között fontosnak tartom a rövid *o*-val és rövid *u*-val ejtett változatokat. — Ami a *koldul* igét illeti, azt tartom valószínűnek, hogy *-d + -l* gyakorító képzőkkel alakult, minthogy a **kol* át nem ható értelműnek látszik, s egy ilyennek a gyakorítójából kevésbé származhatott visszaható, mint gyakorító. Egyébként egykori gyakorítóra vall a JókK.-beli és Bornemisza-féle *koldol*-, valamint a Pestinél levő *kwdol*-formák *ol* olv. *ol*-ja is.

Hasonló jelentésfejlődést mutat a mi *Paloznak* helynevünk szláv személynévi, illetőleg közsői eredetije: **polazbnikъ* 'mászkaló, 'járó → látogató, köszöntő, kérő → karácsonykor köszönteni járó, karácsonyi ajándékgyűjtő' (vö.: MELICH: MNy. XXVII, 151—2; PAIS, A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék: MNyTK. 50. sz. 15).

PAIS DEZSŐ

A *kazár kil* ~ *kel* eredete. Van a balkáni és előázsiai török nyelvjárásokban egy főleg személy- és családnemekhez kapcsolódó szó, illetőleg partikulaszerű elem, a *gil*. J. DENY (Grammaire de la langue turque. Paris, 1920. 349, 1106) szerint a franciában nincs pontos megfelelője: hozzávetőleg 'la famille, le chez soi, l'habitation' lehetne fordítása, bár legtöbbször a 'chez' egyedül is kifejezi értelmét. A szíriai türkménekénél (BALKANOGLU: KSz. I, 268) 'famille, maison', az azerbeidzsáni törököknél pedig 'такой-то или такая-то с семьей или домочадцами' jelentésben használatos (A. SZAMOJLOVICS: Яфетический Сборник III [1924.], 99—102). A várnai oszmánli nyelvjárásból NÉMETH GYULA (HonfKial. 214) jegyezte fel. Ő a családnemekhez járuló *-ék*-el fordítja magyarra. A két oszmánli nyelvjárási szótár (H. ZÜBEYR és İ. REFET, Anadilden derlemeler. Ankara, 1932. 146; Türkijede halk agzından söz derleme dergisi II. İstanbul, 1940. 636) tanúsága szerint az előázsiai oszmánli nyelvjárások nagy részében ugyancsak 'familya, aile: család' jelentésben van meg. A konjai oszmánli nyelvjárásból T. KOWALSKI (Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Äjnallu-Dialekt aus Südpersien. Kraków, 1937. 26) is közöl néhány adatot.¹ KOWALSKI (uo.) szerint megvan a *gil* a bulgáriai török nyelvjárásokban is. STEIN AURÉLNak a délperzsi Färs tartományban élő äjnallu-törökök nyelvjárásáról készített feljegyzéseiben (KOWALSKI i. m. 23) szintén előfordul a *gil*.

Használatát a következő példák világítják meg: „*Ali gile gildim*: je suis allé chez Ali“; „*Ahmed gilde dir*: il est chez Ahmed“; „*anam gil yaninda oturur*: il (elle) habite près de chez ma mère“ (DENY i. h.) | „*çalam gil göçti*: семья моей тетки переселилась“; „*dajîniz gilin evi harada-dir*: где дом семьи вашего дяди?“; „*bağimiz gil-ile sefere gidirix*: мы отправляемся в путешествие с семьей нашей старшей сестры“ (SZAMOJLOVICS i. h.) | „*Ivan gildän = Ivannardan*: Ivánéktól“; „*Osman â gildän gâlijorum*: Osman agáéktól jövök (NÉMETH i. h.) | „*Ahmet gile gittik*: Ahmetékhoz mentünk“; „*teyzem gil*: nagynénémék“ (ANADDERL. i. h.) | „*amjam gile gittik*: nagybátyámékhoz mentünk“; „*Najî gile*: Najiékhoz“ (HalkAgzSözDerl. i. h.) | „*ben Ahmedile gidejeim*: ich werde zu der Familie des Ahmed gehen“; „*Mustafagilde iangin varidi*: im Hause des Mustafa ist ein Brand ausgebrochen“ (konjai adat: KOWALSKI i. m. 26) | „*Ömer gilin*: Омер с чадами и домочадцами; семья Омера“ (D. A. MAGAZANYIK,

¹ KOWALSKI munkájára RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ volt szíves felhívni figyelmemet.

Турецко-русский словарь. Moszkva, 1945.) | „Qāzim-xān gillār: die Anhänger des Qāzim Chān“ (ajánallu adat: KOWALSKI i. m. 23₉₀). Az azerbeidzsániban a *gil* a család- és személyneveken, valamint a rokoni viszonyt jelző szavakon kívül a helyettük álló foglalkozásnevek (*a tanító, mulla, nőker*) után is használatos (SZAMOJLOVICS: i. h.). Mint oszmánli nyelvújítási szó a *gil* az *evgil* 'háznép' összetételben a perzsa-arab *hane halki* 'háznép' *halk*-ját (< arab *ḫalq* 'nép') pótolja (L. BONELLI, LessTureItal. 95; MAGAZANYIK 181).

A *gil* jelentése a közölt adatokból és példákból ítélve (vö. különösen a *dajiniz evin gili* kifejezést és az *evgil* 'háznép' összetételt) nem pontosan 'ház (épület)' vagy 'család (vérszerinti rokonok közössége)', hanem sokkal inkább 'lakóhely, otthon; aki vagy ami a házban van: család (lokális színezetű jelentés), háztartás'. Hasonló jelentéskörű szavak más nyelvekben is közönségesek. Az arab *ahl* főnév és a vele összetartozó *ahala* ige régi és újabb jelentései között például a következőket találjuk: 'sátor' (vö. óhéber *ohel* 'ua.'), ház, háznép, család, családapá, családaya; emberek, lakó, tulajdonos; megszokni valahol, nőszülni, házasodni' (LANE, WEHR). Ugyanígy jelentésfejlődésen ment át a török *âb* szó is, amelynek a különböző török nyelvekben szintén van a 'ház, sátor' alapjelentés mellett 'család, háztartás' (RADLOFF, Wb. I, 1172); 'feleség' (RADL. I, 1800), 'férj' (K. K. JUDAHIN, Киргизско-русский словарь. Moszkva, 1940.) és 'házasodni' (köztörök *âvân*-, csuvas *avlan*-; vö. M. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 128) jelentése is. Az arab példa egyébként arra mutat, hogy a magyar *házasodni* nem szükségszerűen a török *âvân*-tükörszava (az utóbbi feltevést illetőleg vö. MUNKÁCSI: KSz. VI, 183).

A *gil* mint beszédrész nem sorolható sem az önálló névszók, sem pedig a formások közé. Ha ugyanis önálló főnév volna, akkor az idézett mondatban *ḫalam gil* ('a nagynénémék') helyett **ḫalam gili*-t, ha pedig képző, akkor **ḫalaḡilim*-et várnánk (SZAMOJLOVICS: i. h.). DENY (i. h.) a partikulák közé sorolja a *gil*-t. MAGAZANYIK szótára (vö. az idézett példamondatot) közelebbi megokolás nélkül a genitivusi *gilin* alakot közli nominativusi jelentésű alapformaként.

A *gil*-lel kapcsolatban már kétszer is történt utalás a kazár *kil* ~ *kel* (MNY. XLVIII, 84) és a hasonló hangalakú csuvas *kil* (*cil*) szavakra. A kazár szót csak a *Šarkil* ~ *Šarkel* összetett névből ismerjük, amelyben 'ὄσπιτιον (οἶκημα), вежа' (vö. MNY. i. h. 81) a jelentése. A bizánci ὄσπιτιον jelentése 'hospitium: szállás, οἶκημα: lakás, οἶκία: ház' (DUCANGE Suidas és más források után). Az οἶκημα Theophanes Continuatusnál is mint a ὄσπιτιον klasszikus szinonimája szerepel (MNY. XLVIII, 80). Az Ἀστρον ὄσπιτιον név fordítása tehát: 'Fehér szállás (lakás, ház)'. A csuvas *kil*-t a szakirodalom ZOLOTNYICKIJ, ASMARIN „Thesaurus“-a, MUNKÁCSI, GOMBOSZ, RAASONEN és N. K. DMITRIEV, Русско-чувашский словарь. Moszkva, 1951.) 'жилище: lakó alkalmatlóság, двор: udvar, дом (квартира): ház (szállás)' jelentésben idézi. A csuvas adat alapján tehát szintén 'Fehér szállás (ház)' a Σάρκελ ~ Ἀστρον ὄσπιτιον név fordítása. A *вежа* az orosz forrásokban 'sátor, fedett kocsi, torony' jelentésben fordul elő (I. I. SZREZNYEVSKIJ, Материалы для словаря древне-русского языка I. Moszkva, 1893. 482, 483). Az újabb irodalmi nyelvben 'sátor, fedett kocsi, mozgatható nomád lakhely; őrházikó, bódé, őrtorony, bástya' jelentésben volt használatos (V. DAL', Толковый словарь I. Moszkva, 1935.). A jelenlegi orosz irodalmi nyelv nagy szótára (Словарь современного русского литературного языка II. Moszkva—Leningrád, 1951.) szerint a *вежа* elavult szó; a КЛУЧЕВСКИЈ és ЛОМОНОСОВ klasszikus történeti munkáiból idézett két példában a *вежа* a besenyők, illetőleg a Kiev alatt elvonuló magyarok nomád sátraira vonatkozik. A *вежа* eredeti jelentése А. ПРЕОБРАЗЕНСКИЈ (Этимологический словарь русского языка I. Moszkva, 1910—1914. 107) és R. VASMER (Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1950. 178) szerint 'mozgatható szállás' (fedett kocsi → sátor; mozgatható bástya → torony: összsláv *věža, věžja*, vö. a *езы* 'fahre'

igét). — Minthogy a *сечка*-nak a tárgyalt bizánci és csuvas adatokkal ellentétben nemcsak egyszerűen 'szállás', hanem 'mozgatható szállás' volt a jelentése, valószínű, hogy az a szembetűnő tárgy, amelyről *Šarkel* ~ *Belaveža* (illetőleg a másik *Belaveža* is; vö. MNY. i. h. 81) nevét kapta, nem maga a várépítmény volt, hanem a nomádok ottani szállása.

A délnyugati török *gil*, valamint a kazár, csuvas *kil* ~ *kel* egybevetésének lehetőségére elsőnek SZAMOJLOVICS (i. h.) utalt. Szerinte azonban ezek a szavak két okból sem lehetnek azonos eredetűek: egyrészt mivel a csuvas *kil* 'ház'-at jelent, nem pedig 'család'-ot, mint a *gil*, másrészt mivel a csuvas *kil* önálló főnév, s így nem vehető egybe a *gil* partikulával. Ez a magyarázat nem talált általános helyeslésre. Többen NÉMETH GYULA (i. h.; vö. A. ZAJĄCZKOWSKI, *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*. Kraków, 1947. 55) véleményéhez csatlakoztak, amely szerint a két szó a jelentésükben mutatkozó különbség ellenére is közös eredetű. NÉMETH magyarázatát erősen támogatják a *gil*-re, valamint a kazár, csuvas *kil*-re vonatkozó fentebb tárgyalt, lényegében azonos jelentésű adatok. A *gil* 'család, lakás, háztartás' jelentéséhez különösen közel áll a csuvas *kil* jelentésének a N. V. ZOLOTNYICKIJ-tól származó megfogalmazása: a *kil*-nek „önmagában is van 'gazdaság (хозяйство)' és 'család (семейство)', amely a házat alkotja' jelentése”.¹ Nem meggyőző SZAMOJLOVICSnak az a másik érve sem, amely a *gil* és a *kil* között mutatkozó szófajbeli eltérést állítja az egyeztetés útjába. Erre alább még visszatérünk.

A kazár *kil* ~ *kel* és csuvas *kil* eredetét az eddigi kutatásoknak nem sikerült tisztázniok. Bár már másfél évszázada foglalkoznak vele (vö. MNY. i. h. 83—6), elfogadható török etimológiája nincsen.² Idegen eredetre mutat az a döntőnek látszó adat is, amelyre nemrég lettem figyelmes.

C. BARTHOLOMAE a „Zur Kenntnis der mittelliranischen Mundarten“ című munkájának (SitzBer. d. Heidelberger Ak. d. W. Phil./hist. Kl. I: 1916/9. Abh.; II: 1917/11; III: 1920/2) egyik helyén (III, 20—3, 53) a többféleképpen olvasható pehlevi *dd r* betű, illetőleg ligatúracsoport helyes olvasatának kérdésével foglalkozik. A szövegbeli összefüggés és a párhuzamos helyek vizsgálata alapján BARTHOLOMAE arra a meggyőződésre jut, hogy a *dd r* *xvātāy* kifejezésben egyedül a *gil* olvasat és a 'ház' jelentés jöhet számításba, amit döntően bizonyít az a körülmény, hogy az óind *gṛhā* 'ház' ~ avesztai *gərəša*- szónak mindenkép **gil* a várható, hangtörvényszerű középperzsa folytatása. Ugyanezt a középperzsa *gil*-t BARTHOLOMAE a továbbképzett *gil*-ist-ak ('Hausstand, Wohnstätte') formában is kimutatja. — Nézetem szerint a középipiráni *gil* mind hangalak, mind pedig jelentés szempontjából pontos megfelelője a délnyugati török nyelvekből kimutatható *gil*, valamint a csuvasból és kazárból kimutatható *kil* ~ *kel* szavaknak.

Ami az átvétel hangtani körülményeit illeti, három lehetőséggel kell számolnunk: 1. őstörök átvétel: középipiráni *gil*-ből hanghelyettesítéssel (mivel *g*- nem volt az őstörökben, vö. RÄSÄNEN, *Lautgeschichte* 24) őstörök **kil*, amelynek szabályos folytatása egyfelől a kazár, csuvas *kil* ~ *kel*, másfelől a délnyugati török *gil*; 2. különnyelvi átvétel: középipiráni *gil*-ből délnyugati török *gil* és (hanghelyettesítéssel, mivel a kazárban és az ócsuvasban *g*- nem volt) kazár, csuvas *kil* ~ *kel*; 3. szintén különnyelvi átvétel, de úgy, hogy a *g* > *k*- elkülönülés már az átadó iráni nyelvekben megtörtént. Tekintve, hogy a *gil* és *kil* a török nyelvterületnek aránylag csak kis részén fordul elő és csak olyan török népek nyelvében, amelyek közvetlenül érintkeznek az irániakkal, az első lehetőségnek nem sok valószínűsége van.

¹ Ezt a jelentést ZOLOTNYICKIJ művének (Корневой чувашско-русский словарь. Kazán, 1875.) az egyes fogalmi köröket tárgyaló részében (123—4) közli. A szótári részben nála is csak a 'дом' jelentés szerepel.

² ZOLOTNYICKIJ i. m. 123, 31. jegyz. megadott magyarázata, amely szerint a csuvas *kil* 'ház' a csuvas *kil*- 'jönni' ige származéka, és eredeti jelentése 'menedék', inkább népetimológia, mint módszeres szófejtés.

Az átvétel feltevéseinek földrajzi nehézségei nincsenek. Az iráni *gil* a közvetlen érintkezés korában (a VI. századtól kezdve) már igen korán átkerülhetett a délnyugati törökség nyelvébe. A kazároknak szintén igen sok alkalmuk volt az átvételre. Elég, ha utalunk arra, hogy fővárosuknak egyik felét állandóan az ezerszámmra odaérkező mohamedán perzsák, khvárezmiekek és kalizok lakták. A mai csuvas területre az egykor ott is uralkodó kazárok révén korán eljuthatott a szó. Számolnunk kell azonban a közvetlen átvétel lehetőségével is: mohamedán forrásokból tudjuk, hogy az iráni és arab kereskedők hatalmas karavánokat küldtek Khvárezmből a volgai bolgárok birodalmába.

Az iráni eredet megmagyarázza a *gil* és *kil* között mutatkozó szófajbeli eltérést is. A csuvasban a *kil*, az említett *avlan*- 'házasodni' származékot nem tekintve, teljesen kiszorította a használatból az eredetileg ott is önálló főnévként meglevő őstörök eredetű *äv* szót. Idegen eredetét ma már csak az mutatja, hogy bár a szókinész legtöbbet használt elemei közé tartozik, nincsenek származékai. Ezzel szemben nem szorította ki a *gil* a délnyugati török nyelvekben származékaival együtt ma is életerős *äv*-et, hanem mint származékok és önálló jelentés nélküli partikula az *äv*-el ellentétben elejétől kezdve csak bizonyos szintagmákban (vö. a fenti példamondatokat) szerepelt.

Az említett török és középperzsa szavakhoz fűződő részletkérdésekben természetesen a török és iráni hangtörténetéseket illeti a végső szó; úgy gondolom azonban, hogy nem felesleges, ha erre a magyarázati lehetőségre felhívom a figyelmet.

CZEGLÉDY KÁROLY

A kazár *kil* szó magyarázatához. A Don alsó folyása mellett fekvő *Sarkel* kazár vár nevének magyarázatában a kutatás arra a ma már szinte általánosan elfogadott eredményre jutott, hogy első *Sar*- eleme a csuvas *surə* 'fehér', második *-ke*- eleme pedig a csuvas *kil* 'ház' szónak a megfelelője (l. legutóbb CZEGLÉDY: MNy. XLVIII, 85–6). Ha így a név a maga egészében megfejtettnek is tekinthető, korántsem tisztázott második *-kel* elemének és az azzal összevetett csuvas *kil* 'ház' szónak az eredete és helyzete a török szókészletben. Van olyan felfogás, amely szerint a csuvas *kil* szó kaukázusi eredetű (POPPE: KCsA. II, 82), egy másik elgondolás pedig az oszmánli *gil* (jelentése kb. 'család, lakás') szóval kapcsolja össze (NÉMETH, HonfKial. 214). CZEGLÉDY KÁROLY viszont fentebbi fejtegetéseiben azt a feltevést veti fel, hogy a kazár *kel*, csuvas *kil* és oszmánli, azerbeidzsáni stb. *gil* a középperzsa **gil* 'ház' szó átvétele. Ez a magyarázat igen jól megoldaná a *Sarkel* név második eleme eredetének kérdését, s éppen ezért megérdemli, hogy az iráni adat szempontjából részletesebben foglalkozzunk vele.

Ha az idézett török adatokat a középperzsa **gil* szóból akarjuk származtatni, akkor mindenképp előtérbe kell tenni a kérdés merül fel, hogy a törökben milyen alakból kell kiindulnunk. A mássalhangzókkal kapcsolatban nincs különösebb probléma, mert — mint erre CZEGLÉDY is rámutatott — a török *k*- szókezdett (akár őstörök, akár különnyelvi) az iráni szókezdő *g*-ből hanghelyettesítéssel jól megmagyarázható. Más a helyzet azonban a vokalizmus terén. A *Σάρκελ* név második eleme Gombocz szerint (BTLw. 200, 1. jegyz.) török *kāl* alakot tükröz, s ugyanerre az alakra megy vissza a csuvas *kil* szó is. Szintén **kāl* alakra vezeti vissza a csuvas szót PELLIOU (Notes sur l'histoire de la Horde d'or 214). CZEGLÉDY viszont úgy gondolja, hogy a *Sarkel* név héber *Šarkil* feljegyzése alapján ítélve a *-kel* elem a kazárban zárt *e*-vel hangozhatott (MNy. XLVIII, 86). Bármelyik felfogás bizonyulna is helyesnek, a szóbanforgó török szavak magyarázata szempontjából különböző nehézségek adódnának. Elesnék elsősorban az oszmánli *gil* szó idevonása, mivel az oszmánliban egy **kāl* alak folytatásaként **gāl*-t vagy **gel*-t várhatnánk, s le kellene mondanunk a középperzsa **gil* szóból való származtatásról is. Rámutathatunk azonban

arra, hogy a két elgondolás közül az első valószínűtlen, a második pedig legalább is nem feltétlenül szükségsszerű. A csuvasban ugyanis — mint POPPE és NÉMETH fejtegetéseiből tudjuk — az őstörök **ä* és **e* folytatásai világosan elkülöníthetők egymástól: őstörök **ä*-nek csuvas *a*, őstörök **e*-nek pedig csuvas *i* felel meg (POPPE: KCsA. II, 67; NÉMETH: KCsA. I. kieg. k. 515 kk.). A GOMBÓCTÓL és PELLIOTTÓL feltett **käl* alak fejleménye tehát a csuvasban **kal*, nem pedig *kil* lenne. Viszont **kel* alakra visszavezethető a csuvas *kil* szó, s így a Σάρκελ név második elemének CZEGLÉDYTÓL javasolt *kel* olvasata bizonyos mértékben igazolható lenne. Azonban ebben az esetben is fennmaradna az a nehézség, hogy az oszmánliban inkább **gäl* vagy **gel* alakot kellene várnunk, s természetesen nehezen lehetne megmagyarázni az iráni *i* ~ török *e* megfelelést is. Ezekből a nehézségek közül a kiutat abban láthatjuk, hogy a török adatok alapján nem kell feltétlenül **kel* alakból kiindulnunk. Az oszmánli *gil* őstörök **kil* alakra mutat, s ugyanerre visszavezethető a csuvas *kil* is, mert a csuvasban az őstörök *e* és *i* folytatása *i*-ben esett össze (POPPE: i. h.). Ugyancsak *kil* alakra mutat a héber Šarkil adat is, s ennek nem mond ellent a bizánci görög Σάρκελ átírás sem. A görög *e* ugyanis olyan zárt *e* hangot jelölt, amely alkalmas volt a török *i* átírására is, mint ahogy erre valóban számos példát találunk (MORAVCSIK, Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen 41). Ebben szerepet játszhatott az is, hogy egyes török nyelvek *i*-je a görög *i* és *e* között álló hang volt, s így a görög fonémrendszerben könnyen lehetett bármelyikkel azonosítani. Jó példát nyújt erre a mai török nyelvek közül a karakalpak, amelynek *i* hangjáról BASZKAKOV azt mondja, hogy „szúkejtésű, illabialis, tőkéletlen képzésű elülső hang, az orosz *э* és *и* közötti hang megfelelője“ (Каракалпакский язык. II. k. 1. r. 5, 31). Végeredményben tehát az összes török adatok kiinduló pontjául a törökben **kil* alakot tehetünk fel, s ezzel kell az iráni származtatás kérdésének közelebbi vizsgálatánál is számolnunk.

Erre az eredményre támaszkodva röviden elintézhethetjük a *kil* szó kaukázusi eredetének kérdését is. A MUNKÁCSI és már korábban mások által idézett kaukázusi alakok: grúz *χula*, varkun *khal*, *χkali*, *χkal*, kürin *khval*, *khvel*, *khöl*, kubaesi *khöl*, kaitagh *khali*, *khali*, *khul*, akusa *χkale*, *χkul*, *kali*, hürkilin *χkale*, *kali*, rutul, agul, tabaszaran *χal*, budux, dzsek *kul* 'Haus, Zimmer' mind velaris hangrendűek (MUNKÁCSI: KSz. I, 218). Ezeknek az átvételeképen a törökben is velaris hangrendű *qal*, *qol* vagy *qul* alakot várhatnánk, mint ahogy valóban ilyen hangrendű a kaukázusi nyelvekből átvett oszét *kül*, *kölä* és a kurd *köl*. Így tehát a kazár *kil*, csuvas *kil* és oszmánli stb. *gil* semmiesetre sem lehet kaukázusi jövevényszó.

Ezzel ismét elhárult egy akadály a szóbanforgó török szavak iráni származtatása elől. Ha most az iráni származtatás kérdését akarjuk közelebbről megvizsgálni, akkor legelőször is a CZEGLÉDYTÓL forrásként feltett középperzsa **gil* szóval kapcsolatos problémákat kell tisztáznunk. Ennek a középperzsa szónak a meglétét BARTHOLOMAE igyekezett valószínűvé tenni. A középperzsa irodalomban több helyen is előfordul egy a szokásos olvasat szerint *sar-χvatay*-nak hangzó és 'chief ruler, principal ruler, Oberherr, Gewalt-haber' jelentésű kifejezés (pl. Kärnāmak 34, 155, 197, 198; Dēnkart 511, 19 stb.). Ebben a kifejezésben az első *sar* elem azonos a középperzsa *sar* 'fej' szóval. Természetesen a *sar*-nak olvasott pehlevi írásjelek (*dd r*) számos más olvasatot is megengednek. BARTHOLOMAE mármost abból indul ki, hogy a középperzsa szövegekben a *sar-χvatay* kifejezés bizonyos ellentétben áll a *katak-χvatāy* kifejezéssel. A *katak-χvatāy* megjelölést pl. a Kärnāmakban azok az iráni fejedelmek kapják, akiket uralmukba az uralkodó, a „királyok királya“ helyezett be, s akik ezt az ő nevében is gyakorolják. Ha viszont ezek a fejedelmek önállóságra törekednek és a „királyok királyának“ megtagadják az engedelmisséget, akkor a Kärnāmak szövege *sar-χvatāy*-nak nevezi őket. Ugyanígy általában a nem-iráni fejedelmek megnevezésére is többször találjuk a *sar-χvatāy* szót.

BARTHOLOMAE úgy gondolja, hogy a két kifejezés jelentésében mutatkozó ellentétnek voltaképpen előtagjaikban kell kifejezésre jutnia. Viszont a *katak* 'ház' szóhoz képest a *sar* 'fej' szó nem jelent ilyen ellentétet, s ezért szerinte a *dd r* íráskép mögött más szót kell keresnünk. 'Ház' jelentésű, de pejoratív értelmű szóként az avesztai *grəda*- 'Höhle, als Behausung daevischer Wesen' jöhet leginkább számításba (AirWb. 522), s BARTHOLOMAE valóban erre is gondol. E szó jelentése óind *grhā*- 'ház, lakás' megfelelője alapján ítélve eredetileg 'lakás, ház' volt, fentebb idézett jelentését csak az avesztai irodalomban kapta, amelyben a daēvikus kifejezések közé sorozták. Az avesztai *grəda*- által képviselt óiráni **grda*- középperzsa folytatásának számos párhuzam alapján következtetve *gil*-nek kellene hangoznia (vö. pl. óiráni **zrd*- 'szív' > újperzsa *dil* stb.), s ezért BARTHOLOMAE ezt a szóalakot keresi a pehlevi *dd r* íráskép mögött. Ez az elgondolás kétségtelenül lehetséges: a *dd r* íráskép minden nehézség nélkül *gil*-nek olvasható és *gil*-nek vokalizálható. Így az összes helyeken *sar-χvatāy* helyett *gil-χvatāy*-t kellene olvasnunk. Feltevését BARTHOLOMAE még egy további érveléssel támogatja. A fentebb idézett avesztai *grəda*- szót az Aveszta pehlevi fordításában *dr d ddt k* írásképpel írt szóval adják vissza, s ezt a pázandisták *grīstak*-nak írják át. Ez az átírás BARTHOLOMAE szerint lehetővé teszi, hogy a pehlevi *dr d ddt k* írásképet *gilistak*-nak olvassuk, ez a szó pedig nem más, mint az avesztai *grəda*- szó középperzsa megfelelőjének: a *gil* szónak -*st*- +*-ak* képzős alakja. Így tehát közvetlen bizonyítékunk is volna a középperzsa *gil* 'ház' szó egykori meglétére vonatkozólag.

BARTHOLOMAE elgondolása kétségtelenül igen szellemes, és komoly érv aligha hozható fel ellene. Gondolatmenete legfeljebb azon a ponton támadható meg, hogy szerinte a *katak-χvatāy* és a *dd r-χvatāy* kifejezések jelentésében megfigyelhető ellentétnek a két előtagban kell kifejezésre jutnia. Ez a feltevése ugyanis lehetséges, de nem feltétlenül szükségszerű, mert a két kifejezés mint társadalmi megjelölés a maga egészében is lehet egymással bizonyos mértékben szembenálló jelentés hordozója, anélkül, hogy valamelyik tagjuk önmagában véve bármilyen ellentétet is kifejezésre juttatna. Éppen ezért az összes szöveghelyen kielégítő értelmet kapunk akkor is, ha *sar-χvatāy*-t olvasunk, mert mint társadalmi megjelölés (= 'a perzsa királytól független fejedelem', tkp. 'főúr') éppen úgy szemben állhat a *katak-χvatāy*-al (= 'a perzsa király fősége alatt álló fejedelem', tkp. 'várúr'), mint a feltett *gil-χvatāy* kifejezés. Nem gyengíti a *sar-χvatāy* olvasatot az sem, hogy BARTHOLOMAE a támogatására felhozott újperzsa *sār-χoda* kifejezés létezését kétségbevonja. Mert ha ez a kifejezés az újperzsában talán valóban nincs is meg, de mindenesetre lehetséges és több példával képviselt típusnak tekinthető. Elég itten csak a *sār-dābir* 'főtitkár' kifejezésre utalnunk. BARTHOLOMAE *gil-χvatāy* olvasata tehát kétségtelenül lehetséges ugyan, de viszont nem feltétlenül szükségszerű. Valószínűleg ez az oka annak, hogy nem is talált általános helyeslésre. Így legutóbb NYBERG — bár megemlíti BARTHOLOMAE olvasatát is — a Kārnāmak megfelelő helyein továbbra is *sar-χvatāy*-t olvas (Hilfsbuch des Pehlevi II, 202), s ugyanezt az olvasatot tartja meg a Denkart egyik helyén (411, 19) BAILEY is (Zoroastrian Problems 218). Éppen ezért Bartholomae *gil-χvatāy* olvasata önmagában nem elégséges a szóbanforgó török szavak forrásául feltett középperzsa **gil* szó meglétének igazolására.

Más a helyzet a BARTHOLOMAE által szintén idevont *grīstak* szóval kapcsolatban. A *gilistak* értelmezése ugyan szintén nem hódított különösebben teret: „Škand-gumān k vičār“ kiadásában P. J. DE MENASCE még legutóbb is megmaradt a pázand átírás *grīstaa* alakja mellett (Škand-gumānik vičār. La solution décisive des doutes. Fribourg, 1945. 200). Azonban a *grīstak* szóalakról kétségtelen egyrészt az, hogy az avesztai *grəda*- szót fordítja, másrészt pedig az, hogy aligha lehet valóban létező, illetőleg létezett nyelvi alak. Eddig ugyanis nem sikerült számára semmiféle magyarázati lehetőséget találni az iráni nyelvek szókészletében. Így természetes arra gondolni, hogy a *grīstak* alak

csupán helytelen pázand átírása a pehlevi *dr d ddt k* írásképpnek. Ez ugyanis *gl/rystk*-nak olvasható, amit azután lehet *gr̥stak*-nak, de éppenúgy *gilistak*-nak is vokalizálni. A *gr̥stak* alakkal azonban nem lehet semmit sem kezdeni, viszont a *gilistak* szó kitűnően magyarázható mint az avesztai *garāda*- hangtörvényszerű középperzsa *gil* megfelelőjének *-st-* + *-ak* képzővel való továbbképzése. Nagyon valószínű tehát az a feltevés, hogy a pehlevi *dr d ddt k* írásképp mögött rejtőző és a pázand *gristak* átírás alapján *gilistak*-nak olvasható szóban az avesztai *garāda*- középperzsa **gil* megfelelője őrződött meg.

Így a középperzsa **gil* 'ház' szó egykori meglétére vonatkozólag legalább is egy többé-kevésbé megbízható tanúbizonysággal rendelkezünk. Ennek az értéke azonban igen nagy mértékben attól függ, hogy mennyiben sikerül az óiráni **gr̥da*- 'ház' szó létezését nyugatiráni nyelvterületen más adatok segítségével is valószínűvé tennünk. A helyzet ugyanis az, hogy erre a szóra eddig csak keletiráni nyelvterületről, az Avesztából van kétségtelen adatunk: a többször idézett *garāda*- szó. Ennek ugyan van pontos megfelelője az óindben és más indoeurópai nyelvekben, tehát kétségtelenül ősi *elme* az iráni szókészletnek. Mivel azonban az egyes iráni nyelvek szókészletének állományában sokszor meglepő különbségeket találunk, a **gr̥da*- szó ősi voltából még egyáltalán nem következik, hogy az egész iráni nyelvterületen elterjedt volt. A kérdés tehát az, hogy bebizonyítható-e az óiráni **gr̥da*- szó megléte az egész iráni vagy legalább is a nyugatiráni nyelvterületen. Ha ezt sikerül valószínűvé tennünk, akkor a BARTHOLOMAE által feltett középperzsa *gilistak* s ezzel együtt a *gil* 'ház' szó egykori létezése is csaknem kétségbevonhatatlan tényvé válik.

Hogy a **gr̥da*- szó elterjedése nem szorítkozott csupán az Aveszta nyelvére, annak egy régóta ismert kétségtelen bizonyítéka van, amely azonban BARTHOLOMAE figyelmét elkerülte. Már MUNKÁCSI BERNÁT rámutatott arra, hogy a zürjén *gort* 'Haus, Heim', votják *gurt* 'Wohnplatz, Dorf' szavak (UOTILA, Syrjänische Chrestomathie 80 k.; a zürjénből való további átvétel az osztják *kort*, *kurt* 'ostjakische Wohnung od. Ansiedlung') „árja“ eredetűek, s forrásul az avesztai *garāda*- és az óind *gr̥hā*- szavakat jelölte meg (ÁKE. 648). Ugyanerre az eredményre jutott MUNKÁCSITÓL függetlenül ANDREAS is, azzal a különbséggel, hogy a permi szavak forrásául egy iráni **gur̥da*- alakot tett fel. Ezt az elgondolást tette azután magáévá JACOBSON (KZ. LIV, 197, 1. jegyz.). Ez az összevetés kétségtelenül helyes, legfeljebb annyit jegyezhetünk meg, hogy a finnugor alakok nemcsak iráni **gur̥da*-, hanem iráni **gr̥da*- vagy **gar̥da*- átvételei is lehetnek. De számunkra most nem is annyira ennek az átvételnek egyes részletkérdései fontosak, hanem elsősorban az a tény, hogy a permi szavak tanúbizonysága szerint az óiráni **gr̥da*- szónak az északiráni nyelvterületen is meg kellett lennie.

Az avesztai *garāda*- és a permi adatok alapján felteendő északiráni **gr̥da*- most már az iráni nyelvterület igen jelentős részére biztosítják a **gr̥da*- szó egykori meglétét. De ezenkívül még abban a szerencsés helyzetben is vagyunk, hogy e szónak a létezését az óperzsában magában is tudjuk igazolni. Achaimenida korabeli újbabiloni szövegekben gyakran fordul elő a *gardu* (*luga-ar-du/di/da*) szó, amelynek iráni eredetét két körülmény biztossá teszi. Az egyik az, hogy ez a szó az Achaimenidák kora előtt nincs meg a babiloniban, a másik pedig, hogy az újbabiloni szövegekben egy olyan összetételben is megtalálható, amelynek második eleme kétségtelenül iráni eredetű, s így következtetésképpen az egész összetételnek s az összetétel első tagjának is iráni eredetűnek kell lennie. Ez az összetétel a *luga-ar-du/da-pa-ta/tu₄*, s második eleme az iráni *pati*- 'úr' szót tartalmazza (EILERS: ZDMG. XC, 193 kk. és Iranische Beamtennamen in der keilschriftlichen Überlieferung 66 k.). A *gardu* kifejezésnek egy bizonyos társadalmi csoportot kellett jelölnie, amelynek meghatározott földdarabok voltak rendelkezésére bocsátva, de ezek fejében megfelelő szolgáltatásokra volt kötelezve. A *gardu* élén különböző tisztviselők

állottak. Ezek közül a legfőbb valószínűleg a *luga-ar-du-pa-tu*₄ volt, alatta állott a *lúšak-mu ša luga-ar-du*, a *lúši-pi-ri ša luga-ar-du* és a *lúpi-it-pi-[ba]-ga* (= iráni **piḏfa-baya*-). Voltak olyan *gardu*-k, amelyek a perzsa uralkodóhoz tartoztak, de voltak más személyeknek is *gardu*-jai. A *gardu* szónak ebből a használati köréből világosan kiderül, hogy benne egy olyan társadalmi-gazdasági szervezeti forma megjelölésével van dolgunk, amely leginkább a görög *οἶκος*-ra emlékeztethet bennünket. Ahogy a görög *οἶκος* jelenti az egész gazdaságot és a gazdaság népét, ugyanúgy magában foglalja szemmel láthatólag a *gardu* szó is ezeket a jelentéseket, természetesen azzal a különbséggel, hogy nem az antik rabszolgatartó viszonyokon alapuló gazdaság népét jelöli. A *gardu* szónak ezt a használati körét figyelembe véve könnyen lehet arra gondolnunk, hogy az újbabiloni *luga-ar-du* átírás mögött az óiráni **grda*- 'ház' szó óperzsa megfelelője rejtőzik.

Ez a feltevés mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból igen jól igazolható. Nézzük először a kérdés hangtani oldalát. Az újbabiloni *ga-ar-du/di/da* szót minden nehézség nélkül tekinthetjük egy óperzsa **grda*- alak átírásának. Ezt az alakot kell ugyanis az óperzsában feltennünk. A sonans *r* ilyen újbabiloni visszaadására jó párhuzamot nyújt az óperzsa *dādršiš* név (vö. óind *dādhṛšī*) átírása a bīsutūni felirat újbabiloni változatában, ahol *da-da-ar-šu* alakot találunk (MEILLET—BENVENISTE *Grammaire du vieux-perse*.² 53 k.). Ami a kérdés jelentéstani oldalát illeti, ebben a tekintetben a helyzet a következő. Az óiráni **grda*- óind megfelelőjének, a *grhá*- szónak jelentése nemcsak 'ház, lakás', hanem 'család, háznép' is. Ha ezen az alapon nem is következtetünk arra, hogy mindkét jelentés még az indoiráni korba nyúlik vissza, annyit mindenesetre nyugodtan feltehetünk, hogy a 'ház, lakás → család, háznép' jelentésfejlődés a **grda*- szónál iráni nyelvterületen is bekövetkezett. Amikor aztán az Achaimenidák birodalmában a perzsa uralkodó és az arisztokrácia háztartásai hatalmas gazdaságokká alakultak át, akkor a 'ház, háznép' jelentésű óperzsa **grda*- szónak a görög *οἶκος*-hoz hasonlóan 'gazdaság', illetőleg 'a gazdaság népe' jelentésének kellett fejlődnie. Ez a jelentése tükröződik az újbabiloniba átkerült alakjának, a *gardu* szónak használatában is.

Az újbabiloni *gardu* szó tehát azt bizonyítja, hogy a **grda*- 'ház, gazdaság, család, háznép, gazdaság népe' szó minden valószínűség szerint megvolt az óperzsában is. Ez nemcsak abból a szempontból fontos, hogy így a **grda*- szó elterjedését most már csaknem az egész iráni nyelvterületen bizonyítottnak tekinthetjük, hanem elsősorban azért, mert ezáltal biztosítva van a BARTHOLOMAE által feltett középperzsa **gil* közvetlen előzménye. Ez a szó ugyanis az óiráni **grda*- szónak olyan fejleményét mutatja, amely csak a délnyugatiráni nyelvterületen jöhetett létre. Az óiráni *-rd-*, illetőleg *-ṛd-* hangcsoport az egyes iráni nyelvekben különbözőképpen fejlődött, s az *-ṛd-* > *-il-* fejlődés (ilyen hanghelyzetben, mint a **grda*- szóban) éppen a délnyugatiráni nyelvterületre jellemző (TEDESCO: MO. XV, 205 sk.). Északnyugatiráni nyelvterületen az *óiráni **grda*- folytatása **gird*, a szakában pedig **guli*, esetleg **gali* lenne. Ez a tény a szóbanforgó török szavak eredetének magyarázata szempontjából több tekintetben is igen fontos. Erre támaszkodva ugyanis megállapíthatjuk a török szavak pontos forrását, és meghatározhatjuk hozzávetőlegesen az átvétel idejét is.

Ami az első kérdést illeti, kétségtelen, hogy a középiráni korban **gil* alakkal csak a tulajdonképeni perzsában számolhatunk. Az idézett török szavak tehát csak a perzsából való átvételek lehetnek. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy a *kil* szót nem találjuk meg azokban a török nyelvekben, amelyek elsősorban a keletiráni nyelvekkel állottak kapcsolatban. Mivel pedig a perzsában csak *gil* alakkal számolhatunk, el kell ejtenünk azt a feltevést, hogy a török alakokban megfigyelhető hangalaki különbség (*gil* ~ *kil*) az átadó iráni nyelvre menne vissza. CZEGLÉDYnek nyilvánvalóan inkább az a feltevése helyes, hogy a középperzsa **gil* a török nyelvekbe hanghelyettesítéssel *kil* alakban került át, s a *gil* török különnyelvi fejlemény.

Ami mármost az átvétel idejét illeti, a perzsa *-rd-*, illetőleg *-rd- > -il-* hangváltozás kronológiája erre vonatkozólag is nyújt bizonyos támpontot. Ez a hangváltozás ugyanis a szaszanida korban ment végbe (HÜBSCHMANN, *Persische Studien* 260), tehát nagyjában a Kr. u. IV. századtól kezdve számolhatunk a perzsában *gil* alakkal. Az átvétel időpontját így a IV–IX. század közé tehetjük. Valószínű azonban, hogy ez az időköz még jelentékenyen szűkíthető, mert a tulajdonképeni perzsa nyelvi elemek áramlása a török nyelvekbe csak jóval később indult meg. Ezt figyelembevéve a *gil* szó átvétele legvalószínűbben a VI–IX. századok közti időben történhetett. Ebből az következik, hogy a kazár, csuvas stb. *kil* nem lehet östörök átvétel, hanem CZEGLÉDY második feltevésének megfelelően az egyes török nyelvekbe külön kellett a perzsából átkerülnie.

Most röviden még jelentéstani szempontból kell az átvétellel foglalkoznunk. CZEGLÉDYnek igen fontos az a megfigyelése, hogy a *kil* szónak a csuvasban nemcsak 'ház, lakás', hanem 'család, háznép' jelentése is van. Ez igen lényeges összekötő kapcsolatot jelent a csak 'ház, lakás' jelentésben megfogható kazár *kil* és a ma már csak 'család stb.' jelentésű oszmánli *gil* között. Ugyanakkor pedig arra lehet belőle következtetni, hogy a török szavaknak az átvétel idejében még megvolt ez a kettős jelentésük. Mint fentebb láttuk, már az óperzsa **gřda-* szónak 'ház, gazdaság, család, háznép' volt a jelentése, s valószínűleg ez lehetett folytatásának, a középperzsa *gil* szónak a használati köre is. Így a török szavak feltehető eredeti jelentése is pontosan megfelelhet a középperzsa szóhasználatnak.

Rendkívül érdekes feladat volna még a középperzsa *gil > török kil* átvétel tárgyi hátterét is bizonyos mértékben megvilágítani. Részletes fejtegetések helyett azonban ezúttal csak arra szeretnék rámutatni, hogy ez az átvétel tárgyi szempontból egyáltalán nem áll magában. A török nyelvekben ugyanis egész sor olyan átvételt ismerünk iráni nyelvekből, amelyek mind a lakásra vonatkoznak. Ilyenek pl. a következők: török *otaq, otay* 'Zelt' < szogd *'wt'k*; török *kānt* 'Stadt' < szogd *knōh*; török *čadır, čatır* 'Zelt' < perzsa *čādar*; török *qarši* < kucsai *kerčiye* 'Palast'; török *bäčkim* 'Halle im Hause' < perzsa *bačkam, bičkam* 'domus aestiva stb.'; stb. Ezek közé illeszkedik be szervesen a középperzsa *gil > török kil* átvétel is.

HARMATTA JÁNOS

Reg. PAIS DEZSŐ „Reg” című dolgozata (Magyar Századok. Horváth János-
emlékkönyv. 1948. 18. és MNyTK. 75. sz. 1949. 15) szerint: „A *regelő hét* nyilván a. m.
'a hét, mialatt *reg*-et művelnek, csinálnak'. De kérdés, hogy ez esetben mi az a *reg*?”

A felelet keresése a másik kérdéshez vezet: mikor volt a *regelő hét*? PAIS a történeti adatokból arra következtet, hogy a *regelő hét* a farsangnak egy szakasza volt.

Visszatérve az első kérdésre, hogy t. i. mik voltak a *regelés* műveletei, PAIS Heltai Gáspár „A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialogus” című, 1552-ben megjelent munkájából azt a következtetést vonja le, hogy ebben az időszakban a *regelés* vagy *farsangolás* lényege: nagy ivás, erős italozás, ételben, de főképen az italban való duskálkodás volt. Megjegyzi még PAIS azt is, hogy az étellel, itallal való töltözés, éneklés, tréfálkozás, ilyen vagy olyan játékok nélkül aligha esett meg, az természetes, de hogy a *regelés* szabályozott, rendszeres énekléssel, játékokkal, mutatványokkal lett volna egybekötve, arról Heltai tudósításában egyetlen szó sincs!

A szokás művelődéstörténeti és nyelvi szempontból is elég jelentős ahhoz, hogy jellemző vonásait s azokon át általános képét kutassuk.

SEBESTYÉN GYULA a *regelő hét*-et vagy *regelés*-t erdélyi népszokásnak nevezi. PAIS azon az ókon, hogy a *regelő hét* régen csizióban, vásárjegyzékekben, vagyis ország-nak szóló tájékoztatókban szerepelt, azt véli, hogy aligha lehetett szűkebb körzetekre szorítkozó fogalomnak a jelölője.

PAIS felfogását magamévá teszem, de a *reg* fogalomkörének megismerése céljából erdélyi példákhoz folyamodom.

Először a szorosabb időpont kérdését vetem fel. Mikor játszódtak le a farsangnak ama legzajosabb műveletei, amelyek együvé csoportosulva *regelő hét* névvel váltak ki a farsang többi hetei közül?

DOMOKOS PÁL PÉTERTŐL, a csíki néphagyományok avatott ismerőjétől élő szóban a következő felvilágosítást kaptam: Csikménaságon vízkereszt napján kezdődik a farsang. Attól kezdve, minden kedden, csütörtökön, szombaton és vasárnapon táncol a falu ifjúsága. Legszilajabbá válik a mulatozás a farsang utolsó szombatján. Az akkor megkezdett tánc egyvégtében folyik húshagyó kedd hajnaláig, majd némely műveletek elvégzése után hamvazó szerdán, a plébános udvarán „farsang-temetés”-sel ér véget.

A szóbanforgó műveletek a *reg* fogalmát és tárgykörét is megvilágítják.

Húshagyó kedden hajnalban azt a legényt, akit leginkább elgyöngített a mulatozás, eketalyigákból összeállított, szalmával bélelt szekérre teszik. A szekér előtt alakosoknak öltözött fiatal legénykéek haladnak, s égő szalmakötegeket dobnak le a szekér előtt. A szekeret a részeg legények nagy rivalgás közben az égő kötegeken átrántják, mintha disznót perzselnének. A menetet a maskarás Hammas kíséri, aki néha szétüt a nevető hadon és a szekérvonó legényeket végighajtja a falun. A faluvégen a dombról tüzes kerekeket eregetnek le a tömeg közé. Ennek izgalmai után egy nagyon sovány és egy nagyon kövér legény fakardokkal megvív egymással. A soványt *Cibere vajdá*-nak, a kövért *Konc király*-nak nevezik. A viadalnak jelképes értelme van. A *cibere* besavanyított korpából készült leves, hús nincs benne, csak felfőtt vízben ecet, fokhagyma, egy kevés liszt és tojás. Bőjti leves, de szegény emberek máskor is élnek vele („Mádéfalva, Szentlélek — Bőjti cibrével élnek”). *Cibere vajda* tehát a bőjtöt jelképezi, *Konc király* a húsos ételt. Viadalukban a vajda legyőzi a királyt, vagyis másnap, hamvazó szerdával kezdődik a bőjt uralma. HARMATH LÚJZA (Ethnographia 1899: 45) szerint húshagyókor a Nyárádmentén szalmából készítik meg *Cibere vajda* és *Csont király* alakját, tréfás versek és szóváltások között viadalt játszanak velük, s miután Cibere legyőzte Csontot, mindkettőjüket megegetik.¹

Ezek a jelenetek tehát ugyancsak mozgalmassá teszik a farsangnak utolsó szakaszát.

Az erdélyi farsangolásról különben eleink szokásainak és rendtartásának legavatottabb ismerője: Apór Péter is megemlékezik. Azt írja Metamorphosis című művében:

„Farsangban kivált a székelységen az atyafiak valamelyik atyafihoz gyűltenek, onnét rendszerint ilyen cursust bocsátottak: most az emberség megindult és az ember telenséget felkeresi s ahol feltalálja, emberségre tanítja. És mivel minden időben nagyon rossz ember, ha rossz emberre találtak valahol, avval nem gondoltak, vagy akart, vagy nem, jól kellett főzetni, másként az övéből az atyafiak bizony jól főzettek. Vagy akart vagy nem, de a gazdának jó kedvinek kellett lenni.”

Mintha ez az eljárás a regös ének beköszöntőjének ételre, italra vonatkozó követeléseit mondaná el prózában.

De Apór Péter folytatja a farsang legmozgalmasabb szakaszának leírását: „Ezen kívül tizen, tizenketten az atyafiak és nemesek egy szánban beültenek, zekében, harisnyá-

¹ HORVÁTH JÁNOS „A reformáció jegyében” című művében (59) tárgyalja Székharosi Horváth Andrásnak „Az Istennek irgalmasságáról” című versében szóba kerülő farsangi szokást vagy játékot, amelyben *Cibere bán* és *Konc vajda* ütköznek meg egymással, úgy, hogy Cibere bán győz. HORVÁTH utal arra, hogy Csíkrákoson ma is nyoma van a *Cibere vajdá*-t és *Konc király*-t szerepeltető farsangvégi játékszokásnak. — P. D.

ban öltöztenek, az szán előtt hat ökör volt, közöttük két-három cseber bor s úgy ittak s úgy jártak egymáshoz, csuklyát vontak az nyakokban, botot az kezekben, feles cigány hegedűsök, dudások az szánban, kiáltásokkal, muzsikaszóval úgy járták az tartományt.“

Maskarás férfi-karnevál ökörfogattal az Olt vize mentén, Miklósvárszékből!

Apor Péter a farsangolásnak ezt a módját a tiszteletre és emlékezetre méltó régi jó szokások közé sorolja. Megtehetette, mert mint katolikus ember egyházának papjaival együtt megnyugodhatott abban, hogy minden farsangnak megvan a böjtje, a mulatozás után jön a vezeklés.

De hát a protestáns papok, akik nem remélhették a böjti vezekléstől a farsangi hejehujázások kiengesztelését?

Azok bizony szörnyen kárhoztatták a farsangi elrugaskodásokat. Heltai említett dialógusában az ördög nagy ünnepeknek nevezi a *regelő-het-et* — ottan a farsangot — és a nagy bűnre Istennek haragját jósolja.

Heltai egyik szellemi örököse, egy unitárius prédikátor, nemcsak a farsangi mulatságokat, hanem azoknak elnézőit, támogatóit, a katolikus papokat is kemény megrovásban részesíti. Prédikációjából a farsangi műveleteknek új vonásaival, szellemibb jeleivel ismerkedünk meg.

Gyalai (Gyalai) Sámuel a XVII. század elején működött: Dávid Ferenc követőinek második papi nemzedékéhez tartozott. Életrajzának több adata ismeretes. Kiragadunk egy párat. Fia volt Gyalai Menyhért, némai (Szolnok-Doboka megyei) unitárius papnak, aki 1593-ban az unitárius egyház legfőbb szervének, a consistoriumnak, tagjaként szerepel s székely címeres pecsétet használ. A fiára, Sámuelre vonatkozó első adat 1612-ből való, amikor egyik prédikációját mint Tarcsafalva (Udvarhelyszék) prédikátora írja alá. 1618-ban Ders prédikátora. 1626-ban újra Tarcsafalván működik. Papi működésének befejezése után Benczédre, felesége birtokára vonult vissza és ott 1645-ben Rákóczi György vallatóparancsának végrehajtásán fáradozik. Két fia volt, akik Benczéd-ben megalapítói lettek az eleinte Gyalai alias Pap, ma Gyallay-Pap néven szereplő nagyon kiterjedt székely gazda-családnak.

Gyalai Sámuel munkáinak kéziratos gyűjteményét az Erdélyi Múzeum kézirat-tára őrzi. A gyűjteményben Sámuel pap szerzéséből nagy kötetnyi prédikáció, ima, halotti búcsúztató, egyháztörténeti följegyzés maradt ránk. A beszédek erkölcsi tanításokat, bibliamagyarázatokat, az erdélyi hazafiságra serkentő intelmeket tartalmaznak. A hitvitázó elem hiányzik belőlük. Ez érthető is, hiszen akkor az unitárius vallással szemben a református szellemű kormányzat türelmetlen volt, s nemcsak a könyvnyomtatás, de a szószéki megnyilatkozások terén is szigorú cenzurát gyakorolt.

Sámuel pap egyik beszédében mégis váratlanul türelmetlen hangok csattannak föl... no nem a református, hanem a pápás atyafiak ellen. Idők jele! Mikor ugyanis ez a beszéd az aláírás szerint 1626-ban Tarcsafalván elhangzott, Erdélyben már erősen érezhető volt az engedékenységi, amelyet Bethlen Gábor magasabb politikából az ellen-reformáció s ennek vezetői: a jezsuiták iránt tanúsított. A mondott évben a magyar jezsuiták legmozgékonyabb embere: Káldi György személyesen is megjelent Erdélyben. A jezsuiták rendházaiban, iskoláiban, egyházközségeiben, ezek közt a Tarcsafalva közelében levő Székelyudvarhelyen is lázas tevékenység indult meg a régi lelki hatalom visszaszerzésére.

A jezsuiták fontos térítő eszköze volt a színielőadások rendezése. A jezsuita dráma történetéből tudjuk, hogy farsangkor világi témájú darabokat, vígjátékokat is illesztettek a műsorba. Gyalai Sámuel a térítő célzatú katolikus színielőadások ellen irányozza szóbanforgó beszédét. Az előadásoknak egyik külsőségét választja támadási célpontul, azt tudniillik, hogy a darabok női szerepeit is átöltözött férfiak játszották.

Az alapigét úgy veszi föl, hogy az öt megbotránkoztató eljárást a biblia szavai is megbélyegezzék.

Az alapigével kapcsolatban egy művelődéstörténeti érdekesség is jelentkezik. Gyulai Sámuel a Károlyi-biblia megjelenése (1590.) után harminc évvel a tarcsafalvi kis gótikus templomban a katolikus Vulgatából latin nyelven közli az alapigét, s maga fordítja le, illetőleg magyarázza meg híveinek a latin szöveget.

Az alapige Deut. XXII. szerint így hangzik: „Non induatur mulier veste virili. Nec vir utatur vestimento mulieris, quoniam abominatio est Domini Dei tui, qui ita fecerit.“ A magyarázatot bővebb szóval így adja meg a pap: „Te eleőtted az azzony allat ferfiui ruhában, süvegekben fegiverekben fel neölteozzek. Se az Ferfiu az azzoni allat ruhaiat szokniaiat es egib eolteozetet rea ne vegye, azokba ne iarion ne Jaczodjiek ne setallion se eiel se nappal.“

A beszéd szerint az igében Istennek szigorú törvénye jut kifejezésre. A prédikátor régi példákkal igazolja, hogy „eleitől fogva sok gonoszságok, fertelmességek leöttenek effle ruhaknak meg Valtoztatasabol.“

„Mit mivelnek a papas attiafiak Vallions meg tarttiak e ezt az magossagbeli Istennek teorveniet? Nem mert Comediakat vitaculumokat szerze, meliben az Iffiakat Azzoni allathoz illendo ruhakban feleoltztetik es minek eleotte az Balvaniok eleot miset mondanak es iol lagnak az otan az iateknak esnek...“

„Nilvan valo dolgok am ezek oh megvakult Erdély, oh siralomra szallando Erdély! Megis iatek kell a megvakult pápa fiaknak, megis rea fut mintha ostorral hajtanak az népet az tilalomra.

Jay, Jay azoknak az kik ezkeppen botrankozasokra viszik az nepet. Volnának bizon példák eleottünk mint Jara az Georog Imperium.

De ne meniünk mezze, nem de Iziben esek e Magyar Orszagnak az sok Comedia Jadzás az sok farsangolás az sok all orczakban való bolondoskodás.

Iziben esek bizoniara Pestnek Budanak Esztergomnak Solimosnak, Feiervarnak. Vallions kel vala az iatek mikor az varosok megvetele utan megkeőzeőreüllik az fegivert es el elutek az Biraknak polgároknak feo embereoknak, Iffiaknak egihazi Embeőreőknek feieket.

Bizoni io dolog volna méltó es illendo ha be raknok szivünkben ezt az magassagbeli Istennek Torveniet es az mellett valo Sulios fenieteket, mert itt is falunkban lattak am cziak nemeli napokban is oly farsangolasokat, kikrol ha le vontak volna ruhaiokat sokkal kulombeknek talaltattak volna annal az minek ruhaia mutatta vala eoikeot.“

Ime, a regelésnek — ottan farsangolásnak — az evésnél, ivásnál magasabbrendű, szellemi műveletei: alakos, álorcás bolondoskodások, zenés felvonulások, táncok, torolások, gúnyt űzések, ijesztgetések, jelképes párviadalok, játékok föl egészen a komédia-játszásokig, amelyekre úgy tódul az erdélyi magyar nép, mintha ostorral hajtanák.

GYALLAY DOMOKOS

Szakácsok. Szakácsaink elnevezését a legrégibb adattól a XVI—XVII. század fordulójáig vizsgálom meg. A kor meghatározásánál az utóbbi időpontot a következő megfontolások alapján választottam: szakácsokról csak ott lehet beszélni, ahol nagy mennyiségben történik a főzés. Így a középkorban, a feudalizmus korszakában a fejedelmi, főúri, főpapi konyhákon és a katonaságnál van elsősorban komoly funkciójuk. A XVII. század elejére kialakultak a vizsgált kifejezések, t. i. teljes egészében kialakult a fejedelmi stb. konyhák elrendezése. Természetesen célom nem elsősorban

a főúri szakácsok elnevezésének vizsgálata, de kiinduló pontnak ezt kellennem, sőt az anyag természeténél fogva végső fokon fejtegetésem ide torkollik.

A feudális gazdálkodás révén oly fényűzés folyt az említett konyhákon, hogy nagyobb számú konyhaszemélyzet nélkül nem lehetett volna a napi sütés-főzést lebonyolítani. Példa rá egy ebéd vagy vacsora:

„Anno 1603. 8. Januarii.

Consignatio ciborum.

(e b é d)

1. Kappan tiszta borssal.
2. Tehénhús petreselyemmel.
3. Kacsa sütvé.
4. Nyúl gyümölcsös lével.
5. Hal sóba.
6. Lúd ispékkal.
7. Disznóhús tormával.
8. Barányhús eczettel, sályával.
9. Csík káposzta levébe.
10. Savanyó káposzta tehénhússal.
11. Tehénhús pecsenye.

.....

14. Kappan sütvé.
15. Tehénhús pecsenye.
16. Tejes éték vajba.
17. Vánkos fánk vajba.
18. Császármadár sütvé.
19. Borjúhús pecsenye.
20. Káposzta saláta.

Consignatio ciborum.

(v a c s o r a)

1. Kappan törött lével.
2. Borjúhús éles lével, lemoniával.
3. Barányhús eczettel, sályával.
4. Csuka káposzta levébe.
5. Borjúhús lemoniával.
6. Disznóhús fekete lével.
7. Óz czimer sütvé.
8. Lúd tiszta borssal.
9. Csuka sóba.
10. Tehénhús petreselyemmel.
11. Veres káposzta tehénhússal.
12. Ludas kása.
13. Csík sóba.

(Radv: Szak. 343—4.)

De a legegyszerűbb ebéd sem volt kevesebb 6 fogásnál és a vacsora sem 10-nél.

E munkák elvégzéséhez a személyzet között azután a szakácsmesterségben való jártasság szerint rangsor alakult ki, melyet KÖVÁRI LÁSZLÓ „A magyar családi és közéleti viseletek és szokások nemzeti fejedelmek korából” című munkájában (Pesten, 1860.) röviden és világosan összefoglal: „[a fejedelmi udvarban] konyha személyzet. Ilyen egy fő és al-konyhamester, egy fő és al-borsoló, kik inkább csak szervezők és rendezők; ezek alatt áll 10—14 szakács, 4 konyha-ajtón-álló, 6—7 konyhasáfár, s 12 darabont, elegyes név alatt.” (851.)

A szakácsok elnevezése először a főző lehetett. Ez az alak egy főző ember vagy valami ehhez hasonló alakulatból tapadás útján főnevesült. Bár adataim elég későiek, a szakács-csal egyidejűek, mégis úgy gondolom, hogy ezek az adatok korábbi állapotot tükröznek. Íme:

1436: „Stephanus Fezew [a. m. főző²?]“ | 1468: „Stephanus Fewzew“ | 1469: „Ladislau Fezew“ | 1470: „Michaele Fewzew“ | 1487: „Osualdo Fewzew“ | 1509: „Dominico Fewzew“ (Oklsz.). A NySz. pedig ezt idézi: „Csanki István főző béri: Három sajt, három gomolya“ (MonTME. I, 291) és 'coqua' jelentéssel: „Az mineműt küldött kd, bizony az főzők is szebbet viselnek nálunk“ (LevT. II, 280). Vö. még C. és MA.³

Ennek a szónak a jelentése később tárgulni kezdett. Vö. az Oklsz.-beli adatokat: égettbor-, pálinkafőző, sófőző, sörfőző. A szakács szót pedig elég korán átvettük (első adat talán 1138/1329., biztosan 1240 k.). Ezért ez az utóbbi — mivel szűkebb értelmű volt — kiszorította a főző-t, az eredetibb kifejezést.

Így a főzéssel foglalkozó személyek neve a mai napig is ismert és használt *szakács* szóból indul ki.

A *szakács* valamely szláv nyelvből való. Vö. például egyházi szláv *sokačъ* 'ua.'; megfelelője a szlovénben is. (SzófSz.)

Első adat talán 1138/1329: „*sacas*“ szn. (MonStrig. I, 96). — 1240 k.: „*villa ciuilium castri Zakac... civiles castri Zakac*“ (PRT. I, 786) | 1286: „*Terre sue Zakach uocate in comitatu vesprimiensis existensis*“ | 1354: „*Laurencium nomine dictum Zakach*“ | 1371: „*Terre sue Zakach alio nomine Nadzeg nuncupate in Comitatu Wespri-myensi existensis*“ | 1332: „*Terra Zakach*“ és 1372: *Zakachy* Veszprém m. (CsÁNKI III, 251) | 1385: „*Jacobi de Kysszakach... Naghzakach hn... Ladislao dicto Bakator de Nogzakach*“ | 1405: „*Ladislai Zakach*“ | 1414: „*Dominicum dictum Zakach*“ | 1426: „*Georgio Zakach*“ (Oklsz.) | 1437: „*Paulus, filius Pauli de Zakach*“ (MNY. IX, 133) | 1468: „*Paulus Zakach*“ | 1478: „*Laurencius Zakach*“ | 1481: „*Galli Zakach... Gregorio Zakach*“ | 1509: „*Alberto Zakach*“ | 1516: „*Emerici de Zakach-kewlked coci et famuli sui... Emerici Zakach*“ | 1524: „*Andree Zakach*“ (Oklsz.).

SchlSzój.: „*Cocus: zakach*“ | GyöngyTör.: „*Ambro: ...Jo Szagath, ky Io Iszw etketh tud főszny*“ | SzikszF.: „*Popino: Varos szakaczya*“. Többi szótárunkban is előfordul.

A Radv: Szak. 12, 17, 33, 148 lapján és a Radv: Udv. 126 lapján is találhatók szakácsok. Van egy *német szakács* is itt (Radv: Udv. 126).

Van még *főszakács*, *szakácsmester* és *parasztszakács* is, melyre később visszatérek.

Adataink gazdagsága a név elterjedt voltáról tanúskodik. Legtöbbje személynév. Hogy tábori szakácsok is lehettek, arra közvetve bizonyítékot ad Thurzó György két levele: 1594: „*Szakach* Balintot haza bocsátottam hozzád, hogy legyen mégis, édes szívem, ki kedved szerint főzni“ (I, 79) | 1601: „*az otthon való szakács téisztából való étkeket készíthet*“ (II, 16). T. i. Thurzó György akkor a törökök ellen harcolt, táborból írja levelét feleségének. De ez az adat, főleg az 1594-i, azt is bizonyíthatja, hogy a főuraknak még a táborban is külön szakácsuk volt.

Általában pusztán a *szakács* szóval jelölik azt a személyt, aki főz, akár vagyonosabb, akár kevésbé vagyonos rétegnél áll szolgálatban. A szakácsok közül ezek tették ki a legnagyobb számot a királyi, fejedelmi és főúri udvarokban. CsÁNKI Dezső „*I. Mátyás udvara*“ című tanulmányában a következőket írja: „*Mátyás főszakácsmestere a somogy-megyei Nagyszakácsi községből való. S a többi királyi szakácsok között is több Kis-Nagy- vagy Külső-Szakácsi-ból származott köznemest találunk*“ (Századok 1883: 541.) FOGEL JÓZSEF szerint II. Ulászló szakácsai is innen, vagyis „*a somogy-megyei Nagyszakácsi-ból, Vidből és Szakácskölkedből kerültek ki. Az idevaló lakosság, mint királyi cselédnép, így adózott*“ (II. Ulászló udvartartása. 1913. 137.) — Thurzó György fentebb idézett adatai bizonyítják, hogy a fejedelmi udvarokon kívül is fontos szerepük volt a szakácsoknak. Sőt az utazásnál is. Világosan mutatja ezt a következő adat: 1597: „*az nap Malackára jühetnétek hálni... ebédet evém Stomfán. Hiszem egy paripán egy szakácsot elől küldhetnétek Stomfára*“ (Thurzó Gy. Lev. I, 212). Ugyanezt jegyzi meg CsÁNKI is (i. m. 542): „*A király ha székhelyéről eltávozott, vitt magával szakácsokat is*“.

A kevésbé vagyonos rétegek szakácsait nem tudjuk pontosan kimutatni. Kétségtelen, hogy voltak, szótáríróink erről tanúskodnak. Ellenben a Radv: Szak. *paraszt szakács*-a ne tévesszen meg bennünket. Nyilván nem 'szakács a parasztnak'. Erről a feudalizmus korszakában az agyonsanyargatott jobbágyoknál szó sem lehet! Az idézet így szól: „*[tyúknak] az torkát ne messd meg, az mint az paraszt szakácsok szokták*“ (157). Ez semmi egyéb nem lehet, mint csupán tulajdonságjelzője az ügyetlen vagy egyszerűbb konyhán dolgozó, kevésbé képzett szakácsnak.

Radv:Csal. I, 439 szerint a szakácsok a következőkép jutottak el mesterségük legalacsonyabb fokától a legmagasabbig: „Növendék szakács, úgynevezett *szakácsinas* mindenik mester mellett volt egy-egy... Midőn már meglehetősen tudtak főzni, mesterlegényekké lettek; közönségesen ekkor már szakácsoknak nevezettek, de a mesteri fokozatot még csak később, teljes kiképzés után nyerték. A szakácsmesterek javából váltak azután ki a főmesterek.“

Ezt a rangsort következőkép jelöli meg nyelvünk:

A *szakácsinast* a *gyermek* és *deák* szóval: 1552: „Nicolao puero *zakac gyermek*“ (OkI Sz.) | Radv:Szak. 11: „ostya *sütő deákok*“. De már *szakácsinas* is (Radv. Szak. 233).

A *mesterlegényt* így: Radv:Szak. 11: „Az főmester mellé annyi *mesterlegényeket* állass, az mennyi elegendő leszén“. Talán még így: 1554: „Az ket *szakacz legennek*“ (OkI Sz.), bár a szótár egyszerűen csak 'administer coqui'-nak értelmezi.

A *mester* kifejezéssel lépten-nyomon találkozunk. Így GyöngyTör.: „Archicoquus: princeps coquorum: *Szakachoknak mestere*“ | „Archimagirus: princeps et magister conquorum qui coquine pre est: *Szakachoknak mestere* konjhahos lato saphar“ | Radv:Szak. 66: *szakácsmester* | 183: „Mi magyar *szakácsmesterek*“ és Radv:Szak. 11 vagy pl. ez az adat: Radv:Csal. III, 62: „Azon idegen *szakácsok* névsora, kik gróf Thurzó Borbála lakodalmi ünnepélyén főztek 1612. Domini Stanislai Thurzó, Matthias *mester*. György *mester*. Ferencz *mester*. Sebestyén *mester*. Fankus. — D. a Kolonich, György *mester*. Pál *mester*. — D. a Rewa, Pál *mester*. — D. cancellarii Benedek *mester*. Matthias *mester*. — D. Pálffy, Ágoston *mester*. — D. Bossnak, András *mester*. Item Lukács *mester*. — D. Beniczky, János *mester*. — D. Dóczy, coquus. — D. Pograny, János *mester*. — D. Biber, János *mester*. — D. Jakusich, Ádám *mester*. — D. Franc. Prini, György *mester*. — Dominae Relictae Pongracziane, György *mester*. Quibus adjecti...“ Pusztá *mester* megjelölés a Radv:Szak.-ben is (82, 135, 165, 277) található.

A RADVÁNSZKY említette főmestereknek, vagyis az irányító szakképzett szakácsoknak következő elnevezéseik voltak:

főszakács: C.: „archimagirus: *Fő szakács*“ | 1630: „Az *főszakács*“ (OkI Sz.).

főszakácsmester SZIKSZF.: „Archimagirus: *Fő szakaczmester*“.

főmester: Radv:Szak. 33: „*fű mesterek*“ | 11: „*fő-mester*“.

konyhamester: Radv:Szak. 66: „*konyhamester*“.

Funkciójuk a következőkből állott CSÁNKI szerint: „A királyi konyha élén a *főszakácsmester* állott. Az ő kezébe fizette le a királyi sáfár a többi szakácsok, kukták és szolgák salláriumát“. (I. m. 541.) THALLÓCZY LAJOS pedig ezt írja: „a tulajdonképeni udvar... után jön a házi személyzet... a fejedelem, és a fejedelemasszony étékfogói. Élükön állott a fő-konyhamester, ki az étkeket előre megkóstolta.“ (I. Apafi Mihály udvara: Századok 1878:425.)

Ezek voltak tehát a főúri konyha munkálatainak szervezői. Általános tudásuk mellett különlegesen is képzettek voltak, amit a RADVÁNSZKY-szakácskönyv e néhány sora is bizonyít: „megválogasd a főmestereket, kit meleg étékhez, kit hideg étékhez kit pástétomokhoz, kit vadaknak, madaraknak csinálásához, mondola sajtokhoz, biankákhoz, sültetekhez, sóba főtt halakhoz“ (11). — CSÁNKI szerint (i. m. 542) Beatrix királynének külön szakácsai is voltak. Ezek nyilván Beatrix olasz ízlése szerint főztek.

Mindezek a nevek férfiakra vonatkoznak. FOGEL JÓZSEF idézett cikkében, miután egy csomó személyzetet felsorol, ezt írja: „Nőcselétről nem tudunk“. NYÁRY ALBERT pedig „Az esztergomi érsekség és egri püspökség számadáskönyvei a XV—XVI. századból“ című cikkében (Századok 1867:382) így nyilatkozik: „Kivéven az egy Barbara udvari mosónét... más nőcseléd nem szolgált az érseki udvarnál“. FRAKNÓI VILMOS szerint „Általában nincs nyoma, hogy az udvarnál nő cseléd lett volna elfoglalva. E kor-

ban más európai udvaroknál is nők ki voltak zárva a szolgálatból.“ (II. Lajos és udvara: Budapesti Szemle 1876: 395.) RADVÁNSZKY is azt mondja, hogy „Nagy házakban szakács-asszonyok ritkán fordulnak elő“ (Radv: Csal. I, 440). Ez érthető. A szakács-ság mesterség volt, ahogy nevük is mutatja. Abban az időben pedig nő „mester“ nem lehetett. (Természetesen ez nem jelent céhbe tömörülést. Céhük nem volt, de fejedelmi, nagybírói udvarba kerültek össze, ott tanultak, és ott tehettek le valamiféle vizsgát, készíthettek egy-egy gyönyörű tortát vagy pecsenyét.)

De nem mindenütt főztek csupán csak férfiak. THALLÓCZY LAJOS I. Apafi Mihály udvaráról írva a következőket említi meg: „A cselédségben: a béresek mellett van a tehénpásztor, a tyukász, vagy tyukásznő, a kertész, a sütő, s a cselédeknek főző asszony“ (Századok 1878: 417).

Úgy gondolom, hogy ezekről a szakácsnőkről emlékezik meg MA.³, amikor a következő adatot veszi fel szótárába: „Focária: ... Szakacsaßony, Főzőkonyhas Leány. Agyas“. Ez az adat rávilágít arra is, hogy ezek a nők a legnehezebb, legmegalázóbb szerepre vállalkoztak, amikor az alsó cselédség sorába álltak.

De MA.³ többi adata csupán tükröszó. Így az „Artofta: ... Sütő aßony“ | „Sütő ne: Piftrix“ | „Furnária: Kinyer fűtő asszony“. Sőt még ez az első pillanatban kedvezőnek tűnő adat is: „Coquula: ... főzőcske, Főző aßonyka, fűtő Leánka“. T. i. ez párja a „Coquulus: ... Szakaczocza“ adatnak. MOLNÁR ALBERT a „Cócotor: Főző“ alakból formálta a Szakácsocska mintájára a főzőcske alakot. A főzőcske pedig sohasem jelentett 'szakácsnő'-t. Ez legfeljebb a konyhában dolgozó feleségekre utalhat.

Összefoglalva: Eredetileg a szakács nyelvi kifejezése a főző lehetett. Jelentésének tárgylása után ezt a szót azután kiszorította a szűkebb — mondhatnók — egyértelmű szakács szó, amely a szakácsok későbbi rangsorolásánál az elnevezések alapjává vált. Majd e nevekbe belekerül a mester megjelölés is a mesterségbeli tudás fokmérőjeként. Az összegyűjtött adatok pedig támogatják a művelődéstörténeti kutatások során felfedezett tényeket: azt, hogy a középkorban a feudalizmus adta körülmények és az ebből folyó a korbeli európai divat következtében csak férfiak szakácskodtak. Ehhez még hozzáfűzném azt, hogy véleményem szerint a nő ebben a szerepkörben csak később, a polgári társadalomban tűnik fel. Ellenben e szerep csíráját már megtaláljuk a cselédségnek főző asszonyban.

REJTŐNÉ HUTÁS MAGDOLNA

Fizet. Ennek a szónak az eredetéről két nézet ismeretes. Az egyik BUDENZÉ, aki szerint szavunk a *fűz* 'anheften, verbinden' igéből származik, a *-t* végzet pedig műveltető képző; a másik MUNKÁCSIÉ, aki ezt az igénket az oszét *féd-, fíd-* 'fizet' igéből származtatja (I. EtSz.). BUDENZ magyarázatát az EtSz. kétkedéssel fogadja, BÁRCZI meg sem említi (SzófSz.), viszont MUNKÁCSI magyarázatát többen is ismétlik (SKÖLD, OssLehnw.; FOKOS: NYT. LXIV, 81; MOÓR: NYT. LXX, 126), s még BÁRCZI sem idegenkedik tőle (SzófSz.), holott GUSTAV SCHMIDT ezt a magyarázatot nem tartja elfogadhatónak (I. EtSz.). Az is megnehezíti ezt a megoldási lehetőséget, hogy az oszét szónak nincs rokonsága a környező nyelvekben. Az EtSz. nem nyilatkozik a MUNKÁCSITól származó magyarázat helyes vagy helytelen voltáról, a BUDENZ-féle magyarázathoz is csak azt helyesli, hogy a *-t* végzet a szóban műveltető képző.

Véleményem szerint BUDENZ járt a helyes nyomon, csak hogy nem ott kereste a megoldást, ahol kellett volna. — Ennek megértése végett vissza kell tekintenünk a Szovjetunió délkelet-európai részén annak idején lefolyt prémkereskedelemre. Köztudomású, hogy a steppelakók (köztük magyar őseink is) használati tárgyakért (fegyver, ruha stb.) állatbőrt, főleg mókus- és rókabőrt adtak a görög, arab, perzsa stb. kereskedőknek. Egy-egy ilyen csereüzlethez természetesen nem egyetlen darab állatbőr kellett,

hanem nagyon sok. Ezt tükrözi a következő osztják szó: *vaszjugani lārk'v' k'ērā* 'oravannahka-kimppu, jossa on sata nahkaa (száz darabból álló mókusbőrcsomó)' (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 421b)*¹. A steppelakók, hogy a sok állatbőrben hiba ne essék, az állatok orrlyukán keresztül húzott zsineggel fűzték őket egymás mellé. Erre utal a következő osztják szó: *tremjugani k'ārā* 'Bündel Fische od. Fleisch, (durch die Nasenlöcher auf ein Seil gezogenes) Fellbündel (von Eichhörnchen, Füchsen' (uo.)*. A fenti osztják szó jelentései még: 'Bündel (Fische, Pelze); Reihe (Schlitten)' (STEINITZ, OstjWb. 78); 'aufgerichtetes Bündel von Fellen u. a. Gegenstände in bestimmter Zahl' (STEINITZ, Ostj. Volksdichtung II, 204)*.

A steppelakó tehát, ha valamelyik használati tárgy megtetszett neki, kioldotta csomóját, hogy az árát megadhassa. Erre mutat a következő osztják szó: *sōyāptatī* (kazymi-osztják) 'losmachen (Zugnetz, Seil); bezahlen, begleichen (eine Schuld)' (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 838b). Itt ma már természetesen hálónak, kötélnek megoldásáról és adósság megfizetéséről van szó, de könnyű elképzelnünk, hogy ez a szó valamikor az állatbőrök kioldását és a velük való fizetést is jelentette. A latinban is a *solvo* 'old; fizet' szó világosan megmondja, hogy az ellenértéket leoldották és úgy fizettek. — A steppelakók nemcsak fegyvert, ruhát vettek az állatbőrökért, hanem gyűrűket, gyöngyöket is. Erről beszélnek a következő adatok: kamini osztják *kār* 'Bündel von Kringeln (auf eine Schnur gezogen)' (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 421a)*; *kār* 'nauha l. vyö, johon jotakin esim, sormuksia on pujotettu (szalag vagy öv, melyre pl. gyűrűket fűzték fel)' (PAASONEN—DONNER, OstjWb. 73); krasnojarszki osztják *karttā* 'auf einen Faden od. eine Schnur (Perlen), auf ein Rutenband (Fische usw.) fädeln' (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 421b)*; nizjami osztják *kārattā*, kazymi osztják *karattī* 'auf eine Schnur od. ein Rutenband ziehen (Felle, Fische, Perlen)' (uo. 422a)*. Idevonhatjuk a zürjén *pysalny* (*pysavny*) 'einziehen, einfädeln, aufreihen, hindurchstecken, besetzen (mit Perlen)' (WIEDEMANN 265) szót is.

A magyar *fűz*, *fiz* igének ilyen jelentéseit is ismeri az EtSz.: 'cérnára, fonálra, kötélre, madzagra, selyemszálla, zsinigre egy sorba helyez (gyöngyöt, dohánylevelet, paprikát stb.)'. Tudjuk, hogy valaha a pénzdarabokat is, ha át voltak lyukasztva, egybefűzték s a nők nyakékül is használták.

A *fizet* (alakváltozata *fűzet*) igét e szerint a mai magyar nyelvben így kellene mondanunk: *fizet* (*fűzet*): a vevő ugyanis kioldotta a megfelelő mennyiségű bőrt és felfizette, felfűzette az eladóval. A *fizet* (*fűzet*) ige valóban a *fiz* (*fűz*) 'anheften, verbinden' ige származéka, -t végzete pedig műveltető képző, amint ezt már sok évtizeddel ezelőtt BUDENZ tanította.

A szláv *платить* 'fizet' igét az etimológiai szótárak (MIKLOSICH, HOLUB, BRÜCKNER, MLADENOV, PREOBRAZNSKY) a *плать* 'folt' szóból származtatják, de a 'folt' és a 'fizet' jelentések közötti összefüggésről nem beszélnek. Azt hiszem, a 'folt' jelentésen a régi világra vonatkoztatva 'állatbőr'-t kell érteni: egyetlen darab állatbőr (mókus- vagy rókabőr) csak akkora volt, mint a mai ruhán egy folt.² E szerint a szláv *платить* ige eredeti jelentése ez: '(darabonként) állatbőröket ad'. Hasonló szemlélet van a mordvinban is: *pandoms*, *pandāms* 'flicken, ausflicken; zupropfen, -stöpseln; zahlen, bezahlen; vergelten' (PAASONEN, Mordw. Chrestomathie 105).

¹ A *-gal jelzett adatokra FALUDI ÁGOTA hívta fel a figyelmemet.

² Szerintem ez esetben éppenséggel nem kell a 'kis darab' értelemből kiindulni. A *fal* ~ *fol* igenévszóval összekapcsolható *folt* eredetibb jelentésű egyszerűen 'darab, rész' vehető fel a magyarban s hasonlóan egyéb nyelvekben is. (Vö. PAIS: MNy. XXVII, 244. — P. D.)

Küld. Címszavunkat a SzófSz. ismeretlen eredetűnek mondja. Ilyennek fogadja el a szót újabban PAPP LÁSZLÓ is (MNny. VI, 90).

Régibb nyelvészeink közül többen megpróbálták a szó eredetének megfejtését. DANKOVSKY szerint az alapszó *kül* 'külső' (589). KASSAI ugyancsak a *kül* szóból magyarázza *-ít ~ -t ~ -d* képzővel (III, 245). CzF. szerint az alapszó a *kel, köl* ige, a *d* végzet pedig azonos a műveltető *-t* képzővel (III, 1227). BUDENZ nem tartja a szó *d* elemét műveltető képzőnek, mert a műveltető képző *-t* és mindenkor az is marad (pl. *kelt, olt, bont, ront, hint*), tehát a *kül-* igetőben kell lennie a műveltető jelentésnek, a *-d* pedig szerinte gyakorító képző; magát a szót finnugor 'vetni, szórni' jelentésű szókkal veti egybe (MUSz.). BUDENZ magyarázatát elfogadja SIMONYI is (NyK. XVI, 242, TMNy. 122).

A *küld* szó változatai a régi nyelvben *köld, keld, kild* (NySz.; PAPP LÁSZLÓ: i. h.; LOSONCZI: NyK. XLV, 68, 97, 110, 215, 252). LOSONCZI megjegyzi, hogy *küld* szavunk még a XVI. században is nagyrészt *ö*-vel hangzott. Ezek az alakváltozatok, támogatva LOSONCZI megállapításával, arra indítanak, hogy az alapszót a *kel* (alakváltozatai: *kél, kél, köl, kil*, vö. NySz.) igében keressük, ahol CzF. is kereste.

Most már csak az a kérdés, milyen képző a szó *-d* eleme. Gyakorító képzőnek nem mondhatjuk, mert a *kel ~ kél* igével szemben a *küld* nem gyakorító, hanem műveltető jelentésű. A NySz.-ban is csupa átható jelentésű adataink vannak: *küldé ötet; engem azért küldött; a véneket küldik hozzája* stb.

Az imént mondtam, hogy a *-d* elemet nem tarthatjuk gyakorító képzőnek. S ez a *-d* képző mégis gyakorító képző, de olyan, amelynek lehet műveltető szerepe is. A *-d* képzőnek erre a szerepcseréjére más adataink is vannak:

Feled. Az EtSz. és a SzófSz. ismeretlen eredetűnek mondja. SZINNYEI csak annyit mond róla, hogy a *fele-* alapszóból való, melynek másik származéka *felejt* (MNy. XXII, 234). A régibb nyelvészek (DANKOVSKY szerint *fel-ejt*-ből való, KASSAI II, 177 szerint *el-fed*-ből) közül BUDENZ magyarázata méltó a figyelemre, mely szerint a *-d* elem a szóban azonos az *-at, -et* műveltető képzővel (NyK. IV, 157); de a finn *pelasta-* 'solvere (vinculum), liberare' szóval való egybevetését (MUSz.) nem tarthatjuk helyesnek, habár MUNKÁCSI elfogadja (NyK. X, 104). Figyelmet érdemel CzF. megjegyzése is, hogy a szó „azon kivételes igék közé tartozik, melyek *-d* (*-ad, -ed*) képzővel nem önható, hanem átható értelműek, mint *ragad, fogad*“. Itt van tehát egy szavunk, mely átnemható szerepű *-ad, -ed* képzővel (mint *gyúl: gyullad, él: éled*; névszóból: *lyuk: lyukad, éber: ébred* stb.) átható jelentésű, nemcsak a régibb és a mai nyelvben, hanem már a HB.-ben is: *feledeve*. Pedig ennek a *feled* szónak van műveltető alakú párja is: *felejt*. Egyébként azt hiszem, hogy a *feled* ige alapszava a *fél* 'halb; Hälfte' névszó. A *fél* származéka többek között a *felel* ige is, melyben a következő szemlélet van: két *fél* áll egymással szemben, az egyik *fél* beszél (*felel*), a másik *fél* is beszél (*felel*). Valamit megígérttem vagy szándékomban volt tenni: az egyik *fél* én vagyok ígéretemmel vagy szándékommal, a másik *fél* az, akinek megígérttem valamit, vagy amit meg akartam tenni. Közben azonban cserbenhagyott az emlékezőtehetségem és az ígért, a szándék csak az egyik *fél*-nél (nálam) maradt.

Szenved. Eredete ismeretlen (SzófSz.). Erre a szóra a NySz. csupa átható jelentésű adatot közöl, pl. *míg szenvedlek titeket; szenvedni a dicsőítést*. Ez is olyan ige, melynek átnemható szerepű *-ed* képzővel átható jelentése van.

Tagad. Eredete ismeretlen (SzófSz.). A NySz. erre a szóra is csupa átható jelentésű adatot közöl (pl. *tagadja a fizetést; az feltámadást tagadják*). Ez is olyan igénk tehát, amilyent a *feled, szenved* szókban láttunk.

Vannak olyan *-ad, -ed* képzős igéink is, melyekben világosan felismerhető az átnemható és az átható jelentés:

Enged. Eredete ismeretlen (EtSz., SzófSz.). Jelentése a HB.-ben átnemható: *engede ördög intetvének*, de más adataink is vannak az átnemható jelentésre a NySz.-ban, pl. *én ő akarátjoknak engedvén felállok*; viszont sok adatunk van az átható jelen-
tésre is, pl. *engedd neki te palástodat is* (NySz.; Nyr. XXXVII, 299).

Fogad. Az alapszó *fog* 'fangen'. Az *-ad* képző eredetileg átnemható szerepű volt, pl. *fogadván szent lélektől* (NySz.); de egyúttal átható szerepet is betöltött, pl. *fogadván ötet koronákkal és dícséretekkel* (NySz.).

Ragad. Eredete ismeretlen (SzófSz.). Ennek a szónak a jelentései: 1. 'anhanger', pl. *én nyelvem én inyeimhez ragad* (NySz.); 2. 'wegnehmen', pl. *ragadá ő fején üstökét* (Ny Sz.).

Támad. Eredete ismeretlen (SzófSz.). A régibb nyelvben csupán a *megtámad* alak átható jelentésű, de a *támad* szóalak csak átnemható (vö. NySz.; NyK. XLIII, 191). A mai nyelvben a *támad* szóalak lehet átnemható jelentésű is: *az ellenségre támad*, átható jelentésű is: *az ellenséget támadja*.

Feltételesem ide vonhatjuk az *áld* szót. MÉSZÖLY (Nép és Nyelv III, 161–83) ugyanis meggyőzően kimutatta, hogy *áld* szavunk az *alkalom*, *alkonyodik*, *alkuszik*, *álgýú* (*ágyú*) 'eszköz' szókkal együtt az *al*-, *ál*- alapszóból való, s ennek eredeti jelen-
tése 'egyezséget köt az istenséggel'.¹ Ha az alapszó jelentése 'egyezséget köt', akkor a *-d* képző a szóban gyakorító képző. De ha az eredeti jelentés 'egyezségre lép', akkor a *-d* képző gyakorítóból lett műveltető képző.

A *-d* képzőn kívül van egy másik gyakorító képzőnk is, melynek szerepe művel-
tető. Az *-l* mint gyakorító képző: *sujtol*, *hatol*, *dűlőngöl* stb., s mint műveltető szerepű képző: *aszal*, *forral*, *fagylal*, *növel* stb. Ez utóbbit — elkülönítve az *-l* gyakorító képző-
től — mint külön *-l* műveltető képzőt tárgyalják, így SZINNYEI is (NyH.⁷ 62, 73), mert van finnugor *-l* gyakorító képző és *-l* műveltető képző. Nem lehetetlen, hogy a két finn-
ugor képző azonos egymással, s az eredetibb a gyakorító szerepű képző.

JUHÁSZ JENŐ

Pulyka. A pulyka (*Meleagris gallopavo*) amerikai szárnyas. A vadpulyka Mexikó-
ban és az Egyesült Államok déli részén ma is honos. Még jóval Amerika felfedezése előtt szelídítették meg Közép-Amerika lakói, és húst adó szárnyasként tenyésztették. Európába 1530. körül került, és először Spanyolországban honosodott meg (vö.: C. KELLER, *Die Stammesgeschichte unserer Haustiere*. Leipzig, 1909. 101; KAJ BIRKET-SMITH, *Geschichte der Kultur*. Zürich, 1946. 168; A. HOEBEL, *Man in the Primitive World*. New-York, 1949. 113–4).

Hogy Magyarországon mikor lett ismeretes, azt pontosan nem tudjuk, de neve már a XVII. század elején felbukkan. A NySz. adatai már meg is mutatják a szó mai
nyelvjárási változatait: *póka* Pázmánynál és Zvonaricsnál, *pulyka* Szentmártoni Bodó-
nál, Felvinczynél és Miskolczinál, *pujka* Bethlennél és Mikesnél. Ezek közül Pázmány, noha bihari születésű, működését a nyugati országreszekén fejtette ki,
és így ott ismerkedhetett meg a fogalommal és szóval; Zvonarics a nyugati ország-
részekről való; Bodó és Miskolczy műve Lőcsén jelent meg; Felvinczy, Bethlen és
Mikes erdélyiek.

Ma nagyjából a következő a szó alakváltozatainak elterjedése: a Dunántúl
nagy részén e háziszárnyasunk neve *pujka*, *pujka*, *póka*, *pulka*; a nyugati palócoknál
póká; a középső palócságban *pulyká*, *pulyka*; egyebütt *pujka*. A MTsz. is általában
a Dunántúlról és a nyugati palócságból közöl *póka* alakokat. A *polka* viszont csak egy
hiperurbanisztikus alak, mint az idézett helyből (Nyr. XVII, 567) világosan kitűnik.
Idéz a MTsz. még egy rosznyói *pulka* változatot is.

¹ Másképp PAIS, Áld—átkoz: MNy. XLVIII, 66—7. — A SZERK.

Szótáraink közül MA.-ben nincs meg, első szótározása PP.-nál: *Pujka* vagy *Pulyka* 'Urogallus, Tetrao, Gallus numidicus, indicus, Meleagris, Gallina Africana'. Ez a meghatározás a további kiadásokban is megmarad, csak a PPB.-kiadásokban 'ein Auerhahn, Indianer' német magyarázattal bővítve. Az 1801-iben azonban már új, pontosabb jelentés szerepel: *Pujka* vagy *Pulyka* 'Meleagris gallo-pavo, Truthuhn, das Kalkutische, indianische Huhn'. További szótári adatok: MÁRTON: *póka, pujka* és *pulyka*; KRESZNERICS: *pujka, pulyka*; SZD.: *póka, pulyka*; KASSAI: „*Pulya* vagy *Pulyka* (a' Hegyalján) vagy *Póka* (a' Duna mellékenn), *Pulyka-fi, Pusa* (mint a Lúd finak *Pipe, Pise* a' neve)“.

A szó eredetére nézve az egyik első megfigyelési kísérlet KASSAIÉ, aki hangutánzó-nak magyarázza. — MIKLOSICH a szlávból származtatja a magyar szót, összeveti a bolgár *pujku*, szerb *pujka*, horvát-szlovén (BELOST.) *puka*, magyarországi rutén *puľka*, *pujka* szóval, s a szláv szavaknak egy *puljka* alapalakját következteti ki (NYR. XI, 414). A *pulyka* szóról a NYR. XVI. évfolyamában hosszú vita alakult ki. ALEXI GYÖRGY a magyar szót a román *puica* 'pulyka, csibe, jérce' szóból származtatja (71). HERMAN OTTÓ jelentéstani okból nem fogadja el ALEXI származtatását. és hangutánzónak tartja a magyar szót (129—31). SZARVAS GÁBOR kétségbevonja, hogy állatnak lehet hangutánzó elnevezése, és az *ökör, kakas, tyúk* és *macska* szókra hivatkozik (169). PUTNOKY MIKLÓS vitába száll ALEXI-vel, és bebizonyítja, hogy a román *puicu* a *pui* 'csibe' kicsinyítőképzős alakja, jelentése 'kiscsibe' és sehol a románban nincs, és tudomása szerint nem volt soha 'pulyka' jelentése, mert a románban az állat neve *corcan, corcodan, corcotina* stb., ezért jobb híján MIKLOSICH származtatását fogadja el (181—2). HERMAN OTTÓ továbbra is fenntartja a hangutánzás lehetőségét, de mint esetleges átadóra a német *pockerl*-re is gondol (220—1). SZARVAS szerint „habozás nélkül MIKLOSICH véleményéhez kell csatlakoznunk, aki *pulyka, pujka, póka* szavunkat szláv kölcsönvételnek tartja“ (225). SZARVAS fölveti a kérdést, melyik szláv nyelvből való a magyar szó. A szlovák *pulák, puľka* szerinte azért nem jön számításba, mert a cseh-morva másképp nevezi az állatot, a rutének keletebbre fekszenek, semmint gondolni lehetne rájuk. Szerinte „a szerb *pujka*, valamint a horvát-szlovén *puka* kétségtelenül egy eredetibb *pulyka* formán alapszanak; s ennek képmása a mi *pulyka, pujka* szavunk“. A német *pockerl* szóból való származtatást nem fogadja el, mert ez a szó csak a magyarországi németek nyelvében és keleti osztrák területen él, valamint hangtanilag sem felel meg (vö. *nockerl* > *nokedli* stb.). A dunántúli *póka* változatot a *pulyka* > *pulka* (vö. *póka* > *kölcs*, *huldol* > *hóдол*) hangváltozással magyarázza. — A NYR. „*pulyka*-kötete“ óta azután nem igen bolygatták tovább a kérdést, a *pulyká*-t elkönyvelték szláv jövevényszónak. A SzófSz. óvatos megfogalmazása szerint is „alkalmasint valamely szláv nyelvből, vö. szerb *pujka* stb.“, de megjegyzi, hogy a szláv szavak eredete is tisztázatlan.

Nem tartom magam illetékesnek, hogy a kérdés szlavisztikai oldalát közelebbről megvizsgáljam, de elég feltűnő jelenségnek tartom, hogy a szláv nyelvek közül főleg a magyarral közvetlenül érintkező nyelvekben (helyesebben nyelvjárásokban) van meg a szó, így a ruténban, szlovákban, horvátban, szerbben. A szlovák szót SZARVAS nem szótárból idézi, mert a szótárakban általában a *morka* szót találjuk. Nagyon valószínű, hogy több szlovák nyelvjárásban megvan a *puľka* is, de ez nyilván magyar jövevény. A horvát-szlovén *puka* alakra MIKLOSICH csak BELOSTENEC 1740-ben megjelent Gazo-phylacium-ára hivatkozik. Hogy a szerb-horvátban nem olyan általánosan *pujka* ennek a háziszárnyasnak a neve, arra elég fellapozni az IVEKOVIĆ — BROZ szótár *pūjka* címszavát, ahol jelentésmegadás nélkül utal a *budija* szóra, és több helyen a *pulykának* a következő szerb-horvát elnevezéseit sorolja fel a fentiekén kívül: *pućka, pura, čura, čurka, indijota, intuša, misirka, purka*, a *pulykakakasra* pedig *pućak, puřin, budec, čurak, čuran, indijot, intulj, morac, tukac*. Ha fellapozzuk FILIPOVIĆ 1870-ben megjelent „Neues Wörterbuch

der kroatischen und deutschen Sprache“ című Zágrábban megjelent szótárát, ott a *Truthenne* címszó alatt a következő jelentéseket találjuk: *čura, pura, tuka, budija, misirka*; (ein junger T.) *čurka, puška, pučka*; *Truthühnenchen purič, čure, tuče, pure, budče*. Sajnos, nem ismerek olyan délszláv szóföldrajzi munkát, ahonnan meg lehetne állapítani, melyik szó melyik területen van elterjedve. A bolgárban is csak a nyugati bolgárban *пушка* a szárnyas neve, keleten *финъ, финтка* és *биба* a neve (Хр. Вакарелски: Изрази за примамване и отпждане на някои домашни животни. Сборник на Българската Академия на Науките XXXI, 24 [1937.]).

A fentiek alapján korántsem érzem olyan szükségesnek, mint SZARVAS GÁBOR, hogy „habozás nélkül MIKLOŠICH véleményéhez kell csatlakoznunk“. A szláv nyelvekben olyan magyargyanús alakok vannak sok egyéb és jóval elterjedtebb kifejezések mellett, hogy végeredményben sokkal valószínűbbnek látom KASSAI és HERMAN tán naivabbnak látszó magyarázatát: a hangutánzó eredetet, ha nem is olyan közvetlenül, mint a fentiek.

Szerintem ugyanis a *pulyka, pulka, póka, puška* a belső keletkezésű szavak csoportjába tartozik, ha nem is a hangutánzókéba közvetlenül, hanem az állathívogatókból és kergetőkből keletkezett szavakéba. Itt ismét vitába kell szállnom SZARVASSAL, aki (i. h.) kétségbe vonja az állatnevek keletkezésében a hangutánzás szerepét. Igaz, hogy ő az *ökör, kakas, tyúk* és *birka* szavakkal hozakodik elő, ezek valóban nem hangutánzók. Szép számmal lehetne azonban a háziállatok nevében hívogatókból keletkezett állatneveket is felsorakoztatni. Ha ki is kapcsoljuk a részben gyermeknyelvi szavakat (*paci, boci, coca, cica*) és a tájszavakat (*pislen, tuba, cibe, zsiba, papatyka* stb.), még mindig akad köznyelvi szó is, amely hívogatóból keletkezett: *liba, csikó, csibe, csirke* (vö.: KERTÉSZ: MNy. VII, 297; GOMBOCZ: MNy. VII, 353; BÁRCZI, A magyar szókincs eredete 19).

Ha megnézzük a *pulyka* hívogatóit és terelőit, már KASSAINÁL megtaláljuk a *pulyka* terelőszavát: „*pulj el!* interjectio abigentis gallo pavones“. Nem-tőrekedve teljességre, az ország legkülönbözőbb részeiből idézhetünk *pulykaterelőket* és hívogatókat. MÁRKUS MIHÁLY közli Nyíregyházáról, hogy a *pulykát pi-pi-pi* szóval hívogatják és *pulya-ha* szóval kergetik az ólba (Népr. Múz. Ért. XXIX, 446–7). BÖDEI JÁNOS szerint Zalabaksán a *pulyka* hívogatója *puly-puly-puly, pulyka ne, puli, puli ne* (Dunt. Szemle VII, 318). Valószínűleg a *pulyka* hívogatója (a szövegből ugyanis valószínű, de nem derül ki egészen pontosan) a Balaton-felvidéken ÉDES JENŐ szerint a *hápuputyi, puputyi* (NyF. 46. sz. 36). Magam csak a közelmúltban kezdtem érdeklődni, és így csak Heves megye két községéből, valamint Biharugráról van saját feljegyzésű adatom: Dormánd: *puly-puly-puly* vagy *puj-puj-puj* vagy *puty-puty-puty*; Tarnabod: *puly-puly-puly* vagy *puj-puj-puj* (mindkét községben *pulyka*, a fiatalabbaknál *puška* a szárnyas neve); Biharugra: *puj-puj-puj* vagy *puzsi-puzsi-puzsi*.

Gyermekekoromból emlékszem, hogy Lukácsházán (Vas m.) a *puli-puli*, másutt valahol ugyancsak a Dunántúlon a *puj-puj* hívogatót magam is hallottam.

Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy VAKARELSZKI (i. m. 23–4) a bolgár *pulykahívogatókról* térképet is közöl. A *nyü-nyü* hívogató csak Bulgária északnyugati csücskében használatos, egyebütt *nppp-nppp-nppp, zьд-зьду, дppp, лън-лън, финппп, ѓ-ѓ-ѓ-ѓ* stb. a hívogatója. Nem érv a *pulyka* szó állathívogató eredete mellett, de „per analogiam“ tanulságos, hogy a *pulyka* legismertebb német nevei közül a *Truthahn, Truthenne* első tagja hangutánzó, az északnémet *Puter, Pute* pedig a *put-put* hívogatóból keletkezett (KLUGE, EtWb.¹).

A dunántúli *póka, pulka* alakváltozat a *puli-puli* hívogatóból, a *pulyka, puška* pedig a *puly-puly, puj-puj*-ből keletkezhett, úgy mint a *csire, csiré*-ből a *csirke*. A megfelelő szláv szavak nagyrészt a magyarból való átvételek lehetnek, de az sem lehetetlen, hogy egyes nyelvekben ugyancsak belső fejlődésűek, mint a magyarban.

KÁLMÁN BÉLA

Örömmre szolgál, hogy a *pulyka* szó etimológiájára vonatkozóan KÁLMÁN BÉLAVAL — egymástól függetlenül — azonos eredményre jutottunk. Magam ugyanis a szót szintén magyar állathívogató magyar *-ka* képzős származékának tartottam és tartom. Ezt a nézetemet röviden jeleztem „A magyar szókészlet eredete” című 1952—1953. tanév II. félévi egyetemi előadásomban (vö. sokszorosított jegyzet 64), s bővebben is kifejtettem „Az *ly* hang története” című rövidesen megjelenendő tanulmányomban. — Nem akarom most megismételni sem az idézett helyeken tőlem mondottakat, sem KÁLMÁN BÉLÁNAK az enyémmel lényegében azonos okfejtését. Csupán egészen röviden utalok néhány olyan mozzanatra, ami KÁLMÁNNÁL vagy nem szerepel, vagy nem kerül eléggé előtérbe.

Először is azt említem meg, hogy *pulyka* szavunkra a KÁLMÁN jelezte adatoknál korábbi előfordulásúak is vannak: 1597: *Pokat* (HÁZI JENŐ, XVI. századi magyar nyelvű levelek . . . Sopron, 1928. 235); 1627: *puika* (Cs. BOGÁTS DÉNES, Háromszéki oklevél-szójegyzék. Kolozsvár, 1943. 64).

Hogy a *púj*, *púj ~ puly*, *puly* *pulyka*-, sőt tyúkhívogató szó milyen elterjedt nyelvünkben, arra a magyar nyelvterület egymástól távol eső helyeiről is sok adatunk van (vö. Nyr. IV, 184, VI, 284, VII, 93, XII, 477, XXVIII, 480, XXX, 493, MNy. V, 141). Az állathívogató szó hangutánzó eredete kitűnik nagyszámú magyar és magyarral érintkező idegen nyelvi alakváltozatából: magyar *púzs-púzs* és *púr*; szlovák *puty*, *puty*; hazai német *pul*, *pul*; stb. (vö. Nyr. VIII, 143, MNy. V, 93, 284).

A magyar *pulyka ~ pújka ~ póka ~ pulka ~ polka* alakváltozatok nem mehetnek vissza egyetlen közös előzményre. A *póka*, *pulyka*, *pújka* alakok viszonylag korán: a XVI. és XVII. század fordulója táján jelennek meg nyelvemlékeinkben, s tekintve, hogy a szárnyas a XVI. század közepénél korábban aligha kerülhetett hazánkba, az alakváltozatok közvetlenül nem igen függhetnek össze, nem igen eredhetnek egymásból. A képzés tehát különböző — de a hangutánzás jellegéből fakadóan rokonhangzású — állathívogató szavak alapján történhetett, s így a képzett szó mindjárt az indulásnál nyelvjárásonként változó hangalakot ölthetett. Hasonló módon: csupán az állathívogató szó hangutánzó eredetén keresztül összefüggő állatnevek szép számmal akadnak nemcsak egy nyelven belül, hanem több különböző nyelvben is. A magyar *csikó ~ csitkó* változatok például nem közvetlenül, hanem csak a *csi ~ csit* csikóhívó szón keresztül függenek össze; a magyar *réce*, szláv *raca*, román *ruță* szóalakok kapcsolata is feltehetően csak a hangutánzó eredetű kacsahívó szón keresztül lehetséges.

Hogy *pulyka* szavunk szláv megfelelői magyarból való átvételek-e vagy pedig független szláv belső keletkezésű alakulatok, az továbbra is nyitott kérdés. Én inkább az utóbbit látom valószínűbbnek.

BENKŐ LORÁND

Ispán.² Már GYARMATHI és LESCHKA óta tudjuk, hogy a magyar *ispán* szó a szláv *županъ*-nal függ össze. Még máig sem világos azonban a két szó hangalakjának egymáshoz való viszonya. Ezért többen, így még ASBÓTH is (A szláv szók a magyar nyelvben: NyÉrt. XVI/3, 17), nem voltak meggyőződve szavunk szláv eredetéről.

¹ A nyugatdunántúli *púr* pulykakergetővel (MNy. V, 284) összevethető a *pulyka* neveként ИВКОВИЋ—Broz-ból fentebb KÁLMÁNTÓL idézett horvát *pura*, *purka*, *puran*, továbbá a vend *pura* (FLISZÁR JÁNOS, Magyar-vend szótár.² Bp., 1942.). — P. D.

² Néhány mutatóványt közlök itt „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című munkám I. kötetéből. A munka nemcsak a kétségtelen szláv elemeket öleli fel, hanem magában foglalja a kéteseket, valamint azokat is, amelyeket tévesen a szlávból magyaráztak. A továbbiakban mindegyik típusból adok egy-két példát. — A cikkeik felépítése, tárgyalásmódja nem azonos azzal, amit a munkámban követek. Ehelyütt általában nem idézem a szláv nyelvi adatok forrásait, azok majd munkámban megtalálhatók lesznek.

Pedig ebben a valóban rendkívül szokatlan hangmegfelelés ellenére sem lehet kételkedni. Biztossá teszi ezt az egyeztetést a *nádorispán*, amely egy szláv szintagma átvétele, a szintagmának második része pedig éppen a mi *ispán* szavunkkal azonos. Azért tehát csak a két szó hangtani viszonya lehet kérdés tárgya.

A szláv *županъ* maga sem világos eredetű szó. A 'praefectus provinciae' jelentésű *županъ* megvan az ó-egyházi szlávban, óbolgárban, óhorvátban, ószlovénben, ócsehben, ólengyelben és ópomerániaiban; első adata 777-ből való, és a szlovén szóra vonatkozik. A szláv szóról több vélemény is van. Az egyik szerint avar-török eredetű méltóságnév (MORAVCSIK, ByzTurc. II, 121). Ennek a származtatásnak az a gyöngéje, hogy a megfelelő méltóságnév a törökben nincs meg. A szláv szó egy török **džupan*-t tenne fel, ilyent azonban sehonnan sem lehet kimutatni. A másik magyarázat szerint eredeti szláv szó volna, és a cseh *pán* 'úr' szóval függne össze. A *pán* szónak ugyanis az ócsehben van *hpán* változata is, amely HUFER szellemes magyarázata szerint egy **gžupanъ* alakra megy vissza, ez pedig nulla fokú változata egy teljes fokú **gežupanъ*-nak. A **gežupanъ* szabályos előzménye lehet a *županъ*-nak (erre és kétes indoiráni megfeleléseire nézve vö. BERNEKER I, 368).

Felmerül a kérdés, hogy a magyar *ispán* nem egy szláv **županъ* > *špan* alaknak az átvétele-e. Hiszen a *špan* alakot több szláv nyelvből is ki tudjuk mutatni: a Gömör megyei *Ispánmező* szlovákul *Španová Lehota*; kaj-horvát *špán* 'villicus'; stb. Erre gondol SKOK PETAR is (Leksikologijske studije. Zagreb, 1948. 62), amikor a magyar *ispán* szót egy szláv **županъ* változathoz származtatja. Ez azonban szláv szempontból nem fogadható el. Már a fenti **gžupanъ* ~ **gežupanъ* szópár feltevése sem volt egészen kifogástalan, hiszen az indoeurópai nyelvekben a szó nincs igazolva; de mint feltevés, amely a cseh *pán*-t és a szláv *županъ*-t összekapcsolja, jobb híján elfogadható (mindenesetre számos fenntartással, így pl. a lengyel *pan*-t kénytelen ez az elmélet cseh jövevényszónak tekinteni). A szláv **županъ* feltevése azt vonná maga után, hogy a **gžupanъ* és **gežupanъ* mellett volt az indoeurópaiban egy **gežpan* teljes fokú és ennek **gžpan* nulla fokú változata is. Ilyen jellegű szó azonban nemcsak az indoeurópai, hanem még a szláv nyelvekben sem maradt fenn, csupán a magyarban és a magyarság térszomszédságában lakó szlovákok és kaj-horvátok nyelvében él. Ez természetesen már teljesen irreális feltevés-halmaz, amelynek egyetlen egy pozitívuma a magyar *ispán* alak.

Nyilvánvaló ezek után, hogy az *ispán* alakot csak a magyarból lehet megfejtenünk. A *nádorispán* szót egy szláv szintagma átvételének tartottam (Nádorispán: MNy. XXXVII, 16–9); ott helytelenül: **na dvorъ španъ*, helyesen: **na dvorъ županъ*. Ilyen, de magyar szintagmából magyarázom most az *ispán*-t. A szláv *županъ* ugyanis két hasonló funkciójú méltóság nevében lehetett használatos: **vári-zsupán* és **udvari-zsupán*. Mindkét szóban az *i* még tövéghangzó. Ebben a **vári-zsupán*, **udvari-zsupán* összetételben a nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesésével és zöngétlenüléssel *vári-zspán*, *vári-spán*, illetőleg *udvari-zspán*, *udvari-spán* alakváltozatok fejlődhetnek. A *vári-spán*, *udvari-spán* változatokból a tövéghangzó lekopása előtt egy *spán* alak, a tövéghangzók lekopása után pedig — *vár-ispán* tagolás következtében — egy *ispán* alak vonódhatott el. Az *ispán* változat persze a *spán*-ból is keletkezhetett.

A várispánság — amelynek alapján a magyar *ispán* szóalak kialakulása megmagyarázható — I. István új, feudális jellegű politikai és gazdasági szervezetének legfontosabb intézménye volt. A várispán, mint a váruradalom gazdasági ügyeinek intézője és mint háborúban a várjobbágyok csapatának vezére volt a váruradalom népeinek feje (vö. PESTY FRIGYES, A magyarországi várispánságok története. Bp., 1882. 94). Nincs kizárva, hogy az *ispán* szó önállósodása éppen a várispánság bomlásával és a nemesi vármegye kialakulásával függ össze. Amikor a *várispán* megszűnt várak ispánja lenni, elvonódhatott az *ispán* szó.

Lugas. A SzófSz. szerint eredete ismeretlen. Finnugor eredete jelentéstani okokból (a MUSz. 710 a finn *lanka* 'c é r n a' szóval egyeztetni) elfogadhatatlan.

Véleményem szerint nagy valószínűséggel szlávól lehet magyarázni.

A szó elég gyakori a földrajzi neveken: 1284: *Sydo Lugos* (ÁÚO. IV, 265), ma: *Zsidó* Pest m. (CsÁNKI, I. 37) | 1291: *Lugas* (MNY. XXII, 300), ma: *Alsó- és Felsőlugos* Bihar m. (CsÁNKI I, 615) | 1328–1355: „terra *Kethlugas*“, elpusztult, Bács m. (CsÁNKI II, 156) | 1353: *Lugos*, ma: *Lugos* pusztaság Vas m. (CsÁNKI II, 772) | 1368: *Lugas* (DocVal. 214), ma: *Lugos*, román *Lugoj* a régi Krassó-Szörény megyében (CsÁNKI II, 18) | 1466: *Lugasd*, elpusztult, Baranya m. (CsÁNKI II, 504). — Mint köznévi először 1493-ban bukkan fel (Oklsz.). Két jelentése ismeretes: 1. 'arcella vitium, conca-merata, Laube, lugas' (így 1493-tól Oklsz.; 1548: MNY. VI, 180; SZIKSZF., NYSZ., MA., PP., CZF. stb.); 2. 'vitis arbustiva, futó szőlő' (MA., PP., PPB.).

A magyar *lugas* szót VERANCICS a szerb-horvát *lug* 'lucus, Hain, liget' szóval egyeztetni. Átvette ezt a véleményt GYARMATHI is Vocabulariumában. A származtatást így elfogadni nem lehet. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a szláv szónak van 'hortus, Garten, kert' jelentése is, vö. bolgár *lęg* 'livada, čair, kert' (GEROV), akkor a magyar szót egy 'kerti szőlő' jelentésű **lugas szőlő* szintagmából meg lehet magyarázni. A fejlődés tehát ez lehetett: 'kerti szőlő → felfutó szőlő → filagória'.

A szláv szó eredeti alakja *lęgъ*, a szerb-horvátban 'liget', az északi szlávban pedig mindenütt 'mocsaras erdő' jelentésben él (vö. BERNEKER I, 739).

A magyar szónak nincs és nem is volt 'lucus, liget' jelentése, ilyen csak GYARMATHI következtetett ki saját etimológiája kedvéért. Ezt vette át MIKLOSICH is (SIEL. 445 és EtWb. 173).

Tanya. A 'halászhely' jelentésű régi magyar *tonya*, *tanya* szavunk szláv eredete ugyan már régóta ismeretes, de csodálatosképpen a legfontosabb mozzanatra vonatkozólag: hogy a szó melyik szláv nyelvből való, az eddigi irodalom teljesen hamisan tájékoztat. Ez arra mutat, hogy a múltban senki sem vette a fáradságot, és nem vizsgálta végig szavunkat az egyes szláv nyelvekben.

A szláv nyelvek a következő képet mutatják: szlovén *tonja* 'eine tiefe Stelle im Wasser, die Wasserlache'; óceh *tōne* 'gurges', ma *tūne* 'Tümpfel, Vertiefung'; szlovák *toňa* 'csendes és mély víz, mélyörvény' (HVOZDZIK; TVRDY szerint keleti-szlovák szó); felső-szorb *toň* 'Tümpel, grundlose Stelle'; lengyel *toń* és *tonia* 'die Tiefe, tiefer Ort im Wasser'; orosz *tonja* 'halászhely' (adatok a XII. századtól SREZNEVSKIJ III, 979); ukrán *tonja* 'Fischfang, Ort wo die Netzen ausgeworfen werden, der mit Netzen umstellte Strich im Wasser, eine Tiefe'; orosz *tónja* 'der Ort wo die Fischnetze ausgeworfen werden, die Einrichtung zur Netzfischerei, die Fischerei'. — A szó a *topiti* 'merül' ige tövének *-nja* képzős származéka: **top-nja* > *tonja*. Eredetileg tehát olyan helyet jelentett a vízben, ahol el lehetett merülni (vö. szlovák *utopit' sa* 'befullad a vízbe'), majd általában 'mély víz, örvény' jelentése fejlődött. A szlovén nyelv és a nyugati szláv nyelvek jelentésfejlődése itt megállt. Az oroszban azonban további jelentésváltozás következett be: 'hely, ahol h á l ó v a l lehet halászni'.

A fenti adatok világosan mutatják, hogy a magyar *tonya*, *tanya*, amelynek a régi-ségben sohasem 'mély víz', hanem mindig 'halászhely' a jelentése, csakis az o r o s z -ból fejthető meg. Mivel pedig a magyarság mai lakóhelyén nem vehette át a szót az orosz-ból, bizonyos, hogy ez még a h o n f o g l a l á s e l ő t t került át a magyarba. Ilyen — szintén honfoglalás előtti — halászati műszó az oroszból a *szęgye* is, amelyet a magyar szakirodalom cége alakban ismer (EtSz.; de vö. Moór: UngJb. VII, 122). A magyar *tanya* szót MELICH (MNY. XXII, 111) a szlovákból származtatta, s ezt mások is elfogad-

ták (vö.: MIKOS: MNy. XXXI, 295; SzófSz.). A szlovákból azonban semmiképpen nem jöhetett a szó, mert ott nincs 'halászhely' jelentése. HERMAN OTTÓ (A magyar halászat könyve) az oroszról magyarázza.

Párta. Ez a szó a BesztSzj. óta szinte minden szótári forrásunkban előfordul, nagy számú adatban van képviselve az OklSz.-ban és a NySz.-ban, s manapság is általános elterjedtségű. GYARMATHI Vocabulariuma óta a SzófSz.-ig (így: MIKLOSICH, SIEl. 560, EtWb. 232; LUMTZER—MELICH, DOLw.) egyöntetűen szláv eredetűnek tartják.

A szó a következő nyelvekben van meg: bolgár *parta* 'arannyal hímzett kendő'; kaj-horvát *parta* 'corona puellaris, virginea' (a XVI. sz. elejétől: MAŽURANIĆ 897); raguzai *parta* 'valami aranyozott szövet'; szlovén *parta* (délen *porta* is) 'das Stirnband der Mädchen', népdalokban; szlovák *párta*, *parta* 'párta', a leányság szimboluma; kárpáti ukrán *párta* 'Art weiblicher Kopfputz'.

Annak ellenére, hogy a szó több szláv nyelvben megvan, a magyar *pártá*-t a szlávból megmagyarázni nem lehet. Már a szónak az alakja is gyanús. A délszláv nyelvekben és a szlovákban eredeti szóban *art* hangkapcsolat nem lehet, azért már eleve hiábavaló kísérlet a szót az e r e d e t i szláv szókinészhez számítani, mint MLADENOV, EtimReč. 412 is teszi. Mert ha valóban összefüggne a szláv *prtb* 'durva vászon' (!) szóval, akkor a kérdéses nyelvekben **prta*, illetőleg **prata* volna várható. Ezért teljesen igaza van MATZENAUERnek (Cizi slová 271), amikor a szót idegen eredetűnek tartja. A kiindulása is helyes: német *Borte*, bajor-osztrák *porte* 'arannyal hímzett selyem öv vagy szalag', illetőleg 'szegély, paszomány'. Mivel azonban a szláv nyelvekben német *o*-ból *a* nem fejlődhetik, a magyarban pedig ez teljesen szabályos változás, nyilvánvaló, hogy a német *porte* először a magyarba került át. A magyarban szabályosan **parta* alakúvá fejlődött, s 'a lányok fejdisze' jelentését is itt nyerte. Innen került át a környező szláv nyelvekbe. Hogy az út valóban ez volt, bizonyítja, hogy a szó csak a magyarsággal érintkező szlávok nyelvében van meg. — A magyar fejlődés a következő volt: **parta*: > **partát*, **parták*, **partáz* stb. > *pártát*, *párták*, *pártáz* stb. és ebből elvonással *párta*. LUMTZER—MELICH, DOLw. a szót — a német szövegi *e* magyar *a* megfelelés miatt — szláv közvetítésének minősítette. Erre azonban semmi ok nincs, mivel német jövevényszavainkban a szövegi német *e* > magyar *a* változás teljesen szabályos: *ráma*, *láda*, sőt *péláda*. Erről más összefüggésben majd bővebben lesz alkalmam szólani.

Kocsonya. Az 1544-től kezdve adatolt *kocsonya* szónak (OklSz., NySz., SzikszF., MA., PP. stb.) a mai napig sincs kielégítő magyarázata. — Én sem tudom megfejteni. De annyi egészen kétségtelen, hogy a szlávból való magyarázata nem lehet helyes.

MIKLOSICH, SIEl. 306 szerint a magyar szó a szlovák *kočenina*, illetőleg kárpáti ukrán *kočonina* átvétele. Mivel azonban a szlovák és kárpáti ukrán szavak a szlávban társtalanok, a későbbi kutatók (MELICH, SzJsz. I/2, 10; KATONA L.: Nyr. XIX, 340; KÖRÖSI S.: Nyr. XX, 134; T. Z.: MNy. VIII, 29) ezt nem is fogadták el, hanem különböző újlatin megfejtési kísérletekkel próbálkoztak. — Újabban a SzófSz. visszatért MIKLOSICH elméletéhez, feltehetően azon az alapon, hogy BERNEKER I, 536 igazolja a szó szláv eredetét. BERNEKER ugyanis felsorol néhány szót, amely első pillanatra valóban alkalmasnak látszik szavunk magyarázatára: szerb-horvát *kóčiti* 'merevít', *kóčiti se* 'gőgösen jár, henceg' (tehát 'merevedik'), szlovén *u-s-kóčiti se* 'sich zusammenziehen'. Valóban, ezek a *kocsonya* magyarázatára pompás adatok! Csakhogy... A *kóčiti* 'merevít' egy eredeti *kolčiti* (< *kolbcs* 'karó') alakból való, amelyben a szótagzáró -l vokalizációja (**koočiti*) és a két o összevonása után keletkezett hosszú ó van. Ugyanez a sajtáság megvan a szlovén nyelvjárások legnagyobb részében is (RAMOVŠ, HistGram. II, 10),

bár az irodalmi nyelv az *l*-et megőrizte. De a *kočenina* szó nem a szerb-horvátban és a szlovénben van meg, ahol tehát ez a származék ilyen jelentésben érthető volna (bár még akkor is bizonytalanná tenné a magyarázatot a magyar szó rövid *o*-ja a hosszú *ó* helyén!), hanem a szlovákban és a kárpáti ukránban, ahol a szótagzáró *l* sohasem válik *o*-vá, legfeljebb *u*-vá.

A *kocsonya* tehát nem lehet szláv eredetű, s továbbra is ismeretlen eredetűnek kell elkönyvelnünk.

Vápa. Első földrajzinévi előfordulása: 1263/1393: *agyaguapa* (OkISz.); első köznévi előfordulása: GyöngyTör.: *vapa*. — Jelentései: 1. 'alveus, Hühlung', pl. 'hónalj, szemgödör, térdhajlás gödre' (GyöngyTör., CAL., NySz., PP., PPB.); 2. 'alig mélyedő sekély gödrösség a hegyoldalban', Nógrád, Szatmár m., Székelyföld (MTsz.); 3. 'gödörös bemélyedés', Szolnok-Doboka m., Székelyföld (MTsz.); 4. 'vízállás, tócsa' (MA., PP., SzD.²).

A magyar szót általában a *láp* változatának tartják (vö. HALÁSZ IGNÁC: NYT. X, 353; GOMBÓCZ: NYK. XXXIX, 238; SzófSz.). Ez azonban aligha lehet helyes. Jelentéstan szempontból azért, mert a *láp* eredetileg 'mozgó sziget' volt (MÉSZÖLY: SzegFüz. III, 141), hangtanilag pedig azért, mert *v*-ből ugyan itt-ott lesz *l*: *vép* > *lép*, *Vepsény* > *Lepsény* stb., de *l*-ből *v*-re példánk nincs. — Így nyugodtan elfogadhatjuk MIKLÓSICH magyarázatát (SIEl. 892), aki a magyar szót a szláv *vapa* 'stagnum' szóból eredezteti: ó-egyházi szláv *vapa* 'stagnum'; egyházi szláv *vapa* 'lacus' (MIKLÓSICH, Lex.; SREZNEVSKIJ I, 227); szlovén *vápa* 'Pfütze'; lengyel *wapowiec* 'ein Weg voll Abgründe'. A szláv szó az óind *vāpi* 'länglicher Teich' szóval függ össze (TRAUTMANN, BaltSIWb. 342; MEILLET, Études 258; MIKLÓSICH, EtWb. 375; BRÜCKNER, SIEt. 601).

KNIEZSA ISTVÁN

Pók-háló. Ennek az emelő halászszerszámnak nevét HERMAN OTTÓ csak Köröstarcsán hallotta emlegetni, s a „magyar ember észjárására jellemző hasonlatból származtatja, mert a káva 4 ága úgy áll a hálón, mint a pók hosszú lába a maga hálóján“ (HALK. I, 509). Mesterszótárában is csak Köröstarcsát említi, mint ahol az emelőháló fenti neve használatos. — „A pók vagy kukueska“ című dolgozatában MORVAY PÉTER a Mohács környéki holt Dunaágak sajátos halászszerszámaának mondja a *pók*-ot, mely „az Aldunáról került hozzánk, még pedig legfeljebb pár évtizeddel ezelőtt . . . a besszarábiai mocsarakon keresztül Oroszországból való halászok közvetítésével“. Ugyanő „a rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint a *pók*-ot kevés számú török halászszerszámaink egyikének“ gondolja (NéprÉrt. 1940: 191–6).

Az Országos Levéltár UC-gyűjteményében őrzött „Urbarium in Pertinentiis Castrorum Sarwar et Kapw, Anno 1492“ című oklevélben e két vár akkori birtokosainak, a Kanizsay család utolsó előtti nemzedékéből való Kanizsay Lászlónak és Györgynek birtokait írták össze.¹ Ennek a kerek 460 évvel ezelőtti oklevélnek a Fertő déli partján fekvő, tiszta magyar néptől lakott Hegykő falu jobbágytartozásairól szóló összeírásában olvastam ezeket a sorokat:

„Item quicunque cum Retibus piscaverint quod vocatum *Pok halo* super Lacum, ex eo solvet Flor 4. — . . . duas Libras Pisum et Pisces 50 . . .“. Magyarul: „Bárki a

¹ Tudvalévő, hogy 40 évvel utóbb Nádasdy Tamás házassága Kanizsay László országbíró „fiúsított“ Orsika nevű árvájával sok egyéb közt a fentnevezett két várnak tulajdonát is Tamás nádorra ruházta. Az ő családja kezén maradtak e várak a nádor dédunokájának, Ferenc országbírónak, a Wesselényi-összeesküvés egyik vezérének 1671-ben történt kivégzéséig.

Pok-halo-nak nevezett hálókka halászik, fizet ezért 4 ft-ot, két font borsót és 50 font halat“.

A hegyközi jobbágyság jó magyar nevei: Janka, Kaba, Pozsoga, Sipos, Kathona, Weres, Bors, Zabo, Füstös (Fysthws). A *pók-háló* szerszámnévnek ez az idáig első előfordulása elkerülte SZAMOTA és ZOLNAI figyelmét, mert sem a NySz., sem az OklSz. nem említi, noha bizonyosra veszem, hogy a nagyterjedelmű összeírás több része megfordult SZAMOTA kezében. Az oklevél halásztörténeti és néprajzi szempontból érdekesebb részeit más helyen fogom közzétenni, itt csak a címül tett halászati mesterszóhoz jegyzem még meg a következőket.

MORVAY PÉTER *kukucská*-nak is nevezett *pók*-ja a szerző megfigyelése és rajza szerint nemcsak emelő-, hanem egyben borítóháló is volt, a HERMAN OTTÓ említette köröstarcsai *pók* csak emelő, amilyennek a Tiszavölgy kisvízeiben most *lesi*, *teszi-veszi* és más nevei használatosak, a Balatonon—Sión pedig *umbella* a közönséges neve, ernyőforma alakja után. Hogy a fertőtavi *pók-háló* ötödfélszázad évvel ezelőtt milyen állítású és használatú háló volt, az oklevélből nem derül ki, de nagyon valószínű, hogy ez is csak egyszerű emelő lehetett, mint a köröstarcsai. — Eredetére vonatkozólag nem valószínű az a feltevés, hogy akár oszmánli-török, akár orosz jövevény volna a Fertő halászsága közt már 1492-ben közönséges szerszám. Közelebb járhat az igazsághoz HERMAN OTTÓ származtatása, mely a „magyar ember észjárására jellemző hasonlatból“ eredezteti ennek az emelőhálónak a nevét. Nekünk azonban ez utóbbi szófejtő kísérletet alapos okunk van úgy helyesbíteni, hogy nem annyira a magyar ember észjárására jellemző a *pók*-hasonlat, hanem általában a halászéra, akár magyar, akár pl. francia halászéra, mert a francia halász-mesterszavak gyűjtése alkalmával akadtam erre a hálónév-értelmezésre: „*Araignée*. Grand filet rectangulaire a mailles carrées, pour prendre le poisson“ (Larousse Universelle. 1922. I, 109). Ez pedig a tömör leírásból ítélve sem lehet más, mint az *échiquier*-nek is nevezett, a balatoni *umbellá*-val azonos alakú és alkalmazású emelőháló.

Egyébként tartozom az igazságnak azzal a megjegyzéssel, hogy — a Fertő északnyugati vidékének részben németajkú lakosságára gondolva — feltámadt bennem az a feltevés is, hogy nem német hatás játszott-e közre ebben a hálónév-adásban; de K. SMOLIAN kétkötetes „*Merkbuch der Binnenfischerei*“—ének 150 lapon felsorolt német hálónév-gyűjteményében a népies szerszámnévnek közt nem akadtam a *Spinne* 'pók' nevet még csak megközelítő és 'Senknetz, Hebenetz' értelmű mesterszóra. Ebből persze nem mernék arra következtetni, mintha a francia halász „észjárása“ közelebb járna a magyaréhoz, mint a német halászé.

Messze vezetne s a kérdés jelentőségével arányban sem álló tudományos apparátust igényelne annak a néplélektani vagy etnológiai kérdésnek a megvizsgálása, hogy az Európában mindenütt közönséges emelőháló valóban a szintén mindenütt elterjedt *pók* rovarról vette-e a nevét; mi inkább csak reámutatni kívántunk erre az összefüggésre, vizsgálatát készséggel engedvén át az összehasonlító nyelvészetben és „népészjárásban“—ban nálunk vértettebb kutatókra.

LUKÁCS KÁROLY

Gades — gajdesz. A korábbi délibábos szófejtések után MELICH JÁNOS a következőkben összegezte nézetét a *gajdesz*-ről (EtSz.): „a latin *Hādes* 'alvilág' ... szóból lehetett egy or. **gadesz*, zsidó-or. *gajdesz* 'alvilág' az orosz proletárdiktatura nyelvén, s innen a magyaréban. Bizonyítékokat azonban az orosz szóra nem tudok idézni.“ Az orosz szótárak az idegen szavakat érthetően nem veszik fel, s ezért nehéz bizonyítékokat hozni. De a *Hades* az oroszban csak *gadesz*-nek hangozhatott. Magyarországra aránylag korán jutott el, mert A R A N Y J Á N O S azt vallja Tisza Domonkoshoz írt levelében 1854.

január 21-én (kiadatlan; eredetije a M. Tud. Akadémia kéziratárában): „Most Firdusi nekem a Hercules oszlopa Gadesben.“ Hogy milyen úton jutott Aranyhoz, nem tudhatni, hiszen az orosz íróknak Bodenstedtől való német fordításával csak később kezdett foglalkozni.

SCHIEBER SÁNDOR

Győr. A századforduló táján szinte általánossá vált az a hit, hogy *Győr* neve avar eredetű: az avarok hívták így köralakú sáncvárait, a ringeket. Győri viszonylatban bizonyára erősen támogatta ezt a téves magyarázatot a Börzsönyi Arnoldtól Győr-Téglavetődülön feltárt nagy avarkori temető köztudatba átment híre is (vö. FETTING N. — NEMESKÉRI J., *Győr története a népvándorlaskorban*. Győr, 1943.). — A nyelvészek két irányból próbálták megvilágítani a *Győr* nevét burkoló homályt. MELICH JÁNOS szerint „... *Szolnok, Győr, Mosony* első sorban helynevek s csak azután személynévek“ (MNy. II, 53). Ezzel szemben — PAIS DEZSŐNEK (MNy. XXIII, 507) jegyzetben tett észrevételére utalva — NÉMETH GYULA a *Győ, Győd ~ Gyúd; Jeür > Győr; Dér > Dör; Derzs* hely-, illetőleg személynéveket a bolgár-török *Gyëü* személynévből magyarázza (MNy. XXIV, 149). MIKOS JÓZSEF *Győr* névvel foglalkozva egy eredeti **Gyeürü ~ *Gyeüri* alakot tesz fel, s ezt — mint személynévből származó helynevet — PAIS és NÉMETH alapján a *Gyeü ~ Győ* töre vezeti vissza (MNy. XXXI, 250). — Nézetem szerint ezek a magyarázatok nem megnyugtatók. Ezért az alábbiakban az eddigiektől eltérő kiindulási pontból próbálom a kérdést megközelíteni.

Földrajzineveinkben gyakran találkozunk a *gyűr* szóval. Okleveles előfordulásai 'tumulus arenae, tumulus' jelentéssel a XII. és a XIV. századból valók a Dunántúlról (Oklsz.). A MTsz. a Vág mellékéről, a Csallóközből és Tolna megyéből közli a 'bucka, domb' jelentésű *gyür, gyűr* szót.¹ — Magam Érsekújvár mocsaras, vízjárta vidékén gyakran találkoztam a *gyűr* földrajzi köznévvvel, s Érsekújvár városának tanácsülési jegyzőkönyveiből néhány rá vonatkozó történeti adatot is kijegyeztem. Történeti adataim a következők: 1752: *Hoßbü Gyüri fellé, Hoßbü Gyüren, hosszú Gyüri Veißtul*; 1768: *Hofzu Gyüron*. Jelenkori adataim: Naszvad (Komárom m.): *Hosszú gyűr, Széna gyűr, Farkasok gyüre* vagy *Farkas gyűr, Haraszt gyűr, Kára gyűr, Kis- és Nagy kanászgűr, Kis gyűr, Széna gyűr, Toma gyűr*; Guta (Komárom m.): *Szörpart gyűr, Hosszú gyűr, Csiga gyűr, Pár gyűr*. — A Mátyusföldön kívül főleg a dunántúli földrajzinevekben fordul elő gyakran ez a szó. A Duna-Tisza közéről és a Tiszántúlról csak egy-egy adatunk van rá. A nagy erdélyi földrajzinév-gyűjteményekben (SZABÓ T. ATTILA, ÁRVAY JÓZSEF stb. gyűjtései) egyáltalán nem találkozunk vele. A következő adatokat sorakoztathatom föl: Gyömöre (Győr m.): „... a Bakonybér völgyét ... szegélyező *Gyűrhaton*“ (LOVAS E., Pannonia római úthálózata Győr környékén: A Pannonhalmi Szemle Könyvtára 22. sz. 25); *Gyüruóduó* (Nyr. XXXV, 438) | Kispéc (Győr m.): *Gyüruódalok, Gyűrházok* (Nyr. XXXV, 438) | Kajár (Győr m.): *Gyüri dűlő* (Nyr. XXXV, 438) | Csigi puszta (Győr m.): *Gyűr*, „Kimenek a *Gyűrre*“ (Nyr. XXXV, 438) | Vép (Vas m.): *Csergyűr* (Nyr. XXX, 446) | Pilis (Tolna m.): *Füzesgyűr* (Nyr. IX, 287); *Gyűr*, rét (Nyr. V, 239) | Decs (Tolna m.): *Gyűr*, rét (Nyr. V, 239) | Alsónyék (Tolna m.): *Acsád-gyűr, rét; Nagy tó foka, gyűr; Belente akol, gyűr; Sebes-, Csipkés-, Vörös- gyűr, nádasok* (Nyr. V, 239) | Bogyzsló (Pest m.): *Nagyszögyűr* (vsz. *Nagyszögyűr*), *Csépless-gyűr* | Abaújszántó: *Gyűr*, szőlő; *Gyürtető*, szántó.

A Kisalföldön (Naszvaden) a *gyűr* földrajzi köznévnnek ma is élő jelentése: 'vize-nyős, csádás talajból kiemelkedő domb'. Jelzős összetételeiből kivehető, hogy az ország más részein is ilyen értelme volt vagy van. — Előfordul többesszámú alakban is. Így a

¹ Vö. PAIS, Kecskemét: MNy. II, 36. Adatok és érintése a térszinnév lehetséges etimológiájának is. — P. D.

Győr megyei Szerecseny határában az *Alsó-, Középső- és Felső Gyűrűföldre* összefoglaló neve *Gyűrők* vagy *Gyűrűk* (Győri Szemle XIV, 166). Ugyanezt az alakot találjuk a Komárom megyei Kamocsa határában: *Gyűrők* vagy *Gyűrűk*; valamint Martos határában is: „*Gyűrők* azon sok zsombék miatt mi ezen dülöt elborítja“ (PESTY kéziratoss gyűjt. 1864.). — Kicsinyítő képzős alakját ismerjük Füzesgyarmat (Hont m.) határából: *Gyürke, Mikes-Gyürke* (Nyr. XXXI, 117). Pocsajon (Bihar m.) is előfordul a *Gyürke* változat; az az érzésem azonban, hogy ez már az erre gyakoribb *Gyűrűs* földrajzi névvel rokon, amely viszont a *gyűrű* 'cornus sanguinea' származéka (vö. az OklSz. 2. *gyűrű* címszava).

A *gyűr* földrajzi köznévi aránylag ritkán fordul elő helységneveink sorában: Zala megyében: *Gyűrűhegy* (FÉNYES), *Gyűrűhegye* (VÁLYI A., Magyar Országának leírása. 1799.); Szabolcs megyében: *Gyüre* (FÉNYES). A *Győr* névvel gyakrabban találkozunk helységneveink közt: Győr megyében: *Győr* (régén *Nagy Győr*) és *Szolaggyőr*; Veszprém megyében: *Borsosgyőr*; Vas megyében: *Győrvár*; Borsod megyében: *Diósgyőr, Kisgyőr* és *Felsőgyőr*; Bihar megyében *Győr-pusztá* (FÉNYES); Ung megyében *Győröcske* (KORABINSZKY). *Győr* (eredetileg a belváros magja, a mai *Káptalandomb*), *Szolaggyőr* és *Diósgyőr* esetében vizek védte, vizenyős talajból kiemelkedő dombon alakult település, vár viseli ezt a nevet. De ugyanilyen földrajzi fekvés tehető fel a többi településsel kapcsolatban is, mivel a régi települések törvénytörvényen vízvédte területeken alakultak.

Az eddig mondottak alapján felvethetjük a kérdést, vajon a *gyűr* és a *győr* szó nem ugyanannak a térszíni formának a megjelölésére szolgált-e, azaz nem ugyanannak a névnek két rokonhangzós alakjával állunk-e szemben? Elképzelésünkben megerősít MIKOS JÓZSEF, aki – mint már említettük – *Győr* névének egy eredeti **Gyeürü* ~ **Gyeürri* alakját teszi föl; de még inkább megerősítenek azok a XVIII. századi adatok, amelyek ugyanannak a földrajzinévnek a megnevezésére egyaránt használják a *gyűr* és *győr* alakot. Így az érsekújvári tanácsülési jegyzőkönyvekben a következő adatokat találtam: 1717: „... est insula *Hosszú Győr*“; „... *Hoßbú Gyüri* fellé“; 1752: „*Hoßbú Gyüren*“; 1768: „*Hofzu Gyüron*“; 1754: „... *Hosszú Györi* érben“. Naszvad határában ma is élő név a *Széna gyűr*, ugyanebben az alakban ismeri PESTY kéziratoss gyűjteménye (1864.) viszont a község 1780. évi canonica visitatiojában a *Széna Győr*, az 1812. évben pedig a *Széna gyűr* alakot találjuk.

SZŐKE BÉLA

NYELVMŰVELÉS

A szócsinálás*

A szócsinálás láza a nyelvújítás korszakának lezárultával lecsillapodott ugyan, de nem szűnt meg teljesen. Azóta is megjelenik időnként egy-egy „szógyárnok“ a maga készítményeivel, elég sűrűn a közelmúlt időkben, a húszas és a harmincas esztendőkből. Úgy vélem, időszerű most is, hogy számot vessünk a szócsinálás elvi kérdéseivel.

A kontár szógyártások hatása tekintetében ritkán tapasztalt egyértelműség állapítható meg. KOVALOVSKY MIKLÓS (Msn. XI, 60) és WINTER ISTVÁN (Msn. XI, 46) például úgy vélekedik, hogy nem kell féltetni nyelvünket az ilyen szók betódulásától.

* Ez a cikk még 1942-ben íródott a Msn. számára. A bevezető sorokon és a velük összefüggő néhány szón kívül nem változtattam rajta semmit.

ZOLNAI BÉLA meg az idegen szavak kérdésével foglalkozva azt mondja más helyütt, hogy az élő nyelv nem olvaszt magába színtelen, vérszegény képzéseket és összetételeket. Magam is KOVALOVSKY, WINTER és ZOLNAI nézetét vallom.

Csakugyan, ellentétben azzal a szinte határtalan készséggel, amellyel az idegen szókat fogadjuk, rideg tartózkodást mutatunk a nyelvünkől sarjadt új szók iránt. Öröndetes az egészséges nyelvi ösztönnek ez a megnyilvánulása, mert megtagadja az életre nem hivatott korcs szók befogadását. Csak azt sajnálhatjuk, hogy nem tesz különbséget jó és rossz szó között. Sokszor visszautasít kifogástalan képzésű, talpraesett új magyar szókat is, kiváltképen akkor, ha nem összetétel vagy képzés gyümölcse az újszülött, hanem szófaragó műhelyben látott napvilágot.

Ennek a jelenségnek az oka nyilván az, hogy a közönséget a csinált szónak úgy-szólván csak egy ismertetője érdekli, éppen az, amelyiknek semmi jelentősége nincsen. A származása. De ez aztán a kelleténél jobban. A szócsinálók többnyire meglevő szavakból indulnak ki, nem nehéz hát összefüggéseket kideríteni. Az eltérés mikéntje ellentmondásra, a jövevény nevetségessé tételére ingerli a bírálót. A nevetség ebben az esetben csakugyan öl. Az ösök kutatásának ehhez a terméketlen, sőt káros módjához mindenki ért, s élvezettel él vele. Pedig éppen a megfordított eljárás a helyes. Csinált szónak nincsen ösük. A semmiből lesznek. Rájuk nem érvényesek az összetétel és a képzés törvényei. Közömbös, hogy az új szó milyen elemekből és miként jött létre. Ne azt kutassuk, miképen csinálták, hanem azt, mit csináltak. Tökéletesen elvétett módszer az, amelyik az új szó hangtestét azért minősíti hibásnak, mert — erőszakosan összekapcsolva egy-egy régi szó hangtestével — szabálytalanságot állapít meg. Mivel a csinált szónak nincsenek előzményei, csupán azt bírálhatjuk, nem ellenkezik-e a jövevény nyelvünk hang- és alaktani törvényeivel, eléggé ötletes és jellegzetes-e. Ám végezzük ezt a bírálatot a legnagyobb szigorúsággal. De ha kiállja az új szó a próbát, fogadjuk szeretettel. Egyhez azonban semmiképen sincs jogunk. Ahhoz, hogy alkotójának műhelyébe belopódzva merő kíváncsiságból a születés titkait szimatoljuk.

Ennek a magatartásnak éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk az idegen származású szók befogadásában. Ezeknél nincs ugyan különbségtétel jó meg rossz szó között. De megfordított irányban sincs: a magyar szókat válogatás nélkül kirekesztjük, az idegeneket pedig válogatás nélkül beeresztjük. Mert azt tartjuk, hogy ami idegen, az mind előkelő, az ilyennek nem illik bolygatni a származását, sőt hang-, alak- és jelentéstani viszonyait sem. Pedig be sok a szélhámos közöttük!

De nemcsak az új szócsinálókat vesszük rovásra, hanem a régieket is. Azt mondja KOVALOVSKY, hogy a nyelvújítás korcs szavai közül néhány ma is él. Hát ez igaz. Nem is szabad fáradozásunknak lankadnia mindaddig, míg ezeket a szeplőket el nem tüntettük nyelvünk arculatáról. Csakhogy ne löjünk túl a célon. KOVALOVSKY például a *jellem-et*, *eszmé-t*, *anyag-ot* is korcs szónak tartja, az utolsót azért, mert *anya + g* összerántásából keletkezett. Hangalakja, hangzása mind a háromnak kifogástalan, a köznyelv befogadta őket, s jobbal pótolni nem tudjuk. Miért böstörködünk hát ellenük? KOVALOVSKY Bugátnak a 'valakinek szán valainit' (pesti nyelven *gönnöl*) jelentésű *nekel* szavára hivatkozik. Állítom, hogy ha ki tudnók kapcsolni származáskutató hajlamunkat, aligha találánk több kivetni valót a „legfurcsább torzszülött”-nek nevezett *nekel* kifejezésen, mint a XV. század óta, a Bécsi-kódexből ismert *énekel* szón.

Dívat ma is a nyelvújítás szócsinálóra, főleg Bartzafalvi Szabó Dávidra meg Bugát Pálra — termékenyséjük a szógyáros rangjára emeli őket — kigyót-békát kiáltani. Nyelvünk megrontóinak nevezik őket. De valójában azok-e? Tagadom! Igaz, egy sereg szörnyszülött létrehozatala terheli lelküket. Ám az új szók ellen megnyilvánuló ösztönös *ellenszerv* — ezt a „szabálytalan” szót is Bugát gyártotta — kevés kivétellel elsöpörte őket, mielőtt gyökeret ereszthettek volna. A szócsiná-

lásnak — úgy látszik — elengedhetetlen velejárója az, hogy az időtálló ép termékekre sok hasznavehetetlen hulladék jut. Nemcsak Bartzafalviéknál, hanem Kazinczynál, a Kisfaludyaknál, Széchenyinél meg a többiekénél is ezt tapasztaljuk. Szerencsére a nyomorék szók nyomával úgyszólván csak a nyelvtudományi és az irodalomtörténeti munkákban találkozunk.

Ámde meg tudnánk-e lenni Bartzafalvi és Bugát ma is élő szóalkotásai nélkül? Csak néhányat említek közülük: *mondat, olvasmány, ima, naptár, zongora, arány, szempont, véglét, társadalom, tünemény* (Bartzafalvi Szabó); *sejt, agy, ideg, izület, műtét, adag, kedély, hőmérséklet, tanár, rovar, természettan* (Bugát). Aki ezeknek a szóknak a helyébe jobbat tud tenni, ám vessen követ csinálókra a halva születettek miatt! De csakis az! A jeleseknek ne a hibáit vadásszuk, hanem üdvös alkotásaikon épüljünk! Ma, történeti távlatból, tisztult szemmel vizsgáljuk a nyelvújítás megnyilvánulásait, és más mértékkel mérjük őket, mint ahogy a kortársak tették. Bugát hírhedt Szóhalmazáról például azt állapítja meg TOLNAI VILMOS, hogy a legképtelenebb furcsaságoknak és a legkitűnőbb ötleteknek csodálatos zagyvaléka, s hogy igen sok benne a kibányászásra váró, a ráfordított fáradságot megérő, mert értékes anyag.

Bartzafalvi szavaiból vagy nyolevan ma is eleven, Bugátéiból száznál több. A legötletesebb és legrokonszenvesebb szócsinálók egyike, Szemere Pál — véleményét Kazinczy is mindig sokra becsülte — mindössze vagy hatvan szót faragott, s Kazinczy szóalkotásai közül is alig száznál több él. KOVALOVSZKY egy újdonsült szócsinálót Bartzafalvi meg Bugát késői követőjének nevez, s megállapítja, hogy a mintegy kétezret kitevő magyarítása között van száz-százötven olyan képzés is, amelyiket bátran elfogadhatna a köznyelv. Alig akartam hinni a szememnek! Ennyi jó szót csinált volna az illető? Márpedig, ismerve KOVALOVSZKY kitűnő nyelvérzékét, nincs okunk a kételkedésre. Ilyetén eredmény láttán, úgy vélem, méltán megérdemli szófaragónk a „Bartzafalvi—Bugát-utód“ jelzöt, természetesen lefokozó jelentésárnyalat nélkül. De megérdemelte volna a száz jó szóért azt is, hogy halva született ezerkilencszáz gyermekét az agyonhallgatás jótéteményében részesítsük. Kár, hogy megfordítva történt, nem is először az utóbbi évtizedben. Az ilyen bírálatok különben sem alkalmasak arra, hogy a közönséget a száz jó szó meghonosítására ösztökéljék, annál kevésbbé, mert a cikkek legtöbbje meg sem említi a sikerült alkotásokat.

KOVALOVSZKY is, WINTER is abban látja a kérdés döntő erejű lényegét, hogy az efféle szócsinálók rossz hírbe keverik s nevetségessé teszik a nyelvvédő mozgalmat. E mondvascinált veszély ellen nem lesz nehéz a védekezés. Ne féltsük a nyelvművelést az idétlen szócsinálmányoktól! Sokkalta nagyobb megterhelést is el kell bírnia! S el is bír!

Viszont a szócsinálás elnémulása igen-igen nagy veszélyt rejt magában. Ez az állapot sokszor bizony még ma is kísért. Vajjon melyik szócsináló elég bátor ahhoz, hogy a nevetség gyilkos fegyverének tegye ki magát? Kevés az ilyen hős, áldozatossága meg céltalan. Az alább fejtegetett okokból azonban mindent el kell követnünk, hogy rendszeres, bőséges és termékeny szócsináló munkálkodás alakuljon ki.

Korunk az új fogalmaknak soha nem képzelt tömegével bővíti ismereteinket. Az új fogalmak új kifejezött követelnek. Új elnevezéseket öt forrásból meríthetünk: az összetételből, a képzésből, a nyelvjárásokból, a régi nyelvből és a szófaragásból. De csak elméletben. Valójában a semmi képeletet nem kívánó, szinte számtanszerű összetételben meg képzésben merül ki, helyesebben satnyul el nyelvalkotó tehetségünk. Arra igencsak elvétve gondolunk, hogy a mai nyelvjárások és a régi nyelv kincseit kiaknázzuk. A szócsinálást meg valósággal kelekötyás emberek gyerekes, derűtséget szerző kedvtelésének tekintjük. A képzés és az összetétel egyedül üdvöztetőnek vélt módszere azt jelenti, hogy művelődésünknek az új elemek roppant tömegével bővülő fogalmi kincsét a szókincsnek alapjában változatlan állományával akarjuk kifejezni. Vajjon milyen lesz

nyelvünk arculata négy-öt évtized múlva, ha a fogalmak szaporodása a mostani ütemben folytatódik, mi pedig megmaradunk az összetétel meg a képzés rendszerénél? A meddővé váló nyelv elveszti erejét, színét-fényét. Elkarsztosodik!

ZOLNAI BÉLA több ízben rámutatott erre a kérdésre. Tökéletesen egyetérték vele abban, hogy a veszély szerfölött nagy, s igazat adok neki, amikor azt mondja, hogy „... nem gyárt új szót, csak kiemel a mondatból két meglévő, tapadó szót... és azt mondja nekik: házasodjatok össze“. Ám eltérnek útjaink a betegség orvoslásának mikéntjében. ZOLNAI BÉLA az idegen szók befogadásában látja nyelvünk fölfrissítésének, bővítésének eszközét. Magam az elavult szók fölbresztésében, a nyelvjárások javainak igénybevételeben s a szócsinálásban. Egyaránt ápolnunk kell mind a hármat. Az alkalmas elavult és nyelvjárási kifejezések kiemelése és rendszeres földolgozása elsősorban a nyelvészek feladata. A szócsináláshoz nem nyelvtudományra van szükség. Mindenki élhet vele, ha e két kelléknek: ötleteknek és jó nyelvérzéknek szerencsés birtokosa. Aki azt hiszi, hogy megvannak benne ezek a tulajdonságok, ne csinálja, hanem gyártsa a szókat. Ha nem sikerülnek, pellengér helyett papírkosár lesz a sorsuk. Ha sikerülnek, elismerés vár gyártójukra.

Az eredeti szók alkotása nyelvünknek egyik legsúlyosabb, mindenképen azonban legsürgősebb kérdése. Meg kell találnunk az útját annak, hogy a szócsinálás nyelv-művelésünknek játékoságtól mentes, gúnytól védhető pillérévé válhassék.¹

LOVÁNYI GYULA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy XV. századi szövegtörredék

Ezt az eddig ismeretlen nyelvemléket, melyet a következőkben bemutatok, különös érték különbözteti meg minden eddigi XV. századi magyar nyelvemléktől. Ez ugyanis a *magánlevél*, följegyzés vagy jegyzőkönyv. Az utóbbira abból lehet következtetni, hogy nincs meg az a szokásos kezdő és befejező formula, ami általában megvan minden korabeli magánlevélben. A XVI. századból SZALAY ÁGOSTON már kiadott 400 levelet (Magyar leveles tár I. Pest, 1869.). Azonkívül is számos levél jelent meg ebből a korból.² A XV. századból azonban tudtommal nagyon kevés magyar nyelvű levél ismeretes. Egyedül DÖBRENTAI GÁBOR említi egyet 1486-ból: „Albert szent Benedekes apát levélkéje. V. levelének töredéke Tihanyból testvéréhez K... Bálint deákhhoz, Máramarosba.“ A levélről azonban DÖBRENTAI megjegyzi, hogy: „Eredetije ki tudja hol lappang?“ (RMNy. II/2, 41). Ez azonban nem jelenti azt, mintha ebből a korból nem lennének magyar nyelvű magánlevelek. Valószínű, hogy vannak különböző megyei levéltárakban vagy talán országos jelentőségű könyvtárakban is. Két lehetőséget tehetünk fel: vagy nem ismerik őket, vagy ha ismerik is, akkor sem tartják arra érdemesnek, hogy kiadják őket. A most ismertetendő irat a Debreceni Református Kollégium Nagy

¹ A szerző a közleményben érdekes és nem lényegtelen kérdéseket vet fel, több olyant, amelyről lehet és kell is vitatkozni. A cikk elkészített megjelentetésével az a célunk, hogy hozzászólások révén módot adjunk nyelv-művelésünk szempontjainak ilyen oldalról való tisztázásához. — A SZERK.

² Jobbágylevelek. Összeállította, s az előszót írta H. BALÁZS ÉVA. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. 1951. — ECKHARDT SÁNDOR, Két vitéz nemesúr. 1944. Többet közölt a Magyar Nyelv utóbbi évfolyamaiban.

Könyvtárából került elő az 1920-as évek elején egy csomó lom közül, amikor a könyvtár igazgatója dr. Varga Zsigmond volt. Hogy pedig a könyvtárba hogyan került, arról senki sem tud felvilágosítással szolgálni. Tény, hogy a nyelvemlék azóta a kiállított anyag között van, de senkinek sem támadt kedve, hogy közelebbről megvizsgálja.

Az én figyelmemet Eötvös János igazgató úr hívta fel rá 1952. októberében egy könyvtárlátogatás alkalmával. A levél mindössze 20 sorból áll, melyből a 18. és 20. sor latin nyelvű. A levél jobb oldalán van még két rövidke kis sor, melyek azonban — a tinta színéből és az írásból ítélve — későbbi eredetűek. A levélnek nincsen semmiféle könyvtári jelzete. A nyelvemlék t ö r e d é k. Valószínűleg három részre volt összehajtván, és a bal része, körülbelül egyharmada elveszett. — A levél méretei: 15×18·7 cm. Az egyik összehajtás a baloldalon húzódott, és az ettől balra eső darab veszett el. Ez valószínűleg ugyanolyan nagyságú volt, mint a levél jobboldala.

A levélről IVÁNYI BÉLA a Levéltári Közlemények 1926-i évfolyamában jelent „A Debreceni Református Kollégium Anyakönyvtárának oklevelei” című cikkében már tett említést, és az első sorát közli is. Megjegyzi azonban, hogy: „Eddig még nem ismertetett töredék feljegyzés” (III, 233). IVÁNYI a levél keletkezésének idejét a XVI. század elejére teszi, mivel azonban ezt a feltevését semmivel sem indokolja meg, éppen ezért nem fogadhatjuk el. IVÁNYIRA hivatkozva megemlíti a töredéket ISTVÁNYI GÉZA is (A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. 1934. 104). — A levél papírra van írva. Mint XV. századi magyar szövegnek tulajdonképpen nem volna különös jelentősége, mert hiszen ebből a korból ismerünk magyar nyelvű kódexeket is (a Bécsi, Müncheni, Apor-, Birk- és Festetics-kódex). Azonban az az értéke, hogy magánlevél vagy följegyzés. Galeotto Marzio Mátyás királyról szóló művének (De egregie sapienter jocose dictis ac factis regis Mathie) a XXVIII. fejezetében írja: „Hanem a németek, csehek és lengyelek néha anyanyelvükön, többnyire a latinon írnak, egyedül — a kereszténységet értem — Magyarországon csupán latinul. Mert a magyar nyelv nem könnyen írható, miután a pontozás legcsekélyebb változtatása és különbsége megváltoztatja a kiejtés értelmét.” (Kazinczy Gábor ford. Pest, 1863. 53. Galeot Martius könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről.)

Íme a szöveg betűhű másolatban:

...y keth zolggajja hozzam enhozzam ijwenek abramphij mathijaf/hoz
ennekem ijo ambranphij mathiaf wram. Vrozanak m az vrnok
reth felthotibirotul. azzon kerwnk ijo mathijas wram hogh
ok otthoghijon dobrovithom¹ azzerth foghmegh wketh mith
th ez bezzedvoth hogh az en valalomba orw vaghijon [? vagy vajhijon]
ij mathijas en fel kelek eaz azkethemberrel en el menek
fogham az orwoth az penighath farkasth az fiekith ymāan
oth az kith wkrenel az kith el vrzothvoth vmi hogh
zalada el zakadoza vala mjnden kethelij kijvel megh
muk az orw az marofra wetheth mij oth migh nem fokha
k ambranphij mathijas en migh az keth emberth az
igh fogadtha en az keth emberth megh fogham
lthem ez dolghod af az fok yjamborok en ezt lelek
ithon akazthasth erdamlene ha ighaz megh
lefthe migh lelnwnk migh az h..h² thetem es meltan

¹ Inkább *dobravichan*, s ez esetben *Dobravica* Arad megyében Lippa és Tótvárád között a Maros mentén (CSÁNKI I, 769), amely 1471-től gerlai Ábrahámfi-birtok (i. h. 763). — P. D.

² Két betű olvashatatlan.

*jamborok ezth lelthek azerth en ezth jaborokat
 orvon thethem azt mijth thetem
 phy feci omnia iure /i/ et meruit sicut fur et latro a
 yelmed az keeth ember rejajja eskwtnek 1499
 rat et infurticinia sua int[er]emptus est et e ifta omnia p[rae]tio a¹*

Az oldalt utólagosan bejegyzett két sor:
Johannes [a következő egy szó olvashatatlan]
Albertus feltathi rez kith oky

A levél íróját, sajnos, nem lehet pontosan megtudni. Két eshetőség van: vagy Ábrámffy Mátyás írta, vagy Ábrámffy Mátyásnak írták. Az egyik helyen így fordul elő a név: „... keth joggaýa hoýjam enhoýjam ýwenek abramphý mathýaffhoý...“ Egy másik helyen pedig: „...ennekem ýo abramphý mathiaf wram...“² — Mármost az a kérdés, hogy ki volt ez az Ábrámffy Mátyás? Az Ábrámffy családra vonatkozólag elég sok adatot találtam. Ezek közül itt most csak éppen a fontosabbakat sorolom fel: CsÁNKI (I, 730); NAGY IVÁN, Magyarország családai címerekkel (1857. 3—4); KEMPELEN BÉLA, Magyar nemes családok (1911. 13). A különböző könyvekben a családot leginkább *Ábrahámphy* néven emlegetik, nem pedig *Ábrámphy* néven, mint ahogy a levélben előfordul. KEMPELEN BÉLA szerint az Ábrahámffy (gerlai) család első nyomai 1350-ben Fehér megyére, 1383-ban pedig Békés megyére utalnak. 1458-ban a család birtokadományt nyert. A XV. században a családnak hatalmas birtokai voltak Arad, Csanád és Zaránd megyékben. Nevük így is előfordul: *Ábrámffy*. A családra vonatkozó legértékesebb adatokat CsÁNKI közli (i. m. 782). Az Ábrámffy családnak egy 1350. évi oklevél szerint 16 birtoka volt az Arad megyei Kaproncza és Monyorós vidékén. Ezek közül 1471-ben muronyi Vér Andrásnak — ez a személy valószínűleg azonos azzal a muronyi Vér Andrással, akitől az első nyugtánk származik (ZOLNAI GYULA, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig 155.) — elzálogosítottak kilencet. A család tulajdona volt ezenkívül Kőszend vár és Agyagbél vidéke is, melynek azonban Bálint egy részét 1471-ben muronyi Vér Andrásnak zálogosította el. CsÁNKI alapján Kígyóson, aztán a Békés megyéhez számított Veresegyházán, sőt még Benedekegyházán is az Ábrámfyak voltak a földbirtokosok.

A másik kérdés, ami rögtön a levél olvasása közben felvetődik, hogy mi volt az a *Felthoth*? *Felthoth* azok közé a községeink — helyesebben mondva: mezővárosaink — közé tartozik, melyek már régen elpusztultak. Egy megszűnt megyénkben: Zaránd megyében volt kisebb fajta mezőváros. *Felthoth*-ra csak CsÁNKI-nál (i. m. 730), és RÁCZ KÁROLY „A zarándi egyházmegye története“ című (Arad, 1880.) művében találunk adatokat. *Felthoth*-tal legelőször 1496-ban találkozunk. A XVI. században mint „oppidum“-ot együtt említik a többi (váradi) püspökségi falvakkal. Mindenesetre a mai Fekete-Tótot (Szalontától délkeletre) nem érthetjük rajta, mert ezt a helységet a XVI. századi adórajstromokban *Thoth* alakban Bihar megyében sorolják fel, a Zaránd megyei *Fel-Tót* püspöki várossal egy időben. Helyesebbnek látszik az a föltevés, amely a mai *Tauc*-cal azonosítja, azon a tájon, ahol a XVI. században a váradi püspök kérdéses birtokai elterültek. Részletesebb adatokat közöl *Feltót*-ról RÁCZ KÁROLY (i. m. 183). *Feltót* községről az első említés a XII. század vé-

¹ A latin szöveg elolvasásában BALOGH ISTVÁN múzeumigazgató segített.

² Én úgy látom, hogy az irat nem magánlevél, hanem nyilatkozat, melyben Ábrámfi Mátyás igazolja magát arra nézve, hogy az emlegetett két tolvaj közül az egyiket megölték. — Egyébként azt hiszem, az iratban néhány helyet másképp kell olvasni, mint ahogyan a közlő olvassa őket, illetőleg többször lehetséges más olvasás is. — P. D.

géről származik. A templáriusok, majd a johanniták birtoka volt a mohácsi vészig. A XVII. században elpusztult, a XVIII. században települt újra *Tauc* néven. 1880-ban Arad megyéhez tartozott és román lakosságú volt. Hogy Feltót mikor lett protesztáns, azt nem tudjuk. XVI. századi életéről csupán annyit tudunk, hogy Feltóti Albert magyar ifjú 1544-ben a wittenbergi egyetemen tanult Gyulai Gáspárral és Lippai Kristóffal együtt. A levélben az utólagosan bejegyzett második sorban szerepel egy „Albertus feltathi [Feltóti]“ nevű ember, aki valószínűleg azonos a Feltóti Alberttel, aki a wittenbergi egyetemen tanult 1544-ben (Rácz i. m. 183). Ez azonban csak feltevés, amit egyelőre semmi sem bizonyít.

A levélben előfordul egy olyan szó is, amely már régen kiveszett szókincsünkől: a *valal*. A levél 5. sorában így fordul elő: *Valalomba*. A szóval először az Ómagyar Mária-Siralomban találkozunk. Jelentésével TAKÁTS SÁNDOR (MNY. II, 76) és NÉGYESY LÁSZLÓ foglalkoztak (MNY. XXIII, 375). NÉGYESY a szó jelentését elsősorban az ÓMS. szempontjából fejtegeti, ahol azonban egészen más értelemben fordul elő, mint ebben a levélben. Közelebb áll azonban a mi adatunkhoz TAKÁTS SÁNDOR fejtegetése. Ő a következőket mondja: „E régi kihalt szavunk, mint ismeretes, a XV. és XVI. században 1. birtokot, 2. falut, községet, vagyis köznépet is jelentett.“ TAKÁTS közöl két ilyen értelmű adatot a XVI. századból: „ma reggel korán ide behívatám mind az valalt, kik ez városban laknak és igaz törvény szerint végére mentem!“ — „Az bíró az egész valalt begyűjti, énis nemes ember gyermeket, kapunállókat küldék oda az napra (t. i. a törvéynapra). A bíró mind az egész valalt megesküdteti.“ Azt hiszem, hogy a levélben a szónak a 'f a l u' jelentése értendő. A mondat értelme tehát a következő lehet: 'az én falumban orv vagyon'.

A levél egyik nyelvtörténeti értéke még, hogy három szónak az első előfordulási helye. — A *penig* szónak BÁRCZI (SzófSz. *pedig* al.) szerint az első előfordulása a XVI. század első fele. Ezek szerint tehát 1499. A *hát* első előfordulása BÁRCZI szerint ugyancsak a XVI. század első fele. Így ennek a szónak is néhány évtizeddel előbbre vihetjük első előfordulását. Itt jelenik meg először az *itthon* szó is. A SzófSz. szerint 1542-ből való, tehát félszázaddal későbbi az első adat rá.

A levél helyesírására jellemző, hogy nagyon sok olyan helyen használja a *h-t*, ahol későbbi, sőt korábbi szövegek írói sem használták. Pl. *keth*, *hogh*, *azjterth*, *foghmegh*, *wketh*, *minth*, *fogham*, *kith*, *vrjoth*, *voth*, *ketheliij*, *oth*, *jokha*, *migh*, *emberth*, *fogadtha*, *dolghod*, *akaztha[th]*, *ighaz*, *thetem*, *e[th]*, *mijth*.

Másik jellegzetessége a szövegnek a betűk kettőzése: *mathya[ll]hoz*, *zolggaija*, *azjterth*.

A szöveget — ami különben egységes kurzív írással van írva — csupán egy helyen nem lehet elolvasni: a 10. és 11. sor között, ahol egy töredék szó van. A szó az olvashatatlanságig elmosódott.

BEKE ALBERT

Győri Mária-imádságok

A győri papnevelő intézet Könyvtárának revíziója során került kezembe a híres középkori dominikánus, Herolt János műve: „Sermones discipuli de tempore | et Sanctis: et Quadragesimale eiusdem: cum promptuario | ac diversis tabulis perquam necessariis: Cum casibus papali | bus et episcopalibus: et a Sacra communione inhibitioni | bus novissime Lugduni emendati optimisque characteri | bus Impressi. Anno christi MCCCCXIII. Könyvtári jelzése: XIX. e. 30. A könyv a könyvtárunkban őrzött régi győri székesegyházi könyvtár anyagából való. E könyvtár története

a középkorba nyúlik vissza. Értékes rétege Náprághy Demeter győri püspök, korábban erdélyi püspök és kancellár könyvtára. Az Erdélyből száműzött Náprághy gazdag könyvtárral menekült, melyet halála után a győri székesegyházi könyvtárban helyeztek el.¹ Herolt János műve is Náprághy könyvtárából való. 1598-ban Pozsgai Jánosé, Náprághy káplánjéé volt.²

A kötet kötéstábláinak belső oldalán és a hozzájuk kötött, üresen hagyott leveleken számos tollpróbát, bejegyzést találunk. Ezeken említik a könyv korábbi tulajdonosait, vagy kiknek kezében a könyv megfordult. Az egyik átfirkált, meglehetősen nehezen olvasható bejegyzés szerint: „fr. Joseph Waradi me possedit et possidet anno 1557.“ Egy másik szerint későbbi tulajdonosa 1571-ben Orgonász Benedek: „In nomine tuo dulcissime Jesu Christe. | Jesus Christus crucifixus amor meus | Sum Benedicti Orgonacz. | Anno Domini 1571.“ Noha ki akarták vakarni a címlapról, a „Benedictus Orgonacz“ név azon is eléggé jól olvasható. A harmadik nevet a könyv magyar nyelvemléke fölé írták: „Johannes Colosuari hic f(criptura) habet.“ E nevek Erdélyre utalnak, ahova a könyv még a Mohács előtti időkben juthatott. A tollpróbák és a firkálások ugyan már a XVI. század közepe után kerültek a könyvbe, de vannak a könyvben olyan bejegyzések is, melyeket még a század első negyedében írtak a címlap elé és az utolsó ív után kötött üres levélre. Két ilyen bejegyzés van a kötetben. A hosszabb latin nyelvű, és a negyven napos böjtről szól. A második latin és magyar nyelvű, és az utolsó évhez kötött őrlap b) lapjára jegyezték. Az utóbbinak szövege a következő:

Infra scripta oratio habet 41 milia annorum indulgentias: | Aue sanctissima Maria mater Dei. regina caeli porta | Paradisi. domina mundi. singularis pura. tu es | virgo. tu concepisti Jesum sine peccato. tu peperisti | creatorem et salvatorem mundi. in quo non dubito | Libera me ab omni malo et ora pro peccatis meis. Amen |

Idwezlegh zenthfegeş maria, istennek anya | menjorzagnak keralne azzonja, paradjchomnak capujja, ez vilagnak azzonja | te wagh egjeduel³ tişta zwz, te fogadad | Jefuſth bünekul. Te züleed ez vilagnak | theremthejeth ees megwaltoijath. Kibe | nem kethelkedem. Zabadoh meg engemeth | mjnden gonoztuul ees jymagh en bjneij | merth. Amen. |

Oratio infra scripta habet 48 milia annorum | indulgentiarum verarum prout in ecclesia Lateranensi scripta | est Rome in quodam lapide: | Domine Jhesu Christe pater dulcissime rogo te amore illius | gaudii quod dilecta mater tua habuit quando te vidit et ei apparuisti | in facratissima nocte pafce et per gaudium quod habuit quando | vidit te glorificatum per divinitatis claritatem quatenus me | illumines septem donis spiritus sancti ut tuam V... (er) itatem implere | valeam omnibus diebus vitae meae. Amen. Pater noster, Ave maria. |

Vram Jefus Christus edeffeges Atya, kerlek tegedeth az | eremnek zerel-mejert mel volth a te zerelmes anya | dnak, mjkoron thegedeth lata ees nekij ijelenel | a zenthfegeş hufweth ejel, ees az eremerth mel | volth mjkoron latha tegedeth meg djchewltethwen | az Isthenij vilagoffagal. Kerleek tegedeth hog vela | gassech mek engemeth zenth teleknek heth ajja[!]do | kijval hogh athe akarathodath bee teelleffetijem | en elethemnek mjnden napjban. Amen, mj atjank | Idwezlegh ma. |

¹ Náprághy könyvtáráról: JENEI FERENC: Győri Szemle 1936.

² A címlaphoz kötött őrlapon: „Joannes Posgaj Sacellanus Reuerendissimi Domini Electi Episcopi | et Cancellarij Regnj Transsilvaniae Demetrij Napra | g] Anno 1598.“

³ Inkább egjedwl. — P. D.

Johannes Colasconi hic habet

Insuper scripta oratio huius per milia annorum indulgentias
Aue sanctissima mater nostra dei regina celi porta
paradisus domus mundi singularis pura tu es
regis tu suscepisti christum sine peccato tu peperisti
creatore et salvatore mundi inquit non dubito
libera me ab omni malo et ora pro peccatis meis. Amen.

Provecit ergo conuersas maria istemep anja
memoragratia perenne affonia paradisi
agorinat capua. Et vilagrat. affonia
la roach eggetuel tista hroz. te fofadad
tesustg vineful. Te voleed az vilagrat
therontgejeth ces metw altogath. Liba
nori tistgiltedem zabadoh met engemeth
myniden fongothul ces ymagth en bigne
mertz.

Roro in super huius per milia annorum
indulgentias videri per iustitia laurancij semp
est bone in eadem lapid.

Domine ihu xpe per dulcissime rogo te amore illius
gaudij ad gratia mea huius quoniam vidit et ei apertisti
in satisfactione nostra peccata. et per gaudium quod habet quoniam
vidit te glorificasti per benedictionem claudia. Quis me
illius sapientie domus spiritus in tua vita implere
valia omni diebus amen. amen. amen. amen.

Oram ihesus xpus et descedis anja per lep. agredeth. az
eromel. gerelmeget mel volat. at. gerelmeget anja.
gnat. myporon. tistg. deth. lata. Ces neth. geleriel
az. gentg. sedes. hufweth. eigel. Ces. az. etemeth. mel
volat. myporon. lata. agredeth. met. dingerwoltg. grom
az. ppermy. vilagrat. sagal. parlet. agredeth. hag. vela.
dassag. met. engemeth. gentg. leletmet. letg. ayas.
pistal. hagh. atge. atcarag. deth. bee. vallesarion.
en. elth. emet. myniden. nappagan. Twa. my. atyant.

Provecit ergo conuersas maria istemep anja
memoragratia perenne affonia paradisi
agorinat capua. Et vilagrat. affonia
la roach eggetuel tista hroz. te fofadad
tesustg vineful. Te voleed az vilagrat
therontgejeth ces metw altogath. Liba
nori tistgiltedem zabadoh met engemeth
myniden fongothul ces ymagth en bigne
mertz.

Roro in super huius per milia annorum
indulgentias videri per iustitia laurancij semp
est bone in eadem lapid.

Annakokaſjrt keonieorgewnk Vraſagtoknak, mint mŷ welewnk Jol tŷweo keŷ[el]-mes wrainknak, es Atiainknak, V[raſag]tok talallion olŷ modot benne hogy az minemew Bania eoreokfigeink reŷank marattanak az eylenkrewl, warafunkwal egietemben pwzta-fagban ne maraggionak, V[raſag]tok keŷ[el]meffigibeol tegie het forintra az Ezewftnek gŷraŷat, mint ez az teob Baniakon Selmeczen es Kremneczen, es az probat, mely mind ew fel[fi]ginek fmind mŷ nekunk hazontalan, wegie el rollunk, es az tŷzta somancz ezewfteot wgŷ engeggiewk egŷnehanŷzor walo tewzwel meg tŷztitanŷ, az mint zinte az Igeteo es walazto akarŷa, kiben femmŷ Idegen allat, fem on fem rez meg nem maradhat az tewz miatt.

Az wagŷ ha ew fel[fe]ginek es V[raſag]toknak teczik, haggion zabadſagot V[raſag]tok ket eztendeig, hogŷ eppewlheffewnk ew fel[fé]ge es az V[raſag]tok keŷ[el]mes engedelme wtan, mert felette igen meg fogiatkoztunk ez néhanŷ eztendeokban, fewképpen ez el mult ket eztendoben az Baniak keozeonfiges Iftollianak meg eppitife miatt kŷre ew fel[fé]ge foha chŷak egy pénz fem wolt (!), hanem az mŷ ſaŷat keoltfigewnkwel éppitettewk, Nem wgŷ mint Nagy Banián, holott chyak zinte az ew fel[fé]ge keoltfigiuel, nem az ew keoltfigeckel az Baniazok eppitik az Baniaknak Iftolliat, Mindazon altal, hogŷ ha Vraſagtok olŷ derik ſegitfiggel lehet, kŷwel Baniaŷnknak miueltetétit fel irŷewk, Igiekezewnk raŷta, hogŷ walarnit az wriften az eo Jo woltabol munkank es faratſagunk wtan ad, azt hŷwen es haznoſſon be zolgaltataſſuk az ew fel[fi]ge kamaraŷara kit miis Vraſagtoknak nagŷ halaadaffal zolgalhaffuk meg: kŷrewl Vraſagtoknak minden kegielmeffiggel walo walaz tetelit warŷwk:

Iften Ilteffe es algia meg V[raſag]tokat minden Jouaŷban.

G. ac. Eg: D. Veftrar[um]

fideles et humillimj

Seruiitor[es]

Montanifte oppidj

Medŷmont[is] etc.

(Címzés:) Humillima Supplicatio Montaniftar[um] Felfeo Banianien[sium].
(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3175; az 1581. januári csomagban.)

Ugyanebben a köteŷben egy máſik beadványuk is van (1581. április), ahol arról panaszkodnak, hogy mivel bányanyitási privilégiumuk a most már Erdélybe eŷ Kapnikra ſzól, adja a király a város határában levő hegyekre, „Kŷz Baniara, Sloŷorra, es az varas felett walo keozepseo hegyre“ a bányanyitási jogot. Ugyancsak kéri, hogy a város határán levő Negre nevű falut, ahol ſzabad települési jogot adtak 12 évre, adják nekik, mert „az Jobagiok ottan el mentenek mert chŷak bwdſo olahok woltanak, wgŷ anniera hogŷ immar zinte harmadik helyre keolteoztenek, es moſtannis haromnal teobben nem wadnak, kinek zallétaſanak wagion hwzoneot eztendeŷe, Ezekis penég nem azok az kik leg eleozeor meg zallottanak hanem inkab negied wagy eoteod rendbeliek, ew fel'ginek femmŷ meg chyak egy fillier, Jreo haznalattiara ſinchŷenek“. Ha nekik adná a császár ezt a telepet, ezek jó ſegítők lennének a bányamunkánál. A város még mindig jó módban lehetett, mert Nagy Lajos óta évi 1000 arany adót fizet a királynak.

A levél bevezetése is érdekes: „Mŷert hogŷ az feiedelmeknek miltſoga es fel[fi]ges wolta abban magasztaltatŷk, hogŷ az ew alatta waloŷ terŷeggiének fokafullianak es eorwendezwin Illienek keŷ[el]meffigibeol nekiek engedett Jockal, Ezt meg tekéntwén az mŷ réŷŷ feiedelmink engettik wolt minekewnk, hogŷ walakŷ keozzewlewnk wŷ, awagŷ réŷŷ el hagiott pwzta Baniat, wagŷ Sattot nŷtna, es éppitene Kapnŷkon, niolceztendeig wenne el az haznat...“ A bányamívesek meŷelőzték az abszolút monarchia felvilágosult formulázását.

A kiperdikált tokaji bíró

1592.

1.

Erthem Vram hogj keg'd azt kjuanja en twlem hogj Irua adgiam keg'd elejben, hog es minth efetth az dologh es haborufagh Imre Deak keözeötth es Bus Gaspar keözeötthj keg'd itthon nem leteben, En azt mondhatom Gaspar deak feleöl, hogj uala ennalam egj Meniechke, kj ennekem leanzo koraban Bolgalom volth, es en hazafitottam elis tiztelsegefen. Jöue hozzam mas Aßonj allath es monda hogj ne tarchiam azt az Aßonj allatoth hazamnal. En az Aßonj allatoth rea kérdém, mj okért ne tartanam hazamnal, Monda uißontaksaggal, azertth hogj az katonakkal beßel az Vrais az Meniechkenek azon panaßolkodjk hogj eöteth nem ßeretj, hanem az katonakoth. En azt törüen ßerinth megh lattattam ha ugj uagione auagy kwlöomben. Az törüen ugj talalta hogj az Meniechkenek az Vra rea kerefse törvennjel, es az törüen napigh megh tartat/sa. Ennekem annak utanna az erőfegben kelletth tetetnem, az törüen napigh meghis tartattam, es az törüen elejben elő hoztam, noha Bolghalom w de en femnjben oltalmaznj nem akarham, Jollehett az migh igafsaga tartotta mellette voltam, megh gondoluan előbbj Bolgalattiath. Az Meniechkenek az Vra igaz annjth feletteteth hozza az menjth ßinte akarth, Gaspar deakkal, ugj minth procatoraua, annak utanna tanoiaual beüfseges sorokath hitt Berinth bizonitatot rea. En azt mondom hogj mjuel az törven ugj talalta, es fententiazta az tanuk utan, az Meniechketh, hogj heted magauaual menchie megh maghath, ha megh menthetj menth ember leßen, ahol penigh meg nem menthetj, tehat az ura heted magauaual allion rea es vtfese el az fejeth. Azerth megis azt mondom Gaspar deak, chiak procator uolth ez dologban az legben melleth. Es Gaspar deak ok nekwl panazolkodoth en ream predicator vramnak, kjerth az predicator engemeth az Anja ßenth egj hazban ki predjcalloth, velem egjetemben annak felette ez itt walo tiztarto vrajmoth, illien keppen hogj mj tartiük az fele tiztatalan ßemelnek partjath, kjualthkeppen (azt montha) te biro az njluan való paraznanak partjat fogod; monda aztis az predicator vram, Hogj azt mongia az Iras hogj atkozoth az az kj az njluan valo paraunanak partiath tartja, kibeöl nekem azt mondom hogj egj tfepp vetkem finchien. Gaspar Deaknak kelletth volna mondom azt, az ßemelt erőltetnj az kjnek peritth fel vette, hogj el iarion az eö dolgaban az mintt az teörven talalta. es nem engem kelletth volna az predicatornak, be vadolnj, fem aztöb tiztarto Vrajmoth, meth en az en tiztemben hiuen el iartam, Azerth ugj mondom hogj Gaspar deak meltatlan vadolth es panazloth az Praedjcatornak, es predjicator Vramis ok nekwl predjcalloth kj.

Vgfanaackor Vafarnap mikor minketh kj predicallottak, mjkor keg'd itthon nem volth keg'd kepebe Imreh Deak volth, Engem mindgiarth fel hiüatoth, Imre Deak vram az Vduarba; Monda Mi dologh legen az biro Vram hogj kj predjcalloth nem efimerem abbol femmj vettkweth fem en fem keg'd. En azt mondam arra, hogj moftan fel mentem vala enis az predjicatorhoz hogj mj okerth chielekette azt rajtunk megh tudnj. Eö arra azt monda hogj Gaspar deak iött vala predjcatio előtt hozzam, es eö vadola keg'deth hogj az tiztatalan bwnös Aßonj Allath melle penzen kerefeth volna kjk megh efküttenek es en azokon czielekedtem az praedjicator monda. En arra azzt mondam hogj en nem kereftem mentö ßemelieketh. En azonkeppen Imre Vramnakis megh beßellettem mith beßelgettem praedjicator Vrammal, azonközben Gaspar deakis közinkbe Jöue, monda Imre Vram te Gaspar deak beftie hires kurüa fia mjerth predjcaltattal megh bennwnketh. Ha en akarom ezenel nekj vonjatlak es addigh veretlik (!) az migh en akarom. Azert

ezfele Bitok fok volth Imre wramtol Gaspar deakon. Gaspar deak arra azt monta chiak ne Biggion keg'd Imre vram engem, mert en keg'deth nem praedjaltattam.

Judex Primarius Benedjetus Kalmar,

oppidj Tokaj.

V. D. Subiectifsimus.

2.

Keg'med akaria töllem meg tudnj mint haborottam özue Bus Casparral, Az oka ez uolt, hogj az biro Kalmar Benedek, fogot uolt meg egj Azzonj allatot ualamj paraznafagh uetkeiert hogi keg': ithon nem uolt, annak az Vraual uolt törüenie, az Törüenj mentseget adot az Azzonnak az mint az birotól ertettem, hogi hetedmagaua meg menche magat tizen ötöd napra, mýgh az Tizenötödnep elő Jöt addigh az Biroual Bus Caspar özue habarodot, azt mondotta hogi, Te býro te magad penzen akarz hitlő tarfokot az parazna melle kerefjn, mert ket Azzonj Emberis mondotta hogi te kereftecz hitlő tarfokot melleie. Erre En nem tudom az býro mýt zollot nekj felőle, űk tuggiak, ez egj Vafarnap napon uolt, menenk az predicaciora, tehát Bus Caspar futot az praedicatorhoz erőfsen panazolkodot nekj, az Praedication, mingiaraft Paraznanak Párt tartoýnak praedicalla bennónket az praedicator, Ebben ez dologban mint hogj sem en sem keg'med nem tudtonk femmit En bizoni ighen zegielletem hogj illien nagi gialazat efet meltatlan raitunk az egez varas előtt, hizem nem olj czegetes latrok wagiunk mj, sem olj gonoz teűő Emberek, hogj minket publicè mint ollian gonoz Életű embereket az kereztiének közzwl kj praedicallanak, ugian el holtam uala zegielletemben Annj fok Jambor előtt, haza Jőuek mingiaraft ide az ű Felfeghe hazahoz, hiuatom az birot hogj erchem meg mi dolog legien ez raitunk efet nagi gialazatnak az oka, az biro meg monta hogi Caspar deak uezet ű uelle özue az Azzonj allat mýat az ki ű nalla fogua uagion, es ű futot az praedicatorhoz, ualamint atta Elejben à dolgot de am halla keg'med melj gialazatot praedicalla az praedicator. Erre en azt mondam az býronak, hizem En uolnek mostan Vduarbiro Vram kepebelj Ember, mint hogj Sýlindj Ideiebenn is En uoltam, Ennekem kellet uolna Bus Casparnak panazolkodnj kegielmedre, En mind kettőtököt Elő hiuattam uolna, meg hattam uolna En keg'mednek hogj az Toruenj az mit hozot arra az Azzonjra, foliafabol keg'med se uegie ki az törüent, ha penig mas ualazzal kellet uolna benneteket boczatanom, mafsál boczattalak uolna, mý reank nem praedicaltatot uolna, mert a' kereztiének közzól, czegetes lator Eletű Embert zoktak ki praedicallnj, de gondom lezen rea. Az utan Bus Caspart ugj hiuattam Elő ű nekýs azt mondtam az mýt az bironak, hogj myert czelokedet illien nagi gialazatot raitunk, arra azt monda, hogi nem ű cselekette, mondam hizem az biro ű maga monda, mafod zauaban Esmeg azt monda hogi nem mj rank zolloth hanem az býrora felefegeftől, mondam hogi tudod azt, mj femmj dolgotokat nem tuggiuk, illien nagj gialazatot nem Erdemlwnk mert mj Jamborok uagiunk, ha te Emberfeghes ember uolnal, nem kellet uolna Vduarbirodat hatra hadnod, hizem nem az praedicator uifelj ith az ű Felfeghe Jozaghanak gongýat, Erre nagj frisen kezde morganj, tehát meg' ű foghia fellieb az dolgot ezen ugian elbufulek, hogj minket ű praedicaltatot kj artatlanul, ha En az mj tiztefsegwnkert zollok megh ű haragzik, ugj űagion Aztis gondolom hogi Keg': ithon ninczen, mert az mi tiztefsegwnknek kifsébbitefiert, kiualkeppen hogi illien meltatlan zenjűedgwk, nem hogj meg nem zidogatnam, de hizem eletemetis el kellene ueztenem tiztefsegönk mellet. En zittam, de az mint az Camoran panazolkodot hogj öllefsel feniegettem, nem igazat mond benne, mert az Giörj Ambrus Deakkal fenieget uala, hogi sohul meg nem maradhatok előtte ha ű raita ualamýt czelekedem, Arra mondam, hogi ninczen femmi közóm az Attiad fiaual, zolgalok inkab nekj, hogi nem ueczek de mas uagj te nem Ambrűs Deak. Ebben all az dologh, de nem hogj zidogataft Erdemlet uolna, de főt hogi bwntetefreis melto uolt uolna, hogj illien giala-

zatot kellett nyjatta zenjuednónk bñntelen es meltatlan, főt bator közönnie aztis ha, csak Ebben műlik az dologh, talam röuid napra Enis fel megiek az Camarara ha Iften Egeffeget ad, bizonj meg latom nyjt zol ű keg'mek felöle, addigh nem zollok semmit, talam meg tanol, hogj ha csak egj giermeket hagj tiztartoia kepebennis, meg beczzlly, meg tartoztattia az nielluet, nem pizkal oknelkwl fenki tiztelfsegheben, Isten kegddel k. zolgal

Imre Deak.

(Szep. Kam. Repres. 3188; 1592. augusztusi csomagban. Bár a levelek nincsenek megcímezve, a tartalomból kiderül, hogy Kis Lukács tokaji udvarbíróhoz vannak intézve, aki szintén méltatlankodását fejezi ki az eset miatt egyik levelében.)

ECKHARDT SÁNDOR

Egy miskolci polgárásszony hagyatéki leltára 1578-ból

Az Lazlo Alberthne marhainak zama.

Wagion 13 tal, 16 tanier, 3 tekeneő, 1 medenche, 1 lee zwreő, 3 vas niars, 1 suteő tekeneő, 3 soythar, 2 desa, 2 rez mosar, 1 fa mosar, Mas fel so, 1 alt alag echett, 2 derekal, 5 feiel haiatlan, 1 bos (!) teő reő, 1 hituan gerezna, 3 feýze, 4 kapa, io, 1 Asso, 1 homlito kapa, 2 kaza, 7 hituan kapa, 2 öreg lancz, 3 chobolio, 4 furo, 1 kez wono, 1, 0 (!) chipelleős, forgo karikak, 1 vas uilla, 2 kass, 2 lugzo, 1 hiuelý kes, 1 sarkantiu 1 zeőleő kes 50 feő echellet kender, 1 kasban valamý buza, egi altalaghb anis (!) buza, 2 bokor gereben, 1 hituan kendeő kezkenő, 1 hituan halo, 3 roz lada, 1 hordo felig löreuel, 4 wres hordo, 4 kad, az eggikben egi keues kapozta, vagion egy tehen, három ökör tino, Egý zekerný zena, týk eleg uagion, Egý týz keőbleős altalag bor, kinek uagion egý keőbeől hýa.

(Miskolc Állami Levéltár: Miskolc város levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyvek I. kötet 55. l.)

KUBINYI ANDRÁS

Közgazdaság. SZILY KÁLMÁN (NyÚSz. 513) és ő utána TOLNAI VILMOS (A nyelv-újítás 173) Kossuthnak tulajdonítja a *közgazdaság* szó megalkotását. Szerintük Kossuth 1841-ben használta elsőnek a szót. „Ez állapot [örökváltság] hasznáról *közgazdasági*, közpénzügyi 's népvagyonossági tekintetben a' költővel szólva: ' még Marczikanász is, a' ki nagy Á-t se' tanult soha' — meg van már győződve“ (Pesti Hirlap 1841: 97). Kossuth után Széchenyit idézi SZILY (uo.): „... ehhez nem kívántatik... — felette nagy *közgazdasági* kiképzettség“ (A magyar Academia körül. 1842. 14).

A szót azonban nem Kossuth alkotta.

A *közgazdaság* szóra eddig ezeket a korábbi adatokat találtam:

1807: „Investitio allaturae in Communem aconomiam: a' *köz gazdaságba* fordított Hozomány“ (A' tisztbéli Irás módjának saját szavai 93). Itt a szó jelentése még 'közös gazdaság', pontosabban a 'házastársak közös gazdálkodása'.

A szó másodszor előfordul, még most is elszigetelt adatként, 1813-ban (a sorok eleje csonka!): „A' Másik fő árkuson nyomtattatnak egymás[után]: — tulajdon, eredeti és fordított Egész Mun-[kál]k; ... külső vagy belső Gazdaságbeli ([oec]onomico-agronomicon), ahhoz szító Mes-[tersé]gbeli (technologicum), Kereskedésbeli (com-[merc]iale), Háziorvaslási (oecomedicum), Barom-[teny]észtetési (bucolicon), Barom-orvaslási (vete-[rinar]ium), Plántászi (botanicum), Asványi (mi-[neral]ogicum), *Köz. gazdasági* (camerale), 's több, [...]ő nem nevezhető JÓ és SAJTÓT ÉRDEMLŐ, [...]bb és nagyobb Egész Munkák“. A fenti idézet lelőhelye a Nemzeti Gazda című hetilap prospektusa [Tudósítás]. Végén ez olvasható: „Irtuk Bétsben, Octoberben, 1813. Ts. K. Szabadságu Nemzeti-Gazda-Hivatal“. E Tudósítás két példánya a Széchenyi-Könyvtárban őrzött [4 darab] Hazai Tudósítások 1813. II. félévi kötetének 199. és 418. lapja után van bekötve (jelzete: 1468; 1813, júl-dec. — nagyobb alakja miatt a nyomda kb. 4

betűnyi részt levágott a külső széléből). — A Tudósítás elején az áll, hogy a munka vezetője már adott a két haza gazdájának egy munkát Pallérozott Mezei Gazdaság címen. Ebből arra következtethetünk, hogy a prospektus írója s így a *közgazdaság* szó megalkotója Kisszántói P e t h e F e r e n c, aki 1814-től 1819-ig a Nemzeti Gazda szerkesztője, egyébként pedig német és angol műveltségű férfiú, s előbb a keszthelyi Georgicon tanára volt (vö. SZINNYEI, Magyar Írók X, 890).

A Pallas Lexikon (XI, 9) szerint régebbi közgazdasági íróink a *studium politico-camerale* kifejezést használták *oeconomia publica* és *oeconomia politica* mellett 'köz-gazdaság' jelentésben (vö. fentebb is: „Közgazdasági = camerale“).

Maga P e t h e F e r e n c Pallérozott Mezei Gazdaság című művében (1805.) ezt írja: „A' naturálék megszerzését... kormányozza a' Kamarával egyesült Politzia, *cameralis Politia*, mely a' mezei gazdaságot a' nemzet legnagyobb hasznára igyekszik fordítani“ (6).

P e t h e F e r e n c a *közgazdaság* szót szinte véletlenül nyomatta Tudósítására; sem saját munkájában, sem az általa szerkesztett Nemzeti Gazda hasábjain eddig nem sikerült még egyszer megtalálnom. S mivel a Tudósítás főképp „mezei gazdákhöz“ szólt, így a benne előfordult egyetlen adat a *közgazdasági* melléknévre nem került át sem az irodalomba, sem a köznyelvbe.

A *közgazdaság* szó megjelenése előtt a következő kifejezéseket használták íróink: 1791: „*oeconomia publica*“ (Skerletz Miklós: Projectum) | 1806: „*oeconomia politica*“ (Horváth Mihály: Specimen) | 1831: „*oeconomia politica*“ (Henfner János: Introductio) | 1805: „*cameralis Politzia*“ (Pethe Ferenc: Pallérozott Mezei Gazdaság) | 1807: „Köz Gazdálkodás“ (Hazai Tudósítások I, 398) | 1809: „*státus-gazdálkodás*“ (uo. I, melléklet) | 1813: „*gazdálkodás tudománya*“ (uo. I, 28, toldalék) | 1814: „*Nemzeti Gazdaság*“ (Nemzeti Gazda, címlap) | 1817: „*Nemzeti és Kincstári gazdaság*“ (uo. II, 156) | „*ország-gazdaság*“ (uo. II, 168) | „*észbeli gazdaság*“ (uo. II, 238) | „*gazdaság-tudomány*“ (Tudományos Gyűjtemény III, 138) | „*nemzeti gazdálkodás*“ (uo. IV, 25) | „*nemzeti gazdaság*“ (uo. IV, 32) | „*köz gazdálkodás*“ (uo. VIII, 44) | 1830: „*gazdasági tudomány*“ (Balásházy János: Okos Gazda, címlap) | 1833: „*gazdasági tudomány* = okos v. racionális gazdaság, nemzeti gazdaság“ (Közhasznu Esmeretek Tára).

A harmincas években már égetően fontos lett a jó kifejezés megalkotása és elterjesztése.

Hogy hiányzott, világosan látjuk S z é c h e n y i következő szavaiból: „Meg kell ismérni, ezen tudomány, mellynek eddig *neve sincs*, gyermekkorában van még... e' *nevetlen* tudomány... oly előmeneteleket tőn, hogy haladásán nem is kételkedhetni...“ (Hitel 155). Megemlítendő, hogy Széchenyi többször használja ugyan a *közgazdaság* szóhoz igen hasonló *közgazdagság* összetételt, ez azonban nem egészen megbízható adat, mert 'közvagyonosság' jelentésben is használja. — 1830: „nincs *aequivalens*, melly kipótolhatná azon kárt, melly a' nemzeti *köz gazdagság* elnyomása 's kisebbítése által a' fejdelemre hatni kénytelen“ (Stádium 99).

Harmadszor, most már maradandóan bukkan fel a *közgazdaság* szó a Tudománytár 1835. évi I. (folytatólagosan számozva 5.) számában. S c h e d e l F e r e n c szerkesztő ugyanis az új évfolyam első számának végéhez hozzáfűzte az előző (1834.) évfolyam 'rendszeres átnézetét', és ebben találunk egy *Közgazdaság* című rovatot (267).

Mindenesetre azonban a szót modern értelmében, tudatosan először C s a t ó P á l használta, de a szó korábbi előfordulásáról valószínűleg nem tudott, mert zárójelben magyarázza a javasolt szót latin és német megfelelőjével.

C s a t ó P á l a Tudománytár 7. számában, 1835-ben francia eredeti alapján (Fix Tivador után, Franc. littér. 1835. 4) cikket közöl: „Egy pillanat a' *közgazdaság* tudományára“ (37—68). Ebben ezt írja: „Közösen hitték és állították, hogy a' köz-

gazdaság (státuszgazdaság, oeconomia politica, Staatswirtschaft) új tudomány“ (37). — A cikkben igen sokszor előfordul a *közgazdaság* és *közgazdasági* szó. Íme még néhány példa: „A' *közgazdaság* egyik tárgyát tévé az ókorbéli bölcselekedők studiumainak“ (38) | „... már ezen korszak előtt találhatni a' *közgazdasági* ismeretek' ujon feltűnésének némi nyomaira“ (40) | „A *közgazdaság* tudománya nem csupa 's nem pusztá *technologia*“ (54) | „... lásuk most Smith' *közgazdasági* rendszerének francia követőit“ (59) | „Droz egy *közgazdaságot* tanító könyvet írt“ (63). — A Tudománytár 7. és 8. számának Tartalomjegyzékében újból szerepel a *Közgazdaság* című rovat.

Megtaláljuk a *közgazdaság* szót az Athenaeum, Figyelmező és Budapesti Szemle egykorú számaiban is. 1837: „*Közgazdaság*, pénzügy“ (Ath. I. félévi tárgymutató) | „Törvénytudomány, *közgazdaság*“ (Ath. II. félévi tárgymutató) | „*Közgazdaság* alapelvei (Ath. II. félév 337, 353, 374) (A cikk álnévű (53) szerzője a Bibl. Univ. de Genève-ben megjelent Senior: An Outline of the science of political economy című munkát ismerteti) | „kevesbbé helyesen történt az egyházi és *közgazdasági* viszonyok' olly terjedelmes előadása“ (Figyelmező I, 23) | „*Közgazdaság*. Ricardo, a' *közgazdaság* és adóügy elvei“ (értekezés cím, uo. I, 85) | „Statusgazdaságtudomány (rövidebben *közgazdaság*)“ (uo. II, 311). — 1840: „Statusgazdaság (*közgazdaság*, Staatswirtschaft)“ (uo. 226) | „[a külföldi munkák utánnyomását Würtemberg] *közgazdasági* szempontból ... védelem alá vette“ (Schedel F.: Bp. Szemle I, 190).

Maga Kossuth valamivel előbb is használja a *közgazdaság* szót, mint a NyÚSz. idézi: „A *közgazdasági* tan axiómáiból minden gyermek tudja“ (PH. 1841: 9. Hegyaljai Kiss Géza közlése).

Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből számos későbbi adatot is idézhetünk a *közgazdaság* szóra. Íme néhány mutatóba: 1845: „oeconomia publica = *közgazdaság*“ (Hivatalos Műszótár) | „status oeconomia = *közgazdaság*“ (uo.) | 1847: „status oeconomia = *közgazdaság*“ (Törvénytudományi Műszótár 2. kiad.) | 1869: „ennyi szeretettel tudnók berendezni magán és *közgazdaságunkat*“ (Greguss Gyula Összegyűjtött Értekezései 302) | 1887: „Írányczikkek. (Politikai, társadalom és *közgazdaság*)“ (Borúth E.: Hátrahagyott művei. Próza 147) | 1891: „a magyar *közgazdaság* ... történetében“ (Irodalomtörténeti Közlemények I, 211). | 1895: „[ez a jelszó] azt jelenti, hogy az állam a *közgazdaság* dolgaiba ne avatkozzék“ (Tóth Béla: Szájrul szájra 315).

A negyvenes évektől kezdve gyakoriak a *közgazdaság* szóval rokon egyéb származékok is.

A) *Közgazdaság*: (összetételekben): 1895: „Akkor [az igének] nagy *közgazdaság*-politikai fontossága volt“ (Tóth Béla: Szájrul szájra 77) | 1890: „A *közgazdaságtan* és adóztatás alapelvei“ (Akadémiai Értesítő 257) | 1900: „ideje és ereje javát ez: a *közgazdaságtan*, különösen a munkásügy vette igénybe“ (Bp. Szemle CII, 223).

B) *Közgazdasági*: 1843: „*közgazdasági* írók“ (Athenaeum I, 55) | „*közgazdasági* tan“ (Kemény Zs.: Korteszédek és ellenszerei I, 65) | „*közgazdasági* tudomány“: (Széchenyi Hirlapi Cikkei II, 79) | 1844: „mind közjogi mind *közgazdasági* tekintetben“ (uo. II, 290) | 1866: „Az indirect adók megszüntetése ... nagy fontosságú *közgazdasági* kérdés“ (Deák F. Beszédei III, 490, Kónyi M. gyűjt.) | 1884: „a *közgazdasági* [kérdéseket] elhanyagolták“ (Pulszky F.: Életem és korom I, 21) | 1890: „*Közgazdasági* kiegészítés“ (Akad. Értesítő 433) | 1892: „*Közgazdasági* élet“ (Ethnographia III, 292) | 1893: „*közgazdasági* ... körök“ (Kozma A.: Próza 103) | 1895: „*Közgazdasági* tétel“ (Tóth Béla: Szájrul szájra 315) | 1899: „*közgazdasági* rendszer“ (Bp. Szemle XCIII, 138) | 1900: „*közgazdasági* kérdések“ (uo. CII, 223).

C) *Közgazda*: 1886: „az ottani *közgazdák*“ (Bródy S.: Don Quixote I, 161) | 1890: „*közgazdák* [congressusa]“ (Akad. Értesítő 432) | 1899: „élesítéletű *közgazda*“ (uo. X, 284).

D) *Közgazdász*: 1860: „Y. hires közgazdász fölfedezte“ (Jókai M.: Kakas Márton tolltaraja II, 30) | 1899: „A két kövér közgazdász lágyan mosolygott a hercegnő felé“ (Bródy S.: Egy férfi vallomása 20).

E) *Közgazdászati*: 1851: „mennyi kár származik az ösiségből a közgazdászatra“ (Csengery A.: Szónokok és statusférfiak 407) | 1861: „a hazai ipar és közgazdászati“, (Deák F. Beszédei III, 150) | 1863: „Roppant sokat nyer ezzel... a közgazdászati“ (Bérczy K.: Hazai és Külföldi Vadászrajzok 11) | 1869: „a közgazdászati...“ (Jókai M.: A malom alatt 58).

F) *Közgazdászati*: 1847: „Közgazdászati... javítások“ (Bajza: Ellenőr 542, Kossuth írása) | „A közgazdászati Hetilapból egy ukázt sujtanak rá“ (Széchenyi: Politikai programtörödékek 126) | 1850: „Liszt Frigyesnek... közgazdászati munkája“ (Kemény Zs.: Forradalom után 97) | 1852: „Közgazdászati novellákat gyárt“ (Kemény Zs.: Férj és nő I, 89, 101) | 1862: „a közgazdászati osztály elnöke“ (Deák F. Emlékezete. Levelei 300) | 1865: „a közgazdászati és pénzügyekben“ (Deák F. Beszédei III, 355) | 1880: „A közgazdászati ügyek élén állott“ (Asbóth J.: Új Magyarország 14) | 1877: „Közgazdászati érdekek“ (Borúth E.: Próza 204).

Az eddigiek alapján látjuk, hogy már a XVIII. század végén és XIX. század elején magyar írók is foglalkoztak közgazdasági problémákkal, anélkül azonban, hogy a *közgazdaság* szót használták volna. 1813-ban P e t h e F e r e n c szinte véletlenül használja a *közgazdasági* mellékevet, de ez ismeretlen maradt a közgazdasági problémákkal foglalkozók előtt. 1835-ben csaknem egy időben több folyóirat hasábjain jelenik meg a *közgazdaság* szó. Hogy ki alkotja meg, nem tudjuk. De még nem lehetett általánosan ismert szó, mert C s a t ó P á l idézett cikke elején magyarázza a szó értelmét latin és német megfelelőjével. Közismert volta ellen szól az a körülmény is, hogy a „K é m l ő a' gazdaság, ipar és kereskedésben“ című szaklapban, mely 1836. július és 1837. június között hetenként kétszer jelent meg és számos közgazdasági cikket közölt, egyszer sem találtam meg a *közgazdaság* szót. Helyette a *hongazdaság* fordul elő (vö. Kémlő 1837: 3., 18., 26., 51).

Ilyen előzmények után használja Kossuth is, Széchenyi is a *közgazdaság* szót.

P. BALÁZS JÁNOS

Adatok 1848 politikai nyelvéhez. GUNDA BÉLA (MNy. XLVII, 313–4) az *elvtárs* szó eddig ismert legkorábbi előfordulására közölt adatot K u t h y L a j o s 1846-ban megjelent „Hazai rejtelmek“ című regényéből annak kapcsán, hogy WALDAPFEL JÓZSEF (Nyr. LXXII, 31) és ZSOLDOS JENŐ (Nyr. XXXIII, 102) a szónak 1848-ból való előfordulására tettek közzé adatot azzal a véleménnyel, hogy a szó valószínűleg 1848 mozgalmas politikai életében keletkezett.

K u t h y nál még nem érezhető a szóban politikai tartalom, pedig hogy ilyen értelemben is használhatták már, azt támogatják az *elvtárs*-hoz hasonló, vele egyértékes összetételek: *elvbárát*, *elvrokon*, továbbá az *elv* szóval alkotott egyéb összetételek, amilyenekkel az 1840-es évek hírlapjaiban, főképen a Kossuthtól szerkesztett Pesti Hírlapban találkozunk.

Az *elvrokon* pontos egyértékese az *elvtárs*-nak. A NyÚSz. BALLAGI 1864-ből való szótárából idézi az első adatot. Kossuth már 1842-ben használta a szót a Pesti Hírlap 105. számában írt vezércikkében politikai tartalommal: „... És a követ ki Kölcey székét elfoglalá, bár elődének *elvrokona*...“ A NyÚSz. nem említi fel az *elvbárát* szót; Kossuth ezt a szót is ismerte és már ugyancsak használta 1842-ben hírlapjának 135. számában: „A Pesti Hírlap és *elvbáratai*“. A szó megtalálható a Pesti Hírlap következő 136. számának „Ellenzék“ című vezércikkében, melynek bizonyos B a l o g J. az írója: „... ezek s *elvbárataik* társas körökben hirdették az *elvekké* váló ígékét...“

E három azonos jelentésű szó közül az *elvtárs* került bele a közhasználatba. Viszont az *elvbarrát*, *elvrokon* szavaknak korábbi (1842.) feltűnéséből arra következtethetünk, hogy az *elvtárs* is meglehetősen már korábban, — legalább is velük egy időben. Erre mutatna talán a többi — már politikai tartalmú — *elv* előtagú összetételnek a feltűnése is. A Pesti Hírlapnak fentebb említett vezércikkében találjuk az *elvhős*-t: „... meggyőződésből vitázó *elvhősök*...”

Az 1840-es években meginduló politikai élet különböző árnyalatú pártjainak küzdelmeit idézik a NyÚSz.-ban nem szereplő következő összetételek: *elvharcz*, az említett vezércikkben találjuk: „... itt s a társas életben támad az *elvharcz* kezdete...”; ugyanott feltűnik az *elvvita*, *elvtusa* szó és az *elvek mezeje* kifejezés, valamint az azonos politikai elveket valló pártokat jelentő *elvpárt*: „De van az *elvpártok* közt egy ellenség...” Említsük meg még az *elvhős*-nek ugyanott jelentkező megfelelőjét: *párthős*. Az *elv* előtagú összetételek más lapokban is előfordulnak. Így a Mult és Jelen 1848. évi 22. számának 125. lapján találkozunk az *elvharc* egyértékesével, az *elvháború*-val, amely nem más — írja ugyanaz a lap 1848. évi 17. számában, mint „... az *elvkülönbségért* folytatott politikai harc...”

A fenti *elv* előtagú összetételek azonkívül, hogy a negyvenes évek élénk politikai életére, küzdelmeire utalnak, a szókincs gyarapításnak „nyelvújítási” módjaira nézve is mondanak valamit. Az ilyen szavak: *elvtárs*, *elvbarrát*, *elvrokon*, *elvhős* s *elvvita*, *elvtusa*, *elvharc*, *elvháború* arra mutatnak, hogy egy-egy új fogalom jelölésére több szót is megpróbáltak, míg aztán azok közül egyeseket befogadott és szentesített a nyelvi gyakorlat, másokat nem. Az 1840-es évek politikai viszonyai, különösképpen pedig az 1848-ban megvalósult önálló magyar politika a felmerülő új és új politikai fogalmak megnevezésére fokozott mértékben tette szükségessé új szavak alkotását. — A megfelelő szavak megteremtésére irányuló törekvésekre nézve éppen 1848 politikai nyelvének területéről idézhetünk Kossuth Hírlapjának 14. számából — úgy hisszük — jellemző megnyilatkozást: „... Mult szombaton volt egy kis országgyűlési KRAVALLUNK. Bocsnát a szóért, — írja az újságíró — „de illy zenebona kifejezésére még nincs magyar szavunk, meghozza talán az idő a nevet, mint meghozta a dolgot. A francia ÉMEUTE-t használni nem lehet, mert a mozgalom kisebbrendű volt, mint sem ez red illenék...” TERESTYÉNI FERENC

Csuka ~ csoka? GOMBÓCZ Hangtörténetében az *u ~ o* váltakozásra például fölhozza a NySz. alapján a Pestinél található *choka* adatot (ÖM. II/1, 71). A NySz. Pesti Fabuláinak 14. lapjára hivatkozik, értelmezése azonban téves. A Pesti kérdéses helyén négyszer előforduló *choka* nem *csoka*, hanem *csóka*. Ez nyilvánvaló a mese következő mondatából: *Azzon keuzbe kegíjj a choka az fewlden marada, s ezt csuka aligha tehetné.* A mese rövid foglalata ez: A keselyű „csigát” talált, s minthogy nem tudja föltörni, a csóka tanácsára leejt egy köre. A csóka azonban a földön marad (értsd: nem repül föl a keselyűvel), s az összetört „csigából” kieső „halat” felragadja és megeszi. Phaedrusrnak abban a meséjében, mely legjobban hasonlít Pestiéhez, sas, varjú és teknősbéka szerepel (Phèdre: Fables Ésopiques, ed. L. Havet, 7. kiad. 102). PESTI Nomenclaturájában különben a *csuka chuka* alakban jelentkezik (első kiad. 1538. 92). A *csoka* alakváltozatot tehát, ha máshonnan nem kerül elő, törölni kell.

Bozót. LUKÁCS KÁROLY „Balaton vidéki víz- és földrajzi tájszók” című érdekes cikkében (MNY. XLVIII, 188) megjegyzi, hogy a SzófSz. (és az EtSz. is) a *bozót* szót tévesen idézi SzD. első kiadásából. Am tudvalevőleg a Kisded Szó-tár első kiadásában az értékes adatok jelentékeny, talán nagyobb része nem a hexameterekben, hanem a magyarázó lapalji jegyzetekben, rokonértelmű szavak felsorolásában keresendő. S ott meg is van a *bozót* a 17. lapon, a *dudva* értelemzéseken: „sáros-bokros tövisses, tövisses hely, bozót, góré, burján”.

BÁRCZI GÉZA

NYELVJÁRÁSOK

Beszámoló romániai útunkról

A magyar-román kulturális egyezmény keretében 1952. decemberében Benkő Loránddal több mint két hetet töltöttünk Romániában nyelvészeti tapasztalatesere céljából. Közvetlen célkitűzésünk a Magyarországon és Romániában folyó nyelvattlasz-munkálatok összehangolása volt.

A december 5-től december 23-ig tartó tanulmányút alatt alkalmunk volt megismerkedni több román nyelvtudóssal, a romániai magyar nyelvészekkel, meglátogattunk néhány intézményt. Sorozatos megbeszéléseken kölcsönösen beszámoltunk a román, illetőleg a magyar nyelvtudományi munkákról, főleg a nyelvattlasz-munkálatokról, s a nyelvattlasz-gyűjtés gyakorlati módszerének összehangolása céljából közös kiszállást végeztünk Moldvába és Kalotaszegre.

Mielőtt szűkebb szakmánk területén szerzett tapasztalatainkról vázlatosan beszámolnék, meg kell említenem, hogy vendéglátóink mindenre kiterjedő figyelmre, előzékenységre, gondoskodásra következtében a viszonylag szűkre szabott időben is módunkban volt megismerkedni a román kulturális élet, a román művészet, a román fejlődés sok egyszerű eredményét. Nagy élményt jelentettek számunkra a Néphadsereg Színháza, az Ifjúsági Színház, az Operaház előadásai. A Galeria Nationala-ban megismertük és megszerettük a román festőművészet hatalmas alkotásait, Grigorescu, Aman és mások — a román közönség előtt is csak újabban ismertté vált — festményeit. Végigmentünk a volt királyné pompás palotájának termein, ahol most vidám úttörők tanulnak, énekelnek, táncolnak. Megcsodáltuk a Casa Scânteit, ezt az óriási arányú nyomdaipari kombinátot, amelyben — azt hiszem — Románia könyv- és lapkiadásának jelentékeny része központosítva van. Voltunk Sinaia-ban, s a kirándulók ezreivel együtt mi is végisétáltunk a pelesi királyi palota immár múzeumává vált pazar berendezésű termein, amelyek szinte egész Európa ízlését, divatját tükrözték, csak éppen a gazdag román művészet nem juthatott bennük szóhoz. Voltunk a román Sztálinvárosban (Brassó, Orasul Stalin), megnéztük továbbá Doftanában az egykori politikai elitáltak börtönét, amelyben Gheorgiu-Dej elvtárssal az élükön Románia mai vezetői fogva voltak.

Romániai tartózkodásunk legfontosabb részét természetesen az útnak közvetlen céljával összefüggő hivatalos látogatások, a szakmai megbeszélések és a közös nyelvjárásgyűjtő kiszállások képezték.

1. Első látogatásunkat Pârvu elvtársnál, a Román Akadémia főtítkárnál tettük, akivel megbeszéltük munkatervünket. A megbeszélésen jelen volt Emil Petrovici akadémikus is, a Babeş-egyetem nyelvészprofesszora. Megtekintettük az Akadémia Könyvtárát, s a könyvtár vezetőjének, Cheresteşiu-né elvtársnőnek átadtuk a magunkkal vitt ajándékkönyveket. Voltunk a Parhon-egyetem Bölcsészeti Karán, ahol Nina Faou prodeán fogadott bennünket. Itt volt alkalmunk beszélgetni Cazacu professzorral, a román anyanyelvi oktatás, valamint a nyelvjáráskutatás kérdéseiről. Romániai tartózkodásunk végén került sor az Akadémia Nyelvtudományi Intézete kolozsvári fiókjának, valamint a Bolyai-egyetem Bölcsészeti Karának meglátogatására. (Itt már csak egyedül voltam, minthogy Benkő Loránd — egyetemi elfoglaltsága miatt — Bukarestből hazautazott.)

2. A szakmai tárgyalások legfontosabb része Bukarestben folyt le, a Tudósok Házában. A nyelvattlasz-munkálatokkal kapcsolatos megbeszélésekre Bukarestbe utazott Emil Petrovici akadémikus és Márton Gyula elvtárs, a Bolyai-egyetem dékánja is. Ugyancsak jelen volt Ilia Stanciu, a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese és még három

fiatal munkatársa: Emanuel Kant Vasiliu, Aurelia Vladescu-Puscaru és Finuța Leibovici. A sorozatos üléseken Petrovici akadémikus beszámolt a Román Nyelvatlasz munkálatai állásáról, munkamódszeréről, Márton Gyula dékán a már befejezett kalotaszegi és moldvai magyar nyelvatlasz-gyűjtésről, mi pedig a Magyar Nyelvatlasz munkálatairól adtunk számot.

A) A Román Nyelvatlasz (Atlasul Lingvistic Român) munkálatai 1928. végén, illetőleg 1929-ben indultak meg próbagyűjtésekkel. A munka megindítója és irányítója S. Pușcariu professzor volt. A gyűjtőmunkákat a Nyelvatlasz mai vezetője, E. Petrovici akadémikus és S. Pop végezte.

A kérdőív részben egy már előző román nyelvatlaszkísérlet kiadott kérdőívéből, részben más — főként francia és olasz — nyelvatlaszok anyagából állt össze. A kérdőívet a próbagyűjtések tanulságai alapján módosították a gyűjtők. Végső formájában összesen körülbelül 7000 kérdést ölelt fel. Lényegében azonban jóval több benne a kérdések száma, minthogy igen sok kérdés több alkérdésre oszlik. A kérdések túlnyomó része szóföldrajzi, illetőleg hangtani jellegű, de nem csekély számú az alaktani vonatkozású kérdés sem. Magára az igeragozásra például mintegy 330 kérdés vonatkozik, s a névszóragozás tanulmányozását is körülbelül ugyanennyi kérdés szolgálja. Az anyagot fogalomkörök szerint csoportosították, hogy az azonos gondolatkörben való mozgás természetes beszédhelyzetet teremtsen, s ezáltal a gyűjtőmunka könnyebbé, a nyelvi anyag pedig megbízhatóbbá váljék. A fogalomkörök a lehetőség szerint felölelik a népi élet, a falusi munka minél több területét. A kérdőívet a két gyűjtő kettéválasztotta: S. Pop dolgozott a nagyobb kérdőívvel (kb. 5000 szó), E. Petrovici a kisebbel (kb. 2000 szó).

A kutatópontokat nem határozták meg előre pontosan, csak azt, hogy milyen sűrűségű legyen a kutatópontok hálózata. Az egymáshoz közel eső települések közül aztán a gyűjtő maga választotta ki a megfelelőt. Arra törekedtek, hogy a kutatópont lehetőleg ne legyen főútvonalhoz közel, gyártelep, város mellett. Ne legyen se túlságosan kicsiny, se igen nagy település. A két gyűjtő összesen mintegy 400 kutatóponton végzett feljegyzéseket. A kutatópontokat elsősorban a tiszta román faluk közül választották, de szerepel több kisebbségi falu is. Kikérdezték az anyagot néhány városban, így például Bukarestben is. Városokban általában a külváros ösfoglalkozást űző lakosai közül választották ki az adatközlőt. Érdekes kísérletként említette Petrovici professzor, hogy három író: egy havasalföldit, egy moldvait és egy erdélyit is kikérdeztek. A moldvai nyelvjárást M. Sădoveanu, a nálunk is ismert író képviselte.

A voltaképeni gyűjtés megkezdése előtt próbagyűjtést végzett a két kutató. Egy ilyen kiszálláson részt vett J. Jaberg is.

Az adatközlők jó kiválasztása a gyűjtőmunka sikerének legfontosabb feltétele. A kutatók igénybevétték a helybeli viszonyokkal ismerős falusi értelmiség (pap, tanító, jegyző stb.) segítségét. Az adatközlő kiválasztásának a szempontjai: Helybeli születésű legyen ő is, a szülei is; lehetőleg olyan, aki egyáltalán nem vagy csak igen kevés ideig tartózkodott más vidéken. Az elemi iskolán kívül más iskolát nem járt (volt a kikérdezettek között több analfabéta is). Ne legyen dadogó, selypes, nagyothalló vagy foghíjas. Általában a 25–60 év közöttieket kérdezték ki, de előfordult szórványosan e korhatár alatti, és méginkább e korhatár feletti adatközlő kiválasztása is. Az adatközlő lehetett férfi is, nő is. A férfiak és nők nyelvében ugyanazon nyelvi közösségen belül is mutakozó különbségeket a román kutatók is lépten-nyomon tapasztalták.

A gyűjtés módja. S. Pop csak egy adatközlővel dolgozott, attól kérdezte ki az egész kérdőívet. E. Petrovici több személyt megkérdezett, de egy adatot mindig csak egy személytől. Úgy válogatta ki adatközlőit, hogy a különböző tárgyköröket az illető területen jártas embertől kérdezte (molnár, pásztor, erdőkerülő

stb.). Feljegyzése így nem mutat egységes hang- és alaktani képet, de a nyelvi valóságnak annál inkább megfelel. Az adatközlőt figyelmeztette, hogy úgy beszéljen, ahogy őnáluk szoktak, s ne úgy feleljen a kérdésekre, ahogy az iskolában tanulta. Mindkét gyűjtő nagy gondot fordított arra, hogy az adatközlő bizalmát megnyerje.

A közvetlen (direkt) kérdezési módot (amikor pl. így kérdeztek: hogyan mondják ebben a faluban azt, hogy *asztal*?) igen ritkán alkalmazták. A kérdezendő fogalmat leggyakrabban néhány lényeges jegye kiemelésével körülírták. A lehetőséghez mértén alkalmazták a rámutatást és a rajzban való szemléltetést is. A kérdéseket, rajzokat előre kidolgozták. A rajzra nem mindig ismertek rá az adatközlők. Még kevésbé vezetett eredményre a növénynevek kérdésében a préselt növények bemutatása. A mondattani kérdéseket E. Petrovici igen sokszor úgy kérdezte, hogy irodalmi nyelven elmondta a mondatot az adatközlőnek, az pedig „lefordította” a maga nyelvjárására. Petrovici szerint ez a módszer általában eredményes volt. (A mi tapasztalataink ezen a téren kevésbé biztatóak.)

Gépelt kérdőívvel dolgoztak. Az adatközlő válaszát minden változtatás nélkül írták be a gyűjtőfüzetbe. Leginkább egy adat került feljegyzésre, de ha több adatot mondott a kikérdezett (pl. szinonimákat), mindegyiket feljegyezték. Felírták az ilyenfajta kiegészítő megjegyzéseket is: „ezt az öregek így mondják...”, „a fiatalok már így mondják...”, „régén ez volt a neve...” stb. Ezek a megjegyzések a térképre is rákerültek, jegyzetbe. A nyilvánvalóan téves adatot, amely a kérdés félreértéséből származott, nem írták be, hanem ismételték a kérdést, jobban megmagyarázva, miről van szó. Ha a közlő valamire nem tudott felelni, akkor ő maga (az alany) nézett utána a faluban az illető szónak, s másnap jött az eredménnyel. A feljegyzett adatokat nem ellenőrizték. Ha egy-egy szót a faluban következetesen más formában hallottak, mint ahogy feljegyezték, újra megkérdezték az adatközlőt, felhíva a figyelmét a tapasztalatra. Az ilyen utánakérdezések az eredménye jegyzetben került a térképre.

A gyűjtés ideje a kisebb kérdőívvel általában 3 napig, a nagyobb általánosan 8–10 napig tartott. Nagyban megkönnyítette a munkát, hogy a gyűjtőknek állandóan autó állt a rendelkezésükre, s hogy az adatközlőt kielégítően megfizethették. El voltak látva egyéb segédeszközökkel is. Eleinte fonográfot vittek magukkal, hogy hangfelvételeket készítsenek részben hangtani tanulmányok, részben szöveggyűjtés céljára. Később ezt a munkát abbahagyták, minthogy erősen meglassította a gyűjtést. (A szöveggyűjtést Petrovici professzor azután kézírással folytatta: igen szép anyaga gyűlt így össze. Megmutatott gyűjtéséből néhány elvileg is, tartalmilag is igen érdekes magyar szöveget.) Igen sok fényképfelvételt készítettek a kérdőívben szereplő tárgyakról. Fontos ez a néprajzi kutatás szempontjából is, de azért is, mert az elnevezésekben mutatkozó különbséget igen gyakran a tárgyi eltérések magyarázzák.

A gyűjtőmunkához tartozik még, hogy minden kutatópontra feljegyezték a kutatók az adatközlő személyi adatait, a kutatópont jelenére és múltjára vonatkozó fontosabb tudnivalókat. Feljegyezték ezenkívül a kutatópont földrajzi neveit, valamint sok adatot a személynévadásra vonatkozólag is.

A fonetikus feljegyzésben a román helyesírásban szokásos betűket használták, kiegészítve azokat a szükséges mellékjelekkel.

A gyűjtött anyag kiadása már meglehetősen előrehaladott állapotban van. 1938-ban jelent meg az első kötet, azóta összesen még három nagyobb (Atlasul Lingvistic Român) és három kisebb (Micul Atlas Lingvistic Român) kötet látott napvilágot. Az egyes köteteket maguk a gyűjtők készítették elő kiadásra, de természetesen szép számú hozzáértő segédmunkaerő állott rendelkezésükre.

A nagy atlaszkötetek fogalomkörök szerint csoportosítva tartalmazzák azoknak a kérdéseknek az anyagát, amelyek nyelvi (hangtani, alaktani vagy szóföldrajzi) szem-

pontból jelentősnek, figyelemreméltónak látszanak. Közlik a gyűjtők a térképen azt a kérdést is, amelyre az adatot kapták, sőt az adatközlést kísérő fontosabb körülményeket is jelzik jegyzetben. A kis atlaszkötetek színes térképlapjai a különben nehezen áttekinthető anyag szemléltetésére szolgálnak: világos áttekintést adnak az egyes nyelvi jelenségekről. Az egyes jelenségeket különféle színű köröskék képviselik a gyűjtőpont helyén. A színsávok, illetőleg a vonalkázások megoldás azért nem látszott célravezetőnek, mert ezzel a megoldással jelezni kellett volna az egyes jelenségek pontos határát, ami pedig a viszonylag ritka hálózat miatt (a kutatópontok közötti távolság átlagosan 30–50 km, egyes esetben ennél jóval több is) feltétlenül a valóság eltorzítására vezetett volna.

A kiadás munkálatai Petrovici akadémikus vezetésével jelenleg is folynak. A munka színhelye a Román Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kolozsvári fiókjá. A munkaközösség felelőse Pătruț elvtárs.¹

B) Márton Gyula a Kolozs megyében, a moldvai csángók között és a Feketekörös völgyében végzett gyűjtőmunkálatokról számolt be.

a) A Kolozs megyei nyelvatlasz-gyűjtés 1942–1944-ben folyt. A munkálatokat Szabó T. Attila irányította, a gyűjtést Márton Gyula és Gálffy Mózes végezte.

A gyűjtőmunka alapjául szolgáló kérdőív összeállításához felhasználták a kutatók a Román Nyelvatlasz már kiadott köteteit, Bárczi Gézának 1942-ben készült kéziratos kérdőívét, kiegészítve ezt az anyagot a magyar tájszótárak, a nyelvjárási és a néprajzi irodalom anyagával. Kérdőívük elsősorban a szófeldrajzra volt tekintettel, de gondjuk volt arra is, hogy az anyagból a fontosabb hang- és alaktani s némileg a mondattani problémákra is feleletet kapjanak. — Az ige- és névszó- tanulmányozására körülbelül 40 igét vettek fel ragoztatásra, s a névszótövek mindegyik típusát is megfelelő számú példa képviselte. Szerepeltek — kis számban — mondattani vonatkozású kérdések is.

Összesen mintegy 2500 szó került a kérdőfüzetükbe, a valóságban ez több mint 3000 adatot jelentett. A kérdéseket előre megfogalmazták, ami — tapasztalatuk szerint — igen megkönnyítette és lényegesen megbízhatóbbá tette munkájukat. A kérdéseken a gyűjtőmunka kezdetén sokat javítottak, aszerint, hogy melyik kérdésforma mutatkozott a gyakorlatban a legcélravezetőbbnek.

A kutatópontok kiválasztásában az volt az elgondolásuk, hogy a nyelvi jelenségek elterjedését valójában csak akkor lehet megállapítani, ha a vizsgálatból egyetlen település sem marad ki. Ezért a kérdőívet kikérdezték Kolozs megye minden magyar lakta falujában, s kikérdezték még négy románajkú községben is.

Az adatközlő személyének a kiválasztásában általában ugyanazokat az elveket követték, mint a Román Nyelvatlasz kutatói. Lehetőleg középkorú embert igyekeztek kiválasztani, az egyikük férfit, a másikuk nőt. A kérdőívet kettéosztották, úgyhogy az egyik rész főként a női, a másik főként a férfimunka szókinését tartalmazza. Ugyanabból a faluból tehát általában két egyén nyelvét jegyezték fel, de egy-egy kérdést csak egytől kérdeztek meg. Az adatközlő kiválasztásában ők is igénybe vették a falusi értelmiség segítségét. A gyűjtőmunka: a kérdőívnek egy adatközlőtől való végigkérdezése a két gyűjtőnek együtt általában három napig tartott. Ha a községben való tartózkodás alatt egy-egy kérdésre más vagy több feleletet is hallottak (pl. öregek vagy fiatalok másképpen mondták, mint az adatközlő), akkor az így tudomásukra jutott

¹ A nyelvatlasz-munka módszeréről összefoglalóan az anyag kiadása után, a sorozat utolsó köteteiként szándékoznak írni a Román Nyelvatlasz munkatársai. Az eddigi közlemények és a megjelent anyag alapján jó áttekintést ad a munkálatokról MÁRTON GYULA (Magyar Népryelv IV, 233–67).

adatot is feljegyezték. Az adatközlőnek ők is fizettek, általában a szokásos napszámot. A gyűjtőmunkát a két kutató egy időben végezte.

A gyűjtés módja lényegében nem tér el a Román Nyelvatlasztól. Nem nyomtatott kérdőívvel dolgoztak, hanem üres füzetbe jegyezték a feleleteket, s az anyagot utólag kicédlázták. A kérdezés módja a rámutatás, utánzás, körülírás volt, s csak igen ritka esetben folyamodtak a közvetlen (direkt) módszerhez. Ez utóbbi módszert alkalmazták néha a régies igealakok kérdezésénél, de ezekről az alakokról főként mégis passzív megfigyelés útján tudtak csak tájékozódni. A mondattani kérdéseknek irodalmi nyelvről nyelvjárássra való áttételét nem tudták sikerrel alkalmazni. Az igeragozásban — mikor az igére már rávezették az adatközlőt — a kiegészítés módszerét alkalmazták, azaz kiegészítették az adatközlővel az általuk megkezdett mondatot. (Pl. „Ha már az ivásról beszélünk: Ha neki volna bora, ő is...”)

Az adatok fonetikus feljegyzésére az első magyar népryelv-kutató értekezleten (1941.) elfogadott jelölési rendszert használták, némi kiegészítéssel.

Az anyag jelenleg kicédlázva és nagyrészt térképezve a Bolyai-egyetem magyar nyelvészeti tanszékén van, s remélhetőleg hamarosan kiadásra kerül.¹

β) Magyarányú nyelvatlaszgyűjtő munka folyt 1949. és 1951. között a moldvai csángók körében.

A nagyobb kérdőívből — amelyet a Kolozs megyei gyűjtésnél is használtak — kiemelték 500 kérdést, s azt kérdezte ki Szabó T. Attila és Márton Gyula minden olyan moldvai faluban, ahol magyar lakosság van. Faluról falura együtt haladtak (az utat kerékpárral tették meg), s napjában átlag három faluban kikérdezték a kettéosztott: 250—250 kérdést tartalmazó kérdőívet. Itt is egy adatközlővel dolgoztak. Ennek a tájékozódó gyűjtésnek az volt a célja, hogy pontosan megállapítsa, mely pontokon szükséges a nagyobb kérdőívet is kikérdezni. Az így kijelölt pontokra a nagyobb kérdőívet Gálffy Mózes és Vámszer Márta szállt ki. A kis kérdőívvél való gyűjtés befejezettnek tekinthető. — A gyűjtött anyag kicédlázva ugyancsak a Bolyai-egyetem magyar nyelvészeti tanszékén van. Mintegy 250 térképlap már kiadásra is elő van készítve. Ezzel egyidejűleg egy nagyobb csángó-monográfián dolgoznak a munkatársak.

γ) A harmadik munkát, amelyről Márton Gyula megemlékezett — úgy látszik — inkább próbagyűjtés jellegű volt. 1949 őszén a Babeş-egyetem nyelvészeti tanszéke és az Akadémia Nyelvtudományi Intézete munkatársainak közös vállalkozásaként nagyobbbszabású, sok kutatót (köztük egyetemi hallgatókat) megmozgató gyűjtés indult meg a Feketekörös völgyében.

C) A Magyar Nyelvatlasz munkálatairól való beszámolónkból itt csak azt közlöm vázlatosan, ami az eddig tárgyaltaktól eltérő mozzanatot jelent.²

A kutatópontok kiválasztásában arra törekedtünk, hogy a kutatópont-hálózat lehetőség szerint arányos elosztásban fogja be az egész magyar nyelvjáróterületet. Jórészt a kisebb településeket választottuk, azok közül is az olyanokat, amelyek a közlekedési fővonalaktól, várostól, gyárteleptől távolabb esnek. (Ezeknek

¹ Mutatványul egy kis kötet már megjelent: Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népryelvi térképé”-ből. Kolozsvár, 1944. A bevezetőben a kutatók részletesen ismertetik elveiket, módszerüket.

² Munkaközösségünk munkájáról még ebben az évben önálló kötetben szándékoztunk beszámolni. A kötet beosztása: 1. Bárczi Géza: Bevezető, a munkát előzményei, története. 2. Benkő Loránd: A kérdőívek összeállítása. 3. Kázmér Miklós: A kutatópontok kiválasztása. 4. Lőrincze Lajos: A gyűjtés és ellenőrzés módszere. 5. Kálmán Béla: A fonetikus feljegyzés módszere, problémái. 6. Deme László: A közös hanglemez-hallgatások. 7. Imre Samu: Az anyag kicédlázása, munkatérképek. 8. Hegedűs Lajos: Az eszközfonetika a nyelvatlasz-munkálatok szolgálatában.

a szempontoknak az érvényesítése természetesen több esetben nem volt keresztülvihető.) Fontosabb volt ezeknél az az irányelv, hogy a kutatópont régi vagy régebbi magyar település legyen, ne újabb migráció eredménye, ne nemzetiségi eredetű. Éppen ezért a kutatópontok végleges megállapítását alapos településtörténeti vizsgálat előzte meg, csak azután került sor a kutatópontok helyét pontosan jelölő munkatérképek kinyomatására. Utólagos helyreigazításra néhányszor még így is sor került: egy-két esetben ugyanis a gyűjtés első napján kiderült, hogy a kijelölt falu nem felel meg a feltételeknek. Ilyenkor egy közel eső magyar települést iktattunk a kieső kutatópont helyére. Városokat az első terv szerint nem vettünk be a kutatópontok közé. Ezt az elgondolásunkat utólag módosítottuk: ki fogjuk kérdezni kérdőívünket néhány városban is.

A kutatópontok számát eredetileg 330-ban állapítottuk meg, ezt a számot időközben felemeltük 350-re. A többletet a csehszlovákiai kutatópontok és az újonnan felvett városok adják.

Ami a kérdőívvel illeti, mi két kérdőívvel dolgozunk. Az első a nyelvtani kérdőív, amely a magyar nyelvjárásoknak elsősorban a hang- és alaktani jelenségeire hivatott anyagot szolgáltatni. Ezért a nyelvtani kérdőívben a magyar nyelvjárásokban ismert vagy feltehető hang- és alaktani jelenségeknek lehetőleg mindegyikét képviselő anyagot igyekeztünk összeállítani. Ez a kérdőív — a hang- és alaktani jellegű kérdéseken kívül — mintegy 20%-ban szóföldrajzi kérdéseket tartalmaz, s van benne néhány mondattani kérdés is. — A második kérdőív teljesen szóföldrajzi jellegű: az egyes fogalmak nevének változatairól, táji elterjedéséről tájékoztat.

Mind a két kérdőív kinyomtatott, úgy hogy a gyűjtéskor egyszersmind jegyzőkönyvnek is használhassuk őket. Az első részt mind a 350 kutatóponton kikérdezzük, a másodikat csak 180 kutatóponton. A kérdéseket (a kérdezés módját) előre megállapítottuk, sőt a második részben ki is nyomtatottuk. — Az első rész 759, a második 655 számozott kérdést tartalmaz, ezekből azonban igen sok oszlik alkérdésekre; így a valóságban lényegesen több adatra kérdezzünk egy-egy kutatóponton.

A gyűjtést a kérdőív első részével öt gyűjtő: Benkő Loránd, Imre Samu, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán és Végh József, a második résszel két gyűjtő: Kálmán Béla és Lőrincze Lajos végzi. Az egész munkát irányítója Bárczi Géza. Tudatában vagyunk annak, hogy a gyűjtők számának nagysága fordított arányban van az anyag egységességével, mégis ez az út látszott előttünk járhatónak. Az ideális az lenne, ha egyetlen gyűjtő dolgoznék minél nagyobb kérdőívvel, minél sűrűbb kutatóhálózaton s lehetőleg minél rövidebb idő alatt fejezve be a gyűjtést. Mindezeket a szempontokat ma lehetetlen teljes mértékben figyelembe vennünk. Az egygyűjtős módszer olyan mértékben elnyújtaná az anyaggyűjtés idejét, hogy a nyelvterület anyagának egy része — a nyelvjárásoknak napjainkban történő rohamos változása következtében — szinte nyelvtörténeti jellegűvé válnék a gyűjtőmunka befejezésekor.

A több gyűjtő okozta veszélyt (többféle módszer, többféle hallás) a következő módon igyekeztünk és igyekszünk a minimumra csökkenteni: A) Előre elkészítettük s a szükség szerint javítottuk a kérdéseket. B) A gyűjtés kezdetén egy hetes összejövetelt rendeztünk a módszer összehangolásának érdekében. A megbeszéléseket közös kiszállás követte (vö. LŐRINCZE: MNy. XLVI, 150). C) A munka megindulása előtt próbagyűjtéseket végeztünk a nyelvterület különböző pontjain. D) Általában havonként megbeszéléseket tartunk a gyűjtőmunka problémáiról. E) A nyelvtani kérdőívvel dolgozó gyűjtő és a szóföldrajzos gyűjtő lehetőség szerint együtt száll ki; így egymásnak segítségére lehetnek a problémák megoldásában. F) A kutatópontok legtöbbjén hangfelvételeket készítünk, s ezeket a szövegeket hetenként közösen lehallgatjuk, hogy hallásunkat finomítsuk s összehangoljuk. G) Az anyagot a gyűjtés után munkatérképekre írjuk. A térkép megmutatja a hiányokat és a valószínű hibákat. Ezeket összeírva a munkaközös-

ség három-négy tagjából álló együttes a helyszínen ellenőrzi és korrigálja a gyűjtést. Az ellenőrző kiszállásokra az Akadémia több alkalommal gépkocsit bocsátott rendelkezésünkre.

Az anyaggyűjtés módszerében a leglényegesebb a mi munkánkban az, hogy több adatközlővel dolgozunk. Mégpedig nemcsak úgy, hogy a kérdőív egyes részeit más-más adatközlőtől kérdezzük ki, hanem minden adatot többtől is megkérdezzük. Célunk az, hogy a kutatóponton az általánosan használatos, leggyakoribb nyelvi formát feljegyezzük. Ezért nem elégszünk meg az első adattal, hanem azt két-három, néha több esetben is ellenőrizzük. Az ellenőrző (másodszori, harmadszori) kérdés folyamán új adatokat is kapunk. Ilyen esetben addig kérdezzük tovább, míg az általános használati formát megnyugtató módon nem tisztáztuk. Több esetben természetesen az derül ki az adatokból, hogy ilyen általánosan használt forma nincs is, illetőleg két, esetleg több szó egyformán használatos ugyanarra a fogalomra. A több, különböző korú és nemű egyén megkérdezéséből igen sok esetben világosság derül arra is, hogy egy fogalom megnevezései közül melyik a kihalófélben levő, s melyik az új, a most terjedő. Nyelvatlaszunk tehát a nyelv életére, dinamizmusára, a nyelvi változások irányára vonatkozólag is szolgál bizonyos adatokkal. Ezek az adatok természetesen csak tájékoztató jellegűek, ennek a kérdésnek a tüzetes vizsgálata nem a nyelvatlasz feladata.

Az adatközlők kiválasztásában mi is a nemzetközi gyakorlat szerint járunk el. Alapul főként a középkorúakat vesszük, de gyakran kérdezzük öregeket és szinte minden kutatóponton iskolásgyerekeket is. Az utóbbiakat csak az ellenőrző munkában használjuk föl, de ebben mindnyájunknál igen jól beváltak. Az adatközlőknek a folyó évtől kezdve már mi is fizetünk napidíjat. Ez máris igen megkönnyítette munkánkat.

Minden adat után számjeggyel jelezzük az adatközlő személyét. Külön jellel tüntetjük föl, ha az adatközlő kérdésesnek tartja az általa mondott adatot, illetőleg annak kimondásakor nagyon bizonytalankodik. Mutatja gyűjtőfüzetünk azt is, ha az adatközlők egy-egy címszóra nem tudtak feleletet adni. Minthogy a gyűjtésnek ez a pontos módszere nem alakult ki, s nem vált egységessé mindjárt a munka megindulásakor, az ellenőrző kiszállásokon ezt a hiányt is pótolnunk kell. Ha pedig — az első gyűjtések esetében — szükségesnek látszik, néhány kutatóponton az egész anyagot újból kikérdezzük.

A fonetikus feljegyzésben a magyar helyesírás jegyeit használjuk, megfelelő (a nyelvválásra, az ajakműködésre, a képzés helyére stb. vonatkozó) mellékjelekkel kiegészítve. Hangtani feljegyzéseinkben ugyan az általánost keressük, de az egyes adatközlőtől hallott adaton nem változtatunk semmit, s utólag sem javítunk rajta. Az általánost az adatok többségének a vallomása adja ebben a tekintetben is.

A beszámolókat élénk eszmecsere követte. Ezek a megbeszélések mindkét részről igen eredményeseknek bizonyultak, s alapjává váltak a további — gyümölcsözőnek ígérkező — együttműködésnek, mint ezt a megbeszélések végén Kolozsváron aláírt jegyzőkönyv is bizonyítja.

3. A nyelvatlasz-munkálatokkal kapcsolatos megbeszéléseket Kolozsváron folytattuk. Petrovici akadémikus és munkatársai bemutatták a rendezett cédulaanyagot, a most kiadásra kerülő újabb kötet előkészítő munkálatait. Márton Gyula dékán és Gálffy Mózes adjunktus a Bolyai-egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében őrzött s kiadásra jórészt előkészített kalotaszegi anyagot, valamint a moldvai nyelvatlasz-gyűjtés cédulaanyagát mutatta meg. Velük és a tanszékvezető professzorral, Szabédi Lászlóval való beszélgetésünk során főként az a kívánságuk merült fel, hogy nyelvészeti kiadványainkat, folyóiratainkat rendszeresen juttassuk el hozzájuk,

küldjük el egyetemi litografált és kiadott jegyzeteinket is, hogy azokat nyelvészeti oktatásukban felhasználhassák. — A román-magyar szótár munkaközösségének vezetője, Kelemen Béla megismertetett munkatársaival, ugyanott Pașca professzor és Szabó T. Attila megmutatta a készülő Onomasztikon cédulázási munkálatait.

4. Kolozsvárról Bukarestbe való visszautazásom után ismét volt alkalmam több órás eszmecserére összeülni a Román Akadémia Nyelvtudományi Intézetének vezető munkatársaival, Victor Chereșteșiu igazgató, Dimitrie Macrea és Ilia Stanciu helyettes igazgató elvtársakkal. Kölcsönösen beszámoltunk a magyar, illetőleg a román nyelvtudományi intézmények munkáiról, problémáiról. A bukaresti Nyelvtudományi Intézetnek legfőbb gondja és feladata a román nagyszótár, amelyen hatalmas szerkesztői és munkatársi gárda dolgozik: öt szerkesztő munkaközösség, körülbelül 40 ember (vezetőjük egy-egy tapasztalt nyelvész-szerkesztő), ezenkívül állandó fordítógárda, az idézeteket feldolgozó csoport stb. Készül a leíró nyelvtan is, ugyancsak igen tekintélyes munkatársi gárdával. A munkálat vezetője Macrea professzor. A nyelvtan hangtani, alaktani és mondattani részét külön-külön munkacsoport dolgozza föl, sőt az egyes részletkérdések még e csoportokon belül is föl vannak osztva. A munkában az egyetemi tanszemélyzet és középiskolai tanárok is részt vesznek. A nyelvtan első kötetét ott-tartózkodásunk alatt sokszorosították 100 példányban, megvitatás céljára. Erre az évre tervezik az új helyesírási szabályzat és szótár kiadását is, 1000 lapon. A tervezett változtatásokat vitaüléseken, napilapokban előzőleg megvitták.

Jelentős probléma az új káderek nevelésének a kérdése. A kádernevelést szolgálja a Nyelvtudományi Intézet tagjai részére indított féléves szakmai tanfolyam, továbbá az egyéni tudományos munkák szorgalmazása. Nyelvész aspiránsuk egyelőre csak egy van. A tudományos ösztöndíjak rendszere — olyan formában, mint nálunk — még nem alakult ki.

5. Romániában való tartózkodásunknak a legérdekesebb, legemlékezetesebb részét azok a közös kiszállások tették, amelyeket a romániai nyelvatlasz-kutatókkal tettünk néhány magyar lakta területre, a munkamódszernek a helyszínen való tanulmányozása céljából.

Sztálinvárosba (Orășul Stalin) való kirándulásunk alkalmával egészen rövid időre meglátogattuk a hét falusi csángókat. Néhány percig beszélgettünk Hosszúfaluban, de nyelvjárási feljegyzést nem végeztünk.

Moldvában három napot töltöttünk. Benkő Lorándon és rajtam kívül Márton Gyula és Dorothea Sasu vett részt a kiszálláson. Bákóban (Bacău) szálltunk meg. A falvakat autón jártuk be. Voltunk Klézsén (Cleja), Lészpeden (Lespezi), Trunkon (Galbeni), Szabófalván (Săbăoani) és Bogdánfalván (Valea-Seacă). — Néhány óránál többet egy faluban sem tudtunk tölteni. Ez alatt az idő alatt egy-két háznál beszélgettünk, s a magyar kérdőívek egy-egy részletét kérdezte ki valamelyikünk, hogy gyűjtőmódszerünket összehangoljuk, s a feljegyzés különféle problémáit felderítsük és megbeszéljük. Nagyobb nyelvi anyagot természetesen nem gyűjthettünk össze, de a rendkívül érdekes nyelvi jelenségek és a vizsgálandó problémák egész sora tolt elénk ez alatt a rövid idő alatt is. — Munkánkat minden zökkenő nélkül tudtuk végezni. A községek tanácsai mindenütt segítségünkre siettek, s ahova betértünk, minden házban szeretettel és szívesen fogadtak bennünket.

December 21-én Kalotaszegen voltunk kiszálláson E. Petrovici akadémikussal, Márton Gyulával és D. Sasuval. Próbagyűjtést végeztünk Körösfő és Magyarókerke községben.

Viszonylag legtöbb időt Moldvában töltöttünk; ez a kiszállás volt a nyelvjárás archaikus volta, a nyelvi anyag természete szerint is a legérdekesebb, a legtanulságosabb. Minthogy a moldvai csángók nyelvről igen kevés közlemény látott napvilágot,¹ érdemesnek és fontosnak tartjuk, hogy feljegyzéseinket — bár természetszerűleg hiányosak — minél részletesebb megjegyzésekkel közzétegyük. Erre folyóiratunkban egy más alkalommal fogunk sort keríteni.

6. Megbeszéléseink eredményéül E. Petrovici akadémikussal 1952. december 22-én a következő szövegű jegyzőkönyvet írtuk alá Kolozsváron:

„A kultúregyezmény keretében a Román Népköztársaságba érkezett magyar nyelvész delegáció és a RNK. Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének képviselői Bukarestben és Kolozsvárt történt megbeszéléseik alapján a következő megállapodásra jutottak:

1. Szükséges, hogy a Román Nyelvatlasz és a Magyar Nyelvatlasz munkatársai a továbbiakban is szoros kapcsolatot tartsanak fenn egymással, s a tapasztalatcsere lehetőségét felhasználják. Kíváncsok a munkamódszerek minél alaposabb összehangolása. Helyes lenne, ha ebből a célból legközelebb a Román Nyelvatlasz munkatársai részéről történnék látogatás Magyarországon.

2. Feltétlenül szükséges az is, hogy a romániai Magyar Nyelvatlasz munkálatai minél szorosabb kapcsolatba kerüljenek a Magyar Nyelvatlasz munkálataival, hogy a két külön megjelenendő atlasz egymást kiegészítse, s ezáltal a tudományos kutatás számára minél használhatóbb anyagot tartalmazzon. Ennek a célnak az elérése érdekében szükséges a munkamódszerek minél alaposabb összehangolása, valamint az, hogy a romániai Magyar Nyelvatlasz kérdőíve a Magyar Nyelvatlasz kérdőívének az anyagát is magába foglalja. Az utóbbi érdekében már eddig is történtek lépések: a kinyomtatott magyar kérdőív anyagát a kutatók tekintetbe vették saját kérdőívkük összeállításánál. Minthogy azonban a magyar nyelvátlasz kérdőívén kisebb-nagyobb változtatások történtek, szükséges a két kérdőív újból való alapos összevetése. A romániai Magyar Nyelvatlasz munkatársai kapják meg minél előbb a kijavított kérdőíveket, valamint a kérdőívekhez használt kérdésjegyzéket és az illusztrációkat, továbbá a fonetikus feljegyzés módszerének bővebb leírását. A munkamódszerek alapos összehangolásához feltétlenül szükségesnek látunk még néhány további közös kiszállást mind a romániai, mind a magyarországi magyar nyelvterületen.

3. Kíváncsok továbbá, hogy a Magyarországon készülő új Magyar Tájszótárból, amely felöleli az eddig megjelent és kéziratban levő magyar tájnyelvi anyagot, a Romániában található kéziratok nyelvjárási anyag se maradjon ki. Ebből a célból:

A) Márton Gyula elvtárs elvállalja, hogy összeállítja a számbajöhető anyag jegyzékét, s azt a Román Népköztársaság Akadémiája eljuttatja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez.

B) Az új Magyar Tájszótár szerkesztősége elküldi a RNK. Akadémiájához az anyag kiválasztásának és a cédulák készítésének módszerére vonatkozó utasításokat, hogy annak alapján a gyűjtőmunka azonos módszerrel történjék.

4. Kíváncsoknak tartjuk a Romániában és Magyarországon folyó névkutatási munkálatok összehangolását is. Elsősorban a személynévkutatás módszerére és további munkálataira vonatkozó terveinket kellene összevetni. Pasca professzor vállalja, hogy rövid időn belül elkészíti és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez eljuttatja a személynévkutatás összehangolására vonatkozó tervjavaslatát.

¹ A legújabb közlemény HEGEDŰS LAJOS szöveggyűjteménye, amelyet a Magyarországra települt csángók között vett fel: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Közoktatásügyi Kiadó, Bp., 1952.

A fenti határozatok végrehajtásáért felelős a RNK. Akadémiája részéről Emil Petrovici akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete részéről Lőrincze Lajos osztályvezető.

A jelen jegyzőkönyv román és magyar nyelven készült, s jóváhagyás végett a RNK. Akadémiája és a Magyar Tudományos Akadémia elnökségéhez nyújtjuk be.“

*

Útunkra visszatekintve úgy látjuk, hogy az nem volt hiábavaló. Azt hisszük, hogy a mi romániai útunk is elősegítette valamivel a román és magyar nyelvtudomány egymáshoz való közeledését, s hozzájárult a közös problémák közös akarattal és erővel való megoldásának a megkezdéséhez.

LŐRINCZE LAJOS

Nyelvatlaszgyűjtő úton Csehszlovákiában

A magyar-csehszlovák kulturális egyezmény keretében a múlt év végén egy hónapot töltöttünk Csehszlovákiában. Útunk célja az volt, hogy összegyűjtsük hét délszlovákiai faluban a magyar nyelvatlasz kérdőívének első és második részét.

November 24-én indultunk Budapestről repülőgépen, s körülbelül két és fél órás út után érkeztünk meg Prágába, ahol a csehszlovák Iskolaügyi Minisztérium és a magyar követség képviselője várt bennünket. Még aznap rövid látogatást tettünk az Iskolaügyi Minisztérium külügyi osztályán, ahol elsősorban a munkánkkal kapcsolatos néhány formai kérdést (megbízólevél, a helyi szervek értesítése stb.) s az anyagi kérdéseket tisztáztuk. A kulturális egyezmény értelmében ugyanis a csehszlovák Iskolaügyi Minisztérium vendégei voltunk, s minden költségünket a minisztérium fedezte. Közösén megállapítottuk annak a két napnak a programját, amelyet Prágában szándékoztunk tölteni. A minisztérium lehetővé tette, hogy a hivatalos megbeszélések mellett megismerkedhessünk a prágai egyetem nyelvész professzoraival, az egyetem Magyar Intézetének előadóival, sőt még arra is kiterjedt a figyelme, hogy egy fél napot városnézéssel tölthessünk.

Az egyetemen Havránek, Šmilauer, Skalička és Vážný professzorok meleg barátsággal fogadtak bennünket, s különösen a magyar nyelvtudomány öt éves terve iránt érdeklődtek. A cseh nyelvtudomány ugyanis — mint közölték velünk — öt éves tervet még nem készített. Kérésükre részletesebben ismertettük két fontos tervmunkánk, az Értelmező Szótár és a Magyar Nyelvatlasz munkálatainak állását. A beszélgetés során nagy elismeréssel nyilatkoztak a Magyarországi Szláv Nyelvmemlékek I. kötetéről.

Vážný professzor kíséretében látogatást tettünk a Cseh Nyelvi Intézetben. Itt hosszabb megbeszélést folytattunk a cseh nyelvatlasz munkatársaival, részletesen tájékoztattak bennünket a munka állásáról, gyűjtési módszerükről. A cseh nyelvatlaszmunkálatok előzményeit beszámolóinkban nem kívánjuk ismertetni, ezt elvégezte SULÁN BÉLA (MNy. XLVI, 41—2). Inkább csak néhány adattal szeretnők kiegészíteni SULÁN ismertetését.

A nyelvjárástani osztály a SULÁN ismertetése óta eltelt idő alatt kibővült, s ma már négy állandó munkatárs szervezi és irányítja a gyűjtőmunkát, végzi az adatok ellenőrzését. Ők dolgozzák fel, ők térképezik az intézethez beérkezett adatokat, s amennyiben szükségesnek mutatkozik, kiszállásokat is végeznek.

Mint SULÁN is írja ismertetésében, a tulajdonképeni nyelvátlasz-munkálatok még nem indultak meg, csak tájékoztató gyűjtések folynak. Ez a gyűjtés a múlt év folyamán lényegileg befejeződött, most a gyűjtött anyag térképre vetítése, és az ebből adódó tapasztalatok összegezése folyik.

November 26-án Prágából Pozsonyba utaztunk. A szlovák Iskolaügyi Hivatal Külügyi Osztályával egyetértésben kidolgoztuk munkánk pontos tervét. A megbeszélés alapján munkatervünkbe a következő hét községet vettük fel: Hodos (Vidraný), Izsap (Ižop), Vága (Váhovec), Nagyhind (Velké Chyndice), Nyitragerencsér (Hrnčiarovce), Zsitvabesenyő (Bešeňov), Nagyölved (Velké Ludince).

Mielőtt gyűjtőútunkra elindultunk volna, látogatást tettünk a szlovák nyelvátlasz-munkálatok vezetőinél is. A szlovák nyelvátlaszgyűjtés már befejezése felé közeledik. Össze van gyűjtve az anyagnak körülbelül 90%-a. A cseh nyelvátlaszhoz hasonlóan minden faluban végeznek gyűjtést. A gyűjtők általában nem szakképzett nyelvészek, hanem többnyire egyetemi hallgatók, tanítók. Az általuk összegyűjtött anyag ellenőrzését szakemberek végzik. Gyűjtési módszerük, ezzel kapcsolatos tapasztalataik körülbelül ugyanazok, mint a mieink. Az adatközlők kiválasztásában szem előtt tartják azt, hogy az illető a faluból származzék, sőt lehetőleg odavalók legyenek a szülei is; aki hosszabb időt töltött a falun kívül, más vidéken, attól nem gyűjtenek adatokat. Ügyelnek arra, hogy férfiatól és nőtől, idősebbektől és fiatalabbaktól egyaránt gyűjtsenek, továbbá arra is, hogy az adatközlők lehetőleg 30–50 év közöttiek legyenek.

Az összegyűjtött adatok térképezésében ügyes, szemléletes módszert alakítottak ki. A szóföldrajzi eltéréseket színskálákkal, a hangtani és alaktani különbségeket pedig más-más ábrával jelzik.

Hosszabb megbeszélést folytattunk a pozsonyi egyetem magyar előadói közül Sas Andorral, Orbán Gáborral, Mayer Imrével és Csanda Sándorral, elsősorban a magyarországi egyetemi és főiskolai oktatás szakmai problémáiról, a nyelvészkongresszuson elhangzottakról. Az egyetem dékánjának a felkérésére a magyar szakos hallgatók részére december 8-án előadást is tartottunk az egyetemen „Nyelv-tudományunk mai helyzete” címen. Az előadás keretében a legfontosabb tervmunkák célját, állását ismertettük. Az előadáson a pozsonyi magyar egyetemi hallgatók teljes számban megjelentek, de ott volt sok külső érdeklődő is, elsősorban írók, újságírók és a különböző kulturális szervek képviselői. Az előadást sok hozzászólás, kérdés követte. Felmerült többek között a nyelvhelyesség kérdése, a szocialista fejlődés révén felmerülő fogalmak elnevezésének a problémája, az új fogalmak szlovák elnevezésének (pl. narodnij vybor = nemzeti tanács; J. R. D. = téesszcsé) átvétele stb. Ezekről a kérdésekről részletesebben is elbeszélgettünk néhány íróval, újságíróval, szerkesztővel a pozsonyi magyar konzulnál, Fűréd elvtársnál rendezett összejövetelen. Az egyetemen tartott előadásunkat röviden ismertette az Új Szó, a Fáklya című folyóirat pedig márciusi számában egész terjedelmében közölte.

A gyűjtést november 28-án kezdtük meg. Az első öt, Pozsonyhoz közelebb eső községbe az Iskolaügyi Hivatal autón vitt el bennünket. A másik kettőbe pedig vonattal, autóbusszal, illetőleg gyalog jutottunk el.

A gyűjtés minden községben igen kedvező körülmények között folyt. A hivatalos szervek az egyes községekben a legmesszebbmenő támogatást nyújtották, s minden községben elegendő időnk volt arra is (általában három napot töltöttünk egy községben), hogy az anyagot többször ellenőrizhessük. A lakosság meleg barátsággal fogadott bennünket, munkánk célját általában megértették, s tőlük telhetően a legnagyobb mértékben támogatták.

A gyűjtés eredményeiről a MNy. hasábjain később kívánunk beszámolni, így most ezt nem részletezzük. Azt azonban mégis meg szeretnők jegyezni, hogy bár gyűjtésünk

elsősorban szóföldrajzi szempontból értékes, több olyan hangtani és alaktani jelenséggel is találkozunk, amely eddig nyelvtudományunkban egyáltalán nem, vagy csak kevésbé ismert.

Pozsonyban több alkalommal beszélünk a Szlovák Nyelvtudományi Intézet munkatársaival és vezetőjével, Peciar Štefan elvtárrsal. Vele állapodtunk meg abban is, hogy a szlovák, illetőleg magyar nyelvtudományi folyóiratokat az eddiginél fokozottabb mértékben figyelemmel kísérjük, s azokat mindkét részről rendszeresen ismertetjük. Ennek megfelelően Kovács István a Nyelvtudományi Közlemények legutóbbi számában (LIV, 305—12) ismertette a Jazykovedný Sborník egy évfolyamát.

Gyűjtésünk befejezésekor a szlovák Iskolaügyi Hivatal vezetőjének, Sikora elvtársnak is beszámoltunk munkánkról, eredményeinkről. Megbeszélésünk után annak a reményének adott kifejezést, hogy a két nemzet közötti tudományos kapcsolatok elmélyítéséhez a mi munkánk is hozzájárult, s ezek a kapcsolatok a jövőben még jobban ki fognak épülni.

IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA

Adalék a gyergyói és csíki nyelvjáráshoz

Hogyan ellenőriztette Simonyi a nyelvjárási adatokat?

A néhai nagy nyelvtudósunk, SIMONYI ZSIGMONDnak szerkesztésében kiadott Nyelvészeti Füzetek című sorozat 20. számában 1905-ben egy rövid, de tartalmas és értékes nyelvjárástanulmány jelent meg, melyet GENCSY ISTVÁN, egy fiatal nyelvész írt. SIMONYI a tanulmány kiadásának szerkesztői jegyzetében elmondja, hogy „a tanulmányt szerzője még 1900-ban írta, azután ki akarta egészíteni, évégett az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága támogatásával 1901. nyarán bejárta Gyergyó vidékét s ekkor szerzett bőséges tájászó-gyűjteményét beszolgáltatta a Magyar Tájszótár pótkötetében való fölhasználásra. Azonban e gyűjtését itt közölt munkájában már nem dolgozhatta föl, mert lappangó tüdőbaja ágyba vetette s ifjú életét tudományunk kárára rövid idő múlva kioltotta.“ A gyergyói nyelvjárásra vonatkozóan e munka óta sem jelent meg nagyobb tanulmány nyelvészeti irodalmunkban, s a székely nyelvjárásokkal foglalkozó szakember ma sem nélkülözheti ennek tüzetes áttanulmányozását.

GENCSYnek erre a tanulmányára most azért térek ki, mert könyveim rendezése közben egy olyan példány került belőle a kezembe, melyet feldolgozás céljából Simonyi annak idején rendelkezésemre bocsátott, mivel bőséges széljegyzetekkel van ellátva. Ezek a jegyzetek sok kiegészítő adatot tartalmaznak, egyrészt a gyergyói nyelvjárásra vonatkozó helyreigazításokat, másrészt a csíki nyelvjárás megfelelő alakjaival való összehasonlításokat. A széljegyzeteket még 1905-ben jegyezte a füzetbe LAKATOS JÁNOS, aki akkor gyergyócsomafalvi római katolikus segédlelkész volt. S el kell mondanom ezeknek a jegyzeteknek létrejöttét, mert úgy vélem, hogy ezzel mesterünknek, SIMONYI ZSIGMONDnak a magyar nyelvtudomány érdekében mindenkor kifejtett gondoskodó, körültekintő és ezért eredményre vezető eljárását egy eleddig nem említett oldalról világítom meg.

Simonyinak 1919. november 22-i tragikus halála alkalmából a Nyelvőr emlékfüzetében már rámutattam arra a fontos szerepre, melyet Simonyi a magyar nyelvjárástanulmányozás terén betöltött. Cikkemben a felsorolt adatok mellett kiemeltém, hogy a mester négy évtizeden át folyton-folyvást buzdította tanítványait nyelvjárási adatok gyűjtésére, a gyűjtött anyag feldolgozására, és ösztönzésére közülük nem egyből e tudo-

mányág szorgalmas művelője nevelődött (Nyr. XLVIII, 177). RUBINYI MÓZES akadémiai székfoglalójában (Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvtudomány történetében) szintén kiemeli, hogy „a Simonyi-iskolának egyik elvülhetetlen érdeme, hogy ifjú tagjait a Mester a nyelvjárási megfigyelések, gyűjtések munkájára kapatta. (Pl. Munkácsi, Rubinyi, Balassa, Beke, Kertész stb.) S e munkálatok, amelyeknek hitelességét, helyességét Simonyi gondosan vizsgálta, példái annak, mint nevel az igazi tudós tanítványokat, rámutatva a munka útjára s alkalmat szerezve megjelenésükre [t. i. a Nyelvészeti Füzetek megalapításával].“ (Nyr. LXXIII, 144.) Azonban eddig még senki sem említette meg Simonyinak azt a sok értékes eredményt hozó ügyes eljárását, melyet éveken át nála és vele együtt dolgozva tapasztaltam, hogy t. i. miként igyekezett a nyelvjáráskutatás és adatgyűjtés nagy munkáját kiterjeszteni, kibővíteni. Ez a módszer abban állt, hogy mihelyt valami nyelvjárástanulmány megjelent a Nyelvőrben vagy a Nyelvészeti Füzetekben — esetleg már a megjelenés előtt —, keresett valakit, aki az illető vidéken született, nevelkedett, élt, és így a közzétett nyelvjárás-tanulmány adatait ellenőrizhette, saját adataival kibővíthette. Amint talált valakit, akit megbízhatónak tartott, megküldte neki a tanulmányt vagy közleményt és felkérte észrevételeinek közlésére. Simonyinak ez az eljárása magyarázza meg, hogy pl. BERZE NAGY JÁNOSnak „A hevesmegyei nyelvjárás“ című tanulmányát (NyF. 16. sz.) a Nyr.-ben NAGY JÓZSEF ismertette (XXXIV, 163), aki Heves megye nyugati felében, Gyöngyöshalászon nőtt fel, s így jól ismervén a vidék nyelvjárását, eredményesen kiigazíthatta a tanulmány némely adatát és állítását. — Ugyanennek az eljárásnak az eredménye volt az az ismertetés, melyet BEKE ÖDÖNnek a Pápa vidéki nyelvjárásról készített tanulmányáról (NyF. 17. sz.) HORVÁTH ENDRE írt (Nyr. XXXVI, 37), akinek ez a vidék lévén a szülőföldje, a nyelvjárást gyermekkorától jól ismerte.

Simonyi így járt el GENCSY dolgozatával is. Megküldte LAKATOS JÁNOSnak, aki felkérésének eleget téve a széljegyzetekkel dúsan ellátott füzet visszaküldésével egyidejűleg a következő levelet intézte hozzá: „Gyergyócsomafalva, 1905. X. 19. Nagyságos Uram! F. évi szeptember hónapban küldött Nyelvőrt és gyergyói nyelvjárást köszönettel vettem. Ezt az utóbbit kitüntető kérésére figyelmesen átolvastam s észrevételeimet, pótlásaimat a széleken meg is tettem. A megjegyzésekben különösen a csiki nyelvjárást hasonlítottam össze a gyergyóival; itt-ott összehasonlítóképpen egy-egy háromszékit is odajegyeztem. Csik megyének csiki részében születtem és nőttem fel, azután Háromszékre kerültem mint káplán s legutoljára Gyergyóba; így volt alkalmam, hogy a három nyelvjárást összehasonlítsam. Szerettem volna a széljegyzeteket önállóan feldolgozni, de — fájdalom — nagy elfoglaltságom miatt most nem tehetem; így is egy avval foglalkozó embernek legalább anyagot adtam, legjobb lelkiismeretem szerint, a valóságnak megfelelőt. Ha Nagyságod felhasználhatja ezt a füzetet, akkor ugyanebből a munkából egy másik füzetet szívesen vennék. Maradtam Nagyságodnak hazafias üdvözléssel tisztelő híve: Lakatos János r. k. segédlelkész“. (Az eredeti levél birtokomban van.)¹

A szóbanlevő széljegyzetek megértéséhez föltétlenül szükséges a székely nyelvjárások osztályozásából annak ismerete, hogy Csik megyében két főnyelvjárást különböztetünk meg, mégpedig a gyergyóit (a megye északi fele) és a csikíkat (a megye déli fele). Ez a két nyelvjárás sokban megegyezik, de sokban különbözik is egymástól (vö. STEUER JÁNOS, Csiki székelység: Nyr. XXII, 213).

GENCSY a gyergyói nyelvjárásról írt bevezetőjében a megőrzött régiességekről szólva az örmények XVII. századbeli Gyergyóba telepítésével kapcsolatban azt állítja, hogy néhány örmény kölcsönszó innen datálódik; így: *ángádzsábor* 'leves', *dálánzi* [így!]

¹ A széljegyzetekből részleteket maga Simonyi is közölt LAKATOS JÁNOS nevében (Nyr. XLIII, 355).

'méz, dió és mákból álló nyalánkság', *kenis* 'palacsinta', *hurut* 'savanyú tejből kifőzött, a levest savanyító szer', *serdán* 'berbécsbél'. Ezeken kívül néhány kölcsönvétel még a családtagok elnevezése körül akad: *bábu* örmény értelmű 'nagyapa', de a székely beszédben a. m. 'vén ember'; *mámu* örményül 'nagyanya', helyette népünk *nagy mámi*-t mond; *tetá* 'néní', mely *tetá-tetá* alakkal forog közszájon. GENCSYnek ehhez a megállapításához fűzi hozzá LAKATOS első széljegyzetét, mondván: „Nohát igen ritka!“. — A leggazdagabban képviselt rumén kölcsönszavak közt GENCSY a *palacsinta* szót 'tészta' jelentésben idézi, de ehhez LAKATOS megjegyzi, hogy „nemcsak tészta, hanem egy egészen külön tésztaemű étel“.

A gyergyói nyelvjárás szókinszbeli elszigeteltségét fejtegetve GENCSY azt írja, hogy e nyelvjárás, „ha a többi székely területektől is elszigeteli [így!] magát, a vele egy megyében fekvő szomszédos Csík járás nyelvével már csak meg kell egyeznie és valóban, mintegy 125 csíki szót ismerek, melyek a mieink is egyszersmind“. A felsorolt szókhoz írt széljegyzetek szerint a *cocó* (ló) csak kisgyerekek előtt ismeretes, a *csángál* (hamisan énekel) szót „erre alkalmazva nem hallottam“, a *csaponyós* (ferde, rézsút) szó „Csikban *csaponyóslag*“, a *cseplesz* (bozótos hely erdőn) „kis gyerekekre: *cseplesz kölyök*“ jelentésben használatos, az *ejtél* (edény) szó „Csikban nincs“, az *előruva* (kötény) szó helyett Csikban a *súrc* járja, a *fértát* (atyafi) Csikban nincs, a *fűdül* (megbolondul) inkább *megfűdül*, a *gránic* (határ) szót „soh'se hallottam!“, az *ítkámos* (iszákos) Háromszékben *ítkányos*, a *kácsi* „csak gyerekeknek kalács“, a *makula* (kicsi) kisebbitve: *makulácska*, a *matat* (kutat, motoz) így is: *koslat*, a *nyüszköl* (izeg-mozog) 'kínlódik valamivel' jelentésben is használatos, az *ural* (kér) szó helyett inkább az *instál* járatos, a *férjem* (feleségem) használatát „soh'se vettem észre!“.

A felsorolt 125, Gyergyóban is használt „csíki“ szó közül LAKATOS megkérdőjelezi a következőket: *kütyös* (marosszéki fuvaros), *lacsik* (nyal), *leb* (láng), *lűtő* (lejtő), *nétéró* (hülye), *pimpó* (1. penész, 2. fűz barkája), *búzósdi* (nagybúzjáték), *dilló* (együgyű). A kérdőjel nyilván azt jelenti, hogy ezek nem csíki szavak, vagy legalább is LAKATOS nem ismeri őket.

GENCSY szerint vannak olyan közös szavak, melyeknek más az alakjuk Gyergyóban és más Csikban. Ilyen szerinte a csíki *duszi*, mely Gyergyóban *dusza* (szalmazsák), ez LAKATOS széljegyzete szerint Csikban is csak *dusza*; a *gogó* szót, mely helyett Gyergyóban *kokó*-t mondanak, LAKATOS nem ismeri; a *hëngyebigyél* (Gyergyóban *këntyefityél* 'ver') szó LAKATOS szerint inkább *hengyebugyál*; a *kéjed* = *kijed* (kelmed) a széljegyzet szerint Csikban is *kijed*. — A „kizárólagos gyergyói szónak“ mondott *kopóba hagyít* 'magasba hajít' Csikban *kopót* vagy *kopóra hanyít* alakban ismeretes. — A gyergyói *kënyer* Csikban GENCSY szerint *kinyer*, de LAKATOS helyreigazítása szerint Csikban is csak *kënyer*.

A gyergyói nyelvjárásban GENCSY szerint az *á* és az *é* *aá* és *eé* kettőshangzóként használatos, pl. jere *naálunk*, *Deénes*. LAKATOS szerint Csikban csak *nálunk* van, *Deénes* Csikban is így, ellenben Háromszéken már nincs. Gyergyóban *ly* mássalhangzó nincs: itt *korcsija* a *korcsolya*, *pistaj* a *pisztoly* stb. LAKATOS megjegyzi, hogy *ly* az egész Székelyföldön nincs. A Gyergyóban használatos ilyen pótlónyújtások: *fód*, *bódogtalan*, *hót*, *kócs* (*kulcs*) stb. Csikban is megvannak. — Általában a csíki nyelvjárás hangtana LAKATOS megjegyzései szerint jórészt megegyezik a gyergyóival, de egypár gyergyói hangtani jelenség szerinte Csikban nincs meg; így a Gyergyóban gyakori szőleji ilyen hangelkopás: *jába* (*hiába*), *jándék* (*ajándék*), *jesztiget* (*íjesztget*) Csikban nincs; az ilyenféle szóvégi hangelkopás sincs meg Csikban: *Béc Ádám* (*Bece*...), *Csib Éstán* (*Csibi*...). — A magánhangzók hasonulására felhozott példákra LAKATOS azt mondja, hogy Csikban is így vannak: *ahajt* (*ahelyt*), *csábalí* (*csábeli*), *bütü* (*betü*), *füsü* (*fésü*), *hënem* (*hanem*), *suhutt* (*sehol*), *támplom* (*templom*). — A köznyelvi *e* helyett *i* van Gyer-

gyóban ezekben: *mikora* (*mekkora*), *Szimiklós* (*Szentmiklós*), *vidér* (*veder*), *Birtalan* (*Bertalan*); LAKATOS szerint ezeket az alakokat Csíkban nem használják, itt *Szem-miklós*-t mondanak. — Csíkban nincs ilyen hangátvetés: *pittant* (*pattint*), *csapirka* (*csiperke*).

A széljegyzetek szerint Csíkban is megvannak a következő mássalhangzóváltozások: Előfordul lágy mássalhangzó helyett kemény, pl. *lapta* (*labda*). De sokkal gyakrabban találkozunk a lágyulással: *bángó* (*bankó*), *Bálint* (*Bálint*), *drombita* (*trombita*), *annyi mind* (*mint*), *őszentvessége* (*ő szent felsége*), LAKATOS szerint így is: *őszentfessége*. Bővebb hangalak: *csitkó* (*csikó*), *csalárdos* (*csalados*), *könyvezik* (*könnyezik*), *lábujka* (*lábujj*); — bővülést okoz szóközben a hangrést betöltő *j*, *v* és *h*: *lēján*, *fijam*; *divó*, *Jováki* (*Joákim*); *mihóta*. — Szó végéhez is szokott mássalhangzó járulni, főképp a szó végének nyomatékosabbá tevésére: *hanyutáng*, *kicsid*, *orrág*, *osztáng*, s ennek analógiájára a *g* nyomatékosító hangul szerepel: *beg* (*beh*), *bizog*, *éppég*, *majdég*, *annýég* (*annyíra*). LAKATOS jegyzete szerint Csíkban az *éppég* megerősítésére *éppegeséppég* is használatos. — A hangok szóbelseji kihagyására felhozott példák között van a *csiál* (*csinál*) szó; ehhez LAKATOS ezt a megjegyzést fűzi: „Háromszéken: *csedál*“. — Az *l*, *n*, *t*, *d* hangok jésülése megvan Csíkban is, pl. *mej* (*mell*), *jászoj* (*jászol*), *pujiszka* (ez itt: *puliszka*), *tanyit* (*tanít*), *dísznyó*, *tekenyó*, *keszkenyó*, *nagyrag* (*nadrág*), *térgy* (*térd*) stb.

GENCSY tanulmányának alaktani részénél találjuk a legkevesebb bejegyzést. Itt olvassuk, hogy a gyergyói *nincsenség* szót LAKATOS Csíkban még nem hallotta. A főnévül használt *sirülő* melléknévi igenevet GENCSY 'örvény' jelentésben közli, LAKATOS szerint Csíkban *sirülő* 'két derékszög alatt összejövő út találkozáspontja'. A *majdég* (*majd*) határozószó alakja Csíkban inkább *majtég*, a *roppantost* (roppant) Csíkban: *roppantottlul*. A gyergyói *aca* (*addsa*), *hoca* (*hozdsza*) mellé LAKATOS odajegyezte Csikból: *hocc'ide* 'hozd csak ide!' — GENCSYnek ama megállapítását, hogy a történeti múlt Gyergyóban rendkívül sűrű használatnak örvend, LAKATOS úgy módosítja, hogy ez általános az egész Székelyföldön.

A füzet jelentéstani részénél LAKATOS a következő megjegyzéseket írja be: a *kecskelő* Csíkban nem 'négy lábú pad', hanem 'ott *kecske* 'az a faalkotmány, melyen a fát fűrészelik', *kecskeolló* (< *kecske-olló*) 'fiatal *kecske*'. — Gyergyóban azt mondják: a *hidegnek foga van* (kemény hideg van), Háromszéken: a *napnak foga van* 'süt a nap, de hideg van' (télén is). — Gyergyóban a *gabona* szó jelentése szűkült, mert a gabonaneműek közül csak a rozsnak a neve, Csíkban ellenben nem, mert ott általában minden gabonanemű nevéül használják.

GENCSY dolgozatának mondattani részében sajátságosnak mondja a *kell menjek*-féle mondat szerkezetet, mely helyett a *kell mennem* rendes alakot sohasem használják. LAKATOS jegyzete szerint ez az egész Székelyföldön általános. — A hiányos mondatok nagyon sűrű használatára, mint a legjellemzőbb sajátságra, LAKATOS Csikból a következő példát idézi: „Ahajt megszöke magát a tehen; *bé* a sáncha, onnét *ki*, keresztül a kerten s *neki* az oldalnak.“

A gyergyói nyelvjárás szókincsének bemutatására GENCSY azt az ügyes módot alkalmazza, hogy az állat- és növényvilág, a rokonságok, testrészek, ruházat stb. elnevezéseire vonatkozó tájszavakat pusztán elsorolás helyett leírásokban használja, és magukkal a szavakkal a vidéket és a népet jellemzi. Ily módon a szavak használata is jobb megvilágításba jut. E leírásokban szép számmal szerepelnek a gyergyói tájszavak, s ezekhez a legtöbb esetben azt fűzi hozzá LAKATOS, hogy Csíkban is teljesen így használják azokat, mindazonáltal számos magyarázatot és helyreigazítást is találunk a széljegyzetekben, melyek a csiki nyelvjárás ismerete szempontjából fontosak, s így közzé kell tennünk az alábbiakban. (A címszó és zárójelben levő értelmezése a gyergyói nyelvjárásból való, a további magyarázat vagy helyreigazítás LAKATOSÉ és a csiki nyelvjárásra vonatkozik.)

csapó eső (hirtelen jövő zivatar): inkább oldalt vágó kemény eső.
leszentül (lenyugszik a nap): csak Gyergyóban, Csíkban *lenyugszik*.
ját (drusza): Csíkban és Háromszéken ismeretlen.

éfi legén (ifjú): a Székelyföldön általában így.

nagyrágos (nadrágos): Csíkban csak *nadrágos*.

méltóságos (méltóságos): Csíkban *meltságos* is.

bőlegén (vőlegény): csak Gyergyóban.

hevezü (menyasszony): Csíkban ismeretlen.

bőfények (vőfélyek): „én még soh'se hallottam!”.

ögyvez (özvegy): egész Csíkban így.

buba (csecsemő): az egész Székelyföldön így.

falamia (familia): ma már ritkán hallani.

hütelbe élnék (törvényesen nincsenek egybekelve): a *kapulábnál* (kapufélfánál) *esküttek meg*.

táglik (tauglich, katonai kifejezés): mindenütt így.

hosszu lugár (hórihorgas): Csíkban ismeretlen.

cérnakáplár (hosszú vékony): Csíkban *cérnakáplár*.

mejiben (mellében) van a *ves* (vese) is, melyen alul van elől, felől az *éhája* (gyomra): Csíkban inkább *mejiben*; *éhája* Csíkban nincs.

lábujkai (lábujjai): Csíkban *lábújkái*.

erégél (mendegél): Csíkban *erégel*.

tarogat (gesztikulál): Csíkban ismeretlen.

csárog és jól *morzsol* (lármáz, sokat beszél): Csíkban így is: *csármál*; inkább *morzsol*.

lékri (kis női kabát): Csíkban *rékli*.

bádírka (hordócska): Csíkban *báderka*.

lopó (pénzgyűjtő persely): Csíkban *tömléc*.

kottyasz (borjúól): Csíkban olyan rácsos kis alkotmány, amelyben szárnyas állatokot szoktak szállítani.

kajiba (juhászkunyhó, többnyire sátoralakú): Csíkban *kaliba*.

észtena (a juhoknak sövényvel bekerített fejő- és alvóhelye): „ellátva egy kis összetákolt házikóval, ahol a *bácsok* laknak; a *bácsok* őrzik a juhokat és készítik a sajtot”.

pohárszék (kis pad, melyen esznek): Csíkban megfelel az *almáriomnak*.

prémonda (a munkások számára kiszabott eleség): Kolozs megyében *prémunda*.

rütyü (pálinka): Csíkban *lüttyü*.

domika (kenyérleves túróval): Csíkban nincs.

bócuj (túrós bókuj, túrós puliszka): Csíkban nincs, csak *túrós puliszka*.

sároγκása (köles): Csíkban *sárigkása*.

gombojag pityóka (fől nem vagdalt burgonya): Csíkban is.

rodina (a kereszteléssel járó vendégeskedés): Csíkban *radina*.

innyavaló (a szeszes italok általános neve), úgyszintén az *ital* is, pl. *szereti az ital* (pálinkát), rendszerint *mézes pálinka* (melegítve és mézelve): Csíkban is.

bozsonyica (füstölt kecskehús): LAKATOS szerint ezt csak a *feketék* (örmények) eszik.

dalauzzi (mák, dió és mézből készült nyalánkság): kizárólag örmény étel. (GENCSY bevezetésében *dálánzi*-nak[!] írja, itt meg *dalauzzi*-nak.)

nyist, többesben *nyistek* (a szövőszéken a borda járásakor ide-oda mozgó részek): Csíkban *nyüst*.

kalongya (25 kéve): nem 25, hanem 26 kéve, mert egy a fedő.

korcsija (vízhordásra használt kézi szánkó): Csíkbán *korcsója*.

faricskálás: Csíkbán *faracskálás*.

mérész (aki mindenkibe beleköt): Csíkbán *merész*.

karórontás (a kert karóival való verekedés): Csíkbán „keresetlen“ karó a neve.

tojak (együgyű ember, aki nem szedi rendbe magát a ruháját): Csíkbán *tajak*.

pasztul (a betegség alatt az ember egy kicsit *el* is *pasztul* = fogy): Csíkbán *pusz-tul*; betegség után mondják: „hogy *el* vagy *pusztulva*!“.

kopóba hanyít (labdát magasra dob): Csíkbán *kopót* v. *kopóra hanyít*.

csüg (aki elhagyja magát): aki nem nőtt meg; úgy is mondják: *puja*.

csángál (mikor egy csutakra fektetett deszka két végén hintázó, *lapinkázó* gyerekek a deszkát félrebillentik): Csíkbán az *csángál*, aki nem egyenesen, hanem félre, oldalt dob; de *csángat* az, aki a csengetyűt rosszul húzza, nem ütemesen.

Az eddigiekhez kiegészítésül ide iktatok még néhány érdekesebb széljegyzetet. Csíkbán is egészen úgy vannak a következő elnevezések, mint Gyergyóban: Az embernek van *ujja bégye* (hegye) és *kezháta* (kézhát). Ujjait ha kinyújtja, ez az *araszt* (arasz), ha összefogja, *kujak* (ököl). *Térgye* (térd) irányában van *horgas ina* (láb hajlása) és *lábujkái* (lábujjai, Csíkbán: *lábujkái*), hátul *talpa szíve* vagy *talpa szíja* (a talp lábujjon hátuli neve). — Az étlapi nyalánságok elnevezései is megegyeznek a két nyelvjárásban: *körtöve* (körte), *magyaró* (mogyoró), *dívó* (dió), nem baj, ha *kócsos* (nem síma héjú), *kókis* (pattogatott kukorica) és *pujkuca* (a ki nem pattogott rész); a kicsikéknek *nádméz* (cukor), *zséndice* (a túrócsinálásnál származó édeskés ital), *festej* (amelyet a megborjadzás után ad a tehén) s benne a *kokó* (sűrűsödés). — GENCSY a székely legény dicséretében azt mondja, hogy minden székely ember ilyen ügyes. LAKATOSnak érdekes megjegyzése ehhez az állításhoz: „Éppeg (éppen) nem mondhatnám! Hát a *tajak* (ügyetlen, totyakos) *legén*, akinek *hargas* (nem egyenes) a lába, vagy *karikalábú* (mindakettő befelé áll), vagy éppen *lőcslábú* (a két térd összeér s onnan lefelé hirtelen szétmennek a lábak)?!...“ Ezt mint „csíki beszédet“ idézi, úgyszintén a következőt is: „Osztán Están bá' bé es ment a *támpolomba* (templomba), béüle egy *székbe* (padba) s *ahajt* (ott) *le* (letette) a fejit s végigszundikálá az egész szentmisét“. — A verekedésnél használt biztatások közül LAKATOS Csíkból idézi ezeket: „Ne fé (félj) semmit, üssed a kutyát!“, „ne bándd, nem apád!“. — Ahol GENCSY a nekipirult *gazdasszony*-ról, konyha körüli sürgése-forgásáról ír, oda LAKATOS a következő mondatot szúrja be: „hátha *kardos* menyecskével van dolgunk, aki nem hagyja a magát?!“

A bemutatott széljegyzeteken kívül vannak még a füzetben kisebb és lényegte-le-nebb bejegyzések is, ezeket azonban nyugodtan mellőzhetjük. Végezetül megjegyzem: mulasztásnak érezném, ha — amikor a százéves Simonyiról emlékezünk — nem hoztam volna szóba Mesterünknek azt a sok értékes eredményt hozó gyakorlatát, hogy a Nyelvőrben közzétett vagy a Nyelvészeti Füzetekben kiadott nyelvjárástanulmányokra az illető vidék szülőtteivel tétette meg az észrevételeket és helyreigazításokat. Ezzel a gyümölcsöző eljárásával ugyanis, mint láttuk, a közölt anyag nemcsak megbízható ellenőrzés alá került, hanem sokszor értékes, új adatokkal is gyarapodott. Jobb példát erre keresve sem találhattunk volna, mint a GENCSY nyelvjárástanulmányához fűzött LAKATOS-féle széljegyzeteket, mivel ezek értékes adalékokat szolgáltatnak mind a gyergyói, mind a csíki nyelvjáráshoz.

PROHÁSZKA JÁNOS

A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből*

nyél. — 1815: „a *nye*le esett a nyakáro“.

nyelveskedés: feleselés. — 1780: „*nyelveskedés*ért tartozik fizetni“. +

nyelvváltás: a feleselésért kiszabott büntetés. — 1800: „azt felelte hogy ha pokolig mennek is halálig meg nem békélle velek, ezért *nyelvváltság*ba ... büntetéssel terhel-tetett“ | 1800 k.: „a vádló 4 forintra *Nyelv váltás*gért büntettesék ... ha igaz-talanul vádol“. +

nyer. — 1785: „bizonyos fel fogadásra *meg nyerte* a Legényt“.

nyeregfa. — 1797: „egy *nyereg fáért*“. +

nyestes bunda. — 1790 k.: „egy *Nyestes Bunda*“.

nyilas: rét v. erdőrészt, parcella (vö. MTsz.). — 1800 k.: „Malom előtt egy *Nyilas* [rét]“.

nyolc. — 1818: „*Nyotz* vetesig adom bírásó alá“.

nyolcvan. — 1818: „Felvettem ... az Hangyálosi Osztályomnak Felső Felire *Nyótcvan* Forentokat“.

nyomtatás. — 1802: „a mult *nyomtatás*kor külföldi nyomtatók kocsijokból pengöket loptak“. +

nyoszolya. — 1831: „egy fekete festékes *nyoszolya*“. +

nyugat. — 1780 k.: „Nap *Nyugotti* végén a földek dülejébe“ | 1857: „Zsuzsánna leányom fundusa végiben *nyugott* felé“.

nyúl állatnév. — 1758: „*Nyulakra* és egyéb madarakra fizettem fl 2 D 45“.

nyulászik. — 1799: „egy kopó kutyát adott néki *nyulászni*“.

nyű ige. — 1785: „egyebaránt a kérdésben való kender el *nyővetésekre* nem oculáltatott“ | 1805: „Tamás Ádámnak lennyét ő maga *nyűtte*“.

nyüst. — 1810: „*Nyüst* földi rétnék keleti vége“ | 1825: „a melnek az Interesére *Nyis* Földén a Rétemet átol atam“.

obligál: kötelez. — 1775: „Ezen íj Contractusnak megtartására magamat *obligalom*“.* +

ocsú. — 1807: „vit Kis Susitol egy hátos tárisznyábo egy kis *utsut*“.

okulál: hivatalosan meg szemléli. — 1785: egyebaránt a kérdésben való kender el *nyőve-tésekre* nem oculáltatott“.* +

oldallós: dűllös, meredek. — 1806: „másik része pedig Hegyes, *oldallós*“.

olló. — 1807: „Pléh metző *olló*“.

ollógerenda: szarufa. — 1817: „*olló gerendák*“.*

olyan. — 1753: „az *ollyatény* vakmerő személyeknek büntetése egy forént“ | 1777: „ilyen rendű Paraszt embernek *ollyan* alkalmatlan helyeken ház csinálásra való szabadcság nem engedtetik“ | 1796: „Most is *ollyan* gaz ember ez a Mészleni Péter“ | 1800 k.: „akinek *ollyan* zsellerje van“ | 1806: „az öreg Szűts ... meg is intette a káromkodásról, hogy az *ollyanokért* az előtt a nyelvét is kihuzták az embernek“.

ón. — 1807: „*ón* tányér egy“.

óra. — 1807: „Egy Stok *óra*“.

óraház: vsz. a toronyóra szerkezete köré emelt deszkaépítmény. — 1757: „*Óra* házhoz valo lakatokat ... fizettem“.*

orca. — 1800 k.: „ha adtak is *orca* pirulva jött el a kivel kérettettünk“.

ordas. — 1808: „Bernát nevű Sidónak a mult télen egy mészáros kutyája elveszván ... a kutya *ordas* forma, tarkás“.

orgazda. — 1794: „Aki valamely *orgazdát* fel ád, 24 forint adatik néki és a neve titokban lesz“.

orr. — 1801: „az *órát* is öszve törte yérezte“.

* L. MNy. XLV—XLVIII.

osztály: 1. osztokodás; 2. osztokodás után kapott birtok. — 1776: „a magam rendes *osztály* szerint való földem“ | 1795: „ez előtt való régi *osztály*át a keresztut mellett ... ki irtotta“ | 1801: „a több ruhabeliek Horvat Istvanye es Horvat Ferentze ... egyenlő *osztály* szerint legyen“ | 1815: „egy darabja az mastani *osztály* szerint másnak esett“ | 1818: „Felvettem ... az Hangyálosi *Osztály*omnak Fölső Felire Nyótzvan Forentokat“.

osztódék. — 1810: „a Róka liki rét három felé *osztótott*“.

ő. — 1809: „ő nem hallotta hogy szolt volna“.

ökeme. — 1801: „*ökeme* után az ő successorié“ | 1802: „ugyan az *ökeme* szomszéd-ságában vagynak“.*

ökör. — 1800: „az *ökréről* az harangot a mezőben le vette“ | 1800 k.: „egy negyed fű *ökör* tinó“.

ökörpadlás. — 1800 k.: „széna az *ökörpadlás*on 5 szekér“.*

ökrösszekér. — 1800 k.: „vasalt *ökör* szekér“.

öll. — 1831: „alsó véginn Hat *öll* szélességű“.

ölel. — 1809: „akkor meg *ölelte* és az mondotta néki hogy fekügyön melleje“.

ölfa. — 1770: „*ölfa* vágótásért“.*

ön. — 1849: „*ön*n akaratomból ... tett végrendeiletem“.

öntő. — É. n.: „szét *öntő* golyóbits *öntő*“.

öntöző korsó. — 1807: „Egy *öntöző* korsó“.

öreg: 1. idős; 2. nagyobb. — 1750: „Tamás István *örebbik*“ | 1783: „Csajági János az *örebb* is társa volt“ | 1800: „*Öreg* Potza Ferentz“ | 1800 k.: „A' közönséges Gazdáké az *öreg*e, a' südők vagy malatzok“ | 1802: „*öreg* kósza sertéssét ne hajtsa eleibe“ | 1810: „A két *örebb* *ökör* és egy Meddü Tehény esett Major Istvánnak“.

öreganya: nagyanya. — 1810: „az *öregannya* hagyott az unokájának“ | 1819: „Tamás János kis fijának az *Öreg Anya* amit hagyott“.

öregbíró: első bíró. — 1800 k.: „ami nagyobb maga *Öreg Bíró* uram is kérte.“ +

öregfejsze: nagy fejsze. — 1799: „ezen utazása miatt ... egy *öregfejszéje* is el lopatott“ | 1805: „egy *öreg fejsze* volt a favágiton“.* +

öregfűrő: nagy fűrő. — 1800: „*öreg fűrő*“.* +

öregfűrés: nagy fűrés. — 1785: „panaszt tett ... hogy *öreg fűrészt* ketté törte“.* +

öregkés: nagy kés. — 1796: „Tamás Márton konyhájába bé menvén, mosarat, egy *öreg kést*, egy darab sót, és egy ostort ettzaka el lopott“.* +

öregkila: gabonamérték. — 1754: „Buzabeli fizetés *öreg kilával* negyven kila“.* +

öregvad: nagyvad: szarvas, őz. — 1785: „nekünk ... *öreg vadakkal* kell mennünk Bécsben“.* +

örlő. — 1790 k.: „egy mák *öllő*“.

örlős: molnár? — 1796: „a malmot és *örlő*söket ott hagyta“.* +

örökösen: örökben. — 1801: „mellyeket ... nál hagyok *örökössen*“.* +

öröl. — 1800 k.: „kend pedig *Öreg Bíró* Uram az pinkóczi malomba *öll*“.

örömet. — 1788: „ki ki *örömetebb* ... építkezvén kőből“.

örv. — 1831: „egy kasza kalapács, ülő és kasza *örv*“.

őszi rozs. — 1831: „harmadfél mertze *őszi rozs*“.

össze. — 1801: „az órát is *össze* törte vérezte“ | 1806: „*össze* hunczfutolta, sintér, akasztófára való nem vagy mesterember“.

összekap. — 1799: „egy ittze boron *össze* kaptak“.

összekelés. — 1836: „Szüts Mihály férjem kicsinységetmől fogva, de különösen *össze*-kelésünk idejétől fogva hűséges férjem volt“.*

összerág. — 1810: „egy kecskéjét ... Bolláné kutyaí itatónál *össze* rágták“.*

összetör. — 1801: „az órát is *össze* törte vérezte“ | 1806: „többet ide ne jöjjetek mert

- ha itt kaplak össze törlek ki mérem a házhelyet“.
- ösztöke*. — 1806: „egy ösztökét“.
- övé*. — 1772: „azon föld az övéje“.
- öz*. — 1797: „hogy Grof Amadenak az özet vittük kardokat kértünk“.
- pacvirág*: margaréta?. — 1813: „mely helyen különben semmi állatnak sem kellő keserü patz virág terem“. *
- pad*. — É. n.: „asztal mellett való egy ülő pad“.
- padláda*: olyan láda, amely ülőhelyül is szolgál. — 1801: „a padládánk pedig... Angyom Asszonyomé maradjon“. *
- padlás*. — 1800 k.: „széna az ökörpadláson 5 szekér“ | 1811: „Egy tele Bodon Ros és Széna is a padláson“.
- pagony*. — 1780: „dült fák már törsöknek nem találatván az Pagonba“ | 1814: „Felső Erdőn lévő Hársági Pagonyunk“. * +
- pajta*. — 1821: „áll két házból, edgy benyiló szobátskából, konyhából, kamarából, pintzéből, kotsi szintartóból, Istálóból és pajtából“.
- pajtafa*. — 1802: „Pajtáját hordattak el adni Márkóra“. * +
- palánta*. — 1813: „Egy alkalmatos helyen nyött... palántát ki tépni“.
- pálca*. — 1800 k.: „büntetése 4 forint, vagy ha illendőbb, 30 páltza ütés“ | 1807: „pálcza és karika vas“.
- pállinka*. — 1801: „szabadon árulhatnak... pállinkán kívül“ | 1807: „pállinkát és sert maga vénén“.
- pállinkabíró*. — 1814: „számot attak a Pállinka Birák“ | 1815: „Pállinka Biráját az N. Helységnek hogy Bötsületes hirebe meg sértette“. * +
- pamut*. — 1797: „51 reff pamuk nyakra való“.
- pamutos*. — 1817: „Vörös Pamukos Toth himesujj“ | 1818: „egy igen avult pamukos vékonyvesszős párna“ | 1821: „egy sűrű vesszős pamukos párna“.
- panaszkodik*. — 1800 k.: Tamás Mártonné panaszkodott hogy Bori Ferkó tegnap az ágyába bele lőtt és nagy kárt tett benne“ | 1802: „panaszkodott előttünk“.
- pántlika*. — 1797: „Süvegre való pantlika“.
- pányvázó kötél*. — 1800 k.: „adtam 17 Pányvázó kötelet“.
- pap*. — 1815: „még azt mondja a Biro hogy a Papnak az én Udvaromrol vigyenek fát“.
- papiros*. — 1757: „két koncz papirossat“ | 1794: „hoztam egy kontz pappirossat“.
- pápista*. — 1774: „egy hold irtás földemet hagyom az Pápista Anya Szent egyházza“ | 1800: „leg kisebb főhajtó szolgálja Bársony Jóseff... Pápista Oskola mester“.
- pár*. — 1807: „Tizen négy pár nyálos fonál“.
- parancsolat*: rendelet. — 1811: „Curator Uram parancsolatjából 26 kalandariom“.
- paraszt*: 1. földműves; 2. durva, pamutnélküli (vászon). — 1777: „Ilyen rendű Paraszt embernek olyan alkalmatlan helyeken házcsinálásra való szabadság... nem engedtetik | 1817: „Ujj patyolat paraszt kötén“ | 1821: „egy paraszt vászon ponyva“ | 1821: „három vánkös, két felszedett kásás egy egyes vászon paraszt viselt“.
- paráznaság*. — 1753: „Lopások, Paráznaságok... történnek“.
- párfödél*. — 1831: „egy rongyos füstös párfödél“.
- paripa*. — 1767: „Bátyám Uram adot ennekem egy Paripat“.
- parlag*. — É. n.: „Deli István jób Atyánkról maradott parlagot“ | 1829: „Péter völgyébe a Parrag“.
- párna*. — 1818: „egy igen avult pamukos vékon párna tollas“ | 1821: „egy sűrű vesszős pamukos párna“.
- páros*. — 1797: „16 páros bitsakot“.

(Folytatjuk.)

LŐRINCZE LAJOS

A zilahi tímárság nyelvéből

A zilahi tímárokat helyesebben cserzővargáknak nevezhetjük, mert elsősorban cserzőanyagokkal dolgoznak ma is. Készítményeik főként zsiros (vixos) felsőbőrök (marha, kecske), kisebb mértékben talpbőrök (marha, bivaly).

A mesterségyszavakat 1941 augusztusában gyűjtöttem Zilahon, Osváth Endre 48 éves ottani születésű tímármester felvilágosításai alapján, akinek apja és nagyapja ugyancsak Zilahon volt tímármester. Mint a Zilahi Tímár Társulat elnöke, rendelkezésemre bocsátotta a nála őrzött céhláda iratait, jegyzőkönyveit. Legrégibb köztük a céhszabályok 1748-i megerősítése. Az ülésekről szóló jegyzőkönyvek és egyéb feljegyzések 1819. óta maradtak fenn, csaknem hiánytalanul. Ezekből jegyeztem ki a céhélet szavait; mellettük általában csak az első előfordulás évét tüntetem fel. A német eredetű mesterségyszavak ebben az ősi magyar iparágban a céhek korában kötelező vándorévek hatását mutatják. A zilahi tímárok főleg a szász-földre jártak, onnan hozhatták őket magukkal. A gyűjtött szavak a források aránylag friss volta miatt nem annyira nyelvtörténeti szempontból értékesek; becüket inkább az adja meg, hogy a régi magyar városi polgárságot egybefogó céhélet, azonkívül egy ősi ipar mesterségyszavai. (Zilahon 1850-ben 103 mester és 22 özvegy tartozott a céhbe. Az első világháború előtt még 30–40 tímár működött a városban, az uralomváltozás után azonban 3–4 esztendő alatt nagyon megfogyatkoztak. 1941-ben már csak 8 mester dolgozott Zilahon.)

Gyűjtésemet egybevetettem FRECSKAY JÁNOS Mesterségek Szótárával (1912.). Ha a kérdéses műszó vagy más megfelelője ott megvan, Fr. rövidítéssel közlöm az adatokat. A mesterségyszavakat hallott kiejtésük szerint közlöm, a céhszavakat pedig a céh-iratokban talált alakjukban; ez utóbbiakban csupán az *i*, *ú*, *ü* ékezteit igazítottam ki a mai magyar helyesírásnak megfelelően.

M e s t e r s é g s z a v a k

acél: fenőacél, amivel a szerszámokat élesítik.

ajtó: a ványolóhordó falappal elzárható nyílása, ahol a bőrt a cserzőanyagot beteszik és kiszedik.

ázó, ázókáád, áztató: cementfalú, vízzel telt gödör, ahol a sózott, konzervált nyersbőr ázik.

barkázás: a bőr színének bizonyos módon való kidolgozása, fodorítása.

bever: a forgóhordó (ványolóhordó) fogai bedolgozzák, „beverik“ a vegyi anyagot, zsirt a bőrbé.

blandzsír: rövid, széles penge, fogantyúval; ezzel vágják le a bőrről a szösz (*Blanchreisen* 'bőrhántó, fehérítő kasza'; Fr.).

cáp, cáp-bőr: kecskebőr.

cser: 1. a tölgycser lehántott héja; 2. a megőrölt cserhéj; 3. a cserzéshez használt cserlé.

cserlé: az őrölt cserhéjat vízzel leforrázzák, hogy kioldja belőle a tannint, s az egészet beöntik földbe épített betonhordóba; a bőr három különböző erősségű cserlében ázik.

cserez: a bőrt cserlében vagy vegyi anyagok oldatában áztatja.

cseresgödör, -hordó, -káád: ebben történik a cserzés.

cserzés: a bőr cserlében való áztatása.

csert ad (a bőrne), *csert kap* (a bőr): a bőrt különböző erősségű cserlében áztatják.

cseres, cseresműhely, cserzőműhely: a műhelynek az a része, ahol a cserzés történik.

csertdaráló: szecskavágóhoz hasonló gép, amely a cserfakérget apróra foszlatja, vagdalja.

csertörés: a cser megtörése vasalt végű fasulyokkal (*kötis*-sal).

csüng: a nedves vagy a zsirozott bőr a szabadban vagy a műhely mennyezetére erősített léceken csüng.

- curikt-szoba*: itt történik a kicserzett, kiszikkadt bőrök további feldolgozása (< *Zuricht-zimmer*; Fr.).
- curikt-asztal*: bádoggal bevont hosszú asztal, ezen dolgozzák ki (zsírozzák stb.) a kicserzett bőrt (< *Zurichttisch* 'fölkészítő tábla'; Fr.).
- decka*: deszkából készült széles kotrólapát, amellyel a cserzőhordóban levő bőrt forgatják.
- degrász*: zsiradékpótló a bőr zsírozására (< *Degras* 'irhazsír, váladékszír'; Fr.).
- előcserzés*: mielőtt a bőrt a forgóhordóban mesterséges anyagokkal tovább csereznék, két hétig cserlében telt kádban fektetik.
- extráktok*: cserzésre használt mesterséges vegyi anyagok.
- enyhes*: langyos; a cserlét nem forrón öntik a kádba, hanem „éppen csak hogy enyhes legyen a víz”.
- falc, falcoló kés*: egyenlítő kés; a bőr húsoldalát ezzel egyengetik simára (< *Falzmesser* 'faragókasa, gyalukés'; Fr.).
- falcól*: a *falc*-cal a bőrt simára egyenlíti (< *falzen* 'farag, gyalul').
- falcolás*: a bőr *falc*-cal való simára egyenlítése.
- farrész*: a bőr farok felé eső része (*far-rend*; Fr.).
- fej*: a bőrnek a fej felé eső része.
- fényez*: a befestett bőrt fényesre simítja, dörgöli.
- fényezés*: a bőr fényesítése (*fényesítés*; Fr.).
- fényt ad* (a bőrnek), *fényt kap* (a bőr): fényez (*fényesít*; Fr.).
- fisoló*: hosszúnyelű, kb. 40 cm átmérőjű szűrőkanál; ezzel merítik ki a használt csert a kádból (< *fischen*).
- fogak*: a forgóhordó belsejének közepén kiálló facövekek, amelyek a forgatással hanyódó bőrökbe beverik a vegyi anyagot, zsírt.
- forgóhordó*: nagy, 2 m átmérőjű, gépi erővel forgatott hordó; ebben mossák, cserzik és zsírozzák a bőröket.
- hasít*: a vastagabb marha- és bivalybőröket géppel két vagy három rétegre hasítja.
- hasítás*: 1. a bőr rétegekre hasítása; 2. a hasítással kettészelt bőrnek húsoldali, értéktelenebb része (*húsos rész, hasáb*; Fr.).
- hasítás-hulladék, hulladék*: ha a bőr egyenlőtlen vastagságú, nem két egyforma nagyságú vékonyabb hasítást kapunk, hanem csak a vastagabb részekről leszelt hasítás-hulladékot.
- hasítógép*: ezzel végzik a hasítást (*Spaltmaschine*; Fr.).
- hasítóké, kés*: éles szalagkés, a hasítógép főalkotórésze, amely kettészeli a bőrt.
- hasított bőr*: 1. *hasítás* 2.
- hordó*: földbe mélyesztett betonkád, benne történik a cserzés.
- húsa*: a bőr belső oldala.
- húslókés*: ezzel történik a bőr lehúsolása.
- hús-oldal*: a bőr belső oldala (ellentéte: *a bőr színe*).
- (le)húsol*: a kopasztott bőrt megtisztítja a belső oldal húsos részeitől (*abfleischen*; Fr.).
- húsolás*: a kopasztott bőr megtisztítása a belső oldal húsos részeitől.
- húzza a bőrt*: a *decka*-val naponként háromszor megforgatja a cserzőhordóban levő bőröket.
- katlan*: nagy beépített tűzhely, üsttel, amelyben a vizet forralják a cserléhez.
- kopaszt*: a vízben és meszes lében kiáztatott bőrt megtisztítja a szőrtől és a külső szennytől.
- kopasztás*: a kiáztatott bőr megtisztítása a szőrtől és a külső szennytől.
- kótis*: csillagalakú éles vassal ellátott döngölőfa, amellyel régen a csert aprították, törték.
- láb*: a bőr láb-részei.
- lemeri az üstöt*: a katlanból a forró vizet ráönti a fahordókban lévő örölt cserre.

- lemeri a levet*: a forgóhordóból a cserzés után az elhasznált oldatot az ajtón keresztül hordókba meri, további felhasználásra.
- leveszi a gép*: a hasítógép a vastag bőrről a felesleges húsos réteget lefaragja, lenyesi.
- meszes, meszesműhely*: a műhelynek az a része, ahol az ázókádadak és meszesgödörök vannak.
- meszes, meszeskád, meszesgödör*: betonmedence, amelyben oltottmész oldatában ázik a bőr (*Kalkgrube*; Fr.).
- mésztelenít*: a meszes bőrt vízben kimossa.
- mésztelenítés*: a meszes bőr vízben való kimosása.
- oropon*: fűrészporba itatott vegyi anyag, pácolásra.
- öblint*: a forgóhordót a cserzés után kimossa.
- örölt cser*: a géppel felaprózott cserhéj.
- pácol*: a bőrt vegyi anyagokkal itatja át (régebben tyúk- vagy kutyanéj erjedő, vizes oldatával).
- pácolás*: a bőr vegyi anyagokkal való átitatása.
- pucol*: a szőszös bőrt blandzsírral letisztítja.
- séroló kés*: 1. húslókés (< *Scheer-messer*; Fr.).
- stószol*: a bőrt cserzés után a curiktasztalon simítja (< *stossen* 'taszít'; Fr.).
- stószolás*: a bőr cserzés utáni simítása.
- stószoló*: fogantyúval ellátott vastag, tompaélű üveg-, kő- vagy acéllap a bőr simítására (< *Stoss-stein* 'taszítókö, -vas'; Fr.).
- sűrűje*: a forgóhordóban levő cserzőlé lemerése után a hordó alján visszamaradó vegyi anyagnak és a bőr húsrészeinek vegyülete, amelyet aztán kitakarítanak.
- sűrjebb*: sűrűbb.
- szacska*: örölt, darált cser (szecska).
- szárítórúd*: dúcokra erősített léc a szabadban vagy a curikt-szoba mennyezetén, ezen csüngnek a száradó bőrök.
- szikkad*: a cserzett bőr rudakon szárad (*fonnyad*; Fr.).
- színe*: a bőr színe, külső oldala.
- szín-oldal*: a bőr színe, külső oldala (ellentéte: *a hús-oldal*).
- színel*: a színelőkéssel a tőkén elsimítja a bőrt.
- szítat*: a meszes bőrt vízben áztatja.
- szősz*: húscafatok a bőr belső oldalán.
- szőszös bőr*: bőr, amelynek húsoldala nem tiszta, nem sima.
- toszít*: 1. stószol (*taszít*; Fr.).
- toszítás*: 1. stószolás (*taszítás*; Fr.).
- toszító*: 1. stószoló.
- tőke*: cinkbádoggal bevont lejtős pad vagy bak, ezen kopasztják és húsolják le a bőrt (*húsoló, vakaró, döngölő, színelő tőke*; Fr.).
- tőri a csert*: vasalt végű tőkével (*kötis*-sal) tőri, foszlatja a cserhéjat (vö. *csertörő malom, csermalom, csermolnár*; Fr.).
- valkol*: cserzés után a forgóhordóban kimossa a bőrt (< *walken* 'kallóz'; Fr.).
- valkolás*: a bőr cserzés után való kimosása a forgóhordóban.
- valk-hordó*: 1. forgóhordó (< *Walkfass* 'kalló'; Fr.).
- ványol*: 1. valkol.
- ványolás*: 1. valkolás.
- ványolóhordó*: 1. valk-hordó, forgóhordó.
- vegyíték*: halzsír és marhafaggyú keveréke a bőr zsírozására.
- zsíroz*: a bőr húsoldalát zsiradékkal bedöngöli.
- zsírozás*: a bőr húsoldalának zsiradékkal való bedöngölése.
- zsírt ad* (a bőrnek), *zsírt kap* (a bőr): 1. zsíroz.

C é h é l e t

- alattomban alkuszik, vesz bőrt* (1843.): tiltott időben és módon bőrt vásárol.
alkuba elegyedik (1842.).
apadás (1838.): a bőr kikészítéséhez használt folyékony segédanyag (pl. halzsír) természetes súlyvesztése.
apellál (1840.): a céh határozatai ellen a városi tanácshoz fellebbez.
apród esztendő (1748.): inasévek.
asztaltartás megváltása díja (1841.): az új céhtagok kötelesek voltak megvendégelni a mestereket, s erre a célra megszabott összeget, 10 Ft-ot fizettek.
atyámfia (1835.): a céhtagok megszólítása; pl.: „atyamester atyámfia”.
áldomáspénz (1840.): a céhbe való felvételkor fizetett összeg (3 Ft).
ártikulus (1844.): a céh szabályzata, illetőleg annak pontjai.
árulósín (1838.): deszkából épített sín a piacon, ahol a mesterek a bőrt árulták.
árulósín megváltása díja (1841.): az árulósín használatáért az új tagoknak megszabott összeget, 12 Ft-ot kellett fizetniük.
belépés (a céhbe) (1838.).
betsülevél (1841.): a bőrök becsülevele, hivatalos értékelése.
bevétel (a céhbe) (1838.).
bér (1842.): a legény fizetése; pl.: „bér fizetése alkujáért büntetés 3 Frt”.
béveszi a legényt (1837.): a céh tagjává, mesterré fogadja.
bé vétetődik a céhba (1838.).
bizottmány (1848.): a választmánynak megfelelő *öregség* helyébe lép 1848-tól; pl.: „bizottmány neveztetik ki a céh ládája mellé”.
bizottság (1848.): 1848-ban a legények is szervezkednek, „bizottságot” választanak.
biztos, tanácsbeli biztos (1834.): a céh felügyeletével megbízott, városi tanács kirendelte biztos.
bőr osztály (1843.): a közösen vásárolt bőr szétosztása; pl.: „bőr osztályban tett hibáért büntetés 3 Ft”.
büntetést kamatra hagy valakinél (1839.): a büntetést később fizeti meg, kamattal.
cántor (kántor) (1839.), *cántori idő* (1841.): két kántoros gyűlés közé eső idő, negyedév; pl.: „egy Cántorig köteles lakni a legény egy-egy céhbeli tagnál vándorlás helyett”; „az eltölt Cántori idő”.
céh, cé, czé, czeh, che; gyakoriak mélyhangú ragos alakjai is: *céhban, céhba, céhnek, céhot, céhből* (1748.), *czéhunk* (1834.), *céhon* (1838.), *czétől* (1838.).
céh tisztjei (1839.): tisztségviselők, előjárók. 1850-ben a következő tisztségek voltak: *fő-céhmaster*; *al-céhmaster* vagy *kis céhmaster*; *atyamester*: a legények előjárója; *bejáró mesterek, bejárók* (rendesen kettő): feladatuk, hogy a jelentkező új vándorló legényeknek helyet szerezzenek; *látó (műlátó, mívlátó) mesterek*: az áruk minőségét és a remekkészítést ellenőrizték; *szolgáló mester*: a legifjabb mester, aki köteles volt segídezni a céh hivatalos ügyeinek intézésében, de bizonyos díj fizetésével megválthatta ezt a kötelezettséget; *jegyző, nótárius*: az írásbeli munkákat végezte, a céh jegyzőkönyveit írta, rendszerint nem tímár-iparos volt.
céh gyűlés, cé gyűlés; több fajtája volt: *fizetési céh gyűlés* (1842.); *salláriumos cé gyűlés* (1839.), *fizetés mellett egybe hivatott céh gyűlés* (1838.), *céhgyűlés sallárium letétele mellett* (1839.), *céh gyűlés fizetés mellett* (1842.): ha valamelyik mester rendkívüli időben akarta összehívni a céhet, meghatározott díjat kellett fizetnie (sallárium); *céhgyűlés remek megvizsgálására* (1842.), *céhgyűlés remeklátás végett* (1842.), *remeklátási céhgyűlés* (1834.); *kántoros (cantoros) céh gyűlés* (1838.): negyedévenként, eredetileg az ú. n. kántorbőjtök idején tartott rendes gyűlés (< lat. *quatuor*).

céh írója (1835.): a céh jegyzője.

céh kassája (1848.): pénztára, pénzesládája.

céh ládája: amelyben a céh vagyonát és iratait őrizték (rendszerint több kulcsa volt).

céh pénze (1838.): a céh vagyona.

céh színén közhírré tétetik (1838.): a céhgyűlés nyilvánossága előtt kihirdetik.

céhba állás (1838.): belépés a céhbe; pl.: „céhba állás díja 32 frt“ (1841.).

céhba járás (1838.): a céh gyűléseit a tagok kötelesek voltak látogatni, ez alól bizonyos díj fizetése ellenében felmentést lehetett kapni; pl.: „a céhba járástól felmentik betegsége miatt díjfizetés mellett“ (1843.).

céhbeli mester ember (1748.): a céh tagja.

céhből kirekesztődik (1838.): kizárják a céhből.

céhekbe áll (1748.): belép a céhbe.

céhet gyűtet (1838.): egybehívhatja a céh tagjait pl. „remeklátás végett“.

céhen kívül való ember „mesterségek szerint való mívet ne mívelhessen“ (1748.).

céh kebelebeli legény (1839.): a céhbe tartozó legény.

cseresedény (1838.): csereshordó.

dékány (1850.): a tímárfjúság: legények, inasok feje (*nagy dékány, kis dékány*), az atyamester segítője az ügyek intézésében, pl. helykeresésben.

egyikére és közhaszonra dolgozik valakivel (1839.): társként, nem önállóan dolgozik.

elconfiscál (1841.): elkoboz, pl. a legény készítette bört.

elmaraszt (1834.): megbüntet; pl.: „El marasztották 2 frt 50 x“.

elsőbbséget nem követelhet (vásáron, helyválasztásnál, aki később érkezik; 1842.).

érdekel: illet; pl.: „sértő, egyetlen szókkal érdekelte“ (1842.).

felpénz (1840.): foglалó; pl.: „az alku tökéletességbe nem ment, mert sem felpénz, sem áldomás nem követte“.

fél céh terhén maraszt (1839.): a céntaxa felét fizeti büntetésül (?).

fiscalis, céh fiscalisa (1837.): a céh ügyvédje,

céh tagjainak halottja történik (1848.): céhtag vagy annak hozzátartozója meghal.

ifjúság, társasági ifjúság (1839.): az inasok és legények közössége; pl.: „betsületes Tímár Ifjúság“ (1850.).

igaz ágyból való (1748.): törvényes születésű.

inasnak beszélődni (1837.).

inspector (1834.): l. *biztos*.

kantáros, kantározott (1748.): a legény polgárjog tekintetében nem szabad, önálló, hanem kötelezettségeket viselő személy.

katalógus, catalogus (1844.): a céhtagok névjegyzéke, bevételük sorrendje szerint; pl.: „a katalógus rende szerint“ (1837.).

keze alá munkát ad (1834.): dolgoztat valakivel.

kérelmes (1834.): kérelmező.

kiadják könyvét a Társaság ládájából (1839.): a legény tovább vándorol.

királyi fő kormányzék (1839.): erdélyi gubernium; a városi tanács döntései ellen ide lehetett fellebbezni.

kontár, kántár, Cántár (1835.): aki mesterségét a céhen kívül, törvénytelenül űzi; pl.: „fia házában mint Kántár dolgozik“.

kontárkodik (1839.): céhen kívül dolgozik az iparban.

kontárság díja (1841.): a céhen kívüli munkáért járó büntetés, pénzbírság; pl.: „Társaságon kívüli időtöltéséért az úgynevezett kontárság díját ajánlván“.

látó, láttó (mester) (1837.): műlátó, műelbíráló mester.

legény, mesterlegény, tímárlegény (1748.): inaséveit kitöltött segéd.

legénység (1848.): a legények összessége; pl.: „legénység nincs már“.

legényt ad (1748.): 1. *legényt kísér*.

legényt elvesz (1837.): a meg nem felelő helyről vagy néha büntetésből a legényt más-hová rendeli.

legényt kísér (1838.): az atyamester szétosztja a legényeket a mesterek közt; pl.: „Szikszai Ruben panaszkodik, hogy atyamester a mesterséget nem értő gyermek legényt kísért neki“.

legényosztás (1838.): „legények osztásában követett rend“.

legényt rendel (1837.): az atyamester a legényeket beosztja a mesterekhez; pl.: „özvegy asszonynak egy a mesterséget értő legényt rendelt“.

máj bőr (1834.): a tehén tőgye felett lévő bőrrész.

májster (1839.), *majszter* (1838.): mester.

megalkudott bőr (1840.): bőr, amelyre már megalkudtak.

megkínálják a mestereket legénnyel a katalógus rendje szerint (1841.): a mesterek rangsor szerint választhatnak legényt.

meghatározott szám (1842.): zárt létszám, numerus clausus; pl.: „céhbeli mestereknek meghatározott számra szorításuk“.

megváltja magát (1838.): a céhbeli iparos pénzzel megváltja kötelezettségét.

mesterséget követ (1748.): mesterséget űz, folytat.

mesterségébe (-től) feltiltani határoztatik (1843.): mestersége űzésétől eltiltják.

mesterségüket nem dolgozzák (1837.): nem folytatják a mesterséget.

mesterségbe be áll (pl. inas) (1837.).

mesterségi ismereteinek gyarapítása végett vándorol (1850.).

mesterségek szerint való mívet mivel (1748.): szakmába vágó munkát végez.

mester asztal (1748.): 1. a bevett új céhtag megszabott módon megvendégeli a mestereket, azaz mesterasztalt ad; ha a legény mester lányát veszi el, csak „fél mester asztalt“; 2. remekkészítéskor a látómesterek megvendégelése.

mesteresztendő (1842.): a legényévek (vándorévek) utolsó, rendszerint negyedik esztendeje; pl.: „mesteresztendeit korhelyül töltötte“ (1842.); „mester esztendőre bocsát“ (1834.); „mester-esztendőre felvétetik“ (1841.).

mesteresztendő legény (1842.).

mesteresztendőt kitöltött legény (1841.).

mesterlegények társasága (1841.): a céhbe tartozó legények közössége.

mív tsinálás (1844.): iparűzés (?).

mívet feltilt (1748.): eltilt valakit a mesterség űzésétől.

mívet ad valakinek (1748.): munkát ad valakinek, munkába fogad valakit.

műhelybe rendel (1838.): a legényt valamelyik mesterhez beosztja.

műhelyben megszervezni (1839.): megtűrni.

műhelyben tart az eltölt Cantori idő után is (1841.): a mester nem bocsátja el a legényt a megszabott határidőkor.

műhely-felrúgás (1823.), *műhely-rúgás* (1838.): amikor a legény felmondás, bejelentés nélkül elhagyja a mestert; pl.: „műhely felrúgva hagyta ott gazdáját“ (1839.).
mű látó, mű látó mester (1835.): aki a mesterek munkáját és a remekkészítést ellenőrzi és megbírálja.

műlátóbéli biztos (1838.): 1. *műlátó (mester)*.

műszer (1748.)? szerszám; pl.: „művszerétől elszólította vásárlóját“ (1839.).

műnök széli bizottmány (1848.): ?

novitius legény (1841.): nemrég felszabadult, fiatal legény.

novizans fél (1841.): valamely pert újból megindító, perújító, fellebbező fél.

novum (1839.): fellebbezés, tiltakozás; pl.: „a céh novumot jelent a tanács határoztára“ (1839.); „a bejelentett novum el nem fogadása“ (1840.).

oroz(ol) (1840.): lop.

őregség (1840.): 1. választmány, a céh vezetősége; 2. vásárokon a mesterek „őregség szerint“ választhatnak helyet (1842.), vagyis tagságuk idejének rendjében.

polgár (1838.): olyan mester, aki gazdálkodik is.

privilegium (1842.): a céh kiváltságlevele.

királyi privilegiummal bíró céh (1839.): szabadalmazott, kiváltságos céh.

pronotáltat (1837.): előjegyeztet.

protocolum (protokolum) (1844.): jegyzőkönyv.

recursus (1840.): fellebbezés; pl.: „recursus útján a fels. főkormányshéz dönt“.

regula (1838.): szabályzat, fegyelem; pl.: „regulában tart“.

remek (1837.), *remekdarab* (1842.), *remekmív* (1748.): a mesterek közé való felvételét kérő legénynek rendszerint több meghatározott munkadarab elkészítésével kellett igazolnia szaktudását. Ezzel kapcsolatosak a következő kifejezések: *remeket tesz* (1839.): „remekét megtevén“; *remek készítésre bocsát* (1837.); *remeklésre bocsát* (1837.); *remekkészítésre való bocsátás* (1837.); *remeklésre jelentkezik* (1837.); *remekre bocsát* (1838.); *remekre megy* (1842.); *remekesztendő* (1842.): 1. *mesteresztendő*; *remekjét elfogadják* (1849.); *remeklátás ideje* (1839.): a remek megvizsgálása, ellenőrzése, megbírálása; *remeklátási céhgyűlés* (1834.): gyűlés, amelyen a remeket megbírálják; *remeklátás végett céhet gyűtet* (1838.); *bémutatott remekadásának méltánylása mellett céhbéli tagnak vétetessék* (1842.); *a remeknek megbélyeggetése* (1837.): a remek-készítésre felhasznált bőrt kidolgozás előtt a céh bélyegzőjével megjelölték, nehogy csalás történjék; *remekelő* (1838.), *remek készítő* (1837.).

rendeken levő mester legény (1748.): a céhbe vétetés szempontjából soron levő.

ahová a rend üti (1841.): sorrend szerint, a választás rendje szerint.

reverzális (1838.): ha testi fogyatékos vagy nyomorék fiú akart inas lenni, csak akkor vették fel, ha kötelezte magát, hogy e miatt nem kér semmi olyan könnyítést (pl. vándorlás alól való felmentést), ami a mesterség tökéletes elsajátításának hátrányára volna.

salárium, sallárium (1838.): 1. díj, pl. a céhgyűlés összehívásának díja; 2. a tisztviselők javadalmazása.

salláriumos céh gyűlés (1839.), *céhgyűlés salárium letétele mellett* (1838.): 1. *céhgyűlés*.

sokadalom (1834.): vásár.

sors szerint (1839.): sorshúzás szerint.

soványan készített bőr (1838.): kevés zsírral készített bőr.

szó (1840.), *szózat* (1839.): szavazat; pl.: „8 szó ellen 51 szavakkal“; „szózatok többsége“; „egyenlő szózattal elhatároztatik“ (1841.).

szózatolás (1839.): szavazás.

tanátsbeli biztos (1834.): a céh üléseire kiküldött városi tisztviselő.

tanuló idő (1850.): inasévek; pl.: „tanuló idejét becsületesen kitöltötte“.

talpos bőr (1841.): talpbőr, talpnak való bőr, bocskornak való bőr.

társaság (1839.): a legények és inasok közössége; pl.: „Társasági Ifjúság“ (1839.); „Társasági Ifjúságnak Cassája“ (1839.); „Társaság ládája“ (1839.); „mesterlegények társasága“ (1841.).

társopoharát megtette (1850.): a társaságba vételkor a legény áldomást fizetett.

taxa (1838.): díj; pl.: „céh szokott taxája“: bevételkor fizetett összeg; „céhgyűlés taxája“; ha remeklátás végett gyűlt össze, a remeklők fizetik.

tilalmas határozat (1841.): tilalom, tiltó rendelkezés.

tilos bőr vásárláson érik (a legényt) (1842.): rajtakapják a legényt a bőrvásárláson; bőrt ugyanis csak mester vehetett.

törvényesen hozzá rendel (1839.): a legényt a mesterhez rendeli.

üregség nyílik (1837.): hely üresedik a mesterek szabott számában (l. *vacantia*).

vacantia (1837.): hely üresedése a mesterek sorában; pl.: „*vacantia* esetére”; „*vacantia*ról lemondván” (1841.).

vándoridejekeket eltöltötték (1848.): a megszabott éveket vándorúton töltötték.

vándor könyv (1838.): ebbe jegyezték fel, hol töltötte a legény a vándoridejét; a könyvet a céh állította ki, egyúttal igazoló irat is volt; pl.: „jelen vándor könyv mellett utazó Tímár segéd” (1848.).

vásárba beleelegyítette magát (1839.): más alkujába elegyedett.

vásárába belevág (1839.): más alkujába elegyedik.

vásárba elegyedés (1839.): alkuba bocsátkozás.

vexás bánás (1839.): kellemetlen, házsártos, tűrhetetlen bánásmód.

vízi puská (1834.): tűzfecskendő.

KOVALOVSKY MIKLÓS

SZEMLE

Ormánysági Szótár

KISS GÉZA szótári hagyatékából szerkesztette KERESZTES KÁLMÁN.

Akadémiai Kiadó, 1952. 43+608 lap, 181 rajz.

A tájnyelvi szótárak nyelvtudományi és néprajzi jelentőségét CSÚRY BÁLINT világította meg legélesebben Szamosháti Szótára előszavában. Ő alakította ki az ilyen célra történő helyes szógyűjtés irányító elveit, nemcsak elméletben fejte ki őket, hanem — helytálló voltak igazolásaként — gyakorlati alkalmazásukat is bemutatta (Szamosháti Szótár I—II. kötet. Budapest, 1935—1936). CSÚRY műve volt első példája nyelvtudományi irodalmunkban a lehetőségig teljes szókincs felölelésére törekvő, a kiválasztott nyelvjárást önálló nyelvi egységként átfogó regionális tájszótárnak. A szótár gazdag anyagából levonható nagyértékű tudományos tanulságok — melyek beszédes bizonyosságai a hasonló jellegű szógyűjtések jelentőségéről tett bevezető megállapításoknak — méltán támaszt-hatták azt a reményt, hogy CSÚRY BÁLINT példája számos követőre talál. Ezzel szemben WICHMANN több szempontból más jellegű s kevésbé teljes moldvai csángó szótárát nem számítva (YRJÖ WICHMANN, Vörterbuch des Moldauer Csángódialektes. Helsinki, 1936.), az Ormánysági Szótárt tekinthetjük az irányzat második képviselőjének.

A gazdag tájnyelvi és néprajzi anyagot tartalmazó Ormánysági Szótár két ember munkáját dicséri: gyűjtője KISS GÉZA, szerkesztője KERESZTES KÁLMÁN. KISS GÉZA kákicsi lelkész élete java részét az ormánysági nyelvjárás tanulmányozásának, a tájnyelvi anyag összegyűjtésének szentelte. Ormányság című műve (Budapest, 1937.) kitartó munkájának egyik értékes gyümölcse; néprajzi, népköltési és tájnyelvi anyaga igen becses forrásul szolgál a megfelelő tudományágak számára. Életének főműve azonban kétségtelenül az Ormánysági Szótár. Ennek szerkesztését a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete megbízásából KERESZTES KÁLMÁN végezte el. KISS GÉZA nem volt nyelvtudós, elsőrendű hivatásának nem is tekinthette a nyelvjáráskutatást. Gyűjtésé-

nek hiányai, módszerének fogyatékoságai főként ebből a tényből adódnak. Az a lelkesedés, mely Kiss Gézá-t az ormánysági életforma és tájnyelv iránt eltöltötte, s amelyből kitartó, évtizedeken át folytatott nyelvjáráskutató tevékenység és sok értékes eredmény fakadt, sajnos, kútforrásává vált a munka egyik alapvető hibájának: a tájnyelvi különlegességek hajszolásának s a köznyelvvel egyező adatok elhanyagolásának.

Kétségtelen, hogy az a munka, amely KERESZTES KÁLMÁN-ra hárult, messze túl-nőtt azon a feladaton, amit a szabványos szerkesztői teendők általában jelentenek. Nemcsak szerkeszteni kellett, hanem átformálni, kiegészíteni és kiegyenlíteni is egy olyan anyagot, amelyet Kiss Géza a szokottól több tekintetben eltérő szempontok és elvek alapján már nagyjából szótárrá rendezett. KERESZTES KÁLMÁN ezt a feladatot Kiss Géza egyéniségének, munkásságának teljes tiszteletben tartásával, megfelelő gonddal oldotta meg. KERESZTES munkájának köszönhetjük, hogy ez a gazdag nyelv-járási és néprajzi anyag, amelynek gyűjtésmódja és első elrendezése több szempontból tükrözte gyűjtője nem szakember voltát, — noha ennek nyomai mostani formájában is felfedezhetők —, szótárrá szerkesztve a magasabb követelményekkel fellépő tudományos igények kielégítésére is alkalmassá vált.

Az Ormánysági Szótár több mint 12.000 szót foglal magába. Ez a szómenyiség igen jelentős, hiszen a szamosháti és a moldvai csángó nyelvjárásterületen kívül egyik magyar nyelvjárás anyagából sem áll rendelkezésünkre megközelítő mennyiségű szógyűjtemény sem. Értékes nyelvi anyagán kívül gazdag néprajzi adattömeget közöl, bőséges fénykép- és rajz-illusztrációkkal. Egészben véve ez a szótár nyelvtudományunk nyelvjárási irodalmának legbecesebb termékei közé tartozik. A szótárban feldolgozott szavak száma azonban — bár aránylag jelentős nagyságú — már magában véve is elárulja, hogy a gyűjtő a viszonylagos teljességet sem valósította meg. CSÜRY BALINT Szamosháti Szótárával összevetve, amely körülbelül 20.000 szót tartalmaz, kirívóan szemünkbe tűnik, milyen messze áll az Ormánysági Szótár a teljesség megközelítésétől a maga mintegy 12.000 címszavával. E tény magyarázatát elsősorban nem az időhiányban vagy a körülményektől támasztott akadályokban kell keresnünk, hanem Kiss Gézá-nak már említett kezdeti állásfoglalásában és módszerében, melynek következménye volt a tájnyelvi jellegzetességek és régiségek gyűjtése a köznyelvvel azonos adatok rovására, s melynek nagy része van abban, hogy a szótár nyelvi anyaga még egy régebbi: egy emberöltővel ezelőtti korra nézve sem tekinthető szinkrónnak. Ez a fölfogása gyűjtőmunkája későbbi szakaszában főként CSÜRY BALINT példája és a vele folytatott megbeszélések hatására módosult, de hogy sohasem számolódott föl teljesen, azt nemcsak gyűjtésének módszere és eredménye, hanem a szótárához írt előszóban tett következő vallomása is bizonyítja: „Nem írtam le minden szót, amit használt ez a nép. Amik semmit sem adnak sem kiejtésben, sem a mögöttük álló élet vagy gondolkodás sajátosságaiban olyat, amiről úgy éreztem volna: ez Ormányság. Tehát, ha leírom pl. ezt a szót: *asztal*, semmit se adtam magához az ormánysági tájnyelv sajátosan eredeti kincseihez. Hogy ilyen szót fölvegyek, vágy az ősi asztal formáinak leírásában, vagy valamely hozzáfűződő szólásban találtam valami sajátosan eredeti vonást, amiért leírtam.“ (OrmSz. XXXIX—XL. 1.) Ez a vallomás a nem szakember fölfogását árulja el, és a nyelvtudomány szempontjából semmiképen sem helyeselhető. Hiszen minden egyes, a köznyelvvel azonos szó meglelte vagy hiánya is hasznos tanulságot jelent az illető nyelvjárásra vonatkozóan, és minden ilyen tény ismerete szükséges ahhoz, hogy helyesen alakítsuk ki egy-egy önálló egységként vizsgált nyelvjárás teljes képét. Érthető, hogy Kiss Géza gyűjtőmunkája kezdetén nem látta tisztán feladatát, azt azonban nehéz megmagyarázni, hogyan tartott ki ilyen szívósan eredeti fölfogása mellett, holott CSÜRY BALINT-tal közvetlen kapcsolatai voltak, s a Szamosháti Szótár maga is elegendő érv lehetett volna elvei és célja megváltoztatására. Azokat a hiányokat, amelyek ebből a téves állásfoglalásból eredtek, csak részben tehette

jóvá KERESZTES KÁLMÁN azáltal, hogy a példamondatokból, szövegrészekből címszóként kiemelte azokat a szavakat, amelyek Kiss Géza kéziratos szótárában nem szerepeltek. Természetes, hogy ezek után is igen sok fontos szó hiányzik a szótárból. Ezek egy részéről a tájnyelv alapos ismerete nélkül lehetetlen megállapítanunk, hogy csupán a szótárból vagy magából a nyelvjárásból is hiányoznak-e. Valószínű azonban, hogy a teljességre törekvés hiányának róható fel az ilyenféle szavak kimaradása: *ajak*, *alak*, *apáca*, *árvíz*, *ásít*, *asztalos*, *bajlódik* (*bajlódás* megvan), *bajúszos*, *barátság*, *barátkozik*, *barátságos*, *bátorít*, *birtokos*, *boltos*, *borotva* és összes származékai, *bővül*, *cimbalom*, *cukros*, *csalás*, *csata* (*csatázik* megvan), *csavar*, *csonka* (csak összetételekben szerepel), *december*, *húsvét*, *hála* és származékai, *január*, *kapor*, *karton*, *kártya*, *katolikus*, *kávè*, *szepember*, *szerda* (csak a *babszerda* összetételben szerepel) stb. Kétségtelen, hogy a szerkesztési munkálatoknak ez esetben különösen sokirányú volta is hozzájárult ahhoz, hogy olyan szavak sem mindig kerültek be címszóként a szótárba, amelyek pedig a szövegrészekben, példamondatokban fellelhetők. Így maradt ki pl. az *álmós* szó, mely a Kiss Gézától írt bevezető rész egyik szövegközlésében szerepel: *Ámozs vótam* (OrmSz. XXXI. l.); így maradt ki a *szárnyalat*, a *vinjórog* (XXVI–XXVII. l.), meg a *ragad* ige tárgyas alakja s a hozzáfűződő jelentés. Ez utóbbi ige a *sonkolyos föld* című szó alatt közölt példamondatban a következőképpen szerepel: *Ragadi az ekét a sonkós föld*.

Nem egészen világos Kiss Gézának egy másik elve, amelyet szótára bevezető részében említ, s mely — bár érdekes ellentétben áll előbb érintett felfogásával — szintén nagy mértékben hozzájárulhatott a teljesség elérésének megakadályozásához: „Sohase írtam le egyetlen szót, amit legalább két ajakról nem hallottam volna. Nagyértékű szavakat is hagytam el így . . . Voltak segítőim is. Nekik is el kellett fogadniuk mód-szeremet: legalább két ajak.“ Ha ez az elv a gyakorlatban azt jelentette, hogy a gyűjtőnek a leggondosabb utánajárással sem sikerült még egy ajkon a keresett szót felfedeznie, akkor természetesen helyes. Ha azonban — passzív módszerrel végezve gyűjtését — várta, míg egy-egy ilyen szó ismét előbukkan, akkor tulajdonképpen a vak véletlenre bízta több száz olyan szó sorsát, amely esetleg jelentése, vagyis az általa jelölt fogalom ritka előfordulása miatt csak egészen kivételes alkalmakkor került elő az élőbeszédben. De ha azt mutatta is a csak egy ajkon való jelentkezés, hogy a szó kihalóban levő régiség, akkor is fel kellett volna vennie e körülmény jelölésével, annál is inkább, mert az Ormány-sági Szótár nyelvi anyagának jelentős része úgyszólván egy letűnt korszak nyelvállapotának tükrözője. Egyébként is az, hogy valamely szó két ajkon hangzott el, még nem zárja ki elavult voltát, mint ahogy az „egy ajak“ sem mindig bizonyítéka a szó kihalásának.

Ahhoz, hogy a nyelvjárás szókincsének jelenlegi mivoltáról a valósághoz közel álló képet kapjunk, nagyon fontos az adatok mostani használata gyakoriságának felmérése. A szótár anyagának gyűjtője a „kétajakos“ elv alkalmazásán kívül erre a tényre nem fordított kellő figyelmet. KERESZTES KÁLMÁN, aki maga is kiváló ismerője az ormány-sági nyelvjárásnak, ezt a feladatot olyan módon igyekezett megoldani, hogy — ahol ez szükségesnek látszott, s ahol megvolt rá a lehetőség — mindenütt jelölte, hogy az adatok elavultak vagy ritkák, esetleg, hogy csak az idősebbek nyelvében használatosak. A Kiss Gézától egyedüli alakváltozatként feltüntetett régies formák mellé felvette a jelenben gyakrabban vagy egyenlő mértékben használatos újabb alakokat is. Így iktatta be például az *alkonyodat* mellé az *alkonyat*, az *arasz* formáit mellé az *arasz*, a *bücsületös* mellé a *böcsületös*, a *bucsu* mellé a *bücsü*, a *cukor* mellé a *cúkor*, a *dönnye* mellé a *dünnye*, a *duga* ~ *dúga* mellé a *donga*, az *elled* mellé az *élled*, az *öllesztő* mellé az *éllesztő*, a *fekőhel* mellé a *fejkőhel*, a *fötröng* mellé a *jetreng*, a *gulaakó* mellé a *gujaakó*, a *jába* mellé a *hiába* ~ *hijába*, a *hódosföd* mellé a *hódásföd*, a *jed* mellé az *ijed*, az *uskola* ~ *oskola* mellé az *iskola*, a *kételen* mellé a *kénytelen* ~ *kéntelen*, a *késértet* mellé a *kísértet*, a *kisimög* mellé a *kising*, a *léc* mellé a *léc*, a *máshunnan* mellé a *máshonnan* stb. alakokat. Ezekkel a helyreigazításokkal,

illetőleg pótlásokkal a szerkesztő nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az ormánysági nyelvjárás szókinszéről a valóságos helyzetnek jobban megfelelő képet alkossunk, s ha ezek az adatok számszerűen nem is emelték a szótárban található szómennyiséget, bizonyos fokkal közelebb juttatták a teljesség igényének kielégítéséhez. Természetesen magából a szótárból nehéz megállapítani, milyen mértékben történt meg ez a pótlás. De tekintve azt, hogy a szerkesztő új ellenőrző és kutató munkát nem végezhetett, hanem csak emlékeire támaszkodhatott, valószínű, hogy ezek a nemzedéki különbségekre utaló pótlások sem teljesek, noha a szerkesztőnek anya-nyelvjárásáról lévén szó, feltehetőleg megbízhatók.

A szócikkek felépítésében a következő sorrendet követte a szerkesztő: A címszó után következik az egy vagy több tájnyelvi változat, majd a szó ragozott alakja (igéknél jelentő mód jelen idő egyes szám 1. és 2. személyű alanyi ragozású alak, szükség esetén más is, főneveknél a tárgyragos és a 3. személyű birtokos személyragos forma), majd a szófaji megjelölés után az értelmezés. A jelentésváltozatokat számozott sorrendben közli a szerkesztő. A példamondatok után (melyek felsorolása a szó jelentésváltozatainak megfelelő rendben történik) következik a szó képes értelmű használata **K.** jelöléssel, aztán a megfelelő szólás **Sz.**, majd a közmondás **Km.** jelöléssel. A közölt tájnyelvi anyag után a szóval kapcsolatos néprajzi vonatkozású ismeretek zárják be a szócikket. Ezt a sorrendet a szerkesztő következetesen megtartja. Eltérést csak egy-két helyen találtam. Így például a *büdös* címszó alatt közölt példamondat, illetőleg szólás sorrendjében. A *büdös* szó értelmezése után következik egy szólás, majd ez a mondat: *Bü, de büdös van!* Mivel ezt a mondatot semmiképpen sem tekinthetjük szólásnak, az **Sz.** jellel jelölt adat utáni elhelyezését csak tévedésnek minősíthetjük. Ugyancsak a szólások között találjuk a *bele* címszó alatt a következő mondatot: *Üssöm beléje a mőndörgő ménkü!*

Nagyon helyes a címszó megválasztásának a szerkesztőtől a bevezetésben (OrmSz. XIII. l.) megjelölt elve. Ennek értelmében minden szónak a köznyelvi, illetőleg a kikövetkeztetett köznyelvi, irodalmi helyesírás szerinti alakváltozata a címszó, azzal a kiegészítéssel, hogy ahol a szó tájnyelvi alakja lényeges eltérést mutat a köznyelvi megfelelőtől, ott a szó tájnyelvi alakját a maga betűrendi helyén utalószóként felveszi a szerkesztő. Ezt az elvet azonban a gyakorlatban nem mindig valósítja meg kellő következetességgel. A *comb* szóval kétségtelenül azonos *bonc* változat például *bonc* címszó alatt szerepel, noha a *comb*, *combto* l. *bonc*, *boncto* utalás világosan mutatja, hogy a szerkesztő maga is a köznyelvi forma tájnyelvi alakváltozatának tartja a *bonc* szót, — amint ez természetes is. Talán helyesebb lett volna a fent említett elv alapján a hangutánzó *tücsök* szó tájnyelvi *pücsök* változatát is a köznyelvi forma betűrendi helyén közölni. A *pöle* szónak — melynek értelmezése 'pele' — nyilván a köznyelvi *pele* címszó alá kellett volna kerülnie. „A kétes etimológiájú szavak esetében tartózkodtam attól, hogy a címszó megválasztásával etimológiai azonosítást végezzek“ — mondja a szerkesztő a bevezető részben. Ez az állásfoglalás is teljes mértékben helyeselhető. — Nem tartozik azonban a bizonytalan etimológiájú szavak közé a *füente* 'fű korában, zölden' szó, melynek a kikövetkeztetett köznyelvi formája kétségtelenül a *füvente* lett volna, s melynek van is tájnyelvi *füvente*, *füventen* változata. Azzal sem tudok egyetérteni, hogy a *széjjel* köznyelvi szó *széllel* változata külön címszóként szerepel a szótárban, holott a szó a *szél* 'szélesség' főnév származéka lévén (SzófSz.), érthető ez a nyelvjárási alakváltozat, s helye nyilván a *széjjel* címszó alatt lett volna. — A nem teljesen biztos etimológiájú szavak közé kell sorolnunk a *sephedék* adatot, amelyet Kiss Géza Ormányság című művének szótári részében még *sebhedék* helyesírással közöl. Valószínűleg a később „egyetlen-egyszer“ hallott *süphedék* hatására és a szó 'vizenyős, pocsolyás mélyedés' jelentése miatt — talán jogosan — változtatta meg előbbi véleményét. Függetlenül attól, hogy melyik felfogás a helyes, nem ártott volna valamilyen formában utalni az Ormányság-ban közölt adatra. —

Érdekes, hogy a nyilván különböző eredetre visszamenő *kiló* és *kila* szavak, melyek több nyelvjárásterületen azonos jelentéssel használatosak, az ormánysági tájnyelvben megmaradtak alaki és jelentésbeli kettősségben. Így a szerkesztő — helyesen — külön címszóként veszi fel őket szótárába. — Jelentéktelenebb pontatlanság a *Bóthajtásos lig vót alatta* példamondatnak a *bol*t címszó alatt való közlése, holott a szótárban a *bolthajtásos* összetétel külön címszóként szerepel.

Anyag- és időmegtakarítás szempontjából helyeselnünk kell, hogy az azonos jelentésű szavak értelmezése csak az egyik címszó alatt található, a többiek mellett megfelelő utalás jelzi az értelmezés leőhelyét. Nem helyes azonban az utalásnak az a közvetett módja, amelyre példaképpen a *harc*sika szóval kapcsolatos megjegyzést idézhetjük: *harc*sika ... 1. *harc*sika 'ua.'. Majd a *harc*sika alatt: *harc*sika ... 1. *haricska* 'ua'. A *haricska* címszó alatt aztán valóban megtaláljuk a keresett értelmezést. Ez az utalási mód azonban kivételes, valószínűleg véletlen elírásnak tulajdonítható. Helyesebb lett volna az egészen rövid (pl. egyszavas) értelmezéseket minden szó mellett közölni; ilyen esetekben ugyanis maga az utalás is legalább annyi helyet foglal el, s a szótár használhatósága szempontjából nem kívánatos. Teljesen fölöslegesek az ilyenféle utalások: *má*ma hsz. 1. *mamá* 'ua.'. A *mamá* értelmezése pedig mindössze ennyi: 'ma'. Kisebb következetlenségek az utalási módszerben is akadnak. A *lábító* és a *lajtorja* értelmezése 'létra'; az *iskája* után azonban nem értelmezést, hanem a következő utalást találjuk: *iskája* 1. *létra* 'ua.'.

Az is helyes, hogy a szerkesztő — a Kiss Géza munkássága és egyénisége iránti megbecsülés érzésétől indítva — változatlanul megtartott minden olyan értelmezést, amely „félreérthetetlen pontossággal határozza meg a szó jelentését, akkor is, ha esetleg érezni lehetett azon az első fogalmazás nyersségét...“ Ennek az eljárásnak semmi egyéb hátránya nincs, mint az, hogy a szótár értelmezéseinek elég nagy hányada egészen más jellegű, mint amelyet egy tárgyilagos hangú, tudományos természetű segédkönyvtől elvárhatnánk. Nem egy értelmezése fölöslegesen bőbeszédű, a szerző egyéni, érzelmi színezetű megjegyzéseivel tarkítva. Ez azonban voltaképpen csak stílusbeli fogyatékoság, komolyabb következményei nincsenek, az érthetőséget nem veszélyezteti; sőt, mivel a hosszadalmas értelmezések legtöbbször igen hasznos ismeretanyagot közölnek az ormánysági életforma egy-egy részletére vonatkozóan — s éppen e miatt válnak terjedőgöskké —, inkább nyereségnek, mint hibának lehet őket elkönyvelni. Egyet emelek ki a sok hasonló közül: a *búcsúztató* címszó alatt olvasható értelmezést, mely így szól: „a temetésen ékes rigmusokban a kántor ajakával mintegy a halott mondja el benne áldását itt maradt szeretteire, bőséges felsorolásával az atyafiság minden tagjának, életük volt közös örömeinek, bánatának s végül benne a halott érdemeinek felsorolása kenyérdagasztástól kegyes kenegető kezekig, amire szörnyű sírás volt a felelet az atyafiság s a tisztességtévő gyülekezet érzelmes asszonytagjai részéről.“ Kétségtelenül szokatlan, de nem minden haszon nélküli formája ez a szótári értelmezésnek. Az ilyenek megrövidítése, átírása a szótár értékét lényegében nem növelte volna. — Az értelmezések általában világosak, kifejezők, bár elvétve kisebb pontatlanságokkal itt is találkozunk. Nem szabatos például a *bokor* szó 6. számú értelmezése: 'csinosan fölötött kapca'. Példamondatából (*Őj de szép bokorra főkötte a kapcát*) kitűnik az értelmezés pontatlansága. Téves a *hófúvatag* szónak a szerkesztőtől származó értelmezése is: 'a hófúvás eredménye'. Valószínű, hogy a szó ezzel a jelentéssel is él az Ormányság nyelvében, itt azonban a példamondat bizonyossága szerint nomen actionis jelentésű: *Máma hófuatak, hónap sūt a nap* (= ma bánat, holnap öröm). — Az olyanféle keveset mondó értelmezések helyett, amelyet például a *hideg* címszó alatt olvashatunk, helyesebb lett volna mindenütt idegen nyelvű értelmezést adni, mint ahogy ezt igen helyesen sok esetben meg is tette a szerkesztő: *hideg* mn. és fn. 'a meleg ellentéte'. Természetesebb és kifejezőbb lett volna az

idegen nyelvű értelmezés a *szeg* szó esetében is: 'fejjel ellátott hegyes vas'. Egyébként ezek valószínűleg a szerkesztőnek abból a törekvésből magyarázhatók, hogy lehetőleg keveset módosítson a szerző szövegén, és nem változtatnak azon a tényen, hogy a szótár értelmezései általában érthetők, és elfogadható mértékben megfelelnek a jogos követelményeknek.

A példamondatoknak a megfelelő címszók alatt közölt mennyisége az Ormánysági Szótárban általában nem azt a természetes egyenlenséget mutatja, ami a hasonló jellegű szógyűjteményekben az egyes szavak ritkább vagy gyakoribb nyelvjárási előfordulásának, kevesebb vagy több jelentésének velejárója. Itt az egyenlenség inkább abból a tényből ered, hogy az egyes szavak használatának, jelentésének megvilágítása csak a legritkább alkalommal történik egynél több példamondattal. Olykor azonban egész szövegrészeket találunk egy-egy címszó alatt, s nemcsak olyan esetben, amikor a szó által jelölt fogalom tüzetes megvilágítását vagy a vele kapcsolatos néprajzi háttér megrajzolását szolgálja a nyelvjárási szöveg; hanem igen gyakran olyankor is, amikor a gyűjtő a tartalmilag kerek egészet adó szöveget sajnálta megrövidíteni. Ez az eljárás — bár a szokásostól eltérő — éppen olyan kevésbé gáncsolható, mint a hosszú értelmezés, hiszen a nyelvjárási anyag bőségesebb közzététele minden szempontból nyereségnek számít. Csak egy példát idézek a sok közül az ilyen fajta „peldamondat”-közlésre: *házi-ember* címszó alatt: *Házi-embör vót. Jósákkezelő vót. Lovag gazdája. Margit nemzet. Ojan apróra mögvákta, mind a sörét, a tököt, úty keverte össze pojvává, vitte rá korpát, zavarta össze. Lá, ott a cserepes színnyik. Mindaddik korfót, mék csak meg nem tötötte fávä. — Acs csak főfürészöte, akkor ott hatta. A vő, a Jóska aprétotta fő. Monta is a Juli: többet nem lösz tüzelője oja rakászba. Mindön nap abbü vót a: fád vágot, tököt. Amék nab bévezetette magát a házba, akkor este mög is hát.*

Inkább kifogásolható a gyűjtőnek az az eljárása, hogy közönségesen használatos szavak illusztrálására is igen gyakran idéz népdalokból és egyéb népköltési termékekből, holott ezek a nyelvjárásra vonatkozóan alig közölnek hasznosítható és megbízható tanulságokat. Ilyen keveset mondó példamondatok százával találhatók a szótárban. Ime néhány példa: a *gyomlál* címszó alatt: *A kiskerbe jártam, violát gyomláltam, Kis-angyalom*; az *álom* címszó alatt: *álom, álom, édös álom, De jó az hajnali álom . . .*; a *fészek* címszó alatt: *Lám mögmontam búzs gerlice, Nē rakj fészket az útfélre*; a *csinosít* címszó alatt: *Csinosétem magamat, várom a galambomat*; a *fázik* címszó alatt: *Esik esső, jaj de nagyom fázom . . . Rövid az én bakkancsomnak a szára, Tél az idő, fázik a lábom szára*; az *ég* címszó alatt: *ojam vagyok, mind a csillagos ég*; stb. Az *édesanya* címszó alatt négy példamondatot olvashatunk, mind a négy népdalból kiemelt idézet. Persze minden érdekességet ettől az eljárástól sem lehet megtagadni, mert bizonyos fokig megvilágítja azt a kérdést, hogy az általános magyar népdal- vagy népdallá vált műdal-készletből mi élt az Ormányságban Kiss Géza gyűjtésének ideje alatt. Ámde ilyesminek inkább az Ormányság című monográfiában lett volna helye, mint a szótárban. A szerkesztő, elveihez híven, itt sem akarta a műnek Kiss Géza elgondolása szerint alakult képét lényegesen megváltoztatni.

A szótár szemléltető nyelvi anyagában igen nagy számmal szerepelnek szólások. Ha azonban az itt közölt egészen különböző típusok alapján kellene megfogalmaznunk a szólássá minősítés kritériumát, nehéz lenne egységes megállapításra jutnunk. A közfelfogás szerint szólásoknak tartott átvitt értelmű állandó szókapcsolatokon és a szintén megkövesedett formát öltött, nevezetesebb történésekre utaló hasonlatokon kívül szólásként közli a szerző olykor a szó egyszerű képes használatát vagy az állandó érvényű babonás hiedelmek formuláit is. — A közfelfogás szerint is szólásnak minősíthető példák (képes használatú állandó szókapcsolatok): a *bőr* címszó alatt: *Sz. De roz bőrbe vagy*; a *donga* címszó alatt: *Dugába mönt*; az *alatt* címszónál: *Rakta a tüzet alattik* (= ellen-

séges indulattal volt irántuk); a *cserél* címszó alatt: *Ebön gubács cseré;* az *eldob* címszó alatt: *Aj is ēdopta ám a sujkot;* stb. A tudományos köztudatban szintén szólásokként élő állandó formájú hasonlatok: a *becsül* címszó alatt: *Úgy böcsül, mim Balázs a gatyáját;* a *banya* címszó alatt: *Mit tapogató, mim banya a hajnat;* a *csike* címszó alatt: *Okos, mind a vejtí kotyos;* a *bundadarab* címszó alatt: *Boldog, mind aki nyárom bundadarabot talál.* — Babonás hiedelmek formulái, amelyek szólássá minősítésének helyessége jogosan kétségbe vonható: a *farok* címszó alatt: *Farkám vedlött a tük, hátú lössz a tél;* a *cigány* címszó alatt: *Cigány gyütt a hászhó: szöröncse.* Nehezen lehet szólásként elkönyvelni a következő képes értelemben használt kifejezéseket is: a *dolog* címszó alatt: a szó 2. számú, 'ügy' jelentésénél: *Mi dógod étt* (= mi keresni valód van itt); a *hitetlen* címszó alatt: *Hitetlenü étek* (= vadházasságban); a *hideg* címszó alatt: *Rázi a hideg* (= reszket egész testében), *Borzogati a hideg;* a *fog* címszó alatt: *Oktatás, szép szó, sömmi sē fogott rajta;* a *kiáll* címszó alatt: *Vasogbú át ki az egész falu;* az *annyi* címszó alatt: *Hács csak annyiba maratt a dolog;* stb.

Még szembetűnőbbé válik a szólássá minősítés elvi összevisszasága, ha egyes szavak, kifejezések képes (K.-val jelölt) használatúnak jelzett formáit összevetjük néhány szólásként feltüntetett adattal: a *lehúny* címszó alatt: *Ha én ēccör lēhunym a szömömet* (= ha meghalok); a *hazudik* címszó alatt: *A tojás mög a zsír nem hazudik sömmibe;* az *eldob* címszó alatt: *... ēdopta a kalányát* (= meghalt); stb. A felsoroltak után nem lehet megérteni, milyen elgondolás alapján kerültek ezek a K.-val jelölt képes használatúak kategóriájába, s miért szólás például az *Utamba esött* (az *esik* címszó alatt) kifejezés, vagy miért nem szólás az *... ēdopta a kalányát*, ha a hasonlóképen átvitt értelemben használatos *Aj is ēdopta ám a sujkot* mondás szólásnak tekintendő. Azt sem lehet megmagyarázni, miért kerül a *Dobot neki* (= megvesztegette) kifejezés a szólások közé ugyanakkor, amikor az ilyenfélék: *Azon ne akaty fő* vagy *Az ém böcsületömbé nem gúzó* csak K. jelzéssel szerepelnek. Nem világosak a szótár példatárában a közmondás és a szólás közti határ megvonásának elvei sem. Szólásként veszi föl a szerző például a következő mondást: a *gazda* címszó alatt: *Szóga lévē, gazda átokkal é* (= rossz gazdának rossz a szolgálja is). De már a következő: *Sűrű gazda, ritka csuha* (= a helytállni nem tudás lerí a ruháról is) közmondásnak van feltüntetve. Nehéz lenne eldönteni, milyen eltérés alapján került a két formula különböző kategóriába. A példák számát még lényegesen gyarapíthatnánk, de talán fölösleges. Az idézetek alapján is kitűnik, mennyire nincs egységes, kétséget nem hagyó elv a szólás fogalmának meghatározására. Ezért a felelősség talán nem is a szótár anyagának gyűjtőjét vagy szerkesztőjét terheli. A szólások kérdéseiben jártas szakembereink feladata az említett problémák tisztázása. Igen érdekes s biztosan hasznos eredményeket hozó lenne, ha adandó alkalommal ez a kérdés — esetleg vita formájában is — felvetődne és megoldást találna.

Részben a gyűjtő nem szakember voltának, részben talán időhiánynak tulajdonítható, hogy a régebbi ormánysági gyűjtések szóanyagára a szótárban semilyen formában nem találunk utalást. Az előző gyűjtéseket tehát Kiss Géza nyilván nem vette figyelembe, pedig ezek anyagának feldolgozása nemcsak a szótár teljesebbé válását segítette volna elő, hanem több más szempontból is hasznos tanulsággal járt volna. Csak futólagos tallózással is jónéhány olyan szót találunk az említett ormánysági gyűjtésekben, amelyek hiányoznak az Ormánysági Szótárból: *bēhēma* 'idomtalan', *duhaly* 'betyár', *dudulló* 'szájas korsó', *pityér*, *pipiske* 'pacsirta', *susinka* 'aszalt gyümölcs' (Nyr. I, 424), *báradag* 'bárgyú', *mantrika* 'parányi' (Nyr. III, 182, 230), *pepezni a tüzet*?' (Nyr. VIII, 47) stb.

Ezekben a régebbi gyűjtésekben sok a hibás formájú és értelmezési adat; helyreigazításuk, ellenőrzésük szintén kívánatos lett volna. A *vaklic* szó értelmezése például az egyik régebbi gyűjtésben így hangzik: 'barna, szikár ember' (Nyr. VIII, 47). Ezzel

szemben az Ormánysági Szótárban: *vaklic* 'fekete szemű, szemöldökű, fekete hajú s fehér bőrű' (*Széb vaklic mönyecske*). A *koboré* szó értelmezése az egyik ormánysági gyűjtésben: 'nagy sár' (Nyr. III, 230). Az Ormánysági Szótárban: *koboré* (-t) 1. 'híg sárral telt mélyedés, pocsolya'; 2. 'savólevés' A *pölle* az egyik Nyelvőr-beli ormánysági adat értelmezése szerint 'mókus' (Nyr. XI, 477). Az Ormánysági Szótárban: *pöle* 'pele', „Fehér szőrű, hegyes orrú, szép kis állat . . .“ A régebbi közlések adatai alakilag is kétesek, megbízhatatlanok. A *púzsú* 'csiga' (Nyr. VIII, 47) és a *csicsog* 'bojtorján' (Nyr. XI, 477) szavak az Ormánysági Szótárban *púzsá* és *csicsak* alakban találhatók, s ez utóbbinak az értelmezése 'hegyes tüskéjű gaz' (a bojtorján *csicsa*). Ezek a régebbi gyűjtések többnyire egy-két napos (vagy órás) műkedvelő nyelvjáráskutatás eredményei, s éppen ezért — kevés kivétellel — hasznavehetetlenek. Őszintén sajnálhatjuk, hogy Kiss Géza, aki benne élt az ormánysági nyelvjárásban, nem tette ezt a nagyobb részében holt anyagot megfelelő ellenőrzéssel gyümölcsözővé.

Szótára bevezető részében kifejti a gyűjtő a fonetikus jelölésről vallott nézetét. Megjegyzi, hogy munkáját a Csúry Bálinttal történt megbeszélése értelmében szándékosan nem „tömté agyon hangjelekkel“. Nem akarta, hogy a művelt nagyközönséget, amelynek művét szánta, a fonetikus jelölés miatt fárasztó és nehezen érthető szövegek olvasása elkedvetlenítse. A fonetikus jelölés teljes elhanyagolását azonban maga Kiss Géza sem tudta megvalósítani, így a jelölésben olykor zavaró kettősség keletkezett. A tudományos igények kielégítése szempontjából lényegesen nagyobb értékűvé vált a szótár azáltal, hogy a szerkesztő szigorú következetességgel érvényesítette a szövegek átírásában a pontos fonetikus jelölés elvét. Ezt megbízhatóan elvégezhetette, minthogy a nyelvjárást sajátmaga gyermekkora óta ismeri. Ilyen módon a szótár hangtani szempontból is megbízható forrása lehet az Ormányság nyugati területe nyelvjárásának. Mivel azonban KERESZTES KÁLMÁN a keleti területekről származó anyag fonetikus átírását — megfelelő ismeretek hiányában — nem vállalhatta, ezek nem tekinthetők teljes értékű adatoknak. Az ilyenek felhasználásával kapcsolatban a szerkesztő a bevezető részben kellő óvatosságot ajánl.

Azt is a hiányok közt kell említenünk, hogy nincs meg a szótárban azoknak a községeknek a betűrendes névmutatója, amelyeknek nyelvi anyagát feldolgozta a gyűjtő. E nélkül szinte lehetetlen pontosan megállapítani, mely ormánysági falvakra terjedt ki a gyűjtés.

Külön ki kell emelnünk a szótár kiválóan gondos korrigálását; az egész műben két jelentéktelen sajtóhibát találtam. A könyv kiállítása kifogástalan, külső formája tetszetős.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy az Ormánysági Szótár megjelenése nyelvtudományunk tájnyelvi vonatkozású irodalmának évtizedek óta egyik legkiemelkedőbb eseménye. Értéke, jelentősége hasonlíthatatlanul nagyobb, mint fogyatékossága. Hibái közül súlyosabban csak a teljesség hiánya, illetőleg a nyelvjárási különlegességek és régiségek aránytalan mennyisége esik latba, mint olyan tény, amely miatt a nyelvjárás jelenlegi helyzetéről a szótár alapján nem alkothatunk világos képet. De ha csak egy régebbi nyelvállapot tükrözőjének tartanánk is ezt a művet — bár ennél kétségtelenül több —, akkor sem vonhatnánk meg tőle a megjelenésén érzett örömmnek és értékei elismerésének azt a fokát, amit a magyar nyelvtudományi irodalom teljességben második helyen álló tájnyelvi szótára jogosan megérdemel.

D. BARTHA KATALIN

Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek

Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952.

55 l. + 18 l. képmelléklet.

SZABÓ DÉNES munkája egyetemi tankönyvnek készült. Tárgya a magyar nyelvemlékek rövid összefoglalása, a X. század szórványaitól kezdve a XVI. század kéziratos és nyomtatott emlékeiig. Jóval nagyobb anyagot dolgoz fel tehát, mint az Ómagyar Olvasókönyv vagy akár ZOLNAI GYULA „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig” című műve. SZABÓ DÉNES a nyelvemlékes kor kiváló ismerője. Az ő kiadásában jelentek meg a Codices Hungarici kódex-hasonmás sorozatnak eddigi igen értékes, szép számai: a Jókai-, Apor- és Guary-kódex. Jelen munkájában nem ismerteti valamennyi nyelvemlékünket, csak a legjelentősebbeket, a legáltalánosabban ismerteket emeli ki. Összefoglalásához csekély lapterjedelem állott rendelkezésére: az 55 lapot kitevő szöveg és a 18 lapnyi illusztráció bizony nem elég a több évszázadot felölelő kor szellemi termékeinek bemutatására. Valószínűleg ez, a terjedelem korlátozott volta oka annak, hogy a könyv helyenként igen szűkszavú.

A munka bevezetésében a szerző tisztázza a nyelvemlék szó fogalmát. Mind ebben a kérdésben, mind a nyelvemlékes kor elhatárolásának kérdésében elfogadja PAIS DEZSŐ felfogását, s ennek megfelelően a nyelvemlékek között ismerteti a könyvnyomtatás korának első, fontosabb kéziratos és nyomtatott emlékeit is. Részletesen közli a nyelvemlékek kérdésével foglalkozó művek bibliográfiáját.

Anyagát öt fejezetben tárgyalja. A fejezetekre osztás alapjául a nyelvemlék-típusokat veszi.

1. Szórványok (5—18). A sz ó r v á n y szó magyarázata, az emlékek irodalmának ismertetése után sorra veszi külföldi és hazai szórványemlékeinket. A külföldi származású szórványok közül külön tárgyalja a mohamedán és bizánci görög forrásokban meg a nyugati kútföket képviselő Liutprandban előforduló emlékeket. A hazai származásúak közül bemutat néhány fontos oklevelet (pl. a tihanyi alapítólevelet, a veszprémiölgyi és a dömösi adománylevelet), továbbá a Váradi Regestrumot és Anonymus krónikáját.

2. Szövegek (18—42). Rövid általános tájékoztató után külön-külön csoportban tárgyalja a kéziratos emlékeket és a nyomtatványokat. Először az egyházi vonatkozású emlékeket veszi sorra, azután a világi tárgyúakat. Az egyes szövegeket időbeli sorrendben ismerteti, a XVI. századi kódexek kivételével. Ezeket nyelvjárási jelenségek alapján csoportosítja, általában az eddig ismert irodalom alapján. — További alfejezeteket alkotnak a XVI. századi világi kéziratok és nyomtatványok.

3. Glosszák, szójegyzékek és szótárak (42—8). Csak a legjelentősebbeket ismerteti. A szótárak bemutatásával már átnyúl a XVII., illetőleg a XVIII. századba.

4. Felsorolások (48). Ezek tulajdonnév- és tárgylajstromok. Közülük az öt legismertebbet tárgyalja.

5. Nyelvtanok (48—9). Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István munkáit ismerteti.

A munka második részét a Függelék alkotja (50—4). Itt a szerző nyelvtörténeti forráskiadásokat mutat be (összesen tízet), tájékoztatást ad a fontosabb tudományos segédeszközökről, közli a tárgyalt nyelvemlékek időrendi jegyzékét. Végül felsorolja az ismertetett emlékek nevének a szakirodalomban használatos rövidítéseit, valamint a nyelvtudományi irodalomban használt leggyakoribb rövidítéseket. — E tájékoztatások és felsorolások nagyban emelik a munka gyakorlati hasznát, pedagógiai értékét.

A hasonmás-mutatványokat kettő kivételével a kötet végén közli a szerző. Ezek szép kiállításúak s igen jól olvashatók. Közlésüket igen helyesnek és fontosnak

is tartjuk: általuk a diákolvasók fogalmat nyerhetnek a nyelvemlékek tartalmáról, eredeti külalakjáról, — közvetlenül megismerhették a különben olyan nehezen megszerezhető emlékeket.

A szerző a rendelkezésére álló anyag feldolgozásában a következő módon jár el: Az egyes fejezetek élén rövid általános részben közli a tárgyalandó nyelvemlék-típus elnevezésének magyarázatát, az emlékekre vonatkozó általános ismereteket. Az egyes emlékek bemutatásakor megjelöli, ismerteti keletkezésük idejét, helyét, tartalmukat, terjedelmüket, írójukat vagy másolójukat, felfedezőjüket s azt, hogy ma hol találhatók. A nyelvemlék-kiadások és az emlékekre vonatkozó teljes irodalom közlésével igen nagy segítséget nyújt a további kutatásokhoz.

Mint fentebb említettük, igen helyes a nyelvemlékek hasonmás illusztrációinak közlése. Azonban — mivel a szerző aránylag kevés emlékről mutat be ilyen hasonmást, — s azokból is csak egy-egy kisebb részt — jó lett volna, ha nyomtatásban is közölt volna részleteket az egyes fontosabb nyelvemlékekből. A nehezen olvasható hasonmások kevésbé jó képet adnak a nyelvemlékek tartalmáról és nyelvéről, mint a nyomtatott szemelvények. Néhány fontosabb szövegrész bemutatása mindenesetre színesebbé, érdekesebbé tette volna a munkát.

Megemlíthetjük még azt is, hogy a nyelvemlék-típusok ismertetésében kisebb aránytalanságok mutatkoznak. A szórványok részletes tárgyalásával szemben túlságosan röviden, szűkszavúan beszél a szerző a kódexekről. Például olyan fontos emlékről, mint az Érsekújvári Kódex, nem is tesz említést. Jelentőségéhez képest rövidnek találjuk az Érdy-kódex ismertetését is. A kódexek többségéről általában csak néhány sornyi ismertetést kapunk. A kelleténél kevesebbet foglalkozik a mű a világi kéziratokkal is. Lehetséges, hogy a szerző a korlátozott lapterjedelem miatt fogta szűkebbre mondani-valóját. — A nyelvemlékek időbeli sorrendben való felsorolására nézve az a véleményünk, hogy célszerűbb lenne, ha a szerző — éppen azért, mert munkája összefoglaló jellegű — valamennyi nyelvemlékünk jegyzékét közölné. — A Jókai-kódex eredetijéről megállapítja a szerző, hogy elveszett. Azonban nem említi meg, hogy a Nemzeti Múzeumban őrzött „Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius“ című (Győr, 1752.) mű csaknem teljesen megközelíti az eredetit, és a Jókai-kódex vizsgálatához igen jól használható.

Nem találjuk helyesnek, hogy a magyar nyelvemlékeket tárgyaló munka — minden valószínűség szerint az irányító tantervet követve — nem tesz említést az emlékek nyelvi vonatkozásairól. Így csak a nyelvemlékek könyvészeti adatairól értesülünk, de a nyelvről, amelynek emlékei, nem tudunk meg semmit. Fel kell vetnünk a kérdést: helyes-e a nyelvemlékeknek csak ilyen, külső körülményeik szerint való ismertetése? Jó lenne, ha a nyelvemlékek tárgyalásakor esnék néhány szó nyelvükről, nyelvtörténeti jelentőségükről is. Sőt, véleményünk szerint főként ezt kellene tartalmaznia a jegyzetnek.

Összefoglalva az elmondottakat: SZABÓ DÉNES világos, áttekinthető képet ad a nyelvemlékek főbb típusairól. Stílusa, nyelve általában könnyen érthető. Nemcsak az egyetemi hallgatók, hanem a nyelvtudomány valamennyi munkása is örömmel fogadja ezt a régen várt művet.

HÁMORI ANTÓNIA

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

A kiadásért felelős: Mestyán János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat beérkezett: 1953 VI. 14-től VII. 27-ig — Példányszám: 800 — Terjedelem: 22 és fél (A/5) lv

Egy ábra + két melléklet

A Nyelvtudományi Bizottság határozata az Akadémiai Nagyszótárról

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1953. szeptember 1-i ülésén megvitatta az Akadémiai Nagyszótár albizottságának (Bárczi Géza, Gáldi László, Imre Samu, Kelemen József, Országh László) a szótár munkálatairól szóló tervezetét; a GÁLDI LÁSZLÓTÓL készített tervezet-
hez megjegyzéseket és kiegészítéseket fűzött, továbbá elhatározta, hogy az
ülésen elhangzottak alapján átdolgozott tervezet a bizottság döntéseként
a Magyar Nyelvben jelenjék meg.

1. A Nagyszótár címe és rendeltetése.

A Nagyszótár címéül az albizottság a következőt javasolja: „A magyar
irodalmi nyelv nagyszótára a felújulás korától
napjainkig“.

A Nagyszótár rendeltetése az, hogy világos képet adjon irodalmi nyelv-
vünk szókincsének fejlődéséről Bessenyei György felléptétől, vagyis
a magyar felvilágosodás korától napjainkig, jól megválasztott és filológiailag
ellenőrzött példamondatokon bemutassa az egyes szavak és kifejezések életét,
és ezzel hozzásegítsen nagy klasszikusaink megértéséhez, továbbá, hogy
klasszikus és mai íróink példájával gyakorlati segítséget nyújtson nyelvünk
műveléséhez és fejlesztéséhez.

2. A Nagyszótár anyaga.

A kitűzött cél elérése érdekében a Nagyszótárnak tartalmaznia kell
a következő kategóriákba eső szóanyagot:

A) A teljes magyar alapszókincset, amely mind a köznyelv-
nek, mind a belőle sarjadó irodalmi nyelvnek magvát képezi. Az alapszókincs-
hez tartozó szótári cikkek kidolgozása legyen oly gondos, aminő például
„A mai orosz irodalmi nyelv“ szótárának egy-egy terjedelmesebb cikke
vagy LITTRÉ szótárának megfelelő részei. Ezekben a cikkeken rendkívül
nagy gondot kell fordítani a jelentésrnyalatok pontos megkülönböztetésére,
az állandó kifejezésekre, valamint a szavak hangulati és stilisztikai értékére,
illetőleg annak változásaira. Ezek az alapszókincsre vonatkozó cikkek —
— nagyobb terjedelmük ellenére — mindig világosan áttekinthetők, jól
tagoltak legyenek, s a nem-nyelvész olvasó számára se tűnjenek áthatol-
hatatlan dzsungelnek. Éppen ezért kívánatos, hogy a nagyobb terjedelmű
cikkek elején a jelentések tagolásáról olyan rövid tájékoztatás álljon, aminőt
például LITTRÉNél és a Román Akadémia befejezetlenül maradt szótárában
találunk.

B) Az alapszókincs terén megkívánt lehető teljességgel szemben
a Nagyszótár nem törekedhetik teljességre a szókészlet egyéb területeivel

kapcsolatban. Áll ez mindenekelőtt a s z a k m a i s z a v a k r a. A Nagyszótár nem pótolhat semmiféle tudományos szakszótárt sem a mai nyelvállapot szempontjából, sem a történeti előzmények tekintetében. A műszavak feldolgozása terén a határt nem annyira a szépirodalmi nyelv, mint inkább a tudományt népszerűsítő művek, illetőleg az időszaki sajtó, s különösen az újságnyelv szabja meg. Kíváncos, hogy a köznyelvbe és az irodalmi nyelvbe átment szakmai műszavak feldolgozása pontos és szakmailag helyes legyen.

C) A Nagyszótár nem törekedhetik teljességre a t á j s z a v a k k a l kapcsolatban sem. Tekintettel arra, hogy új tájszótár van készülőben, le kell mondanunk a nyelvjárási anyag rendszeres szótározásáról. Tájszavakat csak akkor szükséges felvenni, ha az irodalmi nyelvben és különösen a szépirodalomban gyakrabban előfordulnak. Ezenkívül akkor is, ha — népköltési gyűjtemények és más források tanúsága szerint — egyes tájnyelvi szavak nagy területen élnek, s vannak reájuk régi és fontos szótári adatok (pl. BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótárában). Helyes felvenni a Nagyszótárba azokat a közismert fogalmak jelölésére szolgáló tájszavakat, amelyek helyett köznyelvi szavak nem igen vannak. Valahányszor azonban tájszavakat szótározunk, földrajzi elterjedésüket — amennyiben lehetséges — nagyjából jeleznünk kell.

D) Nagy gonddal kell foglalkoznunk a n y e l v ú j í t á s s z a v a i v a l. Alapos feldolgozást igényelnek elsősorban azok a szavak, amelyek a köznyelvnek mindmáig szerves részét alkotják; ezeknek szótári tárgyalása lényegében sokban egybeesik az alapszókészlet feldolgozásával. Ugyancsak fel kell vennie a Nagyszótárnak azokat a nyelvújítási szavakat, amelyek rövidebb-hosszabb ideig divatban voltak, de már kivesztek a nyelvhasználatból: *rény, titoknok; csatlogány, éleny* stb. Erős válogatás alkalmazandó viszont azokkal a nyelvújítási alkotásokkal szemben, amelyeket egy-egy író ajánlott, de amelyekre szövegpélda egyáltalában nincs. Általában tehát a nyelvújítás termékeinek szótározása mindenkor e szavak tényleges életétől s a reájuk vonatkozó adatok értékétől függjön.

E) A Szótári Bizottság régebbi irányítói, különösen ZOLNAI GYULA igen tartózkodóan kezelték az i d e g e n s z a v a k a t, s még azt is helytelenítették, hogy a NySz.-ba bekerültek olyan szavak, mint *aróma, dialektika, poézis, perspektíva, praktikus* stb. Ezen az elven változtatni kell, mert különben lehetetlen megfigyelnünk a régebbi idegen szó s az újabb magyar szó közti harcot. Ha a legfontosabb fogalmakat jelölő idegen szavakat nem jegyezzük fel, nem fogjuk tudni, meddig volt használatban például a *thermometrum*, s mikortól mondtak *hőmérőt, hőmérőt*. — Sajnos, éppen a XVIII. század végi forrásokból a negyven-ötven évvel ezelőtt dolgozó gyűjtők idegen szavakat alig jegyeztek ki. A rendezési munkálatok során a Nagyszótár munkatársainak e hiányon segíteniük kell. Különösen a következő öt csoportba tartozó idegen szavak szótározandók gondosan: a) ma is élő nemzetközi szavak; b) elavult, de egykor hosszabb ideig élő idegen szavak; c) olyan szavak, amelyek a magyarban új jelentést vettek fel; d) a szépirodalomban gyakoriak, de egyébként kevésbé elterjedtek; e) nagy klasszikusainknál előforduló idegen szavak.

F) Az idegen szavak helyére sokszor — mint a D) pontban láttuk — az úgynevezett m a g y a r í t ó s z a v a k léptek. Ezeket csak akkor kell szótározunk, ha rövidebb-hosszabb ideig valóban használatosak voltak. (L. a nyelvújítási szavakról mondottakat.)

G) A nyelvújítási szavak és a magyarító szavak felvetik az egyéni szóalkotások megörökítésének kérdését. Legkiválóbb íróink (pl. Arany János) egyéni szóalkotásait, valamint művészi archaizmusait feltétlenül szótározni kell. Mások egyéni szavainak megítélésében mindig a későbbi adatokkal is igazolható használat a döntő.

H) A Nagyszótárnak az összes eddig jelzett szókatégoriákkal kapcsolatban felvilágosítást kell nyújtania az egyes szavak réteg- és csoportnyelvi hová tartozásáról. Nagy gondot kell fordítani a bizalmas társalgási nyelv szótározására, sőt okkal-móddal szótározni lehet az elterjedtebb argo-t-szavakat is (különösen, ha közszavak bírnak a beszélt nyelvben argo-jelentéssel). E téren is egyrészt a szavak irodalmi előfordulása, másrészt elterjedtsége, harmadsorban pedig a velük kifejezett fogalmi tartalom fontossága veendő figyelembe.

3. A Nagyszótár forrásai.

A Nagyszótár forrásai olyan szövegek, amelyek irodalmi nyelvünket a lehető legtöbb oldalról mutatják be. Az anyag magvát — az eddigi gyűjtésnek megfelelően — a szépirodalmi nyelv alkotja, emellett azonban feltétlenül feldolgozandó a legfontosabb időszaki kiadványok (újságok, folyóiratok) nyelve, valamint az érkező prózából mindaz, ami nemcsak kizárólag egy-egy tudományágat érint, hanem általában nemzeti jelentőségű. Különös figyelmet kell fordítani a magyar nemzeti művelődés kialakulása szempontjából fontos nemzeti tudományokra (politikai és történelmi irodalom, irodalomtörténet, valamint bizonyos fokig nyelvészet, néprajz, zenetörténet stb.). E téren az egész gyűjtés átszervezése és korszerűsítése kívánatos (l. 5. pont).

A Nagyszótári Csoportnak sok tennivalója lesz szótáraink nyelvi anyagának feldolgozása terén is. Nagy figyelmet kell szentelnie például az olyan szótáraknak, amelyeknek címszóanyaga nem magyar nyelvű s ezért nehezebben hozzáférhető. Ezenkívül feldolgozandó természetesen a legfontosabb szótárak magyar nyelvű címszóanyaga is.

Egyes hozzászólók felvetették azt a kérdést, vajon hasznosíthat-e a Nagyszótár élőnyelvi adatokat. Ezeket elvben nem szabad kirekeszteni, de mindenesetre arra kell törekedni, hogy a legfontosabb szavakra és kifejezésekre legyen biztosabban ellenőrizhető írott nyelvi adatunk is.

4. A Nagyszótár jelenlegi munkálatai.

Az 1953. évben a Nyelvtudományi Intézet Nagyszótári Csoportja súlyos költségvetési nehézségekkel küzdött; munkálatainak java részét külső munkatársakkal kívánta elvégeztetni, ami — az eredeti tervnél jóval csekélyebb mértékben — csak az 1953. júniusától folyósított póthitel felhasználásával volt lehetséges. Örvendetes tudomásul szolgál azonban, hogy az Akadémia elnöksége 1953. utolsó negyedére a szótár munkálataira 60.000 forintot engedélyezett. Ezt az összeget a csoport a következőképpen használja fel: a) előkészíti a még nem rendezett egyes gyűjtéseket első betű szerinti rendezésre, és ezekből a gyűjtésekből új cédulákat másoltat a 2. A) — H) pontban kifejtett elvek szerint; b) gondoskodik az anyag harmadik betű szerinti rendezéséről, ami adatainkat többé-kevésbé máris hozzáférhetővé teszi a kutatók számára (eddig több mint húsz esetben nyújtott a Csoport felvilágosítást kutatóinknak készülő munkáikkal kapcsolatban); c) kiegészítő gyűjtéseket végeztet; d) terveket dolgoz ki a további munkálatokra.

5. A további munkálatok.

1954-től kezdve, amennyiben ezt a személyi és anyagi feltételek lehetővé teszik, gyors ütemben folytatódik az anyag további rendezése, előbb a negyedik, majd az ötödik betű szerint, s egyre nagyobb méreteket öltenek a kiegészítő új gyűjtések. Az albizottság beszámolója szerint ki kell egészíteni a források alapján egész sor olyan gyűjtést, amelyet még ZOLNAI GYULA hézagosnak ítélt, be kell fejezni Kazinczy levelezésének feldolgozását, és 1772-től haladva korunk felé, számos szépirodalmi gyűjtést kell kritikai vagy első kiadás alapján újra elvégeztetni, illetőleg feldolgoztatni régebbi szerzőknek olyan műveit, amelyek csak a XX. században jelentek meg (pl. Bessenyei: Tariménes utazása).

A további munkálatok pontos ütemezése csak akkor lehetséges, ha az elvégzendő feladatokat pontosan át lehet tekinteni. A Nyelvtudományi Bizottság megbízza Gáldi Lászlót, a Nagyszótár munkálatainak vezetőjét, hogy 1954. március 1-ig készítse el a Nagyszótár végleges tervét. A további munkálatok eredményes megszervezése végett a Nyelvtudományi Bizottság kívánatosnak látja egy, a különböző tudományágak szakembereiből álló tanácsadó testület megszervezését, amely a Nagyszótári Csoportnak a különböző tudományágak területéről feldolgozandó munkák kiválasztásában szakmai és ideológiai útbaigazítást nyújt. Egyben úgy határoz, hogy az I. osztály titkára és a Nagyszótár munkálatainak vezetője állítsák össze azoknak a szakembereknek a névsorát, akiknek a tanácsadó testület munkájában való részvétele kívánatosnak látszik. Az illetőket a Nagyszótár munkálataiban való közreműködésre az Akadémia elnöksége kéri fel.

6. A Nagyszótár végleges elhelyezése. Személyi és tárgyi feltételek.

A munka sikeres folytatása és tervszerű befejezése csak akkor lehetséges, ha a Nyelvtudományi Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége gondoskodik a Nagyszótári Csoport elhelyezésbeli, személyi és anyagi igényeinek kielégítéséről.

A) A Nagyszótári Csoport jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia palotájában működik. A Nyelvtudományi Bizottság fontosnak tartja, hogy a Nagyszótár az Akadémia palotájában kapjon végleges és megfelelő elhelyezést.

B) Emeltessék a Nagyszótári Csoport állandó és külső munkatársainak létszáma oly arányban, amely méltó a nemzeti jelentőségű szótári vállalkozáshoz. 1954-re a csoport kérte egy tudományos munkatárs, két tudományos segédmunkatárs, egy tudományos munkaerő, még egy gépiprózó és több külső munkatárs alkalmaztatását. A Nyelvtudományi Bizottság a Nagyszótári Csoport e minimális igényének kielégítését feltétlenül szükségesnek tartja.

C) A Nyelvtudományi Bizottság a munka meggyorsítása érdekében szükségesnek látja, hogy az Akadémiai Kiadó nyújtson támogatást a Nagyszótárnak. Addig is, amíg ez megvalósítható lesz, feltétlenül szükséges, hogy a szótári munkálatokra a Nyelvtudományi Intézet költségvetésében, a külső munkatársak díjazására fordítható keret alrovatán, havi 20.000 forint biztosíttassék, vagyis ugyanannyi, amennyit az elnökség 1953. utolsó három hónapjára engedélyezett.

D) A kéderképzés folyamatosságának biztosítása céljából a Nyelvtudományi Bizottság javasolja, hogy évenként legalább egy fiatal kutató kerüljön a Nagyszótári Csoport állandó munkatársainak létszámába.

E) A Nyelvtudományi Bizottság szükségesnek tartja, hogy a következő öt éves terv keretében Szótári Intézet állíttassék fel, amely összefogná és irányítaná a hazánkban folyó szótári munkákat. Hasonló jellegű intézet működik a Szovjetunióban is.

7. Szerkesztési és kiadási tervek.

Mindent meg kell tenni abból a célból, hogy a Nagyszótár munkálatai gyorsított ütemben, tervszerűen folyjanak, és ne húzódjanak el még évtizedekig. Szükséges tehát az összegyűjtendő anyag biztos elhatárolása.

Jelenleg a Nagyszótár körülbelül három millió adattal rendelkezik; ebből mintegy félmillió ideiglenesen az Értelmező Szótár szerkesztőségénél van. A kiegészítő és pótgűjtések 1900-ig feltétlenül eredményeznek több mint fél millió adatot; a XX. század nyelvét másfél-két millió adattal szótározni lehet körülbelül 1960-ig.

A Nagyszótár lehetőleg ne terjedjen 3–400.000 címszónál többre. Ennél nagyobb címszóanyag az egész vállalkozás kivihetőségét veszélyeztetné. Ezenkívül ugyanis szükséges lesz még nagyszámú utalószó, hiszen minden egyes szó legfontosabb alakváltozataira a betűrend megfelelő helyén utalni kell.

A szótár munkálatainak részletesebb tervét a Nagyszótári Csoport haladéktalanul dolgozza ki. A terv alapjául a Nyelvtudományi Bizottságnak a jelen ülésen hozott döntése szolgál. Ennek értelmében a Nagyszótár — amint már alcíméből is kitűnik — egyetlen sorozatban öleli fel a magyar nyelv fejlődését a felújulás korától az anyaggyűjtési munkálatok befejezéséig, tehát 1772-től körülbelül 1960-ig. Amennyiben a Nagyszótári Csoport munkálataihoz minden szükséges segítséget megkap, az anyaggyűjtési és szerkesztési munkálatok mintegy tíz évig tartanak; a szótár utolsó kötetének megjelenése húsz év múlva várható.

Leíró nyelvtanunk tárgyáról és felosztásáról

Anyanyelvünk leíró nyelvtanának legfogósabb s egyben legsürgősebben megoldandó kérdései közt már a szegedi nyelvészkongresszuson (1952. november 14–16.) többször szó esett a *nyelvtan*, illetőleg a *grammatika* műszónak pontos és korszerű értelmezéséről s a szótól meghatározott tárgykörnek leg-helyesebb, mindannyiunkat kielégítő felosztásáról. A problémakör fontossága és bonyolultsága, továbbá a kialakult nézetek eltérő, jelentős részt merőben ellentétes jellege érthetővé teszi, hogy a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Intézetének nyelvtani munkacsoportja a tervbe vett, úgynevezett „rövidebb leíró nyelvtan“-nal kapcsolatban 1953. január 3-án tartott értekezleten az intézeti tudományos tanács útján segítséget kért az említett kérdések tisztázásához.

Több hasonló óhajnak eleget téve, a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1953. április 7-én széleskörű nyelvtani vitaülést tartott. Ez valóban sokfelől megvilágította a homályosabb, vitásabb problémákat, s jórészt tisztázta a különféle szakértők felfogásában mutatkozó egyezések és ellentétek mibenlétét. Olyan értelemben mégsem hozott — talán nem is hozhatott — ez a tanácskozárs gyakorlati megoldást, hogy egyik vagy másik nézet fő képviselői a lényegét illetőleg elfogadták volna tudományos ellenfeleik érvelését,

s javaslatukat egészében visszavonták volna. A szótöbbséggel, pusztá szavazás útján való „döntést” pedig talán egyik fél sem tartotta volna tudományosan megnyugtató befejezésnek. (Egyébként nem is csupán két, teljes egyértelműséggel körülhatárolt felfogás állott szemben egymással, s így a többé-kevésbé eltérő változatok, esetleg mindenkiétől merőben elütő egyéni javaslatok közt alig is lehetett volna még szavazásra gondolni.)

A Nyelvtudományi Bizottság tehát 1953. szeptember 22-én — immár kevesebb szakértő részvételével — tovább folytatta a vitát. Ezen a tanácskozáson azonban ismét csak az derült ki, hogy az alapvető ellentétek — már talán határozottabban két fő elméletre visszavezethetően s némileg más hangsúllyal — változatlanok maradtak; így a további vita során egyhamar sem egymásnak teljes meggyőzése, sem a nézeteknek valamiféle egyeztetése nem igen volt várható. Minthogy pedig az említett tervmunka megírása tudományunknak immár további halasztást nem tűrő feladata, a Nyelvtudományi Bizottság határozatban mondta ki: a vitában eddig elért pozitív fogódzókat figyelembe véve, készítsen a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkacsoportja javaslatot a mai magyar nyelv munkába vett, úgynevezett rövidebb nyelvtanának a felfogására és szerkezetére vonatkozólag, s terjessze ezt az intézet tudományos tanácsa elé.

Ezt a konkrét tervezetet az intézeti tudományos tanács 1953. november 10-én meg is tárgyalta, s elfogadta alapul a nyelvtani anyaggyűjtés megszervezéséhez. Kíváncsún tartotta azonban, hogy az elgondolást és rövid magyarázatát a Magyar Nyelv hasábjain mielőbb közöljük a nyilvánossággal is; lehetővé kívánja ugyanis tenni, hogy az idejekorán (1954. július 1-ig) a Nyelvtudományi Intézet Magyar Osztályának (Bp., V., Váci-u. 12.) megküldött érdemleges hozzászólásokat még a nyelvtan végleges kidolgozása előtt megvitassa.

Az alább ismertetendő javaslat tehát egy hosszabb tanácskozás folyamánakép jött létre, de közvetlen célja nem az elvi vita eldöntése, hanem olyan gyakorlati megoldás találása, amely a magyar nyelvtudomány mai fejlettségi fokán legjobban biztosíthatja a dolgozó társadalom nyelvi művelődéséhez nélkülözhetetlen akadémiai leíró nyelvtan megszerkesztését. Megokolására épp ezért kénytelen leszek néhányszor — tőlem telhetőleg röviden és tárgyilagosan — utalni a vitának egyelőre még kiadatlan anyagára, továbbá az említett tervmunka gyakorlati igényeire is.

*

A)

1. A viták minden résztvevője egyetértett abban, hogy ma már csak akkor oldhatjuk meg helyesen a főntebb megjelölt feladatokat, ha szigorúan a sztálini nyelvtudomány elvi alapján állunk, ha ennek a nagyvonalú elméletnek a lényegét igyekszünk megragadni és érvényesíteni a mai magyar nyelv nyelvtanában. Arról azonban mégis igen heves viták folytak, hogy megfelelhet-e a sztálini tanításnak, ha a magyar nyelvtant a nyelvi rendszer egészét tárgyaló tudománynak fogjuk fel, s ennek megfelelően hangtan — szótan — mondattan részekre tagoljuk; vagy pedig csak az „izmenyenyie szlov”-ról (= ragozásról-jelezésről) és „a mondaton

belüli szófűzésről szóló szabályok“ tárgyalhatók-e a nyelvtanban (Sztálinnál a latin eredetű *grammatika* műszó fordul elő!), a lehetséges nyelvtani egységek pedig — legfőljebb rövid hangtani összefoglalással — csupán a morfológia és a szintaxis-e. Az ellen viszont az utóbbi nézet képviselői sem tiltakoztak, hogy egy olyanféle gyakorlati célú tudományos összefoglalás, amilyennek a mi „rövidebb nyelvtanunk“ is készül, a szorosán vett „grammatika“ előtt — külön részekben — feldolgozza a hangtan és a szó(készlet)tan anyagát is.¹ Mint az 1953. április 7-i ülés eredményeit összefoglaló elnöki zárószó is kiemelte: végső fokon tanulmányosságunkat és általában mindenkit, „akit anyanyelve érdekel, mégiscsak meg kell tanítanunk a hangtanra, a szókészlettanra és a grammatikára is“.

Javaslatunk ezért szintén a [bevezetés —] hangtan — szótan — grammatika rendszerben látja a mindannyiunk számára elfogadható megoldást; az egész munka címében pedig az eddig is jobbra tágabb értelemben ismeretes, szócemei szerint is ezt a jelentést hordozó *nyelvtan* műszót alkalmazzuk.

2. Ebből egyben az is folyik, hogy a szóalkotástán anyagrészeit a szótan keretén belül tárgyalhatjuk (ahol először van rájuk szükség),² nem pedig a grammatika körében; az utóbbinak morfológiai anyagául a sztálini tanítás amúgy is csak az „izmenyenyie szlov“³ tárgykörét jelöli ki. — SZTÁLIN — láttuk — ugyancsak nem említette a morfológiában a szófajok tanát sem, több felszólalás szerint a mi nyelvünk esetében kiváltképp sok nehézsége volna annak, hogy a szófajok kérdését elsősorban morfológiai szempontból tárgyaljuk.⁴ Márpedig „a nyelvtani elméletet a reális nyelvi anyagnak, a tényeknek kell meghatározniuk“ — olvassuk „A leíró nyelvtanok készítésének problémái“ című szovjet munkaközösségi tanulmányban (NyIK. IV/3, 369). Mi tehát a szófajtant is a szótani részbe iktattuk, mégpedig a szótövek és a szóalkotás tárgyköre elé, hogy ezekben immár felhasználhassuk az ott szerzett tanulságokat. Az említett kollektív fejtegetés egyébként is igen találóan mondja, hogy „a szófaji kategóriák mindkét... [értsd: a lexikológiai és a nyelvtani] elvonatkoztatást tükrözik“ (i. h. 364). — A szófajok kérdése azonban a magyarban elsősorban jelentéstani probléma; azért a szótani részt — bizonyos hazai hagyományokra támaszkodva — a szójelentéstannal kezdenők. (E mellett és ez ellen egyaránt több komoly érv hangzott el a vitában; mi inkább az előbbieket tartjuk perdöntőnek, tehát ez alapon szeretnénk egységes és elfogadható rendszert kialakítani.)

3. Mindezek a részletek azt is világosan megmutatják, hogy javaslatunk lehetőleg nem kívánt változtatni a tanult tömegek tudatában élő,

¹ A három nagy rész belső kapcsolataira vö. még P. Sz. KUZNYECOV: NyIK. IV/3, 385—6.

² Arra, hogy a szóalkotástán a grammatikába sem tartozik inkább, mint a lexikológiába, illetőleg hogy eléggé önálló anyagrész, a szovjet tudósok igen gyakran utaltak már (vö. pl. NyIK. IV/3, 373).

³ Szó szerint a. m. 'a szavak változtatása, illetőleg változása'; szokásos nyelvészeti használata szerint leginkább ezt jelenti: 'ragozás és jelezés, illetőleg az erről szóló tudomány' (l. NyIK. IV/3, 316, 389 stb.).

⁴ Orosz vonatkozásban is részben aggályosnak bizonyult az alaktanbeli tárgyalás (vö. NyIK. IV/3, 403).

hagyományosabb magyar nyelvtani kategóriarendszeren.¹ Még ahol az új nyelvtudományi elvek megnyugtató érvényesítése végett hasznosnak látszott is változtatnunk a hagyományos beosztáson (hangtan — szótan — grammatika felépítésű nyelvtanunk valóban nincs még!), talán ott sem nehéz ezt a más beosztáshoz szokott olvasónak vagy a más rendszert valló nyelvésznek elfogadnia.²

B)

Konkrét javaslatunk mindezek alapján így alakult:

MAGYAR NYELVTAN

(25 év)

I. Bevezetés

(2 év)

1. A nyelv.

Fogalma; társadalmi szerepe; a gondolkodáshoz való viszonya. A szó-készletnek és a nyelvtani rendszernek szerepe a nyelv közlő és kifejező funkciójában. A nyelv élete, fejlődése; a nyelvi változások; a nyelv belső fejlődés-törvényei. A mai magyar nyelv; a nemzeti nyelv irodalmi formája; a nyelvi rétegek, szak-, illetőleg csoportnyelvek, területi nyelvjárások vagy tájszólások.

2. A legfontosabb fogalmak, illetőleg műszók megvilágítása.

Az alak és a jelentés. — A beszédhang. A fonetika. A fonéma. A fonológia. — A hangtani törvényszerűség. A hangsúly és a hanglejtés; szó- és mondatnyi vonatkozásaik. — A szó; hangalakja, jelentése, hangulata. A szó és a frazeológiai egység. — A szófaj; különféle vonatkozásai. — Egyszerű és összetett szavak. — A törmelféma. A képző. — A szókészlet: szótári és alapszókészlet. — A rag- és a jelmorféma. A morfológia sztálini megvilágítása. — A mondat; fajtái; egyszerű, szerkezetes és teljes mondatból álló mondatrészek. A szórend. A grammatika sztálini megvilágítása. — A hang- és a szó(készlet)tannak a grammatikához való kapcsolatai.

3. Könyvünk.

Elméleti és gyakorlati céljai; normatív jellege. Tárnya; szerkezeti beosztása. Korszerűsége; az eddigi szakirodalomhoz és mintáihoz való viszonya. Részletessége; a vitás kérdések feldolgozásmódja. A leíró és a történeti szempont egyeztetése. Terminológiánk; stílusbeli törekvésünk. Példaszövegeink. Egyéb használati útmutatások. — Bibliográfia. Forrásjegyzék. Rövidítések.

¹ A Szovjetunió Tudományos Akadémiájától szerkesztett orosz nyelvtannak hasonló törekvéseit a bírálatok igen sokra becsülik; vö. BULAHOVSKIJ cikkének ismer-tetését: NYIK. IV/3, 403.

² Gondoljunk csak erre a vita során elhangzott megjegyzésre: „Aligha tévedünk, ha... úgy vélekedünk, hogy a Sztálintól említett *grammatika* nyugodtan azonosítható azzal a fogalommal vagy tanulmányággal, amit mi mondatnannak szoktunk nevezni, ezen belül pedig a morfológia világosan a mondatalktan egyértékűje, a szintaxis meg-nem az egész mondat, hanem annak másik része: a mondatrészek kapcsolásmódjáj-nak tana.”

II. Hangtan¹

(2 ív)

A hangképzés és szervei. Beszédhangjaink csoportosítása és sajátos képzésmódja. Hangsajátságok. A szótagalkotás. Hangtani törvényszerűségek. Fonológiai rendszerünk áttekintése és megfelelő értelmezése.

III. Szótan

(7·5 ív)

1. Szójelentéstan.

A hangalak és a jelentés (nyelvtani funkció) viszonya; polysemia, homonymia stb. A szóhangulat. A szóban érvényesülő általánosítás. A jelentésváltozás főbb típusai. A hangulatváltozás.

2. Szófajtan.

A felosztás elvi alapja. Az egyes fő- és alosztályok, fajták stb. részletes ismertetése; a kapcsolatok, a határjelenségek és az átcapások érintése.

3. A szóösszetétel tana.

A mondaton belüli és az analógiás szóösszetétel. Valódi és nem valódi, egyszeres és többszörös összetétel stb. Mellérendelés és ikerítés; alárendelés. Egyéb összetételek. Átcapás, elhomályosulás stb.

4. A szótövek tana.

A tömorféma általános vizsgálata. Mai ige- és névszótöveink fontosabb csoportjai és használatuk; az ingadozások és az átcapások érintése. — A szóhangsúly és a szóhanglejtés.

5. Szóképzéstan.

A képzőmorféma általános vizsgálata, a szójelentéstanban tárgyalt szempontok szerint is (pl. polysemia, homonymia). Fontosabb mai ige- és névszóképzőink. Átmeneti jelenségek, átcapás, elhomályosulás stb.

6. A szóalkotás ritkább módjai.

Az analógia szerepe a szóelvonásban; a valódi vagy vélt összetett szó egyik tagjának önállósulása; a valódi vagy vélt alapszó kikövetkeztetése. A szóvegyülés. A népetimológia. Önkényes szófaragás.

7. A szókészlet rétegződése, jelenkori életé.

A szótári szókészletnek, illetőleg az alapszókészletnek és a „peremszókészletnek” a kérdései; irodalmi, köznyelvi stb. szókincs. Egyes szavak és frazeológiai egységek; az utóbbiak legfőbb csoportjai. A szókészlet bővülése az egyes szó alaki szerkezetétől független úton: idegen szavak átvétele; tükörszók; réteg-, szak-, csoport- vagy tájnyelvi szók elterjedése; meglevő szavaink jelentésbeli gazdagodása stb. Az egyén aktív és passzív szókincse. A szókészlet csökkenése. A mai magyar szókészlet nagysága.

¹ A helyesírási és a nyelvhelyességi-stílustani szabályokat, illetőleg tanácsokat mindig odaértjük a megfelelő nyelvi ismeretekhez.

IV. Grammatika

(13·5 ív)

1. Morfológia = a szóragozás és jelezés tana (2·5 ív).

A rag- és a jelmorféma általános vizsgálata, a szójelentéstanban tárgyalt szempontok szerint is (pl. polysemia, homonymia). Mai alanyi (iktelen és ikes) és tárgyas igeragozások alakrendszere, beleértve az igemódokat és az igeidőket, továbbá az úgynevezett rendhagyó és a hiányos igéket is; az egyes alaki ingadozások, párhuzamos lehetőségek stb. magyarázatával. (A szorosán vett szintaktikai használat részletes vizsgálata nélkül.) — A névszók többesszáma. A birtokos személyragozás. A fokozás. — A névszóragozás (a személynévmások stb. különöségeivel). — A névutóhasználat alaktana. — Átcsapások, ingadozások a ragozás-jelezés terén.

2. Szintaxis = teljes mondat tan (11 ív).

a) A mondat meghatározásának kérdése. Mondat és mondatpótló. A mondatfajok. A felelős módjai. A tagadás. Stb.

β) Az egyszerű mondat; részei; ezek kifejező eszközei; többtagú mondatrészek; szerkezetes mondatrészek; igeneves szerkezetek; stb.

γ) Az összetett mondat főtipusai. A mellérendelés fajtái; az alárendelés fajtái. A többszörösen összetett mondatok.

δ) A mondat hangsúly; a mondat hanglejtés; a szórend. A mondatrend; a körmondat.

TOMPA JÓZSEF

Az újabb östörténeti kutatások eredményei és a nyelvtudomány*

1. Századunk tudományos kutatására szerintem jellemzőnek lehet mondani, hogy a kutatás egyre nagyobb mértékben irányul a részletkérdésekre. A megszaporodott, tegyük hozzá: az esetek többségében szükséges és hasznos részletkutatások eredményeit egy ember egyre kevésbé képes áttekinteni. Még a rendkívüli képességű kutatók erejét is egyre inkább felülmúlja az az óriási feladat, amelyet egy összefoglaló munka megírása jelent.

De mindezen nehézségek ellenére sem mondhatunk le arról az igényünkről, hogy kutatóink az egyes tudományok eredményeit időnként összefoglalják. Sőt tovább megyek: semmiképp sem mondhatunk le arról az igényünkről sem, hogy vezető tudósaink tudományuk eredményeit értékelve, kritikailag megszűrve tárják elénk. Most, amikor a magyar nép a szocializmust építi, s tudósaink feladatává vált kulturális forradalmunk célkitűzéseinek megvalósítása, illetőleg minden módon való elősegítése, arra kell törekednünk, hogy minden tudomány területén mielőbb rendelkezésünkre álljanak olyan összefoglaló jellegű művek, amelyek a marxizmus-leninizmus alapján, a dialektikus módszer alkalmazásával egyrészt értékesítik tudományunk haladó hagyományait, másrészt olyan új megállapításokkal is előbbre viszik a tudományt, amilyenek másképp, mint a marxizmus-leninizmus alapján s a dialektikus módszer alkalmazásával, el sem érhetők. Persze nem lenne helyes, ha az említett jogos igény olyan követelődzés formájában jelentkeznék, amely nem számol

* Vitaindító előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésén.

a nehézségekkel, s amelynek eredményeként csak meg nem érett, elsietett munkák születhetnének meg. Az ilyenek semmiképen sem tudnának hivatásuknak megfelelni, sőt elképzelhető, hogy nem egyszer többet ártanak, mint használnának.

Azok a nehézségek, amelyekre a tudományos összefoglaló művekkel kapcsolatban általában utaltam, nagy mértékben fennállanak a magyar őstörténet-kutatás terén is. Az eddigi őstörténeti eredmények, de különösen azok a legkülönfélébb tudományos megállapítások, amelyekkel a magyar őstörténet-kutatásnak számolnia kell, az őstörténet-kutató számára egyrészt nehezen áttekinthetők, másrészt sokszor nem könnyen hozzáférhetők. Ez azért van így, mert a különféle őstörténeti nézetek számos országban, sok nyelven, nemcsak sok önálló tanulmányban, hanem igen sokféle folyóiratban, néha keveset mondó címek alá rejtve, kis cikkekben vannak elszórva. Éppen ezért, ha valaki e nehézségek ellenére is vállalkozik magyar őstörténeti szintézis írására, már előre is bizonyos előlegezett elismeréssel tekintünk reá.

Társaságunk tagjai, mai ülésünk közönsége előtt jól ismeretes, hogy a magyar őstörténet kutatói közül a folyó évben ketten is megajándékoztak bennünket összefoglaló jellegű munkával, a magyar őstörténet hosszabb-rövidebb szakaszait felölelő szintézissel. A szerzők művei közül kéziratban HAJDÚ PÉTERnek „A magyarság kialakulásának előzményei” című tanulmánya készült el előbb, nyomtatásban viszont MOLNÁR ERIKnek „A magyar nép őstörténete” című munkája jelent meg hamarabb.

2. A két tanulmány keletkezésének a körülményei különbözők voltak. MOLNÁR ERIK már elérkezettnek látta az időt új magyar őstörténeti szintézis megírására. HAJDÚ PÉTERnek viszont tudtommal eredetileg nem tartozott tervei közé őstörténeti tanulmány írása; tanulmányát felszólításra, mégpedig épp „A magyar nép őstörténete” céljaira írta meg. Feladata az lehetett, hogy — széleskörű nyelvtudásával, felhasználva az őstörténeti vonatkozású nyelvészeti irodalomra vonatkozó gazdag ismereteit — összefoglalja az eddigi eredményeket, mégpedig — gondolom — mástól megállapított határidőre. Mi lett ennek a következménye? HAJDÚ tanulmányának egyben az is rendeltetése lett, hogy az új magyar őstörténeti feltevések pergőtüzében — bár megnevezetlenül — nagy mértékben céltáblául szolgáljon; s a szerzőnek tartania kellett a hátát szinte valamennyi elhunyt meg élő, magyar és nem-magyar polgári finnugor nyelvész helyett, ezek sok olyan eredményéért, amelyekkel szemben — határidőre — nem tudott ellentétes nézetet elfoglalni.

HAJDÚ feladata tehát semmiképp sem nevezhető hálásnak. A munka, amelyet elvégzett, igen nagy s részben olyan munka volt, amelyet — már csupán a szükséges nyelvtudás és nyelvészeti szakképzettség hiánya miatt is — nem sokan tudtak volna elvégezni helyette. Állítani lehetne ugyan azt, hogy HAJDÚ értékelő munkája egészében rossz volt, de a szerző mindenesetre felhívta a figyelmet egész sereg olyan szempontra, amelyek — ha helytelenek is, de — tudomásulvételre, cáfolatra igényt tarthatnak. HAJDÚ tehát annyit kétségtelenül megtett, hogy új állítások pergőtüze elé széles céltáblát kovácsolt össze, s ezáltal a találatok lehetőségeit lényegesen megnövelte. Sajnáljuk, hogy „A magyar nép őstörténeté”-ben — eltérően az eddigi szokástól — ennek ellenére sem történt említés arról, hogy e mű mennyiben látta hasznát HAJDÚ munkájának. E munka értékelése kimerül abban, hogy „A magyar nép őstörténete” (27) HAJDÚt egy kis körülírással burzsoá nyelvesszé avatja.

HAJDÚ tanulmánya rövidebb korszakot ölel fel, mint MOLNÁR ERIKÉ. A magyarság kialakulásának előzményeit a finnugor nyelvcsalád kialakulásától a baskíriai magyar-török kapcsolatok kezdetéig tárgyalja. Az úgynevezett uráli kornak meg az összamojéd kornak a problémáira csak tanulmányának abban a rövidke fejezetében tér ki, amelyet utólag, MOLNÁR könyvének a megjelenése után csatolt dolgozatához. MOLNÁR viszont a magyar nép őstörténetét egészen a finnugor-szamojéd együttélés koráig visszaviszi, előretekintve pedig a magyarság levediai tartózkodásának tárgyalásával fejezi be tanulmányát. Foglalkozik továbbá nemcsak az ugor ágak, hanem a finn-permi népeknek az etnogenezisével is.

HAJDÚ — mint már mondtam, s amint tanulmánya bevezetésében maga is írja — azt a célt tűzte ki maga elé, hogy összefoglalja az eddigi kutatások eredményeit, és tájékoztasson a magyar őstörténet legrégebb korszakáról. Bevezetésében említi, hogy munkája bizonyos új eredményeket is hozott. Egészében véve azonban tanulmányán az látszik, hogy nagyon komolyan vette SZTÁLINnak azt a kijelentését, amelyben állást foglal mindannak pusztá és könnyelmű tagadása ellen, ami a nyelvtudományban N. J. MARR előtt volt.

HAJDÚ a magyarság kialakulásának az előzményeit — mint a korábbi tudósok nagy többsége — elsősorban a nyelvtudomány megállapításaira támaszkodva rajzolja meg. A finnugorság régi lakóhelyének megállapításához a nyelvészeti paleontológia megállapításait veszi irányadónak. A finnugor alapnyelvnek más nyelvekkel való kapcsolatát általában úgy ítéli meg, mint a régibb kutatók többsége. A finnugorok szétválását lényegében úgy képzei el, ahogyan a régi és a legújabb kutatások alapján a nyelvészek többsége elképzei.

Miben látom HAJDÚ érdemeit a régi eredmények összegyűjtésén kívül, amiről már szó volt? Az idő rövidege nem engedi meg, hogy erre a kérdésre részletesen kitérjek. Csupán találmomra, rendszertelenül emelek ki egyetmást, mégpedig a következőket:

1. Feladatát, mint maga is írja, nem kizárólag nyelvtudományi módszerekkel igyekezett megoldani, hanem szem előtt tartotta és felhasználta a rokon tudományok, elsősorban a régészet, a néprajz és az antropológia eredményeit is, mégpedig jóval nagyobb mértékben, mint az őstörténet korábbi nyelvész-kutatói.

2. Amíg a polgári korszak magyar őstörténetészeinek többsége — nem csupán ez irányú tájékozatlansága miatt, hanem szándékosan is — szinte teljesen mellőzte az élen járó szovjet tudomány eredményeit, addig HAJDÚ tanulmányához nagy mennyiségű szovjet szakirodalmat dolgozott fel, s — mint írja is — a szovjet szakirodalom megállapításaira különös tekintettel volt.

3. A polgári tudomány megállapításaihoz általában sokkal kritikusabban viszonyul, mint a régi kutatók többsége. Erősen tartózkodó álláspontot foglal el például a halnevekből levont következtetésekkel szemben; cáfolja a polgári tudománynak azt a nézetét, hogy a finnugor kori társadalom patriarchális szervezetű volt; határozottan szembeszáll az indo-uráli, az urál-altaji, az uráli-jukagir és a finnugor-dravida nyelvrokonságról szóló, bebizonyítatlan tanításokkal; elutasítja a permi és magyar szóképzleti, szerkezeti és hangtani egyezésekből levont, túlzó következtetéseket; stb.

4. Értékesítve a marxizmusnak a társadalom fejlődésére vonatkozó számos megállapítását, a társadalom szervezeti formái fejlődésének megrajzolására nagyobb gondot fordít, mint a finnugor őstörténet régibb kutatói.

HAJDÚnak ezek az érdemei — a polgári tudomány sok tévedésének nagyságához és módszere helytelenségéhez mérve — viszonylagosak, de nem kicsik. Helytelen lenne szó nélkül elmenni mellettük. A tudomány (nem én mondom) fejlődés eredménye. Nem kétséges, hogy HAJDÚ tanulmánya egy lépést jelent előre a fejlődés útján, s a megtett lépés után minden reményünk meglehet arra, hogy HAJDÚ — a marxizmus eredményeinek fokozott megismerése és a marxizmus módszerének egyre jobb elsajátítása útján — mind a marxista összehasonlító nyelvtudománynak, mind pedig a marxista magyar őstörténetnek hasznos kutatója lesz.

Persze HAJDÚ tanulmányának nem csupán érdemeit látom. MOLNÁR ERIK könyvének az elolvasása után kételyek is merültek fel bennem: vajjon HAJDÚ eléggé ismerte- és értékesítette-e a szovjet régészeti és néprajzi szakirodalom minden helytálló megállapítását? — vajjon helyesen vont-e le belőlük következtetéseit? Hogy e kételyeimnek van-e komoly alapjuk, e kérdésre a választ a további felszólalóktól remélem.

3. MOLNÁR könyve nem csupán megállapításainak mennyiségében különbözik HAJDÚétól, abból következően, hogy — mint említettem — a magyar nép kialakulásának az előzményeit jóval korábbi időponttól elkezdve és jóval tovább tárgyalja, mint HAJDÚ. „A magyar nép őstörténeté”-nek eredményei is igen jelentősen különböznek HAJDÚ eredményeitől. Noha HAJDÚ is — amint tanulmánya bevezetésében mondja — szem előtt tartotta és felhasználta a nyelvtudományon kívül a rokon tudományok, elsősorban a régészet, a néprajz és az antropológia eredményeit is, mégis MOLNÁR HAJDÚétól különbözőnek tünteti fel kutatási módszerét is. Azt írja (15): „Az őstörténetírás akkor jár el helyesen, ha a komplex módszert alkalmazza: ha összeveti valamennyi számbajövő tudomány eredményeit és az egyik tudomány megállapításait ellenőrzi, kiegészíti, módosítja a többi megállapításai alapján”. Ez a módszer természetesen nagyon helyes lenne. Feltűnő azonban, hogy MOLNÁR könyvében a mondottak ellenére sem egészen ezt a módszert használja. Az úgynevezett uráli és a finnugor őshaza helyének megállapításakor például a nyelvtudomány korábbi megállapításait nem ellenőrzi, nem egészíti ki és módosítja a többi tudomány megállapításai alapján, hanem a nyelvtudománynak minden idevágó eredményét — néhány általánosító megjegyzés kíséretében — **összeségükben elveti**, s behatóbb cáfolatra sem tartja érdemeseknek. Ilyenformán MOLNÁR komplex módszere tehát nem az a komplex módszer, amelynek alkalmazását a szerző maga is kívánatosnak tartja, hanem valójában valamilyen korlátozott komplexitású komplex módszer.

Ezek után nem meglepő, hogy MOLNÁR a magyar nép kialakulásának legrégibb korszakait illetően az eddigiektől teljesen eltérő eredményekre jut, s a finnugorság őshazájáról és vándorlásáról majdnem teljesen új képet fest. Ennek megrajzolása közben túlnyomórészt a régészet meg az embertan bizonyos megállapításaira támaszkodik.

MOLNÁR hely- és időmeghatározási kérdésekben szinte minden bizonyító erőt megtagad a nyelvektől és a nyelvtudománytól. Hogy ezt milyen meggondolás alapján teszi, azt főleg könyve 12. lapján s itt elsősorban egy lapalji jegyzetben fejti ki. Úgy nyilatkozik, hogy azok a szavak, amelyekből a finnugorság ősi lakóhelyére vonatkozóan következtetéseket vontak le, „minden esetben **mást jelentettek** a multban, mint amit ma jelentenek. Ez még abban az esetben is lehetséges, ha a mai nyelvekben e szavaknak ugyanaz az értel-

műk, mert hiszen ekkor is megváltoztathatták eredeti értelmüket, csak a változás ugyanabban az irányban történt. Megtörténhetett például, hogy az új természeti környezetben egyformán hiányzott az a növény- vagy állatfajta, amelyre a szó eredetileg vonatkozott, de ahhoz hasonló, meghatározott növény- vagy állatfajta, amelyre a szót átvihették, egyformán akadt.“ — MOLNÁRnak ezt az alapvető tételét semmikép sem tudom elfogadni, s úgy gondolom, hogy aki hisz benne, az csodákban hisz. Hogy valamely szónak a jelentése kilenc finnugor és jónéhány szamojéd nyelvben egymástól függetlenül egy irányban változott volna meg a Magyarországtól a Szaján hegységig terjedő területen, annyira eltérő természeti viszonyok közt, mint amilyenek közt az uráli népek már több évezred óta éltek és ma is élnek, ez olyan feltevés, amelynek az elfogadására a nyelvészeken kívül még sok más embert és különösen tudóst nehéz lesz rábírní. Ehhez, ami a növény- és az állatneveket illeti, arra lett volna szükség, hogy egy bizonyos időben a Szaján-hegységtől Magyarorszáig pontosan ugyanaz az állat vagy növény tűnjék el az uráli népek ismeretköréből, s hogy a sok hasonló állat vagy növény közül minden esetben pontosan ugyanaz a másik növény vagy állat váljék idővel ismertté. Ahhoz, hogy ilyen folyamatot el tudjunk képzelni, szükséges továbbá feltennünk valamilyen misztikus és mítikus felsőbb lényt, amely az uráli népek képzelőtehetségét, asszociáló képességét úgy irányította volna, hogy a szóval eredetileg jelölt állat vagy növény nevét a meghatározott állatról vagy növényről a sok hasonló növény és állat közül ne egyik esetben az egyik, másik esetben pedig a másik, hanem pontosan ugyanazon hasonló állatra vagy növényre vigyék át. MOLNÁRnak a fenti tételét tehát — azt hiszem — a nyelvészek semmikép sem fogadhatják el, s ezt annál kevésbé tehetnék meg, mert a mondottakból következően bizonyára — és joggal — idealistáknak minősülnének. A fenti lehetőségnek tudományos érvül való alkalmazása olyan eljárás, amilyennel bármely társadalomtudománynak szinte bármelyik megállapítását cáfolni vagy legalább is diszkreditálni lehet. A fenti érvelésmódot alkalmazva nyugodtan állíthatnók azt, hogy ha például tizenöt kínai forrás nevez is vöröshajúnak egy népet, akkor sem kell nekik egyáltalában hitelt adni, mert hiszen lehetséges, hogy mind a tizenöt szerző egyforma tévedést követett el, illetőleg egy irányba másította meg a tényeket. MOLNÁR tétele mintájára éppúgy, sőt még sokkal több joggal állíthatjuk például azt is, hogy az afanaszjevói kultúra hordozója nemcsak a finnugorság, hanem még tizenöt más nép is lehetett, mert hiszen nagyon valószínű, hogy barázdás felületű stb. agyagedényt nem egyedül a finnugorok voltak képesek készíteni, s ha találtak is a Szaján hegység tájékán ilyen edényeket, lehetséges, hogy azok a kereskedelem közvetítésével kerültek oda. MOLNÁR idézett tétele olyan új nyelvészeti alapigazság, amilyenhez hasonlóval például 1949-ben marrista részről nagyobb számban is megajándékozták a nyelvtudományt. Ezek az új nyelvészeti alapigazságok azonban SZTÁLIN elvtárs érdeméből már a következő évben semmivé váltak.

MOLNÁR új nyelvészeti alaptételének folytatása (12) így szól: „Ha pedig az illető szavaknak a mai nyelvekben különböző értelmük van, tehát kétségtelen, hogy egyik vagy másik nyelvben eredeti értelmüket megváltoztatták, a nyelvtudomány eszközeivel lehetetlen megállapítani, hogy melyik jelentés képviseli a szó eredeti értelmét. Ilyenkor a nyelvész önkényesen jár el, mert azt a jelentést tekinti a szó eredeti értelmének, amely az őshazáról alkotott szubjektív elképzelésének jobban megfelel.“

Tétele ezen részét illetően már nem mondok ellent teljes mértékben MOLNÁR ERIKnek. Nem kételkedem abban, hogy olyan nyelvész is akadt és akad, amelyik a kérdéses esetben úgy jár el, ahogyan MOLNÁR állítja. Minden esetre sajnálatos, hogy MOLNÁR a nyelvtudományt csak ilyen képviselőin keresztül ismeri. Meggyőződésem tudniillik, hogy vannak másféle, közelebbről megjelölve: körültekintő, gondos nyelvészek is. A lelkiismeretes nyelvész pedig az említett esetben nem úgy szokott eljárni, ahogyan MOLNÁR mondja. Az ilyen esetekben a lelkiismeretes nyelvész nem azt a jelentést szokta eredetibbnek tekinteni, amelyik szubjektív elképzeléseinek legjobban megfelel, hanem azt a jelentést, amelyik mellett a nyelvek nagy többsége tesz vallo-mást, s ezt is csak akkor, ha ezen jelentés eredetisége egyéb tények figyelembe-vétele mellett is elfogadható, valószínű. Ha például valamely állat- vagy növénynév hét nyelvben ugyanazt az állatot vagy növényt jelöli, kettőben pedig valami hasonlót, és az utóbbi két nyelvet beszélő nép lakóterületén ismeretlen az az állat vagy az a növény, amelyet a kérdéses szó a hét másik nyelvben jelöl, akkor — az elfogulatlan bíró előtt bizonyára nyilvánvaló — nem egészen önkényesen szoktuk azt feltenni, hogy az eredeti jelentést a hét nyelv, nem pedig a két nyelv őrizte meg.

Úgy gondolom, a tudományos kritikai eljárás a nyelvtudomány őstörté-neti megállapításaival szemben az lett volna, hogy a szerző sorra veszi a nyelv-tudomány bizonyítékaiul szolgáló legfontosabb szavakat, rámutat arra, hogy a nyelvészek melyik szónak tulajdonítanak téves jelentést, megmondja, hogy szerinte — ilyen vagy olyan meggondolás alapján — a szónak eredeti jelentése ez és ez volt, s hogy az utóbbi esetben a megállapított eredeti jelen-tésből nem az következik, amit a nyelvészek következtettek, hanem ez és ez. Persze elő lehetne venni a marizmus fegyvertárából azt a már alkalmazott eljárásmódot, hogy a tényektől függetlenül megállapított új igazságok bizonyí-tékait és az elképzelt hibákat keressék és találják meg maguk a nyelvészek, ez az eljárásmód azonban egyszer már — a közelmúltban — nem bizonyult célra vezetőnek.

Mért nem nevez meg MOLNÁR a nyelvészekről általában elfogadott bizonyítékok közül legalább egyet, s mért nem mondja meg ezzel kapcsolat-ban, hogy a nyelvészek hol tévedtek? Fontos tudományos kérdésekben sze-rintem nem pótolhatjuk a tényeket pusztá általánosító kijelentésekkel, csu-pán azért, mert a tények vizsgálata esetleg nem járna a számunkra kíváncsú eredményel.

Egészen kétségtelen, hogy azon szómagyarázatok között, amelyeket — különösen az utóbbi időben — nálunk a nyelvészeti őshazaelmélet támogatá-sára előadtak, sok a rossz és az olyan szófejtés, amelynek a bizonyító ereje majdnem semmi (HAJDÚ említ is ilyen példákat). A nyelvészeti őshazaelmélet azonban nem ezeken a rossz és bizonytalan szófejtéseken nyugszik, hanem olyanokon, amelyeket nehéz volna megcáfolni. MOLNÁR cáfolásuknak a leg-könnyebb módját választotta: minthogy a nyelvészek szófejtései közt vannak helytelenek és bizonytalanok, ebből a tényből általánosítva kimondta, hogy a nyelvészek őstörténeti vonatkozású szófejtései mind helytelenek; illetőleg bizonytalanok. MARXRól csak el kell ismernünk, hogy tudta alkalmazni a marxizmus kutatási módszerét, s íme: MARX mennyire másképp járt el a maga területén! ENGELS azt írja róla: lelkiismeretessége nem engedte, hogy követ-keztetéseit közzétegye, „amíg végleg meg nem győződött arról, hogy nem maradt ... egyetlen ellenvetés, amelyet ne mérlegelt volna ...“ (M. GLASSER,

A marxizmus-leninizmus klasszikusainak munkamódszeréről 14). A szovjet tudomány sem győzi eleget hangsúlyozni a tények ismeretét és számbavételét, azt a megokolt igényt, hogy a tudósok megállapításaikat a tények beható vizsgálatára építsék. Mi a magyarázata annak, hogy MOLNÁR e tekintetben nem követte MARXOT és a szovjet tudományt, jöllehet hangsúlyozza a szovjet tudományos munkamódszer alkalmazását?

De a szovjet tudomány nemcsak eljárás, hanem felfogás tekintetében sem mutat egyezést MOLNÁR eljárásával, illetőleg felfogásával. Például SZEREBRENNYIKOV, az általános nyelvtudomány professzora és a finnugor nyelvek kiváló ismerője ezt írja: „Az összehasonlító-történeti módszer a nyelvtudomány egyik legjelentősebb vívmánya... Ott, ahol a történelem források híján hallgat és a régészet nem ritkán tehetetlen, az összehasonlító-történeti módszer behatol a számkunkra ismeretlen századoknak ebbe a mélyébe és bizonyos fokig mintegy kárpótolja azokért a jóvátehetetlen veszteségekért, amelyeket most azért érzünk, mert a tudomány, a tények rendszeres tudományos leírása aránylag későn keletkezett. A mai indoeurópai, török, sémi és egyéb nyelvek ősei tucatjával haltak ki örökre hordozóikkal együtt, és csak az összehasonlító-történeti módszer teszi lehetővé, hogy napfényre hozzuk ennek az őskornak¹ némi maradványait“ (NyIK. 1951/2: 12).

Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy SZEREBRENNYIKOVNAK ezek a sorai az összehasonlító-történeti módszernek őstörténeti felhasználhatóságára, tehát az úgynévezett őshazák helyének a meghatározásakor történő felhasználására is vonatkoznak. Ha pedig ez így van, akkor MOLNÁR ERIKNEK az álláspontja a nyelvtudománynak az őshaza-kérdésekben való felhasználhatóságáról legfeljebb csak az esetben egyezné meg a szovjet tudomány álláspontjával, ha az értékesíthető tudományok sorából nemcsak a polgárinak mondott magyar, hanem a Sztálin elvtárs után megújított szovjet nyelvtudományt is ki akarná rekeszteni. Ez esetben azonban mi, magyar nyelvészek, nem tudnók őt követni.

MOLNÁR a nyelvtudománynak nemcsak a helymeghatározásait, hanem időmeghatározásait és egyéb megállapításait is az esetek többségében bizonytalanoknak tartja, s nem tulajdonít nekik különösebb jelentőséget. — Valóban: a nyelvtudomány megállapításai közt mindmáig sok a bizonytalan és vitatott, s a nyelvészek ezt általában be is ismerik. De hogyan lehetséges, hogy ugyanakkor MOLNÁR — nem-nyelvész létére — többé vagy kevésbé határozottan el tud dönteni rendkívül nehéz és olyan jellegzetesen nyelvészeti kérdéseket, amelyekre vonatkozólag maguk a nyelvészek sem tudtak eddig egy véleményre jutni, vagy ha többségük egy véleményre jutott, akkor honnan tudja MOLNÁR, hogy velük szemben a kisebbségnek van igaza? — Például a 13. lapon azt írja, hogy a finnugor alapnyelv bizonyos jövevényszavai „egy vagy több indo-iráni, és pedig valószínűleg iráni² nyelvből erednek“. A nyelvészek többségének tudtommal az a nézete, hogy a finnugor alapnyelv e bizonyos jövevényszavai jelentékeny részben árja, sőt preárja eredetűek. Minő kutatások eredményeképpen jutott a szerző arra az eredményre, hogy a finnugor alapnyelv e jövevényszavai „valószínűleg iráni³ eredetűek“? — Ha csupán a magyar nyelvészeti irodalomra támaszkodott is, abban is találhatott elegendő eltérő véleményt. De vajjon áttanul-

1. 2. 3 Én ritkítottam.

mányozta-e az egyéb nyelveken írt, igen gazdag irodalmat ahhoz, hogy a maga véleményét megalkossa? Ha ezt megtette, jó lett volna utalni rá. Ha nem tette meg, akkor megállapítása önkényes.

Ez az önkényesség különben nyelvészeti téren „A magyar nép őstörténete”-ben számos helyen megállapítható. Ha a nyelvi tények ellentmondanak a szerző feltevéseinek, akkor néha szóba sem hozza, vagy pedig egy általánosító megjegyzéssel elintézi őket. Ha ellenben valamely nyelvésznek sokszor megcáfolt vagy mindenkitől bizonytalannak tartott régi véleménye beleillik feltevéseibe, akkor gátlás nélkül használja őket bizonyítéknak. Jellemző példája ennek az az eljárás, amelyet a CASTRÉN-féle földrajzinév-magyarázatokkal kapcsolatosan követ. Minthogy ezek beleillenek feltevései láncolatába, elfogadja őket, sőt jelentékeny bizonyító erőt tulajdonít nekik. A CASTRÉN-féle földrajzinév-kutatások alapján elfogadhatónak mondja azt a nézetet, hogy a finnugorok elődei valamikor a Szaján hegység vidékén éltek. Egyben megrója a magyar nyelvészeket, hogy CASTRÉN névmagyarázatait mellőzik, jöllehet sohasem cáfolták meg őket. Elfelejtí a szerző, hogy CASTRÉN a szibériai földrajzineveket nem magyar, hanem finn földrajzinevekkel kapcsolta össze. De a finn földrajzinevek történeti elemzése elsősorban nem a magyar, hanem a finn nyelvészek feladata. A magyar nyelvészek nem voltak és nincsenek abban a helyzetben, hogy kiterjedt és beható finn földrajzinév-történeti kutatásokat végezhesenek. Nem tudja továbbá MOLNÁR, hogy a finn nyelvészek ezt a feladatot nagyrészt el is végezték: a szibériai földrajzinevekkel kapcsolatba hozott finn földrajzineveknek jóval valószínűbb magyarázatot adtak, mint amilyenek CASTRÉN régi ötletei.

Igaz, MOLNÁR ERIK (30) azt írja: „A szovjet tudomány eredményei alapján minden további nélkül el kell fogadnunk azt is, hogy valamikor a szamojédok elődei is a Szaján-hegység vidékén éltek.” HAJDÚ azonban igazolta, hogy a szovjet tudomány állásfoglalása ebben a kérdésben korántsem olyan határozott és egyöntetű, mint amilyenek MOLNÁR soraiból gondolhatnók. A „szovjet” tudományról megint csak abban az esetben beszélhetünk így, ha kizárjuk belőle a szovjet nyelvtudományt. Erre pedig a magyar nyelvészek megint csak azzal válaszolhatnak: „Erre nem vállalkozhatunk.”

„A magyar nép őstörténete” a szovjet tudósoknak csak olyan megállapításairól tud, amelyek a szerző feltevéseibe beleillenek, nem szól azonban a szovjet tudósoknak olyan megállapításairól, amelyek feltevéseivel ellenkeznek. Ki volt D. V. BUBRICH? A szovjet nyelvészek véleménye szerint a finnugor nyelvek legjobb szovjet kutatója. SZENKEVICS-GUDKOVA (NyK. LIII, 308) azt írta róla: „BUBRICH minden, a finnugor népek »etnogenezisével« összefüggő történeti-nyelvészeti munkája szovjet tudományunk legjobb ilyen irányú kutatásai közé tartozik”. Írt tanulmányt a szamojéd és a finnugor nyelvek közti kapcsolatok kérdéséről is. BUBRICH tanulmányait ennek ellenére hiába keressük „A magyar nép őstörténete”-hez felhasznált művek jegyzékében, jöllehet a szerző külön fejezetekben foglalkozik a magyaron kívül egyéb finnugor népek, illetőleg népcsoportok etnogenezisével is. Igaz, a 19. lapon utal a szerző BUBRICH „érintkezési elméletére”, mint marrista jellegű elméletre. Az azonban nem kerül szóba, hogy BUBRICH kutatásainak egyéb eredményei is vannak, mint az érintkezési elmélet, s hogy megállapításai közt vannak olyanok, amelyek nagyon figyelemreméltók, jöllehet nem egyeznek meg MOLNÁR feltevéseivel. Kissé az a benyomásunk, hogy MOLNÁR ERIKnek

a szovjet nyelvtudomány eredményeiről a következő nézete van: ha a szovjet tudománynak olyan eredményéről van szó, amely feltevései közé beleillik, akkor a polgári nyelvészekként elintézett magyar nyelvészeknek szavuk sem lehet; ha azonban ellentmondó szovjet tudományos eredményről van szó, akkor az olyat nem szabad mechanikusan magunkévá tennünk. Így természetesen könnyű saját feltevéseink körül a magyar nyelvtudománnyal szemben a teljes egységfrontot megteremteni. Ezzel kapcsolatban még legfeljebb annyit jegyeznek meg, hogy tapasztalataim szerint a szovjet nyelvészeket bizony érdekli a magyar nyelvészek állásfoglalása is, s egyáltalában nem ítélnének el bennünket, ha néha-néha egy-egy részletkérdésben más véleményen lennénk, mint ők. Általában a szovjet tudósok nem óhajtják a tudományos kérdéseket csupán tekintély-alapon elintézni.

Hogy a maristák bukása óta a szovjet tudomány mennyire másképp ítéli meg a magyar nyelvészek kutatásait, mint MOLNÁR ERIK, azt világosan bizonyítja a Szovjet Tudományos Akadémia folyóiratának, a Voproszi Jazikoznanyijának ez évi szeptember-októberi száma. VASZILIJ LITKIN professzor, a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársa, itt nemcsak megemlíti magyar kutatók újabb tanulmányait, hanem hosszan idéz is belőlük. De nemcsak idéz belőlük, hanem állást is foglal, mégpedig épp a finnugor és az uráli őshaza kérdésében, s — bár nagyon óvatosan nyilatkozik — bizony nem ellenük szól. Ezt írja ugyanis: „Nagyon bonyolult kérdés, hogy hol lakott az a nép, amely az uráli és — később — a finnugor alapnyelvet beszélte. Úgy látszik, mintha jelenleg a nyelvészek, a régészek és a néprajzkutatók között nem lenne lényeges nézeteltérés a tekintetben, hogy az uráliak és a finnugorok őshazája valahol Kelet-Európában, az erdős övezetben, az indoeurópai (nevezetesen az iráni) népek közelségében volt, továbbá, hogy a finnugorok nyelvi egysége hozzávetőleg még az i. e. 2500. év táján is, az uráli nyelvi egység pedig az i. e. 4000. év körül megvolt. A régészek azonban ez idő szerint nem adhatnak kielégítő választ arra a kérdésre, hogy az uráli és a finnugor alapnyelvet beszélő népeknek milyen kultúrájuk volt.“ (Voproszi Jazikoznanyija 1953/5: 51.) Ha tehát egy kicsit jobban körülnézünk, akkor valójában így állunk azzal az állítással, amely szerint a szovjet tudomány bebizonyította, hogy a szamojedság őshazája a Szaján hegység vidékén volt.

Visszatérve CASTRÉN névegyeztetéseire, a nyelvészek már számtalanszor kifejtették, hogy ha két tetszés szerinti nyelv szavait — például nyelvtörténeti anyag híján — nyelvtörténeti vizsgálat nélkül hasonlítgatjuk össze, akkor szinte minden nyelvnek minden nyelvvel való rokonságára lehet „bizonyítékot“ találni. MOÓR ELEMÉR írja a MTA. I. osztályának közleményeiben (II, 370), hogy ERNST LEWY berlini professzor, összevetve a finn nyelv szó-készletét néhány középafrikai nyelv szókészletével, meglepő számban talált hasonló hangzású és jelentésű szavakat. Ha ehhez figyelembe vesszük azt, amit MOLNÁR a régészet és a néprajz eredményeinek őstörténeti kutatásokban való használhatóságáról ír, a nyelvtörténeti szempont mellőzésével logikusan állíthatnók, hogy a finnek középafrikai népekkel vannak rokonságban, s hogy őshazájuk Közép-Afrikában volt. Minden okunk megvan tehát arra, hogy a CASTRÉN-féle szibériai földrajzinév-egybevetéseket kellő óvatsággal kezeljük.

MOLNÁR ERIK könyvének eredményeit illetően vannak még további kételyeim is. Bár maga írja (15): „A régészet különleges korlátozottsága például abban rejlik, hogy az anyagi emlékek közvetlenül mitsem

mondanak arról, milyen etnikai csoport életével függöttek össze. Emellett időmeghatározásai, főleg ha távolabbi korokról van szó, éppoly bizonytalanok, mint a nyelvtudomány alapján felállított kronológia“, mégis az afanaszjevói kultúra emlékeit meglepő könnyedséggel a finnugorságnak tulajdoníthatóknak mondja (32), s miután ezt megállapította, e lehetőséget rövidesen a tények rangjára emeli, s őstörténeti fejtegetései alapjának teszi meg.

Miért tulajdonítható az afanaszjevói kultúra az ősi finnugorságnak? MOLNÁR szerint azért, mert az afanaszjevói kultúra anyagi emlékei megfelelnek a finnugor alapnyelv szókészletében visszatükröződő társadalmi-gazdasági viszonyoknak. — Igen ám, de: honnan lehet azt tudni, hogy a finnugor alapnyelv szókészletében milyen társadalmi-gazdasági viszonyok tükröződnek vissza. — Ha elfogadjuk a szerzőnek már ismertetett új nyelvészeti alaptételét, amely szerint bizonyos szavak minden esetben mást jelenthetnek a múltban, mint amit ma jelentenek, akkor — azt hiszem — sehonnan. Vagy talán csupán azon szavaknak a jelentése lehetett minden esetben más, amelyekre a nyelvészek építenek, s a társadalmi-gazdasági viszonyokat visszatükröző szavak eredeti jelentése viszont évezredek át változatlan maradt, illetőleg az ilyen szavak eredeti jelentése kétségtelenül megállapítható? — Azt hiszem, szép számmal lehetne említeni olyan társadalmi-gazdasági viszonyokat visszatükröző szavakat, amelyeknek a jelentése nem is pár ezer év alatt, hanem már néhány évtized folyamán is megváltozott. Miért kell tehát éppen és csupán a társadalmi-gazdasági viszonyokat visszatükröző szavak eredeti jelentését változatlanoknak, illetőleg megállapíthatóknak tartanunk, s miért kell — éppen és csupán — az állat- és növénynevek eredeti jelentését bizonytalanoknak gondolnunk? S miért szabad — a jelentésváltozások lehetőségének legalább is ugyanolyan mértékű meglete mellett is — csupán a társadalmi-gazdasági viszonyokat visszatükröző szavakból messzemenő következtetéseket levonnunk, s miért nem szabad ugyanezt az állat- és növénynevekből megtennünk?

És még egyet! Vajjon olyan mértékben különbözött-e egymástól a kérdéses terület hírből vagy hírből sem ismert népeinek a kultúrája, hogy az afanaszjevói kultúrát bizonyossággal csak a finnugorságnak lehet tulajdonítani?

Tovább megyek. Noha MOLNÁR ERIK maga utal rá, hogy ugyanaz az antropológiai típus többféle etnikumban is képviselve lehet, s maga írja, hogy „az antropológiai anyag a hajdani népességnek rendszerint csak igen csekély töredékéről nyújt képet“, később (33) már minden aggodalom nélkül azonosítja a finnugorokat és a szamojédok elődeit az időszámításunk előtti harmadik évezred folyamán élt din-lin törzsekkel csupán a szőke haj és a kék szem alapján. — Vajjon bizonyos-e, hogy a szőke haj és a kék szem az időszámításunk előtti harmadik évezredben a kérdéses területen olyan ritkaság számba ment, hogy említett tulajdonsaikkal feltétlenül azonosak a finnugorok elődeivel? — Ha az antropológiai anyag a hajdani népességnek rendszerint csak igen csekély töredékéről nyújt képet, nem lehetséges-e, hogy nem a finnugor ősnép, hanem valamely más, szőke hajú és kék szemű nép volt az afanaszjevói kultúra hordozója? — MOLNÁR idézett megállapításaiból kiindulva, ez nagyon is lehetséges volt. Ha pedig nem a finnugorság volt az afanaszjevói kultúra hordozója, és nem a finnugorság volt az a szőke hajú és kék szemű nép, amelyikről a kínai források megemlékeznek, akkor már kevés okunk van arra, hogy a nyelvtudomány megállapításaiból levont őstörténeti következtetéseket elvessük.

Mégis: noha MOLNÁR őstörténeti feltevéseivel kapcsolatban bizonyosságról a legcsekélyebb mértékben sem beszélhetünk, csupán a régészet és az antropológia megállapításaira támaszkodva, talán fennáll a pusztalehetősége annak, hogy MOLNÁR feltevései helyt állnak. Más kérdés azonban az: érdemes-e ezért a teljes bizonytalanságért és pusztalehetőségért lemondanunk mindazokról a tudományos eredményekről, amelyek kétségtelen tényekből adódnak? — Senkisé nem vonhatja kétségbe, hogy a magyarok magyarul, a finnek finnül beszélnek, s hogy már pár ezer év óta — ami nyelvük alapszókincsét és szerkezetét illeti — mai nyelvükkel lényegében azonos nyelven beszéltek. Feláldozzuk-e azokat a következtetéseket, amelyek a finnugor és a szamojéd népek kétségtelenül régisajtutulajdonából, tudniillik nyelvükből vonhatók le olyan feltevések kedvéért, amelyek mögött a legcsekélyebb bizonyosság sincs?

Tovább menve megemlítem még, hogy MOLNÁR ERIK könyve számos erős támadást tartalmaz a magyar nyelvészek ellen. Egyebek között (37) azzal vádolja őket, hogy az ősi finnugorság lekicsinylésére törekedtek. — Nem tudom, kiket nevez MOLNÁR nyelvészeknek. Nem kétséges, hogy ha például a turanistákat és a nyelvészkedő laikusokat is a nyelvészek közé sorolja, akkor részben igaza van. Megállapítása bizonyára áll több nyelvészünkre is. Ha azonban valamennyi magyar nyelvészre, vagy akárcsak nyelvészeink többségére gondol, akkor általánosságban fogalmazott megállapításából teljesen hiányzik a történeti szempont. Aki a finnugor nyelvtudomány történetét egy kicsit is ismeri, az nagyon jól tudja, hogy a finnugor nyelvészeknek milyen szívós harcot kellett vívniuk, és mennyi gáncsot, gúnyt, mellőzést kellett elszenvedniük a miatt, hogy a magyarság finnugor eredetét egyáltalában hirdetni merték. Hogyha a magyar finnugor nyelvészek nem vállalták volna ezt a harcot, akkor — a tudomány minden megállapítása ellenére, a tudományellenes polgári társadalom nyomására — talán egészen 1945-ig azt tanították volna Magyarországon, hogy a magyar nyelv a török (vagy esetleg a héber vagy a görög) nyelvvel rokon. S a finnugor nyelvészeknek ez a harca nem szűnt meg a múlt században, hanem eltartott 1944-ig. Még a felszabadulásunkat megelőző években is újra és újra felbukkantak a magyar nép török, sőt indogermán eredetének apostolai, akik politikai okokból kifolyólag maguk mögött tudhatták nemcsak a polgári társadalom nagy részét, hanem az akkori hivatalos Magyarországot is. Ha a finnugor nyelvészek céltudatos törekvése lett volna a finnugorság lekicsinylése, akkor egyidejűleg aligha vállalták volna az említett tényezőkkel folytatott küzdelmet. Általánosságban beszélni a magyar nyelvészek állítólagos törekvéséről márcsak azért is helytelen, mert ha MOLNÁR állítása általánosságban is érvényességre tart számot, akkor végül talán még azt is el kellene hinnünk, hogy REGULY ANTAL, MUNKÁCSI BERNÁT és PÁPAY JÓZSEF is azért vállalkoztak szibériai útjukra és viseltek el temérdek szenvedést, hogy visszatérve módjuk legyen a finnugorság lekicsinylésére. Ezt pedig nem tudjuk elfogadni.

MOLNÁR ERIK kritikája több más esetben sem építő, nem igyekszik elősegíteni a vitás kérdések megfelelő tudományos színvonalon való, szabatd megvitatásának a lehetőségét. Az az ellenérzés, amely könyvéből a magyar nyelvészettel és nyelvészekkel szemben kiérezhető, érthető. Azok után, amit a régészet és az embertan eredményeinek felhasználhatóságáról maga mond és hisz, feltevéseinek elsősorban a nyelvi tények és ezek ismerői állanak útjában. Ha a nyelvészetet meg lehet hitelétől fosztani, akkor nagy vonásai-

ban készen áll az eddigiektől különböző, új magyar őstörténet. Én azonban jobban bíznám az olyan új magyar őstörténet eredményeiben, amely a nyelvtudomány eredményeivel is komolyan számol. Igaz, hogy ez a nyelvtudomány marxista nyelvtudománnyá alakulásának csak kezdetén áll (hogy ott álljon, arról gondoskodtak marristáink, s azt érthetővé teszi az a körülmény, hogy SZTÁLIN munkáinak a megjelenése óta csak három év telt el). De ha MOLNÁR kívánatosnak tartja nyelvtudományunknak marxista nyelvtudománnyá fejlődését, ezt — általánosságban mozgó bíráló megjegyzések helyett — jobban előmozdíthatta volna a szovjet tudomány bizonyos eredményeire való pontosabb bibliográfiai utalásokkal. Jelen formájában „A magyar nép őstörténete” a magyar nyelvtudomány fejlődését inkább csak akarata ellenére segíti elő.

Az eddigiekben arról beszéltem, amivel MOLNÁR ERIK könyvében nem tudunk egyetérteni. Amit mondtam, azt is jórészt a könyv egy-két fejezetéről mondtam. „A magyar nép őstörténete” azonban a kifogásolt megállapításokon kívül sok egyébét is tartalmaz. A könyv nagy érdemének tartom a következőket:

1. A szerző korábbi, marrista szemléletű művét nem számítva, ez a könyv az első marxista igényű magyar őstörténet. Nagy mértékben hozzájárul a magyar őstörténet sok, annyi homállyal takart részletének tisztázásához. Pl. „A finnugorok nemzetségi szervezete” című fejezet sok újat és érdekeset tartalmaz. A továbbiakban pedig az a kép, amelyet a szerző a különféle korok társadalmi viszonyairól fest, természetesen egyre gazdagabbá, színebbé válik — olyan mértékben, amilyen mértékben távolodunk a finnugor őskortól. A törzsi szervezet korát és az őskommunista rend bomlásának korát tárgyaló fejezetekben a szerző a marxista társadalomtudomány eredményeinek a felhasználásával igen mélyre hatol.

2. Fokozottan ráirányítja a figyelmet a szovjet régészet és embertan nagy, nálunk korábban majdnem teljesen elhanyagolt, a jövőben annál inkább figyelembe veendő eredményeire.

3. Komoly intelmül szolgál a nyelvészek számára, hogy a jövőben az eddiginél jóval módszeresebb, alaposabb munkát végezzenek, főleg pedig még inkább igyekezzenek a dialektikus módszer elsajátítására és a marxista társadalomtudomány eredményeinek megismerésére és értékesítésére.

Befejezésül megjegyzem, hogy az előadottakkal egyáltalában nem volt célom a magyar nyelvtudomány fehérre festése, legkevesebb pedig a magyar polgári őstörténészek általánosságban való védelme. Ha vannak is mentő körülmények, a régi magyar nyelvtudományt sok mulasztás terheli. Tévedései, hibái, hiányosságai sok esetben nyilvánvalóak, ha nem is oly mértékben, ahogyan MOLNÁR ERIK sejtéti. Sőt az a nézetem, hogy a magyar nyelvtudomány helyzete ma sem kielégítő. Hogy mást ne is említsek, sok a felszínes etimologizálás s — helytelenül összeállított első öt éves tervünk hibájából — eddig aránylag kevés volt az elméleti munka. Végül: nyelvtudományunk fejlődésére még sokáig kedvezőtlenül fog hatni az a tény, hogy a múltban teljesen hiányzott a bírálat (például fontos, őstörténeti vonatkozású tanulmányok is minden közbeeső bírálat nélkül követhették egymást). Ezek a hibák magyarázhatók, de mindenesetre helytelen, hogy megvannak. Megszüntetésük nélkül a marxista magyar nyelvtudomány kialakulása el sem képzelhető.

Úgy gondolom azonban, hogy a nyelvtudomány általános bírálata ma nem lehet célunk. Mai ülésünk célkitűzésének kisiklása lenne, ha ezt tennők. Feladatunk ma az, hogy az újabb őstörténeti kutatások eredményeivel kapcsolatosan a különféle szaktudományok álláspontját megvilágítsuk. — „A magyar nép őstörténete“ más, részben említett, részben még említetlen eredményeiről mind a nyelvtudomány, mind pedig a régészet, az embertan, a néprajz és a történettudomány szempontjából még több hozzászóló fogja kifejteni nézetét.

LAKÓ GYÖRGY

Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett

Nyelvtudomány — őstörténet
— fasizmus?¹

Ami itt közlésre kerül, ugyanezen a címen elnöki megnyitó előadásként hangzott el a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1948. március 16-án tartott közgyűlésén.

Én elég régóta foglalkozom magyar őstörténeti vagy — mondjuk — koratörténeti vonatkozású kérdésekkel, bár munkásságomnak ebből a köréből, ez irányú tevékenységemnek „eredményeiből“ meglehetősen keveset hoztam nyilvánosságra. Nem azért, mivel féltem volna, hogy ellentmondanak, megcáfolnak, kimutatják, hogy keveset tudok vagy milyen sokat nem tudok. Ilyen jellegű félelem szorosabb értelemben vett nyelvtudományi munkásságommal kapcsolatban sem tartozik a jellemvonásaim közé. Mindig vallottam, hogy kockáztatni kell a tévedést, ha nem akarunk egy helyben topogni égből pottyant bálványok körül, vagy nem akarjuk önmagunkat bálványként kezelni és kezeltetni. Ami ilyen dolgozataim — mint nem egy nyelvészeti irányú dolgozatom — közzétételétől visszatartott, az volt, hogy sok felé ágazó tennivalóim, ezekből származó töredezettségem miatt nem tudtam annyira végükre járni, hogy a hatást, amit el akartam velük érni (újra hangsúlyozom: nem az általános helyeslést), biztosítottan láttam volna. Így maradtak fiókjaimban egyebek közt a székelység eredetére és kialakulására meg a *Csigla*-kérdésre vonatkozó több éves nyomozásaim, a magyarsággal kapcsolatos IX—X. századi népelemeket és népmozgalmakat tárgyaló vizsgálódásaim, amelyeket 1931. május 4-én tartott akadémiai levelező tagsági székközlőmben ismerttettem.²

Most azonban, amikor MOLNÁR ERIK akadémikus „A magyar nép őstörténete“ című és HAJDÚ PÉTER „A magyarság kialakulásának előzményei“ című munkáinak megjelenése, továbbá a velük kapcsolatban a Magyar Nyelvtudományi Társaságban lefolytatott vita révén a nyelvtudománynak az őstörténeti kérdésekben való illetékessége meglehetősen éles formában napirendre került, nem célszerű magamfajta „nyelvésznek“ az ettől a területtől való visszavonultságban megmaradni.

¹ A jeligével kezdés Walter Scott- és Jósika-utánpótlás. Alkalmazásának oka talán kiderül az alábbiakból.

² A magyar őstörténeti és koratörténeti kérdések felderítése, megvilágítása érdekében végzett munkálataim „eredményeiből“ egy csomót befoglaltam a „Scriptores Rerum Hungaricarum“ Anonymus-kiadásának jegyzeteibe. Ezeket szokás nem tudomásul venni. Persze: „Latina sunt, non leguntur.“

Nem akarok most MOLNÁR akadémikus nézeteivel vagy — sokszor inkább — kijelentéseivel vitába bocsátkozni (lehet, hogy bizonyos pontokra nézve majd egyszer megteszem). „A magyar őstörténetírás tárgya és módszere“ című fejezetében olvasható egyik megjegyzését mégis szóba hozom: „Ma a nyelvtudománynak az az igénye, hogy az őstörténeti tudományok közt vezető szerepet játsszon, a metafizikus életföldrajzi módszerhez való ragaszkodással együtt nem más, mint dogmatikus, renyhe kitartás olyan álláspontok mellett, amelyeket a tudomány fejlődése meghaladott.“ (I. m. 14—5.) — Arról ezúttal ne beszéljünk, lehet-e valóban az életföldrajzi módszer (én inkább „szempontok“-at mondanék) meghaladottságáról ilyen kategorikusan nyilatkozni. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy sokunk érzése szerint mintha itt a történész féltékenysége rezdülne meg, és mindjárt hozzátesszem: alaptalanul. Nem gondolom ugyanis, hogy az őstörténettel foglalkozó nyelvészek általában vezető szerepet igényelnének ebben a tudománykörben, ha az is a nézetük, hogy ezen a területen való úttörés érdeme a nyelvészettől elvitathatatlan. — Nem, kérem! Azt szeretnék, hogy adassék meg az ő számukra is a jog, hogy ezek körül a kérdések körül ők is dolgozhassanak, és ha ezt bátorkodnak tenni, ne illessék őket a fasizmusnak vagy a „Herrenvolk“ vallásának a vádjával, ha nem pontosan úgy vélekednek egyes kérdésekre nézve, mint némely történészek. Tudománytörténeti tanulságként különben hivatkozom arra, hogy nem is olyan régen a „Herrenvolk“-ság gyanúját éppen az ázsiai őshaza hívei vonták magukra, és íme! a Nyelvtudományi Társaság vitája során ugyanebben a bűnben marasztaltattak el, akik egyelőre még nem látják egészen elérkezettnek az időt egy „Etelka Szajánban“ című őstörténeti regény vagy színmű megírására.

Nem, kérem! Mi nem akarunk elszigetelődni a magunk primoritásának a varázskörébe. Mi igen is vállaljuk tudományos munkánkhoz a komplex anyagot és a komplex módszereket. Hogy magam nem most fedezem fel a komplexitást, annak több mint négy évtizedes tudományos pályám alatt némi mértékben nem egyszer bizonyosságát adtam. — De kiegészíteném ezt még valamivel. Számolnunk kell sokszor azzal, hogy nemcsak egyes tudományágak komplexitására van szükség, hanem gyakran szükség van arra is, hogy a tudomány a művészetekkel, köztük a költészettel lépjen komplex viszonyba. És ez az, amit tanácsos megszívlelnünk, ha olyan tárgykörökkel foglalkozunk, aminő a finnugor-szamojéd vagy magyar őstörténet. Az a tudós, aki azt hinné, hogy egy ilyen kérdéskörben fantázia nélkül dolgozik vagy lehet dolgozni, az önmagát ámtítja. Sőt mindazok, akik ilyen irányban munkálkodnak, — ki tudja meddig? — valamennyire őstörténeti regényeket vagy novellákat alkotnak, mérhetetlenül nehezebb feltételek mellett, mint amilyenek mellett a jeles egyiptológus, Ebers György „Egy egyiptomi királyleány“ és „Uarda“ vagy Flaubert „Salammbô“ című regényeiket megírták.¹ — De amikor jelzem azt a felfogásomat, hogy őstörténetünk kutatásából egyelőre nem lehet kiküszöbölni a költészetet vagy regényességet, azt a véleményemet sem rejtem véka alá, hogy a szocialista realizmus követelményeinek távolról sem felel meg egy olyan regény, amely a magyarság vagy finnugorság őstörténete egyik szakaszának a színhelyéül a Szaján hegységet teszi meg.

Talán igazam van, ha azt gondolom, hogy amikor legkevesebb tizenkét csillagos feltevésekből és feltevésekre elméleteket építenek, és azokat történeti

¹ Hasonlóan 1948-ban (l. alább!).

tankönyvfejezetekben forgalomba hozzák, nekem is nemcsak jogom, de kötelességem, hogy a magam — azt hiszem — jóval kevesebb csillagú nyelvészeti magyarázataimmal, valamint — amennyire lehet — a történeti források adataihoz is hozzátámasztott feltevéseimmel, találgatásaimmal előálljak. — Csábít, de talán nem csal meg az a remény, hogy az őstörténeti légvárak illanékonyági versenyében nem mindenben az én alábbi megnyilatkozásom viszi el az első díjat. Távol, igen távol vagyok attól a hittől, hogy a következőkben „megállapítok“ vagy „kimutatok“ minősítést alkalmazhatom magammal szemben. Egy-két lehetőséget pendítek meg, egész halkan. Titokban bízom abban, hogy a további vizsgálódások folytán egyik-másik novellarészletem esetleg valószínűséggé erősödhetik, vagy ha nem, az ellentmondást és cáfolatot kihíva, előre segíthet bennünket — engem vagy másokat — az igazság felé való haladásunkban.

Amit 1948-ban előadtam, az alábbi közleményben változatlanul jelentetem meg.

I.

1. A Nyr. 1901. évi áprilisi füzetében (XXX, 206) veti fel a szerkesztőség: „Hol élnek még és milyen jelentésben a *nyék* és *pagony* szavak? Egyéb erdőelnevezések (*berek*, *liget*, *eresztvény*, *avas* stb.)?“ A beérkezett válaszok (XXX, 386—7; 540) közül egy pozitív, mely szerint „Szegeden csupán a *nyék* szó él és folyó mellett fekvő erdőt jelent. Winkler Imre.“ (i. h. 387). Amit Belányi Tivadar ír — talán Hontfüzesgyarmatról (i. h. 386), abból nem derül ki, hogy voltaképen ismeri-e a *nyék*-et mint közszót. — Két év múlva, 1903-ban ugyancsak a Nyr.-ben DÁVID PÁL sárközi tájszógyűjteményében (XXXII, 463) találjuk: „*nyék*: *berek*“. Ehhez szerkesztői jegyzet: „Ez is nevezetes adat. A *nyék* előkerül Aranyánál 'vadaskert, vadkert' értelmében (a TSz. glossz. azt mondja: régi szó) és Jánosinál 'bekerített hely, cserény' értelemben. (A megszab. Jeruzs. II. 96.). De se a NySz., se a MTsz. nem említi.“ Tehát a Nyr. szerkesztője, vagyis SIMONYI indította meg a *nyék* mint közszó körüli kérdések tisztázását.

Hamarosan, 1905. elején követte SIMONYI HERMAN OTTÓ a MNy. I. évfolyamának első füzetében (24—8) közzétett „A *nyék*“ című cikkével. Eszerint HERMAN a szilaj pásztorkodás-korabeli pásztorlakást és jószágvédő alkalmatosságot illető kérdésére Kupa Árpádtól Turkevéből a következő választ kapta: „A földbe vájt ős pásztorlakás neve putri volt. Volt putri *nyékkal* — szár nélkül. Volt azután putri *szárnyékkal*. A különálló *nyék* néhány lépésnyire a putri előtt csaknem egész kör vagy szabálytalan szögletes köralakban. A *nyék*ben valami célra kiválasztott jószág volt, mert a *nyék*, nádból kerített tetőtlen alkotmány, rendesen az ólat helyettesítette.“ Kupa tudósítása szerint a *nyék* nemcsak a pásztorszállásnak, hanem a falusi veremháznak is befejező járuléka volt, ennek északkeleti sarkán őrhely, jószágakol rendeltetéssel. Ilyen alapon HERMAN eldöntöttek látja a *nyék* kérdését és azt, hogy a *szárnyék* nem a *szárny* szótól ered, hanem olyan *nyék*-től, melynek *szára* van.

HERMAN ezután a költői nyelvben mutat rá a *nyék* szóra. — Garay János „Egy nagyúri kastélyban“ című 1843. május 31-ről keltezett verséből idézi: „Mértföldre terjedt *nyéked*, egy kis ország, | Ezernyi vadnak ad mentő tanyát.“ Szerinte Garay verséből került BALLAGI szótárába 1867-től kezdve a *nyék* 'Thiergarten' értelmezéssel. — Arany Toldi Szerelméből

való, 1879: „Dunapart hosszában, kerti ékesség, | Mértföldekre nyúló, párduezlakta *nyéked*.” HERMAN utal arra, hogy a Glossariumban: „*nyék*: vadaskert, vadkert (régi)”. HERMAN véleménye az, hogy ez is Garay nyomán keletkezett. — További idézet János Guszta: „Megszabadított Jeruzsálem” fordításából, 1894: „Odújában a vad, szelid nyáj *nyékében*”; magyarázat hozzá: 'fonással kerített hely, akol, cserény'; János felvilágosítása szerint a szót nem Keneséről tudta, ahol nevelkedett. — Közli HERMAN Kemenes Ferenc veszprémi nagyprépost kiadatlan szógyűjteményéből ilyen értelmezéssel: 'barmoknak bekerített hely; tisztás az erdőben', — hogy honnan, nincs megjelölve. Ehhez megjegyezzük, hogy Kemenes a Vas megyei Bögötéről származik (SZINNYEI, Mírók V, 1410). HERMAN ezután SZABÓ KÁROLY nyomán hivatkozik arra, hogy *nyék* a hét magyar „nemzetség” egyike, és e „nemzetség” nevét számos helynév őrzi. — Idézi az OklSz. 1193-i és 1295-i adatát. — KORABINSKYBÓL, FÉNYES ELEKBŐL és az 1903-i Helység-névtárból közli a *Nyék*, illetőleg a *Nyék*-et tartalmazó helyneveket.

Ismerteti a Nyr.-beli kérdéssel kapcsolatban beküldött felvilágosítások eredményét. — Közli azokat a néprajzi adatokat, amelyekről LEHR ALBERT számol be 1904. május 24-i levelében Toldi-magyarázataival kapcsolatos anyagából. Ezek: A) Dunántúli juhász mondta, aki a bogviszlói Dunaszigeten is megfordult: „... minden báránym megmaradt, egyet se emésztettek a farkasok, jó *nyékjük* volt, meg jó komondorjaim (bekerítve árokkal és sövény-nyel)”. B) Dunántúli béres mondta, borjúkról: „Jó *nyékjük* van, nem tudnak kiugrani, nem húzkodhatják a szénát (itt korlát)”. C) Igari ember Fejér megyéből mondta, a simontornyai halastóról: „Sz' jó *nyékje* van, minek az a nagy őrzés, meg a vidra vasak? (körül volt árkolva)”. D) Kiskunmajsai ember mondta: „Valami *nyéket* csak kapnak, ha nagyon előstelednek (jó megállóhelyet, hogy a jószág széllyel ne menjen).”

Ezen adatok alapján HERMAN így nyilatkozik: „A *nyék* tehát leginkább lábasjószág befogadására szolgáló, mindig kerítésszerű és födetlen pásztor-alkotmány”, melynek szerinte öt fő formája van.

SIMONYI RÉVAI Elaborator Grammaticája III. kötetének kiadásához közölt Utószavában (346) és ismertetésében (Nyr. XXXVI, 441) írja: „... itt [ElabGramm. III, 233] találjuk a híres *nyék* szóra az eddig legrégebb jelentéssel adatot, s e szerint kell helyreigazítani Szily Kálmán és Herman Ottó megállapítását (MNy. I: 26). Révai azt mondja: »Fuit *nyék* apud antiquos nostros *ferarium*» (233), tehát vadaskert, s így ezt a jelentést nem Garay János adta a szónak! SIMONYI „*Nyék*” címen ugyanebben az évfolyamban (Nyr. XXXVI, 478–9) újra előveszi a RÉVAI-féle adatot. Utal RÉVAI megjegyzésére, mely szerint a *nyék* régi szó, s tulajdonképpen a. m. 'spatium interclusum, aliquid cavitati simile, intercapedo'¹. Tehát SIMONYI szerint négy adat van a szóra: Révaié, Garayé, egy szegedi, egy sárközi adat, és ötödikül járul hozzájuk a Kemenes-féle. SIMONYI úgy látszik, hogy a *nyék* eredetileg általánosabb jelentésű volt, talán általában bekerített helyet jelentett, s innen a két konkrét használat: a juhásznyék s a bekerített erdő rész.

TOLNAI VILMOS „*Nyék*” című cikkében (MNy. IV, 82–4) elsősorban azt jegyzi meg, hogy Garay aligha vehette a szót RÉVAI akkor ki nem adott kéziratából. Megjegyzi továbbá, hogy Arany meg nem vehette Garaytól, mivel akkor nem jelezte volna „réginek”. Azonban TOLNAI

¹ Vagyis 'körülzárt terület, hézag, köz'.

rájött arra is, hogy a Toldi Szerelme négy sora, amelyben Arany Visegrádot megszólítja, majdnem pontosan megvan a Daliás Idők első, 1853-ból való feldolgozásában, és alatta van jegyzetben: „Oláh Miklós I. VI.“ TOLNAI Oláh Miklós „Hungaria... sive De Originibus Gentis“ című 1536-ban megjelent munkája Kollár-féle 1763. évi kiadásából közli Buda vára és környéke leírásának ezt a részét: „Ad Septentrionem, Ferarium est regis; cui nomen est *Nyék*, cingens vallo, non tantum siluosum montem, sed prata etiam latissima, in ambitum trium milliarum Hungaricorum, feris variis abundans.“ TOLNAI rámutat arra, hogy csakis ez lehetett a forrása RÉVAINAK, GARANYNAK, ARANYNAK, aki Visegrád leírásába olvasztotta bele. TOLNAI felfedezte, hogy Oláh Miklósról hivatkozik VÁLYI ANDRÁS is Magyarország Leírásában (1799. III, 266): „*Solymár*: mulató helye vala Korvinus Mátyásnak, s az Oláh Miklós által leírt *Nyéki* kővel kerített királyi vadaskert egész eddig terjedett vala“: vagyis VÁLYI nem 'vadaskert' értelmű közszót lát a *Nyék*-ben, hanem helynevet. Ide kapcsolódva írja TOLNAI: „Az különben Oláh Miklós szövegéből sem bizonyos, vajjon *vadaskert* és *nyék* csakugyan azonos jelentésű köznév-e, vagy pedig ennek a vadaskertnek volt-e a tulajdonneve *Nyék*, mint helynév, dülönév. Lehet, hogy bekerített, védett mivoltától kapta ezt a nevet s akkor teljesen elesnék a *vadaskert* jelentés s a szó értelme közel állana ahhoz, a melyet HERMAN OTTÓ fejtett ki említett cikkében (MNY. I: 26). Ilyesféle jelentést sejtett benne Révai is... Oláh Miklós leírása ráillik Budapest határának arra a részére, mely Budától északnyugatra a Hűvösvölgy két felén elterül és még ma is, a legújabb térképeken is a *Vadaskert-Nyék* dülő nevet viseli.“ TOLNAI még felhívja a figyelmet arra, hogy mint személynevet két adattal az OKLSZ.-ban is megtaláljuk a *nyék* szót Arany soraira való hivatkozással. — TOLNAI különben valamivel később „*Nyék*, és Buda dülönevei“ című cikkében (MNY. IX, 455—7) kimutatja, hogy a Hűvösvölgy melletti *Nyék* meg- vagy újrakeresztelője DÖBRENTÉI GÁBOR volt 1847-ben Oláh Miklós alapján.

TOLNAI (MNY. VIII, 266—7) megismétli és megerősíti, hogy az Oláh Miklóstól Révaihoz, Garanyhoz, Aranyhoz elszármazott *Nyék* helynév, mégpedig olyan, amely tulajdonosától kapta a nevet: a *Nyék* törzstől. Azonban nagy meglepetésére bukkan rá a *nyék* szóra MADÁCHNÁL, az „Isten keze, ember keze“ című költeményében: „Fent a légben délnek vándorló jőnek, | Kovályogva *nyékén* elhagyott fészkeknek.“ (Madách: ÖM.² I, 76.) TOLNAI kijelenti, hogy nem tudja, mi lehet ez a *nyék*. SZ. K. jegyzete szerint: „Alkalmasint a *környék* szóból.“

PUTNOKY IMRE 1916-ban (MNY. XII, 336—7) BAKSAY SÁNDORNÁL vette észre a *nyék*-et. BAKSAYNAK „A fejetlen szobor“ című Görgeyről szóló 1893. május 21. keletű költeményében olvasható: „Te madárka! repülj | A hatvani rétig, | Tápió sömlyéktől | Isaszeghi *nyéktől* | A váci vidékig.“ PUTNOKY szerint BAKSAY bizonyára 'erdő' jelentésben használja a szót, mivel az isaszegi csata nagy részt erdőben folyt le. „Az erdő és *vadaskert* szók közt jelentéstani szempontból nincs nagy különbség, s így Baksay *nyék*-jének forrását Aranynál kereshetjük“ — teszi hozzá PUTNOKY.

Valószínűleg túlságos terjengősnek feltűnő módon adtam elő, amit a *nyék*-ről írtak, de ezzel is éreztetni akartam a körülötte levő bizonytalanságot. — Valóban elég sokat foglalkoztak a *nyék* közszóval: nyelvészek és nyelvkedvelők köréből ismételten jelentek meg róla közlemények, megjegyzések. Azonban szinte mindegyiknél ott kísért a kétség, hogy az „adatok“

nem kitalálások, ráfogások-e. — Így LEHR ALBERT roppant anyagismerete — mint rendesen — itt is elbámít bennünket, de egy kis gyanakvást is ébreszt, hogy nincs-e mögötte némi egyéni lelemény vagy hozzápótlás.

2. A *nyék*: *Nyék* kérdés 1930-ban kerül újra napirendre, amikor NÉMETH GYULA „A honfoglaló magyarság kialakulása” című több tekintetben korszakalkotó művében törzsneveink magyarázata során foglalkozik vele (i. m. 221, 225—6, 241—5, 272—3). NÉMETH a Konstantinosnál levő *νέκη* formát bizánci görög ejtéssel *Neki*-nek olvassa el (221), s — amiben SZABÓ KÁROLY kezdeményezéséhez csatlakozik — *Nyék* helyneveinkkel egyeztetni (229, 241). Szerinte: „E név, mint szókezdő *ny*-je is mutatja, nem török, hanem finnugor eredetű szó, a magyarban mint köz-szó is él, s e köz-szónak törzsnevi használat a törökös szervezetű népek törzsnevadási törvényeiből megfeythető.”

NÉMETH az imént ismertettük közszói adatok közül az Oláh Miklós-félét, a Nyr.-feleletekbelieket, a Jánosi Gusztávnál előfordulót és a LEHR-től közölteket tartja olyannak, hogy építeni lehet rájuk (242—4). A Baksay-félékhez jegyzetben közli az én hozzászólásomat: „A Baksaynál előforduló *nyék* lehet baranyamegyei elem a költő gyermekkori nyelvéből, de lehet az is, hogy későbbi életszakában a kiskunsági nyelvből szedte fel, s így megfelelhet Lehr idézett kiskunmajsai adatának.” (243.) NÉMETH szerint nem bizonyos — ha valószínű is —, hogy Oláh Miklós—Arany hatás jelentkezik Baksaynál.

NÉMETH a közszói adatokból ilyen jelentéseket von ki: 'vadaskert; sövénnyel, árokkal bekerített hely; árok, korlát; erdő, berek'. Zárójelben hozzát teszi: „E jelentések közül egyik vagy másik lehet téves, de hogy mind az lenne, az valószínűtlen.”

Majd így folytatja NÉMETH: „A *gyepű* 'határvédő akadály' szónak egy jelentésbeli rokona áll tehát előttünk, s a *Nyék* törzsneve a honfoglalás előtti magyar határvédelemnek, a gyeprürendszer egy fajának emléke, azaz egy olyan törzs neve, melyre a határ — hogy úgy mondjam —, a »nyékek« védelme volt bízva.” (244.) Hozzát teszi, hogy a törzs ilyenféle rendeltetésében az előtte felsorolt kabar törzsszel osztozott, s nevének nem 'ör' a jelentése, hanem 'örhely', illetőleg 'árok, korlát, erdő', mégpedig úgy, hogy az a *Nyék-népe* kifejezésből vonódott el. — Művének utóbb eső részében (272—3) a magyar törzsrendszer tagozódásával kapcsolatban azt írja, hogy a Konstantinos felsorolása szerinti „első két törzs, a *Kabar* és a *Nyék* határvédő, elölharcoló törzsek, a törzsrendszer első csoportját alkotják, de rangban egyáltalában nem első a törzsek közt. — E két védőtörzs után következik a főtörzs, a névadó törzs, a *Megyer*.”

NÉMETH (225) hivatkozik arra, amit „Régi személynéveink jelentés-tana” című dolgozatom legvégén (MNY. XVIII, 100) mondom: „Feltűnő, hogy a honfoglaláskori törzsek nevei nálunk nem váltak személynévekké, mint a törököknél, ahol pl. a ragadozó madárnevek aligha mások, mint a törzs-totemről vett törzsnevek egyes személyre való alkalmazásai.” — Ezzel szemben NÉMETH úgy gondolja, hogy mégis találni törzsnevi eredetű magyar személynéveket: „1165-ben, a nyéki várnépek kiváltságlevelében (*Nyék*, Csallóköz) van egy *Nichw* = *Nyék* nevű ember (és egy *Nichw* [?]). — 1231-ben találunk egy *Necku* (*Nyék*) személynévet. A XII. század végén szerepel egy *Tarján*, 1138/1329-ben *Keseudi*, 1211-ben három *Kesző*. Ez — legalább is részint — azért van, hogy akkor, mikor a magyar neveket már nagyobb mennyiségben kezdik feljegyezni, a magyar törzsek nevei nem éltek.” (225—6.)

3. Megítélésem szerint őstörténetünk több — a gyökereket érintő — kérdésének felderítése szempontjából igen fontos, hogy a *Nyék* törzsnévnek NÉMETH-féle etimológiáját megerősítsük, kibővítsük, esetleg egyik-másik pontján helyreigazítsuk.

Elsősorban a *nyék*-nek mint magyar közszónak a megvoltát és ezzel összefüggésben a jelentését kell határozottabban hitelesítenünk.

Az 1165. évi oklevéladatra, amit NÉMETH a *Nyék* törzsnév személynévi alkalmazásának egyik példaként hoz fel, — azt hiszem — sikerült újabban olyan megfejtést találnom, ami világosan vallja, hogy valóban volt a korai magyar régiségben egy 'sövény, kerítés, gyeptű'-féle jelentésű közszó, s ezen az alapon a többi adatok hitelességének a kérdése szintén kedvezően dönthető el.

Az 1165-i oklevélben III. István király a pozsonyi várnak huszonkét „suburbanus“-át, várszolgáját a vár előkelői: jobbágysai közé emeli, illetőleg Szent István fiaivá, szabadjaivá teszi (ÓMOLv. 45—6). Közöttük van *Nichw*, majd alább „*Fonfol. Nichuu. arichdi*“.

Az idézett személynevek közül a *Fonfol* olv. *Fonsol* vagy *Foncsol* a *fon* igehez tartozó *fons-* vagy *foncs-* igei alapszóból való *-l* képzős névszói alakulat lehet, vagyis olyanféle, mint a *fon*-ból a *fonal*, mégpedig valami 'fonogató' vagy 'fonogatás, fonat' jelentéssel. Összefügg vele a későbbi *fancsal* 'ravasz, kaján, álnok (pl. ördög)' szó. Az utóbbival „*Fon*“ című cikkemben foglalkoztam (NyK. XLVIII, 282). Akkor tartózkodó állást foglaltam el, hogy a XI—XII. századi adatokban jelentkező *Fanzal*, *Fonsol*, *Fonchol* személyneveket (vö. MELICH, SzLJövsz. I/2, 168; I. még ÁrpÜJOkm. XI, 135), illetőleg az ezekkel összefüggő különböző vidékeken előforduló *Fancsal* helyneveket a *fon* családjába vonjuk-e (i. h. 282). Most már úgy látom, felesleges kételkednünk abban, hogy bennük a *fons-* vagy *foncs-* ige származékai-val van dolgunk. Olyan természetű nevek ezek, mint aminő a Képes Krónikában a kerlési ütközet előzményeiben szerepeltetett újvári: szamosújvári „speculator“ *Fanciska* neve (ScriptRer. I, 366), ami némi helyesbítéssel valószínűleg a. m. az egyebek közt ugocsaí és bihari helynevekben jelentkező *Fancsika*: a *fon* igenévszóból való *foncsika* származék (vö. PAIS, Fon: i. h. 278).

Az *arichdi* név olvasása *arikdi*, és így nem más, mint török eredetű *áro*k szavunknak — esetleg török *aryq* formára visszamenő — *árik* változatából való *-di* képzős kicsinyítő.

Mind e két várszolgának neve foglalkozásával függött össze. T. i. a pozsonyi vár védelmi műveinek, sövényeinek vagy árkaínak a létesítése vagy rendben tartása körül volt hivatásuk. A gyeptű-sövényekre és árkokra nézve egyebek között vö. TAGÁNYI, Gyeptű és gyeptűelve: MNy. IX, 261—2, 255—6.

Közéjük illeszkednek a *Nichw* és *Nichuu* személynevek. Olvasásuk bizonyára *Nyiküü/ü* vagy esetleg *Nyikü*. Ha *Nyiküü* a hangalak; akkor a név a *nyék* vagy *nyék* *i*-zö vagy *ü*-zö változatából alakított *-üü*: *-ö* képzős kicsinyítő, amelynek valami 'kerítés'-féle lehetett a jelentése. Tehát ezek megint a vár körüli teendőjük után viselték a nevüket. — Ezek szerint egyáltalában nem biztos, hogy a Pozsony környéki két *Nyék* hely a *Nyék* törzsnévből eredt. Lehetek azok akár a pozsonyi védelmi rendszer tartozékainak a megjelölői, akár ilyen nevű személyek telepei, birtokai. — Érdekes különben, hogy az 1165-i oklevél eredetije Nyéki Végh Miklós levelesládájából való. Így gondolhatunk arra, hogy a *Vég* családnév itt és egyebütt is az országvédelem kifejezőkészletéből származik (vö. TAGÁNYI: MNy. IX, 265—6).

Egy 1231-i oklevél szerint „Benke de Barsunus“ az Urias vagy Uros pannonhalmi apáttól kapott „vineam in Nylka Socrou“ eladta „cuidam serviciali ecclesie nomine Necku de villa Torian“; Necku személynév még egyszer (PRT. I, 706 és ÁrpÚjOkm. I, 291; az én közlésemből hivatkozik rá NÉMETH). Az oklevélben előforduló helyek közül Barsunus a. m. Bársonyos Veszprém északkeleti zugában (CSÁNKI III, 220); Torian a. m. Tarján Győr megyében Győrszentmárton mellett délkeletre (i. h. 561); Nylka Socrou a. m. Nyalka Győrszentmárton mellett keletre (i. h. 553), nevének második része Sokoró (vö. PAIS, Sukoró és Homorog: MNy. XIV, 21). — Az oklevél említette Necku olv. Nyékü személy ismét nem törzsnevet visel, hanem bizonyára foglalkozásának a nevét, mint pl. 1199-ben Suchuroū a. m. sukoró szőlőmunkás Veszprém és Zala határterületén és 1240-ben ugyancsak Sucoro Herdeu a. m. erdő-vel együtt, bakonyi erdőőr (PAIS: i. h. 22 és MNy. XVIII, 98). Az ő személyéhez, nem pedig a törzshöz kapcsolódik az 1478, 1488: Nyek, ma Nyék puszta Bársonyos mellett délre (CSÁNKI III, 244). Ennél a Veszprém és Győr megye határvidékén felmerülő Nyék személynél és helynél azonban aligha gondolhatunk a nyék-re mint az országvédelmi berendezés alkotó elemére, hanem valószínűleg valami gazdasági életbeli létesítményre: kertfélére vonatkozhatott a nyék szó, amint pl. ekként van az 1243/1354: „vallem Sceuleuskerth dictam“ vagy 1398/1466: „loco Kertheszewlew“, továbbá 1312: „pomerium quod wlgō dicitur gemulchkerth“ (Oklsz.) esetében. Ugyancsak ekként van a vadkert-tel kapcsolatban is. A vadkert ugyanis — amint más alkalommal kimutatom — nem 'vadaskert' volt eredetileg, hanem 'erdőkert, erdőbeli, erdei kert'. Ezt tanúsítják 1358/1489: „Quoddam pomerium wlgō Wadkerth dictum“ és 1361: „Iuxta quoddam pomerium wlgariter Wodkerth dictum“, az utóbbi a Veszprém megyei Hantával kapcsolatban (Oklsz.).

Itt jegyzem meg, hogy az előadottak alapján a Mátyás király vadaskertjére vonatkozó Oláh Miklós-féle adatbeli Nyék-et közszói eredetűnek tartom. Ez esetben a nyék a hely körülkerített voltát jellemezte — annak idején. T. i. a megjelölés jóval Mátyás kora előtt történt, mivel bizonyára ezzel a „vadaskert“-tel függ össze az a helység, amely 1389-ben mint „Nyek villa“ jelenik meg, s említve van 1425-, 1449-, 1472-ben (CSÁNKI I, 14).

Közvetlenül közszóból válhatott már újabban földrajzinévvé a Bihar megyei Furtához tartozó, azaz Berettyóújfalu és Komádi vidékén megjelenő Nyékhát puszta neve (Hnt. 1903., 1913.). — GYÖRFFY ISTVÁN (Népelet-Ethn. I—II. [XXXIV—XXXV], 100—2) kimutatta, hogy HERMAN OTTÓ magyarázata, amelyben az alföldi pásztorépitmények szárnnyék nevében a nyék szót kereste, tévedés, mivel ő megállapította, hogy a szóban forgó nagykunsági, de még szélesebb alföldi tájakon sem tudnak semmit a nyék-ről, sőt azt is kiderítette, hogy a HERMAN OTTÓ-féle adat szolgáltatója úgy találta ki a nyék-et. — A bihari Nyékhát azonban mégis arra vall, hogy valamikor azokon az országrészekén is élt a nyék közszó.

Ezek után fenntartom, sőt határozottabban kinyilvánítom azt a véleményemet, hogy XII—XIII. századi személynéveink között nem voltak törzsnevi eredetűek, mivel a törzsnevek már kikoptak ezeknek a nemzedékeknek az emlékezetéből. Amennyiben mégis akad ekkori személynéveink sorában olyan, amit egyik-másik törzsneveünkkel lehet összevetni, a hasonlóság vagy egyezés másképp magyarázandó.

Tehát volt egy törzsnevünk, amelyet Konstantinos idejében *Nēki* ~ *Nēki* vagy *Nyēki* ~ *Nyēki*, illetőleg *i*-zō vagy *i*-zō nyelvjárásban *Niki* ~ *Niki* vagy *Nyiki* ~ *Nyiki* formában ejtettek, a szövégen valószínűleg nemcsak *i*-vel, hanem *ü*-zō nyelvjárásban *ü*-vel is. A törzsnév egy akkor értett 'kerítés, sövény' jelentésű magyar közszóval volt azonos.

Természetesen jó volna nem egyszerűen kijelenteni, hogy ez a közszo, illetőleg törzsnév finnugor eredetű, hanem illenék rámutatni finnugorságbeli rokonságára is. Keresgéltem is megfelelők, etimológiai kapcsolatok után. Találtam is megítélésem szerint számba vehető finnugor elemeket, azonban ez irányú leleményeimet más alkalommal ismertetem.

NÉMETH GYULA — tudjuk — a *Nyék* és a *Megyër* törzsneveken kívül a többi mind a törökből magyarázza. A NÉMETH-féle megfejtésekkel valószínűleg nincs kimondva az utolsó szó törzsneveink dolgában. Azonban nem túlságosan valószínű, hogy az említetteken kívül valamelyikük finnugor eredetű volna. Még esetleg a *Kér*-re vonatkozólag merülhet fel finnugorból való származtatás lehetősége.

II.

Ezek után áttérek előadásomnak arra a felére, amelyiket a címnek így megfogalmazott része mögött értettem: „és ami körülötte l e h e t e t t”.

Amit ezen a szeren-soron először jelzek, nekem úgy tetszik, hogy — nevezük így — az alapmagyarság két törzsű és ezzel összefüggésben két elemű volt. — Arról óhajtanék most már képzelődni, hogy egy ilyen két eleműnek feltett alapmagyarság a finnugor népek és nyelvek közösségébe miképen illeszthető be.

Azzal a nézettel szemben, amely a magyarságot a finnugorság keleti szárnyán: a vogulok-osztjások után helyezi el, én azt hiszem, hogy a nyilván nem láncolatosan, hanem csoportosan összefüggő finnugor együttesben a magyarság úgy helyezkedett el, hogy egyfelől a vogul-osztják fajta, másfelől a zürjén-votják fajta elemmel volt kapcsolatban. — Hasonlóan vélekedtem tizenöt esztendővel ezelőtt, és így is nyilatkoztam 1938. nyarán tartott előadásaimban. Számoltam t. i. már akkor azokkal a nem csekély számú és egyáltalában nem lényegtelen jelekkel, amelyek a magyar nyelvből a zürjén-votják nyelv felé látszanak vezetni. — ZSIRAI MIKLÓS „Finnugor rokonságunk” című nagyszabású művének „Az ugor együttélés kora” című fejezetében (147–8) megjegyzi, hogy a később magyarrá fejlődő ugor részek tán a permiekkal is fenntartottak valamelyes érintkezést, de hozzáteszi, hogy ezek a kérdések tüzetesebb vizsgálatot kívánnának és érdemelnének. — A magyar-permi összefüggéseket illető nézetemben megerősítettek azok az észrevételek, amelyeket BÁRCZI GÉZA a Magyarságtudományi Intézet kiadta „A magyarság őstörténete” című gyűjtélkes mű igen termékeny megbeszélése során tett a magyarságnak a finnugorság „obi-ugor” és „permi” elemeihez való viszonyára nézve (MNy. XXXIX, 286–8). BÁRCZI a magyar nyelvnek a mindkét oldal felé jelentkező rokon mozzanatait azzal magyarázza, hogy az ugarságnak legnyugatibb ágát képező magyarság még sokáig közvetlen, bár laza kapcsolatban maradt a fiin-permi ág legkeletibb szárnyával. — Nagyon megszívlelni valónak láttam továbbá BÁRCZINAK a tavalyi közgyűlésen tartott elnöki előadásában megpendített azon gondolatát, hogy a finnugor szókezdő *p*-nek és *t*-nek a magyarban mutatkozó *b*-vé és *d*-vé zöngésülése összefügg a

permi nyelvekben közismert zöngésüléssel, s így még az ugor-permi kapcsolatot idejébe tehető, illetőleg a többi lényeges permi-magyar egyezésekkel együtt egy olyan magyar-ugor nyelvjárás képébe illeszkednék bele, mely a finnugor együttélés utolsó vagy az ugor különválás legkezdeti szakaszában az ugarság leendő magyar ágának legnyugatibb karéjába volna helyezhető (MNY. XLIII, 83).

En — mint említettem — eredetibb csoportos elhelyezkedést teszek fel. Ebből az elhelyezkedésből úgy mozdulhatott ki erőszak következtében vagy önkéntesen az együttesnek egy része, hogy — mondjuk — csuklósan elfordulva, a Volga-könyök és az Urál hegység között húzódó területnek talán az Urálhoz közelebb eső valamelyik tájékaról délkeleti irányban az Urál délibb vidékei felé, esetleg be a hegységbe vagy túl a hegységen kanyarodott. Az elkanyarodott rész alsó, déli szárnya „permies” vagyis zürjén-votják jellegű elemekből állott, a felső, északibb rész pedig „ugoros” vagyis vogul-osztják jellegű elemekből, sőt ez az „ugoros” elem északon jóideig az elfordulás csuklóján át összeköttetésben maradt az obi-ugorok őseivel.

Két nyelvjárás keletkezett, s ezekből — természetesen egyéb okok közrehatása következtében is — két törzs alakult. Az obi-ugorok őseivel érintkező északi „ugoros” elem az elő-ugoroknak közös saját nevén nevezte magát, vagyis olyan néven, amelyet egyrészt az obi-ugorok *mańši*, *mańsi*, *meńďši* neve, másrészt az első elemében ezzel egyeztethető magyar népnév származtatott tovább. Illetőleg a *mańši*-féle nevet úgy módosította, hogy a szerintem — mint ZSIRAI MIKLÓS (i. m. 101–2, 160) szerint is — finnugor; tővégi magánhangzóval ejtett **erü ~ *irü* formájú és ’ember, férfi’ jelentésű szóval toldotta meg. Bár az is lehetséges, hogy a kételemű forma volt az eredetibb és belőle vonódott el az „obi-ugorság” körében a *mańši*-féle. A délibb „permies” elemből vált törzsnek a neve *Nyék* lett.

A két nyelvjárás még Urál táji helyzetében hatott egymásra, és ennek az egymásra hatásnak bizonyos mozzanatokra vonatkozólag kiegyenlítődés lett a következménye. Itt terjedhetett a *ŋk ~ ŋg*, *nt ~ nd*, *mt ~ md*, *mp ~ mb* nasalisos mássalhangzó kapcsolatoknak a zürjén-votjákra jellemző denasalisációs folyamata a permies nyelvjárásból az ugorosba. Az osztják *ańžar* és vogul *ańbšar*, *ańšar*, de zürjén *vodžir* és votják *vadžer*, *važer*, *važer* a mi *agyar* vagy *acsar* (*kodik*) szavunk megfelelője (NyH.⁷ 45). A *ńtš ~ ńďž*-féle hangkapcsolatoknak permies denasalisációja szintén itt általánosulhatott, s ennek során válthatta fel a **mańši-eri*-féle alakulatbeli *ńďž*-féle hangkapcsolatot *ďž*, ami a magyarban *gy*-vel, esetleg *cs*-vel folytatódott. — Itt adhatta át a permies az ugorosnak a *-ni*-féle igenévképzőt.

ZICHY ISTVÁN „A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig” című tanulmányában beszél az ú. n. djakovai típusú gorodiscékről (40). Ezeknek a területe a feltehető finnugor őshaza vidékére jellemző csontos gorodiscék tájékával érintkezik, s nyugat felé Szent-Pétervárig, dél felé a szárátovi kormányzóságig jut el. Bizonyos — főképen kerámiai — különbségek leszámításával hasonló művelődést mutatnak, mint az ananyinói kor csontos gorodiscéi, s részben egykorúak Ananyinóval, de részben még a nagy népvándorlás idejében is használták őket. A déli gorodiscse-területnek az Urálhoz közelebb eső részén elhelyezhetjük a valamivel magasabb műveltségi változatra emelkedett permies-ugoros magyarságot.

Az életföldrajzi szempontok szintén nem mondanak ellene az ú. n. „uráli” őshaza ilyen meghatározásának. — A RENÉ GROUSSET „L’empire

des steppes“ című (1939.) munkájában az eurázsiai steppeöv térképén (24—5) az erdőöv így van jelezve: az Urál folyó felső folyása mentén a bal és jobb parton, a középső folyás mentén pedig a keleti-nyugati folyószakasz fele részéig (körülbelül Orenburgig) a jobb parton föl északnak az ú. n. „fekete-föld“ határáig, amely szintén erdős és Orenburg magasságától indul ki. — Arra nézve homályban vagyunk, — talán el lehetne érni, hogy ne legyünk, — mennyire felelhettek meg e vidékek növény- és állatföldrajzi feltételei azoknak az igényeknek, amelyeket az akkori magyarság a természettel szemben támasztott. Ahogy pl. a mai haza területén megszállt, sőt megtelepedett magyarság hosszú ideig nem ment be a bükkösökbe, hasonlóképp Urál vidéki tartózkodásának idején is vonzódhatott bizonyos természeti viszonyok közé, illetőleg kerülhetett másokat.

Mindenesetre tüzetesen át kellene vizsgálni ennek a tájéknak a földrajzi-név-anyagát. Hátha megtalálnók benne a magyarság egykori itt éltének nyomait. De amikor ezt tennők, számolnunk kellene azzal, hogy a magyarság egyes részei később is megfordulhattak itt, vagy visszajuthattak ide, amikor a Kaukázus—Fekete-tenger tájékát el kellett hagyniok.

Egy alig kétséges: a Déli- vagy Erdős-Urál, amely — BULLA BÉLA és MENDŐL TIBOR felvilágosítása szerint — olyan jellegű, mint a mi Dunántúli-Középhegységünk vidékei, közlekedési akadály alig lehetett, mégha életföldrajzi viszonyai: erdő és ligetes steppe, nem feleltek is meg némely nép megszállási vagy települési igényeinek, hajlamainak. Urál vidéki elődeink az Ufa, Urál és Tobol forrásvidékein át nehézség nélkül közlekedhettek, érintkezhettek a túlsó vidékek népségeivel, oly mértékben, hogy egymás életalakulását, műveltségi fejlődését kölcsönösen befolyásolhatták.

A jelek arra mutatnak, hogy odaát korán és hosszú időn át török népek éltek. Ezekből, akik bizonyára lóismerők és lóhasználók voltak, kaphatták a lovat nevével együtt, sőt közvetíthették mindkettőt a vogul-osztjakok elődeinek, akikkel — mint mondtuk — összeköttetésben voltak. A lónak és nevének ez a közvetítése egyébként akkor történhetett, amikor a finnugorság többi része a permiekkal együtt elszakadt a vogul-osztjakok őseitől, minthogy csak így korlátozódhatik az állat *ló*-féle neve az ugor együttesség körére. Jó volna tisztázni — tudomásom szerint nincs tisztázva — az ugarság *ló*-féle szavának a török *ulay*-hoz való viszonyát.

Az igen valószínűnek tekinthető Urál vidéki magyar-török érintkezésből, összeköttetésből valószínűleg származott bizonyos — nem okvetlenül teljes — mértékű átvétele életformának, társadalmi és politikai szervezetnek, és mindezek természetes velejárójaként létrejöhetett lényeges nyelvkészletgyarapodás is, vagyis bekövetkezhetett elég jelentékeny fokú etnikum-változás, de hogy mindezt fajkeveredés, sőt éppenséggel faji összeolvadás kísérte, arra a kérdésre akár igennel, akár nemmel hiába erőlködünk válaszolni.

Talán fölvetethetjük azt a lehetőséget, hogy a magyarság Urál vidéki életviszonyainak és a törökséggel való itteni kapcsolatainak egyik eredménye és emléke a *Nyék* törzsnév. Azaz én NÉMETH GYULÁtól eltérően azt hiszem, hogy a *Nyék* jóval a honfoglalás előtti időkben keletkezett és elnevezett alakulat. Azt sem gondolom, hogy a *Nyék* határvédő törzs volt, olyan értelemben, hogy más törzsek vagy törzsrendszer védelmének, biztosításának a feladatát látta el. Aligha! Ő magát, a maga határait védelmezte *nyékek*: kerítések, sövények, gátak alkalmazásával. Ilyen védő vagy elhárító művek azonban csak megfelelő földrajzi vagy természeti viszonyok mellett voltak

nehézségek nélkül és célszerűen létesíthetők. főképen egyenetlen domborzatú és sűrű erdőségekkel borított tájakon. Így gondolok az Urálra. Még arra is lehet gondolni szerintem, hogy a törzsvédő *nyék*-ek készítését és alkalmazását a törököktől: a ringek, csiglak, gypük s más ilyenféle védelmi berendezések kedvelőitől tanulta meg őseink egyik része. (Vö. még NÉMETH 33.)

III.

Most azoknak a kérdéseknek a megbeszélése következne, hogy az ugor-permi elemekből összetevődött két törzsű magyarság miért, hogyan, mikor — s még mondhatnánk néhány kérdőszót — került az Urál vidékéről a mai európai Oroszország délkeleti részébe a Kaspi-tó, Kaukázus, Fekete-tenger jelölte tájakra. Azt hiszem, tudnám az erről költött történeti novellákat egyben-másban módosítani vagy kibővíteni. Megjegyzem, a „történeti novellák“ kifejezést nem rosszaló vagy cinikus értelemben használom, hanem úgy, hogy ilyen kérdéskörökben valóban szükség van történeti novellákra, amíg az igazságnak néhány szikráját ki tudjuk csiholni.

Mindennek részletes fejtegetésére ezúttal nincsen mód. Azonban a népek pontusi forgatagában hányódó magyarság sorsának egy mozzanatát mégis meg akarnám tárgyalni ez alkalommal. Egy olyan mozzanatot, amely megerősíti, hogy a magyarság csakugyan két törzsű volt történetének eme kezdő és talán középső szakaszában, de amelyet magát is éppen a kéttörzsűséggel és a *Nyék* törzsnev számbevételével tudunk talán — már amennyire lehet — kielégítően magyarázni.

A *Muagerisz* és *Gordasz* esete ez a mozzanat!

A VI. századi Malalas szerzetes krónikája származtatta ránk *Gordasz* és *Muagerisz* „hun“ királyok esetét. Történetüket MORAVCSIK GYULA „*Muagerisz király*“ című dolgozatában (MNY. XXIII, 258—71) a XI. századi „*Malalas O*“ szövegéből és Theophanesből így foglalja össze: „Ugyanabban az évben — tehát Justinianos uralkodásának első évében (527—28) — a [kimmeriai: maiotisi] Bosporos közelében lakó hunok királya, *Gordas* szövetkezett a császárral. Konstantinápolyba jött s megkeresztelkedett. A császár maga tartotta keresztvíz alá a barbár fejedelmet, gazdagon megajándékozva bocsátotta vissza hazájába, s rábízta a római birtokok és Bosporos városának őrizetét... Ugyanakkor a császár római helyőrséget és egy tribunust küldött oda, hogy azok a várost a hunok ellen megoltalmazzák és az adót behajtsák. A városban ugyanis élénk kereskedelem folyt a rómaiak és a hunok között. *Gordas* király hazatérvén a Bosporos közelében levő földjére, elmesélte testvérének a történeteket, a bizánci császár jóindulatát és ott hagyván őt hun segítséggel [Bosporosban: M. Gy.], eltávozott. A kereszténnyé lett király azután összetörette és beolvasztatta azokat az arany és ezüst bálványokat, melyeket a hunok tiszteltek. Ezeket aztán Bosporos városában becserelték bizánci pénzre. A papok azonban felbőszültek ezen, összeesküdtek a király testvérével, felkeresték *Gordast*, megölték, s helyette testvérét, *Muagerist* tették meg fejedelmükké. Minthogy pedig az összeesküvők féltek, hogy a bosporosi bizánciak *Gordas*ért bosszút fognak állni, titkon belopóztak a városba, s Dalmatios tribunust és az őrséget lemészárolták. Amikor a császár tudomást szerzett a dologról, büntető expedíciót küldött a hunok ellen. Vezetését az úgynevezett feketetengeri szorosok comesére, Ruphinos patricius fiára, Johannesre bízta, aki a feketetengeri bejáró ázsiai partján levő Hieronban székelt. A haderő

egy részét, melyben gótségedcsapatok is voltak, a Fekete-tengeren át hajók szállították, egy másik része pedig Godilas és Baduarius strategosok vezetésével Odysopolisból szárazföldi úton indult el. A hunok pedig meghallván ezt, eltűntek; Bosporos városában nyugalom lett, s a bizánciak tovább uralkodtak rajta.“ (I. h. 266—7.)

Bosporos városa a mai Kercs a Maiotis: Azóvi-tenger bejáratánál. Gordas és Muageris ennek a vidékén uralkodott: vagy Krim keleti felén, vagy — ami sokkal valószínűbb — az Azóvi- és Fekete-tengerbe torkolló Kubán folyó torkolatvidékén. Ez világos ebből a kétszer előforduló helyből: „a Bosporos közelében (lakó hunok, levő föld)“. (Vö. NÉMETH 166—7.)

MORAVCSIKKAL (i. h. 264) együtt nekem is az a véleményem, hogy az egyik „testvér“ neve bizánci feljegyzésének eredeti alakját a Theophanes megőrizte accusativusi *Μοάγερι*-ben kell keresnünk.

MORAVCSIK (i. h. 265) szerint az ilyen formában fenntartott név *Müegyeris*-nek olvasandó, s a *Megyer* törzsnévvel azonos. — NÉMETH (167) szerint, aki **Μοάγερις*-t tesz fel hiteles alaknak, a név *Mogyeri*-nek hangzott, s azonos a magyar népnévvel, amelyet a IX. századból is első szótagbeli *o* (*u*) magánhangzóval jegyzett fel egy arab forrás.

Én úgy vélem, hogy *Muagyëri* vagy *Moagyëri* következtethető ki a bizánci kútfőkből fenntartott hitelesnek tekinthető névalakból, s ezzel együtt azt is gondolom, hogy nem is valami különösen eltorzítva tükröződik benne a magyar népnévnek akkori magyar nyelvi formája. Nincs jogunk tudniillik egyszerűen tagadni egy az első szótagban kettőshangzót tartalmazó forma lehetőségét. A vogul megfelelőből és a mostani magyar alakból ugyan az első szótagbeli magánhangzó eredetibb rövidségére következtethetünk, azonban ez esetben is a rövid hosszúvá válhatott, majd a hosszú felbomolhatott kettőshangzóvá, ami azután megint hosszúnak és ezen át rövidnek adhatott helyet. Abban sem látnék lehetetlenséget, hogy a *Muagyëri* forma *ua* kettőshangzója a vogul *mañši*, *mañsi*, *meñđši* megfelelőkben jelentkező nasalis *ñ* elemmel függ össze: ez nyújtotta meg az előtte levő magánhangzót, s azután tűnt el. Az *ñk* ~ *ñg*, *ñt* ~ *ñd*, *ñm* ~ *ñd*, *ñp* ~ *mb* nasalisos hangkapcsolatot tartalmazó nyelvelemekben a nasalis előtt álló magánhangzónyúlást tapasztalunk az osztjákban (vö. NyH.⁷ 39—42), sőt némelykor a vogulban, pl. *had*, *eb* szavaink megfelelőinél vagy a 'csillag' jelentésű osztják *kös*, *χüs* ~ vogul *kōñš*, *χös* ~ magyar *húgy* esetében (NyH.⁷ 141). Így magyarázható talán a finnugorságból való *langyos* és *lággy* elemek (NyH.⁷ 45) alakviszonya.

NÉMETH (167) szerint: „E [*»Mogyeri«*] királyban nem lehet a magyarság névadó ősét látnunk, márcsak azért sem, mert a magyar népnév, illetőleg e név alaprésze még a magyar-vogul-osztják ősi közösség korába megy vissza. De nem keletkezhett a magyar népnév e király nevéből azért sem, mert a régi [!] törökségben — s a magyarság ez időben török műveltségű — nem keletkezett népnév személynévből. Ellenben azt láttuk, hogy gyakran lesz a népnévből személynév, s különösen gyakran használják a népneveket személynévül a fejedelmi család tagjai. Ilyen személynévvel van itt is dolgunk: *Mogyeri* a magyar nép fejedelme, esetleg egy olyan törzs-szövetség fejedelme, melybe a *Magyar* törzs is bele tartozott.“

NÉMETH GYULA szerint mintha magyar név volna „*Mogyeri*“ testvérének a neve is: *Γορδᾶς*. Ezt a nevet ő *Ogurda*-nak „olvassa“, és az *ogur* népnévből magyarázza úgy, hogy megkérdőjelezett és „nem lehetetlen“-nek minősített magyar *-da* becéző képző járult hozzá. Arra gondol, hogy az *ogur*-

bolgárok 570. körül a Volga torkolata vidékén, a folyó jobb partján laktak: tehát lehetséges négy évtizeddel korábban valami magyar—ogur-bolgár kapcsolatot, de lehet NÉMETH nézete szerint, hogy az *ogur* a. m. 'tözs, nép' szó más bolgár nép nevéből lett „*Mogyeri*“ testvérének a nevévé. (I. m. 167—71.)

Ezt a magyarázatot már NÉMETH könyve készültének idején és később még kevésbé találtam megnyugtatónak. Újabban pedig az én tölem is jelzett (annak idején NÉMETHtel is közölt) nehézségek kifejtésével BÁRCZI GÉZA imént idézett ismertetésében (MNY. XXXIX, 290—1) a NÉMETH-féle *Ogurda* magyarázatot elfogadhatatlannak nyilvánítja. Ebben egy véleményen vagyok vele, azonban azt korántsem vallo, amit ő (uo.): hogy a VI. századi „*Mogyeri*“ fejedelemről és ennek valamint *Gorda*-nak a magyarsággal való kapcsolatáról le kell mondanunk. Szerintem ugyanis igenis lehet, sőt valószínű, — és így nyilatkoztam már tizenöt év előtti előadásomban is, — hogy amint *Muagyert* az egyik, úgy a testvérének feltüntetett királyt is a másik „magyar“ törzsnek a nevével jelölték meg. A *Γορδᾶς* olv. *Gordasz* formából a -s végzetet görögösítésnek tekinthetjük. Az így kapott *Gorda* alakban pedig a magyar *Nyék* törzsnevének a német *Garten*, tulajdonképen a. m. 'kerítés, kerített hely' szó gót 'sövény, kert, istálló' jelentésű *garda* megfelelőjével való lefordítását kereshetjük. T. i. ebben a korban, sőt még jóval később is (az idézett szövegből is látjuk), a Krím félszigeten laktak gótok, s ezek a közelükben élő török és egyéb nyelvű népek viszonyaival, mint pl. egyes törzsnevek értelmével is, tisztában lehettek, és ilyen irányú ismereteiket a környékbéli bizánci telepek lakóinak és ezeken keresztül a másutt élő bizánci görögségnek is közvetíthették. A magyarság egyébként itt került először érintkezésbe germánokkal, a kimmeriai Bosporos környékén lakó tetraxita gótokkal, — írja NÉMETH (174) is.

Tehát a *Muagerisz*-re és *Gordasz*-ra vonatkozó adatok ilyen magyarázata alapján a VI. század első évtizedeiben a Maiotis: Azóvi-tenger vidékén számolhatunk egy két törzsből álló „magyar“ népalakulattal, amelyet bizonyos körülményeknél vagy megjelenésének némely vonásainál fogva mint „hun“-t jelölnek meg.

Muagyéri és *Nyék*: *Gorda*: e finnugor etnikumú, vagy legalább alapjában finnugor nyelvű törzsek vagy népek hányódhattak a népeknek a Fekete-tenger, a Kaukázus, a Kaspi-tó, és az Urál között forrongó örvényében, amelyben annyi és annyi népelem merült el nyomtalanul. Itt kezdődik a csodák sorozata, amelyek a magyar etnikum megbonthatatlan rugalmasságát, megsemmisíthetetlen életrealitását igazolják. Sőt nemcsak fennmaradt a finnugor származású, gyökerében finnugor nyelven beszélő népelem, hanem ritka vonzóerővel kötött magához a környezetében levő, általában török etnikumú és török nyelvű, de egyébként meglehetősen különneű népelemek közül újabb és újabb csoportokat. A csatlakozások mozzanatainak ideje felől homályban vagyunk. Az látszik valószínűnek, hogy a nyolcszázas évek elején, amikor a Don tájéki — később: a század nyolevanes éveiben akkori fővezérük után *Lëvedi*-nek nevezett — területre való átköltözést tehetjük, történetileg valami lényegesebb fordulat, mégpedig valószínűleg olyan természetű, hogy a szorosabb értelemben vett magyar népelem és a hozzá csatlakozó török törzsek lazítottak azokon a politikai kötelékeken, amelyek a kazár birodalomhoz fűzték őket. Ekkoriban terjedhetett ki a mañsi elemet folytató ugoros *Mogyéri* vagy *Mugyeri*, esetleg *Mëgyéri* törzs neve a többi törzsről is, és lett — egyelőre talán a *türk*, a *szavart* mellett — a szerves összeolvadás útján egyre jobban előrehaladó alakulat jelölőjévé.

Én azt hiszem, *Mogyëri*, illetőleg *Mugyëri* vagy *Mëgyëri* a Lëvedi törzse volt, *Nyéki* pedig az Álmos—Árpádé. *Mogyëri* volt korábban a főtörzs, amely akkor a fővezéren kívül a törzsszövetségnek, népnek a nevet adta. Amikor Árpád fejedelemmé lett, a *Nyék* vált a főtörzssé, és ezért foglalja el a tulajdonképeni magyar törzsek felsorolásában az első helyet, nem pedig határvédelmi szerepénél fogva. A két törzs rangcseréjével azonban nem járt együtt a nép nevének a megváltozása: továbbra is *Mogyëri*-nek hívta magát.

IV.

Egyes nyelvtudósaink, köztük GOMBOCZ ZOLTÁN is, hajlanak arra, hogy némely ősmagyar és ehhez csatlakozóan némely még későbbi, sőt mai nyelvi változatokat közös ősmagyar alapformára vezessenek vissza. Ezt a felfogást úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy volt egy ősmagyar „köznyelv“, és ebből differenciálódás útján jöttek létre a későbbi nyelvjárások. Az ősmagyar nyelvi egység feltevését elvileg is valószínűtlennek kell tartanunk. Valószínűtlennek kell tartanunk, hogy őseink a honfoglalás előtt századokkal pl. egységesen *szimë* vagy *szëmë* hangalakban mondták a mai *szëm* ~ *szöm* szót. A honfoglalás idejében és kétségtelenül azt megelőzőleg is törzsekben, mégpedig nyilván különböző nyelvi meg etnikai eredetű törzsekben élt a magyarság. És az ilyen törzsi különállásnak természetes velejárói voltak bizonyos mértékű nyelvjárási eltérések.

Ha a *Mogyëri* valóban Lëvedi törzse, a *Nyéki* pedig valóban Árpádé, akkor a két törzs között nyelvjárási különbségeket tudunk kimutatni. A nyelvjárási eltérések Lëvedi meg az Árpád fia Liüntik nevében jelentkeznek. A fővezérnek, valamint az 1138/1329-i dömösi összeírás egyik szolgájának ugyancsak Lëvedi nevében *lëve* 'lesz — levő' igenévszó szerepel, *-di* képzővel megtoldva. A Liüntik-ben pedig egy *liün* 'lesz — levő' igenévszóhoz járul *-n* + *-ti* + *-k* képzőbokor. Az alapszó finnugor megfelelői: zürj. *lo-* | votj. *lu-* | cser. *li-* | f. *lie-*: potent. *liene-* | lp. S. praes. 3. *lā, lā;* | lp. N. praes. 3. *lee, le* (NyH.⁷ 151). A magyar alakok a távolabbi rokonság: a finn és a lapp formáihoz állnak közelebb. Ezekből lehet megértenünk a magyar alakok kétszótagú, illetőleg kettőshangzós voltát, valamint a többeli *v-t*, amik finnugor többeli *j*-nek lehetnek a következményei (vö. NyH.⁷ 49—50). Kora-magyar — formansok előtti — tőalakokul ezeket vehetjük fel: **lije-* ~ **leje-* ~ **live-* ~ **lève-*, mégpedig úgy, hogy a kora-magyar nyelvjárásokban az első szótagban *i* meg *ë* váltakozott, másrészt pedig a tő két magánhangzóközi *j* hangjának a helyébe, — valószínűleg hiatustöltőként lépett — *v* felelt meg. A formans nélküli alakok valamikor **liju* ~ **leju* ~ **livü* ~ **lëvü* lehettek. Mármost egy formanstalanul fejlődött **liju* vagy **liü* tő analogikus hatás révén kapta a képzőt a Liüntik esetében, a formans előtti helyzetben *e* végűnek megmaradt *lève-* többől alakult a Lëvedi. Így a két személynévben, amelyek nem nagy körülönbséggel tűnnek fel, a honfoglalás ideje körüli magyarság két nyelvjárásának sajátosságai őrződtek meg: egyrészt az egyik *i-ző*, a másik *ë-ző*, másrészt az egyik *j-ző*, illetőleg hiatuszó, a másik *v-ző*. A XI. század közepe táján élő Árpád herceg Lëventa vagy Lëvente neve a Lëvedi-féle nyelvjárási formát mutatja. Ilyen nyelvjárástípusból került ki a dömösi összeírás szolgájának Lëvedi neve, hasonlóképen az ugyanezen összeírásban említett Leue liber neve, amelynek mint *-é > -ë ~ -e* képzős alakulatnak az olvasása Lëvé vagy esetleg már Lëvë ~ Lëve a. m. levő. A későbbi nyelvfejlődés során az *ë-ző* változat jelentkezik részint

v-vel: *lëvő* jelenidejű melléknévi igenév, *lëvék* elbeszélő múlt, részint az eredeti *j*-ző forma folytatásaként *v* nélkül *lëend* jövő idő, *lën* a. m. *lön* elbeszélő múlt egyes 3. sz. A *Liüntik*-beli *i*-zés nyomaival az ú. n. *i*-ző nyelvjáráások *liszek, lissz, liszen; ligy, ligyen* (így Sylvester: CorpGramm. 69—71) formáiban találkozhatunk. (Vö. PAIS: MNY. XVII, 159—60, XXIX, 42, XXXIX, 322—3, NyK. LII, 291—4 a *Λεβεδίαιος: Λιοβήτινα* viszonyról, illetőleg a korai, még a tulajdonképeni nyíltabbá válás előtt megtörtént *i* > *ë* változásról LOSONCZI: Szent István-Emlék II, 593 és BÁRCZI: MNY. XLIII, 84.)

Ezek szerint tehát a *Lëvedi* törzse: az az ugoros elem, amely eredetileg a **manši-eri* féle alakulattal összefüggő *Mogyëri* vagy *Mugyëri* nevet viselte, *ë*-ző, illetőleg nyíltabb vokalizmusú nyelvjáráson beszélt, s ebben — amennyire egyelőre nem tüzetes széttekintéssel látni vélem — az ugarsággal volt rokonságban. Ellenben Árpád törzsének: a *Nyék*-nek a nyelvjárása *i*-ző, illetőleg általában zártabb vokalizmusú volt, ami meg szerintem a permi nyelvekre látszik jellemzőnek.

PAIS DEZSÓ

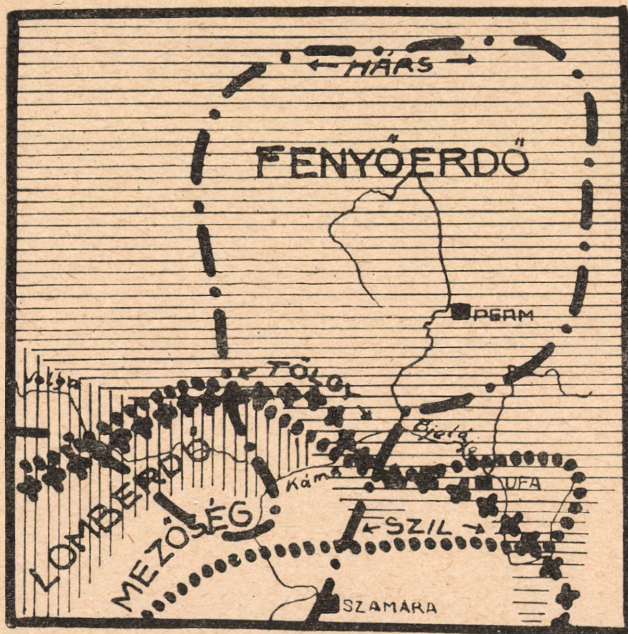
Tölgy

I. A finnugor nyelvekben — az ugor nyelvek kivételével — közös szó van a tölgyfa megnevezésére: a finn *tammi* 'tölgyfa' szó családja. Ennek a körülménynek a finnugor őstörténet szempontjából való jelentőségére már FR. KÖPPEN, a múlt századnak e kiváló orosz természettudósa felhívta a figyelmet, elsőnek ismerve föl az életföldrajzi szempontból jelentőséggel bíró szóanyagnak őstörténeti, illetőleg ősszállástörténeti szempontból való forrásértékét. A tölgyfára vonatkozó közös ősi elnevezés meglétéből KÖPPEN arra a következtetésre jutott, hogy a finnugor népek őshazája a tölgyfa elterjedési területén belül lehetett. Ebben a felfogásában az is megerősítette őt, hogy a finnugor nyelvekben közös ősi szó van a méhre és mézre is; az erdei méhnek elterjedési területe pedig nagyjában a tölgyfa tenyészterületével esik egybe. Persze az őshaza fekvésének közelebbi meghatározására ezek az adatok magukban még nem elégségesek, mert hisz a tölgyfa óriási kiterjedésű területen honos Kelet-Európában; tulajdonképp a középoroszországi vegyes lombdőnek a szil és a hárs mellett legnevezetesebb fafélesége. A vegyes lombdők övezete észak felé és az Urál hegység felé a tűlevelűek övezetébe megy át, amelyben a tölgyfa fokozatosan elmarad és elcsenevésztesedik, úgyhogy végül csak szigetszerű foltokban, cserje alakban jelentkezik, míg azután mint cserje is eltűnik. Ezért nem könnyű feladat tenyészterületének még jelenlegi határait sem megállapítani; a forgalomban levő erdészeti és növényföldrajzi térképvázlatokon nem is azonosak teljesen a tölgyfa kelet-európai tenyészterületének határvonalai. Úgy látszik, hogy egyes szerzők a tölgynek faalakban való előfordulási határvonalát jelölték meg, mások pedig cserjealakban való előfordulására voltak tekintettel. Növényföldrajzi kérdésekkel is foglalkozó botanikusok szerint leghelyesebb volna a tölgyfa tenyészterületének északi és keleti határvonalát sávval jelölni, amely sáv a cserje alakban való előfordulás területét határozná meg.

Az összefüggő lomberdő övezetéhez csatlakozó ligetes mezőségen a Szovjetunió európai részén mindenütt van tölgyfa, de található még a csernoz-

jom övezetében is; csak a fátlan füves mezőség övezetében marad el teljesen, bár északi részében a folyók mentén akad még imitt-amott magányos tölgyfa.

A tölgyfa tenyészterületének kiterjedése természetesen elsősorban klimatikus tényezőktől függ; mivel pedig Kelet-Európa klímája — klímátörténészek megállapításai szerint — néhány rövidebb ideig tartó aszályos periódust nem számítva — az utolsó 2000 év folyamán lényegesebben nem változott meg, valószínűnek látszik, hogy ebben az időszakban a tölgyfa tenyészterülete sem tolódott el nagyobb mértékben. De az időszámításunk előtti évezred másod-

Kelet európai életföldrajzi övezetek

Ezek szerint valószínű, hogy a tölgyfa tenyészterületének északi határvonala, illetőleg határsávja a finnugor őskor folyamán valamivel északabbra húzódott, mint manapság. Abból, hogy a tölgyfának közös ősi elnevezése van a finnugor nyelvek többségében, tulajdonképp csak annyi következik, hogy a finnugorság utolsó közös szállásterülete (utolsó, mert hisz azt a finnugor ősnép korábban a maga egészében is megváltoztathatta) legalább is a tölgy tenyészterületének egy részére kiterjedt. De azért a tölgyfát olyan finnugor csoportok is ismerhették, amelyeknek szállásterülete esetleg kívül esett már a tölgy tenyészterületének egykori északi határsávján. A tölgy tudniillik nemcsak erdészeti szempontból a legnagyobb jelentőségű fája a kelet európai vegyes lomberdő övezetének, hanem gazdasági szempontból is az. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy ősi neve a komiban is megvan; pedig az

dik felében bekövetkezett nagyarányú klímazordulás következtében a tölgyfa tenyészterületének egykori északi határvonala délebbre húzódott le. Ezt megelőzőleg ugyanis körülbelül egy évezreden át az évi átlagos középhőmérséklet Észak-Európában lényegesen magasabb volt, mint ma;¹ ezért valószínűnek látszik, hogy ebben a korban a tölgy tenyészterülete északi irányban messzebb terjedt, mint jelenleg. E klímaromlás korában pusztulhattak ki azok a tölgyfák, amelyek patakmedrekből ma is előkerülnek olyan északi területeken, ahol a tölgy ma csak elcsenevészsedett cserje alakjában honos.

¹ A klímának az utolsó nyolc évezred folyamán bekövetkezett változásairól tájékozódást szerezhetünk C. E. P. BROOKS klímátörténeti művéből (Climate through the ages². London, 1948.); vö. benne a csapadék és hőmérséklet változásait jelölő klímagörbéket (311, 321).

ő földjükön a tölgy faalakban már egyáltalában nem fordul elő, a természetből is csak a komik déli csoportja: a permjások ismerhetik, de ők is csupán cserjealakban. Ennek ellenére az ő közvetítésükkel — KARJALAINEN chanti szótárának adatai szerint — a tölgyfának finnugor származású komi elnevezése a chantiknál is ismeretessé vált, amennyiben a komik kereskedelmi tevékenysége révén hozzájuk is eljutott Európából hordódonga és szerszámfa alakjában a délebbi vidékek tölgyfája. — A tölgy ősi finnugor nevének a komiban való megléte a leghatározottabban tanúsítja, hogy a tölgyfa a komikhoz az udmurtok földjéről — ahol már honos — a legősibb idők óta mindig eljutott kereskedelmi cikként.

Az itt előadottak azt tanúsíthatják, hogy a gazdasági szempontból jelentőséggel bíró természeti tárgyak elnevezései tulajdonképeni előfordulásuk területén kívül is ismeretek lehetnek, amit bizony nem igen vettek tekintetbe azok a nyelvészek, akik az életföldrajzi szempontból fontos nyelvi anyag alapján próbálták meghatározni valamilyen népcsoport ősi szállásterületét.

Kezdetleges gazdasági viszonyok között élő társadalmakban a tölgyfának nemcsak fája és cserzési célokra alkalmas héja miatt volt jelentősége, hanem élelemként felhasználható termése miatt is. A tölgyfa makkja ínségeledeként még a közeli múltban is mindenütt használatban volt; az ilyen ínségeledek pedig az őskorban — különösen, amikor a földművelés még nem honosodott meg vagy nem volt általános — mindenütt rendes eledel voltak. Aligha lehet kétséges, hogy a tölgyfa pirított makkja mint „fogás” a finnugor ősök „asztalán” is szerepelt.

Amint említettük, elméletileg nem volna lehetetlen, hogy a finnugor ősök javarésze a tölgyfa tenyészterületének csupán az északi határsávján élt. Egy fanév azonban azt tanúsítja, hogy a finnugor ősök legutolsó szállásterülete a tölgyfa elterjedési területének északi határsávjától jóval délebbre helyezendő. Ez a fanév a mogyorónak ősi neve a finnugor nyelvekben (a finn *pähkinä-puu*, -pensas megfelelői), amely az ugor nyelvek és a komi kivételével minden finnugor nyelvben megvan.¹ A mogyoró tudniillik a tölgyesek rendes kísérőbokra, meg lehetőszen nagy napfényigénye miatt főleg az erdőszegélyeken található, de nincs meg azon a sávon, ahol a tölgy már csak cserjealakban honos.

Érthető, hogy az obiugor nyelvekből a tölgyfa finnugor kori nevének folytatása hiányzik, illetőleg a chantiban annak csak komi alakváltozata van meg, mert hisz az obiugor népek már hosszú századok, sőt ezredek óta olyan területeken éltek és élnek, ahol egyáltalán nincs tölgyfa és nincs vadméh (természetesen ez utóbbira vonatkozó finnugor kori szó sincs meg náluk). Mivel pedig — amint általánosan felteszik — a tölgyfának, ennek a gazdasági szempontból nagyjelentőségű erdei fának a neve a magyarból is hiányzik, arra lehetne gondolni, hogy őseink valamikor a múltban szintén huzamosabb ideig kívül éltek a tölgy elterjedési területén, és hogy erre a feltételezett tölgyfátlan szállásterületükre a tölgyfa mint szerszámfa és annak cserzési célokra használt héja még kereskedelmi úton sem jutott el. E feltevés azonban több körülménnyel ellentmondásban van. Nemcsak a tölgy tenyészterületén élő vadméhek finnugor kori neve maradt meg ugyanis nyelvünkben, hanem a szovjetunióbeli vegyes lomberdő másik nevezetesebb faféléiségének, a szilfának finnugor kori neve is. Sőt valószínűnek látszik, hogy eredetileg a jávor-

¹ Vö. N. SEBESTYÉN IRÉN, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben: NyK. LI. és LII. és FgrÉrt. VII, 85. — A következőkben „Fanevek” címen idézzük.

fának (tenyészterülete körülbelül egybeesik a szilfáéval) finnugor kori neve is megvolt nyelvünkben, és hogy ez csak azért helyettesítődött a honfoglalás után egy Kelet-Európában nem honos jávorféle szláv elnevezésével, mert alakilag egybeesett *ostor* szavunkkal (vö. Moór: MNy. XLVI, 159, XLVII, 59).

Ezek szerint semmi valószínűsége sincs annak, hogy a tölgyfa mint természeti tárgy a múltban — eredeti szállásterületükről való elköltözésük következtében — huzamosabb ideig eltűnt volna őseink látóköréből. Ha tehát *tölgy* szavunkat abból a feltevésből kiindulva akarnók megmagyarázni, hogy ez a szó semmiféle kapcsolatban sincs a tölgynek finnugor kori nevével, akkor először is arra a kérdésre kellene valaminő elfogadható feleletet adnunk, hogy ennek a gazdasági szempontból a legősibb idők óta mindig nagyjelentőségű erdei fának finnugor kori neve miért tűnt el nyelvünkéből. Ez a kérdés azonban *tölgy* szavunk eddigi magyarázóinak fejtegetéseiben még csak fel sem merült, jóllehet egyértelműen abból az előleges feltevésből indultak ki, hogy *tölgy* szavunk semmiféle kapcsolatban sincs e fának a többi finnugor nyelvekben található finnugor kori elnevezéseivel.

2. *Tölgy* szavunk középkori okleveles alakváltozatai közül leggyakrabban a *tul* és *tulg* alakok, amelyek nyilván *tül*-nek, illetőleg *tülgy*-nek olvasandók. A két alakváltozat összetartozásának megmagyarázására a nyelvészeti irodalomban két felfogás olvasható.¹ Az egyik szerint — ezt ZOLNAI GYULA (MNy. III, 281), PAIS DEZSŐ (MNy. XXX, 104) és GYÖRKE JÓZSEF (MNy. XXXVI, 38) képviselték — a *tülgy* > *tölgy* szóalak a *tül* > *töl* szóalaknak kicsinyítő képzős, illetőleg PAIS szerint gyűjtőnév képzős származéka. A BEKÉTI képviselt másik felfogás szerint pedig a *tül* alak a *tülgyfa* > *tülfa* alakból való elvonás eredményeképpen jött volna létre (MNy. XLII, 472 és Balassa-Eml. I, 20); sőt a **tülgy-herdeü* alakból is származhatott *tülherdeü* (vö. 1228/1241: *Tulherdeu* > *tülerdeü* > *tölerdö*). Alakilag mindkét magyarázat kifogástalan; valami döntő mozzanat pedig az eddigi vizsgálatok alapján — úgy látszik — egyik magyarázat érdekében sem hozható fel, bár oklevelekben először a *tulg* változattal találkozunk: 1189: *tulg*, 1211: *Tulgusfoca*; de: 1309/1342: *Tulusfoca* (OkI Sz.), ami talán nem egészen véletlen.

A *tul* és *tul* változatokon kívül középkori oklevelekben akad néhány esetben egy feltűnően különleges alakváltozat is, amelyet — mivel többször is előfordul — semmiesetre sem lehet elírással vagy íródeák-szeszéllyel magyarázni: 1268: *tuulgyfa*, 1339: *tuul* (kétszer) (OkI Sz.). Az *uu* ezekben nyilván hosszú magánhangzót jelöl; mivel pedig a régiek a magánhangzó hosszúságát nem mindig szokták az írásban jelölni, lehetnek a *tulg* és *tul* alakváltozatok között is olyanok, amelyekben az egyszerű *u* is hosszú magánhangzót jelöl. Lehetséges azonban, hogy ezeknek a hangértéke *ü* volt. KNIEZSA szerint ugyanis az *uu* a hosszú *ü* jeleként hiányzik az oklevelekből (Helyesírásunk tört. 57), bár az ÓMS.-ban a *mezuuul* alakban egyszer mindenesetre előfordul. Akármint van is ez, az idézett különleges alakváltozatokból arra lehet következtetni, hogy *tölgy* szavunk rövid többeli magánhangzója vagy egy hosszú magánhangzónak: *ü*-nak vagy *ü*-nek, vagy egy kettős magánhangzónak: *uu*-nak vagy *üü*-nek olyanféle rövidülése útján jött létre mássalhangzókapcsolat előtt, mint ahogy például *úr* szavunk előzményének továbbképzéséből *ország* szavunk

¹ A *tölgy* különféle alakváltozatainak egymással való összefüggésére harmadik, legújabb magyarázatként I. BENKŐ, A magyar *ly* hang története 27. — A SZERK.

származott. Ennek a körülménynek természetesen *tölgy* szavunk származásának megmagyarázása szempontjából alapvető jelentősége van.

A *tölgy* szó jelentése kétségtelenül mindig 'quercus; Eiche' volt. N. SEBESTYÉN IRÉN szerint azonban (Fanevek 28) *tölgy* szavunknak a régiségben 'bokor' jelentése is lett volna. Erre vonatkozólag az OklSz. 1339-i „iuxta virgultum *tuul*“ adatára hivatkozott; csak hogy ez egyszerűen a „tölgybokor mellett“ kifejezés tökéletlen, illetőleg részleges latinosításából származott, amint ez kitűnik az OklSz.-ban található 1279-i „Sub *Tulg Bukur* sunt due mete“ vagy az 1343-i „Ad unum dumum virgultorum, qui wigo *Teulgbocur* dicitur“ kifejezésekből. Hasonlóan ítélendő meg az OklSz. 1231-i „Circumdat siluam *Tulgy*“ adata is (már egy 1228/1407-i oklevélben is szerepel a *Tulherdew* összetétel), amelynek alapján N. SEBESTYÉN *tölgy* szavunkra vonatkozólag a 'quercetum' jelentést is feltehetőnek vélte. Az adatokból azonban megállapíthatjuk, hogy a *tölgy*-nek a régiségben sem volt sohasem más jelentése, mint 'quercus; Eiche'.

3. Ezek után áttérhetünk a *tölgy* szavunkra vonatkozó eddigi magyarázatok megvizsgálására.

Korábban iráni, illetőleg pontosabban aláni származásának vélték a szót. Azt a gondolatot, hogy a *tölgy* valamikép összetartozhatik a tölgyfának oszét *tüldz*, *töldzä* nevével (az utóbbi szóalak *ü*-je kétségtelenül analogikus fejlemény az oszétben), a nagy dán nyelvtudós, V. THOMSEN vetette fel (Berör. 232). Ő úgy gondolta, hogy a magyar szóalak oszét jövevényszónak volna tekintendő. Ezt az eszmét aztán átvette MUNKÁCSI és SKÖLD, de a SzófSz. már „bizonytalan, talán iráni (alán)“ származásának mondja. N. SEBESTYÉN pedig SCHMIDTNEK SKÖLD művéről (Die osset. Lehnwörter im Ung.) írott jeles kritikai fejtegetéseire hivatkozva szavunknak az említett oszét szóalakokból való származtatását, sőt az azokkal való egybevetését is hangtani okokból teljesen lehetetlennek mondja.

Nem kívánok ezúttal a származtatás elvetésének ezekkel a hangtani okaival behatóbban is foglalkozni, mert van egy olyan növényföldrajzi, illetőleg településtörténeti szempont is, amelynek figyelembevétele még határozottabban mellett tanúskodik, hogy a magyar *tölgy* szó semmiesetre sem származhatik a mai oszét szó valamilyen alán előzményéből. Az oszétek ősei tudniillik az időszámításunk kezdete körüli időkben még a mai Kirgiz-mezőségeken legeltették nyájukat, amit határozottan tanúsít a Mugadzsár vonulatának (ez az Urál hegység déli folytatásának a neve) Ptolemaeusnál található 'Alavä öqη' elnevezése. Márpedig a Kirgiz-mezőségeken tölgyfa nincs, és soha nem is volt. De a jelzett oszét szóalaknak sincs semmiféle kapcsolata az indoeurópai nyelvekben; így tehát csak idegen eredetű lehet.

Hogy nem éppen az ősmagyarból származott-e az oszét szó, azt már nem merném olyan határozottan tagadni — még hangtani okokból sem —, mint ennek a feltevésnek az ellenkezőjét. Az oszétek ősei ugyanis kétségtelenül az északi útvonalon hatoltak be Kelet-Európába, amint ezt az oszét nyelv kiváló orosz kutatója, VSZEVOLOD MILLER is gondolja (Grundr. d. iran. Phil. I. Anhang). Ez az útvonal pedig a Felső-Urál és a Szamara mentén vezetett a szamara—kujbisevi volgai átkelőhöz, ahol tudniillik a Volga már nem 4—5000, hanem csak 1600 m széles. Így tehát a Káma és a Szamara közötti ligetes mezőségeken tartózkodó ősmagyarokkal esetleg kapcsolatba juthattak az oszétek ősei, és átvehették tőlük e vidék legnevezetesebb újonnan meg-

ismert fájának, a tölgyfának a nevét. Egyébként az alán-magyar érintkezés lehetősége több mint feltevés, mert hisz azt nyelvünk ősi alán jövevényszavai is határozottan tanúsítják. De az sem lehetetlen, hogy az oszétek őseihez eredetileg az ősmagyarok közvetítésével éppúgy kereskedelmi árucikként jutott el a tölgyfa, amint ilyenképp ismerték meg a komik közvetítésével a chantik is. Hogy pedig az ősmagyarok kereskedelmi összeköttetésben állottak az alánokkal, azt a mi *ezer* szavunk, de az oszét nyelvnek 'ezüst' jelentésű szava is tanúsítja, amely ősmagyar eredetűnek tekintendő (vö. Moór: NyK. LIII, 90, Acta Lingu. II, 422). — Nem lehetetlen azonban az sem, hogy az oszétek ősei a tölgyfa nevét az ősmagyarságnak egy olyan déli csoportjától vették át, amelynek a szállásai valahol a kujbisevi volgai átkelőhely közelében lehettek, és amely magyar népcsoport az alánok társaságában a Kaukázus mellékére sodródhatott el, ahol ugyanis egy földrajzinévben — az oszétek szomszédságában — rejtélyes származású magyar csoport emléke őrződött meg (Moór: Acta Ethn. II, 126).

Akármit van is ez, teljesen valószínűtlen, hogy az oszétek ősei Kelet-Európába behatolva olyan néven ismerték volna meg a tölgyfát, amely névalak hasonló hangzású ugyan a tölgyfa magyar nevéhez, de ahhoz semmi köze sincs, bár az ősmagyarok jövevényszavaink tanúsága szerint ténylegesen érintkezésben állottak az oszétek őseivel, az alánokkal. Így tehát *tölgy* szavunknak csak olyan magyarázata lehet helytálló, amely szerint az valami módon kapcsolatba hozható az oszét nyelv 'tölgy' jelentésű szavával.

Ennek a követelménynek N. SEBESTYÉN magyarázata (i. h.) kétségtelenül nem felel meg. Ő tulajdonképp ez okból is volt kénytelen feltenni, hogy a magyar és az oszét szóalakok között csak véletlen-hangzásbeli hasonlóságról volna szó. N. SEBESTYÉN feltevése szerint a *tölgy* olyan finnugor alapszóból származott fanevünk volna, amilyen például a *nyírfa* is. Ha azonban abból a feltevésből indulunk ki, hogy az előmagyarban a 'nyírfa' jelentésű chanti *χunt* 'Birkenholz' szó megfelelője szerepelt a nyírfa neveként (e szó 'Birke' jelentésben a permi nyelvekben is megvan; vö. Fanevek 33), akkor nem nehéz megmondani, hogy miért veszett ki a nyírfa-név nyelvünkéből. Nyilván azért, mert az ősmagyarban hangsor tekintetében egybeesett a 'Dachs', 'Stern' és 'Urin' jelentésű szavakkal, amelyeknek ma a *húgy* hangsor felel meg.¹ Valami hasonló okot a 'tölgy' jelentésű finnugor kori szóalaknak a magyarban való eltűnésére N. SEBESTYÉN nem említett, és ilyesmit magam sem találtam. Ezért már eleve is arra kell gondolnunk, hogy *tölgy* szavunk is valamiképp a 'tölgy' jelentésű finn *tammi* szó családjához tartozik, alaki nehézségek ellenére is.

Néha persze könnyebbnek látszik új etimológiát szerkeszteni, mint valamely szóalak igazi kapcsolatait megállapítani. Így járt különben az 'Eiche' jelentésű udmurt *típi* szóalakkal SETÄLÄ is, amennyiben annak olyan ősalakot konstruált, amely összekapcsolhatónak látszott a finn *tammi*-val. N. SEBESTYÉN (Fanevek 27) azonban ezzel szemben nagyon helyesen rámutatott arra, hogy ilyen különleges alakváltozat feltevésére semmi szükség, mert a finn *tammi* szóalakban a geminált mássalhangzó másodlagos nyúlás eredményének tekinthető, az udmurt *típi* szóalak *pi*-je pedig egyszerűen

¹ A mai *nyírfa* szóalak eredeti jelentése 'vesszőfa' volt; ilyen névre a többértelművé vált ősi fanevet gyaníthatólag azért keresztelték át, mert — amint azt GRÉGUSS PÁL vizsgálataiból tudjuk — a honfoglaláskori magyarok is nyírfából faragták nyíl-vesszőiket.

csak a finn *puu*-val egyeztethető magyar *fa* szó udmurt megfelelőjének alakváltozata. De vajjon nem úgy járt-e N. SEBESTYÉN a magyar *tölgy* szóalakkal, mint SETÄLÄ az udmurt *tipi*-val? Az ő magyarázata ugyanis nemcsak a tölgyfa oszét nyelvbeli elnevezésével nem hozható kapcsolatba, hanem *tölgy* szavunk legrégibb magyar alakváltozataival sem áll összhangban.

N. SEBESTYÉN *tölgy* szavunk *gy*-jét a PAIS—GYÖRKE-féle feltevésnek megfelelően kicsinyítő képzőből lett gyűjtőnév képzőnek értelmezi, és felteszi, hogy a középkori *tül* és *tülgy* ősidők óta egymás mellett éltek volna nyelvünkben. Ha persze az oszét *tüldz* szóalak valaminő kapcsolatban van a mi *tölgy* szavunkkal, akkor a *tül* és *tülgy* alakok viszonyára vonatkozó fent említett BEKE-féle magyarázat mindenesetre valószínűbbnek látszik.

N. SEBESTYÉN szerint a *tölgy* alapszavának egy 'erdő' jelentésű finnugor **tül* szóalak volna tekintendő. E feltevés mellett azonban teljesen érthetetlen számunkra, hogy miért esett volna ki az *l* és *gy* előzménye között az eredeti tövéghangzó, és hogy mi okból depalatalizálódhatott az eredeti *l* palatalis magánhangzók környezetében. — De hiba van e magyarázatban a feltett ősmagyar szóalak többeli magánhangzója körül is, amely szóalak N. SEBESTYÉN szerint **tül* lett volna (de miért nem **tili*, a feltett finnugor ősalaknak megfelelően?). Ezt az ősmagyar szóalakot N. SEBESTYÉN GOMBOCZRA való hivatkozással tette fel, aki szerint az őmagyar nyelv *ü* hangja ősmagyar **i*-ből származott az *i* labializációja következtében. Ez általában így is van; csak hogy az ősmagyar kori **i*-ből bizonyos őmagyar nyelvjárásokban nem *ü*, hanem *ē* származott, márpedig az OklSz. *tölgy* címszó alatti nagyszámú régi adata között e g y e t l e n várható *e* betűs változatot sem találunk (de például az idevonható *köz* és *közép* szavunknak az OklSz.-ban található, szintén nagyszámú adata között már egész sereg régi *e* betűs alakváltozat is akad). Nincs ez a magyarázat összhangban a középkori *tuul* és *tuulg* változatokkal sem, amelyeket e feltevés mellett helyesírási csodabogárnak kellene minősítenünk. Hogy pedig a **tül* mint ősmagyar alak az oszét szóalakkal nem hozható kapcsolatba, az nyilvánvaló.

Az ősmagyar **tül* szóalakot N. SEBESTYÉN az 'erdő' jelentésű komi-udmurt *tel*, *täl* és chanti *taj* szóalakkal gondolta kapcsolatba hozhatónak. Csakhogy a tőle feltett magyar $\ddot{o} < \ddot{u} < i \sim$ komi-udmurt $e, \ddot{a} \sim$ chanti a hangviszonynak semmiféle szavunkban sincs nyoma: a magyar $\ddot{o} < \ddot{u} < i$ hangnak ugyanis *öt* és *öl* (ige) szavaink tanúsága szerint a chantiban e , a komi-udmurtban pedig i felel meg (vö. SZINNYEI, NyH. 26, 30).

Ezek volnának e magyarázat hangalaki nehézségei. De a jelentés körüli nehézségek is eléggé súlyosaknak mondhatók. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy annak a rokon nyelvi szónak, amellyel N. SEBESTYÉN *tölgy* szavunkat egybevetette, eredeti jelentése 'erdő' volt. (Vajjon nem a gyaníthatólag szamojéd eredetű *tajga* 'északázsiai őserdő' szónak felel-e meg az a perm-ugor szó?) Ezt figyelembe véve, e szó 'Gebüsch' jelentése az udmurtban nyilván másodlagos, és már csak ezért sem vethető egybe az OklSz. 1339-i „Iuxta virgultum *tuul*“ adatával, amely különben is — mint említettük — egyszerűen a 'tölgybokor mellett' kifejezés tökéletlen latinosítása.

A feltett jelentésfejlődés szempontjából hivatkozik N. SEBESTYÉN arra is, hogy a magyar *égér* megfelelőjének a komiban 'Sumpf, Sumpfwald' a jelentése. Csakhogy a komi *jegyr* eredeti jelentése nyilván 'Sumpf' volt; a magyar *égér* pedig az *égérfa* lerövidüléséből származott, vagyis ugyanolyan módon jött létre, mint a szintén 'mocsárfá' jelentésű *nyárfá* szóból a *nyár*.

'Populus alba'.¹ Az *égér* szóalak tehát valami 'erdő → tölgy' jelentésképződés feltevését egyáltalán nem teszi lehetővé. De ebből a szempontból még arra sem lehet hivatkozni, hogy nyelvünkben több fánév erdő megnevezésére is szolgál, mert hisz az ellenkező jelentésképződésre semmiféle nyelvben nincs példa. Különben is a bükköserdőt például egyáltalán nem valami ősuráli szemlélet alapján mondják *Bükk*-nek, hanem elmaradt mellőle az *erdő*, vagyis ugyanúgy jött létre, mint a *nyárfa*, *égérfa* szóból a *nyár* és *éger* szó.

4. Az előadottakból nyilvánvaló, hogy *tölgy* szavunknak sem idegenből való származtatása, sem eredeti magyar elnevezésként való értelmezése sem tekinthető kielégítő magyarázatnak. Ezért önként kínálkozik a kérdés, nincs-e szavunk mégis valaminő kapcsolatban e gazdasági szempontból oly nagy jelentőségű erdei fának a rokon nyelvekben található elnevezéseivel.

A tölgyfának a rokon nyelvekben található elnevezéseire vonatkozó legfontosabb adatok N. SEBESTYÉN egybeállítására nyomán (Fanevek 27) a következők: finn *tammi*; mordvin *tumo*, *tuma*; mari *tumo*; komi *typ*, *typ-pu*, R. *tupu* (> chanti *t'up'ixux*); udmurt *typy*, *tipi*. (A komi *typ* szóalak nyilván abból származott, hogy a *pu* 'fa' szó *p*-jét a tőhöz tartozónak érezték, amiért is az udmurtok még egyszer hozzáakasztották a szóhoz a *pu*-t.²)

Az a hangviszony, amely a mordvin *tumo*, *tuma* és a permi *tj* szóalakok között megállapítható, teljesen megfelel annak a hangviszonynak, amely a 'hús' jelentésű mordvin *koməs*, *komš* ~ permi *kjž* (vö. NyH.⁷ 44) szóalakok között figyelhető meg. Mivel pedig ez utóbbi szóalakoknak a magyarban *hús* felel meg, aligha lehet kétséges, hogy az előbbi szóalakoknak a magyarban **tū* felelne meg, ha változatlan alakban maradt volna ránk a finnugor ősnelv 'tölgy' jelentésű szava. Ez a feltehető magyar **tū* szóalak a végződést nem tekintve mindenestre teljesen megfelel nemcsak az oszét *tūldz* szóalaknak, hanem a középkori magyar *tuulg* szóalak hosszú magánhangzójának is. Ezek szerint a tölgyfára vonatkozó rokon nyelvi szóalakok és a magyar *tölgy* szó közötti kapcsolat nem lehet kétséges, ha szavunk *-lgy* végződését képzőnek vagy képzők kapcsolatának tudjuk értelmezni, és a továbbképzést megfelelően meg tudjuk okolni.

Az *-lgy* végződés megmagyarázására alaki szempontból — úgy látom — két, illetőleg három lehetőség is kínálkozik.

Az egyik a PAIS felvetette eszme, hogy *tölgy* szavunk *gy*-jét annak a faneveknél korábban használatos gyűjtőnévképzőnek értelmezzük, amelynek a nyoma ma már csak egyes földrajzi nevekben (*Somogy*, *Szilágy*) maradtak meg. Ez esetben a *-gy* előtti *l*-t annak a kicsinyítő képzőnek foghatjuk fel, amely palatalizált alakban például *fogoly* és *körtvély* szavainkban is szerepel (vö. NyH.⁷ 96). Az *-l*-hez a *-gy* előzménye természetesen közvetlenül kapcsolódhatott, mert hisz az *-l* kicsinyítő képző után valami magánhangzó sohasem következett. Az így létrejött szóalak jelentése 'csenevész tölgyekből álló csoport' lehetett, és olyan területen keletkezhett, ahol a tölgy már csak

¹ Gyaníthatólag a szláv eredetű *mocsár* szó is főleg azért verhetett gyökeret nyelvünkben a honfoglalás utáni korban a kétnyelvű magyarok szóhasználatára révén, mert a *nyár* és *éger* szavak előzményei kettős értelműek voltak, amennyiben 'mocsár' és 'nyárfa', illetőleg 'égerfa' értelemben voltak használatban (sőt az előbbi szó hármas értelmű lehetett). E szóalakok többértelműsége az egyetlen értelmű szláv *mocsár* meg-honosodásával nyilván megszűnt.

² Hasonló jelenség volna tehát, mint a Gömör megyei Deréskről közölt *hásfofa*? (PAIS: MNy. XXXII, 107.) — P. D.

cserjealakban, szigetszerű foltokban fordul elő a túlevelűek övezetében. Az olyan erdőt, amelyben ilyen szigetszerű foltokban akadt még tölgy, nevezhették mai szóalakkal *tölgyerdő*-nek vagy *tölgyvad(on)*-nak. Ezt pedig gazdasági okokból tarthatták számon, amennyiben a fiatal tölgy hajtásainak a héja különösen alkalmas cserzési célokra. Egyébként a fiatal tölgy is — mivel nagy a sarjadzási képessége — mindenütt könnyen alkot bozótot. A *tölgyerdő*, *tölgyvad(on)* kifejezésekből azután már könnyű volt a *tölgy* szóalakot 'tölgyfa' értelemben elvonni. Meg kell jegyezni, hogy a délszláv nyelvekben is teljesen hasonló módon vehette fel az eredetileg 'Gebüsch' jelentésű *chvorsto* (~ *haraszt*) az 'Eiche' jelentést (vö. BERNEKER, EtWb. I, 40).

A második lehetőség *tölgy* szavunk végződésének megmagyarázására a következő: GYÖRKE JÓZSEF bizonyítása szerint (MNY. XXXVI, 40—1) a *-gy* képző előzménye fgr. **-ńc* vagy **-ńc* kicsinyítő képző lehetett. Ilyenformán az *-lgy* felfogható *-l* + *-gy* pleonasztikus képzőboknak is, hisz ilyen pleonasztikus képzőbokok épp a kicsinyítő képzők között nem ritkák. Ebben az esetben a *tölgy* szóalak jelentése egyszerűen 'csenevész tölgyfa' lehetett.

Van a tövégi *lgy* hangkapcsolat megmagyarázására egy harmadik lehetőség is. Éspedig az, hogy a finnugor **-ńc* vagy **-ńc* > ősm. **-ńž* vagy **-ńž* kicsinyítő képzőben a *ń* a denazalizáció előtt *l*-lyé disszimilálódott, majd egy újabb disszimilációval az *ld*-ből *lgy* fejlődött.

Az itt adott magyarázatban a feltett ősmagyar és a mai őszét szóalakok közötti kapcsolat nyilvánvaló; de azt is megérthetjük belőle, hogy miért szerepelnek a tölgyre vonatkozó középkori adatokban eredeti hosszú tőbelseji magánhangzóra utaló változatok is. (A hosszú magánhangzó egyes ómagyar nyelvjárásokban — úgy látszik — tovább maradt meg, mint általánosan.)

Ha az alán-magyar érintkezés korának szóalakját, amely hangrend tekintetében még a tölgyfa rokon nyelvi elnevezéseinek felelt meg, egybevetjük a már emlékekből ismert magyar szóalakokkal, akkor az utóbbiakra vonatkozólag hangrendi átcsapás teendő fel, ami egyáltalán nem valami példátlan és magában álló jelenség: ugyanezzel a magánhangzóval megállapítható például a *fű* és *tűz* szóra vonatkozóan is. Gyaníthatólag testesebb, újabb, eredetileg magashangú ragjaink (*-ben*, *-től*, *-vel* stb.) indították el előreható hasonulással ezt a folyamatot: *tölgy* szavunknál pedig esetleg a *tölgyerdő* összetétel előzményében következett be először a hasonulás, majd az elvonás.¹

5. Az előadottak szerint *tölgy* szavunk a tölgyfa tenyészterületének határsávjában, már a túlevelűek övezetében alakult ki. Az obiugor népeknek már ősidők óta ebben az övezetben való tartózkodását leghatározottabban az a körülmény tanúsítja, hogy a 'fa' jelentésű manysi *jiv*, chanti *jux* szó eredeti jelentése a rokon nyelvi adatok tanúsága szerint 'fenyőfa' volt (Fanevek 4). Maradt azonban nyelvünkben is némi pozitív nyoma a túlevelűek övezetében való egykori tartózkodásnak. N. SEBESTYÉN mutatta ki, hogy a középkori magyar *Morágy* erdőnév — amelynek eredeti jelentése 'erdőség' lehetett — tulajdonképp egy 'fenyőfa' jelentésű finnugor kori szó továbbképzett alakjának tekinthető (Fanevek 2).

¹ Mindenesetre kíváncsi volna az idetartozó jelenségeket egyszer már összefoglalóan átvizsgálni. A magam részéről úgy veszem észre, hogy hangrendi átcsapás csak az eredeti velaris hangsorba tartozó szavaknál fordult elő, az ellenkező irányú fejlődést feltételező szómagyarázatok pedig mind kétes értékűek.

Jelentősebbek azonban erre vonatkozólag a negatív és közvetett nyomok. Ezek közé tartozik tulajdonképen — amint kifejtettük — *tölgy* szavunk is, mert hisz elcsenevészsedett alakban a tölgyfa csak a fenyőerdők övezetében jelentkezik Kelet-Európában. Ahol már csak cserje alakjában van meg a tölgy, onnan a tölgyerdők szegélyének rendes kísérője, a meglehetősen nagy napfényigényű mogyoróbokor természetesen már hiányzik. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a mogyoróbokor finnugor kori neve, a finn *pähkinä* szó megfelelője a mi nyelvünkben és a komiban már nincsen meg; pedig ez a név a mogyoróbokor nevéként él az összes többi finnugor népek nyelvében, legalább is azokban, amelyekben a tölgyfa finnugor kori neve is megőrződött (vö. Fanevek 85). A komik nyelvéből ez a szó kétségtelenül azért veszett ki — az udmurtban már megvan —, mert a komik olyan területen élnek, ahol már nincs mogyoró, és a tölgy is legfeljebb csak elnyomorodott cserje alakjában fordulhat elő. A magyarban pedig a finn *pähkinä* szó megfelelője nyilván azért nincsen meg, mert az előmagyarok is huzamos időn át olyan területen éltek, ahol a tölgy csak cserje alakban volt található.

A vegyes lomberdők övezetének egyik legnevezetesebb állata, a vad-disznó már hiányzik a túlevelűek övezetéből. Finnugor kori neve szerintem a 'malac' jelentésű finn *sika* ~ mordvin *tuva* szóban maradt meg. Az ósiráni eredetű finn *porsas* 'malac' szó és rokon nyelvi megfelelői — melyeket több finnugor nyelvben a vaddisznók megnevezésére is használnak — eredetileg valószínűleg a tenyésztett disznóra vonatkoztak. Semmiesetre sem véletlen, hogy sem az egyik, sem a másik finnugor kori szónak semmi nyoma sincs nyelvünkben. — A fenyőerdők övezetéből hiányzik az őz; nyelvünk rávonatkozó szava sem lehet finnugor kori, hanem csak „ismeretlen eredetű”.

Északibb tájakon már hiányzik a fürge gyík: *Lacerta agilis* is, és csak egyes helyeken fordul elő a sokkal lomhább mozgású *Lacerta vivipara*. Így jellemzőnek mondható, hogy nyelvünkben nincsen meg a 'gyík' jelentésű finn *sisilisko* szóalak megfelelője, amely pedig az ugor nyelvek kivételével az összes finnugor nyelvekből kimutatható. A manysiban tulajdonkép ez a szó is megvan *söslä*, *sosla* alakban (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 190), csak hogy már nem 'gyík' a jelentése, hanem 'valami szörnyetegféle', illetőleg 'gyík-alakú mítikus állat'.

Az előmagyaroknak északi tájakon való lakozását közvetett módon még néhány más körülmény is tanúsítja. Ilyen az, hogy a vasnak a szamojéd nyelvekben a legnagyobb valószínűség szerint előmagyar eredetű neve van (Moór: NyK. LIII, 83), és hogy a kaukázusi ezüst előbb érte el a permi népek őseit, mint az obiugoroktól ekkor már különváltan élő előmagyarokat. Annak pedig hangtörténeti nyomai is maradtak, hogy az előmagyarok szállásai az ósugor nyelvterület legészakibb felében voltak. Az ugor kor folyamán ugyanis megváltozott a hangképzés módja, amennyiben a mássalhangzóknak viszonylagosan szűk hangrésszel való képzését azoknak viszonylagosan tág hangrésszel való képzése váltotta fel, aminek a következményei bizonyos mássalhangzó-változások lettek. Mivel ezek a legelőrehaladottabb alakban az északi ugor nyelvjárásokban és a magyarban jelentkeznek — ahol is a kérdéses hang-változások még kiterjedtebbek, — arra lehet következtetni, hogy az előmagyarok az ugor nyelvterület legészakibb felében helyezkedtek el.¹

¹ Mindezeket behatóbban „Die Ausbildung des ung. Konsonantismus“ című tanulmányom VI. fejezetében fejtettem ki (Acta Lingu. II, 396—414).

Amikor őseink az erdőségi vidékről valószínűleg az időszámításunk előtti félévezred során bekövetkezett nagyarányú klímazordulás következtében a mezőségre költöztek, újra feléledt náluk a lótenyésztés; a ló azonban az erdőségi vidéken való lakozásuk során éppúgy látóköriükön belül maradhatott, mint azt például manapság a manysiknál tapasztalhatjuk. Nem így a juh, amelynek finnugor kori nevét is elveszítették. A ligetes mezőségen azután újra megismertek a juhval mint háziállattal, valamint a mogyoróval, gyíkkal, őzszel és vaddisznóval. Ez utóbbi állatok elnevezéseit valószínűleg a Káma és Szamara között lakozó állattenyésztő népnek a nyelvéből vették át; a mogyorónak pedig saját nyelvi eszközzel adtak 'tojáska-fa' jelentésű nevet. De hasonlóan jártak el a ligetes mezőségen újból hatalmas fák alakjában megismert tölgygyel is: átruházták rá a 'tölgybokros-erdő' jelentésű *tölgyerdő* és *tölgyvadon* kifejezésekből 'tölgyfa' értelemben kikövetkeztetett *tölgy* szót, illetőleg előzményét.

Itt a mezőségen új állatként megismerték őseink a foglyot is, amelyre kicsinyítő képzővel egy erdőségi madárnak, a császármadárnak a nevét ruházták át. A *fogoly* eredeti jelentése tehát 'császármadárhoz hasonló' lehetett. És a fogoly valóban nagyon hasonlít a császármadár nőtényéhez, amint erről a szegedi egyetem állattani gyűjteményében magam is meggyőződtem. — Ez a névátruházás bizonyos fokig gondolatmenetünk igazolását is jelentheti, mert hisz határozottan azt tanúsítja, hogy a már ősmagyaroknak mondható őseink erdőségi vidékről költöztek le a mezőségre.

6. Mivel a magyar *tölgy* szó nem látszott kapcsolatban lenni a finnugor nyelveknek a tölgyfára vonatkozó szavával, SETÄLÄ feltette, hogy a tölgyfával a finnugoroknak nyugat felé költözött csoportjai csak a finn-permi korszak folyamán ismerkedtek volna meg. Hogy ez a felfogás nem helytálló, az a *tölgy*-re vonatkozó fejtegetéseinkből nyilvánvaló; ezekből tudniillik az is kitűnt, hogy a tölgyfa már a finnugor őskorban is ismeretes volt. Így teljesen valószínűtlen, hogy a finnugor őshaza a tölgyfának egykori tenyészterületére ne terjedt volna ki. Mivel pedig a finnugor nyelvekben — úgy látszik — közös ősi elnevezése van a pichtafenyőnek (l. Fanevek 14), a finnugor ősházat elsősorban is olyan területeken kereshetjük, ahol a pichtafenyő és a tölgy tenyészterületei jelenleg is keresztezik egymást. Ilyen terület ma a Közép- és Alsó-Vjatka melléke. De a finnugor őskorban ilyen terület lehetett az Oka-torkolat és a Volga-kanyar közötti Volga-szakasz melléke is. Itt ugyanis a Volga medre déli irányban van visszahúzódóban; a pichtafenyő elterjedésének déli határvonala, amely ma is nem nagy távolságra párhuzamosan halad a Közép-Volga északi partjával, észak felé van visszahúzódóban; helynevek tanúsága szerint ugyanis a pichtafenyő tenyészterülete korábban délebbre terjedt, mint manapság (N. SEBESTYÉN: Acta Lingu. I, 319). A finnugor őshaza — főként finn nyelvészek felfogásával ellentétben — mindenesetre egy aránylag szűk terület lehetett, mert különben a tekintetbe veendő kezdetleges közlekedési viszonyok mellett valami nagyjában egységes jellegű alapnyelv megléte a finnugor őskorra vonatkozólag nem volna feltehető; pedig ez mindenképpen elengedhetetlen követelmény.

Amennyiben a tölgyfának a finnugor nyelvekben található elnevezései PAASONEN feltevésének megfelelően kapcsolatban vannak a vörösfenyőnek a szamojéd nyelvekben található elnevezéseivel,¹ ebből arra lehet következtet-

¹ Az ide tartozó szók: szamojéd T. *toimud*; O., N. *töü*; KO., K. *tiü*; stb. (Fanevek 27).

tetni, hogy a finnugor ősök északabbra eső uráli hazájukból húzódtak le a tölgy tenyészterületére, és ruházták át a szibériai vörösfenyő nevét az újonnan megismert tölgyfára. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a szibériai vörösfenyő keleteurópai tenyészterületének déli határvonala jóval északabbra húzódik a pichtafenyő déli határvonalánál; így az Alsó-Vjatka és a Volga-kanyar melléke már kívül esik a vörösfenyő tenyészterületén. A finnugor népek — úgy látszik — csak különletük folyamán hatoltak be a szibériai vörösfenyő tenyészterületére; ezért is nincs közös elnevezése a vörösfenyőnek a finnugor nyelvekben. Ezek között azonban a vörösfenyőnek a szamojéd nyelvekben található elnevezése már nem szerepel, mert hisz azt a finnugor ősök — úgy látszik — átruházták a tölgyre.

Az ide tartozó őstörténeti kérdésekre vonatkozó felfogásom behatódott kifejtésére a közeli jövőben más kapcsolatban remélhetőleg módot fogok majd találni.

MOÓR ELEMÉR

Kun László király nyőgérei*

I.

Kun László uralkodása idejében, az 1285-i második tatárjárás után, egy új népnév jelenik meg a Magyarországra vonatkozó történeti feljegyzésekben: a nyőgéreké. A név, amely — mint látni fogjuk — voltaképpen nem is népnév, szerényen meghúzódik a forrásokban, történeti munkákba alig kerül, s a nyelvészeti kutatás is meglehetősen elhanyagolja. Annyira sem viszi, hogy két nagy lexikonunkba valamilyen formában belekerüljön.

Latin és német nyelvű forrásokban fordul elő.

Először a szepesi káptalan (*Capitulum Beati Martini de Scepus*) egy 1285-i oklevelében, egy furcsa tudósításban, mely szerint a káptalan egyházát László király és nyőgérei kirabolták („in spoliatione Ecclesiae nostrae per regem Ladislaum et suos Neugaros“ CodDipl. V, 3: 306). Az ügyet a szepesi káptalannak még több oklevele említi.

Ezekben máskor is előfordul a „per regem Ladislaum et suos *Neugarios*“ kifejezés és a *Neugarios* alak *Neugaros*, *Neugares* változatban is (CodDipl. V, 3: 442, VIII, 1: 386; ÁÚO. X, 90 [HazOkm. VII, 226], ÁÚO. X, 127).

1287-től fogva IV. Honorius és IV. Miklós pápák foglalkoznak sokat Kun Lászlóval és nyőgéreivel. Az e tárgyról szóló levelekben többek közt felszólítást kap Kun László, hogy a tatárok, szaracénok, nyőgérek és pogányok tévelygéseit és szokásait elhagyva, térjen vissza a keresztyén valláshoz és erkölcsökhöz. E levelekben *Neugeri*, *Neugerii*, *Neugeriis*, *Neugeriorum*, *Neugorios* alakokban szerepel a név. (L. PAULER, M. Nemz. Tört.² II, 396—7, 401 és 287. j. ÉN GYÁRFÁS és WENZEL oklevélgyűjteményeit használtam.)

Feltűnő, de mint később látni fogjuk, jól érthető, hogy a nyőgéreket Kun László nem kívánatos barátai között IV. Honorius pápa 1287-i levele különösen kiemeli: „... religione christiana postposita, vel potius obiecta, in contemptum divini nominis te cum Tartaris, Sarracenis, Neugeriis et Paga-

* Felolvasta a szerző a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1946. május 6-i ülésén.

nis conversatione damnata confederare te diceris, specialiter vivendi cum eisdem neugeriis norma sumpta...“ (GYÁRFÁS II, 452).

Külön kell megemlítenem III. Endre 1290-i oklevelét,¹ melyben ez olvasható: „Tempore domini Ladislai regis, patruelis fratris nostri, ipsa ecclesia B. Martini per insultus Cumanorum et Neugarorum miserabiliter exstitisset spoliata, et camera eiusdem ecclesiae confracta“ stb. Itt tehát a régebbi források *Neugarorum* adata helyett *Cumanorum et Neugarorum* áll.

Azután Stájer Ottokárnak 1305–1320. tájáról származó Rimes Osztrák Krónikájában találjuk a *nyőgér* nevet, azon a helyen, ahol Ottokár a kroissenbachi ütközetrel (1260.) kapcsolatban IV. Béla hűbéres tartományainak hadi népeit sorolja fel.²

A hely így hangzik:³

- kunic Wélán vor noch sider*
 7390 *nie gewan sô grôze maht.*
in sinem dienst er dar bráht
liut von manigen sprächen:
Zókel und Walachen
die kómen allenthalben
 7395 *gesamnet mit den Valben*
Sirven und Niugære
Turken und Tâtrære,
Râzen, Pozzen und Krawâten
ir hêrschaft die herren hâten
 7400 *zUngern von dem kunic rîch,*
darumb si muosten dienstlich
kunic Wélán wesen undertân.

A nyőgérek itteni említése igen fontos. Az egész idézett részben az látszik, hogy Ottokárnak régebbi forrás vagy feljegyzés állott rendelkezésére IV. Béla hadi népeire vonatkozólag. A feljegyzés 1260-i eseményekre vonatkozik, s nem készülhetett sokkal később 1260. után. Voltaképen tehát ez az első feljegyzés a nyőgérekről, s eszerint a nyőgérek mint különálló népi vagy hadi alakulat már IV. Béla korában megvoltak.

A pápák fentemlített levelei alapján feltehetnők, hogy a nyőgérek a kunokkal azonosak. Köztudomású ugyanis, hogy Kun László rossz erkölcsű barátai elsősorban a kunok voltak, s lehetetlen, hogy a pápák éppen ezeket valami határozott néven (nem egyszerűen mint „Pagani“-t) nem említenék. Nekik Kun László életmódjáról pontos jelentéseik voltak.

Ennek azonban ellentmond az, hogy III. Endre 1290-i oklevele megkülönbözteti a nyőgéreket a kunoktól, s ugyanezt teszi Ottokár is, aki külön felsorolja a nyőgéreket és előttük a „fakókat“ (Valben), ami a németeknél a kunok neve. (A nyőgéreket csak egyszer említi, a „fakókat“ több helyen.)

¹ WAGNER, Anal. Scep. I, 303, CodDipl. VI, 1: 54; WAGNER „ex autographo“ közli, de nem mondja meg, honnan. FEJÉR a kamarai levéltárra hivatkozik, ott azonban nem található. A szöveg nem ad okot gyanúra (SZENTPÉTER IMRE közlése).

² KONRAD SCHÜNEMANN, Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters: UngJb. IV, 110. Stájer Ottokár e helyére vonatkozólag részletes és fontos felvilágosításokat kaptam NEDECZEY JENŐTŐL.

³ Ed. SEEMÜLLER, MonGermHist. Scriptores qui vernacula lingua vsi sunt (= Deutsche Chroniken V. 1., 2.): T. V, pars I., p. 98.

A nyögérek népe tehát — ha köze van is a kunokhoz, amit a fent mondtak alapján feltehetünk — mindenesetre valami külön alakulat.

A *nyögér* név azután eltűnik a forrásokból, de két község nevében él máig. Ezek közül az egyik Veszprém megyében, Pápától északra van. 1432-ben *Neger* (olv. *N(y)égér*), 1488-ban *Newger* alakban van feljegyezve a helység neve (CSÁNKI III, 244). A másik *Nyögér* Vas megyében van, Sárvártól délre. Ennek a neve már 1390-ben szerepel *Newger* alakban, majd ugyanígy többször a XV. században. Egy 1428-i változatban mindössze annyi különbség van, hogy a *w* helyén *u* látható, majd 1492-ben itt is jelentkezik a *Neger* változat (CSÁNKI II, 780). PAIS DEZSŐ arról értesített, hogy *Nyögér* nevű család is van.

E neveknek fontos a vallomása az első szótag magánhangzójának kvantitása szempontjából is. Eddig *nyögér* néven emlegettük a neugariusokat, én jobbnak látom most a *nyögér* alakot használni. A név *ő* hangja eredetileg rövid; erre utal az alább kifejtendő etimológia és erre utal CSÁNKI *Neger* adata. Helységnévtáraink és más források gyakran adnak *Nyögér* alakot — azt hiszem, inkább pontatlanságból —, sőt azt is hallottam, hogy valaki, aki Pápa környékéről való, a *Nyögér* mellett *Nyögér* kiejtésre is emlékszik.¹ Ezzel szemben a családnév *ő*-je, mint NEDECZEY JENŐTŐL tudom, hosszú (ő Győrből ismeri a családot). BERTALAN EMMA volt hallgatóm, aki a Pápa vidéki *Nyögér* szomszédságából, Lovászpatonáról való, határozottan csak a *Nyögér* kiejtésre emlékszik, s a Vas megyei *Nyögér* *ő*-je Vas vármegye monográfiaja (1908.) 76. l., továbbá például Magyarország Műemlékei II. szerint szintén hosszú. Mindkét *Nyögér* nevét hosszú *ő*-vel közli Magyarország Helységnévtára (1944.).

Hogy a *Nyögér* helynevet ki azonosította először a *neuge(a)r(i)us* népnévvel, azt nem tudom megmondani. A neugariusokat már a húszas években GYÖRFFY ISTVÁNNAL, JAKUBOVICH EMILLEL és PAIS DEZSŐVEL való beszélgetésekben *nyögérek* néven emlegettük, s GYÖRFFY ISTVÁNNAK van egy a húszas évekből származó feljegyzése is, melyben a *neugarius* név a *nyögér* névvel egy sorban van. (E feljegyzést GYÖRFFY GYÖRGY volt szíves számomra édesapja kézirati hagyatékából kikeresni.) Talán GYÖRFFY ISTVÁNTÓL származik az azonosítás, esetleg JAKUBOVICH EMILTŐL. 1925-ben, a kunok megtéréséről írt dolgozatában GYÖRFFY ISTVÁN még így fordítja IV. Honorius pápa egyik levelének idevonatkozó helyét: „László király . . . tatárok, saracénok, neugárok és pogányok kárhózas társaságával szövetkezett, különösen pedig a neugarok (kunok) életmódját felvette . . .“ (ProtSzemle XXXIV, 677).

Történeti szempontból különös jelentőségük van a helynévi adatoknak; ezek világosan bizonyítják, hogy a *nyögér* Magyarországon általánosan használt név volt.

Magyarországon kívül azonban ilyen népnevet nem ismerünk, viszont a név magyar eredetűnek sem látszik. Mi hát a magyarázata?

II.

A nyögérek nevére és eredetére vonatkozólag a régebbi irodalomban többféle vélemény található.²

¹ [Korrektúra-jegyzet.] PAIS DEZSŐ közli, hogy Szolnokon *Nyögér* formában él a családnév.

² A régi magyarázatok ismertetését l. JERNEY Keleti Utazása I, 281 és GYÁRFÁS, A jász-kunok tört. II, 362.

PALMA KÁROLY FERENC „Notitia rerum Hungaricarum“ című művében (I. kiadás: 1770.) a cigányokhoz kapcsolja a *neugar*-okat. Ezt mondja róluk: „... *Neugarorum*, qui cum Tartarorum parte aliqua in Hungaria tum remanserant ..., quos Zingaros postea appellare placuit ...“ (3. kiadás I, 739). Ez a vélemény már csak azért is helytelen, mert a cigányok jóval később, vagy száz év múlva jelennek meg az itt szóba jövő területen.

A többé-kevésbé általánosan elfogadott magyarázatot, mely — mondhatnám — a mai napig él, szintén a XVIII. század második feléből származik. Ez egy déloroszországi régi török nép nevével, a *nogaj* névvel egyeztetni a *neuga[e]r* nevet. WAGNER KÁROLY a szerzője e magyarázatnak. „Analecta Scepusii sacri et profani“ című művében (I, II Viennae, 1774.; III, IV Posonii et Cassoviae, 1778.) az I. kötet 303. lapján az egyik jegyzetben a következő módon fejti ki véleményét: „Horum Cumanorum nomine, Moldavos venire, vix dubium esse potest ... At Neugari qui sint? non perinde promptum est definire. Existimo Tartaros, et quidem Nogayenses, qui ad pontum Euxinum accolunt, esse; tum quod hi ab Moldavis haud multum semoti agebant, atque adeo in societatem praedae et vocari, et venire facile poterant; tum quod reapse Tartaros sub Ladislai Cumani tempora in Hungariam irrupisse, ex Scriptoribus satis constat. Accedit similitudo nominis, argumentum non certum quidem; Neugaria tamen in Nogayam, ut plura alia, facile flecti potuit.“

A XVIII. század végén új magyarázat bukkan fel, mégpedig egy olyan cikkben, mely egyenesen a nyögékrekről szól. ENGELnek a Neues Ungrisches Magazin (Pozsony) második, 1792-i kötetében (162 kk.) kiadott, „Wer waren die Neugari im Mittelalter?“ című cikke ez. A *neugeri*, *neugari* név jelentése szerinte „Neuungern“ ’új magyarok’, s e kalandos magyarázat alapja az, hogy ENGEL szerint a *neugarius*ok Tráciából beköltözött románok, illetőleg új magyarok, kiket Kun László Máramarosban telepített meg.¹ (170—1: „Sie heissen in Urkunden öfters Schismatici, und weil sie aus Bulgarien gezogen kamen, auch Bulgari.“) E magyarázat több régi történeti munkába bekerült, így olvasható KATONÁNÁL, sajtóságos módon odavetve (Hist.Crit. VI, 974): „Sed, quicumque per hos Neugaros, quasi novos Hungaros, seu recens in Hungariam adscitos, intelligantur ...“.

Torzított alakban találjuk meg ENGEL magyarázatát HORVÁTH PÉTERnek, a jászok és kunok főjegyzőjének 1823-ban megjelent „Értekezés a kúnoknak, és jászoknak eredetéről“ című munkájában. Fogoly kunokról van itt szó HORVÁTH PÉTER szerint, „akiket mint magyar eredetűeket a németek neugaroknak, vagy új magyaroknak hívtak“ (66. l. j.).

Ezek az ENGEL-féle elméletek, mint már SZALAY LÁSZLÓ (Magyarország története II, 102. 27. j.) megmondta, fantasztikusak.

ENGEL megfeytési kísérlete nem versenyezhetett a *nogaj* névből való magyarázattal, melynek elterjedéséhez erősen hozzájárult, hogy FESSLER is elfogadta németül írt magyar történetében, a második tatárjárásból itt maradt nogáji tatároknak gondolva a neugarokat (Zweiter Teil, 1815., 680, 687). FESSLER nyomdokán halad ebben a kérdésben egy másik sokat olvasott történeti mű is, HAMMER-PURGSTALLnak 1840-ben, Pesten megjelent „Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak“ című műve.

¹ L. ENGEL „Geschichte des Ungrischen Reichs“ című művét is. 1813-i kiadás, I, 430—1.

A XIX. század magyar történetírói WAGNER magyarázatát fogadták el, több-kevesebb fantáziával hozzátéve egyet és mást. VIRÁG BENEDEK a Magyar Századokban (555; megjelent 1808-ban, 3. kiadás: 1862.) megemlíti a *neugari* név mindkét régi magyarázatát és a *neo-hungari*-ból való származtatásról úgy nyilatkozik, hogy nehéz elhinni. JERNEY JÁNOS (1851., i. m. 281 kk.) HAMMERRE hivatkozik, és „nogai kunokat” lát a neugariusokban. SZALAY LÁSZLÓ Magyarország történetében (1852. II, 102) a WAGNER-féle magyarázatot fogadja el.

HORVÁTH MIHÁLYNál új és meglepő — de különösebb alappal nem bíró — változatát találjuk a WAGNER-féle magyarázatnak. A „Magyarország történelmé”-ben (II. 1871-i kiadás 109) t. i. ezt olvassuk: „... az országban megtelepedett nogaj-tatár n ő k (én ritkítom) közül is többeket fölvelt udvarába ...”.

GYÁRFÁS ISTVÁN (1873., i. m. II, 362—3) polemizál azokkal, akik „nogai tatároknak” gondolják a *neugar*-okat, de nevüket ő is *Nogaj* kántól származtatja, s e magyarázatnál Moldvában élt kunokra gondol.

PAULER GYULA *neugár*-oknak nevezi a nyögéreket és részletes, szemléletes képet alkot a rájuk vonatkozó adatokból (A m. nemzet tört. az Árpád-házi királyok alatt², 1899. II, 385 kk.), de új dolgot nem mond. „Nogáj... népét — mondja PAULER — nevééről nogáj tatároknak neveztek, s abból a latin írók tolla a *neugar* nevet formálta” (386). Majd 1285-i, de a második tatárjárás utáni eseményekkel kapcsolatban így ír PAULER: „IV. László... sereget gyűjtött s abba, k í s é r e t é b e, erdélyi nemesek mellé visszamaradt tatárokat — neugárokat — is felvett” (389); „T á r s a s á g a jobbára kun és nogaj tatár volt” (392).

HÓMAN BALINT a Magyar Történetben (3. kiadás, 1936. II, 13) nem foglal állást a név eredetének kérdésében; a *neugár* nevet — mint PAULER — magyar szóként használja: „... László... kunjai és izmaelitái mellé tatár és neugár harcosokat fogadott szolgálatába”.

A WAGNER-féle magyarázat gyöngéire már SCHÜNEMANN rámutatott (UngJb. IV, 100). Nogaj kán a XIII. század utolsó évtizedeiben virágzott, s hogy 1260. felé népe már az ő nevét viselte volna, az elképzelhetetlen. A hangtani nehézségek is lehetetlenné teszik e magyarázatot. Bármi is a *neuger* alakban az *eu*, ez *o*-nak nem felelhet meg, s a szó végét sem lehet e magyarázat alapján megnyugtatóan megmagyarázni. Hol van a *neuge[fa]r* alakban a *Nogaj j*-je? — az *r* nem felelhet meg a *j*-nek. És mi volna ez az *-r* végzet? Minderre csak elfogadhatatlan feltevésekkel lehetne válaszolni. A nehézségek még növekednek, ha a *Nyögér* helynév hangtani tanúságait is figyelembe vesszük, és meggondoljuk, hogy egy *neugar* ~ *neuger* alakpárból az *e*-s alak az eredeti.

Új ötletet vetett fel a név magyarázatára 1882-ben VÁMBÉRY ÁRMIN „A magyarok eredete” című munkájának egy jegyzetében (441). Azt mondja itt VÁMBÉRY, hogy HAMMERnek a *neugar* névre vonatkozó magyarázata feltűnő, mert ő tudhatta volna, hogy a „nöker vagy nöger” 𐰽𐰚, a mongolból származó szó, mely *katona*, *harcos* jelentésében VASSAF-nál gyakran előfordul, és hogy ezt a szót még ma is Közép-Ázsiában és Persiában harcász, közkatona értelmében használják”. VÁMBÉRY megismétli magyarázatát az Altosmanische Sprachstudien szójegyzékében, a *nöker* címszó alatt. Itt azt mondja, hogy *nöker* a dzsengizidáknál alsóbb rangú tisztek címe volt, és ez a szó használatban volt Magyarországon is *naugar* alakban Batu kán hadjárata idejében.

Mellőzve a VÁMBÉRYNÁL mindig jelentkező pongyolaságot és pontatlanságot, ezek az idézett helyek a kérdés egész irodalmának legfontosabb részét teszik, mert a helyes megoldás magvát tartalmazzák. Voltaképen azonban csak nyers ötlet van itt előttünk, amelyet nem is vett figyelembe senki, sem a magyar történetírás, sem például SCHÜNEMANN idézett értekezésében.

Legújabbán, 1944-ben MOÓR ELEMÉR írt a kérdésről „A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete” című munkájában (64). Csak annyit mond, hogy „aligha volt török eredetű . . . a középkori oklevelekben *Neugari*, *Neugeri* néven említett — úgy látszik — a jászokkal együtt szintén a kúnokhoz tartozó népelem . . .; a törökben ugyanis nem kezdődhetik egy szó sem *n*-nel vagy *ny*-nyel”. Erre azt kell megjegyezni, hogy nevük szókezdőjétől a *neugerek* bátran lehetnek törökök. A törökben — a *ne* 'mi' kérdőnévmás kivételével — eredeti szóban nem igen van szókezdő *n*, jövevényszóban azonban van akárhány, és a jövevényszó népnévvé is válhatik. Ilyen török népnév például a törökben a *nogaj*.

III.

Kezdjük elől a dolgot.

Az Árpád-kori magyarországi alakok olvasata *n[nj]öge[é]r* vagy *n[ny]eüge[é]r*, Ottokár adatáé *nügēra*, a mai helynévé és családnévé *nyögér* (*nyögér*).

A tárgyi körülmények amellett szólnak, hogy a név eredetét a kunban keressük, — s ott meg is találjuk.

A Codex Cumanicusban van ez az adat: *noga(r)* olv. *nöger* 'socius' (K. GRÖNBECH, Komanisches Wörterbuch 172; az olvasat helyessége kétségtelen).

Tudjuk, hogy a kun nyelv a kipszak nyelvjárásokhoz tartozik, és kipszak forrásaink között a legfontosabbak egyike Abū Hajjānnak az egyiptomi kipszak nyelvet tárgyaló, a XIV. század elejéről való munkája, melyet CAFEROĞLU isztanbuli professzor adott ki 1931-ben. E munkának az isztanbuli Velieddin Efendi-könyvtárban levő, XIV. századi kéziratában a margón és a sorok között idegen kéztől, de a másolás korából és török embertől származó bejegyzések vannak, melyeket CAFEROĞLU nem adott ki. Ezeket a bejegyzéseket VELET IZBUDAK és KILISLİ MUALLİM RİFAT adta ki 1936-ban „El-idrâk hasiyesi” címen. Ebben a kiadványban megvan a mi szavunk is, de itt jelentéséről jóval többet tudunk meg, mint a Codex Cumanicusból; VELET IZBUDAK így közli: *nöger* 'hizmetçi, asker' = 'szolga, katona'.

Ezeknek az adatoknak az idézésével már kezdenek is bontakozni a magyarázat körvonalai. A nyögérek Kun László kun származású 'társai, szolgálai, katonái'.

De egészen világos lesz a dolog, ha ebben az irányban tovább megyünk.

Lássuk először az élő kipszak nyelvjárások vallomását. A kaukázusi kipszak nyelvjárásokban, a karacsájban és a balkárban *nöger* alakban van meg a szó (KSz. X., XV.), a balkárban egy történetileg érdektelen *nögör* mellékalakkal. A jelentése mindkét nyelvjárásban 'Genosse, Kamerad'. KARAUŁOV balkár szójegyzékében (Sbornik Mat. dlja Opis. Mestn. i Plemën Kavkaza XLII, 1912.) van *nükär* alak is, jelentése: 'szolga'; ez történetileg nem tartozik össze az előző adatokkal, — mint a jelentés és a szóközeپی k mutatja — újabbán került a perzsából.

Más kipszak adatok: kazak *nögör* 'der Diener, Gefährte' (RADLOFF; a második szótag *ö*-je labialis illeszkedés következtében újabban keletkezett eredeti *ä* hangból); lucki karaim: *nägär* 'der Gefährte, der Arbeiter' (RADLOFF; az első szótag *ä*-je régebbi *ö*-ből, mint ugyanezen nyelvjárásban *därt* 'négy' < *dört*); a szó megvolt a volgai kipszak törökségben is, erre mutat a mari (csere-misz, I. SZILASI szótárát) *nügar* 'szolga' (BUDENZ: NyK. VI, 202), *ješ nüyar* 'gyermek, család' (GENETZ; *ješ* 'feleség, család, férj, házaspár'), *nügar* 'szolga' (TROICKIJ), *ňoyar* 'gyermek' (BEKE ÖDÖN: az urzsumi csere-misz jadâkplaki és pocsingai nyelvjárásából), *ňogar-p(v)ört* '„gyermek-kert“, óvoda' (*pört* 'ház', VASZILJEV „Marij mutär“ című 1926-ban megjelent mari szótárából; BEKE ÖDÖN közlése). L. RÄSÄNEN, Die tatar. Lw. im Tscher.: MSFOu. L, 47.

Ezen a szakaszon a szó vándorlásának az útja világos: volt egy kipszak *nöger* szó, s ez a XIII. század közepén átkerült a magyarba.

IV.

Az is kétségtelen még, hogy ez a szó végső fokon mongol eredetű.

A mongol irodalmi nyelvben (KOWALEWSKI, RAMSTEDT): *nökür* 'compagnon, camarade, compagnon de voyage, ami; mari, époux'; 'kiszolgáló' (VLAGYIMIRCOV, Sravn. Gramm. 302, Zap. Koll. Vost. I, 336). RAMSTEDT kalmük szótárában: *nökr* 'Kamerad; die Eheleute nennen einander oft *nökr*: Gemahl, Gemahlin', kobdói derbet: *nökr* (VLAGYIMIRCOV, Zap. Koll. Vost. I, 336). Más mongol nyelvjárási alakok: khalkha *nöxxür* (VLAGYIMIRCOV, Sravn. Gramm. 302), nyugati khalkha *nö^kxör*, urgai khalkha *nüxür* (VLAGYIMIRCOV, Zap. Koll. Vost. I, 336), burját *nüxür*, *nöxör* (PODGORBUNSZKIJ 304), aru-choresin, gorlosz *nüxür* 'barát, társ' (RUDNYEV), ordosz *nö^kxör* 'ami, époux, épouse' (MOSTAERT), dahur *nügür* 'муж' (Дагурское наречие), monguor *nok'uor* 'ami, camarade, compagnon, associé, aide' (DE SMEDT—MOSTAERT), dzsürcsi *nie-ku-lu* (VLAGYIMIRCOV, Sravn. Gramm. 302). Ez az életerős szó a legújabb időkben is jelentős szerephez jutott: ezt használják a mongolok az 'elvtárs' kifejezésére.

A szó számos kifejezésben és vele egy töről való származékban szerepel, pl. *nökübüri* 'aide, secours, assistance' (Kow.), *nöküce-* 'se réunir à qn., s'attacher, être lié d'amitié', *nökücel* 'compagnie, société; liaison, relations; circonstances, surtout les conséquences, les suites' (Kow.) és így tovább (RAMSTEDT: JSFOu. XXVIII, 3: 30; LIGETI LAJOS: NyK. XLIX, 242).

Külön említem meg, hogy idéznek még a mongolban egy alakot, mely esetleg a szó eredete és vándorlása szempontjából különleges bizonyítékul szerepelhet. Ez Ibn Mühennā adata a XIV. századból, egy *nöker* forma ('társ' jelentéssel), de ez nem használható fel, — Ibn Mühennā konstantinápolyi kiadásában a második szótag magánhangzója nincs jelezve (215). Egy *nöker* alak azonban a mongolban feltehető.

Mindazokat a nyelvészeti fejtegetéseket, amelyeket eddig előadtam, támogatják a mongol társadalomtörténeti adatok, sőt az elmondott dolgok ezeknek a világánál fognak igazi alapot és értelmet nyerni. Most fogjuk megérteni, miféle alakulat volt IV. Béla nyögerei, hogyan lehet az, hogy Kun László király maga köré gyűjt egy társaságot, amellyel együtt megbotránkoz-tató életet folytat, többek közt kirabolja a szépesi káptalant; most lesz világos, miért terjedt a név olyan óriási területen.

A mongol feudalizmus egyik legfontosabb intézményéről van itt szó.

Vezetőnk e társadalomtörténeti háttér megvilágításában egy szovjet tudós, B. JA. VLAGYIMIROVNAK „Общественный строй Монголов (Монгольский кочевой феодализм)” című klasszikus műve, mely a Szovjet Akadémia kiadásában 1934-ben jelent meg. Nekem csak 1948-ban, Párisban, „Le régime social des mongols — le féodalisme nomade” címen megjelent francia fordítása áll rendelkezésemre.

Itt főleg a 110. lapon kezdődő fejezetben (Les relations féodales) beszél VLAGYIMIROV a *nökör* ~ *nökür* 'társ', többese *nököt* ~ *nöküt* 'társak' intézményéről.

Szabad, sőt arisztokrata-féle emberek ezek, akik a vezetők, a nemzetség- és törzsfők, fejedelmek szolgálatában állanak. Szolgálati kötelezettségüket szabadon vállalják, és szabadon mennek egyik gazdától a másikhoz. Lényeges, hogy más, esetleg rokon törzsből valók. Katonai gárdát alkotnak a vezetők mellett, bár a törzs katonai szervezetétől voltaképpen függetlenek. De parancsnokai a törzs egyes katonai alakulatainak, s emellett egy másik részük elit gárdát alkot. Ők voltak a hadsereg magva, úgyszólván a hadsereg katonai iskolája. A hatalom gyakorlásának egyik legfontosabb eszköze ez az intézmény: mikor Dzsingisz kagánná választják, azonnal megszervezi nökörjeit. Béke idején ők voltak a háznép, a legkülönbözőbb házi és egyéb ügyeket intézték, ellenőrizték. Gyakran kevésbé különböztek az egyszerű szolgáktól. Közösségben éltek az urukkal, megosztották mulatságait, örömét és bánatát, ők voltak legbensőbb barátai és tanácsadói. A mongol főúr elválaszthatatlan a nökörjeitől, ezek mindig mellette vannak és a kíséretét alkotják. A nökörök irányították a főúr tetteit. Rablótámadásokat kellett intéznie a nökörökkel a szomszédok ellen, szép asszonyokat, leányokat és jó lovakat kellett szereznie, vadászatokat kellett rendeznie. Gyakran ő maga kapta a zsákmány javát. Egy katonai vezető a nökörjeivel állandó veszedelem a szomszédai számára, egy fosztogató banda főnöke.

Íme ezek a nyögérek.

Mint láttuk, már 1260. felé IV. Bélának vannak nyögérei. Ez bizonyára kunokból alakított elit csapat.

Kun László mellett mint udvari népség jelennek meg a nyögérek. Amit az imént a mongol nökörök jellemzésénél mondtunk, minden további nélkül világossá teszi Kun László melletti szerepüket.

V.

A *nökür* szó azonban még több nyelvben megvan, s hogy tárgyunkról tiszta képünk legyen, ismertetni kell ezeket az adatokat is, és meg kell beszélni a velük összefüggő kérdéseket.

Először is megvan a szó a perzsában. Itt ma is közönségesen használt szó a *noukär* 'szolga' (I. B. V. MILLER perzsa-orosz szótárát, SEIDEL és BECK nyelvtanát 7—8, illetőleg 11, 13). VULLERS: *naukar* 'servus, minister', STEINGASS: *naukar*, *nūkar* 'a servant, a dependant'.

Ami a szó alakjait illeti, a felsoroltakon kívül van *nōkar* alak is (VLAGYIMIROV: Zap. Koll. Vost. I, 336). CAFEROĞLU egy perzsa *nōkär* kiejtést is ismer (Azerb. Yurt Bilgisi I, [1932.] 225). BERTELS orosz-tádzsik szótára (Moszkva—Sztálinabad, 1949. s. v. clypa) *nūkar* alakot ad.

Régebben több jelentése volt a szónak a perzsában. VULLERS perzsa forrásai a *mūlāzim* jelentést is adják; ez az arab eredetű szó pedig elsősorban 'kísérő, hozzátartozó' jelentésű. „Chorasmico idiomate” — folytatja VULLERS

— a *nawkar* jelentése 'consilii particeps' (cum quo inimus consilium). RICHARDSON—JOHNSONnál (1829.): *nūgar* 'a servant, a handmaid, a confidant'. STEINGASSnál: *naukari bāb* 'a government functionary'. Mint az oszmánli adatok tárgyalásánál látni fogjuk, volt a perzsa szónak 'testőr, apród, társ' jelentése is.

Hogyan viszonylik hangtanilag a perzsa *nūker*, *nouker* stb. a mongol *nōkūr* alakjaihoz?

Az első szótag magánhangzója megnyúlt, mint ez más esetekben is megtörtént: *kūčak* 'kicsi stb.' (STEING., MILLER: *kūček*) < török *küčik* | *mūnkān* (?) 'silver' (STEING.) < mong. *mōnggūn* | *nūyān* 'a prince, king's son (chiefly used by the Tartars and Turks)', *nūyīn* 'son of a king, prince; a commander of 10,000' (STEING.), *nūjān* 'KHЯЗБ' (MILLER) < mong. *nojan* (KOTVICZ, Rocznik Or. XVI, 368) | *ūlāy* 'ass, donkey' (STEING., „modern colloquialism“) < török *ulay* (KOTVICZ, Rocznik Or. XVI, 341 kk.) | *ūzbak* 'name of a Tartar dynasty' (STEING.) < török *özbek*.

A *nouker* első szótagbeli diftongusa szintén nem rendkívüli jelenség. A hosszú *ū* a perzsában gyakran váltakozik *ou*-val, s a török *kōt*, *gōt* 'anus' szónak a perzsában *kaut*, *kot* ~ *gaut* (STEING.) felel meg.

Hogy a második szótagban a mongol magas nyelvállású magánhangzó helyén a perzsában alacsony nyelvállású magánhangzót találunk (mongol *nōkūr* ~ perzsa *nūka*[*ä*]r, az is jól érthető, de ezzel a jelenséggel bővebben akarok foglalkozni.

Vele kapcsolatban először is ki kell térni az újperzsa nyelv török és mongol jövevénytisztaival a kérdésére.

Az újperzsa nyelvnek számos török és mongol jövevénytiszta van, melyeknek rendszeres tudományos feldolgozása még nem történt meg. A nagy perzsa szótárak szerzői, RICHARDSON—JOHNSON, VULLERS, STEINGASS jelzik egy-egy szó török vagy mongol eredetét, de megfelelő előmunkálatok hiányában e tekintetben egyáltalában nem felelnek meg a követelményeknek. VÁMBÉRY is tett említést az újperzsa nyelv török elemeiről, „Das Türkenvolk“ című munkájában (1885.), felsorolva 40—50 török eredetű perzsa szót (55—6, a magyar kiadásban 68—9). Legújabban M. FUAD KÖPRÜLÜ foglalkozott a kérdéssel a Türkiyat Mecmuası VII—VIII. kötetében (1940—1942.) egy 16 lapos értekezésben, melynek címe „Yeni fariside türk unsurları“ (Török elemek az újperzsában). Az értekezés elsősorban a kérdés történeti és művelődéstörténeti hátterét tárgyalja. Három korszakra osztja a kölcsönzések idejét: beszél X. századi jövevénytisztaokról, XI., XII. századiakról és későbbiekéről. Az első csoportba 30—40, a másodikba 40—50, a harmadikba vagy 170 kölcsönzést soroz, de kiemeli, hogy ezek csak példáknak tekintendők, és a tüzetes kutatás még számos perzsa szó török eredetét fogja kimutatni. (Megjegyzem, hogy beszél még népnivekről és városnevekről is.) A szavakat csupán felsorolja, forrásait nem adja meg, amint a török megfelelőit is csak néhány esetben tünteti fel.

De térjünk át a minket érdeklő részletkérdésre. Az újperzsa nyelv török és mongol elemeiben azt látjuk, hogy az átadó nyelvek nem első szótagbeli magas nyelvállású magánhangzói néha alacsony nyelvállású magánhangzók alakjában jelennek meg. Hogy a kérdésről pontos képünk legyen, ahhoz rendszeresen ki kellene dolgozni az újperzsa nyelv török és mongol elemeinek a kérdését. Nekem most meg kell elégednem annyival, hogy a jelenséget néhány példán bemutatom. A tárgyalandó szokat nagyobb részt VÁMBÉRY-nak és KÖPRÜLÜ-nek említett előmunkálataiból veszem. Ezeket a szavakat VULLERS szótára — a legkritikusabb újperzsa szótár — is vagy két alakban,

vagy egyenesen csupán alacsony nyelvválású második (illetőleg harmadik stb.) szótagbéli vokalizmussal ismeri. Ha azonban megnézzünk egy régebbi szótárt, RICHARDSON—JOHNSON újperzsa szótárát, azt találjuk, hogy ebben sokkal több olyan török jövevényszó van, melynek eredeti magas nyelvválású második, harmadik szótagbéli magánhangzója az újperzsában alacsony nyelvválású magánhangzóval van képviselve. Ezek a szók VULLERSnél magas nyelvválású magánhangzóval szerepelnek.

E kettősség okát (az említett szótárakban) nem tudom megmondani. Talán a török (és mongol) kiejtésre lehet gondolni, mellyel még részletesen foglalkozom. Lehet itt hatása a török eredetű perzsa szók hagyományos indiai kiejtésének is. TELEGDÍ ZSIGMOND hívta fel a figyelmemet arra, hogy az angol szótárírók erősen az indiai kiejtés hatása alatt állanak. HOBSON-JOBSON-nál számos nem első szótagbéli $a \sim u$ váltakozást látok, de ezeknek az eseteknek az értékeléséhez nincsenek meg a szükséges ismereteim.

Először — egy-két más szóval együtt — azokat a szavakat sorolom fel, melyeket VULLERS is a magánhangzóval közöl.

Úp. (= újperzsa) آيادی *āyādī* (KÖPRÜLÜ i. c. 6, X. századi forrásban) < török *ayidži* 'kincstárnok' (Qut. Bil., M. Kāšgarī, ed. BROCKELMANN).

ÚpV. (V. = VULLERS szótára) عمار [ʿākar] 'taberna vinaria (šarāb-hānā)' < török *ēagir* 'bor' (l. GOMBOCZ, BTLw. 61, KāšgBr. *ēayir*).

ÚpV. چادر *čadar*, MILLER: *čador* < tör. *čatir* ~ *čadīr* 'sátor'. Sokan (így RADLOFF, Wb. s. v. *čatir*; GOMBOCZ, BTLw. 115; RAMSTEDT, Kalm. Wb. 438a; HARMATTA: MNY. XLIX, 183) úgy gondolják, hogy a szó eredete szerint perzsa, és a perzsából ment át a törökbe, de ez lehetetlen. Lehetetlen először hangtani szempontból; a török alakok világosan régi török t -re mutatnak: bolgár-török **šatir* (magyar *sátor*), KāšgBr.: *čatir*, CC. és más kipesak források: *čatir* (GRÖNBECHNél a perzsa eredet megkérdőjelezve), kazáni, kumük *čatir*, kazak *šatir*, csag. *čati* [u]r, szárt *četir* (RAMST.: i. h.); szabályosan újabb, t -ből fejlődött d -vel az Altaj vidéki nyelvekben: tel. *čadīr*, szag. *kojb. sadīr*, sor *šadīr*. Lehetetlen azután a szót a perzsából származtatni azért is, mert a törökben megvan az etimológiája; alapszava a *čat*- 'összerakni' ige (l. az oszmánli szótárakat), melynek más, rokon, illetőleg azonos jelentésű származékai is vannak (RADLOFF): oszm. *čati* 'das Gebälk des Hauses stb.', csag. *čatay* 'der Kreis, der das Zelt zusammenhält', oszm. *čatma* 'Baugerüst', az új tájszótár (Söz Derleme Dergisi) szerint 'jürük sátor'. Van azonban egy nehézség, és ez az, hogy az oszmánliban a szó d -vel hangzik, holott a *čat*-ige hasonló származékaiban $t > d$ változást nem látunk. Így az oszmán-török *čadīr*-t az ember inkább perzsa jövevényszónak gondolná. Az említett $t > d$ változás azonban az oszmánliban lehetséges, sőt ha tekintetbe vesszük, hogy a szónak a Dede Qorqut-ban *čatir* az alakja (l. ORHAN ŠAIK GÖKYAY, Dede Korkut, Szótár), akkor világossá válik, hogy a szónak az oguz nyelvjárásokban *čatir* és *čadīr* alakja volt; a perzsába a d -s alak ment át, és az oszmánliban is ez maradt meg. A régebbi oszmánli tájszótárnak van egy adata, melyben a *čat*-ige egy másik származéka is d -vel szerepel: *čaditma*, az új tájszótárban *čatirtma* 'szőlőlugas-féle'. Úgy látom, arra is van példa, hogy az altaji magánhangzóközi t -nek a perzsában d felel meg. Ez látszik a *bāhadur* esetében (l. lent). Török jövevényszó a mongol *čacīr*, *čacari* (RAMST.: i. h.), mely visszerült a törökbe is, l. KāšgBr. „*čacīr* (guzz. *čašir*) 'Zelt'“.

Úp. *kūč[š]ak* (VULLERS, STEINGASS), MILLER: *kūček* 'parvus, exiguus et pullus' < török *küçik* 'kicsi', vö. ótörök *kičig*, KāšgBr.: *kičik*, *kičük*, oszm.

küçük, kazak *küşük*. A szó őstörök volta és török eredete kétségtelennek látszik. A perzsa szó *köçäk* alakban 'tevecsikó, táncos, pederasztá-fiú, legény' jelentésben visszakerült az oszmánliba. (Az oszmánliban *küçük* alak, mely RADLOFF szótárában található, nincsen — valaki arra gondolhatna, hogy egy ilyen alak átvétele a perzsa szó —, tehát a szóban forgó hangmegfelelés bizonyításánál kirekesztendő; RADLOFF az oszmánli *küçük* alaknál ZENKERRE és REDHOUSERA hivatkozik, de REDHOUSE nagy szótára *köçäk* átírást ad, ZENKER *küçük*-et és *göçäk*-et, de az első nem lesz helyes, aminthogy ZENKER sokszor ad téves átírást. Az új oszmánli tájszótár is csak a *köçäk* alakot ismeri.)

ÚpSt. *münkän* (valószínűleg *müngän*) 'ezüst' < mongol *möngün* (l. fent).

ÚpV. طغرل és طوغرل — JOHNSON: *tughral* 'a kind of falcon' (KÖPRÜLÜ i. m. 6, X. századi forrásban) < török *toyrıl* vagy *toyrul*, vö.: KāšgBr.: *toyrıl* 'Jagdfalk', Ibn Mühennā (A. BATTAL): *toyrul*, Abū-Hayyān (A. CAFEROĞLU): *tuyrul* o: *toyrul* (vokalizálva), csag. *toyrul*, *turgul* (?). Az első szótag o-ját bizánci feljegyzések (személynevek) biztosítják (l. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II, 117, 265, 249—50, itt irodalom).

Most azokat a szavakat tárgyalom, melyekben az alacsony nyelvállású magánhangzó RICHARDSON—JOHNSON szótárában található.

ÚpRJ. الالاق *ālādžak* 'a kind of tent stb.', VULLERS: الالاق et الالاق 'tentorium' (STEINGASSnál *i*-vel és *u*-val, MILLERNél *i*-vel) < török *alačığ*, *alačuq*, vö. ujj. (MÜLLER, Uig. III.), KāšgBr.: *alaču* 'Zelt', kirg. stb. *alačığ*, csag. *alačuq* stb.

ÚpRJ. بادهار *bahādar* 'brave, bold stb.', VULLERS: بهادر, STEINGASS: *bahādur*, MILLER: *bāhādor* < mongol *bayatur*, vö. KOWALEWSKI: *bagatur* 'héros, guerrier; valeureux, courageux, vaillant, brave'. GOMBOCZ, BTLw. 41, MNy. XX, 174; RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1, 16, KalmWb. 38; F. W. K. MÜLLER, *Toyrı* und *Kuišan* (Küşān) 574; BANG: KSz. XVIII, 119, 2. j.; RADLOFF, Wb.: *bayatır*, *payattır*; BUDAGOV, Sravn. Slov. 297.

ÚpRJ. باقاول *bakāwal* (for باقاول) 'overseer of the kitchen', *bakāvil* 'a cup-bearer; a steward; a head cook, a superintendent of the kitchen (a term much used in India)', STEINGASS: *baqāwa(u)l*; VULLERS-nél csak باقاول: 'praefectus rei culinariae' < török *baqavul* 'főpohárnok, főasztalnok'. GOMBOCZ, BTLw. 40 (a magyar *bakó* aligha tartozik ide); BANG, Vom Kökt. zum Osm. II—III, 61—2.

ÚpRJ. يساوول *yasāval* 'horseman, attendant upon a man of rank; a state-messenger; a servant of parade carrying a silver or gold staff', VULLERS: يساوول és يساوول; STEINGASS: *yasāwur(l)*; MILLER: *jāsāvol* < török *jasā(v)ul* 'Ausführer der Befehle, Unteroffizier stb.', vö. BANG, Vom Kökt. zum Osm. II—III, 60—1.

ÚpRJ. قلاووز *kalāwuz* 'a road-guide' — قلاووزی *kalāwazī* 'guidance', VULLERS: قلاووز vagy قلاووز és قلاووز vagy قلاووز; STEINGASS: *qalāwur(z)*; MILLERS: *gālāgūz*, *gālavoz* < tör. *qu(i)lavuz*, l. TOGAN, Ibn Faḍlān 17. 5. j.

Végül megemlítem a *Bābur* ~ *Bāba[e]r* nevet, mellyel talán érdemes volna részletesebben foglalkozni.¹

Aligha perzsa hangváltozásról van itt szó. A kérdéses jelenséget megtaláljuk a törökben is, a mongolban is.

¹ F. GRECARD, Baber (Paris, 1930.) 2: „... Baber, vieux nom totémique turc qui signifie tigre ou plutôt panthère... Nous gardons la transcription traditionnelle de ce nom. L'orthographe *Babour*, correcte en principe, en rend presque aussi mal la prononciation.” (RÁSONYI LÁSZLÓ közlése.)

A törökben a dolog a következőkép van.

Már az ótörök korban volt olyan nyelvjárás, melyben az utolsó és utolsó előtti szótagnak általában magas nyelvvállású alakban mutatkozó magánhangzója sokszor alacsony nyelvvállású magánhangzóval volt képviselve. Ezt a jelenséget látjuk például bizonyos manichaeus szövegekben, melyeket LE COQ közölt (Man. I, 7 kk., vö. LE COQ 8. jegyzetét, 38, továbbá 33. j., 43). E szövegekben a rendes alakok mellett ilyenek is mutatkoznak: *iyačay* 'fát' (a rendes alak *iyačiy*), *tämüräg* 'vasat' (*tämürig*), *qaŋamaz* 'atyánk' (*qaŋ-imiz*), *kältämäz* 'jöttünk' (*kältimiz*), *ayaz* 'száj' (*ayiz*). Más, idetartozó adatok: *sarsiy* ~ *sarsay* 'utálatos', *tarıy* ~ *taray* 'vetett', *tapıy* ~ *tapay* 'tisztelet', *amıl* ~ *amal* 'nyugodt', *jalıñ* ~ *jalan* 'meztelen', *balıq* ~ *balaq* 'hal' (A. V. GABAIN, Alttürk. Gr. 4., 20. §§). Indiában a *könül* 'szív' szó személynévben *könäl* alakban is előfordul (v. LE COQ: Garbe-Festgabe, kny. 3. l.).

Káságarinál azt olvassuk¹, hogy az oguzok és mások nyelvében a 'mentem' jelentésű igealak *bardam*-nak hangzik, más nyelvjárások *bardım* és *bardum* alakjával szemben.

Más, de nem egészen távoleső jelenség a következő, melyről többek közt ugyancsak LE COQ ír (Garbe-Festgabe, kny. 3. j.). Káságarban, Járendben, Khotanban és más helyeken az *o* — *u*, *ö* — *ü* vokalizmusú szavaknak *o* — *a*, *ö* — *a* vokalizmusú alakjával találkozunk: *sögüt* 'fűz' — *sögät*; *körüşmäk* 'egymást meglátogatni' — *körüşmäk*; *qongyuz* 'bogár' — *qongyaz*; *qotuz* 'jak' — *qotaz* (Káságarinál: *qotuz* 'Wildkuh', RADLOFFnál: tar., csag., kturk. *qotaz*, csag. *qotas* 'das tibetanische Rindvieh'). GUNNAR JARRINGnak „Studien zu einer osttürkischen Lautlehre“ című munkájában (96) is találunk idetartozó példákat: *otun* ~ *otan* 'fa (Holz)', *urun* ~ *uran* 'ágy', *bolup* ~ *bolap* 'levén' stb. Vö. még RÄSÄNEN, Lautgesch. 96 kk.

Ami pedig a mongolt illeti, a mongolban erős hangsúly van az első szótagon, s a nem hangsúlyos szótagok magánhangzóinak jellege a beszédben elmosódik (RAMSTEDT: JSFOu. XXI, 2: 37 kk., 59. §§; VLAGYIMIRCOV, Sravn. Gramm. 323; VLAGYIMIRCOV szerint a tárgyalt jelenségnek a törökben és a mongolban közös oka van: a török-mongol ősnyelvben a hangsúly az első szótagon volt, és a nem első szótagok magánhangzói gyakran tökéletlen képzésűek voltak).²

POPPE részletesen bizonyította (UngJb. XIII, 112 kk.), hogy a mongolban a második szótagban bizonyos esetekben szabályszerű *a* ~ *u* ~ *i* ~ \emptyset , illetőleg *e* ~ *ü* ~ *i* ~ \emptyset váltakozás tapasztalható. VLAGYIMIRCOV pedig azt fejtegeti (Sravn. Gramm. 312—13), hogy az ómongolban, a mongol irodalmi nyelvet képviselő nyelvjárásban már voltak rövid redukált magánhangzók, és hogy a nem első szótagok magánhangzóinak redukciója már a XIII—XIV. században megkezdődött. VLAGYIMIRCOV bizonyító anyagából kiemelem azokat az eseteket, amelyekben nem első szótagbeli magánhangzók — szerinte — hibás jelöléséről van szó (108—10). Számos példája közt vannak ilyenek: *köreg* 'ábrázolás' *körüg* helyett, *bosaysan* 'felemelkedő' *bosuyasan* helyett, *tangyaray* 'eskü' *tangyariy* helyett, *ebüdeg* 'tér' *ebüdüg* helyett, *džarlay* 'parancs' *džarliy* helyett. Ezek a példák a mongol nyelvtörténet különféle korszakaiból valók, de ilyenek már a régi korban vannak (109. l. 46. §.).

¹ Ed. Ist. III, 102, BROCKELMANN: KSz. XVIII, 36, 2. j., BESIM ATALAY III, 140.

² Az idevonatkozó „ősnyelvi“ jelenségek külön volnának tárgyalandók.

VI.

Felmerült a tudományos irodalomban az a nézet is, hogy a *nökür* szó perzsa eredetű.

A szótárak általában mongol eredetet jeleznek, de ebben némelyek kételkednek, illetőleg ennek egyenesen ellentmondanak.

Az Edirneli Nazmî-ről író török szerző, ATŞIZ ('Névtelen'), az eredeti török szók jegyzékébe veszi fel a *nöker*-t. Ezzel a véleménnyel mindjárt végezhettünk: ez a szókezdő *n* miatt nem fogadható el, de ennek a véleménynek a szó fent ismertetett története is határozottan ellentmond.

MELJIORANSZKIJ Ibn Mühennâ mongol adatairól szóló dolgozatában, a szójegyzékben, nem tartja eldöntöttnek, hogy a szó a perzsáktól került-e a mongolokhoz vagy megfordítva, a mongoloktól és törököktől a perzsákhoz (Араб филолог о монгольском языке: Зап. Вост. Оtd. XV, 152), de dolgozata függelékében (171) újabb megfontolás tárgyává teszi a kérdést, s itt arra az eredményre jut, hogy a *nökär* szó valószínűleg mongol eredetű. Véleményét arra alapozza, hogy a *nökär* (SALEMANNTól származó felvilágosítás szerint) a pehleviben egyáltalában nincs meg — a hindusztániban megvan, de nyilvánvalóan idegen szó —, a mongolban pedig gazdagon fejlett jelentése van, s több tiszta mongol szóval együtt szerepel bizonyos kifejezésekben, mint pl. ebben: *nökür següder* 'kíséret' (*següder* 'árnyék'), mely a törökbe is átment.

PRÖHLE megkérdőjelezi azt, hogy a karacsáj *nöger* és vele együtt természetesen más török megfelelők a perzsa *nöker*-ből származnak (KSz. X, 125).

BANG a török *nökär* 'kíséret' szó tárgyalásánál a perzsában jövevényszónak tartja a *nöker*-t, de felveti a kérdést: „Ist das Wort mongolisch?“ (Die Legende von Oghuz Qaghan: SbPreussAW. 1932: 33).

Határozott véleményt nyilvánít VLAGYIMIRCOV a Zap. Koll. Vost. 1925-ben megjelent első kötetében, mégpedig azt a véleményt, hogy a szó a perzsából került a mongolba és a törökbe, s a mongolba a törököktől függetlenül, közvetlenül a perzsából került át. Úgy gondolja, hogy a mongol alak második szótagjában *a*-t kellene várnunk, s ez azért nem jelentkezik, mert az első szótag *au* ~ *o* magánhangzóját a mongol *ö* alakban vette át, s a második szótagban a magánhangzó-harmónia, illetőleg a labialis harmónia törvénye érvényesült. Megemlíti VLAGYIMIRCOV, hogy a perzsa *au* diftongust az afganisztáni mogulok is *ö* (*öü*) formában veszik át, pl. a perzsa *nau* 'új' szónak a mongolban *nöü* felel meg. A csagatáj *nökär* — erről később — VLAGYIMIRCOV szerint a mongol szótól független kölcsönzés a perzsából, Ibn Mühennâ *nökär* alakja pedig török jövevényszó a mongolban (l. fent, 310. l.). Ezt a véleményét azonban VLAGYIMIRCOV 1929-ben, „Монгольское *nökür*“ című dolgozatában (Dokl. AN., B, 1929: 287—8) visszavonta. Itt megállapítja, hogy mongol nyelvjárási és dzsürcsi (**niekür* 'друг') adatok alapján egy régi mongol *nökür* ~ **nikür* 'друг, приятель, товарищ, спутник, слуга' szóval kell számolnunk, mely már a mongol nyelv legrégebb emlékeiben megvan. Ez a szó a XIII. században, a mongol hódítások idejében átkerült a perzsába.

Mongol eredetűnek tartja a *nökür* szót RAMSTEDT (KalmWb. 280a) és LIGETI LAJOS (NyK. XLIX, 242) is. RAMSTEDT szerint a mongol *nökür* átment a törökbe, perzsába és afgánba. RAMSTEDT és LIGETI a *nökür*-t -*r* képzős alaknak tartják, melynek töve megvan a *nökü*-*če*- 'egyesülni vkivel, hozzácsatlakozni, barátságban lenni vkivel' igében (RAMSTEDT: JSFOu. XXVIII, 3: 30); a *nökür* -*r* képzőjét LIGETI több mongol szóban kimutatja.

Határozottan úgy látom én is, hogy a szó mongol eredetű. A török eredet feltevése, mint mondtam, tárgytalan, a szó tehát vagy perzsa, vagy mongol. A perzsában sem rokonsága, sem etimológiája nincs, s feljegyezve nemhogy az ó- és középperzsából nincs, hanem még az újperzsa nyelv régibb korszakából sem, így nem fordul elő a Sáhniámében sem, csak a mongol korban kezd szerepelni. Ellenben a mongolban úgy viselkedik, mint a nyelv ősi eleme, és megvan az etimológiája, — bár meg kell engedni, hogy hasonló alaktani kapcsolatokba analógiás alakulás folytán jövevényt is kerülhet.

VII.

A perzsa szót átvette az afgán: RAVERTY: *nau-kar* 'a servant, an attendant, a servitor, a vassal', *nau-kara'h* 'a female servant', ZUDIN: *nūkár* 'служка, рабца', RAMSTEDT, KalmWb. 280a: *nôkar* > *naukar*, továbbá a hindusztáni (MELIORANSZKIJ: Zap. Vost. Otd. XV, 171; VLAGYIMIRCOV: Dokl. AN. B 1929: 288). Itt *nokar*, *noker*, *nouker*, *noker* alakok vannak 'szolga (házi, hadi vagy polgári szolgálásban)' jelentéssel. Megtaláljuk a tibetiben is: kagate (egy tibeti nyelvjárás Nepal északkeleti részén) *naukar* 'servant' (GRIERSON, Linguistic Survey of India, vol. III, p. 1, 111; URAY GÉZA közlése).

Így terjedt a szó a perzsából kelet felé. De terjedt nyugat és észak felé is. Így első sorban átkerült az oszmánliba: *nûker* 'a servant, man-servant' (REDHOUSE, CHLOROS). ZENKER szótára a *newker* kiejtést is adja (a *w* jel ZENKERNél *v* hangot jelöl, itt *newker* kiejtésre kell gondolni), és a jelentést is bővebben határozza meg, ilyenformán: 'Dienstbote, Leibwächter, Diener, Bursche; bewaffneter Reitknecht, Knappe; Soldat; Gefährte, Kamerad; Dienerin'. (A perzsa szó régi jelentéseit — mint erre már fentebb is céloztam — az oszmán-török őrizte meg leginkább.) Az „Anadilden Derlemeler” című oszmánli tájszótár *nöker* alakot ismer 'feleségtárs (mikor egy férfinak több felesége van)' jelentéssel. Ezt az alakot látjuk az oszmán-török nyelv-történeti szótárban (I.) is az egyik példában (a többes *nökerler* alak a *dökerler*-rel rímél); a jelentés itt 'maiyet memuru, hizmetçi' ('a kísérethez tartozó tisztviselő; szolga'). AHMET CAFEROĞLU Kelet-Kisázsziában *nöker* alakban 'erkek hizmetçi' ('férfi-szolga') jelentéssel jegyezte fel a szót (Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar I, 270). BIANCHI—KIEFFER szótára szerint az oszmánliban van *nuger* alak is, szóközépi *g*-vel (ilyen alakot láttunk a perzsában is).

Megjegyzem, hogy az oszmán-török köznyelvben a szó ma már nem használatos; éspedig nem a legújabb nyelvújítási mozgalom szorította ki, nincsen benne már SĀMĪ BEY szótáraiban sem.

Az oszmánli irodalmi nyelvben a szó világosan perzsa eredetű. De felbukkan az oszmánliban — mint láttuk — egy *nöker* alak is, melynél nincs kizárva a mongol vagy török eredet sem.

Azonban a *nöker* alak is lehet perzsa eredetű. Magashangú szóban egy perzsa *āy*, *oy*, *ū*, *ō*, *ö*-nek megfelelő a török *ö*, mint ahogyan az oszmánliban a perzsa (< arab) *noybet* 'очередь, смена' (MILLER) szónak *nöbet* (*nevbet*) 'sorrend', a perzsa (< arab) *toybe* 'раскаяние' (MILLER) szónak *töwe* 'repentance' (HONV) és *töbe* a megfelelője (BITTNER, Der Einfluss des Arabischen... 103).

Ezt hangsúlyoznom kell most, amidőn átmegyek egyéb török nyelvjárások adatainak a tárgyalására. Ezeknél nem világos, hogy a mongolból, a perzsából vagy egy más török nyelvjárásból valók-e. Egyes török nyelvjárásokban van szabályszerű *ö* — *ö* > *ö* — *e*, másokban *ö* — *e* > *ö* — *ö* válto-

zás; ha ehhez még hozzá vesszük a török és mongol nyelvek nem első szótagbeli magánhangzóinak fent tárgyalt sajátosságos viselkedését, be fogjuk látni, hogy ezekben az esetekben a vándorlás útját nehéz — ha nem lehetetlen — megjelölni. A csagatáj *nöker* (l. lentebb) esetében VLAGYIMIRCOV (Dokl. AN. B 1929: 288) arra gondol, hogy a mongol *nökör* és a perzsa *naukar* kontaminációjával keletkezett. Ezt nem hiszem.

Sőt az sem kétségtelen, hogy a kipszak-török *nöger*, mely a dolgozatom első részében elmondottaknak központjában állott, közvetlenül a mongolból való. Fent csak annyit mondtam, hogy a magyar *nyőgér* egy kipszak *nöger* átvétele, és hogy ez a szó vég s ő f o k o n mongol eredetű. Nincs azonban kizárva, hogy a mongolból perzsa közvetítéssel került a kipszakba. (A kipszak alakokról VLAGYIMIRCOV [Dokl. AN. B 1929.] nem nyilatkozik, elkerülték a figyelmét.)

A mongol *nökör* szó és az intézmény, melyet jelzett, már 1220 körül ismeretes lehetett a perzsáknál, — ekkor már mongol világ volt Irántól északra és keletre, a húszas évek elején mongol hódító hadjáratok voltak Perzsiában, s ekkor már Észak-Perzsia erős mongol befolyás alatt állott, de az sem lehetetlen, hogy voltaképen csak Hülegü korában, Irán végleges meghódítása idején, a XIII. század ötvenes éveiben terjedt el a *nökör* szó és a *nökürség* intézménye Perzsiában, s ekkor ment át a kipszak-törökökhöz. Ebben az esetben azt kell feltennünk, hogy nem az 1239-ben Magyarországra költözött kunok hozták magukkal, hanem valamely későbbben jött kipszak néprész. Ez természetesen abban az esetben is feltehető, ha a *nöger* a kipszakba közvetlenül a mongolból került.

Tovább menve az oguz nyelvterületen, a Dede Korkut könyve *nöker* alakját találjuk. (itt is ö-vel) 'usak, kul, hizmetçi, adam, asker, yardımcı' ('háziszolga, rabszolga, szolgálattelvő, ember, katona, segítő') jelentésben (GÖKYAY). CAFEROĞLU (Azerbaycan Yurt Bilgisi. 1932. 225) szerint az azerbajdzsáni alak *nökär*, jelentése 'ferfi-szolga'. A perzsiai azerbajdzsániban *nuker* alak van 'Diener' jelentéssel (SZAPSZAL), egy dél-perzsiai török nyelvjáráásban, az ajnalluban (STEIN—KOWALSKI) *näükär* alak ugyanazon jelentéssel, — kettőshangzóval az első szótagban.

Megvan azután a szó a csagatájban: *nökär* (megint ö-vel a perzsa *ou* helyén) 'der Gehülfe, Gefährte, Klient, Diener, der Soldat, der Beamte' (RADLOFF, VÁMBÉRY); 'ami, compaignon; conseiller; client; serviteur' (PAVET DE COURTEILLE; VLAGYIMIRCOV: Dokl. AN. B 1929: 288 és 5. j.). Az özbeg nyelvben is megvan a megfelelő szó, és pedig feltűnő, perzsa eredetet mutató alakban, t. i. az első szótagban itt *v* jelentkezik: *nävkär* 'szolga' (ACHMEDŽANOV—ILJAZOV, JUDACHIN).

Itt említendő az altaji (ILMINSZKIJ) és teleut, lebed (RADLOFF) *nökör* 'társ' (VLAGYIMIRCOV: Zap. Koll. Vost. I, 337, Dokl. AN. B 1929: 288: tel., leb. *nökör* < alt.)

Nincsenek megfelelő adataim az orosz *нүкер* 'der Leibwächter, Trabant (seines Herrn)' szóra vonatkozólag, melyet PAWLOWSKY szótára „Kaukas.“ jelzéssel említ (vö. VLAGYIMIRCOV, Le régime social des mongols 111, 1. j. és Dokl. AN. B 1929: 288).

Feltűnően egyeznek a jakut *doyor* jelentései a mongol *nökör* jelentéseivel (PEKARSKIJ: 'провожатый, спутник; товарищ, соучастник; противник (в борьбе); друг, товарищ, приятель; подруга (о жене); брат (в обращении)'). BÖHTLINGK egyeztetési is egymással a két szót.

NÉMETH GYULA

Herakleios török szövetségesei

I. Herakleios császár harmadik perzsa hadjárata (626—628.) idején a kazárokkal is szövetséget kötött. A császár a perzsa fennhatóság alatt álló örmény területen, valamint Grúzián és Azerbejdzsánon keresztül igyekezett behatolni Perzsiába. Közben Tiflisz falai alatt¹ személyesen is találkozott a szövetséges török vezérrel, akinek a segítség fejében leánya, Eudokia kezét ígérte oda (Nikephoros, ed. DE BOOR 16₁₃₋₅). A találkozási helyről igen nagy számú bizánci, sémi (szír és arab), örmény és grúz forrás emlékezik meg. Ezeknek a forrásoknak összegyűjtése és egybevetése részben megtörtént ugyan,² néhány hozzájuk fűződő alapvető kérdés azonban még mindig tisztázatlan. Így mindeztideig megmagyarázatlan a forrásokban említett török kagán neve, és azt sem tudjuk, hogy melyik török nép birodalmához tartoztak Herakleios török szövetségesei. Ennek a két kérdésnek a tisztázása nemcsak a nyugati törökség korai történelmének szempontjából rendkívül fontos, de tanulságokkal szolgál a magyar őstörténet számára is.

A tifliszi találkozózn résztvevő török uralkodó a legjobban értesült forrás, Moses Kalankatvaci X. századi örmény író tudósítása (ed. ŠAHNAZAREAN I, 239₅ > Kirakos, ed. Velence, 1865. 98_{pasult.}) szerint *Jebu xak'an* kazár kagán volt, *Észak Királyának* helyettese (i. kiad. I, 248₂₀); aki az Északi Birodalomban a második legmagasabb rangot viselte. Majdnem pontosan ugyanezt olvassuk Theophanesnél (ed. DE BOOR 316₂) is: *σὺν τῷ ἐαυτῶν στρατηγῷ Ζιέβηλ, δευτέρῳ ὄντι τοῦ Χαγάνου τῇ ἀξίᾳ*, itt azonban *Ziebel* (= örmény *Jebu*) a „kazárnak nevezett keleti türkök“ (i. kiad. 315₁₅₋₆: *τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς ἑσῆας, οὓς Χάζαρεις ὀνομάζουσιν*) hadvezére. Nikephoros (i. kiad. 15₂₁), aki ebben az esetben — úgy látszik — nem Theophanes forrását használja, a kagán nevét nem említi. Nála Herakleios szövetségese a „türkök ura“: *πρὸς τὸν Τούρκων κύριον*. Nikephorosnak a Herakleios dinasztikus házassági ajánlatáról szóló tudósítását Michael Syrus (ed. CHABOT IV, 409) is megerősíti. Michael azt mondja, hogy Herakleios a kazárok kagánjának tette ezt az ajánlatot. Herakleios török megsegítői Eutychius arab krónikájában (ed. CHEIKHO, pars posterior 2₁₃: *hazarün*: perzsa forrásra mutató perzsa többes) is a kazárok. A Grúz Krónika³ viszont Herakleios szövetségeseit *Jibyo* „nyugati türk“-jeiben jelöli meg. *Jebu xak'an* nevének eredeti hangalakja az örmény, grúz és bizánci változatokból ítélve *J[dʒ]ebyu qayan* lehetett. A bizánci változatban tehát a *Z* kazár *j*-nek felel meg. A *-(by)u* végződés a görögben szokatlan, Theophanes ezért a bibliai eredetű *-(β)ηλ*-t használja helyette (vö. még MORAVCSIK GYULA, A magyar szentkorona görög feliratai: AkNyelvÉrt. XXV/5, 30). Ugyanezt a méltóságnevet több forrás a nyugati

¹ Herakleios harmadik perzsa hadjáratát földrajzi szempontból A. MANANDJAN (Византийский Временник XXVIII [1950.], 146—53) tárgyalja. Vö. még V. MINORSKY „Tiflis“ című cikkét az EnzIsl.-ban (IV, 815).

² Ez elsősorban E. GERLAND (Byzantinische Zeitschr. III [1894.], 330—73) érdeme. GERLAND kronológiai hibáit N. H. BAYNES (ByzZschr. XXI [1912.], 110—28) javította ki. BAYNES kronológiáját fogadja el G. OSTROGORSKY, Gesch. des byzantinischen Reiches. München, 1940. 52—63; R. GROSSSET, Histoire de l'Arménie. Paris, 1947. 273—6; C. W. PREVITÉ-ORTON, The Shorter Cambridge Mediaeval History I. Cambridge, 1952. 206—8. Vö. még CH. DIEHL—G. MARÇAIS, Le monde oriental de 395 à 1081 (Histoire générale. G. GLOTZ, Histoire du moyen âge III). Paris, 1936. 145—51 (DIEHL).

³ A Grúz Krónika egyes szövegváltozataiban található névalakokat illetőleg vö. C. TOUMANOFF: Le Muséon LXV/3—4 (1952.), 200. 7. jegyz.

türköknél jegyezte fel, mégpedig a Ζιέβηλ-hez igen közel álló formában: arab írásos (< pehlevi) (*Sin*)*jibu*, pehlevi (*Sin*)*jēpīk* (vö. J. MARQUART, A catalogue of the provincial capitals of Ērānshahr: Analecta Orientalia 3. Roma, 1931. 10, 38), bizánci (Σιλ)ζιβουλος, (Σπαρ)ζεγγοῦν (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 120, 234, 246). Ezek a bizánci alakok szintén görögös végződést kaptak: az -ovv végződés közönséges a görögben, a -βουλος elem pedig összetett nevek igen gyakori második eleme, bár lehet, hogy itt is bibliai hatásról (vö. a Βεελζεβοὺλ nevet) van szó.

A kazár *jēbyu* a többi török nyelvekben használatos *yabyu* méltóságnév megfelelője: keleti türk, nyugati oguz (Ibn Fadlān) *yabyu* ~ nyugati türk *jēbyu* (vö. LIGETI LAJOS: MNy. XLII, 10, 16) ~ karluk *ja(e)bγy-* (Bibl. Geogr. Arab. VI, 16₈). Feltűnő itt a k. türk *ya* ~ ny. türk *jē-* ~ karluk *ja(e)* ~ kazár *jē-* megfelelés. A kazár *jēbyu* azonban a nyugati türk uralom (vö. alább) idejéből való átvétel is lehet.

Jebgu kagán családi viszonyairól Moses Kalankatvac'inál találunk néhány igen figyelemreméltó adatot: Jebgu kagán fia a hadjárat során sokat szereplő királyfi (i. kiad. I, 270₅, 274₂₃), *Šat'* (= török *šad*) volt.¹ Mint-hogy más helyen (i. kiad. I, 250₁₋₂) Moses *Šat'*-ot Észak Királya unokatestvérének mondja, Jebgu kagán és Észak Királya Moses tudósításainak értelmében testvérek voltak. Észak Királya Mosesnél egy alkalommal (i. kiad. I, 284₁₈) az *Észak Katsai*-ja nevet viseli.

Az itt közölt adatok némelyikével már többször is foglalkoztak, megítélésükben azonban erősen eltérnek a vélemények. Különösen a forrásokban említett *türk* és *kazár* nevek értelmezése vitatott. Menandros (Exc. de. leg. ed. DE BOOR I, 474₂₈₋₉) megmondja ugyan, hogy a türkök hatalma nyugaton még 581-ben is a Krím félszigetig terjedt (A. VASILIEV, The Goths in the Crimea. Cambridge Mass., 1936. 74), a VII. században már igen hézagossá bizánci forrásokból azonban nem állapítható meg, hogy a kazárok és a nyugati türkök között 626–628. táján is függőségi viszony volt-e. Kérdés tehát, hogy a kazárok 626–628. táján is türk kötelékekben harcoltak-e, vagy pedig csak a korábbi függőségi viszony következtében viselik a *türk* nevet; s kérdés az is, hogy Észak Királyát és Jebgu kagánt a kínaiaknál és bizánciaknál leírt nyugati türk fejedelmek vagy pedig a kazár uralkodók közé kell-e sorolnunk.

Jebgu kagánt régebben, elsősorban Theophanes tudósítása alapján kazár fejedelemnek szokták tartani. J. MARQUART (Streifzüge 394, 401, 430, 498) azonban, arra való hivatkozással, hogy Jebgu kagán neve a nyugati türk fejedelmek méltóságnévével, a „*Yabyu qayan*”-nal egyezik, Jebgu kagánt a kínai forrásokból jól ismert *Ton jēbyu qayan*² (616. előtt–630.) nyugati

¹ A kazár *šad* Mosesnél (i. kiad. II, 73₉) egy alkalommal a *šat' qazr* ('kazár sad'; a szavak örmény sorrendben vannak) néven szerepel. K. PATKANĖAN (История Арван Моисея Каланкатвацци. Sanktpeterb. 1861. 208–9, 212), MINORSKY (Hudūd 411, 1. jegyz.) és MARQUART (Wehrot und Arang. Leiden, 1938. 142, 3. jegyz.) nem vették észre, hogy a Mosesnél más helyeken (I, 394₁₆, 396₂₀, 400₁₅) szereplő *Čat' qazr* (MINORSKY, PATKANĖAN), illetőleg *Kat' qazr* (MARQUART) nevek ugyanennek a névnek a paleográfiailag könnyen magyarázható romlott változatai.

² A *Ton* (vö. CHAVANNES, Doc. 24, 1. jegyz.) igen gyakran (vö. például Mahr-námag, ed. F. W. K. MÜLLER 9) fordul elő mint összetett nevek egyik eleme, így a *Ton Yuquq* névben is (CHAVANNES, Doc. 377 más *Yuquq* nevű méltóságviselőket is említ). Ugyanezt a nevet a tibetiek *Ton yabyo khagan* formában említik (BACOT—THOMAS—TOUSSAINT, Documents de Touen-houang. Paris, 1940–1946. 38–9).

türk kagánnal azonosította. E. CHAVANNES (Documents 255) a nyugati türkök történetéről szóló fejtegetéseiben helyteleníti MARQUART magyarázatát. Szerinte az *Észak Királya* név Mosesnél a kazár kagánt, a *Je bu xak'an* pedig a rangban második kazár fejedelmet jelöli. J. KULAKOVSZKIJ (История Византии III. Киев, 1915. 57—91) részben a MARQUARTÉVAL egyező nézetten van: Je bu kagán szerinte is Ton je bu kagánnal azonos. Ő azonban MARQUARTTAL szemben *Észak Királya*-nak személyével is foglalkozik, aki szerinte a nyugati türkökön is uralkodó keleti türk kagán volna. E magyarázat szembe-tűnő gyengéje az, hogy Ton je bu kagán nem volt *Hie-li* keleti türk kagán alattvalója, sőt uralmának nagy része *Hie-li* kagánnal való harcokban telt el (vö. CHAVANNES i. m. 24—5, 52—3). — Élete vége felé MARQUART (UjB. IX [1929.], 100—1) is foglalkozott az örmény *Észak Királya* és *Észak Katsai*-ja nevekhez fűződő kérdésekkel. Minthogy Ton je bu kagán, vagyis szerinte Je bu kagán a kínai császár névleges alattvalója volt, annak a nézetének ad kifejezést, hogy az *Észak Királya* és az *Észak Katsai*-ja neveket a kínai császárra kell vonatkoztatnunk. MARQUART még egy bonyolult kettős emendációval is megtoldja magyarázatát: mivel Theophylaktos Simokattes szerint a kínai császár címe *Taišān*: 'υἱὸς θεοῦ', az utóbbinak és az örmény *Katsai*-nak a kontaminációjából a **Tansai* eredeti alakot következteti ki.¹ Ez szerinte a kínai *t'ien-c'i* 'Ég Fia' (a kínai császárok szokásos címe) szavak átírása volna. Amint majd alább látni fogjuk, ennek a magyarázatnak minden részlete elhibázott. Az örmény és kínai adatok sok fontos új megfigyelést is tartalmazó egybevetését M. I. ARTAMONOV szovjet kutató adta elő a kazárok legrégibb történetéről szóló munkájában (Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград, 1936. 69—78). ARTAMONOV szerint Je bu kagán a kazárok uralkodója volt, *Észak Királya* pedig Ton je bu kagánnal azonos.

2. Nézetem szerint e bonyolult kérdések megoldásához a legjobb kiinduló pontot a *Katsai* „név” magyarázata szolgáltatja. Sémi filológiai szempontból Moses Kalankatvac'i munkájának egyik érdekessége az, hogy a szerző lépten-nyomon hivatkozás nélküli ószövetségi idézeteket használ. Így korának birodalmait Dániel (II. fej.) apokalipszisét utánozva az *Észak* (törökök), *Dél* (a kalifátus), *Kelet* (Perzsia) és *Nyugat* (Bizánc) néven emlegeti (II, 27). Idézi (uo.) Dániel (8.) szavait „Nyugat Kecskébakjá”-ról is (héber szöveg sefir ha-izsim; LXX: τράγος, magyar fordítás *kecskebak*; örmény *k'oš* [*<* török *goč* *>* magyar *kos*]), amely Dánielnél Nagy Sándorra, nála pedig Bizánra vonatkozik. Az északi nomádok örményországi betöréseinek leírásában (II, 36) Ezechielnak (38—9. fej.) Góg és Mágóg népéről szóló prófécijából vesz képeket. Így jár el a *katsai* esetében is. A *katsai* (*<* szír *kads(ā)* *<* görög *κάδος* *~* óhéber *kad* [*~* magyar *kád*], vö. HÜBSCHMANN, AGr. 306) jelentése ugyanis az örményben 'katlan', s Jeremiásnak (I₁₃) az északi népekre vonatkozó prófécijából származik (héber *sir nāfūah mippene šāfōnā*; LXX: Λέβητα ὑποκαίμενον, καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἀπὸ πρόσωπον βορρᾶ; magyar fordítás: „forró fazék, amelynek szája észak felől van”; az örmény fordításban *katsai yerandan*). Jeremiásnál ez a látomás az északi népek küszöbön álló támadására vonatkozik. Moses Észak Királyára viszi át a képet („Észak

¹ Ugyanezt a magyarázatot MARQUART az A. BAUER-féle Hippolytos-kiadáshoz (Leipzig, 1929. 468) írt jegyzeteiben is közli. A *katsai* szóban SAHNAZAREAN (i. m. 94, 146. jegyz.) is tulajdonnevet keresett. PATKANEAN (i. m. 338) szerint a *katsai*-nak valamilyen barbár nyelven 'király' lehetett a jelentése.

Katlana¹). A *Katsai*-t tehát a MARQUART-féle **Tansai*-jal együtt törölnünk kell a török uralkodók nomenclaturájából.¹

Moseshez hasonlóan jár el a Grúz Krónika (vö. M.-F. BROSSET, *Histoire de la Géorgie I. S.-Pétersbourg, 1849. 226; I/2: Add. et éclairc. uo. 1851. 46*) szerzője is, aki elmondja, hogy mikor a Tiflisz alatt táborozó Herakleioszt a fellelgyár parancsnoka a várfokról csúfolkodva *Bakkecské*-nek nevezte, Herakleios Dániel könyvét ütötte fel, ahol az előbb idézett (8.) fejezet szerint „Nyugat Kecskebakja” (Nagy Sándor) legyőzi „Kelet Kosá”-t (Perzsia). Ez a történet azonban nem feltétlenül a krónikás szellemeskedésének szülötte. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a bizánci császárok számára mindig kísértő lehetőség volt a „Nyugat Kecskebakja”-nak az önmagukra vonatkoztatása, s hogy ez különösen érvényes Herakleios esetében, aki Theophanes, Georgios Psides és Sebeos szerint minden cselekedetét vallásos mezbe igyekezett öltöztetni, s hogy Theophanes szerint (i. kiad. 308₁₅₋₈) Herakleios például egy másik esetben is a találmányra felütött biblia alapján döntötte el, hogy mit kell cselekednie.

Észak Királya egyébként a Mosesnél található családi vonatkozású adatok miatt sem lehetett azonos a kínai császárral: Jëbgu kagán nem volt T'ai-cung (627–649.) kínai császár testvére, és a kazár sad sem volt a kínai császár unokatestvére. Ugyanezt mondhatjuk KULAKOVSKIJ-nak Észak Királya és a keleti türk kagán azonosságát hangoztató elméletével kapcsolatban is.²

3. Észak Királya allegorikus nevévek („Katlan”) tisztázása után a többi adat megmagyarázása nem jelent nagyobb nehézséget. A fent (319) összeállított adatok világosan mutatják, hogy Jëbgu kagán a kazárok legfőbb uralkodója volt, de csak a második rangot viselte testvérének, Észak Királynak birodalmában. A Mosesnél szereplő örmény *Észak Királya* nevet Herakleios örmény életrajzírója, Sebeos és Ptolemaios örmény átdolgozója, Pseudo-Moses Xorenac'i magyarázzák meg, akik az *Észak Királya* nevet félreérthetetlenül a kazárok keleti szomszédságában, a Volgától keletre levő türk birodalomra vonatkoztatják.³ Az *Észak Királya* név tehát, mint ahogy már ARTAMONOV is feltette, Ton jëbgu nyugati türk kagánt jelöli. A türk fennhatóság tehát 626–628. idején is kiterjedt a kazárokra.

Sebeos Herakleios török szövetségeseiről is megemlékezik (vö. MARQUART: WZKM. XII [1898.], 191–2). Szövege azonban ezen a helyen nincsen rendben

¹ A *Taisai* névre nézve vö. J. A. BOONBERG: *Harvard Journ. of Asiatic Studies* III (1938.), 231; N. PIGULEVSKAJA, *Византия на путях в Индию*. Moszkva, 1951. 210–1.

² T'ai-cung a kínai *Li* családból származott (vö. O. FRANKE, *Gesch. des Chin. Reiches* II, 337.); *Hie-li* apja *Cs'u-lo* keleti türk kagán (CHAVANNES i. m. 174, 5. jegyz.), Ton jëbgué viszont *Tu-lou* nyugati türk kagán (uo. 3) volt. Eddig nem tudtuk, hogy a kazárok uralkodója Ton jëbgu egyik testvére volt, és azt sem, hogy a kazár uralkodó a türk uralom idején szintén a *jëbgu* nevet viselte.

³ Sebeos és Ps. Moses Xorenac'i idevonatkozó helyeit H. HÜBSCHMANN (*Arm-Gramm*, 159) és MARQUART (*Streifzüge* 58–9) tárgyalja. Ptolemaios IX. századi arab átdolgozója, al Xuwārizmī (ed. MŽIK, N° 1600–1) szintén a törökök ázsiai területeivel azonosítja a két ptolemaiosi Skythiát.

A türk birodalom felbomlás után író örmény és grúz szerzők az *Észak* megjelölést a kazárokra vitték át. 'Kazár' értelemben használja az *Észak* nevet a Ps. Moses-féle földrajz rövid változatának szerzője (vö. MARQUART uo.), Michael Syrus szír krónikájának örmény fordítója (*JournAsiat.* 1849. 316) és Szent Abo grúz Vitájának szerzője (vö. P. PEETERS: *Analecta Bollandiana* LII [1934.], 25: a kazár kagán neve *rex Septemtrionis*).

(vö. ARTAMONOV i. m. 69, 74; CHAVANNES i. m. 255, 3. jegyz.; W. B. HENNING: BSOAS. XIV/3 [1952.], 504, 3. jegyz.). A fejezetek megzavart sorrendje miatt Sebeos tudósításából nem derül ki, hogy a Herakleioszt megsegítő csapatok törökök vagy pedig örmény lázadók voltak-e. Annyi azonban Sebeos mai szövegéből is világos, hogy a szövetségeselek fővezére a nyugati türk kagán volt, akinek területe itt a *Čenastan* ('Kína') néven szerepel. Ugyanezt a szóhasználatot a mohamedán forrásokból is ismerjük (vö. pl. a *Derbend-nāme* régi arab forrásait). Később, Kašyarínál, a *Kína* (*Čin*) név már nem vonatkozik az egykor kínai fennhatóság alatt állt nyugati türk területekre, csak a Tarim-medence kínai városait foglalja magába.

Ezeket a megállapításokat más idevonatkozó adatokkal is támogat-hatjuk. Bár a kínaiak a nyugati törökök és a kazárok kapcsolatairól nem beszélnek, ők is közölnek néhány olyan adatot, amelyek fontosak az említett kérdések szempontjából. Így megtudjuk belőlük (CHAVANNES i. m. 25, 53, 256), hogy Ton Jebgu kagán élete végén (627–630.) nem „jóságosan“, hanem kemény kézzel uralkodott, s hogy emiatt alattvalói meggyűlöltek őt, sőt a karlukok fel is lázadtak ellene. A nyugati türk birodalom szempontjából végzetes belső zavarok után Ton Jebgu kagánt 630-ban saját nagybátyja ölte meg. Ugyanezekről az eseményekről emlékezik meg Moses Kaľankatvac'i (i. kiad. I, 284₁₈–285_{unt.}) is, amikor elmondja, hogy a kazár sad 629. évi északazerbeidszani portyázása idején Észak Királya (Ton Jebgu türk kagán) saját fiai ellen fordult, és „elkezdte ézerszeresen megtorolni a vétkeket“. Jebgu kazár kagán ugyanakkor a sadhoz küldött üzenetében a halálról beszél, amely azért leselkedik rá, mert őt meg nem illető uralomra tört. Ez világos célzás a Ton Jebgu kagán elleni lázadásra. Úgy látszik azonban, Ton Jebgu kagán keze gyorsabb volt: Nikephoros (i. kiad. 21₂₈–22₅) Herakleios 629. évi jeruzsálemi útjának említése előtt elmondja, hogy a császár ígéretéhez híven elküldte ugyan Endokjatt Ziebelnek, a házasságra azonban megsemm került sor, mert közben megérkezett Ziebel (Jebgu kagán) halálhíre. Az örmény forrás és Nikephoros *σπαγij árjijon*-ja tehát pompásan kiegészítik egymást. A két forrás alapján Jebgu kazár kagán halálának a dátuma: 629. Egy esztendő múlva, amint tudjuk, már Ton Jebgu sem volt életben. A nyugati türk birodalom 630-ban bekövetkezett felbomlását a kazár hatalom megerősödése, majd a kubáni onogur-bolgár birodalom felbomlása követte (vö. MORAVCSIK: MNy. XXVI, 102–3).

Ha azonban Herakleios szövetségesei a nyugati türk kagán kazár alattvalói voltak, akkor Theophanes velük kapcsolatban használt „keleti-türk“-je magyarázatra szorul. Östörténeti irodalmunkban általánosan elfogadott magyarázat szerint (vö.: MORAVCSIK GYULA: KCsA. I, 157; NÉMETH GYULA, HonfKial. 201–2) ez a „keleti“ jelző itt nem a történelemből ismert keleti (orkhoni) törökökre és nem is általánosságban a keleten lakó vagy keletről származó törökökre vonatkozik, hanem a kazárokat egy másik türk néptől, a Bizáncban „nyugati türk“-nek nevezett magyaroktól különbözteti meg. Ezt az elmondottak után is helyesnek kell tartanunk: Theophanes 810. körül írt, amikor a Volgán túli türk birodalmak már régen felbomlottak, s az ő „keleti türk“-je valóban érthetetlen volna, ha az akkori kettős bizánci szóhasználat miatt ugyanúgy meg nem kellett volna különböztetni a kazárokat bizonyos „nyugati türk“-öktől, mint 626–628. táján a „nyugati türk“-nek (Grúz Krónika) nevezett kazárokat a keletiektől.

CZEGLÉDY KÁROLY

A szóvégi á, é, í megrövidülésének kérdéséhez

A szóvégi á, é, í rövidülése sokszor tárgyalt, de még mindig sok tisztázatlan pontot tartalmazó jelenség, melyben az eltérő vélemények még nem minden részletben egyenlítődték ki. Így tudósaink nézetei nem egyeznek a mai a, e, í keletkezésének módjára vonatkozólag, és amennyiben ezekben hosszú magánhangzók rövidülését látják, eltérnek a rövidülés idejének megállapításában.

1. Abban minden vélemény megegyezik, hogy mai szóvégi a, e-inak igen jelentős része régi á, é-re megy vissza, az á, é pedig í-s kettőshangzóra. Megegyeznek a vélemények abban is, hogy a mai szóvégi a, e hangok kisebb része újabbkori jövevényszavakban á, e-nek a folytatása, illetőleg elvonás: *csárda*, *pászta* stb., latinositás: *cséza*, *ármádia* stb. eredménye, vagy egyéb szórványos és néha pontosan föl sem derített nyelvi történéseknek köszönhető: *pél*da (szóvégi mássalhangzótorlódás feloldása?, vö. HORGER: MNy. XI, 123),¹ *moha* stb. (KNIEZSA: MNy. XXXIX, 10). A vélemények csak a régi, honfoglalás előtti török és korai szláv jövevényszavainkban található szóvégi a, e történetére nézve eltérők. GOMBOCZ nézete szerint azok a jövevényszavak — a régiek is —, melyek az átadó nyelvben á, e-re végződtek, megtartják á-jukat (a XI—XIII. századtól á-vá labializálva) és e-jüket, de beleilleszkednek a magyar főrendszerbe; tehát az: *alma* ~ *almá-t*, *drága* ~ *drágá-t*, *kecske* ~ *kecské-t*, *berkenye* ~ *berkenyé-t* hangváltás analogikus eredetű, s ezekhez járul a *sěno* > *széna* típus, melyben a szóvégi o helyébe a magyarban á lépett (BTLw. 160; Magyar szóalaktan. 1951. 8). HORGER jól látja a magyarázat nehézségeit, hiszen például az *alma* átvételekor a magyarban a *fá* típus még nem rövidült meg, nem volt tehát *fá* ~ *fá-t* töváltkozás, s így az *álmá* ~ *álmá-t* analogikus kialakulásához hiányzott a magyar hangrendszerben s egyszerűs mind a magyar főrendszerben a megfelelő minta, melyhez idomulhatott volna a jövevényszó. HORGER úgy magyarázza tehát e töváltkozást, hogy eleinte az átkerült *alma* változatlan tövű volt, ragtalan és ragozott formájában egyaránt megtartva rövid magánhangzóját: *álmá* ~ *álmá-t*, majd a *fá* típus szóvégi á-jának megrövidülése után, amikor *fá* ~ *fá-t* töváltkozás keletkezett, ennek analógiájára lépett az eredeti *álmá* ~ *álmá-t* helyébe *álmá* ~ *álmá-t* töváltkozás (SzegFüz. II, 108). E magyarázat azonban nem sokkal meggyőzőbb, mint GOMBOCZÉ. Kétségtelen, hogy az *alma*-félék átvételekor a magyarban á, e végű szavak nem voltak. Ha tehát e jövevények beilleszkedtek a magyar hangrendszerbe és egyszerűs mind a névszótövek rendszerébe, ez csak hanghelyettesítés útján történhetett: a szóvégi á helyébe á, e helyébe esetleg ē, vagy ha ilyen hang ekkor nem volt a magyarban (ez nem tisztázott kérdés), é lépett, csakúgy, mint a szóvégi ē helyébe is é. (A szóvégi o-k hasonló okokból szintén á-val helyettesítődtek.) Tehát *álmá*, *kecské*, valamint (*okná* >) *ákná* stb. Ezek aztán a többi, kettőshangzóból keletkezett szóvégi hosszú á-val, é-vel együtt rövidültek meg újra. Szokatlan, a nyelv ragozási rendszerében ismeretlen végződésű szavakat a magyar nyelv nem tűr meg. Az sem segít, hogy egy **álmát*, **kecsket* tárgyeset esetleg lehetséges volt (vö.: GOMBOCZ: MNy. XXIII, 124; LOSONCZI: MNy. XVII, 38, NyK. XLVII, 138, Szily-Eml. 28, Melich-Eml. 249, Szent István-Eml. II, 597; BÁRCZI, TihAl. 135), mert ha a szó-

¹ KNIEZSA legújabb, meggyőzőnek látszó magyarázata szerint a *pél*da, *cérna*-félékben a szóvégi a az átadó nyelv â-féle hangjának helyettesítése (előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban).

tő ilyesméhez igazodott volna, **álm*, **kecskü* > **alom*, **kecsék* \emptyset ragú alakok fejlődtek volna. Ilyeneknek persze nyomuk sincs.¹ Hiába volt pl. a magyarban *ot*-ra végződő tárgyeset, a *séno*-ból mégsem lehetett **szenot* tárgyeset és ennek alapján **szeno* ragtalan forma, mert a szó végén a magyar hangrendszer s egyszersmind a ragozási rendszer nem tűrte az *o*-t. Ma sem tűri (egyes nyelvjárásokat nem számítva), hanem a fiatal jövevények szóvégi *o*-ja helyébe hanghelyettesítéssel *ó* kerül, tehát pl. *espresso*-ból *eszpresszó* lesz, éppúgy, mint egykor *álmá*-ból *álmá*; ha viszont a magyar nyelv idők folyamán úgy fejlődne, hogy szóvégi *ó*-i megrövidülne (ami egyes nyelvjárásokban meg is történik), bizonyos, hogy az *eszpresszó* újra *eszpresso*-vá vedlenék. Úgy vélem tehát, hogy szóvégi *a, e*-vel bekerülő igen régi török és szláv szavainkban a rendszerkényszer következtében hanghelyettesítésszerűen nyúlás állott be, s az így keletkezett hosszú hangok aztán a következőkben pontosan úgy viselkednek, mint a régebbi kettőshangzókban keletkezett *á, é, k*, azaz megrövidülnek (BÁRCZI, TihAl. 106; úgy látszik, ez a felfogása MELICH-nek is, vö. MNy. VI, 157).

2. Ami a szóvégi *i-k* eredetét illeti, ezeket — nem számítva az újabb jövevényeket és későbbi alakulásokat — MELICH részben (*é* >) *i*-ből rövidüléssel, részben pedig régebbi *é*-ből oly módon magyarázza, hogy az *é* előbb megrövidült *ē*-vé, ez pedig zártabbá válással *i* lett (MNy. IX, 12, 58). Ez utóbbi felfogásban sokan osztoznak (GOMBOCZ, ŐM. II/1, 83; HORGER, Igeragozás 75; SzegFüz. II, 100, 102, 103). Ez a gondolat teljesen logikus SZINYEINél, mert ő az *á, é*-nek *ā*-vá, *ē*-vé való rövidülését igen korainak tartja, tehát felteheti, hogy az *ē* > *i* változás már az ómagyar korszak első két századában megtörtént. GOMBOCZ is így ítéli meg e változások időrendjét (i. h.). HORGER azonban meggyőző érveket sorakoztat fel a korai rövidülés ellen, s az *é* > *ē* változást 1200–1300 tájékára teszi (i. h.). E véleményében PAIS is osztozik (MNy. XXXII, 108). HORGER azonban ellentmondásba kerül önmagával, amikor az *i*-t ő is *é* > *ē* > *i* változással magyarázza, s megelégedezik arról, hogy a HB-ben már *Menyi, neki* (hatszor), *-beli, lilki, szentli, unutte, cuzicun* alakokat találunk, tehát olyanokat, melyek az ő magyarázata szerint az *ē*-nél is későbbi fejlődési fokon állnak. Kétségtelenül egyszerűbb és meggyőzőbb magyarázat az, mely az *i*-s kettőshangzók kétirányú fejlődését teszi föl: 1. *é* (> *ē* > *e*), 2. *i* (> *i*). Ez különben egybevág azzal, amit a szó belsejében is tapasztalunk a történeti korban is, a *kēik* > *kék* ~ *kik*, az *-sūt*, *-ūyt* > *-ét* ~ *-it* fejlődésében, a *hāj* ~ *hizik* és a *hī(j)* ~ *hézag* összefüggésekben stb. (BALASSA: NYr. XXIV, 258; PAIS: MNy. X, 132, NyK. XLIV, 326; BÁRCZI, TihAl. 107; SULÁN BÉLA: MNyvj. I, 27).

MELICH a hosszú *i*-t, melynek megrövidülését igen helyesen felteszi, régebbi *é*-ből vezeti le (i. h.).² Ez elvégre lehetséges volna, s minthogy az ősmagyarban — úgy látszik — volt egy zártabbá válási folyamat (mely azonban nem hogy tisztázva, de kétségtelenül megállapítva sincs, vö. BÁRCZI, TihAl. 81; M. tört. hangtan, egyet. jegyzet. 1952. 61), e tendenciába az *é* > *i* beleillene.

¹ Nem lehetetlen, hogy később ilyen típusú kiegyenlítődé is történhetett, s innen volna magyarázható a *beszéd, piac, bolt* stb. végén az etimologikus *a* hiánya, amde mint-hogy ezek tövéghangzója ma sem nyílt, sokkal valószínűbb a régi, elvonásos magyarázat (vö.: HORGER: MNy. XI, 122; KNIEZSA: MNy. XXXIX, 9; stb.).

² Még másként BALASSA, ki az *é*-nek közvetlen *i*-vé való rövidülését teszi fel, úgy véli, hogy egy időben az *é* rövid párja az *i* volt (NyK. XIX, 143).

Ámde ez az esetleges $\acute{e} > i$ eredetileg éppúgy a nyelvi közösségnek csak egy részére szorítkozó változás; s minthogy itt jobbra igen régi, ősmagyar kori jelenségről van szó, nem csak eldönthetetlen, de elvégre közömbös is, milyen úton állt elő a nyelvjárásközi $\acute{e} \sim i$ megfelelés: $ai, \ddot{a}i > \acute{e}$ egyszerűsödés, majd a nyelvközösség egy részére kiterjedő $\acute{e} > i$ változás útján, vagy pedig az $ai, \ddot{a}i$ egyszerűsödése során, amikor is e kettőshangzó a nyelvterület egy részén egyidejűleg \acute{e} -vé, más részén pedig közvetlenül i -vé fejlődött. Minthogy a történeti korban az i -s kettőshangzóknak területenként eltérő kétértelmű, azaz $\acute{e} \sim i$ fejlődését tapasztaljuk (vö.: PAIS: MNy. X, 132; PAPP LÁSZLÓ: MNy. V, 26; BÁRCZI, TihAl. 107; SULÁN BÉLA: MNy. I, 27), és e kettőshangzók egyszerűsödése nyilván folytatódólagos folyamat, azaz nem szakadt meg az ősmagyarban és nem kezdődött újra a későbbi korokban, az ősmagyar korra is az egyidejűleg kétértelmű fejlődést tarthatjuk valószínűnek.

3. Mindezek alapján feltehetjük tehát, hogy az ősmagyar korban a szó végén i -s utóhangú kettőshangzóból egyaránt keletkezett i és \acute{e} vagy \acute{a} ,¹ eredetileg területi megoszlással, melyet azonban későbbi nyelvjáráskeveredés meglehetősen összekavart. Az viszont közismert, hogy az ily módon keletkezett hosszú szóvégi hangok (meg a hanghelyettesítéssel hozzájuk igazodók) nyelvünk történetének egy régi szakaszában megrövidültek. Ámde, ha összehasonlítjuk az ilyen régi \acute{a} , \acute{e} -k történetét és e történet mai eredményeit az ugyancsak i -s kettőshangzóból származott szóvégi i -k történetének eredményeivel, világos lesz, hogy a két rövidülési folyamat nem volt párhuzamos. Feltűnő először, hogy a mai magyar nyelvben az i -s kettőshangzóból származó hosszú szóvégi i szinte kivételesen ritka, a nyelvterületnek egyes kisebb részein fordul csak elő, s többnyire ott sem megőrzött régiség. Nem számítva az olyan, kétségtelenül csak újabban a szó végére került i -ket, melyek a *kastély*, *kvártély*, *borbély*, *körtvély*, *vőfély*-féle szavak nyelvjárási megfelelőiben mutatkoznak, vagy a különben is igen ritka *dí* 'dél', *fi* 'fél' (ige), *szí* 'szél' (margo) példákat (MTsz.; FÜR ISTVÁN, Az i -zés állapota, passim; SZABÓ ISTVÁN: MNy. III, 297; PAPP LÁSZLÓ: MNy. V, 27; SULÁN BÉLA: MNy. I, 17, 18 stb.), valamint a *ri* 'rév' szót (FÜR i. m. 59; IMRE SAMU: MNy. III, 121), valóban régi i -s kettőshangzóból keletkezett szóvégi i nyelvjárásainkban is igen ritka, bár meg kell vallani, hogy nem támaszkodhatunk valami nagy anyaggyűjtésre: ezt a szempontot, a szóvégi i kérdését nyelvjáráskutatóink nem részesítették különösebb figyelemben. A lativusrag $-i$ változata alig egy-két helyen van kimutatva (vö. FÜR i. m. 78), ellenben az i -ző területek legnagyobb részén is $-i$, illetőleg $-é$, \acute{e} - alakot találunk. Kivételes az i a $-né$ nőnévképzőben (FÜR i. m. 88), s ez az i — ha hitelt érdemel — bárhogyan fogjuk is fel keletkezését, nem ősi, noha maga a magánhangzó megelőzőjére esetleg i -s diftongus is feltehető volna. Látszólag nagyobb elterjedtségű a föltételes mód egyes 3. személyű tárgyas alakjában a köznyelvi $-né$ -nek megfelelő $-ni$ változat (FÜR i. m. 87), de ebben sem önti el az i -ző területek egészét (vö.: PAPP LÁSZLÓ i. m. 37, 38; SZABÓ ISTVÁN i. m. 299). Már ebből is valószínű,

¹ E magánhangzók megrövidülése szempontjából közömbös, hogy velaris teljes hangú i -s diftongusaink már kezdetől más eredményt adtak-e, mint ezt pl. Gombocz teszi föl (ÖM. II/1, 85), vagy eredetileg minden egyszerűsödő i -s diftongus $\acute{e} \sim i$ -vé vált, majd pedig az \acute{e} sok esetben \acute{a} -vá illeszkedett, ahogy több okból sokkal valószínűbbnek vélem.

hogy *nízní* típusú föltételes módú alakban az *i* csak a *nízním, níznid, níznínk, níznítek* újabb kori analógiás hatásának tulajdonítható. Igazolja ezt a feltevést SYLVESTER Grammatica Hungaro-Latinája is, mely a kérdéses paradigmát a következő alakokban adja: alanyi ragozás *uajha* (~ *mikorön*) *Beretnik, Beretnil, Beretne, de Beretninek* (CorpGramm. 61, 62), hasonlóképen az elbeszélő múltban: *Beretik, Beretil, Berete, de Beretinek* (i. m. 60), illetőleg tárgyas ragozásban *Beretim, Beretid, Beretę, Beretők, Beretetek, Beretęk* (i. m. 65–6). A nyelvterület legnagyobb részén régi *i-s* diftongusból keletkezett szóvégi *i* nincs. (Vizsgálódásainkból kirekeszthetjük a *hi, vi, ri, szí* egytagú igéket; ezek *i*-je ugyanis nem ősmagyar *i-s* kettőshangzóra megy vissza, hanem középmagyar, legfőljebb ómagyar keletkezésű.) — Ezzel szemben az egész magyar nyelvterületen az *i-s* kettőshangzóból keletkezett szóvégi *á, é* nem hogy nem példátlan, de gyakori. Így — mellőzve az újabb keletkezésű *á, é*-ket — általános a lativusragban: *mellé, felé, vízzé, kővé; alá, hová, világgá, jává* stb. Megvan az elbeszélő múlt egyes 3. személyű tárgyas és a föltételes mód egyes 3. személyű tárgyas alakjában: *néze, nézné; látá, látná*, noha köztudomású, hogy általában a szóvégi *á, é* is hódolt a rövidülés tendenciájának.

Élesen világít rá a szóvégi *é* meg az *i* fejlődésében mutatkozó különbségre, a szóvégi *i* szükségyszerű rövidségére a közös eredetű, valószínűleg a lativusragot tartalmazó *házi* ~ *házé, testi* ~ *testé* alakpárok egybevetése. Kétségtelen, hogy itt is funkciómegoszlást követő alaki megoszlásról, tehát hasadásról van szó, akár csak a *monda* ~ *mondá, mondana* ~ *mondaná* eltérésben. A *királyi* ~ *királyé* esetében azonban a funkciómegoszlás nem az eltérő quantitáson alapszik, mint a *monda* ~ *mondá* esetében, hanem a külön funkciót a különböző *qualitás* hordozza. Míg azonban a régi rövidülés következtében a szóvégi *i*-nek szükségyszerű velejárója a rövidség, az *é* maradhatott hosszúnak. Ahol a régiségben vagy mai nyelvjárásban melléknévképzőként is nyíltabb hangot találunk, ott ez a képző *-é*-nek hangzik: *télé virága, zöld télé, nádé kasza* (MELICH: MNy. XI, 417). Hasonló eltérésre mutat a *messzire* ~ *messzére*-félék egybevetése.

E vázolt különbségek alapján természetesnek látszik az a gondolat, hogy a nagyobb elterjedésű, mondhatni általános rövidülés, tehát az *i* > *i* régiebb folyamat, mint a szűkebb érvényű: az *á* > *á* (> *á*), *é* > *é* (> *e*).

A két rövidülés között az időrendi eltérés azonban még nyilvánvalóbb lesz az igeragozás és a birtokos személyragozás egyes alakjainak vizsgálata alapján. Köztudomású, hogy a *várják, várjátok* jelentő mód jelen idejű tárgyas ragozású alakok analogikus formációk, melyek *já* elemüket az egyes szám 3. személyben kialakult személyragnak (vö. *várja*) köszönhetik.¹ Az viszont nyilvánvaló, hogy amikor **vársk, *váratok* helyébe tárgyas funkcióval a rendszer kényszere alatt *várják, várjátok* lépett, az egyes 3. személynek még *várjá*-nak kellett hangzania, hosszú szóvégi *á*-val, különben a *várják á-ját* nehéz, a *várjátok*-ét még nehezebb volna megmagyarázni. Hasonlóképen áll a dolog a múlt időbeli *várták, vártátok á*-jával, mely egyes 3. személyű *vártá* alakra mutat, és a felszólító módú *lássák, lássátok á*-jával vagy a múlt

¹ Az, hogy a jelentő módba a *j* a felszólító módból került volna, teljesen valószínűtlen, mert a felszólító módban egészen más asszimilációs jelenségek mutatkoznak (vö. *lássá, tartsa* stb.), mint a jelentő módban (*látja, tartja*), ami világosan arra mutat, hogy a kérdéses ragok időben és kialakulásmódban egymástól függetlenül keletkeztek. Körmonfont mesterkedéssel persze ezt a különbséget is lehetne magyarázni, e magyarázat azonban meggyőző aligha volna.

időbeli *kérték*, *kértétek* (~ egyes 3. személyű *kérté*), felszólító módú *kérjék*, *kérjétek* (~ egyes 3. személyű *kérjé*) é-jével. A palatalis hangrendű igék jelentő módú jelen idejében ugyanez az analogikus hatás szintén végbement, s a *kéri* egyes 3. személyű tárgyas alak hatására keletkezett a *kérik*, *kéríték*, tehát éppúgy, mint a *várja* hatására a *várják*, *várjátok*, a *vártá*, *kérté* hatására a *várták*, *kérték*, *vártátok*, *kértétek* stb. Ámde a palatalis hangrendűek ragbeli *i* hangja rövid. Ahhoz alig férhet kétség, hogy a kérdéses igealakok kialakulása a palatalis és velaris hangrendű igék jelen idejében nemcsak egymással szorosan összefüggő, de egy és ugyanazon folyamat, mely tehát ugyanabban az időben ugyanazon módon ment végbe, s valószínűleg így áll a dolog az egyéb igeidők és módok hasonló fejlődésével. Ebből pedig az következik, hogy amikor a *várjá* (*vártá*, *lássá*, *kérté*, *kérjé* stb.) még szóvégi hosszú *á*-val vagy *é*-vel hangzott, ugyanakkor a *kéri i*-je már rövid volt.

Hasonló tanulságot meríthetünk a birtokos személyragozásból. A *kezők*, *lábuk* alak nyilván régebbi *kezik*, *lábik* alakra megy vissza (vö. HB.: *cuzicun*), s ez nem egyéb, mint az egyes 3. személyű *kezi*, *lábi* alak (vö. HB.: *lilki*) a *-k* többesjellel ellátva. Ámde amikor a *-k* többesjel a *kezi*, *lábi*-félékhez végleg odarögzítődött, ezeknek szóvégi *-i*-je már rövid volt, különben semmi hangtani okát nem adhatnók annak, miért rövidült volna meg a föltett *-ik* végződés; márpedig ennek rövidnek kellett lennie, különben nem vált volna belőle *ü*, *u*. Sőt azt is hozzá tehetjük, hogy a HB.: *cuzicun*-jében az *i* már csak azért is minden valószínűség szerint rövid — legalább is a nyelvtérület igen nagy részén ugyanez a helyzet —, mert az *i*-ből keletkezett *u*, *ü* még — mint tudjuk — nyíltabbá is vált: *lábok*, *kezők*; márpedig a nyíltabbá válás mint tendencia a XIV. században már nagyon is gyöngyülőben volt, tehát az *u* > *o*, *ü* > *ö* változásnak ebben a helyzetben is még legalább a XIII. században kellett kezdődnie, sőt előre haladnia. Ebből viszont az következik — bármilyen szorosra vesszük a különféle hangfejlődések egymásutánját —, hogy az *i* > *u*, *ü*-nek még legkésőbb a XIII. század első felében kellett végbemennie. Mint-hogy az *i* > *u*, *ü* változás feltétele az *i* rövidsége, 1200 táján már az *i*-nek rövidnek kellett lennie, legalább is a nyelvtérület túlnyomó részén.

Ugyancsak rövid *i*-t találunk a *házim*, *házid* ~ *házaim*, *házaid*; *kertim*, *kertid* ~ *kertjeim*, *kertjeid* stb.-féle alakokban. Tudjuk; hogy ezek ugyancsak analogikus újraalakulások a *házi*, *kerti* egyes 3. személyű birtokos személyragos alakok hatására.¹ Az *i* rövidségének szintén legegyszerűbb magyarázata, hogy ezek az alakok akkor keletkeztek, amikor a *házi*, *kerti*, *házai*, *kertjei* *i*-je már rövid volt.

4. Kétségtelen, hogy e változások magyarázatában lehetne gondolni megújuló analogikus hatásra is. Föl lehetne tehát fogni a dolgot úgy, hogy *kezi*-ből előbb *kezik* lett, majd amikor a *kezi* *kezi*-vé rövidült, a rövid hangzó behatolt analogikusan a *kezik* alakba, s ennek helyébe *kezik* lépett. Láttuk azonban, hogy még ebben az esetben is a *kezi* rövidülését legkésőbb a XII. századba kellene tenni. — Nyilván analogikus hatással magyarázhatók például a *városi*, *kerti* (mn.): *városi-t*, *kerti-t* > *városi*, *kerti*: *városi-t*, *kerti-t* > *városi*,

¹ A mi szempontunkból közömbös, hogy ebben az *i*-ben egy finnugor *-i* többesjelet keresünk-e, amely különben — úgy látszik — a finnugor alapnyelvben ismeretlen (vö. RAVILA: FUF. XXIII, 53, XXVII, 66); vagy az *-a*, *-e* birtokos személyrag másirányú fejlődésének eredményét látjuk benne (MELICH: MNy. IX, 342, XIV, 230; BÁRCZI, TihAl. 189), ami kétségtelenül sokkal meggyőzőbb. Az *i*, bármelyik megoldást fogadjuk is el, *i*-s kettőshangzóból fejlődött, tehát eredetileg hosszú volt, s csak később rövidült meg.

kerti: városi-t, kerti-t fejlődési sorozat. Lehetséges, hogy éppígy a *kezi-t*, sőt talán a *kezi-ben, -re, -nél* stb. *i*-jének rövidsége is ilyen későbbi analógiának tekinthető. Lehetséges, mondom, de egyáltalában nem kényszerítő, mert az is nemcsak elképzelhető, de valószínűsíthető, hogy a szóvégi *i* megrövidülése olyan korban indult meg, amikor még a birtokos személyragos névszó tárgyi használatában a *-t* tárgyrag nem volt kötelező. Az 1. és a 2. személyű birtokos személyrag után a *-t* tárgyrag még ma is elmaradhat, s ez valaha nyilván így volt a 3. személyű birtokos személyrag után is, amikor a személyragtalan főnév tárgyi használatában a *-t* tárgyrag egyébként elterjedt már. Ha a tárgyrag eredetét birtokos személyragban keressük (vö. BEKE: Nyr. LX, 63), ez a magyarázat egészen természetes. Semmi sem mond ellent annak a föltevésnek, hogy — akár az ómagyar kor elején még — a birtokos személyragos főnév *-t* tárgyrag nélkül is elláthatta a tárgyi funkciót. De, mint említettem, az analogikus magyarázat ebben az esetben sem lehetetlen. Ha ebben az irányban keresnők a megoldást, meg kellene magyaráznunk, miért nem ment végbe ugyanaz a folyamat, mely a *kezi: kezít > kezít* fejlődéssorban látszik, a *háza: házát* esetében, azaz hogy a ragos alakokban miért nem foglalta el a rövid *a* a hosszú *á* helyét, miért nem lett például a tárgyesete *házat*. Nem meggyőző az a gondolat, hogy a *házat* több értelmű lett volna. Ugyanis amikor ezek a formák kialakultak, egy birtokos személyragos *házat* alak még nem esett volna egybe a személyragtalan *házot* alakkal, legalább is a névszók messze túlnyomó többségében a birtokos személyragos és személyragtalan alak között qualitativ különbség maradt volna. Valószínűbb, hogy az azonos hangfejlődési tendenciák hatása alatt az *-á* birtokos személyraggal ellátott alakok teljesen párhuzamosan fejlődtek a későbbi hangzórövidítő tövekkel, s ahogyan a *fá ~ fá-t* tőtipusból *fá (> fã) ~ fá-t* továltakozás keletkezett, úgy a *házá ~ házá-t*-ből *házá (> házã) ~ házá-t* lett. A rendszer kényszere itt az analogikus *házat* típusú alak megteremtődését megakadályozhatta, majd amikor a *házot* is *házát*-tá lett, az értelmi megkülönböztetés szüksége még erősítette a kialakult paradigmát.

A *házim, házaim; kertim, kertjeim*-félék *i*-jének rövidsége szintén magyarázható analógiás hatással: amikor a *házi, házai; kertí, kertjei* *i*-je megrövidült, ez a rövid *i* újra behatolhatott a *házim, házaim; kertim, kertjeim*-be, és ezek helyébe *házim, házaim; kertim, kertjeim* alakokat teremtetett. De az analógiával való magyarázat itt sem kényszerítő, hiszen a *házim, házaim* alakok kialakulásakor és állandósulásakor az egyes 3. személyű *i* már lehetett rövid, tehát nem okvetlenül szükséges föltenni, hogy előbb *házim, házaim* volt, majd újabb analógia-hatásra keletkezett csak *házim, házaim*.

Ha a birtokos személyragozásban minden egyes minket jelenleg foglalkoztató esetben az analógiával való magyarázatot önmagában kifogástalannak ismerjük is el, már jóval nehezebb ugyanilyen magyarázatba beleyugodni a *kérik, kéritek; látják, látjátok* igeragozási alakokkal kapcsolatban; noha elvégre az analógiás magyarázat itt sem egészen képtelenség. Hogy a velaris hangrendű igék tárgyas ragrendszere a palatalis hangrendű igék hasonló funkciójú ragrendszerével minden eltérésük ellenére szoros kapcsolatban volt, azt bizonyítják a *várjuk: kérjük* megfelelések, mert a *kérjük* *j*-je nem származtatható egyébből, mint a *várjuk* alak analogikus hatásából. Valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy ha a *kérik, kéritek* *i*-jének rövidsége csak újabb analógia-hatásnak volna tulajdonítható, azaz régebbi *kérik kéritek*-ből akkor

lett volna *kérik*, *kéritek*, amikor a *kéri* szóvégi *i*-je megrövidült,¹ ugyanez a folyamat végbement volna a *látjátok*-ban is. A birtokos személyragozásban még könnyű okát tudnók adni annak, hogy a *házát* második *á*-ja miért nem rövidült meg analogikusan a *házá* > *házá* változás után: a hosszú hangot ugyanis fönttartotta a névragozás rendszere, s később támogatta az értelmi megkülönböztetés szükségé; egy *látjátok* alak keletkezésének azonban semmi akadályra sincs, egy funkciójú volna, tehát semmi félreértésre nem adott volna alkalmat. Kétségtelen, hogy az analógia szeszélyes, kétségtelen, hogy elvégre a *látjátok* alak fenntartását is lehetne igazolni (pl. a *látjátok* ragbeli hosszú *á*-ját támogathatta a *láltatok*, *lássatok* és a *látják*, ezét a *lálták*, *lássák*, az utóbbiakét viszont a *láltatok* ~ *láltátok*, *láltak* ~ *lálták*, *lássatok* ~ *lássátok* értelmi különbsége).² Ha azonban nem egymástól elszigetelve nézzük az itt elsorolt eseteket, és nemcsak az analógiás fejlődések lehetőségére gondolunk, hanem valamennyit együtt szem előtt tartjuk, és a hangtani fejlődés lehetőségét is figyelembe vesszük, lehetetlen meg nem látni a közös vonást, a tendenciaszerű fejlődést. Kétségtelenül azt tapasztaljuk, hogy a szóvégi *i* minden esetben megrövidült, hogy mindenazon igen régi (nyelvemlékeink előtt kialakult) ragozási formákban, melyek *i*-i szóvégi *i*-re mennek vissza, ma mindig rövid *i*-t találunk; másrészt azt állapíthatjuk meg, hogy a szóvégi *é*, *á* megrövidülése közel sem általános, és hogy azokban az alakokban, melyekben szóvégi *á*, *é*-re visszamenő magánhangzók vannak, s melyek az imént említett *i*-s alakokkal párhuzamosak és velük egyszerre keletkeztek, az *á*, *é* hosszú maradt. Ezek alapján a legtermészetesebb magyarázat csak az lehet, hogy a szóvégi *i*-k hangtani úton jóval korábban rövidültek meg, mint a szóvégi *á*, *é*-k.

5. Ha elfogadjuk, hogy a szóvégi *i* megrövidülése lényegesen korábban ment végbe, mint a szóvégi *á*, *é* > *á*, *é* fejlődés, fennmarad az a kérdés, mikorra tehetjük ezeket a hangváltozásokat, mind a korábbit, mind a későbbit. Tudjuk, hogy a vélemények nagyon szétágazók. Többen mind a három szóvégi hosszú magánhangzó megrövidülését igen korainak vélik, még az ősmagyar kor számlájára írják (SZINNYEI: NyT. XXIV, 149 kk., NyK. XLII, 15, XLIII, 124, Kleb.-Emlék 148; ZOLNAI GYULA: MNy. XXIII, 518; GOMBÓCZ: Ung.Jb. VIII, 273, ŐM. II/1, 82; MELICH: AkNyelvÉrt. XXV/4, 5; LOSONCZI: Szent István-Eml. II, 594). Más vélemények ugyancsak mind a három szóvégi hangzó rövidülését jóval későbbre, legalább a XII–XIII. századra teszik (ZOLNAI GYULA, Nyelveml. 56; MELICH: MNy. VI, 158; HORGER: SzegFüz. II,

¹ Egyetlen kis nyelvjárásszigetecskéről: Szlavóniából van *kéritök*, *váritok* alak kimutatva (HORGER, M. igerag. 73). Ha ez valóban megőrzött régiségnek bizonyulna, azt a magyarázatot támogatná, amely a *kéritek* rövid *i*-jét megújuló analógiás hatásnak mondja. Ámde ezek az alakok még a kérdéses nyelvjárásszigeten is ritkák, az uralkodó alak — legalábbis Kórógyon — *kéritök*, *váritök*, s emellett csak kivételesen hallatszik a hosszú *i*-s változat, amint D. BARTHA KATALIN, e nyelvjárás legjobb ismerője szíves volt tájékoztatni. Sokkal valószínűbb, hogy ezekben az esetekben a hosszúság köszönhető újabb analogikus nyúlásnak, a tárgyas ragozás többes 2. személyében ugyanis a *-tok*, *-ték*, *-tök* előtt mindig hosszú a magánhangzó, s ennek mintájára nyúlhatott meg a *kéritek*, *váritok* *i*-je is.

² De még ha a szlavóniai *kéritök*, *váritok* miatt a *kéritek*-ben megújuló analógiás hatás eredményét látnók is, akkor is azt kellene mondanunk a *kéritek* általános elterjedése alapján, hogy a *kéri* > *kéri* rövidülésnek régiebbnek kell lennie a *látjá* > *lútjá* rövidülésnél, s az analogikus folyamatnak, mely csak az előbbire terjed ki, éppen ezért függetlennek kellene lennie a *látjátok* sorsától.

101 kk.; PAIS: MNy. XXXII, 108, XXXVIII, 160—1; BÁRCZI, TIHAL. 103, 105). Láttuk, hogy a két folyamatot szét kell választani: az *á, é* > *ă, ě* változást és az *í* > *i* változást külön kell vizsgálni.

Ami az *á, é* megrövidülésének korát illeti, HORGER (i. h.) részletesen kifejtett bizonyító vagy inkább valószínűsítő érveit — melyeket itt fölösleges ismételni — annyiban ma is meggyőzőknek tartom, hogy a kérdéses hangváltozás kiteljesedése a XIII. század elejénél aligha lehet régibb (vö. TIHAL. 105). Azt az érvet, hogy az újabb keletű ragok: *-ből, -től, -nek, -vel, -ra* stb. akkor tapadtak a szóhoz, amikor a szóvégi *á, é* még jelentősebb mértékben nem módosult, de viszont a szóvégi sorvadók már eltűntek vagy árnyékká redukálódtak, nem gyengítheti lényegesen az a meggondolás sem, hogy elvégre, ha a ragok odatapadása a szóvégi sorvadók eltűnése előtt ment volna is végbe, a kétnyíltszótagos tendencia akkor is elenyészthette volna őket, azaz hogy a két jelenségnek: a szóvégi sorvadóknak és a szóvégi hosszúk történetének összevetéséből nehéz e két változás időbeli viszonyára következtetéseket levonni. Ugyanis ha a kérdéses sorvadó hangok a fiatalabb ragok előtt csak a kétnyíltszótagos tendencia alapján tűntek volna el, azért az ilyen jelenségekben rendszerint tapasztalható következtelenségek, ingadozások folytán legalább csökevéynyszerűen több nyomuknak kellett volna maradniuk későbbi időkből is. Az egyetlen ilyen példa: a KTSz. *latotuben* adata elszigeteltségében semmit sem bizonyít, s azonfelül — mint tudjuk — nyelvészeink jelentős része ez adat *u*-ját különben sem tartja megmaradt tövéghangzónak. Az is kétségtelen, hogy az Anon.: *Oundunec, Ousadunec* stb. példákkal szemben a HB. már egyáltalában nem ismeri a szóvégi sorvadó magánhangzót; tehát ez a HB.-ben a fiatalabb névutók-ragok előtt sem mutatkozik, holott ezek a formások akkor még nem illeszkednek, ezért inkább névutószerűek, és még aligha tekinthetők végleg a szóhoz tapadtaknak. Mindez arra mutat, hogy a szóvégi sorvadó magánhangzók valóban előbb koptak le, mint ahogy a fiatalabb ragok zöme a szóhoz tapadt. Azaz a szóvégi hosszú magánhangzó quantitásának elvesztése későbbi jelenség, mint a szóvégi rövidék igen nagyfokú redukáltsága, illetőleg teljes pusztulása.¹ Ez utóbbit pedig a XII. század második felénél régebbi időre tenni nem lehet. Sőt, ha az adatok írott képének hitelt adunk, azt kell mondanunk, hogy a szóvégi sorvadók — valószínűleg már csak igen csekély kihangzásként, ami a mi szempontunkból már egyenlő értékű a pusztulással — a XIII. század első felében még meglehetősen szép számmal jelentkeznek. Ha tehát nem tolnók is ki az *á, é* megrövidülését a XIII. század második felére vagy éppen az 1300. körüli évtizedekre, a XII—XIII. század fordulója előtt e hangok nagyobb mértékű rövidülése semmiképen sem valószínű.

6. HORGER érveit még meg is lehetne szerezni eggyel. Bármiképen magyarázzuk is a HB. *Hadlaua, terumteve, munda, veteve* stb. tárgyas alakokat

¹ Ellentmondó a *-ság, -ség* képző, mely a HB.-ben már illeszkedik, tehát odatapadnak tekinthető, mégis a rövid véghangzójú töv változathoz járul: *butaság, sokféséség* stb. Amde tudjuk, hogy e képző odatapadása korántsem egy időben ment végbe az egész nyelvterületen. Míg a HB. nyelvjárásában megtörtént az illeszkedés, másutt két, sőt csaknem három évszázaddal később is találunk nem illeszkedő példákat: BesztSzj.: *ag sig* stb.; SermDom.; *alkolmasseg*; BécsiK. 13: *kazdağsego* stb. Noha ezeket akkor már csak kései maradványoknak tekinthetjük, az kétségtelen, hogy a *-ség* illeszkedése és végleges képzővé válása csak akkor lett általánossá, amikor a szóvégi *á, é* már megrövidült.

(én a magam részéről MÉSZÖLY magyarázatát teljesen meggyőzőnek tartom), arról nem lehet kétség, hogy ez alakok keletkezésének oka csak az lehetett, hogy a nyelv igyekezett alakilag is megkülönböztetni az ige tárgyas és tárgyatlan funkcióját. Noha teljes határozottsággal nem dönthető el, hogy ezek a *Hadlaua*, *terumteve* típusú alakok — melyek a HB.-en kívül máshonnan nem ismeretesek — el voltak-e egy időben terjedve az egész nyelvterületen, vagy pedig csak szűkebb tájnyelv múlt formái voltak, kétségtelen azonban, hogy eltűntek, mihelyt a tárgyas és a tárgyatlan használatnak a *mondá* ~ *monda*, *teremté* ~ *teremte* típussal való egyszerűbb és gazdaságosabb megkülönböztetése fölöslegessé tette őket. Ámde a *mondá* ~ *monda*, *teremté* ~ *teremte* alakpárok szétválasztása és különböző funkciókra való lefoglalása csak akkor vált lehetségessé, amikor a szövégi *á*, *é* rövidülése az általános tendenciának megfelelően megindult, és a fejlődés a régi és az új alak közötti ingadozás átmeneti szakaszába jutott. Ekkor keletkezhetek csak az *á*, *é* végű alakok mellé *ä*, *ë* végűek, új lehetőséget nyitva az alanyi és a tárgyas funkció megkülönböztetésére. A *Hadlaua*, *terumteve* olyankor keletkezhetett, amikor ez a lehetőség még nem állott fenn. Igaz, elvben lehetséges volna föltennünk, hogy a *Hadlaua*, *terumteve*-félék már régen — esetleg a HB. előtt évszázadokkal — éltek a nyelvben, s miközben az *á*, *é* megrövidülésével a funkcióhasadás új lehetősége keletkezett, és esetleg már bizonyos időn át fennállott, mint régi csökevények jó darabig kitartottak. Ha ilyen elgondolás elméletben lehetséges is (egyes alakok hosszú idővel túlélhetik önmagukat), ez a föltevés a jelen esetben igen kevésbé valószínű. Ha ugyanis a nyelvben már régen kialakult volna egy *hädlävä*, *terämtäv* tárgyas típus és egy *hädlä*, *terämtä* alanyi típus, a keletkező új megoszlásban a *hallä*, *terämtä* nem változtathatót volna funkciót, nem ugrott volna át már kifejeződött alanyi ragozási szerepből tárgyas ragozási szerepbe, legalább is nem roppant nagy zavar és ellentmondások nélkül. Ilyen zavarnak a HB.-ben nyomát sem látjuk. Ha a nyelv minden áron kihasználta volna az új alakváltozatok nyújtotta lehetőséget a nehézkes *hädlävä* kiküszöbölésére, akkor inkább a rövidebb alak válhatott volna tárgyassá; valószínűbb azonban, hogy az egész *hallä* ~ *hallä* széthasadás elmaradt volna. A legelfogadhatóbb magyarázat tehát, hogy a *Hadlaua*, *terumteve* tárgyas alakok a HB. korában még nem voltak nagyon régi keletkezésűek és korántsem általánosak, s az ezidőtájt kialakult új funkciókifejező lehetőség: a rövidülés során kínálkozó *hallä* ~ *hallä*, *terämtä* ~ *terämtä* megkülönböztetés a még csekély hagyományú és valószínűleg csak szűkebb tájnyelvi elterjedtségű régebbi megkülönböztetést elnyomhatta.

Itt sem szabad elhallgatni, hogy elvégre más magyarázat is lehetséges: a *hallä*, *teremte* alakok fölfoghatók, mint az alanyi ragozású *hädlä*, *terämtä* alakokból szabályos rövidüléssel keletkezettek; a *hallä*, *terämtä* pedig a *hädlävä*, *terämtäv* tárgyas alakokból a hangzóközi *v* kiesése után összevonással létrejött másodlagos hosszúságot mutathatnának véghangzójukban. (HORGER elizióra gondol: MNy. XXV, 255.) Ámde a magyar ragrendszer kialakulásában ilyenféle összevonás elszigetelten állana, és bár a HB. *mundoa*, *tilutoa* változatai a *v* kiesésére — helyesebben hiányára — esetleg példaként szolgálhatnak, egyszersmind felhívják a figyelmet arra, hogy a tövégi magánhangzó ritkán volt alacsony nyelvállású, hanem középső és valószínűleg magas nyelvállású is lehetett. Tehát a *v* kiesése után igen gyakran eltérő színezetű magánhangzók találkoztak volna (*oa*, *ua*; *eë*, *ië*, *üë*), márpedig különböző kvalitású rövid magánhangzók összevonása nem példátlan ugyan

az ómagyarban, de fölötté ritka (vö. PAIS: MNy. VIII, 395). Támogató nyelvtörténeti adatok nélkül ez az összevonásos magyarázat mindenesetre kevésbé valószínű.

7. Meg kell azonban felelnünk SZINNYEINEK egy komoly érvére (NyK. XLIII, 124). A *házai, kertjei* alakokba — véli SZINNYEI — az *i* olyan időben hatolt be, amikor az *a, e* már rövid volt, különben ma *házái, kertjei*-féléket mondanánk. A *házai, kertjei* analógiájára alakult viszont a *házaim, házaid* stb., *kertjeim, kertjeid* stb. Ámde a HB.-ben már nemcsak *unuttei*-t (és *szentli*-t), de *feleym*-et is találunk; ez a típus tehát már a HB. előtt kialakult, következőképpen a szóvégi *á, é*-nek jóval a HB. előtt kellett megrövidülnie. Ez az eredmény éles ellentmondásban van azzal, amit az előzőkben bizonyítottunk, mégpedig látszólag ugyanolyan természetű okfejtés alapján, mint amellyel mi próbáltuk az igazságot megközelíteni. Azonban csak látszólag. Itt ugyanis teljes joggal hivatkozhatunk az analógia meg-megújuló hatására. Tudjuk, hogy a *házaim, házaid, házai* stb. típus hosszú időn keresztül váltakozott a *házim, házid, házi* stb. típussal, s ezzel mindvégig értelmileg, de sokáig stilisztikailag is egyértékű volt. A *házim* stb. még a múlt század költői, sőt általában irodalmi nyelvében eleven volt, noha a beszélt köznyelv már nem használta. Nyilvánvaló tehát, hogy itt nem valami egyszer, igen régen kialakult *házaim, házaid* stb. ragozási sor változatlan továbbéléséről van szó, hanem a keveredés a *házam, házad, háza* és a *házim, házid, házi* között újra meg újra megtörtént, helyesebben, hogy a *házú > házâ > házâ* változásai során újra meg újra befolyásolta, módosította az eredeti *házaim, házaid* stb. sort.

8. Mindezek alapján a szóvégi *á, é* rövidülésének zömét a XIII. század eleje tájára tehetjük. Jóval későbbre nem halaszthatjuk, mert a SZINNYEITől is idézett 1260: *Micudhotuono, Cucenushotuono* (OkISz.) és az ÓMS.: *scouuo* nyilván már nemcsak megrövidült, de labializálódott szóvégi *a*-ra mutatnak, márpedig a labializálódás csak a rövidülés után következhetett be. A rövidülés tendenciájának gyöngülésére mutat az is, hogy a XII—XIV. században keletkezett *ó, ô*-k már nem vesznek részt benne. A hosszú *ú, ű* keletkezése régebb az *ó, ô*-k keletkezésénél, azért lehetséges, hogy ezekben egyes esetekben a szó végén a rövidülés még az ómagyar korba tartozik, noha ez a kérdés alaposabb vizsgálatot kíván.¹ Természetesen az *á > á, é > ë* változás idejének ilyen meghatározása nem jelentheti azt, hogy szórványosan nem keletkezhetett már jóval előbb is a szóvégi *á, é*-nek rövid variánsa, valamint azt sem, hogy szórványos variánsképpen a hosszú hangzó akár még a XIV. században is fel ne bukkanhasson, ezt legalább is megengedhetővé teszi a PAISTól is idézett 1338: *Faa* (AnjOkm. III, 459). — Kétségtelenül területileg sem egységesen folyt le a változás: volt, ahol hamarabb megkezdődött, s volt, ahol később zárult le; a kérdésnek erről a részéről azonban, sajnos, egyelőre semmi megközelítőt sem mondhatunk. Annyi mindenesetre valószínű, hogy a nyelvterület túlnyomó részén a tendencia legnagyobb intenzitását a XIII. század eleje táján érthette el.

¹ Ha az derülne ki, hogy a szóvégi hosszú *ú, ű* szórványos rövidülése: *falu, kapu* stb. későbbi jelenség, ez egyrészt talán arra mutatna, hogy az *ú, ű* keletkezése nem nagyon sokkal előzte meg az *ó, ô* keletkezését, vagy hogy legalább is a diftongikus variáns az általánosabb hosszú hangzó mellett még jó ideig elég gyakori lehetett (másképp: BENKÓ: NyK. LIV, 58).

Fejtegetéseink értelmében joggal tehetjük fel, hogy az $i > i$ változás ennél lényegesen régebbi időben folyt le. A pontosabb időmeghatározás itt nagyon nehéz, mert egyelőre nem tudjuk megmondani, hogy azok a ragozási formák, melyek az *i* korai rövidülésének fontos bizonyítékául tekinthetők, mikor alakultak ki. E kérdés más oldalról talán megközelíthető, de erre kitérni most igen messze vezetne. Az *i* rövidülése visszanyúlhat mélyen az ősmagyar korba, azonban a X–XI. századnál fiatalabb aligha lehet. Persze ez sem jelenti azt, hogy a tendencia az egész nyelvterületen egyszerre játszódott le, sem azt, hogy a mondott időpontban végleg lezárult. Tudjuk, hogy jóval a XI. század után is előfordulnak a magyarban olyan *i*-s kettőshangzók, melyekből *i* fejlődhetett. Az ilyen későbbi keletkezésű *i*-k rövidülése általában gyorsan ment végbe, egyrészt mert a rövidülési tendencia még nem lanyhult el, másrészt mert a szövegi *i*-k nagy tömege ekkor már általában rövid volt, egy szövegi *i* fonéma tehát kiritt a nyelv rendszeréből.

9. A korai $i > i$ rövidülés feltevésével kapcsolatban meg kell felelni még egy előre látható ellenvetésre. Ismeretes, hogy török jövevényszavaink szövegi rövid *i*-je a magyarban eltűnt (GOMBOSZ: MNy. V, 394, BTLw. 16), és ugyanígy viselkednek régi szláv jövevényszavaink szövegi *i*-i (MELICH: MNy. VI, 15). Kérdés mármost, hogy ha a *kéri*; *házi* 'házai', *kerti* 'kertjei'; *királyi*; *feli*, *messzi* stb. típusokban a szövegi rövid *i*-t még a szövegi hangok sorvadásának idejébe vetjük vissza, ezeknek az *i* hangjai miért nem tűntek el. Gondolhatunk itt arra is, hogy az $i > i$ megrövidülés nyilván szintén nem egyszerre állott be, hanem az *i* mellett sokáig, de állandóan csökkenő gyakorisággal *i* variáns is maradt, s e hosszú változat megakadályozta a rövid *i* eltűnését. Van azonban egy másik, ennél jóval nagyobb súlyú oka annak, hogy ezek az *i*-k nem vettek részt a szövegi rövid hangok általános tendenciájában, illetőleg soha sem sorolódtak be a sorvadó hangok közé, noha helyzetüknél fogva ezt várnók. Ha egy hangváltozás következtében értelemzavaró módosulás történnék akár csak egy-egy szó hangalakjában, de még inkább, ha ilyesmi a szavak egész tömegében, a nyelvi rendszer több fontos pontján történnék (pl. olyan hang tűnnék el, melynek fontos funkciója van, s elnémulása gyakori és súlyos félreértésekre adna alkalmat), akkor a nyelvterapeutika egyik szabálya értelmében a tendencia ellenére a kérdéses hang megmarad, nem szenved változást. Noha a magyar nyelvészetben, hol nyelvatlasz híján a nyelvgeográfia nehezen tud élő valósággá lenni, viszonylag ritkán nyúlunk ehhez a magyarázó elvhez, helytálló volta kétségtelen tapasztalati tény. Hogy a hagyományos funkció és a hangállapot szoros kapcsolatban vannak egymással, sőt keletkező új funkció is megakadályozhatja egy-egy hangváltozási tendencia érvényesülését, arra a már említett *mondá* ~ *monda* alakpár keletkezése is példa, hiszen a *mondá* *á*-jának megrövidülése azért maradt el, mert az az alak, mely a tendencia hatása alatt szabályszerűen keletkezett, egymagában az alanyi és a tárgyask funkció megkülönböztetésére nem lehetett alkalmas. De hozhatunk példát az élő magyar nyelvből is arra, hogy ha egy hangképletnek funkciója van a nyelvben, makacsul ellenáll olyan változási tendenciának, mely e funkció alaki kifejezését elhomályosítaná. Így ismeretes, hogy ma a geminált *ll* hosszú magánhangzó — főképen *á* — után az egyszerűsödés útján van: *áll* ~ *ál*, *állok* ~ *álok*, *állam* ~ *álam*, *vállalat* ~ *válatat*, *szálloda* ~ *száloa* stb. nemcsak egyenrangú változatok, de a rövid *l*-es ejtés jóval általánosabb. De míg a *vállal* ige és származékai *vállalkozik*, *vállalat* stb. szélteben

hosszában rövid *l*-lel hangzanak, a *-val* ragos *vállal* főnevet rövid *l*-lel nem lehet mondani, s éppígy *szállal* (*szál-val*), *állal* (*áll-val*), *fonállal* stb. az általános forma; tehát ezek az alakok a tendenciának mereven ellenállanak, mert a rövidülés esetén a funkció kitevője elhomályosodnék, noha gyakran a félreértés veszélye nélkül. Ilyen módon érthető, hogy a *házi*, *kerti*; *kéri* stb. stb. alakok *i*-i is ellenálltak a sorvasztó tendenciának, hiszen ez utóbbi érvényesülése esetén a kérdéses formák \emptyset ragúakká lettek volna, egybeestek volna a *ház*, *kert*, *kér* stb. alakokkal, s vagy a félreértések hosszú sorát eredményezték volna, vagy teljesen új kifejező eszközök kifejlesztését tették volna szükségessé. Ezt az ellenállást támogatta hangtani síkon az a már említett körülmény, hogy mellékvariánsképpen feltehetőleg az *i* mellett a hosszú *í* is sokáig tengődhetett.

10. Összefoglalva tehát a mondottakat: noha a szóvégi hosszú *á*, *é*, valamint az *i* megrövidülése kétségtelenül egynemű és általános tendencia, nem egyöntetűen, nem egyidőben folyt le. Ebben meglepő nincs, hasonlókat tapasztalunk más átfogó tendencia-nyalábokkal, például a nyíltabbá válással vagy a labializációval kapcsolatban. Az *á*, *é* rövidülésének legnagyobb intenzitását a XIII. század eleje tájára tehetjük, noha kezdetei régebbre nyúlhatnak vissza, és vége későbbi időkbe is áthúzódhatik. Ezzel szemben az *i* rövidülése jóval korábbi jelenség, kezdeteit egyelőre meg sem tudjuk jelölni; de noha e tendencia még sokáig nem vesztette el ható erejét, általános érvényre jutása a XI. századnál aligha tehető későbbre.

BÁRCZI GÉZA

A labializáció ingadozása Pesti Gábor nyelvében

1. Ha XVI. századi nyomtatványainkat nyelvi szempontból vizsgáljuk, az első, ami szemünkbe ötlik, a nagy nyelvi tarkaság. A legkülönbébb nyelvjárási alakváltozatok tűnnek fel különösen a század első két harmadában megjelent művekben. Ezt a tarkaságot azonban nemcsak a különböző nyelvjárásokban írt különféle kiadványok mutatják, hanem egyetlen munkán belül is megfigyelhető. Alig van néhány olyan XVI. századi nyomtatványunk, amelyben kezdettől végig teljes következetességgel azonos nyelvjárási jelenségeket tapasztalnánk. Ilyen például Sylvester János nyelve, bár még ez sem teljesen egyöntetű. Legtöbbször a legváltozatosabb, néha szinte egymással szembenálló, egymásnak ellentmondó alakpárok keverednek egyazon szövegben. Természetesen gondolnunk kell arra, hogy a kiadvány nem egyetlen embernek, az írónak a nyelvét tükrözi, hanem megjelenhetik benne a nyomtató, a korrektor, a kiadó nyelvjárása is, amint erre egyebek között magam is rámutattam (MNY. XLIX, 28 kk.). De e változatok felbukkanása esetén nem kell mindig ilyen külső zavaró körülményt feltennünk. Hiszen tudjuk jól, hogy a nyelvjárási különbségeket létrehozó hangfejlődési tendenciák nem hatottak egyöntetűen még ugyanazon területen sem. Lehet nyelvterület, mely labializáló az *ē* : *ö* szempontjából, de ahol például az *i* *ü*-vé már nem labializálódik. Ilyen a Vas megyei B e y t h e A n d r á s nyelve, akinek Fives Könyvében (1595.) erős *ö*-zés mellett ilyen alakokat találunk: *fives*, *dihös*, *sirü*, *kilömb*, *fil* stb. Tudjuk, hogy minden egyes hang eseté-

ben — ha kronológiailag körülbelül egy időben is — végeredményben mindig külön indul meg és megy végbe egy-egy tendencia; sőt minden egyes szóban külön küzd az új alak a régivel, s gyakran megesik, hogy egyes helyzetekben a régi, másokban az új hangváltozat győz. Így fordulhatnak elő például nyíltabb és zártabb formák ugyanazon területen.

Nem szabad azonban az analógia hatásáról sem megfeledkeznünk. Amikor például az eredeti *-túl*, *-tűl* helyett *-tól*, *-től* ragokat találunk, nem biztos, hogy nyíltabbá válással, azaz régi *iü > üü > ö* fejlődéssel van dolgunk. Lehetséges, hogy csupán az eredeti *-ból*, *-böľ*, *-ról*, *-röl* analógiája hatott. Ugyanígy a birtokos és igei személyragok *-uk*, *-ük*, illetőleg *-ok*, *-ek*, *-ök*, továbbá *-unk*, *-ünk*, illetőleg *-onk*, *-önk* alakjai sem mindig nyíltabbá vagy zártabbá válás eredményei. Nem magyarázhatók meg ezzel Decsi Gáspárnak „Az utolsó időben...” (1584.) című munkájában előforduló *-ok*, *-ek*, *-ök* birtokos és *-uk*, *-ük* igei személyragok. Itt nem egyöntetű tendenciával van dolgunk; inkább arról lehet szó, hogy valamely zártabb alakot megőrzött terület nyelvjárásából kezdenek behatolni a zártabb formák esetleg előbb csak az egyik ragozástípusba, később aztán analogikusan átterjednek a másik típusra is. Így a többes 1. személyben Decsinél is a birtokos és igei személyragok egyaránt *-unk*, *-ünk*-nek hangzanak.

Mint már mondtuk, egy-egy hangfejlődési tendencia, vagy egy-egy szomszéd nyelvjárásból való nyelvi hatás nem egyöntetűen és általánosan jelentkezik, hanem minden egyes szóban külön. Ezért kell olyan nyelvéllapotnak is lennie, amikor ugyanaz a szó egyszer régebbi, másszor újabb alakjával jelenik meg. S ezt nemcsak egy egész nyelvterület viszonylatában mondhatjuk, hanem beszélhetünk ugyanannak az embernek a nyelvében élő régebbi és újabb változatokról, variánsokról is.

A XVI. században ennek legszebb példáját Pesti Miser Gábor nyelvében találjuk. Az ő nyelvét vizsgálva azonban mindenekelőtt el kell háritanunk azt a lehetőséget, hogy Pesti művei nem saját nyelvét tükrözik. Előttünk ismeretes irodalmi munkássága: „Wÿ Testamentum magyar nyelven“ (1536.), „Eſopus fabulaij“ (1536.) és „Nomenclatura sex lingvarvm“ (1538.).¹ Mindhárom Bécsben jelent meg Singrenius János nyomdájában. A bajor származású Singrenius 1510-ben tűnt fel Bécsben, egyelőre mint Vietor Jeromos társa. 1514-től önállósította magát (vö. Gulyás Pál, A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században 37). Első magyar nyelvű nyomtatványai Pesti művei voltak. Singrenius bizonyára nem tudott magyarul, s minthogy Pesti ez időben Bécsben tartózkodott — hiszen mindhárom munka előszavát ott írta — biztosra vehetjük, hogy a korrektori munkát is maga Pesti végezte el. A három kiadványban egymásnak teljesen megfelelő, egységes nyelvet találunk. Bátran mondhatjuk tehát, hogy az alább felsorolt variánsok Pesti nyelvére jellemzők.

2. Leggazdagabb változatokat az *ë ~ ö* mutat. Néhány példa a hangsúlyos szótagban előforduló változatokra:

ÚT. 200v: *ewfmertek*, *ewfmeretek*, *ewfmerem*, s ugyanígy még ÚT. 111v, 129r, 205r, E. 84v; de N. 32: *efmerē*, V3: *lelkij efmeret*, s így ÚT. 11v, 13r | ÚT. 5v: *ewrdeg*, 17v: *ewrdeugetek*, így még ÚT. 14v, 18v, 21v, 24r, N. D3; de ÚT. 5r: *erdewgtewl*, 6v: *erdēgefeket*, s még 13r, 15r | ÚT. 2v: *fewlde*, 17v: *fewlden*, s még ÚT. 4r, 7r, 8v, 19v, 22r, 34v, N. D1, G4, E. 6r, 48r; de

¹ A továbbiakban ÚT., E. és N. jelzéssel idézem őket.

ÚT. 7r: *feldnek*, 10r: *feldenijs*, 10v: *feldewn* | ÚT. 10v: *ewrekken*, 45r: *ewrewkke*, s még ÚT. 74r, 205r, 211v, 215r, 216r, N. f2, G3, G4; de N. f2: *erekkē, erekke* | ÚT. 11r: *bewchijletefbek*, s így még ÚT. 20r, N. a2; de N. a2: még *bechijltetet* | E. 1v: *kewnijergenij*, ugyanígy E. 3v, 10v; de ÚT. 70r: *kenijerjle* | N. d1: *kewlchen*, s még ÚT. 132r; de ÚT. 9r: *kelchewn* | E. 9r: *gewreg orzagot*, s még E. 9v, ÚT. 85r; de N. R1: *gerewgorzag* | E. 8v: *legkewuerbijk*, s még E. 9r; de N. M2: *keuerfeg*, s így E. 40v | N. M3: *bewjtelnij*; de ÚT. 16v: *bejtlewewnk* | ÚT. 11r: *kewzijletewk*, 27r: *kewzette*, s még ÚT. 27v, 113r, 170r, E. 1r, 2r, 3v, 9r, N. D2, 31; de ÚT. 4v: *kezzijl*, 14r: *kezewt*, s még ÚT. 12v, 14v, 24v, 27r, 28v, 132r | ÚT. 4r: *kewrijl*, s így még ÚT. 14v, 170r; de N. e4: *kerijl, kernijes kerijl*, E. 40v | N. Z4: *kewuetsfegrewl*, s még N. F4, E. 9v; de N. Z4 *folijo keuetek* | E. 2r: *ewrijle*, s így még E. 3v, 4v, ÚT. 26v, 116r; de ÚT. 3r: *erijlenek*, s ugyanígy 7r | ÚT. 14r: *kewzwenijbe*; de ÚT. 15v: *kezwenyest*, s így még ÚT. 16r, 71r | ÚT. 49r: *tewruenij*, vö. még 146r, 146v, 153r, 222r; de ÚT. 7v: *terwennek*, vö. még ÚT. 9r, 12v, 21v, 23r | N. E1: *chewtertek*, ugyanígy N. E2; de N. E1: *chetertek* | ÚT. 80r: *kewntewfbe*, vö. még 128r; de 18v: *kenteftek* | E. 1r: *rewujd*; de E. 1r: *reuideden*, vö. még E. 9v, N. Y3 | N. G2: *ewfem*, de ugyanott *dedefem*.

Első szótagban — mint a példák mutatják — erős ingadozás van az *ē*-zō és *ō*-zō alakok között. Ha az ingadozás fokát számszerűen próbáljuk megállapítani, arra az eredményre jutunk, hogy gyakoribb az *ō* változat, s csak kisebb számban — bár még mindenütt — jelentkezik az *ē*. Ha a szó vége felé haladunk, s a hangsúlytalan szótagbeli, a tövégi és a formansbeli *ē* ~ *ō* váltakozást vizsgáljuk, épp ellenkezőleg azt találjuk, hogy az *ē*-k száma szaporodik az *ō*-k rovására.

Az *ē* ~ *ō* variáns a szótó hangsúlytalan szótagjában: E. 12r: *kewzewwnijed*, ugyanígy N. Y3; de ÚT. 113v: *kewzenet*, vö. még ÚT. 5r, 114r, E. 7v | ÚT. 45r: *ewrewkke*, vö. még ÚT. 74r, 205r, 211v, 215r, 216r; de ÚT. 10v: *ewrekken*, s még N. D3, G3, G4, f2 | ÚT. 5r: *erdegwtewl*, s ugyanígy még ÚT. 17v, 209r; de ÚT. 5v: *ewrdeg*, s vö. még ÚT. 14v, 15v, 17v, 18v, 21v, 24r, N. D3 | ÚT. 9r: *kelchewn*; de ÚT. 132r: *kewlchen*, s még N. d1 | N. R1: *gerewgorzag*; de ÚT. 85r: *gewreg*, s még E. 9r, 9v | N. O2: *gijmewlch*; de ÚT. 4v: *gijmelchet*, s vö. még N. O2, L2 | ÚT. 9r: *gijlewled*; de ÚT. 9r: *gijlelnek* | ÚT. 80r: *kewntwefbe*; de ÚT. 18v: *kenteftek*, s még 128r.

Az *ē* ~ *ō* variáns tövégi helyzetben, rag és képző előtt: Az *-n* locativus rag előtt: ÚT. 10v: *feldewn*; de ÚT. 10r: *feldenijs*, s ugyanígy ÚT. 17v, 34v, N. D1, H2, N4, Z1. — A *-t* locativus rag előtt: ÚT. 14r: *kezewt*, s még 113r, E. 1r, 9r; de ÚT. 27r: *kewzette*, ugyanígy ÚT. 27v, N. D2. — A *-dik* sor-számnévképző előtt: N. I1: *ewtewdijk*, ugyanígy N. I2; de N. I2: *tijzeneutedijk*. — Az *-l* denominalis igeképző előtt: ÚT. 16v: *bejtlewewnk*; de ÚT. 16v: *bejtelnek*, s ugyanígy N. M3.

Az *ē* ~ *ō* variáns ragokban: ÚT. 11r: *kewzijletewk*; de ÚT. 12v: *kezzijletek*, s így még ÚT. 18v.

Mindebből tehát — ha nem is teljes az adattár — kétségtelenül megállapítható, hogy első szótagban szembetűnően *ō* a fővariáns, hangsúlytalan szótóban viszont már nem tekinthető főváltozatnak. Egyes szavakban ugyan körülbelül egyformán váltakozik az *ō* az *ē*-vel, de legtöbb helyen csupán mellékvariánsként él. Tövégi helyzetben és ragokban szintén az *ē* a fővariáns, *ō*-re alig néhány példát találunk.

Ha kiegészítjük ezt a képet az állandóan *ö-ző* és állandóan *ë-ző* szavak tanúbizonyságával, azt látjuk, hogy jóval nagyobb az *ë-ző* szavak száma, mint az *ö-ző*ké. A *tött* típuson kívül csupán a *betű* szó hangzik *ö*-vel, *ë* van viszont jó pár olyan szóban, melyben ma *ö*-t találunk. Itt ugyancsak a köznyelvtől eltérő *ö*-zést és *ë*-zést vettük figyelembe, mellőztünk tehát ilyeneket, mint *történik*, *jön* stb., ahol állandó *ö* van, s mellőztük az állandó *ë*-zésnek a mai köznyelvnek megfelelő számtalan esetét is; de ha ez utóbbiakat is felsorolnánk, ugyanarra az eredményre jutnánk.

Állandó *ö*-zés hangsúlyos szótagban: ÚT. 64v: *lewttene*k, vö. még E. 5v, 9v, N. R4, Y2 | ÚT. 4v: *tewtte*k, vö. még ÚT. 20v, 21v, 212r, N. Y4 | E. 3r: *ewwtem*, vö. még E. 7r, 8v, 12r, ÚT. 3v, 9v, 10r | ÚT. 23r: *meg ewtte*, vö. még 33v, E. 1v, N. M3 | N. A4: *bewtjyk*, s még kétszer itt. A *tesz*, *lesz* típusú igéknek is csak a múlt idejében találunk *ö*-zést, egyébként *teszen*, *leszen* alakok fordulnak elő.

Állandó *ö*-zés hangsúlytalan szótagban nincs.

Állandó *ë*-zés hangsúlyos szótagban: ÚT. 6r: *setetsegbe*, s még ÚT. 11r, N. L2, D3 | ÚT. 16v: *temlebe*, s még ÚT. 17r többször is. — Még jó néhány szót sorolhatnánk ide. Így a *szövétnék*, *gyötrelem*, *könny*, *gyökér*, *ösvény*, *tömlőc*, *tömjén*, *fortelmes*, *gödölye*, *vödör* stb. szavakat, amelyek *ë*-vel fordulnak elő. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az anyaggyűjtés nem teljes, megengedhető tehát, hogy e szavakban is megjelenik már itt-ott az *ö* variáns.

Hangsúlytalan szótagban is gyakori az állandó *ë*-zés: ÚT. 28v: *ewremebe*, s ugyanígy ÚT. 66r, E. 2r, N. 32 | E. 1v: *kewnijergenij*, s még E. 3v, 10v, ÚT. 70r. — Ilyenek még például *különb*, *köldök*, *pünkösöd*, *szűkölködik*.

Tövégi helyzetben különösen általános az *ë*: Ragok előtt: N. Y3: *kewzewnem*, N. D1: *jewijen*, s még E. 7v, 10r. — Képzők előtt: ÚT. 4r: *ewltezetij*, 6v: *kewtezgetwen*, s ugyanígy ÚT. 11v, 19v, 21r, 24r, 34v, N. b4, L1, G3.

Állandó *ë* van a *-szer* ragban: N. i3: *haromzer*, s még itt többször.

Az eddigiek máris azt a benyomást keltik, hogy itt az *ö*-zés terjedéséről van szó, mely alig egy pár szóban jutott még teljességre, ott is csak a hangsúlyos szótagban, egyébként az *ö* egyelőre csak variáns jelleggel bír.

Ugyanezt támogatja az a körülmény, hogy az *ë* ~ *ö* váltakozáson kívül van még egy ilyen ingadozás Pesti nyelvében, mégpedig az *é* ~ *ő*, tehát szintén egy illabialis és egy labialis hang között. Ez is előfordul szótótkben és formansokban egyaránt, s körülbelül egyenlő arányban: ÚT. 3r: *ideuwe*, s így még ÚT. 17r; de ÚT. 3v: *ide*, 6r: *ijdetijl*, s még 15r, 112r | ÚT. 16v: *temlew*, s még így ÚT. 17r kétszer is; de ÚT. 16v: *temlebe* | N. P1: *newstenorozlan*; de N. P2: *neftenfarkas* | ÚT. 96v: *zewlewt*, s így ÚT. 97r többször; de ÚT. 97r: *zewlene*k, *zewlet*.

Képzőkben és ragokban:

A melléknévi igenév képzőjében: ÚT. 11v: *dijchewsegebe*, 20v: *iwendew*, 130r: *wijteglew*, N. R4: *viga/ag tewewkrewl*; de ÚT. 10v: *dijchesege*, 14v: *ewrdengefeket*, 21r: *ewlteztet*, N. E2: *mije*le napok 'wercktag', *tete* 'vertex', Z1: *fewzekalan*. — A lativusragban: ÚT. 10r: *elewt*, s így ÚT. 15r, 112r; de ÚT. 8r: *elezer*, N. a2: *elette*, s még ÚT. 12r. — A *-ról*, *-ről* ~ *-rél* ragban: E. 10r: *dragakewrewl*, ugyanígy E. 10v, 11r, N. R4; de ÚT. 12v: *gijlmechekrel* (sic), *tijwijskrel*, s még N. B2, D3, K1, R4. — A *-tól*, *-től* ~ *-tél*, *-tíl* ragban: ÚT. 8v: *felesegetewl*, 9v: *tewlewk*; de ÚT. 9v: *emberektel*, 6r: *ijdetijl*, s így még ÚT. 17r.

3. Ha az itt felsorolt adatokon végigtekintünk, megállapíthatjuk, hogy Pesti variánsai a labialis—illabialis megfelelésekre, párokra vonatkoznak. Kérdés, mi okozza ezt a variálódást. A XVI. századról lévén szó, nem valószínű, hogy valamely hangfejlődési tendencia még ennyire az ingadozás stádiumában lenne. Ebben a nyelvjárásban induló, s itt kialakuló *ü*-zészről (illetőleg *ö*-zészről) különben sem beszélhetünk, hiszen adataink élesen szembenállanak mindazzal, amit az *i* > *ü* labializációról LOSONCZI ZOLTÁN fejtegetései alapján tudunk (NyK. XLIV, 373, XLV, 45, 195). Ez a labializáció ugyanis a szóvégi hangok sorvadásával kapcsolatos, a tővégi magánhangzó labializálódásával indul el, s a többé magába végül is hasonulással hatol be.

Pesti adataiban az ellenkezőjét látjuk mindennek. Ott az első szótagban jelenik meg egyre gyakrabban, sokszor fővariáns jelleggel az *ö*, hangsúlytalan szótagban és tővégi helyzetben viszont jóval kevesebbet találunk. Ez a jelenség a következőképpen magyarázható: Pesti nyelvjárása eredetileg illabializáló, valószínűleg nem is jelentkezett benne az ómagyar korban lejátszódó *i* > *ü* változás. A XVI. század tájára azonban már valamely labializáló nyelvjárással érintkezhetett, s az e nyelvjárásból már készen átvett *ördög*, *tömlőc* stb. típusú szavak — harcolva az itteni eredeti *erdeg*, *temlec* típusúakkal — hozhatták létre a fent felsorolt alakváltozatokat.

Ugyancsak a nyelvjárás eredeti illabialitására mutathat az *é* ~ *ő* váltokozás. E hangok mind diftongikus eredetűek. Az a tény, hogy Pesti nyelvben e diftongusok általánosabb *ő*-vé fejlődése helyett gyakran *é*-t (sőt néha *i*-t) találunk, megint csak azt jelzi, hogy e nyelvjárás hajlamos volt az illabialis hangok kialakítására és megőrzésére:

Még élesebben látjuk a nyelvjárás illabialis jellegét, ha megvizsgáljuk Pesti nyelvben az *i* és *ü* fonémák funkcionális terheltségét. Az egész nyelvben alig-alig, csak elvétve találunk *ü* hangot, ellenben az *i* funkcionális terheltsége sokkal nagyobb a mai köznyelvi *i* terheltségénél, hiszen a legtöbb köznyelvi *ü* Pestinél *i*-nek hangzik.

Az *ü* hangot találjuk meg többek között a következő szavakban: ÚT. 5r: *ijwz*, 25v: *iwenek*, 129v: *iwttenek*, N. L1: *šjwteu*, *šjwteu azon*, N. d2: *kewffiwk* stb. — Hosszú *ü* van a következőkben: ÚT. 11v: *kijchijn hijtjwek*, 19r: *egij igijwek*, 27v: *chijwrembe*, N. G3: *šjwz*, K2: *gijwzew*, K4: *tijwkeur*, *šjijw*, L2: *šjijwrke*, L4: *gijwrew*, V1: *tijwz* (de: Z1: *tizhely*), R4: *Hegedijw*, (de R4: *hegedifekrel*) stb.

Ezzel szemben a köznyelvben is *i*-vel hangzó szavak számát szaporítják Pestinek a köznyelvi *ü* helyett álló *i* hangjai: ÚT. 2r: *idwezijtij*, 7r: *ildeznek*, 16r: *ilne*, 17v: *jweltnek wala*, N. T2: *pjjspek*, A3: *kjylemb*, A4: *kjylbsegeket*, N. E1: *pjnkeft*, A4: *mjndenit*, B2: *kjylfew*, B4: *šjuekreul*, E1: *innepek*, E3: *istewk*, F2: *ueg*, K1: *ezjst*, L3: *šjueg*, *imeg* stb. — Hosszú *i* az *ü* helyett: N. B4: *bijnreul*, D2: *bijnefekert*, E2: *mjelnj* 'laborare', A4: *bewtinek*, H4: *elijnj* stb.

Mindebből világosan látszik, hogy egy erősen illabializáló nyelvjárásba kezdenek behatolni egy labializáló nyelvjárás alakjai.

4. Kérdés mármost, hogy területileg hol helyezhetjük el Pesti Gábor nyelvét. Minthogy életrajzát ismerjük, s tudjuk, hogy már szülei is pestiek voltak, nyugodtan állíthatjuk, hogy nyelve a pesti, illetőleg Pest környéki nyelvjárást őrzi.

Ennek bizonyítására azonban szükségünk volna más olyan író műveire, aki pesti születésű, s Pest vidékének nyelvjárását beszéli. Sajnos, ilyen nehéz

találunk. Bornemissza Tamás budai polgárnak van ugyan egy kézíratos munkája 1541-ből Buda veszéséről, ez azonban nem eredetiben, hanem csak Verancsics Faustus másolatában maradt ránk. Külön feladat lenne tehát annak megállapítása, mennyiben ragaszkodik a másoló az eredetihez, s mennyiben tér el tőle, mennyiben jelenik meg benne a saját nyelve. Így ezt a forrást nem tudjuk felhasználni. — Ugyanígy nem értékesíthető az a pár lapnyi szöveg sem, melyet DÖBRENTAI közül Mihály deáktól az 1529—1541. évek között (RMNy. II/2, 39). Egy bibliába kézzel írt mintegy 6 levélnyi magyar szövegről van itt szó. A biblia pesti Mihály deáké volt, aki esetleg pesti lakos lehetett: „Biblia hec fuit Michaelis Irati In Ciuitte Pestien prope Budam Existent“, de a többféle kézírás között maga DÖBRENTAI sem tud eligazodni, s mi sem bizonyítja azt, hogy a tőle közölt szöveg valóban Mihály deáktól való. Másrészt még az sem dönthető el, vajjon Mihály deák származására nézve is pesti-e, vagy csak működési helye Pest, s ő maga esetleg egészen más vidékről való.

Így nem támaszkodhatunk másra, csak Bornemissza Péterre, aki jóllehet Pesten született, és első munkájában, az 1558-ban megjelent Elektra-fordításában „Pesti Bornemizza Peter“-nek nevezi magát, de már igen hamar, tizenhárom éves korában Kassára kerül. Erősen befolyásolhatta tehát anyanyelvjárását a Felvidék nyelve, mégis találunk nála néhány támogató adatot. A nyomdással kapcsolatban itt is kirekeszthetjük a nyomtató befolyását, hiszen első művét az idegen származású Hoffhalter Rafael nyomta; későbbi munkáinak nagy része pedig saját nyomdájából került ki. Művezetője szintén idegen ajkú, a lengyel származású Mantzkovits Bálint.

Bornemisszánál ugyanolyan típusú ő-zést találunk, mint Pestinél, vagyis gyakori az első szótagban az ő olyan szóban, ahol a hangsúlytalan szótagban még *ē* van: Elektra: B6r: *roeuidenten*, B7v: *roettenetes*, B8r: *rönnenek*, B5v: *rökkenteni*, C1r: *voettem*. Használ ellenben — jobbára hangsúlytalan szótagban — *ē*-t mai *ö* helyén is. A Praedikatioc-ban (1584.) ilyen alakokat találunk: II: *előfzer*, III: *fizetődöt meg, felött*, CXXXV: *gyűmőlezet*. — A diftongikus eredetű *ő*-k helyett Bornemissza nyelvén is gyakran *é*-t találunk. Így az Elektrában: B4v: *teremtemnek*; vagy prédikációiban: I: *Iduőzintenc* stb.

Meg kell azonban mondanunk, hogy míg a fenti adatok esetleges illabialis sajátosságokat mutatnak, az *i ~ ü* viszonylatban Bornemissza általában *ü*-t használ. Csak egy-egy szó fordul elő *i*-vel, így *pispök*, *idvőzítő*, *izen*.

Mivel egyéb pesti irodalmi munka nem áll rendelkezésünkre, nézzük meg Buda bírának névjegyzékét s a budai és pesti személyneveket a XIII—XV. században. SALAMON FERENC „Budapest történeté“-ben (1885.) közöl ilyen névsort (III, 333 kk.), ebből adjuk a következő összeállítást: Az *ē*-zés bizonyítékai: budaiak: 1396: *Veress*, 1408: *Gemerew*, 1423: *Themeskez*, 1436: *Challoorkez*, *Khever*, 1458: *Chemew*; pestiek: 1453: *Leukes*, 1479: *Kelenfeldy*; óbudaiak: 1390: *Ewrem*, *Fenekezo*, 1465: *Theges*. — Ugyanakkor megjelenik azonban az *ö*, illetőleg *ü* is: Pesten: 1468: *Lewkws*, 1486: *Kelenfewldi*; Óbudán: 1317: *Thegus*, 1343: *Teluky*, 1350: *Ekus*, 1361: *Teguzgarto*, 1377: *Leukus*. — Megvan az *ő ~ é* variáns: Buda: 1436: *Zewles*; Óbuda: 1449, 1453: *Fekethe*, de: 1452: *Fekethew*; Pest: 1453: *Fekethe*, 1485: *Fekethe*, 1468, 1479: *Fekethew*. — S végül van adatunk, ahol mai köznyelvi *ü* helyett *i*-t találunk. Így két pesti személynévben: 1467: *Kenyersythew*, 1479: *Zemlezythew*.

5. Ezek után nem leszünk talán túl merészek, ha a pesti vagy talán óvatosabb fogalmazásban a Pest környéki XVI. századi nyelvjárásra vonatkozóan az eddigiekből a következő tapasztalatot szűrjük le: A nyelvjárás illabialis jellegű. Úgy tűnik fel, mintha az ómagyar kori labializáló tendencia ezen a területen a palatalis magánhangzókra szinte egyáltalán nem éreztetné hatását. Amennyiben itt az *i*-k változást szenvedtek, az a nyíltabbá válás irányában történt, de — úgy látszik — magán Pesten sok esetben a konzervatív tendencia (megmaradt *i*) érvényesült. Ezért van az, hogy az *ü* fonéma egészen csekély funkcionális terheltségű, s ezzel magyarázható a szó vége felől induló *ö*-zés teljes hiánya is. A nyelv igyekszik megőrizni az illabialis hangokat. S ahol a fejlődés labialis és illabialis párok között ingadozhat, szívesen választja az utóbbi lehetőséget. Erre mutat a diftongikus eredetű *é* az *ő* helyett.

Azonban — mint láttuk — mégis találunk labialis *ö*-ző alakokat már a XIV–XV. században e nyelvjárásban. Itt arról lehet szó, hogy egy labializáló nyelvjárás kezd terjedni. Tudjuk, hogy az ómagyarban a Dráva torkolata tájáról indult ki az *ö*-zés, s ez BALASSA JÓZSEF szerint (Ethn. IX, 196.) a XVI. század elejére a Duna-Tisza közén felfelé haladva a Csepelszigetet is magába foglalta.¹ Ez terjeszkedhetett még tovább, s hathatott Pestnek és környékének illabializáló nyelvére is. A XVI. századi nyelvvállapot még erős küzdelmet tükröz a labialis és illabialis alakok között. Ezt a küzdelmet, a különböző nyelvjárási alakoknak ezt a keveredését mutatja Pesti Gábor nyelve is, ez a nyelvjárás-keveredés hozta létre a műveiben található variánsokat.

ABAFFY ERZSÉBET

Igeragozási kérdések

Az -sz praesensjel keletkezése

Amikor a magyar igerendszerben -sz praesensjelről beszélünk, akkor először is arra a hét igére gondolunk, amelyeknek egyike a *tesz*. A magyar igerövek alakulásának bemutatására érdemes volna valamennyi -sz-szel bővülő igénket sorra venni, de mivel minket itt csupán magának az -sz-nek a kialakulása érdekel, csak a *tesz* csoporttal foglalkozunk; és csak ritkán teszünk egy-egy kitérést.

Már HUNFALVY megállapította (vö. NyK. III, 270, V, 261), hogy a magyarban vannak olyan igék, amelyekhez -sz praesensképző járul. BUDENZ-től eredő, régi megállapítás az is, hogy az -sz eredetre nem más, mint az -sz gyakorító képző (UA. I, 32–3). HUNFALVY BUDENZ véleményét nem fogadta el (EPhilK. IX, 3), mindamellett BUDENZ magyarázata győzedelmeskedett. Magam is meggyőződéssel vallom azt, hogy az -sz praesensjel a gyakorító

¹ BALASSÁNAK ebben föltétlenül igaza lehet. A nyelvatlasz-kutatásokból kiderült, hogy a déli: *ö*-ző nyelvjárás ma is keskeny sávban fölhúzódik a Duna mentén — a Csepelszigetet is magában foglalóan — egészen Budapestig, sőt a Budától és a Csepelszigettől nyugatra, a Dunántúlon levő több régi magyar település is erősen *ö*-ző jellegű. Több jel mutat arra, hogy e területen az *ö*-zés régi keletű, s így Pesti nyelvvállapotára valóban hathatott. — B. L.

-sz-ből lett, és azt akarom kifejtetni, hogy milyen körülmények között keletkezett az -sz gyakorító képzőből praesensjel.

Azokra a lélektani mozzanatokra, hogy a tartósságot kifejező -sz gyakorító képzőből lehet praesensjel, talán szükségtelen bővebben kitérni. Mondanivalómat két részre tagolom. Először arról szólok, hogy miért éppen az -sz gyakorító képzőből lett praesensjel, másodszor pedig arról, hogy miért korlátozódik az igéknek csupán egy-két csoportjára.

Ha körülnézünk egyszerű gyakorító képzőink között, lehetetlen észre nem vennünk, hogy az *sz* hang sok olyan igéhez hozzájárult, amelynek eredeti alapszavában nem szerepelt. Ma már nem mondhatjuk, hogy az -sz járulékelemet mindig gyakorítónak érezzük. Így tehát ezeket az eseteket az elhomályosult képzések sorába utaljuk. Ellenben az előmagyar és ősmagyar korban még meglehetett az -sz-nek az az ereje, hogy valóban gyakorító jelentést vitt bele abba az igébe, amelyikhez hozzájárult. Amikor tehát egy előmagyar **tē-* vagy **uī-*igéhez hozzájárult az -sz gyakorító képző, akkor az olyanfélét jelenthetett, mint a mai *teveget* vagy *úszkál*. Míg az összetett gyakorító képzők ki nem alakultak, addig az -sz-szel bővülő igéknél jobbra az -sz-re hárult a gyakorítás kifejezése. Abból ugyanis, hogy ezekben az igékben az -sz végérvényesen elterjedt, az következik, hogy a gyakorítás kifejezésére már jóval előbb az -sz képző volt az elsőség, egyéb egyszerű gyakorító képzők pedig vagy igen ritkán vagy pedig egyáltalán nem fordultak elő bennük. Mikor azonban az -sz-es fő állandósulásával az eredeti alapszó elhomályosult, többé már nem volt mód arra, hogy az immár elhomályosult eredeti **tē-*tőlhez valami más egyszerű gyakorító képző járuljon hozzá. Azonban túlzásba esnénk akkor, ha föltennők, hogy ugyanez az egyetlen -sz akkor is gyakorítóvá tette ezeket az igéket, amikor már az -sz kezdett az alapszóval összenőni. Az ugyanis nehezen gondolható el, hogy a **tē-* és **uī-* kifejezte cselekvés csak gyakorítva volt használatos. Éppen a gyakorító jelentés lecsökkenése, majd teljes eltűnése tette lehetségessé, hogy az -sz végérvényesen hozzátapadt az alapigéhez, úgyannyira, hogy az -sz nélküli alapszó fönn sem maradt.

Hogy az -sz járulék gyakorító szerepe a *tesz* és *alszik*-félékben és még más, nem analógiás eredetű -sz járulékos igékben legalább is az ősmagyar szakaszban kezdett eltűnedezni, azt ezek az igék világosan mutatják, mert egyetlen -sz nélküli példa sem maradt róluk. Azonkívül meg — mint az imént láttuk — azt sem lehet gondolnunk, hogy mikor az -sz már hozzánőtt az alapigéhez, gyakorító jelentése érezhető lett volna. Fentebb az *úszik* igét is belevontam az -sz praesensjel tárgyalásába. Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy az *úszik* -sz hangja is praesensjel — hiszen egész ragozásán végigvonul az -sz —, hanem azt, hogy az -sz sok igébe behatolt, olyanokba is, ahol később nem vált praesensjellé. Ilyen közkeletű igék még a *játszik*, *látszik*, *metesz*, *tetszik*.

Az olyan igéknél, mint a *tesz* és társai, továbbá az *alszik*, *fekszik*, *alkuszik* nyilván a gyakorító -sz-ből lett a praesensjel. Tehát vannak a magyarban olyan igék, amelyekben az -sz gyakorító képzőből lett praesensjellé. De vannak olyanok is, amelyekhez az -sz eleve azzal a szereppel járult, hogy a praesenset a többi időtől megkülönböztesse. Így van ez a *dicsékszik* (SI., KR.), *vastagszik* (XVI. sz.: NySz.) igéknél, ahol csakis az -sz analógiás továbbterjedése a magyarázó elv.

Azzal, hogy egyes igék esetében az eredetileg gyakorító -sz praesensjellé lett (pl. *tesz*, *alszik*), másokban pedig (pl. *úszik*) nem praesensjel, hanem

tőalkotó elem lett belőle, még teljesen nem vesztette el eredeti értékét, mert a népnyelvi *nyargalász*, *hurcolász* 'hurcolgat', *markolász*, *alkuvász* 'alkudozik', *koldulász* 'koldulgat' stb., stb. arról tanúskodnak, hogy mai nyelvünkben is vannak olyan -sz végű igék, amelyekben a gyakorító jelentés érezhető. (A közölt példák a szerzőnek „A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői” című munkájából valók.) — Az elmondottakból látható, hogy az -sz sok igéhez úgy tapadt hozzá, hogy velük kapcsolatban eleinte gyakorító képzőként szerepelt. Így tapadt hozzá a *tesz*, *alszik*-félékhez is, ahol aztán praesensjel lett belőle. Láttunk ezenkívül olyan igéket is, amelyekhez az -sz az előbbiek mintájára járult hozzá (pl. *dicsekszik*) és olyanokat, amelyekben az -sz jelentése ma is érezhető (pl. *nyargalász*); továbbá olyanokat is, amelyekben az -sz sem nem praesensjel, sem nem gyakorító képző, hanem tőalkotó elem (pl. *úszik*). A továbbiakban már csak azokkal foglalkozunk, amelyekben az -sz praesensjellé lett.

Azt a kérdést kell megbeszelnünk, hogy az -sz praesensjel miért korlátozódik csak bizonyos igékre. A *tesz* ige -sz nélküli alapszava talán még az ugor kor elején is egész ragozásán át megtarthatta a finnugor **k ~ γ* fokváltakozás *γ*-féle hangját. Az időjelölés¹ kifejezésének kezdő foka az ugor kori magyar nyelvjárásban, úgy látszik, az volt, hogy a jelentő mód praesense jeltelen volt, a jelentő mód praeteritumának viszont finnugor eredetű nomenképző (az *adék* é hangjának alaktani őse) volt az ismertető jele. Ennek a folyamatnak a kezdetét azért lehet már az ugor korra feltenni, mert az *eszik* ige osztják megfelelőjében is **k ~ γ* nélküli, remélhetőleg jó régi praesenset: *tētām* 'syöda, essen' és a praesensből való megkülönböztető jelként az igetőbe tartozó **k ~ γ* nyomát őrző -w-vel ellátott praeteritumot találunk: *tēwām* (PAASONEN—DONNER, OstjWb). Mivel a magyarban megvolt a hajlandóság arra, hogy a *täy*-féle tövekben az eredeti *γ* lekopjék (vö. pl. magyar *két* 'kettő' ~ finn *kahte* ~ osztják *kâit*, *kâit* 'kaksi'; PAASONEN—DONNER, OstjWb.), az effajta igékben meglelt a kínálkozó alkalom, hogy a *γ* hang nélküli és a *γ* hangot tartalmazó alakokkal a jelent és a múltat megkülönböztessék egymástól, úgyhogy a **tē*- volt a praesens, *tēγ*- a praeteritum.² Így még arra sem volt szükség, hogy a finnugor elemű igenői alakkal (vö. *adék*) különböztessék meg a múltat a jelentől. A magyarban tehát a -*γ* nélküli tő lett a praesens, a -*γ*-vel ellátott pedig a praeteritum. Mikor (az ősmagyar kor vége táján — ómagyar kor elején) a -*γ*-ből -*u*, illetőleg -*ü* fejlődött, akkor a praesensből **tē*-, a praeteritumból pedig **tēü*- lett. Ez utóbbihoz csak hozzá kellett tenni a személynévmást, s megvolt a praeteritum. Így lett a *tēüm* > *töm* ismeretes praeteritum.

Úgy látszik, már az ugor korban megvolt a hajlandóság arra, hogy néha gyakorító képző jelölje a praesenset, mert gyakorító képzőből alakult praesensjel olykor van a vogulban is.³

¹ Az időjelölés ilyenén kialakulása előtt más nyelvi eszközök fejezték ki az időviszonyítást.

² Mikor a -*t* jeles múlt őse, a -*t*-vel képzett igenév kezdett a magyarban kifejlődni, akkor a mai *tesz*-nek *tē*- volt az uralkodó töve, mert a -*t* ehhez járult.

³ A magyar -*sz* (< gyakorító -*sz*), vogul -*nt* (< gyakorító -*nt*) szórványos praesensjel mellett megemlíthető az ugyancsak gyakorító képzőből lett szórványos votják -*sk* praesensjel is (vö. NyH⁷. 109; vö. még HORVÁTH KÁROLY: NyK. LI, 130). A vogulban általánosan járatos praesensjelre vö. NyH⁷. 109 és UgFüz. XI. Ezekkel szemben az osztjákban az egész igeragozási rendszerre érvényes praesensjel van, mégpedig -*l* vagy ebből származott -*t* alakban. SETÄLÄ ezt az -*l* praesensképzőt gyakorító eredetűnek tartotta, más vélemény szerint azonban ez az -*l* igenévképző (vö. FUF. XIII, 300).

Azt már fentebb kifejtettük, hogy az *-sz* egyszerű gyakorító képző a magyarban milyen eleven volt. A kifejtettekből következik, hogy a mai magyar *tesz* hajdanában (pontosabban az ugor és előmagyar kor nagy részében) a gyakorítás szándéka nélkül ejtve *tē-* lehetett.

Miért volt mégis szükség az *-sz* elemre, mikor a praesens és praeteritum úgysem hangzott egyformán? Két tényező játszhatott itt közre. Az egyik az, hogy az *-sz* magától kínálkozott. De ez maga nem elégséges ok. T. i. ha olyan alkalmas volt a gyakorító *-sz* a praesens kifejezésére, akkor miért nincs ott minden magyar praesensben? Azok az igék, amelyekben az *-sz* gyakorító képző praesensjellé vált, első sorban finnugor eredetű egyszótagú igék. Voltak közöttük olyanok, amelyek egy mássalhangzóból és egy magánhangzóból álltak (a *tē*-félék), mások pedig magánhangzóval kezdődtek, az után következett egy vagy két mássalhangzó, amit még követett a tővégi magánhangzó (példa ezekre az *alszik*, *eszküszik* őse). Mikor az *eszik*, *iszik* szókezdő finnugor **s* hangja eltűnt, akkor a *tē*-féle csoportban is lettek magánhangzós kezdetű szavak.

Mikorra tehető az *-sz* elemnek praesensjelként való megszilárdulása? Ismeretes dolog, hogy a tővégi magánhangzóval a magyarban a szótövek valaha rendszerint két vagy több szótagúak voltak. Mármost nyelvünknek abban a korszakában, amikor a tővégi magánhangzók még megvoltak, a magyar nyelv rendszeréből kiríttak az olyan szavak, amelyek csak egy szótagúak voltak. Egy feltehető tővéghangzós *tēü-* alak *ēü* kettőshangzója csak egy szótagot alkotott, s éppen a praesens és praeteritum megkülönböztetése kedvéért erre a tőalakra a praeteritum céljára külön szükség volt. A nyelv, amennyire tudott, segíteni törekedett a kivételesnek érzett egy szótagú igék számán. A nyelvérzéknek tehát kapóra jött az *-sz*, mert a tárgyalt igék praesense nem egy szótagú (**tē-*), hanem két szótagú lett (**tészē-*). Ez a kiegyenlítődség már megtörténhetett nyelvünknek abban a szakában, amikor a tővégi magánhangzók még általában megvoltak. Így is keletkezhetett a **tészē-* praesens.

Feltehetjük azonban azt is, hogy az ősmagyar kor vége körül állandósult véglegesen az *-sz*. E szerint az *-sz* azért kapcsolódott a szóhoz, hogy az ígető mássalhangzóra végződjék.

Amikor ugyanis a tővégi magánhangzók lekoptak, a magyar ígetővekben a mássalhangzós végzet lett a divat. Ezzel szemben a **tē-* csoport igéi feltűnőek lettek, és azért szilárdult meg az *-sz*. Ha ez az igazság, akkor ennek a lélektani oka az, hogy a **tē-* és társai a többi igéhez csatlakozva mássalhangzóra végződjének.

Csak úgy mellékesen megjegyzem, hogy a *néz* igében sem valószínű, hogy a *-z* gyakorító képzőként állandósult; hanem volt idő, amikor a *-z* csakugyan gyakorítást fejezett ki, de mégsem mint gyakorító képző homályosodott el benne, hanem ugyanaz az alaki kiegyenlítődség hozta létre, mint sok más elhomályosult képzősnek vélt szavunkat. Ezzel talán sikerült rámutatni arra, hogy a magyar nyelvben volt idő, amikor megvolt a törekvés az eredetileg magánhangzós ígetőveket mássalhangzósakká tenni. Ennek a törekvésnek legkétségesebben a mozgékony igeképzők feleltek meg. Hogy aztán az az eredetileg igeképző elem egyik szóban egyszerűen csak szóalkotó elem (*néz*, *úszik*), a másokban pedig praesensjel lett (*tesz*), az további lélektani tényezőktől függött. Tehát a fejlődés mozzanatai a következőképpen gondolhatók el. Az *-sz* igen élénk gyakorító képző volt, s ezért sok igéhez hozzájárult.

Jelentése miatt alkalmas volt a praesens jelölésére. A régi **tē*- szóalaki elavulása miatt kiment a divatból. Az igealaki fejlődés a *tesz* alaknak kedvezett. Mivel az -sz tartósságot kifejező jelentése miatt igen alkalmas volt a praesens jelölésére, az eredeti gyakorító jelentés elvesztette egyeduralmát. Mintán az -sz elvesztette eredeti gyakorító jelentését, s alkalmassága miatt már rég praesensjelentés sugárzódott bele, az alakilag elavult **tē* helyébe az alakilag divatos *tész* lépett, és átvette a praesens funkcióját. A *tész* ezután elvesztette eredeti gyakorító jelentését, s csak a praesenset fejezte ki, a ritkán szükséges gyakorító jelentést pedig összetett képzős származék, a *tökél, tēvetget* vette át.

A *tész* ige alapja tehát a *tē*- alapszó. Ehhez alkalomadtán hozzájárult az -sz gyakorító képző, amely a magyar alakrendszer fejlődése miatt — akár a kétszótagúság követelménye volt ez, akár a tövégi magánhangzók lekopásáé — véglegesen hozzátapadt az alapszóhoz, és egyúttal elvesztette eredeti gyakorító jelentését, majd praesensjelle vált. A **tēum* (> *tóm*) praeteritumbeli -*ū* hang pedig a finnugor -*γ* maradványa. Ma már a *tēum* alak is a múlté. Az eredeti többeli mássalhangzó (*γ*) megmaradása volt az a megkülönböztető jel, amely a praesens-től elkülönítette, amikor az még -sz nélkül volt (**tē*-).

Kitűzött célunk az volt, hogy az -sz praesensjelről mondjuk el véleményünket. Bármennyire kínálkozik is az alkalom az érintett igék ragozásbeli töveinek rendszeres vizsgálatára, a jelzett keretben ez nem lehet feladatunk.

A kérdés távolabbi megvilágítására talán mégsem lesz haszontalan dolog, ha függelék gyanánt még a *jön* igeről szólunk néhány szót. Az osztjában (praeteritum *jöwəm*, praesens *jətəm* 'tulla, kommen'; PAASONEN—DONNER i. m.) ez is éppolyan szerkezetű, mint a fentebb idézett *tēwəm*, *tētəm* 'enni', azaz a praeteritum megőrizte a spirans hangot, a praesens pedig felvette a -t praesensjelet, a spiranst viszont elvesztette. Tehát az osztják és magyar fejlődés nem párhuzamos. Az osztjában az -l-ből általános érvényű praesensjel lett, a magyarban azonban feltételektől függött az, hogy az -sz gyakorító mikor lett praesensjel. Az elő- és ősmagyarban a *jön* igehez a gyakorító -sz — úgy látszik — nem igen járult hozzá, azért nem is alakulhatott ki az -sz jeles praesens. Ennek a praesense tehát megtartotta az alapnyelvi spirans hangot (**jēuk*, **jēusz*, **jēū* > *jök*, *jősz*, *jő*; a mai alakok tehát mind analógiásak); a praeteritum is megtartotta az eredeti spiranst, és míg a külön magyar eredetű -t jeles múlt ki nem alakult, a *v*-s tőhöz még hozzájárult az -é, a múlt idő finnugor eredetű jele, s így lett a *jövék* stb. Ebben különbözött a *tesz*-félétől, mert azoknál külön múlt időjel nem volt, hanem az etimologikus spirans származéka vette magára a múlt kifejezését. Mikor a *jön* ige a -t-vel kezdte kifejezni a múltat, akkor akárcsak a *tesz*-félék, a *v* nélküli tövet tette meg ennek alapjául: *jötem*, *jötél*, *jöt* > *jöttem*, *jöttél*, *jött*, azaz a -tt nem etimologikus, hanem fonetikus nyúlás eredménye. A tiszta *v*- tövék — ahova a *jön* is tartozik — a -t jeles múltat a hosszú magánhangzós többől képezik (vö. *röttam*), csak néhány népnyelvi rövid magánhangzós alak járatos: *lütt* (*lött*), *hittam* (*hitam*, *hívtam*). Tehát a *jöttem* rövid magánhangzója elüt az általános szabálytól. E kitérést is annak igazolására szántuk, hogy igeitöveink alakulásában mennyire különféle hatások érvényesültek. Ennek bemutatására kínálkozott a *jön* ige. Ez ugyanis *v*- tövűvé lett, holott az osztják megfelelő arról tanúskodik, hogy ma ugyanolyan is lehetne, mint a *tesz*.

Tárgyas igeragozásunkhoz

Nemcsak a tárgyas, hanem az alanyi ragozásban is találkozunk olyan esetekkel, amelyekben a tárgyat nem tesszük ki, mégis egészen világos a beszédünk. Elsőnek is az *Isten hozott* mondatot említem meg. A második személyű tárgyat annyira beleérezzük, hogy éppen az volna a hiba, ha külön kitennök a *téged* névmást. Ha valakitől azt kérdezik: *Ki hívott ide?*, akkor sem kétséges, hogy a tárgy egyes második személyű. Ha egyik ember a másiknak azt mondja: *Tegnap János keresett*, mégha nem is ismerjük őket, akkor is tudjuk, hogy a megszólító tegezi a másikat. Még szaporíthatnám példáimat, de az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a magyar ige alanyi ragozású alakjai között vannak olyanok, amelyek a határozott tárgyat kifejezhetik úgy, hogy a tárgyat külön nem is kell kitennünk, mégis világos a mondatunk. A felsorolt és még hasonló mondatok annyira sajátosan magyarok, hogyha idegen nyelven akarjuk őket kifejezni, vagy a tárgyat is ki kell tennünk, vagy pedig gyökelesen át kell őket alakítanunk.

Aki a fenti példák mellé maga is készít magyar mondatokat, olyanokra is rábukkan, amelyekből nem a 2., hanem az 1. személyű tárgy hiányzik. *Ők láthattak, de én őket nem.* Nem kétséges, hogy az első részből hiányzik az *engem*. Igaz ugyan, hogy a második tag *őket* tárgya és *én* alanya belesugározza az első tagba az *engem* tárgyat, de ha a mondat második része elmaradna, akkor a környező mondatok valamelyikében volna olyan szó, amelyik utalhatna az *Ők láthattak* tárgyára, s az a tárgy akkor is lehetne egyes második személyű határozott tárgy. Ha azonban az *Ők láthattak* szerkezetet teljesen egymagában ejtjük ki, vagyis sem előtte, sem utána nincs egyetlen szó sem, akkor a tárgy lehet *engem*, *téged*, *minket*, *titeket*, sőt 3. személyű határozatlan tárgy (*valamit*) is, tehát a mondat nem szabatos.

Eddigi példáinkban az alany 3. személyű, vannak azonban olyan példák is, amelyekben az alany 2. személyű. A *Mikor hívsz meg?* mondat minden összefüggésből kiszakítva is magában foglalja az *engem* tárgyat. Ha egy sötétedő szobában olvasó embert megkérdezek: *Látsz még?*, akkor az odaértett tárgy *olvasni*, ha pedig sötét úton elbúcsúszom egy barátomtól, s mindketten ellenkező irányban haladva, egyikünk visszakiált: *Látsz még?*, akkor a ki nem tett tárgy *engem*.

Természetes, hogy a tárgy most bemutatott kifejezőmódjának is megvannak a szabályai, s ezeket az élőbeszédből, továbbá a régi szövegekből össze is lehet állítani.

Amiről eddig beszéltem, az a mai magyar nyelvrendszerbe szabályosan beleillik. Van azonban a tárgyas ragozás területén olyan kinövés is, amelyet meg kell rónunk. Eddig a fővárosiak beszédében vettem észre a *láttam őt*, *megkérdeztem őt* fajtájú szerkezeteket. Amilyen helyénvaló a tárgyas ragozásban kitenni az *őket* névmást, éppoly hibás odabiggyeszteni az *őt* egyes számot. Ha különösképen ki akarjuk emelni a tárgyat, akkor az *őt* az állítmány elé kerül. A hibáztatott mondatokban azonban nem azért illeszti a beszélő oda az *őt* szót, mert ki akarta a tárgyat emelni, hanem azért, mert idegen nyelvi mintára oda is kiteszi a tárgyat, ahol a magyar tárgyas igeragozás szabályai szerint helytelen.

Mint a példákból látható, azon van itt a hangsúly, hogy alanyi igei személyraggal ellátott állítmány mellől a névmási határozott tárgy elmaradhat. Természetesen csak olyan alanyi ragozású igékről lehet szó, amelyek áthatók.

Annak, hogy egy mondatrészt, a mi esetünkben a tárgy, elmaradhat, mint más esetekben, itt is a gyakori használattal elért mondattani tapadás az oka. Az elmaradó tárgy az első vagy második személyű személynévmás tárgyesete.

Hogy félreértés ne legyen, azt is meg kell említenünk, hogy a néhány említett mondatban más névmás is lehet a tárgy, nemcsak az odatapadt. Nyelvtanilag teljesen kifogástalanul hangzik a *Tegnap János engem keresett* mondat is. Itt már tehát nem arról van szó, hogy határozott névmási tárgyat értünk be a mondatba, hanem arról, hogy az alanyi ragozású átható igék tárgya nemcsak ugyanaz a meghatározott személy, például második személy lehet, hanem egy másik is. Ennek a kiemelésére azért van szükség, hogy még élesebb különbséget tegyünk az alanyi ragozású igék tárgyának személye és a tárgyas ragozású igék tárgyának személye között. Talán nem lesz haszontalan dolog utalni arra, hogy a tárgyas igeragozásban mind a három személynek, mint alanyoknak lehet harmadik személyű határozott tárgya, s ez a tapadás miatt el is maradhat (pl. *látom*), továbbá az 1. személyű alanynak 2. személyű határozott névmási tárgya, s ez ugyanúgy elmaradhat (pl. *látlak*). Az alanyi ragozású igék tárgyával szemben a tárgyas ragozású igék tárgya csak egyetlen meghatározott személy lehet. A *látom* alaknak csak 3. személyű tárgya lehet (*őt* vagy *őket*), de más nem, az alanyi viszont két személyt is vehet maga mellé, mert nyelvtanilag nemcsak a *hívott téged*, hanem a *hívott engem* is szabályos.

Tehát azt látjuk, hogy a magyarban a tárgy egyaránt elmaradhat a tárgyas és alanyi igeragozásban; az alanyi ragozásban sokkal korlátozottabb a tapadásos esetek száma, mint a tárgyasban. A tárgyas ragozásban a tárgy a három személy közül csak egy lehet, az alanyiban viszont kettő is. (A *látom* igének nem lehet 1. vagy 2. személyű tárgya; a *lát* mellett lehet *engem* vagy *téged*.) A *Jól érzem magamat. Itt látom mindnyájunkat* és hasonló példák nem cáfolják meg a mondottakat, mert a *magam* visszaható névmás voltaképpen harmadik személy, a *mindnyájunkat* pedig a *minket* és *bennünket* szerkezet analógiáját követi (vö. GOMBÓCZ, Syntaxis. 1949. 97). Az átható természetű alanyi ragozású igéknek tehát nemcsak határozatlan tárgyak lehet, hanem határozott névmási tárgyak is, s a tárgy néha el is maradhat a mondatból.

A fentiekhez még megokoltnak látszik néhány összefoglaló megjegyzés ideiktatása. A határozott 3. személyű tárgyat csak tárgyas igeragozással kapcsolatban fejezhetjük ki. Például az *őt* nem lehet alanyi ragozású ige tárgya. Az alany ekkor lehet mind a három személy. A határozott 2. személyű tárgyat kifejezhetjük tárgyas igeragozással is, meg alanyival is (*látlak*, *Isten hozott*). Ilyenkor az alany személye a tárgyas igeragozásban 1. személyű, az alanyiban pedig 3. személyű. Az 1. személyű határozott tárgy kifejezésére nincsen tárgyas igeragozású igealak, alanyi ragozású viszont van. Az alany ilyenkor 2. vagy 3. személyű: *Mikor hívsz meg? Ők láthattak, de én őket nem*.

Az 1. és 2. személyű tárgy mindig határozott és névmás egyúttal, a 3. személyű határozott tárgy névmás vagy valami más, 3. személynek számítható névszó vagy mellékmondat.

Amikor a tárgy tulajdonnév, azaz határozott, és mégis alanyi ragozással élünk, akkor a tárgy voltaképpen köznévi értelmű, s a köznév határozatlansága teszi lehetővé az alanyi ragozás használatát (vö. GOMBÓCZ i. m. 99). — A tárgyas ragozású igék tárgya mindig határozott, az alanyi ragozású átható igéké csak az első és második személyű tárggyal kapcsolatban határo-

zott, és ilyenkor egyúttal névmási a tárgy. Az alanyi ragozású átható igék tárgya legtöbbször határozatlan.

Félreértések megelőzése végett még azt is megemlítem, hogy HUNFALVY (GOMBOCZ i. m. 96) a tárgy jelölésének a tárgyas igeragozás rendszeréből hiányzó viszonylatairól beszél, az én mondanivalóm pedig az volt, hogy az alanyi ragozású rendszerből néha elmarad a határozott tárgy. Ez az elmaradás nem függhet a beszélő önkényétől, mert vannak esetek, mikor a határozott tárgyat nem is szabad kitenni. Ez a megállapítás érvényes a tárgyas ragozású rendszerben meg a határozott tárgyú alanyi ragozású rendszerben is.

A tárgyas igeragozás kötött rendszer, mert a tárgy személye szabatosan meg van határozva, a határozott tárgyú alanyi igeragozás viszont szabadabb, mert ugyanazon igealaknak lehet más-más személyű tárgya is.

Annak, hogy az 1. és 2. személyű, tehát határozott tárgy rendszerint nem tárgyas ragozású igével áll: *látsz engem, láttok minket, látunk titeket* stb., KLEMM, Történeti Mondattan 120 szerint az a magyarázata, hogy a magyarban az 1. és 2. személyű alanyra vonatkozólag nem szokásos névszói állítmányt használni, a tárgyas ragozás kezdete pedig a névszói állítmányú birtokos szerkezet. Az 1. személyű alany, 2. személyű tárgy tárgyas ragozású *-lak, -lek* ragos alakja ugyancsak KLEMM i. m. 122 szerint ráalkalmazással keletkezett. A *-lak, -lek* végű igealakok eredetileg alanyi ragozásúak voltak (KLEMM: MNy. XXI, 258). A *bennünket, benneteket* határozott tárgy után alanyi ragozás van, mert az alakok KLEMM (TörtMondt. 127) szerint valamikor helyhatározók voltak.

SÁMSON EDGÁR

A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben

A határozott névelő nyelvünkben nem finnugor örökség: A magyar nyelv külön életében fejlődött ki aránylag későn, az ómagyar kor végén. A finnugor nyelvek közül névelőt, illetőleg névelőszerű elemet (végarticulust) a svéd-lappban, a finn-lappban és a mordvinban találunk.¹

A határozott névelő tehát nyelvünk belső fejlődésének az eredménye, mint már SIMONYI (A jelzők mondatana 69) és KLEMM (Magyar történeti mondattan 317) is megjegyzi, s nem adhatunk igazat RÉGER BÉLÁNAK, aki szerint a névelőt a magyar nyelv „német hatás alatt vehette fel“ (NyF. XXIV, 4). Hogy nyelvünkben a névelő idegen hatásra fejlődött volna ki, már csak azért is valószínűtlen, mert kialakulása korában a német vagy olasz nyelv hatása hazánkban távolról sem lehetett olyan erős, hogy a nyelvtani szerkezetben ilyen jelentős változást idézhetett volna elő. A velünk érintkező szláv nyelvben pedig — mint tudjuk — nem volt névelő.

A magyar határozott névelő — mint a legtöbb nyelv névelője — a mutató névmásból fejlődött, mégpedig nyelvjárásaink túlnyomó nagy többségében a mutató névmás mélyhangú, távolra mutató alakjából, s ezt vette át az irodalmi és a köznyelv is. Hogy nyelvünkben a közelre mutató névmásból is

¹ A mordvinban a *sä* és a *tä* mutatónévmás-tő, illetőleg ennek különböző alakjai járulnak a szótőhöz (BUDENZ, Moksa- és Erza-mordvin nyelvtan 43–4), a svéd-lappban és a finn-lappban pedig a *tät* mutatónévmás tölti be ezt a szerepet (HATÁSZ IGNÁC, Svéd-lapp nyelvtan és olvasmányok 37). Egyéb nyelvekre vonatkozólag vö. RÉGER BÉLA, A határozott névmutató: NyF. XXIV, 4–9.

alakult névelő, kódexeink mellett világosan bizonyítják nyelvjárásaink. A nyugati nyelvjárasterület több részén, Szlavóniában, az udvarhelyi székelység nyelvében, a moldvai csángóknál, s birtokos névmásokkal kapcsolatban a palócság nyelvében ma is a közelre mutató névmásból fejlődött névelőt találjuk (HORGER, A magyar nyelvjárások 82; KÁLMÁN BÉLA, A mai magyar nyelvjárások 24; MTsz.). Nem fogadható el tehát RÉGER BÉLÁnak az a véleménye, hogy a nyelvjárásokban található ez, e hangrendi illeszkedés eredménye (NyF. XXIV, 16).

A Bécsi Kódexben névelőként általában a mélyhangú alakot találjuk, néha azonban a magashangú is szerepel mint névelő: 166: „ki lelettètendic èz elèt kòneuebèn megirattatotnac“; 63: „èm v mètòl gònozb titkon valo es niluan valo èllènsègòc“.¹

Nyelvünkben ma a határozott névelőnek két alakja használatos. Magánhangzóval kezdődő szó előtt *a*, mássalhangzóval kezdődő előtt *az*. Ez a megkülönböztetés aránylag újabb fejlemény. Annál feltűnőbb, hogy a Bécsi Kódexben — éppúgy mint a Münchener és az Apór-kódexben (vö. BOGNER MIHÁLY, A Bécsi-, Münchener- és Apór-kódex mondattana 65) — ritkán találunk *az*-t magánhangzóval kezdődő szók előtt, hanem általában *a*-t, illetőleg *a*-t.

A határozott névelő kialakulására és elterjedésére nyelvemlékeink adhatnak felvilágosítást. Vallomásaik azonban éppen abban a korban, mikor a névelő kialakulása valószínűleg megkezdődött, nagyon szűkszavúak, és nem is teljesen egyértelműek. A határozott névelő ugyanis a kijelölő jelzőként álló mutató névmásból fejlődött ki úgy, hogy a mutató névmásban meggyöngyült a rámutatás képzete olyan esetekben, mikor a jelzett szó volt logikailag fontosabb, s ezt, nem pedig a kijelölő jelzőt kellett erősebben hangsúlyozni (KLEMM i. m. 317). Éppen ezért — különösen régebbi nyelvemlékeinkben — nagyon nehéz eldönteni, hogy ez a névmási elem mikor hangsúlyos, tehát mikor kijelölő jelző, s mikor hangsúlytalan, tehát mikor tekinthetjük már névelőnek. Megnehezíti még a döntést az is, hogy nyelvemlékeinkben a kijelölő jelző ragos névszók előtt is ragtalan alakban szerepel, így például a Bécsi Kódexben: 61: „iutanac a hèlrè hol iruan vala“; 97: „Es èzèc *a* kòpònèc igey mè'l'lèkèt irt Baruch...“ Ma a kijelölő jelzőt is ragoznók: „... *arra* a helyre, ahol...“; „*annak* a könyvnek az igéi, melyet...“.

Nyelvemlékeink közül a Halotti Beszédben, a Gyulafehérvári Glosszában és a Königsbergi Töredékben is megtaláljuk ezt a mutatónévmási elemet. A HB.-ben négy alkalommal fordul elő, mindig a *gimils* szó valamilyen ragozott alakjával kapcsolatban: *oz gimilstwl*, *oz tiluvt gimilstwl*, *oz gimilsben*, *oz gimilsnec*; de számos más esetben, ahol ma kitennénk, hiányzik. SIMONYI (i. m. 68), KLEMM (i. m. 317) stb. szerint itt még inkább mutató névmás, mint névelő. Kétségtelen, hogy az *oz*-t mind a négy esetben tekinthetjük hangsúlyos kijelölő jelzőnek. E mellett szól az is, hogy aránylag kevészer fordul elő. Felmerülhetne az a gondolat — mint ahogy fel is merült RÉGER-nél (i. m. 17) —, hogy vajjon a három utolsó *oz*-ban nem névelővel van-e már dolgunk, hiszen ezekben már nyilvánvalóan ismert a fogalom. Ez a kérdés magából a HB.-ből nem dönthető el, inkább a későbbi nyelvemlékek adhat-

¹ Az idézetek a Bécsi Kódex MÉSZÖLY-féle kiadásából valók. Az idézet előtt álló szám nem a MÉSZÖLY-féle kiadás lapszámát, hanem a kódex lapszámát jelöli. A kódexben használt *è* (= és) jelet nyomdatechnikai okokból *es*-nek írom, a *f*-et pedig *s*-sel jelölöm.

nak választ rá. Ha figyelembe vesszük ugyanis azt, hogy a HB. egy jó évszázaddal előzi meg a másik három nagyobb nyelvemlékünket, s a névelő még ezekben a nyelvemlékekben is csak egészen kivételesen fordul elő, sőt nem is található meg mindegyikben, el kell vetnünk azt a feltevést, hogy a HB.-ben már névelőszerű elemmel van dolgunk. El kell vetnünk bizonyítékok hiányában még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a különböző nyelvemlékek szerzői más-más nyelvjárást beszéltek.

Az ÓMS.-ban a határozott névelő nem fordul elő. — A GyulGl.-ban már minden valószínűség szerint névelővel van dolgunk ebben a szerkezetben: „*oz kerezt fan figeu kepeben*“. — A KönTör.-ben szintén talán egy alkalommal találjuk meg: „*Ez oz ysten* mynt evt esmeriuc quit sceplev nem illethet“. SIMONYI (i. m. 69), RÉGER (i. m. 18), KLEMM (i. m. 318), B. LŐRINCZY ÉVA (A Königsbergi Törédék és Szalagjai mint nyelvi emlékek 159) egyaránt kétségtelenül névelőnek tartják. Véleményem szerint az *oz* névelő volta itt vitatható, s legalább annyi érv hozható fel ellene, mint mellette. Úgy gondolom, hogy az *oz* inkább rámutató szó, s mai nyelven ez a mondat így hangzanék: „*Ez az az isten* — mint őt ismerjük — kit szeplő nem illethet“. Az *oz*-nak itt ugyanaz a szerepe, mint a BécsiK. következő mondataiban az *a*-nak, illetőleg *az*-nak: 127: „*es ki az istèn ki tütøkèt ki zabadehon èn kèzèmből*“; 4: „*Èz a Moabitis ki iot vala Noemiual . . .*“. Az *a*, *az* ezekben a mondatokban nem névelő, hanem rámutató szó: „*ki az az isten, aki . . .*“; „*ez az a Moabitis, aki . . .*“.

Azt a feltevést, hogy a KönTör. *oz*-ja nem névelő, támogatja az is, hogy az *isten* szó a régi nyelvben általában névelő nélkül áll. A BécsiK.-ben — bár sűrűn előfordul — egyetlen egyszer találunk előtte névelőt, ha önmagában, jelző nélkül áll. Nem valószínű tehát, hogy egy még régebbi nyelvállapotot tükröző nyelvemlékünkben a névelő, ez a még csak kialakulóban levő nyelvi eszköz éppen ebben a helyzetben jelentkeznek.

Az „*Ez az isten, kit . . .*“-féle jelzős mondat szerkezet KLEMM szerint (i. m. 469 kk.) aránylag újabb fejlemény nyelvünkben, de már a HB.-től kezdve nagyon gyakori, különösen a latin eredetiből készült munkákban. Ez a szerkezet ugyanis jobban megegyezett a latin vonatkozó mondat szerkezettel. — A BécsiK.-ből az ilyen típusú mondat szerkezeteknek a tömegeit idézhetnők, s a fordított magyar szöveg értelme alapján sokszor nem lehet pontosan eldönteni, hogy az *az* rámutató szó-e, vagy már névelőnek vehetjük. Nézzünk meg néhány ilyen mondatot! 64: „*Ime afa* kit Mardocheusnac alkotot vala . . .“. A szöveg alapján kétféleképpen is értelmezhetjük: „*Ime a fa*, kit . . .“ vagy: „*Ime az a fa*, kit . . .“. — A következő mondatban: 104: „*Hol voltanac a nèuèzètès oriasoc* kie kèzdèttòlfoguā nag allatouac voltanak . . .“ a latin szöveg a segítségünkre siet: „*. . . gigantes illi nominati, qui . . .*“. A magyar szövegben szereplő *a* — mint az *illi* fordítása — hangsúlyos kijelölő jelzőnek vehető. — Mindkét értelmezés helytálló a következő mondatokban is, és ezekben még a latin szöveg sem igazít el bennünket: 31: „*. . . felkèlè ahèlből kibèn fèkòtuala: de loco, in quo*“; 59: „*. . . ioy èn hoziam ma a vèndégsegbè* mellèt kèzeitèttem: *ad convivium, quod*“; 53: „*ièlèn vala ānap kibèn Hèster: instabat dies, quo*“.

Az, hogy ennek a mutató névmási elemnek nyelvemlékeinkben való pontos mondattani funkcióját ma sokszor nem tudjuk eldönteni, természetes. A névelőnek; ennek az új nyelvi eszköznek a kialakulása és elterjedése hosszú fejlődés eredménye: használata nem alakult ki ugrásszerűen egyik napról

a másakra, hanem lassú változással, az új minőség elemeinek lassú felhalmozódása útján. Nyilvánvaló tehát, hogy a fejlődésnek ebben a korszakában van egy átmeneti kategória is, és bizonyos ingadozást tapasztalhatunk. Ennek az átmeneti kategóriának a megléte annál is inkább természetes, mert a mutató névmás hangsúlyos kijelölő jelzőként a hangsúlytalan névelő kialakulása közben is tovább szerepel, sőt a névelő kialakulása és elterjedése után is megmaradt, és megvan napjainkban is.

Legrégibb szövegemlékeinkben tehát a határozott névelő használata még eléggé szűkkörű, s az előforduló néhány esetben sem dönthető el minden kétséget kizáróan, hogy a mutató névmási elem még hangsúlyos kijelölő jelző-e, vagy pedig már hangsúlytalan névelő.

A BécsiK.-nek viszont már igen gazdagon kifejezett névelő-rendszere van. Ha a névelő mai használatát teljes terjedelmében, a maga szabályszerűségeivel nem találjuk is meg, a mai használat alapját feltétlenül felismerhetjük, s azt mondhatjuk: a kódexben a határozott névelő mai használatának szinte minden esetére találhatunk már példát (vö. RÉGER i. m. 21). A továbbiakban vegyük sorra a határozott névelő használatának a BécsiK.-ben mutatkozó típusait.

1. A határozott névelőnek az a szerepe, hogy vele valamilyen fogalomra mint már ismertre, határozottra rámutassunk. Ma határozott névelőt használunk, ha a szó akár az ismert fogalom egy egyedét, akár az egész fajt jelöli (SIMONYI i. m. 69; KLEMM i. m. 318).

A) A BécsiK.-ben már általánosnak mondhatjuk a névelőt jelzőtlen köznevek mellett akkor, ha a szó az ismert fogalom egy részét, egy egyedét jelöli: 90: „*ofia y vtan az ana* es meüegëztëtëc“; 176: „*es mezakadoza asarkan*“; 42: „*az egërëc ki iguen olikocbol*“; 18: „*es a lapas tollc eltauzot volna*“; 209: „*Es a gërmeket vëttec a bordelba* es a leant el attac boron hog innanac“; 86: „*parälola a tözët orëgeitëni*“; 62: „*Aman vëuë a stolat es alovat*“; 41: „*a ñughatatläsaqot tudomānal lageitakvalamg*“; 23: „*mend ëtalatal az ëghazban ymadkozanac*“; 110: „*Mert o faioc a koualtol galultatot meg*“; 273: „*Iay ki möga a fanac ëbrëgfel*“; 23: „*a varos kvuol vizi*“; stb.

B) Ide kell sorolnunk a névelő használatának azt az esetét is, amikor a már említett, tehát ismert személyre vagy dologra mutatunk vissza a névelővel. Erre a használatra is több példát találhatunk a BécsiK.-ben: 122: „*ime monnal egnag ozlop az ozlop nag vala*“; 152: „*Mert ime këlkëknëc baka io uala napnugatrol . . . Valobizon a bak valuala igen fenes zaruat o zaruay kozot*“; 151: „*eg kos aluala az ingouan ëlot . . . Ez utā latam a kost*“; 168: „*Es zerzettënenëc két ven birac az ëztëndö[c] bē . . . hamissag ki mët a vën biractol*“; stb.

C) A főnévi értelemben használt melléknevek, melléknévi igenevek, ha ismert fogalmat jelölnek, szintén általában névelővel használatosak: 5: „*es a gvytöt senki mëgnë poreha*“; 311: *es vëtë azokat vrnac hazaba a töt-leitobë*“; stb.

D) Névelőt találunk a sorszámnevek előtt is, ha azok a mondatban alany, tárgy vagy határozó szerepét töltik be: 87: „*Ënnë vtāna a harmadic karölattaticuala*“; 87: „*Es mikor az otödöt ëlhoztakuolna*“; 88: „*Ënnë vtanna ahatodot hoziakuala*“; 164: „*az utolso [nëm] nem lezë egënlo az ëlolsquël*“; stb.

E) Az állítmányként használt sorszámnév azonban névelőtlen: 8: „*mërt sënki ninl rokona tölëdtöl mëgvalua ki ëlo vag es tölëdtöl ki masod*

vagoc“; 75: „Es *vala* kiral vtā *masod*“; 141: „es *harmad* lezen èn orzagomban“; 49: „*Valanac* ked èlõc es rokombac Tarsena es Sechar es . . .“; stb.

F) A névelő hiánya jelzõtlen köznév előtt, mikor az az ismert fogalom egy részét, egyedét jelöli, egészen ritka, de néha előfordul: 13: „Mābrenac arradat[ta] [bol]tolfõgua miglèn iuttatic *tēgerre*“; 86: „es *mēglehõt* [et adhuc spirantem] a serpenõbèn getrèni“.

2. A tulajdonnevek közül ma nem használunk névelõt a jelző nélkül álló ország-,¹ város és helységnevek, valamint a megyék és világrészek neve előtt. A család- és keresztnévek a nyelvjárások egy részében ma névelő nélkül használatosak, de a magyar nyelvterület jelentős részén: a Dunántúlon és a Duna-Tisza közén itt is találunk névelõt, sőt a névelő használata a köznyelvben is egyre inkább terjed. A tulajdonnevek többi fajtáját ma rendszerint (kivéve például a megszólítást) névelővel használjuk.

A BécsiK.-ben jelzõtlen tulajdonnevek előtt — bármilyen mondatrész szerepét töltik is be — soha sem találunk névelõt. Nemcsak a személynevek, országok és városok neve előtt, hanem folyók, hegyek neve előtt sem: 2: „Kinc mōda *Noemi*“; 2: „*Rvt* èggèsolè 9 napaua!“, 2: „*Orpha* megapola 9 napat“, 17: „zallanac *Egiptõba*“, 13: „es iqu *Mesopotamiaba*“, 3: „es mēgfordola *Bētlèhembè*“, 17: „9 orzaganac kēzdētè volt *Susa* varos“, 205: T Rombitaua! eneklētèc *syonban*“, 13: iqu *Angenac* nag hegèrè“, 13: „es atalmènè *Effratèst*“, 11: „ki nèuèztètìcuala *Ragānac* *Effratesnèl* es *Tigrisnèl* es *Iazadānal*“, stb.

RÉGER BÉLA szerint ugyan (i. m. 20) a tulajdonnevek kivételesen névelővel is előfordulnak a Bécsi-kódexben, s erre hoz fel egy példát is: 3: „Ez a *Noemi*“. Sőt ezt a példát megemlíti BOGNER MIHÁLY is (i. m. 64). Ebben a kérdésben azonban RÉGER is, BOGNER is valószínűleg téved. A kérdéses szöveg ugyanis így hangzik: „Es mōdnakuala a nēmberìèc Ez a *Noemi*“. Latinul: „dicebantque mulieres: Haec est *illa Noemi*“. Szerintem nem lehet vitás, hogy az *a* itt az *illa* fordítása, s mondattani szerepe is ugyanaz. Bár a középkori latinban az *illa* jelentése és mondattani szerepe nem teljesen az, mint a klasszikus latinban, a szóban forgó esetben az *illa* fordításaként álló *a* sokkal inkább tekinthető hangsúlyos kijelölő jelzőnek, mint névelőnek: „Ez az a *Noemi* [akinek a tetteiről már régebben is hallottunk]“. Éppen így a következő mondatban is: 4: „Èz a *Moabitis* ki iõt vala *Noemial*...“: „Èz az a *Moabitis*, aki *Noémival* jött“. Megerősíti ezt a feltevést az is, hogy a BécsiK.-ben más esetben nem találunk tulajdonnév előtt határozott névelõt.

3. A névelő használatában tehát az eddig tárgyalt típusokat nézve a nyelvemlék másolói eléggé következetesnek mondhatók. Annál feltűnőbb, hogy néhány szóban, állandó jellegű szókapcsolatban, ahol az eddig elmondottak alapján névelõt várnánk, nem találunk névelõt.

A) Az 1. és a 3. kéznél körülbelül 110 adatban mindig névelő nélkül áll a jelzõtlen *isten*, *úr**isten*, *atyáisten* szó, és az *úr* szó, ha 'isten' értelemben használatos. A 2. kéz mintegy 300 névelő nélküli adata mellett is csak 1 névelõst találunk: 145: „ki kerënd valakit az *istènekbõl* es èmberecbõl“. Név-

¹ Az országnevek közül azonban ma névelővel használatos a *Szovjetunió*, valamint néhány más, több szóból álló országnév is: a *Magyar Népköztársaság*, az *Amerikai Egyesült Államok* stb.

elő nélkül: 3: „Ezekét tegē ènnèkē istèn“; 26: „mert igē feliala istènt“; 7: „Èl vr“; 4: „Algon meg tégèdèt vr“; 5: „Aldot legen vrtol“; 210: „es vr syonbol reio“; 308: „Es vr istèn trombitaban enekel“; 143: „meg[zaml]zamlalta vr istèn te orza[god]godat“; 286: „es ata istènt zolot bè[z] hozia“; stb.

B) Ugyanakkor az 'isten' jelentésű *felséges*, *mindenható*, *örök* névszók mellett következetesen névelőt találunk az 1. és a 3. kéznél. Itt azonban meg kell jegyeznünk azt is, hogy a *felséges* és a *mindenható* az *isten*-hez és az *úr*-hoz viszonyítva elenyészően csekély számban fordul elő: mindössze kétszer. A 2. kéz 11 névelős adata mellett egy névelőtlen is találunk: 106: „kit hozot nèkie *grpc*“. — De: 3: „kit vr megalazot es a' *mendenható* gètrèt“; 3: „kèsèrò-séggel tölöt bè èngemèt a' *mendzható*“; 107: „vuoltoc èn napimban a' *felseges*-hez“; stb.

C) Ritkán találunk névelőt a *király* szó előtt is. A 166 névelőtlen alakkal szemben mindössze 10 a névelősök száma: 12: „mikèt parāoltuala nèki *kiral*“; 48: „*kiral* ig zerzette vala“; 173: „Es monda nèki *kiral*“; stb. De: 82: „*Akiral* ked haboroltatikuala“; 90: „Tahat *akiral* haragba geriedè“; stb. — A *királyné* csak névelőtlen alakban szerepel, bár ez a szó természetesen jóval kevesebbszer fordul elő: 78: „Es mikor lèvèttè volna *kiralne* ruhait“; 57: „ada nèki hog *kiralnenac* megmutatna“; stb.

Az iménti esetekben a névelő használatának a kódexbeli általános használattól való éles és következetes eltérése valószínűleg azzal magyarázható, hogy a kódexmásolók az *isten*, *úr*, *úristen*, *atyaiszen*, de a *király* és a *királyné* szót is nem köznévként, hanem tulajdonnévként, magának az isten, illetőleg a király nevének érezhették, s ennek megfelelően nem használtak névelőt, mint ahogyan nem használtak a többi tulajdonnév előtt sem. Ezt a magyarázatot megerősíti az is, hogy a másolók a *felséges*, *mindenható*, *örök* szavakat, melyeknek köznév volta számukra egészen világos volt, következetesen névelővel használják.

D) SIMONYI a névelő használatáról írva megemlíti, hogy *egyik* szavunk ma is járatos régiesen névelő nélkül (i. m. 79). A BécsiK.-ben igen gyakran szerepel az *egyik* . . . *másik* szókapcsolat. Ezekben az esetekben az *egyik* előtt soha sincs névelő, míg a *másik* névelővel és névelő nélkül körülbelül azonos arányban fordul elő: 168: „Es mōda *eggic* a' *masiknac*“; 172: „*eggic* a' *masiktol* hiua“; 306: „es meñnènèk a' lakozoc *eggic* a' *masikhoz* monduā“; stb. Viszont: 166: „*eggic* è fèlöl a' folonac martan es *masic* mas fèlöl a' folonac mas martan“; 33: „es mōdnakuala *eggic* *masiknac*“; 311: „*eggikèt* hiuā zepnèc es *masikat* hiuam kötènnèc“; stb.

4. Ma névelőt használunk az ismert fogalom neve előtt akkor is, ha az az egész fajt jelöli, például: „A *kutya* háziállat“ (vö. KLEMM i. m. 318). A névelőnek ez a szerepe csak későbbi fejlődés eredménye, s ezzel kapcsolatban SIMONYI ezt írja: „Az egész fajra való rámutatás nyilván másodrendű fejlődése a névelő használatának, azért a régi nyelvben sokszor hiányzik, így néha maiglan a régi korból a régi ritmussal megőrzött közmondásokban, népmesebeli ritmusos felsorolásokban s itt-ott még újabb költőknél is. Pl. . . *Szálfa nem erdő*. (Közm.) *Próba szerencse*. (Közm.) *Árvából lesz jó katona* (Népdal); . . .“ (i. m. 70—1).

A) A névelőnek az a szerepe, hogy az egész fajra rámutathat, még a BécsiK.-ben sincs teljesen kifejlődve. Ezt bizonyítják az ilyen névelő nélküli alakok, melyekkel gyakran találkozunk: 321: „*Fiu* tiszteli o attat es *zolga*

q vrat feli“; 255: „Mert *fiu* bozzosagot teze[9] q attanac es *lean* feltamad ó aña èllèn *Meñ* q napa èllèn“; 185: „Azert gazolkodik *fold*“; 35: „es nē vğat Lac eb [eg] es te èllènéd“; 113: „*ozuègnèc* nem irgalmaznac sem teznèc iol *aruaknac*“; 80: „zabadèchmèg m̀v̀nkèt *halaltol*“; stb.

B) Éppúgy sokszor hiányzik a névelő a többes számban álló főnevek elől, mikor a főnév összefoglaló értelemben az egész fajt jelöli: 210: „*hegec* edesseget hullatnac es *vlgèc* t̀ỳỳl folnac“; 253: „Es *halmoc* halgassac te zodat“; 34: „mert nèm Lac *èmbèrèc* zolgalnac [tenèkèd] anac“; stb.

C) A névelőnek ez a funkciója tehát ebben a korban még nem alakult ki teljesen, s valószínűleg ezzel magyarázható az is, hogy a kódexben hasonlító határozói mellékmondatokban a névszó, amihez hasonlítunk, névelő nélkül áll: 279: „es iarnak ment *vakoc*“; 308: „ki megen q nila ment *villamat*“; 263: „Azert egbè gülekezièl ment Laiua sokasol meg ment *saska*“; 257: „Port nalnac mikent *kegoc*“; 46: „k̀o zirtoc megoluadnac ment *viuz* te orcad èlöt“; stb.

A névelő használatában tehát kimutatható a különbség a kódexben aszerint, hogy az egész fajról vagy a faj egyedéről, a faj egy részéről van-e szó. Ezt mutatják az efféle példák is: 33: „ymada ötèt létèrièztuèn magát a *foldrè*“; de: 35: „ǹl̀ illèn nèmbeì *foldon*“; vagy: 20: „Mènqnc fel *ahègècbè*“; de: 46: „*Hegec* fondamètomocbol megindoltatnac“.

D) Találunk azonban névelős alakokat olyan főnevek között is, amelyek az egész fajt jelölik: 275: „Mert fùgè nem viragozic es nē lezen nèmzes a *zqlòbèn*“; 206: „Ki mennè a *uq lègèn* q hailakabol es *meñ azzon* q t̀èrèmèbol“; 204: „megpuzteitatot a *videc* sirt a *fold* mert megpuzteitatot a *buza* es meg galasztat a *bor* es megbètègolt az *olay* es meg galasztattanac a *zantoc* ordeitottanac a *zqlò grizoc*“; 266: „mert a *kègetlèn* az *igaz* èllèn hatalmazot“; 312: „ki a *meghagottat* nem látta meg es az èl *himtettèt* megnè kèrèsi es a *megtorqtèt* nem vigázta meg“; stb.

E) Aránylag gyakoribb a névelő használata elvont főnevek előtt: 103: „Tanollad meg hol legen a *bqlèseg* hol legen az *ildomossag* hol legen a *iozag* hol legèn az *èrtèlm*“; 238: „Azert az *iqassagbol* galamb zülètic“; 225: „kic vigattoc a *semmibèn*“; 40: „Dè sègèllèttèl *Aròlatnac* m̀v̀ istènqnc knc zèmèlè èlöt“; 157: „hog meg vegèztètnèc a *tqrueñ tqres* es vegèt vegen a *bùn* es èltqr-lèttèssèc a *hamissag*“; stb.

F) A kódexben igen gyakran találkozunk népnevekkel. Ezek mellett a többes számban előforduló népnevek mellett — bár szintén az egész fajt jelölik — szinte általánosnak mondható a névelő akkor, ha a szó a mondatban alany, tárgy vagy határozó. 94 névelős alakkal szemben mindössze 8 névelőtlen találtam. Névelővel: 237: „Az *Hebereknèl* ninlèn Amen“; 45: „a *persayac* igen fèlec q alhatatossagat es a *Medosoc* q batorsagat“; 18: „Es mikor tölloc az *Egiptomiak* qkèt ki vèttèkuolna“; 234: „Vgà az *Idumeosoc* mendenha fènegètesec voltac az *Isrlitaknac*“; 173: „Es vala a *babilloniaknal* baluan Beel nèuq“; 209: „èl aorllak qkèt *Assabeosoknac*“; 57: „nag gazolat vala a *sidoknal*“; stb. — Névelő nélkül: 85: „kic *Persayaknac* huuqon èngèdnèc“; 144: „es adattatot *Medosoknac* es *persayaknac*“; 281: „Dè t̀u es zèrèLènc megolèttèc leztec èn tqrqmmèl“; stb.

5. A BécsiK. birtokos szerkezeteiben a névelő használata igen változó.

A) Ha a birtokos személynév más, a névelő többnyire hiányzik előtte: 36: „Ne altalla io lan bèmètèt èn *vramhoz*“; 12: „kic megvtaltac èn *vrasagomat*“; 4: „mèllèkèt tqttèt te *napadnac*“; 7: „Nohad ki te *palastodat*“; 2: „Ime

te rokonod megfordolt *o népéhez* és *o isténikez*“; 9: „*hog gnèuèzètè o nèmèbol* es *o aitaiaiebol* es *anèbol* lènè tórlessék“; 25: „es *mvgèrmekdèdinckèt* méghalni *mvgèrmènc* èlot“; 28: „*higgüc m̀v iogolasonkra nem vèzedèlmonkrè*“; 5: „es *t̀v kèueitècbol* èlùessètèc“; 203: „èrròl *t̀v fiaitocnac* hirdèssètèc es *t̀v fiaitoc o fioknac*“; 203: „*o fogoc* mèt orozlannac fogay es *o zapioc* mèt orozlan kolkeie“; stb. Néha névelővel is: 4: „*igal* vizèkèt kicbol es *az èn gèrmèkim* iznac“; 2: „*a te népèd* èn népèm“; 124: „Bizon *a t̀v istèntec* istèneknèc istène“; 76: „mèg-aggac *a m̀v vrasagòknac* békèssègèt“; stb.

A személynév más mint birtokos néha elmarad a birtokszó mellől, de a névelő akkor még ritkább: 5: „hol tokèllèttèd meg *m̀uèdèt*“; 1: „es *ferietòl* m̀gvalt“; 2: „*kic zauoc* felèmèluèn kèzdènc sirnòc“; 255: „Ne akariatoc hinnetec *barattoknac*“; stb. De találtam névelős alakot is: 81: „mègfarradvan *a fèiet* a zòlgalo leàra haita“.

Hogy a névelő használata birtokos személyragos szók előtt egészen kivételes, világosan mutatják a következő adatok. A kódex 1–25. lapján 296 olyan birtokos személyragos alakot találunk, ahol a személynév más a birtokos. Ebből 294 névelőtlen, s mindössze két névelős van. A legtöbbször (122-szer) előforduló egyes szám harmadik személyű alakok között pedig egyetlenegy névelős sincs. Hasonló az eredmény például a 151–62 lapokon, ahol 169 névelőtlen alakkal szemben egy névelőst találunk.

B) Ha a birtokos nem személynév más, hanem közszó, a névelő már sűrűbben előfordul, de a névelő nélküli alak ilyen esetben is gyakoribb, különösen a 2. kéznél. Névelővel: 80: „*zabadochmèg m̀vncèt a kegetlènènc* kèzèbol“; 79: „*mert g̀v̀lòlom az hamissaknac* diòsègèt es *vtalò a kòrnèkèzètlènènc* agat“; 32: „*az Èbèrèc* laia vagoc“; 38: „*hiuac a varosnac* papit“; stb. — Névelő nélkül: 13: „*kic bèfedèc földnc orcaiat*“; 195: „*òttetec hazugsagnac* gabonaiat“; 5: „*Midon ètèlnc idèiè* lènd ioy idè“; 13: „*k̀vldè . . t̀hènèknc* Lordait es *iohoknac* Lordait“; 10: „*daykanac* es *visèlgnèc* tizteuèl èltèttètikuala“; stb.

C) Ha a birtokosnak jelzője is van, a névelős szerkezet már jóval gyakoribb, mint a névelőtlen: 73: „*az ègbè g̀vlèkèzèt népnc* egsèrègèbèn“; 125: „èrèztètèc *az ego t̀znèc* kèmencèiebè“; 15: „*ki vagon a nag m̀zèznc* orcaia èllèn“; 141: „*monnal èmberi kèznèc* iro vy *a gorta* tarto èllèn *a kirali palota falanac* zinen“; 204: „*reiottanac az apro barmoknac* Lorday“; 164: „*a kèt kiraloknac* ziuoc eg lezen“; stb. — De: 205: „es *nag barmoknac* Lorday èl himlèttènèc“.

D) A BécsiK.-ben a birtokosjelzős szerkezetekben a birtokos általában felveszi a -nak, -nek ragot. A -nak, -nek nélküli szerkezet is előfordul, de elég ritkán: 11: „es *o kapuit vètè a tornoc* magasságaiglan“; 9: „èngèdèc *rokonsag* toruènènc“; 5: „es vg le v̀lò Ruth *az aratoc* oldalához“; 3: „es *zeduala* gabona fòkèt *az aratoc* hatoc mègèt“; 143: „es *èmberec* fiay kozzòl ki uèttètèc“; 145: „*az orozlanoc* vèrmebè èrèztèssèc“; 263: „*Tòbbècke* tòttètèd te v̀gidèt hog nem *mènnèc* Lillagi“; 267: „èrèztètèc *az èbeddèl az orozlanoc* vèrmehez“; 214: „*Ezt a paztoroc* zamabol èlueuè.“ A rendelkezésünkre álló ritka adatok alapján úgy látom, hogy a -nak nélküli szerkezet elsősorban többes számú alakoknál használatos, s ezekben a szerkezetekben sokkal gyakoribb a névelő, mint azokban, ahol a birtokosnak -nak ragja van. — Birtokosjelzős szerkezetekben a birtokszó előtt a névelő a kódexben rendszerint még nem használatos; de egy adatot találtam: 162: „Es *mègrezzètètuen eszèknc a megmondot kirala*“. Igaz, hogy itt a birtokszónak jelzője van.

E) A jelzőtlen *isten*, *úr*, *úristen* szó mint birtokosjelző is csak névelő nélkül szerepel, a *király* szó ritkán névelővel is (8 névelős kb. 80 névelőtlenel szemben). Gyakorik az éfféle mondatok: 134: „Es egbè gülekezenèc *a' bõlîèc* es *a' mèsèterèc* es *a' birac* es *kiralnac* hatalmasi“. — Ha jelzője is van, a névelős alak már jóval gyakoribb, mint a névelő nélküli.

F) Az előzőekben tárgyaltuk a névelő használatát a népnevekkel kapcsolatban, s láthattuk azt, hogy az előforduló esetek túlnyomó nagy többségében, mintegy 90%-ában névelőt találunk. Ha a népnév birtokosjelző, akkor viszont gyakoribb a névelőtlen alak. A névelős alakok száma a kódexben 31, a névelőtleneké 61.

Névelővel: 32: „èlèibè kèlenèc nèki az *Assiriosoknac* kémèk“; 30: „mèlto lottèl latnod az *Egiptomiaknac* zallasit“; 215: „es èluèznèc *a' iazoknac* maradeki“; 284: „zerze azò nepèt zènuèdni *a' caldeosoknac* földèbèn“; 128: „az *heberec* kònuòkbè nem lètmèm“; stb. Névelő nélkül: 83: „es idègèn *Pèrsayak* verètòl“; 209: „es *Palestinayaknac* mendè hatari“; 72: „mègirattattac *Medosoknac* es *persayaknac* kònuòkbèn“; 55: „mè'l hónapban *sidoç* [nèmzètènc] nèmzètènc kèllene mègolètni“; 12: „hiua a fèiedèlmèkèt es *Assiriosoc* èrèienèc mèstèrèt“; 161: „rezzèzti o èllène *gorogòknc* orzagat“; stb.

G) A tulajdonnevek birtokosjelzőként is névelő nélkül állnak: 277: „es vizi az ordeitast *pilanac* lakozoinac“; 154: „Mert ki hoztalak tegedèt *Egiptomnac* földèbòl“; 215: „es meg azot *Carmelosnac* tètèie“; 259: „es *libanosnac* virága meg lèlèzetet“; stb.

6. Tulajdonságjelzős és számjelzős szerkezetekben a névelők használatának igen sokféle esetét találjuk a BécsiK.-ben.

A) Melléknévi jelző előtt általában névelőt találunk, ha a szerkezet kifejezte fogalom határozott: 4: „kèrè hog az *èlmaradando gabona* jòkèt zèdnèmèg“; 18: „Oth *akèsèro forrasoc* mègèdèsòltènc nèkie italokra“; 150: „Es kimenenèc *a' titk aiton*“; 150: „*a' nàg zolo za*“; 212: „vrat allata *a' mèzzèl meg egèneseitet kò falon*“; 88: „Az *igè felèttè ludalatos aña* ked . . . io akarattal viseliuala“; 107: „mert èluìtètènc ment az *èllènsegektòl èl ragadot lorda*“; 36: „kizlèllèd az *èber nèberiet*“; 43: „es a fozlatot mèllèt az [assirio] *èlfuto assiriosoc* èlhatanakuuala èluèuèc vèlèc“; stb.

B) Sőt megtaláljuk a névelőt még akkor is, ha a szerkezetet olyan szó vezeti be (pl. tulajdonnév vagy az *isten* szó), amely előtt a kódexben egyébként általában nem találunk névelőt: 106: „Mert latta az *istèntòl iqòq haragot* tìvèktec“; 109: „kit scent Ieremias èrèzte az *babilloniaba vitètèl fogloknac*“; stb.

C) A névelő hiánya olyan jelzős kifejezésekben, melyek már ismert, határozott fogalmat jelölnek, aránylag ritkán, de előfordul: 10: „*Zomzèdsag-bèlî[èc]* [èg] *nèmbeitèc* ked egbè grüendèznèkuala“; 77: „hog onèkie *ièles halal ièlen* volna“; 275: „Elmèttètèc az akolbol *apro barom lorda*“.

D) A sorszámnévi jelzővel ellátott főnevek előtt szintén gyakori a névelő: 52: „*A xij hónap* hónap fordoluuala“; 52: „es innèt *a masod lakodalmacba* vitètètètnèkuala“; 7: „es az *èlò irgalmassagot* fellòl mu'lad az vtolsoual“; 301: „es az *èlò zèkèrbèn* vèrès louac es *a' mas zèkèrbèn* fèkètè louac es *a' harmad zèkèrbèn* fèier louac es *a' negèd zèkèrbèn* külòmb zing louac“; stb. De névelő nélkül is: 123: „Es *negèd orzag* lezen mikent vas“; 55: „Es kimènè *xij hónap* ki [ha] hiuattatic Adarnac“.

E) Ezzel szemben, ha a sorszámnévi jelző időhatározókban szerepel (különösen a *nap*, *hónap*, *esztendõ* stb. időt jelölő névszók mellett), a névelő

hiánya igen gyakori, bár nem általános: 23: „Olofernès ked *masod napō* para-Lola ősèrèginc“; 36: „Es lōn *nègèd napō*“; 80: „*Harmad napō* kèd lèvètè 9 oltozètènc ruhait“; 63: „Es monda nèki kiral *Masod napon* es“; 97: „*otod èztèndpben* a honac hètèd napian“; 69: „es *xiiiijèd napon* oldocleni mègzonènc“; stb. — De: 158: „*A huzadnapon* kèd [kènettèl] es az èlō honac xiiij napiā valec a nag folo mèllèt“; 288: „A Harinad honac *xxiiijd napian ahatod honapban*“.

F) Töszámnévi jelző mellett szintén megtaláljuk a névelőt, ha a fogalom az előzmények alapján már ismert: 27: „ha *ot napocban* nē iquènd sègèdèlm mv-nèkōc“ — 29: „hog az *ot napocban* nèziè vr onèpèt“; 74: „Es ime *kèt nag sarkanoc*“ — 72: „*Akèt sarkanoc* kèd èn vagoc es Aman“; 118: „Onzollac keserL meg münkèt te zolgaidat *tiz napocban*“ — 118: „*A tiz napoc* utan kèdeg ièlenenèc 9 zèmelec iobbaknac“; 148: „es neg *igè nag vadac* felmennècvala a tengerbol“ — 150: „*A neg nag vadac* neg orzagoc“; 311: „Es veuec èn iutalmamat *harminc èzüstokèt*“ — 311: „Es vōm a *harminc èzüst penzekèt*“; 80: „E toldottakat es a mèghirhètèt zerzèsbèn lèltèm a *hètuen tolmalozo kōuocbèn*“. Töszámnévi jelző után a jelzett szó többnyire többes számban áll.

G) Nem találunk névelőt azok előtt a szerkezetek előtt, amelyeket a személynévmás különböző ragozott alakjai vagy a személynévmás mint birtokos vezet be: 154—5: „*orizuè* a fogadast es irgalmassagot *tegedèt zèrètōc-bèn* es te *paralolatidat orizōc-bèn*“; 78: „Es *tèjèd dileroknc zaiokat* bè rèkèztèni“; 38: „ki nē hattaing *ōbèlè rèmekèdōkèt*“; 323: „Es megirattatec èmlekezètènc *kōnuo* 9 èlōtto vrat felōknèc es 9 *nèuèt gondoloknac*“; 254: „es vduosseg lezè 9 *scent nèuet felōknèc*“; 218: „9 *labaiban gors* nē zabadolhatmeg“; 200: „Megfordeitacn 9 *arnekān vloc*“; stb.

H) Az előzőkben láttuk, hogy a jelzőtlen *isten, úr, úristen, király* szó többnyire névelő nélkül használatos. Ugyanezeknek a szavaknak a jelzős alakja mellett viszont már majdnem általános a névelő: 106: „ki tōt tūtōkèt az *oroc istènt*“; 80: „es ymatta volna mèdèncnc biraiat es az *vduozeito vrat*“; 254: „Tèrdet haitōc a *felseges istènnèc*“; 84—5: „*amèdenhato istèn* fordeitotta nèkie orōbè“; 45: „*Amèdenhato vr* ked megbāta otèt“; 84: „es a *fèlsèges es igen nag mèdenkor èlō istèn* fiaynac“; 188: „es èrèztet a *gozo kiralhoz*“; 128—9: „attal münkèt ... a *hamis kiralnac* es mètōl gonozbnac menden föld felet“; 284: „Isrlnèc nepe a *mej èmleitet kirallal* ... vitèttètet uolt Babilloniaba“; 150: „Es a *harō kiralokat* megalazia“; stb. — A névelő nélküli alak egészen ritkán, valóban szinte kivételszerűen fordul elő, s mindössze a következő alakokat találtam: 75: „*Igen nag kiral Artaxarses* ... kōzonètèt mōd“; 161: „Felkèl kèdeg *èros kiral*“; 161: „Es megbatorodic *dèlzègi kiral*“; 284: „vgmond *mendenhato vr istèn*“. A négy közül három mondat a 2. kéz anyagából való.

I) A jelzőtlen tulajdonnevek — mint láttuk — kivétel nélkül csak névelő nélkül fordulnak elő. A jelzős tulajdonnevek előtt már előfordul a névelő is, de nem annyira általános, mint a jelzős köznevek előtt. Névelővel: 179: „a *megèmleitet Achabnac* mèdè hazara“; 73: „Az *igè nag Artaxers* orzaglattanac *masod èztèndèiebèn*“; 64: „hog a *Agagitai Amānac* gonossagat ... parāLolna mègsèmeitèni“; 232: „az *igè kègetlènsègo Iezabel* alat“. Névelő nélkül: 62: „tèg mèt bèzellèttèl *sido Mardocheusnac*“; 57: „Es hiuan *mèddo Achatot*“; 9: „Es *Moabitiday Rutthot* ... hazassagba vōttè“.

K) Nem találunk névelőt az állandó jelzővel ellátott tulajdonnevek előtt. A kódexben csak a *scent* szó szerepel ilyen állandó jelzőként: 240: „It kezdetic *scent Ionas* prophetanac *kōnuo*“; 259: „It kezdetic s. *Navm* prophetanac *kōnuo*“; 286: „It imar kezdetic *scent Aggeus* propheta *kōnuo*“.

L) A névszó főnévi értelmezője névelővel és névelő nélkül is használatos: 288: „Es Iesusnac *ānag papnac* . . . monduan“; 44: „Ioachim ked *a nag pūspoc*“; 294: „Sabbnac *a xiđ honac* xxiiđd napian“; 24: „es ahalmoc *a nag mağassagban zerzettètèc* èrseitic okèt“; 259: „mellet latot Niniuen èllen *a nag varos ellen*“; 312: „O paztor es baluan *a lordat meghago*“; — De: 292: „es Iezust *nag papot*“; 270: „Mert ime èn feltamaztom *a caldeosokat kèsèrğ nèmzètet*“; 118: „Felem èn vramat *kiralıt*“.

M) Nincs névelője a személynévmás értelmezőjének: 78: „sègè'l èngemèt *egèđol valot*“; 31: „halğasmg *èngemèt nauolast onzollot* es te *irğalmassagodba bizot*“.

N) Ha az értelmező birtokos szerkezet, előtte rendszerint nincs névelő: 17: „Es meghirdètètèc Olofernesnc *Assiriosoc vitèzè fèiedèlmènc*“; 16: „zerzettè vala Eliachim *vrnac papa*“; 256: „varom istènt *èn iduğzeitomèt*“; 232: „Cirus *Persayak [k] kiral*a miat egèb orzagtol nèhèzèn getrètètètèc“. — Névelővel: 53: „Dè valamèllèkèt mèđđo Eggeus *a vuzèknc ғrizğğ* akartuolna“.

7. A névelő gyakran hiányzik a mondat alanya és más mondatrész elől a nominalis vagy nomino-verbalis állítmánynál akkor is, ha az állítmány nominalis része közvetlenül megelőzi az illető mondatrészt: 310: „Aldot *vr* mert kazdagocka *lottonc*“; 75: „Amadati fia vala diğsèges *kiral* elot“; 259: „Goğđèlmèzğ *vr ğ* èllènsègibèn“; 265, 273: „ğ diğrèteuèl tèllès *ğld*“; 274: „te zèkèrid *zabadolas*“; 214: „E paztoroknac zamabol volt Amos tudatlan *bèzeddèl dè tèllès tudomannal*“. — De névelővel is: 210: „zallatoc *le* mert tèllès *a saito*“.

8. RÉGER BÉLA szerint a BécsiK. egyik sajátága, hogy ha több azonos mondatrész van egy mondatban, mindegyik előtt megtalálható a határozott névelő, csak a birtokosjelzőnél marad el (i. m. 21). Ez a megfigyelés nem helytálló.

A) Kétségtelen, hogy találunk olyan mondatokat, ahol több azonos mondatrész közül mindegyik kap névelőt: 88: „sem attā *èn tñnèktek [alel a tètet] a zèllètet* es *a lèkkèt* es *az èlètèt*“; 97: „mi vtan èlvottğ volna *İrlbol Nabuhodonozor babillonianac kiral*a Iekoniast es *a fèiedèlmèkèt* es *a foglok*at es *a hatalmasokat*“; 119: „ParanLola kèdeg *kiral* hog egbè huiattatnanac *az oltaron nezç* es *a taltosac a gonoz teuç* es *a caldeosok*“; 99: „adnia mñnèkçnc *a tøyèl* es *a mèzzèl fo'lo földèt*“; 124: „megtğrtğ *a lèrèpet* es *a uasat* es *az èrcet* es *az èzüstot* es *az arañnat*“.

B) Sőt sokszor még a jelzők előtt is külön-külön névelőt találunk: 245: „paranLola *vr az mèlèğ* es *az azalo zèlnèc*“; 112: „mert *a nèmberikèk* ostakat *vètnèc az arañ* es *az èzüst* es *a fa istèneknèc*“; 163: „bèmegen *a boupl-kğđğ* es *az kazdag varosokba*“.

C) Ez azonban, hogy az azonos mondatrészek közül mindegyik kap névelőt, egyáltalán nem törvényszerű. Néha több azonos mondatrész közül csak az első kap névelőt: 124—5: „*a fèdèlmèkèt mèste[k]rekèt* es *birakat hèrcègekèt* es *kiralokat* es *orègbèkèt* es *nepèknèc tiztelèndğbit* es *videkeknèc menden fèdèlmit*“; 136: „Tahat bèiğnèc vala *az oltaron nezç Magasoc* es *Caldeosoc*“; 154: „ğrizuē *a fogadast* es *irğalmassagot*“; 140: „Es tahat *èl hozattattanac az arañ* es *èzüst èdenèc*“.

D) Más esetekben a több azonos mondatrész közül a névelő az egyik előtt szerepel, a másik előtt nem: 256: „Es *az èrğs varostol foguā a foloiglan* es *tèngertol foguā tèngèriglèn* es *a hegbol a hegbè*“; 101: „es mègholtanac *a mètğl gonozb sèrèlmècbèn* es *èhsègbèn* es *torbèn* es *akirèzètètèc*“.

RÉGERnek az a megfigyelése, hogy birtokosjelzős szerkezetekben több különböző birtokos előtt nem állhat névelő (i. m. 21), szintén nem helytálló: 125: „Az vđqbèn melbèn hallangatoc a' *trombitanac sipnac* es *hègèdonèc* es bozfaban alkotot igreé kessegnèk es a *soltarnac* es *dobnac* zozaitat...“.

A határozott névelőnek az azonos modatrészek előtt való használatára vonatkozólag tehát törvényszerűséget nem állapíthatunk meg, ilyen szempontból a kódex még elég változatos képet mutat.

*

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk a következőket. A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben már szélesen elterjedt, s ha használata még nem is teljesen következetes, bizonyos tendenciákat, sőt szabályszerűségeket kétségtelenül megállapíthatunk. Ezek a szabályszerűségek a következők: 1. A jelzőtlen tulajdonnév minden fajtája — bármilyen mondatrész szerepét tölti is be — csak névelő nélkül használatos. — 2. A jelzős tulajdonnevek mellett már előfordul a névelő is, de nem annyira általános, mint a jelzős köznevek előtt. — 3. Az állandó jelzővel (*szent*) ellátott tulajdonnevek előtt nem találunk névelőt. — 4. A jelzőtlen *isten*, *úr*, *úristen*, *király*, *királyné* szavak a névelő használatát illetően nagyjából úgy viselkednek, mint a tulajdonnevek. — 5. A köznevek és a köznévként használt más névszók közül azok előtt, amelyek a faj egy már ismert egyedét vagy részét jelölik, a névelő használata már majdnem általánosnak mondható. — 6. Ha a szó az egész fajt jelöli, a névelő még ritkább, de azért néha megtalálható. — 7. A birtokos személynévszók előtt, ha a birtokos személynév, a névelő egészen kivételes. — 8. Ha a birtokos nem személynév, a névelő már inkább használatos, de a névelő nélküli alak még gyakoribb. — 9. Olyan jelzős kifejezésekben, szerkezetekben, melyek határozott, már ismert fogalmat jelölnek, a névelő használata szinte általánosnak mondható. — 10. Azonos mondatrészek előtt a névelő használata változó.

IMRE SAMU

A szó nyelvtani jellege

I.

A szó kétarcú nyelvi egység. Szerepet játszik a nyelv szókészletében; ilyenkor azt mondhatjuk, hogy lexikális jellege van. De részt vesz a nyelv grammatikai felépítésében is; ilyenkor nyelvtani jellege nyomul előtérbe.

A kétfajta szófogalom pontos elkülönítésére és megfelelő szakkifejezések megteremtésére már eddig is több kísérlet történt. A régebbiek közül itt csak SETÄLÄ próbálkozását hadd említsük meg.

1. SETÄLÄ egy 1915-ben tartott előadásában vette vizsgálat alá a szó problémáját (Sanat ja vaiheet: SUSA. XLIII, 14). NOREEN felfogásának (Vårt språk VII, 36) kritikai vizsgálata nyomán vetette fel azt a gondolatot, hogy a nyelv tudományos kutatásában kétféle szófogalmat kell megkülönböztetnünk, s hogy ennek a fogalmi kettősségnek a tudományos terminológiában is kifejezésre kell jutnia.

Az egyik szófogalom nyelvtani természetű: a mondatnak legkisebb „elkülöníthető, önálló része. „Ensinnäkin“ — írja SETÄLÄ — „on tarpeen nimitys »sanalle« niin sanoakseni kieliopillisessa, tarkemmin sanoen muotoopillisessa eli morfologisessa merkityksessä. Kun me sanomme siinä tai siinä lauseessa olevan niin tai niin monta »sanaa«, niin me »sanalla« tarkoitamme pienimpiä erillisiä osia, joihin lauseen voi jakaa“¹ (i. h. 23). Erre a nyelvtani jellegű szófogalomra ajánlja SETÄLÄ a „v a i h e“: „változó“² elnevezést. Ennek legfőbb ismertetőjegye az elkülöníthetőség (erillisyys). A szavak nyelvtani jellegük szerint a beszédnek legkisebb jelentéses alkotóelemei. Mondattani szempontból olyan önállóságot mutatnak, hogy nem kapcsolódnak elválaszthatatlanul a mondatösszefüggésben közvetlenül megelőző vagy követő nyelvi egységhez, hanem jelentésüket megőrizve közbeékeltszavak segítségével elkülöníthetők az eredeti kapcsolódó tagoktól.

A „s z ó“ elnevezést azonban más értelemben is használjuk, s akkor már nem azokat a legkisebb elkülöníthető jelentéses részeket értjük rajta, amelyekre az összefüggő beszédet széttagolhatjuk, hanem a nyelvi anyagnak, a szókészletnek egy részét: „...tällä ilmauksella tarkoitetaan osaa siinä kielen aineistossa, joka ei muodosta kieliopillista järjestelmää, vaan joka muodostaa kielen olennaisesti järjestelmättömän aineksen, sen n. s. sanavaraston“³ (i. h. 24). Erre a szófogalomra tartja meg SETÄLÄ a köznyelvi „s a n a“ elnevezést. Ilyenkor figyelmen kívül hagyjuk a szóalakoknak meghatározott nyelvtani kategóriákra utaló jelentéseit (pl. *hevonen* egyes nominativus, *hevosen* egyes accusativus vagy genitivus, *hevosta* egyes partitivus, *hevoselle* egyes allativus stb.), s csak a szótári jelentést hordozó szót tartjuk szem előtt. Ezt névszóknál legtöbbször az egyes nominativus alakkal: *hevonen* 'ló', igéknél a főnévi igenévvel szoktuk megadni, tehát olyan szóalakokkal, amelyek a lehető legkevesebb viszony-exponenseket (kitevőket) tartalmazzák (i. h. 25).

A „v a i h e“ tehát a nyelvtani értékű, grammatikai jellegű szó: mutatja — legtöbbször alaki exponensekkel — azt a viszonyt, amelyben a szó mint a mondat egyik része a mondat valamely más részével áll, vagy bizonyos jelentéstitket jelez (szám, idő, mód). A „s a n a“ ezzel szemben szótári értékű: az a szó, amelyet megfosztottunk minden viszonyító erejétől.

2. A nyelvtani értékű és jellegű szó fogalma lebegett e sorok írójának szeme előtt akkor, amikor GOMBOCZ ZOLTÁN szófogalmát (MNY. XXX, 3) kritikailag megvizsgálta, s olyan szófogalomhoz jutott, amelyben funkció szempontjából minden válaszfal leomlott szó és szószerkezet (szintagma) közt (PAPP, Mi a szó funkciója?: MNY. XXXVIII, 178, 272). Kiderült ebből a vizsgálatból, hogy a szó nem egyszerűen képzetet idéz, hanem képzeteket és a köztük levő viszonyokat. *Várlak*: ennek a szónak jelentésszerkezete

¹ „Kell mindenekeelőtt egy elnevezés a »szóra« — hogy úgy mondjam — nyelvtani, pontosabban: alaktani, azaz morfológiai jelentésben. Ha azt mondjuk, hogy ebben vagy abban a mondatban ennyi vagy annyi »szó« van, akkor a »szóval« azokat a legkisebb elkülönülő részeket akarjuk jelezni, amelyekre a mondat felosztható.“

² A finn *vaihe* szó jelentéstartalma igen sokrétű: 'változás', 'sors', 'viszontagságok', 'fejlődési szakasz vagy időszakasz' stb. A SETÄLÄ-től ajánlott nyelvtani műszó jelentése azonos az orosz *изменение* szó jelentéstartalmával.

³ „... ezzel a kifejezéssel egy részt jelzünk abban a nyelvi anyagban, amely nem alkot nyelvtani rendszert, hanem a nyelvnek lényegében rendszertelen alkotóeleme, úgynevezett szókészlete.“

'vár — te — én', azaz a 'várás' cselekvés, az egyes első személy és a második személy képzetei közt fennálló predikatív, valamint objektális viszony. A *várlak* magyar szó jelentésszerkezete tehát azonos a megfelelő német *s z ó s z e r k e z e t* jelentésfunkciójával: *ich erwarte dich* vagy *euch*. A szó és a szó szerkezet közt tehát nem a jelentésfunkcióban van különbség, hanem a kifejezőmódban, a formában. A szó szerkezet analitikus kifejezőmód: a képeket alkotórészeire tagolja szét; a szó szintetikus kifejezőmód: a képalkatrészeket hangtani egységbe, egységes hangsorba sűríti. „A szó mindig tárgyképeket és viszonyokat sűrít egy névbe. Egy egységes hangsor, egy név egyszerre több képet, több viszonyt, vagy képeket és viszonyokat együtt képes a nyelvtudatban felidézni. A szónak ez a sűrítő funkciója az, ami a szót a szó szerkezettől, a syntagmától megkülönbözteti“ (i. h. 276). S tovább: ha a szót megfosztanók „képzet- és viszony sűrítő erejétől, olyan szófoglalomhoz jutnánk, amely a valóságban sehol sem, különösen pedig nyelvünk világában nem volna felfalálható“ (uo. 276).

Ez utóbbi megállapításban a „valóság“-ot úgy kell érteni, mint a nyelvi helyzet, a beszéd valóságát. Az összefüggő beszédben, a mondatban a szavak valóban mindig grammatikai értékűek, grammatikailag formáltak, de már a beszélők — s nem csupán a szótárírók — elvonják a grammatikai természetű szavakból a szótári jelentéssel bíró szavakat. A szótár — mint szókészlet — előfeltétele és egyúttal leszűrt eredménye az összefüggő beszédnek: a beszéd anyagi alapja.

3. A szónak kettős jellegét — lexikális és grammatikai szerepét — világosan elkülönítette VINOGRADOV az orosz nyelvről szóló, 1947-ben megjelent kézikönyvében. Szerinte a szó nem egyéb, mint alakok és jelentések rendszere, benne mint fókuszban gyűlnek össze és kölcsönösen hatnak egymásra a nyelv grammatikai kategóriái: „Слово как система форм и значений является фокусом соединения и взаимодействия грамматических категорий языка.“ (Русский язык. Грамматическое учение о слове. 1947. 15).

VINOGRADOV már egyenesen kimondja azt a nagyfontosságú tételt is, hogy a szó lexikális jelentései grammatikai kategóriákon alapulnak, grammatikai kategóriákra vezethetők vissza. A szó nem egyéb, mint lexikális és grammatikai jelentések belső, alkotó egysége. A szó lexikális jelentéseinek meghatározása már magában foglalja a szó grammatikai jellegére való utalásokat. A szó nyelvtani formái és jelentései egyfelől különágaznak, másfelől egybeolvadnak a szó szótári jelentéseivel. A lexikális és a grammatikai alakoknak és jelentéseknek ezt a szoros kapcsolatát s mélyreható kölcsönhatását az utóbbi időben a legkiválóbb nyelvészek mindegyike hangsúlyozta. Vagy ahogy maga VINOGRADOV írja: „Лексические значения слова подводятся под грамматические категории. Слово представляет собою внутреннее, конструктивное единство лексических и грамматических значений. Определение лексических значений слова уже включает в себя указания на грамматическую характеристику слова. Грамматические формы и значения слова то сталкиваются, то сливаются с его лексическими значениями. Эту тесную связь, это глубокое взаимодействие лексических и грамматических форм и значений подчеркивали в последнее время все крупнейшие лингвисты.“ (I. h. 15.)

4. SZTÁLIN 1950-ben a Pravda hasábjain megjelent nyelvtudományi tanulmányaiban egész határozottan elkülöníti egymástól a szónak szótári és

nyelvtani szerepét, egyben azonban a kettő szoros összetartozását is hangsúlyozza. SZTÁLIN tanítása szerint a nyelv állományában meg kell különböztetnünk a szókészletet mint a nyelv építőanyagát és a grammatikát, amely ezt az anyagot felhasználja, s a gondolatok kifejezésére alkalmassá formálja.

SZTÁLIN erről a kérdésről így ír: „Как известно, все слова, имеющиеся в языке, составляют вместе так называемый словарный состав языка... Словарный состав отражает картину состояния языка: чем богаче и разностороннее словарный состав, тем богаче и развитее язык.

Однако словарный состав, взятый сам по себе, не составляет ещё языка, — он скорее всего является строительным материалом для языка. Подобно тому, как строительные материалы в строительном деле не составляют здания, хотя без них и невозможно построить здание, так же и словарный состав языка не составляет самого языка, хотя без него и немислим никакой язык. Но словарный состав языка получает величайшее значение, когда он поступает в распоряжение грамматики языка, которая определяет правила изменения слов, правила соединения слов в предложения и, таким образом, придаёт языку стройный, осмысленный характер. Грамматика (морфология, синтаксис) является собранием правил об изменении слов и сочетании слов в предложении. Следовательно, именно благодаря грамматике язык подучает возможность облечь человеческие мысли в материальную языковую оболочку.“¹ (Марксизм и вопросы языкознания. Госполитиздат, 1951. 23—4; vö. A szovjet nyelvtudomány kérdései. — Marr-vita. Szikra, 1950. 238—9).

SZTÁLINnak ezek a megállapításai tisztázták a szó kettős szerepét, ezeknek a szerepeknek különállását és szoros kölcsönhatásait: ezzel együtt azonban több problémát hagynak nyitva, például a nyelvtan felosztásának kérdését, illetőleg hogy mi tartozik a morfológia s mi a szintaxis körébe. Vagy ami talán még közvetlenebbül érinti a szó grammatikai jellegének kérdését: vajjon a szóképzés a nyelvtan vagy pedig a lexikológia körébe vágó feladat-e? A sztálini tanítás alapján valóban nyomban meg is indult ezeknek és más nyelvi, nyelvtudományi kérdéseknek a szakemberek által való megvitatása.

5. Legutóbb nagy gyűjteményes munka jelent meg a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadásában: ebben több szakember a nyelvelmélet és a nyelvtörténet kérdéseit vizsgálja SZTÁLIN nyelvészeti munkáinak

¹ „Amint ismeretes, a nyelv valamennyi szava együttvéve alkotja a nyelv úgynevezett szótári szókészletét... A szótári szókészlet a nyelv állapotának képét tükrözi: minél gazdagabb és sokoldalúbb a szótári szókészlet, annál gazdagabb és fejlettebb a nyelv. — A szótári szókészlet azonban, egymagában véve, még nem jelenti a nyelvet, hanem mindenekeelőtt a nyelv építőanyaga. Mint ahogy az építőanyagok az építésnél nem jelentik az épületet, jóllehet nélkülük lehetetlen az épületet felépíteni, hasonlóképpen a nyelv szótári szókészlete sem jelenti magát a nyelvet, jóllehet nélküle semmiféle nyelv sem gondolható el. A nyelv szótári szókészlete azonban igen nagy jelentőségre tesz szert, amikor a nyelv grammatikájának uralma alá kerül, amely meghatározza a szavak változtatásának szabályait, a szavak mondatban való egybekapcsolásának szabályait, és így a nyelvnek szabályos és értelmes jelleget ad. A nyelvtan (morfológia, szintaxis) a szavak mondatbeli változtatásáról és egybefűzéséről szóló szabályok gyűjteménye. Következésképpen a nyelv éppen a nyelvtan segítségével kap lehetőséget arra, hogy az emberi gondolatokat anyagi nyelvi burokkba öltöztesse.“ (A fordításban a Szikra-kiadás szövegét követtük, csak a terminológiaiilag fontosabb részeket igyekeztünk az eredetinek megfelelően pontosabbá tenni.)

fényében (Moszkva, 1952.). Több dolgozat foglalkozik itt a szó problémájával, a szó grammatikai jellegének, a szóképzés grammatikai és lexikológiai vonatkozásainak kérdéseivel. SZMIRNYICKIJ azt hangsúlyozza idevágó dolgozatában (К вопросу о слове. — Проблема «отдельности слова»), hogy a szóban összefonódnak, kereszteződnek és kölcsönösen hatnak egymásra a lexikális és a grammatikai mozzanatok: „... в слове сплетаются, перекрещиваются и взаимодействуют лексические и грамматические моменты» (Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. СТАЛИНА по языкознанию. 1952. 182). Egyben figyelmeztet arra is, hogy ez egyáltalában nem szolgálhat ürügyül e két mozzanat összekeverésére, hanem ez a kölcsönhatás annál pontosabb megkülönböztetésükre sürget: „Это, однако, не дает повода к смешению обоих этих моментов, а, напротив, требует тем более четкого их различения“ (u. o., jegyzet).

II.

A nyelv grammatikai alkata abban áll, hogy a nyelvi egységek nem egymástól elkülönítve jelennek meg, hanem egymással szorosabb vagy távolabbi kapcsolatban állanak. Ha tehát a szavaknak van grammatikai jellegük, akkor az is csak abban nyilatkozhatik meg, hogy a szavak különféle viszonyításra képesek. A nyelvbeli viszonyoknak SAUSSURE két fajtáját különböztette meg: 1. szintagmatikus, 2. asszociatív viszonyokat. Az újabb kutatások azonban kiderítették, hogy ezek mellett a valósághoz való viszonyítások is szerepet játszanak a nyelv világában. A szavak grammatikai jellege eszerint azt jelenti, hogy a szavaknak van 1. szintagmatikus, 2. asszociatív és 3. valósághoz viszonyító erejük.

1. A szintagmatikus viszonyokat, illetőleg kapcsolatokat SAUSSURE így határozta meg: „D'une part, dans le discours, les mots contractent entre eux, en vertu de leur enchaînement, des rapports fondés sur le caractère linéaire de la langue, qui exclut la possibilité de prononcer deux éléments à la fois ... Ceux-ci se rangent les uns à la suite des autres sur la chaîne de la parole. Ces combinaisons qui ont pour support l'étendue peuvent être appelées *syntagmes*“¹ (Cours de linguistique générale. 1922. 170). SAUSSURE egyébként mindazokat a vonatkozásokat szintagmatikus viszonyoknak nevezi, amelyek a beszéd egymásutánjában bármely két nyelvegységet — tehát nem csupán szavakat — egységbe fűznek (vö. i. h. 170—2). Szintagmák ennél fogva SAUSSURE szerint a ragos szavak (*kézben*), a képzett szavak (*kezes*), a szóösszetételek (*kézfogó*), a szókapcsolatok vagy szószervezetek (*erős kéz*), az egyszerű mondatok (*Kéz kezet mos*) és az összetett mondatok (*Avval fog kezet, akivel akar*).

GOMBOSZ szűkebbre vonta a szintagma körét, s csak a szavak közt fennálló logikai természetű vonatkozásokat nevezte szintagmatikusaknak. Az ő meghatározása így hangzik: „Syntagmán ... olyan két (v. több) elemből álló szószervezetet értek, amelynek tagjait h a t á r o z o t t l o g i k a i v i s z o n y

¹ „Egyfelől — magában a beszédben — a szavak érintkezésüknél fogva viszonyokat fejlesztenek egymás közt a nyelv egyvonalú (lineáris) jellege alapján, amely kizárja annak lehetőségét, hogy két elemet egyszerre mondjunk ki... Ezek egymás után sorakoznak a beszéd fonálán. Ezeket a kapcsolatokat, amelyeknek alapja a kiterjedés, *syntagmáknak* nevezhetjük.“

fűzi össze“ (Mi a mondattan?: MNy. XXV, 3). Bár maga a meghatározás tágabb értelmezést is megengedne, valójában GOMBOCZ csak a szavakból alakult predikatív, attributív, determinatív és objektális viszonyokat sorolja fel a szintagmatikus szerkezetek rendszerében (i. h. 4). Később azonban, ahogy PAIS gondozta „Syntaxis“-ából látjuk, egyetemi előadásában korrigálta ezt a hiányosságot — legalább részben —, s a szintagmatikus szerkezeteket két nagy csoportra osztotta: a) mellérendelő, b) alárendelő szerkezetekre (Syntaxis. 1949. 7).

Hogy az összefüggő beszéd szavai közt milyenféle vonatkozások létesülnek, s a szavak e szintagmatikus viszonyok alapján milyen sajátos grammatikai értéket nyernek, azt egy mondat elemzésén szeretnénk megmutatni. Sorra vesszük a mondat szavait, jelezzük azokat a szintagmákat, amelyekben az illető szó tagként szerepel, s végül rámutatunk azokra a vonatkozásokra, amelyek az illető szó szótári jelentéséhez tapadnak, s azt többé-kevésbé konkretizálják. Példamondatunk: *Holló a hollónak nem vájja ki szemét.* — 1. *holló*: *holló ... a hollónak nem vájja ki szemét*; ebben a kapcsolatban a 'corvus' szójelentés alanyi szerepet nyert. — 2. *a*: *a ... hollónak*; itt nem általánosságban jelzi ez a szó a határozottságot, hanem éppen a rákövetkező szó fogalmi jelentésének meghatározott voltát fejezi ki. — 3. *hollónak*; ennek szótári jelentését ('corvus') három különböző viszony is körülhatárolja: a) *a ... holló*; fogalmi határozottság; b) *a hollónak ... nem vájja ki szemét*; részeshatározói szerepet nyert a szó, azt a hollót jelzi, amelynek javára vagy kárára történik valami; c) *a hollónak ... szemét*; birtokos jelzői szerepet nyert a szó, azt a hollót jelzi ebben a kapcsolatban, amelyhez valami hozzátartozik mint birtoka. — 4. *nem*: *nem ... vájja*; nem általában jelzi a tagadást, hanem éppen a 'vájás' cselekvés tagadását. — 5. *vájja*: a) *holló ... vájja*; nem általában a 'cavo, fodio' cselekvést, hanem mint a holló cselekvését ábrázolja; b) *vájja ... ki*; belülről kifelé irányuló vájás; c) *vájja ... szemét*; célra irányuló közvetlen és hathatós vájás. — 6. *ki*: *vájja ... ki*; nem általánosságban jelzi a honnan? kérdésre felelő belviszonyt, hanem éppen a vájás cselekvés belülről kifelé irányuló voltát, egyben pedig a befejezettségét jelenti. — 7. *szemét*: a) *nem vájja ki ... szemét*; olyan szem — nem egyszerűen az 'oculus' fogalma —, amely egy meghatározott cselekvés, a vájás iránytárgyaként szolgál; b) *a hollónak ... szemét*; birtokszó.

2. Az összefüggő beszéd szavai nemcsak egymással lépnek vonatkozásba (ezek a szintagmatikus viszonyok), hanem viszonyokat szőnek a beszédösszefüggésen kívül — a nyelvtudatban — élő szavakkal is (ezek az asszociatív viszonyok). SAUSSURE ez utóbbiakat így határozza meg: „D'autre part, en dehors du discours les mots offrent quelque chose de commun s'associent dans la mémoire, et il se forme ainsi des groupes au sein desquels règnent des rapports très divers“¹ (i. h. 171). Az asszociatív viszonyok több tekintetben is különböznek a szintagmatikus viszonyoktól. Míg a szintagmatikus viszonyok az anyagi, kiterjedt valóság síkján — az összefüggő beszéd fonálán — alakulnak ki, addig az asszociatív viszonyoknak a tudatban van a székhelyük (hozzátehetjük: legfeljebb a kiindulópontjuk van a valóságos beszéd síkján). Továbbá: a szintagma az egymásutániség rendjének képzetét idézi,

¹ „Másfelől — a beszéden kívül — a szavak, amennyiben van valami közös elemük, társulnak egymással az emlékezetben, s így olyan csoportok jönnek létre, amelyekben belül igen különféle viszonyok uralkodnak.“

az asszociatív kapcsolatok tagjainak rendje ellenben nincs meghatározva. Végül: a szintagmák elemeinek száma meghatározott, a szintagmák köre zárt; az asszociatív kapcsolatok tagjainak száma határozatlan, az ilyen kapcsolatok nyitottak (i. h. 171–4).

Az asszociációs kapcsolatoknak két fő fajtáját lehet megkülönböztetni. Lexikális asszociációknak nevezzük azokat, amelyek a tagok törészeinek azonosságán vagy hasonlóságán alapulnak. A fenti példamondat *holló* vagy akár *hollónak* szava felidézhet a tudatban ilyen asszociációt: *holló*, *hollót*, *hollónak*, *hollóval*, *hollók*, *hollós* stb. A sor tagjainak egymással való egybevetése a viszonyító járulékelemektől való elvonatkoztatásra, a közös elem, a szótári jelentést hordozó fő kiemelésére készletet. Az ilyenfajta fő-asszociációk a szintagmatikus viszonyok feloldásához, a szó grammatikai jellegének közömbösítéséhez vezetnek, s így létrehozzák a szótári jellegű szókat. — Grammatikai asszociációk ezzel szemben azok az asszociációk, amelyek a járulékelemek egyezésein alapulnak. Az összefüggő beszéd *hollónak* szava például ilyen asszociációs sort is indíthat: *hollónak*, *fiúnak*, *embernek*, *kinek* stb. Itt a tagok közti asszociációs vonatkozások eredményeképpen a nyelvtudat elvonja a szavakból a viszonyító járulékelemeket. Ilyen asszociációk teremtik meg végső fokon a grammatikai viszonyok elvont — konkrét szavaktól függetlenített — rendszerét: magát a grammatikai rendszert.

A beszédösszefüggésből elvont szavak a szókészlet egészében megint asszociációs kapcsolatokat szőnek egymással, s így a szókészlet szavai sem rendszertelen összevisszaságban élnek, hanem bizonyos vonatkozásokkal átszótt rendszert alkotnak. Hasonlóképpen az összefüggő beszéd szavaiból elvont viszonyító elemek is a nyelvtani rendszerben újabb asszociációs kapcsolatokat alkotnak egymással, s éppen ezeknek az asszociációknak a révén válik rendszerre a nyelv grammatikai kategóriáinak és kifejezőeszközeinek összessége.

3. Az újabb kutatás kiderítette, hogy a beszéd szavait a beszélő és a hallgató nemcsak a beszéd összefüggésében fellépő más szavakra vonatkoztatja, nem is csupán a tudatban latens módon meglevő, ki nem mondott szavakra, hanem vonatkoztatnia kell azokat a nyelvi helyzet valóságára is. A beszéd rendesen nem légüres térben folyik, hanem egy meghatározott személy meghatározott személyhez vagy személyekhez valamiről beszél. Van tehát a beszédhelyzet valóságának három fő viszonyulási pontja: a beszélő, a hallgató és a beszéd tárgy. Nyilvánvaló, hogy a beszélőnek is vonatkoztatnia kell a maga szavait a helyzet valóságára, s a hallgató is állandóan arra törekszik, hogy a hallott beszédet s annak szavait a valóságra vonatkoztassa, azok valóságértékét megragadja.

A beszédnek a helyzet valóságára való vonatkoztatását RIES nyomán (Was ist ein Satz? 1931. 72–7) PAIS DEZSŐ (Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez: MNy. XLVI, 196 és Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához: MNy. XLVII, 135) és más úton e sorok írója (A mondat fogalmának tanítása: Nyr. LXXVI, 99 és Mi a mondat funkciója?: MNy. XLVIII, 89) vizsgálta, s a valósághoz viszonyítást mind a ketten mint a mondat fogalmának egyik legfőbb jegyét határozták meg.

PAIS szerint „A mondat alkalmi meg- vagy újrateremtése egy szócsoporthoz, melynek az alakulása során fellépő képzetváltakozásból a beszélő

és a hallgató tudatában a tényleges, elképzelt, elképzeltetésre szánt vagy akart valósághoz való viszony fejeződik ki“ (MNY. XLVII, 136). Vagy egy más helyen: „A mondat tartalma szerintem voltaképen a lélek tartalma... A lélek tartalma azonban éppenséggel nem állandóan nyugvó valami, hanem gyakran folyamat. Sőt, mint folyamat sem mindig bizonyos elemek passzív társulása, hanem tevékenység, — folyamat, amelynek fokozott dinamikája van. Ennek a fokozott dinamikának az eredménye a mondatnak más nyelvelemekkel szemben bírt fő sajátossága: a valósághoz való viszonyítás mozzanata“ (MNY. XLVI, 208—9).

Valóban, a valósághoz való viszonyítás fő jellemző vonása a lelki folyamat fokozott dinamikájában rejlik. Ahhoz, hogy a beszéd szavait egymáshoz vagy az emlékezetben — a nyelvtudatban — tárolt virtuális szavakhoz viszonyítsuk: már a lelki tevékenységnek bizonyos foka, szellemi erő kifejtés szükséges. Hogy azonban a beszéd tényeit a beszéd és a nyelv világán kívül eső valóságra, a beszédhelyzet valóságára vonatkoztassuk; hogy a beszéd zárt világának körét áttörjük; a jelrendszer és az élet valósága közti korlátokat minden alkalommal újból és újból ledöntsük: ehhez az áttöréshez a lelki tevékenységnek, az aktivitásnak, a dinamikának hasonlíthatatlanul nagyobb fokára van szükségünk.

A valósághoz való viszonyítás azonban nem a szónak, hanem a mondatnak a jellemző vonása. Mind RIES, mint PAIS, mind PAPP így tárgyalja a kérdést. PAIS egyenesen úgy fogja fel a valósághoz való viszonyítást, mint a mondatnak éppen a szóval szemben megkülönböztető vonását. „A mondat“ — írja — „a lélek eleven erejének, úgy is mondhatjuk: dinamikájának a megnyilvánulása, valami lendület feszül benne. A mondat lelki élmény, átélés. — Ezzel szemben a szó nem erő, a szónak nincs élményszerűsége, hanem előző lelki erőfeszítések lecsapódása, korábbi élmények emléke. A szó nem dinamikus mozzanat, hanem eszköz, amely az anyagraktárból előkerül, ha valami erő kifejtéséhez szükség van rá. Mert szükség van rá! Nélküle nem hathat a léleknek az a dinamikus képessége, ahogy akármilyen egyszerű gép nélkül a természet erőivel sem megyünk sokra“ (MNY. XLVII, 136—7; vö. MNY. XLVI, 207—8). Ebből az idézetből azonban kiderül, hogy PAIS akkor, amikor a valósághoz való viszony meglétében vagy hiányában látja a mondat és a szó legfőbb különbségét, a lexikális szófogalmat tartja szem előtt. „A szó... eszköz, amely az anyagraktárból előkerül, ha valami erő kifejtéséhez szükség van rá“ — mondja. Ma már azonban világosan áll előttünk, hogy a lexikális szófogalom mellett van egy grammatikai szófogalom is, amely amannak előfeltétele és egyben következménye, s amelynek sajátos jellegét éppen viszonyjelölő szerepe adja meg. Ha PAIS a mondat fogalmával valóban a lexikális szó fogalmát állítja szembe: „A beszéd viszonyjelentő egysége a mondat, képzetjelentő egysége pedig a szó“ (MNY. XLVII, 139), másfelől nem zárja el az utat a grammatikai jellegű szó felé sem, amikor ezt írja: „a mondatfunkció szerves egészében nézve érthetjük meg a szófunkciót és a szavaknak a szófunkcióval kapcsolatos alaki viselkedését“ (MNY. XLVII, 137). A szó az összefüggő beszédben a mondat egészének valósághoz viszonyító erejét részben vagy egészben éppúgy átveheti, mint ahogy a szó szerkezet tagjai közt fennálló viszonyok hozzátapadnak az egyes szavakhoz. Ilyenféleképpen a szó általános, lexikális fogalmi jelentése köré különféle eredetű és

irányú vonatkozások rakódnak: a beszéd más szavaival, a nyelv más szavaival és a helyzet valóságával szőtt viszonyok.

A valóságra való vonatkoztatás adja meg a fenti példánkban szereplő *holló* és *hollónak* szó metaforikus jelentését is. Rendesen ebben a mondatösszefüggésben nem igazi hollóról van szó, hanem olyan meghatározott emberről, aki sok tekintetben úgy viselkedik, mint az a bizonyos madár. Ha a mondat nyelvi körén, azaz pusztán a szókapcsolatok körén belül maradunk, éppen ez a legfőbb jelentéstöbblete menne veszendőbe ezeknek a szavaknak. S hogy a mondatnak ezeket a szavait valóban metaforikusan értjük, az a legfőbb kezesség a mellett, hogy a mondat *s z a v a i t* a mondat nyelvi világán túl a helyzet valóságára is vonatkoztatjuk. Vagy ott van ugyanabban a mondatban a *vájja* igealak jelen idő értéke. Az igeidő maga nem egyéb, mint az igei cselekvés — általános szótári jelentés — vonatkoztatása a beszélő legvalóságosabb tevékenységére, a beszélésre magára: tehát a beszédhelyzet egyik szubjektív tényezőjére. Hogy a *vájja* szóalak jelen idő értékét, viszonyjelölő szerepét megfogjuk, a vájas cselekvésének a beszélés cselekvésével való egyidejűségét kell magunk elé állítani: azaz a *vájja* szót a helyzet egyik fő valóságtényezőjére: a beszélésre kell vonatkoztatnunk.

III.

A szó grammatikai szerkezete állandósított és sűrített formája a szintagmák belső szerkezetének, illetőleg a mondat szerkezeti sajátosságainak. A grammatikai jellegű szó egy megfelelő szószerkezet (szintagma) vagy mondat szintézise, s azzal jelentésfunkció tekintetében egyértékű. „Tout mot“ — írja SAUSSURE — „qui n'est pas une unité simple et irréductible ne se distingue pas essentiellement d'un membre de phrase, d'un fait de syntaxe; l'agencement des sous-unités qui le composent obéit aux mêmes principes fondamentaux que la formation des groupes de mots“¹ (i. h. 187). Hogy azonban ebben a megfogalmazásban az „une unité simple et irréductible“ kifejezést nem kell túlságosan szigorúan értenünk, hanem a járulékelemmel, tehát alaki formánssal nem rendelkező egyszerű és oszthatatlan szavakat is a szószerkezetek alkatahoz hasonlónak kell tekintenünk, az eléggé kiderül magának SAUSSURE-nek a \emptyset -fokú végződésről (désinence zéro) szóló tanításából (l. SAUSSURE i. m. 254; vö. GYÖRKE: MNy. XXXIX, 114).

A szó grammatikai sajátságait — viszonyító szerepeit — járulékelemek fejezik ki. A járulékelemek rendszerében a járulék \emptyset foka is felléphet meghatározott funkcióban. Mindenfajta járulékelem arra való, hogy a fő hordozta alapjelentést más szavakhoz vagy a valósághoz viszonyítsa, s így a lexikális jelentést közelebbről, több oldalról körülhatárolja.

A járulékelemeknek három fajtáját szokták megkülönböztetni, bár itt a terminológia még nem egészen szilárd. Ezek a következők: képzők, ragok, jelek.

1. A képzett szó mindig valamilyen szintagmát, szószerkezetet pótol. Ezt a vizsgált nyelven belüli és azon kívüli — idegen nyelvi — megfelelések,

¹ „Minden egyes szó, amely nem valami egyszerű és oszthatatlan egység, lényegileg nem különbözik egy mondattagtól, egy szintaktikai ténytől; a szót alkotó alsóbbrendű egységek elrendeződése ugyanazokat az alapelveket követi, mint a szócsoportok kiformálódása.“

kifejezésvariánsok egyaránt mutatják. Néhány példát ennek az állításnak illusztrálására: *ír-hat ~ tud írni* 'kann schreiben' | *szabad-ít ~ szabaddá tesz* | *gondol-at ~ amit gondol* | *fiú-cska ~ kis fiú* 'kleiner Knabe'. A képzőnek tehát a megfelelő tövel való kapcsolatban azonos a jelentése egy szó jelentésével: *ír-hat ~ tud írni*, tehát *-hat ~ tud*, illetőleg *-hat 'tud'* | *szabad-ít ~ szabaddá tesz*: *-ít ~ tesz*, illetőleg *-ít 'tesz'* | *gondol-at ~ gondolás eredménye*: *-at ~ eredmény*, illetőleg *-at 'eredmény'* | *fiú-cska ~ kis fiú*: *-cska ~ kis*, *kicsi*, illetőleg *-cska 'kicsi, kis'*. Ha most már a képzőt ebben a jelentésértékében, egész szóval való egyenértékűségében tekintjük, lehetetlen meg nem látnunk, hogy a *tő* és a képző közt határozott szintaktikai viszony áll fenn: *ír-hat ~ ír ... tud* 'írást ... tud' tárgyi viszony, a *tő* a tárgy, a képző annak az igéje | *szabad-ít ~ szabad ... tesz* 'szabaddá ... tesz': határozós szintagma, a *tő* az eredmény-vagy véghatározó, a képző a meghatározott (ige) | *gondolat-at ~ gondol ... valamit* 'a gondolás eredményez ... valamit': eredménytárgyi viszony, a *tő* jelzi a cselekvésszót, a képző annak eredménytárgyát, amit a cselekvés létrehoz | *fiú-cska ~ fiú ... kicsi* vagy *kis ... fiú*: jelzői viszony, a *tő* a jelzett szó, a képző az utójelző. A *tő* és a képző közti szintagmatikus viszony alaki elemmel nincs jelölve. De ez a mai teljes értékű szintagmáknál is előfordul (rag \emptyset foka), s mennyivel inkább így lehetett ez abban az igen régi — még az uráli egységet is megelőző — korban, amikor nyelvünk szóképzésének típusa kialakult!

Képzett szavaink belső — grammatikai — szerkezete tehát megfelel a szintagmák belső szerkezetének, s így a képzett szavak jelentésfunkciójuk szerint mindig egy-egy szintagmával érnek fel. Ezzel természetesen még korántsem állítjuk azt, hogy minden egyes képző eredeti, önálló szóból keletkezett. Vannak kétségtelenül önálló szókból keletkezett képzők nyelvünkben. A *-hat*, *-het* igeképzőt például minden kutató önálló szóból származtatja, bármily eltérők is egyébként a vélemények a keletkezés módjára nézve (vö.: SIMONYI, TMNy. 380; HORGER: MNy. IX, 346; MÉSZÖLY, Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján 5; PAIS: MNy. XLI, 19; FOKOS: Nyr. LXX, 61, 85). A képzők s egyáltalában a járulékelemek keletkezésének azonban — jól tudjuk — más útjai is vannak, például az adaptatio. Azonban akár eredeti szintagmát sűrített a nyelvhasználat képzett szóvá, akár egy eredetileg funkciótlan szóvégződést elevenített meg, ruházott fel képző-funkcióval: a képzett szó belső szerkezetét minden esetben úgy alakította ki a beszélő közösség, hogy a szintagmák tagjai közti viszonyt vette alapul, annak sűrített és állandósított változatát igyekezett megteremteni.

A képzőnek ma — tudjuk — lexikális szerepe áll előtérben. A képző — ez az önmagában jelentéstelen járulékelem — megváltoztatja a *tő* hordozta alapjelentést, s így új jelentés s ennél fogva új szó áll elő. A képzőnek ez a lexikális, új szót alkotó szerepe azzal van kapcsolatban, hogy: 1. a képzőnek csak befelé, a *tő*re van vonatkozása; 2. a képző — amely egy szintagma egyik tagjával egyértékű — csakis a képzett szó belső szerkezetében fejti ki ezt a jelentését: önálló értéke nincs, megszűnt vagy pedig még nem fejlődött ki.

2. A ragok is szintagmatikus viszonyt tükröznek, akár csak a képzők. A ragos szóalak belső szerkezetének előképét és egyenértékét szintén a szintagmákban kell keresnünk: *kéz-ben ~ kéz ... benne ... (tart)* vagy *kéz ... benne ... (könyv)* | *keze-t ~ kéz ... azt ... (mossa)* | *kez-e ~ kéz ... ő ...*

(*munkás*) vagy *kéz ... övé ... (munkásé) | jár-ø ~ jár ... ő ... (az óra) | vár-ja ~ vár ... azt ... (anyját) ... ő ... (a fiú)*. A ragos szóalakban tehát — mint a példák mutatják — sohasem egy, hanem legalább két szintagma van sűrítve. Ezek közül az első, amely a ragot a tőhöz kapcsolja, mellérendelő jellegű; a másik pedig, amely kifelé viszonyít a mondatnak valamely más szava vagy a helyzet valósága felé, alárendelő természetű. Raghalmazás esetén persze még bonyolultabb a helyzet. Tehát a rag, mint mondtuk, mellérendelő viszonyban van a tövel: *kéz ... benne*. Ugyanez a rag azonban kifelé is viszonyít a mondatnak valamely más szavára, amellyel alárendelő szerkezetet alkot: *benne ... (tart)* adverbális határozói szerkezet, vagy: *benne ... (könyv)* adnominalis határozói szintagma. Ez a második; hypotaktikus természetű szerkezet azonban nyitott, egyik tagja a ragos szó egységében magában nincsen adva. A beszélők éppen ezt a nyitottságot, ezt a hiányt érzik, s ennek indítására igyekeznek a befejező tagot, a ragos szó rectumát vagy regensét megkeresni a mondat összefüggésében vagy akár azon kívül. Ebben rejlik a ragos szóalaknak viszonyító szerepe.

A képzett szó belső szerkezete tehát alárendelő viszonyt mutat: a képző alárendelő szintagmatikus viszonyban van a tövel. A ragos szó belső szerkezete viszont parataktikus természetű: a rag mellérendelő viszonyban van a tövel; a rag azonban nemcsak befelé mutat, a töre, hanem kifelé is, mégpedig mint egy nyitott, hiányos alárendelő szerkezet egyik tagja. A képzett szó éppen zárt belső szerkezeténél fogva külső viszonyításra alkalmatlan; csupán jelentésváltoztató, lexikális szerepe tűnik első tekintetre szembe. A ragos szóalak pedig a ragnak befelé mellérendelő, de kifelé alárendelő természeténél fogva vált a viszonyítás elsőrangú eszközévé. Az eddigiekből azonban kiderült, hogy mind a képzőnek lexikális — szóalkotó — szerepe, mind a ragnak szintaktikai — viszonyító — funkciója egyaránt a képzett és ragozott szó grammatikai szerkezetén, nyelvtani megformáltságán alapszik.

3. Ha a képző funkciója a szóalkotás, a rag szerepe pedig a szintaktikai viszonyítás: az a kérdés, mi a jel szerepe, vagy egyáltalában van-e értelme annak, hogy a jeleket különválasszuk a képzőktől és a ragoktól. Vannak persze olyan vélemények is, hogy még a képző és a rag elkülönítése, megkülönböztetése sem fontos, hiszen nyelvtörténeti tény, hogy a képzők ragokká, a ragok képzőkké tolódhatnak el a fejlődés folyamán, s hogy átmeneti járulékelem-csoportok bőven akadnak (vö. HORGER, A nyelvtudomány alapelvei. 1926. 84). Ugyanezzel a logikával azonban a járulékelem, a szó, a szószerkezet és a mondat fogalmának s funkciójának egymástól való elkülönítését is lényegtelennek ítélné valaki, hiszen ezek körében is állandó eltolódások, átmenetek történnek. GYÖRKE, aki a szórészek problémáját vizsgálta át újabban (Tő, képző, rag. Szó- vagy jelerésztan: MNy. XXXIX, 111, 176), s érdekes eredményekre jutott különösen a szórészek kapcsolhatósága és a kapcsolás sorrendje tekintetében, nem látta szükségét annak, hogy a jelet is felvegye külön járulékelemnek a képző és a rag mellett. Talán mert a „jelrendszer“, „jeltan“, „jelerésztan“ és egyáltalában a tágabb értelmű „nyelvi jel“ mellett alkalmatlannak mutatkozik a tudományos terminológiában külön, szűkebb értelemben vett „jel“-ről mint a járulékelemek egyik fajtájáról beszélni. Vagy mert a jel funkciója nehezen különíthető el a képző és a rag funkciójától. Kétségtelen — s ezt sohasem szabad szem elől tévesztenünk —, hogy vannak a járulékelemeknek (képzőknek, ragoknak, jeleknek) közös alapvető saját-

ságaik: elsősorban a grammatikai jellegük; van azonban ezen túl nem egy megkülönböztető vonásuk is a funkció terén éppúgy, mint a kapcsolhatóság vagy a kapcsolat sorrendje dolgában.

A jel funkciója kettős: lexikális és egyben szintaktikai; ilyenformán a jel átmeneti kategória a képző és a rag közt. Jelnek nevezzük azt a járulékelemet, amely megváltoztatja (módosítja) a szó alapjelentését, akár a képző, egyúttal azonban viszonyt is jelöl, akár csak a rag. A középfok *-b*, *-bb* jele például megváltoztatja az alapszó tulajdonságjelentését, amennyiben ugyanazt a tulajdonságot nagyobb mértékben jelzi (vö. a kicsinyítő vagy a nagyító képzők funkcióját). Másfelől azonban viszonyító, az illető szóalakon túl a mondat más szavára mutató szerepe is van a középfok jelének: *nagyobb* ... (*valaminél*), azaz a középfok hasonlító határozót vonz. A középfokú melléknév az összes finnugor nyelvekben olyan szerkezetet alkot, amelynek másik tagja egy honnan? kérdésre felelő esetalak. „In diesem Sprachgebrauch“ — írja erről legutóbb FUCHS — „spiegelt sich die Anschauung, dass das verglichene Wesen oder der verglichene Gegenstand, von einem anderen Wesen oder Gegenstand ausgegangen, d. h. mit diesem verglichen, grösser, besser usw. ist“¹ (FUF. XXX, 147).

A jeleknek ez a kettős: lexikális és szintaktikai funkciója arra utal, hogy itt történeti, fejlődéstani szempontból is átmeneti kategóriával lehet dolgunk. Elegendő most csak utalnunk arra, hogy a nyelvszerkezet funkcionális vizsgálata itt is, más téren is új távlatokat nyithat a történeti nyelvvizsgálat számára.

PAPP ISTVÁN

A mondat elemzésének fő szempontjai*

3. A predikatív viszony és beszédbeli jelei.

Tárlaton vagyunk. Ismerősöm egy képre felhívja a figyelmemet. Ennyit mondok neki válaszul: *Szép*. Ez a mondat tagolatlan és nyelviileg mindenképpen tagolhatatlan mondat. Az egyetlen szó, amelyből áll, onnan kapja mondat-jelentését, hogy adott körülmények között adott tárgyra vonatkozik,² és bizonyos lezárttságot mutató hanglejtéssel ejtem.

Mondhatom azonban: *Szinyei Merse Majálisa szép*. Ekkor a mondatnak minden adott helyzettől függetlenül is teljes értelme van. A mondanivalóm lényege ekkor is az, hogy *szép*, de itt fogalmilag, azaz név szerint pontosan meg is nevezem azt, amire ezt a mondanivalómat vonatkoztatom. Az ilyen mondat nem más, mint egy logikai ítélet nyelvi formája. Lényege az, hogy benne valamiről mondok valamit, és az a valami, amiről a mondanivalómat mondom, nyelviileg szintén ki van fejezve a mondatban.

Ugyanazt a mondanivalót fejezte ki mindkét most idézett példánk, de más-más formában. Mondatot mondtam akkor is, amikor egyetlen szóval

¹ „Ebben a nyelvhasználatban az a szemlélet tükröződik, hogy a hasonlított lény vagy a hasonlított tárgy egy más lénytől vagy tárgytól kiindulva, azaz ezzel egybevetve nagyobb, jobb stb.“

* L. MNY. XLIX, 69.

² Ezt nevezi BÜHLER *empraktisches Reden*-nek (Sprachtheorie. Jena, 1934. 155–6). Magyarul így mondhatnók: adott helyzetbe ágyazott mondat.

fejeztem ki a mondanivalómat, és akkor is, amikor nyelvileg kifejeztem azt is, amire a mondanivalómat vonatkoztatom. Az előbbi esetben a mondatot csak az adott helyzet teszi teljesen érthetővé, az utóbbi esetben pedig a mondat pusztán nyelvi eszközökkel kifejezi a teljes mondanivalómat, függetlenül attól, hogy milyen környezetben mondom (vö. BÜHLER, Sprachtheorie 370).

Fejtegetéseink további menetéhez meg kell jegyeznünk, hogy a mondat fő tartalmi ismertető jegyének nem képzetek egymásvonatkoztatását, hanem a mondat sajátos közli funkcióját tartjuk: „Ami bennem, a beszélőben vagy rám, a hallgatóra mondatként hat, az mondat...” (PAIS: MNy. XLVI, 202–3).

Az előbb idézett egyszavas mondatban ugyan kereshetem azt is, hogy milyen képzetek találkozása hozhatta létre ezt a mondatot, és ha nyelvélektannal foglalkozom, akkor ezt meg is kell tennem. A mondattanban azonban, éppúgy mint a szorosabb értelemben vett nyelvtudomány egyéb ágaiban, azt a nyelvi, illetőleg beszédbeli valóságot kell vizsgálnom, melynek megvan a materiális, akusztikai megjelenési formája. Mondatelemzéskor nem elemezhetem azt, ami a mondatban nyelvileg nincs kifejezve. Ezért az idézett egyszavas mondatra azt kell mondanom, hogy tagolatlan mondat, s nem kereshetek benne alanyt és állítmányt. Vagy pedig azt kell mondanom, hogy ez a mondat csak állítmányból áll, hiszen hanglegjtésének zártsága is, a szó mondatfunkciója is inkább állítmányszerű, mint alányszerű. Mégis helyesebbnek látszik csak akkor beszélni állítmányról, amikor a mondatnak megvan a nyelvileg kifejezett alánya is.

Vannak tehát tagolatlan mondatok, melyek nem oszlanak alanyra és állítmányra. De tagolatlan lehet a mondat akkor is, ha nem egy, hanem több szóból áll: *Este van. Öt óra van. Gyere haza.* Mindhárom mondat ígét tartalmazó szókapcsolat, vagyis egy-egy fajta adverbális szintagma, de a szókapcsolaton belül nem érezzük azt, hogy a beszélő a mondat egyik felével a másiktól akar valamit mondani. Hiányzik belőlük az a tagoló mozzanat, ami megvan például ebben a mondatban: *Európa földrész;* vagy ebben: *Pista hazajött.* Általában a felszólító mondatokra jellemző a tagolatlanság, sokszor a hosszabb mondatokban is: *Hozz nekem egy pohár vizet!* De a leíró-elbeszélő stílusban is sokszor hiányzik ez a tagoló mozzanat, hiszen az író, a beszélő nem valamiről akar mondani valamit, hanem egyszerűen csak valamit akar mondani, és mondatának minden egyes része új mondanivalót tartalmaz: *Fürdik a holdvilág az éj tengerében.* (Vö. LERCH EUGEN, Wesen des Satzes und Bedeutung der Stimmführung: Archiv für die gesamte Psychologie 1938: 167.)

Viszont nagyon élesen elkülönül a mondat állítmánya a mondat alanyától akkor, ha az alany megelőzi az állítmányt. E tagolás persze nem jut kifejezésre a leírt szóalakokban,¹ csak kevés utalást ad rá a szórend, elsősorban a kifejezőeszközök a mondat hanglegjtésformája, vagyis a mondat zöngévonalaának hangmagasságváltozása; ehhez járul kísérőjelenségeként a nyomaték, vagyis a hangerővel való kiemelés, továbbá az alany és állítmány közt sokszor jelentkező rövid szünet és némely esetben az állítmány hangsúlyos szótagjának kis elnyújtása.

¹ „Az alanynak és állítmánynak semmi köze a grammatikai alakokhoz” (КІСЬКА, A subjectum és praedicatum a grammatikában. 1908. 21).

A hangmagasság változását jól megfigyelhetjük egy olyan mondaton, melynek hanglejtéséről kimográfion-felvétel alapján pontosan megrajzolt görbénk van: *A vándor leült egy kőre.* (HEGEDŰS LAJOS, A magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. 1930. 26—9.) Ebben a mondatban kétszer emelkedik a hang magassága: először a *ván*, másodszor a *le* szótagban éri el csúcspontját. Magából ebből a tényből azonban még nem következik, hogy melyik a mondat alanya és melyik az állítmánya. Azt is észre kell vennünk, hogy a *vándor* szóban — bár az abszolút magasság nagyobb fokot ér el mint a *leült* szóban — a csúcspont után nem ereszkedik a hang végig, hanem újra emelkedni kezd, a *leült* szó csúcspontja után pedig kisebb hullámlásakkal fokozatosan ereszkedik a hang. Nem maga a csúcspont dönti el tehát az illető mondattag állítmány vagy alany voltát, hanem a hang további menete a csúcspont után s ezzel kapcsolatban a hangerőviszonyok (ezeket a hanglejtésgörbe nem jelzi), a szünet (mely HEGEDŰS ábrájából szintén nem derül ki, mert az elemzett mondatban az alany és állítmány határán a zöngé nem szűnik meg), végül pedig mindehhez járul a mondat értelmi része: mit akarok vele mondani? és miről mondom ezt? — Ha a szórendet megfordítom (*Leült egy kőre a vándor*), a mondat értelme alapján véve nem változott. Alanya most is a *vándor*, állítmánya a *leült egy kőre*. Csakhogy a mondat hanglejtésének akusztikai képe most más lesz. Csupán a mondatot indító állítmányban van magassági csúcs, a hátrakerült mondat alany akusztikailag alig választható el az elől álló állítmánytól. Itt már inkább a mondat értelme dönti el, hogy tagolt vagy tagolatlan-e a mondat.

E tanulmánynak nem célja a hanglejtésformák részletes elemzése. Az idevonatkozó megfigyelések alapján csupán annyit tartunk szükségesnek közölni, hogy az állítmánynak nincs egyetlen görbében kifejezhető meghatározott hanglejtése, de vannak tipikus sajátosságai. A kísérletek és megfigyelések bizonyára felszínre fognak hozni több tipikus állítmányi hanglejtésformát, melyekre mindenesetre jellemző az állítmány főhangsúlyos szótagjának a hanglejtésben is mutatózó kiemelése. Az állítmányi hanglejtés legjellemzőbb és leggyakoribb formája eddigi megfigyelésünk szerint abban áll, hogy az állítmánynak — legtöbbször nyomatékkal is kiemelt — hangsúlyos főszótagja után a hang hirtelen esést mutat. Ez a meredek esés annyira világosan hallható, hogy a hanglejtés lejegyezhetőségét ellenőrző kísérlet alkalmával hat lejegyző személy teljesen egyöntetűen jegyezte a megfigyelt szövegnek mind a 15 állítmányi hanglejtését ugyanakkor, amikor a 76 beszédütem másféle hangmeneteinek lejegyzésében kisebb-nagyobb eltérések mutatkoztak.

Mármost ha az állítmány műszónak azt az eddigiekben kifejtett egyértelmű jelentést adjuk, hogy a mondatnak az a tagja, mellyel a mondat alanyáról valamit mondunk, továbbá hogy az állítmány a hanglejtésformájáról világosan felismerhető, akkor predikatív viszonynak is csak az alanynak és állítmánynak a tagolt mondatban jelentkező ilyen értelmű viszonyát nevezhetjük. — A beszéd intenzitása és a predikatív funkció közti összefüggéshez vö. KLEMM, TörtMondt. 621. Legújabban ugyancsak KLEMM hangoztatja a mondat meghatározásában a predikatív viszonyító funkció jelentőségét, mellyel szükségesnek tartja kiegészíteni WUNDT analitikus-szintetikus mondatmeghatározását (MNY. XLIV, 121).

A predikatív viszony tisztán jelentkezik az olyan ígétlen (nominalis) mondatokban, mint: *A víz meleg. Európa földrész.* Sokszor azonban olyan bonyolult ígés mondatokban is megvan, melyekben az ígét és meghatá-

rozóit, valamint ezek különféle jelzőit még sokféle szintaktikus viszony is összefűzi.

Hogy ez a predikatív viszony mennyire nyilvánvaló jelenség a beszélő és az írásban fogalmazó előtt, arra az írásjelezési hibák mutatnak rá. Sokszor tesznek vesszőt oda, ahova semmiféle helyesírási szabály nem kíván vesszőt, csupán azért, mert ott beszédszünetet éreznek, és két mondat-szakasz határát akarják jelezni: *A népeknek egyik legnagyobb átká, a babona.* (Ált. isk. VIII. o. tanuló dolgozatából, 1948.) A vessző nyilván a mondat alanyát választja el az állítmányától. Még egy példa ugyanabból a dolgozatból: *Az osztályba jövetelkor az első tizenkettő, összeveri a tizenharmadikat táskákkal öklökkel.* A dolgozat írója különben nem rossz helyesíró, de gyenge fogalmazó. Tipikusan jelentkezik írásában többször is a vessző kitétele az alany és állítmány határán. — Egy másik tanuló írja Petőfiről: *16 éves korában, elhagyta az iskola padjait és...* — Ezzel a hibával nemcsak az általános iskolában találkozunk. VI. gimnazista tanuló írta 1947-ben: *Lehet, hogy más művész, más felfogásban oldotta volna meg az alakot.* Nyomtatásban is találunk efféleket: *A könyvnapi ár, könyvnap után megszűnik!* (Könyvnapi ismertetőfüzet 1942.) *Írásaiban a tiltakozás hangját, a humanista téma váltja fel.* (Békés István előszava Majakovszkij válogatott verseinek I. kötetéhez. Bp., 1949. 18.)

Idézhetnénk még példákat, többszázéveseket és egészen újakat, melyekben hasonló helyzetben fölösleges vesszőt találunk. Ebből nemcsak az következik, hogy az illető tanuló vagy író vagy korrektor nem tudja jól a helyesírást, s az írásjelezésben hibázik. A hiba tipikus előfordulásából az is következik, hogy azon a helyen a vessző kitételének akusztikai és lélektani, egyezőval mondattani okai vannak. Szünet, hangsúly, hangemelés azon a helyen határt fejez ki a beszédben, és ezt az elválasztást az illető írók írásban is ki akarják fejezni: vesszőt tesznek. Ez a tipikus íráshiba is arra mutat, hogy a predikatív viszonyt tartalmazó mondatok tagolódása alanyra és állítmányra eleven beszédbeli valóság, mely erősen belevág a mondat lényegébe, nem pedig pusztán „lélektani“ jelenség, melynek a mondat felépítéséhez kevés köze van.

A helyesírás általában semmiféle írásjelet nem kíván a mondat alanya és állítmánya közé. Csupán az egészen hosszú, hatáskeltő, sokszor művészi felépítésű körmondat két tagja közé szoktunk kettőspontot tenni, legtöbbször a közönséges vessző helyett, megkülönböztetésül a mondat egyéb helyein előforduló, nem a mondat fő tagjait egymástól elválasztó vesszőtől: *Akinek senki sem köszönhet valamit e földön; ki a nélkül hal meg, hogy embertársai közt bármi nyomát hagyná fenn jótékonyágának: arról méltán mondhatni el, hogy semmit sem élt, és mégis sokáig élt.* (SZVORÉNYI, Magyar nyelvtan. Pest, 1864. 359.) Néha az *Európa földrész* típusú fogalomhatárhozó nominalis mondatokban is találunk kettőspontot a két mondattag közt: *Magyarország: népköztársaság.* (Alkotmányunkból idézi BENKŐ LORÁND—KÁLMÁN BÉLA, Magyar nyelvtan 138.)

Az orosz helyesírás ellenben gondolatjellel választja el a nominalis állítmányt a mondat alanyától, ha az állítmány főszava nominativusban álló főnév, de néha más ígétlen mondatban is, ha az állítmányt különösebben ki akarja elmelni vagy a mondat alanyától élesebben el akarja választani: *Работа — великая сила. Превосходная должность — быть на земле человеком.* (Светлаев—Крючков, Сборник упражнений по синтаксису и пунктуации. Москва, 1950. 12. Vö. Щерба, Грамматика русского языка. II. k. 1951. 19.)

4. A mondat kettős szerkezete. Idevonatkozó elnevezések.

A mondat alanyát és állítmányát, melyeket — mint láttuk — predikativ viszony fűz egymáshoz, a mondat tagjainak nevezhetjük.¹ Ezzel szemben a mondat igéjét és ennek meghatározóit: az ige alanyát, tárgyát, határozóit, továbbá a főnévi határozók jelzőit nevezzük mondatrészeknek. A mondatrészek közti különféle viszonyokat — melyektől a predikativ viszony a mai magyar nyelvben merőben, lényegét tekintve különbözik — szintaktikus vagy szintaktikai viszonyoknak nevezhetjük. Azt is láttuk, hogy a mondatrészek szintaktikus viszonya a mondat ábrázoló jellegével függ össze.

Hogy miképpen keresztezheti egymást a mondatban a mondatrészek szintaktikus és a mondattagok predikativ viszony szerinti tagolódása, azt ezekkel a mondat sorokkal igyekszem megvilágítani:

A) Különböző szintaktikus viszonyok, de azonos predikativ viszony:

Ez az ügy feledésbe ment.

Ezt az ügyet elfelejtették.

Erről az ügyről megfeledkeztek.

B) Azonos szintaktikus viszonyok, de különböző predikativ viszony:

Ez az ügy feledésbe ment.

Ez az ügy ment feledésbe.

C) Azonos szintaktikus viszonyok, azonos predikativ viszony:

Ez az ügy feledésbe ment.

Feledésbe ment ez az ügy.

(Vö. KALMÁR, A mondatrészek ábrázolása. 1933. 31; először SIMONYI megjegyzésében: Nyr. XXV, 537; majd KICSKA: Nyr. XLV, 157—8. L. még KLEMM, TörtMondt. 632.) — Az A) csoport mondatai ábrázolás szempontjából különböznek egymástól, mondanivalójuk ugyanaz. A B) csoport mondatai ugyanazt ábrázolják, de mondanivaló szempontjából különböznek egymástól. A C) csoport mondatai ábrázolás és mondanivaló szempontjából is azonosak, csak stílus szempontjából különböznek egymástól. Ez utóbbi különbséggel most nem célunk foglalkozni.

Ide kívánczik azonban annak a különbségnek a fejtegetése, mely a következő két mondat képzetjelentéstani tartalma közt van:² *A kutya ugat.* — *A kutya fekete.* Feltéve, hogy mindkét mondatnak a második tagját hangsúlyozzuk, egyezik a két mondat abban, hogy mindkettőnek *a kutya* az alanya. Állítmányuk azonban nemcsak a jelentéstartalom miatt különböző. Próbáljuk elemezni azt, hogy egyrészt mit és hogyan ábrázol az igei, másrészt

¹ „... Tagnak nevezem — mondja Aristoteles — azt, amire oszlik a mondat, t. i. az állítmányt s azt, amiről ez mondva van.” (Kicska, Subj. és praed. 9.) Ugyanott jegyzetben: „Ὁρον δε καλῶ, εἰς ὃν διαλύεται ἡ πρότασις οἷον τό, τε κατηγορούμενον, καὶ τό καθ' οὗ κατηγορεῖται.” (Analys. prior. lib. I. cap. I.)

² Meg kell jegyeznünk, hogy a két mondat típus elhatárolása nem érvényes a nyelvnek arra a korszakára, melyben még nem vált ketté a névszó és az ige kategóriája. Ebben a kezdeti korszakban — és még az ige kialakulása után is egy darabig — az állítmánynak valóban igeszerű jelentése lehetett. A mai nyelvállapot egy sokféle ágazó differenciáltság eredménye.

mit ábrázol a névszói (melléknévi) állítmány. Rájöhetünk, hogy a két mondat tagjait egészen különböző fajta viszony fűzi össze. Az igének és alanyának viszonya szemléletes, látóérzékünk számára is ábrázolható. Mivel pedig az ige jelölte történés térbeli és időbeli összetevőből áll, ennek a mondatnak a tartalma: *A kutya ugat.* — csak mozgófilmképen ábrázolható.¹ Egyszerű állóképen csak az *ugató kutya* képzetét tudjuk ábrázolni, és ez nem azonos annak a mondatnak a tartalmával, hogy: *A kutya ugat.* Nincs benne kifejezve az aktuális változás, az idő-elem. — És nézzük meg, hogyan áll a dolog egy nominalis mondatnak a tartalmával: *A kutya fekete.* Ez egyáltalán nem ábrázolható képszerűen. Tudom képen ábrázolni a *fekete kutya*-t, de ennek a jelzős főnévnek a jelentéstartalma egyáltalán nem azonos annak a mondatnak tartalmával, hogy: *A kutya fekete.* Éppen az ilyen nem-szemléletes, hanem pusztán gondolati képzetkapcsolásnak az eredménye és eszköze a predikatív mondat. (Jellemző, hogy milyen ritkaságszámba megy a nominalis, tehát ítéletet nyilvánító, tiszta predikatív mondat például a tisztán elbeszélő jellegű Kalevalában.)

A két mondattag predikatív viszonyán nem változtat az, ha a mondatot múlt időbe teszem: *A kutya fekete volt,* vagy lefordítom például németre: *Der Hund ist schwarz.* Igaz, hogy a kitett mondatige bizonyos idő-elemet vitt a mondatba, de az ige jelentése a legcsekélyebb mozgást sem tartalmazza, tehát a tér-idő komplexus térbeli összetevője zérus. Érzéki szemléletben megfelel a mondat tartalmának egy lefilmezett mozdulatlan fekete kutya.² Ám ha semmi mozgást nem érzlelek a kutyán, akkor teljesen mindegy, hogy pergő moziképen vagy fényképen látom-e. Ezért van az, hogy egyes nyelvekben (pl. a magyarban, az oroszban) a létigét csak a jelen időtől és a jelentő módtól eltérő predikatív mondatokban használják, más nyelvek pedig (a legtöbb indoeurópai nyelv) a jelentő mód jelen idejében is szükségesnek tartják a predikatív mondat igésítését. Az ilyen típusú mondatok mondanivalójának lényege tudniillik a mindig létigével kifejezett múlt időben sem a létigén, tehát nem az ábrázoláson, hanem a predikatív viszonyon van. Sőt a *van* ige helyett egy tartalmasabb igét tehetek a mondatba: *A kutya fekete marad.* — ekkor sem az ige jelölte történésábrázolás a mondat lényege. Általában az ilyen kettős igealanyú mondatnak csak az adja meg az igazi értelmét, ha az ige egyik alanyát a mondat alanyának, a másikat pedig az állítmány főszavának fogom fel, és a kettőt egymásra vonatkoztatom. Szemléletesen ábrázolni itt is csak a fekete kutyát tudom, s ezzel még nem jutottam el a mondanivaló lényegéhez.³ A mondat állítmánya: *fekete marad,* s ezt kapcsolom a mondat alanyához: *a kutya*-hoz.

De nemcsak a *van, lesz, marad* ige mellett és nemcsak kettős igealany esetében van predikatív viszony. Párhuzamba állíthatunk ilyen mondatokat:

¹ Az igének és határozóinak szemléletes kapcsolatán alapul KALMÁR mondatelmélete (NyK. XXVIII, 143).

² „A *van* ... olyasmi, amiről azt szokták mondani, hogy se nem szoroz, se nem oszt ...” (KICSKA, Subj. és praed. 35).

³ A régi francia logícisztikus nyelvtanok nem számoltak a mondat igéjének ezzel a szemléltető erejével, amikor ezt a mondatot: *Le chien court.* — egyenlőnek vették ezzel: *Le chien est courant.* (L. BRASSAI, A mondat dualismusa. 1884. 85.) — Viszont fejtegetésünk nem áll a verbum finitumos nyelvek közül például az angolra, mert ott a mondatigés mondatnál (*The dog barks*) sokkal nagyobb konkrét megjelenítő ereje van a participiumos mondatnak: *The dog is barking.*

*A kutya fekele marad és A kutya feketének látszik.*¹ Vagy vegyünk egy könyvben elemezhető esetet: *János szép ember lett és János szép emberré lett.* Ábrázolás, vagyis szintaktikus viszony tekintetében különbség van a két mondat közt: az első nem ábrázolható mozgásszerűen, a második — mint változás, folyamatos történés — valahogyan ábrázolható; de a predikatív viszony mind a kettőben ugyanaz. Azonban *János* a mondat alánya akkor is, ha azt mondom: *Jánost megverték.* Így eljutunk olyan mondatokhoz, amelyekben a mondat alánya nem az ige alánya, hanem az ige tárgya, vagy más meghatározója, vagy akár egy határozó-központú szócsoporthoz, mint például: *Az országgyűlés tegnapi ülésén heves vita folyt.* Vagy a már elemzett példánk: *Az idei nyáron jó termésünk lesz.* — Sőt az is előfordul, hogy a mondat igéje körül a mondat alanyi tagjába: *Péter ment ki.*² *Erről feledkeztek meg.* *Fizessenek a gazdagok.*

A mondat kettős szerkezetének tisztázása után állást kell foglalnunk arra nézve, milyen műszavakat használjunk a mondat elemzésekor, hogy a félrevezető elnevezésekből akaratlanul is származó fogalomzavart elkerüljük. Mert hogy az „alany” és „állítmány” műszók használata körül zavar van, azt élesebb elméjű gondolkodók BRASSAI óta is többször megemlítették, újabban egyre többen. KLEMM „Nyelvtudomány, lélektan és logika” című cikkében (MNY. XLIV, 124) a következőket állapítja meg: „A mostani nyelvtanoktól csupán tartalmi viszony szempontjából (cselekvő ~ cselekvés) meghatározott alanyfogalmat és állítmányfogalmat meg kell szabadítani a tartalmi viszonytól, és csak a funkciós (predikatív) viszony számára használni az *alany* és *állítmány* elnevezést. A tartalmi viszonyt (a cselekvő és cselekvés viszonyát) pedig, amelyet nyelvtanaink az alanyfogalom és az állítmányfogalom egyetlen jegyének szoktak tekinteni, célszerű nem *alany*-nak és *állítmány*-nak nevezni, hanem másképen.”

KLEMM itt elevenen rátapintott a kérdés lényegére. Cikke befejezésében mégis ellenkezőleg foglalt állást: nem akar *alany* és *állítmány* nevet adni a mondat két tagjának. Pedig a helyes terminus-választást éppen azon az úton kell keresnünk, amelyre KLEMM az idézett helyen rámutatott. Véleményem szerint — amint már az 1. és 2. fejezetben kifejtettem — valóban a funkciós (predikatív) viszony jelölésére kell lefoglalni *a mondat alanya* és *a mondat állítmánya* kifejezéseket.³ Ezek a mondat tagjai. (T. i. a tagolt mondatéi. Hogy vannak tagolatlan mondatok, arra az előbbi fejezetben szintén rámutattam.) Ha pedig a mondat verbum finitum segítségével képszerűen ábrázol egy mozgást (mozgásszerű, létszerű állapotot, változást, cselekvést), akkor a verbum finitumot egyszerűen a mondat igéjének nevezném, és ennek az igének a meghatározói az ige alánya, az ige tárgya, az ige többi határozói.

¹ BRUNOT (La pensée et la langue. Paris, 1936. 618) más kopula-igéket is felsorol, melyek mellett nem két nominativus, hanem egy nominativusban és egy accusativusban álló névszó van, s ezek közül az igealany a mondat alánya, az igitárgy pedig a mondat állítmánya. (Vö. még: JESPERSEN, Modern English Grammar V. köt. Copenhagen, 1940. 9—65; BRASSAI: AkÉrt. III, 245.)

² A kiemeléssel mindig az állítmányt jelöljük.

³ Hogy így foglalnunk állást, arra ösztönöz CSIKOVAVA is (Учение И. В. Сталина о языке... Вопросы языкознания в света трудов И. В. Сталина, 1952. 81), amikor hangsúlyozza, hogy a nyelv legelső sorban az érintkezés eszköze, és e szerepének alája van rendelve az, hogy gondolatot fejez ki, illetőleg ábrázol. Az állítmány éppen a mondat közlő funkciójában tölt be lényeges szerepet.

Tehát ne akarjunk egységesíteni ott, ahol kettősség van. A mondat kettős szerkezetét együtt, párhuzamosan kell tárgyalnunk, de a kettős szerkezés szempontjait nem szabad összezavarnunk. Amit PAIS javasol a szinkronia és diakronia szempontjairól a magyar hangtörténet tárgyalásában, az — mutatis mutandis — érvényes a mondatelemzés szempontjaira is (MNY. XLVI, 109): „Kellőképen megválasztott és helyesen végrehajtott »összetett« szempont nem szempont-zavarás. Sőt ilyen összetett szempontoknak az alkalmazásával a nyelvi életet jobban megközelíthetjük a maga valóságában, mint egy mesterségesen leegyszerűsített szempont felvételével.“ És a mondatra is áll az, ami az egyes nyelvi elemekre, tudniillik, hogy „változatos, egymást keresztező rendszerekbe tartoznak bele“ (BÁRCZI: MNY. XLV, 231).

Viszont hogy nem minden mondatnak kell okvetlen mind a kétféle szerkezés szerint felépülnie, ahhoz SZ. KIS PÁL MAGDOLNA észrevételét szeretném felidézni arról, hogy ha a beszéd kialakulásának a korában az egyik fogalomkörben a dolgok elnevezése lehetett az első nyelvteremtő mozzanat, más fogalomkörökben attól még lehetett a dolgok tulajdonságának vagy állapotának észrevétele az első ilyen mozzanat (MNY. XLV, 153). Hasonlóan vélekedhetünk a mondatról is. Mondat olyan sokféleképpen keletkezhetett, hogy nem okvetlenül szükséges a mondat keletkezését és szerkezetét egyetlen szempontra visszavinnünk. Azon még vitatkozhatunk, hogy egy mondat-típus korábbi-e, mint a másik, de azt el kell ismernünk, hogy a mai beszédben különböző korú, különböző lélektani alapú, különböző szerkezetű mondatok vannak vegyest, sőt egyetlen mondatban több szerkezési szempont érvényesülhet egyidejűleg. A mondattan feladata, hogy ezeket a szerkezési szempontokat helyesen ismerje fel, és mindegyiket a maga helyén alkalmazza. A jelen tanulmánynak az volt a célja, hogy a mondat szerkezésének két legfőbb szempontját világítsa meg: egyfelől a predikatív szerkezetet: a mondat alanyának és állítmányának, vagyis a mondattagoknak a viszonyát, melyet mon d a s v i s z o n y n a k is nevezhetnénk; másfelől a mondat s z i n t a k t i k u s szerkezetét: az igének és meghatározóinak, továbbá a jelzőnek és jelzettnek a viszonyait, melyeknek az alapja a képszerű ábrázolás, ezért az igével kapcsolatban á b r á z o l ó v i s z o n y o k ról is beszélhetünk.

E kettősség felismerésének a történetét terjedelmes lenne elsorolni, ezért csak a legkiemelkedőbb észrevételekre kívánok utalni. BRASSAIT és KICSKÁT már említettem. Idézni kellene azt a tanító és tanuló közt lefolyt igen tanulságos párbeszédet, melyben KICSKA világos, közérthető nyelven, dramatizálva mutatja be a szempontzavarás káros következményeit az „alany“ kikeresésében (Subj. és praed. 42).

Azok is helyesen ismerték fel a kettősséget, akik elvetették az alany és állítmány funkciós meghatározását, és csak szintaktikus viszonyokat kerestek a mondatban. Ezek a mondat igéjét nevezték állítmánynak, az ige alanyát pedig egyszerűen alanyának. Ezek közé tartozott egy időben SIMONYI (A magyar nyelv² 448, NYR. XXIX, 6; I. KLEMM: MNY. XLIV, 123) és mindvégig KALMÁR (az irodalmat I. KLEMM, TörtMondt. 36, 40). Állásfoglalásuk azonban nem helyes, mert a mondat predikatív tagolódásának vizsgálatát kirekesztik a mondattanból, állítmány műszavuk használata pedig félrevezet, mert maga a neve is predikatív funkcióra utal.

Mellőznünk kell a kérdés gazdag külföldi irodalmát is. A legfontosabbakat, BALLYT és LERCHET már említettük. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül az oroszokat, akiknél már 1881-ben felmerült a mondat kettős szer-

kezetének észrevétele: Грамматика, как она есть и как она должна быть. (Idézi Попов, Суждение и предложение című tanulmányában, a VINOGRADOV szerkesztésében megjelent Вопросы синтаксиса современного русского языка. Moszkva, 1950. 26. lapján.) Az orosz logikusok és nyelvtanírók közt megfigyelhetünk egy fejlődési vonalat, melynek mentén mindjobban kibontásra kerül a mondatnak hangléjtés és mondanivaló szerinti tagolódás alapján való elemzése. Ide tartozik többek közt a prágai iskolához csatlakozott KARCEVSKIJ (Sur la phonologie de la phrase. Travaux du cercle linguistique de Prague IV [1931.], 189—227), továbbá PESKOVSKIJ és SCSEBBA néhány műve. E megfigyelések eredményét igen tanulságosan foglalja össze Попов. Teljesen Kicskához hasonló módon mutatja be azt, hogy hogyan vezet a kétféle mondatelemzési szempont felemás és hibás elemzésre (i. m. 26). Az állítmány ismertető jelül azokat a jegyeket említi, melyeket BRASSAI óta mi is jól ismerünk: újdonság (новизна), hangsúly (ударение), predikatív funkció (сказуемость) (i. m. 11, 28, 31—5). Ő azonban a mondatnak predikatív viszonyban álló két tagját az említett orosz nyelvtani hagyomány alapján logikai alanynak és logikai állítmánynak nevezi, viszont grammatikai állítmánynak nevezi az igés mondat igéjét és grammatikai alanynak az ige alanyát. Ebben már — a dolgozatban kifejtettek alapján — nem érthetünk vele egyet. Még akkor sem, ha következetesen keresztülvinné azt a megkülönböztetést, amit helyenkint megtesz, hogy tudniillik a nyelvtani alany (= az ige alanya) és a nyelvtani állítmány (= a mondat igéje) megjelölésére röviden az orosz szavakat használja: подлежащее 'alany' és сказуемое 'állítmány', a logikai alanyt és állítmányt pedig latinos szóval jelöli meg: субъект és предикат. Sajnos, ebben sem elég következetes. Az 'állítmány' jelentésű szó pedig oroszra fordítva is magával hozza a predikatív funkció jelentését (сказать = 'mondani'), ezért nem alkalmas a mondat igéjének a megjelölésére.

E dolgozat első fejezetében kifejtettem, hogy a „lélektani“ megjelölés miért helytelen az alanyra és állítmányra. A „logikai“ megjelölés nem ennyire megtévesztő. Mégsem tartom szerencsésnek. Először is azért nem, mert ennek használatában nem is jártak el egyértelműen a nyelvészek. Az említett oroszokon kívül WEGENER (Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens. 1885. 29; l. KLEMM, TörtMondt. 38) ugyanazt nevezi logikai alanynak és állítmánynak, amit GABELENTZ lélektaninak nevez.¹ WUNDT szerint egybeesik a kettő (Sprache² II, 268). Ez a felfogása KALMÁR-nak (Nyr. XXVIII, 571) és sokszor KLEMM-nek is (TörtMondt. 39—40; de vö. MNy. XLIV, 121). Mások (PETZ GEDEON: EPhK. XXIV, 142; KIS-ERŐS FERENC, A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva. Kalocsa—Bp., 1915. 463, 473—5; GOMBOCZ, Syntaxis. Sokszorosított jegyzet. 1949. 46) nem azonosítják a kettőt, és ámbár nem hoznak fel világos példát a kétféle alany és állítmány különböztetésére, úgy látszik, hogy a mondatrészek szintaktikus kapcsolatában keresnek logikai viszonyokat (l. még GOMBOCZ, Mi a mondat?: MNy. XXV, 3). SCHLACHTER WOLFGANG is szembeállítja a logikai elemeket a lélektani mozzanatokkal (MNy. XL, 101).

A két felfogás közül mindenesetre az a helyesebb, mely a mondat-tagokat nevezi logikai alanynak és logikai állítmánynak; mert hiszen a mondat

¹ „Der Exposition gegenüber steht das logische Prädicat . . . Das Glied des Satzes, welches den Ton trägt, der betonte Satzteil ist das logische Prädicat.“

predikatív tagolódása általában megfelel a logikai ítélet alanyának és állítmányának, legalább annyiban, hogy ha egy logikai ítéletnek nyelvi formát adunk, akkor az ítélet alánya a mondat alánya, az ítélet állítmánya a mondat állítmánya lesz. (Vö. RIES, Was ist ein Satz? 12. — KARCEVSZKIJ is nagyon helyesen *accent logiquenak* nevezi a mondategység intenzitásbeli tetőpontját. L. TCLP. IV, 202.) Mivel azonban nem minden predikatív tagolódású mondat tartalmaz szoros értelemben vett logikai ítéletet, azért a „logikai“ jelző is zavaró és fölösleges.

Másodszor pedig azért nem helyes a mondat elemzésekor logikai alanyról és logikai állítmányról beszélni, mert a mondat alánya és állítmánya — amint láttuk — valóságos beszédbeli, nyelvi kategóriák, tehát megjelölésükre nyelvi terminusokat kell használnunk, nem pedig olyanokat, melyek kivezetnek a nyelvnek mint jelrendszernek és a beszédnek mint a társadalmi érintkezés eszközének a sajátos területéről. A nyelv és a gondolkodás szoros egysége nem jelentheti azt, hogy a nyelv azonos a gondolkodással. Nyelv és gondolkodás közt éppúgy nem az azonosság, hanem a kölcsönös megfelelés viszonya áll fenn, mint a gondolkodás formái és az objektív valóság formái közt, mindössze azzal a különbséggel, hogy a gondolkodás — *Lenin* szavával élve — *tükrözi* az objektív valóságot, a nyelvi egység mint hangösszeség pedig csupán jelöli a gondolatot és ezen keresztül az objektív valóságot (vö. E. M. Галкина—Федорук: Иностранные языки в школе 1952/2. 4, 9).

*

Fejtegetéseink lényegét a következő három pontban foglalhatjuk össze:

1. Igen sok mondat (nem mind) kettős szerkezetet mutat: szintaktikus és predikatív szerkezetet. Szintaktikus szerkezet szempontjából az ilyen mondat *mondatrészekből* áll. A mondat részei: a mondat igéje és az ige meghatározói: az igehatározók. (A jelző — mint egy főnévi igehatározónak, tehát egy mondatrésznek a része — csak aprólékosabb elemzéskor kerül elő; ezzel most nem foglalkoztunk.) Az egyes határozókat a mondat igéjéhez *szintaktikus viszonyok* fűzik. A szintaktikus viszonyok általában szemléletesek, a mondat szintaktikus szerkezete ábrázoló jellegű. E viszonyok jelölésére a szavak grammatikai alakja, némely esetben szórendi tényezők szolgálnak. — Predikatív szerkezet szempontjából az ilyen mondat *mondattagokból* áll. A mondat tagjai a mondat alánya és állítmánya. Az állítmányt a mondat alanyához *predikatív viszony* fűzi. A predikatív viszony nem szemléletes, hanem tisztán gondolati, elvont jellegű. Jelölésére elsősorban a nyelv zenei módosító eszközei, másodsorban szórendi tényezők szolgálnak. A mondat tagjairól könnyen megjegyezhető meghatározást is tudunk adni: a mondat alánya az, amiről valamit mondunk, állítmánya az, amit a mondat alanyról mondunk.

A magyarban gyakoriak az olyan mondatok, melyek csak predikatív szerkezetet mutatnak. Ezek az ígétklen predikatív mondatok vagy közismert nevükön: *nominalis mondatok*; nevezhetjük őket *tiszta predikatív mondatoknak* is. Ezzel szemben a *tiszta ábrázoló mondatok*, melyek nem fejeznek ki predikatív viszonyt, és nem oszlanak mondattagokra, egyrészt inkább költői szövegekben, elbeszélésben, leírásban fordulnak elő, másrészt felszólításokban vagy helyzetbe ágyazott mondatokban.

2. Nem az elnevezések, hanem a fogalmak tisztázása a fontos ugyan, egy terminusbeli dologra mégis szeretném különösen felhívni a figyelmet: ne nevezzük a mondat igéjét állítmánynak, mert nem az a főszerepe, hogy állítunk vele valamit.

3. Az eddig elhanyagolt hanglejtésformának nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk nemcsak a kérdő mondatok főtípusainak, hanem a kijelentő mondatok tagjainak megkülönböztetésében is. A mondatformák részletező vizsgálata csak akkor lesz eredményes, ha pontosan megfigyeljük a mondatok hanglejtését és tempóváltozását, valamint a közbeiktatott szünetek nagyságát, és tapasztalatainkat lehetőleg eszközfonetikai mérésekkel egészítjük ki. A mondat szintaktikus szerkezetének vizsgálatában meglehettünk enélkül is. De ahogyan a hangtan terén elhagyta a nyelvtudomány a grammatika szűk kereteit: a nyelv írott formáit, a mondattan területén is ki kell terjeszkednie a szorosabb értelemben vett szintaxis problémáin túl a predikatív viszony különféle megjelenési formáira is, — hacsak nem akar a negatív szintaxis álláspontjára helyezkedni.

ELEKFI LÁSZLÓ

Fágy

Adalék a finnugor szóbelseji affrikáták történetéhez

HORVÁTH KÁROLY dolgozata félig kész állapotban, jobbára cédula-anyagban maradt fenn; az 1. és 3. részt csaknem teljesen kidolgozta, a 2. rész feldolgozása azonban cédulái és hevenyészve készített jegyzetei alapján reám hárult. Feladatomnak tekintettem, hogy HORVÁTH KÁROLY hagyatékát megmentsem az elkallódástól, ezért vállalkoztam annak befejezésére. Jegyzetei alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a kérdést sokkal messzebbmenően, alaposabban akarta kidolgozni, fennmaradt töredékeinek egy részéből azonban nem lehetett le nem rögzített gondolatait rekonstruálni. — Mint-hogy tipográfiaiilag teljesen lehetetlen lett volna jelezni megkezdett mondatainak általam történő befejezését vagy egy-egy hiányzó gondolat betoldását, az ilyen jelzéseket teljesen elhagytam. A finnugor nyelvek jelölésében HORVÁTH KÁROLY jelöléseit hagytam meg. Köszönetet kell mondanom FOKOS-FUCHS DÁVIDNAK, aki az elrendezésben, HAJDÚ PÉTERNEK, aki a finnugor vonatkozások ellenőrzésében segítségemre volt és KUBINYI LÁSZLÓNAK, aki az ábrákat készítette.

HORVÁTHNÉ BOTTYÁNFY ÉVA

*

1. MNy. XLV, 50—7 a 'circus, arena, stadium' jelentésű, ma már nem élő *kégy* szavunk és a székelységből, valamint a moldvai csángóból ismert 'szivárvány' jelentésű *kegyelet* szó történetével foglalkozva arra a megállapításra jutottam, hogy a *kegyelet* szó a *kégy* származéka. Szófejtésem jelentéstani részét részben a finnugor, részben más nyelvekből vett analógiákkal igazoltam azzal, hogy igen sok nyelvben 'karika, kör, abroncs' jelentésű szó vagy annak valamilyen származéka szolgál a szivárvány elnevezésére. Így a vogul *kis* 'abroncs, karika' szó származéka a szivárvány vogul elnevezése: *kestiläp* (vö. LHMOLA: KalSeurVuos. XXVII—XXVIII, 158—75). Kifejtettem továbbá azt a nézetemet, hogy a magyar *kégy* szó hangtanilag is megfelel az említett

kis *kəs*, *kuš* 'abroncs, karika' szavaknak, s így természetesen pontos hangtani megfelelője azoknak a finnugor szavaknak, amelyeket a *kis* szóval korábban ZSIRAI MIKLÓS (NyK. XLVI, 307–8) és TOIVONEN (FUF. XIX, 64–5) egyeztetett.¹

TOIVONEN (FUF. XXX, 363–4) a *kégy* szónak a vogul *kis*, *kəs* alakkal és ennek rokon nyelvi megfelelőivel való egyeztetését hangtani nehézségekre hivatkozva nem fogadja el. Szerinte az idevont rokon nyelvi adatok alapnyelvi *č folytatói, a magyar *gy* hang pedig csakis *č folytatója lehet.

TOIVONEN (FUF. XIX, 208–58) szerint a finnugor alapnyelvben legálább kétféle affrikátával kell számolnunk: volt egy cacuminalis *č, egy palatalis *č̣, esetleg volt egy *č hang is. Ami a jésítetlen cacuminalis affrikátát illeti (i. m. 216), ennek folytatója szerint a magyar nyelvben csak *s*, pl. *kés*, *hasad*, *fest*, *jesel*. Ide sorolja a *hagymáz* szót is, melynek van *hagymász* és *hagymásalakja* is; TOIVONEN a *hagymász* változatot tartja eredetibbnek. A szó *hagymás* alakját *č, *hagymász* és *hagymáz* változatát *č̣ folytatójának tekinti.

A jésített *č-nek a magyarban ötfajta képviselőt vesz fel TOIVONEN (FUF. XIX, 231–2): *cs*, *gy*, *s*, *sz*, *z*. — A finnugor *č > magyar *gy* képviselőre (nem számítva az *ńč kapcsolatot, mely részben másképp ítélendő meg) TOIVONEN mindössze két példát említ: a *hegy* és a *vigyáz* szavakat. Ezek közül az esetek közül, amikor a rokon nyelvi alakban č (nem ńč!) van, csak a *vigyáz* szó egyeztetése tekinthető kétségtelenül kifogástalannak; a *hegy* szó etimológiája tekintetében jelentéstani szempontból feltétlenül figyelembe kell venni azt az egyeztetést, melyet újabban N. SEBESTYÉN IRÉN közölt (MNy. XLII, 17–21). Pedig van példa TOIVONEN etimológiai között is, amelyben a rokon nyelvi adatok alapnyelvi *č folytatói, a magyarban pedig *gy* képviselőt látunk. Ilyen a magyar *fogy* 'abnehten, schwinden, aufgehen' ige, melynek rokon nyelvi megfelelői: finn *S. puuttua*, mordvin *pužems*, cseremis *pâ. tšam*, *pu. tšem* stb. *č folytatói. TOIVONEN úgy gondolja, hogy a magyar *gy* ebben az esetben is alapnyelvi *č hangra megy vissza (i. m. 216). Tehát nyilván a magyarban č > č̣ változásnak kellett volna történnie.

TOIVONENNEK az az állítása tehát, hogy a magyar *gy* csak alapnyelvi *č képviselője lehet (nem szólva itt az *ńč-ről), a fentiek szerint nem nyugszik túlságosan szilárd alapokon.

Ezek után felmerül a kérdés, vajjon valóban el kell-e választani a *kégy* szót a vogul *kəs*, *kis* alaktól és rokon nyelvi megfelelőitől, és szükség van-e arra, hogy a *fogy* esetében feltételezzük, hogy a magyar szó *č, a rokon nyelvi megfelelők pedig *č̣ folytatói. A kérdést szerintem az dönti el, hogy találunk-e olyan jelentéstani szempontból kifogástalan egyezéseket, ahol a rokon nyelvi feltételezett *č-nek a magyarban *gy* felel meg? Ha igen, akkor kimondhatjuk, hogy a č ~ *gy* megfelelés helyes.

Az alábbiakban TOIVONENNEK egy másik szófejtését kívánom magyar megfelelővel kiegészíteni. A hangtani helyzet hasonló a *kégy*-éhez, a rokon nyelvi adatok világosan *č-re utalnak, a magyarban pedig *gy* hangot találunk.

2. Mint a *kégy* és *kegyelet* esetében, most is egy csak a kódexirodalomból és a népnyelvből ismert szavunk származtatásával foglalkozom. Meggyőződésem ugyanis, hogy ma már nem használt és csak a nép nyelvben

¹ HORVÁTH KÁROLY egyeztetésével foglalkozik és elfogadja azt MOÓR ELEMÉR „Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus“ című dolgozatában (ActaLingu. 11/1–2, 51 és 59). — H. B. E.

megőrzött szavaink között nem egy van még olyan, amely szókészletünk legrégibb rétegeibe tartozik.

Az Érdy-kódexből, az Ormányságból, a Balaton mellékéről és Kiskunhalas vidékéről ismeretes *fágy* szavunk és ennek néhány származéka. A szóra vonatkozó adataink a következők:

Érdy K. 146: „Es towab yarwlwan onnan lata mas keth atyaffyakat Iacobot Zebedeosnak ftyath es Ianosth ew attyaffyat az hayoban ew attyokkal zebedeossal egybe *fagywan* ew haloyokath, es el hywaa ewketh: Et procedens inde, vidit alios duos fratres, Jacobum Zebedaei, et Joannem fratrem eius, in navi cum Zebedaeo patre eorum *reficientes*¹ retia sua, et vocavit eos.“ (MC. II, 21.) Nyelvemlékeinkből több adatunk nincs a szóra.

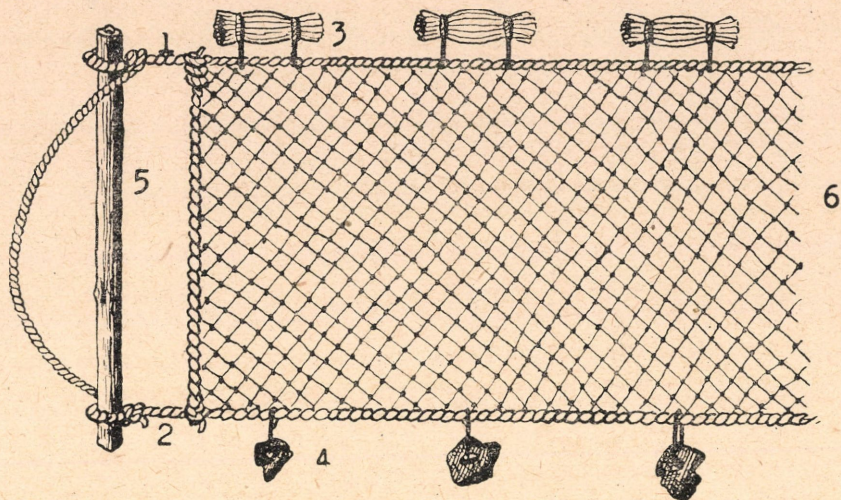
A szónak hálóval kapcsolatban való használatára még a következőket idézhetjük: Tihany: „Erigy hálót *fánnyi*“ 'a kihúzott hálót ismét-kivetésre rendberakni' (HERMAN OTTÓ, HalK. II, 783) | Kiskunhalas: „*Fággya* a hálót“ 'feji a hálót befelé a hajóba' (Nyr. XLIII, 269). Ez utóbbi idézetben a közlő a *fágy* szó jelentését a *fej* igével magyarázza. A *fej* igének Balatonfüreden ugyanaz a jelentése, mint a *fágy*-nak, a *kifej* szót pedig a MTsz. HERMAN OTTÓ nyomán így értelmezi: 'jobb és bal kézzel fölváltva kihuzigálja a lékből a kijáró kötelet vagy a hálót'. | „A háló... annak rendje szerint a hajóra föl van *fágyva* (= fejve, rendezve).“ (VISKI, Tihany őshalászata: NéprÉrt. XXIV [1932.], 46) | HERMAN (i. m. I, 427—8) a balatonfüredi halászattal kapcsolatban a következőket írja: „A *fágyó kötél* egy vékonyabb rövid kötél, a mellyel a húzókötel az istáp keresztkötéléhez, továbbá télen a vezérrúd a húzókötelhez van kötve.“ A tihanyi halásztartikulusban (1764.) büntető szerszám is.

Mivel a *fágy* a fenti idézetekben halászati műszóként szerepel a hálóval kapcsolatos művelet kifejezésére, a szó pontos jelentésének kihüvelyezése céljából meg kell ismerkednünk a halászat munkaeszközével, a hálóval és a *fágy* ige jelölte munkamódszerrel. E kitérés meghosszabbítja ugyan dolgozatomat, nézetem szerint azonban erre szükség van, mert biztos szöfejtést csak biztos tárgyi ismeretekre lehet építeni. HERMAN OTTÓ idézett munkájából kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy az ÉrdyK.-ból vett idézetünkben a *σαγήνη*-ről, vagyis a húzóhálóról van szó. A kerítőhalászatnak e legrégibb munkaeszközét használták nálunk is. Tihanyban *öregháló*-nak, másutt *tisza-háló*-nak is nevezik (HERMAN i. m. I, 248—51). VISKI (i. m. 37) megállapítása szerint Tihanyban a halászat főszerszáma 1055-ben is, meg a múlt század végén is egyaránt az *öregháló* volt. Tihanyt azért említem külön, mert e helyen öreg halászok VISKI leírása szerint 1932-ben még ismerték a *fágy* szót. HERMAN OTTÓ és VISKI leírása szerint az *öregháló* a következő részekből állott (l. a mellékelt ábrát a 383. lapon):

A háló két *in*-re: a *felin*-re (1) és az *alin*-re (2) van felerősítve. A felinre vannak felszerelve Tihanyban *gyékénynyaláb*-ok, másutt a *para* vagy *pálha* (3), ezeknek feladata a felint a víz színén tartani. Ennek megfelelően az alinre *hálókő* (Tihany) vagy ólom (4) van kötve. A gyékény, illetőleg para, pálha a felint a víz felszínén tartja; a kövek, illetőleg az ólmok az alint lehúzzák, úgyhogy a háló a vízben falszerűen úszik. A háló két végét két dorong tartja kifeszítve, ezeknek neve Tihanyban *istáp*, másutt *apacs* (5), az egyik, a part közelében levő a *laptáros apacs*, a másik a *nyargaló apacs*. A két in közti részt Tihanyban *sejme*-nek, másutt *léhés*-nek (6) nevezik (ez a tulajdonképeni háló).

¹ Én emeltem ki. — H. K.

(Az ilyen hálóval való halászatra vö. HERMAN i. m. I, 251—2.) „Ha már most ez a háló, melynek hossza 80—200 méter közt váltakozik, úgy fel van rakva — *felgágyva* — egy hajóra, hogy a nyargaló apacs alúl, a laptáros apacs legfelül fekszik, s az elrendezés azonkívül még úgy is történik, hogy a parás vagy pálhás rész az egyik oldalon, a köves vagy ólmos rész a másikon együtt fekszik, nagyon egyszerű dolog ezt a haladó hajóról úgy lehányini, hogy a vízben falszerűen megálljon.“ (HERMAN i. m. I, 251.) „Mindez (t. i. a háló kidobása) gyorsan megy, mert a kötél karikába tekerve, a háló pedig annak rendje szerint a hajóra föl van *gágyva* (= fejve, rendezve).“ (VISKI i. m. 46.)

Mielőtt tovább mennék, meg kell jegyeznem, hogy HERMAN OTTÓ munkájának szótári részében a *fágy* szót Tihanyból műszóként közli, könyvének egyéb helyein számos esetben meg közszóként használja. A *fagyás* műveletét a tiszai halászatban a következőképen írja le: „Mikor a háló egészen ki van húzva, a hal a bárkába van rakva, akkor kezdődik a *hálófagyás*, vagyis a hálónak a halászhajóra való viisszaszedése, beadásra való elrendezése, ami nagy, sok ügyességet megkívánó munka. E végre a paraszedő a paráspadra, az inszedő vagy *inahúzó* az ólmospadra áll, a két léhésszedő ellenben a két pad közé eső padkákra. Előbb beveszik a nyargaló apacsot, azután a para- és inszedők huzigálják fel a maguk részét, szépen egyenletesen a pad hosszában 8-as alakra rakják¹; a léhésszedők húzgálják s ráncolják a hálót magát, mindig csapkodva vele a vizet, hogy a sarat lemassák róla, szedegetés közben kihúzgálják a beléakadt gázt, ágat s ha valahol kiszakadt, nagy hirtelenül ott van a léhéssel meghányt hálókötőtű, a mellyel a kárt kifoltozzák. Így megyen az végig. — Az alatt a laptáros rendbeszedi a köteleket; úgy mondják, hogy karikába »összefekje«; mert serény kapkodása csakugyan a fejsére emlékeztet. Mire mindezek megvannak, elindulnak a következő tanyára.“ (HERMAN i. m. I, 265—6.)

¹ Én emeltem ki. — H. K.

A fentiek alapján a *fágy* szót a hálóval kapcsolatos műveletek kifejezésére a következőképp lehet értelmezni: 'összehajt úgy, hogy az összehajtott részek egymással párhuzamos rétegben feküsznek egymásra'.¹

Nem lehetetlen, hogy idetartozik az OklSz. *faggyas* címszó alatt 1588-ból közölt következő adata: „Halot wett Ahoz walo zor inat *Faggyas kötelet*.“ Ez az adat az Országos Levéltárnak Nádasdyana című gyűjteményéből való. Mint ZOLNAI az OklSz. bevezetésében megjegyzi, SZAMOTA ezen idézetei helyesírás szempontjából nem mindenben pontosak; lehetséges tehát, hogy az eredetiben csak *g* van. Mivel e gyűjteményt SZAMOTA halála óta újra, más módon rendezték, SZAMOTA jelzetei alapján az adatokat nem lehet ellenőrizni. (Vö. OklSz. XXIX—XXX. 1.)

Az eddig közölt idézetekből még nem egészen világos a *fágy* szó jelentése. A következő adatok alkalmasak arra, hogy hozzájáruljanak a szó értelmezéséhez: Kiskunhalas: *fágy* 'összeszed, összehajt pl. kötelet, vásznat' (Nyr. XIV, 571) | Kiskunhalas: *fágy* 'göngyölt, felgöngyöltet': „A korsó kötelit a keze szára fölfágygya.“ (Nyr. XXIII, 47) | Kiskunhalas: *fágy*, fölfágy 'göngyöltet': „A kezére felfágygya a fáslit v. a korsó kötelét.“ (Nyr. XLIII, 269) | Az Ormányságban, mikor kerti zsinórt tekert az asszony az ura karjára, ezt mondja: „Fágygya kê a kargyára!“ (KISS GÉZA, Ormányság 274) | Kiskunhalas: fölfátyni magát 'fölkúszni valamire' (Nyr. XVIII, 191) | fád 'Valamely nyulékony, öszvehajtható testet; eszközt, péld. kötelet, láncot, fonalat, hosszú hálót öszvehűz' (CzF. II, 567) || Ormányság: *fágyás* 'egy csomó vagy vágás (széna), egy fogás (fonál)' (Nyr. II, 278 után MTsz.) | *fádás* 'Öszvehajtás, tekergetés' (CzF. II, 567) || Baranya m. (valószínűleg Ormányság): *fágyaték* 'fogás a fonálban' (TudGyűjt. 1826. II, 47) | Ormányság: „*fágyaték* 'a döng pamut része'. Egy döngben van rendszerint 10 tekerék v. *facsarék*. Minden tekerékben van külön elkötött öt fágyaték, ez is tekert alakú. Egyszerre egy fágyatékot tesznek föl a cséllőre s erről csévölik le a pergőn lévő csévre“ (OrmSz. 141).

Ormányságban a *fágy* kenderműveletek műszavaként is használatos, az áztatóba való berakás módjának megjelölésére. A kendernek áztatóba való berakása — mint erről a népi kendermunkáról szóló tanulmányok beszámolnak — úgy történik, hogy a kendert kékébe kötve, egymással párhuzamos rétegekbe helyezik el. Ennek megvilágítására közlök néhány idézetet a kendermegmunkálással foglalkozó néprajzi, illetőleg néprajzi irodalomból:

Kemenesalja: „A kékéket a mocsola (= áztató) hosszanti tengelyére keresztbe, egymással párhuzamosan, egyiket a másikra² berakták a mocsolába, majd a kévecsomón keresztbe alkalmazott két 'durungóo' és erre rakott 'nyomatékkóo' a víz alá nyomták.“ (NÉMETHY ENDRE: NéprÉrt. XXX [1938.], 207) | Taktaköz: „Áztatáskor a vízbe bevernek két karót és azok mellett kezdve hegyükkel összefordítva, egymás mellé raknak 10—12 kéve kendert, akkor leütik a másik két karót. A kenderkékék még a víz felszínén

¹ A HORVÁTH KÁROLY adta értelmezés támogatható a következő adalékokkal: „A csónakba rakodás a kövek felcsatolásával kezdődött és mindig a csónakban történt... Ez után a hálókat — mind a negyven darabot — szép sorjában összekötötték... Az összekötés után úgy fektették a hálókat a hajóba, hogy a háló teteje a csónak orra, az alja pedig a csónak vége felé feküdt, szépen egymásra rétegezve“ (DOMANOVSKY György, A tihanyi pamukos halászat: NéprÉrt. XXXIV [1942.], 259). „A hálókat «sorról-sorra» szedte az egyik, a másik meg vigyázott ez alatt a hajóra“ (uo. 260). — H. B. É.

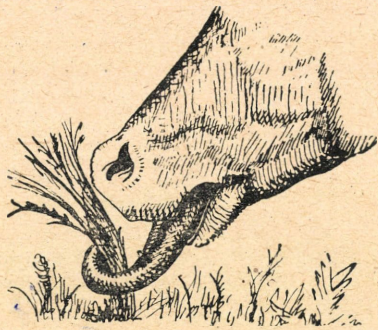
² Én emeltem ki. — H. K.

úsznak. Most egy másik sort¹ raknak az első sorra, de úgy, hogy az előbbiekre keresztbe fekdjenek; erre a sorra ismét másik sor¹ kéve kerül, de keresztbe fektetve. A kévek egymás súlya alatt fokozatosan lesüllyednek a négy karó között. Természetesen mindig annyi sor kévét raknak, ahány sort a víz ellep. A legfelső sorra szalmát tesznek és arra sárt hánynak, hogy a kévek belenyomódjanak a vízbe.“ (KÖVÁCS LÁSZLÓ: NéprÉrt. XXXIII [1941.], 120) | Kalotaszeg: „Legjobb, ha a kendert rendre vetig bé a tóba¹, mert akkor könnyebb az elhordása.“ (NAGY JENŐ, A népi kendermunka műszókincse Magyarválkón 19–20) | A Csík megyei Menaságon a „száraz kendert a tó felszínén sorba rakják¹ (amíg fér), a kender tetejére deszkát és arra követ raknak, amíg a kender elmerül (DOMOKOS PÁL PÉTER: NéprÉrt. XXII [1930.], 145).²

A kender áztatóba való bevetésének, berakásának ezt a műveletét Ormánságban a *fágy* szóval jelölik. Először több kévét hosszában egymáshoz kötnek: „az első kéve tusáját apró elmaradt kenderből készült kötéssel átkötik, ebbe a kötésbe dugják be a következő kéve *hőgyit*, ezt a hegyét a kötél végével összesodorják s a már is szorosan álló kötél alá húzzák“ (KISS GÉZA i. m. 83). Ilyen módon néha 10 kenderkévét is egymáshoz erősítenek. Ezt a kenderkévéből erősen összekötött egyenes sort nevezik *hidóc*-nak. Erre a hidóca *fágyik* be a kendert.

A kender *fágyás*-ánál követett eljárás lehetővé kiinduló pontja a következő ormánsági kifejezésnek: „*Fágyd* egy öl szómát“. KISS GÉZA (i. m. 274) magyarázata szerint a *fágy* szó jelentése ebben az esetben: 'A kihúzott szalmából a földről egyik karjával a másikra rak lehajolva egy öl szalmát'. Az elnevezés alapja az, hogy egyrészt mint a kendernek az áztatóba rakása kévéként történik, a szalma felrakásánál egyszerre egy marokba fogható csomót, mintegy kis kévét tesznek az egyik karra, s ezeket egymás mellé, illetőleg egymásra rakják.

A *fágy* szónak még egy sajátos használatát kell megmagyaráznunk. A szarvasmarha evésére is alkalmazzák. Kiskunhálason: „Csak úgy *fágyta* az ökör a szénát“: 'sodorintja a nyelvével befelé' (Nyr. XXIII, 47) és „A jószág *fágygya* a szénát“: 'sodorintja a nyelvével' (Nyr. XLIII, 269). Az Ormánságban: „Csak úgy *fágyi* a szénát“: 'a tehén mohón sodorja be nyelvével a szénát' (KISS GÉZA i. m. 272–3). Ez abban leli magyarázatát, hogy a szarvasmarha a fűvet nem fogával tépi le, hanem izmos nyelvével egy-egy nyalábót — mint valami kis kévét — körülölel és így szakítja le. — A mellékelt ábra jól mutatja a marha nyelvének működését (az ábrát WILLI LEMKE, Lehrbuch der Biologie für das 10. Schuljahr. Zoologie című könyvéből [Volk und Wissen Verlag, Berlin—Leipzig, 1951.] vettem át; i. m. 133). — Ugyanilyen kis kévére emlékeztető nyalábokban sodorja be szájába a szénát is. A kender áztatóba való

¹ Én emeltem ki. — H. K.

² Ugyancsak a fenti jelentést támogatják a következő kifejezések: 'Székelyföld: „Szerivel szedi fel az asztagból a kévét vagy a boglyából a villafoltokat: sorjában ahogy összerakták“ és „Szerivel kell bänni a fonállal, nehogy összeduvagyon.“ (MTsz. szer. szólások-al.) — H. K.

befágyásával, a szalmának ölbe fágyásával való hasonlóság teljesen érthetővé teszi az elnevezés azonosságát.

Amint a ló evésére használatos kifejezést — nem nagyon finoman, de annál szemléletesebben — alkalmazzák a sokat és mohón evő emberre is ugyanígy a *fáy* igét: „*Fággya* az ételt, mint valami marha“ — mondják Kiskunhalason (Nyr. XXIII, 47).

3. A felsorolt adatok lehetővé teszik, hogy a *fáy* szót TOIVONEN (FUF; XIX, 78, 84) 61. és 73. alatt felsorolt etimológiáival egyeztessük: 61.: cser. (Wichm.) KB. *pa' tsaš* 'Mal; Stockwerk, Stock; Schicht', J. *pa' tsaš* 'Mal. Schicht', | vog. (Ahlqv.) *piš* 'Mal'; (Kann.) K. *pəs*, É. *pis* 'Mal', TJ. *pišt-*, Szo. *pišt-* 'zwirnen' | osztj. (Patk.) I. *piš* 'Garn, Gespinst, Streifen (hauptsächlich von Hanf)'; (Ahlqv.) É. *puš* 'Faden; Mal'; (Karj.) DN. *piš* 'Mal', DN. *pištəpə* 'drehen, flechten, zwirnen (mit der Spindel)' és 73.: cser. (Wichm.) KB. *pò'taš*, J. *pò'tsaš*, JU. *pa' tsaš*, U. *pa' tšə's*, M. *pa' tsaš* 'der männliche Hanf, посколь' | zürj. (Wichm.) *piš* 'Hanf' | votj. (Munk.) *piš*. *pěš* 'Hanf'.

TOIVONEN etimológiáival kapcsolatban azonban van néhány megjegyzésem. Bár véleményem szerint a két szófejtés összetartozik, TOIVONEN a második helyen közölt szófejtés anyagából csak a permi szavakat hajlandó az első helyen szereplő etimológiához kapcsolni, a cseremiszi adatokat külön választja. Első pillanatra ez természetesnek látszik, hisz az első etimológiának is van cseremiszi tagja, és ez hangtanilag nem egyezik a 'kender' jelentésű cseremiszi szavakkal. — A két szófejtés cseremiszi alakjait egymással összehasonlítva azt látjuk, hogy a keleti cseremiszi nyelvjárások adatai mindkettőben azonosak. Csak a nyugati nyelvjárások adatai mutatnak eltérést: a kozmogymjanszki-hegyi nyelvjárásban 'Mal, Schicht': *pa' tsaš*, 'Hanf': *pò'taš*; a jaranszkiban a megfelelő adatok *pa' tsaš*: *pò'tsaš*.¹

Véleményem szerint a 'Hanf' jelentésű kozmogymjanszki *pò'taš* szó etimológiailag elválasztandó a többi nyelvjárás hasonló jelentésű adataitól. RAMSTEDT kitűnő hegyi-cseremiszi szótára szerint a *pò'taš* szó jelentése 'der unreife, noch nicht blühende Hanf'. Már ez a jelentés is gyanússá teszi e szónak idetartozását, hisz a többi nyelvjárásokból idevont szavak jelentése 'der männliche Hanf'. Ugyancsak RAMSTEDT szótárából értesülünk arról, hogy a hegyi-cseremiszi-ben van egy '*potaš*' hangalakú melléknév is, melynek jelentése 'unfruchtbar, steril'. Ez a szó előfordul a *potaš-kəne* összetételben (*kəne* 'kender'), melynek jelentése ugyanaz, mint a *potaš* főnévé, vagyis 'der unreife, noch nicht blühende Hanf'. A *potaš* melléknév jelentését közelebbről megvilágítják RAMSTEDT következő adatai: *potaš marə*, 'ein sexuell verwachsener Mann'; *potaš bəta* 'eine milchlose Mutter'. Ezekből az adatokból szerintem világos, hogy eredetileg csak a *potaš-kəne* összetételnek, illetőleg jelzős szerkezetnek volt 'der unreife, noch nicht blühende Hanf' jelentése, s a *potaš* főnév egy szerkezetből tapadással keletkezett. A *potaš* szó hangtanilag sem illik ide, és maga TOIVONEN is megjegyzi: „Sollte hier eine art dissimilation unter dem einfluss des folgenden š stattgefunden haben...“ (i. m. 211). A KB. *pò'taš* alak e szerint a második számú (73.) etimológiából törlendő; nem tartozik össze a többi nyelvjárás *tš* hangot feltüntető adataival. A jaranszki nyelvjárás két adatának eltérése nem ilyen

¹ Az alakmegfelelést igazolják PAAS. SIRO keleti-cseremiszi szótárának vonatkozó adatai is. — H. B. É.

világos. Az első etimológia jaranszki adata *a*-jának a másodikban *ö* is megfelel. Itt talán palatalis-velaris alakmegoszlással van dolgunk.

4. TOIVONEN adatainak jelentése egyrészt nomen: 1. 'Mal, Stockwerk, Schicht'; 2. 'Garn, Gespinst, Streifen'; 3. 'Hanf'; — másrészt ige: 'drehen, flechten, zwirnen'. Az idevont finnugor megfelelőiből arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar *fágy* 'sodor, teker, rétegesen egymásra rak' jelentésű ige esetében ismét olyan szóval van dolgunk, mely nyelvünk legősibb szókészletéhez tartozik, s melynek eredeti jelentése egyrészt 'sor, réteg', másrészt 'rétegesen elhelyez'. A *fágy* szó tehát bevonható a *les*, *fagy*, *nyom* nomen-verbumok sorába.¹ Ebből az alapjelentésből fejlődhetett — éppen a kendermegmunkálással kapcsolatos munkafolyamatok során — a permi és volgai nyelvekben kimutatható — 'kender' jelentés. A *fágy* szóval — és minden valószínűség szerint idevonható egyéb alak- és jelentésváltozataival, valamint származékai-
val — kapcsolatosan, minthogy éppen halászati és kendermegmunkálási műveletekre vonatkoznak, messzebb menő művelődéstörténeti megállapításokat lehet tenni.²

† HORVÁTH KÁROLY

*

HORVÁTH KÁROLY dolgozatának eredményei a következőkben foglalhatók össze: 1. A *fágy* szó — hasonlóan a *kégy*-hez — nyelvünk finnugor elemei közé tartozik. A finnugor alapszó föltehetően igenévszó, eredeti jelentése: 1. 'sor, réteg'; 2. 'rétegesen egymásra rak, sodor'. Ebből az alapjelentésből fejlődhetett a kendermegmunkálással kapcsolatos műveletek során a 'kender' jelentés. — 2. A szó etimológiailag a TOIVONEN (FUF. XIX, 78, 84) közölte szavakkal egyeztethető. — 3. TOIVONEN 61. és 73. alatt közölt etimológiai összetartoznak, azonban a második helyen közölt szófejtés anyagából a KB. *pòtas* szó, mint etimológiailag nem oda tartozó, törlendő.

HORVÁTHNÉ BOTTYÁNFY ÉVA

Kopik

A *kopik* igét a SzófSz. az ismeretlen eredetű szavak közé sorolja. Azóta szavunkkal PAIS foglalkozott futólag, kitérésszerűen egy más szócsaláddal kapcsolatban, és — ha szavait helyesen értem — ezt az igét egy *kop*- 'üt, ver → koptat: ütődik, verődik → kopik' tövel hozza összefüggésbe (MNY. XLIII, 280). Ezzel a szó bekapcsolódnék egy igen terebélyes szócsaládba. PAISnak azok a fejtegetései, melyeket említett tanulmányában, valamint egy korábbi cikkében a *kopog* (*a szeme*), *koplal* stb. szócsaládnak, dolgozatai tulajdonképeni tárgyának szentel, általában igen meggyőzők, egyes részletekkel azonban, főleg azzal a kitéréssel, mely magára a *kopik* igére és rokonaira vonatkozik, nem tudok egyetérteni.

¹ Egy *fágy* nomen-verbummal különösen jól összevethető — egyéb szempontokból is — a *fon ~ fan* nomen-verbum, amiről „Fon” című cikkem szól. (NyK. XLVIII, 274–84). — P. D.

² Ezeknek a kérdéseknek megvizsgálása — HORVÁTH KÁROLYnak váratlan halálával félbenmaradt anyaggyűjtése miatt — nem kerülhetett sorra. Feladatomnak tekintem azonban az ő eddigi kutatásai és anyaggyűjtése alapján egy külön dolgozatban feldolgozni őket. — H. B. É.

A *kopik* ige és családja két jelentéscsoportba sorakozik, melyek egymással összefüggnek: 1. az általánosan elterjedt 'atteror, detëror, zerrissen werden, sich abwetzen, sich abnützen'; 2. a már — úgy látszik — kihalt 'héjából kifejlik (dió, gesztenye stb.)' alapjelentések különböztethetők meg. Ez utóbbiból fejlődött a *valahonnan kikopik* átvitt értelmű kifejezés. Az összefüggésre világosan rámutat a Faludinál ismételten előforduló szólás: TÉ. 644: „Ha *ki* nem *kopott* elméből, mint a magyaró tokjából“; Jegyz. 926: „*kikopott* a beszédből, mint a magyaró tokjából“ (NySz.). A szónak mindkét jelentéságazatban számos, könnyen felismerhető származéka van. Így az elsőhöz tartozik a régi *kopdogálik* (NySz.); *koplat*; *kopasz*, *kopaszt*, *koppaszt* (SzamSz.); *kopadék*; *kopó* 'nádtarló' (MTsz.); *kopár*; *kopló* 'forró vízzel lekopasztott tyúk- vagy egyéb toll' (OrmSz.); stb. A másodikhoz sorolható a *kopács*, *kopáncs* stb. 'putamen-nucis' (NySz.), 'külső zöld héja makknak, diónak, mogyorónak, gesztenyének' (MTsz.), 'dió vagy gesztenye zöld burka' (SzamSz.); 'a kukoricafejet takaró hancs' (OrmSz.); *kopácslik* 'zöld héjából kiválik (a dió)' (NySz.); *kopálik*, *kopállik*, *kovállik* 'zöld héjából kiválik (dió, gesztenye)'; *kovályít* 'zöld héjából kifejt (diót, gesztenyét)' (MTsz.); stb. (vö. PAIS i. h. is). Egyes hajtásaiban azonban már nehéz megkülönböztetni, hogy melyik változathoz indult ki a fejlődés; így a *lekohállik* 'lemállik, leporlad' (MTsz.) mind a kettőből magyarázható, s ez is figyelmeztet a két jelentéságazat szoros összefüggésére, noha a *kopik* ige maga a második jelentéstípusban ('kifejlik') ma már, legalább elsődleges, konkrét tartalommal nem fordul elő. — A régi *koppad*, *megkoppad*, *lekoppad*, *koppadás*, *koppadtság* két árnyalatot mutat, melyek egyike az egyik, másika a másik alapjelentéshez csatlakozik: 'megkopaszodik, lehámlik' jelentésben az első változat mutatkozik: Helt: Bibl. I, DD 4c: „a kopaszágon vagy *megkopadot* helyen: in calvitio sive in recalvatione“; Misk: VKert 214: „a farkas bőrok k'zze elegyített juh bőroket egészen szőróktúl *meg-koppadni* mondják“; stb. (NySz.); míg inkább a másik jelentéscsoporttal rokon a 'kihull, leválik (haj, szőr)' jelentés: Nom. 71: „Hainak *el koppadasa*: „alopecia“; Beythe A.: FivK. 90b: „Ha zurokkal az haiakra chynalod (az vizi tókót), azokat meg vastagitja, hogy *lene koppaggyanak*“; stb. (NySz.).

A második jelentésághoz fűződő visszaható jellegű ikes igék mellett azonban rendesen megvan ezeknek iktelen cselekvő párjuk is, így *kopácslik* mellett *kopácsol*, *kopáncsol* 'zöld héjából kifejt (diót, mogyorót)' (MTsz.); *kopáncsol* 'burkából, héjából kifejt (diót, gesztenyét, makkot)' (SzamSz.); *kopácsol*, *megkopácsol* (NySz.), valamint visszaható származékai: *kopácsolódik* 'zöld burkából kiválik'; *kikopáncsolódik* 'kifejlődik, testileg, lelkileg derékké lesz' (SzamSz.); *kopálik*, *koválik*, *kovállik* mellett *kopál*, *kovál*, *kiková* 'héjából kifejt' (MTsz.). Ide sorolható PAISzal a *kikoppan a szeme* és *A szeme kopállék ki!* kifejezés is (MNy. XIX, 125, XLIII, 281), továbbá valószínűleg a *kikupál* 'kilábol (betegségből)' (MTsz.), *kikupálódik* 'kialakul, kiformalódik', sőt a *kupa* 4. 'pillája, héja a szemnek' (MTsz.), valamint az ezzel kétségtelenül összefüggő *kupa* 'makknak a csészéje (olyan magnak a háza, melyből a mag kinéz)' (OrmSz.). SZINNYEI az előbbi a *kupa* 'mélyedés' szóhoz vonja (MTsz.). Valóban meglepő, hogy csak ebben a két, nyilván összetartozó példában találunk o helyett u (ú) tőhangzót, s a jelentésfejlődés is elképzelhető volna; az ormánysági szót azonban jelentése nyomatékosan a *kopál* családjába utalja, mint elvonást.

Ez adatok alapján világos, hogy itt azonos tövű ikes visszaható és iktelen cselekvő igesorok élnek egymással szemben mintegy párokat alkotva, s a *kopácslik* : *kopácsol*, *kovállik* : *kovál* párok alapján kikövetkeztethető volna

a *kopik* 'kifejlik' mellé egy *kop* 'kifejt' ige. Kikövetkeztetésre azonban nincs is szükség, a kérdéses alak újabban előkerült: megvan vagy nemrég megvolt az Ormányságban: *kop* 'magházból magot kifejt' (mákot, babot, borsót) (OrmSz.). A *kop* és *kopik* között tehát pontosan olyan viszony van, mint az érez : érzik, hall : hallik, tör : törik, kovál : kovállik stb. között.

Ha azonban ez nyilvánvaló a második jelentéságazatba tartozó *kop* : *kopik*-ra, kétségtelenül így kell állnia a dolognak az első jelentésváltozat alapjául szolgáló *kopik*-kal kapcsolatban, vagyis e mellett is kellett lennie egy *kop* 'lehánt, ledörzsöl, koptat' jelentésű cselekvő igeének. Így már HORGER úgy vélte, hogy a *kopik* 'abteritur' egy régebbi **kopvik* visszaható-képzős alakból származik (MNY. XXVIII, 240), ami fölteszi egy *kop* 'abterit' igeének egykori meglétét. Magam ugyan MÉSZÖLY szellemes véleményét (NYK. LI, 1) tartom helyesnek az ikes igeragozás keletkezését illetőleg, s így nem látom szükségesnek egy lappangásba jutott visszaható *v* feltevést, hanem ragtalan tárgyú, tárgyas ragozású többes harmadik személyből (*kopik* ~ *kopják*) vélem az ikes *kopik* kialakulását: *dió kopik* 'a diót kifejtik' → (a ragtalan tárgyat a tárgyrag terjedésével a nyelvérzék alanyának fogva fel) 'a dió kifejlik'. A *kop* : *kopik* összefüggés és a *kop* cselekvő alak elsődlegessége szempontjából azonban közömbös, hogy magának a ragozásnak a kialakulásáról hogyan vélekedünk.

Kérdés mármost, mi ennek a *kop*- igei tőnek az eredete. PAIS — mint említettem — a *kopik* igét egy *kop*- hangutánzó töből származtatja (i. h.), és elválasztja a *kopog*, (*koppan*) a *szeme*, *bekoppant*, továbbá a *koplal*, *éhkoppot nyel* stb.-ben található *kop*-tőtől, s ez utóbbiakat votyák *kopílt*- 'mohón bekapni a szájba', finn *koppoa* 'magához ragad, elkap' (vö. WICHMANN: MNY. IV, 459); finn *kopata* 'reissen, schnappen, ergreifen, haschen, fassen, erfassen' stb. szavakkal veti egybe (MNY. XIX, 124, XLIII, 279). E két csoport szétválasztásában HORGER is egyetért PAISzal, eltér azonban tőle abban, hogy a *kopog* a *szeme* csoport finnugor egyeztetését nem fogadja el, hanem éppen ezt a családot viszi vissza egy *kop*- hangutánzó tőre (MNY. XXVIII, 240); a *kopik* tövének eredetéről nem nyilatkozik. MELICH viszont a két szó-családot: a *kopik*-ét és a *kopog* (a *szeme*)-ét összekapcsolja, de hogy milyen alapon, azt nem mondja, legföljebb sejteti, hogy közös jegynek, melyen át a jelentésváltozás történt, a soványságot, az éhséget véli.

Aligha lehet kétséges, hogy a finn *kopata*, *koppoa* stb., meg a votyák *kopílt*- hangutánzó-hangfestő eredetű, tehát PAIS és HORGER véleménye között mintha nem volna áthidalhatatlan szakadék, ami a *kopog* a *szeme*, *bekoppant* stb. családjának eredetét illeti. Csupán HORGER — úgy látszik — a *kopog*, *bekoppant* stb. *kop*-ját viszonylag fiatalabb, már magyar keletkezésű hangutánzónak tartja, esetleg azonosnak a *kopog*, *koppan* stb. közismert hangutánzó szavak tövével, míg PAIS ezt a családot a finnugorig viszi vissza, és oly közös finnugor tőre gondol, melytől, ha az egyeztetett magyar, votyák és finn szavakat valóban egybetartozóknak véljük, a hangutánzó-hangfestő eredet nehezen volna megtagadható. Ámde éppen a tő hangutánzó jellege miatt ez az összefüggés vajmi nehezen bizonyítható. Ilyen hangutánzás bárhol, bármikor keletkezhett, s ha a családból kiemeljük a *kop* : *kopik* párt és származékaikat, ami marad — noha még elég tekintélyes —, nem olyan sok, hogy jelentéstani szempontból szükségessé tegye az igen nagy régiség föltevését, jöllehet természetesen útjában sem áll ilyen föltevésnek. Ha azonban mégis réginek bizonyulna, és a *kopik* *kop*-ját is hangutánzó

eredetűnek tartanók, a *kopog a szeme, bekoppant, éhkopp* stb. töve és a *kopik* és családja töve összeérnének, és — azonos eredetűek lévén — a két családot mégis egybe kellene kapcsolni, ha nem is olyan alapon, mint ahogy — ha jól értettem a nézetét — MELICH gondolta. Én azonban úgy vélem, PAIS alapgondolata, melyet HORGER is elfogad, helyes volt: a két szócsaládot el kell választani egymástól; csakhogy véleményem szerint nem a *kopik* a hangutánzó eredetű, hanem a *kopog a szeme, bekoppant* stb. vihető vissza hangutánzó-hangfestő töre, akár azoknak a finnugor összefüggéseknek alapján, melyeket PAIS ajánl, akár, mint HORGER tanítja, magyar fejleményképen.

Egy *kop-* 'üt' jelentésű igei töből a *kop* 'kifejt' könnyen érthető volna — ha nem is minden gyümölcscsel kapcsolatban, amelyre ma a szó származékait alkalmazzák —, s ebből ikessé és visszahatóvá válva a 'kifejlik' jelentés kialakulásának föltevése semmi nehézségbe sem ütközik. Ha e szót ősi finnugornak fogjuk föl, akkor azonban éppen azokkal a gyümölcsökkel kapcsolatban tehetjük föl használatát, amelyek kifejtése nem ütogetés útján történik: makk, mogyoró; ellenben dió, gesztenye, bükkmakk kifejtéséről, melyekkel kapcsolatban, ha nem is szükségszerűen, de az ütogetés is fölmerülhet, ekkor még alig lehet szó. Ha viszont későbbi keletkezésű hangutánzónak fogjuk föl e tövet, akkor egyrészt meglep a szó családjának hatalmas kiterjedése és szétágazása, de főleg a *kovál* alak *v*-je, mert a *p > v* változás a magyar nyelv külön életébe, s főleg az ősmagyar kor második szakaszába, amikor már van dió stb., sehogyan sem illik bele. Azonfelül a második jelentéscsoporttól — mint láttuk — nem választható el a *kop* 'koptat', *kopik* 'sich abwetzen' alapjelentésű csoport. Elvégre ezt is meg lehetne magyarázni 'üt → koptat'; 'ütődik → kopik' jelentésfejlődéssel, amire PAIS gondol. Figyelembe véve azonban az említett megfontolásokat, számot kell vetnünk azzal a ténnyel is, hogy régi példáink, akárcsak a mostani nyelvszokás, e szót túlnyomóan nem az ütődéssel járó koptatás-kopás kifejezésére használják, hanem a *kopás* szőr kihullására, bőr lehámlására, felület ledörzsölődésére vonatkozik. Így a *kopasz* és a *kopad*, továbbá a *koppad* ige, de maga a *kopik* is alig található régi nyelvünkben olyan példában, ahol koppanás, ütődés föltehető mint az elhasználódás oka. Ellenben *kopik* a hó, *kopik* az írás, a könyv, *kopik* a penna, az ebnek, ökörnek nyaka az örv vagy kötél dörzsölésétől, *kopik* a köntös, sőt a szín; bár igaz, hogy a patkó, a fegyver és a kapa is kophat (vö. mindezekre NySz.). De a patkó kivételével ez utóbbiakban sem kell elsősorban ütogetés következtében előálló elhasználódásra gondolnunk. Fegyver és kapa ütéstől esetleg eltörik, kicsorbul, behorpad vagy elgörbül, a kopás azonban inkább súrlódás, a felszín dörzsölődésének eredménye. Számba vehetünk még ilyen nyelvjárási adatokat, mint *koplóz* 'forró vízzel kópaszt'; *kopló* 'forró vízzel lekopasztott tyúk- vagy egyéb toll': s ebből módoslagosan: *mékkoplóz* 'édöslugban, bográcsban kifőz ruhát'; *kopore*, *köpörc* 'húsfoszlaný; töpörtyű'; *kopoz* 1. 'körömmel kapar; köröm közé fogva tép, szedi le valaminek felszínét', 2. 'morzsol', 3. 'foszt'; *elkopoz* 'sebesre kapar'; *megkopoz* 'megkarmol; lefoszt (tollat)'; *kobzék*, *kopzék* 'a szárán álló kukorica csövét befogó hánscs' (OrmSz.). — Mindezek alapján valószínűnek tartom, hogy a *kop* : *kopik* igepárt el kell választani a *kop-* hangutánzó-hangfestő tőtől. Ez utóbbi alkotja, akár finnugor eredetű, akár nem, a következő kifejezések alapját: *felkopik* az álla, *kopog a szeme* az éhségtől, *éhkoppot* nyel, *koplal*, *koplos* (PAIS: i. h.), továbbá *kopoltyú* (Mészöly: MNy. VII, 145), *koppantó* stb., hogy a *kopácsol* 'ütoget, kalapál'-féleket ne is említsem; való-

színűleg a *koplegyes*, talán a *kopó*, bár ennek MELICHTől adott (MNY. XXVIII, 96), majd HORGERTől módosított és a SzófSz.-tól elfogadott magyarázata komoly súllyal esik a latba. Vitatható az ormánysági *kopolódik* hovatarozása. Míg a *koplal* nem ikes formájával nem vág az iktelen *kop* alapjelentéséhez, ellenben könnyen utalható a *kop*-hangutánzó igéhez, a *kopolódik*, mely a maga visszaható képzőjével inkább a *kop*:*kopik* igéhez látszik csatlakozni, jelentése pedig 'szükséget lát, magától szükségeseke elvon' (OrmSz.), vagy inkább az OrmSz. példamondatai alapján 'fáradozik, sanyarog', mindkét oldalról magyarázható. Kétségtelenül voltak olyan pontok, amelyeken a két *kop*-érintkezett, s e szó is ezek közé tartozhat.

Véleményem szerint tehát: 1. a *kop*:*kopik* családja valóban elválasztandó a *koplal* stb. családjától (PAIS: i. h.); 2. a *kop*:*kopik* már csak hangtani okokból is igen régi, a finnugor korig visszamenő tő; 3. a *kopp*, *koplal*, *kopog* (a *szeme*) stb. töve föltehetőleg hangutánzó-hangfestő eredetű, talán összefügg az ajánlott finnugor szavakkal, talán azoktól független magyar szóteremtésnek köszönhető. (Ez utóbbi csoporttal itt nem óhajtok foglalkozni, a család tagjainak összefüggését PAIS teljesen tisztázta.)

Kérdés mármost, hogy ha így a *kop*:*kopik* igét elválasztjuk a *kop*-hangutánzó-hangfestő tőtől, a minket foglalkoztató igepárnak milyen eredete látszik valószínűnek. Azt hiszem, vissza kell térnünk a *kopál*, *kovál* régi etimológiájára, s ezt alkalmaznunk a *kop*:*kopik*-ra, minthogy a *kopál*, *kovál* kétségtelenül emennek a származéka. Ezek alapján igepárunk tehát egybevetethető a voty. *ku* 'bőr', *pu-ku* 'fakéreg'; z. *ku* 'bőr'; cser. *kapaštā*, *kobaštā* 'ua'; md. *kuva* 'héj, kéreg'; észt *kēva* 'szurkos fenyő kérge' megfelelőikkel (NyH.⁷ 151). A m. *k* ~ fgr. **k*-megfelelés semmi különösebb problémát nem vet föl, ilyen megfelelés megalapozottságában ma már aligha lehet kételkedni (vö.: SZILASI, Adal. 3; GOMBOCZ: MNY. V, 415; WICHMANN: FUF. XI, 210; LAZICZIUS, Bev. a fonológiába 87, MNY. XXXIV, 26, AECO. III, 325; TOIVONEN: FUF. XXII, 134; BÁRCZI, R. m. nyelvjárások 3; SZINNYEI: Nyr. XLI, 66, NyH.⁷ 24; MELICH: NyK. XLIV, 367). Látszólag nehézséget okoz a szóbelseji *p*. Ez a finnugor megfelelők alapján finnugor **p*-re menne vissza, s ezért helyette a magyarban *v*-t várnánk. A *v* azonban meg is van a *kovál* változatban, mely így egyrészt hangtanilag szabályosan kapcsolódik a finnugor szavakhoz, másrészt semmiesetre sem választható el a *kopál*-tól s ennek révén az egész *kop*:*kopik* családtól. Noha az egyszerű finnugor hangzóközi zárhangok a magyarban általában rendesen réshangokká váltak (s később esetleg vokalizálódtak vagy más sorsuk lett), mégis föl kell tennünk az elágazó fejlődést is, azaz a zárhang megmaradását. Bármilyen magyarázattal akarjuk is ezt igazolni, maguk a tények nem vonhatók kétségbe. A *reä*, *rajta* mellett ott van a *rokon*, a *révül*, *rejt* mellett a *reked*, *rekken*, vagy hogy a *p*-nél maradjunk, a *szi*, *sziv* mellett a *szip*:->*szipa*, *szipog*, *szipákol*, *szipírtó* stb.). Hogy ebben a *p* nem képző, hanem a töbe tartozik, azt valószínűsíti a *szip*-ige *i*-jének túlnyomó rövidsége.¹ Az ilyen *p* ~ *v* kettős fejlődést különben a kétségtelenül összetartozó *kopál* ~ *kovál* is eléggé igazolja.

Jelentés szempontjából nincs akadály. A finnugor szó alapjelentése szemmel láthatólag 'bőr, bőrfelület, felhám, kéreg, fölszín'-féle volt. A magyar ige szintén 'felületet horzsol, héjat, hámot ledörzsöl, lekapar, lehánt', illetőleg 'horzsolódik, héja, hámja ledörzsölődik, lekaparódik, lehámlik' alapjelentésre

¹ A nyelvjárási *szip* (MTsz.) *i*-je másképp magyarázható.

mutat. Szóalaktani szempontból a rokon nyelvi szavak névszói, a magyarok igei jellege nem súlyos nehézség. Minthogy a többi finnugor nyelvben mindenütt névszó a magyar igeik megfelelője, arra talán hiányoznék a megfelelő alap, hogy ősi igenévszó-tövet keressünk szavunkban. Tudjuk azonban, hogy a magyarban is válhatik pusztá névszó ige-tővé, s nyilván még nagyobb mértékben válhatott régebben, amikor a nyelvben hasonló igeinévszói tövek még nagyobb számban voltak. Ilyen, újabb keletkezésű pusztá névszóból alakult igeik: *ágygni* (vö. *ágyás*), *megok valamit*, *ganéjní*, *megképtem* stb. (vö. BÁRCZI: MNy. XLII, 92), s hogy e jelenség nem a nyelv újabban kifejlődött tendenciájához tartozik, ahhoz szó aligha fér. S talán azon sem fog fennakadni senki, hogy a tő névszói változata a magyarból már régen kiavult.

Szavunk családjával kapcsolatban felvethető még néhány kérdés. Így például az, vajjon a *kop*: *kopik* ige származékának tekinthető-e a *koboz* ige, melyet a SzófSz. ismeretlen eredetűnek jelez. Említettem az ormánysági *kopoz*, *elkopoz*, *megkopoz* alakokat, melyek jelentése 'körömmel kapar, morzsol, foszt' stb.; ezekhez a *koboz* ige mai jelentése hozzáilleszthető volna, s a *b* is könnyen volna magyarázható a *kopzok*, *kopzasz*, *kopzunk* stb. alakokban beállott hasonulásból. Ám nem illik hozzá a *koboz* régi jelentése: 'zsákmányol, rabol', s ennek következtében úgy látszik, hogy a *koboz* igtét a *kóborol* igehez (BÁRCZI: MNy. XLIV, 82) kellene vonni, noha a kettő között a viszonyt nem látom világosan. Egy **kóborz* alakot régi adataink sehogyan sem igazolnak, s a tövid *o* is nehéz akadály. Talán lehetne a *kopoz* > *koboz* és a *kóborol* között történt vegyülésre gondolni, melyet a közeli jelentések és az *-oz* ~ *-oroz*, *-orol* képzéstípusok gyakori váltakozása megkönnyített. Ez azonban alaposabb külön vizsgálatot igényel. Hasonlóan részletesebb vizsgálat szükséges annak megállapításához, vajjon a *kapar* ige — melynek különben elfogadható finnugor etimológiáját tartjuk számon (vö. SzófSz.) — nem csatlakozhatik-e inkább a 'hánt, dörzsöl' jelentésű *kop* igei tőhöz. Vizsgálataimat ezúttal ebben az irányban nem terjesztettem ki, talán egy más alkalommal sort keríték erre is.

BÁRCZI GÉZA

Hárít szavunk és rokonai

1. *Elhárítjuk* az akadályt, a támadást vagy a veszedelmet; másra *hárítjuk* a felelősséget, mert az óvatosságból haszon *háramlik* az emberre. Ezeket a szavakat: *hárít*, *háruul*, *háramlik* ilyen átvitt jelentésekkel mindnyájan ismerjük, de eredetüket nem tudjuk.

BUDENZ nem tartotta őket finnugor eredetű szavaknak, mert MUSZ.-ában nem foglalkozik velük. SZINYEI is csak annyit mond róluk, hogy „*Háránt?* (~ *hárant?* vö. *harant* ÉrdyK. 542, Beythe: Epist. 33.), 'devolvo, convert; abwenden, ablenken, abwälzen, überwälzen' R. (vö. *hárít*, *háruul*, *háromlik*)“ nem élő alapszóból keletkezett (MNy. XXV, 242). PAIS a tővégi *ok*, *ak*, *uk* ~ *ék* viszony kérdésével foglalkozva azt mondja, hogy a *háruul*, *háramlik*, *hárít*, *hárít* ~ *hárent* stb. igeik családjába tartozó R. *háránt* (*hárant*, *háronyt*) 'devolvo, convolvo' „igével tartozik össze: Dév: Orth. 3, 102: *Hárántoc*; R. *hárántok* (Radv: Csal. III, 51) ~ R. XVII. sz.: *háránték* 'obliquitudo vagy obliquus' | R. XVII. sz.: *hárántékos*“ (MNy. XXXIX, 198). — Ez valóban

így is van. Több szó azonban nem esik nyelvészeti irodalmunkban a *hárít* és rokonai eredetéről, ezért a SzófSz. is csak annyit mondhat, hogy a *hárít* „isml. er. többől“ való.

2. A köznyelvben és az irodalmi nyelvben már csak valami elvont gondolattartalomra vonatkozik a *hárít*. *Elhárítjuk* a támadást, a felelősséget, az akadályokat. De nemcsak elvont dolgoknak lehet akadály, melyet el kell hárítani; lehet az akadály konkrét, kézzel fogható is: Hall: HHist. II, 116: „U t t y a igen akadályos, élet veszedelmével járnak azon az emberek“ (NySz.); Kár: Bibl. I, 490: „M e z ő b e n akadalogat csinaltac“ (NySz.). Sokszor követ gördítettek akadályul, ennek őrző emlékét ez a kifejezés: GKat: VTitk. I, 6: „Ezt gördítik akadályul“ (NySz.). Az ilyen akadályul gördített köveket el szokták hengeríteni, vagy a *hengerít* szinonim szavával *el* szokták *hárítani*: DEmb: GE. 18: „Némelly akadék köveket *el hárítván*“ (NySz. akadék al.); MünchK. 105: „Ki *hengereiti el* nekőnc az köuet az koporso aitarol?“ (NySz.); Tel: Evang. II, 116: „*Elhengerité* az kővet a koporsónak ajtajáru!“ (NySz.). Az imént azonban láttuk már, hogy követ nemcsak *elhengeríteni* lehet, hanem *elhárítani* is. Ilyen adat ez is, mégpedig 1586-ból: Fél: Bibl. 51: „*El harita* az köuet: revolvit lapidem“ (NySz.).

Számosháton az *elhárít* igének ilyen jelentése van: 'útból eltol' (SzamSz.). A halmágyi nyelvjárásban a *hárít* tövének *hárq-* változatából való *hárqnt* ige (mely a köznyelvben *haránt*-nak hangzanék; Szegeden van *elharántani* is) szintén kövekre vonatkozik: „*Hárqncs* toább e köveket“ (HORGER: NyK. XXXI, 409).

Ha most a régi nyelvi adatokat a két mai nyelvjárási adattal összevetjük, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a R. *akadályul gördít* és az „akadék köveket *el hárítván*“, valamint a számosháti *elhárít* 'útból eltol' és a halmágyi „*Hárqncs* toább e köveket“ annak a régi világnak egyik nyelvi emléke, mikor az ellenségnek útját bevágták, vagy egyéb akadályokat gördítettek útjába: köveket, faderekekát stb., melyeket a másik félnek el kellett hengeríteni, gördíteni vagy *hárítani*. „Magyarországot az Árpád-korban roppant szélességben rengeteg erdőségek öveztek köröskörül. E széles erdő-öv alkotta az ország határát, kivéve a nyugati vonal egy részét, hol a Mosony megyei mocsárterület, délen pedig a Duna folyása vetett természetes határt. E határoknak szünet nélküli védelme már a honfoglalástól kezdve a legfontosabb föladatak közé tartozott. Az erdők a természettől készen állottak e célra, csupán arra kellett ügyelni, hogy az ellenségnek a rajtuk keresztül való behatolását mentül inkább megnehezítsék. Ehhez képest tehát az erdőknek minden ilyen behatolásra alkalmas nyíltabb helyein mesterséges a k a d á l y o k a t készítettek s tartottak fönn. Ezen akadályok, az illető helynek, talajnak megfelelően, különfélek voltak és részint árkokból vagy sövényekből, részint földhányásokból, részint k ö v e k b ő l vagy fákból állottak. Az ilyen akadályokat leginkább i n d a g i n e s n e k, magyarul g y e p ü n e k hívták.“ (TAGÁNYI: MNY. IX, 98–9.)¹

Valószínű, hogy nemcsak a határokon voltak később ilyen kőből, fatörzsekből vagy földből való úti akadályok, hanem bent az országban is, ha úgy kívánta a harcok sora.² Különösen valószínű ez a török világban.

¹ Ezeket én ritkítottam. — Ny. A.

² Vö. PAIS DEZSŐ, Kék-kend: KCsA. I, 273–4. — P. D.

De a köveket nemcsak utak eltorlaszolására használták, hanem fegyverül is: ErdTörtAd. II, 177: „[Sok] gaz török rohana reánk kövekkel hajítólag, de bezzeg úgy megkövelék az legényeket, hogy rút dolog vala“ (NySz.). Voltak régen „lábütő kövek“ is, melyeket szintén el kellett hárítani: SzD: MVir. 18: „Ezek az elejkebe gördített láb-ütő köveket könnyeden el hárították“ (NySz.). Az ellenfél elébe gördített kövek sűrűn szerepelhettek, mert ez a fortély: „követ gördít valaki elébe“, szólássá állandósult: Kisv: Adag. 472: „Nagy követ gördített előmbé“ (NySz.), ami azt jelenti, hogy nagy akadályt támaszt velem szemben. Átvitt értelemben a hitvitázók is gördítenek érveket egymás ellen, mint ahogy a „vitát valami kérdést“, vitatkozik 'szóval harcol' is a régi konkrét harcra vonatkozó *vita*-nak szóharagra alkalmazott átvitelével keletkezett. Czegl: MM. 174: „En e követ görditem most elődben“ (NySz.) — olvassuk Czeglédi egyik vitairatában. Megint ugyanő másutt ezt mondja: Czegl: Japh. 37: „Illyent gördítenéc a jesuita eleiben“ (NySz.).

Gyöngyösi István a „Rózsakoszorú“ Kohári Istvánnak szóló ajánló levelében azt írja, hogy a „Törökös Czimbora megerősödésének hamar gyűlő árja annyira elborította volna ezt a felső Magyar Országot, hogy Kassát is annak főb várossát, nem csak ki-mozdította az Királyi hűségből, hanem el-is vonta azt sok Vármegyékkel attúl: Juta az végre minden erejével Fülek alá, azt tarván legnagyobb lábütő kövének, az Nagyságod ott való szemes ór állására nézve...“ (RMKT.: Gyöngyösi ÖK. III, 10). A Chariclia ajánló levelében pedig azt írja Gyöngyösi, hogy Szentkirályi András Péter szépen ívelő vitézi pályája elé „ama nagy hatalmú tegzes kis Isten... olly nagy láb-ütő követ“ gördít, „a mellyet nehéz vala, vagy nem-is lehetett onnét el-hengeríteni, tudniillik a midőn szemben lött vala Ngod az előtt valaha alig látott mostani kedves házastársával...“ (RMKT.: Gyöngyösi ÖK. IV, 16).

A vitézek bizonyosan nemcsak lábütő köveket vagy akadályokat hárítottak el, hanem fegyvert is. Erre mutat a következő kifejezés: Laskai: Lips. 362: „A rájok lött nyilakat *hárántok* ütessel megtanulják eltávoztatni“ (NySz.). Erre vall ez a mai nyelvjárási adat is: *hárintkozik* ~ *hárintozik* 'felrekapkodja magát' (ütés vagy fogás elől) (MTsz.).

Az akadályok, lábütő kövek elhárítása félregördítést jelent; aki *hárintozik* ~ *hárintkozik*, az is félre kapkodja magát (ütés vagy fogás elől). A régi vitézi életben bizonyára nemcsak „rájok lött nyilakat“ távoztattak el „*hárántok* ütessel“, hanem egyéb fegyvereket is. Mindezek megértetik, hogy a *hárántok* szónak a jelentése 'obliquitudo, obliquus': Radv: Csal. III, 51: „Alol *hárántok* messé“ (NySz.). Ha a nap sugarai oldalasan, csak éppen érintve jutnak a földre, akkor *harántosan* ütköznek a földre: Mih: ÖrökÉ. 53: „Télben az nap az ő radiusit nem boczáttia egyenesen..., hanem *harántosan* és oldalosan“ (NySz.). — A R. *harántos*, *háránték* ~ *hárántok* a *haránt* ~ *háránt* ige származéka, melynek a mai nyelvjárásokban is van 'valaminek a színét horzsolja és végighasítja' jelentése: *elharánt* 'a horzsoló puskagolyó végighasítja az állat bőrét' (Tömörkény: Jegenyék alatt 124).

A *harántos* képzése olyan, mint a *tilos*, *szorgos* szóé; a *hárántok*, *háránték* képzése meg olyan, mint a *hajlok* ~ *hajlék*, *burok* ~ *burék* (vö. Nyj. *burét* 'borít'), *toborzok* ~ *toborzék* (vö. *toporzékol*) (vö. PAIS: MNY. XXXIX, 195) szóé, tehát mindegyik igeszármazék. — A *haránt* 'ferde' jelentéssel újabb

elvonás a *harántos*, *harántok* ~ *haránték*-ből (vö. BALASSA, A magyar nyelv szótára; a NyÚSz. nem említi).

Mivel az útba és az ellenfél elébe gördített kövek az ellenfél számára nehéznak, súlyosnak, kellemetlennek bizonyultak, azok elhárítása, elgördítése a kellemetlen akadály megszüntetését jelentette. Ezért a *hárít*, *elhárít* átvitt értelemben is valami súlyosnak, kellemetlennek más-hová, másra való térítését jelenti: Nógr. IdvK. 104: „Má s r a háríttya, és magát ki-menti“ (NySz.). Halmágyon is azt mondják: „Mindenképpen rejám akarta hárántani [a mit ő tett]“ (NyK. XXXI, 409). A kárhozatnak terhe is kellemetlen a XVI. század emberének, ezért *harántották*, *hárántották* vagy *hárantották* azt is: Megy. Dial. 195: „Mesterek vagyunk a magunk bűnének másokra hárításában“ (NySz.); Beythe: Epist. 33: „Kárhozatnak terhét magára harantaná“ (NySz.).

Itt kell megjegyeznem, hogy e régi nyelvi *harantaná* igealaknak jelentő mód jelen idejű alakja *háránt*, *háránt* vagy *haránt*. Az első kettő között SZINYEI ingadozik (*háránt?*, *haránt?*), az utóbbi hangzásbeli lehetőséget én vetem fel a halmágyi nyelvjárás *háránt* és a szegedi *elharánt* 'puskagolyó az állat bőrét végighasítja' (Tömörkény: Jegenyék alatt 124) adatok alapján. A *haránt* ige töve *hará-*, melynek végső hosszú *á* hangja *a*-ból nyúlt meg. tehát eredetileg *hara-* volt a teljes tő (vö. NyH.⁷ 71).

Nemcsak a régi katonaéletnek volt kifejezése a *hárít*, *haránt*, nemcsak köveket vagy fegyvereket *hárítottak* vagy *harántottak el*, hanem mai nyelvjárásainkban egyéb jelentésekben is él a *hárít*: 1. 'összegyűjti gereblyével vagy villával az aratás után maradt hulladékokat vagy a lehullott faleveleket'; 2. 'söpör' (MTsz.). A *hárít*-nak ez a jelentésváltozata azt jelenti: 'gereblyével vagy villával összekaparja az elszóródott kalászkokat és faleveleket'. A tarlón elmaradozott, de aztán összegereblyélt kalászkoknak az Alföldön *kaparék* a neve; ezt Csallóközben *háradiék*-nak mondják (Tsz.). Vagyis a *háradiék* a *hárít* cselekvés eredménye. Mátyusföldön *fadör-mőt* (facsörmeléket) *hárítanak* (Nyr. XVI, 333; a MTsz. nem említi); ZOLNAI GYULA tud a Mátyusföldön egy *hárigató* nevű halászszerszámról is, „mely valószínűleg hasonló cselekvés alapján van elnevezve“ (Nyr. XX, 210), de erről ennél többet mondó adatunk még máig sincs.

A régi nyelvi *hárít*-nak is van 'kapar' jelentése: Lipp: PKert. III, 21: „*Hárincsanak* környős körül földet reá, s tömjék-meg“ (NySz.); vö. mai nyelvjárási 'söpör' (MTsz.). Átvitt értelemben a *hárít* is használatos ilyen jelentésben: 'valami kellemetlent eltérít, másra térít' (NySz.); 'valamit másnak ad': TihK. 213: „Nem illek, hogy az fivnak neue más zó melre *harintatnék*“ (NySz.).

A halmágyi *háránt* is vonatkozik nemcsak kövekre, hanem szemétre is, porra is, vagyis ez is 'söpör' jelentésű: „Eszt e szemetet *hárántcsam* ele szegelletbűöl“; „*Hárándzsd* le e garádicsot!“, „*Kihárántom* [így!] e házat“ (NyK. XXXI, 409).

Amikor *elhárítják* a követ, elgördítik, félre hengerítik, mikor Halmágyon *lehárántják* a port, a szemetet, a garádicsot vagy a házat *kihárántják*, ezzel azt mondják: lesöprik, lecsapják, félresöprik, félre csapják a port, a szemetet. Szentesen is mondják: „még csak egy seprűhárítást se tett“, azaz: „még csak félre sem csapta a szemetet“. Ezek az adatok is megértetik, hogy miért van a *harántos*, *harántok* ~ *haránték* szavaknak 'obliquus' jelentésük. Az utóbbi kettő még 'obliquitudo: ferdeség' jelentésben is él.

A *hárít*, *háránt*, *hárant*, *haránt* igékkel egy töről való a *hárogat* is, amely gyakorító -*gat* képzővel alakult, s régi jelentése: 'converro, corrado, congero' (MA.); 'wischen, zusammenenkraftzen, zusammenhäufen' (PPB.).

A mai nyelvben is megvan a *hárogat*, jelentése 'háríntgat, félretologat' (Kriza: Vadr. szójegyzéke)

3. A nyelvjárási közlők és SZINNYEI ezzel a *hárogat*-tal magyarázzák a székely *harizsál* igét és összetételeit, ami azt mutatja, hogy a *hárogat* meg a *harizsál* rokonértelmű szavak. Székelyföldiek: *harizsál* 'hárogat, hadargat, kotorgat'; *elharizsál* 'széthadargat': „A tyukok *elharizsálják* a kiterégetett bűzát"; *ki-harizsál* 'kihárogat, kihadar': „Úgy *kiharizsálád-e* azt a tüzet?"; *megharizsál* 'meghárogat, megkotor' (pl. égő fát a kemencében). Nagybányáról való: *össze-harizsál* 'össze-vissza hány-vet' (MTsz.).

4. Van a *harizsál* mellett ugyancsak a Székelyföldön *harázsol* is, ennek jelentése azonos a *harizsál*-éval, mert ezt mondja Kriza: „*Harizsál: harázsol*, széthadargat" (Vadr. szójegyz.;) vö. „Úgy *kiharizsálád-e* azt a tüzet?" (MTsz.). Halmágyon *elharázsol* ugyanazt jelenti, amit az *elharizsál*: „*Elharázsója* a divuót a füödön"; vö. „A tyukok *elharizsálják* a kiterégetett bűzát" (MTsz.). Igen, de az ugyancsak halmágyi *kiharázsol* meg egyjelentésű az ugyancsak halmágyi *kiharánt*, *leharánt* igékkel. Hadd álljon itt összehasonlításul ez a három adat: „*Kiharántom* a házat"; „*Harándzsd* le a garádicsot!"; „*Kiharázsolom* a ládánkot" (NyK. XXXI, 409). A *kiharázsol* mellé HORGER ezt az értelmezést írta: 'kitisztít'. Azt hiszem, nem kell bővebben fejtegetnem, hogy a *harázsol* hangváltozata a *harizsál*-nak és alakváltozata a *haránt* igének. Az a kettőjük között levő alaki különbség, hogy a *haránt* mozzanatos, a *harázsol* pedig gyakorító képzőjű; valamennyi egy töről való a *hárít*, *hárogat* stb. igével és a *hárántos*, *hárántok*, *háránték* névszói származékokkal.

5. Az imént említett székelyföldi *harázsol* nagyon fontos adat a *hárít* és társai eredetének megfejtéséhez, mert a *harázsol*-nak hangváltozata a csallóközi *harácsol* 'hárít, gereblyél'.

Igaz ugyan, hogy a MTsz.-ban a csallóközi *harácsol* úgy van feltüntetve, mint a Ceglédről való 'összeszed, összegyűjt, magához ragad' jelentésű oszmántörök eredetű *harácsol*-nak egyik jelentésváltozata, de ez tévedés. Ez a csallóközi *harácsol* ugyanis az eredeti közlemény szerint azonos jelentésű a *hárít*-tal; azt a cselekvést jelenti tehát, melynek eredménye ugyancsak Csallóközben a *háradík* 'kalászkaparék': „*Harácsol*, hárít, gereblyél, p. o. tarlót, falevelet" (Nyr. I, 279). Meg kell jegyezni, hogy a MTsz. a csallóközi *harácsol*-nak az eredeti közleményben benne levő „hárít" jelentésmagyarázó szavát nem közli. Azt is kihagyja, hogy „tarlót" gereblyél, pedig ez is fontos, mert a *háradík* is gereblyével vagy villával összehárogatott széna vagy kalászos szalmahulladék, s a *hárít* is azt teszi: 'összegyűjti gereblyével vagy villával az aratás után maradt hulladékot vagy a lehullott faleveleket'. A Csallóközben azt jelenti tehát ez a *harácsol*, amit a *hárít* és a régi *hárogat*; így kétségtelen, hogy ez a 'gereblyével, villával összegyűjt, összekapar' jelentésű *harácsol* a *hárít*, *hárogat*, *háránt* igékkel egy töről való székely *harázsol* (~ *harizsál* ~ *varizsál*) igének hangváltozata.

6. Nemcsak a Csallóközben van *harácsol* 'hárít, gereblyél, pl. tarlót, falevelet'; megvan ugyanez a szó a székely nyelvjárásban is: *harácsol*, csak-

hogy ott ezt jelenti: 'szétdarabol, apróra szel, faragesál' (MTsz.). Igaz ugyan, hogy a MTsz.-ban ez a 'faragesál' jelentésű *harácsol* is az oszmán-török eredetű *harácsol* egyik jelentésváltozataként van feltüntetve, de ezeknek nincs egymáshoz semmi közük, mert ez a képzettársítás: 'adót beszéd, hadisarcot szed, kapzsi ember magához kaparintja nem igaz úton a másét → szétdarabol, apróra szel, faragesál' — lehetetlen. Viszont a 'hárít, gereblyél, össze-kapar' jelentésű *harácsol*-nak lehet ilyen jelentésváltozata. Íme, egy analóg példa: A *korhol* jelentése egyrészt 'csuszkol', másrészt 'szid'; a vele egy töről való *korhál* jelentése 'fát aprít' (MTsz.).

Megfigyelhető, hogy ha valamely szó (pl. *gördít, hëreg, hadar, habar*) vagy valamely származéka nemcsak mozgást (pl. 'hengerít, szétkotor, szét-hadar') fejez ki, hanem a cselekvés okozta hangot is jelenti (pl. a *gördít* mellett *mennydörgés, hëreg* 'szétkotor', *hërgél* 'izgat, ingerel', *felhördül* 'mégében hangosan felfortyan', *hadar* 'tüzet megkotor, kever; gyorsan beszél'), az ilyen szó bizonyosan hangutánzó eredetű. Ilyenképpen a *korhol* is föltehetően hangutánzó eredetű.

A *harácsol*-nak a 'fát apróra vág' (Székelyföld) és 'hárít, tarlót gereblyél' (Csallóköz) jelentése mellett Gyöngyös vidékén: 'rekedt hangon kiabál' jelentése is van, sőt *horácsol* változata Komárom megyében 'tanácskozik, összebeszél' jelentéssel is él (MTsz.). — Vagyis ez a 'rekedt hangon kiabál; hárít, tarlót gereblyél; fát aprít' jelentésű *harácsol* is hangutánzó eredetűnek bizonyul. De akkor hangutánzó eredetű a *harácsol* halmági változata, a *harázsol* 'lesöpör' is, és a vele egy töről fakadt, ugyancsak halmági *häránt* 'követ gördít, söpör', a szegedi *elharánt* 'horzsoló puska-golyó végighasítja az állat bőrét' adattal együtt. Mivel pedig ezeknek töve azonos a *hárít* 'követ elgördít, söpör, összegereblyél' tövével, a *hárít* is e hangutánzó szócsalád tagja a többi kétségtelenül idetartozó származékkal együtt.

7. A *harácsol* úgy viszonylik alakilag a *hárít*-hoz, mint az ugyancsak hangutánzó eredetű *rikácsol* viszonylik a *rikít*-hoz. A *harácsol* és *harázsol* -sol ~ -zol gyakorító képzői csupán egymás hangváltzatai: mindkettő egy eredetibb -sol alakból való.

8. Hogy a *hár*- hangutánzó tőnek *hará*- változatából keletkezhett *harácsol* 'rekedt hangon kiabál' hangutánzó szó, azt a halmági nyelvjárás-szigetről — tehát a hangutánzónak kimutatott ugyancsak halmági *häránt*, *härázsol* igékkel egy helyről — való *hariél* is igazolja, melynek jelentése 'fecseg' (NyK. XXXI, 395). Kriza (Vadr. III, 172) is feljegyezte ezt a szót *harél* alakban, jelentése 'cseveg, mindent összebeszél'. A *harél* is azt jelenti tehát, amit a Komárom megyei *horácsol*: 'összebeszél'. És amint a hangutánzó eredetű *fecseg* és *cseveg* jelentése lehet 'sok mindent összebeszél', éppen úgy a hangutánzó eredetű *har*- töről származó *harácsol* is lehet 'rekedt hangon kiabál', az ugyanezen tőből való *harél* meg 'cseveg, fecseg' jelentésű.

A *harél* képzésmódját hangutánzó szavak köréből vett példán is szemléltethetjük. A 'mindent összebeszél' jelentésű hangutánzó eredetű *fecseg* a *fecs* ~ *föcs* hangutánzó tőnek gyakorító képzős származéka. Balatonkenesén *föcsöl* azt jelenti: 'fröcsköl' (Dtúli Sz. IX, 151). De ugyancsak Balatonkenesén feljegyezték a *fecs* ~ *föcs*- hangutánzó tőnek -él képzős származékát is: *eföcsél*: 'elfecserél, haszontalan dolgokra költi a pénzt' (Dtúli Sz. IX, 151). A *pat*- hangutánzó töről származott -él képzővel a *patél* ige, jelentése 'sulykol, a vajból köpülés után a vizet kipacsolja' (MTsz.). — Amint tehát

a *föcs* hangutánzó többől támadhatott *eföcsél* 'elfecsérel', a *pat-* hangutánzó többől meg *patél* 'sulykol', ugyanúgy keletkezhetett a *har- ~ hár-* hangutánzó többől nemcsak *haránt ~ háránt*, *harimzsál* 'horzsol' (MTsz.), *harizsál ~ varizsál*, *harázsol ~ harácsol*, *hárít*, *hárít*, *hárant*, *hárogat*, *háramlik*, hanem *harél* is.

9. A *hará- ~ hár- ~ háro- ~ hára- ~ hári- ~ hari-* stb. hangutánzó tőnek gyakorító és mozzanatos képzőkkel történt sokféle alaki elágazása szintén e szócsalád hangutánzó eredetének bizonyítéka, sajátosság jelentésbeli elágazásaival együtt.

Ugyanaz a hangutánzó szó vagy ugyanazon hangutánzó tőnek többfelé elágazó származéka a legkülönbözőbb hangforrás okozta cselekvés igei kifejezője lehet. Az is *hadar*, aki *kever*, az is, aki csépel, de az is, aki gyorsan beszél. *Félhördül* Szentesen az, aki hanggal is kifejezi indulatát; *kihördül* a könny vagy a víz Ormányságban; *hörög* Ormányságban a verejték, de *hörög* a haldokló is (OrmSz.). Aki csuszkol valamit: *korhol*; de aki szidja a másikat, az is *korhol*, aki meg fát vág, az *korhál*.

Mindezt azért említem meg újra, hogy szófejtésem egyik lényeges bizonyítéka újra előttünk álljon: nemcsak az *harácsol*, aki gereblyével hárít, kalászt kapar össze, hanem az is, aki faragesál; az is, aki rekedt hangon kiabál.

Végül megjegyzem, hogy a *har- ~ hár-* szótóban mutatkozó *r* előtti *a ~ á* váltakozásra a *harmad ~ hármad* esetére lehet hivatkozni.

10. Az *elhárít* 'elgördít' jelentéssel a XVI. században már nagyon elterjedt szó; ennél az időnél tehát jóval régiebb eredetű. Abban az időben, amikor az *elhárít* 'elgördít' jelentéssel általáncs volt, még általában érezhették e szócsalád akkor meglevő tagjainak hangutánzó eredetét, mint ahogy a *görög*, *gördít* esetében érezzük ma is. A *hárít* és a családjába tartozó több más szó azonban már a XVI. században is használatos volt átvitt jelentésben (*elhárít* valami kellemetlen absztrakt akadályt), mai irodalmi és köznyelvünkben meg már csak átvitt értelemben használatos. Ilyen esetben nyilvánvaló, hogy az átvitt értelmű hangutánzó eredetű szavak hangutánzó volta a nyelvérzék számára elhomályosul. Ezért nem tudatos ma már a *hárít* és rokonságának hangutánzó eredete, s csak szigorúan a hangutánzó szavak természetéhez hozzáillő módszeres kutatás és bizonyítás teszi ezt nyilvánvalóvá. Ez óv meg bennünket a szubjektív belemagyarázás veszélyétől is.

A *har- ~ hár-* hangutánzó tő története a *hárít* és itt megvizsgált rokonai eredetének megfejtésével még nem zárható le, de erről majd más alkalommal szerethék szólni.

NYÍRI ANTAL

Lárma

Szavunk történetét, származtatását sokan és sokat vizsgálták. Legutóbb LOVÁNYI GYULA foglalkozott vele nagy alapossággal megírt tanulmányában (MNY. XLIV, 46—52), mely egyben a kérdés legfontosabb irodalmát is tartalmazza.

A *lárma* első származtatását azonban nem DANKOVSKY közli, ahogy ezt LOVÁNYI véli (i. m. 46), hanem már a Debreceni Grammatika

foglalkozott vele VI^{dik} Toldalékában, a „Más, idegen Nemzetek Szavaival egyező Magyar Szók“ 5. pontjában a „Német Szókhoz hasonló“ között: „*Lárma, Lärme*; ex gallico *àl' arme ad arma* Tumultus“ (343). GYARMATHI Vocabulariumában a következőket állapította meg a szóról: „*Lárma* L. turba, tumultus. Ge. *Lärm*. Ga. *larne*, *allarmer*, C. *larma*“ (44).¹ LESCHKA Elenchusában (1825.) az alábbi elgondolkoztató magyarázatot találjuk: „*Larma*, etiam Slavi dicunt *lárma*, sed utrique habent ex germ. *Lärm*“ (135). Még KRESZNERICS (1832.) származtatása is megelőzi a LOVÁNYITól elsőnek idézett DANKOVSKYÉét. KRESZNERICSnél a következőket olvashatjuk: „LÁRMA. Clamor, tumultus, strepitus. SI. Videtur derivari e gall. »Alarme.«“

A szóhoz kapcsolódó irodalomban a továbbiakban bizonyos származtatás-típusokat találunk: kutatóink közül egyesek a németből, mások az újlatin (olasz, francia, rumén, spanyol) nyelvekből magyarázzák a *lárma*-t.

LOVÁNYI (i. m.) a kutatások eredményeinek rostálása után elveti valamennyi eddig felbukkant magyarázási lehetőséget, és a KERTÉSZ MANÓTól (Nyr. LXIII, 10 kk.) közölt 1644-i, a *lárma*-ra vonatkozó legkorábbi adat alapján új származtatást kísérel meg. A szót a lengyelből eredezteti, és érdekes magyarázatát több érveléssel támogatja. Okfejtésének hangtani részéről később szeretnék szólni, egyelőre a művelődéstörténeti vonatkozásokról lenne néhány megjegyzésem.

LOVÁNYI feltevésének, tehát a lengyelből való származtatásnak valószínűsítésére megvizsgálja a XVI–XVII. századi magyar-lengyel kapcsolatot, Báthory István lengyel királlyá történt koronázásától kezdve. Részletesen foglalkozik a lengyelországi követjárásokkal. Rámutat arra is, hogy Kemény János, akinek leveleiben a *lárma* szó először fordul elő, szintén járt Lengyelországban, tehát valószínű, hogy azt onnan hozta magával (i. m. 49). Azt hiszem, LOVÁNYI magyarázatának ez a része — minden művelődéstörténeti vonatkozása ellenére — bizonytalan, mert egyetlen adatra: Kemény János levelére támaszkodik. Az a tény, hogy Kemény járt Lengyelországban, magában még nem bizonyíthatja szavunk lengyel eredetét, még akkor sem, ha ott a magyarral egyező alakban találjuk meg. Hiszen, ha történetesen nem Kemény Jánosnál bukkannak fel adatok szavunkra, esetleg a legfontosabb támasztó pillérre omlik össze a magyarázatnak. És egy-egy új adat új irányt is adhat a vizsgálódásoknak. De a következtetések levonásakor feltétlen óvatosságra van szükségünk, mert csak így kerülhetjük el azt a veszélyt, amelyet a szórványosan felbukkanó adatokból levont általánosítások jelenthetnek. Az óvatosságot természetesen magamra is kötelezőnek érzem, amikor az alábbiakban LOVÁNYITól eltérő magyarázattal próbálkozom a „rég“, még LESCHKÁTól körvonalazott úton.

A XVII. századra vonatkozó adatgyűjtéseim során átnéztem Zrínyi Miklós műveit, kiadott levelezését is. IVÁNYI BÉLÁnak „A két Zrínyi Miklós körmendi levelei“ című munkájában (1943.) bukkantam a következő adatra. A költő Zrínyi Miklós írja 1639. október 19-én Batthyány Ádámnak: „az ell mult heten ejeli üdőben be jüttek uolt az kanisai Törökök, Domasenez nevő falunkra ütettek uolt, szinten efel taiban volt *Larmank*“. Ugyanitt, a 289. lapon, az évjelzés nélküli levelek között ugyancsak Batthyány Ádámnak írja Zrínyi szeptember 29-én: „Meg érti kegyelmed Pető Laszlo V(ram) leuelebü,“

¹ Amint tudjuk, GYARMATHI munkájában a nagy kezdőbetűs rövidítések az idegen nyelveket jelölik.

hogy esmeg uiab *larmanck* uagyon.“ (Ez a levél a kiadó elrendezésében az 1650-i írások között van.)

Első adatunk, mely az eddig ismeretesnél néhány évvel korábbi, mindenkép hiteles, és magában is gondolkozóba ejtene az eddigi megállapításokról, még akkor is, ha elszigetelten fordulna elő. De a második, évjelzés nélküli adaton kívül (amely valószínűleg közel egykorú lehet) Zrínyi más munkáiban is találkozunk a *lárma* szóval. SZÉCHY KÁROLY „Gróf Zrínyi Miklós költői művei“ második kötetében (1906.) közli az Extractus szövegét, mely a Tábori Kis Tracta bevezetőjéül, tájékoztató dolgozatul szolgált. MARKÓ ÁRPÁD (Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. 1939. 65) SZÉCHY véleményével ért egyet, amikor valószínűnek tartja, hogy Zrínyi a Tábori Kis Tractát 1646. körül, tábornokká történt kinevezése után írhatta. A Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent Zrínyi Miklós Válogatott Művei (1952.) jegyzetei szerint is a Tábori Kis Tractának — amely az első magyar nyelvű katonai szolgálati szabályzat — a keletkezési idejét 1646. és 1650. közé tehetjük. Így feltehető, hogy az Extractus az 1640-es évek elejéről való; alább felsorolandó adatai tehát közel egykorúak a *lárma* szavunkra vonatkozó — eddig legrégebbinek vélt — adatokkal: „El köll távoztatny az Fő Capitannakis, hogy az lovasok avagy mások faluba ne hállyanak, nemis kell ok nélkül *lármat* csinálny“; „Noha mindenkor job, tiz *lármat* hiában csinálny, hogy sem egyszer elmulatny“; „Ha valami *lárma* támad, avagy az ellenségh előtt vadnak“; „[A zászlótartó] ... arra a helyre menjen, a hol a *lármat* indították“; „Az gyalogok Zászló Tartója. Vigyáz maga zászlójára, és tartozik mindenkor oda mennyi, az hol *lárma* vagyon“ (SZÉCHY i. m. 272, 281, 282, 285).

Az iménti idézetek növelik a szavunkra vonatkozó XVII. századi adatok mennyiségét, és annak bizonyítására is szolgálnak, hogy — legalább is Zrínyi szókinésében — a *lárma* katonai műszóként gyakori.

Annak a ténynek, hogy Zrínyi az eddigieknél korábban ismerte, használta szavunkat, el kell gondolkodtatnia affelől, vajjon fenntartható-e továbbra is LOVÁNYI magyarázata. — Elképzelhető, hogy Zrínyi, aki széleskörű ismeretekkel, sokoldalú tájékozottsággal rendelkezett, használta először a *lárma*-t. De abból, hogy nála nemcsak prózájában, de levelezésében is többször előfordul szavunk, azt is feltehetjük, hogy akkor a *lárma* már viszonylag szélesebb körben is ismert volt. Hogy a két feltevés közül melyik jár közelebb az igazsághoz, azt természetesen csak a XVII. század irodalmi és levéltanyagának tüzetes átvizsgálása után tudjuk felderíteni. Addig is meg kell elégednünk azzal a megállapítással, hogy az eddigi adatok szerint szavunk Zrínyinél fordul elő először. — Itt rögtön felbukkanhat a következő kérdés: honnan kölcsönözte ő? Nagyon valószínűtlen lenne azt állítani, hogy a lengyelből. A fent idézett legkorábbi adat 1639-ből való, és Zrínyi ekkor — életrajzirói: SZÉCHY KÁROLY, NÉGYESY LÁSZLÓ, SÍK SÁNDOR szerint — még nem érintkezett a lengyelekkel. A harmincéves háborúba csak 1643-ban kapcsolódott bele, mint a magyar-horvát csapatok parancsnoka. Ekkor a Jablunkai-szorosnál harcolt, majd Moldvában és Sziléziában foglalkoztatta a svédek (NÉGYESY, Zrínyi Miklós költői művei 10). SZÉCHY Zrínyi-tanulmányából az derül ki, hogy a költő-hadvezérnek a lengyelekkel csak az 1650-es évektől voltak kapcsolatai, de lehet, hogy ezek is csak közvetettek (i. m. III, 261 kk.). Így a lengyelekkel való korai érintkezés bizonyítására nem marad adatunk. Vissza kell tehát térnünk a szavunk eredetével foglalkozó korábbi magyarázatokhoz, és azokat újra mérlegelnünk kell.

Tudjuk Zrínyiről, hogy kora műveltségének birtokában volt, a gráci egyetemet látogatta, s közvetlen kapcsolatban állt Béccsel, mivel kiskorúsága idején legfőbb gyámja a király volt. De a tőle ismert több európai nyelv között ott szerepelt az olasz is; otthonába olasz folyóiratot járatott (NÉGYESSY i. m. 10). Mint korának egyik legkiválóbb képzettségű hadvezére, tanulmányozta az ókori és modern — köztük az olasz — hadtudományi írókat is (i. m. 10). Olasz jövevényszavaink kutatóira vár annak felderítése, hogy Zrínyi olvasmányai alapján milyen olasz eredetű szavakkal gyarapította a magyar irodalmi nyelv anyagát. — A költő és hadvezér széleskörű tájékozottsága, nyelvismerete nemcsak munkáinak gondolataiból, elveiből, de gazdag példaanyagából is tükröződik. Környezetének, olvasmányainak — a mi szempontunkból fontos forrásanyagának — hatása szókincsében, az egyes kifejezések keresésében és kiválasztásában közvetlenül megmutatkozik. Íme néhány példa az Extractusból: „Az Feldwäbel felől. — Ha valaki az eő gonosz volta miat az Profosz előtt bé vádoltatik, tartozik az feldwäbel eő erette szolny,, (SZÉCHY, Zrínyi II, 257); „Mindenik zászló allyában vagon egy Furiert, annak tiszte hasonló az Feldwäbeléhez“ (258); „Az Marketanterek és kereskedők felől. — Midőn valaki az Kereskedők és Marketanterek közzül az eő marhájjával az Táborhoz közelget“ (265); „Egy vagy töb tisztviselő; németül Leutenant“ (275); „Szokás, hogy néha az Fő Generális mellé adatik egy Generál, németül Ritter-Obester“ (280); „Megh hozzák az Istrására menendőknék az jelt (németül Lossung)“ (281); „... rendelt fizetésre (Lehngeld) kinek legyenek“ (289). És még szaporíthatnók a példákat, szinte vég nélkül. De talán ezek is elegendő bizonyítékot szolgáltathatnak Zrínyinek kifejezés-kéréséről, és arról, hogy az újszerű mondanivaló szakterületen, a hadtudományban is új kifejezéseket követel, s ha ezek a nyelvből hiányoznak, idegen szavakat vesz át változatlanul, vagy — szükség szerint — lefordítja őket. Zrínyi, aki a német hadászati irodalmat jól ismerte (vö. MARKÓ i. m. jegyzetei), munkáiban, levelezésében — ha szükség volt rá — a latin mellett elsősorban német katonai kifejezéseket használt. És ez talán magyarázat arra is, miért és hogyan került bele Zrínyi szókincsébe a *lárma* 'készülő, riadó' katonai műszó.

A következő kérdés a honnan? LOVÁNYI szerint művelődéstörténeti okok is ellene szólnak annak, hogy a XVII. század első felében közvetlenül vettünk át az olaszból katonai kifejezést (i. m. 47–8). Az azonban tagadhatatlan, hogy az olasz katonai nyelv hatása — bár közvetve, jórészt a németen keresztül — ekkor is érvényesül hadászati kifejezéseinkben: *bomba*, *gránát*, *kartács*, *karabély* stb. Ezt a közvetett hatást tükrözheti *lárma* szavunk is, amelyet kutatóink jórésze végső fokon az olasz *all' arma* 'fegyverre' katonai kifejezésre vezet vissza. LOVÁNYI azonban nemcsak az olasz (és spanyol), hanem a német közvetítés feltevését is kétségbe vonja, hang- és művelődéstörténeti okok alapján.

Érdekes, hogy LOVÁNYI — a német közvetítést vizsgálva (i. h. 48) — csupán elháríthatatlan hangtani nehézségekről beszél, de művelődéstörténeti akadályokat nyilvánvalóan nem lát, mert ezeket nem is említi. A németből — az *alarma* stb. szókezdő *a*-s alakokat nem tekintve — *larman*, *larma*, *lerma*, *lärma* formákat idézi. Így érthető az, hogy sem a szóbelseji *a* ~ *á*, sem a szóvégi *-n* lekopására nem talál magyarázatot, s joggal hivatkozik arra, hogy egy *lerma*, *lärme* alak megmaradhatott volna vegyes hangrendűnek a magyarban is. — Kár, hogy LOVÁNYI nagy alaposzággal megírt munkájá-

hoz nem tanulmányozta kellő mértékben a szavunkra vonatkozó német anyagot. Idéz német szótári adatokat, amelyek az irodalmi nyelvet dolgozzák fel, de tovább nem jut. Pedig a *lárma* elsődleges 'riadó' jelentéséből kiindulva nem gondolhatunk irodalmi átvételre, hanem a nyelvjárásokat kell szemügyre vennünk.

SCHMELLER bajor tájszótárában (1872. I, 1501) találjuk a következő adatot: „das Lärmen, Lärm (Lärm) und das Verb lärmen (lärmen)“, wie hehd. Aus der althd. Sprache ist nur *larmida*, calamitas erinnernlich, das einige Ähnlichkeit mit diesen Formen hat.“ ADELUNG a *Lärm* címszó alatt közli: „im Nieders.- und Dän. *Larm*.“ (Wb. 1811. 11). — Az idézett adatok közül a kölcsönzések útját illetően elsősorban a bajor tájnyelv adata figyelemre-méltó. WEINHOLD (Bair. Gramm. 17. l. 5. §) azt állapítja meg, hogy a (bajor) dialektus ellenáll az *a* > *ä* Umlaut-nak — főként kettős mássalhangzó előtt —, bár a műveltek írásában általában az *a* helyett *ä* vagy *e* található. A XIII. századtól vannak adatok az *ä* (*e*)-re át nem váltó hangról: *banden* (inf.), *wande*, *lande*, *langer* stb.: A bajor dialektus — mondja tovább WEINHOLD — még ma is idegenkedik az *a* hang átváltásától. A bajor a „hangváltásra képes“ (umlautsfähige) *a*-t megkülönbözteti a „hangváltásra nem képes“ (nicht dem Umlaut unterworfenen) *a*-tól azáltal, hogy az előbbi tiszta *a*-ként, az utóbbi pedig „sötét“ (dumpfes) *a*-ként hangzik. A következő szavak a német köznyelvben *ä* (*e*)-vel használatosak, Tirolban és Karintiában azonban *a*-val ejtik őket: *Taller* (*Teller*), *zarn* (*zerren*), *garben* (*gerben*), *hacken* (*hecken*) stb. (i. h.). — H. PAUL (Gramm. I, 179) az *e* (*ä*) hangot tárgyalva megjegyzi, hogy *ä* használatos néhány idegen szóban, tekintettel az alapszó *a* hangjára: Itt említi meg a *Lärm*, *Schärpe* szavakat, hozzáfűzve azt, hogy ezeknél az *ä* hang a „világos“ (hell) *a* visszadlásának látszik. Ezt a megállapítást erősíti BEHAGHEL is (Gesch. der deutsche Sprache⁵ 77) az *a* > *ä* fejlődésről írva: néhány franciából kölcsönzött szóban a „köz-francia“ (gemeinfranzösische) *a* *e*-ként jelentkezik, a keleti nyelvjárásoknak megfelelően: *Degen* (*la dague*), *Lärm* (*alarm*).

Az idézetekből kitűnik, hogy az *all arme*, *al arme* > *allarme*, *alarme* szó belsejébe került *a* hangja — a németbe való átkerülése után — a német nyelvterület túlnyomó részén az újlatin „hell: világos, csengő“ *a* megfelelőjeként *e* (*ä*)-vé fejlődött. Ez a fejlődés, átalakulás azonban nem érintette az egész német nyelvterületet. Kimaradt belőle — az eddigi adatok szerint — az első-szász és a bajor. Ez utóbbi nyelvjárás azért, mert általában kerüli az Umlaut néven ismert hangváltozást eredeti szavakban, és ezek analógiájára a jövevényszavakban is.

Az a tény, hogy éppen a velünk szomszédos bajor-osztrák nyelvjárás-terület használta és megőrizte a *lárma* szó *Lärm* alakját, irányjelölő lehet az átvétel útjának kereséséhez.

Meg kell vizsgálnunk még a szóvég magánhanzójának viselkedését is. A német nyelvtörténet adatai szerint (vö. GRIMM, Wb.) a XV. század végétől, amikor szavunk a német nyelvterületen *al erme* alakban felbukkan, *lerma*, *lerme*, *lerman*, *lermen*, *lärma* alakokban terjed. E változatok mellett a XVII. századi forrásokban már rövidült *lerm*, *larm* alakot is találunk (GRIMM, Wb.). A későbbi szótári adatok (SCHMELLER) azt bizonyítják, hogy az utóbbi alakok a bajor-osztrák nyelvjárás-területen is elterjedtek, és ezek egyike hozzánk is eljutott.

Abból, hogy az eddig legrégebbnek tekinthető 1639-i adatban *larma* alakot találunk, több-kevesebb bizonyossággal következtethetünk az átvett

forma szóvégi magánhangzójának milyenségére. A XVII. századi német szótári adatoknak a bajor-osztrák megfelelésekkel való egybevetése alapján feltehető, hogy szavunk a rövidülés egy bizonyos fokán *Lärm*(*a*, *v*) alakban került át. Ebben az esetben a szóvég *a* vagy *v* hangjának helyére csaknem szabályszerűen lép a magyarban *a*. A magyar nyelvészeti irodalomban — jórészt MELICH megállapításai alapján (MNY. XII, 312 kk.) — a nyílt szótagú német jövevényszók végén *e* hangot tesznek fel, amely hangsúlytalan helyzeténél fogva fokozatosan eltűnik. Ez a jelenség a bajor nyelvjárásokban már a XII. században mutatkozik (MELICH: i. h.). Valószínű, hogy *a* végű német jövevényszavaink egy része a sorvadási folyamat közben került át a szóvégen nem *e*, hanem *e*, *v*-szerű hanggal, és ebből fejlődött a magyarban *a*; vö. *pél*da < *bilde* ~ *Bilde*(*a*) (XVI. sz. v.: SzófSz.; LEXER, MhdWb.), *cér*na < *zwirn*, *zwirne*(*a*) (XVI. sz. e. f.: SzófSz.; LEXER). (Vö. még BEKE: Nyr. LX, 111, FUF. XXIV, 262—3.) — Az eddig említettek eredeti német szavak. XVII. századi átvételeink között azonban ezeken kívül még számos, a németben is olasz-francia jövevénynek tekinthető elem van: *bom*ba < *bombe*, *dá*ma < *dame*, *flin*ta < *flinte*, *mus*kéta < *musket* ~ *muskette*, *tár*csa < *tartsche*. Jó részük a XVII. századi és mai német szótári adatok szerint egyaránt *e* végű, de helyzetük-nél fogva ezek az *e*-k redukáltnan ejtődtek.¹

Véleményem szerint *lár*ma szavunk a most említett német jövevényszavak fejlődési sorába illeszthető bele, annak megállapításával, hogy átvételekor a németben rövidült alakja még nem általános, de fejlődése nyilván analogikusan követi az előbb átvett, hasonló hangalakú szavak szóvégi magánhangzójának viselkedését. Másik magyarázatul a latinositás kínálkozik (vö. TOLNAI: Szily-Eml. 85). Hogy a két említett lehetőség közül melyik valószínűsíthető, magam eldönteni nem tudom. Számomra az első elfogadhatóbbnak látszik, de ennek igazolásához még több adatra lenne szükség, és arra is, hogy tovább kutassuk XVII. századi emlékeinkben a *lár*ma szó nyomait.

A kérdés jelentéstani részéhez nem szólok hozzá, mert teljes egészében egyetérttek LOVÁNYI gazdag példaanyagra alapozott fejtegetésével, amely szemléletesen mutatja be szavunk jelentésfejlődését. •

HORVÁTH MÁRIA

Az Oszwald keresztnév magyar vezetéknévi származékai

Nyelvtudományi irodalmunkban PAIS DEZSŐ kezdte meg egyes keresztnévek magyar megfelelőinek csoportos tárgyalását majdnem negyven évvel ezelőtt megjelent „A Teobald keresztnévből származó személy- és helyneveink” című cikkével (MNY. IX, 31—3). Majd ezt követték PAISNAK a *Sixtus*, *Philippus* és *Anianus* magyar származékairól írott cikkei, és ezen a módszertani nyomon halad ez a dolgozat is.²

¹ KNEZSA ISTVÁN a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának 1953. október 6-i ülésén „Német jövevényszavaink szóvégének kérdése” címen az itt érintett hangtani kérdéssel kapcsolatos előadást tartott. HORVÁTH MÁRIA cikke KNEZSA emez előadása előtt készült. — A SZERK.

² Szerzőnek ez után írt hasonló módszerű, a *Szilveszter* keresztnévből való vezetékeveket tárgyaló cikke megjelent folyóiratunk 1949. évi kötetében (MNY. XLV, 258—64). — A SZERK.

1. Szent Oszvald (*605—642: VIII. 5.) Northumbria királya volt, aki országát 635-ben Cadwalla brit királytól visszahódította, és a kelta observantia szerinti kereszténység bevezetésén fáradozott. Ünnepe halála napján: augusztus 5-én van. Kultusza Angliában és Írországból korán elterjedt, és skót szerzetesek révén átment Németországba is, majd innen Flandriába, Skandináviába, Franciaországba és Észak-Olaszországba. A közé az öt angol szent közé tartozik, akik már a X. században szerepelnek az angol martírológiumban. Tiszteletének¹ nagyobb fokú elterjedése a segítőszentek kultuszával függ össze, amely a XIV. században — a pestisjárványok pusztítása és a kor szociális nyomora miatt — gyorsan terjedt, a XV. században pedig már az egész német nyelvterületen, Svédországban, Olaszországban és Magyarországon is kimutatható.² Különösen kedvelik mint népi szentet az Alpok vidékén, ahol az állatok és aratók védelmezőjeként tisztelik (LexTheolKirche).

Szent Oszvald tiszteletével és annak hozzánk való eljutásával egyébként bővebben foglalkozott FÉST SÁNDOR „A Hunyadiak hollós címere” című 1937-ben megjelent cikkében (Budapesti Szemle CCXLVI, 277—93).³ Az ő kutatásainak is az az eredménye, hogy a Szent Oszvald-kultusz leginkább a XIV—XV. században virágzott Tirolban, Karintiában és Stájerországban (290). Hazai kultuszának emlékeit: a neki szentelt oltárokat, templomokat, kolostorokat, a róla nevezett céheket stb. összeállítani a vallástörténészek feladata. Annyi bizonyos, hogy kultusza nálunk nem jelentéktelen. Így például tudjuk, hogy az 1552-ben elpusztult keszthelyi minorita rendház is Szent Oszvaldról volt elnevezve (RUPP, Helyr. tört. I, 299). — L a s k a i O z s v á t sokszor hivatkozik arra a szentre, akinek a nevét ő maga is viselte, sőt egy ízben élettörténetét is elmondja (HORVÁTH RICHÁRD, Laskai Ozsvát 28).

2. Szent Oszvald tisztelete tehát hozzánk — a segítőszentek kultuszával — Bajorországból és Ausztriából került, és a nevét is onnan vettük. A név hangalakjában azonban az átvételkor hanghelyettesítés lépett fel: német *s* ~ magyar *zs* (*s*), amint pl. az *Erzsébet* < *Elisabeth* és a *prés* < közép-felnémet *pres* szóban is. Azt hiszem, hogy a magyar névnek és alakváltozatainak a hasonlóság ellenére sincs kapcsolatuk az ófelnémet *Ansowald*-ból lett ilyen mai német vezetéknevekkel: *Osewald*, *Oswald*, *Oschwald*, *Asal*, *Assal*, *Assold*, *Asual*, *Assel* (HEINTZE—CASCORBI⁶ 114).

3. A névre vonatkozó gyér adatok megerősíteni látszanak a művelődéstörténeti vizsgálódásokat: a név az Árpád-korban még nem jelentkezik, és csak az Anjou-kor végén tűnik fel. A tudomásomra jutott adatokból kikövet-

¹ Megvan a Pray-kódexben, egy a XIII. század első feléből való, hat XIV. századi és két XV. századi magyarországi eredetű missalében (POLYCARPUS RADÓ, Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Bp., 1947.).

² Az 1347-ben dühöngött ú. n. fekete halál Európa egyetlen országát sem kerülte el, s oly borzasztó pusztítást vitt végbe, hogy HECKER szerint az elhunytak száma megközelíti a 25 milliót. E nagy döghalál-járvány után Németországban kezdődött el a 14 szent (Vierzehnheiligen, Nothelfer) tisztelete. Hazánkban több bejegyzésben megtaláljuk a 14 advocatus vagy auxiliator miséjét (RADÓ POLIKÁRP, Nyomtatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései 28—9: a XV. század utolsó évtizedében 5 misekönyvben, azonban a közölt szövegben Oszvald helyett más szent szerepel).

³ A magam részéről elég hihetőnek tartom FÉST-nek azt a véleményét, hogy Szent Oszvald jelképe: a mondájának egyik epizódjában szereplő, szájában (arany)gyűrűt tartó holló vált a stájer Cilleiek révén a Hunyadiak címerévé, s így végeredményben ez is az Oszvald-kultusz hazai emléke (i. h. 290—1).

keztethetőleg a név a XIV. század második felében kezd terjedni, mégpedig első sorban a Dunántúl és a hazai németiség körében: 1374: *Oswaldus*, Bachanagh-i Mihály fia, Zalában (ZalaOkl. II, 94—6); 1392/1405: *Oswaldus*, Zelchen-i (= a mai Hont megyei Szécsénke) Miklós fia, a sági konvent bizonyáglevelében (KUBINYI FERENC, Magyar Történeti Emlékek II, 348).¹ Ugyanezen *Oszwald* 1437-ben pert indít (PALÁSTHY PÁL, Palásthyak I, 309). 1405-ben Korompai *Osvált* szerepel egy a Veszprém megyei Igarral kapcsolatos perben (AnjOkm. VII, 567 jegyz.). A XV. század elején a nevet már több soproni polgár viseli: 1409: „*Oswald Schüster*“ (SoprVOkl. I/2, 21), 1427: „*Verrer és Moser Oszwald*“ (i. h. 329). Valószínűleg az Ung megyei németiséghez tartoztak: 1436: „*Oswaldus de Harabocz*“ (SztárOkl. II, 324), 1437: „*Oswaldus Nemeth*“ (i. h. 338) és „*Oswaldus Thalal*“ (i. h. 340).

Egyéb keresztnévi adatok: 1424: *Oswaldus* (CD. X/6, 666); 1427: „*Oswaldus de Zentywan*“ vajdai ember Erdélyben (TelOkl. I, 494); 1434: „*Oswaldus de Zeech*“ (ZichyOkm. VIII, 541); 1435: „*Keczkes Oswald*“ (i. h. 555); 1440 és 1448 közt: „*Oswaldus de Silagh*“ (ZichyOkm. IX, 17, 152, 168, 205). Okleveleinkben 1433. és 1467. között többször szerepel *Oszwald* főesperes kalocsai és bácsi őrkanonok; 1453-ban említik Rozgonyi *Oszwald*-ot (IVÁNYI, Bártfa . . . I, 113), a Hunyadiak távoli rokonát, aki 1458. és 1460. közt lovászmester volt (HÓMAN—SZEKFŰ II, 31. mell.). — Adataim szerint keresztnévünk a XV. század közepétől kezdve a társadalom minden rétegében gyakran előfordul. Hogy milyen gyors lehetett az elterjedése, arra adatok híján csak visszakövetkeztetéssel tudunk némi fényt deríteni: számításom szerint a XVI. században (három emberöltő alatt) legalább 400 *O(z)svát* vezetéknévű élt Magyarországon. Ez arra mutat, hogy a családnevek kialakulása idején meglehetősen kedvelt keresztnév volt. Divatja a XVI. század folyamán alábbhagy, sőt meg is szűnik.

4. Az *Oszwald*-ból alakult vezetéknéveket *v* hangjuk fejlődése szempontjából három csoportba oszthatjuk:

A) A *v* hiányzik: *Azsolth*. 1413-tól Ung megyében szerepel a komoróci *Asolth* (olv. *Oszolt*) család (SztárOkl. II, 140, 213, 268, 287, 333, 336 stb.). Nevének ilyen — a név eredetére is rávilágító — alakváltozatai vannak: 1436: *Oswolth* (i. h. 324); 1430: *Osold* (i. h. 291); 1413, 1428, 1450: *Ossolth* (i. h. 126, 269, 449). Lehetséges, hogy *n e m e t* eredetű család. 1462-ben Pozsony megyében kerül elő egy „*Asolth de Ilka*“ nevű férfi, akinek keresztnévét latinra *Oswaldus*-nak fordítják (WERTNER: Nyr. XLIII, 302). Ugyancsak WERTNER említi az Esztergom megyei Farnadon élő *Azsaltovics* család nevét (i. h. 303), amely olyan szláv képzősített magyar név, mint a *Folnegović* a *folnagy*-ból (MELICH: Nyr. XXIV, 578), *Hegedusić* a *Hegedüs*-ből, *Farkasith* a *Farkas*-ból, *Hajnalovits* a *Hajnal*-ból, a Vág menti *Ugronovics* név (RUDNAY BÉLA, Őseink és rokonaink 25) az *Ugron*-ból, a Szatmár megyei *Uramovics* (GORZÓ BERTALAN, Pótkötet 31) az *Uram* névből stb.

B) A *v* megvan. Az eredetihez legközelebb álló forma az *Oszwald*, *Ozsváld*: 1499: *Oswald* (MAKSAT, Szatmár megye 155); 1516: *Oswald* (SZABÓ, Ugocsa megye 505); 1551: *Oswald* (ILA, Gömör megye III, 234); 1560: *Oswald* János csepregi polgármester (MNY. XXXV, 125); 1561: *Oswald* (JAKÓ, Bihar megye 228). A felsőőri *Osváld* család 1582-ben birtokadományos nemes

¹ Ezt a két adatot SEREGÉLYESI FERENC szívésségének köszönöm.

(KEMPELEN, MNemCsal.), itt egyébként még négy *Oswald* nevű család szerepel. — A szóvégi mássalhangzó elzöngétlenedésével keletkezett az *Oswalth* név; első adatom rá 1483-ból (JAKÓ i. m. 245). 1497: *Ozwalthe* (MAKSAI i. m. 155), 1530-ban keresztnévként: *Ozwalthe* (MNY. XXXVII, 283). 1578-ban a Veszprém megyei Pét puztán említik *Oswalth* Andrást (U. et C. 37/16, a Magyarországtudományi Intézet gyűjtéséből).

A név alakváltozatai közt leggyakoribb az *l* kiesésével alakult *Oswath*, *Osvatt* stb. írású (olv. *Ozsvát*) családnév. Csak két példa: 1525: *Oswath* (MAKSAI i. m. 179); 1565: *Osuat* János köröstarcsai jobbbágy (MNY. XXX, 60); sokszor, de legalább tucatszor előkerül SZABÓ, MAKSAI, JAKÓ és ILA idézett munkáiban a XVI. századból. Ma is él az *Osváth*, *O'sváth*, *Ozsvát* vezetéknevekben. — Természetesen meglehetett az *Ozsvát* zöngés zárhangú *Ozsvád* párja, sőt ennek palatalizálódott *Ozsvágy* alakja is. Salánkról ismerjük ezeket az adatokat: 1581: *Oswald*; 1633: *Osvaht*; 1693: *Osvagy* (SZABÓ i. m. 464). A szóvégi *d* > *gy* változásra szép példa a (*Szórád* >) *Szórágy* név (PAIS: MNY. XXXIX, 64), amelyre már 1605-ből van gömöri adatunk: *Szoragy* (ILA i. m. II, 322). — HORGER ANTAL az *eb ura jakó* szolás magyarázata során -kó kicsinyítő képzője miatt az *Oskó* vezetéknevet az *Ozsvát*-hoz kapcsolja (NéNy. I, 108). Lehetségesnek vélem, hogy az adataim közt először 1720-ban feltűnő családnév (*Osko*: ILA i. m. III, 75) a Nyitra megyei *Ocskó* (*Očkov*) falu nevét őrzi. Erre mutatna 1715: *Ocsko* alakváltozata (i. h.), valamint az 1638: *Oczko* (i. h. 68), 1722: *Oczkai* (i. h. 334), 1773: *Ocsko* (i. h. II, 469) név. Amennyiben a név mégis az *Ozsvád* származéka — ami persze szintén könnyen lehetséges —, inkább szláv képzésnek tekintendő, mint a HORGER közölte felsorolás ilyen nevei: *Blaskó*, *Frankó*, *Kriskó*, *Laukó*, *Markó*, *Matkó*.¹

Az *l* liquida könnyen felcserélődött a hasonló képzésű *r*-rel, mint például *Elzsébet* > *Erzsébet*; *Ilsva* > *Irsva* > *Irsa*; 1625: *Perseltfalwa* > 1740: *Persertfalva* (ILA i. m. II, 38). A fordítottjára példa: 1569: *Bernalt* ~ 1571: *Bernaltt* ~ 1572: *Bernard* ~ 1588: *Bernad* (ILA i. m. II, 599, 9 és OklSz.). Így keletkezett az *Osvárd*, *Osvárt* vezetéknev, ami az adatok tanúsága szerint már a XVI. század közepétől meglehetősen gyakori. Adatok (alakváltozataikkal együtt): 1564: *Oswarth* ~ 1551, 1568: *Ošwaldus* keresztnév (ILA i. m. II, 553); 1564: *Oswart* ~ 1551: *Ošwald*, 1580: *Ošwalt*, 1675: *Ošvalt*, 1680: *Ozvar* (ILA i. m. II, 560–1); 1567: *Ozward* keresztnév ~ 1569–1572: *Ozward* keresztnév, 1577: *Ozward*, 1620: *Oszwarth* (ILA i. m. II, 594); 1571: *Ozward* (ILA i. m. III, 305); 1573: *Oswarth* ~ 1581: *Oswald*, 1635: *Ossuart*, 1671: *Ozward*, 1773: *Osvárd* (ILA i. m. II, 500); 1580: *Osvart* ~ 1598: *Osvatt* (SZABÓ i. m. 366); 1583: *Osuart* (ILA i. m. II, 408); 1593: *Oswarth* ~ 1551: *Ošwaldus* keresztnév (ILA i. m. II, 403); 1631: *Oswart* (ILA i. m. II, 73); 1672: *Osvart* Mihály kunszentmiklósi lakos (GYÁRFÁS, A jászkunok IV, 343); 1694, 1735: *Osvárt* családnév (OklSz.); 1773: *Ošvárth* ~ 1715: *Ošváld* (ILA i. m. III, 241–2). Az *Ošvárth* vezetéknev ma is megvan. — Az 1754–1755. évi nemesi összeírásor Borsod megyében él egy *Osvárd* Mihály nevű nemes (KEMPELEN i. m.); 1773-ban a Gömör megyei Királyiban bukkan fel az *Osvárd* név (ILA i. m. II, 500).

Az *Ozsvárt*-ból keletkezett — a *t*-t a tárgyeset ragjának érezvén, mint a *Gellért* > *Gellér*, *Menyhárt* > *Menyhár*, *Albert* > *Áber* (CzF.) nevek esetében — az *Ozsvár* vezetéknev. A Szabolcs megyei Záhonyban magam is ismertem egy *Ozsvár* István nevű fiatal munkást; az 1944. évi tiszti címtár pedig

¹ Keveretlen magyar vidékről nem ismerem *Oskó*-t.

három *Ozsvár* nevűt említ. — Ugyancsak ide tartozik a tőlem Budapestről ismert *Asvári* család neve is. Mivel helységnévtárainkban *Asvár*-t nem találunk,¹ nyilvánvaló, hogy ez a név is végeredményben az *Oszwald* keresztnév származéka, csupán erősen elváltoztatott alakban. Magyarázatra szorul a szóvégi *-i*. Ez analógiás képzés lehet a sok *-vári* név hatására, tehát olyanféle alakulás, amilyenre HORGER gondolt az *Eskeréti* családnévvel kapcsolatban (MNY. XXXV, 254), meg amilyennek az *Axaméthý* vezetéknév szóvégi magánhangzója látszik. Támogatja feltevésemet az, hogy a Szabolcs megyei Kemecse katolikus temetőjében egy kereszten világosan *Ozsvári* József név olvasható. Buják plébánosa, *Ózsváry* Lajos esperes levelemre adott válaszában ezeket közölte velem: „1810-ből van kezembem adat a nevemre — a nagyapám keresztlevele. Egyébként kb. az 1780-as évekig mentem vissza, és a beírás az 1850-es évekig minden esetben »Ósvári, illetve Ózsváry«. Az 1850-es évek után jelentkezik *zs*-vel, majd így is maradt. Magam és nagyszüleim is Tarnaörsről származunk, de elődeink oda Tarnaméráról költöztek át. A név eredetére csak hagyomány szerint tudok valamit: állítólag *Ósvár* vagyis *Ósdívár*, ebből származna. Ez a vár hol létezett és mikor? — semmit sem hallottam róla.“ Rákóczy István tarnamériai plébános szíves válaszából idézem: „Az *Ózsváry* család részben jómódú, részben zsellér, sokan vannak mindkettőből. A házastulak könyvében már 1802-ben van *Ósvári*, így 1804-ben és 1807-ben is. 1808-ban már *Ózsváry*, de tarnaörsi volt. 1817-ben és 1824-ben *Osvári*, 1826-ban *Ósvári*, 1831: *Osváry*, 1849: *Ósváry*, 1850: *Osváry*, 1855: *Osvári* — később *Ozsvári*, *Ozsváry* ékezettel és a nélkül. *-i* nélkül sehol sem fordul elő.“ Tarnaörsről nem kaptam választ.

C) A *v*-ből *b* lesz. — Az *Asbóth* család eredetét Angliából származtatja, honnan őse: Godefroy protestáns vitéz császári hadi szolgálatba jött a XVI. század végén Magyarországra — ahol utódai 1679-ben honfiúsítást és 1715-ben magyar nemességet nyertek —, hogy a török elleni küzdelemben részt vegyen (l.: SZINYEI, Mórók I, 267; KEMPELEN i. m.).² Mások úgy tudják, hogy a család örmény eredetű. Azt hiszem, egészen másutt ringott a család bölesője, s vele együtt másutt termett neve is. Sem a ködös Albionban, sem a hegyes Örményországban, hanem Nyugatmagyarországon, közelebből Vas és Sopron megyében. — A Sopron megye levéltárában őrzött „Acta deputationalia“ V. kötetének 141. lapján található hiteles bejegyzés szerint gróf Draskovich Pál és Ádám földesurak 1688. december 15-én Sárvárott manumissiót állítottak ki néhai *Asbóth* Gergely fiainak: Jánosnak, Gergelynek és Istvánnak (HÁZI JENŐ szíves közlése; vö. KEMPELEN i. m.). Ez az adat ellene mond annak, hogy 1679-ben nyertek volna honfiúsítást, mert ez esetben nem lehettek volna a család tagjai 1688-ban a Draskovichok jobbágysai. A sárvári járásbeli Hegyfaluban született János tanult ember volt: 1680-ban a jénai egyetemen hallgatta a téli félévet (MOKOS GYULA, Magyarországi tanulók a jénai egyetemen 28, 147), később a Vas megyei alispán íródeákja és az országbíró tanácsosa. Egyébiránt e család első soproni lakos tagja: *Asbóth*

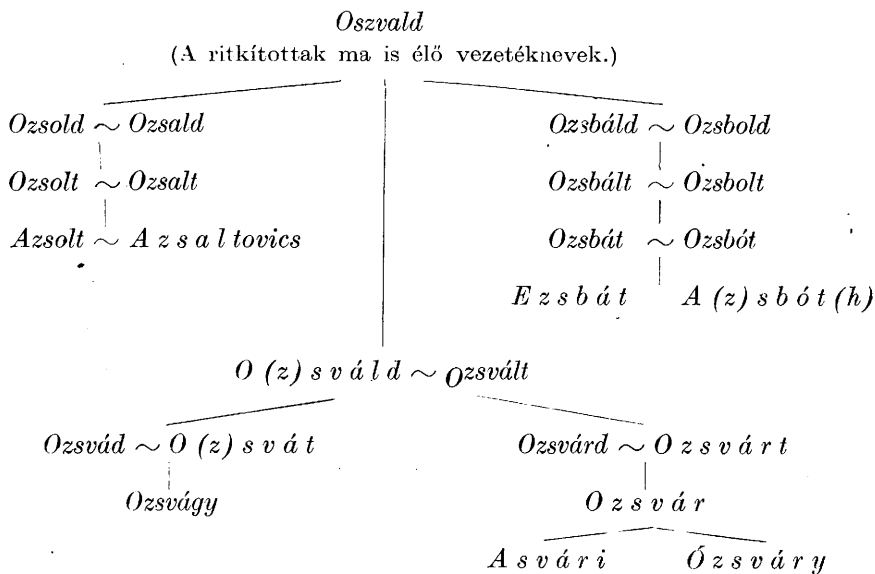
¹ Van azonban Kassától keletre két falu, amely *Olcsvár* nevet visel: 1337: *Olcwar* (CSÁNKI I, 214).

² Az angliai eredet meséje, amelyre semmi biztos nyom sincs, valószínűleg az ugyancsak nyugatdunántúli Nádasdy-család angliai származásáról terjesztett mende-mondák alapján keletkezett (vö. NYK. III, 388; de NAGY IVÁN, MCsal. VIII, 14). Hozzájárulhatott, hogy a család egyik tagja a XVIII. század végén Göttingában egy pályázaton 25 arany súlyú és az angol király képével ellátott emlékérmét nyert (SZINYEI i. h. 267).

János nemes és szűcsmester 1725. október 24-én tett polgáreskü (HÁZI J. közlése).

Vegyük ezeket az adatokat: 1549: kétszer *Oswalth* és 1554: kétszer *Osbath*¹ (KOVÁCS ISTVÁN, A felsőöri népsziget 79); 1565: „Mathias *Asbolt*“ Sopron megyében, a Csornától délkeletre fekvő mai Bágyogszováton (U. et C. 119/1, a Magyarságtudományi Intézet történeti családnév-gyűjtéséből); 1720: *Asbold* (KOVÁCS i. m. 96). Az *Osbalt* > *Osbót* (> *Asbóth*) fejlődés egészen szabályos: a *v* > *b* változásra vö. német *Zeugwart* > m. *cajbort*, német *Schildwache* > m. *silbak* stb. (HORGER: MNy. XL, 88); az *alt* > *ót* hangviszonyra vö. *Tobald* > *Tabód*, *Gefi/jrald* > *Gefi/jród* > *Grót* stb. (PAIS: MNy. IX, 32; HORGER: MNy. XXXI, 47). — Az, hogy *Ásbóth* Oszkár nevét *á*-val írta, kétféleképpen magyarázható: 1. vagy a németes kiejtésű illabialis *a*-t akarta vele — nem tudván neve etimológiáját — érzékeltetni; 2. vagy — kevésbbé hihetően — a második szótag nyújtó hatására keletkezhetett ejtés, mint a R. *Adám* > *Ádám*, *akác* > *ákác*. — A felsőöri *Ezsbát* (olv. *Ězsbát*) vezetéknév (MNy. II, 73) — ez a család valószínűleg egy eredetű az 1582-ben nemesiséget kapott felsőöri *Osváld* családdal (vö. KEMPELEN i. m.) — az *Ozsbát* (1554: *Osbalt*) névnek a második szótag hosszú magánhangzója hatására elhasonulással keletkezett változata, amilyen az *Oszlár* > *Ězlár*, *orsó* > *ěrso* stb.

Az elmondottak alapján az *Oszvald* keresztnév alakváltozatait a következő összeállítás szemlélteti:

¹ BAÁN KÁLMÁN (Vas megye 1554. évi nemesi összeírása 26) ezeket *Osbak* Simon és *Osvalt* György alakban közli. Nála egyébként Magasiban és Kismárdán *Osbak* vezetéknévűeket, Szombathelyen, Szanyban és Révfaluban *Osbolt* keresztnévűeket találunk, Bőd faluból pedig *Osbast* Istvánt említi. — Látva a felsőöri nevek olvasatainak bizonytalanságát, magam is megnéztem a kérdéses, elég jó írású névjegyzéket, és úgy találtam, hogy a magasi (311) és kismárdai (328) *Osbak* nevek legalább annyi joggal olvashatók *Osbalt*-nak, mint *Osbak*-nak. Az *l* az utána tett *t*-vel együtt ugyanis mai *k* benyomását kelti. Ugyanezt mondhatom a felsőöri „Symon *Osbalt*” nevééről is (328); itt inkább a György vezetéknévének második és harmadik betűjénél levő íráshiba okoz problémát:

5. KEMPELEN még a következő két hazai — az *Oszwald* keresztnévvel összefüggő — nevet ismeri: *Oswalda* és *Oswaldi*. Az első Trencsén megyei család neve. Szóvégi *a*-ja szláv képzés. Az *a*- kicsinyítő képző ugyan rendszerint a csönkített alakhoz függesztődik, a teljes név *z* is járulhat: *Havrila* < *Havril* 'Gábiel'; *Korila* < *Kuril* 'Cyril'; *Zsibrita* < *Žibrit* (< német *Siegfried*) (KNIEZSA ISTVÁN, A felvidéki családnevek: kézirat 24). A másik az 1754—1755. évi Zala megyei némesí összeírásból való, és nyilván latin genitivusi alak.

1949. szeptember 3.

MIKESY SÁNDOR

A roh színnév tulajdonneveinkben

I.

Elavult *roh* 'subniger, rufus; schwärzlich, rötlich' szavunkat (vö. NySz., OklSz.) MOÓR ELEMÉR a finnugor örökségbe sorolja (MNY. XLV, 156—7). Az egyeztetett lapp szó jelentése 'ruber', a mordviné 'schwarz, dunkel, schmutzig', a cseremisze 'pej; fuscus, badius (equus)'; egy másik cseremisiz alak jelentése: 'dunkelbraun (Pferd); etwas hellere Pferdefarbe, braun, hellbräunlich (Mensch) stb.' (i. h.). — Nyelvemlékeinkben a *roh* hol 'vörhenyeges, vörös', hol 'feketés' jelentéssel fordul elő. Ha a szó finnugor eredetű, akkor lehetséges, hogy poliszémiája a magyar nyelv külön életét megelőző időkre megy vissza. (Más alkalommal óhajtanék néhány adalékot hozzáfűzni a szó származásához és családjához.)

Első eddig számon tartott és biztos adatunk a *roh* színnévre 1290-ből való: „Equum meum *Ruh* coloris“ (OklSz.). Ettől kezdve a XVI—XVII. századig fel-feltűnedezik, ingadozó jelentéssel. Csak az értelmezett vagy némileg értelmezhető adatokat közlöm:

1364: „tres equos videlicet *peg* coloris et *Rohzar*“ (HazOkl. 276). Az, hogy a *roh* a *szár* szóval alkot összetételt, arra vall, hogy jelentése itt inkább 'rufus', mint 'subniger'. A 'vörhenyeges' és a 'sárgás' jelentés kapcsolatára más példát is idézhetünk: CAL. 931: „rufus: *Vörhönio* vörös *sarga* *zinw* vörös“ (vö. még PAIS: MNYTK. 50. sz. 21—2). De az is lehetséges, hogy a *Rohzar* a régiségben többször is előforduló *szög-szár* (l. OklSz. és PAIS: MNY. XLVIII, 127) szinonimájaként áll, s így a *roh* itt — hasonlóan a *szög* ~ *szög*-hez — 'subniger' jelentésű is lehet. Ugyanis a kérdés ez: az összetétel egy átmeneti színfokozatot jelöl-e azáltal, hogy elő- és utótagjával két jellegzetes színt mint két szélső határértéket megnevez, vagy pedig a hosszú szőrzet (sörény, farok) és a rövid szőrzet egymástól elütő színét egyaránt figyelembe véve jellemzi-e a lovat. Az első lehetőséget — legalább is ebben az adatban — valószínűbbnek tartom, mert ebbe könnyebben beleillik a *roh* előtag 'rufus' jelentése, már pedig a további adatok a *roh* eredetibb vagy régebben gyakoribb 'rufus' jelentésére mutatnak. A második lehetőség azért jöhet kevésbé számításba,

v vagy b? A szó vége -alt. Ügyszintén íráshibás a bödi *Ofbalt* (298) utolsó előtti betűje, amely — bár egy tévedésből lefelé húzott *f*-szerű szára is van — utólag *l*-re javítottnak is vélhető, mert a betű közepe táján kikerekítésféle látható. A BAÁN közölte szombathelyi, szanyi és révfalui keresztnéveket azonban nem sikerült megtalálnom. — Egyébként az összeírás latinul írt keresztnévei közt több *Oswaldus* van (287, 288, 318, 321 stb.).

mert a feketés hosszú szőrzet és a sárga vagy sárgásfehér rövid szőrzet együtt igen nagy ritkaság.¹ — 1432: „Duos equos *roh* vnum et alium *zugh* coloris“ (Oklsz.) | 1484: „Duos equos *wlgo zeg* et *roh* vocatos“ (Oklsz.). A *szög* ~ *szög* színnévvel való megkülönböztető szembeállítás azt jelzi, hogy jelentése itt nem 'subniger' (ami közel áll a néha 'subniger' jelentésű *szög* ~ *szög* leggyakoribb 'fuscus' jelentéséhez), hanem inkább 'rufus'. — 1501: „Vnum equum nigrum *wlgo Roh* vocatum“ (Oklsz.). — JordK. 895: „Es yme mas *roh* lo“; a „Biblia Sacra“-ban (Constantiae, 1751.) a megfelelő helyen (János Jel. 6) ez áll: „equus rufus“: „das war rot“. JordK. 905: „es yme en nagy *roh* farkan“; a megfelelő latin és német rész: „draco magnus rufus“: „ein groffer roter Drach“ (János Jel. 12). — 1525: „duos equos sellatos, unum videlicet *roh* et alium minorem *keek*“ (TelOkI. II, 451). Ez az adat nem árul el semmit a jelentésből, mert a késszürke vagy kékesfehér árnyalattól a feketés majdnem éppen úgy elüt, mint a vörhenyes. — Ugyancsak kétséget hagy a következő adat: 1549: „*Roh* porozka Wörös porozka“ (Oklsz.), mert a szövegkörnyezet látása nélkül nem tudhatni, azonosítás vagy megkülönböztető felsorolás céljából került-e egymás mellé a két jelzős szerkezet.

BesztSzj. 951—2: „niger, *feketew* | *sbniger, roh*“, 955: „rufus, *veres*“, 957: „rubeus, *pey*“. — SchlSzj. 1367—8: „niger — *fekete* | subniger — *roh*“, 1371—2: „rufus — *veres* | rubeus — idem“. — CAL. 1021 [1019]: „Subniger — *Fekete zeg, feketes*“, 931: „rufus — *vörhőniő vörös sarga zínw vörös*“. — SzikszF. 65: „Subniger — *Roh, feketé lo* | Equus spadiceus — *Vörhőnieges lo*“. — LODERECKER (1605.): „Rufus — *Vereshayu*“. — MA.³-ra nézve vö. NySz. II, 1445: „subniger“ (a *roh* címszó alatt). — MA. 1708.: „*Roh, feketelo, Equus subniger. Ein schwärzlichtes Pferd*“. — PPB. I. 1767.: „rufus: *Verhenyő, Sárga veres mint a' róka*“. — Gradus ad Parnassum. 1771.: Rufus: *Verhenyő, róka színű*“. — A szójegyzékek és a szótárak vallomása szerint a XV. századtól kezdve megszilárdul a *roh* 'subniger' jelentése; de hogy ezt nem lehet az egész nyelvterületre vonatkoztatni, azt az oklevelekből és a JordK.-ból vett adatok bizonyítják. — A szótárak a *rufus*-t többször úgy fordítják, hogy természetes szőrzet (róka, ember) vörhenyeges színére utalnak. Ilyen szint jelölhetett a *roh* is ott, ahol 'rufus' jelentésben szerepelt, először valószínűleg állati szőrzetre — különösen a lóéra —, majd erről emberi hajzatra, arc- és testszőrzetre is vonatkoztatva.

Amennyire az adatokból következtetni lehet, a szó jelentése eleinte inkább 'rufus', később inkább 'subniger' lehetett. Támogatja ezt az is, hogy a *roh* szó személynévként már a XIII. század elején — sőt talán előbb is — felbukkan (az adatokat l. később). Testi tulajdonság akkor lehetett a névadás indítéka, ha feltűnő volt, például a bőr sötét színéhez társuló koromfekete haj. Ilyen külsejük lehetett azoknak, akik a *fekete* szót vagy ennek valamelyik származékát kapták személynévül (a név gyakoriságára nézve l. PAIS: MNy. XVIII, 29 és TERESTYÉNI: MNyTK. 59. sz. 8—9). A „subniger“ hajszín már korántsem jellegzetes, a *roh* színnév 'niger' jelentését pedig legkorábban csak 1501-ből tudjuk kimutatni. A vörös haj viszont annál feltűnőbb (ezért is szerepel szólásokban és közmondásokban), s minthogy eléggé ritka, méltán lehetett a névadás indítékává. Így vált személynévvé a *vörös* ~ *vörös* melléknév

¹ Nem valószínű, hogy ebben a korban a *Rohzar* roh színű, de szár lábú lovat jelentene (vö. PAIS, Szekszárd: MNy, XXXVI, 47). A *szár* inkább az általános test-szint jelölhette (vö. PAIS: MNy. XLVIII, 127).

(l. PAIS: i. h.) és — vélekedésem szerint — a *roh* melléknév is, annál is inkább, mivel a *vörös* jelentése nemcsak 'rufus', hanem 'ruber' is, a *roh*-é a szín-skála eme szakaszán csak 'rufus': a vörös szőrzet színe pedig inkább „rufus“, mint „ruber“.

A szint jelölő melléknevek jelentése általában eléggé változékony (vö. BARTHA KATALIN, Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről. Debrecen, 1937.). Ez a változékonyság méginkább megnövekszik — vagy a melléknév poliszemiája méginkább meggazdagodik —, ha a név állatok színének jelölésére szolgál. Ugyanazon állatfaj egy-egy jellegzetes színén belül gyakran se szeri, se száma az árnyalatoknak: szinte annyi a színárnyalat, ahány az egyed. Különösen áll ez a lovakra.¹ Ez magyarázhatja a *roh* melléknév jelentésének ingadozását és ingatagságát. Mindemellett valószínűnek tartom, hogy — talán némileg gúnynévként is — lószínnévből vált személynévvé, mégpedig a vörös hajzat, vörhenyeges vagy szeplős arc révén.

II.

A *roh* tulajdonnévi előfordulásait alaktanilag a következő típusokba sorolhatjuk:

I. Egyszerű szóként, tőalakban.

Az OKlSz. *roh* címszava alatt a következő „dictus“-okat találjuk: 1290: „Per Petrum dictum *Ruh*“, „Petrus dictus *Ruh*“ | 1333: „Johannes dictus *Ruh*“ | 1358: „Nicolaus dictus *Roh*“ | 1368: „Jacobi dicti *Roh*“. — Ezekhez az adatokhoz az alábbi személynévi, illetőleg „dictus“-os előfordulásokat sorolhatom: az 1263., 1265., 1273., 1278. és 1279. évben a császári káptalantól kiállított oklevelekben összesen tizenkétszer szerepel „*Ruh comes*“ neve (HazOkm. VII, 90, 97, 100, 139, 168, 171); az 1278. évi oklevélben négyszer fordul elő, s ezek közül másodszor *Roh* alakban (i. h. 168) | 1358: „Johanne filio Jacobi dicti *Roh*“, „Johanni filio Jacobi dicti *Roh* de Olsowicha“ (AnjOkm. VII, 366, 400) | 1365: „contra Johannem et Stephanum filios Johannis filij *Roh*“ (ZichyOkm. III, 283) | 1381: „filios Johannis filij *Roh*“, az oklevél külső oldalán: „filios Johannis dicti [!] *Roh* Judicialis“ (ZichyOkm. IV, 193) | 1400: „ladislaum et Johannem filios Stephani filij *Roh* de decha“ (HazOkm. V, 192) | 1436: „cum filiis *Roh*“, „contra predictos filios *Roh*“ (ZichyOkm. XII, 167) | 1466: „Ladislaus *Roh* de Decche“, „idem Ladislaus *Roh*“, „Ladislaum *Roh*“ (ZichyOkm. X, 396–7). — A *roh* melléknevet alkalmazó személynévadás gyakorisága szempontjából az előbbi adatok közül egynek tekintendők — az említett *Ruh comes*-re vonatkozó adatokkal együtt — az 1365., 1381., 1400., 1436. és 1466. évből valók, mert ugyanarról a családról van szó (vö. PESTY, Az eltűnt régi vármegyék II, 253, 489, Magyarországi varispiánások története 86, 228 kk.). A *Roh* családra vonatkozó adatokban nyomon követhetjük, hogyan válik az apanév egy nemzedékváltásban másodlagos névelem-

¹ A ló színének megnevezését az is bonyolítja, hogy hosszú szőre többnyire más színű, mint rövid szőre, viszont mindkettő olyan jellegzetesség, amely alkalmas az állat azonosítására, illetőleg megkülönböztetésére. A mai egyszerű lószínek: *pej*, *sárga*, *fekete*, *szürke* stb. többnyire mindkét szőrzet jegyeit magukba foglalják, akár tapadás, akár ráértés következtében. A régiségben előforduló összetett lószínek egy része mintha arra vallana, hogy az összetétel előtagja a hosszú, utótagja a rövid szőr színére vonatkoznék. Ez a kérdés tüzetesebb vizsgálatot kíván.

ként családnévvé (vö. BENKŐ, A régi magyar személynévadás. 1949. 16). Ugyanennek a családnak *Rohfi* névváltozatát l. később. — Igen valószínűen a fentebb említett *Ruh* comes nevét találjuk a császári főesperesség plébániáinak egy XIV. századi felsorolásában: „Item ecclesia beate virginis is possessione heredum *Roh*“ (ORTVAY, Magyarország egyházi földleírása 737).

Talán még ide vonható a következő adat: 1211: „Potcan, cum filiis Suis, Ciquilou, Keteus, Finti, *Rou* [agasones in uilla Beseneu]“ (PRT. X, 510). Az a körülmény, hogy a felsoroltak lovászok, jelentéstani szempontból némileg valószínűsíti az adat ide tartozását (lőszínnév → személynév). A *Rou*-val együtt előforduló nevek közül talán a *Keteus*, azaz *kötös* is a foglalkozással függ össze. Az is lehetséges, hogy a *Potcan* szintén a ló szörzetének jellemzésére alkalmazott közszóból vált személynévvé, vö. 1650: „*Patkány szőrű* szíjhátú fakó ló“ (Oklsz. 758) (másképp TERESTYÉNI: MNyTK. 59. sz. 26). — A tövégi -χ — egyéb ismeretes változásai mellett — felső nyelvállású félhangzóvá is fejlődhetett; vö. 1320, 1346, 1353: *Rohfolua*, *Rohfalua* (AnjOkm. I, 545, 560, VI, 59), 1367: *Rowfalva*, 1498: *Also Rofalva* (CSÁNKI I, 145; ILA, Gömör megye III, 309); az utóbbinak olvasata valószínűleg *Rófalva*, vagyis a szokásos *ou* > *ó* fejlődéssel számolhatunk. Ez az analógia ugyan nem okvetlenül bizonyít, mert egyrészt a földrajzinévi adatok helyes közléséhez kétség férhet (l. később), másrészt *Rou* adatunkhoz ezek kissé késeiiek. De van kétségtelen bizonyítékunk is a szóvégi χ-nek erre a legalább is szórványosan mutakozó fejlődésére. A *Himrich* személynévből többek között *Imreh*, majd *Imrej* lett (l. BÁRCZI, Magyar hangtörténet, egyetemi jegyzet 98). A *cseh* népnévnek *cseü* > *cső* fejlődését is ki lehet mutatni tulajdonnevekben (EtSz. I, 906–7). A *vľach*-ból *oláj* is lett (MTsz.). Tehát föltehető szavunkban egy *roχ* > *roy* vagy *ruχ* > **ruy* > *roy* fejlődés. Az *u* > *o* változás 1211-ben már kétségtelenül megtörténhetett, jöllehet a *ruh* alak még 1335-ben (Oklsz.) is, származékokban pedig még 1357-ben (KállLev. II, 55) is előfordul nyelvjárási ejtésbeli váltakozás vagy konzervatív helyesírás következtében, vö.: 1211: *Tompa*, de 1351: *Tumpa*; 1252: *Tormas*, de 1347: *Thurmastho*; 1211: *Foc*, de 1349: *Iarofuk* stb. (Oklsz.).

2. -a kicsinyítő képzővel.

1171: „Som cum tribus filiis, id est Comos, Huna, Quisid; Cim, *Rua*“ (ÁÚO. I, 67) | 1181: „Cin cum duobus filiis Rouza, Bugar et cum fratre *Rve*“ (ÁÚO. I, 76). — A magánhangzóközi χ kiküszöbölődhetett: *Ruza* > *Ruha* > *Rua* (vö. BÁRCZI, TA. 117).

Kétes a következő adat: 1277: „*Ruha* filius Puganch de Purbufe“ (ÓMolv. 101). Ezt a Perbesei Balzsam asszony birtokeladásáról szóló bizonyáglevélben szereplő nevet lehetne *ruha* 'Kleid' szavunk első adatának tekinteni. Ám JAKUBOVICH (MNy. X, 327) is, a SzófSz. is megkérdőjelezi. Dönteni egyik vagy másik irányban aligha lehet. Némely megfontolás arra készítet, hogy mégis inkább a *ruh* (> *roh*) származékát lássam benne. A test vagy a hajzat színére utaló személynévek ebben a korban gyakoriak, s -a képzővel is kimutathatók: *Fehera*, *Szüga* (PAIS: MNy. XVIII, 29; BERRÁR: MNy. XLVII, 162), ezzel szemben egy 'Kleid' jelentésű személynév már szokatlanabb (bár korántsem lehetetlen). Vajjon PAIS rendszerezésének (Régi személynéveink jelentéstana: MNy. XVII–XVIII.) melyik csoportjába illeszthetnők be a 'Kleid' jelentésű *Ruha* személynévet? Az egyik lehetőség: PAIS a rendszeres munka nyomán felsarjadzó művelődés tárgyköreiből származó nevek

egyik csoportjaként a foglalkozásneveket állapítja meg (MNY. XVIII, 97–8). Ezeknek altípusaként szerepelnek a foglalkozás tárgyát jelentő nevek, például a *kárász*, *süger* (halászok), *pányva*, *sarló*, *vaj*, *telek*, *fenyér* stb. közszókból származottak. Akik azonban ruhával foglalkoznak, azoknak a neve többnyire *Szabó*: 1271, 1292, 1295: *Zobov*, *Zobou*, *Zabow* (PAIS: i. h.); esetleg szintén a foglalkozásra utal: 1211: *Zobas* (i. h. 33). Ezenkívül az oklevélből nem látszik valószínűnek, hogy a mi *Ruhá*-nk szabás-varrással kereste volna kenyerét.

— A másik lehetőséget a kezdetleges nevek körében találjuk. „Az ötödik csoportot adják” — írja PAIS — „az élettelen természet tárgyai. Ezek egy-két tulajdonságra: alakra, keménységre, szívósságra, színre való utalással csak szórványosan lehetnek a hasonlati, jelképi névadás indítékai. Mindamellett irányíthatják a névadást olyan szokások, amelyek a tárgyneveket nagyobb számban juttatják be egyik-másik nép névrendszerébe” (i. h. 33). Ide főképpen olyan nevek sorolhatók, mint a *kő*, *réz*, *vas* szóból valók. Ebben a körben mi lehet a *Ruha* 'Kleid' névadás indítéka? Ha csak nem gondolunk arra az ősi szokásra, hogy az újszülött annak a tárgynak a nevét kapja, amelyet az anyja először pillantott meg a szülés után, nem igen vonhatjuk ide a 'Kleid' jelentésű szót. Tiszteleti vagy bóknevnék ugyancsak kevésbé tekinthető, hiszen a ruha nem különösebben becses tárgy, egyébként ellene szól az is, hogy a nevezett személy férfi. — Ezek a jelentéstani megfontolások természetesen nem zárhatják ki azt, hogy mégis a *ruha* 'Kleid' szóval van dolgunk, de meglehetősen csökkentik ennek valószínűségét. — Bizonytalan fontolgatásként azt is meg lehet említeni, hogy a *ruha* 'Kleid' első szótagbeli magánhangzóját nyíltabbá váltán csak 1567-ből, Győr vára püspöki tiszttartójának Nagyszombat bírájához írt leveléből (RMNY. III₂, 61) tudjuk kimutatni: *Rohakath*; ezenkívül csak Hétfaluból van rá adatunk: *rova* (MTsz.), *rohó*, *roug* (WICHM.) (vö. SZINNYEI: NyK. XLII, 6). Ebből az a gyanú adódhatik, hogy a *ruha* 'Kleid' átvétele akkor történt, amikor idő és terület szempontjából már csak kevés alkalma lehetett a nyíltabbá válásban való részvételre. Ebben a tekintetben az 1277-es évszám inkább a *ruh* melléknévből való származtatás, mint a 'Kleid' jelentésű szóval való azonosítás mellett szól.

1397-ben *Rohai* Pethew fia András és ennek testvére, *Rahai* Pál csallóközi birtok-ügyekben felkeresi a pozsonyi káptalant; ugyanezen évből való másik, szintén a pozsonyi káptalantól kiállított oklevélben a *Rohay* család szerepel; ismét másik oklevélben *Rohay* Mátyás (ZsigmOkm. 524, 532, 547). A *ruh* > *roh* 'rufus' közszóval feltehetően összefüggő, -a kicsinyítő képzővel alakult *Ruha* > *Roha* személynév válhatott itt helységnévvé, a helységnév pedig -i melléknévképzővel családnévvé. Ez az alakulás BENKŐ megállapítása és kimutatása szerint (i. m. 16) a XV. század elejétől fogva már nagy számban előfordul. Ha a fenti adatok közlése megbízható, utalhatunk arra is, hogy a kétszeresen nyíltabbá vált — vagy legalább is ingadozó ejtésre valló — *Rahai* alak a 'Kleid' jelentésű szóból való származtatás ellen vall. Ennek a szónak az egyszerűen nyíltabbá vált *roha* alakját is — mint az imént említettem — csak igen szórványosan tudjuk kimutatni.

3. -d (~-t) kicsinyítő képzővel.

Az alábbi adatok szerint a *ruh* > *roh* -d (~-t) 'kicsinyítő képzős származékaik háromféle módon mutatkoznak: 1. véghangzós képző járul véghangzótlan tőhöz (kétes adat); 2. véghangzótlan képző járul véghangzós tőhöz; 3. sem a tőnek, sem a képzőnek nincs már véghangzója. Ez a többféleség más szavak

deminutívumaiban is megmutatkozik: *Scemdi* ~ *Scimed* ~ *Scemd*, *Mogdi* ~ *Mogud* ~ *Mogd* (ennél a szónál még egy, a legeredetibb típus is jelentkezik: a *tő* is, a képző is véghangzós: *Magudi* (PAIS: i. h. 29).

1211: „Vndorniciij [!] sunt isti [in villa Zamthou]: *Ruchtu* cum filiis suis Buhtus, Anian“ (ÁÜO. I, 123 és PRT. X, 515). A képző esetleg nagyítást jelent (vö. BÁRCZI, TA. 148), bár az is lehet, hogy zöngétlensége kétséssé teszi az adat ide vonhatóságát. ERDÉLYI (NyK. XXXIV, 412) összeveti a *Rojt* helységnévvvel, ez viszont kétségkívül a *roh* származéka (l. alább). Az sincs kizárva, hogy a *Ruchtu* a *révül*, *rejt* igék családjába tartozik mint *-ű* ~ *-ű* képzős nomen verbale, olvasata ebben az esetben *rüxtű* (a. m. *rejtő*) volna (vö. PAIS, Reg: MNyTK. 75. sz. 10).

1291–1294: *Rujd* (MNY. XII, 358) | 1332–1337: „de villa *Ruchd*“, „de villa *Ruhd*“, „de villa *Rahd*“; ezenkívül tollhibával, illetőleg hibás közléssel: *Rudh*, *Buhd* (MonVat. I, 46, 58, 68, 73, 87) | 1348: *Ruhd*, *Rohd* (KállLev. I, 217, 218) | 1374: *Royth*, *Roit* (JAKÓ, Bihar megye a török pusztítás előtt. 1940. 331). — Mindez a mai *Rojt* község Bihar megyében, Nagyváradtól délnyugatra (LIPSZKY 562; FÉNYES, Magyarországnak ... állapotja ... 1839. IV, 121; BUNYITAY, A várad püspökség története III, 382; ORTVAY, Magyarország egyházi földleírása 571; CSÁNKI I, 621; Hnt. 1944.). BUNYITAY (és az ő nyomán ORTVAY is) észreveszi, hogy „e helynév végső *d* betűje nem egyéb, mint a nyelvünkben annyira szokásos helynévképző, az előtte álló *Ruch* = *Roch* pedig személynév“ (i. h.). — A pusztaszemélynév: *Ruhd* válhatott itt helységnévvé; mással, mint a *roh* melléknévvvel valóban aligha lehetne összevetni adatunkat. A szabályos *-χt* > *-it* fejlődést¹ ezúttal a *-t* helyén korábban jelentkező *-d* bonyolítja. A *-d* > *-t* változást, illetőleg az igen valószínű *-d* ~ *-t* ingadozást és a *-t* későbbi megszilárdulását meg lehet érteni a fonetikai helyzetből. A *d* nem igen indukálhatta a *χ*-t *γ*-vé (ami megfelelné az indukció nyelvünkben szokásosabb irányának), mert ebben az időben már aligha volt meg nyelvünkben a *γ* hang (vö. BÁRCZI, TA. 117). Inkább a *χ* indukálhatta zöngétlenülésre az utána következő *d*-t. A *χ* ekkor még megvolt (GyulGl.: *tonohtuananac*; KönTör.: *rohtonc*), sőt tudvalevőleg máig megmaradt többek között a *mohlepte*, *dohszag* szavakban, vagyis abban a fonetikai helyzetben, illetőleg környezetben, mint aminőt a *ruhd* > *rohd* alak is teremt, s amely helyzetben a laryngalis *h* ejtése — mondhatni, időtől és tértől függetlenül — úgyszólván fonetikai lehetetlenség; ha hangoznék is, oly halkan hangoznék, hogy ez a hang mint fonéma már nem láthatná el feladatát. Talán ezért is fejlődött a *χ* az alveolaris explosívák előtt *i*-vé. — A *-χd* > *-χt* változás indukcióját az válthatta ki, hogy abszolút szóvégi helyzetben a *d* csak az explosio mellőzése nélkül, utözöngével, kellemetlen erőlködés árán hangozhatott a *χ* után; a szóvégi zárhangok explosiójának eléggé gyakran bekövetkező elhagyása, de még csak az utözöngye elhagyása is — zöngétlen réshang utáni helyzetben — igen könnyen okozhatta a *d* zöngétlenedését. Formansos alakokban, magánhangzó előtti helyzetben a *d* talán tovább megmaradt. — Egyébként a *χ* már a *d* előtt is *i*-vé fejlődhetett: a *Rujd* alak ezt bizonyítja. A *Rojt* helységnévre előbb felsorakoztatott adatok

¹ A *χ* palatalis voltát sem itt, sem a továbbiakban nem jelölöm, mert nem akarok állást foglalni arra vonatkozólag, hogy a fejlődés melyik szakaszában lép fel a mély magánhangzót követő, tehát eredetileg velaris *χ* palatalisatioja. A fent tárgyalt hangfejlődésnek ez a mozzanata tisztázatlan.

tehát nem mutatják egyazon fejlődés különböző állomásait, hanem kétféle fejlődésre utalnak: $sxd > sxd$, illetőleg $sxd > sxt > sxt$ (ez a $-t$ azután kiszoríthatta az első fejlődési sor $-d$ -jét); ha csak fel nem tesszük, hogy a $-d$ képző eleve váltakozott a $-t$ -vel, s ekkor a második fejlődési sor már sxt -tal kezdődött. Ez utóbbi feltevésben nem kell előreható indukcióval számolnunk; ámbár nincs okunk arra, hogy ettől idegenkedjünk. — Ugyanez a $d \sim t$ ingadozás mutatkozik a *cseh* népnévből $-d$ képzővel alakult tulajdonnevekben is: *Csejd*, *Csejt* (EtSz. I, 908). — Az ejtésnek ez az ingadozása abból is eredhetett, hogy csak kevés, többnyire idegen eredetű szavunk végződött, illetőleg végződik χ hangra. Ez a χ , ha el nem tűnik, vagy formansos alakokban magánhangzóközi helyzetbe kerülve h -vá nem válik, szokatlan hangtani helyzeteket teremthet. Ha a szokatlan hangkapcsolatot mindenkitől sokszor használt szó vagy morféma hordozza, akkor a kiküszöbölés módja könnyen egységes lehet. De ha a szokatlan hangkapcsolatot olyan nyelvi elem tartalmazza, amely területileg csak szórványosan és — időbelileg — a beszélők ajkán csak gyéren kerül forgalomba, akkor érthető, hogy az ilyen hangkapcsolatnak a kiküszöbölésében a nyelv nem jut egységes megoldásra, már csak azért sem, mert ezek a kapcsolatok — szóképzés, szóösszetétel révén — igen különböző helyen és igen különböző időben is keletkezhetek (l. később *Rohfalva*).

Talán az előbb tárgyalt Bihar megyei községből származik a Temes megyében 1494-ben és 1498-ban felbukkanó *Royti*, *Roythy* család (CSÁNKI II, 88).

Hogy 'fimbria; Quaste' jelentésű *rojt* szavunk összefüggene a fentebbi adatokkal, nem tartom valószínűnek, de kizártnak sem. Más alkalommal szeretnék visszatérni erre.

1306: „contra fudur de *Ruhud*“ (ZichyOkm. I, 113—4) | 1342, 1350, 1357: *Ruhud*, *Ruhud*, *Ruhod* (KállLev. I, 145, 238, II, 55) | 1358: „Nicolaus filius Alexandri de *Rohod*“, „Ladislaum de *Rohod*“ (AnjOkm. VII, 156, 158, 324) | 1364: *Rohud* (KállLev. II, 122) | 1371 és 1474 között mintegy hússzor fordul elő: *Rohod* (KárOkl. I, 325, 405, 513, II, 15, 31, 132, 457; KállLev. II, 233; ZichyOkm. IV, 316, V, 268, 366, 367, 432, 579, 615, VI, 222, VIII, 143, 145, 391; TelOkl. I, 483) | 1391: *Rahod* (KárOkl. I, 449) | 1399, 1459, 1477: *Rohad* (KárOkl. I, 507, II, 457; ZichyOkm. X, 64) | 1477-ben egymás mellett mutatkozik a *Rohod* és a *Rohad* alak (KárOkl. II, 457). Valamennyi adat a Szabolcs és Szatmár megye határán fekvő *Rohod* községre vonatkozik (LIPSZKY 562; FÉNYES IV, 253; CSÁNKI I, 524; MAKSAI, A középkori Szatmár megye 202; Hnt. 1944.). Valószínűleg ismét pusztá személynévből keletkezett helységnévvél van dolgunk.

Erről a községről kapta nevét az 1348-tól kezdve szereplő *Rohodi* család (KállLev. I, 218, II, 34, 41, 54, 59, 64, 81, 83, 84, 94, 109, 242, 243, 246). A családnév $-i$ képzővel írott alakja először 1519-ben mutatkozik: „Franciscus *Rohody* de Chomafaya“ (KárOkl. III, 123). (Vö. CSÁNKI I, 495, 540, II, 846, IV, 347.)

Hasonló földrajzinévi alakulást találunk Fejér megyében: *Rohod* pusztá Ráckeresztúr mellett, Martonvásártól délkeletre (FÉNYES, Magyarország Geogr. Szótára III, 295). — Ugyancsak *Rohod* nevű helység lehet, illetőleg lehetett valahol Erdélyben is, mert már 1490-ben élnek *Rohodi* nevezetűek Hunyad megyében (CSÁNKI V, 172); továbbá 1500-ban szerepel „Johannes de *Rohod*“ (SzékOkl. III, 145), akit CSÁNKI (V, 954) a meggyesfalvi *Rohodi* — marosszéki

székely — család tagjaként említ; valószínűleg ugyanő bukkan fel 1504-ben Torda megyében is (CSÁNKI V, 172).

Mind jelentéstani, mind alaktani szempontból a *Rohd*, *Rohod* tulajdonnevet a következők mellé sorolhatjuk: *Fejérd*, *Kékéd*, *Tard*, *Szöd* (PAIS: MNy. VIII, 300—8).

4. -sa kicsinyítő képzővel.

1239: „Tekeu, Iwanus, Ondus, Rusz, Kvles, Bechey, Nege, Mathias, *Rohcha* [In villa Holm]“ (ÁÜO. VII, 68) | 1355, 1358: „Jacobus filius *Rohcha*“, „Jacobus filius *Ruhcha*“ (MTörtEml. II, 192, 211). — A -sa ~ -cse (< -sa) képzővel ellátott színnévből alakult személynévre, aminő a *rohcsa* is, példaként idézhető: *Fehera*, *Feiercha*, *Feierche*; *Tarsa*, *Tarcha*, *Tharcha*; *Quecsa* (PAIS: MNy. VIII, 29, 302; TERESTYÉNI: MNyTK. 59. sz. 11). — Hasonló, de köznévi alakulat a *szárcsa* (PAIS: MNy. XLVIII, 121—7), a *vércse* (PAIS: MNy. VIII, 306) és az 1349-ből adatolható *kékcse*: „unum Bouem suum *Kegche* colorem“ (HazOkl. 256). Az utóbbinak tulajdonnévi előfordulását l. PAIS: MNy. VIII, 302.

5. -i (~ -é) nomen possessi képzővel.

Az 1944. évi Helységnévtár (498) szerint Szolnok-Doboka megyében, a magyarláposi járásban van *Rohi* község. Közli KRESZNERICS is (II, 160). Korábbi nyomát nem találtam. — A személynévből vagy foglalkozást, nemzetiiséget jelentő közsézből -i képzővel alakult helységnevek gyakoriak: *Ercsi*, *Péteri*, *Apáti*, *Püspöki*, *Kovácsi*, *Németi*, *Csehi*, *Olaszi* stb. (vö. KNIEZSA: MNy. XLV. 100). A *Rohi* helységnév eredeti jelentése 'Rohé, Roh birtoka'.

6. Összetételekben.

1213: „*Ruhriez*, Balvanis, Fen, Bagag, Vag, in quo habetur pomerium valde bonum, II lacus et silua determinata“ (ÁÜO. I, 131). A földrajzinevet nem tudtam azonosítani, későbbi nyomára sem bukkantam, ezért csak kétes lehetőségként említhetem, hogy talán összetétellel van dolgunk, amelynek előtagja a *roh* melléknév lehet. A felsorolt helyek között levő *Bagag* a mai *Bágyok* Csornától délkeletre, *Vag* pedig a mai *Vág* és *Kis-Vág* Csornától délre, a Rába partján (CSÁNKI III, 598, 634). *Balvanis*-ra vonatkozólag az egyetlen nyom az 1227. és 1279. év között négyszer felbukkanó *Balamus*, *Balanus*, *Baluanus*, *Balvanus*, a Rába egyik mellékvízének eltűnt neve (ORTVAY, Vízr. I, 103). Az oklevélben említett két tó alkalmasint a Sopron megyei Barbácsi tó meg a Győr megyei Kónyi tó, egymástól mintegy 5 km-re. Ezekből sejthető, hogy *Ruhriez* is Sopron megye keleti részén, esetleg Győr megyének Sopron megyével határos vidékén fekehetett. Figyelembe véve, hogy BENKŐ LORÁND éppen Sopron megyéből, egy 1550-ből származó jobbágylevélből mutatta ki az e vidéken ma is élő *iē* kettőshangzót (MNy. XLVII, 221—9), az összetételnek magyarázható *Ruhriez* utótagjában a *rész* 'pars, portio; Teil' főnevet lehetne gyanítani. — Az előtagot adó *Ruh* lehet személynév, ebben az esetben adatunk jelentése 'Roh része' volna; vö. 1503: „De porcione *hamarrez* vocata“ (OklSz.), a. m. 'Hamar része' (a *hamar* melléknév személynévi használatát l. OklSz.); 1523: *Saffar Reez* (OklSz.), a. m. 'Sáfár része'. Mivel azonban az efféle — különösen a jogi értelemben vett birtokviszonyt kifejező — birtokos jelzős szerkezetekben és összetételekben a birtokos személynév hiánya már a XIII. századtól kezdve is szokatlan és

ritka (l. a *rész*, *rét*, *föld*, *völgy* stb. szavakat az OklSz.-ban, vö. még BÁRCZI, TA. 186), az előtagban közzót és az egész alakulatban tulajdonságjelzős összetételt is láthatnánk: 'roh-rész, vörhenyes színű földdarab'; vö. 1468/1470: „Porcionem possessionarium wlgo kezeprzez vocatam“ (OklSz.). Ez utóbbi magyarázat esélyét viszont az csökkenti, hogy a *roh* melléknevet köznévi használatban csak lószínnévként és egyszer: a JordK.-ban a sárkány színének jelölőjeként tudjuk kimutatni. A megelőző magyarázatban tehát még több a valószínűség. — Az utótag vagy vélt utótag magyarázatának bökkenője a *riez* alak. Főként emiatt válik kétségesse az egész földrajzinév magyarázata. Az ómagyar korra nézve a nyitódó kettőshangzók létezésének lehetőségét BENKŐ előbb megengedte (MNY. XLVII, 228), később részletes vizsgálat nyomán azt állapítja meg, hogy „a magyar nyitódó kettőshangzók csak az ómagyar kor után keletkezettek“, továbbá, hogy „a XV—XVI. században nyugaton megjelenő nyitódó kettőshangzók újabb diftongizáció eredményei, s közvetlen közülük nincs az ómagyar kettőshangzókhoz“ (NYK. LIV, 56). Így a *Ruhriez* földrajzinév fenti magyarázata vagy megdől BENKŐ megállapítása nyomán, vagy — ha adatunk nem tartalmaz tolhibát, sem pedig nem alapszik az oklevélkiadó téves közlésén — kétes értékű adalékkal járul hozzá a magyar nyelv kettőshangzóinak történetéhez.

1320: *Rohfolua* (AnjOkm. I, 545) | 1346: *Rohfalua* (AnjOkm. I, 560) | 1353: *Rohfolua* (AnjOkm. VI, 59) | 1367: *Rowfalwa* (CSÁNKI I, 145) | 1427: *Alsowrohfalua* (CSÁNKI: i. h.) | 1447: *Rohfalwa* (ZichyOkm. IX, 166) | 1469: *Felsewrohfalwa* (CSÁNKI: i. h.) | 1498: *Also Rosfalwa*, *Felsew Rosfalwa* (CSÁNKI: i. h.) | 1773: *Rokfalva* (Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása) | 1808: *Rókfalva*, *Rachensdorf*, *Rochowce* (LIPSZKY 562) | egy 1848. évből való térképen: *Rokfalva* (GÖRÖG, Magyar Atlasz. 1848.) | 1851: „*Rochfalva*, *Rochowce* tót falu Gömör megyében“ (FÉNYES, Magyarország Geogr. Szótára). Valamennyi adat kétségkívül ugyanarra a Gömör megyei falura vonatkozik. CSÁNKI *s* betűt tartalmazó adatai nyilván tévedésből származnak: az *f* betűt hosszú */*-nek nézték. ILA BÁLINT Gömör megye című munkájában keletzetlenül, pusztán felsorolva közül ilyen alakokat: *Also Rofalva*, *Felsew Roffalva* (III, 309); éppen ez a két alak állhat CSÁNKINÁL tévesen. — Nem tartom lehetetlennek, de valószínűnek sem ILÁnak azt a vélekedését, hogy a kérdéses földrajzinév „a latin-német Roch = Rókus személynevet jelzi“ (i. h.). Nem támogatja ezt az sem, hogy ILA az 1353-ból való Szepest megyei „Jacobi dicti *Roh*“ adatra hivatkozik. Valószínűleg ugyanez a személy jelenik meg az OklSz. *roh* címszava alatti, 1368. évi adatban. — Ha a birtokos nevét a latin *Rochus* > magyar *Rókus* rövidült alakjának tekintenők, már a legkorábbi adatokban is elvárhatnók a *k* vagy *ch* jelet; a *k*-val való ejtésre csak 1773-ból van biztos adatunk, ez pedig túl késeinek tűnik ahhoz, hogy a helységnevet a *Rókus*-sal kapcsoljuk össze. Ha a helységnevet a *Roh* személynévből magyarázzuk — s ezt tartom valószínűnek —, kétséget támasztanak a *Rok*, *Rók* alakok; de nem lehetetlen sem az, hogy az *o* megnyúlt, sem az, hogy a nyelvünkben egyre ritkább *x* hang helyébe *k* lépett. Ez a hangtani változás könnyen bekövetkezhetett, főként akkor, amikor a *roh* közzót és személynév nyelvünkből már kiveszett, s így a helységnév értelme az összetétel előtagját illetően elhomályosult. Az 1367. évből való *Rowfalwa* alak — ha elfogadhatjuk azt, amit a *Row* személynévvvel kapcsolatban már elmondtam — szintén magyarázható, sőt a két, közvetlenül össze nem függő adat még némileg támogatja is egymást. E *Rowfalva* olvasatú alaknak a folytatása lehet a

Rofalwa (1498.), melynek olvasata valószínűleg *Rófalva*. Az ugyanezen évből való *Roffalva* pedig — ha az *ff* nem pusztá írássajátság — arról tanúskodhatik, hogy a *χ* nemcsak — félhangzóvá válva — később monoftongizálódó kettőshangzó keletkezését okozhatta, hanem a következő szótagot kezdő *f*-hez is hasonulhatott. Az adatok arra vallanak, hogy a diftongusalkotás, a hasonulás vagy a *k*-val való helyettesítés dolgában a nyelvérzék ugyanazon a helyen, hellyel-közzel ugyanabban az időben is, sőt talán ugyanazon az ajakon is ingadozhatott, hiszen olyan hangkapcsolattal kellett megbirkóznia, amelyet az azon a vidéken élő egyén szókinsének talán csak ez az egy szava tartalmazott. Végül is, miután a különböző módon már-már kiküszöbölt, de a szlovák és német alakokban megőrzött *χ* hang vissza-vissza kísértett a magyar fül számára a szlovák és német ajakról, a kiküszöbölés legkésőbbi módja: a *k*-val való helyettesítés kerekedhetett felül. — A szlovák *Rochovec*, *Rochovecze* (LIPSZKY, FÉNYES) és a magyar *Rohfalva* viszonya a párhuzamos földrajzinév-adáson alapszik (vö. KNEZSA, A párhuzamos helynévadás. Budapest, 1944.), és ez a viszony olyan, mint a következő földrajzinév-párok között: *Apáti* ~ *Opatovec*, *Ádámfalva* ~ *Adamovec*, *Miksfalva* ~ *Miksová*, *Püspöki* ~ *Biskupice* stb. (KNEZSA i. m. 17). — A német *Rachensdorf* (LIPSZKY), minthogy településtörténeti valószínűségek (l. ILA i. m., uo.) és a német helységnév szerkezete ezt megengedik, szintén a párhuzamos földrajzinév-adás alapján keletkezhetett. Ami a *Rachensdorf* a hangját illeti, ILA keltezés nélkül közöl *Alsorachfalva*, valamint *Rochensdorf* alakokat is. Ha a közlés megbízható, akkor a magyar *rah* alakban ingadozó kétszeres nyíltabbá válást láthatunk, s talán ez hatott a német helységnév alakulására is.

A ma is meglevő *Ruha-Egres* községre CSÁNKI (V, 701) a következő adatokat közli: 1456: Poss. *Egres*, 1500: *Rah Egres*; továbbá „1435-ben egy XVI. századi másolatban fennmaradt oklevél azt a völgyet, a melyben e helység fekszik: *Roh-völgyének* nevezi. — Ma *Ruhaegres*, Tordától kissé távolabb nyug., Torda-Aranyos vármegyében.“ — A Torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára című kiadványban (Kolozsvár, 1944.) a 29. lapon tudomást szerzünk arról, hogy 1561. és 1672. között a Torda megyei *Róhegres* község oklevelekben szerepel (az alak valószínűleg a közlő olvasata, az oklevelekben alkalmasint *Rohegres* állhat). — A község nevének jelzői előtagja megkülönböztető funkciójú, s azért vált szükségessé, mert már 1310-től kezdve igazolható Alsó- (Magyar-) Egres és Felső- (Oláh-) Egres községek fennállása ugyanezen a vidéken; e két helység egybeolvadásából lett — *Ruha-Egrestől* mintegy 7 km-re — Puszta-Egres (vö. CSÁNKI V, 700—1). — A község tehát a völgyről kapta megkülönböztető nevét; hogy a völgyet a benne folyó vízről nevezték-e el, vagy egy *Roh* nevű emberről, azt nem tudtam megállapítani. Vize van a völgynek, s lehet, hogy e víz színe miatt *Roh*-nak neveztetett, de ez — a korábban kifejtettek alapján — kevésbé valószínű. Hihetőbb, hogy a völgyet arról a személyről nevezték el, aki birtokolta, vagy más módon köze volt hozzá; vö. 1416: *Calmarwelge* (OkI Sz.). — A helységnévben szereplő személynév különféle alakjainak egymáshoz való viszonya nem világos. Az *-a* végű alakban talán kicsinyítő képző lappang. A többelseji *o* ~ *a* helyére az *u* azért léphetett, mert az elhomályosult értelmű földrajzinévbe később a 'Kleid' jelentésű *ruha* közszót értették bele. Lehetséges, hogy ez történt közvetlenül a *Rohegres* alakkal. Megkönnyíthette ezt az a fonetikai körülmény, hogy az *o* helyzetéből a következő szótagbeli *e* helyzetébe átsikló nyelv a laryngalis *h* képzésének pillanatában megközelítheti az *a*-nak meg-

felelő állást, s ennek akusztikailag is nyoma maradhat, ha a magánhangzó-közi helyzetben levő *h* nem kívánja megszakítani a zöngeműködést. — E bizonytalanságok ellenére alig vonható kétségbe, hogy a kérdéses helység-névben *roh* szavunk lappang: erre vallanak a korábbi adatok.

A már említett *Ruh* comes ivadékai a XV–XVI. században *Rohfi*, *Rohfy*, *Rochfy*, *Rohffy* néven tűnedeznek fel (PESTY, Magyarországi várispán-ságok története 86, 228–30, 237, 351). Ez a névtípus ebben a korban már szokásos (BENKŐ i. m. 15). „*Roh*, vagy mint némelykor neveztetik, *Rohffy* László” — írja PESTY (Az eltűnt régi vármegyék II, 489).

Hangtani szempontból kétes adataim viszonylag nagy számának magyarázatául szolgáljon, hogy egytagú szavaink szövégi χ hangjának sorsa általában kevésbé tisztázott.

KUBINYI LÁSZLÓ

Fű-fa

1. Erről a mellérendelő összetételünkről és a vele alakult szólásokról érdekes cikket írt TOLNAI VILMOS (MNY. V, 289). Gondolatmenete azon a feltevésen alapszik, hogy a *fű-fa* összetétel a *fűnek-fának elmond* szólásban vagy ennek valamely változatában alakult ki. A szólás keletkezésének a magyarázata pedig — TOLNAI szerint — egyrészt az az igen régi, pogány vallási felfogás, hogy az ember baját, betegségét bűvös mondás kíséretében átruházhatja valamely istenségnek szentelt fára, másrészt pedig az a körülmény, hogy őseink varázserőt tulajdonítottak a fűvek bizonyos fajainak is. Feltevéséhez úgy jutott el TOLNAI, hogy MARÓT KÁROLY (MNY. V, 35) és BÁN ALADÁR (uo. 78) felhívta a figyelmet arra, hogy a német, illetőleg a finn népköltészetben néhány adat tanúsága szerint bánkódó emberek növényeknek panaszoikját el fájdalmutatják. Ezen az alapon TOLNAI arra következtetett, hogy ezekben a Faludi-idézetekben: „Sír rív a jobbság, fűnek fának reménykedik” (Toldy kiad. 214) és „Sírva, ríva járta a magános erdőket, terjesztvén kezeit, fűnek, fának panaszkodott” (uo. 711) — még valóban fűveknek és fáknak reménykednek (‘könyörögnek’) és panaszkodnak a szövegben szereplő személyek. A *fű-fa* szó mai jelentése azután — TOLNAI szerint — úgy alakulhatott ki, hogy a szólásba a ‘minden’ fogalmát is beleértették, mintha a szólás alanya minden olyan fűnek, minden olyan fának panaszkodott volna, amelytől csak segítséget remélt.

2. Bármennyire tetszetős is ez a magyarázat, és bármennyire hihető is, hogy hajdan — de mindenesetre már nem a XVIII. században — mítikus képzetek kapcsolódtak fűvekhez és fákhöz, TOLNAI elgondolásánál sokkal prózaibb és sokkal természetesebb oka van a *fű-fa* összetétel keletkezésének.

Köztudomású, hogy *növény* szavunk nyelvújítási alkotás. Még régebbi *növevény* alakjában is csak 1735. óta ismeretes, mai alakja pedig éppen csak 1836. óta (NyÚSz.). Ha azelőtt magyar szóval akarták kifejezni a ‘planta; Pflanze’ fogalmát, a *fű* és *fa* szavakat kapcsolták össze. A XVI. században még nem alakult ki a két szó állandó sorrendje, és olykor kötőszó is áll e szavak között: Born: Evang. I, 56b: „ā nyār közel, a mint az *fác es fűnec* mutattyāc” | Mel: Herb. AIIIa: „*Fáknac, Fűknec* neueket kie ez Könybe vadnac meg irua” | uo. (Heltainé előlj. besz.) AIIIa: „Ifen . . . meg ekefitötte . . . az földet . . . *Faknac, Fűknec* meg mondhatatlan fok fele gyönyörűféges voltáual” |

BeytheA: FivK. Címlap: „*Fiveknek es faknac* nevökröl, természetökröl es hafznokrul“. — MA. szótárában már kötöszó nélkül és az összetétel tagjainak mai sorrendjében találjuk szavunkat: „*Fűnec fánac* ki faczart vize, Succus. *Fűnec fanac* szabadon ki folyt vize, Lacryma“. Ugyanígy szerepel ebben a valószínűleg igen régi, de először csak MÁRIAfi ISTVÁN (Szaitz Leó) „Kis magyar frázéológiá“-jában (Pozsony, 1788. 137) közölt közmondásunkban is: „*Fűben, fában* orvolságot teremtet az Isten“ (vö. még KOVÁCS, M. példa, és közm. 84: „*Fűben, fában* adta Isten az orvolságot“; P. HORVÁTH, 1819. M. példab. MTA. kt. M. Irod. 47. sz. 26: „*Fűbe-fába* rendelt Isten orvos-fzert“; SzamSz.: „*Fűbe-fába* van orvasság“ stb.), és így használja MÁTYÁSI JÓZSEF (Verseinek folytatása. Vác, 1798. 36): „nem termett a' *fű-fa* olly fokra, Hogy haláltól mentsen vélek a' böltsefség“.

A *fű-fa* — melynek eredeti 'növény' jelentése idők folyamán mindinkább kezd a 'gyógynövény' jelentés felé eltolódni — nem hal ki konkrét jelentésében akkor sem, amikor megszületik és elterjed a nyelvújítási *növény* szó. A XIX. században azonban kiesik jelentéstartalmából a hozzá tapadt 'gyógyítási célokra használt' fogalmi jegy, és csupán a költői stílusban él tovább a szó 'mindenféle növény' jelentéssel: Vörösmarty: ÖM. I, 257: „Üdvözle *fűt-fát*, réteket, Minden határt, S a lég örömben reszketett A merre járt“ | Arany: ÖM. (Voinovich kiad.) I, 29: „Ébredj, *fű-fa*, ébredj!“ halkán ezt sugdozza, — S ime, *fűben-fában* megmozgan az élet“ | uo. 299: „*Fű-fa* zöldje azér' hajt csak Hogy... Több legyen majd, ha lehull“ | uo. 363—4: „El-elvisz egy kalandor ösvény A'rengetegbe... Hol *fű, fa* zöldebb“ | Mikszáth: Munk. XXIX, 149: „*Füvek, fák* levelei nem mozognak. A föld párákat lehel ki.“

Ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy volt, sőt alkalmi használatban ma is van egy 'növény' ('gyógynövény', illetőleg 'mindenféle növény') jelentésű *fű-fa* szavunk, amely éppen oly természetes összefoglaló összetétel, mint amilyenek ezek: *orca* < *orr* + *száj* (R. szá), N. *ít-nap* '24 óra, egész nap' stb. (ezekről legutóbb: BABOSS: MNy. XXXVI, 113). De ennél még tovább is mehetünk. Ismeretes, hogy összetételünk mindkét tagja ugor, illetőleg finnugor eredetű szó. FOKOS DÁVID (Nyr. LXII, 32) azonban komi, chanti, manysi és talán csuvas hatásra keletkezett udmurt nyelvi anyagon azt is kimutatta, hogy számos rokon nyelvünk is a 'fű' és a 'fa' jelentésű szavak összekapcsolásával fejezi ki a 'növény' fogalmát: komi *tsužis puis-turinis* 'fából-fűből létrejött lény (ember)'; udmurt *pis-pujos-no turimjos* 'növények' (tkp. 'fák és füvek') stb. Joggal feltehetjük tehát, hogy a *fű-fa* összetétel, amelyre bizonyára kerülnek még majd elő az általam idézetteknel régebbi adatok is, szókincsünk legősibb rétegébe tartozik.

3. Szavunk azonban manapság — különösen ragos alakban — nem a 'növény', hanem a 'mindenki, aki csak útjába akad' vagy a 'mindenféle' fogalmát idézi fel tudatunkban. Ennek a 'növény → minden, mindenki' jelentésváltozásnak több oka is lehet.

A *fű-fa* kapcsolatot nemcsak összefoglaló összetételnek tekinthetjük, hanem felfoghatjuk olyan *poláris kifejezésnek* is, amilyen például az eredetileg 'gazdag és szegény' jelentésű (vö.: KERTÉSZ: MNy. V, 272; KALLÓS: MNy. VII, 26) *boldog-boldogtalan* 'aki csak számításba jöhet, bárki, mindenki'; a régiségben is előforduló (MNy. XXVI, 76) és az újabb irodalomban is élő (pl. Mikszáth: Munk. XXVIII, 3) *keze-lába* 'mindenben segítője, mindenese'; a *-stül, -stül* raggal megmerevedett *ebestül-macskástül* 'minden holmijával

együtt'; stb. A *fű-fa* is a növények két szélső határát nevezi meg: az egyszerű ember szemléletében a fű a legkisebb, a fa pedig a legnagyobb növény. Mint a többi hasonló jellegű kapcsolat, ez is magában hordja annak a lehetőségét, hogy jelentése egészen a 'minden' fogalmáig táguljon. Erre akkor kerülhet sor, amikor az értelmi nyomatek magáról a két határérték közé zárt fogalomról — jelen esetben az egyes növények összeségéről — áteszünk arra a körülményre, hogy az egy csoportba tartozó jelenségeknek két olyan végletét nevezi meg a kifejezés, amelyek közé minden odatartozó fogalom belefér.

Ennél azonban közelebbi oka is lehet az említett jelentésváltozásnak. Fentebb idézett példáink nyilvánvalóan mutatják, hogy a XVII—XVIII. században a *fű-fa* szó konkrét használatban 'gyógynövényt' jelentett. Ez érthető is, hiszen az első tudományos magyar botanika megjelenéséig a magyar növénytan teljesen egybeesett az akkori értelemben vett gyógynövénytannal. Diószegi és Fazekas Magyar Fűvész Könyvében (Debrecen, 1807. IV) is ezt olvassuk: „A' mi a' plántákról írott Magyar Könyveket illeti ... Azok közzül eggynek sem az a' tzelja hogy a' plántát az olvasóval megesmértesse, hanem az, hogy a' nevénél fogva nétalám esmértes növénynek, orvosi erejéről beéljen“. Talán éppen azért is volt szükség a sajátosan 'gyógynövény' jelentésű *fű-fa* helyett a *növény* ~ *növény* szó megalkotására, mert egyrészt az új szó az „orvosi erő“ nélküli plántákat is jelentette, másrészt pedig a XVIII. században már kezdett kialakulni — legalább is bizonyos kapcsolatokban — a *fű-fa* új, átvitt jelentése, ami alkalmatlanná tette arra, hogy szakszerű megnevezésként szerepeljen egy tudományos vizsgálat tárgyává váló jelenség számára.

4. Azoknak a szókapcsolatoknak, amelyekben a *fű-fa* jelentésváltozása megindulhatott, értelmes kapcsolatoknak kell lenniük, akár az eredetibb 'gyógynövény', akár pedig az újabb 'minden' jelentéssel értjük is benne szavunkat. — Ilyen a *fű-fa* szóval alakult legrégebbi (1748-ból való) ismert szólásszerű kapcsolat, a TOLNAI-tól is idézett *fűnek-fának reménykedik*. A *reménykedik* szó azonban nem 'panaszskodik' vagy 'könyörög' értelemben szerepel itt, mint TOLNAI vélte, hanem ennél eredetibb 'confido, vertrauen' jelentésében (vö. NySz.). Ezt a feltevést támogatja SZABÓ DÁVID értelmezése, aki — valószínűleg ugyancsak Faludiból — így közli ezt a szókapcsolatot: MVir. 356; „*Fűnek, fának reménykedni*: minden habhoz kapkodni“. A kifejezés két jelentése tehát: 1. 'gyógynövényekben bízik' és 2. 'mindenben megbízik'. A másik ilyen jellegű kapcsolatot először MÁRIAFI frazeológiájában (i. m. 137) találjuk: „*Fűhöz fához kapni*, kapaßkodni“. Hasonló kapcsolatban fordul elő szavunk FAZEKAS Lúdas Matyi-jában (III, 44—48): A bíró „béjelenti, Hogy hadi orvosló vagyon itt; mert Döbrögi *fűhöz Fához kapkoda*, és akit csak ajánlani tudtak ... kínjában mind meghallgatta tanácsát“. „*Fűhöz-fához kapkoda*“ — azaz: 'minden gyógynövényt, minden gyógyszert kipróbált' vagy: 'mindent kipróbált'. Ezek a kifejezések mutatják, hogy a *fű-fa* szóval alakult szókapcsolatokat a XVIII. század végén és a XIX. század legelején olyan valóságos vagy képzelt betegekkel kapcsolatban használták, akik válogatás nélkül alkalmaztak mindenféle növényi orvosszert: *bíztak fűben-fában*, *fájdalmukban* vagy *képzelt betegségükben fűhöz-fához kapkodtak*.

5. A *fű-fa* szóval alakult mai szólásaink eredetét keresve tekintetbe kell vennünk végül azt is, hogy már régebben, még a *fű-fa* 'gyógynövény' jelentésének kialakulása előtt is élt olyan szólásunk, amelyik közvetlenül

hozzájárulhatott ahhoz, hogy a *fű-fa* eredeti jelentéséhez a 'segítség' fogalma társuljon. TOLNAI (MNY. V, 291) és legutóbb BEKE (Nyr. LXXV, 59) is említi, hogy ennek a XVI. század óta sokszor feljegyzett és sok változatban ismert szólásunknak: *Kétfelé kap, mint a Dunába haló ember* olyan változatai is vannak, amelyek a *fű-fa* szóval alakultak. Mivel azonban ezekre csak az előbbihez viszonyítva újabb korból származó — főleg nyelvjárási — adatok voltak ismereteseek, a *Fűhöz-fához kapkod, mint a vízbehaló* változatot (vö. Nyr. VIII, 371, XIX, 235, XXVIII, 422) későbbi fejleménynek tekintették. Ennek a felfogásnak azonban ellene mond Gyarmati Miklós „Keresztyéni felelet”-ének (Debrecen, 1598.) ez a két mondata: „annit haßnalnak mind az altal nekiek mint az vízben halo embernek, eghez, vízhez, földhöz, fűhöz valo kapdo/afi” (5a—5b); „Monozloi Binte olyan mint az vízben halo ember, ki mind vízhez, fűhez, eghez haßontalanul kapdos” (189b). Ha nem is maga a *fű-fa* összetétel, de ennek egyik tagja úgy szerepel ebben a szólás-változatban, mint annak a felsorolásnak az eleme, amelyiknek a jelentése: 'mindenféle olyan dolog, amitől a nehéz helyzetbe jutott ember segítséget remélhet'. A Gyarmati-féle adatokból tehát nyilvánvaló, hogy a víz befűlés képe nem utólagosan járult hozzá a *fű-fa* szóval alakult szókapcsolatokban jelentkező 'segítség' fogalomhoz, mint TOLNAI (i. h.) gondolta, hanem épp ellenkezőleg: a vízbe esett és úszni nem tudó, a gyenge fűszálhoz — mai nyelvhasználatunk szerint a szalmaszálhoz — is kapkodó ember képe egyik konkrét szemléleti forrása annak, hogy a *fűhöz-fához kapkod, fűhöz-fához kapaszkodik*-féle szókapcsolatoknak átvitt, szólásszerű jelentése alakult ki.

A *fűhöz-fához kapkodás* eredetileg tehát a bajba jutott embernek a szó konkrét értelmében vett fűhöz és fához: 'mindenféle növényi orvosszerhez', illetőleg tényleges 'fűszálhoz' való kapkodását jelentette. Ebből alakult előbb a 'minden dologhoz kapkod', majd — mivel segítséget elsősorban emberek nyújthatnak — a 'minden olyan emberhez fordul, akitől csak segítséget remél' jelentés. Ez a két jelentés gyakran nem is különül el egymástól: SÁNDOR I.: „*Fűhöz fához kapkodni*: ubique querere auxilium, juvamen”, KASSAI II, 236: „*Fűhöz fához ragaszkodik*: ubique querit auxilium”; SzamSz.: „*Kapaszkodott vőu fűhöz-fához*: minden segítséget megpróbált”. A *fűhöz-fához kapkod, kapaszkodik, ragaszkodik* formában azonban nem merevedett meg a kapcsolat: a nyelvtudat határozottan érezte a határozói és az állítmányi rész külön-külön vett jelentését, és ezért már a XVIII. században a szókapcsolatok egész sora alakul a *fű-fa* szónak 'mindenki, akihez csak segítségért lehet folyamodni' jelentésével. Ilyen a Faluditól már idézett *fűnek-fának reménykedik* 'mindenkiben megbízik, mindenkihez bizalommal fordul' és a *fűnek-fának panaszkodik*. Ilyen az először KRESZNERICS kéziratoss közmondásgyűjteményében (MTA. kt. I, 36) feljegyzett és KASSAI szótárában (II, 236) is azonos alakban közölt *fűnek-fának adós* 'mindenkinek adós, akihez csak pénzbeli segítségért lehetett folyamodnia'. Ez a kapcsolat ma is élő, köznyelvi kifejezésünk, és több adat van rá a múlt század irodalmi nyelvéből is: Jókai: Nemz. kiad. XVI, 204; Tolnai L.: Bároné II, 5. Ugyancsak nem ritka a *fűhöz-fához lótfut, fordul, szaladgál* forma sem: Petőfi: Havas kiad. VI, 8: „miért kell hát Dobsának lótnia-futnia *fűhöz-fához*”; Mikszáth: Munk. XXX, 27: „sírt, jajveszékelt, szaladgált *fűhöz-fához*”; uo. XII, 150: „fordult *fűhöz-fához*, járt Ponciustól Pilátushoz” (vö. még uo. XXIV, 127). Kissé már eltérnek ettől a jelentéstől, de a 'szorult helyzetben való segítség-keresés' fogalma még mindig egészen határozott ezekben: Jókai: id. kiad. IX, 366: „*fűt-fát megmozdít*, hogy a bírákat

kegyelmességre hangolja“; Mikszáth: Munk. XXVII, 91: „No hiszen megmozgattak fűt-fát szenátor uraiméknál az érdekelt felek“. Ezekben a kapcsolatokban ismét nem személyre, hanem dologra vonatkozik a *fű-fa*. Ugyanígy ebben is: MNGy. IX, 444, Heves m.: „Iglrt fűt-fát, mindént, csak né mennyék el“ (Nyr. LXXII, 115); Szabó Pál: Isten malmai 313: „ígérték fűt, fát, és sunyítottak, lapítottak, végül is nem csináltak semmit“ (vö. még: uo. 46; SzamSz.).

6. A fenti példák azt mutatják, hogy a *fű-fa* szólásszerű kapcsolataiban sok esetben napjainkig megőrződött a 'szorult helyzetben való segítségkérés' fogalma. A XIX. század első felétől kezdve azonban nyomon kísérhetjük a *fű-fa* szóval alakult kapcsolatokban ennek a fogalomnak a teljes háttérbeszorulását is. Ehhez a fejlődéshez valószínűleg a *fűnek fának panaszkodik* alak nyitotta meg az utat. Nyilván annak a mintájára alakult ez: „*fűnek fának elbeszélni*: allen Leuten ohne Unterschied erzählen“ (Tzs.), ahol már a legtagabb jelentésében szerepel a szó. Ezzel a jelentéssel a legkevésbé kötött a *fű-fa* használata: Arany: ÖM. Voinovich kiad. I, 116: „tollat fogni, vagy ekét Ez az, mi *fűnek és fának* szabad“ | uo. 170: „Köti borát *fűre-fára*, kell vagy nem neki“ | MNGy. VII, 515, Szováta: „Jött az öreg királynak egy olyan írás, hogy *fűvet* [!] *fát* állítson kardba“ (Nyr. LXXII, 115) stb. Ezekben a most már szólásszerűeknek sem minősíthető szabad szókapcsolatokban szavunk teljesen azonos jelentésűvé vált ezzel a másik poláris kifejezéssel: *boldog-boldogtalan*. A különbség csupán annyi, hogy az utóbbi ragtalan alakban is gyakori, a *fű-fa* átvitt értelemben való ragtalan használatára azonban csak Aranynál találunk néhány példát (Arist. ford. II, 302; Lev. II, 178; Hátrah. Próz. 260).

Szavunk jelentéstörténetének utolsó mozzanataként végül azt említhetjük még meg, hogy a legutóbbi időben — részben talán a *fűvel-fával* összeáll-féle használat hatására — bizonyos pejoratív árnyalatot kapott a *fű-fa*. Ez azonban természetes fejleménye is lehet a 'válogatás nélkül mindenki' jelentésnek.

O. NAGY GÁBOR

Csak sast nemzenek a sasok ...

Ismeretes a *csak*-nak az az alkalmazása, amikor ez a határozószó „erősen bizonyoz. Ilyenkor vagy rajta van a hangsúly, vagy az ígén, állítmányon“ (LEHR, Toldi 370). Pl. „*csak* sast nemzenek a sasok“ Berzsenyi: A felkölt nemességhez | „*csak* k betegség a betegség, akármely könnyű is“ Vers: Anal. II, 381 (SIMONYI, MKöt. I, 229) | „vizzé *csak* k nem válik a vér“ Toldi. VIII. é. | „*csak* k nem jó idő jár a szegény emberre!“ Tompa: A keresztútról | „*csak* k volt a kapitányban ész s meg nem ütközött“ Az obsitos | „sokára ugyan, de *csak* k eljött az éjfél“ Petőfi: Szécsi M. | „mert *csak* k vendég, noha német“ Móra: Az aranyszörű bárány | „*ami* kevés, *csak* k kevés“ SzamSz. I, 130 | „*hi-jába* hajtotta vissza fele eszt a kutyát, *csak* k utánam jött“ uo. | „*hac-cör* semmi *csak* k semmi“ uo. | „*csak* k nyers a!“ OrmSz. 70 | „*apja*, *anyja* ellenöszte, *csak* k hozzámönt [feleségül]“ uo.

Ilyen használatban a *csak* határozószó mégis *csak*, *de csak*, *már csak*, *hiába csak* kifejezésekkel helyettesíthető (LEHR, Toldi 371); jelentése egy-

szerűbben: 'mégis', illetőleg 'mégsem' vagy 'csakugyan, valóban' (vö. LEHR, Toldi 370, 371, 263). A köznyelv ma csupán a *csak*-nak két összetételében, a *csakugyan*-nal és *ugyancsak*-kal kapcsolatban ismeri ezt a használatot; e két határozószó használata jelentés és hangsúly tekintetében is alig különbözik a *csak*-nak fent említett alkalmazásától.

Hogyan keletkezhetett a *csak*-nak ez a mindenképen feltűnőnek mondható használata?

Eddig — tudtommal — nem igen foglalkoztak a *csak* e szerepének megmagyarázásával.¹

A *csak* hangsúlyos volta természetesen — a mi szerkezetünkben éppúgy, mint a SIMONYI említette kapcsolatokban (l. az előbbi jegyzetet) — az emphaticus használatnak a következménye; a megszorító vagy kirekesztő *csak* határozószó is lehet hangsúlyos (mint pl. rendszerint a *csakis*), viszont a „bizonyozó“ *csak* is lehet hangsúlytalan (LEHR: i. h.; CSÜRY: i. h.). Nem is a szónak hangsúlyos volta az, amire magyarázatot keresünk. Magyarázatra csakis a különös jelentés, a nyomósító, bizonygató funkció szorul.

A magyar nyelvtörténet — tudomásunk szerint — nem ad semmi útbaigazítást az itt felvetett kérdésre vonatkozólag. Így hát mindenekelőtt analógiákat keresünk; hátha ezek segítségével sikerül az itt mutatkozó jelentésfejlődést megvilágítanunk.

Sajnos, sem a magyarban, sem a rokon nyelvekben nem tudunk egy 'csak' jelentésű határozószónak az itt tárgyalthoz hasonló jelentésfejlődésére példát találni. Azonban mégis egy teljesen hasonló esetre bukkantunk egy nem-rokon nyelvben: a héberben.

A 'csak, csupán, pusztán' jelentésű héber *raq* ugyanis a bibliának következő két mondatában ugyanolyan jelentésben fordul elő, mint fenti példáinkban a magyar *csak*.

1. Mózes V. 4: 6.: *raq 'am xāk'ām uənābōn haggōi haggādōl hazze'*. A mondat fordítása Károli szerint: „b i z o n y böles és értelmes nép ez a nagy nemzet!“ (Ugyanígy a Hertz-féle fordításban. Az Imit fordításában is: „b i z o n y böles és értelmes nép e nagy nemzet“.)

Ez a mondat így hangzik a különféle fordításokban: „*ἰδὸν λαὸς σοφὸς καὶ ἐπιστήμων τὸ ἔθνος τὸ μέγα τοῦτο*“ (Septuaginta) | „en populus sapiens et intelligens, gens magna“ (Vulgata) | németül „wahrlich, ein weises und kluges Volk ist diese grosse Nation!“ (Kautzsch); „ei, welche weise und verständige Leute sind das und ein herrliches Volk!“ (Luther) | angolul „surely this great nation is a wise and understanding people“ (Paragraph-Bible) | franciául „elle ne peut être que sage et intelligente, cette grande nation!“ (Zadoc Kahn, Paris, 1899.) | oroszul „вполне [teljességgel] мудрый и разумный народ этот великий народ“ | stb.

2. A másik mondat a következő:

Mózes I. 20: 11.: *kī 'amar' thī raq 'eīn iir'ath 'elōhīm bammāqōm hazze'*: „bizony azt gondoltam: nincsen istenfélelem e helyen“ (Károli); „mert azt gondoltam: é p e n nincs istenfélelem ezen a helyen“ (Imit). Egyéb fordítások szerint: „... ἄρα οὐκ ἔστι...“ (Septuaginta) | „...forsitan non est...“ (Vulgata) | „...schwerlich ist irgend welche Gottesfurcht...“

¹SIMONYI is (MKöt. III, 164) csak az 'éppen, éppen úgy' jelentésű hangsúlyos *csak*-nak a magyarázatát keresi. (Pl. „csak úgy tudom, mint te!“ Vö. még LEHR, Toldi 371; CSÜRY, SzamSz. i. h.)

(Kautzsch), „...vielleicht ist keine Gottesfurcht...“ (Luther) | „...surely the fear...“ (Paragr.-Bible) | „...sans doute il n'y a point...“ (Kahn) | „...страха Божия вовсе [‘teljesen, egyáltalán’] нет...“ | stb.

A héber *raq* — bár eredetileg az a jelentése: ’csak’ — itt nyilván ’gewiss, wahrlich’ értelemben van használva; így értelmezi pl. GESENIUS is. Ezt az értelmet legjobban az angol *surely*, továbbá az első mondatban KAUTZSCH ’wahrlich’ és a magyar fordítások ’bizony’ szava közelíti meg; a fent idézett többi fordítás részint nem pontos, részint egyenesen helytelen. Persze, mind-ezek a fordítások csak azt igazolják, hogy a fordító (amennyiben az eredeti szöveg alapján fordított) olyan nyelvhasználattal került szembe, melyet saját anyanyelvéből nem ismert, és így többnyire — minden erőlködése ellenére — nem tudott a nehézséggel megbirkózni.

Kétségtelenül meglephet bennünket, hogy még a héber eredeti alapján készült magyar fordításaink sem alkalmazzák itt a hébernek pontosan megfelelő *csak* szót. A szószerinti, pontos és egyben magyaros fordítás ez lenne: „c s a k böles és értelmes nép ez a nagy nemzet!“ és „c s a k nincsen istenfélelem ezen a helyen!“, abban az értelemben, hogy „mégis (csak) böles...“ és „mégis (csak) úgy van, hogy nincsen istenfélelem...“ (azaz: „még sines...“). Ezt az önmagától kínálkozó *csak*-ot vagy *csakugyan*-t azonban eddig hiába kerestem fordításainkban. Nem ismerték fel fordítóink ezt a szerkezetet? Nem ismerték talán a magyar szerkezetet? Vagy talán csak nem mertek önállóak lenni? Vagy népies ize miatt nem kívánták ezt a fordulatot az emelkedett stílusban használni? De hiszen a *csakugyan*-nal szemben még ez a megfontolás sem állhatna fenn! Vagy talán csupán azért kerültek a legtermészetesebb fordítást, mert nem tudták volna megjelölni, hogy a *csak* itt hangsúlyos?

A héber *raq* jelentései tehát (GESENIUS): egyfelől (határozószói szerepben) 1. ’csak, csupán’, 2. ’bizony’; másfelől (kötőszói szerepben) ’csakhogy, de, azonban’ (pl. Móz. I. 19: 8.; V. 12: 15.).

De rá kell mutatnunk arra is, hogy a *raq*-nak ez a sokoldalú és a magyar *csak*-kal szembeálló rokonságot mutató használata szinte teljesen egyezik egy másik héber határozószónak, az ’*ak*’-nak a használatával, persze azzal a különbséggel, hogy az utóbbinak eredeti jelentése, amelyből a többi fejlődött, a ’bizony, mégis csak!’.

Nézzük a héber ’*ak*’ jelentéseit (GESENIUS)!

1. ’gewiss, ja’ (’bizony, csakugyan, mégis, csak!’). Pl. Móz. I. 29: 14.: ’*a k* ’*ašmī ūbšārī* ’*athā*: „b i z o n y én csontom és testem vagy te!“ (Károli) | „j a du bist von meinem Bein und Fleisch“ (Kautzsch) | „s u r e l y thou art...“ (Paragr.-Bible) | „п о д л и н н о [’bizony, valóban’] ты...“). (A Septuaginta és a Vulgata fordítatlanul hagyja az ’*ak*’ szót.)

2. ’nur’ (’csak, csupán’). Pl. Móz. I. 7: 23.: *μαίηίσσᾱ* ’*a k* *nōaχ*: „és c s a k Noé marada meg“ (Károli) | „κατελειφθη μόνος Νῶε“ | „...s o l u s Noé“ | stb. Ilyen szerepben a két határozószó, a *raq* és az ’*ak*’, együtt is előfordul (GESENIUS: „einzig u. allein“).

3. Jelentheti azt is: ’éppen, éppen csak, éppen csakhogy’.

4. Végül előfordul mint ’de, azonban’ jelentésű kötőszó is (GESENIUS): ’jedoch, aber’. Pl. Móz. I. 20: 12.: *bath* ’*ābī hī* ’*ak* *lō bath* ’*immī*: „az én atyámnak leánya, c s a k h o g y nem az én anyámnak leánya“ (Károli) | „...ἐκ πατρὸς ἄλλ’ οὐκ ἐκ μητρὸς“ | „...n u r nicht die Tochter meiner

Mutter“ (Kautzsch) | „she is the daughter of my father, but not the daughter of my mother“ | stb. (Más példák: Móz. III. 27: 26.; V. 18: 20.)

Most tehát már két nyelvi ténynek a tanúságát hívhatjuk segítségül, mikor egy homályosnak látszó magyar nyelvi jelentésfejlődésnek az alapját akarjuk felderíteni.

Megfigyelhettük, hogy mind a három esetben, nevezetesen a magyar *csak* és a héber *raq* és *'ak* esetében mindhárom jelentéssel van dolgunk: 1. 'mégis, bizony'; továbbá 2. 'csak' nemcsak mint megszorító és ellentétes határozószó, hanem egyúttal 3. mint ellentétes kötőszó ('de') is (SIMONYI, MKöt. I, 193).

Ez a megállapítás azonban rögtön eszünkbe juttatja, hogy azt a jelenséget, hogy ellentétes kötőszói szerep erősítő, nyomósító határozószói funkcióval kapcsolatos (vagyis: 'bizony, mégis \Rightarrow de'), máshonnan is ismerjük. Itt van mindenekelőtt a magyar *de*, amely „nyomósító, bizonygató határozószó“ (KLEMM, TörtMondt. 437; SIMONYI, MKöt. I, 175), pl. „de kár!“; de megszorító és ellentétes kötőszó is, pl. „szép, de drága“ és MünchK. 209: „Nem ezt de barabast“ (KLEMM i. m. 437–9; SIMONYI i. m. I, 178, 186 stb.). A *pedig* kötőszónak is, amely eredetileg kiemelő, nyomósító volt, ebből fejlődött az ellentétes kötőszó szerepe (l. pl. KLEMM i. m. 432 kk.). De tanulságosak más nyelvek hasonló jelenségei is. Gondoljunk a német *doch*-ra: pl. „er ist arm, doch zufrieden“ és „und sie bewogt sich doch!“ | „du hast die Arbeit nicht gemacht? — [mondatpótló határozószóval:] Doch!“ (DUDEN és Sprach-Brockhaus) | „er ist nicht reich. — Doch, doch!“ (v. *Aber! aber!*)“ (SANDERS, Hauptschwierigkeiten²⁷ 117). Figyelembe vehető a francia *mais*-nek bizonyos tekintetben hasonló alkalmazása, vagy a latin *vero* 1. 'valóban, igazán', 2. 'azonban, de', amire KLEMM is hivatkozik a magyar *pedig*-gel kapcsolatban.

Ezek után már csakugyan joggal foghatunk hozzá a magyar *csak* itt tárgyalt szerepének a megmagyarázásához.

A fenti analógiák alapján tehát kétféle magyarázatra gondolhatnánk.

1. A *csak*, éppúgy, mint a *de* (és talán a héber *'ak* is) eredetileg „bizonyítgatós hangsúlyos indulatszóféle“¹ volt; vagyis „csak drága!“ a. m. „*de drága!“². Ennek a feltevésnek azonban nincsen semmi nyelvtörténeti alapja, nem is magyarázná meg kielégítő módon a szónak legáltalánosabb megszorító határozószói szerepét; így ezt a lehetőséget el kell vetnünk.

2. De kielégítő eredményre jutunk, ha a *csak*-nak megszorító, illetőleg ellentétes kötőszói szerepéből indulunk ki, mint ahogyan bizonyosan így magyarázandó a héber *raq* és a német *doch* hasonló használata.

A fejlődés menete pedig ez lehetett:

A megszorító határozószóból, pl. PP.: „csak maga hasznát keresi“ (NySz.) megszorító kötőszó lett. Pl.: *Szép ez a könyv. Csak* [az a baj; vagy: egy baja van:] *drága. Nincsen nekem semmi bajom. Csak* [egy bajom van:] *szegény vagyok* (vö. KLEMM i. m. 441). Ebből a mondat szerkezetből, amelyben tehát a *csak* még határozószó volt, lett a második mondatnak az első mondatához való szorosabb hozzákapcsolása útján, a *csak*-nak megszorító, majd ellentétes kötőszói szerepével: *Szép ez a könyv, csak* [= de]

¹ EtSz. I, 1284 a *de* eredetével foglalkozó cikkben.

² Vö. Faludi: „Hai! tsak nints szeb könyv a világ hátán amannál...“ (l. NySz.); de itt persze van külön indulatszó, és a „csak nincs“ a. m. „még sincs!“

drága. Nincsen nekem semmi bajom, csak [= de] szegény vagyok. Majd: *Szép ez a könyv, csak [= de mégis, csak bizony] drága. Nincsen nekem semmi bajom, csak [= de mégis, csak bizony] szegény vagyok.* Ebből az összetett mondatból azután könnyen fejlődhetett az itt tárgyalt bizonyozó szerep, úgyhogy az első, általánosabb jelentésű mondat elmaradt, a második mondat pedig (ismét) önállósult, tehát úgy, hogy az egész összetett mondatnak az értelme a mondat szerkezet második tagjához tapadt, tehát: *csak [= bizony, mégis] drága ez a könyv! csak [= bizony, mégis] szegény, vagyok!*

Hogy e felkiáltóvá lett mondatokban a kötőszó, illetőleg most már ismét határozószó hangsúlyos lett, azt — mint már fentebb jeleztük — természetes fejlődésnek érezzük.

FOKOS DÁVID

Az Ómagyar Mária-siralom egy helyének értelmezéséhez

1. Az ÓMS. kéziratos szövegének b) hasábjára — mint ismeretes — így kezdődik: „O ygoz fymeonnok bezzeg || scouuo ere en erzem ez bu || thuruth | kyt niha egyre.“ (ÓMOLv. 128). A latin „Planctus“ szövegében pedig az ennek megfelelő rész imígyen hangzik: „O uerum eloquium iusti Symeonis, Quod promisit gladio [a kiadott szövegben: Quem promisit gladium] Sencio doloris“ (uo. 130). A magyar fordítás idézett első mondata PAIS DEZSŐNEK 1936-ból való tolmácsolása szerint következőképp értendő: „Ó igaz Simeonnak Biztos szava ére (= beteljesedett)“ (Magyar Versek Könyve 33—4; ugyanígy Hét évszázad magyar versei 4). Lényegében megegyezik ezzel MÉSZÖLY GEDEON értelmezése is: „Ó igaz Simeonnak Bizonyos szava teljesült“ (NéNy. II, 163). Az ÓMS. *bezzeg* szavának szófaji hovatartozandóságát s ennek megfelelően jelentését illetően hasonló véleményen volt már a Napkelet is: „Ó, igaz Simeonnak való szava utólért (bevált)!“ (1923. II. sz. 191). Vagyis az eddigi magyarázók a *bezzeg*-et a fenti szövegben 'való, biztos, bizonyos' jelentésű melléknévnek tekintették, és az utána következő *scouuo* szó jelzőjének fogták fel. Ebben a tekintetben nem világos és határozott GRAGGER RÓBERT állásfoglalása. Szerinte: „*Bezzeg* a. m. 'bizony'. Vö. *bezzug*, *Bezzug segut* KTSz., 1449 után: *bezegseges* JAKUBOVICH, MNy. IX, 85 EtSz. I, 388.“ (MNyTK. 19. sz. 11.) Az idézett adatokra való hivatkoztából arra következtethetünk, hogy kérdéses szavunkat e helyen GRAGGER is inkább melléknévnek tekintette, hiszen felhozott R. *Bezzug segut* és *bezegseges* mint *-ség* képzős származékok is ezt sugallhatták. Egyszóval: az eddigi tolmácsolók több-kevesebb határozottsággal — kivétel nélkül — azt vallották, hogy szóbanforgó szavunk az ÓMS. e helyén melléknév, illetőleg jelző: jelzős szintagma tagja. — A SzófSz. szerint is a *bezzeg* régi jelentése 'igaz'. Valószínűnek látszik, hogy az utóbbi megállapítás alapja éppen az ÓMS. tárgyalt sorainak értelmezése lehetett. Az EtSz. szerkesztői ugyanis a *bezzeg* címszó kidolgozásakor még nem használhatták fel az ÓMS.-beli adatot, ezért nem is állítják, hogy e szó melléknév; szavunknak csupán nyomatékosító határozószói jelentéseit: 'sane, hem, papae, eja, ecce, num, certe, utique, revera, nun, aha, fürwahr, wahrlich', valamint — a MTsz. alapján — önállósult főnévi használatát: 'bökkenő, baj' tüntetik fel.

Nézetem szerint azonban a *bezzeg* a fenti mondatban nem melléknév, s ezért az idézett sorok eddigi értelmezései aligha helyesek. Mert vajjon mire is alapozható az az állítás, hogy a *bezzeg* a régiségben melléknév is lehetett? Csak a GRAGGERTÓL is idézett s az imént már említett két régi adatra (*Bezzug segut, bezegseges*). Ezek azonban nem sokat nyomnak a latban, hiszen tudvalevő, hogy a *-ság, -ség* képzővel határozószókból is képezhetünk elvont főnevet; ilyen származékok — hogy csak a legismertebbeket említsem — *általság, messzeség, közelség, távolság, viszontagság, közönség, mostanság, éppen-séggel* stb. (vö. TMNy. 585). Vagyis a R. *Bezzug segut, bezegseges* alapszava nemcsak melléknév, hanem határozószó is lehetett. Másfelől pedig a KTSz.-nak hátlapján nemcsak a szóbanforgó *Bezzug segut* szerepel, hanem *bezzug* is, mégpedig a következő mondatban: „El hug *bezzug* oznoc [ne] uesfteffel feld(e)n menýun...“ Ebben a szövegösszefüggésben pedig a *bezzug* aligha lehet más, mint nyomósító határozószó, s jelentése körülbelül 'valóban, igazán, biztosan'; az egész mondat eszerint így értendő: „És hogy valóban annak nevezte földön-mennyen.“ Azt se feledjük, hogy a NySz. szavunkra több mint húsz régi adatot közöl, s ezekben szavunk kivétel nélkül nyomatékösítő határozószó. Igaz, hogy ezek az adatok szükségképen későbbiek a fentebb említetteknel. De a GRAGGERTÓL egybevetésül felhozott fenti két adat aligha győzhet meg bennünket arról, hogy szavunk eredetileg melléknév volt. Hiszen ha ezt elfogadjuk, nem tudjuk megérteni, hogy miért nincs a későbbi több mint húsz adat közül egyetlenegyben sem melléknévi jelentése a *bezzeg*-nek. E két tucatnyi adattal szemben tehát mindössze két adat áll, de ezek sem nyomósak, hiszen — mint mondottuk — a *bezzeg* ezekben is bízást tekinthető határozószónak. Megemlíthetjük, hogy nyomatékösítő határozószó a csak egy adatból ismert *beze* is, mely az EtSz. szerint valószínűleg összefügg *bezzeg* szavunkkal. Tehát az adatok józan mérlegelése alapján azt kell mondanunk, hogy a *bezzeg* melléknévi voltát teljes bizonyossággal semmiféle tény nem mutatja.

Tanulságos a *bezzeg*-gel rokon jelentésű *bizony* jelentéstani fejlődésének és etimológiájának vizsgálata is. A NySz. e szavunknak 'verus, certus' jelentését adja elsőnek, 'certe, profecto, sane' jelentését pedig csak utolsónak, negyediknek. Ha azonban — BUDENZ és mások ellenében, akik szerint a *bizony* a *bízik* igének *-n* képzővel alakult származéka — ZOLNAI GYULA véleményéhez csatlakozva úgy hisszük, hogy a fejlődés útja inkább: *bizon* < *bízom*, mint *hiszen* < *hiszem* (vö. EtSz. I, 418), akkor a *bizony* jelentéseinek a NySz.-ban lévő sorrendjét időrendileg nem tarthatjuk helyesnek. Véleményem szerint ez a szavunk szintén határozószóként kezdte pályafutását, éppúgy, mint *tulajdon* szavunk is.¹ Ha ugyanis elfogadjuk, hogy e szavaink eredetileg határozószók voltak, akkor egyéb (melléknévi és főnévi) jelentésüket és használatukat könnyen megmagyarázhatjuk. Sokkal nehezebb azonban e szavak történetében föltennünk azt, hogy melléknévből váltak határozószóvá (bár ilyesmire is tudunk példát). S ha a *bizony*, *tulajdon* eredetileg éppúgy nyomatékösítő határozószó volt, mint a *bezzeg*, akkor a *bizonyosság*, *tulajdonság* ugyanolyan eredetű származéknak tekinthető, mint a R. *bezegség*; mégis azzal a különbséggel, hogy az előbbieknek ismeretes melléknévi használata is. A *bezzeg*-nek melléknévi szerepét azonban — mint már kifejtettük — semmi sem igazolja. Nem mutat erre az ÓMS. idézett szakasza sem. Az eddigi

¹ Erre vonatkozóan I. Nyr. LXXVII, 311–2.

tolmácsolókat alkalmasint a latin eredeti befolyásolhatta, melyben mind a *Symeonis*-nak, mind pedig az *eloquium*-nak van jelzője: *iusti* és *uerum*. Ez a két rokonértelmű szó tetszetős párhuzamosságot teremt az eredetiben, melyet magyarul efféleképen fejezhetnénk ki: „Ő igaz Simeonnak valóra vált szava.“ Az eredeti pontosan ezt mondja. Szorosan véve ugyanis az „O uerum eloquium iusti Symeonis“ fordulat felkiáltás, s mint ilyen, igei állítmány nélküli csonka mondat. A hangsúly és a nyomaték alapján azonban — ha tetszik — a *uerum*-ot tekinthetem lélektani állítmánynak is, hiszen a fentiek igazi értelme: „Ő, az igaz Simeon szava valóra vált!“ Ebben az esetben az *eloquium*-nak nem marad többé jelzője a *uerum*, mert állítmánnyá lépett elő. Tehát a latin eredeti kétféleképpen is érthető: vagy állítmány nélküli felkiáltásnak, s ekkor a *uerum* jelző, vagy pedig lélektani állítmányú mondatnak, s ennek a *uerum* az állítmánya. Így a latin eredetiben a *uerum* vagy jelző, vagy lélektani állítmány; vagy egyik, vagy másik, de semmikép sem lehet egyszerre mindkettő. Nos, az eddigi magyar tolmácsolatok hibája éppen az, hogy a *uerum*-ot egyszerre jelzőnek is, meg állítmánynak is tekintik. A magyar verssorban az *eloquium*-nak megfelelő *scouuo* mellé ugyanis a *bezzeg*-et odavonják jelzőnek (eszerint a *bezzeg* a latin *uerum* megfelelője), másfelől az *ere* állítmányt — szintén a latin *uerum* alapján — ’beteljesedett, teljesült, bevált’, tehát mintegy ’biztossá, bizonyossá vált’ jelentéssel ruházzák fel. Már pedig ez tautológia, hiszen mi mást állítunk így, ha nem azt, hogy „az igaz Simeon bizonyos szava bizonyossá vált“. Ami bizonyos, biztos, annak már nem kell bizonyossá, biztossá válnia, beteljesednie. Effélét nem mond az eredeti, de nem mondja ezt a magyar versfordítás sem. Mit mond hát? Azt, amit a latin szöveg, ha a latin *uerum*-ot lélektani állítmánynak tekintjük, a magyar *bezzeg*-et pedig annak, ami, vagyis nyomatékosító határozószónak: „Ő, az igaz Simeonnak *bezzeg* való volt (= ért) a szava!“

Az eddigi tolmácsolatok közös hibája tehát az, hogy az eredeti *uerum* szaváról két bőrt akarnak lehúzni: jelzőnek is, állítmánynak is megteszik. Ez pedig helytelen. Ha ugyanis a magyar műfordító a *uerum*-ot lélektani állítmánynak tekintve igei állítmánnyá tette meg (*ere*), akkor a *scouuo* mellé nem kellett jelző. A mondatban elkelt azonban egy nyomatékosító határozószó, s ezt a szerepet a *bezzeg* jól betöltötte.

2. Ha a *bezzeg*-et a fenti mondatban határozószónak tekintjük, tisztán kirajzolódik előtünk a mondat szerkezete: „Ő, az igaz Simeonnak *bezzeg* ért a szava!“ De mit jelent ez? — Szerintem a mondat értelmének kulcsát az egyik gyermekmondóka adja a kezünkbe. Az a gyermek, aki kergetőzés, fogócska, bújódsi vagy más hasonló játék közben megbotlik, elesik, annak a bejelentésére, hogy emiatt ki akar kapcsolódni a játékból, s hogy őt most nem illik, illetőleg nem szabad megfogni, ezt szokta mondani: „Nem ér a nevem.“ Mikor ezt mondja, hirtelen leguggol. A néprajzi irodalomban e mondóka tudomásom szerint ilyen formában még nincs feljegyezve.¹ Majdnem ugyanígy megtaláltam azonban BAKOS JÓZSEF „Mátyusföldi gyermekjátékok“ című művében, egy guggolós játék leírásában: A kis fiúk vagy kis lányok körbe leguggolnak. Kezüket a fenekük alá teszik, s elkezdik: „Tarka csikó, tarka, Se füle, se farka, Oda megyünk lakni, Ahol cukrot kapni.“ Az utolsó

¹ Megkérdeztem SZENDREY ÁKOST is. A fenti mondókát ilyen formájában az irodalomból ő sem ismeri, de — mint szíves volt közölni — tudomása szerint ez a mondóka a gyermekjátékokban valóban él.

szótagra tapsolnak a fejük felett, és ugranak egy jó nagyot. A győztes az, aki legtovább bírja. Aki közben elesik, annak játéka „nem ér“ (i. m. 132). Megkérdeztem több ismerősömet, hogy hallották-e, ismerik-e ezt a kifejezést. Válaszaikból megállapítottam, hogy a szóbanforgó mondóka („Nem ér a nevem“) az országnak szinte minden vidékén ismeretes; falusi gyermekek játék közben éppúgy mondják, mint a városiak. Én magam budapesti gyermekek ajkáról is sűrűn hallottam. Sőt sokan vagyunk, akik e mondókának kétsoros versikévé nőtt változatát is ismerjük, ilyen formában: „Nem ér a nevem, káposzta a fejem.“

Kérdés mármost, mire utal ez a gyermekmondóka? Tudjuk, hogy a gyermekjátékokban, gyermekversikékben, gyermekdalokban nem egyszer igen ősi szokások emléke maradt fenn. A magyar gyermekjátékok kutatói kiderítették, hogy a gyermekek verses mondókáiban — mint SZENDREY ÁKOS írja — „... sokszor igen értékes művelődéstörténeti, történeti emlékek rejtőznek, így Szent Erzsébet, II. Endre, valamint a szentföldi keresztes hadjárat nyomai. Szerepelnek bennük történeti alakok nevei, a magyar történelem különböző korszakai: tatárok, törökök, kurucok stb. időszaka“ (A magyar népzene tára I. Gyermekjátékok. 1951. 879). Sőt vannak olyan gyermekjátékaink is, amelyekben „talán az ősi hitvilág maradványai rejtőznek. Ilyeneknek tarthatjuk azokat, amelyek az ősvallás samánhitű világára mutatnak, mint pl. a »Gólya, gólya, gilice«, vagy az analógiás szépségvárázslás körébe tartoznak, mint pl. a »Fehér lilomszál«. A holddal kapcsolatos varázslatok körébe tartozik a »Hold, hold, fényes hold« versikéje, s az »Új hold, új király«, egyébként is ismert varázsló mondóka... Mások, s ide a játékok nagy sokasága tartozik, kultikus, jogi vonatkozásúak...“ (i. h.). Megeshet tehát, hogy a szóbanforgó mondókában is valamely régi szokás emléke maradt fenn.

Nézetem szerint valóban így is van. Úgy gondolom, hogy ebben a gyermekmondókában a névmágia nyomára juthatunk. „A név“ — írja SOLYMOSSY SÁNDOR — „az egykori ősi felfogás szerint a mainál sokkal szorosabban hozzá volt fűzve viselőjéhez, lényének egy fontos kiegészítő részét alkotta. Szinte olyan volt, mint a tárgyak, edények fogója, füle. Aki ezt megragadhatta, övé volt az egész vele egybeolvadt tárgy.“ (A magyarság néprajza³ IV, 314.) Azt a gyermeket, akinek „a neve nem ér“, nem lehet, helyesebben nem szabad megfogni, megragadni, mivel — a játékban megőrződött, ősi szemlélet alapján — az illető gyermek a fogó számára nemlétezőnek, régi babonás névvel mondva „nem-való“-nak¹ tekintendő. SOLYMOSSY SÁNDOR a legkülönbözőbb népek szokásaival bizonyítja, hogy a primitív ember „a nevet rejtő szót nem tekinti különálló valaminek, önmagában varázsserejűnek, hanem identifikálja a név viselőjével. Amint a primitív ember minden olyan dolgot szoros kapcsolatba hoz az emberrel, ami vele állandóan együtt jár (árnyék stb.), úgy a nevét is“ (MNY. XXIII, 87—8). Ennek az ősi felfogásnak az ismerete alapján válik világossá előttünk a primitív népek körében igen elterjedt névcseré. A mongoloknál, ha valamelyik harcost szégyen éri, például gyáván viselkedik a csatában, megfutamodik stb., a kán gyakran nem halállal bünteti, hanem „elrendeli, hogy neve szűnjék meg s helyette másikat adományoz

¹ A névmágián alapuló régi magyar óvónevekről l. PAIS DEZSŐ: MNY. XVIII, 95—6. — A névmágiáról l.: SOLYMOSSY SÁNDOR: MNY. XXIII, 83 kk.; ZLINSZKY ALADÁR: MNY. XXIII, 100—9; LOVAS RÓZSA: MNY. XXX, 12—7.

neki; vagyis ezzel a régi meghalt, s új valaki lépett helyébe¹ (i. h. 94). Vagyis akinek a neve megváltozott — a fenti gyermekmondóka szavaival élve: akinek „a neve nem ér“ —, az nemlétezónak tekintendő, mivel régi mivoltában meghalt. A játék közben a földre guggoló gyermek tehát a mondókéval azt akarja tudtul adni, hogy őt ne érintsék, ne fogják meg, mivel az ő neve „nem ér“ többé, nem érvényes, nemlétezónak tekintendő, s ezzel ő maga is megszűnt létezni játszótársai számára. A mondóka hosszabb változata ugyanezt a gondolatot szövi tovább: akinek „káposzta a feje“, nem tekintendő élőlénynek, embernek.²

Ilyenformán a kérdéses gyermekmondóka — úgy hiszem — a névmágia maradványa. Azt a játszó gyermeket, akinek a „neve nem ér“ többé, a kergető éppúgy nem érheti el, mint ahogyan az ártó szellemek sem találhatnak rá arra, akinek a régi neve „nem ér többé“, mert az „a névváltoztatással mássá lett“ (A magyarság néprajza³ IV, 312).

3. De menjünk tovább egy lépéssel. „Az igaz Simeonnak bezzeg ért a szava!“ — mondja Mária. Mit jelent ez? Ezt is megfejtethetjük, ha arra gondolunk, hogy Simeon a Biblia szerint jós volt, megjövendölte Krisztus kínhalálát. A jósnak, varázslónak a kimondott szó varázsereje révén van befolyása a jövődő alakulására. „Az áldás vagy átok“ — írja SOLYMOSSY SÁNDOR — „a kimondó hite szerint feltétlen teljesül a kiejtett szó varázserejénél fogva“ (A magyarság néprajza³ IV, 323).

Tudjuk, hogy a kereszténység felvételével a régi, babonás, pogány szokások, hiedelmek nem szűntek meg máról holnapra. Könnyen elképzelhető tehát, hogy az ÓMS. fordítója Simeont afféle jósnak tekintette, akinek kimondott szava varázserejű volt, s ezért teljesedett be. Akinek más nevet adnak, annak a régi neve „nem ér“ többé. De a jós szava, mely varázserejénél fogva beteljesül, éppen ezért „ért“. Az igaz Simeonnak bezzeg „ért“ a szava! Azt hogy „O verum eloquium iusti Symeonis“, az ÓMS. fordítója a népi hiedelmek frazeológiája alapján fejezhette ki ilyen formában.

Ha e magyarázatunk helyes, akkor az ÓMS. szóbanforgó sorait úgy kell tekintenünk, mint népünk babonás hiedelmeinek egyik legrégibb — ha nem legeslegrégibb — irodalmi nyomát, a semmitmondó latin eredetinek valóban sokatmondó — vagy inkább csak sokat sejtető — művészi, népi tolmácsolatát.

BALÁZS JÁNOS

¹ Én ritkítottam. — B. J.

² A vidéki gyülekezeteket sátoros ünnepeken felkereső legátusoknak az öreg papok tréfás bátorításul azt a tanácsot szokták adni, hogy ha felmennek a szószerke, ne ijedjenek meg, a hívek fejét tekintsék káposztafejnek.

Bezzeg, bizony

1. Mielőtt az ÓMS.-nak a *bezzeg* szót tartalmazó részlete BALÁZS JÁNOS-féle értelmezéséhez hozzászólnék, egy etimológiát javaslok a szóra, amit az ÓMS. magyarázatával foglalkozó egyetemi óráimon többször ismertettem.

A szó először helynévi adatban tűnik fel. Ez a VárReg. 87.: *Bezegu*, ami mögött — KARÁCSONYI JÁNOS (Reg. Varad. 227) mutatott rá — a Zemplén megye délnyugati sarkában, a Hernád balpartján a folyó torkolata közelében fekvő *Berzék* helység van. A helynévre további adatok: 1332—1337. páp. tizl.: *Bezek*, *Bezeg*; 1446, 1488: *Bezzegh*; 1489: *Bezek*; 1491: *Bzezh* (CSÁNKI I, 343). LIPSZKYNél *Berzék*. — Előkerül egy másik helynév is: 1269: *Bezzegd* várföld Zarándban (CD. VII/1, 356; idézi JERNEY és utána EtSz.). — Egy 1270-i oklevélben *Bezeg* nevű hat ekényi földet említenek mint a Soprontól délnyugatra eső mai Csáva határosát (SoprOkl. I, 33—4). — További helynév: 1338: „Poss. *Bezeg*“; 1387: *Bezegd*; 1389: *Bezzegh*, *Bezeg(h)d*; 1412: *Bezegd*; 1501—1506: *Bezzegd*: Zala megyében Rajkkal volt határos (CSÁNKI III, 36). — Ötödik helynév: 1399: „Elias de *Bezzig*“ (ZichyOkm. V, 108); 1447, 1450: *Bezzegh*, *Bezzegh*; 1453: *Bezygh*; 1471: *Byzyah*; 1502: *Byzygh*; 1517: *Beczyk*; ma: *Bezzeg* puszta Tolna megyében Pakstól nyugat felé (CSÁNKI III, 418).

1327: „Johannes filius Bor uel *Bezuk* . . . predicto *Bezuk*“: királyi ember Bodrog megyei ügyben a pécsváradi konvent előtt (ZichyOkm. I, 294—5). Tehát korai személynévi adat is idézhető a szóra.

Ezután jelentkezik a KTSz.: *bezzug* 'biztosan' és *Bezzug segut* 'bizony-ságot'.

2. Az EtSz. (I, 388) összeállításából a következő olvasott alakváltozatokat vehetjük fel: a) a régiségből: *bëzëg*, *bëzzëg*, *bëzëk*, *bëzzëk*; b) a népnyelvből: *bizzëg*, *bözzög*. — Az EtSz. (I, 388—9) szerint a jelentései: „1. 'sane, hem, papae, eja, ecce, num, certe, utique, revera [ime, nohát, biztosan, éppenséggel — P. D.], nun, aha, fürwahr, wahrlich' MFL., NySz., KASSAI I, 309, SIMB. (»Ezt a szót többnyire éppen nem lehet németül kifejezni« MÁRT. 1800, 1807); 2. önállósult főnévi használatban: 'bökkenő, baj' MTsz.“. — Tehát az EtSz. az adverbiumi vagy indulatszói jelentést veszi eredetibbnek és ebből fejlődöttnek tekinti a főnévi jelentést.

Ami a szó etimológiáját illeti, az EtSz. szerint: elfogadható magyarázata nincs; legvalószínűbb, hogy az egyébként ismeretlen eredetű *beze* 'vere stb.' származéka. — A SzófSz. és LŐRINCZY ÉVA (KönTörSz. 164) ugyancsak ismeretlen eredetűnek jelzi a szót.

3. Volt tanítványom és jelenlegi munkatársam, HEXENDORF EDIT volt szíves rendelkezésemre bocsátani a jegyzetet, amelyet említett óráimról az 1948—1949. tanév második félévében készített. Ebből veszem a következőket (az előbbieken az órákon mondtak némileg ki vannak bővítve).

„Felmerülhet az a kérdés, hogy az ÓMS.-beli *bezzeg* indulatszó-e vagy névszó. Amennyiben névszó, akkor melléknév, a latin *verum* (uerum eloquium) 'igazi, valódi, biztos' megfelelője. Ami az *u-s* írású adatokat (KTSz.: *bezzug*, *Bezzug segut*) illeti, ezek olvasása nemcsak *bëzzüg*, hanem *bëzzug* is lehet, tehát a szó vegyes hangrendű is lehetett.

A szó eredetére nézve azt a lehetőséget, amit az EtSz. jelez, nem tekinthetjük kielégítőnek. Valószínű, hogy ez a *bëzzëg*, *bëzzüg*, esetleg *bëzzug* össze-

függ a *bizony* szóval, amelynek többek közt nyelvjárási változatai: *bëzony*; *be(j)on[ny]*; *bizen* és *bizën*, *bize*, *bizë* és a Baranya megyei *beze* 'vere, veraciter, in veritate, certe, certo, iuste'; lerövidítve *bëz* és (a köznyelvben is) *biz* (*isten*). A *bizony* a *biz(ik)* ige deverbális -n képzős névszói származéka, olyan, mint a *hasad*, *hasít* családjába tartozó *hason-* (*hasonfél*), vagy mint a *haszon* névszó.

Nyelvjárásokban megvan a *biz-* alapszó -g képzős gyakorító származékának -t képzős causativuma: *bizgat*; alakváltozatai: R., Nyj. *bozgat*, *bëzget*, *bizget*, *bözget*, sőt van R. *bizzeget*; jelentésük: 'irrito, turbo, stimulo: zavar, zaklat, izgat'. Az átható *biz* igének az eredetibb jelentése ugyancsak 'zavar, zaklat, izgat valakit valamivel' jelentése lehetett, s ebből válhatott az 'ösztönöz, rábeszél valakit valamire' értelem. Az át nem ható *bizik* korábbi jelentéséül 'ösztönződik, hagyja magát ösztönözni, rábeszélni valakitől valamire' vehető fel. A visszaható *bizik* műveltetőjeként jött létre a *biztat*.

Az eredetileg velaris *biz-* alapszóból származó deverbális -g képzős névszói alakulat a korábban egy z-vel ejtett *bëzëg*, *bëzüg*, **bëzug* (vö. VárReg.: *Bezegu* egy z-vel és képzővégi magánhangzóval), mint amilyen deverbális névszói alakulatok a *csillag*, *világ*, *fuldalag* 'fulánk', *Dengeleg*, *Toldalag* (PAIS: MNy. VII, 412–3) stb. — Hogy a szó valóban ilyen deverbális névszóképzős alakulat volt, az kitűnik egy a KárOkl. III, 365 alatt található, 1566-i leltári jegyzék adatából: „négy bokor sarkantyú, és egy *bezzeg* az egyik ezüsten”. Az adatot — tévesen a IV. kötetből valónak jelezve és egy vesszőt betoldva (ellenőrizte HEXENDORF) — a NySz. közli a II. kötet 1518. hasábján, *sarkantyú* alatt, tehát a szó a NySz. „ismeretlenjei” közt szerepel. Ebben az adatban a *bezzeg* főnév, valami sarkantyúhoz hasonló lóserkentő szerszám neve.

Mindezek alapján a *bezzeg*-et deverbális névszónak tarthatjuk. Az ÓMS.-ban melléknévi szerepben jelentkezik, 'biztos' értelemben.

3. HEXENDORF az óráimon előadottakat ezekkel a megjegyzéseivel egészítette ki:

„A) Az EtSz. a *beze* alatt megemlíti, hogy a szót KASSAI és CZUCZOR—FOGARASI a *bizon*-nal hozták kapcsolatba, s ezt a magyarázatot elfogadhatatlannak tartja. Szerintem: a *beze* talán 'igaz el': mutatónévmással, mint *nem a!* stb.; alakilag: *biz'* ~ *bez'* + *e* elemekből.

B) Ide vonhatók a MTsz. I, 124–5, 138 és 140 szavai: *bëzdit*, a 2. és 3. *bëzzëg* is, a [*bëzzëget*] ~ *bërzëget*, *bezegető*, *bëzzëgő*, *bezzentyű*, *bizgentyű*, *bizzent*. [Ezeket az egyetemi tárgyalásban mellőztem. — P. D.] — A lóserkentő szerszámmal kapcsolatban különösen érdekesnek találom a *bezzeg*, a MTsz. szerint 'holmi' jelentésű szóra hozott adatot. Elöl-hátul megrakodott, tót házalónak mondják: „... sok *bëdzegeője* van”; szerintem: sok dolog, ami nyugtalanítja, bántja, tehát sietésre is serkenti útjában, azaz olyan dolog, ami az embert kétfelől is úgy zaklathatja, idegesítheti, ösztönözheti, mint a lovat valami sarkantyú-féle eszköz. A jelentés tehát nem 'holmi', hanem 'zaklató, kellemetlenül izgató dolog'.

C) A *bezzeg* nomen jelentésfejlődését így képzelem el:

'mozgató' ↗ nyugtalanító → bántó
↘ serkentő → biztató → biztos, elhihető, igaz', illetőleg
a nyomósító szócskáé.

D) Azt is el tudom képzelni, hogy az ÓMS.-ban a 'nyugtalanító'-féle jelentésárnyalat van meg. A latin azonban a 'biztos' mellett szól.

4. Most hozzáteszem az egyetemen közöltekhez:

A MTsz. Kecskemétről való közlése (Nyr. X, 380 után): *bözzög* 'óra-mutató' s hozzá ez a mondat-példa: „Igazícsd mög a *bözzögjít!*“ Ugyanonnan: „Ez itt a *bözzög!*“ a. m. 'a baj, a hiba' (uo.).

A Zala megyei Türről jeleznek *bëzzëg* 'sárlík' igét is (MTsz.).

A szócsalád tagja a háromszéki *bërzëget* 'könnyedén érintve megmozgat, megbolygat (pl. száradni kezdő szénát villaheggyel)' (MTsz. *bërzëget* al.)' továbbá a kecskeméti *börzönget* 'mérgesít, heccel' (Nyr. X, 380). Bennük az *rz* éppen olyan $zz > rz$ elhasonulás, mint amilyen a Zemplén megyei *Bërzék* esetében történt.

A Zemplén megyei helynévben és a közszoói adatokban jelentkező szóvégi *k* a szóvégi *g* $\approx k$ változás, illetőleg váltakozás esetei közé tartozik.

A Zemplén, Zaránd, Sopron, Zala és Tolna megyei helynevek nyilván pusztá személynév helynévi alkalmazásai. Mint személynév összevethető az 1138/1329: *Bizau*, in villa Degü (MNY. XXXII, 131) és 1225: *Bizoud* (PAIS: MNY. XVIII, 34) személynévvel. — Lehetséges, hogy idetartozik az 1138/1329: *Beza*, in villa Tupundi (MNY. XXXII, 131) \sim *beze*?

A *bizony* régi nyelvi 'verum, veritas' és 'verus, certus' jelentésfejlődésére nézve egy ilyen magyarázatot adhatunk: a *biz* igének 'rábeszél' értelme lehetett a kiindulás, s ebből lett 'amit valakire rábeszélnek, amiről valakit meggyőznek' vagy 'amiben egymással megállapodnak' vagy 'akit valamire rábeszélnek, akit valamiről meggyőznek'.

Mind a *bizony*, mind a *bëzzëg* esetében az indulatszóvá vagy határozószóvá való fejlődés úgy történhetett, hogy mondatként, illetőleg mondat állítmányaként (*az bizon!* 'az bizonyos!') vetették eléje vagy közébe egy másik mondatnak, s az ilyen fordulatok szívódtak bele a kifejezendőnek a lényegét tartalmazó mondatba.

5. Gondolom, a fentiekből eléggé kiderül, hogy a *bëzzëg* korán, sőt korábban, sőt eredetileg névszó volt. Névszóként meglehetett tehát az ŐMS. szerzőjének a nyelvében is. És ha meglehetett, akkor ő mint jelzőt alkalmazhatta is. — De *b e z z e g* alkalmazta-e?

A latin eredetinek „O uerum eloquium iusti Symeonis,“ fordulata kétféleképen fogható fel szerkezetileg: a) egy *est*-et kihagyó mondatnak: „Ó, való az igazságos Simeon kijelentése“; b) felkiáltásnak, aposztrofénak: „Ó, igazságos Simeonnak biztos kijelentése!“ Jóval valószínűbb az utóbbi, annál is inkább, mivel az előző versszakban csupa ilyen van: „O pia gracia sic morientis, O fera dextera crucifigentis...“ Akármelyik értelmet tulajdonítjuk vagy tulajdonította is a latinnak az ŐMS. szerzője, a magyarban nem egyszerű másolatot nyújtott. Ő — többször kiemelték és kiemeltém én is — igazi költő, alkotó tehetség, aki nem egyes szavakat rakogatott át a latinból magyarba, hanem szellemi és érzelmi transzformátorként nem azt az áramot adta vissza, amit befogadott, és a transzformált áramból eltérő formák is jöttek létre. — Ilyen eltérő, egyéni forma jött létre a kérdéses fordulatban is.

BALÁZS azt mondja, hogy az eddigi magyar tolmácsolatok hibája éppen az, hogy a *uerum*-ot egyszerre jelzőnek is, meg állítmánynak is tekintik. — Nem tudom, ez a megjegyzés rám is vonatkozik-e. Mert én a *uerum*-ot csak jelzőnek tekintettem. „Ó igaz Simeonnak | *Biztos szava* ére (beteljesedett).“ (HORVÁTH, Magyar Versek Könyve 34.) Nem hiszem, hogy ezt másként lehet érteni, mint hogy a *bezzeg* helyébe tett *biztos* a *szava* jelzője.

A bézzég a. m. biztos jelzőt pedig én korántsem a 'valóra vált' értelemben (l. BALÁZSNÁL) alkalmazom, és nem tulajdonítok ezzel a nagy ómagyar költőnek egy ilyen tautológiát: „Ő igaz Simeonnak valóra vált szava valóra vált, beteljesedett“. A szó szerintem akkor volt *bezzég*: *biztos*, akkor hordta magában a megvalósulás bizonyosságát, amikor a Lukács evangéliumából (2: 25—35.) ismert jelenet alkalmával az igaz Simeon (*iustus*: az evangélium szava) kimondotta. Ehhez — gondolom — természetesen vág állítmányként az *ére*: az *ér* vagy *érik* ige elbeszélő múltja 'megérett, beteljesedett, valóra vált' jelentéssel (*megérik* 'maturesco' különben a Példák Könyvétől kezdve adatolva NySz. I, 662). Ami megérett, beteljesedett, Simeon jóslatának ez a mozzanata: „et tuam ipsius animam pertransibit gladius“. Ennek a visszhangja a latin versben: „Quod promisit gladio [vagy: quem promisit, gladium] Sencio doloris“. A magyar költő ezt alakítja így: „en erzem a buthuruth, | kyt niha egyre“ a. m. „En érzem e bűtört, mit valamikor ígére“.

Fel lehet tenni egy efféle értelmezést: „Ő igaz Simeonnak biztosan, elkerülhetetlenül megérett, beteljesedett a szava“. — De vajjon fel kell-e tenni? Természetesebb-e, hatásosabb-e egy ilyen értelmű fordulat?

PAIS DEZSŐ

Stíluselem-e a tájszó Vörösmarty szépprózájában?

(Adalék az irodalmi nyelv szókincsének történetéhez)

I. Vörösmarty szépprózáját olvasgatva (Gyulai szerk. X. kötet. Pest, 1863.) néhány tájszóra lettem benne figyelmes. Az elbeszélések különböző tárgyúak: a porregétől (A kecskebőr) a Mátyás-korabeli szerelmi történetig (Orlay) és az egykorú előkelő társaságbeli házasodási kalandig (A füredi szívhalászat) mindenféle előfordul köztük. A tájszók az első pillantásra stíluselemnek látszottak, s szinte magától adódott a megvizsgálandó kérdés: hogyan használja fel Vörösmarty a tájszókat szépprózájában stíluselemként.

De miután kiírtam a mai nyelvérzékem szerint alakjukban, jelentésükben vagy egészükben tájszói elemeket; még óvatosságra intett az a százhusz év, amely az elbeszélések keletkezésének kora (1829—1837.) s napjaink közt eltelt. Így feladatommak éreztem, hogy megnézzem az 1835-ben megjelent — és éppen Vörösmarty hathatós közreműködésével készült — Magyar-német zsebszótárban (a Magyar Tudós Társaság kiadása): vajjon nem tartalmazza-e ezeket a tájszókat, mégpedig úgy, mint az egykorú irodalmi nyelvhasználat elemeit; röviden: hogy szavaim a vizsgált kor szempontjából is tájszók-e. Az elővigyázatosság nem is bizonyult feleslegesnek: a szavak nagy része valóban benne van az említett szótárban. Effelől természetesen még gondolhattam, hogy ottani előfordulásuk csak az őket egyébként is használó Vörösmarty szerkesztői közreműködésének eredménye, s így nem a szavak akkori valóságos helyzetének és értékének tükröződése. Megerősíteni látszott ebben a feltevésben az 1838-ban, ugyancsak a Tudós Társaság kiadásában megjelent Tájszótár, amelyben a kérdéses szavakat nem irodalmi elemeknek, hanem tájszóknak értékelve legnagyobbbrészt ugyancsak megtaláltam. A dolog kezdett bonyolulttá válni. Tisztázási kísérletként a kérdéses szavakra a Tzs. magyar-német részében adott német értelmezéseket visszakerestem

a német-magyar részben is, arra gondolva, hogy ha azok valóban csak a szótárba tévedt tájszók, a német megfelelőik magyar értelmezései közt talán nem szerepelnek majd. De itt is megtaláltam jóformán mindegyiküket. Ezen az alapon tehát nem bizonyultak szavaim tájszóknak; de a próba ennek ellenkezőjéről győzött meg: lehetségesnek kellett tartanom, hogy e szavak közül egyesek csak azért vannak benne a német-magyar részben, mert a két részt ugyanaz a munkabizottság készítette, s a német-magyart feltehetően a magyar-német rész reciprokumaként.

Ki kellett lépnem tehát az eredetileg saját magamtól túlságosan szűkre szabott körből. Megnéztem a MÁRTON szótára alapján összeállított, azaz Vörösmartytól feltehetően független, de egyébként vele csaknem egykorú Magyar-Német Szókönyvet (1827.) annak ellenőrzésére, hogy szavaim valóban nem csupán Vörösmarty személyes közreműködése folytán kerültek-e az irodalmi nyelv egyik szótárába. De a vizsgált szavak legnagyobb részét itt is megtaláltam. — Most már további próbákat kellett tennem kiterjesztett korhatárral. A szavak utóéletére megnéztem BALLAGI Teljes Szótárának 1873-i kiadását; s valóban: ő a szavak egy részét tájszónak minősíti. De azt, hogy a másik részt ezzel hallgatólag irodalminak vette, még mindig tulajdoníthattam annak, hogy BALLAGI a Tzs. anyagát is felhasználta. Így megnéztem a BALLAGIHOZ közelkorú Magyar Tájszótárt is. A vizsgált szavak közül ez csakugyan sokkal többet jelez tájszónak — persze a nyelvjárások felől nézve a kérdést, — mint BALLAGI, aki az irodalmi nyelv felől közelítette meg őket. — Előéletükre nézve PÁRIZ PÁPÁNAK BOD-féle átdolgozásához fordultam, arra gondolva, hogy e szavak — ha Vörösmarty korában irodalmiak is —, talán csak a nyelvújítás által irodalmiasított tájszavak. De ebben a szótárban is benne van már a vizsgált szavak nagy része. — Ugyanez a szempont vezetett arra, hogy a Nyelvújítási Szótárban is utánuk nézzek: ha ugyanis SZILY úgy látta volna, hogy e szavak a nyelvújítás kora előtt nem irodalmiak, azóta viszont teljes jogú elemei az irodalmi nyelv szókincsének, nyilván felvette volna őket. De a NyÚSz.-ban legnagyobb részük nincsen meg; azaz SZILY egyesekről nyilván úgy érezte, hogy már a nyelvújítás előtt is irodalmiak voltak: másokról viszont úgy, hogy még az ő korában sem voltak eléggé irodalmiak.

Végül meg kellett néznem az Akadémiai Nagyszótár anyagában a Vörösmarty korabeli többi klasszikus író nyelvhasználatát is. A szótárakról ugyanis feltehető, hogy olykor mechanikusan vették át egymás anyagát, máskor nagyobb számban vettek be megjegyzés nélkül regionális elterjedtségű szavakat, s így anyaguk éppen arra nem megbízható tájékoztató, hogy a vizsgált szó közkeletű volt-e a kérdéses szótár keletkezése korában, s élt-e az irodalom szélesebb rétegeiben. E tekintetben tehát a szótáraknál sokkal biztosabb képet ad az egykorú valóságos nyelvhasználat. — Az áttekintett nagyszótári cédulák azután rá is mutattak arra, hogy a vizsgált szók közül melyek élő, elterjedt elemei az akkori irodalmi nyelvhasználatnak, s melyek ritkábbak, inkább csak vendégként előfordulók.

Mindezt azért bocsátottam előre — a szokásosnál kissé talán terjedelmesebben —, mert lehetővé teszi számomra, hogy az anyagot és a hozzá átnézett irodalom vallomását röviden, de mégis érthetően közölhessem; sőt remélhetőleg segít a tanulságok levonásában is. A probléma nem kicsi, s nagyrészt még megvizsgálatlan: tulajdonképen az irodalmi nyelv szókincsének kialakulásáról és fejlődéséről, illetőleg e fejlődésnek és vizsgálatának néhány elvi és gyakorlati kérdéséről van szó.

2. Az előrebocsátottak után az anyagot talán meglehetősen szűkszavúan is közölhetem. A címszót és saját értelmezésem az a mondat követi, amelyben a szót találtam; az idézet végén a Gyulai-féle kiadás X. kötetének lapszáma következik; ez után tettem — mindig azonos sorrendben — az előbbieken felsorolt összehasonlító források vallomásait: először az irodalmi szótárakét feltekezésük időrendjében, majd a tájszótárakét, s végül az élő irodalom anyagát tükröző NyŰSz.-beli és Nagyszótár-beli adatokat¹

Alkalmos 'meglehető': „... minden józanodások ellenére is még *alkalmos* rettegésben voltak“ (46). PPB. e jelentésben² nem közli. MNSz.: ilyesféle jelentésben nem. Tzsm.: csak mai, és Nyj. 'ügyes' jelentésében. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben nem. Tsz.: e jelentésben nem. MTsz.: e jelentésben tájszóként. NyŰSz.: nem veszi fel. — ASz.: szórványos adatok Aranytól, Tolnai Lajostól, Eötvös Károlytól ilyen jelentésben.

Bátorság 'biztonság'; *bátorságos* 'biztonságos': „Midőn eszére tért, magát teljes *bátorságban* cimborái között találta fel...“ (159); „... szabad-e, illő-e, vagy is inkább *bátorságos*-e a kecskét magokévé tenni?“ (43); „... részint, mert belsőbb vala s azért a lőkötők ellen *bátorságosabbnak* tartathatnék...“ (33). PPB.: e jelentésben is. Tzsm.: e jelentésben is. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben is. Tsz.: e jelentésben nem. MTsz.: nem közli. NyŰSz.: Széchenyitől: *bátorlét* 'biztonság'. ASz.: adatok Kisfaludy Sándortól, Vas Gerebentől, Csokonaitól, Jókaitól, Aranytól, Széchenyitől, Rákosi Jenőtől e jelentésben.

Bitang 'urahagyott, eltévelyedett (állat)': „... de mivel az is meglehet, hogy [a kecske] ura-hagyott, *bitang* jószág...“ (43). PPB.: e jelentésben is. MNSz.: e jelentésben is. Tzsm.: e jelentésben is. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben is. Tsz.: e jelentésben tájszóként. MTsz.: e jelentésben tájszóként. NyŰSz.: nem veszi fel. ASz.: adatok Aranytól, Jókaitól, Vas Gerebentől, Mikszáthtól, Tolnai Lajostól e jelentésben; de átvitt jelentésben gyakoribb.

Bízást 'nyugodtan, teljes bizalommal': „Csak szálljon le kee *bízást*, János koma.“ PPB.: e jelentésben. MNSz.: e jelentésben. Tzsm.: e jelentésben. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben. Tsz.: e jelentésben, tájszóként. MTsz.: nem közli. NyŰSz.: nem veszi fel. ASz.: Aranytól, Vörösmartytól, Jókaitól, Mikszáthtól, Petőfitől, Vas Gerebentől.

Busa 'nagyfejű', itt: ? 'vastag (hang)': „... vastag *busa* hangon így szólt...“ PPB.: nem közli. MNSz.: e jelentésben. Tzsm.: e jelentésben. Tzsn.: nem közli. BALL.: e jelentésben. Tsz.: e jelentésben, tájszóként. MTsz.: e jelentésben, tájszóként. NyŰSz.: nem veszi fel. ASz.: Aranytól több, Eötvös Károlytól egy adat.

(El)csap 'elmegey, elsiet': „... egy köpönyegbe burkolt magas szál ember éppen most *csapott el* az egyházajtónál...“ (62). PPB.: e jelentésben nem. Tzsm.: ilyesféle jelentésben. Tzsn.: nem közli. BALL.: ilyesféle jelentésben is. Tsz.: e jelentésben nem. MTsz.: ilyesféle jelentésben is, tájszóként. NyŰSz.: nem közli. ASz.: adatok ilyesféle jelentésben Aranytól, Mikestől, Vas Gerebentől; viszonylag sok adat Jókaitól.

¹ A közismert forrásjelzéseken kívül még a következőket használok: MNSz. = Német-Magyar és Magyar-Német Szókönyv II, Magyar-Német rész. Pest, 1827. — ASz. = Az Akadémiai Nagyszótár kéziratosa anyaga. Ebben az anyagban természetesen mindig megtaláltam a Vörösmartytól származó itteni idézetet is, de ezt nem jelzem, mert a címszóhoz viszonyítva nem új. Ahol tehát az ASz. jelzésű csoportban Vörösmartyt idézem, ott nem a címszóban feltüntetett adatról van szó, hanem más művéből származóról.

² Az „e jelentés“ mindig a címszó után megadott jelentésre utal.

Cseppentett tökmag '?' (vö. O. NAGY: Nyr. LXXVI, 386): „... arcza pedig oly vérevesztett és halovány volt, mint a *cseppentett tökmag*...” (42). Szótárain nem közlik. ASz.: *cseppentett szurok* Bródy Sándortól, *cseppentett ugyanaz Jókaitól* (vö. O. NAGY: i. h.).

Dúska 'áldomás': „... mint egy *dúskát* szerető kórhelynek elátkozott szelleme...”. PPB.: e jelentésben. MNSz.: nem közli. TzsM.: ilyesféle jelentésben. TzsN.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben, tájszónak jelezve. Tsz.: e jelentésben, tájszóként. MTsz.: e jelentésben, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: adatok Virág Benedektől, Garaytól; Vörösmartytól több is; de gyakoribb melléknévként 'dús, gazdag' és 'kórhely' jelentésben.

Félhaj 'fészter, kocsiszín (nyitott)': „Másnap hajnal előtt már kifelé állt a *félhajból* a kocsirúd...” (31). PPB.: nem közli. MNSz.: nem közli. TzsM.: így és *félhajazat* alakban. TzsN.: nem közli. BALL.: e jelentésben. Tsz.: nem közli. MTsz.: e jelentésben, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: nincs anyag.

Fenyő 'fenyő': „... s hogy végre *fenyő*bokor mellett egy vérében vonagló kecskére találtak...” (42). PPB.: *fenyő*. MNSz.: *fenyő*. TzsM.: csak *fenyő*. TzsN.: hasonlóan. BALL.: *fenyő* l. *fenyü*. Tsz.: adatokban és értelmezésben is csak *fenyő*. MTsz.: *fenyő* a köznyelvi címszó. NyÚSz.: nem közli. ASz.: *fenyü* Eötvös J.-től és Aranytól; *fenyü* Jókaitól és Aranytól; *fenyő* Vörösmartytól, Vas Gerebentől, Mikszáthtól, Herczegtől.

Furfang 'ravasz, furfangos': „... most egészen a *furfang* eszű Lőcsláb részére határozta magát...” (32). PPB.: nem közli. MNSz.: nem közli. TzsM.: így és *furfangos* alakban. TzsN.: hasonlóan. Tsz.: csak *furfangos* alakban. NyÚSz.: nem közli. ASz.: a címbeli alakban csak Vörösmartytól, Jakab J.-től és Kazinczy G.-től.

Gádor 'pincetorok': „Szerencsésen kijutottak egészen a *gádorig*...” (19). PPB.: *gátor*. MNSz.: *gátor*. TzsM.: *gádor* l. *gátor*. TzsN.: *gádor*. BALL.: *gádor* l. *gátor*. Tsz.: *gádor*, tájszóként. MTsz.: mindkét alakban tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: *gádor* alakban Vörösmartytól, Aranytól, Jókaitól, Mikszáthtól.

Gömböcz 'véres kásával töltött disznógyomor; vastaghurka': „... disznótorok, kolbász, hurka a káposztában, véres kásával töltött *gömböczök* mint egy-egy szakasztó” (28). PPB.: nem közli. MNSz.: e jelentésben is. TzsM.: e jelentésben. TzsN.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben is. Tsz.: ilyesféle jelentésben, tájszóként. MTsz.: ilyesféle jelentésben, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: adatok Jókaitól, Dugoniestől, Gvadányitól, Kuthytól, Aranytól (Jóka ördögéből és Aristophanes-fordításából).

Hálog 'hályog (a szemén)': „... Lőcsláb jobb szemét vastag *hálog* borítván...” (33). PPB.: *hályog*. MNSz.: *hályog*. TzsM.: *hályog*. TzsN.: hasonlóan. BALL.: *hályog*. MTsz.: *hályog*, irodalmi címszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: csak *hályog* alakban Tolnai Lajostól, Jósikától, Aranytól, Vas Gerebentől, Vörösmartytól, Vajdától.

Hegyükbe 'rájuk, tetejükbe': „... még most kelle látni a piszkafát, *hegyükbe* szakadt s végig hosszát úgy elveré őket...” (17). Szótárainban csak BALL.: *hegyibe*, tájszónak jelezve. MTsz.: *hegyé*, *hegyett*, tájszóként. ASz.: csak Jókaitól *hegyiben* és *hegyébe* egy-egy adat.

Kacsiba 'görbe': „... mely a falu testéből egy nagy *kacsiba* lábként messze kinyújtózott...” (26). PPB.: nem közli. MNSz.: nem közli. TzsM.: ilyesféle jelentésben. TzsN.: nem közli. BALL.: tájszóként. Tsz.: nem közli. MTsz.: tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: adatok csak Vályi Nagy F.-től, Fábián G.-től, Sándor I.-től, B. Szabó D.-től.

Kajla ? 'görbület'; ? '(a kalap) fel-le görbíthető rész(e)': „... széles kalapja *kajláját* felülvén szemérol...“ (36); „... kalap fedé, melynek *kajlája* egyik felől zsineggel vala felesaptatva“ (37). Szótárainban a szó csak melléknévként; PPB. és NyÚSz.: ilyen értelemben sem közli. ASz.: főnévi adatot nem tartalmaz.

Kalán 'kanál': „... s ő két *kalánfülü* angyal által ragadtaték el...“ (162). PPB.: *kanál* és *kalán*; összetételek előtagjaként csak *kalán*. MNSz.: *kanál* és *kalán*. Tzsm.: *kalán* l. *kanál*. Tzsn.: *kanál* és *kalán*. BALL.: *kanál* l. *kalán*. MTsz.: köznyelvi címszóként *kanál*. NyÚSz.: nem közli. ASz.: *kalán* Jókaitól, Aranytól, Vas Gerebentől; *kanál* Jókaitól, Aranytól, Vas Gerebentől, Mikszáthtól, Tolnai Lajostól; „*kanáli* géme *kalánjaikkal*“ Aranytól.

Kaliba 'kunyhó': „... kénytelen siránkozó családját... egy nyomorú *kalibában* hagyni“ (149). PPB.: e formában és jelentésben. MNSz.: e formában és jelentésben. Tzsm.: e formában és jelentésben. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: *kalyiba* l. *kaliba*. Tsz.: e formában és jelentésben, tájszóként. MTsz.: e formában és jelentésben is, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: *kaliba* Aranytól, Vörösmartytól, Döbrentétől; *kalyiba* Aranytól és Jókaitól.

Kandiság 'kíváncsiság': „A szegény kecske, tudniillik, isten tudja miféle *kandiságból*...“ (43). PPB.: csak *kandits* 'einaugig' (összefügg vele?). MNSz. nem közli. Tzsm.: e jelentésben. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben. Tsz.: tájszóként. MTsz.: e jelentésben nem. NyÚSz.: elvonás a *kandikál* igéből. ASz.: *kandi* melléknév Aranytól, Tolnai Lajostól, Madáchtól, Jókaitól; *kandiság* Aranytól, Vas Gerebentől, Vahottól.

Kee, keed 'kend': „Soha se aggódjék *kee* János koma“ (36); „Törölje *kee* ki szemeit, János koma, s nézzen *keed* oda az üreg közepére“ (38). Szótárainban *kee* nincs. PPB.: nem közli. MNSz.: *ked* l. *kend*. Tzsm.: *ked* l. *kend*. Tzsn.: nem közli. BALL.: *ked, keed* (tájszónak jelezve) l. *kegyfelmed*. Tsz.: *ked, kend*, tájszóként. MTsz.: nem közli. NyÚSz.: nem közli. ASz.: nincs adat.

Kicsin 'kicsiny': „... hanem hajoljon *kee* csak meg egy *kicsint*“ (37). PPB.: *kitsin* vagy *kitsiny*; de a származékok csak a *kitsiny*-ből. MNSz.: *kitsiny*. Tzsm.: csak *kicsiny*. Tzsn.: ugyanúgy. BALL.: *kicsin* l. *kicsiny*. MTsz.: köznyelvi címszóként *kicsiny*. NyÚSz.: származékok a *kicsiny*-ből. ASz.: *kicsiny* Jókaitól, Katonától, Aranytól, Petőfitől, Vas Gerebentől, Madáchtól, Mikszáthtól; *kicsinyt* Aranytól, Katonától, Jókaitól; *kicsinke* Tolnai Lajostól; *kicsinség* Eötvös J.-tól; *kicsint* Jókaitól, Tolnai Lajostól.

Kobak 'tök-edény': „Közben egy öblös *kobak* kínálkozék a kora szüretnek már csipős nedvével...“ (26). PPB.: nem közli. MNSz.: nem közli. Tzsm.: e jelentésben. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben is. Tsz.: e jelentésben is, tájszóként. MTsz.: e jelentésben, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: e jelentésben Jókaitól, Vas Gerebentől, Eötvös Károlytól.

Korhol 'súrol, horzsol': „Egy rohanat, s a szarvas szörnyeteg már Lőcs-láb oldalát *korholta*...“ (39). PPB.: nem közli. MNSz.: e jelentésben is. Tzsm.: e jelentésben is. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: e jelentést véve elsőnek. Tsz.: e jelentésben nem. MTsz.: e jelentésben, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: adat csak Jókaitól, Csokonai levelezéséből, Bérczy Károlytól.

Kótog 'cseng, zörög, kotyog': „A kobakra nem sokszor került sor, de bágyadt *kótogása* mutatá...“ (27). PPB.: *kobagás* ~ *kótogás*. MNSz.: e jelentésben. Tzsm.: e jelentésben. Tzsn.: nem közli. BALL.: tájszónak jelezve. Tsz.: nem közli. MTsz.: tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: e jelentésben csak

Jókaitól; 'dobog (szív, kebel)' jelentésben Csokonaitól, Kazinczytól, Kölcseytől, Nagy Ignáctól.

Kusztora 'fanyelű bicska, bugyli': „... [apám a kenyeret] felragadá, s egy *kusztorát* foga kezébe“ (11). PPB.: nem közli. MNSz.: nem közli. Tzsm.: másképp értelmezi, mint a *bicsak* és *bicska* szót. Tzsn.: nem közli. BALL.: e jelentésben. Tsz.: tájszóként. MTsz.: tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: egy-egy adat Jókaitól, Vas Gerebentől, Nagy Ignáctól, Szemerétől; a Kuthy-féle 'rövid mocsos pipa' (saját jegyzete) félreértésből eredhet.

Különösen 'külön-külön, egyenként': „... úgy látszék, mintha minden tagját *különösen* szedte volna ki belőle“ (36). Szótárain közül e jelentésben csak MTsz.: tájszóként. ASz.: 1755., Pinamonti János: *eggyenkint és külö-mössen*; 1794., Handlerla: e jelentésben.

Lantorna 'állati belsőreszről (főleg gyomorról) lehúzott hártya ablakra, lámpára': „... a másfél arasznyi, *lantornától* homályos ablakon...“ (25); „Az ablaknál pedig, mely *lantornával* vala borítva...“ (17). PPB.: e jelentésben. MNSz.: e jelentésben. Tzsm.: e jelentésben. Tzsn.: nem közli. BALL.: e jelentésben. Tsz.: tájszóként. MTsz.: tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: adat csak Fáy Andrástól, Tóth Bélától.

Majorság 'baromfi': „Lón nagy öldöklés a *majorságban*...“ (146). PPB.: e jelentésben nem. MNSz.: e jelentésben. Tzsm.: e jelentésben is. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben; de 'fejőstehén' is. Tsz.: e jelentésben, tájszóként. MTsz.: e jelentésben, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: e jelentésben csak Tolnai Lajostól, Gaal Mózesről.

Mosófa '(patakban vagy tóban való) mosáshoz használt sulyok'. „Láttak pedig először is egy *mosófát* vagy is sulykot...“ (17). PPB.: nem közli. MNSz.: nem közli. Tzsm.: e jelentésben. Tzsn.: nem közli. BALL.: e jelentésben is. Tsz.: nem közli. MTsz.: *mosófáz*, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: adat csak Jókai adoma-gyűjteményéből és B. Szabó D.-tól.

Nyiszol 'életlen szerszámmal nagy kinnal vág': „... legelébb is haját *nyiszolják* el késeikkel...“ (51). PPB.: nem közli. MNSz.: nem közli. Tzsm.: csak *nyiszál*. Tzsn.: nem közli. BALL.: *nyiszol* l. *nyiszál*. Tsz.: *nyiszol*, tájszó, értelmezése: 'nyiszál'. MTsz.: e jelentésben *nyiszol* is, *nyiszál* is, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: *nyiszol* e jelentésben csak Bessenyeitől és Kuthytól; *nyiszál* Jókaitól, Mikszáthtól, B. Szabó D.-tól, Dugoniestől; a *nyiszol* szó 'nyikorog' jelentésben gyakoribb.

Öreg 'nagy': „Azonban alig haladának száz *öreg* lépést...“ (46); „... meglehetősen *öreg* betűkkel vala felróva emlékezetük lapjára...“ (18); „... nagy ünnepeken ő hordozta hátán az *öreg* dobót“ (12). PPB.: e jelentésben is. MNSz.: e jelentésben is. Tzsm.: e jelentésben is. Tzsn.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben is. Tsz.: e jelentésben, tájszóként. MTsz.: e jelentésben, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: e jelentésben Aranytól, Jókaitól, Vas Gerebentől, Tolnai Lajostól, Mikszáthtól.

Setét 'sötét': „... ragadtaték el a *setét* ország felé“ (162). PPB.: *setét*. MNSz.: *setét*. Tzsm.: *setét* l. *sötét*. Tzsn.: *sötét*. BALL.: *setét* l. *sötét*. Tsz.: nem közli. MTsz.: *setét* és *sötét*, köznyelvi címszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: *setét* Vörösmartytól, Csokonaitól, Gyulaitól, Katonától, Eötvös J.-tól, Kölcseytől, Reviczkytól; *sötét* Vörösmartytól, Aranytól, Jókaitól, Tolnai Lajostól, Petőfitől, Keménytől, Vas Gerebentől, Vajda J.-tól, Herczegtől, Justhtól, Szillegitől.

Sivány 'kopott, elviselt': „...ki egyébiránt magas, *sivány* süvegébe...“ (35). PPB.: e jelentésben nem. MNSz.: nem közli. Tzsm.: e jelentésben is. TzsN.: nem közli. BALL.: e jelentésben, tájszónak jelezve. Tsz.: e jelentésben is, tájszóként. MTsz.: e jelentésben nem. NyÚSz.: nem közli. ASz.: e jelentésben csak Vörösmartytól: *sivány bocskor*; a szó az egykorú irodalomban általában 'sivár, terméketlen' jelentésű.

Sújt 'dob, hajít': „...véres tanúját, a kardot, messze a habok közé *sújt*“ (60). Szótárimban e jelentésben nincs; csak BALL.: 1. jelentésként. ASz.: példa nincsen, illetőleg e jelentésére csak kétes példák Pápai Sámuelről, Bartók Lajostól.

Surjány 'serdülő, süvölvény': „...együtt nevelék Petit is... ki már *surjány* gerkőcze volt...“ (34). PPB.: nem közli. MNSz.: nem közli. Tzsm.: nem közli. TzsN.: nem közli. BALL.: *surgján* ~ *surján*, tájszónak jelezve. Tsz.: *surgján* ~ *surján*, tájszóként. MTsz.: *surján* ~ *surgján*, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: *surján* Tolnai Lajostól, Eötvös Károlytól; *surjány* Vas Gerebentől; Kazinczynál és másoknál gyakran 'cserjés, fiatal fákkal benőtt hely' jelentésben.

Szakasztó 'szakajtókosár': „...véres kásával töltött gömböcök, mint egy-egy *szakasztó*“ (28). PPB.: e jelentésben nem; de *szakasztó* 'Zerreicher'. MNSz.: *szakasztó*. Tzsm.: *szakajtó* 1. *szakasztó*. TzsN.: nem közli. BALL.: *szakajtó* 1. *szakasztó*. Tsz.: *szakasztó-véka*, tájszóként; *szakajtó*, értelmezésként. MTsz.: *szakasztó*, tájszóként; *szakajtó*, értelmezésben, köznyelvi szóként. NyÚSz.: *szakaszt* és *szakajt*, régi és népielvi szóként. — ASz.: *szakajtó* Jókaitól, Mikszáthtól, Tolnai Lajostól, Aranytól, Vas Gerebentől, Herczegtől; *szakasztó* csak Vas Gerebentől.

Szerdek ? 'szerzemény': „Rontó csigatva s engesztelve vezeté félre az új békétlen *szerdeket*...“ (141). PPB.: e jelentésben nem, de a szót e jelentésében tartalmazó közmondás megvan. MNSz.: nem közli. Tzsm.: ilyesféle jelentésben. TzsN.: nem közli. BALL.: e jelentésben. Tsz.: ilyen jelentésben. MTsz.: ilyen jelentésben, tájszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: 'lim-lom'-féle jelentésben Jókaitól, Vajda Jánostól; 'vagyon' jelentésben Jókaitól.

Szinte 'szintén': „Azonban a két megmaradott ló hamar összetanult, s a szekérnek tökéletesen megfelelt, mely *szinte* csak úgy vala hasznavehető, ha kettőből állítatott össze...“ (33). PPB.: e jelentésben nem; de: *szinte az 'eben dasselbe'*. MNSz.: e jelentésben a *szintén*; de: *szinte annyi* 'gerade so viel'. Tzsm.: e jelentésben nem; *szintén* alatt utalás a *szinte* szóra, de az csak 'beinahe, fast' jelentéssel; viszont: *szintennyi* 'ebensoviel'. TzsN.: nem közli. BALL.: *szintén* 1. *szinte*; *szinténél* mindkét jelentésben. Tsz.: nem közli. MTsz.: nem közli. NyÚSz.: nem közli. ASz.: e jelentésben Vörösmartytól, Aranytól; Petőfitől, Jókaitól, Vas Gerebentől, Gyulaitól, Eötvös Józseftől; de 'beinahe' jelentésben gyakoribb.

Szösz 'kender v. len finom szála': „...s egy egész boglya *szösz* vala felkötve elébe“ (17). PPB.: *szöb-tsepü*. MNSz.: 'tsepü' jelentésben. Tzsm.: e jelentésben. TzsN.: nem közli. — BALL.: e jelentésben. Tsz.: 'a len, kender másodika' jelentésben. MTsz.: nem közli. NyÚSz.: nem közli. ASz.: főleg a *mi a szösz, bánja a szösz* kapcsolatban és a *szöszön-boron adta el* szólásban. Érdekes analógia Jókaitól: *egy báb szösz*; *szösz-báb*.

Szug és *zug* 'sarok (? a kemence mögött)': „...egy szegény fiu, ki a *szugban* sokáig kutatótt...“ (10); „Másfelől a *zugban* egy guzsaly pörgött...“ (17). PPB.: egyik alakban sem; csak *szugoly*. MNSz.: *zug*. Tzsm.: *szug* és *zug*

külön-külön, más-más értelmezéssel, egymásra utalás nélkül. TzsN.: hasonlóan. BALL.: *szug* és *zug* más-más jelentéssel. Tsz.: nem közli. MTsz.: e jelentésben nem. NyÚSz.: *zug*, új alakulatként. ASz.: *szug* nincsen; *zug* Aranytól, Petőfitől, Madáchtól, Jókaitól, Mikszáthtól, Herczegtől, Gyulaitól, Gárdonyitól.

Szűrű 'szérű': „... hatalmas asztagok és kazalok a *szűrűn* ...“ (28). PPB.: *szérű* l. *szérő*. MNSz.: csak *szérű* alakban. TzsM.: csak *szérű* alakban. TzsN.: hasonlóan. BALL.: *szűrű*, *szürű*, tájshónak jelezve; l. *szérű*. Tsz.: *szűrű* l. *szérű*. MTsz.: a *szűrű*-félék tájshónként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: *szérű* Aranytól, Jókaitól, Eötvös Józseftől, Tolnai Lajostól, Csokonaitól, Mikszáthtól; *szürű* csak egyszer Eötvös Józseftől.

Találkozik 'kerül, találtatik, található': „... hogy a növények ezen köztársaságában valami nemesebb is *találkozik*“ (26). PPB.: e jelentésben nem közli. MNSz.: e jelentésben is. TzsM.: e jelentésben is. TzsN.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben is. Tsz.: nem közli. MTsz.: e jelentésben, tájshónként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: e jelentésben Jókaitól, Vörösmartytól, Eötvös Józseftől, Vas Gerebentől.

Törzsök(ség) ? 'kövér(ség)': „Jankó, a mennyire *törzsöksége* engedé, meghajlott“ (37). PPB.: csak főnévként. MNSz.: csak 'fatörzs' jelentésben. TzsM.: *törzsök*, csak főnév; *törzsökség* nincsen. TzsN.: hasonlóan. BALL.: e jelentésben nem. Tsz.: csak főnévként. MTsz.: e jelentésben nem. NyÚSz.: nem közli. ASz.: csak kétes adatok: *törzsökebb* Vörösmartytól, *törzsök rokon* Eötvöstől, *törzsöknyáj* Vas Gerebentől stb.

Tüszögő (bocskor) '?: „A zsák éppen illetl öltözeteikhez, az egy pár *tüszögő bocskorból* állott s üngből és gatyából ...“ (36). Szótárain nem közlik. ASz.: adat nincsen; de vö. *szuszogó bocskor* Csokonaitól.

Üng (?ümög) 'ing (fn.)'. „... egy pár *tüszögő bocskorból* állott s *üngből* és gatyából ...“ (36). PPB.: *ümeg* és *ümög* külön címszóban, azonos értelmezéssel; *ing* vide *ümeg*. MNSz.: *ümög* l. *ing*. TzsM.: *ümeg*, *ümög*, *üng* l. *ing*. TzsN.: *ing*, *üng*, *ümeg*. BALL.: *ümeg* l. *ing* és *üng* l. *ing*. Tsz.: nem közli; csak *ümeg* 'fehér ruha'. MTsz.: *ing* ~ *üng*, köznyelvi címszóként. NyÚSz.: nem közli. ASz.: *ing* Aranytól, Petőfitől, Jókaitól, Vörösmartytól, Vas Gerebentől, Tolnai Lajostól, Mikszáthtól, Herczegtől; *ümögöt* Kölcseytől; *ümögnek* Vas Gerebentől; *üng* Vörösmartytól, Aranytól, Vas Gerebentől.

E meglehetősen száraz, de talán nem minden tanulság nélküli adatfelsoroláshoz megjegyezném még: az egyes szótárakban jellemzőnek tartom, hogy melyik alakot teszi meg fő címszóban, s melyiket csak utalónak. Az utalószónak felvett alak körülbelül így értékelhető: a szónak e formája megvan az egykorú irodalmiságban vagy a beszélt nyelvben, de a másik változat, amelyre a szerkesztő utal, szerinte irodalmibb.

3. Szedjük csoportokba a közölt szavakat mindenekelőtt SZINNYEI (MTsz. Bev. III. l.) ismeretes szempontjainak megfelelően: melyek alak szerinti, melyek jelentés szerinti, s melyek tulajdonképeni tájshavak. Itt természetesen csak mai nyelvérzékünk alapján járhatunk el, s így eredményünk sem a Vörösmarty-korabeli, hanem a mai irodalmi nyelv szempontjából irányadó. De a továbbiak számára talán ez sem lesz haszontalan.

A) Alak szerinti tájshavak mai irodalmi nyelvünk szempontjából: *bízzást* (tulajdonképen inkább alaklani tájshó), *dúska* (ez is alaklani, ma csak a *dúskál* igei változatban él), *fenyű* (hanglani változat), *furfang*

(alakítani, ma ebben az alakjában főnév, csak *furfangos* változata melléknév), *hálog* (hangtani, ma *hályog* alakban irdalmi), *kajla* (alakítani, ma csak melléknévi értelemben), *kalán* (hangtani, hangátvetéses viszonyban a mai *kanál* alakkal), *kaliba* (hangtani, ma *kalyiba*, kiejtve *kajiba*, ha egyáltalában használatos), *kee*, *keed* (hangtani, ma *kend*, ha egyáltalában használatos), *kicsin* (hangtani, ma *kicsiny*), *nyiszol* (alakítani, ma inkább *nyiszál* alakban, más képzővel), *setét* (hangtani, ma a *sötét* sokkal gyakoribb), *szakasztó* (alakítani, ma inkább *szakajtó*, igéje pedig *szakít*), *szug* (hangtani, ma az itt szintén előforduló *zug* alakban), *szűrű* (hangtani, ma *szérű*), *törzsök* (alakítani, ma e formájában főnév, s jelentése is más), *üng* vagy *ümög* (hangtani, ma *ing*).

B) Jelentés szerinti tájszavak a mai irodalmi nyelv szempontjából: *alkalmas* (ma csak 'tauglich'), *bátorság* (ma csak 'Tapferkeit'), *bitang* (ma csak elvont jelentésben), *elcsap* (ma csak 'elbocsát'), *kobak* (ma csak tréfás 'fej' jelentésben), *korhol* (ma csak átvitt értelemben), *különösen* (ma csak elvont 'besonders' jelentésben), *majorság* (ma csak eredeti 'Meierhof' jelentésben), *öreg* (ma csak 'alt'), *sujt* (ma csak 'üt, suhint' és átvitt jelentésben), *szinte* (ma csak 'beinahe, fast'), *találkozik* (ma csak *valakivel*, visszaható jelentésben nem).

C) Tulajdonképeni tájszavak a mai irodalmi nyelv szempontjából: *busa* (legfeljebb ritkán egy-két írónál), *cseppentett tökmag* (az irodalomban sem így nem használatos, sem pedig előtagja nem fordul elő), *félhaj* (fogalmi tartalma mezőgazdasági szaknyelvi), *gádor* (az építkezés formája, amelyhez fűződik, paraszti), *gömböcz* (ma vagy *véreshurka*, vagy *disznósajt*), *hegyökbe* (ma csak *jöljük*, *rájuk*, *tetejükbe*), *kacsiba* (az irodalomban nem használatos), *kandiság* (az irodalmi nyelvben igen ritka, s akkor is tájszói ízű), *kódog* (a megfelelő jelentésben általában a *kotyog* használatos), *kusztora* (ha a tárgy előfordul az irodalomban, inkább *bugylibicska* néven), *lantorna* (nem használatos, nyilván a vele jelölt tárgy elavulása miatt), *mosófa* (fogalmi tartalma miatt az irodalomban ritka, s ha előfordul is, inkább *sulyok* néven), *sivány* (az irodalomban nem használatos), *surjány* (nem irodalmi, a fogalmat a *kamasz* szóval szokás jelölni), *szerdék* (már az „Ebül jött szerdeknek ebül kell vesznie” közmondásban is kicserélődött a *vagyon* szóra), *szös* (fogalmi tartalma mezőgazdasági szakmai), *tüszögő bocskor* (nem használatos, nyilván a tárgy paraszti volta miatt sem).

4. De nézzük meg e szavakat az egykorú szótárirodalom és irodalmi nyelvhasználat tükrében is. Itt a következő csoportokat találjuk:

A) A szavak egy része Vörösmarty korában — s bizonyos ideig előtte és utána is — tulajdonképen irodalmi szó, mert meglehetősen használatos: közülik a szótárak, s használják az írók is. E csoportba tartoznak: *bátorság*, *bátorságos* (ezeket tájszótáraink nem is közlik tájszókként), *bitang* (ez a jelentése az eredetibb), *bízzást* (a MTsz. és BALL. szerint nem is tájszó), *busa* (a korabeli irodalom használja, bár a tájszótárak tájszónak jelzik), *elcsap* (e jelentésének régisége a *csapás* 'kitaposott ösvény' is utal), *kandiság* (a MTsz. és BALL. szerint nem is tájszó), *öreg* (e jelentése a maival feltehetően egyidős), *szinte* (a *szinte* és *szintén* csak jóval később vált szét), *szug* (a mai *zug* alak a NyÚSz. szerint nyelvújítás-korabeli elvonás), *találkozik* (visszaható jelentése is természetes).

B) A szavak következő csoportja a kettős alakúaké. Ezeknek ma egyik alakja irodalmi, a másik nyelvjárási. De az ilyen párok

az egykorú források szerint mindkét formájukban irodalmiak, az irodalmi nyelven belül egyenrangúan ingadozók Vörösmarty idejében. Ide tartoznak: *jenyű* (ez alakban sokaknál, s még BALL. szótárában is), *gádor* (a korabeli források szerint inkább *gátor*, de ma — ha előfordul — inkább *d*-vel), *kalán* (ez alakban sokaknál, még BALL. szótárában is), *kaliba* (ez alakjában olykor még ma is), *kicsin* (különösen ragozott alakokban még sokáig *n*-es), *setét* (a régebbi forrásokban ez a gyakoribb; még a Vörösmartyval egykorú íróknál is körülbelül egyenrangú a *sötét* alakkal; felveszik mindkettőt a szótárak is), *szakasztó* (ez alakjában is gyakori ebben a korban), *szűrű* (e korban még ingadozik az irodalomban, a *szérű* alakkal váltakozva), *üng* vagy *ümög* (e korban még ingadozik, szótári utalószó még BALL.-nál is).

C) A szavak egy újabb része fogalmi tartalma miatt, mint mezőgazdasági-paraszti s z a k s z ó nem fordul elő az irodalomban, s legnagyobb részét a szótárakban sem; de Vörösmarty korában feltehetően nem volt még e fogalmaknak „irodalmi” nevük, azaz olyan szó rájuk, amelyet az irodalom jobban elismer azokban a ritka helyzetekben, amikor a fogalmat az elbeszélés során valahogyan mégis meg kell jelölni. Ilyenek: *félhaj* (csak a Tzs. és BALL. ismeri), *gömböcz* (csak a szótárak egy részében), *guzsaly* (nagyraeszt csak a szótárakban), *kobak* (a szótárak egy részében; az irodalomban ritka), *lantorna* (a szótárakban előfordul, de klasszikus irodalmi adat nincs rá), *mosófa* (csak a Tzs. és BALL. közli), *szösz* (a szótárak közlik; de az irodalomban szinte csak szólásokban).

D) A szavak következő csoportja igen érdekes. Ezek legnagyobb része szinte minden szótári forrásunkban előfordul; de a nagy íróknál jóformán egyikük sem. Hivatalosan tehát kodifikált irodalmi szavak, de a gyakorlatban mégsem azok. Ide tartoznak: *alkalmas* (irodalmi adat alig), *duska* (klasszikus irodalmi adat nincsen), *furfang* (e jelentésben az irodalmi adat ritka), *hegyökbe* (szótári adat csak BALL.-nál, irodalmi csak Jókaitól), *korhol* (irodalmi adat igen kevés), *kótogás* (irodalmi adat e jelentésben csak egy), *kusztora* (irodalmi adat csak egy-kettő), *majorság* (irodalmi adat csak elszórtan), *surjány* (irodalmi adat e jelentésben mindössze kettő), *szerdék* (irodalmi adat kettő-három).

E) A szavak egy kis csoportjáról nehéz megállapítani, hogy tájiai-e, vagy Vörösmarty alkotásai táji alaphól táji mintára. Ezek: *kajla* (főnévi adatom nincs rá), *sivány* (e jelentésben csak a Tzs. és BALL. közli), *törzsök* (biztos melléknévi adat csak Vörösmartytól), *tüszögő bocskor* (adatam nincs rá).

F) A szavak következő csoportja gyaníthatóan a kor szempontjából is t á j s z ó, bár legtöbbjükre van egy-két adat egyik-másik irodalmi szótárból is. Ilyenek *hálog* (e formában csak a MNSz. és BALL. ismeri), *kacsiba* (a Tzs. irodalmi, BALL. és a MTsz. táji elemként említi), *különösen* (e jelentésben egy-két régi adat), *nyiszol* (a Tzs.-ban, BALL.-ban és a MTsz.-ban tájszóként szerepel), *sűjt* (e jelentésben a Tzs.-ban, a MNSz.-ben és BALL.-ban).

G) A legsoványabb csoport azoké, amelyek Vörösmarty korában is tagadhatatlanul t á j s z a v a k. Ide mindössze egy szó tartozik két alakváltozatával: *kee* és *keed*. (ilyen alakban sem szótárakban, sem az irodalomban nem találom, csak BALL. közli tájszónak jelezve).

5. Végül próbáljunk meg az elmondottakból néhány t á n u l s á g o t és k ö v e t k e z t e t é s t levonni.

A mai szempontból készített hármas csoportosítás több ponton érdekesen érintkezik azzal, amelyet az egykorú adatok alapján állítottunk össze.

Ami ma alak szerinti tájszó — főleg a hangtaniak —, az Vörösmarty idejében még az irodalmi nyelvhasználaton belüli egyenrangú ingadozás, amelynek időközben egyik tagja egyeduralkodóvá vált az irodalomban, s így a másik tagot tájszóvá szorította vissza. — A jelentés szerinti tájszavaknak nagy része Vörösmarty korában még élt eredeti, konkrét jelentésében is az irodalmi nyelvhasználatban; e jelentését csak azóta szorította ki irodalmiból tájivá az elvontabb, átvittebb jelentés. — A tulajdonképeni tájszavak bizonyos hányada nemcsak most tájszó, hanem akkor is az volt; mégpedig azért volt és maradt tájszó, mert a vele jelölt tárgy vagy fogalom maga sem volt irodalmi, s nem is vált azzá. Meg kell azonban jegyeznünk e csoport tagjairól azt, hogy Vörösmarty korában a többi táji változat közül még annyira sem választódott ki a kérdéses fogalomnak vagy tárgynak egy, az irodalomban legalább állandó vendégként elismert elnevezése, mint amennyire ez ma már általában megtörtént.

Feltétlenül megjegyzendő az is, hogy e szavak tetemes részét — nem ritkán még azokat is, amelyeket pedig a szótárak irodalmiként közölnek, s az írók valóban használnak is — tájszóként közli a Vörösmartyval egykorú Tsz., s a hat évtizeddel későbbi MTsz. Ez arra mutat, hogy e szavak helyzete az irodalmi nyelvben — bizonyos mértékű felhasználtságuk ellenére is — nem olyan szilárd, mint a többi irodalmi szóé. Nagy részük tehát benne van ugyan a korabeli irodalomban, — de kérdés, hogy az irodalmi nyelvben mennyire mélyek a gyökerei. — És említésre méltó az is, hogy ha a szó csak egy-két irodalmi szótárban fordul elő, akkor előfordulásának helye rendszerint a Vörösmarty szerkesztette Tzs. és a Vörösmarty nyelvét nagy mértékben felhasználó BALLAGI; ha meg az irodalomból kevés rájuk az adat, a mégis meglevők származási helye a kétségtelenül legváltozatosabb és legszélesebb témakörű Jókainak valamelyik írása. Egyikük sem olyan forrás tehát, amely kétségtelenné tenné, hogy a kérdéses szavak e korban általánosan irodalmiak: e források közül egyesekbe kerülhettek táji, másokba egyéni használatú elemként.

Válaszolva végül a feltett kérdésre: stiluselem-e a tájszó Vörösmarty szépprózájában, — szerintem nemmel kell felelnünk. A vizsgált tájszavak semmiesetre sem stiluselemek a szónak abban az értelmében, ahogyan Veres Péter és Szeberényi Lehel nyelvhasználatáról, de igen sok máséről is (vö. Nyr. LXXV, 33) kimutatható. Vörösmarty e szavakat nem azért használja, hogy szereplőit vagy a leírt környezetet jellemezze velük; sem azért, hogy népi hangulatot keltsen. Az ő törekvése: a közös nemzeti nyelven a lehető legpontosabban kifejezni gondolatait. Azok az elemek, amelyek legnagyobb részben még saját kora szemszögéből is tájszavak, az író szándékát és korabeli nyelvérzékét tekintve nem azok. — Nézzük a 4. pont csoportjait egyenként! Az A) csoportba foglaltak az író nyelvérzéke és a kor nyelvhasználatára szerint irodalmiak. A B) csoport ma tájainak érzett tagjai akkor még egyenrangúan ingadozó irodalmi alakok. A C) csoportba soroltak nem irodalmiak a tárgyalt korban sem; de irodalmi kifejezés nincs is rájuk, s így használatuk oka pusztán a tárgyszerű kifejezés kényszere. A D) csoport tagjai régi, a Dunántúlon vagy azon kívül is szélesen elterjedt s a szótárakban is megtalálható elemek; vagyis Vörösmarty nyelvérzéke szerint nyilván irodalmi, illetőleg legalább is köznyelvi szavak. Legfeljebb az E) és F) csoport tagjairól gyaníthatnók, hogy az író stiluselemeknek szánta őket — egyiket talán hangulatfestő, másikat pregnáns jelentése miatt —; de még itt is nagy kérdés, hogy mint tájszavakat szánta-e őket stiluselemeknek, vagy

inkább csak mint ritkább, de kifejező, szemléletes, a tárgyhoz jól vágó magyar szavakat. — Bizonyosan stílselemként használt tájszó egy van csak: a G) csoportot egymagában alkotó *kee*, amely a „pórrege“ alcímű „Kecskebőr“-ben fordul elő többször is.

Igaz: a felhasznált tájszók mennyisége erősen összefügg az őket tartalmazó elbeszélés tárgyával. A „Holdvilágos éj“-ben ott van sok tájszó, ahol a fiatal szereplők paraszt nagyapjuk haláláról mesélnek, majd pedig, ahol bevetődnek egy parasztházba. A pórregének jelzett „Kecskebőr“-ben van a legtöbb. A Mátyás-korabeli főúri környezetben játszódó — bár egyébként mind közül a leghosszabb — „Orlay“-ban alig egy-kettő. A Vörösmarty korabeli előkelő társasági témát feldolgozó „A fürdei szívhalálszat“-ban csak egyetlen egy. A tréfás, félig paraszti tárgyú „Csiga Márton viszontagságai“-ban — kis terjedelme ellenére — ismét aránylag több. De ez az aránybeli különbség általában nem nagyobb annál, amekkorát a feldolgozott téma tárgyszerű, élethű leírása kíván.

A tájszó tehát nem stílselem Vörösmartynál, csak a realista tárgy-leírás nélkülözhetetlen kelléke. Sőt: szubjektíve, az író szándékát nézve rendszerint még csak tájszónak sem tekinthetők ezek az elemek, bár objektíve, korabeli helyzetüket nézve általában mégiscsak azok. Mert a szó irodalmi vagy tájnyelvi volta nem örök kategória, hanem nagyon is időhöz kötött; csakhogy változásának és különösen éppen ilyen jellegű kategóriaváltásainak történetéről egyelőre még igen keveset tudunk.

DEME LÁSZLÓ

Kazinczy Ferenc állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében

1. Ismeretes, hogy a XVIII. század végi és a XIX. század eleji polgári fejlődés nálunk — a politikai erők elégtelensége és a Habsburg-ház elnyomó uralma miatt — főleg csak a műveltség, az irodalmi fellendülés útján tudott kibontakozni. Ez a körülmény szükségyszerűen a nemzeti nyelv ügyére irányította a figyelmet. „Minden nemzetnél maga nyelvének felemelése szolgált felemelkedésének eszközéül“ (TudGyűjt. 1823. I, 7) — tanította Bessenyei György, a hazai felvilágosodás úttörője.

A kortársak úgy érezték, hogy a nyelv felemeléséhez, kiműveléséhez az is hozzátartozik, hogy ami benne „megromlott“, azt kiirtsák belőle. — RÉVAI MIKLÓS a romlás egyik jelét az ikes ragozás megbomlásában látta. Ezért kitartóan hirdette, hogy az egyes 3. személyben *-ik*-re végződő igéket következetesen ikesen kell ragozni (vö. Antiqu. 79–92, ElabGramm. II, 885–956). Legfőbb érvül a „veneranda antiquitas“-ra, a „tiszteletreméltó régiség“-re hivatkozott. Azért ragaszkodott mereven a szabályos ikes ragozáshoz, mert azt tapasztalta, hogy e téren a régi nyelvben teljes szabályosság uralkodott, s ezt a szabályosságot, vagy ha úgy tetszik, egységes használatot szeretne volna visszaállítani.

VERSEGHY FERENC szintén arra törekedett, hogy egységes használatot honosítson meg az igeragozás terén. Csakhogy ő a régi könyvek tanúságait nem tartotta elégnek arra, „... hogy egy egész nemzetnek¹ nyelv-

¹ A ritkítás itt és a további idézetekben tölem. — R. É.

béli törvényeket szabhassanak“ (Tiszta Magyarország 165). Bírónak ő „a közönséges szokást“ fogadta el, s mivel a „tótos“ ikes ragozást nem tartotta általánosnak elterjedtnak, a józan ész nevében azt kívánta, hogy „... a' reguláris conjugationak, úgymint valóságos közönséges szokásnak ama' sebeit, mellyekkel azt egy *particularis szokás* régtől fogva illeti, kigyógyítsuk, azaz: hogy az *ik* végződésű verbumokat a' közönséges regula [vagyis: iktelen igék alanyi ragozásának szabálya] alá vonnyuk“ (i. m. 172).

A két neves nyelvtudós ellentétes állásfoglalása — mint tudjuk — országos vitát váltott ki. A vita eldöntését K a z i n c z y F e r e n c nek szokás tulajdonítani. SIMONYI ZSIGMOND például így ír: „Révai a régi nyelv igeragozásának gyönyörű következetességét akarta föléleszteni s ezzel megszüntetni az újabb közbeszéd látszólagos szabálytalanságát. Ez a reform, ez a szép szabályosság — mint minden újítás és szépítés — nagyon megtetszett a nyelvújítóknak, Kazinczy és követői Révai szabályai mellé szegődtek, ezek egypár évtized alatt elterjedtek a szépirodalomban“ (Az ikes ragozás története: NyF. XVIII, 51–2). Másutt ezt mondja SIMONYI: „... az ikes ragozás kérdésében Révai lett a győztes. Ezt pedig Kazinczynak köszönhetette, ki az ikes ragozáson mint újságon kapott, mely hozzájárulhat az irodalmi nyelvnek finomításához“ (Révai Miklós és a korabeli nyelvtudomány: BEÖTHY—BADICS, A magyar irodalom története I, 749). — Hasonlóképpen nyilatkozik Révairól szóló tanulmányában MELICH JÁNOS is: „Hogy Révai mily sokat írt az *ikes* ragozásról, bizonyítják nyomtatásban megjelent művei, levelei (vö. Kaz. Lev. III, 384, IV, 42, XIII, 341). Izgatásának, vitatkozásának eredménye volt. Kazinczy pártjára állott (vö. Kaz. Lev. IV. 6.) s Kazinczy aztán diadalra is juttatta az irodalmi nyelvben az ikes igék használatát“ (Révai Miklós nyelvtudománya 13). — SIMAI ÖDÖN kétségbe vonja azt az állítást, hogy az ikes igék győzelme az irodalmi nyelvben Kazinczynak köszönhető (vö. Kazinczy nyelvújítása: MNy. VII, 363). Azt azonban SIMAI is hangsúlyozza, hogy Kazinczy „Révai pártjára tért“, s hogy „később maga is javíttatta barátainak írásait“¹ (uo.).

Úgy gondoljuk, hogy nem árt közelebből is megnézni a kérdést.

2. Pályája kezdetén — amint erre SIMONYI (NyF. XVIII, 52) és SIMAI (MNy. VII, 362) is utal — KAZINCZY nem ragaszkodik következetesen az ikes igék szabályos ragozásához.² Így például a feltételes mód egyes 1. személyben többször is használ ikes igét iktelen raggal. Hogy csak egy példát említsünk: „Magasakat szöknék [!] akkor örömemben, mint a' virgoncz borju szökik“ (Gessner: Idillek: Kazinczy Munkái III, 80). Hozzá kell tennünk, hogy ezt az igét — jöllehet eredetileg iktelen volt (vö. SIMONYI, Az ikes ragozás története: NyF. XVIII, 25) — ekkor már ikesen használták (vö. PPB. 1767.: *szököm*). — Arra is van példa, hogy a feltételes mód egyes 1. személyben a szabályos ikes alakot iktelenre kívánja változtatni. Így Aranka György „Júlia levelei“ című munkájában: „Bátor-kodnám szembe szállani. nék“ (1789. Kazinczy Aranka Györgynek: Lev. I,

¹ Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy SIMAI idézett tanulmányában csak mintegy 1805–1806-ig vizsgálta Kazinczy működését, így későbbi állásfoglalásáról nem tudhatott vagy legalább is nem nyilatkozhatott.

² A kérdéses eseteket — a szokástól eltérően — nem az igemódok szerint vesszük sorra, mert azt a rendelkezésünkre álló idézetek nem teszik lehetővé. Hogy mégis legyen valami sorrend tárgyalásunkban, a személyek szerint csoportosítjuk anyagunkat, legalább is, amennyire erre lehetőség nyílik.

460). De nemcsak gyakorlatban, hanem elvileg is vallja Kazinczy, hogy a feltételes mód egyes 1. személyben az iktelen rag használata is helyes: „Bátorkodnám nézni a' kárpiton belől» és »Hogy neked tetszhessem» etc. — A' praesens ugyan bátorkodom és nem bátorkodok; és tetszem, noha jó a' tetszek is. De a praes. indicat-n kívül [így!] bátran lehet az *m* helyett *k*-val is élni, p. o. bátorkodnék, tetszenék. — Nem jól van mondva: ha neki tetszeném; de jól, ha neki tetszenék [t. i. én]“ (1802. Kazinczy Kis Jánosnak: Lev. II, 475). — Ebből a megjegyzéséből az is kiviláglik, hogy a kijelentő mód egyes 1. személyben inkább az ikes ragok használatát helyesli, bár mereven e tekintetben sem ragaszkodik a szabályhoz.

A kijelentő mód egyes 2. személyben az ikés forma helyessége mellett foglal állást: „*Dicsekedsz* (a' radix dicsekedik — a' dicsekszelnek, dicsekszik) nem jó; *dicsekedelnek* kellett volna lenni“ (1803. Kazinczy Édes Gergelynek: Lev. III, 93). A szabályt azonban e tekintetben sem kívánja mereven, a nyelvszokás ellenére is alkalmazni. Ez éppen abból a megnyilatkozásából derül ki, amelyben különben a szabályos ragozás mellett foglal állást: „B. Prónay mondja, hogy ARANKA azt tartja, hogy a' Magyar Nyelvnek *nincsenek* anomáliái, tudniillik: exceptiones sub regulis. És így valahol *ik* a' 3-ik személy' végződése a' radixban, ott a' második személy' végződése mindig *el* és nem *sz*; s valahol nincs *ik* ott a' 2-ik személy nem *el*-ben, hanem *sz*-ben mégyen-ki. Ezt én is úgy tartom; s e' szerint nékem *válsz*, *vál*, *néz* és így *néssz* — *nyúlsz* és így *nyúl* (noha itt minden *nyúlik*nek írja). De Nógrádban a foly (fluit) foly*ik*, Biharban a' fül (calefit) fül*ik*; melly szenvedhetetlen anomalia, sőt még több!... [Bekezdés:] Azonban még is nem merném a' *történszt*, azért hogy a' radix törté*nik* és nem törté*n*, törté*nel*nek mondani. — Légyen bátorságunk elállani a' *hibás* szokástól, de légyen érzékeny fülünk, a' melly megértse, hol szabad a' *szokástól* elállani“ (1803. Kazinczy Kozma Gergelynek: Lev. III, 95).

Meg kell jegyeznünk, hogy amikor itt a „szabályos“ törté*nel* alakkal szemben a „szabálytalan“ törté*nsz* helyessége mellett száll síkra, akkor a nyelvszokásban valószínűleg korában sem élő alak mellett küzd. Ezt később maga is belátja, amennyiben elfogadja Kozma Gergely véleményét, hogy a törté*nik* rossz példa, mert személytelen ige (vö. Kozma Gergely Kazinczynak: Lev. III, 252; Kazinczy Kozma Gergelynek: Lev. III, 276); sőt egy későbbi levelében maga is utal arra, hogy a törté*nik* ige személyes alakjai nem élő nyelvek: „... törté*nek*, törté*nsz*, törté*nik* (ha volna illy verbum)“ (1830. Kazinczy Zádor Györgynek [Zádor Gyula közlése szerint]: Lev. XXI, 688). A helytelen példa azonban mit sem változtat elvének lényegén, hogy t. i. a nyelvszokást is tekintetbe kell venni, s nem kell minden „szabálytalanságot“ kiigazítani. — Hogy a nyelvszokást valóban tekintetbe veszi, az abból is kitűnik, hogy a nyelvszokásban használatos második személybeli *nyúlsz* alak alapján dönti el, hogy a tőle kétféle: ikes és iktelen alakban ismert *nyúlik* — *nyúl* alakváltozatok közül melyik a helyes, s a történeti szempontra, arra, hogy a *nyúlsz* alak valószínűleg a *nyúlol* forma rossz hangzásának elkerülése végett jött létre, egyáltalán nincs tekintettel. — De talán még azt is megállapíthatjuk megnyilatkozásából, hogy a *nyúlik* alakot azért sem fogadja el az irodalmi nyelvben helyes alaknak, mert nem tartja országosan elterjedt (csak zempléni?) változatnak, hasonlóan a csak Nógrádban szokásos *folyik* s a csak Biharban használt *fülük* formához. Ebből az is következik, hogy a csak némely vidéken élő nyelvhasználatot nem tartja a nyelvhelyesség kérdé-

sében irányadónak; hogy a nyelvhelyesség kérdését elsősorban az irodalmi nyelv szempontjából nézi; hogy amikor állást foglal az ikes ragozás kérdésében, akkor az irodalmi nyelv egységéért küzd. Ez utóbbi megállapításainkban egy két évvel későbbi észrevétele is megerősít bennünket: „[Versegly] azt mondja, hogy ő mindent szeret, a' ki magyarul ír és *jót mond*. — Philologus és Grammaticushoz illő szó-e ez? ő a' maga Vármegyéjebeli magyarsággal ír — (ergo *folyik*, pro *foly* — *tessen*, pro *tessék*) — 's megszenvedi ha más megint a' magáéval fog írni. Debreczenben tehát *nyitik* már 'a virág fog[ják] mondani, pro *nyílik*, et melius *nyíl*“ (1806. Kazinczy Nagy Gábornak: Lev. IV, 233).

De folytassuk megkezdett gondolatmenetünket, s nézzük meg, mint vélekedik Kazinczy a többi esetről. — A felszólító mód egyes 3. személyt elvben szintén szabályosan kívánja ragozni: „...tessen intolerabile est. *tetszik* est radix, non *tetsz*; si esetet *tetsz*, deberet dici *tessen*, uti adsz, *adjon*; vetsz, *vessen*. — *Essék* non *essen*, *tessék* non *tessen*“ (1803. Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek: Lev. III, 139). A merev szabályságnak azonban e tekintetben sem híve: „...nem merem rossznak mondani az emlékezz-en-t“ (1802. Kazinczy Kozma Gergelynek: Lev. II, 532) — írja egyik néhány hónappal korábbi levelében. De írói gyakorlatában is gyakran eltér a vallott szabálytól: „Tsenedesdjen [!] Nagysád...“ (1789. Bácsmegyeinek öszveszedett levelei 219). „Igyekezzen [!] rajta, hogy engemet meghaladjon“ (uo.). „Bukjon [!] térdre Nagysád...“ (uo.).

A feltételes mód egyes 3. személyről ebből az időből mindössze egy megnyilatkozását ismerjük. Ebben — Kozma Gergely véleményével szemben — az ikes *-nék* végződés használata mellett foglal állást: „Gondolkoznék, igen jó; mert a' gyökér *gondolkozik*, nem *gondolkoz*. Nem mint a *botoz*, melly tehát *botozna*-t kíván, és nem *botoznék*-ot“ (1802. Kazinczy Kozma Gergelynek: Lev. II, 532).

A felszólító mód egyes 2. személyről ebben az időben elvileg nem nyilatkozik. Annyi bizonyos, hogy írásaiban ez esetben is használ iktelen ragot. — Ez kortársai helytelenítő észrevételeiből is kitűnik. Kis János pl. így ír: „...ne *aggódj*, inkább *aggódjál*. Én valamikor az Indicativ preaesens *ik*-re megy-ki, mindannyiszor *ál-on él-en* végződtetem az Imperativust“ (1804. Kis János Kazinczynak: Lev. III, 147). Még keményebb leckét kap Réva itől: „Jól szóllasz az Olvasóhoz a' Jegyzésben: »Melly kedves lakja mellett két víz között *fekvék*.« Mért nem mondod azonképen az Olvasóhoz való Második Beszédében, *illenék*? azután a' végén, *nyugodjál* békével? Roszúl nagyon *illene*, *nyugodj*. Ezek az igék a' harmadik egyes személyben *ik* névmásával megbővült gyökeiük: *ill-ik*, *nyugosz-ik*, *nyu-go-dik*. Az ilyenek, különös tulajdon formájok szerint, híven megtartják mindenkor az első egyes személyben az *em*, *om*, *am*, a' másodikban az *el*, *ol*, *al*, a' harmadikban pedig azon *ik* ragasztékot, a' második múlt időt kivéven: tehát *illeném*, *illenél*, *illenék*; azután *nyugodjam*, *nyugodjál*, *nyugodjék*; azonképen *fekvém*, *fekvél*, *fekvék*. Ezen forma mellett erősen hatzoló Grammaticámban, kiváltképen a' III. Fejezetben (a' 885, 's a' következő számos lapon). Ennek legtégéresebb Rontója Versegi, utána való a' Debretzeni Grammatica. Egyikének sem engedek: mert a' nyelvnek épsége ugyan mind azon szentség, mellynek sértőji ellen kötelességem kikelnem, most főképen hívatalomra nézve. Ezek szerint meg kellene Szombati Levelében is jobbítanunk a' hasonló hibát, *találkozna* (az 50. lapon). *Találkoz-ik* a'

harmadik egyes személy a' jelentő módon, azonképen tehát az ohajtó mód-ban is, találkoznék. Találkoznám, találkoznál, találkoznék." (1805. Révai Miklós Kazinczynak: Lev. III, 383—4.)

Révainak ez a megnyilatkozása egyúttal arra is rávilágít, hogy Kazinczy a feltételes mód egyes 3. személyt is el-elvétí: *illene* alakot ír, nem *illenék*-et.

Kazinczy válaszában elutasítja Révai kívánságát: „Ezen szólláson: *Nyúgodj békével, áldott Öreg* etc. változtatást kívánsz tétetni, így: *Nyúgodjál*. — Megbocsáss, tisztelt barátom, itt csalhatatlanul nékem van igazam, nem 'Néked. — A' *quiesco*' magyar neve kétképpen conjugáltatik: *nyugszom*, és a' némelly időkben elavúlt *nyúgodok*.

	Nyugszom,	nyugszol,	nyugszik.
	Nyugodok,	nyugodsz,	nyugod. — Mint
	aludok,	aludsz,	alud — vagy a' szo-
kásban lévő	Hazudok,	hazudsz,	hazud.

'S e' szerint a' *nyugszom*tól olly bizonyosan *nyúgodj* (nem: *nyúgodjál*) jó, mint az *alszom*tól *aludj* (nem: *aludjál*).“ (1806. Kazinczy Révai Miklósnak: Lev. IV, 5—6.) Első pillanatra úgy látszik, hogy Kazinczy ez utóbbi megjegyzésében saját felfogásának is ellentmond, de valószínűleg csak fogalmazásbeli pontatlanságról van szó. Az idézett ragozásbeli párhuzamokból ugyanis arra következtethetünk, hogy a *nyúgodj* alakot nem az ikes ragozású *nyugszom*, hanem a vele egyenlő értékűnek tartott iktelen ragozású *nyúgodok* alak felszólító módbeli megfelelőjének tartja. Ezt az is bizonyítja, hogy a *nyúgodok*-hoz hasonlóan a *nyúgodj*-ot is hosszú *ú*-val írja. Hasonlóképen az *aludj* alak is az iktelen *alud* változathoz tartozik. — Megjegyezhetjük, hogy a *nyugszik*, *alszik* igék felszólító módja FÖLDI JÁNOS Grammatikájában is *nyúgodj*, *aludj* alakban olvasható (vö. 199. l.). Ezt a munkát — tudjuk — Kazinczy is forgatta, így talán feltehető az is, hogy a *nyúgodj*, *aludj* kérdésében vallott nézete kialakulásában Földinek is lehetett része.

3. Fentebb idézett megnyilatkozását Kazinczy a továbbiakban így folytatja: „Egyéb eránt én Versegi és a' Virthi Lantos [Baróti Szabó Dávid] ellen veled tartok, 's azt állítom, hogy bízto s b b a n l é p ü n k, ha valahol a' 3dik személy *ik*-be megyen-ki, az imperativust és subiunctívust *ék*-be ejtjük. — Így írtam én nyomtatás alá küldött öt darab írásimban ezeket: emlékezzék, változnék mindenütt; és osztán éppen ezen okoknál fogva viszont: *úsz*, *rogy*, *múl*, *nyúl* (nem *úszik*, *rogyik*), noha az infallibilis Debreczen, a' Grammaticai Róma, ezeket *ik*-be végezteti, valamint ezt: *fűl* (calefit) *fűlik*-nek, 's szerencse, hogy »pecsenyéjek a' nyárson nem *sűlik*, hanem *sűl*. De Debreczenben nekem, Nyelvrontónak, és Néked nincs szavunk.“ (1806. Kazinczy Révai Miklósnak: Lev. IV, 6.)

MELICH és SIMAI Kazinczynak erre a megnyilatkozására alapozzák azt a fentebb már idézett megállapításukat, hogy Kazinczy „Révai pártjára tért“. Úgy véljük, ez nem egészen indokolt. Abból az óvatosságból ugyanis, amivel itt megfogalmazza álláspontját, éppen az látszik, hogy helyesli és el is fogadja Révai tanítását, de nem tartja általános érvényűnek. — Maga Révai sincs megelégedve állásfoglalásával: „Látod, mitsoda zavarodásban vagyunk az *ik* névmásával megbővült igehajtogatásokban. Biztosabban lépünk, ha *ék* végezettel ejtjük a' többi időkben és módokban a' harmadik személyt, változék, változzék, változnék. Kintsem Kazintzim! nem biztosabban.

Ezen kifejezéssel megengeded, hogy a' másik megbomlott szokás legalább biztos, *változa, változzon, változna*. Egyenesen rossz ez; ama' pedig egyedül jó, egyedül biztos. Hogyan tévelyegsz a' régiséget nem tudásoddal!" (1806. Révai Miklós Kazinczynak: Lev. IV, 42.) Sőt, Révai válaszában további részéből még az is kiderül, hogy Kazinczy nézete még ott is eltér a Révaiétól, ahol azt hiszi, hogy egyezik; abban t. i., hogy ő a *rogy*, *múl* igéket ikteleknek tartja; Révai ezeket „a' tiszteletes régiség, 's a híven megegyező mostaniség“ tanúsága alapján *ikeseknek* vallja.

Annai azonban kétségkívül igaz, hogy Kazinczy végül enged Révai-nak: beleegyezik abba, hogy a *nyugodj* formát kéziratában *nyugodjál*-ra változtassa: „Hidd-el nékem, nagy érdemű barátom, hogy midőn azt látom, hogy egy vas szorgalmú Révai ezt vagy amaszt igaznak állítja, ha okait, mellyek által indítatik, általlátni nem tudom is, 's ha tulajdon szemeim' látását meg nem tagadom is: de auctoritását igazán tisztelnem... [Bekezdés:] Ird tehát, szeretett, tisztelve szeretett barátom, ird az én Kézírásomban is: *Nyugodjál békével, áldott Öreg*. Valahol bennem valami ellene nem kiált annak, hogy veled egy úton járjak, gyönyörűséggel követem nyomaiddat.“ (1806. Kazinczy Révai Miklósnak: Lev. IV, 86–7.)

Az is tény, hogy ez időtől kezdve valóban mind gyakrabban találkozunk olyan megjegyzéseivel, amelyekben a szabályos ragozást követeli. Így pl. a feltételes és a felszólító mód egyes 3. személyben: „játszanék, nem játszana, mert játszik“ (1810. Kazinczy Kis Jánosnak: Lev. VIII, 109); „... felemelődjön ez grammatika ellen van, mert nem emelőd, hanem emelődik a' radix, és így emelődjék, nem emelődjön“ (1808. Kazinczy Döbrentei Gábornak: Lev. V, 443); „... essék quia *esik*, et non *es*. Ezt az anomaliát meg ne hagyj. A' Révai árnyéka átkot kiáltana versedre, és bizony méltán“ (1810. Kazinczy Kis Jánosnak: Lev. VIII, 108); „... megkülömböztetődjön (besser -djék, denn die Wurzel hat ja -dik zur Endung)“ (1813. Kazinczy Rummy Károly Györgynek: Lev. X, 324).

A kijelentő és a felszólító mód egyes 2. személyben szintén következetesebben ragaszkodik az ikes igék szabályos ragozásához, bár korábban — mint láttuk vagy amint erre maga is utal — etekintben is engedékenyebb volt. Külön figyelmet érdemel, hogy még a jobb hangzás, illetőleg a könnyebb kiejtés érdekében sem tesz engedményt. Ez annál feltűnőbb, mivel tudjuk, hogy a jó hangzás szempontját egyébként igen fontosnak tartotta. „Nagy vétek a' Grammatika ellen, melly bűnt magam is követtem Egyveleg stb. ben Kérkedik, és így Kérkedjél, nem: Kérkedj. Az, a' kitől itt tanulom hogy olvassz van jól, 's az olvasol rossz, ezt a' vétket meghagyni bizonyosan nem fogja“ (1810. Kazinczy Kis Jánosnak: Lev. VIII, 105). — „Adol és lankadol peccat in leges Gramm., quia secunda persona est *adsz* et lankadsz. Si secunda esset lankadol et adol, tertia foret *adik* et lankadik“ (1815. Kazinczy Dessewffy Józsefnek: Lev. XII, 477).

Amikor pedig Dessewffy József a *csillapodj* felszólító mód egyes 2. személybeli alak védelmére arra hivatkozik, hogy azt Kisfaludy is használta, tehát Dunántúl szokásban van (vö. Dessewffy József Kazinczynak: Lev. XIV, 395), így válaszol: „Hogy Kisfaludi *csillapodjot* mond 's nem *csillapodjált*, nem mutatja hogy mind a' két forma helyes, hanem hogy az író *néha* és *félve* 's *licentiával* a' nem szarvas botlást megszenvedheti. A' mit Te állítasz, barátom, hova viszen az? Igen is, a' szokás több mint a' törvény, de csak *néhol*. Világos az, hol nem parancsolhat a' szokás a' törvénynek.“

(1816. Kazinczy Dessewffy Józsefnek: Lev. XIV, 450; 1. még: 1816. Kazinczy Döbrentei Gábornak: Lev. XIV, 454.)

Más alkalommal pedig azért helyteleníti a *csillapodj*-féle felszólító mód-beli alakot, mert azt tartja, hogy az csak tájanként él, hasonlóan a *mondi*, *mondik*-féle alakokhoz: „Egy szót a' *csillapodjál* és *csillapodjra*, 's a' mit e' czikkelyben mond leveled. — »Döbrentei és én (azt írod) mi ketten nagy ellenségei vagyunk a' Nyelvszokásnak.« [vö. Dessewffy József Kazinczynak: Lev. XV, 6–7] — Mentsen Isten ettől. Sőt én a' *szokást* szentül tisztetem . . . Csak hogy a' *szokást* kell ismerni és érteni; mert van *illetgethettlen* is, *illetgethető* is. 'S azért hogy ezt: *dicít* és *dicunt*, sok helytt így is mondják: *mondi* és *mondik*, én is mondjam e így? Illyen a' *csilapodj*, a' *gondolkodj* . . . Eggyikünknek sem juta még az eszébe, hogy a' Nyelvből minden Anomaliát kitiltson; de az tiszte a' jó írónak, hogy a' még ki nem mívelt nyelvben azt a' mit a' gondatlanság vagy tudatlanság vitt bele, jobbá tegye.“ (1817. Kazinczy Dessewffy Józsefnek: Lev. XV, 34; 1. még: Kazinczy Döbrentei Gábornak: Lev. XV, 35–6.)

Ezek a megjegyzései arra is rávilágítanak, hogy noha Révai figyelmeztetése óta következetesebben ragaszkodik a szabályos ragozáshoz, azért mégsem vallja mindenestül Révai nézeteit: a nyelvszokást továbbra is tiszteletben tartja; csak hogy nem a különféle vidékek nyelvszokását — mint Dessewffy és gyakorlatban Verseghy is —, hanem csak az általános, vagy az ő szavával: a „közönséges“ szokást, amin ő — mint tudjuk — a műveltek nyelvhasználatát érti. Ebből meg ismét az következik, hogy a nyelvhelyesség kérdését egységes szempontból, a kialakuló egységes irodalmi nyelv szempontjából nézi, nem pedig a nyelvjárások belső szempontjából; hogy tehát a kérdésben vallott nézetével is az irodalmi nyelv egységéért száll síkra. — Megnyilatkozásából még az is kiviláglik, hogy véleménye szerint az írók hivatottak arra, hogy a szép, helyes magyar nyelvet megteremtsék, elsősorban úgy, hogy maguk kerülik, s ilyen módon egyben irtják is azokat a formákat, amelyek a gondatlanság vagy tudatlanság folytán kerültek bele a nyelvbe.

Megjegyezhetjük még, hogy a nyelvszokás tiszteletben tartását nemcsak elvileg hangoztatja, hanem gyakorlatában is megvalósítja. Így amikor Dessewffy kérdést intéz hozzá: „Hogy mondódik jobban, látlak tündökölni? tündöklőni [így!] vagy tündökleni vagy tündökelni?“ (1808. Dessewffy József Kazinczynak: Lev. V, 381), akkor a főnévi igenév alakjának helyességét nem a nyelvtörténet, hanem a nyelvszokásban élő ragozott forma, nevezetesen a kijelentő mód egyes 2. személybeli alak alapján dönti el: „*Tündökleni*, quia inusitatum *tündökölsz*, *omlani*, quia inusit. *omolsz*, ut utrumque recte dictum sit . . . Non recte *hámolni*, quia *hámlik*, nunquam *hámolok* vel *hámol*. *Számolni*, nunquam *számlani*, quia non *száml*, vel *számlik*, sed semper *számol*.“ (1808. Kazinczy Dessewffy Józsefnek: Lev. V, 412.) Máshol meg inkább az egyes 3. személy ikes változatát helyteleníti s az iktelent helyesli, mert a 2. személyben is az iktelen ragozási sorba tartozó *-sz* ragos alak használatos: „... *vágyik* rossz, mert nem *vágyol*, hanem *vágysz* és így nem *vágyik* hanem *vágy*“ (1814. Kazinczy Döbrentei Gábornak: Lev. XI, 381).

De nemcsak az ikes igék szabályos ragozását követeli meg Révai figyelmeztetése óta egyre következetesebben, hanem arra is ügyel, hogy *iktelen* igét se ragozzanak kortársai, írótlársai *ikesen*: „Én nem látom által, miért kell az Optativusban is: *adj* imperativum mellé *ál* terminatiót

vetni“ (1806. Kazinczy Nagy Gábornak: Lev. IV, 89). — Különösen az íróról nyilatkozik elítélően, ha az iktelen igét ikesen ragoz: „...nem Író az,“ — úgy mond — „hanem Mázoló, a' ki *lopjált, írjéket, legyélt és legyéket* mond“ (1819. Kazinczy: Anticritika: TudGyűjt. IV, 122). — Nem éreztelen megjegyezni, hogy az itt elmarasztalt *legyék* alakot pályája elején maga is többször használta írásaiban: „Édes legyék álmod“ — írta pl. a Geszner Idylliumiban (170; l. még uo. 192, 194, 213 stb.).

Figyelemre méltó az a tény, hogy még ott sem engedi meg az iktelen igék ikes ragozását, ahol a rossz hangzás, illetőleg ejtésbeli nehézség ilyen módon elkerülhető lenne: „Szenved~~el~~ Szenved, non DIK, ergo szenved~~DSZ~~“ (1809. Kazinczy Kölcsey és Kállay Ferencnek: Lev. VI, 184). — Más helyen: „...*tészesz*, non *tészel*, qua radix *tesz* vel *teszen* et non *teszik* est; nézz non *nézel*, quia *néz* non *nézik*. — At *tetszel*, quia *tetszik*. Ez szörnyű hiba volna gondos és csinos íróban.“ (1810. Kazinczy Döbrentei Gábornak: Lev. VII, 461.) — Ismét másutt: „Nyelvünknek, igenis hogy szabadnak kell lenni, 's meg kell ismerni hogy a' *nagyobb ok* több mint a' Grammaticus' czirkalma, 's lineája. De azt tegye e az, hogy *mondolt* is szabad legyen írunk, sőt csak mondanunk is, mert a' *mondol* lágyabb mint a' *mondasz?* — mert *mondsz*-ot senki sem mond, és mondani senki nem fog.“ (1815. Kazinczy Dessewffy Józsefnek: Lev. XIV, 134; l. még: 1816. Kazinczy Döbrentei Gábornak: Lev. XIV, 123.)

Érdekes, hogy korábban e tekintetben is engedékenyebb volt: maga is használt iktelen igét kijelentő mód egyes 2. személyben *-l* személyraggal. Ez K i s J á n o s egyik megjegyzéséből is kiviláglik: „Némelly coniugatioi-dat... hibásnak tartom, p. o. *keresel* pro *keressz*, *végezel* pro *végezzs*, etc.“ (1804. Kis János Kazinczynak: Lev. III, 146). Nem lehetetlen, hogy nézete módosításában — Révai intő szavain kívül — FÖLDI Grammatikájának is volt része. Azt olvashatta ugyanis benne, hogy a nép változtatta *-l*-re a sziszegő hangra végződő iktelen igék második személybeli alakját „a kemény hangnak eltávolztatásáért“ (vö. 173. l.). A nép táji jellegű nyelvhasználatát pedig — mint tudjuk — általában nem tartotta a nyelvhelyesség kérdésében irányadónak.

4. Egyik idézett megnyilatkozásából láttuk, hogy noha R é v a i figyelemztetése óta következetesebben ragaszkodik a szabályos ragozáshoz, azért még sem fogadja el minden vonatkozásban Révai nézeteit: az általános szokás tekintélyét továbbra is tiszteletben tartja. Későbbi megnyilatkozásai-ból még az is kiviláglik, hogy nemcsak elvi, hanem egyik-másik részletkérdésben is megtartja eredeti nézetét; vagy ha Révai közvetlen hatására engedett is belőle, később, — mintegy 1825–30. körül — visszatér ahhoz. Így pl. a *nyugszik*: *nyugod* ige kérdésében: „A' mi Révaink nem javallá előadásomat, de neked el merem mondani. A' *nyugodok* alakú szók (így AluDOK) kétképen conjugáltathatnak. Nyugodok, nyugodsz, nyugod, és nyugszom, nyugszol, nyugszik. NyugoDJ jól van mondva az első szerint, mint a' második szerint nyugodJÁL. Így épen aludjál és aludj“ (1824. Kazinczy Toldy Ferencnek: Lev. XIX, 92). Ez a megnyilatkozása egyszersmind abban a korábbi megállapításunkban is megerősít bennünket, hogy a *nyugodj*, *aludj*-féle parancsoló módbeli alakokat ez igék *nyugodok*, *aludok*-féle iktelen *d*-s változatából származtatja. Megjegyezhetjük, hogy hat évvel később már az iktelen *nyugod* 3. személybeli alakot is helyteleníti. Annál feltűnőbb, hogy a parancsoló módbeli *nyugodj* formát továbbra is helyesnek tartja: „Révaival már baráti vitám

vala a' *nyugszom* és *nyugodok* szó eránt, mellynek utóbbika defectivum. Nincs *nyugod* in 3. pers. Indicat. praes., de jó apostroph nélkül *nyugodj*." (1830. Kazinczy Zádor Györgynek: Lev. XXI, 240.)

Más megjegyzéséből meg az tűnik ki, hogy pályája e késői szakaszában az *aludni* ige egyes 3. személyét is csak az ikes *alszik* formában helyesli, de azért kétféleképen (ikesen és iktelenül) ragozza, s ezt a kétféle ragozást még a *d-s* változatú 2. személybeli *dsz* végződés „kedvetlen” hangzásának elkerülése érdekében sem hajlandó feladni. Hiába kéri Zádor György, hogy az *esküdsz*, *feküdjek* alakokat „a' törvényszeres: *esküszöl*, ... *fekügyem*” alakokra változtassa, hogy „jeles miveit minden tekintetben példányképen” lehessen az olvasók kezébe adni (vö. 1826. Zádor György Kazinczynek: Lev. XX, 115), nem tesz eleget kívánságának. Arra hivatkozik, hogy a „kedvesbb hangnak” nem kell mindent feláldozni, s hogy jó mind a két formát megtartani szokásban: „*Esküdsz* és *feküdsz* = *esküszöl*, *fekszel*. Ez eránt már Révai hijába igyekezett jobbra tanítani. A' D betűs szók eránt nekem különös értelmem van. Nálam kettős a' formájok:

Alsdom, alszol, alszik
aludok, aludsz, alszik, nem alud —

mint Hazudok, hazudsz, de már ez nem hazudik, hanem hazud. Hiszem, hogy *esküszöl*, és *fekszel* szebb, mert elkerüli a' *dsz* kedvetlen hangját, de nem hiszem, hogy a' kedvesbb hangnak mindent fel kelljen áldozni (olvassz, vagy a' mit Gr. D. J. [Dessewffy József] kíván, adol-lá változtatni ezt adsz), 's jónak látom, fenntartani a' kettős formákat a' hol szabad." (1826. Kazinczy Zádor Györgynek: Lev. XX, 125.)

Ha meg valahol a „szabályos” forma teljesen eltérő a korabeli általános vagy a saját nyelvjárásában szokásos használattól, később más szót használni, mint a szokás ellenére a szabályt alkalmazni: „Felhatalmozlak[!]... úgy adni mindent, a' mint magadnak tetszik; egyedül azt kötöm ki, hogy ezt: *BánoM*, a' hol én *Bánok* Kot mondok, cseréld fel más valamelly szóval” (1830. Kazinczy Bajza Józsefnek: Lev. XXI, 269). Vagy másutt: „Stettner barátunknak... jegyzéseit használtam, 's a' hol nem használhattam, péld. *bánoM* (in sensu K), *bánOL*, *bánIK*, mellyet az én egész környékem így mond *bánOK*, *bánSZ*, *bán-IK*, elmellőztem, 's az ideát más szóval tettem ki” (1830. Kazinczy Bajza Józsefnek: Lev. XXI, 194).

Más, ugyancsak a *bánom veled* kifejezéssel kapcsolatos megjegyzése meg azt mutatja, hogy inkább hajlandó a szabályt — Rév a i szabályát — módosítani, mint az imént említett használatot megtagadni: „*Bánok veled* — soha én ezt úgy [t. i. hogy *bánom veled*] nem hallottam, mint ezt nem: *járom veled* (a' mezőn, úczán). A' principium regens a 3d személy. De ott az *ik* néha csak ireggul. függelék. — Az én törvényem ez:

Verba in K (adoK) non habent *ik* regulariter.

Verba in M (eszeM) semper in *ik* exeunt.

Illek, illesz, illIK, non *ill*. ita vult usus; nyillok, nyilsz, nyillIK. A' hol az első személynek Kja van, de a' harmadik felvette a' czondrát [t. i. az *-ik* végződést], ott én az egyéb tempusokat nem a' rongyból szeretem származtatni." (1830. Kazinczy Zádor Györgynek: Lev. XXI, 239.) Látja tehát, hogy a korabeli nyelvhasználatban az ikes és iktelen igék erősen összekeveredtek: az iktelen igék egy része felvette a „condrát”, az *-ik* végződést, de ezeknek 1. és 2. személyére nem akarja — Rév a iként — ráerőltetni az ikes ragozást.

Más megjegyzésében még határozottabban kifejti, hogy az egyes 1. személyüket az általános nyelvszokás szerint *k*-val képező ikes igék nem eredeti ikesek, s hogy ezeket nem feltétlenül szükséges „szabályosan” ragozni: „Verba in K. tertiam personam non flectunt IK. hazudok, hazudsz, hazud — non hazudIK. — Folyok, folysz, perperam ergo folyik. — verba in M. tertiam personam flectunt semper in IK. alszom, eszem, iszom, játszom, elmélkedem, emlékezem habent alszik, eszik, iszik, elmélkedik, emlékezik . . . Ex dictis imperfectum évÉM, évÉL, évÉK, non ita in verbis in K. ex gr. adok: — adék, adál, adA, ita etiam in imperativo *adj-egyél* | *adjon*, *egyék*. Patakon ebben ejtenek szörnyű vétkeket, 's a' Magy. Académia ezen gram. vétkeket fogja bosszulgatni, míg gondosabb Íróink róla egészen leszoknak.” (1830. Kazinczy Somosy Jánosnak: Lev. XXI, 424—5.) Ez utóbbi észrevétele még azt is mutatja, hogy az ikes és iktelen ragozás elvi különbségét nem akarja megszüntetni: a nemrég megalakult Akadémiától elvárja, hogy az igazi ikes igék iktelen s az iktelen igék ikes formáit gyomlálgassa az irodalmi nyelvből.

Annak, hogy Kazinczy módosította Révai szabályát, több oka lehetett. Gondolhatunk arra, hogy Révai halála után kevésbé hatott rá az általa oly nagy tiszteletben tartott nyelvtudós tekintélye; hogy ekkor talán akaratlanul is befolyásolta az ellentábor. Van azonban egy megjegyzése, amelynek alapján azt is feltehetjük, hogy azért sem követte mindenben Révait, mert azt tapasztalta, hogy Révainak nem sikerült a szabályt a szokásra ráerőltetnie: hiába vitatta, hogy *nyúl* a helyes forma, mégis *nyúlik*-ot mondanak: „Fenyéri megjegyzté ezt: *illene* mint hibát. *illeK*, *illeSZ*, *illIK*. a' gyökér a' harmadik személy, és így *illenÉK*, nem *illenE*. Igen, de *illenÉK* úgy volna jó, ha az ige M-es ige volna: *illem*, *illed*, *illik*. A' K-ás igékben az első személy decidál. Vide Propositiones Révaii, p. 29. ubi *nyúl*, non *nyúLIK*, et tamen dicitur *nyúLIK*.” (1829. Kazinczy Bajza Józsefnek: Lev. XXI, 91.)

5. Összegezzük most már az elmondottakat:

Pályája első szakaszában — kb. 1805-ig — Kazinczy általánosságban azt vallja, hogy az ikes igéket szabályosan kell ragozni. A szabályt azonban nem alkalmazza mereven: kijelentő mód egyes 1. és 2., felszólító mód egyes 2. és 3., feltételes mód egyes 3. személyben iktelen ragot is használ; feltételes mód egyes 1. személyben pedig határozottan helyesnek ismeri el az iktelen *-nék* végződés használatát (én *bátorkodnék*, *tetszenék*). Ennek az az oka, hogy a nyelvhelyesség kérdésében a nyelvszokás tekintélyét is elismeri. Hangsúlyozni kell azonban, hogy amikor ez időben és később is a szokás tekintélyére hivatkozik, akkor szokáson nem a táji nyelvhasználatot, hanem a „közönséges” szokást érti, ami nála egyet jelent a műveltek nyelvhasználatával. Ő ugyanis az ikes igék kérdésében vallott állásfoglalásával is az egységes irodalmi nyelv létrejöttét akarja előmozdítani. E cél érdekében pedig helyesebbnek látja, hogy a művelteknek többé-kevésbé már egységesnek tartott nyelvhasználatára, mint az egymástól sokszor nagyon is eltérő nyelvjárások szokására támaszkodjék. Ez az álláspont az ő korában — úgy gondoljuk — jogos és helyes is.

Később — körülbelül 1805-től kezdve — mind szigorúbban megköveteli az ikes ragok következetes használatát. Így a kijelentő mód egyes 2., a felszólító mód egyes 2. és 3., a feltételes mód egyes 3. személyben. Figyelemre méltó, hogy a szabály megtagadását még a

rossz hangzás vagy ejtésbeli nehézség elkerülése végett sem engedi meg. Ugyanakkor azt is helyteleníti — bár nem egészen következetesen (vö. 1810. Kazinczy Kis Jánosnak: Lev. VIII, 102) — ha valaki iktelen igét a ki-jelentő mód egyes 2., felszólító mód egyes 2. és 3. személyben ikesen ragoz. Engedményt még a jó hangzás vagy a könnyebb kiejtés érdekében sem tesz. — A fentebbi értelemben vett általános nyelvszokás tekintélyét azonban — elvben — továbbra sem veti el egészen: egyik-másik igealak (főnévi igenév, egyes 3. személy) helyességét nem a nyelvtörténet, hanem az általános nyelvhasználatban élő ragozott forma alapján dönti el. Hogy mégis következetesebben ragaszkodik a szabályhoz, az azzal magyarázható, hogy most még határozottabban az egységes, kiművelt irodalmi nyelv követelményét tekinti fő szempontnak, s ennek érdekében célravezetőbbnek tartja, hogy Révai nézetéhez csatlakozzék, még akkor is, ha a történeti elvet nem vallja. Persze az sem kétséges, hogy Révai tekintélye és a Révai nézeteit valló írók példája is nagy mértékben hatott rá.

Pályája vége felé — körülbelül 1825—1830-tól kezdve — újból nagyobb teret enged a részletkérdésekben is az általános nyelvszokásnak. Amikor azt tapasztalja, hogy azokat az igéket, amelyek nem eredeti ikesek, hanem csak a keveredés folytán vették fel az *-ik* végződést, az általános szokás iktelenül ragozza, kimondja, hogy ezekre nem kell ráerőltetni az ikes ragozást. Az eredeti ikesek szabályos ragozásához azonban továbbra is ragaszkodik. — Mindez nem jelenti azt, hogy ekkor már nem törekszik az irodalmi nyelv egységére. Erről nincs is szó. Csupán csak arról, hogy a kérdést most a nyelv természetének mélyebb ismeretével vizsgálja: Révai és Verseghy kivételt nem tűrő állásfoglalásával szemben igyekszik megtartani a nyelv történetével igazolt ikes ragozást is, de az általánosan elterjedt „szabálytalanságokat” sem tekinti csak a romlás jelének, hanem elfogadja nyelvténynek őket.

Állásfoglalásával kétségtelenül nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az irodalmi nyelvben általánossá vált az ikes igék szabályos ragozása; azt azonban semmiképpen nem állíthatjuk, hogy minden vonatkozásban vallotta Révai merev nézeteit. Eljárása — úgy hisszük — helyes volt: helyes irányban, a polgári haladás eszméinek hordozására alkalmas, egységes irodalmi, illetőleg nemzeti nyelv kialakulása irányában hatott nyelvünkre, de nem igyekezett fejlődését erőszakosan meggátolni, s nem sértette a természetes fejlődés útján létrejött törvényszerűségeit.

Megállapíthatjuk azt is, hogy a nyelvhelyesség kérdését az irodalmi nyelv vagy legalább is elsősorban az irodalmi nyelv kérdésének tekinti. Nem általánosságban kívánja meg kortársaitól, hogy irtsák a nyelvből, amit a „gondatlanság és tudatlanság” vitt bele, hanem ezt a gondos író feladatává teszi, vagyis elsősorban az írott nyelvre vonatkoztatja. Főként az írókat ítéli el, ha helytelen alakot használ, s az Akadémiától is azt várja el, hogy az írók nyelvhasználatát tisztogassa, tehát az irodalmi nyelv helyességére gondol.

Végül elmondhatjuk: nyelvhelyesség kérdésében a kiművelt, egységes irodalmi nyelvet tartja szem előtt: helyes szerinte az, ami annak megfelelő, létrejöttét elősegíti, helytelen, ami annak ellenére van, megvalósulását gátolja.

RUZSICZKY ÉVA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *kulcs* hangtörténetéhez. Szavunk magyar nyelvi hangfejlődéséről eddig a következőket tartottuk: a szláv *ključ*-ból a magyarban a szóeleji torlódás hangátvetéses feloldásával **kulycs* lett, majd a szó *ly*-e később egyes nyelvjárásokban és a köznyelvben depalatalizálódott, más nyelvjárásokban — a mai Nyj. *kujcs* alakok tanúsága szerint — *j*-vé vált (vö. MELICH: NyK. XXXIX, 40). De bármilyen tetszetős és látszólag természetes magyarázat is ez, a szó nyelvtörténeti adatainak világánál nem állhatja meg a helyét.

A *kulcs* nagyszámú nyelvtörténeti adataiban egyetlen *ly*-es változatot nem találunk, s nem ismerjük a szó *ly*-es alakját a mai nyelvjárásokból, még a palócból és a csángóból sem! Ez a két tény biztosan mutat arra, hogy a szláv *lj* (*l'*) ebben az esetben nem folytatódott nyelvünkben, s a szó a magyarban sohasem hangozott *ly*-lyel. Amely szavakban a szláv palatalis folytatásra talált nálunk, ott nagyszámú nyelvtörténeti és nyelvjárási *ly*-es adat igazolja ezt, nem is beszélve e szavak máig megőrzött *ly*-es helyesírásáról: *gomolya*, *kőlya*, *nadrágulya*, *nyavalya*, *polyák*, *topolya*, *turbolya*, *gereblye*, *naspolya*, *saroglya*, *rokolya*, *golyva* stb. Mi történt hát akkor a *kulcs* esetében?

A szó nyelvtörténeti adatai két típusba: az *l* nélküli és az *l*-es típusba sorolhatók. A rendelkezésre álló hatalmas tömegű adatot itt nem sorolhatom föl, csupán a koraiakat közlöm a XVI. század közepéig bezárólag. — A) Az *l* nélküli típus: SchlSzj. 1075: *cuch*; SernDom.: *kuczulth*, *kucholwan*; 1490: *kuchyolath* (OklSz.); 1494: *Kuchyolath* (OklSz.); GuaryK. 137: *cućnak*; MargL. 32: *kuchat*, 47: *kuchajt*; CornK. 103: *kuchoknak*; KazK. 196: *kucoluan*; ÉrdyK. 39: *kuchajt*, 228: *kuchaat* (NySz.), 246: *kucholwan* (NySz.); Pesti: Fab. 13b: *kucz* (NySz.); Pesti: NTest. 10: *kuchos* (NySz.); Pesti, Szj.: *kuch*. — B) Az *l*-es típus: BesztSzj. 537: *kolch*; BécsiK. 203: *kolLohtac*; WinkIK. 77: *kulchola*; NagyszK. 304: *culčolyak* (NySz.); LobkK. 238: *kulcolvan*; ÉrsK. 383: *kulčzat*; MURM.: *kolcz*; Sylv: UT. I, 26: *kőlcz* (NySz.). Ez utóbbi típusba lehetne sorolni két helységnevet: 1251/1281: *Kulchud*, 1352: *Kethkulch* (OklSz.), ezeknek a *kulcs* közszóhoz való tartozása azonban kétséges.

A XVI. század közepe után is nagy számban jelentkező A) típusbeli adatok *kucs*-nak vagy *kűcs*-nak olvashatók, míg a B) típusban a *kulcs* és *kolcs* olvasatú formák váltakoznak, a XVI. század után is. — Nem lehet vitás, hogy a két típus régi nyelvjárási megoszlást tükröz, s úgy vélem, hogy e megoszlás a szlávból való átvétel nyelvjárási kettősségével magyarázható, a következőképen.

Az átdó szláv nyelvben a szó csak palatalis *l'*-lyel hangozhatott: óegyhszl. *klučb*, bolg. *kluč*, szerb-horv. *ključ*, szlovén *ključ*, cseh *klíč*, lengy. *klucz*, kárp. or. *kluč* stb. (BERNEKER, SIETWb. I, 526). A cseh *l* későbbi depalatalizáció eredménye régebbi *klúč*-ból (BERNEKER i. h.).

A feltehető szláv *ključ* formát az A) típus adatait szolgáltató nyelvjárások a szóeleji torlódás feloldásának olyan módjával vették át, amikor a torlódó mássalhangzók közül a második egyszerűen elmarad, vö.: szl. *cverna* (esetleg német *zwirne*) > m. *cérna*, szl. *chvala* > m. *hála*, szl. *svoboda* > m. *szabad*, szl. *svět* > m. *szent* stb. Az így keletkezett magyar szóalakokban a magánhangzó — esetleg nyelvjárásonként változóan — lehetett *u* és *ú* egyaránt, úgy, ahogy mai nyelvjárásainkban is van *kucs* ~ *kűcs* váltakozás. A *kűcs* forma *ú*-ja megnyúlhatott az átvételkor, de lehet későbbi nyúlás eredménye is. — Az bizonyos, hogy a B) típus *kulcs* változatainak egy része is *kűcs*-esá fejlődhetett az *l* mássalhangzó előtti szabályos kiesésével. Ez azonban csak későbbi hangváltozás volt, vele az A) típus korai alakjai nem magyarázhatók. Az *l* mássalhangzó előtti kiesése ugyanis középső nyelvállású magánhangzók után indult meg legkorábban (LOSONCZI: MNY. XIV, 129, NyK. I, 240), de még a B) típus *kolcs* formáiból is csak

későn, a XVII. századtól kezdve alakított *kócs* változatokat, melyek szavunk régi ada-
taiban egyáltalán nem is jelentkeznek. A *kulcs* > *kúcs* változás nem lehet korábbi a
kolcs > *kócs* változásnál, s legfőljebb csak szaporíthatta a már meglevő Nyj. *kúcs* formákat.

A B) típus *kulcs* ~ *kolcs* alakjai a szláv *ključь*-ből a szőelejei torlódás feloldásának
hangátvetéses módjával keletkeztek, vö.: szl. *slama* > m. *szalma*, szl. *sliva* > m. *szilva*
stb.; közben azonban a szláv palatalis a magyarban hanghelyettesítéssel *l*-lé lett, vö.
szláv *čeljať* > magyar *család* ~ *cseléd*. A hanghelyettesítésre azért volt szükség, mert
egy **kulycs* forma kiejtése nyelvünkben hangképzésbeli nehézségekbe ütközött volna,
lcs végződéssel viszont a szó könnyen beleilleszkedett az eredeti *l*-es vagy *l*-jüket korán
kifejlesztett *böles*, *gyöles*, *gyümölcs*, *szemölcs*-féle szavak sorába. A *kulcs* ~ *kolcs* válta-
kozás feltehetően korai nyelvjárási különfejlődés jellegű nyiltabbá válás eredménye,
vö. már BesztSzi.: *kolch*. — Meg kell még jegyeznünk, hogy a *kócs* változatot csakis
egy korábbi *o-s kolcs* formából vezethetjük le, s nem eredeztethetjük a korábbi *kulcs*
alakból. A zárt szótag végi *l* kiesésével ugyanis záródó nyúlás gyakran jár együtt: *alma* >
óma, *szalma* > *szóma*, *talp* > *tóp* stb., nyitódó nyúlás azonban sohasem. A *pulka* > *póka*
alakpár keletkezése nem ilyen eredetű (vö.: KÁLMÁN: MNy. XLIX, 193; BENKÓ: MNy.
XLIX, 196, A magyar *ly* hang története 18).

A *kulcs* mai sokféle nyelvjárási variánsának megítélésekor tehát a szlávból való
kettős nyelvjárási átvételből kell kiindulnunk. Ezt a kettősséget később különböző
hangfejlődési tendenciák — főként az *l* kiesése és betoldódása — erősen folkavarták.

Még csak a mai nyelvjárási *kujcs* alakról néhány szót. Ezt természetesen nem egy
korábbi — nem létező — **kulycs*-ből kell magyaráznunk, hanem a *kulcs* változatból.
A *kujcs* egészen új fejlődés, XIX. század előtti nyelvtörténeti adatunk nincs is rá. Hasonló
lcs > *jcs* változásra sok újabb nyelvjárási példánk van: *gyümölcs*, *böjcső*, *gyojcs* stb.
Ugyancsak gyakori az újabb *lt* > *jt* fejlődés is: Nyj. *sikojt*, *kiájt*, *fağylajt*, *azonnajt* stb.
E hangváltozások fonetikai oka még nincs ugyan felderítve (vö. mégis HORGER: MNy.
XXV, 130), de a bennük lefolyt *l* > *j* változásban a közbeeső *ly* fokot természetesen kizárt-
nak tarthatjuk.

BENKÓ LORÁND

A -szēr rag keletkezéséhez. A -szēr ragot — mint ismeretes — finnugor eredetű
szēr 'ordo, series' szavunkból szokás származtatni. Raggá válását úgy szokták magya-
rázni, hogy eredetileg valamiféle rag lehetett rajta, mint: CornK. 19: *elēvzert* | TelK.
53, 374: *elōzert* | Szék: Krón. 24: *leg elōszōrt* | LevT. II, 2: *thebzert* | BécsiK. 90:
„*vtolzeren*: novissime“ | MünchK. 53b: „*mentōl vtolzzer*: novissime“ (NySz.) | Kapnik-
bánya, Sopron m.: *kétszērben* (MTsz.); de a rag lekopott róla (SIMONYI, MHat. I, 452,
TMNy. 705; SZINNYEI, NyH⁷. 131; KLEMM, TörtMondt. 215; GOMBÓCZ, Syntaxis 134).

Ismeretes, hogy egyes nyelvészeink nemcsak -szēr ragunk keletkezését magyaráz-
zák lekopással, valamely korábban megvolt rag elveszésével, hanem általában úgy vélik,
hogy a ragtalan határozók eredetileg mind ragosak voltak (SIMONYI: Nyr. IX, 314;
BALASSA: NyK. XXVI, 113; BEKE: NyK. XXXVII, 117). Ezzel szemben még számo-
sabbban azt vallják, hogy némely szavak ragtalan alakjukban, ráértéssel is határozóvá,
illetőleg raggá válhattak (vö.: THEWREWK: EPhilK. I, 119, 181; VERESS: Nyr. IX,
307; MISTELI: NyK. XXVII, 203; SZILASI: Nyr. XXXIII, 553; MÉSZÖLY: MNy. V,
264; MELICH: MNy. XIII, 290; ZOLNAI GY.: Nyr. XLVII, 58; SCHMIDT J.: Nytud. IV,
121; stb.). A vita tehát régóta tart, s mindmáig eldöntetlen. Az előbbi táborhoz tartozók
joggal hivatkozhatnak a régiségben vagy a nyelvjárásokban sokszor kimutatható s
minden bizonnyal nagyon régi keletű ragos alakokra. Az úfőbbi felfogást vallók meg a
lekopási elméletnek főleg azt vetik ellene, hogy a ragok elveszését hangtanilag szinte
lehetetlen megmagyarázni (így pl. MISTELI: i. h.), s nehéz megokolni, hogy az esetleg
kimutatható ragos alakok miért rövidültek meg. A lekopás lehetőségét tagadók azonban

mindeddig nem tudták eléggé elfogadhatóan bizonyítani, hogy ragtalan névszók ráértéssel valóban határozóvá válhattak. Különösen annak a kimutatásával maradtak adósok, hogy az efféle ráértés történetileg hogyan, milyen összefüggésben történhetett.

Az alábbiakban *-szēr* ragunk keletkezését az eddigi magyarázatoktól némileg eltérően próbáljuk magyarázni. Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb említett R. *-szért*, *-szérin*, Nyj. *-szërben*-féle névutószzerű elemeknek címbeli ragunk keletkezése szempontjából szintén fontos szerepet tulajdonítunk. De úgy véljük, hogy ezek szerepe nem kizárólagos, és semmiképen sem akkora és olyan, mint eddig hittük.

Ismeretes, hogy *szēr* szavunk 'ordo, series', valamint 'plica' jelentésben a régi nyelvben gyakran állt főnévi jelzőként: SchlSzj. 1155: „Diploys = *ketzer* kentes“; BécsiK. 148: „Ime mas vad egenlő medueuel fel fele álla es ő zaiaban *harom zer* fogac valanae“ (NySz.); MURM. 2033: „Diplois = *ket ser* palast“; stb. A *szēr* ebben a jelentésében — gyakran már illeszkedett formájában is — olyan gyakori, hogy szinte már képzőszerű elemnek tekinthető, mint a latin *-plex*: R. *kétszēr* 'duplex, duplus, doppelt' (NySz., OklSz.), *háromszor* 'triplex' (NySz.) stb.; vö.: ErdOrszgy. II, 381: „*kéczer* kötőféket jót d. 16, *félszer* kötőféket d. 10, legalább való *félszer* kötőféket d. 5, *kéczer* kengyelszját cseres bőrből d. 16, *félszer* cseres bőrből valót d. 10, fejer bőrből csinált *félszer* hámat d. 8“; uo. II, 382: „*kéczer* dolmántól, karasiától es stamettől d. 40, *félszer* dolmántól d. 20“; Radv. Csal. II, 124: „Egy virágos csendely bársony zöld *félszer* kis suba taffotával bélet“; KárOkl. III, 395: „Egy skárlát *félszer* felső ruha“¹ (NySz.); 1552: „Septem kőthőfek duplas non *felzer*“; 1570: „Egy *felzer* zederyes granath menthe“; 1597: „Eoregh *felszer* pohar szek“; 1637: „Egy *fel szer* ayto, kichin chapo zar rayta“; 1638: „Egy reghi giantaros *fel szer* aito fa be vonoiaval“; 1638: „Mely istallon vagion harom *fel szer* aito“ (OklSz.). KERTÉSZ MANÓ (MNy. IX, 313) a dualisnak a magyarban kikutatható nyomait fűrkészve kiderítette, hogy a R. *kétszēr*, *félzēr*-félék ruhadarabokkal s hasonlókkal kapcsolatban az összetartozó kettőnek egységül való felfogását mutatják: PPB.: „*kétszer* gerezna: ein zotticht Kleid zu beiden Seiten“; ha pedig csak az egyik oldala volt bolyhos, akkor *félzēr* gerezna volt a neve. Ugyanezt a felfogásmódot tükrözi HURGER (MNy. XIX, 142–3) szerint *félzēr* ~ Nyj. *fészēr* szavunk is, mely eredetileg jelzője lehetett a *tető* vagy *fedél* főnévnek. A régiségben a kétsíkú *tető* neve *kétszēr* *tető*, az egysíkúé pedig *félzēr* *tető* lehetett, s ennek nyomát őrzi *félzēr* szavunk.

De a régiségben nemcsak *félzēr* és *kétszēr* fordul elő efféle jelzői szerepben; hanem gyakoriak egyéb kapcsolatok is, s ezekben a *szēr* sokszor illeszkedik is: például Sal. Praed. 18: „A *háromszor* kötél sem könnyen szakad el = funiculus triplex difficile rumpitur“ (NySz.) stb. Ma az effélék helyett *-szérés* járatos, a régiségben pedig *-szēr* mellett *-szērű* is előkerült, vö. RMNy. III, 342: „*Hétszērű* kötéllel Sámsonot meg köté“²

¹ NySz. hibásan. Helyesen: KárOkl. III, 365 egy 1566. évi leltárból. — 1599 „Egy *fél szer* kék kanuk, kis köntös“ (KárOkl. III, 602). — P. D.

² „Szerszám“ című dolgozatom bevezetésében (Melich-Emlék 301) jeleztem, hogy a *szēr*-rel kapcsolatos — részben az egyetemen előadott — vizsgálódásaimat a MNy.-ben teszem közzé. Azóta, 1942. óta ez a közlés nem történt meg, és nagy kérdés, megtörténik-e valaha. Benne rá akartam mutatni, hogy a NySz.-nak *szēr* címszavában többrendbeli hibák, hiányosságok vannak. Az egyik hiba ennek az adatnak a téves forrásjelzése. Nem „RMNy. III, 342“ van helyén, hanem a NySz. forrásjegyzéke szerint „RMK. II, 342“, illetőleg mai jelzésünk szerint „RMKT. II, 342“. Ott találjuk Fekete Imrénék „Az erős és istenfélő vitéz Sámsonról história“ című 1546-ból való részben: „*Hétszērű* kötéllel ha megkötözzsz engem“ — mondja Sámson Delilának, majd a fentebb idézett: „*Hétszērű* kötéllel Sámsonot megköté“. — Kákonyi Péter Sámsonjában (i. h. 298) *hét ketel* és *hét istráng* van. Még Hoffgr.: „*Het szerű* kötéllel ha meg kötözz engem . . .“ (NySz. III, 195 *hét-szerű* tétel al.). — Vö. 1591–1596: „Hanem én csináltattam egy aranláncot nagy vastagot hosszú mustrán, kit *két szerrel* tettem az nyakamba“ (KárOkl. III, 491). — P. D.

(NySz.) stb. Kétségszövegbevonhatatlan azonban, hogy a R. *félszer*, *kétszer*-félék, amelyekben a *szér* jelzőként áll, nyelvünknek egyik igen ősi s a többi finnugor nyelvvel rokon sajátosságát őrzik, mint erre KERTÉSZ MANÓ oly meggyőzően rámutatott (MNY. X, 64—5). Ezért tévedés lenne azt hinnünk, hogy a R. *félszer*, *kétszer*-féle, főnévi jelzőként álló szerkezetek esetleges **félszerű*, **kétszerű*-formákból, az -*ű* melléknévképző lekopásával keletkeztek. Erről szó sem lehet; a szóbanforgó főnévi jelzős szerkezetek finnugor megfelelői azt bizonyítják, hogy az effélék nyelvünkben igen régi keletűek, akárcsak ezek: *violaszín pecsét, rózsaszín ruha, félkéz kosár, harmadfű csikó* stb.

A *félszer*, *kétszer*-félék jellegzetes átmeneti formák;¹ egyfelől még világosan tagolható összetételek, s bennük a -*szér* mértéket kifejező főnévi jelző, mint például a *rét*, *sor* vagy *vég* az efféle jelzős szerkezetekben: *két rét kötés; öt sor téglá; négy vég vászon*; másfelől pedig a *szér* ezekben '-szerű, -szerés' jelentésű melléknévképzőnek is tekinthető, különösen, ha illeszkedik, mint a fentebb említett R. *háromszor kötél* jelzős szerkezetben. Igen tanulságos a -*szér*-rel alkotott összetételek, illetőleg származékok számnévi jelzői használata is az effélékben: DöbrK. 293: „*Ötször* izben = quinquies“; CornK. 378: „*Hatzer* izben vitetet byronak eleyben“; MontME. III, 343: „*Sokszor* izben ő nagyságához küldött követeink által eléggé tudósítottak“ (NySz.).

A -*szér* az effélékben mindig névszóval alkot szintagmát, s mindig jelzői funkciót tölt be. Ismerve a -*szér*-nek ezt a sajátos és a régiségben felette gyakori használatát és funkcióját, úgy hiszem, nem egészen alaptalanul állíthatjuk, hogy végső soron idevalók az ilyen összetett számnévek is: MünchK. 41, 44: „*Ötzer* ezer emberek: quinque milia“; MünchK. 146: „Mas kiral' *huizzer* ezerrel idő ő hozia“; MünchK. 86: „Valanac *négger* ezer emberek: quattuor milia“; VitkK. 108: „*Ötöör* zaz ezer“; stb. (NySz.). Vajjon van-e valami lényeges különbség ezek és a fentebbi R. *félszer gerezna, kétszer köntös, három szer fogak, háromszor kötél* között? Úgy hiszem, nincs, legföljebb az, hogy a R. *ötszer* ezer-félékben a jelzett szó számnév. De ez legföljebb csak azért érdekelhet bennünket, mert azt mutatja, hogy eleink a százasokat és az ezreket kezdetben éppen olyan szemléletesen, térbelileg képzelhették el, mint a R. *három szer fogak* szerkezet tanúsága szerint az egymás mellett sorban, rendben sorakozó tárgyakat. Vagyis a R. *ötszer* ezer bizvást értelmezhető úgy, hogy 'öt sor vagy öt rend ezer'.

Nagyon könnyen megeshetett, hogy a -*szér* ilyenféle főnévi jelzői szerepében állva, akarva-akaratlanul is határozói funkciót töltött be. Mert bár a R. *félszer mente*-félékben a *szér* nyilvánvalóan, vitathatatlanul jelző, az alábbiakban viszont már aligha, sokkal inkább határozó: 1635: „Ugyanolyan karasia dolmánytól, ha *fél szer* csak övedig léssen bélelt 75 d“ és „Ugyanolyan dolmánytól, ha *fél szer* övedig bélelt“ (OkISz.). Mai nyelvérzékiünkkel úgy találjuk, hogy a R. *félszer dolmány* jelzős szintagma, a R. *félszer bélelt dolmány* szerkezetben azonban a *félszer* éppúgy tekinthető határozónak, mint jelzőnek: 'fél rétegben, félig bélelt dolmány', vagy ha tetszik: 'fél szer, azaz fél réteg(ű), bélelt dolmány'.

Tekintetbe kell vennünk azt az ősi finnugor sajátosságot is, amelyre már SIMONYI (Nyr. IX, 314), valamint SZILASI (Nyr. XXXIII, 553 kk.) utalt, s melyet azután LEWY „Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung“ című művében fejtett ki részletebben: a szoros egységnek tekintett szerkezeteket a finnugor nyelvek s köztük a magyar is csak egyszer, a végükön látják el jellel, raggal vagy képzővel: *fúr-faragnak, rúg-kapált, ága-bogát; öt vagy hatan valának; szíves örömet, tompa töröten; homályos-szomorúan borong az őszi köd. Az öt vagy hatan, tompa töröten, szíves örömet, kész örömet-félék* első eleme (*öt, tompa, szíves, kész*) ragtalan, de azért voltaképpen mégis határozói szerepet

¹ Az átmeneti szó kategóriákról l.: LAZICZTUS: NyK. LI, 14—25, 279; TECHERT: MNY. XXXVII, 254—67.

tölt be. Ennek megfelelően azt, hogy *ötözren*, a régiségben így mondták: *ötszër ezëren*, nem pedig **ötszërën* (vagy **ötszërben*, **ötszért*) *ezëren*; vö: Apork. 51: „Esnek te oldalad felől *ezeren* es *tizzer-ezeren* te iogod felől”; MünchK. 130: „Valanac *ötzer* ezer ferfian: erant viri quinque milia“ (NySz.). Ebben az esetben pedig a *tizzer*, *ötzer*-félék ragtalanul, bármiféle raglekopás nélkül is állhattak határozóként, s a sok hasonló, bizonyára igen gyakori eset nyomán azután a nyelvérzék a *szër*-t az effélékben ragnak érezhette. Ezt a folyamatot tükrözik ilyen, az imént idézett kódexbeli adatoknál jóval későbbi kifejezések: JordK. 894: „*Ezerzer* valo ezer“; ÉrdyK. 361: „Adwan *neegyzer* valo neegy vyte-zőknek öryzettre“; ÉrdyK. 553b: „*Ezerzer* valo ezenen, tyz *ezerzer* valo zaaz ezenen“; Ver: Verb. 89: „*Masszor* valo oszlas: secunda divisio“; Matkó: BCsák. 102: „*Huszsor* való száz ezer indus“ (NySz.). Ezekben a *való* melléknévi igenév használata világosan mutatja, hogy a nyelvérzék ekkoriban már nem számnévi jelzőnek, hanem határozónak fogta fel a *-szër*-rel alkotott szintagma-tagokat.

Mindezek alapján, azt hiszem, bizvást állíthatjuk a következőket: 1. A *szër* igen régi idők óta szerepelt számnévi jelzős kifejezésekben, s lassanként képzőszerű elemmé vált, amit az illeszkedett R. *háromszor kötél*-félék eléggé meggyőzően mutatnak. — 2. A *szër* az efféle jelzős kifejezésekben bizonyos körülmények között nem jelzői, hanem határozói funkciót töltött be, s ezért a nyelvérzék ráértéssel lassanként határozónak fogta fel. — 3. Amíg a határozóvá válás be nem következett, a *szër*-nek ragos alakjait használhatták határozóul, mint ezt a fentebb idézett régi példák is tanúsítják. — 4. A *szër*-rel alkotott jelzős szerkezeteknek határozós szerkezetté válása folytán a *szër*-nek a ragos alakjaira nem lett többé szükség, s ezek — feladva a harcot — lassanként el is tűntek, mint a kódexekben való gyér használatuk is mutatja.

A fentebb kifejtettek alapján egyúttal talán eldönthetjük azt a nyelvészeink körében régóta folyó s mindmáig „sub iudice“ levő vitát is, hogy a *-szër* rag-e vagy képző. A felelet erre nézetünk szerint ez lehet: a *szër* a régiségben eleinte még inkább csak képző, s csak másodsorban és későbbben lett raggá; a R. *háromszor kötél*-félékben még képző (melléknévképző, mely a mai *-szërű*, *-rétű*-féle képzőszerű elemekre emlékeztet), az *egyszër volt*-félékben pedig már rag.

BALÁZS JÁNOS

A *nézve* névutó történetéhez. A *nézve* névutóra az eddig közölt legkorábbi adatok keltei: 1627. Pázm: LuthV., 1636. Pázm: Préd. és 1645. GKat.: Titk. (vö.: NySz.; SIMONYI, MHat. II, 247—9; KLEMM, TörtMondt. 245). E névutó azonban már a XVI. század közepén is használatos volt. Sikerült rá adatokat találnom M e l i u snak 1561-ben kiadott „A Chrifus Közbe iarasarol valo predicacioe . . .“ című munkájában.

A *nézve* névutó a *néz* ige határozói igenévének járulékos viszonyító elemmé való módosulása útján keletkezett. Fejlődéstörténete erős rokonságot mutat a *múlva* és a *jogva* névutóéval.

A *nézve* névutónak 'valamire való tekintettel, valamit illetőleg; considerando, respiciendo; in Anbetracht, mit Rücksicht' (vö.: SIMONYI, MHat.; NySz.) jelentése a *néz* igének egyik régi 'attinet, pertinet; betrifft' (vö. NySz.) jelentéséből magyarázható meg. A *néz* igének ez a jelentése a székelyeknél megőrződött egészen maig: A m i azt nézi: „a mi azt illeti“ Kézdivásárhely (MTsz.). A m i ezën szënt házasságnak nagyobb erős-ségit nezi Udvarhely m. Homoródalmás (MTsz.).

Az igenévnek névutóvá való fejlődéséhez szükséges volt a névutói szórendi helyzet kialakulása, tehát az, hogy az igenév a 'respiciendo' jelentésben mindig kövesse a névszót, másrészt határozóragos vonzatának megszilárdulása, tehát az, hogy mindig *-ra*, *-re* ragos névszóhoz járuljon. M e l i u snál jól láthatjuk, hogy az igenév a névutóvá válás átmeneti állapotában van, de olyan átmeneti állapotban, amely a névutó kialakulásának már végső fokát jelenti. Sőt úgy is mondhatnók, hogy ugyanabban a mondatjelen-

téstani funkcióban egyszer igenevet, egyszer névutót találunk. Ez a következőkből tűnik ki: 1. A „Prédikációk”-ban 21 esetben előforduló *nézve*, *nézvén* igenév, illetőleg névutó az említett 'respiciendo' jelentésben használatos. 2. A 21 eset közül 10-ben az igenév megelőzi a névszót, 11 esetben pedig — szabályos névutói szórenddel — követi. 3. A 21 eset közül 18-ban *-ra*, *-re* ragos, 3-ban pedig tárgyragos névszói vonzata van az igenévnek. A tárgyragos vonzat egy esetben megelőzi az igenevet, két esetben követi. 4. Ha az igenév megelőzi a névszót, mindig *-vén* képzős, névutói szórendi helyzetben általában *-ve* képzős, két esetet kivéve. Ebben a két esetben a *-vén* képzős igenév követi — egyszer *-t* ragos, egyszer *-re* ragos — névszói vonzatát. Ez az alaki elkülönülés is mutatja, hogy az igenév a névutóvá válás útjának már előrehaladott szakaszában van.

A névutói szórendi helyzetű s egyszersmind *-ra*, *-re* ragos névszói vonzattal rendelkező igeneveket már névutóknak tekinthetjük, még a *-vén* képzősöket is, hiszen a másik két — szintén igenévből keletkezett — névutó: a *fogva* és a *múlva* is előfordul *fogván* és *múlván* alakban a régi nyelvben (vö. NySz.).

A mai nyelvhasználat szerint a 'respiciendo' jelentésű *nézve* csak névutói szórenddel fordul elő. Mivel azonban a *nézve* azok közé a névutók közé tartozik, amelyek valamilyen határozóragos névszóhoz járulnak (vö. *alul*, *fölül*, *belül*, *fogva* stb.), s amelyeknek mondatjelentéstani funkciójuk teljesen azonos, akár névutóként, akár a ragos névszó előtt határozószóként fordulnak elő (Szabó Dénes leíró nyelvtani egyetemi jegyzetében névutószerepű határozószóknak nevezi ezeket), a Meliusnál található szórendi ingadozás is olyannak tekinthető, mint amilyennel ma is találkozunk a *túl* a *határon* ~ a *határon túl*, *fogva* a *karjánál* ~ a *karjánál fogva* típusú szerkezetek esetében. Így hol határozószónak (*nézvén* az *okokra*), hol névutónak (*az okokra nézve*) foghatjuk fel a *nézvén* ~ *nézve* igenevet is. Hogy megelőző szórenddel, azaz határozószóul ma elvontabb jelentésében nem használjuk a *nézvé*-t, annak éppen az elvont jelentés lehet az oka, mert a többi, úgynevezett névutószerepű határozószó mind konkrét, szemléletes, térbeli helyzetre vonatkozik. Amelyik elvontabb viszony kifejezésére szolgál (ilyen az időhatározói jelentésű *fogva*, valamint a *képest*), az csak névutóként használatos.

Előfordul Meliusnál a *valamire való nézve*-féle szerkezet is egy esetben (vö. SIMONYI, MHat. II, 247; KLEMM, Tört.Mondt. 245–6; MTsz., SzamSz.).

A következőkben egyenként felsorolom a Meliusz említett művében talált 21 adatot: 1. BI: Istenre *nezue* es à fűzetes s valtfag okaira, à Chrifthus Istenfege à Szent Haromfag vegezefeből efköz az induőzeitesben es bekeltetesben ... — 2., 3. BI: De *nezuen* à Chrifthusnac tífűtíre, fjemelyere es a fűzetesben valo vér ontafra, kinra, halalra es egyeb dispenfaciora, valtozo termefjethoz illendő tulajdonfagokra *nezue*, mint itt ez földőn fűűletni kinzatni, halni, tamadni, fel menni, ez földőn firua kialtani, terdre efue könyőrgeni es efedezni, mint a kerefűtfan, a kerben es egyeb heleben, mig ez vilagon volt, igy a fűent Haromfagnac, Chrifthus Istenfegenekis a tefűt ezkőze à közbeiaralban es bekeltetesben, ... — 4. BIII: Az emberfűg nem fő oka volt az engefűtelűfne es Kőzbe iárafűnac, fűt à Chrifthus Istenfűgűre *nezue* volt efűkőze Chrifthusnac à ki által az Istenfűg à fűzetesben es valtfagban czelekedett. — 5. DII: Hát miczoda árra à Valtfűgnac? Az egefű Chrifthus Istenfege es emberfege fűerűt, *Nezuen* à fűzetűs okaira, à tellyes fűent Haromfag ereie elűd, de fűzetűs, engefűtelűs, érdeműs es meg ualto oc à Chrifthus Jefus Iűfűsűge, űreie es meltosűga, ... — 6. DII: *Nezuen* pedig az ualűtsűg ezkűzere à fűbiefűtűra, kibe az ualűtfűg lűűt áldozattal, a Chrifthus tefűte. — 7. EI: *Nezuen* azert az Iűfűnűg egy állattűyat, hatalmat, űreie, egy arant illic az Atűyahoz, fiuhoz es fűent Lelekhez a teremtes es idűűzeites. — 8. EI: A fűzetűfűne árrűra es az elegűtűtelűre *nezuen* à tefűtben, es az ualűfűtűfűnac, idűűzeitefűne, közbeiarafűnac érdeműs es fűzetűs okaira, aűagy a menibűl à fűent Haromfűg a fiu fűemelyeben űegezte el az ualűfűtűft, teremteft es bekelteteft. — 9., 10. EII: Chrifthusnac azert fűemelyere, tífűtűre, tefűtefű-

leferè, füzetefèrè, küldesèrè, az ualtfágra ualo ualaf;tafára *nezue* s f;jent Haromságra, ki meg bekeltet minket magával Chriftnac által mediate ezköz f;jerent, Chriftnac közbeiaro Isten közöt es mi köztfünc. De *nezuen* Chriftnac f;jemelyere, tif;tirè, es emberfegere immediate, az az, mas ezköz nélkül, az önnön f;jemelye által közbeiaro es idüözèitö. — 11., 12. EII: Az tefet *nezuen* pedig, kit Chriftnac fel uön, ezközè az ualtságban es békél-tesben a tefet à tellyes f;jent Haromságnac, ad extra, az az, *nezuen* az Iftenség egy állattyat, hatalmát, czelekedetit, ki mind à három f;jemellyel egyaráne [!] köz, ... — 13. EII: De *nezuen* a Chriftnac f;jemelyere ... tulaidonkeppen, czac az Jefus Chriftnac Iftenségénec ezközè a tefet ... — 14., 15. FI: Az tellyes Chriftnac az ualtság okara es az füzetefre *nezue*, ezközè a közbeiaráfnac. De a füzetefnek modgyara *nezuen*, minthogy halal, uérontas, áldozat, firua ualo könyörges által kellet meg lenni ... így a Chriftnac tefte ef;közè az bekeltetefnec. — 16. FI: ... De *nezuen* az ualtságnac es közbeiaráfnac okaira, így a tellyes Iftenség közönséguel oka az ualtságnac. — 17. FIII: Bezzeg hát Iftenségébennis efedező Chriftnac, noha mi kepünkben es erettf;nt az ő teftere *ualonezuè*, à kibe okait modgyat el uegezte a könyörgefnec ... — 18. GIII: *Nezuen* a Chriftnac Iftensége termef;jetire es az Atyuual ualo egyenlő hatalmassagára, nem külf;eb semmiben Attyanal ... — 19., 20. GIII: De *nezuen* a Chriftnac termef;jetire mind Iftensége s mind embersége f;jerent, a meniből a f;jent Haromság Chriftnac Iftenségét ualaf;totta hogy meg teftesöllyön, Pap, Kiraly legyen, minket otalmazzon es meg f;abaditfon, mi erettf;nt áldozzec es meg f;üzeffen, az Iftenség iof;agit mint Vrnac safara nekünc of;togaffa: Mi reanc f;jegeny emberckrè *nezue*, kie Közbeiaronelkül es menyei ioknelkül f;üköl-ködünc, mondatie uenni a Chriftnac aiádekokat Attyatul mi neuüinkel, mi kepünkbe, a menibe uifeli a mi f;jemelyünkent. — 21. GIV: Chriftnac nem Iftenségénec termef;jeti f;jerent uef;jen es ker maganac, mintha ő f;ükölködneiec, hanem Iftensége es embersége tif;tí f;jerent mi reanc *nezue*.

KÁROLY SÁNDOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Cakó, gagó, gagólya, gólya. 1. A *gólya* szó eredetének kérdése HORGER ANTAL ötletes etimológiájának megjelenése óta (MNY. XXXVI, 249–53) nem merült föl a nyelv-tudományi irodalomban. A hallgatás valószínűleg ez esetben is részben beleegyezést jelentett, részben pedig azt, hogy a kételkedők sem igen láttak a szó eredetére nézve a HORGERÉNÁL elfogadhatóbb magyarázatot. HORGER elgondolása, vagyis a *gólya* szónak a *Góliát* személynévből való származtatása ellen sem alakilag, sem jelentésbelileg nem emelhető komolyabb kifogás. A hiba csak az, hogy nyelvtörténeti és tájnyelvi adataink nem nyújtanak egyetlen olyan utalást sem, amely az említett föltevést igazolná, vagy akár a legcsekélyebb mértékben támogatná. Sőt, ha nyelvtörténeti és nyelvjárási adatainkat vallatóra fogjuk, akadnak olyan vallomások, amelyek HORGER elgondolásával ellentmondásba kerülnek, s felbátorítanak arra, hogy a *gólya* eredetének föltárásához más utakon próbáljunk közelebb jutni.

A 'ciconia' fogalmának jelölésére a régiségben és mai nyelvjárásainkban több szó használatos. Egy a *gólya* szóval összevethető személynév 1333-ban jelenik meg: „magister *Gola*” (MNY. X, 79); ennek a *gólya* közszóhoz való tartozása azonban legalább is kétes. Az első 'ciconia' jelentésű közszói adat a XVI. század végéről való: ERASM: Erk. 23: *goliak* (NySz.). Szórványosan jelentkezik a *gólya* neveként a *koszta* is (SZD.²; KASSAI). — A madár neveként a régiségben általánosabb használatúnak mondható az *eszterág* és a *cakó*. Az *eszterág*-ra az első adatot a XVI. század elejéről ismerjük: JORDK.

95: *eztragoth* (NySz.). Szójegyzékeinkben is általánosabb ez a szó: SchlSzj. 1752: „*ciconia* gem *ztrag*“; GyöngyTör. 4625: *Eztragh*; SzikszF. 76: „*ciconia* *golia* *eszterag*“; MURM. 1060: *Ezterag*; stb.

A *cakó* személynévként tűnik fel először az OklSz. következő kétes adatában: 1426: „*Jacobum Chakó*“ [a. m. *cakó*?]. Az első 'ciconia' jelentésű közszói adatok a XVI. század második feléből valók: Mel: Jób. 97: *czakó*; MesésK. 29: *czákó* (NySz.). A *cakó* alakváltozatai: *cikó* (SÁNDOR, Sokféle XII, 155; vö. EtSz.) és az előbb említett *cákó*.

A régiségben s még inkább mai nyelvjárásainkban gyakran jelentkezik a *gagó* elnevezés: CzF.: *gagó*; SI.: *gago*; SzD.²: „*efterag*, *eftrag*, *tzakó*, *gagó*“; KASSAI: „*gólya* és *gagó* madár“ (vö. még EtSz.: *gágó*, *gógó*). A MTsz. a *gagó* szót Bereg megye több pontjáról (Dercen, Beregrákos, Munkács vidéke) és a Székelyföldről közli. Utal ezenkívül egy *gagólya* változatra is, az előfordulás helyét azonban nem jelöli meg, s az említett adatnak sehol sem sikerült nyomára akadnom.¹ Egy azonban kétségtelen: az idézett alak a magyar nyelvjáróterületek bármelyikéről származhat a szlavóniai nyelvjárás kivételével. A szlavóniai nyelvjárásban ugyan a *gólya* madár *gagó* és *gagólya* néven ismeretes, de a MTsz. első fele a Nyr. XXIII. kötetében közölt szlavóniai adatot már nem használhatta föl. S valóban, a MTsz. első részének szlavóniai adatai a Nyr. V. kötetéből, SZARVAS gyűjtéséből származnak. A *gagó* szó *góga* változatát idézi GOMBOCZ (Pótlékok a MTsz.-hoz: MNy. IV, 383) Heves megyéből: „*Góga* lábbon ugrálni = fél-lábbon ugrálni, vö. *gagó* MTsz.“ A SzamSz. a Bereg megyei Mezőgecséről közli a *gagó* adatot.

A *gólya* neve tehát az *eszterag*-on és *kosztá*-n kívül a következő változatokat mutatja: *cakó*, *cákó*, *cikó*; *gagó*, *gágó* (?)², *gógó*, *góga*; *gagólya*; *gólya*.

2. A *cakó*-t és változatait egyelőre mellőzve, vegyük fontolóra a *gagó*, *góga*, *gógó*, *gagólya* és *gólya* adatok vallomásait. Ha HORGER említett magyarázatát elfogadjuk, azt kell mondanunk, hogy a *gagó*, *gagólya* alakoknak a *gólya*-hoz semmi közük, csupán véletlen alaki hasonlóságot tehetünk föl közöttük. Ez a föltevés nem látszik valószínűnek. A *gagó* és *gagólya* alakok összefüggését egyébként GOMBOCZ is elismeri, s a *gagólya*-t a *gagó*-ból *-lya* képzővel alkotott származéknak tartja (NyK. XLV, 11). A *gagó* és *gagólya* összetartozását az EtSz. is vallja. Ezek után az említett sorból a HORGER-féle elgondolás értelmében már csak a *gólya* formát kellene kirekesztenünk, s azt a következtetést kellene levonnunk, hogy: bár ismeretes a magyar nyelvtérület több különböző pontján egy 'ciconia' jelentésű *gagó* madárnév, s legalább két helyről kimutatható ennek tovább képezett formája, a vele azonos jelentésű *gagólya* is, de az általánosan használt *gólya* — az előbbiektől egészen függetlenül — a *Góliát* személynévből ered, s merő véletlen az alaki hasonlóság közte és a *gagólya* változat között. Bár elvileg ez a lehetőség is elképzelhető, különös játéka lenne a véletlennek, s talán helyesebb lesz számításán kívül hagynunk. Ha mégis minden áron ragaszkodnánk HORGER etimológiájához, nem igen maradna más megoldás, mint egy ilyenféle okoskodás: a *Góliát* személynévből keletkezett *gólya* szavunk mellett a régiségben és mai nyelvjárásainkban használt *gagó*, *góga*, *gógó*, *gagó* alakok eredetét nem azonosíthatjuk a *gólya*-éval; a *gagólya* formát a *gólya* alak terjedésekor a *gagó* és a *gólya* alaki keveredése hozta létre, az tehát kontamináció eredménye, s nem a *gagó* alapszó *-lya* képzős származéka. Bár ez a magyarázat is elfogadhatónak látszik, nem érzem eléggé meggyőzőnek. Valószínűbbnek tartom azt a föltevést, hogy a magyar nyelvtérület egymástól távol eső pontjain ismeretes *gagó* (Bereg megye, Székely-

¹ A MTsz. „Helyreigazítások és pótlások“ című rovatában ez a megjegyzés található: „*Gagó* m. a. *gagólya* mellé oda kell tenni: Pótl.“ Ez adat helyéről azonban itt sem tudunk meg semmit.

² A *gágó* adat BALLAGI, TeljSz.-ból. Az EtSz. is innen idézi. Nem egészen megbízható.

föld, Szlavónia) és *gagólya* (Szlavónia és még egy meg nem állapítható hely) változatok nemcsak egymással, hanem a *gólya* formával is összefüggenek.

Induljunk ki a *gagó* alakból, s próbáljuk közelebbről szemügyre venni eredetének kérdését. A *gagó* szó hangalakjával szinte kínálja a hangutánzó eredet lehetőségét. Az alakváltozatok elég nagy száma (*gágó, gógó, góga*) szintén a hangutánzó eredet föltevését támogatná (vö. Gombocz: MNy. IX, 387). Ez az elgondolás már CzF.-nél jelentkezik, követőkre és hívőkre azonban nem igen talál, noha egyetlen komolyabb érvet nem lehet fölhozni ellene, legföljebb azt, hogy túlságosan egyszerű, természetes magyarázat. Az EtSz. is fölveti a hangutánzó származás lehetőségét, de el is veti azzal a megállapítással, hogy: „A magyarnak . . . a gólya *kelepel*, *kattog* s nem *gagog* (*gágog, gógog*).“ Pedig a gólya hangjának kattogó zörejét a *gag, gagó* hangsoport éppen olyan jól érzékelteti, mint a ma közkeletű *kelep, kelepel* vagy az EtSz.-ban idézett *kattog*. Az állatok hangjának beszédhangokkal való érzékeltetése nyelvtörténeti és mai nyelvjárási adataink bizonyossága szerint ugyanazon hangra vonatkozóan is igen különböző lehet, illetőleg ugyanaz a hangutánzó szó más-más állat hangjának érzékeltetésére is szolgálhat. A *csicsereg* megfelelője például a Csallóközben: *cafol* (MTsz.); az Ormányságban a fácánkakas *kakog*, de *kakog* „a fészeknek eső tyúk“ is (OrmSz.); Kassánál viszont *kákog* a fogoly, *kákog* vagy *krákog* a holló és a varjú (III, 88); másutt a holló és a varjú *kohog* (MTsz.), Háromszékben a kutya *kohol* (MTsz.); stb.

Ezek után nyugodtan vallhatjuk, hogy a *gagó* szó hangutánzó eredetű, mégpedig vagy egy *gag* hangutánzó ige melléknévi igenévi származéka, vagy egész hangtestében közvetlenül névszóként létrejött hangutánzó alkotás. A *gagó* továbbképzése a *gagólya* (vö. Gombocz: NyK. XIV, 11). Az *-l ~ -ly* denominális névszóképző elég gyakran jelentkezik — különösen hangutánzó-hangfestő származékokban — *-la, -le ~ -lla, lle ~ -lya, -lye ~ -llye* formában, melynek magánhangzója azonos lehet az ősi denominális *-a* képzővel (vö. VárReg.: *Fehera*). E képzővel alkotott származékok például: *csürhele* Ipoly völgye (MTsz.) <: *csürhe; csibéle, csibélle* Vas m. (NyK. XLV, 10) <: *csibe; pizselle, pizsélle* (MTsz.) <: *pizse* 'csirke'; *pípelle* Zilah, Székelyföld (MTsz.) <: *pípe* 'fiatal liba'; *szegelye* (MNy. XXIII, 556) <: *szeg; süsüllye* (uo. 558) <: *süsü* 'sapka'; *zugolya* (uo. 556) <: *zug*; stb.

A *gagó, gagólya* összefüggését az idézett adatok erősen támogatják. Most már csak az a kérdés, milyen viszonyban áll a *gagólya* a *gólya*-val. A *gagó* és *gagólya* kapcsolatának magyarázásaikor haplológiára gondolhatnánk. Eddigi ismereteink értelmében azonban az egyszerejtés csak a szó testében, tehát hangsúlytalan helyzetben levő szótagok azonos vagy hasonló hangjának, illetőleg hangsoportjának elhagyásában, s nem szó kezdetén (hangsúlyos szótagban) szokott jelentkezni: *okvetlen* < *okvetellen*, *Margita* < *Margarita* stb. (vö. Horger: MNy. XXX, 69). Mégis azt kell mondanunk, hogy itt a haplológiának egy olyan rendkívüli esetével állunk szemben, amit bizonyos gyermekmondókák segíthettek elő. Szlavóniában hallottam például, amint a gyermekek ezt kiabálták kórusban a gólyafészek felé: „Gagólya, gólya! Gagólya, gólya!“ Feltehető, hogy az ilyesféle mondókákban megrövidített alak egyre nagyobb teret hódít, a köznyelvben egyeduralomra tesz szert, s innen az iskolai természettudományi oktatás segítségével behatol a különböző nyelvjárásterületek szókincsébe, kiszorítva az *esztrág ~ eszterág, koszta, cakó ~ cakó ~ cikó* stb. változatokat. Az OklSz. első személynévi adatai — amennyiben azonosak a *gólya* közszóval — azt mutatják, hogy ez a rövidebb *gólya* forma korán megjelent a nyelvhasználatban. Ez a tény magyarázhatja azt a jelenséget, hogy az eredetibb *gagólya* forma már csak igen gyéren, archaizáló nyelvjárásterületen jelentkezik.

A *gagólya* és *gólya* viszonyának magyarázatára egyébként más lehetőség is kínálkozik. Kétségtelenül föltehetünk a régiségben egy *gaj, kaj* hangutánzó tövet (vö. SzófSz. *gajdol*), esetleg ennek a származéka a 'kánya, héja' jelentésű *gája* szó is (Bánffyhyunad;

MTsz.). Ebből a többől könnyen elképzelhetünk egy *gajol* vagy *gajól* igét, melynek melléknévi igeneve lehetne a *gajólá*-ból rövidült *góla*, *gólya* forma. E mellett föltehetnénk egy *gagol* hangutánzó igét is, s ennek melléknévi igeneve lehetne a *gagólya*. Hogy a lehetségesnek tartott esetek közül melyik felel meg az igazságnak, azt ma már megfelelő adatok hiányában nagyon nehéz lenne eldöntenünk. Ez a bizonytalanság azonban a hangutánzó eredet valószínűségét nem érinti.

3. Ezek után már csak a *cakó* szóra és változataira (*cákó*, *cikó*) vessünk egy rövid tekintetet. HORGER (MNY. XXXVI, 249–53) a *cakó* közszót tulajdonnévi eredetűnek tartja, s a *Cakó* személynévből lett családnévvel azonosítja. Elveti a CzF.-től feltett hangutánzó eredet lehetőségét az EtSz. is, minden megokolás nélkül. Pedig véleményem szerint a *gagó*-val kapcsolatban tett megállapításainkat jogosan alkalmazhatjuk a *cakó*, *cákó*, *cikó* alakokra is. Az alakváltozatok viszonylag nagy száma itt is a hangutánzó eredet valószínűségét támogatja (vö. GOMBOCZ: MNY. IX, 387). A MTsz.-ban közölt *ciákol* 'rekedten kiáltoz' (Vas m.) ige éppen olyan alkalmas lett volna a *gólya* hangjának érzékeltetésére, mint egy *cákol*, *cakog*, *cikog* stb. változat. Az ugyanazon hangok visszaadására keletkezett hangutánzó párok között még nagyobb eltérések is találhatók, mint amilyet a *cakó*, *gagó* alakok mutatnak: *czammog*, *csammog*, *kammog*; *czelleg*, *czelleng*, *czilíngel*, *szelíngél* stb. (GOMBOCZ: MNY. IX, 386).

Elgondolásunk szerint a 'gólya' jelentésű *cakó* szavunk éppen úgy hangutánzó alakulás, mint a *gagó*, és nem személynévi eredetű. Ellenben a *Cakó* személy-, illetőleg családnév — ha van a madárnévvel valami kapcsolata — azonos lehet a *cakó* közszóval. A különböző madárnevek személynévvé válására legalább annyi példát idézhetünk, mint a személynévek madárnévül való felhasználására. Íme hamarjában néhány adat: 1216/1230: „Pousa filio *Sovlum*“; 1338: „Thomas dictus *Zarka*“; 1366: „Johannes dictus *Fechke*“; 1240 k.: „Libertinos *Covka*...“ (OklSz.); stb.

Végző összegezésül tehát megállapíthatjuk, hogy a *gólya*, *gagólya*, *gagó* szavak éppen úgy nem személynévi eredetre mennek vissza, mint a *cakó* és változatai. Mindegyik hangutánzó eredetű; elsődleges funkciójuk a 'ciconia' fogalmának jelölése, s személynévi szerepüket másodlagosnak kell tekintenünk.

D. BARTHA KATALIN

Verőfény. Szavunk első előfordulásai földrajzinévi: 1312: „Villa *Verofyn*“; 1319: *Verufyn* stb. Baranya m. (CSÁNKI II, 467). Köznévként először körülbelül egy évszázaddal később bukkan föl: SchlSzj. 55: „radius: *verefen*“ — A régiségből kimutatható nagyszámú adat mindig 'napfény, napsugárzás, napsütés' jelentését tükrözi a szónak, s ez a mai nyelvi jelentése is. Bizonyos jelentésmódosulás azonban a szó életében mégis megfigyelhető. A régi adatokból ugyanis az tűnik ki, hogy korábban általában az erősen tűző, sütő, égető napfényt nevezték *verőfény*-nek: CAL. 544: „*Verőfényőn*, meg száraztatot“; MA.²: „*Verőfényen* zárasztás, Insolatio. Die Dörrung an der Sonnen“; MA. Scult. 948: „... izzó *verő fény* sütése“; ACsere: Enc. 224: „A bors fa gyümöltse a *verő fényen* harmad napig sűttetik, míg meg kuporodik“; Radv: Szak. 187: „Az lisztet az szitával szitáld ki, az *verőfényen* szárazd ki“; Thaly: Adal. I, 236: „... kivetem hasamat a jó *verőfénynek*“ (NySz.); stb. Ilyen jelentésárnyalattal értelmezi a szót CzF. is: „*Verőfény*, (*verő-fény*) össz. fn. Égető nap, vagy napsugár. *Verőfényen* sűtkérezni, szárítani valamit... Ki *verőfényen* jár, barnán megyen haza. (Km.)...“ A *verőfény*-nek mint a régi és mai földrajzinevekben gyakran előforduló földrajzi köznévként is 'dél felé néző, a nap sugárzásának erősen kitett, meleg hegyoldal' a jelentése (vö.: HEFTY GYULA ANDOR: Nyr. XL, 369–70; ÁRVAY JÓZSEF: MNY. IV, 48; BENKŐ, A Nyárád-mente földrajzinevei 25). Eme régi 'erősen sütő, égető napsugár' jelentéssel szemben a *verőfény* mai köznyelvi jelentése nem mutat ilyen fokozati árnyalatot, sőt

ma inkább a tavaszi és őszi — fénylő, de kevésbé melegítő — napsugárzást nevezük *verőfény*-nek. Ez az árnyalati jelentésmódosulás alighanem egészen fiatal (vö. CzF. értelmezését), s a szó elsődleges jelentése föltehetően az volt, amelyik a régiségből kimutatható.

A *verőfény* nyilvánvalóan a *verő* (megvan önmagában is, l. később) és a *fény* szók összetételéből alakult. Az előtag etimológiája azonban nem tisztázott. HUNFALVY a *ver* igének R. 'süt' jelentését teszi föl, s így a *verőfény*-t 'sütő fény' jelentésűnek értelmezi (NyK. V, 277). SIMONYI nem tudja ugyan a szót megfejtetni, de utal arra, hogy „nem a mai *ver* igéből“ való (NyT. IV, 204). BUDENZ a *virrad* ige tövét látja a *verőfény*-ben (MUSz.). HALÁSZ IGNÁC bizonyítás nélkül ahhoz a *ver* igéhez kapcsolja a szót, amely szerinte a *verejték* és a *verő malac* 'fiatal malac' szavaknak is alapja (NyK. XXXIII, 158). A SzófSz. a *verő* előtagot ismeretlen eredetűnek mondja, utalva arra, hogy a szónak a *virrad* és a *verejték* tövével való kapcsolata nem meggyőző.

Ha a *verőfény* előtagja számára etimológiát keresünk, kétségtelenül az a legtermészetesebb, ha a *ver* melléknévi igenevét látjuk benne, s az egész szót igeneves előtagú jelzős összetételnek tekintjük (vö. *forgószél*, *szökőkút* stb.). Alakilag így rendjén is volna a dolog, a jelentéstani vonatkozások azonban bővebb kifejtést kívánnak.

Mindenekelőtt meg kell mondanunk, hogy — bármily csábító lenne is — a *ver* HUNFALVY föltette 'süt' jelentéséből nem indulhatunk ki. Egyszerűen azért nem, mert noha kevés szélesebb jelentéselágazású igénk van a *ver*-nél, ennek soha sem volt s ma sincs 'süt' jelentése; legalább is az igére vonatkozó nagyszámú adatban ilyen jelentésnek még a nyoma sem fedezhető fel. — Nézetem szerint a *ver* igének nem is kell semmiféle különleges jelentéselágazását föltennünk ahhoz, hogy a *verőfény*-ben való szereplését megmagyarázzuk. Nyugodtan alapul vehetjük ugyanis a *ver* eredeti 'schlagen' jelentését: a forró, izzó napsugarak úgy *ver* i k a földet, ahogy az eső, a jég, a szél stb. *ver* i, s a nyári napnak sokszor tűrhetetlen ereje is valósággal földhöz *ver* i a nem árnyékban tartózkodó embert, állatot. Ma is mondjuk, hogy „a nap erősen ide *vág*, ide *tűz*“; a nap *szúr* is, ha sugárzásának hosszabb időre kitesszük magunkat. A napsugár vágó, tűző, szűrő, *verő* erejéből fakadó szemlélet teremthette meg az alapot a *verő fény* jelzős szerkezet, majd a *verőfény* összetétel keletkezéséhez. A *ver* igének a különböző „időjárás“ szavakkal való gyakori kapcsolata különben is közhely: *jégverés*; „*veri* az eső“; „A szél északról *vert*“ (MTsz.); stb. — Az *árnyék*, *észak*, *hidegoldal* stb. földrajzi köznevekkell ellentétessé értelmű *verőfény* földrajzi köznévvé azért illtek a délnék fekvő, napsugárzásnak kitett hegyoldalak, mert a *verőfény*: a nap *verő* ereje itt volt a legerősebb. (A fizika törvényei szerint a napsugarakat derékszögben kapó déli hegyoldalakon emelkedik a hőmérséklet legmagasabbra.)

Nyelvéstársaim felhívták a figyelmemet arra, hogy a magyar *verőfény*-hez hasonló alakulású szó van a németben is: *Schlaglicht*. Ezt a szót valóban minden német nyelvű szótár feltünteti. KELEMEN Német-magyar szótárában 'verőfény, vetett fény, teljes világítás' értelmezését találjuk; HALÁSZ Német-magyar szótára ilyen magyar értelmezést ad: „1. verőfény; 2. (átv is) éles megvilágítás v fény...“. A régebbi német szótárak mint festészeti műszót is számontartják a *Schlaglicht*-et: HEYNE például — ADELUNG nyomán — így értelmezi a szót: „in der Malerei scharf hervortretendes Licht“; persze utal a másik, föltehetően eredeti jelentésre is: „... *schlaglicht* des morgens...“. — Világos, hogy a német *Schlaglicht* és a magyar *verőfény* keletkezésében azonos mozzanatok játszottak közre, s a magyar szó most fölvetett etimológiáját, illetőleg az etimológia jelentéstani vonatkozásait a német szóalak erősen támogatja. Persze nem szabad azt gondolnunk, hogy a *Schlaglicht*-nek és a *verőfény*-nek egymáshoz közvetlen köze is van, hogy tükörszóval: egyik nyelvből a másikba való fordításos átvétellel van dolgunk. A két szó a két nyelvben nyilvánvalóan egymástól teljesen függetlenül

keletkezett (erre biztosíték többek között a magyar szóalak korai előfordulása), tehát csupán a szemléletmód azonosságáról lehet szó.

A *verőfény* összetétel *verő* előtagja idővel önálló szóvá vonódott el, megtartva a teljes szintagma eredeti jelentését. A 'napsugár, napfény' jelentésű *verő* első köznévi előfordulása: Gyöngy: Cup. 18: „Az ispányt talályuk a kert közepén a *verőn* alunni“ (NySz.). A *verő* keletkezésének, vagyis az elvonódásnak az idejét nehéz meghatározni. Van ugyanis néhány régi földrajzinévi adatunk, amely esetleg a korai elvonódás bizonyítéka lehet: 1303/1494: „In eodem latere *Wereumal* dicto“; 1334: „In quodam loco wlgó *Wereumal* vocato“; 1455: „Terre Fashalom*wereüfele*“; 1518: „Inter terras arabiles a parte *wereüfel*“; 1578: „Az erdőnek . . . mind az árnyékát mind *verő felét* nekik adták“ (OkI Sz.). — Lehetséges, hogy itt a *verőfény*-ből korán elvonódott *verő* szónak a *mál* és *fél* szókkal való összetételével állunk szemben. De ezeket az adatokat lehet másképp — talán még valószínűbben — magyarázni. Feltehető ugyanis, hogy e földrajzinevekben a *verő* nem a *verőfény*-ből szakadt ki, hanem közvetlen igenévi jelzője a *mál* 'délnek fekvő hegyoldal' és *fél* 'hegyoldal' szavaknak; vagyis olyan napsütötte hegyoldalokról van itt szó, amelyek *verő*-k, ahol a nap sugarai „verik“ a földet s a rajta járó élőlényeket (esetleg a föld maga is visszaveri a hőt és a fényt?; vö.: *szántó*: 'amit szántanak' és 'aki szánt'). Ugyanolyan szemléletről volna tehát itt szó, mint a *verőfény* szó keletkezésének esetében; csak hogy itt a nap „verő“ jellege közvetlenül van a földterületre vonatkoztatva, s nem közvetve — egy 'napsütés' jelentésű közszón keresztül —, mint a *verőfény* földrajzi köznéven. — Persze a *verőfél* változatoknak lehet még egy magyarázatuk: egyszerűen a *verőfény* hangtani (*fény* ~ *fén* > *fél*; vö. *lengyen* > *lengyel*, *Antonius* > *Antal* stb.) vagy népetimológias változatát láthatjuk bennük. A *fél* mindkét úton könnyen kiszoríthatta a *fény*-t, hiszen földrajzinevekről, sőt domborzati nevekről lévén szó, a hegy vagy domb egyik oldalával: *árnyék felé*-vel, *észak felé*-vel, *hideg felé*-vel könnyen volt párhuzamba hozható a *verő fél*.¹

A 'napfény, napsugárzás, napsütés' jelentésű *verőfény* és az ebből elvonódott azonos jelentésű *verő* a *ver* igen keresztül nyilvánvalóan összefügg a *verejték*, sőt esetleg a *verő malac*, *verő disznó* alakulatokkal, de ezekben az igen gazdag jelentéselágazású igenek feltehetően más jelentésárnyalatai szolgálnak kiindulásul.

Zsúfol. Szavunk eredetéről viszonylag kevés szó esett eddig, csupán két szótár mond véleményt róla. CzF.-ban ezt találjuk: „Véleményünk szerint átv. ért. szó a palóc-
zos kiejtésű *zsúf* azaz *zsúp* szótól, azon hasonlat alapján, hogy ami zsúfolva van, hasonló a kévébe szorított, kötött avagy a házfödélén tömötten összevert zsúpszalmához.“ — A SzófSz. így nyilatkozik: „[1852. Fog.] er. isml.; egy vélemény szerint a *zsúp* fn. nyvj.-i *zsuf* (?) változatának szárm.-a volna, s er. jel. 'zsúpba köt'. Ha van ilyen *zsuf* alak, az nem a *zsúp* m. nyelvi változata lehet, hanem más átvétel.“ A SzófSz. alkalmasint CzF. magyarázatára utal; az ezzel szemben való erős kételkedése — amely a *zsúfol* ismeretlen eredetűnek vételében is megnyilvánul — természetesen érthető, hiszen a szó eredetét még nem vizsgálták meg módszeresen, s a *zsúf* változat megléte is bizonyításra szorul.

Mint nem egy esetben, itt is meg kell állapítanunk, hogy CzF. szöfejtése a tüzetesebb vizsgálat során is kiállja a próbát: a *zsúfol* ige valóban a tőle jelzett módon keletkezett. De haladjunk sorjában!

Előbb a *zsúp* körül kell egyet s mást tisztáznunk. A szó először MA.-nél jelenik meg: „*Súp*, falmákeve, ftipula“. PP., PPB. és a későbbi szótárak is közlik, minden

¹ A *verőfény* > *verőfél* változásra egy biztos adatunk is van a kalotaszegi Ketesd földrajzinév-anyagából: 1738: *Verő fényben*, 1941: *Verőfél* (SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei 62, 63).

esetben *p-s* vagy *pp-s* szóvéggel. Az első *f-es* forma CzF.-nál található: „*Zsúf*, palócz táj-ejtési fn. 1. *Zsúp*“. A MTsz. a *p-s* változatok mellett közöl *zsuf* és *zsúf* alakot is „Palócz-ság“ jelzéssel. A SzamSz. szerint a szó a Szamosháton *zsuff*-nak hangzik. A szótárak általában egyöntetű 'szalmaköteg; Strohbund' értelmezést adnak. — Már az eddigiekből is látható, hogy a szónak van tájnyelvi *f-es* alakja. Ha azonban a nyelvjárásokban még jobban körülnézünk, az *f-es* változat hatalmas területen való elterjedését észlelhetjük. Nyelvatlasz-gyűjtéseim során a következő kutatópontokon jegyeztem föl ezt a változatot: *zsúf*: Mátraszőlős (Nógrád m.), Verpelét (Heves m.), Nagykőrű (Szolnok m.), Dormánd, Cserépfalu, Tardona (Borsod m.), Hét (Gömör m.), Encs (Abaúj m.); *zsuff*: Kék (Szabolcs m.), Géberjén (Szatmár m.). Más nyelvatlasz-gyűjtők — az említett megyéken kívül — még Békés, Bihar, Hajdú, illetőleg Zemplén megyei kutatópontokon is följegyezték az *f-es* alakokat. Nyilvánvaló tehát, hogy mai nyelvjárásaink erős, szinte fele-fele arányban való *p ~ f* kettősséget mutatnak a *zsúp* szóban.

Ezt a magyar nyelvjárási *p ~ f* váltakozást a szóvégen a magyar hangtörténetből megmagyarázni nem lehet. Erre gondolhat a SzófSz. is, amikor az esetleges *zsúf* alakot „más átvétel“-nek mondja. Ha viszont a magyar nyelvi szóvégi *p > f* vagy *f > p* hangfejlődés kizárható, akkor az átadó nyelvben kell a váltakozás gyökerét keresnünk.

A *zsúp* német eredetét már régen kimutatták (BOROVSKY: NyK. XXIV, 343; LUMTZER—MELICH, DOLw. 268). A magyar szó német megfelelőjeként, illetőleg előzményeként a kfn. *soup*, *schoup*, *schub*, úfn. *schaub* 'Strohbund, Garbe, Bündel' szót emlegetik (i. h.-ek; vö. még SzófSz.). Ezek a német alakváltozatok a magyar *p-s* szóvéggel eredetű valóban megvilágítják, nem adnak azonban magyarázatot az *f-es* szóvégre. — A különböző német szótárak a *schaub* 'Strohbund' régi és tájnyelvi megfelelőjeként a *p ~ b-s* adatok mellett igen sok *f-es* alakot sorolnak föl: ófn. *scoef*, kfn. *schóf*, új-alnémet *schóf*, *schau* (GRIMM VIII, 2294); ószász *skōf* (KLUGE 510); új-alnémet *Schóf* (SCHMELLER II, 353); alsószász *Schoof* (ADELUNG III, 1378). Mivel a *schaub* etimológiája a *schieben*-nel kapcsolatos (vö.: GRIMM i. h., KLUGE i. h.), a német *p ~ b* végű alakok nyilván eredetiek, s az *f* másodlagos fejlődés (Lautverschiebung); vö.: ónorvég *skauf*, óangol *sceaf*, óholland *scoof* stb. (KLUGE i. h.; GRIMM i. h.; HEINE III, 282). — A magyar *zsúf ~ zsuff* ősei az alnémet-alsószász *f-es* változatok lehetnek. A nyelvünkbe kerülés körülményeire némi fényt vet a DOLw. összehasonlító anyagában közölt erdélyi szász *schóf*.

A *zsúp ~ zsúf* tehát nyelvünkben olyan kettős nyelvjárási átvétel, amikor a két magyar tájnyelvi változat két idegen nyelvi dialektális változatra megy vissza. (Van ugyanis a kettős nyelvjárási átvételnek más módja is: amikor két magyar nyelvjárás egyazon idegen nyelvi változatot hanghelyettesítés vagy más körülmény folytán kétféleképpen vesz át; ezt láthatjuk fentebb a *kucs ~ kulcs* esetében: e szám 458.) A *zsúp* feltehetően felnémet (bajor-osztrák) eredetű, a *zsúf*-ot pedig a hazai szász-ság közvetítette északi és keleti nyelvjárásainknak. — Meglehet, hogy a két átvétel időben sem egyezik. A *zsúp* a maga *p*-jével és XVII. század legeleji előfordulásával még középfelnémetből való, XVI. századi átvételnek látszik. Feltűnő viszont, hogy a *zsúf*-ot még a XVIII. századi és XIX. század eleji szótárak sem ismerik, bár ez egymagában még nem lehet perdöntő az újabb eredetre nézve.

A magyar szó jelentésében idővel bizonyos bővülés következett be. Korábbi jelentése általában 'szalmaköteg' volt: MA.: „*Súp*, szalmákéve...“; PP.: „*Zup* szalma kéve...“; PPB.: „*Sup*, szalma-kéve...“; stb. Mivel azonban a *zsúp*-okat rendszerint tetőfedésre használták (vö. OklSz.: 1637: „*Suppal* fedet istálló“), lassanként a szó a 'szalmatető' jelentést is kezdte fölvenni: Bercs Lev. 450: „az új *zsuppot* [tetőt] szaggatják“ (NySz.); *zsúp* 'szalmafedél' (saját gyűjtésemből: Felsőörs, Veszprém m.); stb. Ez utóbbi jelentés nyilván elvonás a *zsúptető*-ből.

Mind a *zsúp*, mind a *zsúf* változatból denominális -l képzős ige keletkezett nyelvünkben. A *zsúp* ~ *zsúf* alapszó imént említett kettős jelentésének hatására az igei származék is kettős jelentést kapott: 1. 'szalmát zsúpba összeköt', 2. 'zsúppal tetőt fed': Tsz.: *zsupolni* 'szalmával fedni'; CzF.: *zsupol*, *zsuppol* 1. 'a kicsévelt rozsszalmát kévébe kötözi', 2. 'zsúppal főd'; MTsz.: *zsuppol*, *zsupol* 'szalmával főd'; SzamSz.: *zuffol* 'tetőz, tetőt rak'; stb.

Míg a *zsupol* általában megmaradt előbbi jelentéseiben, a *zúfol* változat további jelentésbővülésen, illetőleg jelentésváltozáson ment át. Kilépett a 'szalmaköteg, zsúp-tető' értelmű *zsup* ~ *zúf* jelentésköréből, s elvontabb, általánosabb jelentést fölvéve 'valamit tömötten, szorosan összerak' értelművé vált. Mivel mind a szalmaszálak összekötözése, mind a szalmakötegeknek tetőfedésre való használata tulajdonképpen zsúfolás: tömött sorban, szorosan való elhelyezés, a *zúfol* általánosabb jelentése mindkét korábbi jelentésből magyarázható. Az ilyesféle fejlődés a jelentésváltozások oly közönséges esete, hogy további boncolgatása szükségtelen.

A jelentésváltozás nyilván spontán nyelvjárási eredetű, a szó — korábbi jelentései mellett — 'tömötten, szorosan összerak' jelentésben ma is él főként északi-északkeleti nyelvjárásainkban (MTsz.; Nyr. IX, 138, nagybányai adat; saját följegyzésem a Szatmár megyei Géberjénből; stb.). Érthető, hogy a *zúfol* eredeti szűkebb és másodlagos elvontabb jelentése közül az utóbbi emelkedett köznyelvi szintre. A köznyelvbe való behatolása feltehetően a múlt század közepe táján történhetett, szótározva CzF.-nál van először. Ma már általánosan ismert, köznyelvi szó, főként igekötős összetételeiben: *összezúfol*, *bezúfol*.

BENKŐ LORÁND

Gadesz—gajdesz. SCHEIBER SÁNDOR (MNY. XLIX, 201) felújítja az EtSz. semmivel sem támogatott, de célzatos véleményét, hogy az 1919-i proletárdiktatúra *gajdesz* szava orosz-zsidó eredetű. E felfogásnak nincs semmi nyelvtörténeti alapja: átvizsgálva az 1919-i proletárdiktatúra szó- és kifejezéskincsét, abban alig néhány orosz eredetű szóra akadunk: *bolsevik*, *mensevik*, *szovjet* és a nemzetközivé vált *komiszár* 'politikai biztos' jelentésben (l. „Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre“ című dolgozatomat a Nyr. LXXVII, 5–6. számában). Helyesen állapította meg az 1918-i sajtó nyelvtel megvizsgálva Pécs MÁRIA (Nyr. XLVIII, 34), hogy annak jellegzetessége a germanizmusok és gallicizmusok terjedése, és TOLNAI VILMOS sem mutatott ki oroszból való elemeket (MNY. XVI, 9). A proletárdiktatúra orosz eredetű szavainak rétegződése nem valószínűsíti, hogy a *gajdesz* szó orosz származású: eredete ismeretlen marad; hangalakja (*j*-vel) sem teszi lehetővé az orosz *радеc* 'alvilág' szóból való származtatást.

Abban sincs igaza SCHEIBERnek, hogy az orosz szótárak nem veszik fel az idegen eredetű szavakat: szótározzák, de csak a közhasználatúakat. A *Hades* oroszosított alakja fellelhető И. Б. Лехин и Ф. Н. Петров: Словарь иностранных слов 3. kiadásában (Moszkva, 1949.) a Гадес címszóban (135/a): „Гадес < гр. *Haides*) — в древнегреческой мифологии — подземное царство, ад; бог подземного царства“: „az ógörög mitológiában: az alvilág, pokol; az alvilág istene“.

УСАКОВ, illetőleg OZSEGOV szótára nem említi, tehát az orosz szókincs 80, illetőleg 50 ezres csoportjába nem tartozik, hiszen tulajdonnév maradt, közszóvá nem vált. Mivel idegen szóként, tehát nem jövevényként tartják számon, egészen valószínűtlen, hogy ez az orosz köznyelvben és politikai stílusban ismeretlen orosz szó lenne az etimónja a magyar zsargon kifejezésében (*gajdeszbe küld* 'halálba küld') előforduló *gajdesz* szónak.

ERDŐDI JÓZSEF

Derékszög. A matematikai-geometriai műnyelvben használatos *derékszög* kifejezést Dugonics András alkotta (vö. NyÚSz.). A *derékszög* tükörfelfejtés: a

kilencven fokos szöget jelentő latin *angulus rectus*, esetleg a német *rechter Winkel* fordítása. A kilencven fokos szög meghatározása így van Dugonicsnál: „A' *Derék-szög* (Angulus rectus) az, mellyet a' függő-hosz szerez“ (Tudákosság. 1798. II, 13). — Megmagyarázza Dugonics a *függőhossz* fogalmát is: „A' *Függő hosz* (Linea perpendicularis) az: melly másvalami [a negyedik ábra szerint vízszintes] hoszra úgy eresztetik, hogy se egy, se más-felé ne hajólyon, hanem merevedten [függőlegesen, „recte“] álljon“ (i. m. 12).

Ha a szögalkotásban az egyik szög szár nem *linea perpendicularis*, akkor nem kilencven fokos szög (angulus rectus) keletkezik, hanem úgynevezett „*Hajúlt-szög* (Angulus obliquus) ... melly vagy nagyobb, vagy kisebb a' derék-szögnél“ (Dugonics i. m. 13). Ez utóbbi szögmeghatározás tulajdonképpen fölösleges is, mert hiszen az angulus obliquus fogalmának meghatározása után azt találjuk, hogy „Az *Éles-szög*¹ (Angulus acutus) az, mely kisebb a' derék-szögnél“ (uo. 13); továbbá „A' *Tompa-szög* (Angulus obtusus) az, melly nagyobb a' derék-szögnél“ (uo. 13). Ezek szerint mind az „angulus acutus“, mind az „angulus obtusus“ egyben „angulus obliquus“ is; tudniillik mindkét említett szög alkotásában — ha a szögalkotást egy síkban képzeljük el — a kilencven fokos szög *linea perpendicularis*ához képest jobbra vagy balra „hajúlt“ szög szárak működnek közre. — A kilencven fokos szög latin elnevezésében tehát a szögalkotással kapcsolatos geometriai szemlélet alapján van „rectus“, szemben az „obliquus“-szal.

Az *angulus rectus*-t különféleképpen próbálták magyarra fordítani. Az egyes kísérletek főként a *rectus* magyar megfelelőjében ingadoznak: *iggyenes szegelet* (Apáczai: Encycl. 1653. 50); *eggyenes szöglet* (Kerekes: Mértan. 1827. 179); *eggyenes szeglet* (MathMűsz. 1834.); *eggyenes szög* (Nagy: Geometria. 1838. 20); *eggyenes szeglet* (Kerekes: Négyes kis tükör. 1848. 26) | *eggyenszög* (Taubner: Görbék. 1844. I, 18) | *igaz szegelet* (Maróthi: Arithmetica. 1743. 362); *igaz szög* (Bényák: A deák... nevezeteknek magyarítását előadó lajstrom. 1786.; vö. Nyr. XXX, 473); *igaz szeglet* (MathMűsz. 1834.) | *egész szeg* (Bitnicz: M. Tud. Társ. Évk. 1832—1834. 156); *egész szeglet* (MathMűsz. 1834.) | *fertáj-szög* (MathMűsz. 1834.); *fertályszög* (Fest: Görbék. 1844. 6) | *negyed szög* (Bolyai: Tentamen. 1832/1904. II, 410) | *ép szög* (Corzan: Mértan. 1867. 15) | *derék szög* (Dugonics: Tudákosság. 1784. II, 13); *derék szegelet* (Pethe: Mathezis. 1812. II, 33); *derék-szög* (Tarczy: Mértan. 1841. 8); *derékszéglet* (Brassai: Euklides. 1865. 2); *derékszöglet* (Bajusz: Laptértan. 1870. 11); *derékszög* (Császár: Geometria. 1877. 7). Az adatokat KERESZTESI, A magyar matematikai műnyelv tört. Debrecen, 1935. alapján közlöm.

Az adatok szerint a *derékszög*-beli *derék* szavunknak melléknévi jelentése van. Világosan érzékelteti a melléknévi jelentést — a *derék* főnév mélyhangú végződéseivel szemben — a magashangú illeszkedést mutató *derékek* alak Dugonicsnál: „A'...(Quadratum)...szögei *derékek*“ (i. m. II, 62). A Dugonics alkotta *derékszög* igazában csak a XIX. század második felében honosodott meg a geometriai-matematikai irodalomban. Az *angulus rectus* megfelelőjeként addig sokáig használatban volt az *eggyenesszög* kifejezés is. A *rectus* legtermészetesebb magyar fordításának ugyanis — a *rectus*-t az *obliquus*-szal állítva szembe — az *eggyenes* látszik. Az *eggyenesszög* kifejezést azonban utóbb a geometriában később kialakult „angulus 180° gradus“ fogalmának kifejezésére foglalták le (első előfordulás: Corzan: Mértan. 1867. 15).

Előfordul Dugonicsnál a 'clavus compactorius; Reibnagel, Spanngel' jelentésű. tájnyelvi *derék szeg* kifejezés is: KRESZN.: „Ki esett a' *derék-szeg*. km. Dug. 2. R. p. 286.“ Ez a *derék szeg* (szög, szög) kifejezés már a kilencven fokos szögnek *derékszög*-gel való elnevezése előtt is használatban volt 'Spanngel' jelentésben: 1513: „Duos clauos wlgo *derekzeg*“; 1564: „Claues ferrei magni uulgo *derek zeogh*“; 1637: „*Derek szegh* tengelyben jaro“ (OklSz.). Ami a *derékszög* felhasználását illeti: „ein grosser Nagel ... am Wagen,

¹ Későbbi elnevezése *hegyesszög*.

der den Kasten mit der vordern Achse verbindet. (Reibnagel.)“ (EDER, Dictionarium. 1801.). A *derékszeg* kifejezés ugyanilyen jelentésben ma is él a népnyelvben: „erős vastag vasszeg a szekérben, mely az első sémelyt [achsschemel] középen a fürgettyűvel [wend-schemel] összeköti s egyúttal a fürgettyűnek [függőleges helyzetben] tengelye is“ (SzamSz.).

Lehetséges, hogy a közös szemléleti jegyek miatt (a 'clavus compactorius' jelentésű *derékszeg* függőleges helyzetű, az 'angulus rectus' alkotásában résztvevő szögszár is „perpendicularis“) figyelembe vette Dugonics a kilencven fokos szög elnevezésekor a *clavus compactorius* magyar megfelelőjét, a *derékszeg*-et is.

FARKAS VILMOS

Ön. Erről a Széchenyi alkotta udvariassági névmásunkról ma sem tudunk sokkal többet, mint amennyit VISZOTA GYULA 1905-ben megállapított (MNY. I, 78–9). VISZOTA helyesen tette, hogy nem érte be az 1831-ben írt s 1833-ban kiadott Stádium közismert mondatával: „ezen szót Ön, míg jobbra nem taníttatom, magyarban úgy használom, mint a Sie-t“ (100; vö. NYŰSZ. 542), hanem valamivel régebbi adatokat közölt Széchenyi naplójából, illetőleg levelezéséből. Ezzel VISZOTA 1828-ra helyesbítette ön szavunk „születési évét“: ekkor írta ugyanis Széchenyi Liebenbergnek a következő mondatot: „Többek közt egy valaki Sie, Vous, You, Lei helyett Ön-t proponálja. Ön maga, önbéltatása, önnön akarata etc. Quid ad hoc“ (MNY. I, 78). VISZOTA szerint (uo. 79) „az az »egy valaki« ő maga. Búvócskát játszik, mert még nem tudja, vajjon gondolata beválik-e“; tehát elfogadható az, amit már CzF. a szóról közölt (VI, 3; vö. NYŰSZ. 250).

Most, az akadémiai Nagyszótár munkálatai során, két olyan adatra bukkantam, amelyek közül az első a szó történeti előzményeire, a második pedig a szó elterjedésének társadalmi körülményeire vet érdekes világot.

Mindaddig TOLNAI VILMOS (MNY. X, 455–6), majd CSÚRY BÁLINT (MNY. XXIV, 203) közlése nyomán azt hittük, hogy az ön névmást először RÉVAI MIKLÓS következtette ki 1806-ban (ElabGramm. 299–302), s két évvel később tőle vette át SÁNDOR ISTVÁN a Sokfélé-ben. Azt is tudtuk, hogy e névmásnak a jelzett források még nem udvariassági, hanem egyszerűen 'is, ille' (RÉVAI), illetőleg 'ipse, ille' (SÁNDOR I.) használatot tulajdonítottak. Érdemes azonban utalni arra a körülményre, hogy önálló névmásként, sőt szótári címszóként megtaláljuk e szavunkat BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótárában; ennek 1792-ben megjelent 2. kiadásában ezt olvassuk: „Önn': önnön; val. enn', ennen; tenn': tennen. Enn' magam, tenn' magad, onn' [!] maga“. Talán BARÓTI SZABÓ helyesírására gondolt Széchenyi titkára is 1828. december 16-án, amikor gazdájának tollbamondása nyomán az udvariassági névmást szintén Önn alakban írta le (MNY. I, 78).

Nincsenek közelebbi híreink a szó meghonosodásának, elterjedésének részleteiről sem. Széchenyi a *kegyed*-nél választékosabbnak érezte; 1830. január 31-én ezt írta naplójába: „Mit Döbrentei wegen *Idomár* und dann *Ön* und *Kegyed* in den Mund von Edouard oder Me Nevers, und es ist, als sch — te man hinein“ (idézi VISZOTA: MNY. I, 79). 1834-ben, a Stádium megjelenése után László Gyula a Társalkodóban a szó sikeréről számolt be (VISZOTA: i. h.); amikor azonban Tasner Antal megküldte Széchenyinek Londonba Szenvey magasztaló sorait, a szó megalkotója 1834. január 30-án ezt válaszolta: „Nevelte hiúságomat, de most a *Kegyed* iránt fogok harcolni... Maga helyén mindegyik jó“ (közli TOLNAI VILMOS: MNY. X, 455–6). A szó meghonosodásához nagyban hozzájárult a VÖRÖSMARTY–SCHEDEL-féle Zsebszótár; a Stádiumon kívül tulajdonképpen ez adott a szónak polgárjogot 1835-ben (*Sie* al.). Vörösmarty mások is védelmébe vette a szót: amikor 1837. augusztus 30-án bírálatot írt V. Hugo Angelo című drámájának Csátó Pál készítette fordításáról, a következő megjegyzést tette: „Csupán a sok *kegyed* ellen van

kifogásunk. Ez a *kegyed* valóban kegyetlen szó. Nem veszik-e észre íróink, hogy ez szint-
 úgy cím, mint *nagyságod*, *méltóságod*, németül Euer Gnaden? . . . A *kegyed* megmarad-
 hat, midőn valakit czímezni akarunk, de egyenlő conversatióban az *ön* hasonlíthatatlanul
 jobb“ (V. M. Munkái. Gyulai P. kiadása, VI, 81). Vörösmarty védelmére valóban szükség
 lehetett, mert ugyanekkor — az Athenaeum 1837. szeptember 7-i számának tanúsága
 szerint — Kunoss Endre támadta az *ön*-t: szerinte ez a névmas nem bizalmas körbe
 való, mert „a hidegségnek és a rangkülönbségnek bélyegét hordja magán“ (vö. BAROS
 GYULA: Nyr. XXXIII, 107—8). Felemelte szavát Dessewffy Marcel is, aki már 1830-
 ban a *kegyed*-et védelmezte, s aki — Széchenyi naplója szerint — „benahm sich . . . wie
 ein impertinenter Esel: *pip* wäre eben so gut . . .“ (MNY. I, 79). Mindez a szó elterjedését
 egyáltalában nem gátolta; 1843-ban Petőfi is élt vele, de előkelő körben folyó beszél-
 getéssel, kapcsolatban: „Boisgoutier ur . . . nem veszi le szemeit *ön*ről“ (Koros hölgy 5).
 Ugyanezen évben Pongrácz L. így írt az Életképekben: „Valamint egyrésztől megyei
 tisztviselőinknél általában még használatban levő tevést, kendeztést, kivált náloknál
 öregebbek ellenében, gőgös embertelenségek: úgy más részt az '*ön*' és '*kegyed*' szókat
 népünk jelen nevelési állapotában negélynak (affectionak) lenni tartom“ (II, 425). Ez
 az adat igen érdekes, mert közvetlen előzményül szolgál ahhoz az adalékhoz, amelyet
 a szabadságharc korának nyelvében találtam.

1848. április 1-én a pesti bognárlegények, pontosabban „a bognár mesterség
 valamennyi legénye“ céhéhez többek közt a következő kívánsággal fordult: „3° Mivel
 igen sok mester van, ki legényét hunczut, Isten tudja milly illetlen szavakkal illeti,
 honnét van, hogy ennek híre futamodván, sok munkát nem kaphat, mi ezt megszüntetni
 kívánjuk, mert miveltebb világba élünk, hogy sem az illyesmit túrnunk lehetne; valamint
 a te felszólítást is a mesterekre nízve, mi még nálunk divatba van, megszüntetni kíván-
 juk, ez meg van más mesterségeknél is, mért ne lehetne meg éppen mi nálunk?“ (közli
 Mérei Gyula: Munkásmozgalmak 1848—49. Budapest, 1848. 41). Amikor két nappal
 később Patisz Károly tanácsnok összefoglalta a bognárlegények kívánságait, a 3. pontot
 így fogalmazta meg: „A Mesterek a Legényeknek durvább kifejezésekkel élni szokott
 nevezgetéseikkel fölhagynak és azokat »*Ön*« nevezettel ruházzák“ (i. m. 42). Van tehát
 adatunk arra, hogy egykorú tanúbizonyság szerint 1848-ban az iparossegédek már az
ön megszólítást kívánták a maguk számára, ami Széchenyi újításának kétségtelenül
 jelentékeny elterjedéséről tanúskodik. S még azt is tudjuk igazolni, hogy Patisz nem
 tévedett, amikor a magázást az *ön* névmás használatával azonosította: ugyanezen
 hóban Glembay Károly, a munkásmozgalmak egyik fő szervezője, a pesti iparosifjúságot
 szintén „önözve“ szólította meg: „Kérjük *önöket*“ — írta április 19-én — „csoportozásra
 ne hagyják el többé műhelyeiket“ (i. m. 73).

Befejezésül csak annyit, hogy az 1848-ban bevezetett új szokás talán nem is múlt
 el nyomtalanul: 1855-ben Balázs Sándor egyik hőséről feljegyezte, hogy „cselédeit
 folyton *önözi*“ (Beszélyek I, 74). S talán szabad a szabadságharc korában divatozó nyelv-
 szokásnak távoli visszhangját látnunk GULYÁS JÓZSEF egyik adalékában is: „A Nagysád
 szóról . . . említettem ezt a használatot: 'A *nagysád* itt marad. A *nagysád* ezt nem tudja.
 T. i. az, akit a »nagysád« megszólítás illet. Most a napokban egy hasonlót hallottam.
 Egy sz o l g a l e g é n y [én ritkítottam!] beszél egy harmadik emberről: Mondtam
 az *ön*nek. T. i. annak, akit az »*ön*« megszólítás illet, akit úgy szoktak szólítani“ (Nyr.
 LIV, 64).

GÁLDI LÁSZLÓ

Dűlő, dűlőút, dűlőre jut. Hogy mit nevezünk *dűlő*-nek, azt tudjuk: a határ
 egy részét, de hogy miért *dűlő*-nek, arról a SzófSz.-ban ezt olvasom: „er. jel-e, úgy
 látszik: 'a szántóföld vége, az a hely, ahol az út van', azaz — egyesek szerint — 'ahol
 az eke szántáskor kiforog, *kidől* a földből', valószínűbb azonban, hogy csak 'a föld vhová,

pl. az útra dülő része', erre látszanak mutatni a nagyszámú ilyenféle r. kifejezések, mint *középre dülő föld* ...".

Az igaz, hogy a szántóföld végén az ekét két szarvánál fogva és megemelve kifordítják a barázdából, hogy a földnek ugyanezen a végén, de másik sarkán ismét bebocsás-sák a földbe; azonban nem hiszem, hogy az elnevezést ez a szemlélet szolgáltatta, és teljesen másként látom a dolgot. Az a határrész ugyanis, amelyet *dülő*-nek nevezünk, a szemlélő előtt mindig mint többé-kevésbé térszíni egység jelentkezik. Ha mármost azt kérdezem, hogy ezek az egységek hogyan viszonylanak az egészhez és egymáshoz, mi az, ami elválasztja őket egymástól, akkor azt kell mondanom, hogy a fekvésük, rendszerint valamilyen irányban való hajlásuk, másként *dülésük*. A *dülő*nek nagyon sokféle és igen különböző neve lehet és van is; de *dülő* a határrész neve (köznév) akkor is, ha egy tenyérnyi szántóföld sincs benne, mert pl. az egész dülő legelő, rét vagy akár erdő is, amelyekben az eke nem *dülhet*, mert hiszen nem is járja őket. Nagyon jól meg kell fontolni itt azt is, hogy kellő tájékozódás végett elkerülhetetlen volt a határrészek elnevezése a múltban is és most is. Ezek közül neve a *dülő*.

Az OklSz. ilyen dülőneveket említ: *Zalogosradelew, Zendredelewfeld, Wyzredelew, wdwarewtradelew*, a SzófSz. pedig — amint már említettük — nagyszámú ilyenféle régi kifejezésre utal, mint: *középre dülő föld*. Az ilyen kifejezésekben, mint *dülőföld*, a *dülő* nyilvánvalóan jelzője a *föld* főnévnek, és nem kételkedhetünk benne, hogy csak később lett belőle magában álló főnév, mint nagyon sokszor egy-egy ilyen igenéből. Ezek a *-ra, -re* ragos szerkezetek is csak azt jelenthetik, hogy a *föld dől* valamerre vagy valamire, nempedig azt, hogy az *eke dől ki* belőle valahol. Az *Egri útra járó* vagy *Szücsi határra járó* és ezekhez hasonló dülőneveknek sem az a jelentésük, hogy azon a dülön járnak az egri útra vagy szücsi határra (ezek Gyöngyös vidéki dülőnevek), mert ennek semmi értelme sem volna, hanem azt fejezik ki, hogy az abban a dülőben levő, rendszerint téglá vagy méginkább szalag alakú földdarabok arra az útra vagy határra *járnak* (*mennek, visznek* vagy rossz magyarsággal: *vezetnek*) ki véggel. A *Nagyvölgy* vagy *Kertekalja* és ezekhez hasonló dülőnevek is térszíni egységekre mutatnak, nem pedig az eke járására. A *dülő* név aztán kiterjedt olyan sík határrészre is, amelyiknek semilyen irányban sincs dülése, hiszen ezeket is meg kellett valamiképpen nevezni.

Ami a *dülőt* kifejezést illeti, ennek sincs semmi köze az ekéhez; közönséges birtokos jelzős szerkezet ez, jelentése: 'dülő, dülők útja'. Szükség van ilyen utakra, hogy a gazdák földjük megmunkálása végett szekérrel is kijárhassanak.

A *dülőre jut* szólás jelentéstörténetének sincs arra a közvetítésre szüksége, hogy „a barázda már vége felé jár“, vagy hogy „a dülőútra jutva, a legnehezebbjén már túl-estünk“. Egyszerűen azt jelenti, hogy valamely kérdés jobbra vagy balra már *eldőlt* (elintéződött, megszűnt kérdés lenni), vagy legalább is *dülőben van*. Ugyanolyan szemlélet van ebben a kifejezésben, mint pl. a *kapóra jött, rosszra fordult, jóra vált*-félékben. A *dülőre jut* kifejezésnek tehát a határrészt jelentő *dülő* szóhoz semmi jelentéstani köze sincs.

GELEJI ALADÁR

GELEJI ALADÁRnak a *dülő*-re vonatkozó magyarázatát teljes egészében helyesnek tartom, annál is inkább, mert a szó etimológiájának eme jelentéstani vonatkozásaira — más összefüggésekben — korábban magam is utaltam.

A *dülő* a maga alakulásmódjával nem áll egyedül, hanem szerves tartozéka a magyar földrajzi köznevek egyik népes típusának: a mozgást jelentő igék folyamatos melléknévi igenevéből lett térszinforma- vagy termőterületneveknek. „Hágó és társai“ című cikkemben (Erdélyi Múzeum XLIX [1944.], 476—7) sok nyelvtörténeti adattal támogatva kimutattam, hogy a *hágó, járó, jövő, menő, rúgó* stb. földrajzi köznevek csakis a tőlük jelölt földrajzi tényező k mozgására: hágására, járására

stb. vonatkozhatnak, keletkezésük tehát annak a primitív szemléletnek az eredménye, amely a földterületet élőlények mozgásképeségével ruházza föl. — Később, „Két térszínformánév“ című cikkemben (MNY. XLIII, 27—32) a *ropó* földrajzi köznévvvel kapcsolatosan még egyszer foglalkoztam ezzel a névtípussal — melyhez többek között a *dűlő*-t is vontam —, ismételten rámutatva a mozgást jelentő igéknek a magyar földrajzinévadásban elfoglalt fontos szerepére. A névtípus tagjait akkor így osztályoztam: „1. A földterület sík térben való előrehaladását jelentők: *járó*, *menő*, *kelő*, *szökő*, *dűlő*, *nyúló*. 2. Sík térben való visszajövést jelentők: *jövő*, *térő*, *forduló*, *kerülő*. 3. Emelkedő előrehaladást jelentő: *hágó*. 4. Ereszkedő előrehaladást jelentő: *lejtő*.“ A cikkben tárgyalt *ropó* térszínformanevet a 3. csoportba iktattam.

Ilyen összefüggésekben egészen világos, hogy a *dűlő* földrajzi köznévi eredetileg csakis a földterületnek a mozgására: a régi adatokban mindig megjelölt irányba való dűlésére, haladására vonatkozhatott, s létrejött az élettelen természetnek a magyar földrajzinévadásban jól ismert megszemélyesítésén alapszik.

BENKŐ LORÁND

Szárcsa. A madárnév etimológiájára vonatkozó vitában (vö. MNY. XLVIII, 121—7) tanúságtételre idézhetjük, ha nem is perdöntő hatállyal, BÉL MÁTYÁST. 1728—1732. közt készült „De Re Rustica Hungarorum“ című kézírata (Muz. FLat. 276) madarászati részének (De Aucupio) 358. lapján olvastam ezt a mondatot: „Fulicas alii vocant fronte calva“, vagyis a *szárcsa*-t mások 'szárhomlokú'-nak nevezik. A *szár* itt határozottan 'kopasz' értelmet kap, hókája tehát homlokfolt. Pár sorral utóbb a PAISTÓL (i. h. 123) hangsúlyozott 'fehér homlokú madár' szemlélet is kifejezésre talál BÉL verses Aratus-idézetében (írt az i. e. III. sz.-ban). A fehér homlokú szárcsát ez a hexameter említi: „Cana fulix itidem fugiens in gurgite Ponti.“ A *canus* melléknév értelme *nix* jelzőjeként 'hófehér' (FINÁLY szótárában), a *fulix* vagy *fulica* jelzőjeként pedig 'fehér', a feltűnő homlokfolt miatt.

A joggal polihisztorként tisztelt, az őt Pozsonyban felkereső oxfordi tudóstól „parva statura — magnum ingenius“ szavakkal jellemzett magyar tudós a paraszti életről és gazdálkodásról írt 387 ívapos, a közeljövőben kiadásra kerülő kéziratában a tenyésztett, vadászott és halászott állatokról több szempontból érdekes, nemcsak könyvekben összebongészott, hanem közelről, éles szemmel is megfigyelt adatokat vetett papírra. Tudós alaposágát dicséri, hogy művének természetrajzi, nevezetesen növénytani részeit kora egyik leghíresebb botanikusával, a soproni Deccard Vilmos rektorral „perlustráltatta“, vagyis ellenőriztette, mai műszóval lektoráltatta.

LUKÁCS KÁROLY

Tüstént. Ezt a szót több mint egy százada ismételten próbálták megfejteni. A legrégebb kísérleteket CzF. (VI, 533) ügyes összefoglalása alapján így választhatjuk: 1. Szavunk a *tő*, illetőleg a *tős* szóból származik. E magyarázat a tájnyelvi *tőstöntőből* 'gyökerestől, tövestől' alakra hivatkozhat. 2. A szó a *tűz* igéből való, amikor is *tüstént* annyi volna, mint *tűztönt* 'kitűzött időben'. 3. Szavunk a *tűz* főnévből alkotott *tűzként* határozóval azonos (KASSAI V, 295, III, 51; e felé hajlik CzF. is). 4. A *tüstént* a. m. *füstént*, melyet valamiképpen kapcsolatba hoztak a megfelelő török *tüttün*, *tütszü* 'füst' alakokkal. — Más úton indult el KRESZNERICS (II, 276), aki az *Ezen-tüst* (I, 132: *Ezentüst*) 'illico', *Tüstént* 'illico, statim, subito, actutum' és *Tüstön tüből* 'radicitus' adatok alapján egy **tüst* töszót tesz fel. Ez a felfogás még Bloch Magyar-német Zsebszótárában (1844.) is kísért, sőt SIMONYI is (MHat. II, 356) e **tüst* szó megtalálásától várta a megfejtést. Ilyen szó azonban nem került elő, a többi magyarázat pedig olyan súlyos hangtani vagy jelentéstani nehézségekbe ütközik, hogy a *tüstént* a SzófSz.-ban joggal van ismeretlen

eredetűnek jelezve. Az eddigi magyarázatokban azonkívül megoldatlan kérdés maradt a *tüstént*-nek s szóeleji *t* nélküli *üstént*, *üstint*, *üstönt*, *ücsint* (MTsz.) változatainak, valamint a velük jelentéstanilag mindig együtt kezelt (*tüstöllést* ~) *üstöllést* alaknak egymáshoz való viszonya.

A *tüstént* ~ *tüstént* szóra viszonylag későn, a XVII. század második feléből vannak adataink. A NySz. Geleji Katonától, Hallertől, majd a XVIII. században Faluditól és Kónyitól hoz adatokat. Szótározva SzD.²-ben találtam első ízben (257, uo. 289 már *üstöllést* is), a XIX. századi két nyelvű és magyarázatos szótárak azonban általában ismerik (vö.: MÁRTON, N.-m. Lex.; DANKOVSKY, Lex.; FOGARASI, N.-m. Zsebsz.; a Tsz. „székely szónak“ mondja). Katona Józsefnél egészen köznyelvi szóként szerepel: „ha... lesujtunk egy rossz galambfiat, *tüstént* kikötnek“ (Bánk bán 72). A későbbi írók (Petőfi, Arany, Gyulai, Vas G., Tolnai stb.) is sűrűn használják. Meglepő, hogy a MTsz. nem ismeri a *tüstint* változatot, holott íróinknál nagyon gyakori (vö. pl.: Kis János; Blais Rhetor leczk. I, 67; Csokonai: Művei II, 313; Arany: Hamlet ford. 10; Szigligeti: Szekr. rejt. 57; stb.). A szó ily késői előfordulása a mellett szól, hogy belső keletkezésű szóval állunk szemben, a keletkezés körülményei azonban elvi szempontból is figyelemreméltók. Véleményem szerint ugyanis a KRESZNERICS idézte *ezentüst* alak adja kezünkbe a megfejtés kulcsát. Ezt — kiegészítve az *ezentüst* változattal — már CzF. kifogástalanul magyarázza: *ezen* > *ezent* > *ezentes* ~ *ezentös* > *ezentöst*. (Esetleg az *-st* toldalék közvetlenül az *ezent* alakhoz járult; de vö. *azontosan* 'azonnal' MTsz.) Az *ezent* alak a régiségből is, a tájnyelvből is jól ismert (NySz. *ezen* alatt; MTsz.: *ezent*, *ezente*, *ezenten* 'azonnal, mindjárt'), az *ezentöst* ~ *ezentüst* alakról pedig már CzF. is megállapítja, hogy „az más képeztetéssel am. *ezennel*“; SzD.² is *ezennel*-re, KASSAI is *azonnal*-ra utal. A mutató névmásnak valóban sokféle raggal alakult hasonló jelentésű formája: *azonnajd*, *azonnan*, *ezennejd*, *ezennen* (NySz.), *ezentül* 'statim, illico, actutum' (MA., PPB.), *ezentul* 'ua.' (SÁNDOR I.); *ezenteg* (KRESZNERICS I, 132). Ismerve az *-st* ragszoport egykori igen általános elterjedtségét (vö.: SIMONYI, MHat. II, 350 kk.; KLEMM, TörtMondt. 213), nincs okunk egy *ezentüst* ~ *ezentüst* alak valószínű megvoltában kételkedni. A meglepő az, hogy sem CzF., sem a későbbi kutatók nem gondoltak arra, hogy a fenti alak további raghalmozódással *ezentüstént*, *ezentüstént* (~ *ezentüstent*, *ezentüstent*) formát ölt. Ennek meglétét a MTsz. *azonteisten-mingyá* adata bizonyítja; vö.: *ma* > *mast* > *mastan* ~ *mostan*, továbbá: *megént* ~ *megint*, *mihent*, *imént*, *szerént* ~ *szerint*, *éjént*, *újant* stb. (KLEMM i. m. 213–4). Az így felduzzadt forma most már olyan alakokkal került egy sorba, mint *azon nyomban*, *azon mód(on)*, *azon menten*, s a nyelvérzék — amelynek számára az *ezentüstént* alak létrehozásában működő tendenciák már elhomályosultak — egész természetesen így elemezte a szót: *ezen-tüstént*, s a korábban a *t e l j e s* alakhoz fűzött 'statim, subito' jelentést a *tüstént* utórészhez kapcsolta, a névmástövet pedig külön névmási tartalommal leválasztotta: a szóból szintagmát csinált, egy szóból kettőt. A szólamhatártévesztés, illetőleg elvonás egyik legszükségesebb esete ez, a *mintegy*, *egymás*, különösen pedig a *nélkül* vagy a *ded* szó esetéhez hasonló (NyK. XXIII, 36; Nyr. XXXVII, 469, LXIII, 20; MNy. XVI, 145; stb.).

A magánhangzóval kezdődő változatok: *üstént*, *üstint* stb. létrejöttének magyarázatát egyedül SIMONYI kísérelte meg: szerinte vagy disszimiláció, vagy *tüstént* × *üstöllést* alakkeveredés történt (Nyr. XLII, 314). A végleges döntést azonban e téren is a **tüst* szótól várja. Szerintünk az *ezentüst* alakban a szólamhatár új megállapítása és az elvonás történhetett *ezent üstént* elemzés alapján is, hiszen az *ezent* a régiségben is, a tájnyelvben is élő szó volt (vö.: NySz., MTsz., CzF.). Az *üstént* önállósulása aztán a *tüstént*-éhez hasonló módon folyt le.

Nehezebb probléma a déldunántúli *üstöllést* (MTsz.: *üstölést*, *üstellést*, *istöllést*, *östöllés*, *istöllés*; Jókai: Rab Ráby I, 123: *tüstöllést*) eredete. Hangulati, jelentéstani, de

alaki szempontból is elképzelhetetlen, hogy a *tüstént* és *(t)üstöllést* esetében két külön szóval álljunk szemben. A források következetesen együtt vagy egymásra utalva hozzák őket, olykor (KASSAI i. h.-ek; CzF. VI, 533, 683) közös etimológiát is adnak, s általában az *üstöllést*-ben a *tüstént* valamilyen „elferdített” alakját látják. A magyarázat az lehet, hogy az elvonás után a *tüstént* ~ *üstént* egy olyan széleskörű analógiás sorba illeszkedett bele, melyben egyaránt szerepelnek igei és névszói eredetű alakok: *megént, szerént, imént, képesént, erőssént; menten, folyton, rögtön, fogvánt* (KLEMM i. h.). Ennek következtében a *tüstént* ~ *üstént*, melynek „tövéhez” egyébként sem kapcsolódhatott semmiféle határozott szófaji kategória képzete, az analógiák öserdejében hol névszó, hol meg ige módjára burjánzott tovább. Egyrészt *tüsténtes tüstént, tüstést* ~ *üstést, tüsténtesen* (MTsz.; vö. uo. *mihentes-mihent, mihentest, mihelytségesen*) lett belőle, másrészt bizonyos nyomósító szerkezetek, illetőleg párhuzamosan egymás mellett élő deverbális határozópárok mintájára (*folyton folyvást, nyargallon nyargallást; szaladton ~ szaladást, menten ~ mentést, bizton ~ bizvást* stb.; KLEMM i. h.; SIMONYI, MHat. I, 354, II, 320; vö. még: MNy. IV, 286, XII, 126, Nyr. LX, 46) *(t)üstönt (t)üstönlést* > *üstöllést* forma is válhatott belőle. Azaz a *(t)üstönt* alakot a nyelvérzék olyanféle igenévi nyomósító elemnek fogta fel, mint a *nőttön nő, futton fut* stb. első tagját. Az eredet ilyen módja mellett szól az *üstönt üstönlést* forma (MNyszet II, 416; a MTsz.-ban helytelenül vesszővel elválasztva, sőt az *üstönlést* alak megcsillagozva, holott éppen ez az adat adja meg a hiányzó láncszemet egy *üstönt* > *üstönlést* > *üstöllést* változáshoz). Egy ilyen forma létrejöttében azonkívül a modorosság vagy játékoság is szerepet játszhatott; erre lehet következtetni BARTÓK JENŐ állításából, amely szerint Somogyban az *üstöllést* az „udvariaskodó polgár kifejezése; különben így ejtik *üstént*” (Nyr. XIX, 287). Ilyen csinált alaknak látszik a Tolnai Lajosnál (Nemes vér II, 150) és Vas Gerebennél (Munkái VII, 296) felbukkanó *tüstöntűben* 'azonnal, rögtön' is, mely vagy a *nyomban, íziben, helyben* analógiájára (vö. *tüsténtiben* Vas G. VII, 342), vagy pedig a már említett *töstöntöből* × *tüstént* keveredésből, illetőleg a *tüstént* és *tüstöntöből* etimológiai kapcsolatáról vallott magyarázat elfogadásából született.

MARTINKÓ ANDRÁS

„Lebeg, mint a Mohammed koporsója.” ECKHARDT SÁNDOR (MNy. XXIII, 510–1, XXXIV, 174–6) e szólás háttéréül felhoz Dainero Tamás ferrarai követ 1501-i budai útleírásából egy magyar úrnapi szokást.¹ Később vizsgálódásait kiterjesztette a mágnes segítségével függő tárgyak hagyományaira és a Mohammed lebegő koporsójáról szóló további forrásokra, legkorábbinak Hildebert toursi érsek latin költeményét jelölve meg a XI–XII. századból.² CSEFKÓ GYULA viszont a szólásnak a magyar irodalomban nyomozta útját a XVII. századtól kezdve.³

ECKHARDT figyelmét elkerülte, hogy Hildebertet és az említett helyek egy részét felsorolja már WILHELM HERTZ gazdag anyaggyűjtése, amelyben számos — nála nem tárgyalt — adat található.⁴

Az alábbiakban csupán a keleti irodalomból kívánunk kiegészítést adni, miután a legendát általában a keresztény nyugat javára szokás írni.

Talmudi aggáda szerint Géchazi, Elisa szolgája, Jeróbeám aranyborjútját — mágnes erejével — ég és föld között függesztette fel (Szanh. 107b; Szóta 47a). Ugyanitt

¹ Idézi KARDOS TIBOR: Kodály-Emlékkönyv. Bp., 1953. 145.

² Le Cerceuil Flottant de Mahomet. Mélanges de Philologie romane et de Littérature médiévale offerts à Ernest Hoepffner. Paris, 1949. 77–88.

³ IrtörtKözl. LVI (1948.), 106–9; Nyr. LXXV, 203–5.

⁴ Gesammelte Abhandlungen. Stuttgart-Berlin, 1905. 405–12.

úgy olvasható, hogy az ammonita király koronája mágnes segítségével függ a levegőben (Ab. z. 44a; Midrás Sömuél. Ed. Buber. 129).¹

A keleti irodalomban igen gyakori motívum maga a lebegő koporsó is. Íme néhány példa:

1. *Áron koporsója*. Már tannaitikus midrásban — i. u. a III. századból — található, hogy amikor a nép Mózeset gyanúsítja Áron eltüntetésével, „Isten vette Áron koporsóját és az égre függesztette“ (Szfiri Deut. Ed. Finkelstein. 326).² Az iszlám hatását tükröző egy kései midrás-munka ezt megismétli: „Látta egész Izráel Áron koporsóját, amint lebegett és repült a levegőben“ (Pirqé Rabbi Eliezer. XVII.). Az arab írók hasonlóan beszélnek el. Tha'labī és Ibn al-Athīr szerint Áron halála után koporsója az égbe száll, de amidőn a nép zúgolódik a főpap halála miatt, leszáll az égből és a levegőben lebeg. Al-Kiszā'ī szavaival Áron koporsója ég és föld között lebeg.³

2. *Mózes koporsója*. Az aggdában olvasható, hogy amíg Mózes negyven napot töltött a Szináj hegyén, a Sátán megmutatta a népnek Mózes lebegő koporsóját (Tanchuma. Ed. Buber. II, 57a; Ex. R. XLI, 6).

3. *József és Dániel koporsója*. Al-Kiszā'ī a megfogalmazója a következő muszlim legendának. Józsefet Fájjum vidékén temették el. Ettől a föld termékeny lesz, míg a szemközti part kopár marad. Fáraó Efrájimhoz fordul, hogy temesse el atyját Egyiptomban. Most meg a másik partvidék sorvad el. Végül is a Nilusba süllyeszti, hogy mindkét part áldott legyen (Vitae Prophetarum. Ed. Eisenberg. I. Leyden, 1922. 178—9).⁴ Ez teremtette meg a Dániel koporsójáról szóló legendát. Benjámin Tudela és Regensburgi Petáchja — mindkettő zsidó utazó a XII. században — elmondja, hogy Dániel koporsóját Susán városában őrizték. Ezért itt jólétben éltek. A túlsó part lakói is részesülni szeretnének a koporsó nyújtotta áldásban. Megállapodnak abban, hogy évenként változtatják helyét. Szandzsár perzsa sah azonban kegyeltesebb megoldást ajánl: leméreti a Tigris hídját és közepén láncokra függeszti az üvegkoporsót.⁵

4. *Mohammed koporsója*. A zsidó írók a XV. századtól tesznek említést — általában polemizáló céllal — Mohammed lebegő koporsójáról.⁶ Menáchem Man jiddis munkájában (Söérit Jiszráél. Amsterdam, 1743. 24a) az van, hogy Mohammed vas-koporsója a mekkai templomban a négy sarokban elhelyezett mágnesek segítségével függ.⁷

5. *Egyéb lebegő koporsók*. A midrás-irodalomból még a következő adatok hozzáférhetők:

A) Jósze b. Jóezer Cerédából (II. sz.) álmában látta a levegőben lebegni saját koporsóját (Gen. R. LXV. végén; Midrás Tóhillim. Ed. Buber. 104).

B) Tirjából való Hósájáról olvasható: „Látták koporsóját a léghen lebegni“ (Lev. R. XXX. 1; Cant. R. VIII. 7).

¹ M. STEINSCHNEIDER, Die hängende Sarg Muhammeds. ZDMG. V [1851.], 178—80; I. Löw: MGWJ. LXXVI [1932.], 456—63. Löw számos ókori és középkori forrást hoz a mágnesstartotta tárgyakról.

² L. GINZBERG, Jewish Folklore: East and West. Cambridge, 1937. 14, 19—20.

³ B. HELLER: MGWJ. LXXVII [1933.], 61—3.

⁴ L. még CHARLES D. MATTHEWS, Palestine—Mohammedan Holy Land. (Yale Oriental Series. Researches. Volume XXIV.) New Haven, 1949. 118.

⁵ HELLER: MGWJ. LXIX [1925.], 50—2, LXX [1926.], 271—3; Mahler-Emlékkönyv. Bp., 1937. 439; Ignace Goldziher Memorial Volume. I. Bp., 1948. 416.

⁶ M. STEINSCHNEIDER, Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache. Leipzig, 1877. 310, 371.

⁷ M. GRÜNBAUM, Jüdischdeutsche Chrestomathie. Leipzig, 1882. 367—8.

C) „Ha valaki igaz és istenfélő, annak koporsója a levegőben lebeg“ (Eccel. R. XII. 13).¹

Az idézeteket még lehetne szaporítanunk, azonban célunk csupán egy kiaknázatlan terület megjelölése volt.²

Gades. Múltkori megjegyzésemet (MNy. XLIX, 201–2) helyesbítenem kell. Utólag úgy látom, hogy A r a n y idézett levelének *Gades*-ét a hispániai *Gades*-sel (Cadiz) kell magyaráznunk, amelynek közelében voltak „Heracles oszlopai“: Afrikában az Abyla hegy, ma Almina és Európában Calpe, ma Gibraltár (Pecz, Ókori Lexikon I, 893).

Hogy ne legyen eredmény nélkül jegyzetem, rámutatok legalább Arany közvetlen forrására. Kovács József írja 1801-ben „Poéta lesz katonává“ című költeményében (Kováts József Versei. Pesten, 1817. 53):

Nints könnyem! Gadesbe már többet nem
Lehet az oszlopot öntözgetnem.

Ezt a verset a debreceni kollégium diák-irodalmának kéziratok kötetébe sűrűn másolták (pl. Orsz. Széchényi-könyvtár „Oct. Hung. 360“ II. 77a. l.; Debreceni Ref. Theol. Akadémia „R. 449. m.“ 32. l.).

Így Arany még Debrecenben ismerkedhetett meg e mitológiai képpel.

SCHIEBER SÁNDOR

Parányi. E szavunkat a SzófSz. ismeretlen eredetűnek (esetleg hangfűzőnek) tartva, utal az ugyanilyen bizonytalan származtatású *pirinyó* szóra. — Magam úgy látom, hogy a *parányi* etimológiáját másfelé, két irányban is kereshetjük. Mindkét irányba abból kell kiindulnunk, hogy a *parányi* valamiféle *para* alapszónak *-nyi* (~ R., Nyj. *-nyé* ~ *-né* képzős származéka.

Egyik feltevésem szerint a *para* alapszó azonos lehet azzal a csak összetételekben élő finnugor eredetű szavunkkal, melyet 'átlyukasztott kéreg- v. fadarab, amilyeneket a húzóháló fölére fűzve kötnek, hogy úszva járjon a vízen' jelentéssel SZINNYEI JÓZSEF a finn *polo* 'úszó-fa, amely a horog v. a háló helyét mutatja' jelentésű szóval vet egybe (NyH. 7 146). Ebben az esetben tehát a címbeli szó a halászelettel kapcsolatos szemléleten alapuló olyan képződmény, amelynek keletkezésekor a szemlélet a háló vagy a horog jelzésére szolgáló, a víz tükrén el-eltűnedező, tehát viszonylag kicsinynek, aprónak látszó *pará*-hoz való hasonlításból indult ki.

Lehet azonban a *parányi* a török pénzegységet jelentő *para -nyi* képzős származéka is. A NySz. hiányosságára jellemző, hogy ezt a szót nem is ismeri, bár kétségtelenül a XVIII. század elején, sőt hihetőleg még ennél is előbb a *para* pénznem és maga a szó általánosan ismert lehetett nemcsak a magyarországi hódoltságon, de a „független“ Erdélyben is. Sajnos, erre nézve csak egy adatot tudok idézni. Mikor ugyanis 1704-ben az erdélyi Görgény várában összeírják özv. gróf Teleki Mihálynénak ott található javait, az egyik ládából előkerült holmik feljegyzésében ezt olvashatjuk: „In sacco pecunia Turcica Para dicta nro 496“ (Jakab Elek: MTörtTár XX, 163; erre az adatra BARTAL Glossariumának utalása révén bukkantam). Valószínűnek tartom, hogy kiadott és kiadatlan forrásainkban még sok tölem nem ismert *para* adat rejtőzik; a török *para* magyarországi megjelenésének korára, illetőleg gyakoriságára nézve a magyar pénztörténet

¹ GRÜNBERGER LÁSZLÓ, Az aranyborjú az aggáda tükrében. Bp., 1942. 46; SCHIEBER: IMIT Évk. 1943. 114.

² HELLER (MGWJ. LXIX, 51) Renaus de Montauban ófrancia eposzából idézi, mint lebeg a nagy Mohammed a levegőben, mágnesektől tartva.

szakemberei is bizonynyal pontos felvilágosítást tudnak majd nyújtani. (Magamnak jelenleg nincs módomban e kérdést közvetlen érdeklődés útján tisztázni.) Ha ezt a második feltevést elfogadhatónak tartjuk, *parányi* szavunkat könnyen beilleszthetjük a régebbi pénznemek nevével alakult, ma már részben el is avult, ugyancsak kicsinységet jelentő *fillérnyi*, *garasnyi*, *krajcárnyi*-féle származékok sorába. Minthogy azonban *parányi* szavunkra az első adat a XVII. század első feléből való (vö. NySz.), a származtatás csak akkor állhat meg, ha bebizonyosodik, hogy a *para* pénznem és természetesen maga a név is már a *parányi* első előfordulását megelőző időben, a XVI. század végén és a XVII. század elején széles körben ismeretes volt. Nyilván csak ebben az esetben keletkezhetett az a kicsinységre utaló származékszó, mellyel XVII–XVIII. századi íróink műveiben elég gyakran találkozunk (vö. NySz.).

A címbeli szónak a nyelvjárásokból ismert *pérányi* ~ *perányi* alakváltozata könnyen magyarázható elhasonulással keletkezett alaknak (vö. HORGER ANTAL, MNy. 86 kk.). Ilyen helyzetben való elhasonulásra HORGER csak Erdélyből és a moldvai csángóságból idéz példákat, a kétségtelenül nagyon hiányos MTsz. viszont a *pérányi* ~ *perányi* alakot csak Göcsejből ismeri; alkalmasint előfordulhatnak feljegyzetlenül ilyen elhasonulásos alakok másutt is. Feltűnő azonban, hogy éppen a székelységből e szónak nem ilyen, hanem *pirányi*, *pirányig* és *pirányég* alakját ismerjük. Bár feltehetünk a szabványos *parányi* > **parányi* > *pérányi* változás után újabb zártabbá válást (> *pérányi* > *pirányi*) is, arra is gondolhatunk, hogy a közmagyar *parányi* szónak eredetibb székel *pérányi* formájára hangalak szempontjából hathatott az egész Erdélyben szélteben járatos, szakasztott azonos jelentésű *pirányó* és *pirinkó* tájszó. Így, alakkeveréssel keletkezhetett a *pirányi*, és -g nyomósító elem hozzákapcsolódásával a *pirányig* alakváltozat. A *pirányég* forma a címbeli szónak egy régebbi, illetőleg nyelvjárási -nyé képzős változatával ugyanilyen módon keletkezhetett.

Az érintett kérdések tisztázása után a *parányi*-t valószínűleg véglegesen törölhetjük ismeretlen, illetőleg hangfestő eredetű szavaink sorából, s alapszavát is vagy finnugor eredetűnek vagy oszmán-török jövevénynek kell majd tartanunk.

SZABÓ T. ATTILA

Szellel. 1. Ismeretes, hogy a Ferenc-rendnek a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban őrzött krónikája Tamásnak és Bálintnak, a két huszita szellemű papnak bibliafordításáról szólva megbotráncozik azon, hogy a fordítók a *spiritus sanctus*-t így adják vissza: *zent zelleth*. Erre „bűnös tájékoztatlanságuk“ miatt eretnekeknek tartja őket: „simplex theologus purus haereticus est“. — MÉSZÖLY GEDEON (MNY. XIII, 78–82) igyekezett először megmagyarázni a krónikás felháborodásának okát. Tabajdon (Fejér megyében) a *szellel* szónak csak 'crepitus ventris, gyomornak v. bélnek a szele' jelentése ismeretes; Tinódi is bizonyára ezért tartja „nagy rutalmas szitoknak“, hogy a hajdúk *kurta szellel*-nek csúfolják egymást (RMKT. III, 70). A krónikás és nyilván Tinódi is erre a 'bél szele' jelentésre gondolt, mikor kárhoztatta a *szent szellel*, illetőleg *kurta szellel* kifejezést. A *szellel* szónak — MÉSZÖLY szerint — bizonyára 'ventus, aura, spiritus' az általános jelentése, s 'crepitus ventris' jelentésben talán nem is ismerte Tamás és Bálint. — KARDOS TIBOR „A huszita biblia keletkezése“ című művében (M. Tud. Akad. I. oszt. Közl. III/2, 127–77 és MNYTK. 82; én az utóbbiból idézek) kimutatja, hogy a krónikás felháborodásának teológiai, dogmatikai okai voltak. A tatrosi bibliafordításnál mintegy két emberöltővel később készült katolikus jellegű Jordánszky-kódex fordítása a *lélek* szót használja a nem testieknek felfogott lények jelölésére. Néhány helyen allamazza a *szellel* kifejezést is, azonban kizárólag 'ördög, gonosz démon' jelentésben. Ilyen alapon eretnek a gyulafehérvári ferences krónika szerint a „spiritus sanctus“ *zent zelleth* fordítása. KARDOS beható vizsgálata szerint Tamás és Bálint a patarén (bogu-

mil) teológiai felfogásnak megfelelően a *szellet*-en a tökéletes isteni szellemet értette, a *lélek* pedig szóhasználatában a tökéletlen vegetatív lelkeket, az égből lebukott angyalokat jelöli (i. h. 9–10).

TIMÁR KÁLMÁN (MNY. XXV, 299) a Kalocsai Néplap című hetilap 1886. évfolyamából (IX, 287) idézi S. P.-nek (Salamon Pálnak) A *szellet* című csevegő cikkét és belőle a következő sort: „Hiába! Lukács István szerint a *»katonai szellet«* úgy átjárja a velőt meg a csontot, akár a pálinka.” E pár sorból és a cikk tartalmából TIMÁR szerint nyilvánvaló, hogy a *katonai szellet* a. m. *katonai szellem*. Ezt arra hozza fel bizonyítéknak, hogy a nyelvújítási, Kazinczy alkotta *szellem* szó nem tudta teljesen kiszorítani a régi *szellet* alakot. „A nép nyelvében, kivált a Dunántúl még ma is használatos a régi *szellet* szó” — mondja TIMÁR.

Kár, hogy TIMÁR nem említi meg, mire építi eme állítását: saját gyűjtésére-e, vagy irodalmi adatokra. Mivel a nyelvészeti folyóiratok nem közölnek a *szellet*-re nyelvjárási adatot, valószínűleg CzF. következő adatára gondol: „Túl a Dunán ma is divatozik, s jelent kedélyi föllengzést, nagyratartást. *Nagy szellet van benne*, sokat gondol maga felől.” Ezt az adatot már a Tsz. is közli: „*Szellet* szellem, p. o. *nagy szellet van benne*, azaz maga felől sokat állít. Balaton melléki szó.” Valószínű, hogy CzF. a Tsz.-ból vette át a szólást. A MTsz.-ban a következőt találjuk: Ádánd Somogy megye: „*Szellet* pára (állaté), szusz. *A vízi szellet kigyün a halbú a vizen kivű.*” — A Tsz., CzF. és a MTsz. adataiból mindenesetre nem lehet következtetni, hogy a *szellet* — legalább is a Dunántúl — gyakori és ismert tájszó volna, ahogy ezt TIMÁR fogalmazása alapján várhatnók.

TIMÁR a jelentés problémáját sem említi, pedig nyilván a *szellet* 'szellem' értelmű használatára gondolt. Hivatkozik továbbá TIMÁR arra is, hogy Arany, Madách, Gyulai nyelvben is előfordul a *szellet*, bár — véleménye szerint — náluk ez régiség hangulata való törekvés is lehet. Salamon Pál író ellenben élő személyekről szokta mintázni alakjait, s a tőle használt *katonai szellet* kifejezés az életből ellesett nyilatkozat lehet. Ez egyben bizonyíték — TIMÁR véleménye szerint —, hogy a XIX. század végi köznyelvben még megvolt a *szellet* szó. Ebből a fogalmazásból nem derül ki világosan, hogy a *szellet* milyen jelentésben, milyen szerepkörben, milyen stílusárnyalatban volt meg a XIX. század végi köznyelvben és Arany, Madách, Gyulai nyelvhasználatában. Pedig ennek felderítése volna a lényeges.

A köznyelvet beszélők nyelvi tudatában megvan vagy meglehet a *szellet* szó 'szellő, szellőcske' jelentésben, sőt egyes vidékeken — tájnyelvi hatásra — még a 'crepitus ventris' jelentése is előfordul. Azt hiszem, általánosan ismeretes a *szél* szó 'bél-szél' jelentésben magában vagy összetételben (*bél* vagy *gyomor szele*), s éppúgy megvan a *szellent* 'bél-szelet ereszt' is. De a *szellet* szó 'spiritus, Geist' jelentésben aligha ismerős a nyelvészetileg nem képzetek előtt. Ugyancsak felette kétséges, hogy a XIX. század végi társalgási nyelvben meglelt volna a *szellet* 'szellem' jelentésben is, amit TIMÁR szerint a Kalocsai Néplap említett cikke bizonyít. A Salamon Pál használt *katonai szellet* kifejezés lehet az életből ellesett nyilatkozat, de az egymagában még nem jelenti a szó köznyelvi voltát. A *katonai szellet* inkább nyelvjárási alaknak látszik: talán valamelyik dunántúli származású őrmester terjeszthette el szűkebb körben.

2. De nézzük meg, milyen jelentésben van meg a *szellet* a XIX. század klasszikusainak írói nyelvhasználatában! Az akadémiai nagyszótár szócédulái közül mintegy 40 darabot találtam a *szellet*-re Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, Arany, Madách, Kemény, Jókai, Gyulai műveiből. A felsorolt írók nyelvhasználatában — a szócédulák tanúsága szerint — Jókai kivételével csak 'szél, szellőcske' jelentésben fordul elő. A Vörösmarty-idézetek közül is legfeljebb csak egyben lehet 'Geist, daemon' jelentésben értelmezni a *szellet*-et:

„Négy bajnok szerecsen kelt föl vele, lélekijesztők
Ördögi képeikkel, mikor ülnék az éji tüzeknél,
Dúló szörnyetek, s az *enyészet szelleti* harcban.“

(Vörösmarty II, 316. Eger.)¹

Jókainál azonban mindkét jelentésben egyaránt gyakori. Az akadémiai szócédulák közül több mint tíz Jókai-idézetet találtam a *szellet* szó 'spiritus, Geist, daemon' jelentésére, pl.: „...micsoda *szellet* jár a budetini várban“ (LXXXIV, 115); „ördög vagy nem tudom miféle *szellet*“ (LXXXVIII, 78); „mennyei *szellet*“ (LXXXIV, 115); „kegyesség *szellete*“ (LVII, 260); „szónoki *szellet*“ (Elátk. csal. I, 145); stb. Jókainál ez nyilván stílus kérdése: érdekességre vagy a régiesség hangulatára való törekvés eredménye, bár lehet, hogy valamelyik nyelvjárásból is ismerte a szó elvont jelentését. Ugyanezen fogalom jelölésére azonban Jókainál is gyakoribb a *szellem*, s ez érthető is, mivel a *szellet* 'szellem' jelentésben a XIX. században már ritkaság. — Puky Ferenc 1810-ben nyilván azért tűzött ki 50 Ft-ot a *spiritus* szónak a lefordítására, mert nem volt rá általánosan ismert és használt szó. Kazinczy Ferenc, a *szellem* szó apja azonban ismerte a *szellet*-nek 'spiritus: lélekzet' jelentését (nem derül ki javaslata fogalmazásából, hogy a szónak 'Geist' jelentését is ismerte-e), s ismeretét nyilván a régi irodalomból merítette, hiszen ő nem volt dunántúli. A *szellem* szó megalkotásakor Kazinczy feltehetően nem is gondolt a *szellet* alantas 'bél szele'-szerű jelentésére. Mint írja: „A *szellet* szónak egy hibája vagyon — az, hogy -et-be megyen ki, s a »spiritus vester« *szelletetek* által tétetnék ki, melyben a két *te* syllaba hangzása fáj a fülnek.“ (KAZINCZY javaslatából id. NyÚSz. I, 298).

3. NÉMETH LAJOS celdömölki tanárkartársam figyelmeztetett arra, hogy Szergényben, Vas megye északkeleti határán gyermekkorában hallotta a *férji szellet* kifejezést. A Szergénytől 4 km-re levő Magyargencsen (Veszprém m.) végzett nyelvatlasyűjtő munkám során magam is megtaláltam a *szellet* szót a következő kötött szókapcsolatban: *fírji szellet*, jelentése: 'férfi természet, hajlam, ösztön'. Példamondatok: „Idvuot eggy unokám, jaj de csintalan ez, benné van a *fírji szellet*“²; „Íltre valuo, *fírji szelled* vam benné“ — mondják az eleven, virgonc, serdülni kezdő fiúgyermekre. Köznyelvi hatásra a *fírji szellet* helyére a *fírji szellem* is kezd befurakodni a magyargencsi szókincsbe. Két asszonytól is hallottam a *fírji szellem* kifejezést: „Ez a gyerek is mány nyüöl, ben van a *fírji szellem*.“ A *fírji szellet* 'férfi ösztön' jelentését mutatja a következő példa: „Mikor a kokazs bubolni kezdi a tikokat, mongyuk: Nahát ippen ollanok, mint a fírfiak, ben van a *fírji szellet*. Ez a picin is mán herinyi ['coire'] akar, gyihos ['sokat kíván búbolni'], kergeti mán a tikokat.“ A *szellet* szót Magyargencsen önállóan nem hallottam, de nyilván valamikor így is használták vagy használják még néhányan.

LÖRINCZE LAJOS szóbeli közlése szerint a Veszprém megyei Szentgálón ilyen szólás járja: „Benne van ebbe is az a *kutyaszellet*“: 'benne van a rossz, makacs természet'. A *kutyaszellet* jelzős összetétel, a *kutya* előtag jelentése: 'csúnya, rossz'. Szentgálón a *szellet* szó önmagában is használatos, nemcsak kötött szókapcsolatban, mint Magyargencsen és Szergényben. Szentgálón kissé pejoratív jelentésárválattól, körülbelül 'rossz természet' jelentéssel él: „Benne van a *Tótszellet*“: 'a Tót-familiára jellemző természet'.

Az eddigieknél szélesebb körű használatát figyeltem meg a *szellet* szónak a Komárom megyei Héregén. A *szellet* itt is — mint Magyargencsen — főképen 'természet'

¹ A Vörösmarty-idézet számozása a Gyulai-féle kiadásra, a Jókai-idézeteké a Nemzeti Kiadásra vonatkozik.

² Nyelvjárási adatainkban az *e* a köznyelvinnél nyíltabb, de ezt nyomdatechnikai okokból nem tudtam jelölni.

jelentésű: „Ojam mint az apja, benne van az apja *szellettye*“: 'természete'; „*Firfi szellet* vam benne, mer ez még puskával is elmegy“ — mondták egy nőre; „Egisz *lédnyos szelletű* ez a gyerkő, Katruc Istvánra monták. Mikor ojan gyerek vót, már akkor is kuktákodott.“ — A *szellet* Héregen indulatot, mérges temperamentumot is jelent a következő szókapcsolatban: *naty szellet*. Példák: „*Naty szellet* van benne“: 'mérges természetű'; „Nagyon *natyszelletű*, hirtelen mrigű“; „Nagyvirű, *natyszelletű* [nagy az indulatja]“; „Nagyon *naty szellet* van benne, durcás, akaratos“.

A NySz. 1. 'spiritus, flamen, aura, Luft, Lufthauch'; 2. 'anima, Geist, Seele'; 3. 'genius, daemon' jelentésben értelmezi példáit. A régi irodalomban többször előbukkan a *szellet* 'Geist, daemon' jelentésben is, több-kevesebb valószínűséggel éppen Tamás és Bálint közvetlen vagy közvetett hatására (vö. Mészöly: MNy. XIII, 83). A NySz. példái közül egy: Mel: ATam. 64b: „Az erző allatokban neuell es erző *szellet* auagy para vagyon mint loban, legyben“ közel áll a *szellet* szó magyargencsi, szergényi, szentgáli, héregi jelentéséhez. Ott azonban a szó érzékelhető testi-lekili tulajdonságot jelöl.

4. A *szellet* szónak magyargencsi és héregi jelentése érdekes példa arra, hogy elvont fogalmat hogyan jelöl népünk. A kikövetkeztethető **szelleni* 'szelelni' igéből -et nomen actionis képzővel alkotott *szellet* (K. P.: MNy. XXV, 160), amelyiknek eredeti jelentése 'fuvallat, lélekzetvétel' lehetett, jelöli a 'natura, Trieb' fogalmát. Ismeretes, hogy a *lélek* alapszava, a *lél* 'lélekzet' jelentésű. A -k kicsinyítő képzővel ellátott *lélek* szó a konkrét jelentés elhomályosulásával magasabb, elvontabb fogalom kifejezője lett (vö. Szófsz. és az ott közölt irodalom). Ilyen fejlődés indult meg a *szellet* szónál is, de az elvont jelentés csak szűkebb körben terjedt el, mert nem volt rá szükség. Viszont a *firfi szellet* kifejezésnek Magyargencsen és környékén, továbbá a *szellet* szónak Szentgálon és Héregen elvont jelentésben való használata és a Balaton melléki szólás: „Nagy *szellet* van benne“ (Tsz., CZF.) azt is valószínűvé teszi, hogy több nyelvjárásban megindult a *szellet* szónak olyanféle jelentésfejlődése, amilyen a *lélek* szóban be is fejeződött. — Az első magyar bibliafordítók — egyébként erre mutat KARDOS idézett megállapítása is — tehát nem is voltak annyira merészek és tájékozatlanok, amikor a *spiritus sanctus*-t *zent zelleth*-nek fordították. Igen könnyen meglehet, hogy az ő anyanyelvjárásukban volt a szónak valamiféle elvont jelentése, ami egészen közel állt a kifejezendő fogalomhoz. Hogy ilyen irányú fejlődésre mennyire adva van nyelvünkben a lehetőség, mutatja az is, hogy napjainkban is tanúi lehetünk hasonló jelentésfejlődés megindulásának egy a lélekzés tárgykörébe tartozó másik szónál. Tiszántúlon, Békésen szűkebb körben, inkább a köznyelvet beszélőktől gyakran hallottam ezt a kifejezést: „Benne van a *kutyaszusz* [rossz természet]“. E szólásban a *kutyaszusz* jelzős összetétel; a *kutya* a. m. 'rossz, csúf', a *susz* tehát azt jelenti, mint a *szellet* 'természet' (vö. a szentgáli *kutyaszellet*).

5. Összefoglalva az eddigieket: A *szellet* szó konkrét jelentése mellett már a középkorban kialakult az elvont jelentés (*zent zelleth*). A XIX. század elejéig a *szellet* hol konkrét, hol absztrakt jelentésben fordult elő, olykor bizonyos pejoratív mellékjelentéssel (vö. Tinódi). A nyelvújítási *szellem* egy-két évtized alatt gyökeret ver, és ettől kezdve a *szellet* csak 'szellő' jelentésben él, bizonyos archaikus színezetet keltve. Az elvont jelentésű *szellet* az írásbeliségből teljesen kiszorult. Nyelvközösségünk bizonyos részei (pl. a közép-dunántúli tájnyelv) azonban tovább őrzik az elvont jelentést, bár ez nem egyezik meg teljesen az irodalomban szokásos 'Geist' jelentéssel. Egyes mai nyelvjárásaink, mint például a tabajdi 'bél vagy gyomor szele' jelentésben ismerik a szót. Az eredeti 'szellő' jelentést — eddigi ismereteink szerint — nem őrzik nyelvjárásaink, ezt viszont mindmáig fenntartotta az irodalmi nyelv.

VÉGH JÓZSEF

NYELVMŰVELÉS

Hibák vagy babonák?

MAKAY GUSZTÁV a Csillagban, a Magyar Írók Szövetségének folyóiratában ismertette és méltatta LŐRINCZE LAJOSnak „Nyelv és élet” című könyvét (VI, 1384–9). Bírálatazt azzal fejezi be, hogy pontosan negyvenféle botlást talált a szerző szövegezésében, és hűszat be is mutat belőlük. Nyilvános vitára akarja bocsátani ezeket a nyelvi hibákat, hogy kiderüljön, „vajjon csakugyan botlások-e, vagy csak egy »vaskalapos tanár» rigolyái” (1389). Vizsgáljuk meg hát a megrovásokat, az ajánlott javításokat és a szabályokat sorjában.

1. Elsőnek ezt a mondatkapcsolást hibáztatja: „a tömegek számára, *akiknek* s *akikért* a szónok s az író beszél és ír”, mert — úgymond — az *aki* névmást nem vonatkoztatjuk személyeket jelentő csoportnevekre. Itt mindjárt igazat kell adnunk neki. Ez a mai irodalmi nyelvszokás szerint általánosságban érvényes szabály. Valóban így kell írni: „az a nemzet, nép, közönség, társaság, csapat, csoport, sereg, az az osztály, *amely* . . .”; „azok a tömegek, *amelyek* . . .”. BALASSA egy kivétellel toldja meg ezt a szabályt: „De ha ki akarjuk emelni, hogy egyes személyekből áll az összesség, a mellékmondatot *akik* névmással kezdjük: Eljött az egész társaság, *akiket* meghívtam” (A magyar nyelv könyve 440). Ő maga is ilyen mondatot ír: „A nyelvrokonaitól elváló *magyarság*, *akiket* a nyelvtudomány előmagyaroknak nevez. . .”. (uo. 13). Ezek azonban egy kissé pongyola mondatok, és szabatosabban így kellene szerkeszteni őket: „Eljött az egész társaság, *mindazok*, *akiket* meghívtam (vagy: *mindenki*, *akit* meghívtam)”; „A nyelvi rokonaiktól elváló *magyarok*, *akiket* a nyelvtudomány előmagyaroknak nevez”. A r a n y J á n o s pedig megszemélyesítve gondolhatta a *had* gyűjtőnevet, vagy régiesen és népiesen írta a Keveházában: „A széles völgy *egy* lábnyom: a Súlyos had óriás nyoma, *Ki* egyet toppantott, s ehol! Egy emberöltő nincs sehol” (21. vsz.).

2. Az is egyik szabálya mai irodalmi nyelvünknek, hogy főnévre az *amely* (vagy régiesen *mely*) névmással kell „visszamutatni”, ha az a főnév nem személyt jelent; tehát az *ami* (vagy régiesen *mi*) nem vonatkozhatik főnévre. Csakhogy itt már nem követelhetjük olyan szigorúan a szabálynak pontos megtartását, ha nem akarunk ellentétbe kerülni a nyelvfejlődéssel. Köznyelvünkben ugyanis már jóformán teljesen kiveszett az *amely* névmás, és az *ami* vagy az *amelyik* lépett a helyére. Így beszélünk természetes módon: „Mi volt abban a csomagban, *amit* kaptatok?” „Elintézted-e azt a dolgot, *amit* ígértél?” Aki így mondaná: „*amelyet* kaptatok”, „*amelyet* ígértél”, annak a beszéde nagyon könnyvnyelvi, nagyon feszes volna; finomkodást, keresettséget éreznénk ki belőle. Mosolyognának rajtam, ha a vendéglőben ezt kérdezném: „Még nem kész az a bécsi szelet, *amelyet* (vagy éppenséggel: *melyet*) rendeltem?” Íróink már régóta nem is ragaszkodnak túlságosan az említett szabályhoz. Már P e t ő f i is így írt: „Megjött az idő, *Mit* láta prófétai lelkem előre” (Megjött az idő . . .); „*Mit* rákentek a századok, Lemossuk a gyalázatot!” (Nemzeti dal); „Sárga homokdombok emelkednek, *miket* Épít s dönt a szélvész” (Kiskunság). A r a n y nemkülönben: „Végre *amit* keze ügyében meglátott, Veszi a tűzhelyről a tüzes lapátot” (A Jókai ördöge II.); „Mint a befagyott tó, nyugodt volt az arca, Nincs szél a világon, *ami* felzavarja” (Toldi Estéje I. 15). A d y szintén: „Meleg simogatások a hajamon, *Amiktől*, hajh, nem kell már megremegnem” (Drága, halott nézésekkel). J ó k a i ezt mondja a „Sárga rózsza” csikósbojtárjáról: „A nyergének nincs terhelő szája, *ami* a ló hasát átszorítja, csak úgy van lazán a hátára vetve” (Művei XLVIII, 5). M ó r a F e r e n c pedig ezt írja „Tömörkény” című megemlékezésében: „Esti záraskor átadom neki az elismervényeket, a kincseket, *amikről* szólnak”

(Napok, holdak, elmúlt csillagok 272). — Könnyű is megérteni a nyelvszokásnak ezt a megváltozását és az *ami*-nek az *amely* rovására való terjeszkedését. Gondolkodjunk csak például „A walesi bárdok“-nak ezen a két során: „S mind, *ami* bor pezsegve forr Túl messzi tengeren“. Ha az *ami* a jelzője lehet a *bor* főnévnek, akkor nyilván visszamutatva is vonatkozhatik rája. Ennélfogva kétféleképp mondhatjuk, és mind a két változat helyes: „*Ami* bor a pincében volt, mind elvitték“; „Mind elvitték azt a bort, *ami* a pincében volt“. Nem új dolog ez, már régen tisztázva van nyelvtudományi irodalmunkban, csak el kell olvasni legalább KLEMM ANTAL és ZLINSZKY ALADÁR össze-foglaló fejtegetését (TörtMondt. 339. pont és MNy. XXII, 290–1).

3. Az *ami* névmásnak az egész mondatra (az állítmányra) vonatkoztatása kétségkívül idegenszerűség: „Megijedt, *ami* nagy hiba volt“. Így magyaros a mondat: „Megijedt, *s* ez nagy hiba volt“ vagy: „Megijedt, *ez pedig* nagy hiba volt“. A r a n y is írt efféle „A fülemile“-ben: „Hajdanában, amikor még így beszélt a magyar ember: Ha per, úgymond, hadd legyen per! (*Ami* nem volt épen oly rég) . . .“. De tudjuk, hogy minden idegenességnak akad prókátor, éppen úgy, mint a fülemile füttýének. Az *ami*-nek ilyen használatát is védte GALAMBOS DEZSŐ és ORBÁN GÁBOR (Nyr. XXXVI, 59–61 és A magyar nyelv 129). KARDOS ALBERT ugyanabban a mondatban él a magyaros szerkezettel is, az idegenszerűvel is — talán a változatosság kedvéért —, jelzőre vonatkoztatván az *ami*-t Babits Mihálynak írt megrovó levelében: „Egyébként maradok régi (*ez nem baj*), egyszersmind öreg (*ami már baj*) tisztelője“ (Nyr. LXII, 59).

4. Botlásnak minősíti MAKAY LÖRINCZÉNEK ezt a mondatfűzését: „*Olyan* árnyalatnyi finomságokat tudunk kifejezni hangsúllyal, hanglejtéssel, *amelyekre* a szókincs vagy a szórend önmagában nem ad módot“. A szabályt úgy fogalmazza meg, hogy „az *olyan* rámutató szó után többnyire nem *amely*, hanem *amilyen* . . vonatkozó névmás kívánczik“, és hozzáteszi: „Ez már finomság“ (1388). Csakugyan finomság, de épp azért, mert finomság, megérdemli, hogy pontosabb szabályba foglaljuk. A határozatlan „többnyire“ helyett világosan meg kell mondani, hogy az *amilyen* vagy az *aminő* névmás szükséges akkor, ha összehasonlítás van a mondatban: „*Olyan* leány, *amilyen* ezrivel akad“ (SIMONYI, HsMság 3. kiadás 50). P e t ő f i így ír: „... akkorácska csak Vagyok, hogy *oly* parányok, *aminő* ön, Levett kalappal szóljanak velem“ (Egy goromba tábornokhoz). De még az összehasonlításban sincs mindig *amilyen* vagy *aminő*, lehet *mint* is: „Nincsen *olyan* derék asszony, *Mint* Korsósne komámasszony“ (népdal). Ezeket a hasonlító mellékmondatokat így lehet mondatrészé átalakítani: „a többi ezerhez hasonló leány“; „önhöz hasonló parányok“; „Korsósne komámasszonyhoz hasonlóan derék asszony“. Ha azonban nem hasonlítást akarunk kifejezni, akkor vonatkozó névmás is körvekezhetik az *olyan* után: „Nekem *olyan* legény kell, *Aki* engem megölel“ (népdal); „Van-e *olyan* hamvába holt fiatal, *Aki* mostan fegyvert fogni nem akar?“ (Arany: Van-e olyan . . .); „És szilaj tulokként nőtt volna fel Imre, Ha szerető szívű édesanyja nincsen. Az kapatta jókor istenfélelemre, Hogy a puha földbe *olyan* magot hintsen, *Melyet* a hév nem bánt, az eső el nem mos, *Melynek* aratása mindenkor bizonyos“ (Arany: Az első lopás 3. vsz.); „Tartott . . . *olyan* . . . lagzit, *amék* [vagyis: *amelyik*] hetédhét országra szolt“ (NyF. IV, 57). Magában a bírálatban is ilyesmiket olvashatunk: „... mohó örömmel fogadunk minden *olyan* írást vagy megnyilatkozást, *amely* előre viszi a nyelvművelés ügyét“ (1384); „... fölösleges de *olyan* mondatban, *amely* nem ellentétet, hanem fokozást fejez ki“ (1387); „... sok *olyan* jelenség akad, *amelyet* iskolai dolgozatban kifogásolnék“ (uo.). Ezek persze hibátlan mondatok, de a LÖRINCZE mondata éppen ilyen hibátlan. — Van az ismertetés szövegében egyetlen effajta mondat is: „... ha természetszerűen kölcsönszót használunk *olyan* fogalom vagy jelentésárnyalat kifejezésére, *amilyenre* még nincs jó hazai szavunk“ (1386), itt

azonban én habozás nélkül *amely* kötőszót írnék az *amilyen* helyére, mert nem hasonlítást fejez ki a mondat: jövevényszót használunk a jó hazai szóval még ki nem fejezhető fogalomra vagy jelentésárnyalatra (a *kölcsönszó* németes kifejezés: *Lehnwort*). Én nagyon helyeslem azt az elvet, hogy nem árt, ha szigorúak vagyunk a nyelvi hibák megállapításában (magam is sokkal szigorúbb vagyok, mint az idegenszerűségeket nagylelkűen megbocsátó nyelvművelők), de mégse rójunk meg *olyan* mondatokat, *amelyekben* (nem: *amilyenekben*) nincs semmi hiba.

5. A megengedő *is* szórendjének dolgában egyetértek a bírálattal, noha SIMONYI az engedékenyebb felfogás híve (i. m. 49). Csak tartsuk meg azt a szabályt, hogy az ilyen *is*-nek az állítmány után van a helye. Bővebben szóltam erről a kérdéstről folyóiratunknak egy régebbi kötetében (XXXVIII, 373–9).

6. Olyan szabályt azonban nem lehet felállítani, hogy a megengedő *ugyan*-nak is mindig az állítmány után kell következnie. Miért? Mert nem csupán ilyesféle példákat idézhetünk: „Meleg ruhája *nincs ugyan*, De mindazáltal éhezik“ (Petőfi: Téli világ); „Nem *ijedt ugyan meg*, nem szokása félni“ (Arany: Szent László fiúve II.); „Kívül *nedves ugyan*, a harmat megeste, De a belsejébe csiholni lehetne“ (Toldi X. 14). Vannak más szórendű mondatok is, olyanok, amelyekben a megengedő *ugyan* megelőzi az állítmányt: „Beszéljen vélem emberségesen, Mert *én ugyan nem tartom magamat* Nagy embernek, de akkorácska csak Vagyok, hogy . . .“ (Petőfi: Egy goromba tábornokhoz); „ . . . Hogy csak öt bosszantja minde vastag tréfa, *Mely ugyan fejétől sem járt messze néha*“ (Toldi III. 4.); „Egy deli, vidor szűz — *ugyan inkább gyermek — Készül kezeimből venni örök fátlyolt*“ (Toldi Szerelme X. 110.); „Színig *ugyan tartja* folyamat is partja, De ha nő egy ujjnyit, messze kicsap rajta“ (Buda Halála II. 36.). MÓRA FERENC is így beszélteti Tömörkényt már idézett megemlékezésében: „Egy takarékpénztári könyv a gyerekek nevére, *ugyan akárki fölveheti*“ (így!, i. m. 272). De így ír MÓRA akkor is, mikor a maga nevében beszél. Sok adatom közül csak kettőre hivatkozom. Egy menyecskéről ezt mondja: „*Ugyan volt neki* ura is . . . , de az embere Sándor volt“; Hóbiárt basáról meg ezt: „*Ugyan nem basa volt*, csak hég, de már mink csak basának emlegetjük, mert ezzel is nagyobb a tekintélyünk“ (Parasztjaim: A Sándor körül. 247 és 259–60). CSÜRY BÁLINT szintén hasonló példákat idéz Szamosháti Szótárában: „Sok *ugyan nincsen*“; „Ne vidd tán el. *Ugyan vigyed*, én nem bánom“. Az ilyen szórendű mondatokat sem értjük félre, ennélfogva LŐRINCZE mondata is kifogástalan: „Az itt közölt cikkek jó része *ugyan megjelent* valamelyik újságban, folyóiratban, de . . .“. Nem mondhatjuk tehát, hogy „az *ugyan* csak az állítmány után megengedő értelmű“ (1388), az állítmány elé téve pedig olyanfélét jelent, hogy *nagyon, ugyancsak*. PETŐFINEK egyik verssora így szól: „De még a csárdák is *ugyancsak* hallgatnak“ (A pusztá, télen). Ezt hangsúlyos *ugyan*-nal ilyenformán is át lehet alakítani: „De még a csárdák is *ugyan hallgatnak*“; megengedő mondat pedig így lenne belőle, hangsúlytalan *ugyan*-nal: „A csárdák *ugyan hallgatnak*, de . . .“, vagy: „A csárdák *hallgatnak ugyan*, de . . .“. Mind a két szórendi változat járatos és helyes.

7. A *már* és a *még* szórendjére MAKAY azt a szabályt adja, hogy ez a két szócska „az elé a mondatrész vagy mondatszakasz *elé* kívánczik, amellyel a legszorosabb értelmi kapcsolatban van“. Kijavítja LŐRINCZE szövegében ezeket a helyeket: „így igen ritkán fordul *már* elő“ és „nincs meg *még*“, mert öszerinte csak ez a szórend jó: „így *már* igen ritkán fordul elő“ és „*még* nincs meg“. Hozzáfűzi ezt is: „Egészen furcsa hatást kelt, ha a *még* és a *már* a mondat végén fityeg“ (1388).

MOLNÁR JÁNOS hasonlóan fogalmazta meg a szabályt majdnem negyvenöt évvel ezelőtt: „A *még* meg a *már* azon szó elé való, amelyikre vonatkozik“, és példákkal is

támogatta állítását (MNy. V, 307–8). Ő azonban észrevette, hogy némelykor hátul is lehetnek ezek a szavak, s idézett két ilyen kérdő mondatot is: „Megtanultad-e már?“, „Tudsz-e még magyarul?“ De ha óvatosabbak vagyunk a szabály kimondásában, és jobban körülnézünk, százszámra találunk olyan példákat, amelyek azt mutatják, hogy nem mindig elül vannak ezek a szócskák, sőt az sem valami hallatlan dolog, hogy a végére kerülnek a mondatnak. Íme egy kis mutató belőlük: „Hármat rikkantott már, Hármat rikkantott már A rigó, a rigó, a rigó“ (népdal); „Elfeküdt már a nap túl a nádás réten“ (Toldi V.1.); „Csak nem támad már fel a két vitéz gyermek“ (uo. VII. 10.); „Nin-csen már hajának egy fekete szála“ (Toldi Estéje I. 4.); „Foly a munka, csak foly, vége sincs már messze“ (uo. 25); „Viszik már, viszik már, kötve paripára, Nyargalton-nyargal-vást viszik már Újvárbá“ (Ocskai Lászlóruól való ének); „Három éve már, hogy nem az udvart lesi“ (Toldi Estéje I. 5.); „Hej pedig öreg már, sírban a féllába“ (uo. 9.); „Jaj, de vége van már, leesett az álla“ (uo. VI. 33.); „Nem sok kelle már, de mégis kelle néki“ (Arany: Az első lopás 27. vsz.); „Erdélyország fővárosa Kolozsvár, Volt szeretőm, de elhagyott az is már“ (népdal); „Gyere, Sándor, vidd el már, Mert a tyúk is tudja már“ (népdal); „Így kiált amaz, de Toldi nem hall már“ (Vörösmarty: Az ősz bajnok II.); „Hadd felejtsem el, hogy férfi lettem, Hogy vállamon huszonöt év van már“, „... Hall-gatom, s félálomban vagyok már...“ (Petőfi: Szülőföldemen); „Ami volt, az nincs már, ami jó volt, elmúlt“ (Toldi IV. 15.); „Édesanyja híná vissza, de szavát nem hallja már“ (Arany: A gyermek és szivárvány); „De most bezzeg bánja már... A bölcső is ott van már“ (Arany: Vörös Rébék); „Itt vagy már?“, „Hallgass már!“, „Mondtam már“ (mind a három a SzamSz.-ban). — No de talán sok is már.

3. Ugyanígy bizonyíthatjuk, hogy a *még* hátravetése is szokásos és helyes: „Lesz még szőlő, lágy kenyér, lesz még a kutyára dér“ (közmondás); „Áll-e még az ősz Peterdi háza? Él-e még a régi harc fia? Áll a ház még, bár fogy gazdasága...“ (Vörösmarty: Szép Ilonka II.); „Ott van még az ablak, mely a kertre nyílik“ (Toldi Estéje I. 8.); „Fel-ragadt az új név, s a füvet ma is még Szent László füvének híja a magyar nép“ (Szent László füve, befejezés); „Körül csillagos az ég, Majd eszedbe jutok még!“, „Túl a Dunán zörög az ég, Kedves rózsám, szeretsz-e még?“ (népdalok); „Ej, ráérünk arra még!“ (Petőfi: Pató Pál úr); „Adjon tanácsadót, jobbat, mint én valék, S tudja Isten, meddig lehettem volna még“ (Toldi Estéje I. 29.); „Sok magyar kidőlt már, de egy olasz áll még“ (uo. 37.); „Rajtam is megakad holmi cifra rongy még“ (uo. IV. 29.); „Jobb keze a király kezében maradt még“ (uo. VI. 29.); „Epedő nagy kék szemével A szivárványt nézte még“ (A gyermek és szivárvány); „Várákazz', hadd nézzelek még!“ (uo.); „Vajjon főzzem még?“, „Ne edd meg, nem jó a még!“ (Mind a kettő a SzamSz.-ban); „Kérek még“, „Ilyet se láttam még!“ — Folytassam-e még?

Csak akkor van helyén a megrovás, ha valaki mindig, következetesen hátra-csapja a *már*-t és a *még*-et, s egészen megfeledkezik arról, hogy lehetnek ám ezek a szócskák elül is, nemcsak hátul.

9. A „Több mint félszázad eltelt már“ mondatot így javítja ki a bíráló: „Már több mint félszázad telt el“ (1388). Hogy a *már*-nak a hátravetése sem hiba, azt a 7. pont után már nem szükséges tovább bizonygatni, az igekötőnek kétféle szórendjével pedig itt igazán finom szórendi különbséget jelölünk. Ha sokallást, nagyítást akarunk kifejezni — s a szerzőnek bizonyosan ez volt a szándéka —, akkor összefoglaló szórend kell, tehát LÖRINCZE jól írta. Amint azt mondjuk, hogy: „Sok víz lefolyt azóta a Dunán“, „Sok idő eltelt már azóta“, éppúgy mondjuk ezt is: „Félszázadnál több eltelt már azóta“. Itt az is köztűz közbeszűrésa is támogat bennünket a helyes szórend eltalálásában: „Több mint félszázad *is* eltelt már azóta“. Kirekesztő szórendre akkor van szükség, ha pontosan akarjuk jelezni az időt, vagy ha nem sokalljuk, hanem inkább keveseljük: „Éppen

félszázad *telt el* azóta“; „Még csak félszázad *telt el* azóta“. Petőfi pontosan jelölte az időt, mert csakugyan éppen húsz éve volt annak, hogy elkerült Félégyházáról: „Hej, azóta húsz esztendő *telt el*“ (Szülőföldemen), de ha csupán azt akarjuk sokallva kifejezni, hogy milyen hamar múlik az idő, akkor összefoglaló szórenddel mondjuk: „Talán már húsz esztendő is *eltelt* azóta“. Arany is így írta „Mátyás anyja“ című költeményében: „Madarat Nem egyet, Százat is *meglőnek*“, mert nem éppen száz madarat *lőttek meg*, csak azt akarta kifejezni a költő, hogy sok madarat *meglőttek*. Ha felkiáltunk, a szórend ez: „Mennyi idő *eltelt* már azóta!“ Ha csak kérdezzük, akkor így módosítjuk a szórendet: „Mennyi idő *telt el* már azóta?“ A magyar szórenddel foglalkozó tudományos irodalom már régóta számon tartja ezt a finom különbségtevést (vö. SIMONYI, A magyar szórend: NYF. I, 30–2; KLENN, TörtMondt. 629).

10. A bonyolult mondat szerkesztés példájául említi MAKAY LŐRINCZÉNEK ezt a mondatát: „*Hogy* csak egyet említsünk, meg kell vizsgálunk azt a kérdést, *hogy* az élő beszéd sajátos eszközeit jól használjuk-e fel arra, *hogy* nyelvünk ezáltal is tökéletesebb közvetítője legyen gondolatainknak és érzelmeinknek.“ Bonyolultnak nem bonyolult ez a mondat, hiszen szerkezete egészen világos, könnyen érthető. A megrótt három *hogy* sem valóságos nyelvi hiba benne, csak a szépségének árt egy kicsit, mert azt vetetik ellene, hogy egyhangú. Segíteni lehet rajta, ha *vajjon*-t teszünk a második *hogy* helyébe, vagy emezt akár pótlás nélkül töröljük. Különbön a *hogy* a leggyakoribb kötőszavunk, és például SIMONYI azt mondja róla, hogy bár gyakran szükségtelen, tehát elmaradhat, „de más esetekben, akárhányszor ismétlődik is . . . , nem kell erőszakolni az elhagyását“ (HsMság 3. kiadás 44). Arany János is ilyen mondatot írt a tanítói állásról lemondó levelében, igaz, hogy nagyon fiatal korában: „Lelkiismeretes tanítónak annyi gondot ad az iskola, *hogy* lehetetlen, *hogy* a gazdálkodás gondolai azokkal összeférhessenek“ (ÖM. ötkötetes kiadás I, 220). A franciáknak elég fejlett stílusérzékük van, mégsem kerülgetik a *que*-t, s az íróművész Mme de Sévigné hármát is le mert belőle írni Vatel haláláról szóló levelének egy nem éppen hosszú mondatában: „Le roi dit *qu'* il y avait cinq ans *qu'*il retardait de venir à Chantilly, parce *qu'*il comprenait l'excès de cet embarras“. A magyar fordítás nagyon halmozhatná a *hogy*-okat, kivált azokat, amelyek egymástól függenek: „A király azt mondta, *hogy* már öt éve, *hogy* halogatta, *hogy* ellátogasson Chantillyba, mert belátta, *hogy* igen nagy zűrzavart okoz vele“. De a négy *hogy* közül hármát bátran el lehet hagyni: „A király azt mondta, már öt éve halogatta, *hogy* ellátogasson Chantillyba, mert belátta, milyen nagy zűrzavart okoz vele“.

11. Gáncs érte ezt a mondatot is: „A termelésben akadály állott be, *minthogy* a nyelv nem lehetett az érintkezés, a gondolatközlés eszköze, *minthogy* nem volt érthető“. Itt két azonos kötőszavú, nem egyenlő rangú okhatározó mondat következik egymás után, s a második *minthogy*-os mellékmondat az elsőnek van alárendelve. Ez is csak szépséghiba, ámbar bizonyos, hogy szebb volna így: „A termelés megakadt, *minthogy* [vagy: mert] a nyelv nem lehetett az érintkezés, a gondolatközlés eszköze, nem lévén érthető“. Nagyobb átalakítással pedig így: „A termelés megakadt, *mert* a nyelv nem volt érthető, *ennél fogva* nem lehetett az érintkezés, a gondolatközlés eszköze“.

12. „Kétszeres *-nak*, *-nek*-es birtokos szerkezetnek“ mondja és kifogásolja a bíráló a következő mondatot is: „Ezt a változást . . . *Sztálinnak* a nyelvtudomány kérdéseivel foglalkozó *nyilatkozatainak* köszönhetjük“ (1388). Mi tűrés-tagadás, a kényes fülű olvasó fennakadhat rajta a ragisméltás miatt, de hibának ez sem hiba, legföljebb megint nem szép. Továbbá nem magában a birtokos szerkezetben van meg itt kétszer a *-nak* rag, mivel a *nyilatkozatainak* szó itt nem birtokosjelző, hanem ott a bökkenő, hogy a magyar birtokviszony nem egyszer próbára teszi fogalmazásbeli ügyességünket, mert

a *-nak*, *-nek* a részes határozónak is, sok más határozónak is ragja, azonkívül gyakran a birtokosjelző sem lehet el e nélkül a rag nélkül. A kipécézett mondat is éppen idevágó példa. Igéje *-nak*, *-nek* ragot kíván: „köszönhetünk valamit *valakinek* vagy *valaminek*“. A birtokosjelző ezúttal nem szorulna rá erre a ragra, ha csak ennyiből állna a birtokos szerkezet: „Sztálin nyilatkozatai“. Minthogy azonban a birtokszónak bővítményes jelzője van, az el nem tompult nyelvérzék megkívánja a birtokosjelző mellett a *-nak* ragot: „Sztálinnak a nyelv tudomány kérdéseivel foglalkozó nyilatkozatai“. Aki tehát úgy akarná „kijavítani“ azt a mondatot, hogy elhagyná belőle a birtokosjelző ragját: „Ezt a változást Sztálin a nyelv tudomány kérdéseivel foglalkozó nyilatkozatainak köszönhetjük!“, az bizony nemcsak hogy nem javítana rajta semmit, hanem éppenséggel elrontaná, mert az eredeti fogalmazásnak csak az a baja, hogy szépnek nem lehet mondani, a ragot mellőző „javítás“ azonban határozottan rossz volna. Ilyenkor nem tehetünk mást, le kell mondanunk a birtokviszonyról, ha a ragismétlést el akarjuk kerülni, például így: „Ezt a változást annak köszönhetjük, hogy Sztálin foglalkozott a nyelv tudomány kérdéseivel is, és nyilatkozott róluk“. Vagy ilyenformán: „Ezt a változást azoknak a nyilatkozatoknak köszönhetjük, amelyekben Sztálin a nyelv tudomány kérdéseivel foglalkozott“. Nagyon érdekes nyelvi jelenség ez, annál érdekesebb, mert még bonyolítja a többszörös birtokviszony kérdése. Külön tanulmányt lehetne és kellene róla írni.

13. Felpanaszolja MAKAY a nehezen érthető, hiányos mondatokat is, például azonban csak egyetlenegy idéz, ezt: „Továbbá olyan nyereség kedvéért, amely a jövőben is bizonytalan . . . , nem adhatjuk fel *azt*, hogy a nyelv valóban a megértés, a gondolat-közlés eszköze legyen mindnyájunk számára“. Az *azt* mutató szó után ezt a kérdést szúrja közbe: *mit?* (1388). Ezen a megrováson nem győzők csodálkozni. A mondat teljesen világos, nem is hiányzik belőle semmi. Hogy *mit* nem adhatunk fel, *azt* érthetően megmondja az *azt* után következő mellékmondat. Csak az kérdezhetné, hogy *mit*, aki az *azt* után nem olvasná tovább a mondatot. Érvnek itt van egy rövidke párbeszéd: „Mit mondjak neki, ha kérdezi? — Mondd *azt*, hogy nem tudod“. Van ebben valami hiba? Nincs. Gondolom én, hogy valamilyen főnév hiányát kifogásolja a bíráló abban a megrótt mondatban. A párbeszédbeli választ könnyen ki is lehetne egészíteni főnévvel, így: „Mondd *azt* a kifogást, hogy nem tudod“. De *azt* talán nem kell bizonyítani, *hogy* a főnévvel meg nem toldott pusztá *azt* után is következhetik tárgyi mellékmondat. Rozgonyi Pál a Toldi Szerelmében ezt a mulatságos bókot mondja álruhás királyi vendégének, Nagy Lajosnak: „Szemed járásából mindjárt kiláttam *azt*, *Hogy* ha nem vagy is úr, nem vagy bukó paraszt“ (I. 19.). Ez szakasztott olyan szerkezetű mondat, mint a LŐRINCZÉÉ, és aligha rossz. Ha már hibát keresünk, inkább a *felad* igét lehetett volna szóvá tenni abban a mondatban, mert ez ott a német *aufgeben* mása, és így volna magyarosabb a kifejezés: „nem *mondhatunk le* arról, hogy . . .“.

14. Szokatlan MAKAY szerint ez a fogalmazás: „mellé kell állnunk azoknak a tömegeknek“. Ő így írná: „azok mellé a tömegek mellé kell állnunk“; ha pedig az állítmányt kell hangsúlyozni, inkább más igét választana: „segíteniük kell azokat a tömegeket“ (1388). Nincs ebben semmi szokatlan, legföljebb azon lehetne töprengeni, ne személyraggal írjuk-e inkább: „melléjük kell állnunk azoknak a tömegeknek“. Mindennapos az ilyen szörend: *elője* vagy *előbe áll*, *kerül*, *megy valakinek*; *feléje se megy* vagy *néz valakinek*; *föléje* vagy *fölébe kerekedett ellenfelének*; *közéje vágott a két lónak*; *melléje fogott a dolognak*; *utánajár* vagy *utánez a dolognak*; már *utána vagyunk az ebédnek*; *utána veti magát valakinek* vagy *valaminek*. A Szamosháton így beszél a nép: „Állj elibe az ökörnek, hogy be ne menjen a kertbe“; „Imre nagyon utána esett a Szarvas jányának“; „Vágy közzé annak az ökörnek, hadd menjen“ (SzamSz.).

15. Kérdőjelet tesz a bíráló a könnyen áll kifejezés mellé ebben a mondatban: „Ugyanígy vagyunk a kritikával és az önkritikával, amely igen könnyen áll sok ember-nél“. Én sem ismertem ezt a szólásmódot, de semmit sem szabad hibáztatnunk pusztán azért, mert véletlenül hiányzik a magunk nyelvkincséből. Nem mind botlás az, ami ellenkezik egyéni nyelv szokásunkkal, s az ítéletmondást mindig gondos vizsgálatnak kell megelőznie. Én keresgéltem Csűry szótárában is, és kiderült, hogy a Szamosháton járatos ez a kifejezés; ott könnyen *sír* helyett ezt mondják: *könnyen áll nála a sírás* (35). Lőrincze mondata is azt jelenti, hogy sok ember könnyen dobálódzik a *kritika* és az *önkritika* szóval.

16. „Nincs benne semmi felesleges sem.“ Fölösleges-e ebben a mondatban a *sem*, mint MAKAY vitatja (1389)? Elmaradhat az értelem kára nélkül, úgyhogy ennyiben csakugyan fölösleges. Kétféleképp is mondhatjuk rövidebben: „Nincs benne semmi fölösleges“ vagy „Semmi fölösleges *sincs* benne“. De azt nem merném olyan kereken kijelenteni, hogy „a beszéd ökonómiára, gazdaságosságra és egyszerűsége törekszik“ (1389). Ha ez igaz volna így általánosságban, akkor ki kellene javítani a népdalt is: „Eltemetnek engemet, Elfelejtik nevemet“, mert itt is el lehet hagyni mind a két tárgyrágot, nem szenved miatta semmi csorbát a mondatok értelme: „Eltemetnek engem, Elfelejtik nevem“. Van is olyan nyelvhelyességi babona, hogy az *engemet* fölösleges raggal megtöltött, hibás szóalak. A kifejezésbeli gazdaságosság nagyon viszonylagos dolog, és nyelvenként változik. A latinnak, a németnek elég a mondatban egy tagadás, minekünk gyakran kettő kell: „*Nil admirari!*“, „*Nichts bewundern!*“, „*Über nichts staunen!*“. Magyarul így van: „*Ne csodálkozzál semmin!*“, „*Semmin se csodálkozzál!*“. „*Nemo ante mortem beatus!*“, „*Niemand ist vor seinem Tode glücklich!*“. Magyarul: „*Senki sem boldog halála előtt!*“. Mi nem mondhatjuk így, jöllehet takarékosabb volna: „*Semmin csodálkozzál!*“, „*Senki boldog halála előtt!*“. Máskor pedig a magyar nyelv gazdaságosabb a franciánál: „*Ne sirjatok!*“ — „*Ne pleurez pas!*“ Így volna egyszerűbb a kifejezés: „*sem szöke, sem barna!*“, „*sem róka, sem nyúl!*“, a nóta azonban kétszeres tagadással mondja: „*se nem szöke, se nem barna!*“, „*se nem róka, se nem nyúl!*“. — Petőfi is beleesett a háromszoros tagadás bűnébe: „És ugyan ki és minő lesz Majd az én szerelmesem? Úgy sovárgok tudni, mint még *Nem* sovárga *senki sem!*“ (Az én mátkám). Gárdonyi sem mentes ettől: „S mint virággal az esti szél, az anyja vissza úgy beszél, oly lágyan és oly édesen . . . De őt *sem* érti *senki sem!*“ (Mikor a gyermek . . .). Még a népdal sem ártatlan ebben: „Azt a földet *nem* ismerem *Sehol sem!*“. Ez a fölösleges *sem* ugyanolyan népies nyelvi sajátság, mint a kettős tagadáshoz szintén fölöslegesen hozzácsapott *is*. Petőfi ilyenfelét is írta: „Az ebédre *nem* kell *senkit is* megvárnom“ (A jó öreg kocsmáros).

17. Hát az ilyen kötőszóhalmozás fölösleges-e: *de mégis, azonban mégis*? Hiszen a *mégis* maga is kifejezi az ellentétet — mondja MAKAY. A logika szempontjából fölösleges a rokonértelmű kötőszó, beszélni *azonban mégis* így szoktunk: „Esik az eső; nem nagyon, *de mégis!*“, „Először húzódozott, *de* aztán *mégis* csak elfogadta“. KATONA JÓZSEF is ezt mondatja Simon bánnal a Bánk bánban: „*De mégis*, énvelem csak fogsz üríteni egy pohárt?“, „... *De* hátha *mégis* úgy lehetne itt is?“ (I. 1.). A 7. pontban már idéztem „Az első lopás“-nak ezt a sorát: „Nem sok kelle már, *de mégis* kelle néki“ (27. vsz.). A Toldi Szerelméből való ez a példa: „*De mégis* hiába, hej, *mégis* hiába!“ (I. 22.). A RANYA Bolond Istókban is így írja: „*De* a bús tréfa *mégis* megesék!“ (II. 9). Tagadó alakban hasonlóképpen: „Nem ijedt ugyan meg, nem szokása félni, *De mégsem* tudá a dolgot mire vélni“ (Szent László füve II. 5.). VÖRÖSMARTY is „A vén cigány“-ban: „Húzd, *de mégse*, — hagyj békét a húmnak“. — Az *azért* is ellentétes kötőszó, olyanféle, mint a *mégis*: „Habár fölül a gálya, S alul a víznek árja, *Azért* a víz az úr!“ (Petőfi: Föltáma).

dott a tenger): Ezt is meg szoktuk olykor erősíteni a *de* kötőszóval, éppúgy, mint a *mégis*-t „*De azért* nem hal meg . . .“ (Toldi IV. 22.); „*Addig-addig nézi*, hogy közéjük vegyül, *De azért* kilátszik az apróság közül“ (Toldi Szerelme II. 7.); „*De azért* nem tűri rajta meg a port“ (Arany: Tamburás öreg úr). — Még más ilyen fölöslegesnek látszó kötőszókettőzés is van nyelvünkben, a *mert hisz*, *mert hiszen*: „Jól készítsd, paraszt, az utat, *Mert hisz* a te lovad vontat“ (Petőfi: A magyar nemes); „Toldi (*mert hisz* ő volt) a tollat levészi“ (Toldi XI. 12.); „*Mert hiszen* ha példát farkasokról vészen, Ott is a rosszabbik az ő bátyja léssen“ (uo. V. 13.); „*Mert hiszen* ha már az ember Szépszerint jóllakni sem mer, Már ha szűken él kenyérrel, Éljen Isten igéjével“ (Vörösmarty: A szegény asszony könyve). — Az *ámde* is két rokonértelmű, ellentétet kifejező kötőszó összetapadásából keletkezett. Nem lehet az efféléket jogosan hibáztatni.

18. A nyelvhelyességi babonák közé tartozik az a szabály is, hogy „a *róla* csak személyekre vonatkozhatik“ (1389). Bámulatos, hogyan terjedhet el ilyen nyilvánvaló tévedés, hisz lépten-nyomon megcáfolják olvasmányaink: „A király sátora vala ott felvonva; Tiszta kék selyemből volt a sátorponyva; *Róla*, mint az öklöm (ha kicsit nem mondok), Lógtak köröskörül oly nagy aranybojtok“ (Toldi XI. 7.); „Kardomon sötétlik háromévi rozsdá, *Róla* ellenségvér soha le nem mossá“ (Toldi Estéje I. 30.); „Duna vízen lefelé úsz a ladik, A ladik, *Róla* muzsikaszó, guzlicaszó, csimpolyaszó Hallatik“ (Arany: Népdal); „Olyan a nap, mint a hervadt rózsa, Lankadtan bocsátja le fejét; Levelei, a halvány sugárok, Bús mosollyal hullnak *róla szét*“ (Petőfi: Alkony). A János Vitézben is ezt olvassuk a griffmadárról: „János leszállt *róla* és magára hagyta“ (XVII.). Mondatra ugyanígy rámutathatunk a *róla* szóval: „Azt mondják, elfogyott. — Nem tudok *róla*“; „Nem tudok *róla*, hogy elfogyott volna“; „Nem is egyéb iránt indított el engem Fölkeresni téged, Miklós, édes lelkem, Hanem hogy legyen hű ápoló cseléded, Gondoskodjam *róla*, mikor mi szükséged“ (Toldi X. 7.; értsd: amikor valami a szükséged; vö. LEHR 352). Még Gyulai Páltól hallottam első éves egyetemi hallgató koromban ezt a népdalrészletet: „Veled együtt vettek fel a szóba, Kis angyalom, nem tehetek *róla*“. Más ragos vagy névutós szerkezetek: „Gondom lesz *rá*, hogy nagyot nőj S meg ne halj“ (Vörösmarty: Petike); „Gondolkodik *felőle*, Hová lett a százás bankó belőle“ (népdal). — Az az mutató névmásra csak akkor van szükség, ha nyomatékosabb rámutatást fejezünk ki a mondatban. SIMONYI ezzel a példával szemlélteti a különbséget: „Nem kételkedem *benne*, hogy János igazat mondott, mert ő sohasem hazudik“; „Nem kételkedem *abban* (vagy: *Abban* nem kételkedem), hogy János igazat mondott, csak *azt* vonom kétségbe, amit következtettél az ő mondásából . . .“ (HsMság 3. kiadás 88). Teljesen kifogástalanok tehát az ilyen kifejezések: „bízunk *benne*, hogy . . .“; „ragaszkodom *hozzá*, hogy . . .“; „félek *tőle*, hogy . . .“; ennélfogva jól van úgy is, ahogyan LÖRINCZE írta: „Talán legelőször kellett volna *róla* beszélnem: nyelvünk művelésének . . . ügye nemcsak logikai érvekkel támogatható“, más nyomatékkal pedig úgy, ahogyan MAKAY gondolja: „legelőször *arról* kellett volna beszélnem . . .“.

19. A szerző „az amerikai vasutasok *közelmúlt* megmozdulásai“ kifejezés helyett ezt ajánlotta: „*nemrég történt* megmozdulásai“. A bíráló szerint ez nem jó, mert „a munkásmegmozdulás nem *történik*, függetlenül a munkásoktól“, s így kell kijavítani: „*nemrég lezajlott, tapasztalt* megmozdulásai“ (1389). Kétségtelen, hogy sokan visszaélnék ezzel a *történik* igével, nyakra-főre ilyeneket mondanak és írnak: *gondoskodás, intézkedés történt; nem történt döntés; abban történt megállapodás; hivatkozás történt erre a szakaszra (gondoskodtak, intézkedtek, nem döntöttek vagy nincs döntés, abban állapodtak meg, hivatkoztak helyett)*, vagyis az igéket egyre-másra felhívítják *-ás, -és* végű főnévi származékukkal és a *történik* igével. De a bíráló érvelése nem szerencsés, mert a *történik* igét nem csupán akkor használjuk, ha mástól vagy másoktól függetlenül megy végbe valami,

Gyöngye Sándor bosszúból megölte egy katonapajtását, a nóta mégis így számol be az eseményről: „Stíriában, Ajk faluban mi történt! Pálfi Istvánt mulatságban megölték”. Így is beszélgethetünk: „Mi történt? — Megmozdultak a vasutasok.” Annyi azonban igaz, hogy a *megmozdulás* főnevet nem szoktuk a *történik* igével összekapcsolni; nem mondjuk, hogy *megmozdulás történt*, hanem így fejezzük ki magunkat: *felvonulás, gyűlés, sztrájk volt*; hogy *megmozdulás volt*, azt megint nem szokás mondani. Ez a *megmozdulás* természetesen a német *Bewegung* fordítása, de szükségét érezhetjük az összefoglaló kifejezésnek is. A *tapasztalt* jelző nem illik hozzá ehhez a szóhoz, mondhatjuk azonban így: „a vasutasoknak nemrég lezajlott vagy minapi megmozdulásai”.

20. Végül szemére veti MAKAY LŐRINCZENÉK, hogy sokszor ismétli a *nézzük meg* kifejezést. Aki hasonló bűn nélkül vagyon, az vesse rá először a követ. MAKAY is nagyon megszerette a *kitermel* igét ilyen kapcsolatokban: „a nyelv ... új meg új szavakat, kifejezéseket *termel ki*” (1385); „az egyes ember ... *kitermel* valami újat” (uo.); „megszegényítjük [...] azokat a nyelvi kifejező eszközöket, amelyeket nyelvünk évszázadok során *kitermelt*” (1388); „a kétszeres tagadás helyett nyelvünk *kitermelt* egy ilyen megoldást” (1389). Hiába, gyarlók vagyunk, megesünk. Felkapunk egy-egy szót vagy szólásmódot, aztán akaratlanul is minduntalan rájár a szánk vagy a tollunk, ha nem vagyunk résen, és nem tartjuk mindig szemünk előtt a változatosság követelményét.

*

Kár, hogy a másik húsz botlás elsorolása hiányzik a bírálatból, mert hátha ez is valamelyes tanulságra adott volna alkalmat. Az általánosnak mondott egyéb hibákra is volna még néhány megjegyzésem, de már abbahagyom. Amit eddig írtam, azzal sem hibák kiböngészése vagy okvetetlenkedés volt a célom, csak az igazságot kerestem, és bizonyára ezt keressük mindnyájan.

NAGY J. BÉLA

Helységnév-újítások

Ezen a címen most három helységnévváltoztatási kívánsággal és tervvel kapcsolatos megjegyzéseimet, javaslataimat ismertetem, azok közül, amelyeket az Országos Törzskönyvbizottság tagjaként az utóbbi években tettem, illetőleg készítettem. — Talán nem felesleges megjegyeznem, hogy a Bizottság gondos, körültekintő előkészítés, valamint beható tárgyalások alapján szokott állást foglalni a sokszor bizony elég fogas esetekben. Többéves tapasztalatom feljogosít annak a kijelentésére, hogy a Bizottság feladatának valóban magaslátán áll.

1. **Bugyi.** A korábban Pest-Pilis-Solt-Kiskun, most Pest megyei *Bugyi* község nevének a megváltoztatását kérte, mégpedig *Békefalva*-ra. Az Országos Levéltár, amely különben ezekben az ügyekben a Törzskönyvbizottságnak természetesen fő tanácsadó szerve, a *Mátéfalva* vagy *Budmátéfalva* nevet javasolta. A Bizottság 1950. június 21-én tárgyalta először az ügyet, de további mérlegelés megokoltságára való tekintettel ekkor nem határozott. Az 1950. november 10-i ülésen a *Mátéfa* név vetődött fel, és a Bizottság ennek az elfogadása felé hajlott. Erre juttattam el a Bizottsághoz a következő véleményemet.

A mai *Bugyi* helynév 1390-ből és 1395-ből adatolhatóan *Bugyi* formában merül fel (CsÁNKI I, 26, CodDipl. X/2, 291). Nyilván ugyanez a név az 1446-i *Bud*, illetőleg valószínűen helyesebben **Budi* vagy **Budy*, valamint az 1507-i **Bwgh* (CsÁNKI I, 26), illetőleg helyesebben **Bughi* vagy **Bughy* olv. *Bugyi*. A hely neve minden bizonnyal összefügg a közelében fekvő akkor Fejér megyei Pereg helység másik nevéként 1321-ben

feltűnő *Budymatheusfelde* vagy *Budymatheusfolva* (ZichyOkm. I, 200–1) név előrészel. — A helységnév alkalmasint valami *Budi* kezdetű szláv személynév tartozéka. Ilyen — a magyarban is forgott — szláv személynévek: *Budislav* 'az örökösben jeles': a magyarban valószínűleg belőle *Bogyiszló* Pest megyében vagy *Bogyoszló* Bihar, Sopron és Vas megyében (EtSz. I, 447–8); *Budimir*: a magyarban *Bodmér* Fejér megyében vagy *Budamér* Sáros megyében; *Budigoj*: a magyarban *Bödöge* Veszprém és Győr megyében (PAIS: MNy. XXVI, 307); *Budivoj*: a magyarban *Bodvaj* Szatmárban és Udvarhelyben (PAIS: i. h. 308); *Budilo* ~ *Budelja*: a magyarban *Bodola* Háromszék megyében, *Bodolya* Baranya megyében; *Budilov*: a magyarban *Bodoló* Gömör és Bereg megyében, *Bodolló* Abaúj megyében. Közülük valamelyiknek a magyarban keletkezett becéző csonkítása lehet a *Budi*, vagyis olyanféle alakulat, mint a *Bud* és az ebből elváltozott *Bod* személynévek egy része, csak hogy a *Budi* két szótagos, a *Bud* > *Bod* egy szótagos csonkulat. A *Budi* d-je az utána ejtett *i* hatása alatt vált *gy*-vé, amint a *Bogyiszló*: *Bogyoszló* esetében is.

Ha a helység lakosai csakugyan meg akarnak válni — meg kell jegyezni, nem éppen okkal! — a névtől, az előadottak alapján válogathatnak a *Budföldre* vagy *Bodföldre*, a *Budfalva* vagy *Bodfalva* (*Budfalva* vagy *Bodfalva* Máramaros megye [CSÁNKI I, 44]), esetleg a *Mátéfalva*: *Mátyusfalva* vagy *Mátéfalva*: *Mátyusfalva* között.

A *Mátéfa* ezen a vidéken nem megokolt, mivel a *falva* alaknak *fa* összerántása a nyugati vidéken járatos.

2. Kétméra. Egy másik helynévújítási ügy, amelyben az Országos Törzskönyvbizottságnak javaslatot tettem, az Abaúj, ma Borsod-Zemplén megyei *Alsó- és Felsőméra* egyesítésével keletkezett község végleges nevének megállapítása. A községi tanács végleges névül az *Abaújméra* nevet kívánta, mert így látta elkérülhetőnek a két község-rész lakosai között az elnevezésről folytatott vitát. A megyei tanács a község kérése mellett foglalt állást.

A Törzskönyvbizottság 1951. augusztus 27-én tartott ülésén azt ajánlottam, hogy *Kétméra* legyen az új név, amint a középkorban gyakoriak a *Kétszalad* (Sopron m.), *Kétnyíres*, *Kétszántó* (Abaúj m.), *Kétrás* (Gömör m.), *Kéthugas* (Bács m.), *Kétkaput* (Somogy m.), *Kétkulcs* (Szatmár m.) típusú falunevek (Oklsz.). — Az ilyen típusú név egyébként régen víznevekben és másféle földrajzinevekben is jelentkezik, pl. 1295: „Duos fluuios *Kethchenge* uocatos“ Ugocsában (ÁUO. V, 136 után Oklsz.; ORTVAY, Vízr. I, 194). — A hajdani helységnévtípusnak módjával való alkalmazása azért is tanácsos, mivel a megye nevének az előtételével csinált *Abaújméra*-féle nevek túlságos elszaporítása nem célszerű.

A Bizottság a javaslatot elfogadta, és az érvénybe is lépett.

A *Kétméra* névnek hamarosan követője lett: a Szolnok megyei *Pusztapó* számára a kért *Nagypó* helyett a Törzskönyvbizottság 1952. május 12-i üléséből a *Kétpó* nevet ajánlotta. Az utóbbi néven szerepel a helység a Szabad Nép 1953. december 6-i számának egyik közleményében.

3. Siklósboja. A Beremend községhez tartozó *Püspökbóly* „lakotthely“ nevének *Vasbóly*-ra való megváltoztatását kéri a községi tanács. A járási tanács elfogadja a kért nevet, a megyei tanács azonban a *Pusztabóly* nevet javasolja, „amely inkább megfelel a lakotthely földrajzi adottságának“. — Az Országos Levéltár rámutat arra, hogy *Püspökbóly* helyén az Árpád-kortól kezdve egy *Bója* (*Dezsőbója*, *Vásárosbója*) nevű helység állott a török időkben történt elpusztulásáig, kíváncsi tartja tehát az eredeti *Bója* névnek *Pusztabója* formában való visszaállítását.

Szerintem a helynév dolgában következőképen vélekedhetünk.

A délbaranyai, Siklóstól kelet felé, Beremendtől északra eső hely nevének régi adatai: 1287: *Bojad*; 1289: *Boya*; 1313: „Terra vel villa *Boya*“; 1340: „Poss. *Boya*“; 1341: „Deseu de *Boya*“; 1372: „Johannes filius Deseu de *Baya*“; 1408: *Boya, Baya, Desew Boya*; 1408, 1441, 1478: *Boya*; 1428, 1478: *Desew Boya*, 1494–1499: *Wasaros-boya*; 1559: *Desew Bolya*, Siklós vára tarozéka (CSÁNKI II, 474).

A feljegyzett névalakok többségének olvasása *Boja*, később esetleg *Bója*; a XIV. század második felében és a XV. század elején jelentkezik a név *Baja* olvasatú formában is. Hozzájuk járul az 1559-i adatból kiolvasható *Bolya*, esetleg *Bólya*. — A helynév nyilván személynévre megy vissza. Ami a személynév eredetét illeti, ilyen lehetőségekre gondolhatunk: A) A török *baj* l. 'gazdag', 2. 'gazda, házasember', 3. 'hős, vezér' közszóval összefüggő magyar *-a* kicsinyítő-becező képzővel alakult személynév (vö. GOMBOCZ: MNy. XI, 434). B) A szláv *boj* 'küzdelem, harc' szóhoz tartozó szláv *Boja* személynév (MIKLÓSICH, PON. 34), amelyet azonban magyarok tettek meg helynévvé. C) Az iménti szláv *boj* közszónak magyar *boj* ~ mai *baj* közszói megfelelőjéből magyar *-a* kicsinyítővel képezett személynév: *Boja* 'Bajocska'. D) A török *buga* ~ *bua* 'bika' közszóból, a mi *bika* szavunk eredetijének egyik török változatából vált török-magyar személynév, Szent István egyik anyai férfitörökönének *Bua* neve is (vö. PAIS, Magyar Anonymus 107 és ScriptRer. I, 69); ennek a személynévnek folytatásai *Bolya* helyneveink Hevesben és Nagyküküllőben. — A négy megfigyelt lehetőség közül hangtörténeti okból: az *o-zó* alak túlnyomó jelentkezése miatt az utolsó: D) magyarázatot tarthatjuk legvalószínűbbnek (a magyar *Bua* személynévre gondol helyneveünkkel és *Baja* város nevével kapcsolatban az EtSz. I, 543–4 is). — Az 1287: *Bojad* magyar *-d* kicsinyítővel való megtoldás.

Az 1772. évi *Lexicon Locorum*-ban, LIPSZKYNÉL és FÉNYES Geographiai Szótárában nem találom a nevet, valamint a GÖNCZY-féle Baranya-térképen sem. A Hnt. 1873. így ismeri: *Ráczbolya*. CSÁNKI a címszóban *Bója* (*Bójad*) alakot ír, s a tételen belül is *Vásáros-Bója* formát vesz fel. Szerinte egyébként: „Ma [1894-ben] *Rácz-Bólya*“. Nem tudom, hogy ezek az első szótagjukban ékezettel írott formák valóban hiteles ejtést tüntetnek-e fel. A Hnt. 1892.-ben *Ráczbóly*-ként jelenik meg. Hogy a *Boja* vagy *Bolya*, esetleg *Bója* vagy *Bólya* név ilyen átváltozása miért és hogyan történt, megint csak nem tudom. Nem lehetetlen, hogy a közeli *Magyar-Bóly* nevéhez idomították, mégpedig mesterségesen.

Magyar- és Német-Bóly előzményeinek a neve az alábbi formákban szerepel: 1235: *Bool*; 1367, 1380: *Boul*; 1394: *Bal*; 1441: *Boly* (CSÁNKI II, 475); LIPSZKY: „*Bolly* allis *Boly* (*Magyar*) h. *Bool* g.“ és „*Bolly* aliis *Boly* (*Német*) h. *Bool* g. *Boja* ill.“; Hnt. 1873.: *Magyar- és Német-Boly*. A helynevet — a régi adatok tanúsága szerint — eredetiben *ou* kettőshangzóval¹ és hosszú *ó*-val ejtették. — Nézetem szerint *boly* < *bóly* < *ból* (*hangyaboly*) szavunk helynévi alkalmazásával van dolgunk ezekben az esetekben. Az EtSz. és a SzófSz. szerint a *boly* szó eredete ismeretlen. Az én — még nyilvánosságra nem hozott és itt röviden jelzendő — nézetem az, hogy török jövevényszó, mégpedig az eredetije a török *boq* ~ *boy* 'köt, megköt' igének, *békó*, *béklyó* szavaink török eredetije alapszavának (vö. LIGETI: NyK. XLIX, 226–9) török *-l* névszóképzős származéka, amelyre ilyen adatok idézhetők: jakut *buyl* 'szénaboglya'; lebed, küári *puyl* 'szénaboglya, szénahalmaz'; tobol, baraba, ktári *muyl* 'szénahalmaz' (l. LIGETI: i. h. 227). A török szó eredetibb hangalakja bizonyára *boyul* volt, a jelentése pedig 'ami össze van kötve, csomó'. A török **boyul* formából természetes fejlemény *boul* elváltozáson át a *ból*, majd *bóly* és az *ó* megrövidülésével *boly*. Hogy a magyarba a szó a korábbi 'ami össze van kötve, csomó' jelentésben jött-e és itt ment-e át a 'boglya' vagy 'halom'

¹ Az *ou* kettőshangzónak elég késői előfordulása!

vagy 'hangya-boly' jelentésbe, vagy már ide 'bolya' jelentéssel került, és ebből változott el a 'hangya-boly', aligha dönthető el. El lehet képzelni, hogy a szónak akár a törökben, akár a magyarban fejlődhetett 'ember-csomó, ember-csoport' jelentése is (vö. *ember-öltő*). Helynévvé 'halom, emelkedés', esetleg 'ember-csoport' értelemben válhatott.

Az előadottakra alapozom azt a javaslatomat, hogy a „lakóthely” neve *Siklós-bója* legyen. Az egyszerű *Bojá*-nak az volna a baja, hogy a *Baja* névvel való összetévesztésre szolgáltatna alkalmat. A *Siklós* előtétet megokolhatja, hogy a hely a siklói járásban fekszik, és — mint jeleztük — hajdan is *Siklós* várához tartozott. — A *Pusztabója* név ellen szól, hogy *Pusztá*- előtétű helységnevünk kelleténél több van, *Siklós*- előtétű csupán néhány.

Ha a lakosoknak valami különleges okuk volna arra, hogy a — nem tudni, hogyan kapott — *Boly* vagy *Bóly* nevét tovább vigyék, mérlegelni lehetne egy *Siklós-boly* vagy *Siklós-bóly* nevet, noha nem éppen célszerű, hogy az egyező vagy hasonló neveket közeli vidéken csomósítsuk. A *Siklós-boly* jobban hangzanék, mint a második és harmadik szótagjában hosszú ó-t tartalmazó *Siklós-bóly*. — Különben sem ártana tisztázni, *Magyar-bóly* és *Németbóly* nevét ott valóban ó-val ejtik-e.

PAIS DEZSŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A hejcei mészárosok végrehajtják Losonczy Annát

Hejce,¹ 1582. július 20.

Vrafagtoknak walo zolgalatwnkoth Aianliuk

Vrafagtoknak czják erreol kelletek Irnünk mynt my nekünk gond wifeleo wrainknak: keonieorgeottünk walo wrafagtoknak ennek eleotteis, az heczej mezarofok dolgabol, kÿkteol, az megh holt Wngnad Wrünk ideiebennis hordottanak, az kohniara hÿft, Wngnodne azzoniom it leteben azonkeppen, kÿnek az arath zegÿneknek mind ez Ideigh sem attak megh: Melÿ dologh feleol moftannis keonieorgünk Vrafagtoknak, mynt Patronÿfinknak, Myert hogy ez dologh feleol wgian teorwentis lattattünk, ha azokra haramlik az kÿk el hordottak, wagÿ penigh az kÿ megh eotte, de az teorwen, Wngnodne Azzoniomra mutatta ennek megh fizetelet, Wrafagtok legÿen minden oltalommal es fegetfeggel ez dologban mellettünk, mert my nem tugÿuk honnet megh wennÿe, hanem az kÿ buzaia Wngodne, Azzoniomnak it my keoztünk wolna, kÿert moftan erette Jeottenek hogy el witeffek, Elegeÿtenek megh abol az Mezarofokoth, kÿth Wrafagtoknak eoreoke mind faluiul zolgalhaffunk megh amÿ oltalomÿal, mellettünk tamad Wrafagtok.

Wrafagtoktul, erreol ez dologrul kegÿelmes walazt warunk, az ÿr iftentul urafagtoknak kÿwanünk io Egéffeget, es az ÿr iften elteffe wrafagtokoth fok io eztendeigh,

Datae ex heÿÿe 20 Julÿ Vetus Calendarii Anno 1588

Gener': Egr': V: Dominat ionum

Ser u itores humillimi

Judices et Jurati

Ciues oppidi heÿÿe

(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3182.)

¹ Hejce Kassától délre fekszik, Losonczy-birtok volt; Anna özvegysege első idejét ott tölti. L. könyvemben: Az ismeretlen Balassi Bálint 173. l. Losonczy Anna korának leggazdagabb asszonya volt.

A parasztbíró hagyatéka

Miskolc, 1588. február 28.

Ez dologrol kölletek vrafagtokat megh tanalnunk keönyörgő leuelwnkel, mostani időben, ez el mult más holnapban teörtene az mý biro vrunk megh halný, kitt tißte-segefen el teómtwnk, vgian azon napon, Vduarbiro vrunk minden morhayát ualahol mý uolt mindent el foglaltatot, hozza mentwnk keönyergený, hogj miért czelekezej raitunk azt kj soha ennek eleötte teórueniwnk itt az mý Beghen falunkban nem uolt, hogj az meg holt ember morhajaban bele ragadgion, teóruenre halazta akkor az dolgot, ez alat penigh az teóruen kjuól, etfaka borait el uitette, tudnýa illik [20] 11 borat, keönyörgwnk azért Vrafagtoknak hogj Vrafagtok ez ektelen dolgot raytunk ne hadgia czelekedný, mert Begen megh holt biro vrunknak sem ßakatt mindenestwl fogua nemzet-sege, hanem Attafjara marat, ha uelwnk igj czelekezik az mint maft az teörök mýa el budostunkis haza sem megíwnk illien teóruentelenfegtul.

Ennekokaert meghis kónýörgwnk Vrafagtoknak hogj Vrafagtok ez dolgot az mint, teóruenre halaztot, ninez mitt tennwnk, teóruennek allunk, mert ez ado fizetó ýobagj, soha csak egj oraigh sem uolt ßabados, sem nem ßokó sem budoso, eö magais Begen megh holt birank testamentomban mindent kinek kinek mind megh hagiott, azért ez Beghen nyomorult falunak allapatiat megh tekentuen, czelekedgiek minden ýot Vrafagtok uelwnk, hogi mýs lehelswnk Vrafagtoknak, az ßzegeý faluban lako ýobagiok, Ehözkepeft hogj tiztartonkat igj reank boczatta kegielmetek semit haza menetelen nem erölködwnk. Iften tarezta megh Vrafagtokatt. lok ýo eßtendeigh.

Kegielmes Valaszt varunk vrafagtoktol.

Mý Begený, falubol ualok Sajoturbol ýobbagý vrafagtoknak.

Keölt Miskolezon, vltimo feb. 88.

[Címzés:] Ez leuel Adafsek, Cafsai kamoras Vraknak, mineukwnk kegielmes Vrunknak, tulajdon kezekben

(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3182.)

Balassi Bálint szolgálinak garázdálkodása

Mezőtarcal, 1588. március.¹

Eörökke ualo es hiufeges Zolgalatunkat aianliuk Vrafagtoknak minth eö felfege utan kegielmes io akaro patronufinknak.

Alazatofsan kónýörgiwnk Vrafagtoknak, tekenchie megj Vrafagtok ez mostani Nagj zwkfegben ualo fogiatkozafinkatt, vrafagtok adna megh im maran az borok arrat, merth anni era iutottunk hogj sohonnan semminek nem tuggiuk Beret tennj, az zegeni-legis Chiak mý reiank kyatt erette hogj mý nem iarunk erette, ez penig megh soha nem uott hogj eggiknek az arratt megh nem attak uona, hogj az mas eztendöre ualotis ell Bettek uona, hanem chiak most kezdi Vrafagtok.

Az Vur Istenertis keriwk Vrafagtokatt, Vrafagtok im maron tekenchie megh niomorult allapatunkatt merth mý igj nem tudunk houa lenni, hogj Betten, ell Bedik

¹ Balassi Bálint főszolgája, Hunyadi Nagy Pál rendezhette ezeket az erőszakosságokat. Az ügyről l. „Az ismeretlen Balassi Bálint” című művet és „Balassi Bálint összes művei” I. kötetét. A kamara keltezése meglepő; Balassi Bálint már ekkor elvált feleségétől, Dobó Krisztinától, ki tulajdonképen a szőlők birtokosa volt. Lehet, hogy a vád Dobó Krisztina embereit illeti: a nép nem tudhatott az urak magánügyeiről.

s az arratt soha megh nem aggia, hanem Vrafastok aggia megh mind az taualinak, smind ez ideynek az arratt, neh kellefsék az Begenfegnek Zöleiekett el Balagofitani.

Ezennis kõniörgwnk Vrafastoknak, Vrafastok uysellien gondott ez Zegeni Varofra mert sokan uadnak kõzzwlwnk, kiket õ felfege megh nemefített zemelieben es nemelj kõzzwlók iktattais magat, tudni illik Heŵ Palne, az mint ertiwk az többis igiekez rayta hogj uegheze uigie, ha ez igj lezen az többis az feő nepek azon igiekeznek ualamj modual zerett tehetik, hogj ókis megh zereftések, mj dolog õ felfegenek nagj karara elsik, moftis uagion eő felfegenek nagj karara.

Balafsi Balint Vram Zolgaýs kik Zombort laknak, naponkent be iőnek ez uarofra kit zidnak, kit őlefuel feniegetnek, czegetis leuagnak, ha Vrafastok meg nem otalmaz bennwnket mj nekwnk megh kell romlanunk myattok. kegielmes ualazt uarunk Vrafastoktoll.

Az Vur Isten, az eő őrőkke iauajban rezeltése Vrafastokat mind őrőkke s. moftan is

Tharczalj feőbiro Janos Kouachs
mind az egez Varofuall egetemben hiufeges
Zolgalattiat aianlia Vrafastok nak, minth
kegmes io akaro patronusfnak eő főlfege
utan.

[Címzés:] Humilima Suplicatio Tharczaliensium.

(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3182.; az 1588. márciusi csomagban.).

Pennabor, pennabúza, nagy icceből kis icce és egyéb szádvári nyomorgatások

Szádvár,¹ 1588. augusztus 4.

...Nagfastok kõniörwllleon raitunk, megh tekintwen az mi fok niomorufaginkat mind az kegietlen poganiok miat, mind penigh az mi földes vrunknak naponkent valo foglatunk miath.

Ezen kõniörgwnk annak okaert Ntőknak minth kegielmes es tiztelendo vraýnk-nak, hogi az minemw vj es törwentelen dolgokat az megh holt vrak reank kõltöttek hatalmaful, abban te Nagtok az elő Iftenerth legien valami fegetfegwl, kit őrőkke halalhafsunk megh es kit az elő Iften te Natok'nak fizelsen megh. meli vj dolgokat legh előzőr az megh holt Bebekek kõltöttek reank, es annak vtanna mindenik öregbítette ahoz kepeft. Az töruentelen es vj dolgok peniglen ezek.

Előzőr mikoron Bebek be Balla az birodalomban, mingiaraft az mi keues borunk [vult] es buzank volt az tized felet mingiaraft az kilenczedet töruentelenwl költe reank, es az borbul penna bort vettetet, az buzabul penna buzat, az mi kiczeni attul megh marat el vette tőlwnk es az sommara thartotta, az vtan valo vrakis moftannis el vezik fel aran, azt ifmet az vtan vjounan kõltöttek reank az meli iczeuel el vezik nem azonnal adgiak reank hanem fokkal kifsebuel;

Atyaýnk ideieben illen teorueniwnk volt ez bor arulaf dologbulis hogj az meli iczeuel tőlwnk el vettek vgian azonnal attak rank, es az minth kõzöttwnk az bornak iczeie iart egi penzhuel attak dragaban, de moftan megh az kiczenj iczeul is 2. auagi 3. penzuel adgiak dragaban, ki annak előtte soha törueniwnk nem volt; Annak felette mikor hufuet napia el iőtht tehát aiandekban egi borniut vettwnk, de moftan azertis

¹Szádvár, korábban Szárdvár(a) Torna megyében, Abaúj-Torna megye nyugati kiszögellésében Derenk mellett keletre állott (Csánki I, 237). — P. D.

egi ökröt veznek; Vegezetre mostanis illen vj es törüentelen dolgot akarnak raitunk költeny: mierz hogi Adam Kolonicß ö Naga mostan akar fel meni Nemet orBagban, vti költfegben akar raitunk venni fl 30, kit foha ennek előtte nem attunk. ez dologert ö Naga parancziolattiabul az mi tiztelendő vrunk Bauer Fridrich, minket megh fogot es az tömlöczben vetteteth, es onnat fok köniörgesfwnkre kezefek által boczatot ki, de megis femmikeppen annak mi Berit nem tehettwk, merth az kegietlen poganiok miath annira iütöttünk, hogi egi naprul az mafikra csak aligh taplaliuk magunkat. Ez el mult eztendöbennis ha az mi megh holt kegielmes vrunk holdolafunkra penzt nem adot volna, atalan foguan mind el kellet volna ö Naga birodalmabul bwdofnunk.

Minek okaert peniglen hogi az fok Niomorusagokat es törüentelen vj dolgokat femikeppen az Begeni kölsegh el nem Benüedhet vala, egkor kwltwkw vala emberönket kiralj ö felsegehez, nagi fok faratlagual es költfeguel, mind ez fok Niomorusagunkat megh Banuan es raitunk köniörwluen, Minekwk kegielmes valaszt adot vala es peczetes leüelet kezwnkben atta vala. De azkor az Idöben Paczot Janos ö Naga es az Jafai pifpek valanak komorafok, es azoknak kezekben aduan, az mi kirali ö felsegetöl hozot leuelönket, femmikeppen mi nekönk ki nem adak hanem mostanis oda vagion.

Keriwk azért ti Nagtokat minth kegielmes vraynkat az elő Iftenerth, hogi Natok ne hadgion, hanem az mi fok Niomorusagunkat megh tekintuen Natok adgia kezönkhöz az leüelet, mert it az kamoran vagion mostannis, es azönnis köniörgünk Nak minth kegielmes vraynknak hogi ne hadgion Natök Naponkent ennj fok vj dolgokat raitunk költenj, mert ha Nagtök raitunk nem köniörwl, femmikepen az fok Niomorusagokat el nem Benuedhettiwk, hanem hazonkat es örökfegönket puztan kel hadwnk, mert sem eysel sem nappal, ninczen bekelfegönk az kegietlen poganiok miath, hogi az fok Niomorusagha miath nem holdolhatunk...

Datum ex posessione Bardvar 4 die Augufti Secundum vetus. Anno 88

Mj Szard varahoz tartozo Begeni Jobagiok
Natoknak aianliuk Bolgalathunkath

[Címzés:] Humillima Supplicatio Colonorum ad Zadwar pertinentium

(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3182.)

Garázda német katonák a tokaji szőlőkben

Tokaj, 1588. szeptember.

Mj w Felseghenek Tokayban lakozo meg' niomorodoth Jobbagj kiczintwl foguan nagigi Nagtoknak mint kegielmes Patronufinknak iaroluan alazatofan eleikben keonieorgeok az hatalmas Iftenert Nagjlagtok keonieorgefeonkeot, meg' halgtuan legien otalommal az Nemeth witezek ellen, kik mind niluan smind titkon Benuedhetlen dufagot es kborlast czielekednek Beoleinkben ugy'anniera hogi' egy' giwmeolczeot egy' fw zendwtl Beoleot twleok meg' nem tarthatonk, hanem hol haton hol heten, tizen tizenketten felesegheftwl Beleinket fegy'ueres kezzel ugy' iariak, kborolliak es horgiak. Panaßolkodonk az Varban ualo tißt uifeleo fw Nemeteknek de femmy hafna Panaßolkodafonknak, el keferetteonk. nem tudonk houa lennj ha Nag'tok modot nem talal, az mi ioßagonknak otalmazafaban. Tudgia Nagtok hogi' mi nekeonk sem Bantho feoldeonk sem egieb kerelkedeseonk hanem Iften. utan cziak az Beoleore kel Bemeonket uetneonk es abbol magonkot czieledefteol taplalnonk, ha aztes twleonk aramith (?) el keßtek nagy' kemelletlen el foßtiak, nem tudonk egiebet mith rayta gondolnonk,

hanem ha Beolechkeinket parlag'ua hagjuan kj budofonk helionkbeoll. mert aminth hozza fogtak Buretig meg' nem hogy' felet de cziak harmad reßetis Beoleo teremefeonk-nek, mely annelkwlis fel Berert uagion meg' nem valyattiuk miattok, ki w felfeghenekis felette igen nagy' karara, de mi nekeonk ugian Benuedhetetlen romlafonkra vagion. Nagtoknak annakokaert az hatalmas Istenert keonieorgeonk ne hadgion Nagtok hanem tamadgion melletteonk es ueffen tilalmat nekiek, mert bizoniara mi femmikeppen meg' nem fogiuk alhattnj aminth nekeonk czielekedenek. Irtonk supplicatiot ezen es felwl w Naganak Groff Vronknakis,¹ Nagfagtok embereuel legien w Naga elwtts Begetfeg-gell, parancziollion w Nagá ne romezionak illien keppen benneonkeoth, mert az Jsten nekeonk bizonfagion hogy' nem tudonk hoia lennj miattok, es az w felfeghe hiufege-ben es Bolgalattianbis meg' kel fogiatkoznonk .

Joh ualaßt uarunk Nagtoktul es keuanonk az Vriftenwll Nagtoknak minden lelki es teltj io aldaft

Ew felfeghenek Tokayban lakoza meg Niomo-
rodot Jobbaghj, feienkent kiczientwl fogua
Nagig'.

(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3183.)

Kereskedő átköltözése a török birodalomból

1588. október.

Eorokke ualo zolgaltomat Irom kogelmetoknak, mint tiztolendo nagfagos Vraim-nak, Istenw keuanom mind tofti és lolki aldaft Vrafgatoknak,

Ez felol kolletek kogelmotoket mog talalnom Hog ez el múlt napokban, Jwek fol az poganok kozzwl es Az harmincadra Onadban terek be, es annak modgia zorent mog kerdek ki neuen es honan ualo uagiok, Es mog mondam hogi Rackeui uagiok De en foha tobbe oda nom megiok, Es fol irak az mi kicin marham vagion ügi mint Egi fertali mafa bort, otuen niole Jancfar kapeza, ket ueg zelenek zel,² neg forint ara felom sinor, Es mondanak hogi tartua uagi attiamfia mind marhaftul Kamora akariattiabol Mert minekwnk meg parancfoltak hogi rackeui embort, Koroßi Embort, Cogledi embort, Marofi Embort, tolnai embort, meg tarcfunk mind marhaftul, Es miuel hogi ot ualonak irattad magadat feierner fem mernem el halgatni, Hogi kamorának tutara nom adnam Az ert im leuelet irok es iid fol az kamorara es igazicad dolgotat Ez leuelet fol hoztam mint hogi en magamat be nem bocfatnak Az tizodoftwl atta es be kwldottet hetfw nio reggel de en nom tudom kinek attak Azert ifmeg az ennon kezemmel Irtam Vrafgatoknak maftan Hogi az iftenre tekentue nagfagotok tegion kogelmef ualazt mort en oda foha nom megiok Ha nom kiralnak ü folfegenek zolgalni akarok holtomik, En nekom femmi orokfegom nincsen ot, fom felefegom nom uolt megh, mort Giermokfegom uta mind maft zolgaltam cfak im Eztendeienel keufe tob Hog [in] az Kadafsak hoz kezdöttem. Az Vriftenert is kerom kogelmetoket hogi [kogiel] Nagfagotok[at] adgion kogelmef ualazt, mort igou Jwweuen uagiok ez foldre es iftennel tob fonki ninc erterm auagi

¹ A levélben említett gróf alighanem Nogarolli Ferdinánd felsőmagyarországi főkapitány.

² Olv. „szelenek szél“, vagyis 'szaloniki szegélyanyag' (KNEZSA ISTVÁN szíves közlése).

melettem torekodo, mort Bizoni fok ehfeggel Zomiscaggal faratfaggal Giuitottem ez
kicfin marhackat. Istennek aldaſat kiuanok Nagſagtoknak

Kegelmetok mogh bocſafon ha ez leuelben
uetek uagion

Ee tabor Janos rac keui
nagſagotok zolgaia
Ennek utanna Gonci
Akarok lonni Iſten
Segetſege .bol¹

[A levélre kívül idegen. írás ráírta II. Ferdinánd összes címeit: Ferdinandus
diuina fauente clementia Romanorum Imperator ſemp̄r auguſtus Infans Hiſpanorum.]
(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3183.; az 1588. októberi csomagban.)

Zsarolás az elrabolt gyermekkel

Edelény,² 1589. július.

Ty kgeoketh Errul kelletek megh talalnunk az m̄ njomorufagjnkrul es.
Nyaualyankrul Merth Iſten vthan ſenkj m̄ velunk teob Joth nem teheth ty kgeoknel.
Maſtannys az theorek Rabſagaba egj gerneckwnk az m̄ Summank m̄ya vgj Ann̄ya
el Njomorottunk Immar hogj mjnden morhankath oda fjzetteok Nekjek vgy Ann̄ya
hogj az eleo kenjerunk ſynczen ha ty kgeok: Rajthwnk nem keon̄yeorul kytelen
pwzthan kel hadnunk az falwth merth Idebeys az Varhoz sok az zolgalath annak
felette egjeb Rawafys Rajtwnk kj annak elleotte nem volth hanem hogj bebek vrunk
hatalmaſ volth akkor keolteoth vala reank Dyzno tized penzth kj Annak elleotte nem
volth az utan aztys megh vezjk Rajthwnk Annak Nagjob Iſmegh hogj Dezmakor Bwzank
bol morhankbol ſemm̄ arato Rezh kj nem thwdnak hanem mjwel hogj zegenjeok
vagjonk m̄magunk nem arathattjwk megh Bwzankath az sok vr dolgatul hanem Rezebe
kel el Annunk akj megh arattja mjnden hatod kalangyanak awagj eoteodenek az mjnth
Jarel wezj az arato az Eggiketh Ar̄a ſem̄yth nem tudnak hanem vgjan Rea dezmalknak
Annak elleotejs Vrfinus Ferencz vdwarb;roſagaba talalthwk vala Rola meghj az wfellege
kamoraſath akkor leweleth attak vala Rola hogj megh ne vegjek de vrfinus ferencz
el kere thwleont az leweleth es soha kezebeol kj nem veheteok akkor egj kewes Idejgh
megh nem veottek maſt Immar mjkor zolunk Rola leweleth kernek thwleunk azerth
keonjeorgeont th̄y kgeoknek m̄ynth vrunknak hogj ty keok: tekenczje az egj Iſtenth
megh merth mj thwleont azth az Aratho el w̄yz̄y hjaba ne fjzetteſen kgeok welenk
maſtys az Pogan m̄jays eleg h nagj Infegbe vagjwnk ha ty kgeok: Rajthunk nem
keonjeorul es az Dyzno tized penzth es az arato Reze Rea dezmaltath atalanfogwa
hogj pwzthan haggjwk az falwth merth Immar hol m̄ morhank volth mjnd az teoreok
nek fjzettuk az mj kewes Bwzank vagjon ha cztis el Aggjwk mj magunk giermekeoftwl
Ehel halwnk megh zowafys akiketh fel kwltheont th̄y kgeokheoz: mjnden Njomorw
ſagjnkat bewebben elejbe zamlalljak kgeoknek: azerth ty kegeok mjnekwnk ha maſt
ol̄y valazt nem tezen kj melleth megh maradhaſwnk Njncz mjth tennwnk fejeont
oltalmara Rea kel gondolnunk merth nem giozzwk az Pogant Immar mjndenunket
oda fjzettwk es az gjermeoketh megh ſem zabadjthattjwk megh thwle czjak B̄yrfagbajs
mj wta el vjtethe germeokwnketh zaz forinthot veoth Rajthunk gondolhattja ty

¹ A levél alighanem a Duna mentén egészen Buda alá felhúzódo mai ő-ző nyelv-
járás nyelvtörténeti emléke. Ráckeve és környéke ma is erősen ő-ző vidék. — B. L.

² Edelény Borsodban van.

kegeok : olljan zegen falwnak hogj kel Annj funmanak zeorjth tenný az Vriften Eltelse
kegeoketh: keolth edeljnbe 10 Napian Juliufnak

Zegen megh Njomorodoth polgarok
Edelenýek feýenkenth

(Orsz. Lt. Szep. Kam. Repres. 3184.)

Gyilkos borbélylegény és elvermelt leányanya

Sajónémeti,¹ 1589. december.

Eőreokke valo zolgalathunkath Aýanliuk vrasagtoknak, minth mý nekunk
Iften vthan gond vifeleoinknek es Patronufinknak

Iftentul kiuanunk Vrasagtoknak ez wý eztendeoben minden Jokat es Bodog-
fsagos Jletet meg Adathni

Vrasagtokath Jllien dologrulis kelletek meg thalalnunk hogý Ez elý mult
Napokba egy Borbély leginý mely darabonfagoth sem vifelth henem cziak fizetet
lennj volt, egy Chýaßar Jobbagiat ezen w felsige varofsabanj pufkaiaual meg
leówe mely sebbenj vgianj megis hala az Cýaßar Jobbagia az Varba be efek, az Varbol
Senk vrunktul nagy nehezen ký kireók azt az gilkoft teoruinýre az teóruiný halalra
sentenciatha mint gilkoft Eröfsen tartatuk. kih volth az meg holth Embernek az felesige
Rea allania [allaina?] heted magaua Jsmeth kalodankbol az Nemetek Reank Jeöwenek
ký vönek Eröuel, Nem thwdunk mit tennj Jgý vißik ký az gonoz tiweö Embert [kezunkb]
kezunkbol, Annak felette Ez el mult napokban meg Jllien dolog teörtinek Ezen Varof-
banj hogý Egý leannak egy polgar hazanal germeke leot az germekit az leanj meg ölte es
ladaibanj thalaltak megh az mý Varofsunk teorüine Berint elis vermeltettwk az leant,
miuel penig hogý polgar hazanal teörtint, es gianakottunk hozzaia, hogy tutta volna,
vagý w maga, vagý hazza nepe, azt az polgart mý teóruiny (!) megh kezelsitetettwk
wgý Anira hogý tizen egy Ember kezes Jrette thanacy belý Emberek, Mostan Jmmar
Vduarbiro vram teóruentul nem vart ha vagionj vitke Rea ha tutta volna auagy nem
hanem altal vitette. w kegelme vyonan kezelsitette Vrasagtok Emlekezhetik Reaia
hogý az w felsige priuilegioma is zabatlagot adot Erre hogy az Varos biraia az gonof
tiuöket meg buntethelse teóruiniel, Nem thugiük Mý az oka es honnet ligien ez ez
hallatlan dologh varofsunkon mert Jmmar anirra Jutottunk hogý az gonoz tiuöket is
meg nem meriük fognia Vrasagtokath az Jftenert kiriük hogý ez fele hallatlan dolgot
ne Benuegien Vrasagtok Rajthunk Chjelekedenie Nem tugiük mire valo az zeginj biro
Varofsunkban toruinth titetnek velunk es Annak az ký zolgaltatafsara nem hadnak
eleget tennuk hanem ký vífzik kezunkbol azirt vrasagtokatth kiriük az Jftenert hog
Vrasagtok hagia az zeginj varoft Jo Renbenj, [kit] melliet Vrasagtoknak zolgalhassunk
megh es meg az germekinkis Vrasagtok (!) vganj mondhassunk sok Jokath. Iften
Jltelse Vrasagtokath nagy sok Eztendeigh

datum Nimethinj

Judex primarius Demetrius Rechej
Nemetthiensis Ceterique Juratj Ciues.

(Orsz. Lt. Szep. Mam. Repres. 3184.)

A dátum a kamarai csomagé.

ECKHARDT SÁNDOR

¹ Sajónémeti Borsod megyében.

Egy XVI. századi magyar oklevél

Az itt közzétett magyar nyelvű oklevelet Farkas József debreceni mérnök szíves-ségéből közölhetem, aki azt lemásolás és közlés céljából rendelkezésemre bocsátotta. Az oklevél egy hatrét hajtott papírlapra van írva, a hajtás helyén egy szó olvashatatlan. Az oklevélben szereplő birtokos családnak: a Szénás családnak a tagjai a XV. század végén már bályoki földesurak voltak (CsÁNKI I, 639). Bályok (Bályog) község Bihar megyének keleti határszélén fekszik; 1465-től kezdve vannak rá adataink (uo. 603).

Noha a XVI. század második feléből már nagyszámú magyar emlékünks van, nem tartom szükségtelennek az oklevél közlését, mert máskülönben teljesen ismeretlen maradna minden kutató számára. Az oklevél évszámában az 1-es és 7-es szám azonos írású, és ha az oklevél helyesírása nem vallana későbbi időre, 1514-nek is olvashatnók. Helyesírástörténeti okokból azonban mégis valószínűbb, hogy a kérdéses számjegy 7-es, s így az oklevél keletkezési idejét inkább 1574-re kell tennünk.

*En Zenas Andras, Zenas Lazlo fija Adom emlékezetere | Mjndeneknek kijnek
Illyk hogy Jöwe en előmbe | Prafa Kozta, Prafa Petrus es Mjkklos az Kozta öchej | es
panazolkodwan Jelentek hogy az ő attyoktol | Prafa Janostol maradot öröksegh mijat ő
köztök | fok wersenfegeh volna: kerenek engemet hogj en ő közöttök | ez wersengeft
elIgazjytanā: en azert az werfen | gesnek fundamentomat megh ertwē őket mįjnt en | Joba-
gįjmat Illjē keppen Igįjenefįjtetem, hogy fįjwrol | fįjwra ő közöttök az Igįjenefįgeh es
ozlas örökke | Negįwen forįnt kötel alat meg thartaffek | Előzzer, hogj az Prafa Kozta
haza alat walo reth | Igįnefen ket fele oztaffek: egįk fele twdnį | Illyk az Prafa Kozta
haza felöl walo Prafa | Koztanak maragįjō fįjrol fįjra: Az masįk reze | az Prafa thywa-
dare felöl walo maragįjō Prafa | Peternek es Mjkklosnak kettē: efmet az sermezeį | Hįd-
nal walo ret maragįjō Prafa Koztanak örökben | Az helyjet esmet az Mochar ze .den¹
kįs thamas | rethe mellet egį foglar retnek walo maragįjō | Prafa Peternek es öchenek
Mjkklosnak Az Bagamer | Pataka fele ket örök földök wagįjō: Az egįk Prafa | Koztaije,
az Masįk az ket gįjmerke Az zölöt | az mįjnt Zalwan lwkach oztatta wolt közöttök wgy
maragįjō: De az racz gal zölēje felet Prafa | Janosnak az attįjoknak walamį zölōnek walo
parlaga wolt: azįs közöttök ket fele ozlafek: | Ezt ha mellįk fel megh haborįjtana az Negj-
wē | forįntō el maragįjō. Ennek bįjzonfagara attam | mįjnd az ket felnek Pechetes lewele-
met | Dāt In baliјok circa feřtum. S. georgį Mariįř 1574 (P. h.)*

Kívił: Prafa Kozta Petrus es | Mjkklos között walo | diwįřio Per D. eorū |
Andreā Zenas. KÁLMÁN BÉLA

Adalékok a XVII. század magyar nyelvéhez

A NySz. forrásmunkái között megtaláljuk a Monumenta okmánytárának XXIV. kötetét is. Ez a kötet magában foglalja a két Rákóczi György fejedelemnek az 1632. és 1660. közti időszakra terjedő családi levelezését, vagy hétszáz levelet SZILÁGYI SÁNDOR gondozásában.

A NySz. adatolása azonban igen-igen fogyatékos. Mivel a régebben magam földolgozta MonOkm.-kötetek közé tartozik a szóban levő is — a földolgozás szempontjai

¹ Olvashatatlan szó.

természetesen nem azonosak a nyelvtörténeti szótárszerkesztés módszereivel —, a levelek nyelvtörténeti értékére való tekintettel — azt hiszem — nem végzek fölösleges munkát, amikor az alábbiakban kiegészítem a NySz. idézeteit a magam adatainak egy részével, főleg jövevényszókkal és szólásszerű kapcsolatokkal.

Persze itt is kiütközik a történeti emlék-kiadványoknak az a hibája, hogy helyesírási, hangtani és alakítási tekintetben nem tükrözik híven az eredeti okleveleket, hanem átírva, korszerűsítve adják őket; ez alól csupán a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából TAKÁTS SÁNDOR, ECKHART FERENC és SZEKFI GYULA szerkesztésében megjelent „A budai basák magyar nyelvű levelezése” című kiadvány kivétel. Úgy vélem azonban, még ebben a formában is becses az az anyag, amelyet a két Rákóczi György családi levelezésében kapunk.

*

ágy, igaz ágy: törvényes házasság. — 1654: „... mivel noha vajdafi, nem igaz *ágyból* való...” (484). NySz.: 1 adat. PPB.¹

akadémikus: főiskolai tanító. — 1644: „Itt Kassán akarok egy *akademikus* [!] mestert tartanunk...” (229). NySz.: csak az *académia* szóra van egy, 1635-i adat.

akta. — 1644: „Az levelesládában keresd fel az 1638 esztendőbeli gyűlésen lött *actákat*...” (178).

aljas: gyenge minőségű. — 1644: „... egy-egy dolmánának való posztót adattunk. kinek jobbat, kinek *aljassabat*...” (190). NySz.: 3 későbbi adat.

alkamasint: eléggé. — 1644: „Most, istennek hála, kegyelmes, asszonyom, *alkalmasint* vagyunk ez dologban...” (225). NySz.: a 'satis, sufficienter' jelentés első adata 1670-ből való.

alkhat: állapodhat. — 1648: „... noha külső ellenségek is elég támada, nehezen *alkhatnak* új királyválasztáson meg” (394). NySz.: csak az *alkhatatlan* alakot idézi Faluditól.

animál: biztat. — 1651: „... az mennyire lehet minket is *animálnak*...” (429).

aperte: nyilván. — 1647: „... *aperte*, hogy valamit indítson Kassa, meg sem gondoljuk...” (376).

áruló. — 1658: „Igazán mondták volt, *szereti az árulót az ember, de az árúttatást nem*” (554).

autoritás. — 1645: „... *authoritása* nem levén...” (321).

avatatlan: áztatással tömörre nem tett. — 1640: „... hány singes fog lenni *avatatlan* [posztó].” (89). NySz.: nem ismeri; OklSz.: *avatlan*.

becsül. — 1651: „... az ki keveset *nem böcsül*, nagyot se adnak annak” (427).

béke. — 1636: „... az úr isten el nem hagy bennünket; most is, kérlek édesem, *békét* hagyj az bánatnak...” (38) [166].²

beszív. — 1657: „... török természetet *szítt be*, csak az adom hajtja dolgát...” (529).

bevitel: bevitel. — 1651: „Moldvai boérok küldtek ki valami kupák *bevitetele* engedelme felől” (444).

bokor: pár. — 1644: „Bizony köröm szakadna ott, ha *nyúlat bokrostól akarna fogni*...” (259).

bolha. — 1658: „*Megindítjuk az bolhát* benne, ha isten engedi...” (569).

boros: bortermő. — 1657: „Adorján szép kis jószág, *boros*” (528).

botor: tökfilkó. — 1644: „... mikor budai vezértől, temesvári passától ajándékkal jüttek, akkor derekasabban adattunk, de mind rossz *potor* töröknek mi nem is adattunk” (190). NySz.: ? jelzéssel, 1616-ból idézi a *botor* alakváltozataként. EtSz.: esetleges alakváltozatnak jelöli a *potor*-t. Az eredeti levélben is a *potor* alakot találtam.

¹ Ahol az adat után nem utalok a NySz.-ra, azt jelenti, hogy a NySz. nem ismeri a szóalakot, a szókapcsolatot vagy a jelentést.

² A szögletes zárójelbe tett lapszámok a szó további előfordulásának helyét jelölik.

- cenzura*: vélemény, nézet. — 1644: „...vékony *censuránkat* megírjuk“ (118) [182]. — Közkeletű szó a XVII. században.
- cimer*: postai jelzés. — 1643: „...más posta is vagyott itt, az kinek *czimere* nincsen. Mi úgy tudtuk, ha több nem is, de közel 6 avagy 8 *czimernek* kellett ott lenni...“ (113); *czimeres* (249).
- cserépvető*: cserépkészítő. — 1644: „Az *cserépvetőket*, brassai veres posztót küldjétek ki hamar...“ (134) [205].
- defenzíve*. — 1644: „...mi már nem *defensive* hanem *offensive* cselekedünk“ (186).
- dirab-darab*. — 1653: „...az országból ki nem megyen, ha *diriból darabra* vagdalják is“ (455). NySz.: ezt a ragos alakot nem ismeri.
- dirigál*. — 1645: „...ő nagysága azt írja, ne *dirigáljak*...“ (320).
- diskurál*: beszél, tárgyal. — 1641: „Jó volna *discurálnátok* Ibráni és Bornamisza [így!] Pál urammal...“ (97). NySz.: egy 1669-i és egy későbbi adat.
- édesítés*: vonzás. — 1643: „Az hajdúságnak ide való *édesítésében*...“ (111). NySz.: csak az *édesít* igét ismeri.
- egyébképen*: egyébként. — 1645: „...időnk jó jár *egyébképen*...“ (332). NySz.: 5 adata közül a legkésőbbi 1604-ből való.
- elad*: férjhez ad. — 1649: „...az mint értem Dániel uramtól tizennégy esztendő sem levén az, az hova volt, 15 esztendő koráig sem *adják el*...“ (409) [470]. NySz.: az 'in matrimonium do' jelentésre három XVI. századi és egy 1628-i adat van.
- eladás*: férjhez adás. — 1644: „...hogy mi reánk akarja háritani az *leánya eladásában* való akadályát...“ (122). NySz.: leányra vonatkoztatva csak egy kódexbeli adat.
- eleje*: rangban legnagyobbja. — 1644: „...az pápista rendnek az *eleje*, *nagyja* kedvetlen...“ (186).
- élelem*: élelmesség, ravaszság. — 1644: „...engedelmeselek lesznek az nagyságod parancsolatjának *ki élelemből, ki szeretetből*“ (210). NySz.: 1803-ból mutatja ki 'Nahrungsmittel' jelentéssel; az idézett helyen nyilván a mai értelemben vett 'élelmesség' jelentésű az *élelem*.¹
- eszik*. — 1644: „Divéni Istvánt nem kell vasban verni, ...ha elszaladásban mesterkedni kezd, s közben akad, *többit nem fog enni*“ (202).
- examén*: vizsgálat, kihallgatás. — 1640: „Az más pártról jött pattantyúsokat igen nagy *examennel* kell befogadni...“ (72).
- fattyazik*: házasságon kívül szül gyermeket. — 1657: „Felesége ide haza, latra lett, talám meg is *fattyazik*“ (528).
- fél* (ige). — 1651: „Oda fel az emberek az *árnyékoktól is félnek*“ (428). NySz.: egy adatot idéz a szólásra, Decsitől.
- Ferkő*. — 1658: „*Ferkő*, kegyelmes asszonyom, most ideje, tanuljon“ (563) [535]. De: „...az szegény kis *Ferkónk* nagy sirással válék el...“ (435). EtSz.: a *Ferkő* alak legrégebb adata 1767-ből való.
- fog* (ige). — 1658: „Feleségem tegnap *fogott* nagyságodhoz érkezni“ (562) [569]. KLEMM, TörtMond. II, 108: 2 adat 1644-ből és 1668-ból.
- füstbe megy*. — 1651: „...Sciaus pasa complacálása már *füstbe ment*“ (444).
- grasszál*: elterjed, dúl. — 1644: „...az hol vagy pestis vagy más betegség nem *grassálna*...“ (292) [296]. NySz.: 2 későbbi adat.
- gravamen*. — 1644: „...kiben az országnak minden *gravaminái* benne vannak...“ (178) [182].

¹ Az eredeti levelet nem találtam meg az Orsz. Levéltárban; nem állapíthattam tehát meg, hogy helyes-e az olvasat. Ugyanez áll több más szóra is.

- gyermek.* — 1649: „... úgy vagyon hogy egy anyjának sincsen gonosz gyermeke, magadat sem tartalak annak...” (405).
- hadakozás.* — 1656: „Az hadakozásnak kezdetit tudja ember, de végét csak az isten tudja...” (511).
- hány* (ige): okád. — 1640: „... vasárnap sok sárt *hánytam*” (87).
- hír.* — 1644: „... az *híre* nagyobb is levén az valóságánál, arra nézve kellett ezt cselekednem” (259).
- hit.* — 1645: „... *nincs* most az *hitnek* becsülete...” (330).
- industria:* szorgalom, iparkodás. — 1640: „... adok bór vételre vagy 1500 forintot, vétess bort, árútasd, mi nem árt az tisztességes gondviselés és *industria* senkiben” (66).
- informál.* — 1644: „... az mint ti *informáljátok*...” (198). NySz.: 1 adat a XVIII. század elejéről.
- invázió.* — 1644: „Az újhelyi *invasioban* katona 15 feljebb nem veszett...” (181).
- Isten.* — 1644, 1658: „Az isten sem siet, sem késik, de elérkezik” (289); „Jó az isten, jót ad, megsegít” (550). NySz.: Csak Decsit idézi a szólásra.
- jáncsik.* — 1646: „Az *jánczikot*, ha megvizsik, viselje egészséggel kegyelmed” (362). — MIKLOSICH, TÜRKEI. Nachtr. I. Hälfte 50, II. Hälfte 133: tör. *jandžek*, 'Sack; Tasche', szerb *jandžik* 'Art Tasche', lengyel *janczyk*, bulgár *endžik* 'Art Sack'.
- kardoskodik:* vmi mellett erősködik. — 1636: „... ha apánk *kardoskodni* akar, nektek, édesem, ott kelletik laknatok” (13). NySz.: csak a 'digladior' jelentést ismeri.
- kategorice.* — 1644: „... ne sietnénk az kívánságira *categorice* választ adnunk” (204).
- kenyér.* — 1644: „... az kopják *úgy* *kellenek*, mint az mindennapi *kenyér*...” (162).
- kenyeres föld.* — 1657: „Volna szükségünk, ha *kenyeres földre* jutnánk...” (523). NySz.: *kenyeres föld* 'jó gabonatermő', 1 adat 1590-ből.
- kitisztul:* meggyógyul. — 1640: „... az nátha miá rosszszúl voltam, de abból is *kitisztultam*” (69).
- kolása.* — 1643: „... egy hintója egy *kolésája* s hat lovásza vagyon...” (104). — A 'Räderfahrzeug' jelentésű lengyel *kolaska*-ból vagy a cseh *kolasa*-ból nyilván német közvetítéssel; a németből átment a franciába is. Vö.: KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹; GAMILLSCHEG, FrzEtWb.
- kommunikál:* közöl — 1644: „Az anyáddal s Kassai urammal miudent *kommunikálj*” (205). NySz.: 2 kódexbeli adat.
- kompania:* társulat. — 1651: „... az bécsi barom *companiában* beállunk...” (434).
- kondíció.* — 1644: „... *violálták* az *conditiokat*...” (199).
- konfuzió.* — 1644: „... rút *confusioval* s gyakor változással vadnak...” (173).
- konkolyos:* nem tiszta jellemű, megbízhatatlan. — 1644: „... vannak ugyan *konkolyos* emberek hátunk megett...” (158). NySz.: nem ismeri ezt a szókapcsolatot.
- konzervatórium:* levéltár. — 1644: „... megvagyom ott az *conservatoriumban* az vármegyék pecsége alatt írva...” (182) [212].
- költözik:* áttér vmi másnak a használatára. — 1636: „... ha el nem megyen az hó, *szánra* *költözöm*” (55).
- köszönet.* — 1644: „Az mely két paripát kihoztak, azok semmire nem jók, valaki vötte, de *nincs* *köszönet* benne” (174). NySz.: 1641-ből: *Nem leszen köszönet benne*.
- köttet:* nyakon köttet: a büntetés egy formája. — 1653: „... ez nem szolgálk, nemes ember is, mi nem *köttethetjük* *nyakon*” (476). NySz.: *nyakon köt*: 2 adat 1565-ből és 1598-ból.

- kövér*: a vetésre kedvező. — 1644: „... itt jó *kövér* idők járnak... [júniusban]“ (185).
- kurva*. — 1644: „Nem *kurva* most az németek előtt az erdélyi magyar...“ (188).
- láda*. — 1651: „Az elefánt *ládáról* Tasnádon kegyelmeddel beszélünk“ (442).
- lator*: szerető. — 1657: „Felesége ide haza, *latra* lett, talám meg is fattyazik“ (528).
- látva*. — 1636: „... megcsalatkóztunk reménségekben; mi is azért, édesem, *látva* *hisz-szük*...“ (29) [110, 116, 275].
- lebeszél*: eltérít szándékától. — 1658: „... azért rendelték, hogy már minket *lebeszéljen*“ (552).
- leeső*: szülés. — 1640: „... *leesőben* levén felesége“ (87). NySz.: csak a *leesik* igét ismeri.
- magahitt*: öntelt. — 1650: „Sok több alkalmatlan *magahitt* beszédi...“ (419). NySz.: PPB.-ot megelőzőleg csak Heltaitól és MA.-tól idéz egy-egy adatot.
- majorkodtat*: gazdálkodtat. — 1644: „... inventáltasson is mindenütt s *majorkodtasson* is benne jól“ (206). NySz.: csak *majorkodtatás* 1746-ból.
- malom*. — 1644: „... száraz *molmok* jók legyenek...“ (181). NySz.: egy adat: *molm-halmu* 1075-ből; OklSz.: a *molom* alakra 2 adat a XV. század első feléből.
- marha*: ékszer. — 1659: „Rákóczy Ferenc unokámnak házasságára hagyok két rend-beli *köves marhát*...“ (603).
- megütődik*. — 1647: „... bizony *megütődik* az orra az ebeknek...“ (380). NySz.: sem a szólást, sem az igét nem ismeri.
- minuta*, *minutál*: Entwurf eines Aktenstückes. — 1640: „... Kassai uram *minutáját* fogja küldeni...“ (72); „... neveddel *minutáljon* az vezérnek levelet...“ (77). NySz.: csak egy későbbi adatot mutat ki. — Közkeletű szó a XVII. században.
- munició*. — 1644: „... *munitioval* is mindenik várat jól megrakassad“ (181).
- oda*. — 1654: „... nincs *oda* semmi köz, kit tartsunk kit nem“ (486).
- offenzive*. — 1644: „... mi már nem defensive, hanem *offensíve* cselekedünk“ (186).
- oroszlán*. — 1644: „... ne félne bár oly igen az némettől, mert azok is bizony nem *oroszlánok*...“ (184).
- ördög*. — 1644: „... igazán *elszökött* az *ördög* az lánczról...“ (212); „... az religióra, szabadságra semmit nem tekint, ha az *ördög* *fizetne* is neki, *elmenne*...“ (214).
- öreg*: nagydarabú. — 1644: „Az mely söt aprón vágta volt, az olyannak szépét úgy kell adni, mint tavaly; de az mely söt *öregen* vágta...“ (151).
- póma*: alma. — 1636: „... Patakon termett *pomát* küldtem...“ (26). NySz.: csak a *pómagránát*-ra van adata.
- professzor*. — 1658: „... de az *professor* által úgy izente, csak magunk értsük...“ (537). NySz.: első adata 1661-ből való.
- pucér*: lóápoló, lókezelő. — 1646: „Az finum ezüst, lóra való szerszámot beküldöm Kolosvárra édes öcsém uram *pucér* kezéhez“ (362).
- referál*. — 1644: „... ő szemmel, füllel látott, hallott dolgokat tud *referálni*“ (202) [265].
- regiment*. — 1644: „Ezeknek lovasa mind az régi *regimentből* való volt...“ (196) [298]. NySz.: csak későbbi adatok.
- reverzális*. — 1647: „... gondolja meg *reversálisát*...“ (376).
- sárga*: aranypénz. — 1644: „... Bornemisza uram is most épül, vajha lábot, egészséget. pénzen vehetnének neki, bizony kiadnék az *sárgákban* érette“ (158). NySz.: nem ismeri ezt a jelentést.
- sebes*. — 1645: „... *sebesek* sem sokan vannak, azokat pedig ingyen gyógyíttatjuk...“ (332). NySz.: a 'verwundet' jelentésre 3 adat: ÉrsK., Decsi, KRESZN.
- seholt*: sehol. — 1655: „Földindulás erre *seholt* nem volt“ (488). NySz.: nem ismeri ezt az alakot.

- spicces*: élire állított, kritikus. — 1658: „... költözhetnének által az Tiszán, kire utolsó *spiczes* állapot fog szorítani“ (560). NySz.: csak a *spic* alakot ismeri.
- szarv*. — 1658: „Szidnak az ebek az végekben: *ha bika szarvában búvunk is, felkeresnek*“ (553).
- szék*. — 1645: „... igen félek az két szék közt az földön ne maradjunk ...“ (349). NySz.: két XVI. századi adat.
- szépe*: java. — 1644: „Az mely söt aprón vágta volt, az olyannak *szépét* úgy kell adni, mint tavaly ...“ (151). NySz.: 2 adat: ÉrdyK. és Faludi.
- szerencse*. — 1644: „... Bakos uramhoz mi csak addig bizunk, míg az *szerencse szolgál*“ (254). NySz.: e kifejezés első adata PPB.-től; „... ők *szerencse* fiaí, ha jól szolgál ő nagyságának, hízkeladni fognak ő nagyságának ...“ (352) [450, 475, 495]. NySz.: e szólásra egy adat a XVIII. század végétől; „... tudjuk, az *szerencse kerekeken jár*, hamar fordul ...“ (505).
- szín*: látszat. — 1649: „... *nem szívvel, hanem színnel* ...“ (411). NySz.: nem ismeri ezt a XVII. században közkeletű szólást.
- szív*. — 1657: „... *ha ott állana szíve, hol nyelve, írása*, jó volna ...“ (527).
- szó*. — 1659: „Az *szó sok, veleje csak ez* ...“ (573).
- terminus*. — 1647: „... az *terminuson* ő fog képünkben lenni“ (378).
- totaliter*. — 1644: „... 16 regimentét verte meg császárnak *totaliter* ...“ (298).
- tréfáltat*. — 1645: „... mert alig ha Forgács Zsigmond lator nem leszen, meg kell *tréfáltatnunk* ...“ (328).
- tűz*. — 1653, 1658: „Nagyságodnak véteni *úgy kerülöm, mint az tűzben hágást* ...“ (462); „... gerjesztjük az haragot, *tűzet olajjal öntözvén*“ (541).
- udvarló*. — 1653: „... tudósítottam nagyságodat az vajda győzedelme felől *udvarlóm* által“ (459). NySz.: nem ismeri a birtokos személyragos alakot.
- udvartalan*: kíméletlen, nemtörődöm ember. — 1645: „Az lovak mind szerszámostól legyenek tieid, elég *udvartalan* ember, hogy ily állapotunkban is rosszszakat küldött“ (309); NySz.: 1 adat Gyöngyösitől.
- válogatva*: kritkusan, óvatosan. — 1644: „... az bizony dolog, ugyancsak *válogatva kell hinni* az pápista atyafiaknak ...“ (196).
- valótlan*: meg nem levő. — 1658: „... az *valót az mi kezennél van, az valótlan nyereségért ki nem adom*“ (535).
- zsák*. — 1644: „... de megismervén kit kit szőrin, úgy hiszek nekik s úgy is közlöm kegyelmességemet vele. *Jó zsáknak kell annak lenni, a [így!] ki az kölest megtartsa*“ (230).

LOVÁNYI GYULA

NYELVJÁRÁSOK

A kolozsvári magyar egyetem munkaközösségének nyelvföldrajzi kutatásai a moldvai csángóság körében*

1. Az egész magyar nyelvterületen a székely tájnyelv mellett a moldvai csángó magyar tájnyelv az, amely iránt a tudományos érdeklődés leghamarabb felébredt és a legállandóbban tartott. A magyar tudományosságnak a XVIII. század végén kezdődő és szinte a XIX. század második feléig tartó romantikus törekvéseit ismerve, érthető, hogy a romantikus tudományos érdeklődés ezekben a kritikai vizsgálódást megelőző évtizedekben történeti és nyelvészeti téren is elsősorban a magyarságnak e legkeletebbre élő ága felé fordult. A tudományos kutatók egész sora akkor — és még jóval később is — a moldvai csángóságban majd az „ősmagyarság“, majd a kúnok, majd meg más néptörödékek ittmaradt utódait, leszármazottait látta. Éppen ezért érthető, hogy e népcsoport tudományos vizsgálatától történeti, néprajzi és természetesen nem utolsósorban nyelvészeti vonatkozásban is különlegesen érdekes és értékes eredményeket vártak.

A más tudományok területén mutatkozó eredményeknél jóval jelentősebbek a csángó nyelvjáráskutatás terén elért eredmények. Bár a moldvai csángó tájnyelv korabeli állapotára vonatkozólag már a XVIII. század hatvanas éveitől kezdve vannak adataink, a modern értelemben vett csángó néprajzkutatás mégis csak jóval később, SZARVAS GÁBOR 1873-i moldvai útjával kezdődik. Mint ismeretes, ettől kezdve a moldvai csángóság nyelvének és ezzel kapcsolatban eredetének kutatása olyan kiváló történészeket, nyelvészeket és néprajzosokat foglalkoztatott, mint például CSÜRY BÁLINT, HORGER ANTAL, KARÁCSONYI JÁNOS, LOSONCZI ZOLTÁN, LÜKŐ GÁBOR, MIKECS LÁSZLÓ, MUNKÁCSI BERNÁT, RUBINYI MÓZES és WICHMANN GYÖRGY. — A csángó nyelvjáráskutatás eredményei oly gazdagok, hogy alig van még egy magyar nyelvjárás, amelyről olyan bőséges és legnagyobb részében megbízható anyag állana rendelkezésünkre, mint amilyennel az előző kutatók, főként WICHMANN és CSÜRY kutatásai révén az északi-csángó szótárban, a monografikus hangtörténeti és alaktani feldolgozásokban rendelkezünk.

A szakember előtt nem kell különösebben megokolni azt, hogy egy-egy nyelvjárásterületet a gyűjtők újra meg újra felkeresnek. Már maga a népi élet kimeríthetetlen gazdagsága is eléggé indokolja a kutatások minél gyakoribb megismétlésének, sőt állandóságának szükségességét. Különben is a gazdasági és az ezek nyomán jelentkező művelődésbeli változások az emberi gondolkodásban meg a vele szoros kapcsolatban levő nyelvben is jelentős változásokat idéznek elő. Mindez már magában is indokolja egy nyelvterület újabb és újabb megvizsgálásának szükségességét. De emellett számba kell vennünk azt is, hogy idő haladtával a tudományos igények, munkamódszerek, el egészen a gyűjtés és feldolgozás műfogásaiig nőnek, változnak, gazdagodnak, s nyomukban minden előbbi kutatómunka anyaga bizonyos részében, gyűjtési eljárásaiban és feldolgozási módszerében, rendszerezésében többé-kevésbé „elavul“ vagy legalább is hiányosnak, hézagosnak látszik.

2. Most már ismét két évtized telt el azóta, hogy nyelvész-kutató járt a moldvai csángó-magyarok között. S két évtized nagy politikai-gazdasági változásai a csángó népi

* Folyóiratunk legutóbbi számában (220—9) LŐRINCZE LAJOS beszámolt az 1952. decemberében Bukarestben lefolyt magyar-román nyelvatlasz-megbeszélésekről. A beszámoló röviden érintette a kolozsvári magyar egyetem nyelvészeti munkaközösségének moldvai nyelvatlasz-munkálatait. Szükségesnek látszik, hogy erről a magyar nyelvjáráskutatás szempontjából rendkívül fontos munkálatról bővebb tájékoztatást is adjunk. Ezt a célt szolgálja az itt közölt, három esztendeje készült beszámoló. — A SZERK.

életben is észrevehető átalakulásokat okoztak, s nincs erő, amely megakadályozza, hogy a most folyamatban levő nagy politikai-gazdasági változások során még gyökere-sebb módosulások ne idéződjenek elő. Mindezt és még sok más, e tájékoztatás szűk kere-tében nem részletezhető szempontot tekintetbe véve, érthető, hogy mihelyt a demokra-tikus Román Népköztársaság megalakulásával a politikai helyzet gyökeresen megvál-tozott, a kolozsvári Bolyai-Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete az első alkalmat felhasználta a moldvai csángó-magyarok közt végzendő nyelvjáráskutatásra. 1945. óta több ízben is terjesztettünk tervet az Egyetem vezetősége elé a moldvai magyar nyelvjárasterületnek az új igényekhez igazodó és új módszerekkel végzendő, egységes szempontú átkutatására, de csak a királyság megszüntetése, a köztársasági államforma meggyökereztetése és a néptanácsok megalakulása, a reakciós közigazgatási szervek eltüntetése után kerülhetett sor a moldvai csángó-magyar nyelvterület fel-keresésére.

Mikor 1949. júliusában ismételt előterjesztésünkre az Egyetem vezetősége is elérkezettnek látta az időt a sok szempontból érdekesnek ígérkező moldvai kutatómunkára, a nyelvészeti kutatás tudományos előkészítésére és a kutatás irányítására magam kap-tam megbízást. A terv kialakításán gondolkozva, már első pillanatban is nyilvánvaló volt, hogy a nyári kutatómunkának nemcsak annyiban kell különbözönek lennie, amennyi különbség természetszerűen adódik a más-más időpontban, évtizedekkel utóbb más-más szakemberektől, új kutatómódszerek birtokában végzett újabb nyelvjáráskutató-munka és a régebbi ilyen természetű munkák között, hanem az új kutatásnak a munka megszervezésében és a célkitűzés megjelölésében is gyökeresen másnak kell lennie. Aki ugyanis a moldvai magyar nyelvjáráskutatás eddigi nagy teljesítményeit bíráló szemmel nézi, a jelentős eredmények kellő értékelésével egy időben meg kell látnia a moldvai csángó-magyar nyelvkutatásnak azt a nagy hiányát, hogy az eddig ott járt nyelvészek csak egy-egy vagy csak néhány ponton végeztek gyűjtést, s hogy így az összes gyűjtőktől eddig bejárt moldvai csángó-magyar települések száma az egész moldvai magyar településterületen levő helységek számának legfeljebb egy negyedét teszi ki. De még ez sem jelenti korántsem azt, hogy legalább az így bejárt területről lenne elég, egységes szempont szerint gyűjtött nyelvi anyagunk, s még kevésbé azt, hogy legalább a fontosabb moldvai magyar nyelvi jelenségekről lenne kielégítő áttekin-tést nyújtó képünk.

3. Az újabb kutatás elé feltétlenül azt kellett célul kitűzni, hogy végre minden egyes települést felölelő, áttekintő kép alakuljon ki a moldvai magyarság településterü-letéről és az egész nyelvterület nyelvi állapotáról. Ez a magától értetődő célkitűzés már e terv felvetődésének pillanatában sem látszott könnyen megvalósíthatónak, s — sietek megjegyezni — még nehezebben megvalósíthatónak bizonyult kinn, magán a terepen. Bár magam ezt megelőzőleg már két ízben (1929., 1934.) is jártam nyelvjáráskutató úton Moldvában, és meglehetősen ismertem a csángó kérdésre vonatkozó kutatások eredményeit is, a szűk területre korlátozódó két kutatóút tapasztalatai két évtized távlatában elfakultak, elhalványultak. A mai állapotra nézve a tudományos irodalom két, sőt több évtizedes adatait sem lehetett megbízható tájékoztatásként felhasználni. Némi merészséggel és megalkuvással a rendelkezésre álló munkák adatai alapján mintegy negyven-ötvenre kellett becsülnünk azoknak a településeknek a számát, amelyeket az általános tájékozódó kutatás során feltétlenül fel kellett keresnünk. Már akkor is gya-nakodtunk azonban, hogy helyszíni ismereteink növekedésével a meglátogatandó települé-sek száma is kétségtelenül gyarapodik majd.

Már a hiányos adatok alapján hevenyészve készített térképvázlatból is láthattuk, hogy a moldvai magyar nyelvterület minden egyes településének felkeresése nem csekély

testi megerőltetést kíván a kutatócsoport tagjaitól. Az egymástól viszonylag távol eső csoportokban élő moldvai magyarság minden egyes településének felkeresése Bákó (Bacău) és Román (Roman) megye jó részén kívül Piatra-Neamț és Tecuci megye egy részének bejárását kívánta meg. Minthogy pedig a csángóság a mai főútvonalaktól sokszor félreeső pontokon települt le, a vasút és a hivatalos gépkocsi-járatok nem sokat segíthettek bennünket a csángó települések gyors megközelítésében. Kutatótervünket ezért a következőkben szabtuk meg: Négy tagú nyelvész-kutató-közösségünket két kettős csoportra osztottuk. A főként kerékpáron közlekedő első csoport feladata az volt, hogy járja be az egész csángó nyelvjáróterületet, állapítsa meg a csángó településeket, és rögzítse a minden egyes településen felvett adatok alapján az egész terület legfontosabb hang-, alak- és mondattani sajátosságait, de egyben jelölje ki azokat a legjellegzetesebb pontokat, amelyeken a második csoport két nyelvész tagja majd mélyrehatóbb kutatást végezhet. Tervünk az volt, hogy a gyorsabban mozgó, de a moldvai csángó-magyar településterületnek lehetőleg minden pontját felkereső első csoport anyaggyűjtése alapján majd egy kisebb tájnyelvtérképet szerkesztünk, a helyet lassabban változtató, de alaposabb kutatást végző második csoport nyelvi adatait pedig felhasználjuk egy nagyobb moldvai nyelvtérkép, illetőleg az országos magyar nyelvtérkép szerkesztésekor. A moldvai nyelvtérkép anyaggyűjtése tehát tervünkben részint önálló gyűjtőmunkaként, részint meg egy nagyobb terv részleteként szerepelt.

E gyűjtőmunkánkat megelőző nyelvföldrajzi gyűjtőtapasztalataink meglehetősen segítettek abban, hogy aránylag rövid idő alatt megszerkesszük a csángó tájnyelv sajátosságainak megállapítására megfelelő kisebb kérdőívet (302 alapkérdés kb. 500 térképlaphoz). Nagy kérdőívként némi, de nagyon csekély kiegészítéssel azt a kérdőívet használtuk, amely már a Kolozsvár vidéki nyelvtérkép-anyag gyűjtése alkalmával megfélelőnek bizonyult (ennek 2300 alapkérdésével kb. 5000 adat gyűjthető).

Tervünk pontos végrehajtása természetesen megkívánta a két csoport szoros együttműködését. Az első csoport (Márton Gyula, Szabó T. Attila) három nappal a második csoport (Gálffy Mózes, Vámszer Márta) előtt indult Moldvába, hogy a második csoport odaérkezte előtt már egy nagyobb körút megtétele után legalább két pontot jelölhessen ki a második csoport kutatóterületeként. Az első csoportnak ezután is nagy ugrásokkal kellett útjában haladnia, hogy a második csoport számára újabb és újabb pontokat tűzhessen ki. Ez a szökdöső kutatás ugyan fárasztó volt, de a pont-kijelölés végrehajtásán túl megvolt az az előnye is, hogy az egyes tájegységek keretében egymás mellett sűrűn sorakozó csángó települések nyelvéllapotában jelentkező kis különbségeket könnyebben megállapíthattuk így, mint ha földrajzi egymásutánban településről településre haladva végeztük volna a megfigyeléseket. Mindez természetesen sok idő- és erőpazarlással járt. Emellett több felesleges utat kellett megtennünk már az első, de aztán a második nyáron is a rendelkezésünkre álló bizonytalan csángó település-adatok ellenőrzése érdekében, meg a helyszínen szerzett, sokszor téves felvilágosítások nyomán sejtett csángó települések felkeresése céljából. A „felfedező” úttal azonban az efféle együtt jár. — A nagy testi erőfeszítést kívánó utat megnehezítette az is, hogy a moldvai csángóság lakás- és élelmészeti viszonyai a reakciós korszak elnyomó politikájának „eredményeként” elképzelhetetlenül kezdetlegeseek. Az elszállásolás és az élelemszerzés éppen ezért nagy nehézségekbe ütközött.

A nyelvmesterek kiválasztásában igyekeztünk azt az elvet követni, hogy a nyelvmester, legalább a nagyszülőikig felmenőleg bennszülött legyen, ne rendelkezék könyvműveltséggel, és ne élt legyen távol huzamosabb ideig falujától. Sajnos, e követelmények legtöbbjének könnyűszerrel eleget lehetett tennünk, mert a moldvai magyarság a reakciós elnyomó rendszerek hibájából a magyar könyvműveltségtől és így a magyar irodalmi nyelvtől szinte tökéletesen el volt zárva. A csángóság soraiban — főként az idősebbek

között — különben is nagyon sok az írástudatlan, de az írástudó csángó is csak románul ír és olvas. Ritka az olyan csángó is, aki hosszabb időre elhagyja szülőfaluját vagy éppen szülőtte földét. Csak a katonáskodás, a háború és a hadifogság alkalmi szakíthatják ki huzamosabb időre a csángó férfit a megszokott környezetből. A nyelvmester választása során igyekeztünk a középrendűek: 40–50 évesek közül választani.¹ Vigyáztunk lehetőleg arra is, hogy mindenik településen egyikünk nyelvmestere nő, a másikunké férfi legyen. Minthogy azonban a legszorgalmasabb nyári munka idején, augusztusban folyt a kutatás, sokszor egészen nehéz vagy éppen lehetetlen volt minden eszményi kíváncsolomnak megfelelő nyelvmestert szerezni.

Eredeti tervünk, illetőleg számításaink szerint az első csoportnak legfeljebb 50, a második csoportnak 5–6 csángó település nyelvállapotára vonatkozólag kellett adatokat szereznie. E számok végeredményben úgy módosultak, hogy az első csoport 1949. nyarán 72, 1950-ben az előbbieken kívül még 7 újabban „felfedezett” csángó települést látogatott meg, a második csoport pedig 8 csángó település lakossága között végzett 1949. augusztusában nyelvjáráskutatást.

4. Az 1949. nyarán lefolyt kutatás eredményeinek részleges cédulázása és térképrevetítése során mutatkozó tanulságok értékesítése és a hiányok pótlása céljából 1950. nyarán újabb egy hónapos kutatóutat szerveztünk. Az 1950. évi kutatásban azonban különböző okokból csak egy csoport (Gálffy Mózes, Szabó T. Attila) vehetett részt. A két kutató ezúttal egy 500, főként szóföldrajzi és körülbelül 700 alak- és mondattani adat felvételezését lehetővé tevő kérdőívvel 46 ponton — közte 7 új ponton is — az összes csángó településeknek több mint felén végzett újabb nyelvtérkép-anyaggyűjtő munkát.² Az 1949-ben elvégzett, az egész nyelvterületre kiterjedő általános tájékozódás után ugyanis az látszott célszerűnek, ha a kutatópontok számát csökkentjük, hogy emelhessük a kérdőív kérdéseinek számát. Valóban, 1950. nyarán pótkérdőívünkben az előző kérdőív kérdéseinek számát csaknem kétszeresére szaporítottuk.

II.

Nem időszerű s nincs rá terünk sem, hogy a gyűjtőmunka során szerzett tapasztalataink mindannyiját feltárjuk, illetőleg magának a nyelvi gyűjtésnek rendkívül változatos, izgalmas, érdekességekben, meglepetésekben bővelkedő, felfedéseink igazolódásával vagy megcáfolódásával természetszerűen együttjáró lefolyását részletesen ismertessük. Ehelyett egészen általánosan és vázlatosan csak jelezzük két kutatóútunk legfontosabb eredményeit. Az eredmények és tanulságok részletesebb és pontosabb megfogalmazására ma még amúgy sem vállalkozhatunk, hiszen az anyag jobbára feldolgozatlanul áll előttünk. Különben is éppen a második nyáron végzett kutatás és az utóbb gyűjtött anyag cédulázása során felvetődő újabb igények kielégítése miatt nem tartjuk a csángó nyelvtérkép anyaggyűjtő munkáját ma sem befejezettnek. Ezek előrebocsátásával a kutatóutak eredményét a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Mindenekelőtt elértük kutatásunk egyik legfontosabb célkitűzését: pontosan megállapítottuk a moldvai csángó-magyar települések számát és helyét. Megjegyzendő,

¹ Ahol ez szükségesnek látszott, több különböző korú és műveltségű nyelvmestert is kikérdeztünk. Ilyenformán nem egyszer egy-egy pontról némelyik kérdésre két-három alakváltozatot is lejegyeztünk. Tekintettel voltunk az aktív és a passzív szókincsre is.

² A második csoportot munkájában néprajzi rajz- és fényképanyag készítésével segítette Kós Károly egyetemi tanársegéd. Az egész kutatás politikai felelőse, Szarvadi Tibor egyetemi gyakornok a hatóságokkal és a Párt szerveivel való érintkezéssel segítette a csoport munkáját.

hogy kutatásunkban csakis a mai valóságos nyelvi állapot rögzítése volt célunk. A kutatás eredményeképpen elkészült moldvai csángó település-térkép tehát csak olyan pontokat foglal magában, ahol a csángóság még magyarul beszél, egyetlen olyan pont sincs azonban rajta, amelynek lakossága csángó-magyar eredetű ugyan, de egy magyar nyelvtérkép anyagát gyűjtő nyelvész-csoportnak már nincs mit keresnie közötté.

2. A végzett felderítés alapján úgy látszik, hogy a moldvai magyarság településterületén nyelvi szempontból is több csoportot kell megkülönböztetnünk. Mindenekelőtt nyelvileg is meglehetősen élesen kiválik két jellegzetes csoport: a Románvásár (Roman) környéki úgynevezett északi és a Bákó (Bacău) vidéki déli csángóság.¹ Az északi csoport magyarsága a következő községekben lakik: Bălusest, Bărgován, Jugán, Kelgyeszt, Gyerejest, Szabófalva, Újfalú (Traian). Nyelvileg ide tartozik az innen megyényi távolságra levő, egyik legdélebbre fekvő csángó község, Ploskucén és a Szeret balpartján tőle jóval északabbra fekvő Valén is. A nyelvi tények alapján — úgy látszik — igaz az az irodalomból ismert megállapítás, hogy e két község első lakói Szabófalváról és környékéről települtek ki. Ehhez a csoporthoz tartozik a Jasi megyében lévő Lazu Porcului magyar lakossága is. Ennek lakói e század első felében Jugánból települtek ki. A déli csángó csoportot Bogdánfalva, Újfalú, Albény, Nagypatak, Trunk, Lujzi-Kalagor és Szekatura lakói alkotják. Ide számítható a Szeret balpartján levő Gyoszeny lakossága is. E déli csoporthoz földrajzilag egészen szorosan csatlakozik a Klézse és Forrófalva körüli csángóság. E két községen kívül a következő települések tartoznak ide: Berindest, Külső-rekecsun, Somoska, Pokolpatak, Újfalú (Dózsa), Kápota, Csík és a jóval délebbi Szász-kút. — Elkülönült csoportot képez a Tatros melléki magyarság. Ennek zöme Ojnest környékén lakik ugyan, de vannak ide számítható elszórt települések a Tatros vize fentebbi partjain és Ojnesttől délre meg északra is. A régi magyar-román határtól lefelé haladva, a következő községek sorolhatók ide: Csüvés, Bruszturosza, Dormánfalva, Doftána, Szálka, Bogáta, Pakura, Glodurile, Szalone (Băile Slănic), Cserdák, Templomfalva, Tatros, Poiana Nucului, Ojnest, Borzest, Valea-seaca, Gutinázs, Újfalú, Szöllő-hegy, Diószeg, Szitás, Bohána, Gorzafalva, Fűrészfalva. Ide számítható a magas erdő-öbbe települt Prálea és a tőle délre egészen elkülönülő Vizánta is. — Jelentős számú magyarság lakik még a Tázló vize mellékén, de ez egymástól jóval inkább elkülönülő településekben, sok helyt igazi szórványsorsban él. A Tázló melléki magyarság legnépesebb szinmagyar községe Pusztina, és számbelileg jelentős a tőle északra fekvő Frumosza is. A többi települések ezek: Rîpa, Iepi, Kiesiszalone, Enechesti, Szerbek, Gajdár, Esztufuj, Máriafalva (Lărguca), Kukujece, Ardelean, Moinești, Lucăcești, Esztrugár, Köves (Petricica), Bărzulești, Turluján, Berzunc, Vidraska, Valea-rea, Balányásza. — A Szeret balpartján levő magyar lakosságú községek néhány között szintén nagyok a távolságok. Közvetlenül a Szeret partján van csak egymás mellett négy-öt község, a már előbb, a déli csángó telepeknél említett Gyoszeny, majd tőle északabbra Ketrest, Tamás, Furnikár. A többiek: Kălugăren, Lăbniș, Valén, Magyarfalva-Gajcsána egymástól jó távolságra vannak. Ezek közül is a csaknem teljesen elrománosodott Valén nyelvileg nem a környező községekkel, hanem — mint már előbb is jeleztem — az északi csángó csoporttal tart rokonságot.

Megjegyzendő, hogy a fentebb közölt, a tájak szerint való csoportosításnak nyelvészeti szempontból nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget. Bákótól északra például van két magyar lakosságú település: Lészped, Liliyec; mindkettő lakói nyelvileg nem a közeli Bákó vidéki déli csángósághoz, hanem a Tázló mentiekhez tartoznak (l. még alább a Ploskucénnal és Valénnal kapcsolatban mondottakat).

¹ A régi, bár nem éppen alkalmas csoportmegjelöléseket a megelőző kutatóktól anélkül vettem át, hogy ezzel véglegesen elfogadhatónak tartanám őket.

3. A csángó településterület teljes felderítésével természetesen együttjárt az egyes települések nyelvéllapotának felvételezése is. Kutatóútunknak nyelvészeti szempontból éppen az a legfontosabb eredménye, hogy végre a csángó-magyar településterület minden pontjáról van egységes kérdőívvel és egységes módszerrel gyűjtött nyelvi anyagunk. A rendelkezésünkre álló anyag felhasználásával most már megszerkeszthető a moldvai csángó-magyarság nyelvtérképe. E térkép anyagához eddig a felsorolt települések közül 79-ben gyűjtöttünk anyagot. Megjegyzendő, hogy a fentebb név szerint felsorolt községeken kívül tudunk még néhány településről, ahol szórványsorsban csángóság él. Ezt a négy-öt pontot eddig azért nem látogattuk meg, mert — mint a helyszínen nyert tájékoztatásból tudjuk — lakói a tőlünk már megvizsgált községekből kerültek ki, s így nyelvileg is ide tartoznak. Ennek ellenére, ha 1951-ben sor kerülhet újabb kiegészítő kutatás végzésére, nem mulasztjuk el e pontok felkeresését sem. — Eddig gyűjtött anyagunk öt, egyenként 300 lapot magába foglaló kötet kiadását teszi lehetővé. A kiadásra azonban egyelőre nem áll rendelkezésünkre megfelelő anyagi fedezet.

4. A birtokunkban levő nyelvi anyag lehetővé teszi több eddig vitás csángó nyelvi jelenség közelebbi megvilágítását, és természetesen nagyon sok eddig legfeljebb futólag ismert csángó jelenség (*sz-ezés, á-zás, í-zés, szóképzés, igeragozási, névragozási sajátosságok stb.*) alaposabb megvizsgálását, illetőleg e jelenségek szóföldrajzi elterjedésének szemléltetését.

5. Az eddig végzett kutatások nagyon jelentős anyagot eredményeztek a román-magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálata szempontjából is. A nyelvtérkép szóföldrajzi adatai egyben világot vetnek a csángóságot ért román nyelvi hatásra is. Ezek és a gyűjtés során esetlegesen lejegyzett más adatok már önmagukban is tekintélyes anyagot jelentenek a kölcsönhatások kutatója számára. Jelentős mértékben kiegészíti a nyersanyagot az a gyűjtés, amelyet a kolozsvári román Babeş-Egyetem két román nyelvésze, Tudorán Romulusz és Mircea Demeter az augusztusi gyűjtőút alkalmával velünk párhuzamosan végzett. E két nyelvész a kétnyelvűség és az elrománosodott csángók nyelvének kérdéseit vizsgálta úgy, hogy a mi nagy kérdőívünk anyagát kérdezte ki kétnyelvű csángók, magyar nyelvű csángók között lakó románok és egy teljesen elrománosodott csángó község lakóitól. Alig lehet ugyan kétséges, hogy az így szerzett anyag különleges tudományos érdekességű, mégis ez az együttes kutatás elsősorban tudománypolitikai szempontból jelentős, mint a két kolozsvári egyetem nyelvészei együttmunkálkodásának első megnyilvánulása.

6. A településföldrajzi, nyelvészeti és tudománypolitikai eredményeken túl a nyelvészeti anyag történeti szempontból is kétségtelenül figyelemreméltó. Az összegyűjtött anyag alapján most már újra fel lehet és fel kell vetni a moldvai csángóság eredetének és Moldvába kerülésének kérdését. Ma, az anyag feldolgozása előtt egyelőre csak sejtjük, de világosan nem látjuk, hogy milyen pontokon adhatunk igazat a régebbi kutatók megállapításainak, illetőleg melyeket kell közülük az újabb adatok világánál a valószínűtlen feltevések birodalmába száműznünk.

7. A két nyáron végzett moldvai nyelvészeti kutatásnak még a gyakorlati élet szempontjából is van jelentősége. A szocializmus felé haladó Román Népköztársaságban az eddig magyar iskolák nélkül élő csángóság is magyar nyelvű iskolákat kapott, illetőleg kap ezután fokozatosan. A csángó tájnyelv kutatói segítségükre lehetnek a csángó iskoláztatást végző magyar tanítóknak abban, hogy megismertetik velük a csángó lélek és a csángó népnyelv különlegességeit, nehogy a csángóság közé menő tanítók nemesítés helyett kíméletlen értetlenséggel irtogassák a csángó tájnyelv legszebb hajtásait.

*

Kutatóutunknak itt csak az eredményeit domborítottuk ki, de nem ejtettünk szót egyben hiányairól is. Hiányaink jobbra anyagi eszközeink nagyon korlátozott voltából, a kutatásra fordítható idő aránylagos rövid voltából folynak. Intézetünknek nincs a kutatásokra költségvetésszerű ellátmánya, és közülünk egyik sem foglalkozhatik kizárólag a csángó nyelvtérkép ügyével, hanem csak egyetemi és más természetű, nagyon sok időt igénylő elfoglaltsága mellett végezhet és végezheti kiki a kutatást előkészítő, a gyűjtött anyagot cédlázó és a nyelvtérkép-lapok rajzoltatásának előkészítésével járó munkát. Nem együnk csak nyári szabadságidejének részleges vagy teljes feláldozásával végezhet el mindkét évben a kutatásból reá jutó feladatot.

Nem véletlen dolog, hogy a kolozsvári magyar nyelvjáráskutatók csak 1949-ben indulhattak neki úgy a moldvai kutatóútnak, hogy nemcsak nem kellett félniük a helyi hatóságoktól, de bennük segítőtársra, a munka készséges támogatóira számíthattak. A néptanácsok megszervezésével, a rossz emlékü csendőrség eltűnésével és a demokratikus szellemű milícia felállításával mind a központi helyek, mind pedig az egyes települések hivatalos szervei részéről előzékeny segítséget várhattunk egy olyan munkában, amelynek végzésére a Román Népköztársaság Akadémiájától és a kolozsvári magyar nyelvű állami egyetem vezetésétől kaptunk megbízást. A formális helyi jelentkezések megejtése után valóban sokszor meglehetően volt az a készség, ahogy a néptanács legmagasabb szerveitől a legalacsonyabb helyi megbízottakig támogattak munkánkbán. A készséges támogatást annak köszönhetjük, hogy a Román Munkáspárt állott a kutatás mögött, s tekintélyével minden nehézséget elhárított előlünk, és minden támogatást biztosított számunkra. A Magyar Népi Szövetség Bákóban székelő megyei szervezete és helyi hivatalosai útján ugyancsak lekötelező előzékenységgel segítette a kutatást. A Román Munkáspárt irányítása alatt működő Bolyai-Egyetem vezetésének köszönhető közvetlenül az, hogy a Köznevelésiügyi Minisztérium jóvoltából megteremtette a moldvai nyelvjáráskutatás anyagi és erkölcsi feltételeit. Eredményeink e sokoldalú támogatás és segítőkészség nélkül nem születhettek volna meg, s nehézségeink, hiányosságaink fokozatos kiküszöbölését sem remélhetjük a Párt, a tőle irányított közigazgatási és közművelődési szervek, valamint — legközvetlenebbül — az Egyetem vezetőinek további megértése és támogatása nélkül. Kicsiny munkaközösségünk jelentős egyéni munkavállalásán túl elsősorban e megértő támogatásnak köszönhető a moldvai csángó nyelvtérület felderítése, a csángó nyelvtérkép anyaggyűjtő munkájának elvégzése, és a további támogatástól remélhető a nyelvtérkép-anyag kiadvány formájában való feldolgozásának lehetővé tétele is.

Kolozsvár, 1950. december.

SZABÓ T. ATTILA

A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága

A MNy. legutóbbi számában röviden beszámoltunk a múlt év őszén végzett szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő munkánkról. Beszámolóinkban elsősorban a gyűjtés külső körülményeit, szlovák, cseh és magyar tudósokkal, hivatalos szervekkel folytatott megbeszéléseinket ismertettük röviden, s a gyűjtés nyelvészeti eredményeinek, tanulságainak közzétételét későbbi időre ígértük. Ebben a cikkünkben ezt az ígéretünket szeretnénk valóra váltani.

Utunknak határozott célja volt: összegyűjteni hét délszlovákiai községben a magyar nyelvatlasz kérdőívének I. és II. részét. Egy községben általában három napot töltöttünk, s ez elegendő volt ahhoz, hogy feladatunkat módszeresen elvégezhessük. De a gyűjtéshez ennyi időre szükség is volt, s így nyelvatlaszgyűjtésen túlmenő, részletesebb nyelvészeti vizsgálatokat nem folytattunk, bár ez több községben nagyon érdekes

és kíváncsi lett volna. Ennek a munkának az elvégzése a pozsonyi és a prágai egyetemen tanuló magyar szakos hallgatókra, tanárookra vár, nekik egyik igen fontos és sürgős feladatuk.

A hét községben (Nemeshodos—Vydraný, Izsap—Ižop, Vága—Váhovce, Nagy-hind—Vel'ké Chyndice, Nyitragerencsér—Hrnciarovce, Zsitvabesenyő—Bešeňov, Nagy-ölved—Vel'ké Ludince) gyűjtött anyag szerves részét képezi a magyar nyelvátlasz anyagának. Így ennek a részletes feldolgozását most nem kívánjuk adni, hiszen erre csak a nyelvátlasz anyagának egységes feldolgozása kapcsán kerül majd sor. Gyűjtésünk közben azonban számos olyan érdekes megfigyelésre tettünk szert, amely eddigi nyelv-járási irodalmunkban vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy vonalakban volt ismerte-tes. Ezeknek a közkinccsé tételét viszont fontosnak tartjuk, elsősorban a magyar nyelvjáráskutatás szempontjából, de néhány ilyen sajátosság ismertetése — úgy hisz-szük — hasznos lesz az általános nyelvészet számára is.

A községek nyelve — különösen a Csallóköztől északra fekvőké — sok archaikus vonást mutat. A köznyelv hatása azonban — éppúgy mint a hazai nyelvjárásokban — ma már nagyon erőteljes, s a legarchaikusabb jellegzetességeket megőrzött községekben is világosan kimutatható. Ez természetes is. Ma a szlovákiai magyarságnak több magyar nyelvű folyóirata s napilapja van, és ezeket a lapokat sokan olvassák; nagyszámú magyar nyelvű szépirodalmi mű jelenik meg, Komáromban ma már magyar színház működik. Mindegyik községben, ahol jártunk — még a legkisebben is — helyben volt magyar tannyelvű alsófokú iskola (az általános iskola alsó tagozatának felel meg), sőt Nyitragerencsén és Nagyölveden az általános iskola felső tagozatának megfelelő közép-fokú iskola is helyben működött. A többi községben a felső tagozat tanulói a szomszédos községek iskolájába jártak. Emellett Szlovákiában megnyílt több magyar nyelvű közép-iskola is, s a kulturális színvonal emelkedésével az iskola, sajtó, rádió hatása alól a nyelv-járások sem vonhatják ki magukat.

*

A következőkben olyan sorrendben ismertetjük az egyes községeket, ahogy a gyűjtést végeztük. Az egyes községekről adott beszámolók terjedelme nagyon különböző, s összeállításuk is többnyire más-más szempontok szerint történt. Ez abból a meggondolásból következik, amit fentebb már kifejtettünk.

Beszámolónk végén tájsszógyűjteményt is adunk. Gyűjteményünkbe csak a szűkebb értelemben vett tájszavakat vettük fel, s azokat, amelyek csak kisebb hangtani jellegzetességek miatt volnának tájszónak minősíthetők, mellőztük.

1. Gyűjtőutunk első állomása N e m e s h o d o s — V y d r a n ý volt. A község a Csallóközben fekszik, kb. 40 km-re Pozsonytól. A minisztérium autója vitt ki bennünket, s erre az utunkra elkísért C s a n d a S á n d o r egyetemi adjunktus is. A községnek körülbelül 1500 főnyi, nagy többségében magyar lakosa van. A lakosság majdnem kizárólag földműveléssel foglalkozik. A falu átlagos műveltsége viszonylag magas, rendszerint elvégezték a nyolc elemi, sokan járatnak újságot, sok a rádió a faluban.

A község nyelvjárásáról — tudomásunk szerint — eddig még nem jelent meg semmiféle közlemény. A falu nyelve több szempontból rokon vonásokat mutat a sziget-közi nyelvjárással. Legérdekesebb jelenség — amelyet eddig még nem ismertünk — az *a* hang viselkedése az *á* előtti szótagban, illetőleg szótagokban.

Közismert dolog, hogy a magyar nyelvjárás-terület néhány részén az *á* előtti szótagban illabialis *á-t* találunk. HORGER ANTAL erről a jelenségről a következőket írja: „Vannak egyes nyj.-k (leginkább nyj.-szigetek), ahol az *á* általában labializálódott ugyan, de olyan szavakban és szóalakokban, melyekben *á* következik utána, változat-

lan marád. Pl.: *anya, annya*, de: *ányám, anyád, annyának, anyánk* stb.; ... Így a nyítrami Vágkirályfán, a Nagy Duna és a mosoni Kis Duna közötti Szigetközben, a vasm.-i Alsóórön, a szolnok-dobokam.-i Domokoson, a kisküküllőm.-i Pipén, a nyugati székelységben . . és a moldvai csángó nyj.-ban“ (A magyar nyelvjárások 79). — A szakadati nyelvjárásszigeten ugyanebben a hangtani helyzetben *é-t* találunk. Pl.: *hésznlál, kápál, hēlál, mēdár, székál, tēlán, ēpám, kēncát, mērhát, mērkába* stb. Szórványosan hallhatók ilyenek a régi Maros-Torda és Udvarhely megyék *á-zó* területein is, a moldvai csángó nyelvjárásban is, de Szakadátton már az ilyen alakok is közönségesek, mint *ēggya*, de: *adok, acc, ad; hētta*, de: *haggyok, hacc, hagy; ēnnya, Kēta, hēggya, mērha* stb. (vö. HORGER i. m. 86).

Nemeshodoson az *á* előtti szóttagok *a*-ja helyén viszont igen sok helybeli lakosnak a nyelvében az *á* és az *e* közötti hangot találunk, s ezeket Imre Samu *á*-val, Kálmán Béla pedig *e*-vel jelölte.

A következőkben felsoroljuk a gyűjtésünkben található valamennyi ilyen alakot: *kálász, bārázdo, rākjá, āpját, āpjájé, tākārmárrepa, kārālābi, sālātó, pālanta, kápáll, āgácija, mādár, mādārfi, āggyátok, legālābb, pelánk, pellás, gerádics, lepát, kenál, keccsángk, hifták, nēdrác, kebát, öregenyám, kōrōsztenyám, kōrōsztetyám, kizsgēzdákno, hēlāndik, megát, tērtkelács, hētár, gyemlál, kentár, sejtár, kenász, zebáll, berázdabillēgető, elá, pūrsenás, ekármit*. — Akiknek a nyelvében ez az *á ~ e* féle hang megvan, azoknál *á* előtt *e g y s z e r ű s z a v a k b a n* általánosnak mondható. Egy pár adatközlőtől azonban néhány esetben ugyanebben a hangtani helyzetben illabialis *á-t* hallottunk: *pālanta, kápáll, mādár, mādārfi, āggyátok, tākārmány, mondanák, legālābb, āndrás*, 'kakasülő', *ābátszalonna, dēdōregenyám, hālvány, porsenás* 'pattanás', *hālántik, kálács*.

Mivel ennek az *á ~ e*-féle hang színének a megkülönböztetése nagyon nehéz, és sok esetben az emberfe valóban *e*-féle hang benyomását teszi, felmerülhet a kérdés, hogy vajjon a szakadati nyelvjárás *ē*-je nem ugyanennek a hangnak felc-e meg.

Az *á* előtti illabialis *á*-val kapcsolatban HORGER megjegyzi, hogy azokban a székely nyelvjárásokban, ahol ez a jelenség megvan, az *á-t* megelőző *v a l a m e n n y i* szóttagban megtalálható az *á*, s zárójelben hozzáfűzi még azt, hogy valószínűleg így lesz az egybeírt is, csak a közlők nem figyelték meg. A moldvai nyelvjárásról pedig azt állapítja meg, hogy abban csak akkor található meg az *á*, ha állandóan *á* következik utána, tehát például: *ākác, kálaka, tálál, tātár* stb., de: *alá* (a vele egy családban levő *alatt, alól, alsó* miatt), *gazdátlan* (a *gazda* miatt), *halász, madár* (a *halat, halak; madarat, madarak* miatt) stb. (i. m. 79).

Nemeshodoson egyszerű szavakban az *á-t* megelőző szóttagokban levő valamennyi *a* helyén *á ~ e*-féle hangot találunk, akkor, ha az *a* közvetlenül megelőzi az *á-t*, tehát a kettő között nincs olyan szóttag, melyben más magánhangzó van: *tākārmárrepa, kelepács, hēmerjābo, kārālābi*. Ha a két hang között más magánhangzót tartalmazó szóttag is van, akkor — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — az *a* labialis: *vacsoráll, vacsorázik, azután, asztáná, halovány*. — Összetett szavak előtagjában mindig labialis *a-t* találunk akkor is, ha az utótag első szóttagja *á-t* tartalmaz: *favágó, napszámos, inakásājó, szarkagābollán, budabácsi* 'katicabogár'. Természetesen labialis az *a* akkor is, ha a rákövetkező *á* külön szó első szóttagjában áll: *ēssze vam vāgvō, Pista bácsi, Jóska bácsi*. Nem illabializálódik *a* névelő sem: *a szám, a gyomrát*.

HORGERnek az a zárójelbe tett megjegyzése tehát (i. m. 79), hogy ez a jelenség minden olyan nyelvjárásban, ahol megtalálható, valószínűleg érvényes az *á-t* közvetlenül megelőző *v a l a m e n n y i* szóttag *a*-jára, nem állja meg a helyét.

Egyszerű szavakban az *á-t* közvetlenül követő szóttag *a*-ja Nemeshodoson zárabb (*a ~ o*, ritkán *o*) nyílt és zárt szóttagban, valamint abszolút szóvégen egyaránt: *lābam, lābadot, szárad, kutágas, sássá, szákāja, lējānkō, házba, ómābō, lāba, szākō, cupāka*

stb. Azokban a szavakban, melyekben az *a* két *á*-t tartalmazó szótag között van — a rendelkezésünkre álló néhány adat szerint — az *á*-nak ez az előreható elhasonító hatása erősebb a hátrahatonál, ugyanis *szárosság*, *válsztás* alakokat találunk, nem pedig **száresság*-ot, illetőleg **válsztás*-t.

HORGER a szakadati nyelvjárás *Kétát*, *énnyát* stb. alakjaiban jelentkező *ē*-t elhasonulással magyarázza: tehát nem *a* > *ē*, hanem *á* > *ē* változással állunk itt szemben, az előbbi ugyanis fonetikailag szerinte lehetetlen volna (vö. i. m. 86—7). A Nemeshodoson hallható *á* ~ *e* hangoknak szintén ez az egyetlen valószínű magyarázata. Az *á* előtti illabialis *á* ugyanis megtalálható Nemeshodoson is, meg — a nyelvatlaszgyűjtések tanúsága szerint — a Szigetközben is. Hogy a Nemeshodos körüli községekben megvan-e, és milyen formában van meg, arra vonatkozólag egyelőre nincsenek pontos adataink.

Nemeshodosról még egy érdekes hangtani jelenséget kell megemlítenünk. Mint fentebb már jeleztük, egyszerű szavakban az *á* után következő szótag *a*-ja zártabb. A *-val* rag *a*-ja ebben a hangtani helyzetben igen gyakran egészen zárt, eléri az *u* zártsági fokát, s az *l* kiesése miatt meg is nyúlik: *náddú* 'náddal', *vëllávu* 'villával'. De más helyzetben: *tavasszá*, *hamuvá*. Ez a jelenség kétségtelenül összefüggésben van az *á* utáni szótagban levő *a* zártabb voltával. Az *ol* > *ú* változás ugyanis más esetekben is elég gyakori községünk nyelvjárásában: *morzsú*, *járú*, *bagú* 'bagoly', *óvasú*, *apritú* 'fecseg' stb.

2. Utunk második állomása a Komárom megyei *I z s a p* — *I ž o p* volt. Ide — éppúgy mint a többi községbe is — már kísérő nélkül mentünk. Izsap egészen kis község, körülbelül 500 lakosa van, mind földművesek. Ebben a községben, ahol aránylag hosszú időt — több mint három napot töltöttünk — ismerkedhettünk meg legalaposabban a szlovákiai kollektív gazdálkodás eredményeivel. Az egész község termelészövetkezetben, „JRD”-ben van, s a gazdasági jólét igen magas fokát mutatja.

A község nyelve hangtani, alaktani szempontból nagyjából azonos a délkomáromi nyelvjárással, s — megfigyelésünk szerint — szókincs szempontjából sem találunk lényegesebb eltérést.

Megemlítésre méltó a határozott névelő alaki viselkedése, ugyanis magánhangzó és mássalhangzó előtt egyaránt *a* alakban szerepel: *a asztá*. Ritkán — nyilván a köznyelv: újság, iskola, rádió hatására — hallható azonban már az *az* alak is. Ez a jelenség egyébként megtalálható Nemeshodoson is, s BALASSA JÓZSEF szerint jellemző az egész Csallóközre (A magyar nyelvjárások 92), sőt — a nyelvatlaszgyűjtés tanúsága szerint — megvan a Szigetközben is.

A *-val* rag magánhangzója *á* után Izsapon is két fokkal zártabb, úgy, mint Nemeshodoson: *tésztaú*, *patkójáú*, *láncú*, *kalapácsú*. Ezt a jelenséget egyébként már SZABÓ DÉNES is feljegyezte a Szigetközből (vö. BÁRCZI, Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből II, 3).

3. Harmadik kutatópontunk *V á g a* — *V á h o v c e* volt. A község a Vág folyó partján, a magyar nyelvterület legészakibb szélén fekszik, s csak délre függ össze vele. Nyelve a tanulmányozott községek közül talán a legérdekesebb.

Vágáról már készült nyelvjárási tanulmány: VÁSÁRHELYI LIPÓT, A vágai nyelvjárás. Szeged. 1904. Feltűnteti ezt a munkát HORGER idézett műve, s minden bizonnyal ennek alapján a BENKŐ—LÓRINCZE-féle Magyar Nyelvjárási Bibliográfia is. HORGER azonban zárójelben közli, hogy „nem olvashattam el”. Sajnos, a budapesti és szegedi könyvtárakban ez a munka nem található meg, s így feldolgozásáról nekünk is le kellett mondanunk, pedig nyilván nagyon érdekes eredményekkel járt volna, ha gyűjtésünket egy ötven évvel ezelőttről készült leírással összehasonlíthatjuk.

Vága a nyugati palóc nyelvjárásterülethez tartozik. Érdekes jelenség — s tudomásunk szerint a palóc nyelvterület egyéb helyeiről ismeretlen —, hogy az *á* (*ā*) utáni

szótagban levő a gyakran zártabb: o vagy ɔ: *ārpɔ*, *sāssɔ*, *szāko* 'a gabona bajúszá', *bārāzɔɔ*, *lānko*, *vālosztās*, *hāzbo*, *Fehérvārrɔ*, *zārvo*, *vāgvɔ* ~ *vāgvɔ*, *ómābo* ~ *ómābɔ*, *sālato*, *palāntɔ*, *lābod*, *lābom*, *lābo*, *szārossāg*, *kāmvo*, *pāposzēm*, *lāboszāro*, *lābokāsajo* 'lábikra': *āgos*, *Vāgo*. A zártabb alak használata azonban nem törvényszerű, s adataink között a következő nyíltabb hanggal ejtett alakok is megtalálhatók: *lābām*, *lābā*, *lābbāl*, *lābād*, *āgyácská* 1. 'ágyás'; 2. 'prices', *pāpā*, *pāpāsēm*, *ruťszārnyā*, *pālmā* 'jegenye', *mālnā*.

A község nyelve l-ező: *pēlvā*, *konkol* ~ *konkó*, *buglā* 'boglya', *lānko*, *lāny*, *billēg*, *Kārol*, *Mihāl*, *Mihālē*, *Mihāltú*, *mūhel*, *kirāl*, *fāmól* 'szű', *luk*, *lukāt*, *foló*, *folik*, *bágó* 'bagoly', *bivāl*, *selēm*, *selmēt*, *folosó*, *fālallā* 'tornác', *derelle* 'derelye', *guťszāl*, *gombolittó*, *pólāvānkus*, *hel*, *mosolog*, *golvá*, *hōnyāl* 'hónalj', *hólág*, *szēmgló*, *gerendó* 'gerendely', *csoroszlá*, *hōmbőlóg* 'henger', *gereble*, *sārāglā*, *folāt* 'üzekedik', *pōhól* 'pehely', *gólā*, *pókā*. — Az l-ező alakok mellett azonban gyűjtésünkben a következő néhány j-ző alak is szerepel: *gójā*, *pujkā*, *kājho*.

Az l i előtt nem palatalizálódik: *sāmlī*, *villāmlik*, *sifli*, *rēggelig* stb. A t, d palatalizációja is egészen ritka, s mindössze a következő néhány elszigetelt alakban van rá adatunk: *gyűlkör*, *tákārmūmburgungyi*, *cukorburgungyi*, *āggýig*. Ezzel szemben: *dínnye*, *díjó*, *szurdík* 'sut', *szundikāl*, *pűnkőzsdí*, *rēggētűl estíg*, *hetis*, *kifűzetik*, *herékédik* 'cicerél a kakas'.

A h az előtte levő zöngés mássalhangzót nem zöngétleníti (Nagyhinden sem): *meghālt*, *ēgyhāzē*, *ēgy hibāz*, *urāsāg hāzo*. Ez a jelenség azonban nem teljesen általános: *ētyhāszfi*, *āthāssuk*.

A két vagy több szótagos ikes igék általában iktelenül használatosak: *csāvārod*, *korcsollaz*, *megűvásod*, *pípāz* ~ *pípāz*, *kúpāllóddz*, *rosszālkod*, *megmosāzkod*, *vākāróddz*, *okād*, *megdohosod*, *ālkud*, *hāzud*, *leborjūz*, *megmālācoz*, *csikóz*, *kölkez*, *űzekēd* ~ *űzekēd*, *tārtoz*, *mekpūlisznýed*, *kíróddz*, *vācsorāz*, *gondoskod* 'gondolkozik'. — Egy szótagúakban már gyakoribb az -ik, de ott sem általános: *ālszik*, *ēszik*, *űszik*, *folik*, *esik*, *csuklik*, *mekpūllik*, *sállik*; de: *kiszők*, *lāk*, *csűsz*, *tel* (Akkorra lē is tel). — Ugyanakkor néhány olyan ikes alakot is találtunk, melyek a köznyelvben csak iktelen alakban használatosak: *ígik*, *forrik*, *nízik*, *szígyēllik* 'szégyelli magát'.

A tárgyas igeragozás egyes 3. személye egybeesik a felszólító módnak ugyanilyen számú és személyű tárgyas alakjával: *mekkőrószťoje* 'megkoreszteli', *szeresse* 'szereti', *megjelője* 'megjelöli', *őrőze* 'örzi', *űsse* 'űti', *ősmenje* 'ismeri', *dőrgője* 'dörgöli', *őblőgesse* 'őblögeti', *készicse* 'készíti', *kősse* 'kőti', *ēboncsā āgyāt* 'elbontja az ágyat', *ringāssā* 'ringatja', *szoptāssā* 'szoptatja'. Épp így a többes 1. és 3. személyében is: *Nem nyerjék meg hāborút*. *Este elvégezzék āz olvāsót*. *Nem eresszék őket*. A többes 2. személyére gyűjtésünkben nincs adatunk. — A *szeresse*, *megjelője* stb. alakokkal párhuzamosan azonban a *szereti*, *megjelöli* stb. alakok is használatosak.

A tárgyas igeragozás többes 1. személyének ragja a feltételes módban -*nuk*, -*nűk*: *vinnűk* 'vinnők', *színuk* 'szívnők', *kőtnűk* 'kőtnők'.

Az alanyi ragozás többes 1. személyére csak egy adatunk van: *hazamēn-nűnk*, két adatközlőtől is. Emellett azonban hallottuk a *hazamēnnēnk* alakot is.

A birtokos személyragokat gyakran a birtokos névmás helyettesíti: *enyim embēr* 'uram', *enyim āsszony* 'feleségem', *enyim sógor*, *enyim lovāk*, *tijed ló*, *mijenk lovāk*, *mijenk őkör*, *mijenk őkrök*, *tijetēk őkrök*, *ővéké szobā*, *ővéké őkrök* stb.; de emellett a birtokos személyragos alakok is élnek.

A *neki van*-féle szerkezetekben a birtokszó puszta alanyesetben áll, nem kap személyragot: *Akkor vót kőssignek mēny*. *Neki vót kincstāri lovāk*. *Szērdāhel ollān lipīloty kőssig*, *neki nem vót jeddző*. *Sok mārha vót neki*. *Vān rāj ā szomszīdnāk*.

A határozott és határozatlan névelő egyaránt aránylag ritka: *Hā fuj szél*, *zörög ajtó*. *Ollān szőrös*, *mim mājom*. *Montā neki komā*. *Hozzātāmāszkod kālhāho*. *It templomnā*

lakták. Mēnt ispāny úrhó. Urāsāg hāzo vót. Mēnt út mājor felé. Dógosztuk urāsāgnák ingyen. Hā nem vót ot hāt órákor, hátot kápot hájduul fārārā. Vigyē ē kis rostāt Szērēdbe. Csināták szirót, letette sēprót, āz mā vót övé. Kosutnák köszönhešsük, Isten ālgya meg. Ne higgytēk muszājtok dógoznyi. Örömögbe sirtāk āpāk, ānyāk. Māgyār mindig elvesztēte hāborut. Vót ēggy ózecks kertyēgbe. Elmontā, hugyān āz mēnt. Rīszt vēt hārcogbā is āpjāvāl. Kīrāl megigirte, nem bāncso ōkōt. Māmā is forog nīp között. Gyerünk āt ide kocsmābo, fogunk ēbeszīgetnyi. Ippen erdő mārāt. Elbukott [vīzbe fulladt] plebānosunk mēnt fūrīnnyi. Engēm szerettek nīpek. Āmillen mise, ollān rozs. Letgēt fālu vigig. Mājus negyedik mindik Flōriānnāp. Nīhā elvisz Vāg, nīhā hoz. Ānnyi vām megīrvā ābbā pilisznys irāzsbā. Kōssīgēbū nem ādok, enyīmēbū nem ādok. Ākkor vót kōssīgnēk mēny. Ot lākot jeddzō is, āz nem lākott ēgyhāzēbā. Mit te tucc — montā. Ēn is montām, mit te tucc, te nyītrāji hēgyegbe mās-kāā. Nem kō fīnyi pāptū. Bīró ūr hāggya ābbā dōgot, gyūjjōn īrodāb. Vótāk mekkergetnyi hātārt. Mēncs meg urām mīnket pāpoktul, mēncs meg urām mīnket ūgyvētyūl. Ākkor vāktāk lēket Vāgbā. Szērdāheli embērt elvāktō vonāt. Ōvéké szobā lēgyēny nyītvā. Ollān turnyās mīm mālāc. Mēhre hāsollīd dārāzs. Kījāball, csāk māsēnt mēnd lūd. Vāsārterēk is kōrū vānnāk kollātūvā. Kīzsborjū kīszōg belūlle. Csukā kemīn hāl. Megverēt urām miāttā. Nem is vót tēplomnāk pīze āggyig. Még én korombā. Hovā tēttēt kesztyūlkōt. Ollān, mīn tulīpān. Mom meg ennek nevī. — Ritkān azonbā hasznālatos a névelő is: *Primās vót itt āz ūr. Matyas lēgyēn ā kīrāl.* Mutató névmāsi jelzō utān a névelő hasznālata āltalānos. *Vót neki āz ā urāsāghāz. Megvētűk āszt ā kīpet. Ākkor vót āz ā forongās. Ēz ā primāsi mindig vót elādō.*

Az igeikötő — a szokásos szórendtől eltérően — gyakran a kirekesztő szórendben sem válik el az igétől: *Ki megmontā? Āszt is kīsōb mekkāptā* (= később kapta meg). *No, ki megdōgūt szencsīg nekū? Nem tudom, ki beviszi. Vālāhogyān rosszū kīfīzette ūket. Ōsztān kī megāggyā āszt? Hāt mit kītālāt! Tuttām mēr ledobom.* Ez azonban nem āltalānos, mert az igeikötő el is válhat: *Most estēre hūl le levegō. Mé nem tōrūl rā vājāt?* (= ken rá vaját). *Ābbū gāzdūt meg.*

A mīkor időhatározói kötőszót a hā helyettesíti: *Ki engēm esküttētēt, hā nōsūtem. It vót, hā ā lovākot ētettem. Ō, hā huszār vót, mīllen lovāji vótāk!*

A vāgai nyelvjárásban a birtokos személynév más gyakori hasznālata a birtokos személyragok helyett minden valószínűséggel szlovák hatással magyarázható, bár hasonló jelenség más palóc nyelvjárásban is tapasztalható; a Karancsalján például a birtokos névmás birtokos személyragokkal együtt hasznālják: *enyīm lyānyom.* A névelő hiánya szintén lehet szlovák hatás következménye, de gondolhatunk megőrzött régiségre is.

Érdemes volna részletesebben vizsgálni a nyelvjárás szórendjét, nemcsak az igeikötők viselkedése miatt, hanem más szempontból is. Erre vonatkozólag csak néhány mondatot idézünk: *Mīnnya vān hīdeg. Kī eszt īgy īntēzte? Mīnek is āszt mongyak? Ānnāk is csāg gyufā montāk* (= Azt is csak gyufának mondták). *Nem jūt eszēmbē, hōgyān āszt kēll.*

4. Utunk negyedik állomása Nagyhind — Veľke Chyndice volt. A község nem nagyon szolgál rá a „nagy“ jelzőre, a legkisebb azok közül a szlovákiai községek közül, amelyekben jártunk, mindössze 450 lakosa van. Nagyhinddel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a legkedvesebb emlékeink éppen hozzá fűződnek. A minden községre egyaránt jellemző barátságos fogadtatás közül is kiemelkedik a nagyhindiek kedvessége, szeretetreméltó volta, segíteni akarása. Több család szinte versengett azért, hogy melyikhez menjünk, s ha valahonnan elmaradtunk, egyenesen számon kérték.

Nagyhindről — ha nem is nagy számban — jelentek meg már néprajzi és nyelvészeti közlemények. A Néprőrt. XXXIV. kötetében MANGA JÁNOS közöl egy népszokást, s ezzel kapcsolatban egy népdalt. — A „Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjté-

seiből" című sorozatban KÁLMÁN BÉLA közöl 20 adatot Nagyhindről is. KÁLMÁN érdeme, hogy a nagyhindi nyelvjárás egyik legérdekesebb sajátosságát, a középső és felső nyelvállású palatalis labialis hangok hiányát észrevette. Hibája azonban megfigyelésének, hogy ezt a jelenséget általános érvényűnek tüntette fel; adatai: *éregmámá, bikkény, csész, védér* — az *écset* ~ *öcset* kivételével — legalább is ilyen következtetést engednek meg. KÁLMÁN megfigyelésének ez a fogyatékosága azzal magyarázható, hogy nem egészen egy napot töltött ott, és két adatközlője illabialis típusú alakokat használt, ezért ezt tartotta a faluban általánosnak. Emellett arról sem szabad megfeledkezni, hogy a gyűjtés tíz évvel ezelőtt történt, mikor ez a jelenség még sokkal általánosabb lehetett.

Nagyhinden az illabialis *ë, é, i, í* használata a megfelelő labialis *ö, ő, ú, ü* helyett az idősebbek nyelvében még ma is megtalálható, ha már nem is általános: *csípényi* 'csépelni', *térek, iszék* 'üszög', *kéless, széllé, gyik* 'kukoricaacsádé', *tér, gyiré, gyíszé, megnyízzik* 'megnézzük', *télünk* 'tölünk', *écscijé, ütette* 'ütötte', *Érse, bépéretik vóna* 'bepereitük volna', *fésé* 'felső', *érdég, gyijék, kísé* 'külső', *éveg, kiszéb, sepré* 1. 'seprű'; 2. 'sepresz', *físe ~ fise* 'fésű', *bidess, fējhé* 'felhő' stb. A középkorúak nyelvében ezek az illabialis hangok a megfelelő labialisok helyén még ritkán bár, de hallhatók, a gyermekek nyelvében azonban már nem. Ez a jelenség tehát minden kétséget kizáróan kiveszőfélben van Nagyhinden is. — A fent említett labialis és illabialis hangpárok mellett aránylag ritkán, de lehet hallani illabialisabb *ö, ő, ú és ü*, illetőleg labialisabb *ë, é, i, í* és *i* hangokat is: *gyűrő, gyűsző, gyün, bépörötük vóna; kérésztéli, tyikér, bécse, védér* stb. Ez — a nagyhindi nyelvjárásban most végbemenő változást figyelembe véve — érthető és természetes is. Érdekes jelenséggént kell megemlítenünk — s ez szintén ennek a változásnak élő voltára mutat — azt, hogy olyan szavakban, amelyekben két labialis palatalis magánhangzót találunk, néha az egyik már labialis, a másik még illabialis: *közepsé, gyijök* 'jövök'.

A labialis hangok azonban ma már — nyilván a köznyelv hatására — egyre jobban kezdik kiszorítani az illabialisokat. Ezt bizonyítja az is, hogy — különösen a fiatalabb nemzedéknél — már *ö-ző* jellegű alakokkal (*vősz, mөг, kérésztéli*) is találkozunk, ami a nyelv dinamikájával, a nyelvi változás élő voltával magyarázható.

Hogy ennek a nagyhindi nyelvjárásban mutatkozó, a magyar nyelvjárásokban szokatlanul erős illabialis jellegnek mi a magyarázata, arra egyelőre pontos választ nem adhatunk, legfeljebb feltevésekkel élhetünk. A pontos válasz megadásához igen részletes településtörténeti, művelődéstörténeti és nyelvészeti kutatásokat kellene végeznünk, s meg kellene vizsgálni a Nagyhinnel szomszédos községeknek a nyelvét is ilyen szempontból. Nincsenek ugyanis egyelőre adataink arról, hogy ez az illabialis jelleg csak Nagyhindre jellemző-e, vagy pedig megtalálható a környező települések magyar anyanyelvű lakosságának a nyelvében is, s ha igen, milyen mértékben.

Ha mégis magyarázatot keresnénk erre a jelenségre, magától adódnék a szlovák hatás feltevése. A környező szlovák települések nyelvében a megfelelő labialis hangok nincsenek meg. Az azonban, hogy egy nyelv egy másik nyelv hangállománya ilyen erős hatást gyakorolt volna, nem valószínű, legalább is a magyar nyelvközösségben erre nem tudunk hasonló példát. Még esetleg feltehetnők, ha teljesen elszigetelt nyelvjárásról volna szó, azonban Nagyhind ma is összefügg azzal a magyar nyelvterülettel, mely Érsekújvártól húzódik északnak a Zsitva völgyében. Így a szlovák hatást legalább iskevésbé valószínűnek kell mondanunk.

A másik feltevés az lehetne, hogy elmagyarosodott szlovák községgel van dolgunk. Így érthető volna, hogy a község nyelvéből hiányoznak azok a hangok, melyek ismeretlenek voltak a nyelvcsere előtt használt nyelvben, s azokat a képzésben és hangzásban hozzájuk legközelebb eső hanggal helyettesítették. Ez közismert jelenség, amire nemcsak a nyelvtörténet folyamán találhatunk bőséges példát, hanem napjainkban is. Balmazújvároson például Imre Samu nyelvatlaszgyűjtő munkája közben találkozott egy elmagya-

rosodott öreg némettel, aki egyébként kifogástalanul beszélt magyarul, balmazújvárosi tájszólásban, de többször hallott tőle ilyen alakokat: *féd, zéd, együnk* 'együnk' stb.

Nagyhind esetében természetesen nem kell arra gondolnunk, hogy a nyelvcserésetleg a közelmúltban játszódott le. Az könnyen elképzelhető volna, hogy a nyelvcseréből adódó bizonyos jellegzetességek generációk hosszú során át megőrződtek, s ellenálltak a környék asszimiláló hatásának.

A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban el kell vetnünk ezt a második feltevést is. FÉNYES Nagyhindet (és Kishindet is) magyarajkú községnek tünteti fel. Az 1773-ból származó összeírás Nagyhindet hasonlóképpen magyarnak mondja. KNEZSA ISTVÁN „Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár kérdéséhez“ című munkájában a XIII–XVII. század népeségi viszonyaihoz közölt I. b) számú térképen Nagyhind nem szerepel, de Kishind körülbelül 80 százalékan magyarnak van feltüntetve. A munkához csatolt I. c) számú térképen már Nagyhind is szerepel mint magyar lakosságú falu (Kishind itt már szlovák).

Felmerülhet még az a gondolat is, hogy az illabialis hangok nagy megterhelése Nagyhinden egyszerűen a palóc nyelvjárásoknak azzal a jellegzetességével magyarázható, hogy az illabialis jelleg erősebb bennük, mint a többi nyelvjárásban, s a nagyhindi nyelvjárás is ennek a produktuma, tehát nyelvünk belső fejlődésének az eredménye.

Ezek mellett feltehető még az is, hogy a nagyhindi nyelvjárásban mutatkozó erős illabialis sajátosság megőrzött régiség. „Magyar történeti hangtan“ (Bp., 1952.) című egyetemi jegyzete alapján arra gondolhatnánk, hogy BÁRCZI GÉZA ezt a feltevést tartja valószínűnek. Így ír ugyanis: „Pl. a nyitramegyei Nagyhind község *csész* 'csész' alakjából nyilvánvaló, hogy az ómagyar *eü* (vö. besenyő *čäüš*) fejlődhetett *é-vé*“ (i. m. 9).

HORGER ANTAL viszont a datki nyelvjárásban mutatkozó hasonló jelenséget, azt tudniillik, hogy a köznyelvi hosszú *ő* helyén *é* áll — bár megengedi, hogy ez egyes esetekben megőrzött régiség lehet —, általában *ő > é* változással magyarázza (i. m. 81). HORGERnek ez a feltevése azonban a nagyhindi nyelvjárásra vonatkoztatva kevésbé valószínű, s éppúgy, mint a többi előző, bizonyításra szorul. Ahhoz, hogy ebben a kérdésben határozottan állást foglalhassunk, az eddigieknél sokkal alaposabb és többirányú részletkutatásra van szükség.

Nagyhind a palóc nyelvjárás-terület nyugati részéhez tartozik. A község nyelvére jellemző az *ly* hang használata. A fiatalabbak nyelvéből azonban az *ly* kezd eltűnni, s helyét az *l* mellett már gyakran a *j* foglalja el: *pélyvā ~ pēlvā ~ pējvā, konkoly ~ konkó ~ konkol, zsgolykā ~ zsgolkā ~ zsgojkā, lyānkā ~ lānkā ~ jānkā, lyāny ~ lāny ~ jāny, Mihāly ~ Mihāl ~ Mihāj, tǎnūlyā ~ tǎnūjā, mūhely ~ mīhel, kirāly ~ kirāl ~ kirā ~ kirāj, sindé ~ sindō, bivāl, hǎljā ~ hǎjjā, illyen ~ ijen, ullyān ~ ujān*.

A *-val, -vel* rag *v*-je nem asszimilálódik: *lāvāl, kēsvel*.

5. Gyűjtésünk következő állomása Nyitragerencsér — Hrnčiarovce volt. A község közel fekszik Nyitrához, sűrű autóbusszközlekedés köti össze vele. A község külseje anyagi jólétről tanúskodik, s a nótában is szereplő piros rózsza a gerencséri utcákon, a házak előtti kis kertekben még ma is gyakori.

A Nyitra vidéki palóc nyelvjárásról már jelent meg egy hosszabb tanulmány 1905-ben (NyF. XX.), de Gerencsérrel aránylag kevés adatot közöl, nyilvánvalóan azért, mert a környező községek nyelve hangtani szempontból érdekesebb, mint Gerencséré.

Azokkal a sajátosságokkal, melyek a palóc nyelvjárás-területet — s így Gerencsért is — jellemzik, nem akarunk foglalkozni, ezért a község nyelvével kapcsolatban csak néhány feltűnőbb jellegzetességet emelünk ki.

A *-re* határozórag nem illeszkedik, s *e*-je zárt; *dészkaré, Nyitraré, aré, bécsuktám kócsré*. Ezzel szemben azonban *möre* alakot találunk, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy ebben az alakban a *-re* rag volta már elhomályosult. — Nem illeszkedik a *-szer* rag sem: *sokszér, háromszér*; a labialis-illabialis illeszkedés sem következetes *öccé ~ öccör*. — A *-val, -vel* rag *v*-je nem asszimilálódik: *késvel, lábva, kézvel ~ kézv*.

Az *i* palatalizáló hatására keletkezett *ly*-ek helyébe a *j* kezd behatolni: *mékköröstölyi ~ mékköröstöji, megjelöji*.

A tárgyas igeragozásban a többes szám I. személy ragja *-uk, -ük*: *mégnyízüik, áthúttuk, nyomuk*. Ugyanezt a jelenséget megtaláljuk egymástól függetlenül a magyar nyelvjárasterület több részén is. HORGER szerint megtalálható hat egymástól távol eső, egymástól régóta elszigetelt vidéken, mégpedig a palóc nyelvjárások közül Bereg megyében (főleg Budafaluban és Fornoson), a Bihar megyei Jánosfalván és Tárkányban, a Szolnok-Doboka megyei Domokoson és vidékén, a Hunyad megyei Lozsádon és a moldvai csángó nyelvjárásokban (A magyar igeragozás története 61). Megvan azonban ezeken kívül Zádorfalván is: *Hoszhatuk a váját Kousiknoul. Mék sē monthátuk ápádnak! Előüh mék fältákáruk, mer mos vout csak forgátva* (vö. MNy. XLIII, 65).

6. Nyitragerencséről a következő kutatópontra, Zsitvabesenyő — Bešeňova mentünk. Itt a pozsonyi „Új Szó”-ból már értesültek arról, hogy Szlovákiában tartózkodunk, s így örömmel és némi büszkeséggel vettük tudomásul, hogy munkánk során az ő falujukat is felkeressük.

Jelentősebbnek mondható nyelvészeti feljegyzésünk eddig Zsitvabesenyőről sem volt. MANGA JÁNOS „Zoborvidéki lakodalom” (NéprÉrt. XXXII, 250–272), és „Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz” (NéprÉrt. XXXIV, 173–202) című tanulmányai-ban közöl ugyan néhány nyelvi adatot, például egy lakodalmas verset, de köznyelvi átírásban, s így nyelvészeti szempontból kevésbé értékes. Nyelvészetiileg is megbízhatónak, értékesnek mondható az az anyag, melyet KÁLMÁN BÉLA közölt a „Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből” című kiadványban. Ez azonban aránylag kis terjedelmű, mindössze 20 szóból áll.

A zsitvabesenyői nyelvjárás egyik legjellemzőbb sajátága, hogy *l*-ező palóc. A palóc nyelvjárások nagy részére jellemző *ly* hang tehát hiányzik a nyelvjárásból, de helyét nem a *j*, hanem az *l* foglalja el: *pélva, billeg, Kārol, Mihāl, Mihālē, Mihāltú, hele, kirāl ~ királ, kālha, petrezsillēm, selēm, selmēt, selēmtők, gömbölü, sārāglā, luk, lukāt, lukās, foló, folik, pölhös 'pelyhes', sul 'kútkölönc', valog, guzsāl, gombolító, lānkā ~ lānkā, lāny ~ lāny, pólā, mosolog, bāglās 'boglyas', gēlvā 'golyva', csoroszla, eketāligā, gereble, folāt 'üzekedik', gólā, hónallā, ēvāsollā, konkó, sündő 'zsindely', bāgó 'bagoly', fāszo, pēntő 'pendely', gērēndő, sonkó, bōgó stb. Ritkán azonban találkozunk már *j*-ző alakokkal is; gyűjtésünkben a következők fordulnak elő: *kājha, pujká, hájjā, tănújā, űjjön lē*.*

Az *l* az *i* előtt nem palatalizálódik: *szígyelli, ribizli, mékkérésztöli, megjelöli, öröli, kiherili, mángalicā, libā, ellik*. — A *t, d* palatalizálódása *i* előtt azonban gyakori: *Pistyī* (sőt *Pistyā*), *kifüzetyik, szeretyi, öblögetyi, fűrüszyti, kiterityik, pātýing, gyinnye, gyijó, aggyig, szurgyik 'szurdék', szitākogyik, szungyikāl, nyújtóckogyik, mosākogyik, undorogyik, finnyāskogyik, okāgyik, állkugyik, mēgdohosogyik*, sőt: *gyűkör, térgy, térbetyū*. De hallottuk a következő nem palatalizált alakokat is: *Kāti, hetis, pünköszi, parádicsom, disznó, gārādics, mékpilisnyedik*.

A nyelvjárás különbséget tesz a nyílt *e* és a zárt *ē* között. A nyílt *e*-nek azonban két realizációja van: *e* és *ē*; a lakosság nagy többségének a nyelvében *e*. A két variáns — megfigyelésünk szerint — egy beszélő nyelvében váltakozva nem fordul elő.

A határozói igenév képzője *-vāl, -vel*. A képzőben a *v* mindig asszimilálódik, s gyakran az *l* is elmarad, de akkor a magánhangzó megnyúlik, és a mélyhangú alak

magánhangzója többnyire zártabb: *csukkál ~ csukkā ~ csukko*, *zārrál ~ zārrā ~ zārró*, *vāggál ~ vāggó*, *be vām foggā*, *köttel ~ köttē*, *nyittāl*, *még vāty fāggýā*.

7. Utunk utolsó állomása a korábbi Esztergom megye északi sarkában fekvő Nagyölvéd — Veľké Ludince volt. A legkevésbé megnyugtató módon ebben a községben tudtuk elvégezni munkánkat. Lakói túlságosan is vendégszeretők voltak, annyira, hogy ez már szinte a munka rovására ment. Nagyölvéd egyébként is nehezen áttekinthető nyelvi szempontból. Lakossága vallásilag megoszlik, s a reformátusok és katolikusok nyelve között bizonyos különbségek állapíthatók meg. Ahhoz azonban, hogy ezeket a különbségeket részleteiben tisztázni lehessen, jóval több időt kellett volna a községben töltenünk, a kérdőív anyagát lényegében kétszer össze kellett volna gyűjtenünk, erre azonban nem volt időnk. — A nyelvjárás néhány főbb jellegzetességét a következőkben foglalhatjuk össze.

A nyílt *e*-nek itt is két realizációja van: *e* és *ē*, de az *ē* kevésbé gyakori, mint Zsitvabesenyőn. A két variáns egy beszélő nyelvében itt sem váltakozik.

A katolikusok nyelvére jellemző az *l*-ezés, a reformátusokéra a *j*-zés. Katolikusoktól valók a következő adatok: *gombolító*, *lány*, *lanká*, *csoroszla*, *sáráglá*, *folátik* 'üzeke-dik', *ébolog*, *luk*, *foló*, *folik*, *gereble*; reformátusoktól: *gombojító*, *jány*, *janká*, *csoroszja*, *sárágja*, *bugja*, *foját ~ fojátik*, *harkáj*, *juk*, *fojó*, *fojik*, *pocsoja*, *gerebje*. A különbség természetesen nem egészen merev. Reformátusoktól és katolikusoktól egyaránt hallottuk a következő adatokat: *Mihāj ~ Mihā*, *Kārol ~ Kāroj*, *kirāj ~ kirāl*, *pójávānkus*, *mosojog*, *gója*, *pujka*.

A reformátusoknál a *t*, *d* palatalizációja erős: *gyinnye*, *kifizetyik*, *gyűkör*, *mēkpenízsēsēgyik*, *szeretyi*, *hetyis*, *gyijó*, *ággyig*, *gyiākok*, *fűrüsztji*, *szungyikāl*, *nyujtōszkogyik*, *finnyāskogyik* 'fintorítja az arcát', *mēgmosākogyik*, *mēgdohosogyik*, *ālkugyik*. A katolikusok általában nem palatalizálnak: *dinnye*, *kifizetik*, *tükör*, *mēkpenízsēsēdik*, *szereti*, *hetis*, *dijó*, *mēgdohosodik*, *ālkudik*; de néhányszor azért náluk is előfordul a palatalizált alak: *fűrüsztji*, *szungyikāl*, *mēgmosākogyik*, *finnyāskogyik*, *nyujtōszkogyik*.

Kálmán Béla megfigyelései szerint találhatók bizonyos szókincsbeli különbségek is: *plé ~ tepszi* 'tepsi';¹ *morzsótka* — *kovász* 'kovász'; *gyédó ~ sajť* — *sajť* 'disznósajť'; *lábás* — *sērpenyő* 'lábás'; *csuspājz ~ omācská* — *omācská* 'főzelék'; *fank* — *fārsang* 'forgácsfánk'; *héhó* — *hél* 'gereben'; *szātfa* — *szātva* 'szővőszék'; *cslónok* — *vetillő* 'vetéllő'; *lipityó* — *káci* — *lepőke* — *kácábaj* 'rékli'; *üllep* — *ülep*; *bőgő* — *gereblélő*; *dőböny* — *gēlētā* 'zsírosbödön'.

(Folytatjuk.)

IMRE SAMU ÉS KÁLMÁN BÉLA

Egy moldvai székely mássalhangzó-hasonulásról

A nyelvátlasz-gyűjtések során 1953. nyarán a Baranya megye északi részében levő Szárászon jártam. Ezt a kis helységet ma tudvalevően moldvai telepesek lakják: főként Pusztinából átköltözött székelyek (nem csángók!). Nem célom, hogy a pusztinai székelyek nyelvének számos érdekes sajátosságát tárgyaljam, csupán egy hangtani jelenséget említek meg a sok közül.

Ismeretes, hogy köznyelvünkben a *v* hang a *-val*, *-vel* és a *-vá*, *-vé* határozóragokban teljesen hasonul az előtte levő bármely mássalhangzóhoz: *kézze*, *lábba*, *vérre*, *vassá* stb. Nyelvjárásainkban bőven van ugyan példa arra, hogy a *-val*, *-vel* *v*-je nem hasonul: *kézve*, *lábva* stb.; de már azt a jelenséget, hogy a *v* az említett határozóragokon kívüli

¹ A szópárok közül az első a katolikusoktól, a második a reformátusoktól használt alak.

esetekben¹ is teljes hasonuláson menjen keresztül, nem igen találjuk meg nyelvterületünk egyik részén sem. A palóc *mevvan*, *mevvar* stb. ugyanis nem kizárólag a *v*-vel kapcsolatos hangváltozás, hanem a *meg* igekötő *g*-jének minden utána álló mássalhangzóhoz való teljes hasonulása: *meffog*, *mehhál* stb.; a déldunántúli *hetfen*, *husfét*, *rakfa*-féle alakváltozatok meg a *v*-nek nem teljes, hanem csupán részleges: zöngésség tekintetében való hasonulásai.

Annál feltűnőbb, hogy a ma Szárazszen lakó pusztinai székelység nyelvében a *v* az előtte álló bilabialis zárhangokhoz: a *p*-hez és a *b*-hez minden esetben teljesen hasonul. E hasonulásra a következő adatokat jegyeztem föl: *té lyánka*, *bé szép pagy*; *bé szép pótál*; *szép pásznat szávak belálla*; *Pécs nagyab báras min Domboár*; *küssebb bagy té tállem*; *nagyab bagyok*; *széb birág*; *job básár vót*; *job bót otan* (otthon); *job bóna*. — Egyéb mássalhangzók után azonban a *v* soha sem hasonul teljesen a pusztinaiak beszédében. Ez a jelenség megint olyan egyöntetűen érvényesül minden esetben, hogy még a *-val*, *-vel* határozórag *v*-je is megmarad: *kézvel*, *késvel*, *szekervel* stb. A *p* és a *b* után természetesen végbemegy a *-val*, *-vel* *v*-jének teljes hasonulása, s ezáltal az az érdekes helyzet áll elő, hogy *kézvel*: *lábbal* alakok élnek egymás mellett.

A *v*-nek fentebb említett teljes hasonulásos eseteit nem említi HORGER „A magyar nyelvjárások“-ban. Nyelvtudományi irodalmunkban eddig egyetlen nyomára bukkantam: SIMONYI — BERZE NAGY JÁNOSnak „Hevesmegyei népmesék“ című kiadványát ismertetve — mint érdekességet említi a könyvből a *van* ige *v*-jének ilyen hasonulásait: „rosszabb-bót, szép-pót, nap-pót, szép-pagyok“ (Nyr. XLII, 367). A mi újabb nyelvatlasygyűjtéseink során ez a jelenség a palócság körében — tudtommal — nem bukkant föl. De BERZE NAGY említett művéből nyilvánvaló, hogy a Heves megyei részeken is élt vagy él ez a hasonulás, ha nem is olyan általános érvénnyel, mint a pusztinai székelység nyelvében, ahol nem csak a létige, hanem minden szókezdő *v* teljesen hasonul a megelőző *p*-hez és *b*-hez.

Nyilvánvaló, hogy mindkét területen egymástól független nyelvjárási különfejlődésről van szó. A különbség csupán annyi, hogy a pusztinai székelység nyelvében a *v* teljes hasonulásának már egy előrehaladottabb, szélesebb hatóerejű fokával állunk szemben. A jelenség föltehetően újabb keletű, hiszen nyelvtörténeti adatot nem ismerünk rá, és elterjedési területe is szűkkörű.

BEŇKŐ LORÁND

Az emfázis kiejtősmódosító szerepének kérdéséhez

BÁRCZI GÉZA „A labialis utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez“ (MNY. XLIX, 35—43) című cikkének második részéhez, és ennek is különösképen az emfázis és a nyelvjárások kapcsolatáról szóló részletéhez kívánok hozzászólni. — Magam is debreceni származású vagyok, és 1951-ben szülővárosomban, valamint ennek egyik környékbeli falujában, Hajdúhadházon végeztem nyelvjárási gyűjtést. Ezzel kapcsolatosan két olyan megfigyelést tettem, amely támogathatja Bárczinak azt a nézetét, hogy az érzelmi telítettség, az erős emfázis módosítja a beszélő kiejtését.

Első megfigyelésem rokon P. HIDVÉGI ANDREA Hajdúszoboszlóra vonatkozó megállapításaival, amelyekre BÁRCZI (i. h.) hivatkozik. Ezek szerint hangsúlyos szótagban köznyelvi *i* helyén *ü* hangot is ejtenek: *hüü*, *szüüves* stb. Magam viszont Debrecen-

¹ A *-va*, *-ve* igenévképző *v*-je egyes nyelvjárásainkban szintén teljesen hasonul az előtte levő bármely mássalhangzóhoz: *addal*, *írral*, *kérrel*, *üttl* stb. (vö. HORGER, MNYj. 118). Itt azonban a *-val*, *-vel* és *-vá*, *-vé* határozóragok *v*-jének teljes hasonulásával azonos jelenségről van szó, annál is inkább, mivel a határozói igenév képzője valószínűleg azonos eredetű *-val*, *-vel* határozóragunkkal.

ben figyeltem meg huzamosabb ideig, hogy a köznyelvi *é* helyett — amennyiben az *i*-zés nem érvényesül — egyesek *é* féle hangot ejtenek: *k^eék*, *nev^eével*, *m^eég* stb. Különösen olyanok nyelvében figyelhető ez meg, akik színesen és hatásosan, vagy ahogy arrafelé mondják: „jó debreceniesen“ beszélnek. Sőt, bátran mondhatom: csakis az ilyenek ejtik a szóbanforgó hangot. Nem tekinthető ez tehát olyan általános nyelvjárási jelenségnek ezen a területen, mint például az *i*-zés, s ebből — BÁRCZI nyomán — esetleg arra következtethetünk, hogy ez éppen úgy újabb jelenség lehet, mint a KÁLMÁN BÉLA feljegyezte *k^utúgás*, *k^udgém*, *g^uunár* stb. (vö. MNy. XLIX, 43) adatok *au* diftongusai. — Érdekes, hogy amennyire módomban állt megfigyelni, a köznyelvi *é* helyén álló *é* hang — éppúgy, mint a P. HIDVÉGI ANDRÉÁTÓL feljegyzett köznyelvi *i* helyén álló *ii* — leginkább hangsúlyos helyzetben fordul elő. Ennek a fenti *nev^eével* példa látszólag ellentmond, pedig éppen ez az egyik bizonyíték. — E szóval kapcsolatos megfigyelésem ugyanis onnan származik, hogy munkahelyemre vezető utam az egyik általános iskola ablaka alatt vezetett el, ahonnan számtalanszor hallottam kicsengeni az ismert mozgalmi dalnak a következő sorait: „Sztálin nevével, Munkára készen, Indulj előre hát!“ Ennek a résznek az első sorát a gyerekek a dallamnak megfelelően következetesen így hangsúlyozták: „Sztálin nevével...“. Így tehát a különben hangsúlytalan szótagbeli *é* hangsúlyos helyzetbe került.¹ Rendkívül érdekes volt megfigyelni, hogy egy teljes, nyilván többségében debreceni gyerekekből álló osztály erőteljes, emfatikus ejtésében e hangsúlyossá vált szótagban milyen rendszeresen és tisztán hallható volt az *é* hang.

Másik feljegyzésem már nem a diftongálással kapcsolatos, csupán arra lehet bizonyíték, hogy az emfázis milyen nagy mértékben módosíthatja a kiejtést. — Hajdúhadházon körülbelül két hétig végeztem nyelvjárási szöveggyűjtést. Mintegy 25 gépelt lapnyi szöveget jegyeztem fel 9 különböző beszélőtől. Ezek közül kiemelkedett K o l o p i E s z t e r nevű 21 éves leány, aki egészen kivételesen erős emfázissal beszélt. A vele való beszélgetés során feltűnt nekem az emfázis kiejtémódosító ereje, jöllehet BÁRCZI ez irányú vizsgálódásait akkor még nem ismertem. Elsősorban azt vettem észre, hogy a lány valósággal *é l v e z i a b e s z é d e t*, örül, hogy mesélhet az életéről, s igyekszik élményeit minél színesebben előadni nekem. Majd némsokára feltűnt, hogy ejtésében a szokásosnál nyíltabb *e* (*é*) hangzik, de nem következetesen, csak helyenként. Mivel ő sorrendben a második adatközlő volt, a következő 7 adatközlő nyelvében kíváncsian kerestem ugyanezt a hangot, de hiába. Már a szöveg feljegyzése közben is sejtettem, hogy az érzelmi túlfűtöttség teszi a leány beszédét eltérővé a többi adatközlőtől. Most, hogy újra átolvastam a tőle feljegyzett szöveget, még inkább meggyőződtem erről. Kiderült ugyanis, hogy Kolopi Eszter nyelvében csak akkor hangzottak az *é* hangok, amikor őt személyesen érdeklő eseményekről minden gátlás nélkül beszélt, mint például báli estéről, udvarlásról stb. De amikor tudatosan válaszolni kezdett valamilyen kérdésemre, és unottan mondott el például egy tésztareceptet, 8–10 soron keresztül sem ejtette a kérdéses hangot.

Így tehát mind az a körülmény, hogy a 9 beszélő közül csak nála fordult elő *é*, mind az, hogy nála is csak érzelmi telítettség esetén, amellet szól, hogy Kolopi Eszter nyelvében emfázis hozta létre a nyelvjárásában szokatlan *é* hangokat.

E két megfigyelés is szolgáljon tehát adalékkul az emfázis nyelvjárásokban való szerepének a kutatásában.

B. LŐRINCZY ÉVA

¹ Ezt a hangsúlyi eltolódást — úgy vélem — aligha a mozgalmi ének dallama okozta. Inkább a tisztántúli-északkeleti nyelvterület sajátos mondathangsúlyi és hanglejtési viszonyaiban keresendő az ok, s a jelenség természetesen nemcsak erre az egy szóra korlátozódik. — B. L.

Adalékok a Szentsei-Daloskönyv nyelvjárástörténeti tanulságaihoz

Folyóiratunk XLV. évfolyamában (335–40) BEKE ÖDÖN ismertette a Szentsei-Daloskönyv nyelvének több sajátosságát. Arra a megállapításra jut, hogy a daloskönyv nyelve számos dunántúli vonást tükröz. BEKE fenti cikkének ismerete előtt magam is összeállítottam e könyv nyelvjárási anyagát valamivel részletesebben. Eredményeimet azonban csak ott közlöm, ahol új szempontot vagy fontos kiegészítést jelentenek az idézett cikkhez.

Az *á* utáni *o* jelzés eseteit BEKE felsorolja (i. m. 336–7). Ha a jelenséget a szóban elfoglalt helye szerint csoportosítjuk, a következő eredményre jutunk: 1. Alapszóban általában jelöli az *á* utáni zártabb hangot: *árvo*, *párto*, *szároz* stb. Találunk azonban *a*-val való jelölést is, elsősorban idegen — rendszerint latin — eredetű szavakban, mint *Diánna*, *Dráva*, *pápa*, *majoránna*, *strása*. 2. Toldalékok előtt gyakrabban az *o*-s jelölés: *házos*, *társóság* stb., bár itt is előfordul az *a*-val való írásmód: *láltam*, *bátran*. 3. Toldalékokban már sokkal gyakoribb az *a*-s írás, bár ennek az is lehet oka, hogy a kiadó, BUDA JÁNOS a ragrövidítéseket feloldotta. A toldalékok világosan két csoportra különülnek. A ragokban csak elvétele fordul elő *o*-s írásmód: *házból*, *Adánnak* (Ádámnak) stb., noha ragos alakok igen gyakran szerepelnek. Képzőkben azonban ismét csekély kivétellel az *o*-s írás szerepel: *bánót*, *fárodva*, *ásztotod* stb.

Egy másik fontos és érdekes hangtani sajátosság, ami azonban — úgy látszik — kikerülte BEKE figyelmét: az *á* előtti szótag illabialis *á*-ja.

Vannak egyes nyelvjárások, illetőleg nyelvjárásszigetek, amelyekben az *á* előtti szótagban vagy szótagokban illabialis *á*-t ejtenek, noha egyébként a labialis *a* használatos a nyelvjárásban. HORGER ezt megőrzött régiségnek tartja, szerinte tehát az *á* megakadályozta az előtte levő *á*-k labializálódását. Ez a nyelvjárási jelenség megtalálható a Szigetközben, a Csallóköz és Mátyusföld néhány községében. Alsóőrön, a nyugati székelységben és a moldvai csángóban. Helyenként nem is *á*, hanem *ǎ* vagy *ǣ* alakban jelentkezik. (Vö.: HORGER, A magyar nyelvjárások 79–80; KÁLMÁN, A mai magyar nyelvjárások 16, 32).

A Szentsei-Daloskönyvben ennek a jelenségnek is megtaláljuk nyilvánvaló nyomát. Noha többször előfordul, hogy az író az *a* vagy *o* hosszúságát nem jelöli, vagy olyankor is *á*-t ír, ahol nyilvánvalóan *a*-t akar írni (pl. 99: *páp*, *nágy*; 111: *ádgyon*, *hordányi*), nem lehet véletlen, hogy nagyon sokszor tesz ékezetet az *á* előtti szótag *a*-jára. Ez az eljárása korántsem következetes. Érezhette, hogy ez *á*-féle hang, de rövid, ezért jelölte hol *a*-val, hol *á*-val. Nem számítom a kétes eseteket idegen szavakban, amelyekben lehetett a követő *á*-tól függetlenül is *á* vagy *ǎ* (pl.: 65: *fársáng*, 11: *fársángot*, 77: *kánná*, 96: *mánnára*). De ezeken kívül is olyan nagy számmal találunk *á* előtt *á* hangjelölést, hogy ezt nem magyarázhatjuk másként, mint hasonló hanghelyzetben az illabialis *á* meglétével. Példáim a következők: *bárát* (47), *bárátom* (28, 54, 144), *bárátimnak* (16), *bárátim* (116, 136, 142), *szárkának* (13), *Vásvári* (13, 15), *Csátákon* (31), *Várgáknak* (32), *várgának* (35), *várgák* (111, 112), *mágát* (35, 51, 56), *húvának* (39), *tátárral* (39), *házánk* (41, 99), *hálá ádást* (43), *hulátását* (43), *hullátását* (136), *szágát* (51), *álmát* 'almát' (59, 128), *gazdágságot* (67), *kászálgattya* (76), *kászált* (78), *hálálodbul* (78), *jávára* (99), *Itálára* (118), *mulátságom* (132), *ártótlánságom* (132), *Fogyátván* (133), *hátár* (135), *virrádását* (144), *szávát* (156).

Az *á* előtti valószínű *ǎ*-knak mintegy csak ötöde van jelölve, és szinte mindegyik fenti példára idézhetünk *a*-val írt alakot is: *barátom* (46), *halálnak* (23), *szavát* (24), *kászáltál* (26), *házában* (31), *magát* (35, 11, 147), *szarkának* (12), *almát* (19), *havának* (177), *háláadás* (62), *szágát* (64), *Tatár* (80, 83), *várgák* (112) stb. Megtaláljuk az *a*-s írásmódot még számos egyéb szóban is: *vigaságot*, *nyavalyásnak*, *szakállát* (11), *ajakát*, *gatyáját* (12),

marháját, kapáját (15) stb. Itt is tekintetbe kell azért vennünk egyrészt az íráskép hatását, másrészt azt, hogy a dalok egy része valószínűleg másolat, és a másolt szövegben bizonyára nem volt ilyen értelmű hangjelölés. A másik kéz bejegyzéseiben nem találhatunk erre a jelenségre példát. (A daloskönyv egy csekély töredékét ugyanis más kéz írta. Ha ennek adataiból közlök, a szó elé tett csillaggal jelölöm).

A daloskönyv írója az *ē*-zést nem jelöli, noha nagyon valószínű, hogy volt a nyelvjárásában különbség az *e* és *ē* között. Talán-talán erre utal az a néhány elírásnak látszó ékezet, amely rövid *e*-re került, de szinte kivétel nélkül a zárt *ē* helyén: *főkélyés* (19), *szerdekét* (*szerdek*, *szerdik* 'aludtej'; ma főleg a Szigetközben, a Csallóközben és a Rábaközben él ez a tájszó ebben a jelentésben), **nemzetém*, **némét* (106), *vénnek* (114), *még mondom* 'megmondom' (117), *helyén* 'helyen' (118), *légyén* (127), *Némét* (134), *vétkéstem* (141), *égyéb* (143), *nékték* (145), *Vármegyében* (156). Ez a néhány adat a jelöletlen *ē*-k tömegével szemben nem sokat nyom ugyan a latban, de mégis rámutat, hogy az elírások a zárt *ē* irányában tolódtak el, mint ahogy ma is gyakori az alsó fokú dunántúli iskolákban az a helyesírási hiba, hogy a gyerekek a minőségi különbséget nagyobbban érzik a mennyiséginél, és az *ē* helyén *é*-t írnak.

Asszimilációs jelenség a két mássalhangzó közé kerülő zárhang kiesése is. A kieső zárhangot közrefogó hangok közül az egyik rendszerint nasalis: *tarc*s meg, *tarts* meg 'tartsd meg' (59, 82), *tekénts* meg az könyvet (60), *gyémánnak* (65), *Galamja* (75), *jelengeti* (77), *Csöndesíts le az Tengeri habokat* (136).

Magánhangzóközi helyzetben néhol jelentkezik írásban is az ejtéskönnyítő *j* hang: *híréjért*, *nevéjért* (29), *éreméjért* (58), *vejendi* (70), *árvájul* (72).

A *j*-zés és *l*-ezés határa ma Dunántúl nagyjából a Győr–Mohács vonal.¹ Ez a vonal természetesen nem egyenes, számos betüremkedése van hol a *j*-zés, hol az *l*-ezés javára. Ezenkívül *l*-ező a Dunától északra levő terület, de ott már nem a *j*-zéssel, hanem az *ly*-ezéssel határos (HORGER i. m. 105–6; KÁLMÁN i. m. 33 és Mutatvány a magyar nyelv-Atlasz próbagyűjtéseiből I, 2, 3, 12). Az *l*-ezés bizonyos szavakban messze a *j*-ző területre is behatol, mint *hel*, *pendel*, *mágla* stb. A Szentsei-Daloskönyvben viszonylag kevés az *l*-ező alak. A BEKÉTŐL (338) közölteken kívül csak a következőkre akadtam: *veszél-tül* (103), *melsőges* (147). Ezzel szemben — gyakran ugyanezekben a szavakban — a *j*-zés világos példáit látjuk: *hejheztest* (16), *hejtelen* (17), *hejhez* (17), *hejheztedet* (18), *foinak* (29), *hejhezette* (37), *Ej vele*, *éj véle* 'élj vele' (61), *nyaravagas* (63), *ne féjetek* (145), *fojo* (156); vö. *mellyéke* (24). A Szentsei-Daloskönyv írója az *ly* betűkapcsolatot is már bizonyára *j*-nek ejtette, mert ilyen adatokat is találunk: *fáblyánnak* (13), *nyulytva* (17), *bölyt* (44).

Még néhány kisebb-nagyobb mértékben a Dunántúlra valló adat: *ebihal* (50), *tik* (54), *Tikot* (161), *annand* (82), *honnénd* (72), *szala* 'Zala', *boronya* 'Baranya' (79), *pöki* (85), *lupiczkának* (114), *Gelegonyát* (131), *varakos*, *varakas* (22). Esetleg ide vonható a *sok talitska tojás* '... tolás' (93), amely ugyan a MTsz. szerint Szeremlén és Erdélyben is előfordul, de megvan a Bakonyban is, például Dudaron (saj. felj.).

Mindazok a nyelvjárási sajátosságok, amelyek a Szentsei-Daloskönyv írójánál előfordulnak, mai elterjedésük szerint a Balatontól északra, Veszprém vagy Komárom megyére utalnak. Az *á* előtti *á* viszont ma a Dunántúlon Alsóór és a Szigetköz-Csallóköz kivételével nem található meg. Ennek az lehet a magyarázata, hogy ez a jelenség a XVIII. század elején még nagyobb területen megvolt, mint ma.

Kiegészítéseim legfőbb célja nem az volt, hogy pontosan meghatározzam a Szentsei-Daloskönyv keletkezésének helyét, illetőleg írójának nevelkedési helyét. A könyv

¹ Igen kérdéses, hogy lehet-e itt — még bizonyos fenntartásokkal is — az *l*-ezés határáról beszélni. Az *l*-es ejtés szavanként és szótípusonként igen változó, egységes kiterjedéséről tehát aligha lehet szó. — B. L.

külső körülményei eléggé valószínűsítik azt, hogy írója a Bakonyból, esetleg Tésről való. A nyelvjárási vizsgálat ennek nem mond ellene, sőt támogatja. Fontosabb eredménynek tartom azonban, hogy bizonyos ma is élő nyelvjárási jelenségek (á előtti szótag á-ja, az affrikálódás, á utáni o) szabályos előfordulását visszavihetjük a XVIII. század elejére.

KÁLMÁN BÉLA

Egy 1800. körüli nyelvjárási szöveg Szigetközből

PAIS DEZSŐnek a nyelvelmérség korhatárolására tett fontos észrevételei után (MNY. XLV, 310—4) végleg megszűnt a magyar nyelvtudományban az a nem szerencsés és elvi szempontból is erősen kifogásolható gyakorlat, hogy az első nyomtatott magyar könyv megjelenésének évével, 1533-mal húzták meg a magyar nyelvelmérség felső határát. PAIS cikke után nyilvánvalóvá vált, hogy nyelvelmérséknek kell tekintenünk minden írásos feljegyzést: nyomtatott művet és kéziratot egyaránt, amely a mainál korábbi nyelvvállapotot tükröz. Természetes, hogy a számbajövő írásművek értéke nyelvtörténeti szempontból régiségükkel megfelelő arányban nő (vö. PAIS i. h. 311—2); nyelvjárástörténeti szempontból azonban az értékelésnél egy másik körülményt sem szabad elhanyagolnunk. Azt tudniillik, hogy a lokalizálhatóság, a helyhez való rögzítés lehetősége egészen fiatal kéziratokat is használhatóvá tehet. Nem látszik feleslegesnek a viszonylag kései kéziratok megvizsgálása akkor sem, ha egy másik szempontot veszünk figyelembe. Míg ugyanis régebbi kéziratokban azt érdemes megvizsgálni, hogy befolyásolja-e már a lejegyzőt valamilyen nyelvi norma, hat-e már a kialakuló irodalmi nyelv tekintélye, az újabbakban éppen az érdekelt bennünket, hogy mennyire tud szabadulni az író a viszonylag már megszilárdult irodalmi nyelv hatásától. Ilyen célokra a legalkalmasabban „a kevésbé tanult emberek írásai, akiket helyesírási hagyomány, vagy éppen nyelvi eszmény kevésbé befolyásol” (ABAFFY ERZSÉBET, Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban: MNY. XLIX, 29). A kézirat előnyeit a nyomtatványokéval szemben — azt hiszem — felesleges hangsúlyozni, hiszen ezeknél nem kell számolnunk a nyomdász és a korrektor nyelvjárástörténeti szempontból rendszerint zavart keltő szerepével. Az idevágó anyag felkutatása és kiadása — úgy vélem — igen fontos feladata, sőt egyik nélkülözhetetlen feltétele történeti nyelvjáráskutatásunknak. BÁRCZI GÉZA programot is adó tanulmányában (Régi magyar nyelvjárások 28) ugyancsak hangsúlyozza, hogy „Nyelvjárásaink újabb, a kódexektől napjainkig terjedő korszakban lejtátszódo történetének tüzetes feltárása pedig nemcsak fontos és érdekes feladat, de minthogy e hozzánk időben közelebb álló kor nyelvjárási eseménysorozata a középkori fejlődés folytatása, amarra is fényt deríthet”.

Eme megfontolások alapján tartom indokoltnak, hogy közöljek egy 1800. körül írt kéziratot, melyet egyik szigetközi nyelvjáráskutató utamon Érsek Antal nagybácsi lakostól kaptam. A kézirat Bácsa (ma Nagybácsa, Győr-Sopron megye) községben az 1770-ben és 1771-ben „törtint ártalmas árvizek” után 1773-ban végrehajtott határkijelölés jegyzőkönyvének másolata. A kézirat írója nyilvánvalóan azonos az eredeti jegyzőkönyv szerzőjével, mert neve: V a r g y ú M i h á l y mind az 1773-i, mind az 1790-i hitelesítő névsor végén szerepel. A lemásolás idejét pontosan nem lehet meghatározni, mindenesetre 1790. és a századfordulótól tíz évnél alig távolabbi időpont között íródhatott. A szöveg nem gyakorlott kéz írásá, az ékezetekben a pont és a vessző minden következetesség nélkül váltakozik, illetőleg igen sokszor el sem lehet dönteni, hogy melyiket használja. Funkcionális megkülönböztetés amúgy sem mutatkozik a pont és a vessző között, ezért minden ékeztést ponttal írok át.

Ezen alláb meg íratott, tudni illik mi Ezen Bátorji Prediális es nemes Széknek Szolga Birájo, es eskütyyeji, adjuk tudtáro az kiknek illik, hogy mivel az el múlt 1770 dik es 71dik Eßtendőben törtint ártalmas ár vizek tapaßtaltattak, es ugyan el ffelejtethetlen károkat tettek, es akkor az szántó ffölgyejnk között leendő határjajnkat leginkáb kis Bajts ffeöl tellyessiggel el hordta es majd semivé tette. Annak okaért, Egy akarattal, kis, es nagy Bajtsi Birák urajimekal az köz [javak?] meg állitáso viget ki menvin, hogy az el veßet, es meg romladozott határokat helre állittannánk, kinekis rendi, módgya, es mint litele ide alláb következik. Minthogy pedig abban az időben, egyik határtul fogva az masikáig[h?], az köz fföldet tsak lipissel mirtük, hogy egyik határ az masikhoz menyire ligyen, es azon móddal birtuk mind az 1790dik Eßtendejg, De mevel az lipissel valo mirist hibásnok találtuk, arra való nizve most újjobban, az Emlitet 1790dikEßtendőben, novembernek tizen nyolezadik napján, ugyan kis es nagy Bajtsi Birák ur jmekal menvin, es lánczol meg mirtük minden határ közejt az möly igy következik rendázerint.

El kezdvin az kis Bajtsi urajmékkel val[ó?] határunknak ffölso vigin az möllet tudni illik hármos határnok hivunk es azok közül az möllik Bátorji es kis bajtsi határnok mondatik, azon el kezdvin az mirist, mivel hogy az leend az első határ, es aztul ffogva el indulván az két szántó fföld között es ott irtünk az fföldek vigin egy határt, az möly is az elsőül ffogva ezen második határig olvasódik 125 öly, es 2. hatodriß (az möly-lyet is hivunk kecskesdi düllőnek), ezen második határtul el indulván mindgyárt jobb kézre, mintegy két hold fföld vigin áltol, az harmadiknak szillire, ott vlt az 3dik határ az möly tsak 20 öly, es ött hatodrißre telikk, onnadj el indulván allá ffele, azon fföldnek szillin szinte az alsó vigire ott lön az 4dik határ, az kiis tsak 15 öly, es 2 hatodriß, térvin ott ismit jobb kézre, egy hold fföld vigin áltol, meddig az miris telik 11 öly, es 1 hatodriß ott livin az 5dik határ. Mégis meg ffordulván azon fföldnek berázdoján bal kézre, vagy es allá ffele, meddig az öly telik ki 33ra es 4 hatodrißre ott livin az 6dik, ismit el indulván egyenessen azon fföldnek alsó vigire irvin, ott lißen az 7dik, az meddig az miris olvasódik 65 öltre, ismit térvin jobb kézre, egy hold fföld vigin áltol az másik szillire, ot livin az 8dik az kiis tsak 6 öly es 3 hatodrißre telik, meg térvin pedig bal kézre, azon fföldnek ... vige ffele es mint egy k... formán aznap nyugoti szillinek szegl... es ott találtuk az 9dik határt, az möly is 30 öly es 2 hatodrißre telik. Továb menvin találtuk az 10diket 15 ölyre telik, jnejd mirtünk az 11dikre az kiis lißen 97 öly, irvin ismit az 12dikre az mölyis 36 öll, ugyan ott jobb kézre fordulván, meddig az miris telik tsak 7 öly, es 2 hatodris, ot találtuk az 13dik határt, itt el irvin az Bátorji ffaalu helihez való fföldet, az möllyet is hivunk kár teleki düllőnek, az möly fföldnek az nap keleti szillin vala az említett határ, itt pedig mind az el kezdisitül ffogva, nap keletrül kis Bajtsi, nap nyugotrul pedig az batorji szántó fföldek szomszidoltattnak, hanem most irkezzvin az kis bajtsi szántó fföldek szillire, az hol egy kis szeglet gyöp következik, az möly gyöp szillinél leend az 14dik határ 72 öly, 1 hatodriß, onnadj el menvin azon fföldön vigig szintin az kis megyöji nevezetü gyöp szilben, es ott livin az 15 határ, az möly 68 öltre es 3 hatodrißre telikki, itt el hagyván az szántó fföldeket, egyenessen az töltisnek, az Gyöpön körößtül által, az töltis oldaláig, mivel pedig az töltis mostanában újitva vagyon magosságáro, es töb időre az ő magosságó hibázhot, azért most nem szintin az legtejeiben, hanem valamenté [!] az oldala tájján ütöttük le az karót, az meddig az öly olvasódik 99re

Áltol menvin pedig az töltisen, es az töltisnek alsó oldalában hasonlókíppen nyomtuk le az karót, itt már Bátor ffeöl, vagy es napnyugotrul az Bátor[ji] ritt, nap keletrül pedig az kisbajtsi, kis vonyöji nevezetü szántó fföldek szomszidoltattnak, az möly szántó fföldek, hoßzábon mennek az határ mel... az möly töltistül ffogva az következö[!] első határig számlállódik 67 öll, es 3 hatodri... jnejd az második határig 39 öll, irvin az 3dikra 45 öll, es 4 hatodriß, itt el hagyván az vonyöji fföldeket, es

irtük az ffügáti nevezetü düllött. az möly is mindenestül lábbol jön az határo. más ffelöl ugyantsak itt is az Bátsoji rit szomszidoltatik. jnejd el indulván irtük az 21dik határt. az möly 72 öll. 3 hatodriß irvin ismit az 5diket. az möly 22 öll. ide az 6dik 36 öll. jtem az 6dik 31 öll. az 7dik 54 öll es. ött hatodriß. Item az 8dik 52 öll 5 hatodriß. Item az 9dik is 52 öll 5 hatodriß. itten már el irtük azon fföldet. az möllyet tudni illik ennek előtte valamöly Eßtendökkal. Bizonyos okokra nizve az batsöji ritbül szakaßtottunk ki. es tsináltunk az ffügáti fföldek lábjaon körößtül egy kis közönsiges hold fföldet. az kit is nevezünk ffalu fföldinek. itt meg ffordulván nyári nap keletnek. ugyan az Említett fföldnek ffölsö szillin. szinte az vigire vagyis az szavai Toó partra. az meddig az mirtik 71 öltre. es 4 hatodrißre olvasódik. es ez lißen az 10dik határ es itt vigeztük el kis Bajtsi urajimekkal való határozásunkat es mind ez jdejg munkánkbon. fenki sem ellenkezett. az mölyekben Jelen litünket. es allondóul való helyben hagyásunkat nevünk allá írásával erősittyük.

Az 1773dik ... jelen livő bizonyosságok

Bátsoji ... ne[me]s fze[ek]k szolga Biráji
ne[me]s fze[anto?] György

Löre

- n. Buzás György
- n. szalaji György
- n. Ficzek János
- n. Köver László
- n. szemeti Istvany &c
- Vargyü Mihály

[Balra a névsortól, függőlegesen] hozátartozandók

Kiss Bajtsi Biró. ne[me]s
fze..... Istvany
Aranyosi Istvany
Györi György &

Nagy Bajtsi Biro
Ne[me]s Oross Mihály
esküt n. Oross László
n. szemeti fferencz
n. Hußár György

most pedig az 1790dik Eßtendő beli bizonyosságok követ[keznek]

Bátsoji hely[ség] Birájo
Nemes Szala[ji] Mihály
esküttek ne[me]s szántó Istvany

Kis Bajtsi biro ne[me]s Gyö[ri] Mihály
esküttek n. Györi Istvany
n. Györi János
n. szemeti János &c

- n. Ersek János
- n. Teglys János
- n. Ficzek János &c
- es En Vargyü Mihály

Nagy Bajtsi Biró [a Biró áthúзва]
öreg oross Mihály

*

Leszűrhetők-e valamilyen nyelvi tanulságok egy ilyenfajta, viszonylag kései és rövid terjedelmű szöveg segítségével? Jelentősebb következtetéseket levonni természetesen könnyelműség lenne, egy-két sajátosságot azonban — úgy gondolom — nem érdektelen megvizsgálni. Ebből a célból összevetettem a kézirat nyelvállapotát (már amennyit ebből a helyesírás elárul) SZABÓ SÁNDOR „A szigetközi nyelvjárás“ című tanulmányának (NyF. XXXVIII.) anyagával. SZABÓ SÁNDOR e század elején vizsgálta meg a szigetközi nyelvjárást (illetőleg Szigetköz Győr megyei részét), és gyűjtőmunkája során Bácsán is járt. Tanulmányában az adatok lelőhelyét általában nem jelöli meg,

gyűjtését mint az egész Szigetközre jellemző nyelvi anyagot közli (ha egyszeri előfordulástokról van szó, akkor megjelöli a községet); joggal feltehető tehát, hogy leírása kora módszerének korlátain belül a bácsai nyelvallapot elfogadható módon tükrözi. Munkája 1907-ben jelent meg, tehát gyűjtése és a kézirat között mintegy száz esztendő a távolság.

A következőkben sorra veszem a kézirat néhány nyelvjárási sajátosságát, és összevetem Szabó Sándor anyagával.¹

Az *i*-zés a kézirat egyik legkövetkezetesebben jelentkező sajátossága, funkcionális megterhelése igen erős. Ezt mutatja maga az abszolút arány is: a több mint száz *i*-ző adattal szemben 27 *é*-ző áll. (Az irodalmi nyelv egyik hangzótatisztikája (VÉRTES: NyK. LIV, 108) az *é* : *i* szembenállásra 3,48:0,47 arányú megterhelést mutat az *é* fonéma javára!) — Azokat a szavakat vettem *i*-ző adatoknak, amelyeknek hosszú *i*-vel való olvasatát etimológiájuk, illetőleg az *i*-zésre vonatkozó általános ismereteink valószínűsítik. Kirekesztem az összehasonlításból a *birtunk*, *hívunk*, *írásával*, *íratott*, *állítandm*, *emlétt*, *erősítjük* adatokat, mert ezeket — megegyezők lévén a köznyelvekkel — Szabónál² hiába keresnők.

Az *i*-ző tövek a kéziratban (zárójelben összehasonlításul Sz. adatai): *irtünk*, *irtük*, *elirtük*, *irvin*, *irkezevin* (Sz.: *ír*) | *lipissel* (Sz.: *líp*) | *ligyen*, *líßen*, *litele*, *jelenlitünket*, *livő*, *livin* | *mirtük*, *mirtik* 'mérték' (nomen), *mírist*, *mirtünk* (Sz.: *mír*) | *nízve* (Sz.: *níz*) | *hatodriß*, *hatodrißre* (Sz.: *ríz*) | *rit* (Sz.: *rít*) | *törtint* | *szillin*, *szillinek*, *szillinel*, *szillire*, *szillben* (Sz.: *szírú*, *szísó*) | *szomßidoltnak*, *szomßidolatik* (Sz.: *szomszíd*) | *viget*, *vige*, *vigin*, *vigig*, *vigire*, *vigeztük* (Sz.: *vígibe*). Az *i*-ző suffixumok a kéziratban: *tellyessig*, *közönsiges* (Sz.: *-sig*) | *kezdísitül*, *lipissel*, *mírist*, *töltis*, *töltisnek*, *töltisen*, *töltistül* (Sz.: *-is*) | *irkezevin*, *irvin*, *kezdivin*, *kimenvin*, *livin*, *menvin*, *térvin* | *hasonlókíppen* (Sz.: *-kíppen*).

Az *i*-zés állapota szempontjából tehát a két időpontban majdnem teljesen azonos megterhelés mutatkozik. Sz. nyilván teljesen nem mondható leírásából csak az *ismét* és a *történt* *i*-ző alakja hiányzik, valamint a létige megfelelő változatai. Ez utóbbiak talán akkorra már elavultak. A *törtint*-re azonban éppen egy bácsai közlésben van adat (Ethn. XII, 130). Az *ismét* *i*-ző változata még Fűr alapos gyűjtésében sem található meg (Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1930.), s későbbi, ugyancsak az *i*-zést tárgyaló munkákból is hiányzik.

Az ellentett fonéma, az *é* esetei csekélyebb számúak. A kézirat *é*-ző tövei: *szék* 'nemes szék', *kéz*, *két*, *térvin*, *mégis*, *Köver*, *Ersek*, *Teglyás*. Ezek közül Sz. *é*-ző alakjaiban nem sorolja fel a *kéz*, *tér*, *érsek* és *téglás* szavakat, de nem fordulnak elő ugyanezek nála az *i*-ző adatok között sem; valószínű tehát, hogy ezek Sz.-nál is *é*-zők. A *kecskesdi* (olv. *Kecskesdi*) földrajzinév *é*-ző alakja ugyancsak megegyezik Sz. adataival, mert az *e* ~ *é* véghangzót váltó tövekre ő is *é*-ző adatokat sorol fel: *zsömlés*, *kepék* stb.

Az összehasonlítás tehát azt mutatja, hogy az *i* fonémának és leíró szempontból ellentett fonémájának, az *é*-nek megterhelése a két időpontban majdnem teljesen azonos.

A kézirat másik következetesen jelölt nyelvjárási sajátossága a köznyelvi *á* — *a*-val szemben jelentkező *ó* — *o* záródás: *Bátsoji*, *Birájo*, *tudtaro*, *hibásnok*, *hármos*, *határnok*, *mostanában* stb. Eltérrő adat az *írásával* és az *ártalmas*, ez utóbbit talán a hangtani helyzet magyarázza. Egy szó ingadozást mutat: *áltol* (3 esetben) ~ *által*. Ugyanerről a jelenségről Sz. (i. m. 9) így nyilatkozik: „Az *o*, *ó*-t az *a* és *o* közti nyelvallással ejtik. A köznyelvi *a* és *á* [?] helyében ejtik, ha a megelőző szótagban *á* hang van; de nem mindig, mert egyes esetekben a rendes középső nyelvallással képzett *o*-t ejtik, máskor meg

¹ Az összehasonlításban nem tudtam még felhasználni DEME LÁSZLÓ most megjelent munkájának (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953.) fontos elvi jelentőségű és nyelvjáráskutatásunk gyakorlatában nyilván igen hasznos eredményeket hozó szempontjait.

² A továbbiakban Sz.-szel rövidítem.

kivált a műveltebbek váltakozva használják a köznyelvi ejtéssel. "A kéziratból a kérdéses hang minőségét pontosan nem lehet ugyan megállapítani, de a következetes jelölés azt mutatja, hogy vagy *o* volt, vagy legalább is ehhez állt közelebb. Sz. leírásában a száz évvel későbbi állapot a kiegyenlítődést megindító ingadozást mutatja. Szerinte — úgy látszik — az *o* az alapvariáns, amely *o*-val, illetőleg *a*-val kezd váltakozni.

Az *ö* fonéma abszolút megterhelését összehasonlítva: a kéziraté látszólag lényegesen erősebb, ha azonban különválasztjuk a köznyelvekkel megegyező adatokat: *jön, törtint, közföld, töltis, következík, öl, több, Kövér* szn.¹, a különbség egészen elenyészőnek mutatkozik. A kézirat hátramaradó *ö-ző* alakjai ugyanis: *fölső, gyöp, gyöpön, körösztiül, meggyöji, möly, möllyet, möllet, möllik, mölyekben, valamöly*. Ezek közül Sz.-nál is megvan: *föl ~ fö, gyöp, körösztiül*; a *meggyöji*-nek (ez a kéziratban földrajzinév: *kis meggyöji nevezetű gyöp szilben*) nincs megfelelője, a *möly*-féle adatokkal szemben azonban *möllik*-et találunk. A feltűnő tehát csak a *mely* névmás következetes *ö-zése* (16 adatban), egyébként — úgy látszik — az évszázadnyi különbség ellenére mindkét időpontban igen hasonló gyenge *ö-zéssel* kell számolnunk. Ezt látszik bizonyítani a *szöglet* előfordulása is, amely a kéziratban *szeget*, Sz.-nál *széget* változatban jelentkezik.

Valószínűleg az *i-zés* eseteinek kell tartanunk a *földinek* 'földjének', *helihez, szillire, szillin, vigire* adatok birtokos személyragjait. Ezt a jelenséget Sz. az *i-zés* tárgyalásában említi: „Rövid *i* csak harmadik személyű birtokrag helyett van, ha utána rag következik: ... *vigibe, vigin, vigire* ...". Ide tartozik nyilván a *rendi* 'rendje' is. Az *igyenessen ~ egyenesen* váltakozva jelentkezik a kéziratban. Ez az ingadozás — úgy látszik — a köznyelvi változat térhódításával szűnik meg, mert Sz. *é: i* szembenállásra közzölt példáiban már nem szerepel.

Az *ó, ő: ú, ű*, illetőleg a kézirat nyelvéllapotában *u, ü* megfelelésre csak a szuffixumokban van példa: *aztul, határtul, elstül, töltistül, mindenestül, nyugotrul, napnyugotrul, keletrül, ritbül*. A kérdéses magánhangzók minősége szempontjából Sz.-nál is azonos alakokat találunk: *-tú, -tű, -rú, -rű, -bú, -bű*; a magánhangzók időtartamában azonban lényeges különbség van. Tudniillik a kézirat helyesírása szerint a velaris változatok biztosan rövidek, igen valószínű tehát, hogy a palatalisok is azok (ez utóbbiaknál ugyanis a funkcionális megkülönböztetés nélkül használt pontok, illetőleg vesszők nem árulják el az időtartamot). — E ragok hangalakja már átvezet a mássalhangzók területére, közelebről az azonszótagú *l* problémájára. A ragok magánhangzóinak rövidege még leginkább egy *-bű ~ -bul, -tű ~ -tul, -rű ~ -rul* ingadozással lenne magyarázható. (A Sz. közölte *csurdú*-féle alakoknak nyilván eleinte lehetett egy *csurdul* variánsa, és ilyen alakok analógiájára kialakulhatott a *-bű, -tű, -rű* ragok rövid *-bul, -tul, -rul* változata.) Egy másik lehetőség: a *-bűl > -bű ~ -bul* fejlődés, sőt egy harmadik: a *-bűl > -bul > -bű* is ugyancsak elképzelhető, annál is inkább, mert a magánhangzót rövidítő tendencia működését Sz. is regisztrálja: *-u, -ü* melléknévképző; *kut, tüz, bün, hus* stb.

Az a következetesség, amellyel az azonszótagú *l*-t a lejegyző mindenütt jelöli, arra vall, hogy az ilyen helyzetű *l* még nem tűnt el a nyelvjárásban. Az *l* eltűnése Sz.

¹ Ezeket természetesen Sz.-nál sem találjuk meg, hiszen az akkori gyűjtőmódszer általában csak az eltéréseket vette figyelembe. Végeredményben Sz. és kortársai, ha nem is tudatosan, de gyakorlatilag a hangok köznyelvi megterhelését annak a „relatív nulla fok”-nak tekintették, amelyet DEME LÁSZLÓ határoz meg (i. m. 89): „... a köznyelv: a fonémák megterheltségének hipotetikus nulla foka... A köznyelvi megterheltség: relatív nulla fok, amelyhez viszonyítva a nyelvjárások pozitív vagy negatív eltéréseket mutatnak, a megterheltség emelkedését vagy csökkenését.” DEME maga is utal erre, amikor a múlt nyelvjáráskutató gyakorlatáról megállapítja, „hogy a megterheltség szaporulatát nézi csak, mégpedig a köznyelvihez viszonyítva”. Ez a gyakorlat azonban nem következetes, mert Sz. is éppen az *i-ző* adatokkal szemben az *é-ző*ket is felsorolja, amelyeknek jó része természetesen azonos a köznyelvivel.

anyagában azonban olyan erős intenzitással jelentkezik, hogy eleve valószínűtlen, hogy a száz évvel korábbi nyelvallapotban ennek semmi nyoma nem volna. Arra lehetne inkább gondolni, hogy az irodalmi nyelv tekintélye éppen ebben az esetben hatott leg-erősebben, itt akadályozta meg legeredményesebben a nyelvjárási változat lejegyzését. A nyelvjárásban beszélőknél ma is ez a jelenség egyike a legtudatosabb nyelvjárási különbségnek. Tudatosságát elősegíti, hogy az írás-olvasás elsajátításakor a különbség a nyelvjárás egyes hangjának és az írott nyelv hangkapcsolatának (*ú, ü: ul, ül* stb.) szembenállásában könnyen szembeötlő. Az ebbe a körbe tartozó hiperurbánus alakok (*szolda, szölke* stb.) keletkezése ugyancsak ezt bizonyítja.

A mássalhangzóállomány szempontjából az *l*-ezés néven számon tartott nyelvjárási sajátosság a kézirat nyelvallapotában is megvan. Jelölése ingadozó: *ly ~ l*. Kérdéses, hogy ez a jelölés ejtési ingadozást is takar-e. A kézirat adatai: *helre, helyben* (Sz.-nál *hel*), *möllett, möllik, möly, möllyet, mölyekben, valamöly* (Sz.-nál *mëllik*), *tellyes-siggel* (Sz.-nál *telles üetibe*). A gyér adatok az idetartozó *l*-ek megterhelését azonosnak mutatják. — Érdekes az *öl* 'mérték' helyesírása: 14 esetben *öly*, 3 esetben *ölre*, 11-ben *öll*. Az *ly*-es alakok a kézirat első felében, az *l*-esek a második felében jelentkeznek. Az *ly*-ezők esetében talán hiperurbánus jelölésre gyanakodhatunk.

Igen szépen jelöli a kézirat a mássalhangzórendszer egyik tulajdonságát: a geminációt. Ilyen szempontból Sz. a legerősebb intenzitásúnak az *l* geminációját tünteti fel. A kézirat idetartozó példái: *allá, alláb, alláírásával, állittannánk, állittaso, düllönök, düllött, möllet, möllik, számlállodik, szillin, szillinek, szillinél, szillire*. „Megnyúlik mindig továbbá az *s* végű melléknevek *s*-se, ha utána magánhangzó kapcsolódik“ (Sz. i. m. 16). A kéziratban: *egyenessen ~ igyenessen*. Az *n* geminációjára Sz. csak egy adatot közöl: *utánna*; a kéziratban szintén egy van: *állittannánk*. A *j*-re ugyancsak mindkét helyen van adat, szövegünkben: *tájján*, Sz.-nál: *héjja, ijjele* stb. A *p*-t Sz. a jelenség tárgyalásakor nem említi, ellenben az *i*-ző adatoknál közli a *mindenkíppen*-t. A kéziratban: *hasonló-kíppen*. Az *-ít* képző *t*-je Sz. szerint hol meghosszabbodik, hol nem; a szöveg ugyancsak ingadozást mutat: *állittannánk, említett*.

A geminációs nyúlás jelensége tehát mindkét helyen megvan, megterhelése elég erős, és úgy látszik, azonos is.

A *Vargyu* névben jelentkező *gy* azt mutatja, hogy már megvan az ismert fonetikai helyzetben bekövetkező affrikálódás, közszóban azonban nem jelöli a kézirat: *határjajnkat*. A *vargyu*-t Sz. közszóként említi. Az egy pozitív és egy negatív adatból nem lenne célszerű a megterhelés mértékére következtetni.

A szóvégi *n* palatalizációja ugyancsak tulajdonnévben fordul elő: *Istvány*; Sz. is közli ugyanezt az adatot a jelenség tárgyalásában.

A hiátustöltő *j* az *-i* többesjel és az *-i* képző előtt következetesen jelentkezik: *esküttjeji, urajimékkal, Bátorji, vonyóji, szavaji* (az utóbbi három földrajzinévben). Ez a jelenség is összevág Sz. adataival.

A két forrás nyelvallapotát, illetőleg hangállományát összehasonlítva (észrevételeimet a teljesség igénye nélkül tettem meg) kimutatható tehát, hogy az 1800. körüli nyelvjárásnak a kéziratból kitűnő minden sajátossága fellelhető egy század múlva is, sőt az egyes jelenségek funkcionális megterhelése is majdnem teljesen azonos. Ez az eredmény összevág Bárczi véleményével is (i. m. 27), mely szerint nyelvjárásaink mai képe a XVIII. század végén alakul ki. Az összehasonlításnál természetesen a kéziratból kideríthető jelenségekből indultam ki, mert a fordított irányú összevetés nem lett volna célra vezető. Amint nem kaptam feleletet az azonszótagú *l* sorsára (amely Sz.-nál általában eltűnik, a kéziratban következetesen megvan), ugyanígy nem sokat állapíthattam volna meg az egyik legfontosabb fonéma, az *ë* sorsára vonatkozólag, amely a kéziratban természetesen megbújik az írás mögött.

KÁZMÉR MIKLÓS

A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből*

- páskum*: legelő. — 1817: „az ugy nevezett hármás völgyi diverticulumban... Napkeletről a közönséges *pascumok* szomszédságokban“.*
- passzus*. — 1794: „[marhát] sohol *passzus* nélkül el adni vagy venni nem szabad“.*
- pásztor*. — 1757: „Borjú *pásztornak* bocskor árában fizettem“.
- patkó*. — 1767: „azon Csizmára Sarkantyujért *patkójért* [fizettem]“ | 1797: „2 pár *patkó*“.
- pátrác*: páfrány. — 1832: „*Pátráczos* saroki rétemnek az a' része, melyet magam foglaltam és irtottam“.*
- patyolat*. — 1817: „Ujj *patyolat* paraszt kötén“ | 1819: „*Patyolat* fejre való ujj egy“ | 1821: „egy *patyolat* kötén slingezett“ | 1831: „egy *patyolat* kék kötény“ | 1831: „egy *patyolat* fekete kötény“.
- patyolatos*. — 1795: görbe *patyolatos* kurvának mondotta, részegesnek, lopot disznóhús evőnek“.
- pazarlás*. — 1800 k.: „az Erdő pusztittást és *Pazerolást* keményen megtoltani is parancsolná“ | 1802: „... csupán lelki esmérete bizott Beneficiumok *elpazérlásához* ... jussok vagyon“.
- pazarol*. — 1809: „tizenhárom akót is el *pazérol*“.
- pedig*. — 1794: „Hegyes kün levő Szőlőmet *pedég* mivel magam tsináltam hagyom Örse Leányom Fiánok“.
- pedvet*: hermelin? — 1786: „egy hosszú lántz mely *pedvet* szemű“.
- példát szól*. — É. n.: „ezen rendelést ha valaki megtörné... gonosz *példát szollok*“.
- pemét*. — 1502: „az uttzán *pemét* nyéllel kergette Horvát István leányát és kurvázta is“.
- pendely*. — 1806: „hét *pendelt* és 7 fél inget“.
- pengő*: szekértengelyen levő vaskarika. — 1800 k.: „supra való *pengő*“ | 1801: „a mult nyomtatáskor külföldi nyomtatók kocsijokból *pengőket* loptak“ | 1802: „Takács László is megismérte a kerék szegeit és *pengőit* Tamás Jósi kocsijában“.*
- pénz*. — 1794: „Füttő *pénz*“.
- pénztartó láda*. — 1818: „egy kis *pénztartó láda*“.
- per*. — 1774: „ha meg nem akarnám békével fizetni cser *per* támadna“.
- perel*. — 1800 k.: „ide haza osztán az Instánsok, csörlő *pörlők*“.
- pergő rokka*. — 1776: „egy *pergő rokka*“.*
- peták*. — 1780: „tartozán adni... a törvény *pénzt* egy *petákot*“ | 1804: „Ezüst *peták*“
- petrence*. — 1772: „ott egy jó *petrence* szénát... takarétott“ | 1899: „egy rét Gyepűben, egy vontató *Petrenczét* termő“.
- piac*. — 1791: „a tüzre való fát minden ember tettzése szerint szabadon hordja a *piartzra*“ | 1800 k.: „Kételenítettünk az *piarczrul* hozatni szalonnát“.
- piké*. — 1801: „13 garasos fél réf *pikét* és egy garasos füzöt“ | 1801: „13 garasos fél réf *pikét* és egy garasos füzöt egy 12 garasos nadrág szíjjat, egy avét tarka keszkenőt [találtak]“.*
- pince*. — 1821: „áll két Házból, edgy benyiló szobátskából, konyhából, kamarából, *pintzéből*“.
- pint*. — 1816: „közönségest illető vadászaton lévő minden egy legénynek adattatik egy *pint* bor“.
- pintér*. — 1802: „Pintér György *pintér* munkához való tölgyfát vágott le engedelem nélkül“.

* L. MNy. XLV—XLVIII. és XLIX, 237—9.

- pintes*. — 1805: „egy *pintes* fazék zsír“.
- pintérfa*. — 1791: „*Pintér*fát le vágni szabad nem lészen“.*+
- pisztoly*. — 1767: „egy paripát minden hozza tartozando keszületeivel egy pár *pisztolla* és tokkal“ | 1800 k.: „Egy Puska, 2 *pisztol*“ | 1801: „a *pisztolt* a vendég szobába be vitte és a gyújtó lyukát akarván igazítani...“.
- plajbász*. — 1801: „Három szál fain Angliai *Plajbász*“.*+
- pléh*. — 1807: „*Pléh* metzö oló“ | 1807: „Almárium *pléh* és borítás“ | 1814: „Kamórára tsinyáltam egy ujj *Pléh*et a konyhára a *Pléh*et igazítottam“.
- pofa*. — 1795: „az ördögök bujjanak a veres *pofáj*jába“.
- pokol*. — 1806: „a fene vitt volna el innen, menyetek *pokolba*“.
- pokolvar*. — 1805: „akkor támatt anyám asszony kezén a *pokolvar*, amikor a lopott lent törette“.*+
- politúrozott*. — 1818: „egy *politurozott* sublat 3 fiókra“.*
- pondus*: súly. — „Ora *Pondus*ra valo kötelet két szálat... vettem“.*+
- ponyva*. — 1852: „avult kittölös *ponyva*“.
- por*: puskapor. — 1815: „Devetseri Josef is ugyan puskával de csak *porral* töltöttel [ment]“.* L. *malompor*.
- porció*. — 1796: „egy darab Csalitos szántó földnek való *Portiom*“.
- porháló kapa*. — 1831: „egy kis csorbás *porháló kapa*“.*
- portéka*. — 1807: „szabadon árulhat mindenféle *portékát*“.
- posztóbunda*. — 1807: „Egy *posztó Bunda*“.*
- pozsonyi*: pozsonyi mérő. — 1788: „kárát fél *Posonyi* Buzával helyre állították“.*+
- prémes*. — 1818: „egy fekete *prémes* mente“ | 1820: „hagyom Éva Leányomnak egy újabb külső országi *prémes* mentémet“.
- pretendál*: követel. — 1785: „a bőri árát ptendálja [pretendálja] rajtok“.*
- priszler*? — 1807: „más *Priszler* szoknya“ | 1821: „egy vas színű *priszler* szoknya“.*+
- processzus*. — 1780 k.: „az Falunk sok kölcségei vannak határookra, *Processusokra*“.*+
- pruszlék*. — 1812: „egy ujjatlan Laibli vagy *Pruszlék*“ | 1821: „egy setéttyebb kik (!) selem *puszlék* [!]*“ | 1780: „kis leányának *pruszlékja* megismertetvén... a *pruszlít* minthogy el viselte a leánya“.*
- puskaágy*: puskaágy? — 1791: „*puska-ágy* csinállók... az erdőnek színét és javát rombollották“.*
- puskakő*: kovakő? — 1801: „Harminczhat *Puska* követ“.*
- puskapor*. — 1759: „*Puska Port*... vettünk“.
- puszta*: 1. üres, csupasz; 2. a falutól távol eső birtok. — 1791: „A Bantzfai *pusztábul* ki esendő jussokat... fizessék ki“ — 1803: „A pajta pedig a mellette lévő *pusztával* és minden találandó házi eszközzel edjütt Jutka leányomé legyen“ | 1808: „azon *puszta* fundust hagyom Somogyi Istvánnak“ | 1831: „egy *puszta* rokka tengely“.
- pusztítás*. — 1800 k.: „az Erdő *pusztítást* és Pazerolást keményen megtiltatni is parancsolná“.
- ra határozórag. — 1800: „Fejér várra vitetvén el adta“.
- rábecsül*: a veteményben tett kár nagyságát megállapítja. — 1785: „*rábecsültetett* zabját nem akarja megfizetni, de mivel más marhák is tették a kárt... osszák föl maguk között“ | 1785: „a' *reá becsültetett* kukoricza béli kárát nem akarja megfizetni“ | 1785: „Száz Györgynek... Pap Istvánra *becsültetett* buzája“.*+
- rác borsó*: fekete-tarka bab. — 1806: „fél mértze *rác borsót*“.*
- ragaszt*: pótol, szerez. — 1810: „az egy Remeteihez [korcsma]... egy baglya szénára való kaszáló *ragasztatik*“.*
- rajtuk*. — 1785: „a bőri árát ptendálja [pretendálja 'követeli'] rajtok“.
- rakítás*. — 1759: „bent voltunk a Torony *rakítása* végett“.*

- rakodtat.* — 1800: „Ha valaki az Lakosok közül kívül valokat alattomossan akármí-némű fával *rakottatna* meg“.*
- rámegy:* rábizonyul? — 1785: „Meszleni Mósesre a káromkodás *reá* menvén büntettetett 24 páltza ütésre“.*
- rántó:* összehúzó? — 1801: „egy sip ujju inget is vitt hozzá a legény, hogy varná meg néki németes *rántora*“.
- rántószíj* 1. *felrántó szíj.*
- ráspolt.* — 1816: „egy be *ráspolt* oldalú Harangot . . szíjjastul“.
- ráta:* rész. — 1775: „magok *rátáj*okon kívül tilalom ellen foglalták“ | 1776: „az özvegy-nek *rátája* pedig áll:“ | 1780: „fele részébe el vehetik a magok *rátáj*okat“.* +
- réce.* — 1776: „Simonné és Leánya . . el lopván egy 'sákot és *récét* büntettetetik mindenik különösen 14 korbats ütéssel, kiküldetvén a határból“ | 1776: „a *rétz*jét agyon ütötték“ | 1800 k.: „Gombás Mihályné *rétz*jét agyon lötte Ráák Sámuel“.
- rektor:* vezető tanító, kántortanító. — 1802: „Bogárdi *Rector* Urat szándékozik meg hinya Oskola *Rectorának*“.*
- rendel.* — 1770: „embert *rendelünk* melleje“ | 1811: „az árát Birák Uraimék *ren-dellyék* el“.
- rendelés:* végrendelet. — É. n.: „ezen *rendelést* ha valaki megtörné“.+
- rendű.* — 1777: „ilyen *rendű* Paraszt embernek olyan alkalmatlan helyeken ház csi-nálásra való szabadcság . . nem engedtetik“.
- répagyalu.* — 1807: „*répa gyalu*“.*
- reparál.* — 1796: „az helység házában lévő romlott kályhát *reparállyá*“.* +
- rész.* — 1831: „4 balta az katonák *részire*“.
- reszelő.* — 1807: „Három vas *reszelő*“ | 1831: „egy torma *reszellő*“.
- résztesz:* részesedik. — É. n.: „semmi szerzett javaimból *rész*t nem vehet“.
- rét.* — 1805: „Tobányi Diverticulumban levő *rét*yei“.
- reverzális:* adóslevél. — 1795: „öt forintal tartoznék . . *reverzálissa* szerint“.* +
- rezescsákány.* — 1800 k.: „egy *Rezes Csákány*“.*
- ringyen-rongyon vett.* — 1806: „baszom fékom *ringyen rongyon vett* teremtettem“.*
- rókás:* rókaprémés. — 1807: „egy viselt *Rókás* mente“.
- rokka.* — 1776: „egy pergő *rokka*“.
- ról ~ -ról* határozórag. — 1800 k.: „a Helységből ki tiltották a rossz életükről esméros sellereket“ | 1801: „melly dologról ezen . . levelünk“ | 1806: „Herendről egy vető abroszt“ | 1811: „fél kilárul való vetés“ | 1814: „kües utt ajai földről való Levél“.
- róla.* — 1795: „a *rólla* szálló zálogos levél azt mutattya hogy egészen el vólt adva“.
- rombol.* — 1791: „fazék-jártók és más efféle mivesek . . az erdőnek színét és javát *rombollották*“.
- rongy:* értéktelen. — 1831: „egy *rongy* széles kapá és dib dáb vas“.
- rongyos.* — 1831: „egy *rongyos* füstös párfödél“.
- ront.* — 1786: „szénájának gyeplőjét *kirontotta* . . volna“.
- roppant:* nagy. — 1788: „lévén . . Weszprémi Püspökségnek . . igen *roppant* vendég-fogadója“.
- rosta.* — 1797: „abrák *rostáért*“ | 1831: „egy slány szita *rosta*“.
- rostélyos:* ? — 1776: „egy pár üveg egygyik *rostélos* másik palatzk“.
- rovás:* 1. a pálcára felrótt adósság; 2. a pálca, amelyre az adósságot felrótták. — 1770: „bor *rovása* kifizetésére“ | 1770: „Márton Téglásnak szalonna *Ravását* fizettem ki“ | 1771: „az utóbbi égetés a *rovás* szerint menvén“ | 1786: „a bor árrát meg fizetni nem akarja, mivel soknak tartya a *rovatalt*“ | 1800: „Márton mészáros legény panaszt tett Kelemen János ellen, hogy a maga *rovását*, a melyre hust hozatott

el vesztette, a legény pedig a nála tartatott hus *rovásra* 15 fontal többet metszett“ | 1800 k.: „egy nap 15 ittéig is hordatták a Helységnek Pinkóczi koresmájából a bort, amelynek egy esztendeig 330 forintra ment a *rovással*“.

rozsa. — 1811: „Egy tele Bodon *Ros*“.

rózsás. — 1821: „Három vankos, egy felszedett *rósás* kettő kik [!] tarka“.

rőf. — 1770: „egy *réf*-kittelyért“ | 1797: „51 *reff* pamuk nyakra valo“ | 1801: „13 garasos fél *réf* pikét és egy garasos füzöt“ | 1802: „14 *réf* vásznát a szározó helyről el lopta“ | 1831: „fél*réf* tsőppü vászony“.

rövdség: kár. — 1770 k.: „szenvedések és ide haza való *rövitsége* is bonificaltassék“.*

rövdszűr. — 1799: „maradt adós ... a fejér ruhán és *rövid szűrön* kívül“.*

rudalókötel — 1800: „egy *rudalló kötel*“ | 1800 k.: „*rudazó kötel*“ | 1806: „egy *rudalló kötele*“.*+

ruhabeli: ruhanemű. — 1801: „a több *ruhabeliek* Horvat Istvanye és Horvat Ferentze ... legyen“.*+

ruhaszáritó. — 1806: „*ruha szározó kötele*“.*+

sajtár. — 1807: „szapulló *sajtár*“ | 1807: „moslékos *sajtár*“ | 1831: „egy viselt *sajtár*“.

sarkantyú. — 1767: „azon Csizmára *Sarkantyú*-ért, patkójért“.

saroglya. — 1800 k.: „két *sarágja* első és hátulsó“ | 1800: „egy hosszú és egy rövid *sarágja* láncz“.

saroglyás. — 1808: „hagynom kereszt fiamnak ... egy hosszú *sarágjás* karszékkal ... edjűt“.

saru. — 1757: „Notariusnak Comenciojában ígért *Saru* árában erdőbérből fizettem“.

sató. — 1807: „Egy *sató*“.*+

savanyúvíz. — 1831: „egy *savanyu* vizes öveg“.

seggencsúszó: (testi hiba következtében?) járni nem tudó. — 1802: „egy József nevű *seggén csúszó* ... testvérjek“.*

seggszój: lószerszám (farmatring?). — 1800 k.: „egy uj *Seg Szij*“.*+

sehol. — 1785: „*sohol* a Leány ág ... ki rekesztve nincsen“ | 1794: „[marhát] *sohol* passus nélkül el adni vagy venni nem szabad“ | 1801: „kívül való zsidóknak árulni semmit sem szabad *sohol*“.

selyem. — 1819: „visett [!] *selem* keszkenő“ | 1821: „egy rósa színű *selem* keszkenő“ |

1821: „egy setéttyebb kik [!] *selem* puszlek [!]“ | 1821: „egy *selem* tuszli“.

semmire vél. — 1815: „mi azon szavait *semmire vélvén* közelebb mentünk“.*

seprősség. — 1788: „Látván a Bornak *sőprősségét*“.*

sereg: legeltetésre kihajtott csorda. — 1796: „az el veszett Juh helyett mellyet a Szütsök *seregen* allított lenni ...“.

serét. — 1757: „Ő Főlsége számára ... Puska Port és *srétet* vettem“ | 1759: „*srétet* ... vettünk“ | 1801: Öt funt *sörét*, négy funt szatyma“.*

sértés. — 1752: „Segesdinek *sörtéseit* Tüss hegy oránál tapasztalván négyet agyon lüttek belőlük“ | 1785: „*sértései* ... elmaradván a' farkas egyet meg ölt“ | 1791: „a Malom porbul ... tartozik egy S. V. *sértést* hizlalni“ | 1791: „ha valaki s.v. *sörtvéles*, vagy más göből marhákat szerezni akarna“ | 1800 k.: „az falu *sörtése* pedig az közönséges Malom porán hizlaltatott, kenteknek ehhez semmi jussa nincs“ | 1800 k.: „az edjik *sörtést* adják által“ | 1802: „öreg kósza *sértését* ne hajtja eleibe“.

sikált. — 1804: „a fija beszegett keszkenőt adott néki, a melly uj volt, és nem *sikált*, hanem bodor gyólts volt“.

sikkaszt l. *elsikkaszt*.

sin. — 1785: „Gombás Fer[enc] kerekéről el-veszett *sing*“.

- sintér*. — 1795: „rutul és illetlenül lukodlinak és *sintérnek* mocskolta“ | 1806: „őszve hunczfutolta, *sintér*, akasztófára való“.*
- sinylődés*. — 1801: „a már jó időtül fogva való *sinlödözés*“.*
- sinylödő*. — 1801: „rég *sinlödő* nyavalyában lévén“.
- sipujjú*. — 1801: „egy *sip uju* inget is vitt hozzá a legény, hogy varná meg neki Németes rántora“.
- sivány*: silány. — 1831: „egy *sivány* szita rosta“ | 1852: „Egy *sivány* kék festett terítő“.*
- skatulya*. — 1831: „egy borstartó *iskatulya* ... egy sós *iskatulya* sóval“.
- slingegett*. — 1821: „egy patyolat kötén *slingegett*“.*
- sodródeszka*. — 1807: „Egy *sodródeszka*“ | 1832: „*Sodro Deszka*“.*
- sodrófa*. — 1807: „Egy *sodrófa*“ | 1831: „egy *sodrófa* deszkával“.
- sógor*. — 1801: „Horvát István *Sogor* Uram“.
- sovány*. — 1813: „Felette *soványok*, a dög is emésztette“.
- sör*. — 1789: „tartozik tiszta és jó *sert* mérni“ | 1805: „átol ment a Ferentz Sidóhoz *ser* innya“.
- sötét*. — 1821: „egy *setettyebb* kik [!] selem puzslék [!]“.
- spanyolviasz*. — 1757: „két rud *spanyolviaszat*“ | 1758: „Két rud *spanyolviaszkért* ... fizettem“.
- sroftábla*. — 1806: „*srof* tábla 4 furó“.*
- statutum*: törvény. — 1753: „ezen mastanyi ... *statutum*“.*
- stok*: ? — 1807: „Egy *Stok* óra“.*
- sublat*. — 1818: „egy politorozott *sublat* 3 fiókra“.*
- sufer*: ? — 1804: „Egész *Sufer*“.*
- sukk*: a tenyérrel derékszögben kifeszített és egymással szembeállított hüvelykujjak és az öklök hossza. — 1800 k.: „2 *Sug* 1/2 Selessegi kő Folat neki Rakni“.*
- süldő*. — 1800 k.: „A' közönséges Gazdáké az örege, a' *süldők* vagy malatzok“.
- sűrűszita*. — 1806: „egy *sűrű szitát*“.*
- sütőlapát*. — 1807: „Egy *sütő lapát* és egy bucsér“.
- süveg*. — 1797: „*Süvegre* való pantlika“ | 1797: „17 *süvegre* való böreert kilencz uj kard szíjjért“.
- szabad*. — 1811: „akkor *szabadon* hozzá gyuthatok“.
- szabadság*: engedély. — 1777: „ház csinálásra való *szabadcság* ... nem engedtetik“ | 1805: „azt vallották, hogy Deli János és Menyhárt István erdőkerülők adtak nekik *szabadságot*“.
- szájaskorsó*. — 1831: „egy *szájjos korsó*“.*
- szakácsvilla*. — 1800: „egy három lábú vas láb égy vas kalán és egy *szakács* vas *villa*“.*
- szakad*: származik. — 1750: „emlékezet nem volna, mikor ide *szakadt* volna“ | 1802: „azt mondotta neki . . . nem olyan beste lélek kurvától *szakadtam* én mint te . . .“.*
- szakasztóruha*. — 1819: „*Szakajtóruha*“ | 1820: „Tizenkét fel szedett *szakasztó ruhat* is István fiamnak“.*
- szakít*. — 1800: „tehát az adósság két felé *szakasztatván*“.
- szálakender*. — 1828: „Harminczegy darab *szála* kenderből való fonál“.*
- szállás*. — 1818: „Határunkban valahol csak Tanyák vagy *szállások* találtnak is“.
- szalonna*. — 1757: „Falu számára két izben *szalánnát* vettem“.
- szalonnás*. — 1832: „egy *szalánnás* vendő“.
- számadás*. — 1802: „gyalázatos lesz még a *számadásod* is ebatta hunczfuttya“.
- számot ad*: elszámol. — 1814: „*számot* attak a Pálinka Birák“.*
- számot vesz*: elszámoltat. — 1779: „*Számot* vettünk Szőke György korcsmárostul 200 ako borrral“.

- számot vet*: elszámol. — 1785: „*számot vét az atyafiaival*“ | 1796: „*ámbár számot vetetek a bérík eránt és meg is fizettek nékik*“.*
- szán*. — 1800 k.: „*szány*“ | 1809: „*király kutánál egy szán bor van*“.
- szándék*. — 1815: „*az Ekevezérekéből ők kapkodták ki gonosz szándékkal a baltákat*“.
- szántóvas*: ekevas. — 1789: „*szántó vas egész nádlásért*“ | 1806: „*öt szántó vasat*“ | 1815: „*közelebb mentünk hogy szántó vasait le veretjük*“.*+
- szántszándékkal*. — 1800: „*szánt szándékkal kért tetető béresek miatt*“.
- szapulósajtár*. — 1807: „*szapulló sajtár*“ | 1807: „*Szapu sajtár*“.
- száraz*. — 1775: „*szároz cser fábul*... Hamu égetést engedünk“ | 1800 k.: „*fönt álló szároz vagy csak szároztetejü*... fát“.
- szárcsa*. — 1758: „*egy szárcsáért*... kiattunk...“.
- szardó bokor*: ? — 1780: „*Szardo bokornál lévő egy hód szántó föld*“.
- száritó*. — 1802: „*14 réf vásznát a szároztó helyről el lopta*“ | 1806: „*ruha szároztó kötele*“ | 1802: „*14 réf vásznát a szároztó helyről el lopta*“.
- szatyma*: nagy darab sörét, főként szarvast lőnek vele. — 1801: „*Öt funt sörét, négy funt szatyma*“.*+
- szedés*. — 1802: „*makk szedéssel vádoltatott*“.
- szedett* 1. *felszedett*.
- szeg*. — 1807: „*szegvessző vas*“ | 1829: „*egy derék szeg és egy ágos szeg*“.
- szegény*. — 1800: „*az mellyből bővségesebben élhessen szegyn mesterünk*“.
- szék*: 1. templomi pad; 2. Stuhl. — 1802: „*a templomba, mikor a székbe be akart menni, nem eresztette be, azért is nyakon vágta, Kun Sándor pedig hajába esett néki és az ábrázattyába úgy bele vágta a soltárját, hogy két sebet ejtett rajta*“ | 1807: „*Egy álló szék likas*“ | 1817: „*a kis Házban két hátas szék*“.
- szekerce*. — 1800 k.: „*szekertze*“ | 1806: „*egy rosz bárd és szekertze*“.
- szekerez*: szekérrel megy valahová. — 1753: „*Birói vagy Egyházi engedelem nélkül reggeli és dél utáni Isteni szolgálat előtt szekerenek, lovagolnak, gyalogulnak*“.
- szekrény*: élelmiszertartó láda. — 1791: „*szökrény*“ | 1800 k.: „*egy darabot metcezett*... a kamarába álló *szökrönybül*“ | 1805: „*a szökrönyöket fejszével nyitottam föll*“ | 1807: „*Egy szekrény*“ | 1831: „*egy avétt szökröny*“.
- szél*: szegély. — 1817: „*vörös Szelü viselt fekete selyem*“.
- szelemen*. — 1795: „*szelemen vágásért*... terheltetett“ | 1801: „*vinni tartoznak a vissza vitt szelemen darabért egy szekér tüzfát*“ | 1817: „*szelemen és koszoru gerenda*“.
- széles*. — 1785: „*a' mi Bakonyunk az Ugodi, Bakonbéli és Cseszneki szélessen kiterjedő Bakonyságokkal határos*“ | 1807: „*Széles kapa*“.
- személy*. — 1816: „*általunk el váltolt*... esküdt *személyek*“.
- szemközt*. — 1800: „*szemközben jöttek a vásárrul Dienes Jósi*... Kecskés Gyuri“.
- szemre hivat*: idéz. — 1808: „*bik fa törsök vitelért vádoltatott és szemre is hivattatott*“.*+
- szemre jön*: a bíróság előtt megjelenik. — 1802: „*az apja szemre jöven*“.*+
- széna*. — 1770 k.: „*szénát és abrakot*... innét hazul nem vihet, arra fel [Bécs felé] pedig... az *széna* és abrak igen drága“ | 1811: „*Egy tele Bodon Ros és Széna is a padláson*“.
- szénátor*: elöljáró. — 1816: „*2 senátort a dolog el igazittáso végett*... meghivathat“.*
- szénázás*: szénagyűjtés? — 1802: „*adós maradt néki szénázással és buzával*“.*+
- szénfa*: szénégetésre alkalmas fa? — 1806: „*3 öl szénfa*“.*+
- szent*. — 1809: „*ejnye de Szent ember volt az aki abba a hordoba bele verte a csapat*“.
- Szentgál*. — 1788: „*Mi itt Szent Gálon lakozók*“ | 1809: „*kérdezték ezek hogy hol lakik ketek erre feleltek hogy Szentgálon*“

szentgáli. — 1799: „ezen utazása miatt *szengáli* némely lakosok által egy öregfejszéje is el lopatott“ | 1800 k.: „Az nemes *Szengáli* Helsegben“.

Szent Mihály nap. — 1858: „*Szemihálynap*“.*

szer. — 1794: „A közönséges kender Szerben közel két Mérczés vagyis fél kilás darab kender föld“.

szerda. — 1799: „a mult *szerdán* rutul meg moeskolta“.

szerencsétlen: bajthozó. — 1800 k.: „ott *szerencsétlen* tartani“.+

Szerint. — 1755: „az előbbenyi mód *szerént*“ | 1807: „a mint mások rend *szerént* szokták“ | 1815: „egy darabja az mastani osztály *szerént* másnak esett“.

szerszám. — 1796: „az irtó *szerszámot* kapát és fejszét alattomban el dugta“.

szerszámja. — 1791: „*szerszámját* ... le vágni szabad nem lészen“ | 1800 k.: „nem *szerszám* fának való fát“.*

szérű. — 1798: „Magyar Juli vallya hogy a *szűrűre* ment hozzá“.

szérüskert. — 1808: „azé legyen ... a *szürüs* és káposztás kertekkel edjütt“.*

szesszió: házhely, telek. — 1773: „Innend az Föl Szegen lévő ... *sesszióra* menvén“.*

szid. — 1795: „fejét hátat bottal öszve verte és *szitta* ugy hogy kéket és vért hagyott a testén“.

szij. — É. n.: „üstök *Szijat*“ | é. n.: „11 nadrag *szijat* Bagariat“ | é. n.: „kerítő *Szija* tsatos“ | é. n.: „Uj Heveder föl ranto *szijat*“ | 1801: „egy 12 garasos nadrag *szijjat*“.

szijhám. — 1806: „egy *szij* hámot két istránggol“.*+

szilfa. — 1800: „panaszt tett Vadász Biró Ur, hogy *Szijj* fát hozatott volna tilalom ellen“.+

szilvafa. — É. n.: „tizenkilentz *szívafa*“.

szín. — 1753: „néha az helység *Szünén*, néha kin helységünk határában“.

színdeszka. — 1802: „a *szin* deszkákból a negyed rész fog neki adódni“.*

szinte. — 1785: „Osvát János fia harang lopásért citáltatott, de még nem *szinte* bizonyos“.

szita. — 1806: „egy sürü *szítát*“ | 1831: „egy sivány *szita* rosta“.

szításmalom. — 1806: „ujj *Szítás* malmunkhoz szükségés silip váluk“.*+

szivárvány színű. — 1819: „*szivárvány színű* visett selem keszkenő“.*

szobácska. — 1821: „áll két Házból, edgy benyiló *szobátskúból*“.*

szoknya. — 1807: „más Priszler *szoknya*“ | 1821: „egy vas színű priszler *szoknya*“ | 1821: „egy kik [kék] tzenzár *szoknya*“.

szól. — É. n.: „ezen rendelést ha valaki megtörné ... gonosz példát *szollok*“.

szolga. — 1800: „rétet pedig az én Béres *szolgámmal* irtott a maga számára“ | 1800: „Szép Mihály. béres *szolga* panaszt tett ... gazdája ellen“.

szolgáló: szolgálóleány. — 1798: „element a' Zámbóné *szolgállójához*“ | 1808: „Tamás Adant citáltotja az tavalyi *szolgállója*“.

szóltt. kérdőre von, törvénybe hív. — 1821: „ez eránt Szent Gáli Helység' Erdemes Birája *szóllittsa* is meg“.

szolvál: igazol. — 1785: „magát *solválta* azzal, hogy ... marhájait legeltette“.*

szomszédság. — 1800 k.: „A belső földben 9 öl ... Djenis György és Castiglion *szomszédságukban*“ | 1802: „ugyan az ökeme *szomszédságába* vagnak“.

szorít: hajt. — 1796: „intette hogy ne *szorittsa* egymásra a marhát“.

szórólapát. — 1800 k.: „*szóró lapát*“.

szórtarisznya. — 1831: „egy viselt *szór tarisznya*“.

szövőszék. — 1795: „a tilalmas erdőben *szövő széknek* való fát vágott“.

szövőtt. — 1819: „Egy pamukos *szútt* lepedő“.

szukcesszor: utód. — 1734: „Fülöp Istvánnak nem adatik [osztályföld], mivel férfi *successora* nincs“ | 1801: „Ő keme után az ő *successorié*“.*

- szűr.* — 1796: „Tamás Ádám ellen panaszt tett a szolgája ... hogy az nagy *szűr*it el lopta tőle“ | 1799: „maradt adós ... a fehér ruhán és rövid *szűr*ön kívül“ | 1799: „mellyért a hosszú *szüre* el hozattatván zálogban“.
- szütyő:* kis zsák. — 1800: „egy *szütyő* mindenféle égett vas“ | 1831: „egy kis dertze *szütyő*stől“.*
- tábla.* — 1806: „Srof *tábla*, 4 furó“.
- tajték:* 1. hab; 2. Meerschaut. — 1788: „a Bor *tajték*jával valamennyire felüttette az itzét“ | 1802: „ezüstös *tajték* pipáját el dugván ... azt a csizmája szárában a bokájánál találták meg és késsel vágták ki belőle“.
- takarít:* 1. gyűjt; 2. (el)temet. — 1772: „ot egy jó petrencze szénát *takarít*ott“ | 1800: „két szekérre való széna, vagy a Tiszai rét egészen, melyet maga *takarít*“ | 1807: „halálom után tisztességesen *takarít*asson el“.
- tál.* — 1808: „Követel rajta ... fa *tál*ot“.
- találkozik:* lesz, akad. — 1785: „azután gazdája *találko*zván“ | 1791: „Valamig dült fa *találko*zik“.
- találtatik.* — 1788: „valami jó épületre való fa is alig *találto*thatik azon részében“.
- talán.* — 1796: „és mondotta hogy aki el lopta *talán* oda tette“ | 1804: „még a börtzőket is mind ki irtyak ... azt tartom a Kertes köig Gyöngyössig *talám* be a ligetig“.
- taliga.* — 1811: „Szekerem ekém *taligám*“.
- tallér.* — 1784: „katonaságában egy *tallér*ra ettek ittak és már most nem akarja meg fizetni“ | 1800: „elől hivattatván egy *tallér*ra íteltetett“ | 1801: „hosszu és egy kötő láncz egy *tallér*“.
- talpalás.* — 1812: „egy pár *talpallás*“.
- támad:* keletkezik. — 1805: „akkor *támatt* anyám asszony kezén a pokolvar, mikor a lopott lent törette“.+
- támaszt* l. *magot támaszt*.
- tanács.* — 1800 k.: „minden jót kíván a N. Vadász Kompania N. *Tanáts* Uraiméknak“.
- tanító.* — 1825: „Az által adáson jelen Toth István *Tanító*“.
- tanya.* — 1818: „Határunkban valahol csak *Tanyák* vagy szállások *találtat*nak is“.
- tányér.* — 1807: „Négy fa *tányér*“ | 1807: „ön *tányér* egy“.
- tapasztal.* — 1789: „bosszonkodását és mérgét nem *tapasztal*hatta“.
- tapogató:* nyomozás, vallatás. — 1802: „a *tapogató*s után kijött hogy ... [kik] lopták el“.+
- tarisnya.* — 1795: „annak kaszállójába talált lépet ... egy háts *tarisnyára* válót“ | 1797: „zsakoknak kenyeres és abrakos *tarisnyának*“ | 1807: „vit Kis Susitol egy háts *tarisnyá*bo egy kis utsut“.
- tarka.* — 1821: „Három vánkös, egy felszedett rósás kettő kik [!] *tarka*“.
- tarkás.* — 1808: „Bernát nevű Sidónak a mult télen egy mészáros kutyája elveszvéen ... a kutya ordas forma, *tarkás*“.
- tart.* — 1744: „azon nevezett darab erdőn nem merték faragni, mindeddig a Bakonbéli uraságtul *tartván*“.
- tavaly.* — 1806: „*taval* egy contractusba volt“.
- tavalyi.* — 1785: „*tavali* tőle vett szalmája árát nem akarja megfizetni“ | 1786: „a *tavali* szolgája ... magára válalta“ | 1806: „a *tavali* árenda megváltozván“ | 1812: „*Tavalyi* csikó 5 garas“.
- tavaszi rozs?* — 1800 k.: „Fél kila *Tavas*z ros“ | 1831: „egy kila *tavas*z rozs, zsákostol“.
- téglás.* — 1770: „Márton *Téglás*nak szalonna Ravássát fizettem ki“ | 1771: „*Téglás*nak vaj árában adtam“.
- tehát.* — 1807: „azzal az ajánlással hogy ha bort ad nékem *tehát* mindenkor tiz garassal alább adja mint másnak“.

- tehén*. — 1790: „3 *Tehén* egyike egyike 120^{ba} ál meg“ | 1810: „A két Örebb ökör és egy Meddü *Tehény* esett Major Istvánnak“.
- tehén haszna*: tej. — 1786: „reá fogta, hogy *tehene* hasznát elvette“.*
- teher*. — 1797: „ha ... azon *terbül* magunkat ki huzni kívánnánk“ | 1800 k.: „az *teréknek* el viselésére elegendő nem lészen“.
- tej*. — 1806: „Küpi *téjnek* való“.
- tejesteknö*. — 1799: „enni hány *tejes Teknyőket* ... tsinálna“.*+
- tekercs*. — 1806: „51 kéve kendert, 26 *tekerts* markos kendert“ | 1807: „Tizen két pár lesz *tekerts*“.
- teknő*. — 1757: „Bakambéli Fülöp György *Tekenyő* Csinállónak engedünk erdőt ... egy fejszére“ | 1791: „*teknyő*“ | 1799: „enni hány *tejes Teknyőket* ... tsinálna“ | 1800 k.: „egy sütő *Teknyő*“.
- telek*. — 1753: „Helységünk erdeje, mezeje, Buza *telekje* és kaszáló réttye a' midőn tilosnak tétetik“ | 1789: „a nap keleti *teleken* három holdat“ | 1810: „két = színű = keszkenő Berecz ... erdőből *telkeket* formált s felosztotta“.
- teljes*. — 1798: „Beneficiumaikat ... *tellyes* földes Uri jussal és szabadsággal birják“ | 1871: „*Telyes* éltemben mindég beteges voltam“.
- teljesít*. — 1875: „fiamnak erántunk *telyesített* hűségét meghálálni ohajtván“.
- temetkező kerítés*. — 1831: „már nem volna ép és egészséges föld azon *temetkező kerítésekben*“.*
- tengely*. — 1785: „egy *tengelét* elszakasztotta“ | 1831: „egy puszta rokka *tengely*“.
- tepsi*. — 1807: „vas *tepszi*“ | 1831: „egy pár *tepszi*“.
- térdre áll*: letérdepel. — 1798: „Kimentem a kertbe, *térdre állottam*“.
- teremtés*. — 1800 k.: „no baszom kurva *teremtésedet*“.
- teremtette*. — 1802: „kutya hét *teremtette*“ | 1802: „ezen kívül még kutya és láncz *teremtettét* is mondott“ | 1802: „utóbb is meg buksz disznó *teremtette*“ | 1806: „baszom fékom ringyen rongyon vett *teremtette*“.
- terhelő*. — É. n.: „Uj *Terhellő* kerítő Szija tsatos“.
- térítés*. — 1753: „a kárnak meg *térítése* azon föllül“.
- terítő*. — 1817: „Egy béllett kék selyem *Terítő*“ | 1832: „ágyterített“ | 1852: „Egy sivány kék festett *terítő*“.
- termő*. — 1780: „három Bagja szénát *termő* rétemet“.
- testül*: örökbehagy. — 1857: „Devecseri Zsuzsánna házastársamnak hagyom és *testállom*“.*
- testamentum*. — 1775: „Rába Ádámnak *testamentyarul* való tett levele“.+
- tesz*. — 1771: „le tett hite után vallya“ | 1773: „az mái alább ki tett napon“ | 1775: „a két fél egymásnak tartozik ... hirrre tenni“ | 1788: „Nem tudja elgondolni, mi lehet a communitas, ha Vasárnapokon és Innepnapokon a Templomban felgyült Helységbeli Lakosok ... nem *tesznek* Communitást“ | 1798: „a Tsirke asztaglyába ő tette a tüzet“ | É. n.: „a Foltozassol és todassol *teszen* az aro“.
- tevődik*. — 1757: „Toth familia birván akkora Helet azok irtogatták ki a részit azoknak Le tévén Irtások árát az Irtások az Ház Helyhez vissza *tevőnek* [olv. tevőnek = tevődnek]*.*
- tézsza*. — 1800 k.: „lántzos *tézsza*“.*
- tilalmas*. — 1799: „a *tilalmas* erdőből tőrsőköt vittek éttzaka“ | 1799: „*tilalmas* cserfát vittek Veszprémben“ | 1780: „a *tilalmasba* hatalmasan lovaikat legeltetvén“ | 1799: „Csapó Pali is ugyan *tilalmas* cserfa vitelért“.
- tilalom*. — 1799: „egy szarvast lött *tilalom* ellen ... 6 for. büntetés“ | 1799: „*tilalom* ellen szerszám fát vittek el adni“ | 1802: „*tilalom* ellen fákat kerített“.
- tilos*. — 1785: „a' *tilosból* egy fát hordott“.

- tinó*. — 1800 k.: „egy negyed fü ökör *tinó*“ | 1825: „Hátulsó két *tinók* szekér hátuljával együtt ... maradnak Feleségemnek“.
- tiszteletű*. — 1843: „a nagy *Tisztőletű* égy Ház kerület“.
- tisztességes*. — 1807: „halálom után *tisztességesen* takarittason el“.
- tok*. — 1767: „egy Paripat minden hozza tartozando keszületivel egy pár pisztollal és tokkal“.
- toklyó*. — 1796: „egy juhát agyon verte egy *tokjóját* pedig elvesztette“.
- toldalék*: pótlék. — 1758: „Tót István Uramnak Bécsi uti *toldalék* kölcségre“.
- toldás*: pótlás. — É. n.: „a Foltozassal és *todassal* teszen az aro“.
- tolvajság*. — 1788: „A' malomban sők *tolvajságok* estek“.
- topor*. — 1806: „*topor* fejsze“.*
- topogat*. — 1815: „Dienes János Biró meg*topogatván* a Lábát“.*
- tornác*. — 1817: „*Tornázt* felett v.[aló] padlás“.
- tol*. — 1778: „azon ujjonnan épittendő Malom eránt, csak a viz a' miénk alá ne *tollyat*-tassék föl, semmi ellenkezést nem teszünk“.
- tól ~ től*. — 1775: „a' Tevel utától Nap Nyugott felé“ | 1800: „Kiki minden egy kilátul a Communitasnak egy frt arendat fizessen“ | 1800 k.: „Az ur istentül kívánok lölki es testi bekeseget“ | 1801: „a már jó időtül fogva valo sinlődözés“ | 1806: „Kovácsutul egy czimer vasat“ | 1807: „vit Kis Susitol ... egy kis utsut“.
- torok*. — 1801: „urának mindenféle keservesen keresett jószágát a *torkára* költi“.
- tóthám*. — 1807: „Tót *hím*“.
- tóthímes*. — 1817: „Vörös Pamukos *Toth Himes* ujj“ | 1831: „edgy Tót *himes* kendő és egy vesszőlős kendő“.*+
- tótvarrás*. — 1819: „Fejér varrott Lepedő nem *Totvards*“.*+
- több*. — 1802: „*több* legényekkel bor ivásban keveredett“.
- többet*. — 1809: „*többet* arra ne menyen mert le üti a derekát“.
- többi*. — 1801: „a *több* ruhabeliek Horvát Istvanye es Horvat Ferentze ... egyenlő osztaly szerint legyen“.
- tökéletes*. — 1845: „fiam marhákból és szekérből már jussát *tökéletesen* kivette“.
- tőlük*. — 1794: „mihelyt a Betyárok a mezei munkáru! vissza mennek, azonnal az Elöl járók el vegyék *tőlük* a passust“.
- tör l. megtör*.
- törík*. — 1801: „azt mondotta, bárcsak a lába *törnék* el“.
- töret*. — 1805: „akkor támatt anyám asszony kezén a pokolvar, mikor a lopott lent *törette*“.
- törött*. — 1809: „azért jöttünk [!] pinkotz fele[!] hogy *törötyeb* az ut“.
- törvénybíró*. — „a *Törvény Bíró* minden héten Hétfőn ... Gyűlést hirdessen“.*
- törvénytelen*. — 1780: „tartozik adni ... a *törvénytelen* egy petákat“.*+
- törvénytelen*: jogtalanul. — 1799: „vejei *törvénytelen* cselekedtek vele“.
- törzsök*. — 1800 k.: „*Törzsököket* akár csutorának akár Vellának ... el adni nem szabad“ | 1802: „bikkfa *törzsök* el adásáért vádoltattak“.*
- törzsökök*. — 1785: „a' tilosban mentek *törzsökök*ni“.*+
- tősgyökeres*. — 1788: „Szent Gáli *tűs gyökeres* Compossessorok“.
- tőtíke*: töltőgető kapa? — 1831: „3 vella, egy *tőtíke*“.*+
- trancsérozó*. — 1790: „*Trantsérozó* Kés“.*
- tud*. — 1785: „Mi is gyermekségunktól fogva a vadászatban forgolódván, mint kitanult vadászok a' vadak természetéhez szintén úgy *tudunk*, mint akármely vadász“ | 1798: „az Anyám is alig ha nem *tud* valamit benne“.
- tudomány*: tudás. — 1771: „innend bizonyos *tudományáb*ul le tett hite után vallya“.
- tuszli*. — 1821: „egy selem *tuszli*“.*+

- tútor*: gyám. — 1806: „Én meg nevezett *Tútor*, által adom az fent irrt Árváknak ... fundusokat“.+
- tűz*. — 1801: „mocskolta ... hogy lopott hussal él és azt kalvinista *tűznél* süti főzi“.
- tűzelés*. — 1791: „a maga *tűzellésére* ... sem léssen szabad ... álló fát le vágni“.
- tűzellő*. — 1753: „a' melly ... *tűzellő* Hel körül való ház Falak rosznak találtnak“ | 1753: „a' *tűzellő* Házaikra ... rosszul viselnek gondot“ | 1806: „a belső fundus-hoz ... a *Tuzellő* [!] szabad Fájészást fönt tartom“.
- tűzet tesz*. — 1798: „a Tsirke asztaglyába ő tette a *tűzet*“.
- tűzhely*. — 1780: „meg baszattad három forintért magadat a Tóth kanászokkal a *tűzhelen*“ | 1797: „egy kemence *tűz helével* edgyütt“.
- tűzifa*. — 1800 k. „*Tűzellőfát* ... senkinek haza hordani ... szabad nem léssen“ | 1785: „*tűzfáját* elhordották“.
- tűzkotró vas*. — 1790 k.: „*tűz kotro vas*“.*
- tűzkő*. — 1797: „40 *Tűz kövek*“.
- tyúk*. — 1790: „*Tik* lopásban kapattatván“.
- uccse*. — 1815: „felfogvan puskáját egyenesen a' Biróra mondván: no iszen Krisztus *utse* lövök“ | 1815: „Isten a Lőlköm *utse* meghal ma valaki“. * +
- ugyan*: ugyancsak, szintén. — 1757: „Somogyi Pálnak mészárszék teteje csinállásáért ... Sebők Jánosnak *ugyan* mészárszék teteje csinállásért“ | 1802: „Harangozó Péter és fija Mózes *ugyan* bikkfa török el adásért vádoltattak“ | 1802: „*ugyan* az ökeme szomszédságába vagynak“. +
- újjas*: újszerű, nem nagyon régi. — 1831: „egy *ujjas* kalap“. +
- új polgár*: cigány? — 1791: „*Uj Polgárokra* ... a Helység Birájának ... gondja legyen“.* +
- ura*: férje. — 1801: „*urának* mindenféle keservesen keresett jószágát a torkára költi“.
- úr*. — 1784: „Török István panaszt tett az iránt hogy Vadász *Uraimék* nem engedtek ugy meg nékie, mint másoknak“ | 1801: „Horvát István Sogor *Uram*“ | 1811: „az árát Birák *Uraimék* rendellyék el“ | 1825: „Földemett pedig Nagy Sándor és Nagy Ádám Fiam *Uraméknak* hagyom“.
- út*. — 1757: „Vrgeye [Vármegye] katonája *utt* csinálni hogy kint volt“ | 1788: „ha ... azon *út* a Helység Bakaányán Tevel *utának* vágattatnék ki ...“.
- után*. — 1771: „le tett hite *után* vallyá“.
- ügyelő*. — 1816: „mint közönségesre *ügyellők*“.*
- ügyes-bajos*. — 1816: „*ügyes bajjos* nagyobb dolgok el intézése“.*
- ülés*. — 1831: „adjuk által csereképpen Ház *ülésnek*“.+
- üllő*. — 1800 k.: „*üllő*“ | 1831: „egy kasza kalapács, *üllő* és kasza örv“.
- ülőpad*. — É. n.: „asztal mellett való egy *ülő pad*“.*
- ünnepnap*. — 1788: „Vasárnapokon és *Inepnapokon* a Templomban felgyült Helység-beli lakosok“ | 1800 k.: „ez jeles *innepi napok*“.
- üstökszűj*: a ló homlokán levő szűj. — É. n.: „*üstök Szűj*at“.*
- üt*. — 1795: „ebatta kurváját ugy meg*ütém*, hogy harmad napig is fáj bele a kezem“.
- ütés*. — 1800 k.: „büntetése 4 forint, vagy ha illendőbb, 30 páltza *ütés*“.
- üveg*. — 1807: „*üveg* tartó fogas“ | 1818: „az Urkuti *öveg* Bányában levő számadó legénnyel“ | 1831: „egy savanyu vizes *öveg*“ | 1831: „egy gömbölyü pintes *öveg*“ | 1831: „egy lapos *öveg*“.

(Folytatjuk.)

LŐRINCZE LAJOS

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

A kiadásért felelős: Mestyán János — Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat érkezett: 1953. XI. 18—XII. 12-ig. — Példányszám 800. — Terjedelem: 25 (A/5) ív. 3 ábra

Akadémiai nyomda — 28301/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

TARTALOM

A Nyelvtudományi Bizottság határozata az Akadémiai Nagyszótárról	257
ABAFFY ERZSÉBET: Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban 28. — A labializáció ingadozása Pesti Gábor nyelvében	335
BALÁZS JÁNOS: A <i>-ság, -ség</i> képző eredetéhez 50. — Az Ómagyar Mária-siralom egy helyének értelmezéséhez 427. — A <i>-szer</i> rag keletkezéséhez	458
P. BALÁZS JÁNOS: Közgazdaság	215
BÁRCZI GÉZA: A nyelvtudományi kritikáról 4. — A labialis utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez 35. — Lőrincze Lajos: Nyelv és élet 117. — Csuka ~ csoka? Bozót 219. — A szóvégi <i>á, é, i</i> megrövidülésének kérdése- hez 324. — Kopik	387
D. BARTHA KATALIN: Koldus 174. — Ormánysági Szótár 247. — Cakó, gagó, gagólya, gólya	463
BEKE ALBERT: Egy XV. századi szövegtöredék	206
BENKŐ LORÁND: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 13. — Pulyka 196. — A <i>kulcs</i> hangtörténetéhez 457. — Verőfény 466. — Zsúfol 468. — Dülő, dülőút, dülőre jut 474. — Egy moldvai székely mássalhangzó-hasonu- lásról	523
BORZSÁK ISTVÁN: Kicsiny a bors, de erős	105
CZEGLÉDY KÁROLY: A kazár <i>kil</i> ~ <i>kel</i> eredete 175. — Herakleios török szövet- ségesei	319
DEME LÁSZLÓ: A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről 140. — A Peer-kódex egy ismeretlen kezéről 168. — Stíluselem-e a tájszó Vörösmarty szépprózájában? 435	
ECKHARDT SÁNDOR: A felsőbányai bányászok bajai 211. — A kiprédikált tokaji bíró 213. — A hejcei mészárosok végrehajtják Losonczy Annát 495. — A parasztbíró hagyatéka. Balassi Bálint szolgáinak garázdálkodása 496. — Pennabor, pennabúza, nagy icceből kis icce és egyéb szádvári nyomorgatá- sok 497. — Garázda német katonák a tokaji szőlőkben 498. — Kereskedő átköltözése a török birodalomból 499. — Zsarolás az elrabolt gyermekekkel 500. — Gyilkos borbélylegény és elvermelt leányanya	501
ELEKFI LÁSZLÓ: A mondat elemzésének fő szempontjai	69, 370
ERDŐDI JÓZSEF: Gades — gajdesz	470
FARKAS VILMOS: Derékszög	470
FOKOS DÁVID: Csak sast nemzenek a sasok	423
GÁLDI LÁSZLÓ: Ön	472
GELEJI ALADÁR: Dülő, dülőút, dülőre jut	473
GYALLAY DOMOKOS: Reg	183
GYÖRFFY GYÖRGY: Török női méltóságnév a magyar kútfőkben	109
HÁMORI ANTÓNIA: Szabó Dénes: A magyar nyelvmélekek	255
HARMATTA JÁNOS: A kazár <i>kil</i> szó magyarázatához	178
HEXENDORF EDIT: A hallgató szempontjának érvényesülése a beszédben	112
HORPÁCSI ILLÉS: A <i>-ság, -ség</i> képző eredetéhez	44
† HORVÁTH KÁROLY: Fagy	380
HORVÁTH MÁRIA: Lárma	398

R. HUTÁS MAGDOLNA: Szakácsok	196
IMRE SAMU: Helyes-e és hogyan helyes az összes használata? 156. — Nyelvatlaszgyűjtő úton Csehszlovákiában 229. — A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben 348. — A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága	514
JENEI FERENC: Győri Mária-imádságok	209
JUHÁSZ JENŐ: Fizet 190. — Küld	192
KÁLMÁN BÉLA: Pulyka 193. — Nyelvatlaszgyűjtő úton Csehszlovákiában 229. — Egy XVI. századi magyar oklevél 502. — A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága 514. — Adalékok a Szentsei-Daloskönyv nyelvjárástörténeti tanulságaihoz	526
KÁROLY SÁNDOR: A 'szórendi szimmetria' a Jókai-kódex nyelvében 165. — A nézve névutó történetéhez	461
KÁZMÉR MIKLÓS: Egy 1800. körüli nyelvjárási szöveg Szigetközéből	528
KNIEZSA ISTVÁN: Ispán 196. — Lugas. Tanya 198. — Párta. Kocsonya 199. — Vápa 200	
KOVALOVSKY MIKLÓS: A zilahi tímárság nyelvéből	240
KUBINYI ANDRÁS: Egy miskolci polgárosszony hagyatéki leltára 1578-ból	215
KUBINYI LÁSZLÓ: A <i>roh</i> színnév tulajdonneveinkben	409
LAKÓ GYÖRGY: I. V. Sztálin I. — Az újabb őstörténeti kutatások eredményei és a nyelvtudomány	266
LOVÁNYI GYULA: Komisz 95. — A XVII. század köznyelvének szókészlete 170. — A szócsinálás 203. — Adalékok a XVII. század magyar nyelvéhez	502
LŐRINCZE LAJOS: Beszámoló romániai útunkról 220. — A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből	237, 534
B. LŐRINCZY ÉVA: Az emfázis kifejezőmódosító szerepének kérdéséhez	524
LUKÁCS KÁROLY: Pók-háló 200. — Szárcsa	475
MARTINKÓ ANDRÁS: Igyól 61. — Tüstént	475
MIKESY SÁNDOR: Az <i>Oszvald</i> keresztnév magyar vezetéknevi származékai 403. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	545
MOÓR ELEMÉR: Tölgy	293
O. NAGY GÁBOR: Fű-fa	419
NAGY J. BÉLA: Hibák vagy babonák?	484
NÉMETH GYULA: Kun László király nyögérei	304
NYÍRI ANTAL: <i>Hárít</i> szavunk és rokonai	392
PAIS DEZSŐ: Bíbor, búb, bibíres 76. — Koldus 175. — <i>Nyék</i> törzsnevünk és ami körülötte lehetett 278. — Bezzeg, bizony 432. — Helységnév-újítások 492	
PAPP ISTVÁN: A szó nyelvtani jellege	356
PROHÁSZKA JÁNOS: Adalék a gyergyói és csiki nyelvjáráshoz	231
RUZSICZKY ÉVA: Kazinczy Ferenc állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében	447
SÁMSON EDGÁR: Igeragozási kérdések	341
SCHEIBER SÁNDOR: Gades—gajdesz 201. — „Lebeg, mint a Mohammed koporsója” 477. — Gades	479
SULÁN BÉLA: Róna	91
SZABÓ T. ATTILA: Parányi 479. — A kolozsvári magyar egyetem munkaközösségének nyelvföldrajzi kutatásai a moldvai csángóság körében	508
SZŐKE BÉLA: Győr	202
TERESTYÉNI FERENC: Adatok 1848 politikai nyelvéhez	218
TOMPA JÓZSEF: Melléknévi igenevcink állítmányi használatáról 128. — Leíró nyelvtanunk tárgyról és felosztásáról	261
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Néhány megjegyzés „A magyar helyesírás történeté”-hez ...	26
VÉGH JÓZSEF: A <i>bennüket</i> 'öket' jelentésben való használatáról 171. — Szellet	480

ZOLNAI BÉLA: <i>A guberál, guba és rokonságuk</i>	100
Kisebb közlemények	165, 457
Nyelvjárások	220, 508
Nyelvművelés	203, 484
Nyelvtörténeti adatok	206, 495
Szemle	247
Szó- és szólásmagyarázatok	174, 563
A borítékon: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztikara, választmánya és számvizsgáló bizottsága. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapható kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsenek, illetőleg csak részben vannak felvéve: DEME LÁSZLÓ „A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről” című cikke, HARMATTA JÁNOS cikkéből a lakásra vonatkozó iráni eredetű török szók (183), NÉMETH GYULA „Kun László király nyögérei” című cikkének perzsa–török–mongol egyeztetései (312 kk.), valamint általában a nyelvtörténeti, nyelvművelési és nyelvjárási rovat cikkei.

a, az 349 kk.
 acsar(kodik) 287
 agyar 287
 ahl (arab) 176
 'ak' (héber) 425
 Akadémiai Nagyszótár 1.
 Nagyszótár
 alaktan | a mutatónév-
 mási határozószókhöz
 61–9, jelöletlen hatá-
 rozós összetételek 140
 kk., az -ó, -ő mellék-
 névi igenév változatai
 174, alma ~ almát, fa
 ~ fát tövéltozás 324,
 nyelvi rendszerekényszer
 325, birtokos személy-
 ragozás 328 kk., 3. sze-
 mélyű igealakok szó-
 végi hosszú magán-
 hangzójának megrövi-
 dülése 327–8, tárgyas
 igeragozás 329, 346,
 gyakorító igekepzőből
 praesensjel 342 k.,
 pusztá névszó → ige-tő
 392, összefoglaló össze-
 tétel 420
 alán—magyar érintkezés
 297–8
 áld 193
 alkalmas 437
 all'arma (olasz) 401–2
 állathivogatóból lett szók
 195
 amely, ami 484–5
 az *angulus rectus* magyar
 fordításai 471

Anonymus névmagyará-
 zatai 105
 araignée (francia) 201
 arichdi 284
 árok 284
 Árpád, árpaszem 108
 Asbóth 407 k.
 asszociatív viszonyok
 364 k.
 Asvári 407
 azonnajd[t] 458, 476
 Azsalt(ovics) 405
 babíresóka, ~ ás 88
 Babszem Jancsi 108
 babug[k], babugos 85
 babuk(a) 85–6
 babuta 86
 bayatur (mongol) 314
 baj (török) 494
 Baja 494
 bakó 314
 banga[ó] 86
 banka[ó] 85–6
 Baran(y)a 18
 Bars 105
 bársony 78–80
 βασιλεύς 111
 bátorság 'biztonság' 437
 bébor, ~os 77, 89
 Bécsi Kódex 348 kk.
 Békefalva 492
 békó, béklyó 494
 Bél 17
 bél 52
 bennüket 'öket' 171
 bennük, bennünk 171 kk.
 bär (cseremisiz) 57
 bereth 79 j.

bérzeget 434
 Berzék 432
 beszéd 325 j.
 Beythe András nyelve
 335
 beze 428, 432–3
 bezzeg 427–35
 bezzegség 427–8, 432
 bibirc 89
 bibíres[ö]s 89
 bibíresó, ~k 87–9
 bibíreső 89
 bibíricskő 89
 bibírkő 89
 bibó, bíbó 84–5
 Bibó vn. 85
 bibola 84
 bíbor 89–90
 bíbor 'fehér fátýol' 78–9
 bíborbe[é]li 77
 bíborból való 76 k.
 bíborburok 79
 bíborcsék 89
 bíbori 77
 Bíborosbérc 83
 bíborszínű 77–8
 Bibura 80
 hitang 437
 bíz 433
 bize(n) 433
 bizgat 433
 bízik 428, 433
 bizony 428, 433–4
 biztat 433
 bízvást 437
 -blak (cseremisiz) 48
 bób 83–4
 bóba, bóbás, bóbáz 84

- bóbbita 85
 Bod ~ Bud 493
 Bodmér 493
 Bodol(l)ó 493
 Bodol(y)a 493
 Bodvaj 493
 bog 91
 Bogyi[o]szló 493
 boj (szláv) 494
 Boja, Bója 493 kk.
 bog, boy (török) 494
 boldog-boldogtalan 420, 423
 bolt 325 j.
 boly | hangya ~ 494
 Bóly | Magyar ~ és Német ~ 494
 Bolya, Bólya 494
 Bornemissza Péter nyelve 340
 bors 105 kk.
 Borsod 105 kk.
 Borssed 106
 Borsu, Bors 105 kk.
 Borsszem Jankó 108
 Borte (német) 199
 Boyad 494
 bozót 219
 böböröcsék 89
 Bödöge 493
 börzönget 434
 bözzög 434
 Bua, bua (török) 494
 búb, bubb 83–91
 bu[ú]ba, bubás, bubáz 84
 bubás 'csinos' 86
 *bubó 85
 bubo[j]lyla, ~ás 84
 bubola 86
 bubor 87–9
 buboresos 89
 buborék 88
 bubo[u]rka 87
 buborodik 87–8
 búbos 83
 búbosbanka 86
 búbos fejsze 83
 Bubrich D. V. 273
 bubú(cs) 84
 bubucs 84
 bubúcsos 'búcsús' 84
 bubúka 84
 bubulyicska 84
 bubu[o]ta 85
 budala (délsl.) 86
 Budamér 493
 Budi- (szláv) 493
 buga 90
 buga (török) 494
 Bugyi 492–3
 buyul (jakut) 494
 bunkó 86
 burék 79 j.
 burok 79
 busa 437
 a bűdösbanka nevei 85
 büszke 98
 byssus (latin) 79 k.
 c összetévesztése t-vel a középkori írásban 79 j., 110
 cakó 463 kk.
 Castrén földrajzinév-magyarázatai 273–4
 cége 198
 cérna 324 j.
 chavure 101
 ciákol 466
 cikó 463
 cōmis, cōmis(s)or (latin) 97
 Commis, Commission (német) 95–6
 Commisbrot (német) 96
 cooperare (olasz) 100
 čad[tf]ir (török) 313
 csak 'mégis' 423 kk.
 csakugyan 424–5
 čaqir (török) 313
 cseh 412–3
 Csejd, Csejt 415
 cseppentett 438
 cseveg 397
 csikó, csitkó 196
 csire, csirke 195
 csóka 219
 csomó 48
 čonga (cseremisiz) 50, 59
 csúcs ~ csűcs 87
 csucsor-ajk 87
 csucsocka, csűcsörke 87
 csucsorodik, csűcsörődik 87
 csuka 219
 Cuce 81
 de 426
 de genere (latin) 110
 Decsi Gábor nyelve 336
 Degve 82 j.
 Dér, Dör 202
 derékszög 470 kk.
 Derzs 202
 disznó 302–3
 doch (német) 426
 doyor (jakut) 318
 domb 49
 dög 82 j.
 dűska 438
 dülő, ~út 473–5
 dülőre jut 473 k.
 e, ez 19, 349
 échiquier (francia) 201
 éger 299–300
 egy 62, 67
 együld 61–3, 66
 e[il]gyütt 61–2, 66
 elhárít 392 kk.
 éhkoppot nyel 390
 elcsap 'elsurran' 437
 életföldrajz 287–8, 293 kk.
 elv- előtagú összetételek 219
 elvbarát, ~rokon 218 k.
 elvtárs 218 k.
 az emfázis kiejtémódosító szerepéhez 42 kk., 524–5
 enged 193
 ér | 435, nem ~ a nevem 429–31
 Erdélyiség 58
 Ernac 108 j.
 erőszakselekmény 127
 *erš ~ *irš (finnugor) 287
 Észak Királya 321–2
 eszterág 463–4
 ezent(e, en) 476
 ezentüst(ént) 475–6
 ezer 298
 Ezsbát 408
 āb (török) 176
 ārngāk 108 j.
 āvlān (török) 176
 fád, fádás 384
 fágý 382 kk.
 fágýaték 384
 fancsal 284
 Fancsika 284
 fe[ö]cs, fecseg 397–8
 fēd-, fīd- (oszét) 190
 fekete 410
 fél 52
 fél 'halb; Hälfte' 192
 feled, felejt 192
 félhaj 438
 felkopik az álla 390
 fenyő 438
 férfi szellet 482–3
 félszer, fészter 459
 fizet 190 k.
 fogad 192–3
 fogoly 300, 303
 fogva 461–2
 fogy 381
 fokos 83
 folt 191 j.
 fon 82, 284
 fonal 82
 fonsika 284
 Fonó 82
 Fonsol, Fonchol 284
 Fony, Fonyód 82–3
 földrajzi nevek | mozgást jelentő igékből való ~ 474–5
 főző 'szakács' 187
 főzőcske 190
 furfang 438

fű-fa 419 kk. | fűben-
fában orvosság 420,
fűhöz, fához kapkod
421-2
függőhossz 471
fűz 190 k.
Gades = Cadiz 479
**gadesz* (orosz) 201
gádor 438
gagó 463 kk.
*gagol 466
gagólya 463 kk.
gaj ~ kaj 465
gája 465
gajdesz 201, 470
*gajo[ó]l 466
garda (gót) 291
gardu (újbabiloni) 181-2
Garten (német) 291
Geiza, Géza 82
**gepanz* ~ *geypanz*
(indoeurópai) 197
garada (avesztai) 177,
180-1
*gíl (középperzsa) 177-8
gíl (török) 175
gílistak (középperzsa)
177, 181
góga, gógó 464-5
Góliát 463
gólya 463 kk.
Gordasz 289-91
gort (zürjén) 181
gömböc 438
gönnöl 204
a grammatika műszó ér-
telmezése 261, 263
*grda- (óperzsa) 182-3
grhá (óind) 177, 180-1
guba 'tésztaféleség' 100,
104
guba 'pénz' 100 kk.
gubáz 101
gubera, ~ál 100 kk.
gubra 102, 104
*gurda- (iráni) 181
gurt (votják) 181
gusztál 101
gyík 302-3
Győ, Győr 202 k.
gyűr, gyűr 202
hadar 397-8
Hades (latin) 201, 470
hagymáz 381
Haides (görög) 470
háj 325
Hajdú Péter 267 kk.
hál(y)og 438
halom 48
hangok és hangváltozá-
sok | hasonulás 523 k.,
elhasonulás 65, 408,
434, hangátvetés 458,

hanghelyettesítés 325,
404, hangrendi átcsa-
pás 301, kettőshang-
zóink történetéhez 35
kk., a *kulcs* hangtörté-
netéhez 457-8, labiá-
lis utótagú kettőshang-
zók megmaradásáról 35
kk., a labializáció inga-
dozása Pesti Gábornál
335 kk., magánhangzó-
nyúlás nazálisos hang-
kapcsolat előtt 290,
szókezdő mgh. eltű-
nése 67, a szóvégi á,
é, í megrövidülése 324
kk., -alt > -ót hang-
viszony 408, aq 35 kk.,
-d > -gy 406, -d > -t,
ill. -d ~ -t 414-5, zárt
ë 120, ëi 37, eö 35 kk.,
e : ö 335 kk., (é >)
i > i 325, é > ë > e
325, ë ~ i 325, é ~ i
326, e ~ ë > é > i 49,
gy előzménye 381, gy : j
67, χ hang 414 kk.,
(-ch) χ > e_i 412, χt >
-jt 414-5, ősm. *i fej-
leményei 299, i > i
325, 334, i-s utótagú
ősmagyar kettőshang-
zók fejleményei 326,
ië (ië) 38, i_i 43, i ~ ü
339 kk., j-zés 527, l-ezés
527, l < v 200, ly tör-
ténetéhez 457 k., o- >
ë- 408, ou 35 kk., o-o
> i-o 65, ö-zés 335
kk., 499-500, öü 35
kk., p ~ v 390-1, s : sz
49, uo 38, uo 38, üü 42,
u ~ o 219, üö 38, üö 38,
üü 42, v hasonulása
524, a -vá, -vé és -val,
-vel határozóragok ha-
sonulása 523 k., v > l
200, v ~ p 390-1, zz
> rz 434 | finnugor aff-
rikáták 381, fgr. *č 381,
fgr. *č > m. gy 381,
fgr. *k- ~ m. k- 391,
fgr. *hč-, *hč > ősm.
*hž vagy *hž > ld >
lgy 301, *hčž > *dž >
gy : cs 287, fgr. *p : m.
p- ~ b- 91, fgr. *p- ~
m. -v- 391, zürj.-votj.
i ~ ősm. i ~ osztj. e-
299, mcl. u, o ~ i 300 |
iráni i ~ török e 179,
török szók első szótagi
magánhangzójának

megnyúlása a perzsá-
ban 312, perzsa -rd-,
-rd- > török -il- 183 |
német -e, -ə ~ m. -a 199,
403, német a > ä 402,
német s ~ m. zs 404
hangjelölés 17-8, 80-1
hangtörténet és helyes-
írástörténet 15, 17 k.
hangutánzás 397-8,
465-6
ha[o]rácsol 396 k.
háradék 395
háramlik 392 kk.
há[ra]ránt 392 kk.
haránt(os) 394 kk.
háránték(os) 392-3
harácsol, harizsál 396
harél 397
hárigató 395
hárit, háru 392 kk.
hárint, hárint(k)ozik
394 k.
hárogat 396
hárs 90
hason- 433
haszon 433
hát 209
házasodik 176
hegy 381
hegyükbe 'tetejükbe' 438
hektár 127
helyesírás | ~történet és
hangtörténet 15, 17-
20, egyházi-iskolai ~
24, kancelláriai ~ 16,
23-4, a magyar ~
történetéhez 13 kk.,
26 kk.
hengerít 393
henki (finn) 44
hergel 397
hétszerű 53, 459
hézag 325
bí(j) 325
hiszen 428
hízik 325
hogy 488
homlok 49
horpasz 49
a hoz-~visz igepár ún.
helytelen használatáról
112 kk.
hördül, hörög 397-8
Hugud 82 j.
hug 82 j.
húgy 'csillag' 82 j., 290
húgy 82 j., 298
húsz 300
-hű 142-3
Hüvelyk Matyi 108
zatun (kazár, kun) 111
zula (grúz) 179

zunt (osztják) 298
 így 'unus' 62
 így, ilyen 64–5, 67
 igyók, igyól 61 kk.
 igyold, igyót 62–3, 67
 ily, ilyen 64–5
 Imre 412
 ing 442
 ingyen 67
 író és nyomdász viszonya
 XVI. századi nyomtat-
 ványainkban 28 kk.
 ispán 196 k.
 iszonyú 44
 itthon 209
 jávorfa 295–6
Jetminek (morva) 108
jegyr (zürj.) 299
 jel 369–70 | az -sz prae-
 sens~ keletkezése 341
 kk., osztják -l praesens-
 ~ 343 j., 345
jiv (vogul) 301
 jó 67
 jódl 61–2, 66–7
 Jókai-kódex 165 kk.
 jól 65
 jön 345
 a *jön*–*megy* igepár ún.
 helytelen használatáról
 112 kk.
 juh 303
jux (osztják) 301
jebyu (kazár) 320
kafoβaštā (cserem.) 391
 kabore 101
Kabore (rotwelsch) 102
 kacsiba 438
 kád 321
 kagán 111
 kajla 439
 kalán 'kanál' 439
 kakog, kákog 465
 kaliba 439
 kandiság 439
 kapar 392
kār, Kār (osztj.) 191
 katonai kifejezések
 Zrínyinél 401
 katonai szellet 481
katsai (örmény) 321
katun (kipcsak, kun)
 110–1
Kawure (rotwelsch) 102
 Kazinozy és az ikes rago-
 zás 447 kk.
 Kean 111
kəBa (észt) 391
 kee(d) 'kend' 439
 kégy 45, 380 k.
 kegyed 472–3
 kegyelet 380 k.
 kék 325

kékese 416
 kel, kél 192
 kenyér | komisz~, tá-
 bori ~, vitézi ~ 96
 képzők és képzőszerű je-
 lek | általában 368,
 -a kicsinyítő ~ 82, 84,
 90, 412 k., 418, 494,
 -ad, -ed ige~ 192, -ász,
 -ész 81, -bali 52, -beli
 52, -c névszó~ 81, -ca,
 -ce 81, -cs 84, -csa, -cse
 kics. 416, -csol gyak.
 ige~ 397, -d kics. 82,
 105, 413 kk., 494, -d
 helynév~ 414, -d gyak.
 ige~ műveltető sze-
 repben 192–3, -da 143,
 -da becéző 290, -e kics.
 82, -erál végű igék 102,
 -féle 52–3, -g gyak.
 ige~ 433, -g deverbális
 névszó~ 433, -g nyo-
 mósító elem 480, -gy
 gyűjtőnév~ 296, 300,
 -gy kics. 296, 301, -i
 (~ -é) nom. poss. 416,
 -gzt, -gzt> -ét ~ -it 325,
 -ka 89, 196, -kó 89, -l
 deverb. névszó~ 82,
 -l kics. 300, -l ige~
 174, 470, -l gyak. ige~
 műveltető szerepben
 193, -l~ -ly denom. név-
 szóképző 465, -la, -lya
 84, 464, -né nőnév~
 326, -ni igenév~ 287,
 -nyi 479, -r 87–9,
 -rétű 52–3, -s nom.
 possessoris 174, -sa, -se
 kics. 82, -ság, -ség 44–
 61, 331 j., -ségű mellék-
 név~ 51, -sol gyak. ige-
 ~ 397, -sz kics. 81–2,
 -sz gyak. ige~ 341 kk.,
 -sza, -sze 81–2, -szág
 49–50, -szér 461, -szerű
 53, 461, -t műveltető
 190 kk., térszinforma-
 név ~ ~ 55–6, test-
 résznév ~ ~ 55–6, -ú
 ~ -ó ~s kics. 84, -ü, -ű
 53, -z denom. ige~ 174,
 -zol gyak. ige~ 397 |
 -βalā cseremisz többes-
 szám~ 48 | -a szláv
 kics. 409
 Kér 286
 -kereskedő 147–8
kərttā (osztják) 191
kestilāp (vogul) 380
Két előtagú helynevek
 493

Keteus: kötös 412
 kétfelé kap, mint a Du-
 nába haló ember 422
 kétszer 459
Keule (német) 84
 kicsin(y) 439
 kicsi(ny) a bors, de erős
 105 kk.
 kigubáz, kiguberál 101
 kikopik 388
 kikoppan a szeme 388
 kikupál, ~ódik 388
kil ~ *kel* (kazár) 175–83
kis, kas (vogul) 380–1
 kitermel 492
ključb (szláv) 457
 kobak 439
Koberer, Kober (rot-
 welsch) 102
 kóborol 392
koboz ige 392
 kob[p]zék 390
kočefojnina (szláv) 199–
 200
kóčiti (szerb-horvát) 199
 kocsonya 199
 kódé, ~s 174
 kohog, kohol 465
 kólál 174
kolčiti (szerb-horvát) 199
 koldul, koldos 174–5
 komis(s)ál 97–9
 komisz, ~ol 95 kk.
 komiszkenyér 96
 a konyhaszemélyzet meg-
 nevezései 186 kk.
 kop: kopik 387 kk.
 kopá(n)cs 388
 kopácsol 390
 koplal 387, 390
 koplegyes 391
 kopló, koplóz 390
 koplos 390
 kopog a szeme (az éhség-
 től) 387, 390
 kopoltyú 390
 koporc 390
 kopoz | el~, meg~ 390
 koppantó 390
 korhol, korhál 397–8,
 439
kort, kurt (osztják) 181
 kos 321
 koszta 463–5
 kótog 439
 kovál 390
 kovállik 388
 könnyen áll 490
 könyvbírálat és ismer-
 tetés 13–28, 117–27,
 247–56, 266–80
 köpörc 390
 körtvély 300

követ gördít elébe 394
 közgazdaság 215
 közölés 165 kk.
 krákok 465
 kravall 219
 kritika a nyelvtudomány-
 ban 4 kk.
ku (votják, zürjén) 391
Kuberer (rotwelsch)
 102—3
kuberieren (rotwelsch) 102
 Kukorica János 108
 kukucska 201
kula, kule (lengyel, cseh) 84
 kulcs 457 k.
küle (kfnémet) 84
 kulya fejsze 83—4
 Kun László nyögérei 304
 kk.
kunta (finn) 48
 kupa 49
 kupa 'szempilla' 388
 kusztora 440
 kutya 482—3
 kutyaszellet 482
 kutyaszusz 483
kuva (mordvin) 391
küëik (török) 313
 kül 192
 küld 192—3
 különösen 'egyenként'
 440
 lábütő kő 394
 lép 200
Larm (német) 402
 láрма 398 kk.
 lantorna 440
 lebeg, mint a Mohammed
 koporsója 477 kk.
 légüres 143
 lány 290
 langyos 290
 leíró nyelvtanunk ügye
 261—2
 lekohállik 388
 lélek 480 kk.
 lén 81, 83
Lence 80—1
 lenese 81 j.
 lenfő 90
 lengubó 90
 lesi 'hálófajta' 201
 lesz, leve- 292—3
Leue 292
 Lévedi 292
 levő 292—3
Lärm(e) (német) 399 kk.
-lich (német) 57
 Liüntik 292—3
 ló 288, 303
logö (szláv) 198
ug, łog (délsláv) 198
 ugas 198

lun (zürjén) 45, 50
 madárnév vezetékneviül
 466
 magyar 287, 290
 a magyar nép és nyelv
 kialakulásának előz-
 menyei 267 kk., 287—8,
 292—3
mais (francia) 426
 majorság 440
 Makay Gusztáv 484 kk.
mañši (obi-ugor) 287
 már 486—7
 Mária-imádságok a mo-
 hácsi vész körüli idők-
 ből 209 k.
 marizmus 1
 martalóc 98
 marxista nyelvtudomány
 2
Ma[o]ru 18
 még 486—7
 Megyer 286, 290—2
 méh 293, 295
 a melléknévi igenév állít-
 mányi használatáról
 128 kk.
 mester 189
 minthogy 488
 mocsár 300 j.
 mogoró 90, 295, 302—
 3
 moha 324
 Molnár Erik 267—79
 mondat | a ~ elemzésé-
 nek fő szempontjai 69
 kk., alany 69 kk., 376,
 állítmány 69 kk., 376,
 az igenevek állítmányi
 használatáról 128—40,
 megzorító határozó-
 szóból megzorító kötő-
 szó 426—7, szintagma-
 tikus viszonyok 363
 kk., a ~ kettős szerke-
 zete 374 kk., a hallgató
 szempontjának érvé-
 nyesülése a beszédben
 112 kk., kétszeres, há-
 romszoros tagadás 490
 Morágy 301
 mosófa 440
 Muagerisz 289—91
muyul (török) 494
 mulva 461—2
 nádorispán 197
 a Nagy Sándor-regény és
 Anonymus 106—7
 a Nagyszótár anyaga, for-
 rásai, munkálatai és
 egyéb vele kapcsolatos
 kérdések 257 kk.
 a NySz. egy tévedése 53

nekel 204
 népnyelv | személyes név-
 mások a ~ben 173,
 a Veszprém megyei
 Szentgál XVIII—XIX.
 századi nyelvéből 237
 kk., 534 kk., 1800 kö-
 rüli ~i szöveg Sziget-
 közből 528 kk., 1. még
 emfázis
Neugares, Neugeri (latin)
 304 kk.
 név, névmágia 429—31
 névelő 19, 348 kk. | hatá-
 rozott ~ a BécsiK.-ben
 348 kk.
 néz 344
 a nézve névutó történeté-
 hez 461—3
Nichw, Nichuu 284
nobilis, nobilitas (latin)
 110
nogaj, noyaj (török) 307
nog[?]jar (cseremisiz) 310
nouker, nūkar (perzsa)
 311—2
nöger (kun, kipszak)
 309—10
nöker, nökiir (mongol)
 308 kk.
 nő(ve)vény 419
 növényi termést jelentő
 nevek 108
ňugár, nuyar (cseremisiz)
 310
nykép (orosz) 318
nūgar (cseremisiz) 310
 nyár(fa) 299—300
 nyék 280 kk.
 Nyék 283 kk.
 nyelvatlasz | román ~
 221 kk., erdélyi és
 moldvai ~gyűjtés 223
 k., magyar ~ 224 kk.,
 524, csángó ~ 508 kk.,
 délszlavákiai ~gyűjtés
 514 kk.
 nyelvbővülés 124 k.,
 148 kk. 203 kk.,
 nyelvmélek | XV. szá-
 zadi ~ 206—9, XVI.
 századi ~ek 209—15,
 495—502
 nyelvérzék 163 k.
 nyelvgyazdagítás 1. ~bő-
 vülés
 nyelvhelyesség 114, 116,
 117 kk., 128 kk., 484
 kk.
 nyelvészeti tapasztalat-
 csere 220 kk.
 nyelvjárás | permies és
 ugoros ~ nyomai az

uraltáji előmagyarban
287, ugoros és permies
~ nyomai az ősmag-
yarban 292–3, őtörök
~ 315
nyelv művelés | a ~ célja
123 k., a ~ és nyelv-
tudomány viszonya 121
kk., ~i kérdések 484
kk.
nyelvtan | a ~ műszó
értelmezése 261–3, a
leíró ~ tárgya és fel-
osztása 261 kk.
nyelvtudomány | ~ és
nyelv művelés viszonya
121 k., ~i kritika 4 kk.
nyírfa 298
Nyírsg 44, 47, 58
nyiszál, nyiszol 440
nyomdász és író viszonya
XVI. századi nyomtat-
ványainkban 28 kk.
nyögér 304 kk.
Nyögér 306
ogur, Ogurda 290–1
oláh, oláj 412
oldal 49
oly, olyan 64–5
olyan... amilyen 485–6
az ŐMS. értelmezéséhez
427–35
or: orr 49
Oskó 406
ostor fanév 296
Osvada, ~i 409
Osvárd[th] 406
osztét – magyar érintkezés
297–8
osztályidegen 143
az Oszvold keresztnév
vezetéknevi száma-
zéka 403 kk.
Ozsvár(i) 406 k.
Ozsvát 406
ön 472–3
ör, őrség 57
örög 'nagy' 440
örhegy 58
örmagyság 58 j.
Őrség 46, 54, 57–8
őshaza | finnugor ~ 268,
274, 294, 303, szamo-
jéd ~ 273–4
östörténet | az újabb ~i
kutatásokról (az ún.
~i vita) 266–80, az
életföldrajz szerepe az
~i kutatásban 269–
71, 279, a szovjet tu-
domány ~i eredmé-
nyei 274, a magyarság
~éhez 286–7, ~i

kérdések 293–304
összes 156 kk., ~en 160
összeséggel 158
özve, özvesít 157
öz 302–3
Paloznak 175
pando[š]ms (mordv.) 191
para 'török pénz' 479–80
para 479
parányi 479 k.
parta (szláv) 199
párta 199
pat-, patél 397–8
párthos 219
patkány(szőrű) 412
pa'tš[s]jaš (cseremis) 386
a Peer-kódex egy isme-
retlen kezéről 168–9
pedig 209, 426
pelasta- (finn) 192
pélta 324, 403
pennabor, ~búza 497
párhuzamos helynévadás
418
pähkinä (finn) 295, 302
piac 325 j.
pi (votják) 298
pipe 194
pirányig[ég] 480
pirinkó 480
pirinyó 479–80
piš, pēš (votják) 386
piš, puš (osztják) 386
piš, pas (vog., zürj.) 386
pise 194
pysal[v]ny (zürijén) 191
pnamum (szláv) 191
pockerl (német) 194
pók-háló 200 k.
pók 'hálófajta' 200 k.
póka 193–6
polaznisko (szláv) 175
porte (osztrák-bajor) 199
pò-taš, potaš (cseremis)
386–7
a praedicativ viszony és
beszédbeli jelei 370 kk.
puyul (török) 494
puica (rumén) 194
pui! pulykahívogató
195–6
pujka (szerb, rutén) 194
puka (horvát-szlovén)
194
pulák, pulka (szlovák) 194
puli! pulykahívogató 195
puly(k)a, pujka 193–6
púr! pulykakergető 196 j.
pura(n) (horvát, vend)
194 kk.
purka (horvát, vend) 194,
196 j.
pusa! pússa, puzzi! puly-

kahívogatók 194–6
pup (vogul) 90
púp, ~os, ~oz 83, 90–1
puuttua (finn) 381
puzzi, puzsa 195–6
qadın (oszmánli) 111
qatun (őtörök, türk, kun,
kipcsak) 110–1
qu[š]lavuz (török) 314
raca (szláv) 196
rag | a ~ról általában
368–9, ~halmozódás
476, -ben 52, 171, -él
63, 66, -ért 57, -l 64,
-n 64, -ól, -öl 63 kk.,
-st ragesoport 476, -szér
458 kk., a lativus ~
változatai 326, a -vá,
-vé, -val, -vel határozó-
rag hasonulása 523 k.
ragad 192–3
rakás 48
raq (héber) 424–6
raven (újszlovén) 91, 93
ravnüj, ravnjina (orosz)
93
réce 196
reg 183 kk.
regelés 183
regelő hét(fő) 183 kk.
rejt 414
rész 416–7
rét 53
Révai Miklós 446 kk.
révül 414
Rochow(z)e (szlovák) 418
roh 409 kk.
roh színnév tulajdon-
neveinkben 411 kk.
Roh- vagy Rokfalva
417–8
Rohfi, Rohffy 419
Rohod 415
Rojt, rojt 414–5
Rókus 417
róla személyragos hatá-
rozószó 491
róna 91 kk.
Róna hn. 94
rove[š]ne (bolgár, szerb)
92 kk.
rovina (szláv) 91 kk.
rovná (szlovák) 93–5
rownina (lengyel, szerb)
93
ruha 412–3
Ruhagres 418
Ruhriez 416–7
ruťá (rumén) 196
ság 'halom' 49, 59–60
Ság hn. 59–60
šaxl (vogul) 59
šana (finn) 360

- sāñkw* (vogul) 50, 55
Sarkel 176—9
 sarok 49
 sátor 313
sää (finn) 44, 50
säkwér (vogul) 50, 55
sāñkw (vogul) 50, 55
scemca szn. 82
Schach(en) (német) 59
sch(a)ub (német) 469
Schlaglicht (német) 467
 a Schlägli Szójegyzék
 hangjelölési rendszere
 21—2
schöf (német) 469
sed (latin) 106 j.
 ség 'domb' 45, 49, 54
 seg(g) 'podex' 49, 55
 séprühárítás 395
 setét 440
ši, ši (mordvin) 44—5, 50
sika (finn) 302
 Siklósojka 493—5
 Sylvester | János 26—7,
 335, ~ *e* hangjainak
 jelöléséhez 26—7
siskond (észti) 48
siskisko (finn) 302
 sivány 441
 sok 49
 Sokoró 285
solvo (latin) 191
 sor 49—50
sosla, söslä (vogul) 302
špán (horvát) 197
spiritus (latin) 482
 stílus 99, 126 k., 435 kk.
 sújt 441
 surjány 441
 szabadjon 121
 szakács | 187—9, ~gyer-
 mek, ~inas, ~mester
 189, ~asszony 190
 szakasztó 441
 szakavatott 143
 számszerű 53
 szár 'kopasz' 475
 szár 409, 410 j.
 száraz 81
 szarbabuk, szarhub 85—6
 szárcsa 416, 475
 szárnyék 280
 szarpup 85—6
 szög ~ szög (színnév)
 409—10
 szög ~ szög 'angulus' 471
 szégye 198
 szél 481
 szelenek szél 499 j.
 széles 127
 szellem, szellet 480 kk.
 szellet 'természet' 482—3
 szent szellet 480
 a Szentsei-Daloskönyv
 nyelvjárástörténeti ta-
 nulságaihoz 526 kk.
 szenved 192
 szér 49—50, 53, 458—9
 szerdek 441
 Szerencs 82
 -szérés, -szérű 459
 szil 295
 szinte 441
 szintagmatikus kapcsolatok
 jelölése 154
 a szó nyelvtani jellege
 359 kk.
 szóalkotástan 263, 265
 szóbatizta 143
 szócsinálás 203 kk.
 szófajtan 263, 265
šyāptjā (osztják) 191
 szójelentéstan 263, 265
 szókinés | az irodalmi
 nyelv ~éhez 435 kk.,
 adalékok a XVII. szá-
 zad ~éhez 502 kk.
 Szórágy 406
 szórendi szimmetria a
 Jókai-kódexben 165 kk.
 szosz 81, 441
 Sztálin I. V. 1 kk.
 szug(oly) 441—2
 szusz 483
 szuszogó boeskor 442
 szürű 'szérű' 442
 t : c összetévesztése a kö-
 zépkori írásban 110
 tábori kenyér 96
 tagad 192
taĵ (osztják) 299
taĵga (szamojéd) 299
 találkozik 442
 támad 193
tammī (finn) 293, 300
 tanya 198
Tatun, Tátöny 109 k.
tel, täl (ziürj.-votj.) 299
 tenger 48
 térszínforma—neveinkhez
 49
 tesz 341 kk.
 teszi-veszi 'hálófajta' 201
tipj (votják) 298—300
toyril, toyrul (török) 314
toimua (szamojéd) 303 j.
 tompor 49—50
toña (szlovák) 198
tonja (óorosz) 198
topiti (szláv) 198
 tölgy | a ~ elterjedése
 293—5 és neve 296 kk.
 török | ~ női méltóság-
 név a krónikákban 109
 kk., lakást jelentő iráni
 jövevényszók a ~ nyel-
 vekben 183, ~ szók az
 úperzsában 312 kk.,
 Herakleios ~ szövetség-
 gesei 319 kk., ~ hang-
 történeti kérdések 315
 törzsnévi eredetű sze-
 mélynevek 283—5
 törzsneveink eredetéről
 286
 történik 491
 törzsök(ség) 442
töü, tiü (szamojéd) 303 j.
tumo, tuma (eseremisz,
 mordvin) 300
 tulajdon 428
töldz, toldzä (osztét) 297,
 299, 301
čup, ĵuz (osztják) 300
tuva (mordvin) 302
 tüstént, tüstöllést 475 kk.
 tüszögő boeskor 442
typp (votják) 298—300
 uborka, ugorka 87
 úgy, ugyan 64—5, 67, 486
 ugyancsak 424
ulay (török) 288, 312
 umbella 201
 üng 442
 üstént, üstöllést 476—7
 vadkert 285
vaihe (finn) 360
 valal 209
 valóság | a mondat ~hoz
 való viszonya 365 k.
vapa (szláv) 200
 vápa 200
vāpi (óind) 200
 Vazul 111
 Vég 284
vele, velä (mordvin) 48—9
 ver 467—8
 vércse 416
vero (latin) 426
 verő, verőfény 466 kk.
 Verseggy Ferenc 446, 456
 vezetéknev madárnévből
 466
beŋca (óorosz) 176—7
 vigyáz 381
 vitat, vitat 394
 vitézi kenyér 96
 vörös 410—11
 Vörösmarty tájszavaihoz
 435 kk.
-vüöta (lapp) 45
yabyu (török) 320
Zieβηλ (görög) 319
 Zrínyi német eredetű ka-
 tonai szavai 401
 zug 'szöglet' 441—2
županž (szláv) 196 k.
 zsűff(f), zsűfol 468 kk.
 zsup 468

XLIX. ÉVF.

1953. OKTÓBER

1—2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

392. SZÁM

TARTALOM

	Lap
<i>Lakó György</i> : I. V. Sztálin.....	1
<i>Bárczi Géza</i> : A nyelvtudományi kritikáról.....	4
<i>Benkő Loránd</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.....	13
<i>Trócsányi Zoltán</i> : Néhány megjegyzés »A magyar helyesírás történeté«-hez.....	26
<i>Abaffy Erzsébet</i> : Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban.....	28
<i>Bárczi Géza</i> : A labialis utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez.....	35
<i>Horpácsi Illés—Balázs János</i> : A -ság, -ség képző eredetéhez.....	44
<i>Martinkó András</i> : Igyól.....	61
<i>Elekfi László</i> : A mondat elemzésének fő szempontjai.....	69
<i>Pais Dezső</i> : Bíbor, búb, bibireső.....	76
<i>Sulán Béla</i> : Róna.....	91
<i>Loványi Gyula</i> : Komisz.....	95
<i>Zolnai Béla</i> : A guberál, guba és rokonságuk.....	100
<i>Borzsák István</i> : Kicsiny a bors, de erős.....	105
<i>Győrffy György</i> : Török női méltóságnév a magyar kútfőkben.....	109
<i>Hexendorff Edit</i> : A hallgató szempontjának érvényesülése a beszédben.....	112
<i>Bárczi Géza</i> : Lőrincze Lajos: Nyelv és élet.....	117
<i>Tompa József</i> : Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról.....	128
<i>Deme László</i> : A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről.....	140
<i>Imre Samu</i> : Helyes-e és hogyan helyes az összes használata?.....	156
Kisebb közlemények. <i>Károly Sándor</i> : A 'szőrendi szimmetria' a Jókai-kódex nyelvében. — <i>Deme László</i> : A Peer-kódex egy ismeretlen kezéről. — <i>Loványi Gyula</i> : A XVII. század köznyelvének szókészlete. — <i>Végh József</i> : A bennüket 'öket' jelentésben való használatáról.....	165
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>D. Bartha Katalin—Pais Dezső</i> : Koldus. — <i>Czeplédy Károly</i> : A kazár <i>kil</i> ~ <i>kel</i> eredete. — <i>Harmatta János</i> : A kazár <i>kil</i> szó magyarázatához. — <i>Gyallay Domokos</i> : Reg. — <i>Rejtőné Hutás Magdolna</i> : Szakácsok. — <i>Juhász Jenő</i> : Fizet. Küld. — <i>Kálmán Béla—Benkő Loránd</i> : Pulyka. — <i>Knieszsa István</i> : Ispán. Lugas. Tanya. Párta. Kocsonya. Vápa. — <i>Lukács Károly</i> : Pók-háló. — <i>Scheiber Sándor</i> : Gades — gajdesz. — <i>Szőke Béla</i> : Győr.....	174
Nyelvművelés. <i>Loványi Gyula</i> : A szócsinálás.....	203
Nyelvtörténeti adatok. <i>Beke Albert</i> : Egy XV. századi szövegtöredék. — <i>Jenei Ferenc</i> : Győri Mária-imádságok. — <i>Eckhardt Sándor</i> : A felsőbányai bányászok bajai. A kiprédikált tokaji bíró. — <i>Kubinyi András</i> : Egy miskolci polgárasszony hagyatékai leltára 1578-ból. — <i>P. Balázs János</i> : Közgazdaság. — <i>Terestyéni Ferenc</i> : Adatok 1848 politikai nyelvéhez. — <i>Bárczi Géza</i> : Csuka ~ csoka? Bozót.....	206
Nyelvjárások. <i>Lőrincze Lajos</i> : Beszámoló romániai útunkról. — <i>Imre Samu és Kálmán Béla</i> : Nyelvatlaszgyűjtő úton Csehszlovákiában. — <i>Prohászka János</i> : Adalék a gyergyói és csíki nyelvjáráshoz. — <i>Lőrincze Lajos</i> : A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből. — <i>Kovalovszky Miklós</i> : A zilahi tímárság nyelvéből.....	220
Szemle. <i>D. Bartha Katalin</i> : Ormánysági Szótár. — <i>Hámori Antónia</i> : Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek.....	247

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány-u. 21.; telefon: 113-823, 420-538, 424-589). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor-tér 1.; telefon: 180-850) intézi. A pénzküldeményeket a 61-256. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila-u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest, V., Piarista-utca 1., IV. em.) kell küldeni.

A tagsági díj 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Mollay Károly pénztáros, Budapest, XIV., Mexikói-út 60., Idegen Nyelvek Főiskolája), vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú csekkszámlájára. A tagok lakcímét ugyancsak a pénztáros tartja nyilván.

A Társaság előadásaira meghívók *Balázs János titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Váci-utca 12.).

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Tiszttakar:

Elnök: Kniezsa István. Társelnökök: Németh Gyula, Zsirai Miklós. Alelnökök: Lőrincze Lajos, Beke Ödön, Hadrovics László, Tamás Lajos, Ligeti Lajos. Főtitkár: Lakó György. Titkár: Balázs János. Jegyző: D. Bartha Katalin. Pénztáros: Mollay Károly. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztálytitkárok: Kovalovszky Miklós, Hajdú Péter, Király Péter, Hermann József, Czegléd Károly.

Választmányi tagok:

Bárczi Géza, Berrár Jolán, Csefkó Gyula, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábián Pál, Fekete Lajos, Fludorovits Jolán, Fokos Dávid, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Kelemen József, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, N. Sebestyén Irén, Országh László, Pais Dezső, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson, Edgár, Sulán Béla, Sz. Kispál Magdolna, Telegdi Zsigmond, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

Számvizsgáló bizottság:

Rácz Endre, Tarnóczy Tamás, Tompáné Lovas Rózsa.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

3. Pápay József: *Reguly Antal emlékezete*. 1905. 3.— Ft.
6. Rétheli Prikkel Marián: *A magyar táncnyelv*. 1906. 4.— Ft.
7. Gombocz Zoltán: *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink*. 1908. 15.— Ft.
10. Kóssa Gyula: *Régi magyar gyógyszernevek*. 1909. 4.— Ft.
12. Tolnai Vilmos: *A szólásokról*. 1910. 8.— Ft.
14. Meilich János: *A magyar tárgyas igeragozás*. 1914. 12.— Ft.
18. Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. 1922. 12.— Ft.
21. Házi Jenő: *A soproni magyar-latin szójegyzék*. 1924. 3.— Ft.
22. Csűrű Bálint: *A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái*. 1925. 5.— Ft.
25. Kniezsa István: *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. 1928. 5.— Ft.
26. Fludorovits Jolán: *Latin jövevényszavaink hangtana*. 1930. 7.— Ft.
29. Bárczi Géza: *A »pesti nyelv«*. 1932. 5.— Ft.
30. Németh Gyula: *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*. 1932. 5.— Ft.
31. Gyalmos János: *Latin eredetű képzőink*. 1933. 4.— Ft.

32. Hartnagel Erzsébet: Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 4.— Ft.
34. Kovalovszky Miklós: Az irodalmi névadás. 1934. 8.— Ft.
35. Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégibb ábécéi. 1935. 5.— Ft.
36. Melich János: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3.— Ft.
37. Zsirai Miklós: Budenz József. 1936. 3.— Ft.
38. Csúry Bálint: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamossháti nyelvjárásban. 1937. 3.— Ft.
39. Kispál Magdolna: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5.— Ft.
40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5.— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4.— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések. 1938. 4.— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4.— Ft.
44. Vértés O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4.— Ft.
45. Úrhegyi Emília: Turóc megye helynevei. 1939. 5.— Ft.
46. Csúry Bálint: A szamossháti nyelvjárás felső nyelvallású magánhangzójának története. 1939. 3.— Ft.
47. Szepeszy Gyula: Az *isten-adtu*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 5.— Ft.
48. Danczi Villebald: A kürti nyelvjárás hangtana. 1939. 6.— Ft.
49. Zsinka István: A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 5.— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8.— Ft.
52. Melich János: Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 5.— Ft.
53. Mikesy Sándor: Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 4.— Ft.
54. Csúry Bálint és Kovács István: Adalékok a magyar népnyelv *e* — *é*-féle hangjairól. 1940. 3.— Ft.
55. Bakó Elemér és Sovijárvi Antti: Adalékok a magyar és finn nyelv *i* ~ *í*, *u* ~ *ú*, *ü* ~ *ű* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 3.— Ft.
56. Szabó T. Attila: Csúry Bálint emlékezete. 1941. 3.— Ft.
57. Nagy J. Béla: Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 3.— Ft.
58. Gácsér Imre: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 7.— Ft.
59. Terestyéni Cz. Ferenc: Magyar közszoói eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 7.— Ft.
60. H. Németh Gyula: Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 8.— Ft.
61. Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tővű igék története. 1941. 5.— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5.— Ft.
63. Bánhidi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5.— Ft.
64. Galambos László: A szentírási eredetű személynévek a Váradi Registrumban. 1942. 7.— Ft.
65. Laziczius Gyula: Egy nagy pör felújítása. 1943. 6.— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzójának fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6.— Ft.
67. Györke József: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelszótan.) 1943. 8.— Ft.
68. Haluszka Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6.— Ft.
69. Deme László: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7.— Ft.
73. Karinty Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6.— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6.— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4.— Ft.
77. Gombocz Zoltán: Hangtörténet. 1950. 7.50 Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4.— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6.— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10.— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3.— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10.— Ft.

A kiadványokat a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál lehet megvásárolni vagy megrendelni.

XLIX. ÉVF.

1953. DECEMBER

3—4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

393. SZÁM

1953

TARTALOM

	Lap
A Nyelvtudományi Bizottság határozata az Akadémiai Nagyszótárról	257
<i>Tompá József</i> : Leíró nyelvtanunk tárgyról és felosztásáról	261
<i>Lakó György</i> : Az újabb őstörténeti kutatások eredményei és a nyelvtudomány ...	266
<i>Pais Dezső</i> : <i>Nyék</i> törzsnevünk és ami körülötte lehetett	278
<i>Moór Elemér</i> : <i>Tölgy</i>	293
<i>Németh Gyula</i> : Kun László király nyögérei	304
<i>Czeglédy Károly</i> : Herakleios török szövetségesei	319
<i>Bárczi Géza</i> : A szóvégi á, é, í megrövidülésének kérdéséhez	324
<i>Abaffy Erzsébet</i> : A labializáció ingadozása Pesti Gábor nyelvében	335
<i>Sámson Edgár</i> : Igeragozási kérdések	341
<i>Imre Samu</i> : A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben	348
<i>Papp István</i> : A szó nyelvtani jellege	359
<i>Elekfi László</i> : A mondat elemzésének fő szempontjai	370
<i>Horváth Károly</i> : Fagy	380
<i>Bárczi Géza</i> : Kopik	387
<i>Nyíri Antal</i> : <i>Hárít</i> szavunk és rokonai	392
<i>Horváth Mária</i> : Lárma	398
<i>Mikesy Sándor</i> : Az <i>Oszvald</i> keresztnév magyar vezetéknevi származékai	403
<i>Kubinyi László</i> : A <i>roh</i> színnév tulajdonneveinkben	409
<i>O. Nagy Gábor</i> : Fű-fa	419
<i>Fokos Dávid</i> : Csak sаст nemzenek a sasok	423
<i>Balázs János</i> : Az Ómagyar Mária-siralom egy helyének értelmezéséhez	427
<i>Pais Dezső</i> : Bezzeg, bizony	432
<i>Deme László</i> : Stíluselem-e a tájszó Vörösmarty szépprózájában?	435
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Kazinczy Ferenc állásfoglalása az íkes ragozás kérdésében	446
Kiseb b közlemények. <i>Benkő Loránd</i> : A kulcs hangtörténetéhez. — <i>Balázs János</i> : A -szer rag keletkezéséhez. — <i>Károly Sándor</i> : A nézve név- utó történetéhez	457
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>D. Bartha Katalin</i> : Cakó, gagó, gagó- lya, gölya. — <i>Benkő Loránd</i> : Verőfény. Zsúfol. — <i>Erdődi József</i> : Gadesz — gajdesz. — <i>Farkas Vilmos</i> : Derékszög. — <i>Gáldi László</i> : Ön. — <i>Geleji Aladár</i> — <i>Benkő Loránd</i> : Dülő, dülőút, dülőre jut. — <i>Lukács Károly</i> : Szárcesa. — <i>Martinkó András</i> : Tüstént. — <i>Scheiber Sándor</i> : Lebeg, mint a Mohammed koporsója. Gades. — <i>Szabó T. Attila</i> : Parányi. — <i>Végh József</i> : Szellet	463
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Hibák vagy babonák? — <i>Pais Dezső</i> : Helységnév-újítások	484
Nyelvtörténeti adatok. <i>Eckhardt Sándor</i> : A hejcei mészárosok végrehajtják Losonczy Annát. A parasztbíró hagyatéka. Balassi Bálint szolgál- nak garázdálkodása. Pennabor, pennabúza, nagy iccéből kis icce és egyéb szádvári nyomorgatások. Garázda német katonák a tokaji szőlőkben. Kereskedő átköltözése a török birodalomból. Zsarolás az elrabolt gyermekkel. Gyilkos borbélylegény és elvermelt leányanya. — <i>Kálmán Béla</i> : Egy XVI. századi magyar oklevél. — <i>Loványi Gyula</i> : Adalékok a XVII. század magyar nyelv- hez	495
Nyelvjárások. <i>Szabó T. Attila</i> : A kolozsvári magyar egyetem munka- közösségének nyelvföldrajzi kutatásai a moldvai csángóság körében. — <i>Imre Samu és Kálmán Béla</i> : A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulása. — <i>Benkő Loránd</i> : Egy moldvai székely mássalhangzó-hasonulás- ról. — <i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az emfázis kiejtés módosító szerepének kérdéséhez. — <i>Kálmán Béla</i> : Adalékok a Szentsei-Daloskönyv nyelvjárástörténeti tanul- ságaihoz. — <i>Kázmér Miklós</i> : Egy 1800. körüli nyelvjárási szöveg Szigetközéből. — <i>Lőrincze Lajos</i> : A Veszprém megyei Szentgál XVIII–XIX. századi nyelvéből	508

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány-u. 21.; telefon: 111-010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor-tér 1.; telefon: 180-850) intézi. A pénzküldeményeket a 61-256. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila-u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest, V., Pesti Barnabás-u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Mollay Károly pénztáros, Budapest, V., Pesti Barnabás-u. 1.) vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú csekk-számlájára. A tagok lakcímét ugyancsak a pénztáros tartja nyilván.

A Társaság előadásaira meghívók *Balázs János titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Váci-utca 12.).

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Tisztikar:

Elnök: Kniezsa István. Társelnökök: Németh Gyula, Zsirai Miklós. Alelnökök: Lőrincze Lajos, Beke Ödön, Hadrovics László, Tamás Lajos, Ligeti Lajos. Főtítkár: Lakó György. Titkár: Balázs János. Jegyző: D. Bartha Katalin. Pénztáros: Mollay Károly. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztálytitkárok: Kovalovszky Miklós, Hajdú Péter, Király Péter, Hermann József, Czeglédy Károly.

Választmányi tagok:

Bárcei Géza, Berrár Jolán, Csefkó Gyula, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábíán Pál, Fekete Lajos, Fludorovits Jolán, Fokos Dávid, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Kelemen József, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, N. Sebestyén Irén, Ország László, Pais Dezső, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, Sulán Béla, Sz. Kispál Magdolna, Telegdi Zsigmond, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

Számvizsgáló bizottság:

Rácz Endre, Tarnóczy Tamás, Tompáné Lovas Rózsa.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

3. Pápay József: *Reguly Antal emlékezete*. 1905. 3.— Ft.
6. Rétheli Prikel Marián: *A magyar táncnyelv*. 1906. 4.— Ft.
7. Gombocz Zoltán: *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink*. 1908. 15.— Ft.
10. Kóssa Gyula: *Régi magyar gyógyszernevek*. 1909. 4.— Ft.
12. Tolnai Vilmos: *A szólásokról*. 1910. 8.— Ft.
14. Melich János: *A magyar tárgyas igeragozás*. 1914. 12.— Ft.
18. Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. 1922. 12.— Ft.
21. Házi Jenő: *A soproni magyar-latin szójegyzék*. 1924. 3.— Ft.
22. Csűry Bálint: *A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái*. 1925. 5.— Ft.
25. Kniezsa István: *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. 1928. 5.— Ft.
26. Fludorovits Jolán: *Latin jövevényszavaink hangtana*. 1930. 7.— Ft.
29. Bárcei Géza: *A »pesti nyelv«*. 1932. 5.— Ft.
30. Németh Gyula: *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*. 1932. 5.— Ft.
31. Gyalmos János: *Latin eredetű képzőink*. 1933. 4.— Ft.
32. Hartnagel Erzsébet: *Újabb német jövevényszavainkról*. 1933. 4.— Ft.

34. Kovalovszky Miklós: Az irodalmi névadás. 1934. 8.— Ft.
35. Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégibb ábécéi. 1935. 5.— Ft.
36. Melich János: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3.— Ft.
37. Zsirai Miklós: Budenz József. 1936. 3.— Ft.
38. Csűry Bálint: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3.— Ft.
39. Kispál Magdolna: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5.— Ft.
40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5.— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4.— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések. 1938. 4.— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4.— Ft.
44. Vértés O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4.— Ft.
45. Úrhegyi Emilia: Turóc megye helynevei. 1939. 5.— Ft.
46. Csűry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. 3.— Ft.
47. Szepes Gyula: Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 5.— Ft.
48. Danczi Villebald: A kúrti nyelvjárás hangtana. 1939. 6.— Ft.
49. Zsinka István: A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 5.— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8.— Ft.
52. Melich János: Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 5.— Ft.
53. Mikesy Sándor: Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 4.— Ft.
54. Csűry Bálint és Kovács István: Adalékok a magyar népnyelv *e* — *é*-féle hangjaihoz. 1940. 3.— Ft.
55. Bakó Elemér és Sovijärvi Antti: Adalékok a magyar és finn nyelv *i* ~ *í*, *u* ~ *ú*, *ü* ~ *ű* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 3.— Ft.
56. Szabó T. Attila: Csűry Bálint emlékezete. 1941. 3.— Ft.
57. Nagy J. Béla: Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 3.— Ft.
58. Gácsér Imre: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 7.— Ft.
59. Terestyéni Cz. Ferenc: Magyar közszoói eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 7.— Ft.
60. H. Németh Gyula: Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 8.— Ft.
61. Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d-ve* bővülő *v*-tővű igék története. 1941. 5.— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5.— Ft.
63. Bánhidi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5.— Ft.
64. Galambos László: A szentírási eredetű személynévek a Váradi Registrumban. 1942. 7.— Ft.
65. Laziczus Gyula: Egy nagy pör felújítása. 1943. 6.— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6.— Ft.
67. Györke József: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.) 1943. 8.— Ft.
68. Haluszká Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6.— Ft.
69. Deme László: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7.— Ft.
73. Karinty Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6.— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzi nevei. 1947. 6.— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5.— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4.— Ft.
77. Gombocz Zoltán: Hangtörténet. 1950. 7.50 Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4.— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatnából. 1950. 6.— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10.— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3.— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10.— Ft.

A kiadványokat a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál* lehet megvásárolni vagy megrendelni.